

IX.
ULUSLARARASI
TÜRK DİLİ KURULTAYI

Bilge Tonyukuk Anısına

26-30 EYLÜL 2021

1. CİLT

Türk Dil Kurumu Yayınları

IX. ULUSLARARASI TÜRK DİLİ
KURULTAYI
Bilge Tonyukuk Anısına
(Ankara: 26-30 Eylül 2021)

I. CİLT

IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bilge Tonyukuk Anısına (Ankara: 26-30 Eylül 2021)

IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bilge Tonyukuk Anısına Ankara: Türk Dil Kurumu, 2021

1034 s.:— (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları; 1445/1)

Kaynakça bölüm sonlarındadır.

ISBN 978-975-17-5089-1 (1. cilt)

ISBN 978-975-17-5088-4 (Tk.)

1. Toplantılar, Türk Dili I. e.a

410

Türk Dil Kurumu Yayınları

IX. ULUSLARARASI TÜRK DİLİ
KURULTAYI
Bilge Tonyukuk Anısına
(Ankara: 26-30 Eylül 2021)

I. CİLT

Ankara, 2021

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Türk Dil Kurumu Yayınları: 1445

IX. ULUSLARARASI TÜRK DİLİ KURULTAYI
Bilge Tonyukuk Anısına
(Ankara: 26-30 Eylül 2021)

*

Metin Denetimi:

AYK Uzmanı Abdullah DURKUN - AYK Uzmanı Âdem TERZİ -
AYK Uzmanı Betül EYÖVGE YILMAZ - AYK Uzmanı Beyza GÜLTEKİN -
AYK Uzmanı Burcu ŞEN - AYK Uzmanı Cemil EKER - AYK Uzmanı Dr. Reşide GÜRSES -
AYK Uzmanı Ekrem BEYAZ - AYK Uzmanı F. Belgin AKSU -
AYK Uzmanı Hatice MALKOÇ - AYK Uzmanı Hikmet ERDEM -
AYK Uzmanı İrem Işıl ALTUN - AYK Uzmanı Kadir UZUN -
AYK Uzmanı Mustafa TIZLAK - AYK Uzmanı Semih TOPSAKAL -
AYK Uzmanı Serdar KARACA - AYK Uzmanı Uğur MANTU -
AYK Uzmanı Yaşar YILMAZ

*

Kapak Tasarımı:

TDK - Dilek ŞERBETÇİ

*

Sayfa Tasarımı:

TDK - Dilek ŞERBETÇİ, TDK - Faik YANGIR, TDK - Mehmet GÜVEN

*

*

Birinci Baskı: Ankara, 2021 Aralık

ISBN: 978-975-17-5089-1 (1. cilt)

ISBN: 978-975-17-5088-4 (Tk.)

*

Dağıtım:

Türk Dil Kurumu

Atatürk Bulvarı No.: 217

06680 Kavaklıdere / ANKARA

Telefon: +90 (312) 457 52 00

Belgegeçer: +90 (312) 468 07 83

Genel ağ: <http://tdk.gov.tr>

*

©5846 sayılı Yasa'ya göre
eserin bütün yayın, çeviri ve alıntı hakları
Türk Dil Kurumuna aittir.

İçindekiler

Eski Türk Tengricilik İnancı ile İslam Dininin Arasındaki Bağlantılar • 11
Bekjan ABDULLİ

“Tonyukuk”Un Dilinde Gramerleşen Şahıs Zamirlerinin Şahıs Ekleriyle
Eş Değerliliği • 19
Gızlgül ABDULLAYEVA

Yunus Emre “Divan”ında Arap Kökenli Kelimelerin Leksik-Semantik
Gelişimi • 29
Hatıra ABDULLAYEVA

Ulu Kazak Şairi Abay’ın Dilinin Özellikleri • 41
Marlen ADİLOV

Et-Tuhfetü’z-Zekıyye Fi’l-Lugâti’t-Türkiyye” ve Azerbaycan Türkçesinde
Ortak Kullanılan Giyim Kuşam Adları Üzerine • 49
Zülfıye AĞAYEVA

Tonyukuk Yazıtı’nda Geçen Boy ve Ulus İsimleri ve Onların İfade Ettiği
Tarihî Olaylar • 63
Aysel AHMEDOVA

Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü’nün (Etdes) Yayımı ve
Dizini Üzerine • 81
Şükrü Halûk AKALIN

Türk Dilinde “Ayakta Durmak” Eylemi ve *Sorut-* Fiili Üzerine • 101
Ali AKAR

Türkiye Türkçesinde Bir Anlam Kötüleşmesi Örneği: Çakma • 109
Hakan AKCA

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri
ve Edebiyatları Bölümü Öğrencilerinin Türk Dili Konularına Bakış Açılarının
İncelenmesi • 127
Cüneyt AKIN Sinan SARAÇLI

Azerbaycan Türkçesinde Özel Sözcük Türü Olarak Vokativ(Vokatif) Sözlerin
Linguistik Özellikleri • 135

Elza ALIŞOVA DEMİRDAĞ

Yazılı Abidelerde Azerbaycan Dili Şivelerine Ait Fonetik, Leksik,
Dil Bilgisel Özellikler • 145

Yadigar ALİYEV

Orhun Yazıtları Dil Özelliklerinin Azerbaycan Türkçesi Ağızlarındaki
İzleri • 155

Gülnara ALİYEVA-KOŞKUN

Türk ve Dünya Dillerini Birleştiren Kök Ünsüzler • 169

Fikret ALİZADE

Tonyukuk Abidesinin Dilinde Kullanılmış Fiillerin Yapısal-Anlamsal
Özellikleri • 181

Mehriban ALİZADE

Dede Korkut Kitabında Geçen “Doksan Tümen” İfadesi Üzerine • 191

Ercan ALKAYA

Bilge Tonyukuk ve Yazıtları • 209

Cengiz ALYILMAZ

Destan-İ Ahmet Harami Eserinde Eski Türk Sözlere • 219

Ayten Ahmedova ARZULLA KIZI

Kitab-İ Dede Korkut’Un Bibliyografi Tarihi • 231

Naile ASKER

Bir Roman Kahramanı Olarak Bilge Tonyukuk • 241

Dinçer ATAY

Antalya Tahtacı Türkmenlerinin Ağzından Söz Varlığına Katkılar • 255

Emine ATMACA

İrk Bitig Adlı Eserin Söz Dizimi Üzerine Tespitler • 297

Özgür AY

‘Kağan Aslan’ Söz Öbeğindeki ‘Kağan’ Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine • 319

Özlem AYAZLI

Yapısal ve Anlamsal Açından İki Sözcüklü Yüklemler • 335

Hasene AYDIN

Kırgızistan'da Dil Tercihıyla İlgili Eğilimler • 361
Mehmet AYDIN

Dedem Korkut Kitabı Adlı Eserin Rusça Çevirisindeki Anlam Kayıpları • 375
Leylâ BABATÜRK

Zürriyn Ovoo Runik Yazıtı • 391
Azzaya BADAM

Azerbaycan Türkçesindeki Bazı Oğuzca Dışı Unsurlar Üzerine • 407
Orhan BALDANE

Türkmen Türkçesinde -dIk / -dUk Ekli İsimler • 425
Cahit BAŞDAŞ

Kazak ve Türkiye Türkçesindeki Petrol Terimleri Üzerine
Bir Karşılaştırma • 437
Gulzhanat BEGiMOVA

Bulgaristan Gotse Delçev (Nevrokop) ve Yöresi Türk Ağzında
Gelecek Zaman ve Şimdiki Zaman Biçimleri • 447
Harun BEKİR

“Tegerek Ala-Too'daki” Kök Türk Damgaları ve Kök Türk Kültürünün
Türk-İslam Yazıtlarındaki İzleri • 465
Kayrat BELEK

Eski ve Orta Türkçe Fiillerin Anlamsal Sınıflaması Üzerine • 473
Ertan BESLİ

Özbekçede -yam (-am) Morfemi • 495
Tuğba BİLVEREN

Harezmi Türkçesiyle Yazılmış Yeni Bir Eser: *Tenzilü's-Sâlihîn* • 507
Saidbek BOLTABAYEV

Rumence-Türkçe Dil İlişkileri • 517
Erdoğan BOZ

Hayvanlarla İlgili Özbek ve Türk Atasözleri • 537
Sabohat BOZOROVA

Türkçede Uzun Ünlüler ve Bir Terim Önerisi • 549
Ahmet BURAN

Kazakistan’da Eski Türkçe Üzerine Yapılan Çalışmalar • 561
Shynaray BURKITBAYEVA

Azerbaycan ve Türkiye Türkleri Arasındaki Dil Bağlılığının Tarihî Bakımdan İncelenmesi • 575
Asim CENNETOV

Kırgız Dilinin Latin Alfabesine Geçiş Tarihî Zorunluluktur • 583
Gülzura CUMAKUNOVA

Batı Türkçesinde Donuklaşmış Bir Morfem: -n Vasıta Hâli Eki • 595
Özge ÇAĞLAMA

Nasturi Harfli Türkçe Mezar Taşlarının Problemleri Üzerine • 611
Ali ÇELİK

Türkçe Öğretmenliğinde Öğrenim Gören Öğrencilerin Kelime Çağrışımı Testi Yoluyla “Dil, Dil Bilgisi ve Türkçe” Kavramlarıyla İlgili Bilişsel Yapılarındaki Değişikliklerin İncelenmesi • 623
Selcen ÇİFCİ

Al-(mak) Fiilinin Semantik Karakteristiği Üzerine • 533
Celal DEMİR

Türkiye Türkçesinde Ünlem Edatları ve Bunların Sınıflandırması • 641
Ahmet Turan DOĞAN

Lisanımızda Elfâz-I Müteşâbihe (Dilimizde Sesteş Kelimeler) Adlı Sözlükteki Sesteş Kabul Edilme Ölçütleri Üzerine • 655
Enfel DOĞAN

Moğolistan Kültürel Miras Merkezinin Faaliyetleri ve Merkezin Şine Us, Tes, Tariat, 1. Karabalgasun Yazıtları ile İlgili Son Çalışmaları Üzerine • 675
Şaban DOĞAN

Ömer Seyfettin’in Öykülerinde Öteki ve Berikinin Görüntülediği Bir Varlık Alanı Olarak Dil • 697
Mitat DURMUŞ

Kuzey Azerbaycanda Milli Dil Meselesi: Azerbaycan Dili, Yoksa Türk Dili • 709
Faik ELEKBERLİ

Folklor Dilin İlk Kaynağı Gibi ve ya Folklorun Bazı Dil-Üslub
Xüsusiyyətlərinə Dair • 731

İlkin ELSEVƏR

“Ўзбек-Турк Тиллари Ассоциатив Луғати”Ни Яратишнинг Илмий-Амалий
Аҳамияти • 741

Lutfullayeva Durdona ESONOVNA

Cengiz Dağcı'nın Eserlerinde Renk Simgeselliği • 745

Ranetta GAFAROVA

Altın Ordu Dönemine Ait *Kitabu Bulgat Al-Muştak Fi Lugat At-Türk*
Va-l-Kifçak El Yazmasının Hazırlama Prensibi • 763

Gülnara GAİNUTDİNOVA

Tonyukuk Anıtı ve Azərbaycan Dilinin Kelime Hazinesi • 767

Gudsiyya GAMBAROVA

Türk Mitolojisinin Su İle İlgili İnançları Orta Çağ Azərbaycan Şiirinde • 781

Sevinç GOCAYEVA

Uygurcada “Koyun” • 793

Ayşegül GÖZEL

Türkçe Öğretiminde Konuşmanın Geliştirilmesi Yöntemleri • 799

Rehile GULİYEVA

Gel-/Git- Fiillerinin Tarihî ve Yaşayan Türk Lehçelerindeki Ettirgen/Oldurgan
Görünümleri • 809

Selma GÜLSEVİN

Türkmen Türkçesinin Altıbölek (Afganistan) Ağzının Fiil Morfolojisinde
Görülen Kimi Özellikleri Üzerine • 821

Mevlüt GÜLTEKİN

İşitme Engeli Olan Yabancı Uyruklu Bireylerin İşaret Dili Üzerinden Türkçe
Öğrenim Süreci • 839

Mesut GÜN - Ashhan TÜRK

Eski Türkçe Teñ- Fiilinin Türkiye Türkçesindeki Varyant ve Türevleri • 853

Ferdi GÜZEL

Türk Onomastiğinde Ad Verme Gelenekleri • 867

Reyhan HABİBLİ

Eski Sümerlerin Etnik Yapısı ve Coğrafyası • 877

Galibe HACIYEVA

Türklerde Yasak Bir ‘Kadın Dili’ Olmuş Mudur? • 903

Naile HACIZADE

Orhun Yazıtları’ndan 13-16. Yüzyıl Bilim Eserlerine Astronomi Terimlerinin Gelişimi • 917

Şebnem HASANLI-GARİBOVA

Hızır İlyas Teoniminin Tatar ve Diğer Türk Lehçelerinde Kullanımının Onomastik İncelemesi • 925

Hazieva GÜZELİYE

Türkçe Sözlük’ten Çıkarılan Yeni Kelimeler • 935

Dilek HERKMEN

Müstəqillik Dövrü Azərbaycan Ədəbiyyatında Roman –Memuarlar: Janr Xüsusiyyətləri Və Tipologiyası • 965

Lalə HƏSƏNOVA

Bilge Kağan ve Tonyukuk’un İç Cümlelerinin Mukayesesi • 975

Ümit HUNUTLU

Dil Bağlamında Türkmen Kimliği • 997

Ferah HÜSEYN

Tonyukuk Abidesi’nde Cümle Yapıları • 1009

Turan HÜSEYNOVA

Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Dil Politikası • 1017

Elçin İBRAHİMOV

İran Türklerinin Dili ve Tarihsel Kimliği’nin Gelişiminde “Varlık” Dergisi’nin Rolü • 1027

Araş İFTİHARİ

ESKİ TÜRK TENGRİCİLİK İNANCI İLE İSLAM DİNİNİN ARASINDAKİ BAĞLANTILAR

Bekzhan ABDUALLİ*

Özet

Eski Türk döneminde Tengricilik inancını benimseyen dedelerimiz Orta Çağ'da İslamiyete geçti. Yaşamının bir parçası sayılarak yüzyıllar boyunca gelenek göreneklerde yaşanan inancın yerine başka bir dini kabul etme belli bir sebeplerden dolayı yer alır. Makalede bu nedenler iki dinin arasındaki benzerliklerle ilişkilendirilir. Yaradan'ı tek olarak tanımak, Yaradan'ın yasalarına boyun eğmek, ebedî hayata inanç, yer ile gökyüzünün sahibi olarak tek bir Yaradan'ı tanımak, Yaradan'a kurban çalmak, bilimi, bilinci öğrenmek vs. temel belirtilerin iki dinde de yer alması birbirlerini yadsınmamalarına, sonuçta halkın İslamiyeti kabulüne götürdü. İslamiyetin yayılması ve bilimsel bakımdan araştırılmasına Türk halklarından ortaya çıkan bilim adamlarının da katkısı büyük olmuştur. Eski Türk yazıtlarındaki Tengri ile ilgili bilgiler ve Kur'an ayetlerinden alınan örnekler iki din arasındaki bağlantıları kanıtlar. Çeşitli karşılaştırmalar yaparak "Müslüman Türk halkları yeni dini kabul etmediler, iki dinin önemli prensiplerindeki benzerlikleri dikkate alarak İslamiyete geçtiler" kanısındayız.

Anahtar sözcükler: Eski Türkler, yazıtlar, Tonyukuk, tarih, edebiyat, kahraman, kültürel miras.

LINKS BETWEEN ANCIENT TURKISH TENGRICISM AND ISLAM

The article is devoted to the Tonyukuk monument, one of the most significant examples of the ancient Turkic cultural heritage. In particular, the level of scientific study of the Tonyukuk inscription is considered, the existing points of view of researchers in relation to the events of the era, considered

* Prof. Dr., L. N. Gumilyov, Avrasya Ulusal Üniversitesi, bekhzan_a7@mail.ru

on the basis of a poetic text, are analyzed. The image of Bilge Tonyukuk is examined in detail: the authors examine the etymology of the name Tonyukuk on the basis of linguistic data, the views of researchers, reveal the image of Tonyukuk in accordance with the compositional structure of the work, consider its place in Turkic history and literature.

Keywords: Ancient Turks, written monument, Tonyukuk, history, literature, character, cultural heritage.

Günümüz Türk halklarının ortak mirası olan eski Türk yazıtları, halkları birleştirme faktörünü üstlenmektedir. Metinlerdeki dilsel kaynakları incelerken, eski Türkçenin ve modern bilimin ortak değerleri hakkında bilgilere tanık oluyoruz. Bunların sırasında Tengricilik ile İslam dini arasındaki ortak belirtiler vardır. Aynı zamanda her ikisine de ortak olan “tek yönetici” ve “bilgi” kavramları dikkat çekiyor. Bu iki kavram İslam döneminde Türkler tarafından yeni bir dinin benimsenmesine katkıda bulunmuştur. Ebedî iktidar sahibi Tengri ile Allah’a olan bilişim ve inanç birbiriyle uyum içindeydi. Eski Türk yazıtları diline göre Tengri kavramını açıklarken bazı özelliklerinin Allah’la uyum gösterdiği görülür. Bunlardan ilki, Yaradan’ın birliğidir. Tengri’nin ispatı hakkındaki günümüz araştırmalarda, yani ansiklopedik çalışmalarda, onun kitabı yoktur, bu dünya Tengri’nin kitabıdır. Tengri, benzersizdir, elbette, o felsefi anlamda bir veya çok değil, bir bütün olduğunu söyler. Bu nitelik, Allah’ın birliği ve gücü ile uyum içindedir. Bazı Türkologların araştırmalarında da Yaradan’ın yalnızlığına değinilmektedir. Türkolog bilim adamı Karjaubay Sartkojaulı, “Bilge Kagan” yazıtındaki metnin «Teñiri teg. Teñiri žaratmys türük bilge qağan sabım» [Sartkojaulı, 2012: 93] ilk sözcüklerinin transkripsiyonunu yaparak “Tengri tek. Tengri Yaradan Türk Bilge Kağan sözüm” olarak çevirir [Sartkojaulı, 2012: 101]. “Tengri tek” sözcüğünü Eski Türkçedeki “Tek I 1. Bir tek, sadece” [Nadelyaev, vd. 1969: 550] özel anlamdaki ilgeçle bağlantı yapmış gibidir. Burada günümüzde belli bir şeyin kendisini belirten pekiştirme ilgeç olarak kullanılan “tek” (sadece) sözcüğünün esasa alındığı görülür. “Tek” sözcüğü “başlangıç, kaynak, nokta” anlamlarına sahiptir. Bu uygulama aynı zamanda Tengri’nin birliği ve teklifi hakkında bilgileri içermektedir. İslami anlamda “ilk, evvelki” anlamına gelir. Müslüman halklar, dünyanın başlangıcının da sonunun da tek Allah olduğunu bilir. Auel, Allah’ın 99 güzel isminden biridir. Yaradan’ın birliği hakkında El Farabi çalışmasında böyle geçer: “Böylece Birinci Kişi kendi varlığıyla bütünleşmiş. O yüzden onun hayatına diğer varlığın hiç bağlantısı yoktur ve tür bakımından onun varlığına benzeyen varlık da yoktur. Demek, o benzersiz! Bununla birlikte o kendi soyu bakımından da tektir. Bu bakımdan

da o benzersizdir!” [El-Farabi, 1973: 227]. M. Kaşgarlı çalışmasında da Tengri'nin bir olduğu, hiçbir şeyle kıyaslanamayacağı, eşi benzeri olmadığı, yalnızca kendisine eşit olduğu belirtilir [Esim, vd. 2016: 68]. Allah'ın birliği ve tekliği, İhlas suresindeki ayetlerle yakından ilgilidir: “O, Allah'tır, tektir ... ve hiç kimse ona eşit değildir”. İki din arasındaki farklılıklara rağmen, önceki örnekler İslam'da Müslümanların temel koşullarından biri, Allah'ı, yani Yaradan'ı ortak diye tanınmanın temel özelliklerinin Tengricilik inancına da ortak olduğunu kanıtlamaktadır.

Eski Türk bilişinde, Tengri'nin desteğini aradı ve gazabından korkuyordu. Türk halkı birleştiğinde, Tengri kutsandı, parçalandığında, Kağan'ına kızdığında öfkelemiştir. Tengri'nin birliği nasılsa halkın da bütünlüğü öyle olmalıdır. Gökyüzünde Tengri, yeryüzünde Kağan birlik ile iktidarın sahibidir. Türk bilişinin bu özelliği Tonyukuk (Tuy-ukuk) Yazıtı'nın dilinde açıkça görülmektedir. Hem Türk inancında hem de İslam inancında Tengri ve Allah'ın elçileri veya yeryüzünde temsilcileri vardır. İnsanların onlara saygı duyması gerekir. Bu görev yerine getirilmediğinde, Yüce Yaradan'ın gazabıyla karşılaşılır: “Tengri dedi ki: Kağan verdim. Kağanlığını yok ederek [diğerlerine] teslim oldun. İtaat ettiğin için Tengri seni öldürdü. Türk halkı yıprandı, boğuldu, yok oldu” [Sartkojaulı, 2012: 123]. Metinden üç tür bilgiyi görüyoruz: Birincisi Tengri'nin sözü, yani konuşan, ikincisi Tengri'nin kutsamasını takdir etmeden yanlışlık yapmak, üçüncüsü Tengri'nin yolundan yanılarak cezalandırılması. Melekler, şeytan ve Âdem ile yaptığı konuşmaları bunu kanıtlamaktadır. “Araf” suresinin 143. ayetinde bahsedilen Musa ile Rabb'i arasındaki bağlantıdan da Allah'ın konuştuğunu biliriz. Kısaca bir bilgi verelim, “Musa (a.s.) vaadimizde bize geldiğinde ve Rab onunla konuştuğunda...” denilir. Burada kesin konuştuğu söylenmektedir. Ayrıca El-Mujib isminin anlamı “Cevap veren. Kendisine dua ederek yalvaran kullarına cevap verir.” şeklinde anlatılır. İkincisi, Tengri'nin verdiği kağanlara itaatsizlik nedeniyle, ülkenin çökmesi ve ölümcül durumu İslam'daki peygamberlerin hayatlarıyla benzerlik gösterir. Allah'ın elçilerine itaatsizlik nedeniyle pek çok topluluklar yeryüzünden silindi. Üçüncüsü, Tengri'nin öfkesi gibi Allah'ın da cezası hakkında Kur'an ayetlerinde uyarılmaktadır ve Allah'ın güzel isimlerinden biri Kahhar'dır¹. Tengricilik ile İslam arasındaki uyumun tezahürlerinden biri, Yaradan'ın kanunlarından sapmaması ve doğru yoldan sapılırsa cezalandırılmasıdır.

Tengricilik ile İslam arasındaki ilişkinin bir sonraki tezahürü, sonsuz yaşamla ilgilidir. Tengri ebedîdir ve insan ruhu ebedîdir. Ölmek için yaratılan insan, yalan dünyadan ebedî dünyaya geçer. İslam'da da Allah ebedîdir, başlangıcı ve sonu yoktur. “Al-Hay–Yaşıyor”. “O ebedîdir, ebedî oldu ve

ebedî olacaktır. Var oluşunun başlangıcı ve sonu yoktur.” Allah’ın varlığı sonsuzdur, insanların öbür dünyadaki cehennem ve cennet zamanı ölçülemez. Eski Türklerin anlayışındaki ervah ile İslam’daki ervahların ölümden sonraki hayatları zaman bakımından birbirleriyle benzerlik gösterir ve sonsuza kadar devam eder. Büyük şair Abay “Doğa ölür, insan ölmez. Ancak oyun oynamaya ve gülmeye geri dönmez.” şiir satırlarında insan hayatının sonsuzluğundan bahseder. Doğa yaşamının bir sınırı vardır, insan ruhu bedeni terk eder ve kaybolur, yani ebedi mekânına döner. Bu nedenle Kazak halkı bu dünya için “jalğan” (yalan), ölüm için de “kaytis boldı” (geri döndü) derler.

Türklük anlayıştaki yer ile gökyüzünün sahibi Tengri’nin mekânı hakkındaki düşünceler de dikkate değerdir. Günümüz araştırmalara göre, “Tengricilikle uygun ritüeller vardı. Ancak Türkler Tengri’ye tapınaklar inşa etmediler. Onlar için Tengri her yeredir. Görmek, bilmek, yerini tespit etmek, tarif etmek imkânsızdır” [Esim, vd. 2016: 70]. Öyleyse kişi nereye giderse gitsin, Tengri onunla beraberdir ya da kalbindedir. İslamiyette de Allah’ın mekânı tam belirtilmez. Bu sorunun hâlâ derinlemesine incelenmesi gerekir. Ancak buna uygun cevabı Allah’ın güzel isimlerinden bulabilir gibi görünüyoruz. “El-Kayyum, en yüce varlık. Her şeyle ilgilenen, yardım eden”. “En yüce varlık” kavramından onun her yerde olduğunu, onun olmadığı bir yer olmadığını anlıyoruz. Bu, Allah’ın diğer sıfatlarına da yansımıştır: “Es-Samig, her şeyi işitendir. Her sesi duyar. Tüm sırları biliyor. Onun duyamayacağı hiçbir şey yoktur”, yani bu ismin anlamından da onun her yerde olduğunu öğreniriz. Çoğunlukla Allah’ın insanla birlikte, onun kalbinde olduğu söylenir. Kur’an’da, “Muhammed (s.a.v.), eğer kullarım, ben hakkında senden sorarsa: Ben onların çok yakınlarındayım, dua edenin duasına cevap veriyorum...” denmiştir (Bakara suresi, 186. ayet).

Tengricilik ile İslamiyet arasındaki benzerliklerden biri kurbanlık kesmektir. Kurban, bir tür maddi ibadettir. “Türkler, kaderi yazan yerin ve göğün sahibini ‘Gök Tengri’ olarak bilmiştir. Kurbanlıklarını ‘Gök Tengri’ye’ adanmıştır. Ülke zor durumlarda kaldığında Gök Tengri’ye ‘Güç verin!’ diye dua etmiştir” [Kenjetayev, vd. 2016: 57]. Tengri’den kıtlık olduğu, yağmur yağmadığı dönemler dua etmek, İslamiyette de mal, mülk yoluyla kılınan ibadet türleri vardır. “Bunlar zekât, sadaka verme, kefarete ve kurbanlıktır”. Kur’an’da zekâtla ilgili pek çok ayet vardır. Kurbanlık hakkında da “Ve belli günlerde kendilerine verilen hayvanlardan Allah’ın ismini alsınlar” denilmektedir. (Kurbanlık kessin.) (Hac suresi, 28. ayet).

Kağanlar halkın refahını ve birliğini sağlar. Bu nedenle onların bilgilerine büyük önem verilmektedir. Bilge Tuñuquq, Türük Bilge qayan, Qutluy kül Bilge qayan, El Etmiş Bilge qayan gibi isimler bunlara birer örnek sayılır. Eski

Türk yazıtlarında ülkenin varlığının doğrudan Tengri'nin isteğiyle tahta çıkan kağanların niteliklerine bağlı olduğu söylenir. Aynı zamanda, daha önce de belirtildiği gibi, eski Türkler bu dünyayı bir Tengri kitabı olarak kabul ettiler. Doğanın gizemlerini öğrenmeye, toprağa ve suya saygı duymaya çalıştı. Türklerin dünya görüşü çok kapsamlı idi. Onlar gök bilimleri dünyasına, jeoloji dünyasına, zoolojiye vb. gruplanabilir. Kur'an sureleri ve peygamber (s.a.v.) hadislerinde Allah'tan bilgi isteyen, bilimin kıymetini, ilim sahibinin kıymetini, ilim arayışını, bilgili ile cahil arasındaki farkı içeren birçok ayet vardır. En önemlisi Kur'an vahyedildiğinde, ilk ayetler bilgi arayışına hitap edilmişti. Yani Falak suresi, "Okuyun, sizi yaratan Allah'ın adıyla okuyun..." ile başlamıştır. Bu ayet sadece insanların yazdığı kitabı okumaktan değil, aynı zamanda Allah'ın gizemlerine bakmaktan da bahsediliyor gibi görünüyor. Bu ayette geçen "oku" ile Tengricilik inancında rastlanan "bilge" kavramları birbirine çok yakındır. İki din arasındaki bu benzerlikler karşılaştırıldığında, Türk halklarının dinlerini değiştirmedikleri ancak İslami dönem başladığında yeni bir dinsel inanç evresine girdikleri söylenebilir. İslam, yüzyıllar boyunca Müslüman Türk halklarına yayılmıştır ve ilk dönemler dışında herhangi bir dinî çatışma yaşanmamıştır. Yüzyıllar boyunca, Tengricilik ve İslamiyet arasındaki ilişkiler derinleşti ve birleşti. Kazak halkının kullandığı pek çok atasözü ve hadisler arasındaki süreklilik, yeni dinden gelen kavramların toplum bilincinde yerleşerek duraklamasının bir yansımasıdır. Günümüz bilim dünyasında, atasözleri ile hadisleri karşılaştırmalı olarak inceleme arayışları başlamıştır. Kazaklarda "Uyat kimde bolsa, iman sonda" (İman, utanç duyandır), "Adamın uyatı betinde, adamgersiliği niyetinde" (İnsanın utancı yüzünde, ahlakı niyetinde), "Uyat imanda" (Utanç imandır) atasözleri vardır. Kazakçadaki "iman" sözcüğü ve kavramı İslam'dan, yani Kur'an'dan, hadislerden geldi... Hadis ve Kazak atasözlerindeki ana fikir, utanç, vicdandır. Bu bakımdan içerikte benzerlikler vardır" [Mansurov, 2004: 214].

Tengri ve insan arasındaki ilişkinin bazı yönleri, günümüze dilsel kaynaklar aracılığıyla ulaşmaktadır. Halkın yaşam deneyimlerinden ortaya çıkan ve dilde yaşayan birimler, deyimlerdir. Kazakça deyimlerin yapısında korunan Tengri ve Allah sözcüklerinin anlamsal doğasından iki çeşit özelliği görüyoruz. Biri, eski Türk dönemindeki *Kudret ismi*, diğeri ise daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan Allah'ın eş anlamlısıdır. Örneğin, "Tenirge ne jazdım!" (Tanrı'ya ne yazdım!) deyimindeki "jazı" (yazmak) eski sözcüktür. Eski Türkçede "**Jaz-** III: 1. Yanılmak, hata yapmak. 2. Günah işlemek" [Nadelyaev, vd. 1969: 250]. Günümüz Kazakçada bu sözcük esas olarak "hata yapmak" veya "suçlu, suçlu olmak" anlamında "jazdı, jazık, jaza basu" (yazdı, yazık, yaza basmak) gibi eylemlerde korunmaktadır. "Jaz" (yaz) tek başına kullanılmaz. "Köz jazdı" (yolunu şaşırarak), "jazıktı boldı" (suç işledi),

ayağın jaza bastı (yanlışlık yaptı) gibi deyimler eski zamanlardan günümüze ulaşan dilsel kaynaklar sayılır. Bu “Tenirge jazu” (Tengri’ye yazmak) deyiminin yapısındaki “Tengri” sözcüğünün günümüze kadar ulaşan eski dönemin bir ögesi olduğunu göstermektedir. “İttin iyesi bolsa börinin Teniri’si bar” (Köpeğin sahibi, kurdun ise Tengri’si vardır) deyiminin kökeninde, eski Türk halklarının kurdu kutsal olarak tanıma anlayışı vardır. Bu deyimlerdeki Tengri sözcüğü, eski Tengricilik kavramının temelinde ortaya çıkan, oluşan, yani kudretli güç sahibinin ismidir.

Tengricilik ile İslamiyet arasındaki sıkı bağlantı, birbirleriyle çelişmeden asimile olmalarına izin verdi. Tengri ve Allah sözcüklerinin birbirinin yerine kullanılması bunun bir delilidir. Örneğin, Buhar jıraun dilek hakkında yazılan şiirindeki “Birinşi tilek tileniz bir *Allağa jazbaska*” (İlk dileği isteyin bir *Allah’a yazmaya*) satırlarındaki Allah, Tengri’nin eş anlamlısı olarak kullanılır. Aynı şekilde, “Et bergen ‘Habibim’ dep Teniri süyip, Barayın Payğambarğa munımdı aytıp” (At veren “Habib’im” diye Tengri sevip, Gideyim Peygamber’e üzüntümü söyleyip) satırlarında da Tengri “Allah” sözcüğünün yerine kullanılmaktadır. Aynı şekilde, telaffuz ile uyaklarının uyumlu olmasıyla bağlantılı kullanılan deyimler de vardır: “Kunanın Kudayınday, tayın Tenirisindey köredi” (Kunanımı (iki yaşındaki at) Kuday’ı (Tanrı) gibi, tayını Tengri’si gibi görür); bir şeyi abartma anlamında Kuday ve Tengri’yi birlikte kullanılmaktadır. “Tas-tarazı, Teniri-kazı kurılatın kün” (Taş, terazidir, Tengri, hâkimin günüdür); insanların günahlarının ve sevaplarının teraziye tartılacağı ahiret günüdür. Bunlar İslam inancıyla ilgili olmasına rağmen, Allah değil, Tengri sözcüğü kullanılmaktadır. Toplum bilinciyle inkâr edilmeyen kavramların isimleri yakından ilişkindir, birbirinin yerine kullanılması dilin gelişiminde yer alan bir kuraldır. İslamiyetin Kazaklar arasında yayılmasıyla birlikte Tengri, Kuday, Allah isimleri eş anlamlı hâle geldi. O dönemlerin ortak inancının bazı unsurları, Tanirbergen-Aldabergen (Allabergen)-Kudaybergen gibi aynı anlamda kullanılan kişi adlarında korunmuştur.

Dinsel inanç, toplum bilincindeki büyük bir değerdir. Onu korumak için halk hiçbir şeyden çekinmez, onu korumak için ellerinden gelenin en iyisini yapar. Günümüz bilim dünyasında Tengricilik dininin ortaya çıkış tarihinin M.Ö. bin yılları kapsadığı söyleniyor. Bu kadar uzun süredir Türk bilincine yerleşmiş olan kavramların yerini itirazsız bir şekilde yeni bir dine bırakması tesadüf değildir. Burada çeşitli faktörlerin yer aldığı bir gerçektir. Bunlardan biri daha önce bahsedilen karşılıklı uygunluk temelleridir. Bu nedenle Müslüman Türk halkları yeni bir dini benimsememiş, iki dinin temel ilkelerindeki benzerlikleri dikkate alarak İslami döneme geçmiştir. Değişikliğin nedenlerini bu şekilde değerlendirmek uygun olacaktır.

Tengricilikten İslamiyete geçiş dönemi, Türk halklarının ortak tarihinin dönemlerine tekabül etmektedir. Bu nedenle halkların İslamiyete geçmesi ve İslamiyetin yayılmasına katkısı göz ardı edilmemelidir. İslamiyetin bilimsel bakımdan araştırılmasında ve sırlarının keşfedilmesinde Türk bilim adamlarının isimleri sıklıkla anılmaktadır. Ebu Nasr el-Farabi, Mahmut Kaşgarlı, Ahmet Ykneki, Hoca Ahmed Yesevi vs. bilim adamları İslamiyetin Türklük bilinçle uyum göstermesine katkıda bulunmuştur.

Kaynaklar

SARTKOJAULI, K.: *Orhon muraları*: Almatı 2012, Abzal-Ay.

NADELYAEV, V. vd.: *Drevnetyurkskiy slovar*:: Leningrad 1969, Nauka.

El-Farabi: *Filosofiyalık traktattar*: Almatı 1973, ılım.

ESİM, . vd.: *Zayırlılık jane dintanu negizderi*: Almatı 2016, Bilim.

KENJETAYEV, D. vd.: *Zayırlılık jane dintanu negizderi*: Astana 2016, Arman-PB.

MANSUROV, B.: *Kazak makal-matelderindegi Payğambar hadisterinin aseri*: 2004.

<https://kazislam.kz/eislam-204/>

<https://kk.wikipedia.org/wiki/Tņipi>

“TONYUKUK”UN DİLİNDE GRAMERLEŞEN ŞAHIS ZAMİRLERİNİN ŞAHIS EKLERİYLE EŞ DEĞERLİLİĞİ

Gızılgül ABDULLAYEVA*

Özet

Şahis eklerinin tarihsel fonoformaları, varyantlılığı ve özellikle de etimolojisi Türkolojide tartışma konusu olan meselelerdendir. Koşo Saydam Yazıtları ile karşılaştırıldığında diferansiyel özelliklere sahip olan “Tonyukuk Yazıtı” bu konuda bilime zengin bilgiler vermektedir. Yazıtın sunduğu malzeme bir yandan şahis eklerinin tarihî manzarasını ortaya koymakta, diğer yandan şahis sonluklarının doğru etimolojik incelenmesine bir ayna tutmaktadır söyleyebiliriz. İnceleme sonucu aşağıdaki olguları ortaya koymaktadır:

I. Diferensiyativ belirtilerle kayda alınan şahis ekleri. Farklılıklar tarihsel şahis zamirlerinin gramerleşmeerek şahis ekleri yerine kullanılmasında görülmektedir. Olgulara dayanan araştırmalardan **füllerde şahis zamirlerinin gramerleşmesi** [(a/I tekil şahis zamiri “BEN” ile belirtilen şahis sonlukları (Ben ança tirmen-II-Q., 37); b/I. çoğul şahis zamiri “MİZ” ile ifade edilen şahis sonlukları (*Süngüşdimiz* - I-Şm., 27) c/I çoğul şahis zamiri “BİZ” ile belirtilen şahis ekleri (*Neke Tezer biz?* -II-K., 38)] “*Tonyukuk*”ta daha kabarık olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak, tarihen kullanılan 1. çoğul şahis zamirlerinin **miz/biz** şeklindeki eski biçimleri olduğunu söyleyebiliriz. Eğer çağdaş Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde korunan biz zamiri **bən/ben** zamirinin çoğul biçiminin göstergesi ise gramer yapısının arkaik katmanında yer alan **miz** zamiri **mən//men** zamirinin I. şahis çoğulunun tarihsel ifadecisidir.

Adlarda şahis zamirlerinin gramerleşmesi de bu dil materyalinde görülmektedir. 3. tekil şahis ekinin «OL» zamiri ile ifadesi bunun isbatıdır. (Bilge Tonikuk anğ ol, kendi ol -I-Şm., 31). Bu, şahis eklerinin tarihî

* Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, gizilgulabdullayeva@gmail.com

kökünün belirlenmesinde nadir olgu sayılır. Çünkü tarihsel olarak klasik edebî örneklerin dilinde 3. tekil şahıs zamirinin o//ol seçeneklerinin işlenmesine rağmen, “O” zamirine şahıs eki olarak rastlanmaz. Bunun nedeni, [o] (ve aynı zamanda [ö]) ile biten Türk kökenli sözcüklerin olmamasıdır. Bu nedenle, şahıs sonluğu olarak “O” değil, ünsüzle biten “OL” zamiri görülmektedir ve bu olguya klasik örneklerde değil, sadece “Tonyukuk” da dâhil bazı eski Türk yazıtlarının dilinde rastlanmaktadır.

II. Çağdaş dille eşleşen şahıs ekleri. 2. tekil ve çoğul şahıs zamirlerinde rastlanan bütünleşme (integrallik) “Tonyukuk”ta bulunmasa da, bazı eski Türk yazıtlarında rastlanmaktadır (2. tekil şahıs: *Ölteçisen* (Kk-C., 8); 2. çoğul şahıs: *Ersiz//Yiğitsiz//siniz* (Açura, 3).

Bu dilsel manzara bazı şahıslarda “şahıs zamiri//şahıs ekleri” paraleliğini çağdaş dilde aynı biçimde sürdürdüğünü, ancak fonodeğişmeğe maruz kalarak (*men*→*me_n*→*EM*; *biz*→*iz*→*IZ*; *miz*→*iz*→*IZ*) tarihî izini koruduğunu da göstermektedir. Ayrıca tarihî tezahür her şahıs zamirinin tekil ve çoğulunda şahıs eklerinin kökeninin şahıs zamirleri ile ilgili olduğunu bilimsel bir gerçeklik gibi kanıtlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tonyukuk Anıtı, gramerleşme, fonoform, şahıs ekleri, şahıs zamirleri, etimoloji.

Halklar, kabile konsolidasyonunun sonucu olarak meydana gelir. Dilin varlığı halkın varlığıyla başlar. Yani bir halkın tarihi, bir dilin tarihidir (veya tam tersi). Bu, onları birbirlerinden izole etmenin imkânsız olduğu anlamına gelir. Dolayısıyla Türkolojide “halk tarihi ile dil tarihi” paraleli hakkındaki düşünceler örtüşmektedir. Yani halkın tarihi hakkında söylenenler, dilin tarihi hakkında söylenenlerle aynıdır. Bu paralele tarihsel netlik kazandırmak için, eski Türkçe yazılı anıtlar elimizdeki paha biçilmez kaynaklar arasındadır. Bu anıtlar, bir yandan Türk dillerinin ve Türk halklarının eski dönemini gizleyen cephelere karşı insana durma gücü veren taş yazıtlar, diğer yandan da Türklerin tarihini, etnografyasını, kültürünü, yaşam tarzını ve yerleşim yerlerini nesnel gerçeklik olarak hafızalara kazıyan değerli kaynaklardır. En önemlisi, Türk dillerinin etnik kökleri ve etnogenezinin yanı sıra fonetik, sözcüksel ve gramatik yapısının tarihsel sunumunun en gerçekçi göstergesidir. Bu anıtlar sayı ve hacim olarak çeşitlilik gösteren yazılı anıtlardır. Anıtların ulusal aidiyetlerinden dolayı detaylar yarattığı bir gerçektir. Oğuz anıtları, Uygur anıtları, Kırgız anıtları bunun açık bir örneğidir. Her biri kendisinde yeterince yazılı anıtı birleştiriyor. Araştırma konusu olarak seçtiğimiz Tonyukuk Anıtı, Oğuz anıtları grubuna aittir. Ancak Tonyukuk Anıtı, diğer Oğuz anıtlarıyla karşılaştırıldığında eş değer olgularla birlikte ayrıca bir özgüllüğe de

sahiptir. Farklılık, bu anıtın dilinin canlı bir konuşma diline dayanmasından kaynaklanmaktadır. Tonyukuk Anıtı, Türk dünyasındaki bazı anlaşmazlıkların çözümü açısından bile, doğrulayıcı dilsel gerçekleri sunma yardımıyla kaçınılmamaktadır. Bu tartışmalı konulardan biri, şahıs eklerinin etimolojisiyle ilgilidir. Her araştırmacı, bu etimolojik kesinliğe ışık tutan ve öne sürülen her fikri destekleyen anıtın dilindeki örnek zenginliğini görmezden gelemeyiz. Bu kanıtlar, yalnızca şahıs eklerinin etimolojisine değil, aynı zamanda bu ek morfolerinin tarihsel fonoformlarına ve bunların değişkenliğine de ışık tutmaktadır. Bundan yola çıkarak Koşa Saydam anıtlarından farklı özelliklere sahip Tonyukuk Anıtı'nın bilim dünyasına zengin olgular verdiğini güvenle söyleyebiliriz. Bir yandan sunduğu malzeme, şahıs eklerinin tarihsel görünümünü gerçekleştirirken, diğer yandan şahıs eklerinin doğru etimolojik araştırılmasına ayna tutar. Elbette, dil bilimsel gerçekleri doğrulayan örnekler, Türk halklarının ortaklığını ortaya koyan yazılı anıtların çoğunun dilinde bulunmaktadır. Ancak araştırma konumuz Tonyukuk olduğu için kanıtlamamız için yeterli olan bu anıtın örneklerine dayanıyoruz ve elbette karşılaştırmalı analizi göz ardı etmiyoruz. Anıtın dilinde yer alan şahıs eklerinin çağdaş dille karşılaştırılması aşağıdaki olguları ortaya koymaktadır:

I. Diferensiyatif Belirtilerle Kayda Alınan Şahıs Ekleri

Farklılıklar tarihsel şahıs zamirlerinin gramerleşerek şahıs ekleri yerine kullanılmasında görülmektedir. Onlar aşağıdaki şekilde gruplanabilirler:

Fiillerde şahıs zamirlerinin gramerleşmesi

Adlarda şahıs zamirlerinin gramerleşmesi

1. Fiillerde şahıs zamirlerinin gramerleşmesi, olgusal araştırmalar sonucunda meydana çıkar. “Tonyukuk”ta adlarla kıyaslamada fiillerde şahıs zamirlerinin gramerleşmesinin yoğun olduğu ortaya çıkıyor. Bu, özellikle birinci şahıs için belirgindir: Elbette bu teyit Tonyukuk Anıtı'ndan kaydedilen gerçek dil örnekleriyle sağlanmaktadır. Bize göre aşağıdaki sistemde sunulmakla konuya net bir açıklık getirilebilir:

a/ 1. tekil şahıs zamiri **MƏN** ile gösterilen şahıs ekleri

Ben ança tirmen / Mən eləcə deyirəm –Ton.,II-Q.,37 (Recebli, 2009: 357); *Tabğacığ ölürtəçi tirmen*, *öñre Kıtayığ ölürtəçi*, *tirmen*, bini oğuzuğ *ölürtəçi ok*, *tirmen* / Tabğacı öldürecekdir, deyirəm; şərqdə kıtayı öldürecekdir, deyirəm; məni – Oğuzu öldürecekdir, deyirəm –Ton., I-C., 10,11 (Recebli, 2009: 354-355).

Günümüz Azerbaycan Türkçesinde 1. tekil şahıs zamiri «mən» olduğu bir gerçektir. Ancak çağdaş dilimizde onun şahıs eki yerine kullanılması

gerçek dışıdır. Bu, tarihsel bir gerçektir. Aynı zamanda Tonyukuk Anıtı'nda rastladığımız eski bir gerçektir. Hatta bu gramer unsurun klasik Azerbaycan edebiyatının diline aktarılmasına bile şahit oluyoruz. Tarihsel olarak «mən» zahirinin çeşitli fonovaryantlarının olduğu da bilinmektedir. Kaydettiğimiz «*mən//mın// bən*» paraleli bunun gerçek bir kanıtıdır. Tonyukuk Anıtı'nda «*bən*» zahirinin de gözlemlendiği doğrudur [*Bilqe Tonyukuk bən özüm Tabğac ilinə kılıntım / Müdrik (bilici) Tonyukuk mən özüm tabğac elinə verildim –Ton., I-Q, 1(Recebli, 2009: 354)*], ama şahıs eki yerinde görünmüyor. İlginç bir şekilde, dilin tarihsel gelişiminin sonraki aşamalarına aktarılan bu varyantların her biri, klasik edebî-sanat dil örneklerinin dilinde hem zamir hem de gramerleşen şahıs eki olarak görülmektedir:

Bən bunun alınına niyə tayaq *olurbən – tururbən* (Dede Korkut); Neçə yaxşılıq *qıurmən* qəsdı can *qılmaqdadır* (Kışveri); *Mən bilirmən* bu dilişeyda nələr küncündədir (Hatayi); Əmani dik *qıurmən* əz səri-sidq, Nisari-məqdəmin can, ey pərivəş! (Amani); ...Berür*min* canı cana müşdəganlıq (Amani).

Sunulan birinci ve ikinci örneklerde, 1. tekil şahıs zamiri hem şahıs zamiri (*mən//bən*), hem de şahıs eki olarak kullanılması (*olurbən, tururbən; bilirmən*) ve aynı cümle içinde paralellik kazanması (*Bən ... olurbən – tururbən; Mən bilirmən*) bu gramerleşmenin doğrudan bir onayıdır:

b / 1. çoğul şahıs **MİZ** ile gösterilen şahıs ekleri.

Öncelikle çağdaş Azerbaycan ölçünlü dili için arkaik olarak kabul edilen bu zahirin, gramerleşerek şahıs eki olarak kullanılması Tonyukuk Anıtı'nda yoğun olduğu belirtilmelidir. Bunun açık bir örneği, «*miz*» zahirinin, anıtın bir paragrafı içinde şahıs eki olarak altı kez kullanılmasıdır:

... *sünqüqin açdıımız. Sünqüsdimiz, sancdımız. Kanın ölürtimiz. Kağanka kırkız bodunu içikdi, yükünti, yantımız. Köqmən yıstığ ebirü keltimiz / ... süngü ilə açdıq. Döyüşdüq, sancdıq. Xanın öldürdüq. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq. Gökmən ormanını dolanıb gəldik –Ton., I-Şm.,28 (Recebli, 2009: 356).*

Anıtın diğer bölümlerinde de bu gerçek dikkat çekicidir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, «*miz*» zahirinin fono olgusu, elbette, bir şahıs eki olarak büyük ünlü uyumu kuralına uymanın sonucu olarak dilin morfolojik yapısında yer alır.

c / 1. çoğul şahıs zamiri **BİZ** ile ifade edilen şahıs ekleri

Neke tezer biz? / Niyə qaçıırıq? Neke korkur biz /Niyə qorxuruq? –Ton., II-Q.,38, 39 (Recebli, 2009: 357)

Bunu diğer eski Türk yazılı anıtlarında görebiliyoruz:

Biz az biz / Biz azıq. – Ongin, ön tərəf, 7 (5, s.12)

Dolayısıyla, tarihsel olarak, 1. çoğul şahıs zamirlerinin *miz// biz* fonetik yapısına sahip tarihsel biçimlerdir. “Dede Korkut” metninde bile 1. çoğul şahıs zamirinin sözcüksel paralelliklerinin birlikte kullanıldığına dair kanıt bulunmaktadır. Örneğin:

Mərə, mizim ögsüzligimiz yetməzmi, bizi niyə urarsan? (KDQ)

Söz konusu dil olguları birçok Türk dillerinde ve ayrıca Harezmi Türkçesinde de görülebilir:

turur men turur biz // turur miz
turur sen turur siz // turur sizler (Toprak, 2005: s. 233)

Eğer çağdaş Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerindeki *biz* zamiri, *bən//ben* zamirinin birinci şahıs çoğulunun bir göstergesi ise gramatik yapının arkaik katmanında yer alan *miz* zamiri *mən* zamirinin birinci şahıs çoğulundaki tarihsel bir ifadesidir. Bununla birlikte, halk diline dayanma çağdaş Azerbaycan Türkçesinde *bən* değil, *mən* varyantının kalıplaşmasıyla sonuçlandı. Gerçek şu ki, *biz* zamiri *mən* zamirinin çoğul varyantı değil. Bu, halk dilinde, tekil birinci şahısta *mən* ve çoğul birinci şahısta *biz* varyantının aparıcılığı, onları çağdaş Azerbaycan edebî diline taşıdığını kanıtlıyor. *Miz* versiyonu her iki dil için zaten Türkçenin tarihî geçmişinde mevcuttu. Klasik edebî-sanatsal dil örneklerinin dilinde, şahıs eki olarak *biz* zamirinin gramerleşmesini tam olarak göremediğimiz gerçeğini de işaret belirtelim. Ancak hem fiillerde hem de isimlerde onun fonetik değişime uğramış biçiminin işaretini kaydedebiliriz:

çakirbiz → *çakir_ıiz* → *çakiriz* [*biz* → *ıiz* → *iz* (ahəngə uyğun olaraq *-iz⁴*):

Buğda yeyib biz çıxmışuz behiştədən (Zakir).

Şunu da belirtelim ki, 1. çoğul şahıs eki olarak *-iz⁴* varyantı 18. yüzyıla kadar sürdüğü ve bundan sonra dil gelişiminin sonraki aşamalarında edebî dilin normu hâline gelen *z > q // k* ekine geçiş olduğu unutulmamalıdır.

2. Adlarda şahıs zamirlerinin gramerleşmesi

Araştırma aynı zamanda Tonyukuk Anıtı'nın dilinde eklerin varlığını bizlere tanıtıyor. Bize göre, bunları nadir bir gerçek olarak kabul edebiliriz. Çünkü klasik yazılı anıtların hiçbirinde bugün için tamamen arkaik olan şahıs eklerinin isimlerde kullanıldığını göremiyoruz. Tabii ki, dil olguları fikrimizi doğruluyor:

1. Çoğul I şahıs isimlerde şahıs ekleri ile eş değerlik kazanan **MİZ** zamiri:

Oğuzda eki-üç sümüz, kəltəçimiz / Oğuzda iki-üç min qoşunuq, gələcəyik –Ton., I-C., 14 (8, s. 355)

Görüldüğü üzere, *miz* varyantı *sü* (ordu) ismine eklenir ve çağdaş dilimizde (*sümüz*, yani *orduyuq*) edebi bir morfolojik olgu olan -ıq4 ekinin işlevini yerine getirir. Sadece birleşme sırasında hecedeki ünlü Türk dilleri için büyük ünlü uyumuna (*miz* // *mız* // *muz* // *müz*) bağlı olduğundan dolayı değişir. Bu durumda, büyük ünlü uyumu bir yandan morfolojik, diğer yandan fonolojik bir işlev gerçekleştirir.

2. 3. tekil şahısta isimlerde şahıs ekleri ile eşleşen **OL** zamiri:

Bilqe Tonikuk anığ ol, öz ol, anlar / Müdrük (bilici) Tonyukuk hiyləgərdir, (amma) mərdidir, anlar. – T, I-Şm.,34 (ETYAM , 1992: 43).

Bunu diğer eski Türk yazılı anıtlarında da görebiliriz:

Ança biliñler: Edqü ol /Eləcə bilsinlər: Yaxşıdır; *Ança biliñler: Muñluğ ol, anığ yablak ol* / Eləcə bilsinlər: Dərdlidir, yaman pisdır - Irk bitik, 5,34 (ETYAM , 1992: 78, 80).

Bu, şahıs eklerinin tarihî kökünün belirlenmesinde nadir olgu sayılır. Çünkü tarihsel olarak klasik edebî örneklerin dilinde 3. tekil şahıs zahirinin *o//ol* seçeneklerinin işlenmesine rağmen, «o» zamirine şahıs eki olarak rastlanmaz. Bunun nedeni, [o] (ve aynı zamanda [ö]) ile biten Türk kökenli sözcüklerin olmamasıdır. Bu nedenle, şahıs sonluğu olarak «o» değil, ünsüzle biten «ol» zamiri görülmektedir ve bu olguya klasik örneklerde değil, sadece “*Tonyukuk*” da dâhil bazı eski Türk yazıtlarının dilinde rastlanmaktadır. Bütün bunlara rağmen, yine de etimolojik açıdan 3. şahıs meselesi birinci ve ikinci şahısla ilgili manzaradan farklılık gösteriyor. Hadı Mirzəzadə haklı olarak “Tüm Türk dillerinin verdiği olgular, birinci ve ikinci tekil ve çoğul şahısların zamirlerden türediğini doğrulamaktadır. Bu nedenle üçüncü şahıslarda üçüncü şahıs ekini aramak gerekir. Önceki iki şahısta oluşuma bağımsız sözcükler gramerleşmeye yönelik gelişme de (burada zamirler kastedilmektedir - italikler bize aittir: G.Abdullayeva), onlardan farklı olarak üçüncü şahısta bu işlemin zahirin kaybıyla sonuçlanmıştır.” (Mirzəzadə, 1990: 150).

Tarihsel olarak, 3. tekil şahısta gözlemlenen «i» şahıs ekinin varlığı ve şahıs zamiriyle bağlantısı üzerine fikirler söylenmektedir (Örneğin: *Çəkmiri əl zülmidən gərđişi-dövrən nədir?* –Halhali). Ama tarihsel olarak, -ı⁴ ekinin -ı⁴ şimdiki zaman ekiyle denkliği de bir gerçektir. (*Xəlq ara Fərhad ilə Məcnundan artı söhrütim, Dərd çox çəkdim, əlac etməz dəxi dərman mənə* –Zafer).

Sunulan örnekler açıkça göstermektedir ki, birincideki «i» eki (çek + m + ir + i) şahıs ekidirse (Çünkü iki şimdiki zaman ekini birlikte kullanmak imkânsızdır.), ikincideki «ı» (art+r) şimdiki zamanın morfolojik özelliğidir. Bize göre, şahıs eki olarak kaydedilen «i» üçüncü tekil şahıs zamirine dayanmaktadır. Bu morfemin, isim kategorilerinden biri olan iyelik kategorisinde kaydedilmesi ve üçüncü şahıs [örneğin: (onun) evi, (onun) bahçesi...] ifade etmesi, bu ekin üçüncü şahıs zamiri ile bağlantısını teyit etmektedir. Ağızlarda da «o» ve «ol» 3. tekil şahıs zamirlerinin farklı fonetik şekilleri vardır. Bu farklılıklar arasında “u” ve “ul” fonoformları da vardır. 3. tekil şahıs zamirlerinin Guba ağızında yoğunluk kazanan bu fonetik biçimleri (örneğin, 3. tekil şahısta: *Una diyədam ki, sən məni allatasan*; 3. çoğul şahısta: *Uların kəndi lap dağın düzündədi* – Rüstəmov, 1961: 134) aynı şahsa kullanılan (Elbette ekli versiyonu kastediyoruz.) şahıs eklerinin tarihsel gelişimi ve oluşumu hakkında gerçekçi bir fikir söylememizi sağlıyor. Bu, Türkçe kökenli sözcük birimlerinin «o» ünlüsüyle bitmemesi nedeniyle, dilde o>u’ya geçişin bir gerçeklik hâline geldiğini ve üçüncü şahıs ekinin tarihsel gelişimine böyle bir tanım getirdiğini göstermektedir: **ol** → **ul** → **u** → (ahenge göre -r⁴).

Böylece, sunulan olgular, şahıs eklerinin şahıs zamirlerinden türediğini bir kez daha kanıtlamaktadır. Zamanla farklılaşan bu olgulardan bazıları Azerbaycan Türkçesinde ve diğer birçok Türk dillerinde aynı normatif seviyede korunmaya ve yoğun bir şekilde kullanılmaya devam etmektedir.

II. Çağdaş Dille Eşleşen Şahıs Ekleri

Tonyukuk Anıtı’nın dilinde, çeşitli katmanların farklılaşmasının yanı sıra, çağdaş dille eşleşen birçok dil bilimsel olgular vardır. Ancak bunlarda şahıs eklerine rastlamıyoruz. Bu, diğer eski Türk yazılı anıtlarında bulunmadığı anlamına gelmez. Diğer bir deyişle, buna, daha az ölçüde de olsa, eski Türkçe yazılı anıtlarda rastlanır. Demek ki, var. Eğer öyleyse bunu sunmakla yükümlüyüz:

1. 2. tekil şahısta kaydedilen bütünleşme - integrallik:

Ol yırqerü barsar, türk bodun, ölteçisen / O yerlərə getsən, türk xalqı, məhv

olacaqsən (ölcəksən). – K_k-C.,8 (1, s. 34-35).

2. 2. çoğul şahısta kaydedilen bütünleşme -integrallik:

Bunu isimlerde ve fiillerde görebiliriz:

a/ Adlarda: ... *Ersiz. Adınız, Urı beq siz* / İgidsiz//siniz, adınız, Urı bəysiz//siniz –Açura, ön tərəf, 3 (Recebli, 2009: 76).

Haklı olarak, eski Türk dilinde, ikinci tekil ve çoğul şahıs örneklerinin az olduğu belirtilmektedir (Aliyev, 2019: 35).

b/ Fiillerde: ... *qū yañıltaçı siz* /...lap yanılcaqşınız – K_k-C.,11 (Abdullayeva, 2007: 40-41).

Bu gramer görüntü, bazı şahıslarda paralel “şahıs zamiri // şahıs eki” ifadesinin çağdaş dilde kimliğini koruduğunu, ancak aynı zamanda fonetik değişimlere (*mən*→*mə_n*→*ƏM*; *biz*→*b_iiz*→*IZ*; *miz*→*m_iiz*→*IZ*) uğradığını göstermektedir. Tarihsel tezahür ayrıca, her bir tekil ve çoğul şahıs eklerinin kökünün edebî dil normu düzeyinde şahıs zamirleriyle bağlantılı olduğunu bilimsel bir gerçeklik olarak ortaya koymaktadır. Ancak Türk dünyasında bu konuda görüş ayrılıkları var. Burada şahıs eklerinin etimolojisini kastediyoruz. Şöyle ki, şahıs eklerinin ilk kökünün iyelik ekleriyle (örneğin, A. P. Posulevski) birleştiren, bir kısmını iyelik ekleriyle ve diğerlerini şahıs zamirleriyle (örneğin, A. N. Kononov, E. V. Sevortyan...) ve ayrıca yalnızca şahıs zamirleriyle (R. S. Ramstedt, N. K. Dmitriyev, N. A. Baskakov, M. Hüseyinzade, H. Mirzezade, Z. Budagova...) birleştiren araştırmacılar var. Elbette yukarıda bahsettiğimiz gibi ikinci fikri destekliyoruz. Yani, şahıs eklerinin bağımsız bir kelime olarak şahıs zamirlerinden türediği fikrinin savunucusuyuz. Bu araştırmacıardan bazıları araştırmalarını sadece şahıs-haberlik eklerini dayandırırken (Söz konusu adlarda görülen şahıs-haberlik ekleridir.), diğerleri ise fiilin tanımlayıcı biçimlerine eklenen şahıs eklerini kabul ediyor. Bu konuda bunlardan herhangi birinin seçilmesinin bilimsel gerçekliğe hizmet etmediğini düşünüyoruz. Hem adlara eklenen şahıs-haberlik ekleri hem de fiillere eklenen şahıs ekleri özneye bağlı yüklem tanımı teşvik ederse ve şahsa olan fikrini ifade ederse, her ikisi de “şahıs ekleri” adı altında kullanılabilir. N. K. Dmitriyev’e göre hem fiil yüklemi hem de isim yüklemi gerçekleştiren ekler örtüşerek özdeşleşir (Dmitriyev, 1951: 90-91). Elbette Tonyukuk Anıtı da dâhil olmak üzere eski Türkçe yazılı anıtlar, tüm bu bilimsel gerçekliklerin ortaya çıkmasında ve bilim camiasına sunulmasında olağanüstü bir öneme sahiptir. Genel olarak, “Dil bilimsel anlamlarına göre ayrılmış kelime gruplarının morfolojik özelliklerinin incelenmesi, sabit edebî dilde yazılmış tüm Türk anıtlarının morfolojik yapısının belirlenmesi için bir temeldir.” (Abdullayeva, 2002: 40). Bu, Türk kaynaklarından biri olan Tonyukuk Anıtı’nın dilinden hareketle yapılan tüm analiz ve araştırmalar sonucunda elde edilen bilimsel sonuçlarla doğrulanmaktadır.

Kaynaklar

1. ABDULLAYEVA, G. A., (2007), *Kül Tigin Abidesi*, Bakı: Azernesr.
2. ABDULLAYEVA, G. A., (2002), *Gedim Türk Yazılı Abideleri*, Bakı: Nurlan.
3. DMİTRİYEV, N. K., (1951), *Ümumi Grammatik Kategoriyalar// Azerbaycan dilinin grammatikası*, I h. Bakı: Azerb. SSR EA-nın neşri, s. 89-97.
4. ALİYEV, Y. (2019), *Gedim Dil*, Bakı: Elm ve tehsil.
5. ETYAM (1992), *Eski Türk Yazılı Abideleri Müntexabatı* (Hazırlayan: Ebülfez Guliyev), Bakı: Bakı Universiteti neşriyyatı.
6. TOPRAK, Funda, (2005), *Harezmi Türkçesinde Fiil*, Ankara.
7. MİRZEZADE, H. (1990), *Azerbaycan Dilinin Tarihi Grammatikası*, Bakı: Azerb. Universiteti neşriyyatı.
8. RECEBLİ, E. (2009), *Gedim Türk Yazısı Abideleri*, 4 cildde. II c. Bakı: Nurlan.
9. RÜSTEMOV, R. E. (1961), *Guba Dialekti*, Bakı: Azerb. SSR EA neşri.

YUNUS EMRE “DİVAN”INDA ARAP KÖKENLİ KELİMELERİN LEKSİK-SEMANTİK GELİŞİMİ

Hatıra ABDULLAYEVA

Özet

Klasik edebiyatın dilini Arapça ve Farsça alıntısız hayal etmek imkânsızdır. Eger konu tasavvuf edebiyatı ise durum bir az daha farklı olabilir. Çünkü terim olarak tasavvuf felsefesi Arap ve Fars kökenli leksik birimleri daha çok kendi peşinden sürüklemektedir. Tasavvuf felsefesinin zenginleşmesinde, sofi inançların insan düşüncesinde sistemleşmesinde, Türk yazı dilinin millileşmesinde eşsiz hizmetleri olan Yunus Emre'nin *Divan*'ında da bu özellikler görülmektedir. “Divan”ın diline söz varlığı yönünden yaklaştığımızda Arapça kelimeler “Arabizimler//Farsizimler” paralellüğünde üstünlüğünü ortaya koymaktadır. Kullanım hiyerarşisinde pasiflikle aktif kullanım karşı karşıyadır. Araştırmalar aşağıdaki manzarayı bizlere sunmaktadır:

1. Fonetik terkip ve anlamlarıyla benzerlik oluşturan Arap kökenli kelimeler: Ecel, emir, edep, karar, cevap, daima, şiar, zahmet, takat, şikâyet, murad, teşviş, hasret, âlem ... gibi sözcük birimler bu grupta sıralanır.

2. Fonetik terkibine göre uyuşan, anlamlarına göre farklı olan Arap kökenli kelimeler: Örneğin, “*bilge söz, derin düşünce*” anlamını ifade eden *hikmet* leksik birimi Yunus Emre'nin tasavvuf dünyasında “hekimlik, filozofluk” ve “garip, acayip” anlamlarını da belirtiyor. İlk anlamın Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde korunmasına rağmen, sonda belirtilen anlam yüklerine her iki dilde de rastlamak mümkün değildir.

Divan'da rastladığımız “*sual*” leksik birimi «soru, sorgu» semantiği ile birlikte “*dilencilik, yoksulluk*” anlamlarına denk gelmektedir. Günümüzde her iki dilin söz varlığında sonuncu anlam yüküne rastlanmamaktadır.

* Doç.Dr., Bakü Slavyan Üniversitesi Türkoloji Anabilim Dalı Öğretim Üyesi,
xatirabdullayeva@gmail.com

3. Fonetik terkip ve anlamlarıyla farklılık oluşturan Arapça kökenli kelimeler: Örneğin, “resmî” kelimesi fonetik yapısını (resmî) değiştirmiş, tarihsel anlamını yitirmiş ve yeni bir anlam kazanmıştır. *Yunus Emre*’nin dilinde işlenen bu kelimelerin Azerbaycan Türkçesi ile fonetik farklılığı, tabii ki, Çağdaş Türkiye Türkçesinin fonetik-ımla sisteminden kaynaklanıyor.

4. Dilin arkaik katmanında yer alan Arabizmler: *Nisar, masuk, meksebe, emmar ...* gibi leksemeler zaman zaman episodikliğe (aralıklı) yönelmiş ve Azerbaycan Türkçesinde işlevselliğini kaybederek dili terk etmek zorunda kalmıştır. Şunu da belirtelim ki, bir kısım Arabizmler çağdaş Türkiye Türkçesinde muhafaza edilmesine rağmen (*lahza, taat, esbab, fariğ, müddei*), Azerbaycan Türkçesi için arkaik durum sergilemektedir.

Araştırma zamanı klasik Türk şiirinin millileşmesine büyük katkı sağlayan Yunus Emre’nin *Divan*’ında kullanılan Arap kökenli kelimelerin temelini Anadolu Türklerinin kullanım coğrafyasına ait olduğunu belirlenmiştir. Arabizmlerin çoğu canlı halk dilinin hazinesinden geldiği vurgulanmıştır. mektedir. Yunus Emre’nin dilinde izlenilen Arapça kelimelerin bir kısmının halk dili sayesinde Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde korunmasına rağmen, bazılarının anlam genişlemesine, bazılarının anlam daralmasına maruz kalmış olması da gerçek bir olgudur.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, söz varlığı, sözcük birimi, anlam bilimi

Klasik edebiyatın dilini Arapça ve Farsça alıntısız hayal etmek imkânsızdır. Eğer konu tasavvuf edebiyatı ile durum bir az daha farklı olabiliyor. Çünkü terim olarak tasavvuf felsefesi Arapça ve Farsça kökenli leksik birimleri daha çok kendi peşinden sürüklemektedir. Tasavvuf felsefesinin zenginleşmesinde, sofi inançların insan düşüncesinde sistemleşmesinde, Türk yazı dilinin millileşmesinde eşsiz hizmetleri olan Yunus Emre’nin *Divan*’ında da bu özellikler görülmektedir. “Divan”ın diline söz varlığı yönünden yaklaştığımızda Arapça kelimeler “Arabizmler//Farsizmler” paralellüğünde üstünlüğünü ortaya koymaktadır. Kullanım hiyerarşisinde pasiflikle aktif kullanım karşı karşıyadır. Bu, karşılaştırmalı analiz ve araştırma ile ortaya çıkar. Bununla birlikte, bu karşılaştırmalarda, Arapça kökenli Arabizmlerin fonetik yapı ve sözcüksel-anlamsal tutum açısından stabil veya istikrarsızlığına özellikle dikkat çekmektedir. Bu dikkat sonucunda toplanan sözcüksel olgular, Yunus Emre’nin *Divan*’ında kaydedilen Arabizmlerin çağdaş döneme kadarki öncesi bilimsel gelişiminin izini sürmektedir. Araştırmalar aşağıdaki manzarayı bizlere sunmaktadır:

1. Fonetik terkip ve anlamlarıyla benzerlik oluşturan Arapça kökenli kelimeler:

Yunus Emre Divanı'nda çağdaş dilde yeteri kadar çok kullanılan Arabizmlere rastlanır. Arapça kökenli kelimelerin anlam bilimini çağdaş dil ile karşılaştırırken eş değerlilik ve farklılıkları ortaya çıkarmak mümkündür. Bu karşılaştırmalar, anlamsal benzerliği, anlamsal daralmayı veya anlamsal genişlemeyi ortaya çıkarır. Çağdaş döneme kadar uzun bir yol kat eden Arabizmler fonetik ve anlamsal eşdeğerlik sergiliyorsa, demek ki, bu dil birimleri yaygın kullanıma imza atar. Bu tür sözcüksel dil örnekleri *Yunus Emre Divanı*'nda geniş yer bulmaktadır. Azerbaycan ve Türkiye Türkçeleri karşılaştırıldığında, bu kelimelerin bazılarının fonetik açıdan *ə~e* eşdeğerliği kaydedildiği unutulmamalıdır. Bu, dillerin fonetik yapısıyla ilgili bir meseledir. *Alem ~ aləm, şikayet ~ şikayət, edeb ~ ədəb, mercan ~ mərcan, hikmet ~ hikmət, emr ~ əmr, ecel ~ əcəl* və d. kelimeler düşüncemizin gerçek kanıtıdır. Arapça kökenli kelimelerin anlambilimine gelince, bu dil örneklerinin bütünleşme (integrallik) veya farklılık (diferensiyallik) gösterdiği bağlamdan açıktır. Kelimelerin bazılarında değinmek bizim fikrimizi netleştirir:

Hikmet. Yunus Emre'nin dilinde kelimenin “nedeni anlaşılamayan, gizli bir sır” anlamı ile karşılaşıyoruz:

Gönül müdür ol hikmeti kılmadı tefekkür, Ya göz müdür ol yaş yerine dökmeye kanı (YED, 1991: 240); Senden sana varır yolum senden seni söyler dilim, Allah, sana ermez elim bu *hikmete* kaldım tana (DYE: 8).

Ayrıca İskender Pala'nın bu sözcüksel birimin anlam bilimine ilişkin açıklamasına da dikkat edelim. O, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*'nde *hikmet* kelimesinin anlamının “şeylerin gerçeklerini, özelliklerini, yaradılış sebeplerini ve etkilerini bilmek ve ona göre hareket etmek” olduğunu belirtir. Genel olarak, «1. hekimlik, felsefe/filozofluk; 2. Gizli sır, sebebi anlaşılamayan bir şey; 3. Hakimane söz; 4. “Garip, acayip” (KAEİAFSL, 1.cilt, 2005: s. 250) anlamlarına gelen *hikmet* kelimesi, çağdaş Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde anlam ve yaygınlık bakımından ortaklığını korurken, bazı anlamlarını da kaybetmiştir (örneğin: “hekimlik, filozofluk” ve “garip, acayip” anlamları). Anlamsal arkaiklik her iki dile özgüdür. Bu, *hikmet* kelimesinin anlamsal bir daralma sürecinden geçmiş sözcük birimler arasında yer aldığını doğrular.

Mercan. Klasik edebiyatta daha çok benzetme amacıyla kullanılan bu kelime, *Yunus Emre Divanı*'nda «deniz dibinde kayalara tutunan ve gruplar hâlinde hareketsiz yaşayan bir deniz canlısı» anlamında yer almaktadır:

Otuz iki inci bitmiş *mercan* içinde ey canım,
Kıymeti ala inciden aklığı da inciden ak (DYE: 104).

Klasik şairlerin dilinde bu kelimenin bir metafor yaratmaya daha çok hizmet ettiği unutulmamalıdır. Şöyle ki, sevgilinin dudakları, dili, sevgilinin kanlı gözleri ya da kanlı gözyaşları şair tarafından bir mercana benzetilerek şiir diline dâhil edilir. Şirin görünmek için yazılan dualardan birinin adının Mercan duası olduğu söylenir. Bununla ilgili efsaneler bile var. Efsaneye göre, bir padişahın çok sevdiği bir cariyesi varmış ve bir gün o ölmüş. Cenazeden önce padişah, sevgili cariyesini son kez görmek istediğini açıklamış. Bu sırada cesedi yıkayan kadın, ölü cariyenin saçında bir büyü bulur. Padişah içeri girdiğinde ölü cariyeye padişaha çok çirkin görünüyor. Tam tersine cesedi yıkayan kadının güzelliği onu büyülüyor, padişah ona âşık olur. Onunla evlenir ve mutlu yaşar. Hizmetçinin saçları arasındaki sihir mercan duasıyla yazılmıştır (Pala, 2004: 306). *Mercan* sözcük birimi, tarihsel geçmişten farklı olarak, günümüzde sadece bir değerli taş olarak değil, aynı zamanda bir antroponim olarak da yaygın kullanıldığı bir gerçektir.

Âlem. *Yunus Emre Divanı*’nda *âlem* kelimesinin «kâinat, dünya, evren» anlamı kaydedilmiştir:

Karanlık sürülür *âlem* münevver olur,
Karanlık yerine nur ile gündüz gelir (YED, 1991: 56).

Tasavvufta *alêm*, Allah’ın yarattığı her şeydir. İslam’a göre *âlem*, dünya Tanrı’dan ayrıdır. Dünyayı Tanrı’nın bir tezahürü olarak gösteren, bunun sonucu olarak insana su dünyası (yani küçük dünya) ve Tanrı’ya Kubra dünyası (yani büyük dünya) denen Sufizm dünyasıdır. Ancak bazen aksini iddia edenler de vardır. Tasavvuf felsefesinin sunduğu fikirlerin yanı sıra kelimenin farklı isimler altında farklı kavramları ifade ettiğini de görüyoruz. Âlem (Pala, 2004: 16-18) yerine arz, dünya, evren, kâinat, ruy-i zemin, cihan kelimelerinin kullanıldığı da bir gerçektir.

Günümüzde *âlem* kelimesi yaygın kullanılan Arabizmler arasındadır. Çünkü hem çağdaş Azerbaycan, hem de Türkiye Türkçesinde ölçünlü dil olgusu düzeyindedir. Bugün ifade ettiği «kâinat, dünya, âlem» anlamının yanı sıra «insanlar, topluluk» anlamında da kullanılmaktadır. Kelime, tarihsel fonetik yapısıyla işlevliğini korumaktadır.

Ecel. Bu sözcük birimi, Yunus Emre’nin *Divan*’ında yaygınlık gösteren kelimeler arasındadır ve esas olarak “ölüm, ölüm zamanı” anlamının bir ifadesi olarak kullanılır:

Ecel büke belimizi, söyletmeye dilimizi
Hasta iken halimizi soranlara selam olsun (YED, 1991: 171).

Çağdaş Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinin söz varlığında bulunan sözcük birimi, kendi tarihsel anlambilimine sahiptir, halen aktif ve yaygındır.

Emr. Bu sözcüksel birim, Yunus Emre'nin *Divan*'ında en çok kullanılan kelimelerden biridir. "emir, talimat" anlamının bir ifadesi olarak kaydedilir:

Defter-i amalımı yüklendim ettim azm-i rah
Menzili maksuda Hak'dan *emr* ü ferman isterim (YED, 1991: 170).

Bu sözcük biriminin sözlüklerde farklı anlamların bir göstergesi olarak sunulduğu unutulmamalıdır. Özellikle, «1. talimat, emir, komut; 2. iş; 3. şey, eşya» (Pala, 2004: 164) anlamların bir ifadesi olarak görüntülenir. Çağdaş Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde yaygın olan kelime, "talimat, emir" anlamlarına gelmiştir. Demek ki, diğer anlamlarını kaybetmiştir. Bu, kelimenin anlamsal bir daralmaya uğradığı anlamına gelir.

Edeb. Cânundan ol dahı yakın key *edeb* bekle key sakın
Bilürisen dostlık hakın dâyim sana ol yâr durur (DYE: 50).

Kelimenin "terbiye, edep, ahlak" anlamıyla "Divan" diline girdiği bağlamdan da anlaşılıyor. Klasik edebiyat dilinde en sık kullanılan sözcüklerden biri olan bu sözcük aynı anlamın bir ifadesi olarak sözlüklere dahil edilir: 1. Zekâ, nezaket; 2. terbiye, ahlak (KAEİAFSL, 1.cilt, 2005: 145).

Çağdaş Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde kelime, tarihsel anlamı ile birlikte yoğunluk göstermektedir.

Teşvîş. Yunus Emre'nin kelime dünyasında «kaygı, telaş, korku» anlamına gelen bu sözcük birimi, çağdaş zamanda yaygın kullanılan Arapça kökenli dil birimleri arasında yer almaktadır. Metnin içeriği kaydettiğimiz kelimenin anlamını açıkça ortaya koymaktadır:

Gider gönül *teşvîşünü* Bezeme hoyrat nakşını Uçurmadın cân kuşunu Gel
ikrâr it enrenlere. (DYE: 255); Hayr u şer itdüğün işler, Ol görinen dürlü düşler
Bitdi bu kamu *teşvîşler* Esenledüm dünyâm seni (DYE: 337).

2. Fonetik değişime maruz kalmış, anlamına göre aynılık oluşturan Arabizmler:

Mana. Bu sözcük birimi, klasik edebiyat dilinde en sık kullanılan Arapça kökenli sözcüklerden biridir. Yunus Emre'nin dilinde de bu yaygınlık belirgindir. *Divan*'da bu kelime "zekice anlaşılan bir şeyin özü, içeriği" anlamındadır:

Mana bahrine daldık vücud sırrını bulduk,
İki cihan serteser cümle vücudda bulduk (YED, 1991: 114).

Bu dil örneği, Azerbaycan Türkçesinde *məna* fonetik içeriği ile yazılmıştır. Kelimenin edebi telaffuzu da aynıdır: [mə:na]. Türkiye Türkçesinde *Divan*’daki fonofonunu koruyor. Türkiye Türkçesinde telaffuzu da aynıdır ([ma: na]) ve “anlam” manasına gelir (TS, 2005: 1338). Hem Azerbaycan hem de Türkiye Türkçelerinin tarihi anlambilimine bağlı kalarak bu dil birimi genel olarak aşağıdaki anlamları ifade edebilir:

1. Bir kelime veya cümle ile ifade edilen kavram
2. Akılla algılanan bir şeyin özü, mantıksal içeriği (KAEİAFSL, 2.cilt, 2005: 337).

Çağdaş Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde kelimenin her iki anlamı da kullanılmaktadır. Mana kelimesi, dilin aktif kelime hazinesine dâhil olan ve bu nedenle herkes tarafından anlaşılın sözcük dili örneklerinden biridir.

İskender Pala, klasik şiir dilini temel alan *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*’nde mana kelimesinin anlamıyla ilgili şu bilgileri vermektedir:

«Mana, iç yüz. Tasavvufta bir suret karşılığı olarak kullanılır. Görülen maddi aleme, suret alemi de denir. Suretle zahir olan sıfat âlemine de mana alemi denir. Allah manadır, zuhuru ise suretidir (Pala, 2004: 297).

Ma’nî. *Ma’nî* kelimesi «mana» anlamının bir ifadesi olarak, Yunus Emre *Divan*’ının diline girer ve Arapça kökenli en aktif sözcük birimlerinden biri olarak kabul edilir:

Dört kitâbun *ma’nîsi* bellüdür bir elifde. Sen elif dîrsün hoca *ma’nîsi* ne dimekdür (DYE: 73); *Ma’nî* bahrine talduk vücûd sırrını bulduk, İki cihân ser-te-ser cümle vücûdda bulduk (DYE: 105); Sen seni ne sanursan ayruga da anı san Dört kitâbun *ma’nîsi* budur eger varısa (DYE: 243).

Görüldüğü üzere, aynı anlam taşıyan bir kelimenin Yunus Emre dilinde iki farklı fonetik şekli (*mana*, *ma’nî*) vardır. Uzun bir tarihe sahip olan bu sözcük birimi, sadece Azerbaycan Türkçesi için fonofonuna göre arkaiktir. Ama aslında bugün kullanılan kelimelerden biridir. Çünkü semantikasını koruyarak çağdaş dilde de yer almış ve anlam olarak norm kazanmıştır. Bugün, kelime çağdaş Azerbaycan Türkçesinde *mə’na*, Türkiye Türkçesinde *mana* fonetik yapı ile kullanılmaya devam etmektedir.

Vasl. Bu dil örneği, Yunus Emre’nin *Divan*’ında yaygınlık gösteren Arapça kökenli sözcüklerden biridir. «Divan» dilinde kelimenin anlamı «sevgiliye kavuşma, vüsal» anlamına gelir:

İşkuna düşen ‘âşık derdüne yanar her dem
Vashundur ana dermân hekîm ne tîmâr itsün (DYE: 189).

Vasl kelimesi, çağdaş Azerbaycan Türkçesinin söz varlığına sahip olduğu geleneksel fonetik şekliyle değil, fonetik değişimine uğramış biçimde girer. Bu değişim süreci, bir yandan sesin geçişiyle (**a> ü**), diğer yandan sesin artmasıyla (*vusal*) gerçekleşir. Böylelikle, bu sözcük birimi, Azerbaycan Türkçesinin fonetik, sözcüksel, gramer sistemine uyum sağlar. Çağdaş dilimizde hem genelliğe hem de özgüllüğe sahip olduğu bir gerçektir. Başka bir deyişle, “kavuşma” anlamını ifade eden bir kelime olarak kullanılır ve bir kişiye verilen adlardan biri olarak - bir antroponim olarak kullanılır. Kelime çağdaş Türkiye Türkçesinde arkaikleşmiştir.

Yunus Emre dilinde kullanılan *kadeh, hayal, vasl, ilm, kanaat, mumin, şule, evliya, akıl, mani, cussa* vb. dil birimleri bugün Azerbaycan Türkçesinde yaşayan, tarihsel anlamlarını koruyan, ancak fonetik farklılıklar gösteren kelimelerdir. Bazı sözcükler aynı fonetik şekliyle Türkiye Türkçesinde yaşamını sürdürmektedir. Bu, Türkçenin fonetik imla sisteminden kaynaklanmaktadır.

3. Fonetik terkip ve anlamlarıyla farklılık oluşturan Arapça kökenli kelimeler:

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Arapça kökenli bu tür kelimeler *Yunus Emre Divanı*'nda çok azdır. Bu Arabizmlerden biri de *Divan*'ın söz varlığında yer alan *ma'mur* kelimesidir:

Ma'mur. *Yunus Emre Divanı*'nda *ma'mur* kelimesinin “âlem, evren” anlamı ile karşılaşırız:

Terk eylegil ten tertîbin gider senden benlik adın
İçün 'imâret olmadın taşundagı *ma'mûr* nedür (DYE: 46).

Ancak sözlüklerde bu sözcük birimin daha geniş ve bir çok anlam ifade ettiği ile karşılaşırız. Klasik edebiyat dilinde kelimenin bir yandan «1. abad (yenileme); 2. sürülmüş, ekime hazır; 3. yerleşik, meskûn, nüfusu olan // şehir, kasaba; 4. âlem, kâinat» (KAEİAFSL, 2.cilt, 2005: 45) anlamlarına rastlıyorsak, diğer yandan onun sesteşi olan “1. Emir verilmiş, bir iş verilmiş; 2. ofiste yazı yazan kişi” (KAEİAFSL, 2.cilt, 2005: 45) semantikasını kaydediyoruz. Sadece karşılaştırmalı bir analizle görüyoruz ki, Azerbaycan Türkçesindeki bir sözcük birim hem fonetik hem de anlamsal açıdan farklılık göstermektedir. Şöyle ki, bu dil birimi, çağdaş dilimizde tarihsel fonetik içeriğinden farklı bir biçim kazanarak dile *mə'mur* fonofonu şeklinde girmektedir. Tarihsel anlamlarına gelince, anlamsal kapasite eksikliği ile dikkat çekicidir. Türkiye Türkçesi için tamamen arkaik kabul edilir. Bugün dilimizin söz varlığında *mə'mur* kelimesi «görevde olan şahıs» anlamıyla kullanılmaktadır.

4. Dilin arkaik katmanında yer alan Arabizimler.

Yunus Emre Divanı’nda bu gruba ait Arapça kökenli pek çok kelime var. Klasik edebiyat dilinde aktif olmalarına rağmen, dilin gelişiminin sonraki aşamalarına geçemeyen millî kelimelerimiz var. Bazıları az kullanılarak ağızlarda yer almasına rağmen edebi dil olgusu olarak norma dönüşmemiş ve arkaik kelime olarak kalmıştır. Bu, elbette, millî dilden kaynaklanmaktadır. Aynı kader Arabizimler için de geçerlidir. Dönemine göre, belki de yaygın kullanılan Arabizimlerin bir kısmı yavaş yavaş işlevlerini kaybetmiş, dili terk etmiş ve dilde arkaizma olarak yer almıştır. Bu sözcük birimlerin bazılarının karşılaştırmalı gözlemi de fikirlerimizi kanıtlamaktadır.

Münkir. Bu kelime, söz konusu araştırmamızın dilinde arkaik Arapça kökenli kelimelerden biridir. *Divan*’da «inanmayan, inamsız, kâfir» anlamına gelir:

Gökden inan dört kitabı günde bir kez okur isen, Erenlere *münkir* isen dildar ırak senden yana (YED, 1991: 49); Bir kimsenün devletine ta’n idüben biz gelmezüz Ne *münkirüz* ‘âlimlere ne tersenün hâçındayuz (DYE: 90).

Klasik edebiyat diline dayanarak sonucunda *münkir* kelimesinin «1. inkâr eden, kabul etmeyen; 2. tekzip eden, reddeden; 3. Nakir isimli yoldaşıyla mezarda ölüleri sorgulayan bir melaike» (KAEİAFSL, 2.cilt, 2005: 123) anlamlarının ifadecisi olarak edebî-sanatsal dil örneklerinin diline girmiştir. Edebi dil olgusu olarak çağdaş dilimizde kaydedilmemiştir. Bununla birlikte, bazen canlı konuşma dilinde, özellikle de eski neslin dilinde, *inkir-minkir körpüsü* şeklinde kullanılmaktadır. Bu bileşeni kullananlar bunu dünyayı terk ettikten sonra ölen kişiyle “sorgulama” anlamıyla özdeşleştiriyor. Gerçekten de *Münkir*, mezardaki ölüleri sorgulayan iki melekten birinin adıdır. Diğer meleğin adı Nakir’dir. Çağdaş dilde konuşma diline *İnkir* şeklinde girer. Bu melekler hakikat dünyasına giren kişiye “Rabbiniz kimdir?»: “Kitabınız nedir?”, “Peygamberiniz kimdir?»; “Kıble nerede?»; “Ne kadar zamandır Müslümansın?” gibi sorular sorar. Elbette hayatları boyunca günah işleyenler, bu sorulara suskun oldukları için cevap veremezler. Genel olarak tasavvufta *Münkir* ve *Nakir*’in temel amacı insanın iyilik ve kötülüklerini ortaya çıkarmaktır. Bir sözcükbirim, hem fonetik yapısı hem de anlam açısından her iki dil için de arkaik kabul edilir.

Arş. *Divan* dilinde bu sözcük birime «gökyüzü, asuman» anlamında rastlanır:

Can gözü onu gördü dil ondan haber verdi Can içinde oturmuş könlümü *Arş* eyledi (YED, 1991: 243); Bu ferşi gördük aldandık henüz *Arş’a* ermedik Bu *Arş’a* Ferş’e göre ey hoca ferraş kimdir (DYE: 26).

Sözcük birimi, hem çağdaş Azerbaycan ölçünlü dili, hem de çağdaş Türkiye Türkçesi için arkaik kabul edilir. Günümüzde konuşma dilinde söz konusu dil birimine fiil deyiminde içinde *arş* biçiminde bulunur, ancak bir edebi dil olgusu olmadığı için bir arkaizm olarak kabul edilir. Örneğin: *Yuxum arşə çəkilib*.

Ayrıca bu sözcük biriminin Osmanlıca kullanıldığı da belirtilmektedir. Anlamı şu şekildedir: «1. Tavan; 2. Semâvîn üstü, felek-I azam: *arş-ı a'lâ, arş-ı ilâhi*» (MOL, 2009: 14).

Yukarıda sunulan şiir dilinde kullanılan «1. döşeme; 2. kilim, halı; 3. Yer yüzü» (KAEİAFSL, 1.cilt, 2005: 195), ferraş «1. hizmetçi; 2. polis memuru» (KAEİAFSL, 1.cilt, 2005: 195) arabizmleri de dilin arkaik kelimelerinden biri olarak kabul edilir.

Arkaizm açısından Arapça kökenli her üç kelime için söylediğimiz fikirler Türkiye Türkçesi için yeterlidir.

İskender Pala'nın *Ansiklopedik Divan Şiir Sözlüğü*'ndeki "arş" kelimesinin açıklaması da ilgimizi çekiyor. Kelimenin tanımı ve anlamı şu şekildedir: "Çadır, çardak, taht. Tasavvufta yargı felsefesini birleştirenlere göre taht göğün sekizinci katı, taht ise dokuzuncu kattır. Buna atlas da denir. Tasavvuf'a göre arş, gönüldür. Cebrail'in mekânı da burası olup ondan öteye geçemez. Arştan geçen, yalnızca Peygamberimizdir ki, Miraç gecesinde Allah ile görüşmüştür. Arş, maddi âlemin ilk tabakasıdır. Bunun için nefsi-küll olarak da bilinir. Allah önce Nur-i Muhammed'iyi yaratmış ve o nura bakınca nur, ikiye bölünmüştür. İlk kısım su gibi erimiş, ikinci kısım on kısma bölünmüştür. Bu on parçanın ilki Arş'tır. Burası meleklerin kıblesi olup, bütün yaratıkların sıfat ve suratları oradadır. Etrafta sekiz nehir ve yetmiş bin saf melaike vardır. Hanbelilere göre Allah arşta oturmaktadır" (Pala, 2004: 27).

Münevver. *Yunus Emre Divanı*'nda «parlak, aydın, parlak, zeki» anlamında şu kelimeye rastlıyoruz:

Karanlık sürülür alêm *münevver* olur, Karanlık yerine nur ile gündüz gelir (YED, 1991: 56); Sagır işitmez sözi gice sanur gündüzi Kördür münkirün gözi 'âlem *münevver* ise (DYE: 243).

Münevver kelimesi, klasik edebiyat diline özgü kelimelerden biridir. Sunulan anlamlarda kullanılan bu sözcük birimi, çağdaş Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde bulunmamaktadır. Bu sözcüksel örnek, kullanım sıklığına göre yavaş yavaş episodikliğe doğru ilerlediği için dili terk etmek zorunda kalmıştır. Ancak tüm bunlara rağmen, çağdaş Azerbaycan Türkçesinin

onomastik birimler sistemine dâhil olan *münevver* sözcük birimi *Münəvvər* fonetik biçimiyle bir antroponim olarak kullanılmaya devam edilmektedir.

Yunus Emre Divanı’nda kaydettiğimiz *fâsid* «bozuk, bozulmuş» *mubtela* «giriftar, düçar», *mekseb* «iş, ticarət», *emmar* « çok istekli, aşırı zorlayıcı» vb. gibi dil örnekleri bu türden bir kelimeler sırasındadır. Yani çok kullanılmayan Arapça kökenli sözcük birimler olarak kabul edilmez.

Araştırma, herhangi bir Arabizmin (bu aslında kelime denilen her kavram için geçerlidir) dile girdiği ve bir ömür yaşadığı gerçeğini bir kez daha doğrulamaktadır. İçinde uzun ömürlü olanlar da var ve sonuç olarak modern çağa doğru ilerliyorlar ve edebî dilin norm seviyesine yükseliyorlar. Kısa ömürlü olanlarınsa belirli bir süre sonra kaybolduğu ve kayıt altına alınmadığı tespit edilmiştir. Sonuç olarak, gelişme düzeyine bağlı olarak buna arkaizm denir. Bugün korunanlar veya dili terk edenler fark etmez, arkasında milli dil vardır. Bu nedenle, milli dilde kullanılanlar halk dili sayesinde norma dönüşüyorsa, aksine, halk dilinde olmayan veya episodikliğe (aralıklı) yönelmiş kelimeler, halk dili sayesinde işlevselliğini kaybederek dili terk etmek zorunda kalır. Araştırma zamanı klasik Türk şiirinin millileşmesine büyük katkı sağlayan *Yunus Emre*’nin *Divan*’ında kullanılan Arap kökenli kelimelerin temelini Anadolu Türklerinin kullanım coğrafyasına ait olduğunu belirlenmiştir. Arabizmlerin çoğu canlı halk dilinin hazinesinden geldiği belirtilmelidir. Yunus Emre’ nin dilinde izlenen Arapça kökenli kelimelerin bir kısmının halk dili sayesinde Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde korunmasına rağmen, bazılarının anlamsal genişleme, bazılarının anlamsal daralmaya uğramış olması da gerçek bir olgudur. Ancak, genellikle geçerliliğini kaybetmiş ve dili terk eden, Arapça kökenli kelimeler vardır ki, onlar bugün dilin arkaik katmanında yer alarak iletişimde yer almaktadır.

Kaynaklar

1. ADİL. *Azerbaycan dilinin izahlı lüğeti* (2006).2. cilt. Bakü: Şark-Garb Yayınevi.
2. ADİL. *Azerbaycan dilinin izahlı lüğeti* (2006). 3. cilt. Bakü: Şark-Garb Yayınevi.
3. DYE. *Divan-ı Yunus Emre* (Hazırlayan Mustafa TATCI) 429 s.
<https://www.muzafferozak.com/PDF/Kitaplar/YunusEmreDivani.pdf>
4. Pala, İskender (2004). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. Kapı yayınları.
5. KAEİAFSL. *Klassik Azerbaycan edebiyatında işlenen Arap-Fars Sözlere Lüğeti* (2005). 1. cilt. Bakü: Şark-Garb Yayınevi.
6. KAEİAFSL. *Klassik Azerbaycan edebiyatında işlenen Arap-Fars Sözlere Lüğeti* (2005). 2. cilt. Bakü:Şark-Garb Yayınevi.
7. MOL. *Mükemmel Osmanlı Lugati* (2009). Derleyici: Ali Nazimâ, Faik Reşad. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
8. TS. *Türkçe Sözlük* (2005).10. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
9. YED. *Yunus Emre Divanı* (1991), (Hazırlayan Mustafa TATCI). Ankara Akçağ yayınları, 273 s. (+ el yazması)

ULU KAZAK ŞAİRİ ABAY'IN DİLİNİN ÖZELLİKLERİ

Marlen ADİLOV

Özet

XIX. yüzyılın ortalarında yaşayan Kazak şairi ve düşünürü Abay, o devirde yazı dili Çağatayca olmasına rağmen kendi eserlerinin çoğunu Kazak bozkırlarında konuşulan Kazakça konuşma dilinde yazmıştır. Abay'ın kullandığı Kazakça günümüz Kazakçasından önemsiz ayrıntılar bir yana pek farklı değildir. Üstelik Abay, en halkça fikirleri en halkça ifade edebilmiş şairlerimizden biridir. Abay'ın şiirlerinin dili, daha çok Kazak edebî diline yakın özelliklere sahiptir. Bundan dolayı Abay'ı Kazak edebî dilinin kurucularından saymaktadırlar. Böyle olmasına rağmen o devirde yazı dili Çağatayca idi. Bundan dolayı onun bazı şiirlerinde özellikle “Kara sözlerinde” Çağatay Türkçesini, bir kısmı günümüz Oğuz ve Karluk dillerinde canlılığını sürdüren yaygın özelliklerini buluruz. Yine bu şiirlerde Eski Türkçenin izleriyle de karşılaşıyoruz. Örneğin:

*Buwınsız tiliñ,
Buwılı söziñ
Äserli adam uğına.
Kisiniñ sözin
Ukkış-ak, öziñ,*

Kıysığın tüzep tugrıga “Eklemsiz dilin/bağlı sözün/etkileyici insanoğluna/ Birinin sözünü/anlayan kendin/yanlışını düzeltirsin doğruya” şiirinde edebî dildeki *ul* “oğul” ve *tura* “doğru” yerine *uğıl* ve *tugrı* biçimleri seçilmiştir.

Bildirimizde günümüz Kazakçası için tanınması güç olan özellikleri:
- fonetik ayrıntılar;
- eklerin kullanımını konusundaki farklılıklar;
- kelime hazinesindeki özellikler;

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, marlenadilov88@gmail.com

- şiirlerdeki halkça ifadeler, deyimler, atasözlerinin kullanılması şeklinde inceleyeceğiz.

Fonetik ayrıntılara edebî dildeki *tüzüw* “düz” yerine *tüzik* ve *düzüw* fonetik varyantlarının var olmasını söyleyebiliriz. Hatta bunları tablo şeklinde vererek hangi varyantının diğerlerine göre daha fazla kullanıldığını gösteririz. Örneğin *tüzüw* (5 kere), *düzüw* (2 kere) ve *tüzik* (3 kere) vs.

Eklerin kullanımı konusundaki farklılıklara “-Uw” mastar eki yerine “-mAk”, “-AdI” geniş zaman eki yerine “-Ar”, “-gAn” sıfat-fiil eki yerine «-miş» ve “-dür” pekiştirme eklerinin sıkça kullanıldığını verebiliriz.

Anahtar sözcükler: Abay, Abay'ın dili, şiir, Kazakça, Çağatayca ve Oğuzca unsurlar

Features of the Abay Language of the Great Kazakh Poet

Abstract

The article analyzes the main language features of Abay's works. The language features of Abay's works were considered from the point of view of morphological, phonetic and lexical differences.

In the section morphological features were analyzed endings such as «mysh», «dur», «tugyn» and the forms «anyn ushin», «dek» etc.

On the background of the phonetic features were considered such examples as *ugly*, *tugry*, *tugraly*, *tuzik*, *ulyk*, *esit*, *usap*, *shuyinshi*, *sykyldy*, *inan*-, *najagay*, *asyk*, *duspan* etc.

As lexical differences can be called *aidyndyr*-, *alka*-, *eyle*-, *bak*-, *birlen*, *bilen*, *guzel*, *doñ*-, *ezgu*, *erishtire almaidy*, *jak*, *kezne*-, *kus*-; *kibik*, *karasha*, *kyrym*, *saukat*, *ton*-, *ushbu*, *ushpa* etc.

Keywords: Abay language, Abay's writings, phonetic, morphological and lexical features.

GİRİŞ

Abay Kunanbayulı XIX. yüzyıl Kazak edebiyatının meşhur isimlerindedir. Kazak halkının büyük şairi, mütefekkeri, aydını Abay (1845-1904) Kazakistan'ın Semey (Doğu Kazakistan) ilinde doğdu. Kazakların en büyük şairi olarak tanınmaktadır. Bunun yanında yazar, eğitimci, çevirmen, düşünür ve devlet adamı olarak da bilinmektedir.

Bu sene Kazakistan'da Abay'ın doğumunun 175. yılı anma törenleri başladı. Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım-Jomart Tokayev, Abay'ın doğumunun 175. yılı dolayısıyla 2020 yılını Abay'a adanmıştır. TÜRKSOY da 2020'yi "Abay Yılı" ilan etmiştir.

Abay eserleri sadece edebiyatın değil, Kazak kültürünün ve en önemlisi Kazak dilinin temel taşlarından biri sayılır. Abay, dili kendisi üretmiş değildir, o eskiden var olan halk dilini çok başarılı kullanmıştır. Abay'dan önce de, onun yaşadığı devirde de (Kazak) millî değerlerini onun kadar dile getiren kimse olmamıştır. Abay, milletin en değerli hazinesi olan dilini halkın ihtiyacına göre kullanmış, böylece geleceğe ışık tutmuştur. Abay, kendisinden önce var olan sözcük ve tabirleri olduğu gibi kullanmakla birlikte bazı yeni ifadeleri üretmeyi de başarmış. Abay mirasını ilmi açıdan değerlendiren ilim adamları şairin eserlerinde toplam altı bin kelime kullandığını tespit etmişlerdir. O, ana dili Kazakçanın edebî yönden gelişmesi, genişlemesi için çok emek sarf etmiştir.

XIX. yüzyılın ortalarında yaşayan Kazak şairi ve düşünürü Abay, o devirde yazı dili Çağatayca olmasına rağmen kendi eserlerinin çoğunu Kazak bozkırlarında konuşulan Kazakça konuşma dilinde yazmıştır. Abay'ın kullandığı Kazakça günümüz Kazakçasından önemsiz ayrıntılar bir yana pek farklı değildir. Üstelik Abay, en halkça fikirleri en halkça ifade edebilmiş şairlerimizden biridir. Abay'ın şiirlerinin dili, daha çok Kazak edebî diline yakın özelliklere sahiptir.

Bundan dolayı Abay'ı Kazak edebî dilinin kurucularından saymaktadırlar. Böyle olmasına rağmen o devirde yazı dili Çağatayca idi. Bundan dolayı onun bazı şiirlerinde özellikle "Kara sözlerinde (Abay'ın yazmış olduğu nesirleri, 45 metinden oluşmaktadır)" Çağatay Türkçesini, bir kısmı günümüz Oğuz ve Karluk dillerinde canlılığını sürdüren yaygın özelliklerini buluruz.

İnceleme

Fonetik özellikler:

1. Söz içi "g" sesinin korunması:

Uğlı "oğlu".

Tugrı "doğru".

*Buwınsız tiliñ,
Buwılı söziñ
Äserli adam uğluna.
Kisiniñ sözin
Ukkış-ak, öziñ,*

Kıysığın tüzep tugrıga “Eklemsiz dilin/bağlı sözün/etkileyici insanoğluna/ Birinin sözünü/anlayan kendin/yanlışını düzeltirsin doğruya” (Abay 1961: 294) şiirinde edebî dildeki *ul* “oğul” ve *tura* “doğru” yerine *uğıl* ve *tugrı* biçimleri seçilmiştir. Çünkü Kazakçada “oğul” anlamında Eski Türkçe *ogul* kelimesindeki “g” sesinin erimesiyle ortaya çıkan *ul* kelimesi aktif olarak kullanılmaktadır. “Doğru” anlamında ise *tura* biçimi vardır. Şair şiirinde ise eskicil *uğıl* ve *tugrı* eskicil biçimleri seçilmiştir.

Bilindiği üzere kelime ortası “g”ler Kazakçada eriyip kaybolmakla birlikte “-(u/ü)w” ve “y”ye dönüşmektedir ağır>awır, ağız>awız, agna->awna-; bagla->bayla, yığıl->jıyıl; bugday>biyday, bugra>buwra, agu>uw, katığı>kattı vs. (Tomanov 1981: 24) gibi.

Tugralı “hakkında”.

Söz ortası “g” sesinin korunmasıyla ilgili bir başka örnek **tugralı**’dır:

Ey, jüregimniñ kuwatı, perzentlerim! Sizderge adam uđılınıñ minezderi tugralı biraz söz jazıp yadkar kaldırayım “Ey, kalbimin kuvveti, yavrularım! Size insanoğlunun huyları hakkında birtakım sözler yazıp yadigâr bırakıyorum” (38. Söz).

Kazak edebî dilinde “hakkında” anlamında *tuwralı* (konuşmada uzun ünlü olarak duyulur) biçimi kullanılmaktadır. Bir eserde ise Çağataycadaki gibi *tugralı* olarak geçmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinden Özbekçe ve Uygurcada da vardır: Uygurcada *togruluk* “hakkında” (YUTS 416); Özbekçede *togrida* “ay.” (UTİL II 261). Kırgız ve Karakalpakçada uzun ünlülüdür: Kırgızca *tuuralu/tuuraluu* “ay.” (KS 766); Karakalpakçada *tuuralı* “ay.” (KkPC 658).

2. Söz sonu “k” sesinin korunması

Bilindiği gibi “g” fonemi Kazakçada ünlüler arası durumda “(u/ü)w”ya değişmiş olmanın dışında söz sonunda kaybolmuştur: sarık>sarı; ulık>ulı vb. Abay’da bir örnekte ise Çağatayca bir unsur olarak kelime sonundaki “k” korunmuştur.

Tüzik “Düz, düzgün”:

Tamam jurtka buzık bolma, түзик bol dep jol saladı eken. Түзикти beyiske şıgaramın dep, buzıktı tozakka salamın dep ayta tura, pendesiniñ birewin

jaksılıkka meyirlendirip, özi kudaylık kudiretimen birewin jaksılıkka burıp, birewin jamañşılıkka burıp jiberip turadı eken “Tüm dünyaya doğru ol, kötü olma, düzgün ol diye emir yağdırıp yön gösteriyor. Doğruyu cennete koyacağım, kötüyü ise cehennem ateşine atacağım dediği hâlde, kullarından birisini iyiliğe yatkın, başkasını ise kötülüğe yatkın yapıyor; yaratıcı sınırsız kudretiyle birisini iyiliğe, diğerini ise kötülüğe meylettiriyor (28. Söz).

Kazak edebî dilinde “düz” anlamında *tüzüw* biçimi kullanılmaktadır; Abay’da ise eskicil *tüzik* biçiminde korunmuştur.

Sızdıkova, atasözündeki *tüzik* biçiminin Çağatayca unsur olmayıp şiirde kafiye sağlamak (*buzık* ve *tüzik*) için kullanılan unsur olduğunu belirtmiştir (Sızdıkova 1968: 143).

Tüzik şekli XVIII. yy. Kazak şairi Şal Akın’da da vardır:

*Bul düniyeniñ misalı
Uşıp ötken quspen teñ,
Ömirde körgen jaqsılıq
Uyıqtap ötken tüспен teñ,
Atadan miyras aqlıñ,
Tüzıq aytqan maqulıñ,
Lâzim bolgan ispen teñ.
Ülkennen körgen zorlıgıñ,
Jamannan körgen qorlıgıñ,
Oylap tursañ, bozbala,*

Duşpandan körgen küşpen teñ “Bu dünyanın misali, Uçup giden kuşa denk, Ömürde yaşanan güzellik, Uyurken görülen düşe denk. Atadan miras aklın, Doğru söylenmiş tavsiyen, lazım olan işe denk. Büyükten gördüğün zorluğun, Kötüden gördüğün horluğun, Düşünürsen, yığidim, Düşmandan gördüğün güce denk (Petek 2018: 600).

Düzüw “düz”. Kazakçadaki *tüzüw* “düz” kelimesi yerine Abay’da **düzüw** fonetik varyantının da kullanılması dikkat çekicidir:

Sondağı bilegen handarı, bileri bulardı eşbir düzüw hareketke tüsindirmey дәyim barımtamen mal kuwmak, awıl şaşpak, birde bul el, birde ol elmen jawlaşpak, kırışpakpen küni keşip, eş şaruwa, önerge üyrene almay, özderi kedey bolgan hām öspegen “Bunları idare eden beyleri bunlara doğru bir iş yaptırmadan sürekli yağma ile hayvan, mal kaçırmakla, köylere saldırmakla, başkalarıyla savaşmakla gün geçirip iş, meslek öğrenmeden fakir kalmış ve ilerlememişler” (Abay 1961: 493).

Eski Türkçedeki kelime başı “t”ler Kazakçada korunmaktadır, ancak bunun bazı istisnaları da vardır: *dala* “bozkır”, *dawıs/dıbıs* “ses”, *delkuli* “deli”,

dep “deyip”, *degenmen/dey turganmen* “böyle olmasına rağmen”, *diyirmen* “değirmen”, *doñız* “donuz”, *dogar-* “durdurmak, bırakmak, kesmek”; *döñ-aynal-* “dönmek, dolaşmak” vb.

Kâşgarlı Mahmut, “Oğuzlarla onlara yakın olanlar, kelimedeki /t/ ünsüzünü /d/ ünsüzüne çevirirler. Türklerin geneli deveye *tewey* derken bunlar *devey* derler...” (Gülsevin 2016: 273) dediği gibi bugün de Oğuz dillerinin en yaygın fonetik özelliği kelime başı “-t- > d-” ötümlüleşmesidir. Oğuz Türkçeleri için diğer Türk lehçelerinden ayırıcı karakteristik bir ses değişimidir. Abay’daki *düzüw* kelimesinde de Oğuzcadaki (ve Tuvaca) gibi değişim söz konusudur.

Uluk/ulğ “Büyük, yüce, ulu”.

Kazak edebî dilinde “ulu, büyük, yüce” anlamında *ulı* (KTTS 858) biçimi aktif olarak kullanılmaktadır. Abay’da ise *ulı* kelimesinin eskicil biçimi olan *ulik* (hatta *uluk* ve *ulug*) biçimi kullanılmıştır:

1. *Estiler de isine kuwanbay jür,*
«*El azdı*» *dep nadandar mukaymay jür.*
Ala julan, aş baka küpildikter

Kisi eken dep ulıktan uyalmay jür “Akıllılar kendi işlerine sevinmiyor, cahiller millet çöktü deyip pişman olmuyor. Benekli yılan, aç kurbağa gibi böbürleneler, insan deyip büyüklerden utanmıyor” [9, 9].

2. *Jä, biz özimizdiñ boyımızdagi segiz zärra attas sipatımızdı ol allatagalaniñ segiz ulğ sipatınan bas urgızıp, özgw jolga salmak birlän atımız müslim bola ma? Bolmasa kerek* “Evet, kendi boyumuzdaki zerre kadar sekiz özelliğimizi o Allah’ın sekiz yüce sıfatından yüz çevirerek başka yola düşmekle bizim adımız Müslüman olabilir mi? Olmaması lazım” (38. söz).

3. *Ol – rahmet sipatı, segiz sipatıñ işinde jazılmasa da allatagalaniñ Rahman, Rahim, Gafur, Yadud, Hafız, Sattar, Razak, Nafıg, Uakil, Latif degen esimlerine binagan bir ulğı sipatınan esepteuge jaraydı* “Allah’ın ilminin yanında sekiz sıfatının içinde olmasa da rahmet sıfatı da vardır. Bunlardan başka Rahman, Rahim, Gafur, Adil, Hafız, Settar, Rezzak, Nafi, Vekil, latif isimleri de vardır” (38. söz).

Fonetik özelliklerden çağdaş Kazakçada kullanılmayan ve Çağatayca olmayan biçimleri de sıralayabiliriz. Abay’da bugünkü edebî dilden farklı *aylan-* “dönmek” (edebî dilde *aynal-*), *aşap iş-* “bol bol yemek” (*asap işuw*, parantez içinde verdiklerimiz bugünkü Kazakçadaki şekilleridir), *berkin-* “sağlamlaşmak” (*bekin-*), *bult* “bulut” (*bult*), *dosşar* “dost eş” (*dos-jar*), *esit-* “duymak” (*esti-*), *eşteme* “hiçbir şey” (*eştene*), *inan-* (*sen-*), *karı* “yaşlı” (*käri*), *nagıp* “nasıl” (*ne kılıp*), *najagay* (*nayzagay* “yıldırım”), *sıkıldı*

“gibi” (sekildi), *sır jalañaş* “çırılçıplak” (tır jalañaş), *täñri* “tanrı” (täñir), tuwrasında “hakkında” (tuwralı), *tul boy* “bütün vücut” (tula boy), *ujmak* “cennet” (jumak), *usap* “benzeyip” (uksap), şüyinşi “müjde” (süyinşi), *ılay* “çamur” (lay), *ılayla-* “kirletmek” (layla-) vb. örnekler vardır. Bunların çoğu Kazak ağızlarında korunmakta ve daha eskicidir. Örneğin, *aylan-*, *bult*, *berkin-*, *esit-*, *inan-*, *karı*, *täñri*, *ujmak* şekilleri, edebî Kazakçadaki *aynal-*, *bult*, *bekin-*, *esti-*, *sen-*, *käri*, *täñir*; *jumak* biçimlerine göre daha eskicidir. Yukarıda bahsettiğimiz *aşaw*, *aşap iş-*, *dosşar*, *eşteme*, *nagıp*, *usap*, *şüyinşi*, *ılay*, *ılayla-* vb. örmekler ise Kazakça konuşma diline aittir. Abay şiirlerinde bunlar konuşma dilince yazılmıştır.

Morfolojik özellikler:

Eklerin kullanımındaki özelliklere “-Uw” mastar eki yerine “-mAk”, “-AdI” geniş zaman eki yerine “-Ar”, emir I. çokluk şahıs eki: -(A)yIk eki yerine -(A)Iık eki, “-gAn” sıfat-fiil eki yerine «-mış», “-AtIn” eki yerine “-tUgIn ve -turgan” ve “-dür” pekiştirme eklerinin sıkça kullanıldığını söyleyebiliriz.

Yapı olarak farklı kullanımlardan edebî dildeki *ol üşin* yerine *onıñ üşin*, “gibi” anlamında dildeki “-day” değil yaygın olarak “-dayın” ve “-dek” şeklinde geçmesini sayabiliriz.

Leksik özellikler:

Abay dilinin özelliği, günümüz Kazakçasında kullanılmayan eskicil kelimelerin epeyce kullanılmasıdır. Kazakça için eskicil kelimelerin çoğu Çağatayca ve Oğuzcaya özgüdür. Örneğin Abay’da *äylä-* “eylemek”, *birlen* “ile”, *eriştir-* “eriştirmek”, *ezgü* “iyi”, *guzel* “güzel”, *kezne-* “gizle-”, *kibik* “gibi”, *küs-* “küsmek”, *soñıra* “sonra”, *üşbu* “işbu” gibi kelimeler Kıpçakça için özgü değil.

Bir örnek, **küsmek** kelimesi. Kazak edebî dilinde kullanılmayan ancak Kâşgarlı Mahmud Oğuzca olarak nitelendiren *küs-* fiilinin Abay’da birkaç defa kullanılması dikkat çekicidir:

1. *Sorı kalıñ, sokkı jegen pışanamız*
Kaytıp suwıp, jalgannan küse alamız.
Kur därimen atkanga ölmeydi eken,

Ömiri maktanşakka nısanamız “Ömürden dayak yiyen talihsiziz, nasıl çekinip hayattan vazgeçeriz...” (Abay 269).

2. *Oy, dävren ömir emes, bir körgen tüs,*
Oyga toyma, kızıktı kıyaldan küs.
Karaşı, öz boyıña tügel me eken,

Istık jürek, öñ-şıray, kuwat pen küş “Bu hayat eğlence değil bir rüyadır. Düşünceye doyma, ilginç hayaldan küs (kaç). Baksana öz kendine tamam mı, sıcak yürek, ılık yüz, kuvvet ile güç” (Abay 1961: 291).

3. *Ayla menen amaldı
Meruwerttey tizippin.
Jalmawızday jalañdap,*

Ar, uyattan küsippin “Hile ile taktiği inci gibi dizmişimdir. Cadı gibi açgözlü olup namus vicdandan küsmüşümdür” (Abay 1961: 302).

4. *Men-dağı jürgenim jok maldan küsip
Ayttum, balam, basıña meyrim tüsip.
Er äzim täwekel kıp jannan küsip,*

Arkannan ustaldı da, ketti tüsip “Ben de maldan gitmiyorum kaçıp, söyledim sana oğlan merhamet verip, Er Ezim, azmederek candan vazgeçip, organı tuttu ve gitti düşüp (Abay 1961: 324).

Sonuç olarak söyleyecek olursak Abay'daki günümüz Kazakçası için tanınması güç olan özellikleri fonetik ayrıntılar, eklerin kullanımı konusundaki farklılıklar, kelime hazinesindeki özellikler olarak incelemek mümkündür. Bu yüzden Abay'ın dil özelliklerini günümüz Kazakçadan morfolojik, fonetik ve sözcüksel farklılıklar açısından ele almak doğru olacaktır. Böylece Abay'ın eserlerinden edebî dilden farklı temel dil özelliklerini analiz etmek Kazakçanın tarihi çalışmaları için çok önemlidir.

Kaynaklar

- Abay Kunanbayev Şıgarmalarınıñ Bir Tomdık Tolık Jiynagı* (1961). Almatı: Kazaktıñ Memlekettik Korkem Ädebiyet Baspası.
- Abay Tili Sözdigi* (2011). Almatı: Öner Baspası.
- Ayan, Ekrem (2017). *Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözlere*. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi.
- Gülsevin, Gürer (2016). “What Kind of Oghuz Dialects Were Spoken in the 11th Century?” *BILIG*, pp.269-300, KIŞ 2016/SAYI 76.
- Petek, Ercan (2018). *15-18. yy. Nogay-Kazak Jırav ve Akınlarının Dili*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Lehçeleri Ana Bilim Dalı, İzmir, 2018.
- Sızdıkova, Râbiga (2014). *Abay Şıgarmalarınıñ Tili*. Almatı: El-Şejire Baspası.
- Tomanov, Marhabat (1981). *Kazak Tiliniñ Tarihi Grammatikası*, Almatı: Mektep Baspası.

ET-TUHFETÜ'Z-ZEKIYYE Fİ'L-LUGÂTİ'T-TÜRKiYYE" VE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE ORTAK KULLANILAN GİYİM KUŞAM ADLARI ÜZERİNE

Zülfiye AĞAYEVA*

Özet

Halklar arasında birliği gösteren ana faktörlerden biri de dildir. Bu gerçek, Türk dili ailesindeki her dil için geçerlidir. M. Mirzaliyeva çalışmalarından birinde haklı olarak “dil sözlüğünün onun oluşum ve gelişim tarihinin bir aynası olduğunu” belirtiyor. Bu yüzden dilin sözcüksel sistemi üzerinde yapılan çalışmalar her zaman Azerbaycanlı dil bilimcilerin dikkatini çekmiştir. Türk dilinin tarihi çok eskidir. Bu gerçek yazılı abidelerle de tescillenmiştir. “Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye” eseri de Türk dillerinin tarihi için oldukça değerli bir çalışmadır (bundan sonra “Et-Tuhfe”). XIV. yüzyıl Memlûk Kıpçak Türkçesi eserlerinden olan “Et-Tuhfe” Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılmıştır. Sözlüğün nerede ve kim tarafından yazıldığına dair kapsamlı bir bilgi olmamasına rağmen, onun Türk halklarının yaşamında önemli rol oynayan ve yaşam tarzlarını yansıtan 3500 (3600) kelime içerdiği söylenebilir. Bizse bu bildirimizde “Et-Tuhfe”deki Azerbaycan dilinde ortak kullanılan giyim kuşam adlarından bahsedeceğiz. “Et-Tuhfe”nin sözcük dağarcığında çeşitli seviyeli ve farklı anlamlı kelimeler vardır ki, onların da küçük bir kısmını giyim kuşam, kıyafet adları oluşturuyor. Eski insanlar kıyafetleri sadece doğadan, onun soğuşundan ve sıcağından vb. korumak için kullanmışlar. Halkların tarihiyle yakından bağlantılı olan giyim kuşam, kıyafet adları, aynı zamanda onun kültürünü öğrenmek için değerli kaynaklardan biridir. Giyim kuşam adları diğer kültür unsurlarından daha çok halkın (ulusun) millî özelliklerini yansıtmasının yanı sıra, aynı zamanda etnik kimliklerini de korur. Biz de bu yüzden bildirimizde Türk dili tarihinde önemli yerlerden birini tutan “Et-Tuhfe” ve günümüz Türk dillerinden biri olan Azerbaycan Türkçesinde kullanılan giyim kuşam isimlerinin karşılaştırılmasını

* Doktorant, Bakü Devlet Üniversitesi, zuluqa032@yandex.ru

yapmayı ve bunun doğrultusunda bu kelimelerin Türk dillerinin tarihi boyunca nasıl geliştiğini ve değiştiğini göstermeyi hedefliyor; bu araştırmanın dilimizin tarihinin öğrenilmesi açısından önemli olacağını düşünüyoruz. “Et-Tuhfe” ve Azerbaycan dilinde ortak kullanılan – *ton/don* (Et-Tuhfe) – *don* (Azerbaycan) “elbise”; *kürk* (Et-Tuhfe) – *kürk* (Azerbaycan) “kürk”; *başmaq* (Et-Tuhfe) – *başmaq* (Azerbaycan) “başmak, papuç”; *etek* (Et-Tuhfe) – *ətək* (Azerbaycan) “etek”; *kuçak* (Et-Tuhfe) – *qurşaq* (Azerbaycan) “kuşak”; *kömlək* (Et-Tuhfe) – *köynək* (Azerbaycan) “gömlək”; *tüyme* (Et-Tuhfe) – *düymə* (Azerbaycan) “düğme” gibi giyim kuşam adlarıyla karşılaştırdık. “Et-Tuhfe”de rastladığımız giyim kuşak isimlerinin şu veya bu derecede Azerbaycan edebî dilinde ve lehçelerinde (diyalektlerinde) küçük fonetik ve anlamsal değişimlerle bugün de kullanılması, karşılaştırılan iki (Et-Tuhfe dolayısıyla Memlûk Kıpçakçası ve Azerbaycan) dilin aynı kökenden türemesinin en büyük göstergesidir. Araştırmamız şunu gösteriyor ki, bu sözlük Azerbaycan dilinin tarihini incelemek için en değerli kaynaklardan biri olabilir.

Anahtar sözcükler: Türk dilleri, Memlûk Kıpçakçası, “Et-Tuhfe”, Azerbaycan dili, giyim kuşam adları, takı isimleri.

“Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-lugâti’t-Türkiyye” and Azerbaijan Turkish Common Usage on the Clothing Names

Abstract

Language is one of the main factors that show unity among peoples. This fact is valid for every language in the Turkish language family. M. Mirzaliyeva rightly states in one of his works that “the dictionary of language is a mirror of his creation and development history”. That is why studies on the lexical system of the language have always attracted the attention of Azerbaijani linguists. The history of the Turkish language is very old. This fact has also been registered with written monuments. The work “Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-lugâti’t-Turkey” is also a very valuable work for the history of Turkish languages (here in after “Et-Tuhfe”). “Et-Tuhfe”, one of the works of XIV century Mamluk Kipchak Turkish, was written to teach Turkish to the Arabs. Although there is no comprehensive information about where and by whom the dictionary was written, it can be said that it contains 3500 (3600) words that play an important role in the lives of Turkish peoples and reflect their lifestyles. In this declaration, we will talk about the common clothing names used in Azerbaijani language “Et-Tuhfe”. The vocabulary of “Et-Tuhfe” has various specific and meaningful words, and a small part of them consists of clothing and clothing names. Ancient people used clothes only from nature, its cold and heat, etc. they used it to protect. Closely related to the history of

peoples, clothing and clothing names are also a valuable resource for learning about their culture. The clothing names reflect the national characteristics of the people (nation) more than any other cultural element, but also protect their ethnic identity. For this reason, we aim to compare the names of clothing and clothing used in Azerbaijani Turkish, which is one of the most important Turkish languages in the history of Turkish language, and “Et-Tuhfe”, and accordingly, to show how these words have developed and changed throughout the history of Turkish languages; We think that this research will be important for learning the history of our language. “Et-tuhfe” and common use in Azerbaijani language - *ton/don* (Et-Tuhfe) – *don* (Azerbaycan) “dress”; *kürk* (Et-Tuhfe) – *kürk* (Azerbaycan) “fur”; *başmaq* (Et-Tuhfe) – *başmaq* (Azerbaycan) “shoes”; *etek* (Et-Tuhfe) - *ətək* (Azerbaycan) “skirt”, *kuçak* (Et-Tuhfe) – *qu r şaq* (Azerbaycan) “belt”; *kömlek* (Et-Tuhfe) – *köynək* (Azerbaycan) “shirt”; *tüyme* (Et-Tuhfe) – *düymə* (Azerbaycan) “button” and etc. we compared it with the clothing names such as. The fact that the clothing-belt names we come across in “Et-Tuhfe” are used today with minor phonetic and semantic changes in Azerbaijani literary language and dialects (dialects) to this or that degree, is the biggest indicator of the derivation of the two languages (Mamluk Kipchak and Azerbaijan due to Et-Tuhfe) compared. Our research shows that this dictionary can be one of the most valuable resources to study the history of the Azerbaijani language.

Keywords: Turkic languages, Mamluk Kipchak, “Et-Tuhfe”, Azerbaijani language, names of clothing, jewelry names.

GİRİŞ

Halklar arasında birlik dilden başlamaktadır. Türk halklarının ve Türk dilinin tarihi oldukça kadimdir. Bu gerçek yazılı abidelerle de tescillenmiştir. Türk dilleri ailesinin tarihinde, Orta Türk Devri diye tanımlanan bir döneminin önemli abidelerinden biri de “Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lugâti’t-Türkiyye” eseridir. Et-Tuhfe, Kıpçak Türkçesiyle yazılmış; yabancılara Türkçe öğretmeyi amaçlayan, döneminin en önemli eserlerindedir. “Et-Tuhfe” eseri Arapça-Türkçe sözlük ve gramerden oluşuyor. Sözlükte önce Arapça kelimeler, sonra onların bir, bazen de daha çok Türkçe karşılığı verilmiştir. İki sayfasının eksik olduğu belirtilen eserin sözlük kısmı ilk 39 varakta (78 sayfa) Arap dil bilimi okulunun kurallarına göre alfabe sırasıyla önce adlar (isimler), sonra fiiller olarak sıralanmış; Arapça kelimeler siyah, Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Ne zaman, nerede ve kimin tarafından yazıldığı kesin olarak bilinmeyen eserde yer alan bazı notlara dayanarak onun 14. yüzyılda - Memlûklerin son dönemlerinde yazıldığını tahmin etmek mümkündür. Böyle

bir tarihî eserin Azerbaycan Türkçesi ile karşılaştırılmalı incelemesi dilimizin tarihinin araştırılması bakımından da önem arz etmektedir. Türk dilinin tarihi boyunca Türk halkları geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu durum bir yandan Türk dilinin söz varlığını zenginleştirirken diğer yandan onun incelenmesini güçleştirmiştir. "İki dilin karşılaştırmalı incelemesi demek, üstü kapalı bir biçimde, bu dillerin sözcük, anlam, söz dizim, ses ya da yapı bakımından bazı ortak özelliklerinin olduğunu varsayıp, bu benzerliklerden hareketle farklılıkların araştırılıp belirlenmesi demektir." (Topçu, 2001: 24). Bu karşılaştırma farklı dil ailelerine ait diller arasında yapılabileceği gibi aynı dilin farklı kolları arasında da yapılabilir diye düşünerek Azerbaycan Türkçesi ile "Et-Tuhfe" eserinin dilini, yani Memlûk Kıpçakçasını karşılaştırmaya çalıştık. Ne de olsa, M. Mirzeliyeva'nın da söylediği gibi "Bir dilin söz varlığı onun oluşum ve gelişim tarihinin aynasıdır." (Mirzeliyeva, 2014: 3). Bir dil ailesine, Türk dili ailesine ait olan dillerin fonetik, sözcüksel ve gramer yapılarının ortak ve belirgin özelliklere sahip olduğu bilinmektedir. Ortak özellikler, bu dillerin ortak tarihiyle, yani aynı kök dilden yaranması ile ilgilidir. Bununla birlikte, her bir dilin kendine özgü fonetik özellikleri, kelime hazinesi ve gramer yapısı vardır. Türk lehçelerinin, bilhassa "Et-Tuhfe" eserinin dilinin ve Azerbaycan Türkçesinin söz varlığının gerek yakın gerekse de farklı yönleri vardır. Bu özellikler adlarda, bilhassa takı, giyim kuşam, kıyafet adlarında kendisini gösterir. Böyle bir durum onların tarihî ve özgür ilerleme yoluyla bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır. Halkın tarihi ve yaşadığı coğrafya ile yakından bağlantılı olan takı, giyim-kuşam, kıyafet adları onun kültürünü incelemek için değerli kaynaklardan biridir. Türk lehçelerinin kelime varlığına ait yürütülen araştırmalarda daha çok ortak Türkçe kelimelere önem verilmektedir. Dilin tarihini öğrenmek için onun sözcük içeriğinin eski anıtlarla karşılaştırılmalı şekilde öğrenilmesi oldukça önemlidir. Bu çalışmamızda biz de "Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye" eseri ve Azerbaycan Türkçesinde ortak kullanılan takı, giyim kuşam, kıyafet adlarından bahsedeceğiz. Bu bağlamda, Azerbaycan Türkçesinin söz varlığının Orta Çağ Türkçesi anıtı olan "Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye" (bundan böyle "Et-Tuhfe") ile karşılaştırmalı olarak incelenmesi, dilimizin tarihini incelemek için geniş fırsatlar sunmaktadır. Dilin söz varlığının bu düzeni, anlam zenginliği bakımından da dikkat çekicidir. Takı, giyim kuşam, kıyafet isimleri aynı zamanda insanların yaşantısı, kültürü ile de yakından bağlantılıdır. Bu nedenle, dilin söz varlığına dâhil olan bu sözlük birimlerinin anlamında, onların birçoğunun etimolojisinde, ayrı ayrı halkların etnopsikolojik özelliklerinin, geleneklerinin, alışkanlıklarının vb. izleri görülebiliyor. Türk dillerinde kullanılan giyim kuşak, kıyafet ve takı adları ile ilgili ilk bilgi, XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan "Divânu Lügati't-Türk" isimli - dünyaca bilinen eserde bulunmaktadır. Recep Tek "Divânu Lügati't Türk'te

giyim kuşam kültürü ile ilgili kelimeler” adlı makalesinde eserde giyim kuşamla ilgili 216 kelime tespit ettiğini söylüyor.

“Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-lugâti’t-Türkiyye” eseri 3.600’e yakın kelimeyi barındırıyor ki bu kelimelerden 1.729’u isim, 1.185’i fiil, 313’ü sıfat, 53’ü zamir, 34’ü zarf, 22’si bağlaç, 32’si koşma, 7’si edat, 6’sı ise ünlemlerden oluşuyor. Bu sözlükte bahsi geçen 1.729 isim arasında kıyafet, giyim kuşamla ilgili kelimeler de sayılarının az olması ile dikkat çekmektedir. Sözlükte geçen giyim kuşam, kıyafet ve takı isimlerinin çoğu modern zamanda ya olduğu gibi ya da küçük fonetik varyasyonlar şeklinde birçok Türk dilinde kullanılmaktadır. İnsanların, ülkelerin, toplumların kültürünün önemli unsurlarından biri olan giyim kuşam, kıyafet isimlerinin incelenmesi Azerbaycan Türkçesinin söz varlığında da önemli yerlerden birini tutmaktadır. Azerbaycan edebî dilinde kıyafet, giyim kuşam ve takı adları hakkında ayrıca bir araştırma yapılmamış, bu veya diğer “meişet leksikası” (ev eşyaları) ile alakalı araştırmalarda bir bölüm olarak verilmiştir. Şöyle ki, A. E. Rizai’nin “Azerbaycan dilinde alınma meişet leksikası”, M. E. Zeynalov’un “Azerbaycan dilinin Nahçıvan MSSR arazisindeki dialekt ve şivelerde meişet leksikası” gibi tez ve araştırmalarında giyim kuşam adları ele alınmıştır. Memlûk Kıpçakçasında kullanılan giyim kuşam adları ile alakalı bir çalışma ise henüz yapılmamıştır. Türkiye Türkçesinde bu konuda R. E. Koçu “Türk Giyim, Kuşam ve Süsleme Sözlüğü”; F. Ayhan “Türkler’in Giyim Kuşamında Kürk”; B. Gülensoy “Türkiye Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü”, “Anadolu Giyim-Kuşam ve Süsleme Söz Hazinesindeki Türkçe Sözcükler”; E. Koca, F. Koç, T. Vural “Kültürlerarası Etkileşimde Giyim Kuşam”; G. Üstün, S. Yurdakul “Türk Geleneksel Giyim Kültürünün Bir Parçası Olan Şalvarın Türk ve Dünya Modasına Yansımaları”; F. Şenyüz “Nehcü’l-Feradis’teki Terzilik Terimleri ve Bu Terimlerin Türkiye Türkçesindeki Kullanımları”; M. Özdemir “Bolu İlinde Geleneksel Geleneksel Kadın Başlıkları”; H. Ekmen “Eski Anadolu’da Giyim Kuşam ve Günümüze Etkileri” gibi tez ve araştırma yazıları kaleme alınmıştır. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Türk dilinin en eski zamanlarından itibaren giyim kuşam, kıyafet isimleri yaygın olarak kullanılmış, daha sonra kültürün esas unsuru olunca değerleri önemli ölçüde artmıştır. “Et-Tuhfe”de rastlanan takı, giyim kuşam, kıyafet isimlerinin bir kısmı Türk kökenli olup bazen olduğu gibi bazen de küçük fonetik değişimlerle Azerbaycan Türkçesinde şimdi de kullanılmaktadır.

Kadim insanlar giyimi yalnızca kışın tabiatın soğuşundan, donundan vs. korunmak amacıyla kullanmışlar. Halkın tarihine sıkıca bağlı olan giyim kuşam ve takı adları, onun kültürünü öğrenmek için çok değerli kaynaklardan birdir. Türk dillerinde, bilhassa Azerbaycan dilinde “meişet leksikası”nın ayrılmaz bir parçası olan giyim kuşam adları, süs eşyalarının isimleri, takı

adları kendine özgünlüğü, tek başına bir kültürü ifade edebilmesi ve geniş coğrafyalarda kullanılması açısından diğer tematik gruplardan farklıdır. Biz bu araştırmamızda “Et-Tuhfe”de adı geçen giyim kuşam ile ilgili kelimeleri üç ana başlık altında gözden geçirmeyi düşünüyoruz: 1. Kadın-erkek giyim kuşamı ve ayakkabıları ile ilgili kelimeler; 2. Kıyafetin bölümleri ile kıyafeti/elbiseyi tamamlayıcı unsurlar ile ilgili kelimeler; 3. Süs eşyalarının adları – takı isimleri ile ilgili kelimeler.

1. Kadın-erkek giyim kuşamı ve ayakkabıları ile ilgili kelimeler

“Et-Tuhfe”de ve Azerbaycan dilinde ortak kullanılan giyim kuşam ve ayakkabı adları şunlardır: *ton* (Et-Tuhfe) – *don* (Azerbaycan) “elbise”; *etek* (Et-Tuhfe) – *ətək* (Azerbaycan) “etek”; *kömlək* (Et-Tuhfe) – *köynək* (Azerbaycan) “gömlek”; *kürk* (Et-Tuhfe) – *kürk* (Azerbaycan) “kürk”; *başmaq* (Et-Tuhfe) – *başmaq* (Azerbaycan) “başmak, pabuç, ayakkabı” vb.

مَلُوطَةٌ - طُونٌ [ton] (Et-Tuhfe) – don (Azerbaycan) “elbise”; تُونٌ - طُونٌ [ton] (Et-Tuhfe) – don “don, futa”. Bu kelime “Et-Tuhfe”de üç yerde geçse de sadece ikisinin giyim kuşam anlamında olduğunu görüyoruz. Eserin orijinalinde طُونٌ diye yazılan bu kelimeyi B. Atalay, G.AI-Türk *ton*; eseri Türkmen diline çeviren G. Çaryyew ise *don* diye okumuştur. Biz bu kelimenin *ton* diye okunması gerektiğini düşünüyoruz. “Et-Tuhfe”de adı geçen ton kelimesi Azerbaycan Türkçesinde küçük *t>d* ses değişimiyle *don* diye “elbise” anlamında hâlâ kullanılmaktadır. Azerbaycan yazı dilinde olan don kelimesinin sözlükteki anlamı şöyledir: “don – is. Kadınların, habelâ kişilerin üstünden geydikleri uzunətikli, belibüzmeli, ya büzmeli paltar. [Kişinin] öynündə qara şalvardan belibüzmeli don vardır. H. Sarabski... [Nuriyyə:] İnstitutda oxuduğum zaman rəfiqələrim gündə bir dəst paltar geydikləri halda, mən bütün ili bir donla başa vurdum... İ. Əfəndiyev // məc. obrazlı təşbehlərdə, örtü mənasında. [Fitnə:]... Yaşıl don geyinmiş çayır, dağ, yamac; Bir şənlikməclisi qurmuş hərəorman. A. Şaiq...” (ADİL, I, 2006: 670). Ton kelimesine Dîvânu Lugâti't Türk'te aynı anlamda rastlıyoruz: “Ton=don, paltar, libas, elbise” (Asker, IV, 2006: 559), ama onun menşesi hakkında herhangi bir bilgi verilmiyor. “Don” kelimesinin menşesi ile bağlı çeşitli düşünceler vardır. Clauson *don* kelimesinin menşesini Sakaca *tauna*'ya bağlıyor. İsmet Zeki Eyuboğlu “Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü” adlı çalışmasında ton/don kelimesinin Sanskritçedeki *thauna* (giysi, giyecek) sözünden yarandığını ve *thauna-tauna-tona-ton/don* gibi değişimler yaşayarak bu şekilde geldiğini söylemiştir (Eyuboğlu, 1991: 89). Hasan Eren bu konuda Clauson'u destekliyor: “Yaygın bir inanca göre, Sakacadan *thauna* ‘giysi’ alınmıştır. Ancak Türklerin ‘giyim, giysi’ gibi bir kavram için yabancı bir karşılık kullanmaları kolay kolay düşünülemez. Çince den alındığı yolundaki

sav da düşündürücüdür.” der. Yeni Tarama Sözlüğü’nde kelimenin menşesi yine Sakacaya kadar uzanır: *ton* [*don*] (Saka dili, *thauna*) “elbise, kılık kıyafet” (TS 1983: 210) Hasan Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü’nde *don* maddesini açıklarken çağdaş Türk şive ve lehçelerinde kullanıldığını ifade ederek anlamlarını şöyle sıralamıştır: Tkm. *dōn* “giysi”, Blk. *ton* “kürk”, KKlp. *ton* “kürk”, Kzk. *ton* “kürk”, Nog. *ton* “kürk”, Krg. *ton* “gocuk” Alt., Tel. *ton* “kürk”, TatK *tun* “kürk”. Türkiye Türkçesinde de bu söz Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi *don* şeklinde ve aynı anlamda kullanılmaktadır.

أَتَاكَ - اَتَاكَ [*etek/ətək*] (Et-Tuhfe) – *ətək* (Azerbaycan) “*etek*”. Et-Tuhfe’de “etek” (15b7) diye geçen bu kelime Azerbaycan yazı dilinde “ətək” olarak kullanılmaktadır. Burada, Arapçadaki “ı”ın tüm ünlüleri, aynı zamanda, hem “e”, hem de “ə” ünlüsünü ifade etmesi karışıklık yaratıyor. Şöyle ki, “ə” ünlüsünün bazı Türk yazı dillerinde olmaması veya “e” ünlüsü ile okunması karışıklığın asıl nedenidir. B. Atalay, G. Al-Türk, G. Çaryyew eserdeki bu kelimeyi “etek” olarak okuduğu hâlde, E. İ. Fazılov “ətək” olarak okumuştur (Atalay, 1945: 30; Çaryyew, 2005: 65; Fazılov, 1978: 127). Azerbaycan yazı dilinde “ətək” şeklinde hâlâ kullanılmakta olan bu kelimenin Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti’nde anlamları şöyle açıklanıyor: “Ətək – is. 1. Paltarın beldən aşağı tərəfə uzanan hissəsi. Paltonun ətəyi uzundur... Sancıb belə nazənin ətəklər; Cəm eyləyəlim gözəl çiçəklər. Füzuli... 2. Dağın, yamacın və ümumiyyətlə hündür yerin aşağı tərəfləri. Dağ ətəyi,- Qarabağda dağı ətəyində, .. çəməndə atlı dəstəsi sərkərdəsi Qəhrəman yüzbaşı .. fikirli oturubdur. C. Məmmədquluzadə. ... 3. Ağac budaqlarının, qalxandan sonra aşağı əyilən yerləri, alçaq hissəsi. Ağacın ətəyini qırmaq. Tut ağacının ətəklərindəki tutları uşaqlar yeyib qurtarmışdılar. 4. Adətən “bir” sözü ilə - qeyri-müəyyən çoxluq bildirir. [Məşədi İbad:] Zarafat deyildir, bir ətək pul verirəm, bir baxım görüm, mal nə cür maldır, verdiyim pula dəyərmə? Ü. Hacıbəyov...” (ADİL, II, 2006: 145). Dîvânu Lugâti’t-Türk’te de *etek/ətək* kelimesine aynı anlamda rastlıyoruz: اَتَكَ - Etek: Etek (648) / اَتَكَ - Ə t ə k: ətək (Asker, IV, 2006: 136). Kadim Türk Dili Sözlüğü’nde bu kelimeye “ətək” şeklinde rastlıyoruz (DTS, 1969: 185).

كُورُكْ - كُورُكْ / فُرُوءَةٌ / كِبَانِيَّةٌ [*kürk*] (Et-Tuhfe) – *kürk* (Azerbaycan) “*kürk*”. Kadim zamanlardan beri Türk dillerinde kullanılan giyim kuşam adlarından biridir. Azerbaycan yazı dilinde “kürk” kelimesi Et-Tuhfe’de olduğu gibi aynı şekilde ve aynı anlamda kullanılmaktadır. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti’nde bu kelimenin anlamı şöyle verilmektedir: “Kürk – is. 1. Keçmişdə, əsasən, qoyun dərisindən, indi isə süni tüklü dərilərdən tikilən yaxud içi ya üzü bu kimi dəri ilə örtülü olan isti qış geyimi. Kürk tikmək. Kürk geyinmək. – Telli .. Rizvanın da kürkünü Gülpərinin çiyinə salırdı. S.Hüseyn... 2. Məc. mənada. Örtük, pərdə. Dağlar ağ kürkə bürünmüşdü...” (ADİL, II, 2006: 783).

Kürk kelimesine M. Kaşgarlı'nın Dîvânu Lugâti't-Türk eserinde de aynı fonetik biçimde ve aynı anlamda rastlıyoruz. “كورك - K ü r k: kürk” (Asker, 2006: 360). Kadim Türk Dili Sözlüğü'nde de bu kelime aynı anlamda ve aynı şekilde yer almıştır (DTS, 1969: 329).

كُومَلَاكْ وَ كُومَلَاكْ - كُومَلَاكْ قَمِيصٌ [kömlek/köñlek] (Et-Tuhfe) – köynək (Azərbaycan) “gömlek”. Eski zamanlardan beri Türk dillerinde kullanılan kıyafet adlarından biridir. Et-Tuhfe'de bu kelimeye *kömlek* veya *köñlek* şeklinde rastlıyoruz. B. Atalay tarafından yapılan çeviride bunlardan biri verilmiş, diğeri ise “Sahife kenarındaki bir ibareye göre bu anlamda ‘konğlek’ dahi denilebilecektir.” yazısı ile dipnot olarak verilmiştir (Atalay, 1945: 57). Bu kelimeye M. Kaşgarlı'nın Dîvânu Lugâti't-Türk eserinde “Könqlək - köynək” şeklinde rastlıyoruz (Asker, III, 2006: 305). Azərbaycan yazı dilinde bu kelimenin şekli değişmiş, “köynək” fonoformasını almıştır; hâlâ aynı anlamda kullanılmaktadır. “Köynək” kelimesinin anlamı sözlükte şöyle açıklanmaktadır: “Köynək – is. 1. Bədənin yuxarı hissəsinə geyilən yüngül geyim. İpək köynək. Miləmil köynək. Köynək tikimək. Köynəyini ütüləmək. [Qız:] Keçən il burada student olurdu, həmişə evdə bir köynəkdə oturardı. Çəmənəminli. Nazlı əynindəki tünd şabalıdı rəngli köynəyini çıxartdı. S.Rəhman. // məc. Libas, paltar mənasında (adətən rəng adlar ilə). Yaşıl köynəyini geyinir meşə; Yaxama quş kimi qonur bənövşə. S.Vurğun. Köynəyi al ipək lalə; Zərif, qəşəng, göyçək lalə. M.Rahim. 2. Musiqi alətlərini və s. qoymaq üçün parçadan və s.-dən tikilmiş torba; çexol. ...Bəlli Əhməd sazı ipək köynəyindən çıxardı ‘Koroğlu’. Çıxartsın köynəkdən Ələsgər sazı; Genə cuşa gəlsin eşqi, avazı.. Aşiq Ələsgər... 3. tex. Örtük, sipər. Qoruyucu köynək həncəmə vasitəsilə birləşdirilmiş oynaqlı iki yarımhissədən ibarətdir. M. Süleymanov. 4. Baramanın iç qatı.// Buğdanın üstündə olan nazik qabıq. 5. məh. Arabanın dəmir oxunun yerləşdiyi ağac hissə” (ADİL, II, 2006: 765). Türk dillərinin eski yazılı abidələrində “gömlek” anlamında “könlək” kelimesi kullanılmıştır (DTS, 1969: 315).

بَاشْمَاقْ - زَرْمُوزَةٌ [başmaq] (Et-Tuhfe) – başmaq (Azərbaycan) “başmaq, pabuç, ayakkabı”. Et-Tuhfe'nin dilində *başmaq* sözünün yanı sıra, bu kelime ile aynı anlamda kullanılan *baskıç* kelimesine de rastlıyoruz (34a2). B. Atalay, G. Çaryəw önce *başmaq* kelimesini okumuş, *baskıç* kelimesini es geçmiştir; G. Al-Türk ve E. Fazılov ise her iki kelimeyi de okumuşlardır (Atalay, 1945: 35; Çaryəw, 2005: 78; Al-Türk, 2006: 157; Fazılov, 1978: 175). “Ayakkabı” anlamında kullanılan *başmaq* kelimesi küçük harf değişimiyle *k>q* Azərbaycan dilinde *başmaq* şeklinde kullanılmaktadır. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti'nde *başmaq* sözünün iki anlamda kullanıldığı gösteriliyor: “Başmaq is. 1. köhn. Üzüörtülü, daban tərəfi və pəncənin yarısı açıq, nallı kişi və qadın ayaqqabısı. [Sona:] Xalçanı götürüb gəlirdim, başmağımın tayı ayağımdan

sürüşüb çıxdı. M. F. Axundzadə. [Şeyx Şəban] yağış yağanda sel gətirən köhnə başmaqları, çustları .. yığıb, qəlibə vurub, yamayıb ucuz qiymətlə ... satırdı. Ə. Haqverdiyev... // Ümumiyyətlə, ayaqqabı. ... Mirzə Məmmədəli girir içəri, salam verib başmaqlarını çıxardır və keçib oturur öz yerində. C. Məmmədquluzadə. Xasay başmaqların taqquiltısından hiss etdi ki, Məsmə qarı qarıya tərəf gəlir. M. Hüseyn. 2. xüs. Müxtəlif maşın və mexanizmlərdə: dayaq, qəlib, qoruyucu və s. vəzifəsini görən cürbəcür hissələrin adı. Başmaq qalınlığı 15-19 mm və uzunluğu 30-40 sm olan polad halqadan ibarətdir ki, bu da qoruyucu kəmərin aşağı ucuna bağlanır. Quliyev. Başmaqları da razı olmaq – ürəkdən, tamamilə razı olmaq. Məsmənin Hacı Seyid kişiyyə getməsinə Pərzadın başmaqları da razı idi. Mir Cəlal...” (ADİL, I, 2006: 244). Kadim Türk Dili Sözlüğü’ndə bu kelime Azərbaycan Türkçesinde olduğu gibi *başmaq* şeklinde karşımıza çıkıyor (DTS, 1969: 88). Dîvânu Lugâti’t-Türk’te bu sözle ilgili *başak* ve *başmak* fonetik varyasyonlarına ve “*başak* - ayaqqabı. Çigilcə. Oğuzlar və qıpçaqlar bu sözə *m* əlavə edərək ‘*başmak*’ deyirlər.” açıklamasına rastlıyoruz (Asker, I, 2006: 380). Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğü’ndə *başmak* kelimesinin *bas//baş* fiilinden türemiş olduğu kaydedilmiştir (Sevortyan, II, 1974: 94).

2. Kıyafetin bölümləri ilə kıyafeti/elbiseyi tamamlayıcı unsurlar ilə ilgili kelimələr

Bu gruba *kuçak* (Et-Tuhfe) – *qurşaq* (Azərbaycan) “kuşak”; *kayış* (Et-Tuhfe) – *qayış* (Azərbaycan) “kayış, kemer”; *tüyme* (Et-Tuhfe) – *düymə* (Azərbaycan) “düğmə”, *yaka* (Et-Tuhfe) – *yaxa* (Azərbaycan) “yaka” vb. kelimələr dâahil edilebilir.

شُدُّ - فُوجَاقْ [kuçak] (Et-Tuhfe) – *qurşaq* (Azərbaycan) “kuşak”. Giyimi tamamlayıcı unsurlardan biridir. “Et-Tuhfe”de 12) فُوجَاقْ (2) şeklinde verilen bu kelimeyi B. Atalay, G. Al-Türk ve E. Fazılov *kuçak*, G. Çaryyew ise *guçak* şeklinde okumuştur. Azərbaycan Türkçesinde bu kelime *qurşaq* şeklinde, “1. Belı sıx tutmaq üçün ona sarılan uzun və dar parça; belbağı. Qurşaq da, bilirsən ki, on arşın gərək olsun... M. Ə. Sabir. 2. Bel. Qurşağından yapışmaq. 3. xüs. Bir şeyin belini dövrələmək üçün metaldan və s.-dən qayrılmış kəmə; çənbər. Çəlləyin qurşağı. 4. coğr. Yer kürəsi səthinin iki meridian arasındakı hissəsi. Bütün Yer kürəsi meridianlarla 24 qurşağa, ya zonaya bölünür.” anlamlarında kullanılmaktadır (ADİL, II, 2006: 218). Kadim Türk Dili Lüğeti’ndə bu kelimeye *gur* şeklinde, “kemer, qayış, qurşaq” anlamında rastlıyoruz. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te *kurşaq* kelimesinin üç anlamı gösterilmiştir: “1) paltarın bir qarış qədər olan hissəsi; 2) qurşaq qurşanma; 3) eşmə (yundan toxunur, bel qurşağına bənzər bir şey olub çadıra sarınır)” (Asker, I, 2006: 452). R. E. Koçu *kuşak* kelimesini şöyle özetliyor: “Beli sıkı tutmak için sarılan uzun ve

dar kumaş, şal vs. Eski Türk giyim kuşamında hem erkek hem kadın belinde önemli bir yeri olmuştur.” (Koçu, 1969: 160).

سَيْرٌ - قَائِشٌ [kayış] (*Et-Tuhfe*) – qayış (*Azərbaycan*) “*kayış, kemer*”. *Et-Tuhfe*'de 91) قَائِشٌ (4) diye geçen bu kelimeyi B. Atalay, G. Al-Türk ve E. Fazılov *kayış*, G. Çaryyew ise *qayış* şeklinde okumuştur (Atalay, 1945: 37; Al-Türk, 2006: 105; Fazılov, 1978: 138; Çaryyew, 2005: 84). İbn Mühenna'nın sözlüğünü Latin harfli Azərbaycan Türkçesine çeviren T. Hacıyev eserindeki قَائِشٌ kelimesini *qayış* şeklinde okumuştur, biz de onun yolundan giderek *Et-Tuhfe*'de olan bu kelimeyi *qayış* şeklinde okuyoruz. Nitekim Arapçadaki ق - harfinin adı *qaf (gaf)* diye geçer, ama bazı Türk dillerinde, mesela Osmanlıcada bu harfin karşılığının *k*, adının *kaf* olarak geçtiğini; Türkmencede ise karşılığının *g*, adınınsa *gaf* olarak geçtiğini görüyoruz. Eski Azərbaycan yazısında ise ق harfinin karşılığı *q*, adı ise *qaf* olarak geçtiğinden biz bu kelimeyi *qayış* olarak okuyabiliyoruz. Azərbaycan yazı dilinde bu kelime aynı şekilde yani *qayış* olarak iki anlamda kullanılıyor, bu kelimenin sözlükte verilme şekli şöyledir: “qayış - is. 1. Beli bağlamaq, yaxud bir şeyi sarıyıb bağlamaq üçün zolaq şəklində kəsilmiş dar uzun dəri və s.; kəmə. Çamadan qayışı. Yəhər qayışı. Məfrəş qayışlar. Çanta qayışı. - Əksərən ... cibli köynək geyərək, belini qayışla bərkətməmiş kişilər arabanın yan tərəfinə dolmuş(du). M. İbrahimov... 2. tex. Hərəkəti bir təkərdən o birinə nəql etmək üçün baş-başa tikilmiş uzun dəri, möhkəm brezent və s. zolağı. İntiqal qayışı. Döyünən, çırpınan qayışlı çarxlar; Sapsarı su axan xırdaca arxlar. S. Vurğun. Qayış kimi 1) çox bərk, çox sərt; 2) qoparılmaz, qopmaz” (ADİL, III, 2006: 81). M. Kaşgarlı'nın eserinde bu kelime “Kadhış: qayış, heyvan gönündən qayırmış qayışa deyilir.” şeklinde geçiyor (Asker, I, 2006: 372).

زُرٌ - دُوْكَمَا و تُوَيْمًا [tüyme//düğme] (*Et-Tuhfe*) – *düymə (Azərbaycan)* “*düğme*”. Eski dönemlerde giyimle alakalı kullanılan kelimelerden biridir. *Et-Tuhfe*'de bu kelimenin iki şekilde kullanıldığını görüyoruz. Azərbaycan Türkçesinde ise bu kelime “*düymə*” şeklinde kullanılıyor. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti'nde *düyme* kelimesinin birkaç anlamda kullanıldığı şöyle açıklanıyor: “*Düymə* is. 1. Paltarı ilməkləmək üçün (bəzən də yaraşlıq üçün) sümükdən, metaldan və ya başqa materialdan qayıran, adətən yuvarlaq şəkildə olan şey. Yaxa düyməsi. Cib düyməsi. Şalvar düyməsi. – Əynində boz çuxa, belində kəmə; Çuxanın üstündə gümüş düymələr. B. Vahabzadə. 2. Qapının rəzəsi, cəftəsi, həncaməsi keçirilən başı deşik mıx. Cəftənin düyməsi çıxmışdır. 3. Mıxın yumru təpəsi. Mıxın düyməsi sınımışdır. 4. Qönçə, puçur, tumurcuq. Ağacın düymələri zoğ atıban yarpaq açır; Sonra əlvan çiçəyi zərifanə gəlir. R. Əfəndiyev...” (ADİL, I, 2006: 730-731). Dîvânu Lugâti't-Türk ve Kadim Türk Dili Sözlüğü'nde bu kelime “*tüğme*” şeklinde geçmektedir. Dîvânu Lugâti't-Türk'te kelimenin anlamı şöyle verilmiştir:

“Tügmə: düymə. Köynək, xırqə, kaftan kimi şeylerin düyməsi” (Asker, I, 2006: 426).

3. Süs eşyalarının adları – takı isimleri ile ilgili kelimeler

Giyim kuşamı tamamlayıcı unsurlardan birisi de şüpheşiz ki süslenme ve süs eşyalarıdır. İnsanlar, bilhassa kadınlar kendi giyim kuşamlarını zenginleştirmek için çeşitli aksesuarlar kullanıyorlar ki bunları da süs eşyaları veya takı diye adlandırıyorlar. Recep Tek “Dîvânu Lugâti’t Türk’tə Giyim Kuşam Kültürü ile İlgili Kelimeler” isimli çalışmasında sadece kadınların değıil, erkeklerin de takı kullandıkları şu cümlelerle belirtiliyor: “Kaynaklardan hareketle eski Türk toplum yaşamında kadınların yanı sıra erkeklerin de saçlarını uzatıp tokalar taktıklarını, ördüklerini ya da topuz yaptıklarını, kulaklarına küpeler taktıklarını, kadınların süs eşyası olarak ya da değışik amaçlarla bilezik; erkeklerin ise kolbağı/kolçak kullandıklarını, parmaklarına yüzükler taktıklarını öğrenmekteyiz.” (Tek, 2016: 266). Et-Tuhfe’de rastlanan ve Azerbaycan Türkçesinde de aynı anlamda kullanılan takı isimleri şunlardır: *bilezik* (Et-Tuhfe) – *bilezik* (Azerbaycan) “bileklik”; *küpe* (Et-Tuhfe) - *sırğa*, *küfə* (Azerbaycan) “küpe”; *yüzük* (Et-Tuhfe) – *üzük* (Azerbaycan) “yüzük” vb.

سوار - بِلَازُوكْ *bilezük* (Et-Tuhfe) – *bilezik* (Azerbaycan) “*bilezik, bileklik*”. Türk dillerinde kullanılan süs eşyalarından biridir. Et-Tuhfe’de *bilezük* şeklinde geçen geçen bu kelime, Azerbaycan yazı dilinde *bilərzik* şeklinde kullanılmaktadır. Dîvânu Lugâti’t-Türk’tə bu kelimeye Et-Tuhfe’de olduğu gibi *biləzük* fonofarmasyonunda rastlıyoruz (Asker, IV, 2006: 91). Türk dillerinin eski yazılı abidelerinde bu söz M. Kaşğarlı’nın Divan’ındaki şekilde ve aynı anlamda kullanılmıştır (DTS, 1969: 99). Azerbaycan yazı dilinde bu kelime *bilərzik* şeklinde “qolbaq, bilezik” anlamında kullanılsa da dialektlerimizde (ağızlarımızda) farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti’nde *bilərzik* kelimesinin anlamı şöyle verilmiştir: “Bilərzik is. 1. Qadınların yaraşiq üçün biləklərinə taxdıqlan gümüş, qızıl və s.-dən qayrılmış halqa; qolbaq. Qızıl bilərziklər, mina sırğalar; Biləkdən açılar, qulaqdan çıxar. M. S. Ordubadi. 2. xüs. Çənbər, qurşaq. Qazıma boruları, onların bilərzikləri, ağır borular “D” və “E” markalı marten poladından hazırlanır. Quliyev” (ADİL, 2006). Azerbaycan dilinin dialekt leksikonunda bu kelime *bilərzix* şeklinde kullanılmaktadır. E. Ezizov çalışmasında bu kelimenin Azerbaycan ağızlarında kullanılmasını şu şekilde vermiştir: “Bu söz Azerbaycan dili şivələrində ‘köynəyin qoluna tikilən köbə’ (Tərtər), ‘qaşsız üzük’ (Culfa) mənalarında işlənir. – Köynəx’də *bilərzix* olmasa, qolu tez dağılar (Tərtər); *Bilərzix*’də qaş olmaz, üzük’də qaş olar; *Bilərzixi* kişilər taxar, onda qaş olmur (Culfa)” (Azizov, 2016: 70).

كُوبَا - زَرْدِيَّةٌ [küpe] (Et-Tuhfe) - *sırğa, küfə (Azerbaycan) “küpe”*. Et-Tuhfe’de *kübe* şeklinde ب [b] ile yazılsa da [p] gibi okunabiliyor, buna sebepse Arapça üzerinde kurulan Eski Türk yazısında p harfinin sonradan yaranmasıdır. B. Atalay, G. Çaryyew G. Al-Türk *küpe*, E. Fazılov ise *kübe* şeklinde okumuştur. Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde bu anlamda *sırğa* kelimesi kullanılmaktadır. Ama Azerbaycan dilinin dialekt leksikasında, yani ağızlarında, bilhassa Ahalski ağızında bu kelime *küfə* şeklinde “*Küfənin bahalısı pirlıyantdan olur*” (Azizov, 2016: 71) tümcesindeki gibi kullanılmaktadır. M. Kaşgarlı’nın *Dîvânu Lugâti’t-Türk* eserinde bu söz *küpə* şeklinde geçmektedir. Türk dillerinin kadim yazılı abidelerinde bu sözün *kübə//küpə* fonetik varyasyonlarına rastlıyoruz (DTS, 1969: 322; 328).

يُوزُوكٌ - خَاتَمٌ [yüzük] (Et-Tuhfe) – *üzük (Azerbaycan) “yüzük”*. Et-Tuhfe’de *yüzük* şeklinde geçen bu kelime Azerbaycan Türkçesinde *üzük* şeklinde kullanılmaktadır. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti’nde *üzək* sözünün anlamı şöyle verilmiştir: “Üzük - is. 1. Əsasən qızıldan qayıran, bezək üçün və ya evlilik rəmzi kimi barmağa taxılan halqa; barmaqlıq. Brilyant qaşlı üzük. - Balaca bir qutudan [Sekine] “Zvezda” markalı qızıl saat və zümrüd qaş bir üzük çıxartdı. M. İbrahimov... *Üzük gətirmək* - etnoqr. razılıq əldə edildikdən sonra qıza nişan taxmaq üçün oğlan evindən qız evinə üzük və şirni gətirmək (aparmaq). [Reşid] Bir neçə gündən sonra üzük aparırlar, Fərəcin böyük qızı Qurbanqulu üçün alınır. T. Ş. Simurq... (ADİL, IV, 2006: 453). *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te bu söz *yüzük* şeklinde geçmektedir ve anlamı şöyle verimiştir: “Yüzük - üzük (barmağa taxılan)” (Asker, III, 2006: 24-25).

Sonuç

Et-Tuhfe ile Azerbaycan Türkçesinin karşılaştırılmalı incelenmesi, onlar arasında ortak kullanılan giyim kuşam ve takı isimlerini belirlemenizi sağladı. Et-Tuhfe eserinde 20’ye yakın giyim kuşam ve takı ismi ile ilgili kelime bulunmaktadır. Biz bu makalemizde onları üç kısma ayırarak inceledik. Bu kelimelerden yola çıkarak millî kültürün önemli bir ögesi olan Memlûk Dönemi’ndeki Türk giyim kuşam gelenekleri hakkında genel bir bilgi edinilebilmektedir. Bu kelimeler göstermektedir ki, Türkler için giyinmek sadece bedeni örtmek ve çeşitli dış etmenlerden korunmak anlamına gelmeyip kendilerini güzel, zarif ve şık göstermenin bir aracı olarak da karşımıza çıkmaktadır. İlginçtir ki Et-Tuhfe’de adı geçen giyim kuşam ve takılarla ilgili tüm bu kelimeler Azerbaycan edebî dilinde ve ağızlarında aynı anlamda, aynı fonetik yapıda veya küçük fonetik değişimlerle hâlâ kullanılmaktadır. Bu da Azerbaycan Türkçesinin eski bir tarihinin olduğunu, Kıpçak Türklerinin Azerbaycan dilinin oluşumunda önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Kaynaklar

- Al-Türk, G. (2006). *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye f'il-Lugati't-Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Argunşah, M., Yüksekaya, G. S. (2019). *Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça Dersleri*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Atalay, B. (1945). *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.
- Asker, R. (2006). *Kaşgârlı Mahmut "Dîvânü Lugâti't-Türk"* (4 cilt), Ozan, Bakü.
- Azerbaycan dilinin diyalektoloji sözlüğü*. (2007). Doğu-Batı, Bakü.
- Azerbaycan dilinin izahlı (açıklamalı) lüğeti (sözlüğü)* (2006). (4 cilt), Doğu-Batı, Bakü.
- Azizov, E. (2016). *Azerbaycan dilinin tarihi diyalektolojisi*, Bilim ve Eğitim, Bakü.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, London.
- Çaryyew G. (2005). *Türkmen diline nepis sowgat*, Miras, Aşgabat.
- Древнетюркский словарь*. (1969). Под ред. В.М.Наделяева, Д.М.Насилова, Э.Р.Тенишева, А.М.Шербака. Ленинград.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basımevi, Ankara.
- Eyuboğlu İ. Z. (1991). *Türk dilinin etimoloji sözlüğü*. Sosyal Yayınlar.
- Фазылов Э.И. (1976). Замечания о рукописи и языке «Ат-Тухфа» // *Turcologica*. К семидесятилетию академика А.Н.Кононова. Л.: Наука, Ленинградское отделение.
- Фазылов Э.И., Зияева М.Т. (1978). *Изысканный дар тюркскому языку*. Ташкент.
- Kazımov, İ. (2010). *Müasir Türk dillerinin mükayiseli leksikası* (2 cilt), Bakü.
- التحفة - الزكيه - اللغة في الزكيه - كتاب التركيہ - Et-Tuhfetü'z-Zekiyye f'il-Lugati't-Türkiyye əlyazması, Türkiyə, İstanbul. Bəyazit kitabxanası, Vəliyüddin Əfəndi adına əlyazmalar bölməsi № 3092.
- Koçu, R. E. (1969). *Türk Giyim, Kuşam ve Süsleme Sözlüğü*. Sümerbank Yayınları.
- Mirzeliyeva, M. (2004). Dilin lüğət tərkibi. Təşəkkül, inkişaf və təkmilləşmə (müləhizə və düşüncələr, *Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri*, I. cild, Bakı.
- Севортян. Э.В. (1974) *Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласных*. Москва: Наука.
- Tek, R. (2016). Dîvânü lüğâti't türk'te giyim kuşam kültürü ile ilgili kelimeler. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 50, 261-272.

Topçu, N. (2001). Fransızca ve Türkçe Renk İsimleri İçeren Deyimlerin Karşılaştırmalı İncelemesi, HÜ *Eğitim Fakültesi Dergisi* No: 20.

Türk Dil Kurumu. (1996). *Tarama Sözlüğü*, 2 C, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Kısaltmalar

ADİL - *Azerbaycan dilinin izahlı lüğeti.*

DTS - *Древнетюркский словарь.*

TS - *Tarama Sözlüğü*

TONYUKUK YAZITI'NDA GEÇEN BOY VE ULUS İSİMLERİ VE ONLARIN İFADE ETTİĞİ TARİHİ OLAYLAR

Aysel AHMEDOVA

Özet

Tonyukuk Yazıtı verdiği tarihî bilgiler ve olaylara farklı bakış açısı nedeniyle Orhon Yazıtları içinde özel bir yere sahip olmuştur. Bilge Tonyukuk İkinci Göktürk Kağanlığı'nda önemli bir görev üstlendiğinden ve devletin güçlenmesinde etkili olmuş birçok olayda da yer aldığından kendi yazıtında Göktürk tarihine dair değerli bilgiler vermiştir. Bu tarihî bilgilerin aktarımında Göktürklerle ilişkide olan boy ve ulusların da isimleri çokça kullanılmıştır. Adı geçen yazıttaki boy ve ulus isimleri diğer Eski Türk yazıtlarındakine yakın olsa da diğer yazıtlardaki Uygur, Karluk vb. boyların isimleri burada yoktur. Bunun sebebi yazıtta Tonyukuk'un bizzat yer aldığı tarihî olayların ve bu olayların bağlı olduğu boy ve ulusların zikredilmesidir. Yazıtta en çok adı geçen ulus Tabğaçlardır. Burada Tabğaç adı ile o dönemde Çin'i idare eden Tang hanedanı anlatılır. Tarihî kaynakların verdikleri bilgilere göre Tabğaçlar yahut Topalar bozkır kökenli boylar olmuş, çok sonraki dönemde Çinlileşmişlerdir. Tang İmparatorluğu'nun kökeninde de bu boylar durmuşlardır. Yazıtta bu ada geniş yer verilmesi Çin'in etrafındaki boyların iç işlerine karışma politikası ile bağlantılıdır. Tonyukuk Yazıtı'nda birçok Türk boyunun da adını görmekteyiz, örneğin, On Oklar, Türğişler, Dokuz Oğuzlar, Kırgızlar. Adı geçen boylar kağanlığın halkının önemli bir kısmını oluşturmakla çeşitli dönemlerde ona karşı isyanlar da başlarmışlardır. Tonyukuk Yazıtı İkinci Göktürk Kağanlığı'nın kuruluş ve yükseliş dönemlerini anlatır.

Anahtar sözcükler: Göktürkler, Eski Türk yazıtları, Orhon Yazıtları, Türk boyları, Çin.

* Arş. Gör., Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, aysel901120@gmail.com

THE TRIBAL AND ETHNIC NAMES IN THE INSCRIPTION OF TONYUKUK AND THE HISTORICAL EVENTS THEY DESCRIBE

Abstract

The Inscription of Tonyukuk has an important place among Orkhon Inscriptions with the historical information it gives, and its different point of view to events. Because Bilge Tonyukuk had an important role in the Second Gokturk Empire, and participated in many events that helped to strengthen the empire, he gave significant information on Gokturk history. The names of the tribes that have relationship with Gokturks were used greatly to give historical information. Although the ethnic names in the inscription are close to the other Turkic Inscriptions, such tribal names as Uygur, Karluk, etc. which were registered in the other inscriptions were not used here. It happened because only the historical events in which Tonyukuk personally participated and the tribes connected with these events were mentioned here. The ethnic name Tabghach was mentioned more than others in the inscription. Tabghach is the name given to Tang dynasty ruling China at the time. According to historical sources the Tabghach came from the tribes of steppe, and became Chinese in the much later period. Tang dynasty was based on these tribes. The reason of this name being used so much is connected with the China's policy of intervening the inner affairs of the neighboring tribes. Names of several Turkic tribes can also be seen in Tonyukuk Inscription, including On Ok, Turgish, Tokuz Oghuz, Kirgiz, and so on. While this tribes constitute significant part of the empire's population, they revolt against it several times. Tonyukuk Inscription tells the periods of formation and rising of the Second Gokturk Empire.

Keywords: Gokturks, Old Turkic inscriptions, Orkhon Inscriptions, Turkic tribes, China.

GİRİŞ

Tonyukuk İkinci Göktürk Devleti'nin en önemli şahsiyetlerinden biri, üç hükümdarın veziri olmuştur. Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları genelde edebî açıdan önemli kaynaklar ve kahramanlık destanları olarak değerlendirilirken, Tonyukuk Yazıtı tarihî olayları yansıtan bir salnâme olarak görülür, Tonyukuk ise ilk Türk tarihçisi olarak kabul edilir. Yazıtta yer alan bazı sözcük grupları tarihî olayların takdiminde daha önemli yere sahiptir. Bu gruplara yer isimleri, şahıs adları ile birlikte, çeşitli Türk boyları ve Türklerle siyasi ve komşuluk ilişkilerinde olan ulusların isimlerini ifade eden sözcükler de dâhildir. Burada

sözü geçen birimlerin oluşumu ve etimolojisinin yanı sıra onların kullanımı ile anlatılan tarihî olaylar araştırılacaktır.

Tonyukuk Yazıtı'nda verilen bilgiler Göktürk tarihi açısından çok önemlidir. Bu bilgilerin bazıları diğer kaynaklarda yer almaz. Örneğin Tonyukuk Yazıtı'nın 34. ve 50. satırlarında Göktürk Kağanı'nın adı Kapağan değil *Bögü kağan* olarak geçmiştir. Başka satırlarda, örneğin 51. satırda kağanın adı *Kapğan* şeklinde gösterilmiştir. Yazıtta dikkat çeken bir diğer husus da Bilge Kağan kağan olmadan önceki unvanı ile *Tarduş şad* olarak takdim edilirken, kardeşi Kül Tigin'in adının geçmemesidir. Hâlbuki Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'ndan Kül Tigin'in Kapağan Kağan döneminde orduda önemli rol oynadığı anlaşılır.

Tonyukuk Yazıtı'nda Geçen Türk Boylarının İsimleri

Türk – Aynı kökten olan birçok boy ve ulusun kendine verdiği ad. Çin kaynaklarında adı *Tu-kue* şeklinde yazılan, Türkçeye *Türk* veya *Türkün* şeklinde çevrilen Göktürkler de kendilerini *Türk* ismi ile tanımlamışlardır.

Göktürkler kendilerine *Türk* adı veren ilk Türk boyu olarak kabul edilse de (Durmuş, 2017: 38) bu, Göktürk Yazıtları'nın zamanımıza kadar gelmiş ve okunabilen ilk Türk yazıtları olmasıyla ilgilidir. Çin kaynaklarında *Tu-kue* adı ilk defa 542 yılında geçmiştir (Durmuş, 2017: 39).

Türk adının anlamı ve oluşumu ile ilgili farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Göktürk dönemindeki Sui-Şu adlı Çin kaynağında *Tu-kue* sözcüğünün anlamının “miğfer” olduğu gösterilir. Kaşgarlı Mahmud'a göre *türk* “olgunluk çağı” anlamına gelir. H. Vambéry ise bu adın “türemek” fiilinden gelerek “yaratılmış, yaratık” anlamını taşıdığını gösterir. Uygur Yazıtları'nda bu sözcüğün “kuvvetli, güçlü” anlamı gösterilmiştir (Durmuş, 2017: 40, 42).

2. satır: *Türk bodun kanın bolmayın Tabğaçada adırıldı, kanlantı. Kanın kodup Tabğaçada yana içikti.* Burada Türk halkının Çin'den ayrılması bilgisinin verilmesine dayanarak bu satırda Birinci Göktürk Devleti'nin dağılmasından değil, İkinci Göktürk Devleti'nin kurulmasına çok yakın bir dönemde Göktürklerin Çin'e karşı yaptığı isyanlar ve bunların başarısızlıkla sonuçlanmasından bahsedildiği sonucuna varılabilir.

3. satır: *Türk bodun ölti, alkıntı, yok boltı.* Burada Türklerin bağımsızlıklarını kazanamadıkları, Çin itaatinde oldukları ve isyanlarının başarısız olduğu dönem anlatılır.

9-10. satırlar: *Azkuña Türk yorıyur ermiş.* Bu Dokuz Oğuz kağanının Çin ve Kıtanlara yolladığı bilgidir, Göktürlere karşı birleşmek için onların gücünün az olduğunu vurgular ve böylece kendilerinin daha güçlü olduklarını

ve onları yenebilme ihtimallerinin yüksek olduğunu belirtir. Ancak bundan sonra da Göktürk kağanı ve danışmanının güçlü olmasından dolayı kendilerine karşı tehlike arz ettiklerini de hatırlatır.

17. satır: *Türk kağanı, Türk bodunuğ Ötüken yirke Bilge Toñukuk*. Bilge Tonyukuk burada Göktürklerin Ötüken'de yerleşmesini ve diğer boyların da onların yanına geldiğini söyler.

18. satır: *Türk bodun kılınğalı, Türk kağan olurğalı Şantun balıkka, taluy ügüzke tegmiş yok ermiş*. Burada Göktürk Devleti kurulduğundan beri Şantung şehrine ve okyanusa varılmadığı ve bunu yapmak için harekete geçilmesi gerektiği Bilge Tonyukuk tarafından kağana bildirilir. Kağanın izin vermesiyle Tonyukuk bu sefere çıkar ve kendi söylediğine göre yirmi üç şehri dağıtır.

20. satır: *Ança öğleşmiş: Öñre Türk kağanğaru sülelim timiş*. Burada Çin, On Ok ve Kırgızların Göktürlere karşı sefer yapmak istemesi belirtilir. Bu da gösterir ki Türk boyları özgürlüklerine aşırı düşkün olmuş, etraflarında kendilerinden daha güçlü bir boyun olmasını kabullenememiş, onlara karşı Çin'le bile birleşme gereği duymuşlardır.

46. satır: *Türk bodun Temir Kapığka, Tinsi oğlu aytığma tağka tegmiş idiyok ermiş*. Burada Bilge Tonyukuk Türk halkı karşısında kendi hizmetlerini anlatmaktadır, Türk halkını daha önce ulaşmadığı yerlere götürdüğünü bildirmektedir. Bu da yazıtın asıl amacını yani Tonyukuk'un hizmetlerini vurgulama amacını karşılar.

49-50. satırlar: *Anta ayğuşısı yeme ben ök ertim; yağışısı yeme ben ök ertim. İlateriş kağanka, Türk Bögü kağanka Türk Bilge kağanka*. Bilge Tonyukuk burada danışmanı olduğu kağanları sıralar. İlgi çeken kısım Bögü (Kapağan) Kağan'ın ve Bilge Kağan'ın adlarının *Türk* sözcüğü ile birlikte kullanılmasına rağmen İlateriş Kağan'ın adında böyle bir sıfatın verilmemesidir. Bunun nedeni belki de İkinci Göktürk Devleti'nin ilk kağanı İlateriş Kağan'ın böyle bir sığata ihtiyaç duymamasıdır.

53-54. satır: *Teñri yarlıkazu bu Türk bodun ara yaraklığ yağış keltürmedim; tügünlüg atığ yügürtmedim*. Burada da Tonyukuk kendi halkını yani Göktürkleri Türk adı ile takdim eder.

58. satır: *Türk Bilge kağan iliñe bititdim*. Burada da Bilge Kağan'ın adının sıfatı olarak *Türk* sözcüğü kullanılmıştır. Tonyukuk bu yazıtı Bilge Kağan'ın devletinde yazdırdığını belirtir.

Türk Sir – Tonyukuk birçok yerde Göktürk Devleti'nin halkını *Türk Sir bodun* şeklinde nitelendirir (T 3, 11, 60). *Sirlerin* İkinci Göktürk Devleti'nin

kuruluş döneminde Göktürklerle birleştiği söylenir. Birinci Kağanlığın Batı kanadına hükmeden İstemi Kağan'ın *Sir Yabgu* adı ile tanındığı belirtilir. Bu devletin parçalanmasından sonraki dönemde Doğu Türkleri *Sir Tarduş* adı ile de bilinirlerdi.

İlhami Durmuş'un kanaatine göre Sirlir Siraklardır ve Türk boylarıdır (Durmuş, 2017: 43).

Ahmet Taşağıl ise Sir adını Sir Tarduşlarla ilişkilendirir ve Sir Tarduşların Töles boylarından en kuvvetlisi olduklarını, Birinci Göktürk Devleti'nin kurulmasında önemli rol oynadıklarını, Doğu Göktürk Devleti'nin zayıflama döneminde devletin doğu kanadına liderlik ettiklerini yazar. Onlar bir süre bağımsız olmuş ancak 641 yılında bağımsızlıklarını kaybetmiş, 646 yılında ise tamamen dağılmışlardır (Taşağıl, 2015: 3041-3042). O Sirlirlerin Çin kaynaklarında Hsie olarak geçtiğini ve Tola Irmağı tarafında yaşadıklarını da belirtir (Taşağıl, 2004: 102).

3. satır: *Türk sir bodun yirinte bod kalmadı*. Aynı satırda önce *Türk bodun*, sonra ise *Türk sir bodun* ifadesi geçmiştir. İşin ilginç tarafı halkı anlatırken *Türk bodun*, halkın yaşadığı yeri anlatırken ise *Türk sir bodun yerinte* ifadesinden yararlanılmıştır.

11. satır: *Tabğaç biridin yan teg; Kıtıñ öñdin yan teg; ben yıradınta yan tegeyin; Türk sir bodun yirinte idi yorımazun; usar idi yok kışalım*. Bunlar Dokuz Oğuzların elçilerinin sözleridir. İlginç bir olay burada da *Türk sir bodun* ifadesinin *yer* sözü ile beraber kullanılmış olmasıdır. Buradan da *Türk sir bodun yeri* ifadesinin İkinci Göktürk Devleti'nin toprağını ifade ettiği sonucu ortaya çıkıyor.

59-60. satırlar: *İlteriş kağan kazğanmasar, yok erti erser; ben özüm Bilge Tuñukuk kazğanmasar, ben yok ertim erser Kapağan kağan Türk sir bodun yirinte bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti*. Burada Tonyukuk İlteriş Kağan'ın ve kendisinin Türk halkı için yaptıklarının önemini vurgular. Dikkat çeken kısım burada da *Türk sir bodun yerinte* ifadesinin kullanılması, başka bir deyişle, *sir* sözcüğünün yeri anlatmada *Türk* sözcüğüne eklenmesidir.

61. satır: *İlteriş kağan, Bilge Tuñukuk kazğantuk üçün Kapağan kağan, Türk sir bodun yorudıku bu*. Burada ilk defa *Türk sir* ifadesi yeri değil yalnızca halkı bildirmede kullanılmıştır.

62. satır: *Türk Bilge kağan, Türk sir bodunuğ, Oğuz bodunuğ igidü olurur*. Burada da 61. satırdaki durum görülür, *Türk sir* ifadesi halkı ifade eder. Ancak bir şeyi de belirtmek gerekir ki her iki satırda *Türk sir bodun* yalnızca Türk halkını değil, İkinci Göktürk Devletinin halkını bildirmiştir.

Tarduş – Türk boylarından biri olup Göktürk Devletinin ana kitlesini oluşturduğu düşünülür. Ahmet Taşağıl'a göre İkinci Göktürk döneminde Tölesler doğuda, Tarduşlar ise batıdadır.

Tonyukuk yazıtında *Tarduş şad* ifadesinde yani devletin bir kanadını oluşturan halkı idare eden komutan anlamında geçer. Bahsi geçen dönemde yani Kapağan Kağan'ın döneminde bu görevi kağanın yeğeni Bilge yerine getirmiştir.

31. satır: *Sü başı İni il kağan, Tarduş şad barzun tidi*. Kapağan Kağan On Ok ve Çin ordularına karşı yapılacak savaş öncesi kendi karargâha geri dönerken oğlu İni İl Kağan ve yeğeni Tarduş Şadı'nın düşmana karşı sefere çıkmasını istemiştir.

41. satır: *Tarduş şadra udi yañdımız*. Kağanın sözünü dinlemeyip On Oklarla savaşan Tonyukuk onları Tarduş Şadı'na yani İteriş Kağanın oğlu Bilge'ye doğru takip ederek dağıtmıştır.

On Ok – Çeşitli kaynaklara göre beşi Tulu ve beşi Nuşepilerden olmak üzere on boyun birleşmesinden ibaret olup Birinci Göktürk Devleti'nin dağılmasından sonra Batı Türklerinin esas temsilcilerinden olmuş, Uçelenin döneminde Türgişlerle birleşmişlerdir. *Oğuz Kağan Destanı*'nda da oğullara ok ve yay verilmesi anlatılır. On Oklar birçok kez Göktürlere karşı gelseler de yeniden onların hükümlerini kabul ederler (T 19, 41).

Ok sözcüğünün 'boy, kabile' anlamının okun törenlerde kullanılması ile ilişkili olduğu söylenmektedir. Ahmet Taşağıl On Okların ortaya çıkmasını şöyle anlatır: "634 yılında kağan olan İşbara ülkesini on boya bölmüş, her boya birer ok verilmiş, bundan sonra unvanları On Şad ve On Ok şeklinde söylenmeye başlamıştı. Akabinde beş boya, "Beş Tuo-lu, diğer beşine ise "Nu-shih-pi" adları verilmişti" (Taşağıl: 3042).

Böylece A. Taşağıl'ın On Okları Batı Göktürklerle ilişkilendirdiğini ve onları on boya bölenin de yine Batı Göktürk Kağanı İşbara olduğunu görmekteyiz.

19. satır: *On Ok kağanı yağımız erti*. *On Ok* adı Tonyukuk Yazıtı'nda ilk defa 19. satırda geçer. Burada On Oklar Göktürklerin düşmanlarının içinde verilir. Onlar Çin ve Kırgızlarla birleşip Göktürlere karşı savaşmak istemişlerdir.

30. satır: *Türgiş kağanı taşıkmiş tidi; On Ok bodunu kalısız taşıkmiş tir*. Bu satırda *Türgiş kağanı* ve *On Ok bodunu* ifadelerinin birlikte kullanılması bu iki adın aynı halka ait olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra kağan için

Türgiş, halk için ise *On Ok* adının kullanımı Türgişlerin *On Ok* boylarından biri olduğunu ve o dönem *On Oklara* Türgişlerin liderlik ettiğini gösterir.

33. satır: *Kağanı sü taşıkdı; On Ok süsi kalısız taşıkdı tir*. Burada Altun ormanında oturdukları zaman gelen casusların sözü Tonyukuk'a iletilmiştir. *Türgiş* sözcüğü kullanılmamış, yalnızca *On Ok* ifadesine yer verilmiştir.

42-43. satır: *Ol sabığ eşidip On Ok begleri, bodunu kop kelti, yükünti. Keligme beglerin, bodunun itip yığıp, azça bodun tezmiş erti, On Ok süsin sületdim*. Göktürlere yenilen *On Ok* beyleri ve halkı gelip onlara itaat etmişler ancak onların bir kısmı kaçmıştı. Bu kaçanları yakalamak için Göktürklerin *On Ok* ordusunu yani kendilerine itaat eden *On Okları* göndermesi de dikkat çeken bir husustur. Yani bir boyun kaçaklarını yakalamak için o boyun ordusunu kullanmışlardır.

Türgiş – Yine Batı Türklerinin temsilcilerinden olan Türgişler çeşitli dönemlerde Göktürklerle savaş hâlinde olmuş veya onlara itaat etmişlerdir. Adlarını *Türk* sözcüğünden almışlardır. *On Oklarla* Türgişlerin birliği Tonyukuk yazıtının 19. ve 21. satırlarında aynı olayın anlatımında önce *On Ok kağanı*, daha sonra *Türgiş kağan* ifadelerinin kullanımında da görülür.

Ahmet Taşağıl Türgişlerle ilgili şunları yazar: “Türgişler, Batı Gök-Türk ülkesinde, 635 yılını takip eden yıllarda çeşitli siyasi olaylarda yeni boy teşkilatlanmaları sırasında tarih sahnesine çıkmış bir boydur. Daha sonraki gelişmelerden onların Batı Gök-Türk Hanedanı'ndan geldiği anlaşılmaktadır” (Taşağıl, 2015: 3042).

Onun yazdığına göre Türgişler *On Okların* Beş Tuo-lu boyundan biridir (Taşağıl, 2015: 3043).

Saadettin Gömeç'e göre Türgişlerin kendilerine ait yazıtları da olmuştur. Bunlara I. Uybat ve III. Tuba yazıtları aittir.

21. satır: *Türgiş kağan ança timiş; Beniñ bodunum anta erür timiş*. Burada *On Okların* Kırgızlar ve Çin'le ittifakından bahsedilirken Türgiş kağanının adının söylenmesi *Türgiş* ve *On Ok* adlarının aynı boya ait olduğu düşüncesini kuvvetlendirir.

29. satır: *Kırkıızda yantımız; Türgiş kağanta körüg kelti*. Kırgızları yenip geri dönen Göktürklerin yanına bu sefer Türgişlerden bir casus gelir. Bu casusların devamlı haberler getirmesi Göktürklerin istihbarat ağının gerçekten iyi çalıştığını gösterir.

30. satır: *Türğiş kağanı taşıkmiş tidi; On Ok bodunu kalısız taşıkmiş tir.* Türğişlerden gelen casus da Kırgızlardan gelen casusunkine benzer bir haber getirmiş, bu sefer Türğiş kağanı Göktürlere karşı sefere çıkmıştır.

Oğuz – Tonukuk Yazıtı'nda en çok yer alan boy adlarından biri de Oğuz'dur. Oğuzlar tarihte adı en çok zikredilen ve birçok bölgenin tarihinde yer almış Türk boylarından biridir. Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgat-it-Türk*'te hakkında en çok bilgi verdiği Türk boyu da Oğuzlardır.

Saadettin Gömeç'in Oğuzlarla ilgili vardığı kanı ilgi çekicidir: “Tıpkı Göktürkler çağında olduğu gibi, Uygurlar zamanında da Oğuzların isyanı vardır. Bu bakımdan oldukça ilginç bir Türk topluluğudurlar. Hatta kendi kurdukları sülale devletlerinin de en büyük muhalifleri olmuşlardır.” (Gömeç, 2009: 15).

Oğuzlar yazıtlarda yalnız *Tokuz Oğuz* değil, *Sekiz Oğuz* (Şine Usu yazıtında) ve *Üç Oğuz* (Bilge Kağan Yazıtı'nda) olarak da geçer (Gömeç, 2000: 72). Buradan da Oğuzların farklı şekillerde teşkilatlanmış büyük bir boy olması veya ‘boy, kabile’ anlamı taşıyan *Oğuz* sözcüğünün farklı boyların adını oluşturduğu kanısına varılabilir.

Saadettin Gömeç Oğuzlara ait yazıtların da varlığını, bunların Hangita-Hat ve I. Batlık Yazıtları olduğunu gösterir (Gömeç, 2000: 71).

Ahmet Taşağıl'a göre 766 yılından sonra Batı Oğuzları diye anılan, Selçuklu ile Osmanlı İmparatorluklarını kuran boylar da Türğişlerdir (Taşağıl, 2015: 3044).

Oğuz sözcüğünün anlamı *ok* + *-uz* “boylar, kabileler” olarak açıklanabilir, *ok* sözcüğünün “boy, kabile” anlamı ile ilişkisi On Okların adında da görülür. Boyları belirlemek için *ok* verilmesi geleneğini Oğuz Kağan Destanı'nda da görmekteyiz. Burada Oğuz Kağan'ın oğulları bir altın yay ve üç gümüş *ok* bulurlar, bunu üzerine Oğuz Kağan'ın altın yayı verdiği üç oğlu Boz Oklar, gümüş okları verdiği üç oğlu ise Üç Oklar olarak tanınırlar. Oğuzların Boz Ok ve Üç Oklara bölünmesi *Divanü Lûgat it-Türk*'te ve *Dede Korkut Destanları*'nda da devam eder.

Tonyukuk Yazıtı'nda bu boyun adı aşağıdaki satırlarda yer alır:

7. satır: *Biriye Tabğaçığ, öyre Kıtanığ, yıraya Oğuzuğ üküş ök ölürti.* Burada İkinci Göktürk Devleti'nin kuruluşundan hemen sonra meydana gelen olaylar anlatılmaktadır. Devlet kurulduğu andan itibaren komşularıyla savaşmak zorunda kalmıştır çünkü Tang Hanedanı kendi yakınında güçlü bir devletin varlığını kabul etmezken Orta Asya'da yaşayan diğer boylar da Göktürlerin itaati altına girmek istememişlerdir. Bunun üzerine Göktürkler

İlteriş Kağan'ın ve Tonukuk'un yönetiminde güney komşuları olan Çinlilerle, doğu komşuları olan Kitanlarla ve kuzey komşuları olan Oğuzlarla savaşmış ve onları yenmişlerdir.

8. satır: *Ança olurur erikli Oğuzdantan körüg kelti*. Bu satırda Oğuzlardan bir casus geldiği haber verilir. Göktürk Devleti'nin onlara bağlı olan boylar arasına kendi casuslarını göndermesi onun itaat altına aldığı boylara karşı dikkatli bir politika yürüttüğünü gösterir. Burada tabii ki devletin veziri olan ve büyük idarecilik zekasına sahip Tonyukuk'un da payı olduğu düşünülebilir. Bundan hemen sonraki satırda *Tokuz Oğuz* ifadesinin kullanımına dayanarak yazıtta *Oğuz* ve *Tokuz Oğuz*'un aynı boyu karşılaması sonucuna varabiliriz.

10-11. satırlar: *Ol iki kişi bar erser sini, Tabğaçığ ölüртеçi tir men; öñre Kıtañığ ölüртеçi tir men; bini, Oğuzuğ ölüртеçik tir men*. Elçinin amacı Göktürklerin hepsine zarar vereceğini söylemek suretiyle Çinliler ve Kitanları korkutarak Göktürlere karşı birlik olmaya çağırmasıdır.

12. satır: *Ança ötüntüm: Tabğaç, Oğuz, Kıtañ, bu üçegü kabısar kaltaçı biz*. Bu satırda Tonyukuk Oğuzlardan gelen casusun verdiği haberden duyduğu endişeyi kağana iletir ve bu üç halk birleştiği zaman onları yenemeyeceklerini anlatır.

14. satır: *Öñre Kıtañda, biriye Tabğaçda, kırıya Kordanta, yıraya Oğuzda iki üç biñ sümiz kelteçimiz bar mu ne*. Burada Tonyukuk kağana başka yerlerde, sınır dışında da askerleri olduğunu ve böylece düşmanlara karşı savaşa bileceklerini anlatır. Bu yerlerden biri de Oğuzların yaşadığı yerdir.

15. satır: *Toğlada Oğuz kelti*. Burada kağanın Tonyukuk'un tavsiyesini kabul etmesi ve Tonyukuk'un Oğuz, Çin ve Kitanların birleşmesini engellemek için her biri ile ayrı ayrı karşılaşması anlatılır. Tonyukuk'un önderliğindeki Göktürk ordusu Oğuzlarla Toğla'da karşılaşır.

16. satır: *Anta ötrü Oğuz kopun kelti*. Tonyukuk'un önderlik ettiği ordu Oğuzları bozguna uğratmış, onlar kaçmaya yüz tutsalar da başaramayıp Göktürklerin yanına gelmiş, yani teslim olmuşlardır.

22. satır: *Oğuzu yeme tarkınç ol timiş*. Burada *Oğuz* sözcüğü boy adı olarak değil, 'boy, kabile' anlamında kullanılmıştır.

49. satır: *İlteriş kağan bilgesin üçün, alpın üçün Tabğaçka yiti yigirmi sünüşdi; Kıtanka yiti sünüşdi; Oğuzka biş sünüşdi*. Tonyukuk Yazıtı'nda yalnız Tonyukuk'un değil, İlteriş Kağan'ın da Türk halkı karşısındaki hizmetleri anlatılır. Buradan anlaşıldığı üzere İlteriş Kağan Oğuzlarla beş kez savaşmıştır. Yani Çin ve Kitanlarla birlikte onun en çok savaştığı boy, aynı zamanda en çok savaştığı Türk boyu Oğuzlardır.

62. satır: *Türk Bilge kağan, Türk sir bodunuğ, Oğuz bodunuğ igidü olurur.* Bu satırda Bilge Kağan'ın idare ettiği halklardan biri kendi halkı Türk Sirlerse, diğeri de Oğuzlar olarak geçer. Buradan da Oğuzların Göktürlere birleştiğini, onlardan biri olarak görüldüğünü ancak adları özel olarak zikredilmeye layık görülen büyük bir boy olduğunu görürüz. Buradan anlaşıldığı üzere Bilge Kağan'ın geliştirmeli olduğu boylardan biri Göktürklerle beraber Oğuzlardır.

Tokuz Oğuz – Dokuz boyun (Bugu, Kun, Bayırku, Tonra, İzgil, Çipi, Apuse, Kulunvuku, Ediz) birleşmesinden ibaret olan bu Türk topluluğu Uygur adı ile de tanınmaktadır. Bunun nedeni en doğuda oturan Dokuz Oğuzların Uygur Devleti'nin esas kitesini teşkil etmesidir (Taşağıl, 2015: 3044). İkinci Göktürk Kağanlığı'nın kurulmasında da Dokuz Oğuzların önemli rolü olmuştur.

Tonyukuk Yazıtı'nda *Oğuz* şeklinde de geçer (T 8). Tonyukuk Dokuz Oğuzların Göktürlere karşı Tabğaç ve Kitanlara elçiler gönderdiğini yazar (T 9). Toğla'da Göktürlere yenilirler (T 15).

9. satır: *Korüğ sabı antağ: Tokuz Oğuz bodun üze kağan olurtu tir. Tabğaçgaru Kunı señünüg idmiş, Kitanğaru Tonra semig idmiş.* Buna göre Dokuz Oğuzlar kendi kağanlarını seçmişler ve bu kağan Göktürlere karşı gelmiş, onlara karşı ittifaka girebilmek için Çin ve Kitanlara elçi göndermiştir.

Kırkız – Sonraki dönemde kendi devletlerini kurmuş ve Göktürk harfleriyle yazılmış yazıtlar bırakmışlardır. Günümüzdeki Hakaşlar eski Kırgızların nesilleri olarak kabul edilirler. Adı *kırk* sayısı veya *kır* ismi ile ilişkilendirilir. Tonyukuk Kırgızların kendilerine karşı Tabğaç ve On Oklarla birleştiğini belirtir (T 20). Ancak onlar Göktürklerin zamansız baskınına uğrayarak yenilirler (T 27-28).

Kaşgarlı Mahmud'a göre Türkçe konuşan Kırgızlar başka bir lehçeye sahip olmamışlardır (Gömeç, 2009: 14).

Kırgızların eski yurdu yani esas anayurtları Kögmen Dağları'nın kuzeyi, Yenisey Nehri'nin kollarından Kem havzası idi (Taşağıl, 2004: 73). Kırgız adı Çin kaynaklarında Ke-kun, Chien-kun, Chi-ku, Ho-ke-ssu şekillerinde geçer. Bu adın kökeni ile ilgili de çeşitli görüşler vardır. Onun kır-gezmek yahut Kırk Oğuz birleşmelerinden geldiği düşünülür (Taşağıl, 2004: 74). Ancak her iki birleşmede böyle bir ses değişmesi olayının yaşanması pek de mümkün görünmez. Şunu da söylemek gerekir ki Eski Türk yazıtlarında Oğuzların Tokuz Oğuz, Üç Oğuz, Altı Oğuz gibi birleşmeleri ses değişmesine uğramadan verilir. Bu yüzden yazıtlarda Kırk Oğuz'da böyle bir ses birikmesinin ortaya çıkması olasılığı yüksek değildir.

Kırgızların sarışın veya kızıl saçlı ve yeşil gözlü olması, kurttan türeme efsanesinin olmaması bazı araştırmacılar da onların Türk olmadığı kanısını ortaya çıkarmışsa da bunun tersini söyleyen kaynaklar ve araştırmacılar da vardır (Taşağıl, 2004: 75). Kırgızlara ait Türkçe yazıtların varlığı ve bunların Göktürk yazıtlarına yakınlığı da onların Türk olduğunu gösterir.

Göktürklerden sonra aynı bölgede kurulan Uygur Devleti'nin yerine yine aynı bölgede Kırgızlar devlet kurmuş, Tang Hanedanı'na defalarca elçiler göndermiş fakat bu devletin de ömrü uzun olmamıştır.

20. satır: *Artuk Kırkız Küçlüg Kağan yağımız boltı*. Bu satırda *Kırgız* adı ilk defa geçer. Burada onların Göktürlere karşı düşman olması, Çin ve On Oklarla birleşerek Göktürlere karşı saldırıya geçmek istemesi belirtilir.

27. satır: *Kırkızığ uka basdımız*. Kırgızların Çinliler ve Ok Oklarla birleşmesini engellemeye çalışan Göktürkler onları uykuda yakalamışlar.

28. satır: *Kağanka Kırkız bodunu içikdi, yükünti*. Göktürklerin saldırısı sonucu yenilgiye uğrayan Kırgızlar onlara itaat etmişlerdir.

29. satır: *Kırkızda yantımız; Türgiş kağanta körüg kelti*. Göktürkler Kırgızları yenip geri dönmüşler.

Az – Türk boylarından birinin ismidir. Bu boyun adı ile ilgili görüş farklılığı vardır. Bir görüşe göre Azlar aslen Türk olmamış, sonradan Türkleşmişlerdir (Gömeç, 2000: 72).

Az boylarına ait yazıtların da olduğu söylenir: Bayan-Kol ve Mugul-Sargol yazıtları (Gömeç, 2000: 72-73). S. Gömeç Göktürklerle Türgişlerin savaşı esnasında Türgiş komutanlarından birinin unvanının Az Tutuk olmasına dayanarak, bu savaşta Azların Türgişlerin yanında yer aldığı sonucuna varır (Gömeç, 2000: 73). Fakat Tonyukuk Yazıtı'nda Az adını Göktürklerin Kırgızlara karşı yaptıkları seferin anlatımında görürüz:

23-24. satırlar: *Yirçi tiledim. Çölgi Az eri bultum. Eşittim, Az yir yirçi anı bilür ermiş*. Burada Kırgızlara karşı ordu yürüten Tonyukuk, Kögmen yolunun kapalı olduğunu görünce kendilerine başka bir yol göstermesi için bir kılavuz aramış ve bozkırda yaşayan Az erini bulmuştur. Burada Az halkının kendi ile ilgili bir bilgi verilmese de onların bozkırda yaşadığı kanaati oluşur. 26. satırdan anlaşıldığı üzere kılavuz yolu şaşırılmış ve boğazlanmıştır.

Tonyukuk Yazıtı'nda Geçen Diğer Boy ve Ulus İsimleri

Tabğaç – Yukarı Çin yahut Maçin adı ile de bilinen bölge ve onun halkının adı. Göktürkler bu adı Tang Hanedanı (618-907) için kullanmışlardır. Adın kökeni 5. yüzyılda Çin'de Vey Devleti'ni kurmuş Türk ve Moğol

kökenli Tobolarla ilişkilendirilir, Tang Hanedanı'nın da aynı kökten geldiği düşünülür. Nitekim Tang Devleti'nin tamamen Çinleşmesi de kuruluşundan hayli sonraki döneme ait kabul edilir. Yazıtta Tonyukuk Tabğaç Devleti'nde yetiştirildiğini ve Türklerin de o zamanlar Tabğaç'a itaat ettiğini söylüyor (T 1). Tabğaç'tan ayrılıp bağımsız olan Türkler 17 kez onlara karşı savaşmışlardır (T 49).

Tabğaç adı sonraki dönem Türkçe metinlerde de geçer. Kaşgarlı Mahmud Çin'in üç bölgeye ayrıldığını ve bu adın Yukarı Çin'e ait olduğunu yazar. *Buraya Maçin* de denir (Gömeç, 2009: 3-4).

Tabğaçlar Çin kaynaklarında Topa adı ile anılırlar. Onlar Çin'de 4. yüzyılda Tai ve Kuzey Wei hanedanlıklarını kurmuşlardır (Balcı, 2018: 141-142). Topalarla Çinliler arasında büyük farklılıklar görülürdü. Örneğin Çinlilerin yüksek tabakası Konfüçyanist olmasına rağmen Topalar Budizm'i kabul ederek kendilerini onlara karşı koymuşlardır (Balcı, 2018: 150). Topaları Çinlilerden ayıran bazı özellikler onları Türklere yaklaştırır. Onların geleneksel taht veraset sistemi de Çinlilere değil Türklere benzemiş, kardeşten kardeşe, amcadan yeğene geçmiştir (Balcı, 2018: 151). Taç giyme zamanı metal dökme geleneği de Hunlarda olup Topalarda devam etmiştir (Balcı, 2018: 152). Buna rağmen Kuzey Wei Devleti'nin ilk imparatoru Tao'nun döneminden itibaren bir Çinleşme eğilimi görülmüş ve Çinlilere ait bazı gelenekler ve devlet idaresi yöntemleri kabul edilmiştir. Bunlardan biri devlete resmî bir imparatoriçenin seçilmesi, bu imparatoriçenin çocuksuz olması zorunluluğu ve veliahdın annesinin intihar ettirilmesi geleneği olmuştur (Balcı, 2018: 154-155). Bir diğer değişiklik de boyların boy beylerine bağlılık özelliğinden ayrılıp tamamen imparatora bağlı bir halk hâlinde teşkil edilmesidir (Balcı, 2018: 157). Aslında Kuzey Wei Devleti'nden önceki dönemde Topaların tamamen Türk kültür dairesi içerisinde oldukları gösterilir (Yıldırım, 2012: 2712). Şöyle ki Tai Hanedanlığı zamanında Çin'de kalıp onların geleneklerine uyum sağlamış ve sonradan ülkeye dönmüş Tabğaç Veliahdı'nın hükümdar olması kabile reislerince kabul edilmemiştir (Yıldırım, 2012: 2721). Bu da o dönemde Tabğaçların kendi kökenlerine daha bağlı olduklarını ve kabile reislerinin yani boy beylerinin çok güçlü olması ve devlet idaresinde söz sahibi olmasını gösterir. Kuzey Wei Hanedanı bütün Çin'i itaat altına almak istemiş, bu nedenle de gelenek ve devlet idaresini Çinlilere benzetmiştir.

Topa ismi ile ilgili kaynaklarda çeşitli bilgiler verilmiştir. Bunlarda belirgin görüş farklılıkları vardır. Çin kaynaklarına göre bu etnik ad *to* "toprak" ve *pa* "bey" sözcüklerinin birleşmesidir. Bunun yanı sıra *tağ+başı* "toprak başı, toprak beyi", *tapiğçi* "köle", *tap+açı* "torun", *tuğ+baş* "kel", *toğ+kubça* "sarılmış", *tobuğacı* "madenci" gibi etimolojik varsayımlar da

yapılmıştır. Saadettin Gömeç Kaşgarlı Mahmud'un Tabğaç'ı Türk olarak açıkladığı sonucuna varır (*DLTI*: 453-454) ve bu sözcüğü 'eski', 'ulu' olarak anlamlandırdığını ekler (Gömeç, 2009: 4).

Tabğaçların Hsien-Pei'lerden olduğu da düşünülür ki onların da Türk kökenli olmasına ilişkin çalışmalar vardır. Örneğin, Hsien-Pei'lerin göç hikâyesinin Eski Türklerinkine benzediği belirtilir. Topalar yani Tabğaçlar Kuzey Hsien-Pei'lerine ait kabul edilir (Yıldırım, 2012: 2714). Hsien-Pei'ler bazı araştırmacılara göre Türk değil, Moğol kökenli yahut "Moğol dilli"dirler. Hatta çağdaş Moğol halklarından biri olan Daurlar Kıtanelerin torunları sayılır (Li, 2019: 97, 99).

Gerard Clauson, L. Bazin'in makalesinde To-pa'ların dili ile ilgili verilerden yararlanarak Tabğaçların Türk olduğu görüşünü savunur. Clauson burada Türklere ait sözcüklerin olduğunu gösterir: *bitigçi* "katip", *yamçı* "posta merkezinin reisi", *alçı* ~ *aşçı*, *kapağçı* "muhafız", *kurşağçı* (*kurşağ* "kuşak") "imparatorun silahlarını bağlayan kişi". O, Moğolcaya geçen ilk Türk sözcüklerinin de Tabğaçlardan Kıtanelere geçmiş sözcükler olduğu düşüncesindedir. G. Clauson'un burada vardığı sonuç şöyledir: "Tabğaçlar Türkçe konuşmuşlardır, ancak bu, standart Türkçe değil, "I/r" lehçesi idi" (Clauson, 1960: 117). Ahmet Taşağıl da Tabğaçların Türk asıllı oldukları ve Hun kütelleri tarafından kurulduğu görüşündedir (Taşağıl, 2004: 55).

Tonyukuk Yazıtı'nda anlatılan olaylar Tang Hanedanlığı döneminde geçer ve bu hanedanın da aslen Topalardan (Tabğaçlardan) geldiği söylenir. Bu da yazıtlarda Çin yerine *Tabğaç* adının kullanılmasını sağlar.

Çin, Birinci Göktürk Devleti'nin var olduğu dönemde defalarca bu devletin iç işlerine karışmış, onun hanedan sülalesine mensup üyelerini birbirine karşı kıskırtmış, bunların her birine ayrı ayrı yardım ederek devlet dâhilinde karmaşa çıkarmış ve bütün bunlar da Birinci Göktürk Devleti'nin zayıflamasına, bölünmesine ve nihayet yıkılmasına sebep olmuştur. Onun yıkılışından sonra Tang Hanedanı uzun süre (630-379) Türkleri itaat altında tutmuştur. Bu dönemde onlar "boyunduruk altındaki vilayetler" yahut askerî valilikler sisteminden yararlanmışlardır (Kara, 2018: 45). Askerî valilerin çoğunun itaat altına alınan halklardan ibaret olması Çin'in aynı halktan olanları karşı karşıya koymak politikasının bir parçasıdır.

Tabğaç Tonyukuk Yazıtı'nda en çok geçen ulus ve de ülke adıdır. Bu da çok doğaldır çünkü Göktürkler Tang Hanedanı'ndan ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmiş ve bundan sonraki dönemlerde de en çok bu devletle ilişkide olmuşlardır. Bu ilişkilerin çoğunluğu düşmanlık olsa da burada diplomatik ilişkiler de söz konusu olmuştur. Çin Göktürlere yakın bölgede mevcut

olan tek büyük ve uzun ömürlü devlet olarak da onların hayatında önemli rol almıştır. *Tabğaç* adına yazıtın aşağıdaki satırlarında rastlıyoruz:

1. satır: *Bilge Toñukuk ben. Özüm Tabğaç ilije kılıntum. Türk bodun Tabğaçka körür erti.* Bu satırdan anlaşıldığı üzere Tonyukuk kendisi Çin Devleti'nde yetiştirilmiştir. 630 yılında Birinci Göktürk Devleti'nin iki kolu olan Doğu ve Batı Göktürk Devletleri'nin varlığına son verildikten sonra Göktürkler Çine itaat etmişlerdir. Bu dönemde Çinliler Türklerin bağlılığını güçlendirmek için onlara çeşitli askerî rütbe ve unvanlar vermekle onların Tang Hanedanı'na hizmet etmelerini sağlamıştır. Tonyukuk bu devirde yetişmiş, Tang Devleti'ne hizmet etmiş, Çinin askerî kuvvetini ve devlet idareciliğini öğrenmiştir. Bu da İkinci Göktürk Devleti'nin kuruluş ve yükselişinde Tonyukuk'un büyük rol oynamasını sağlamıştır. Çini iyi tanıyan Tonyukuk'un bilgileri Göktürk-Çin ilişkilerinde kullanılmış ve böylece Göktürkler Çinlilere karşı üstünlük elde etmişlerdir. Kendilerinden önceki ve sonraki birçok Türk devleti ve boyu Çin'e elçiler gönderip bağlılıklarını sunarken İkinci Göktürk Devleti Çin'i sadece sınır komşusu olarak görmüş, ondan çekinmemiş, defalarca Çin'e akınlar etmiş, hatta onun iç işlerine karışabilmişti.

2. satır: *Türk bodun kanın bolmayın Tabğaçda adırılı, kanlantı. Kanın kodup Tabğaçda yana içikti.* Burada Göktürklerin Çin'e karşı bağımsızlık mücadelesi vermesi anlatılır.

7. satır: *Biriye Tabğaçığ, öñre Kıtañığ, yıraya Oğuzuğ üküş ök ölürti.* Çin Göktürklerin ikinci kez devlet kurduktan sonra en çok savaştıkları ülke olmuştur.

9. satır: *Tabğaçğaru Kuni señünüg idmiş, Kıtañğaru Toñra semig idmiş.* Burada Dokuz Oğuzların kağanının Çin ve Kıtanlarla birleşerek Göktürlere karşı savaşmaya çalışması anlatılır.

10-11. satırlar: *Ol iki kişi bar erser sini, Tabğaçığ ölüртеçi tir men; öñre Kıtañığ ölüртеçi tir men; bini, Oğuzuğ ölüртеçik tir men.* Bu sözlerle Dokuz Oğuz kağanı Göktürklerin onlarla beraber Çin'e de akın edeceğini, onu da yok etmek isteyeceğini belirtir.

11. satır: *Tabğaç biridin yan teg; Kıtañ öñdin yan teg; ben yıradınta yan tegeyin; Türk sir bodun yirinte idi yorımazun; usar idi yok kışalım.* Bunlar da Dokuz Oğuz elçilerinin ulaştırdıkları sözlerdir. Bu sözlerle onlar birleşerek Göktürleri yok etmek istediklerini söylerler. Aslında bununla görmekteyiz ki Göktürlere karşı ilk ittifak girişimi yabancı bir ulustan değil Türk boylarından birinden gelmiştir. Bu, Türk boylarının özgürlüklerine ne kadar düşkün olduğunu göstermekle birlikte, bir Türk boyuna en büyük zararı yine başka bir Türk boyunun verebileceği fikrini de yineler.

12. satır: *Ança ötüntüm: Tabğaç, Oğuz, Kıtañ, bu üçegü kabısar kaltaçı biz.* Tonyukuk'un endişesini anlatan bu sözlerde Tabğaç adı da geçer.

14. satır: *Öñre Kıtañda, biriye Tabğaçda, kırıya Kordanta, yıraya Oğuzda iki üç biş sümiz kelteçimiz bar mu ne.* Çin'e giden Göktürklerin bir kısmı İkinci Göktürk Devleti'nin kuruluşu zamanında da orada kalmıştır. Hatta İltiş ve Kapağan Kağan dönemlerinde bu Göktürklerin geri verilmesi Tang Hanedanı'na bir talep olarak sunulmuştur.

19. satır: *Tabğaç kağan yağıımız erti.* Tonyukuk burada İkinci Göktürk Devleti'nin kuruluşunun ilk yıllarındaki düşmanlarını sayarken ilk önce Çin'in adını zikreder. Bu bir taraftan Çin'in yakın ve büyük komşu olması ile ilgiliyse diğer taraftan Göktürkler ve Çinliler arasındaki düşmanlığın kuvveti ve savaşların çokluğu ile ilişkilidir.

30. satır: *Tabğaç süsi bar ermiş.* Burada On Oklar Göktürlere karşı sefere çıktıklarında Çin ordusu da oradaymış. Bu da Göktürlere karşı savaşacak orduların büyüklüğünü gösterir ki Tonyukuk kağanın bunu duyduktan sonra hatununun yas törenini bahane ederek karargâha dönmek istediğini ima eder.

49. satır: *İltiş kağan bilgesin için, alpin için Tabğaçka yiti yigirmi sünüşdi; Kıtañka yiti sünüşdi; Oğuzka biş sünüşdi.* Buradan da İltiş Kağan'ın en çok (on yedi kez) Çin'e karşı savaşmasıdır. Bu kadar kısa sürede Çin'e karşı yapılan ve çoğunluğu da başarıyla sonuçlanan bu kadar çok savaşın olması İkinci Göktürk Devleti'nin daha ilk dönemlerinden itibaren cesaret ve gücünün büyüklüğünü gösterir.

Kıtañ – Eski Moğol boylarından biri, bazı kaynaklara göre Moğolların ecdadı. Çinlilere göre barbarların en kaba ve geri kalmış olanlarıdır (Gömeç, 2009: 3). İsimleri *Kıdan*, *Kıtay*, *Hıtay* şeklinde de verilmektedir. Göktürk Yazıtları'nda son ses *n* ile *y* arası okunan harfle ifade edilmiştir. Yazıtta Tabğaç'tan ayrılan Türklerin doğudaki Kıtanları da yendiği belirtiliyor (T 7). Daha sonra Kıtanlar Dokuz Oğuzlar ve Tabğaçlarla birleşip ortak hareket etmeye karar veriyor (T 9).

Kıtanların Moğol kökenli bir halk olduğu görüşü yaygın şekilde kabul görür (Clauson, 1960: 112). Yong-Song Li Kıtanların ortaya çıkmasını şöyle anlatır: “Moğol dilli Donghu'lar, MÖ 209 civarında Hiungnu'lar tarafından yenilmiş, sağ kalanları da Wuhuan ve Siyenpi olmak üzere ikiye bölünmüştür. Daha sonra Wuhuan'lardan (Orhon Yazıtları'nda Tatabı diye anılan) Kumo Xi'ler ve Siyenpi'lerden ise Kıtañ'lar, yani Kıtaylar çıkmıştır” (Li, 2019: 97-98).

G. Clauson 1960 yılında yayımlanmış makalesinde Wu-huan ve Hsien-pei'lerin Türk kökenli olduğu görüşünü ileri sürmüştür. O, Wu-huan adının Oğuzları ifade ettiğini yazmıştır (Clauson, 1960: 117). Clauson Moğol kökenli Yü-wên'lerle Hsien-pei'lerin farklı diller konuşması bilgisine dayanarak Hsien-pei'lerin de Türkçe konuştuğunu belirtir (Clauson, 1960: 121).

Kıtanların Çin'de yaşamasından dolayı bu isim Çin yerine de kullanılmıştır. Artık 11. yüzyılda *Kitañ* yerine *Kıtay* şeklinin kullanıldığını ve Orta Çin'i ifade ettiğini *Divanü Lûgat-it-Türk*'te görürüz. Bu da 10-12. yüzyıllarda Kıtanların Çin'de kurdukları Liao Devleti ile ilgilidir (Gömeç, 2009: 3).

7. satır: *Biriye Tabğaçığ, öñre Kitañığ, yıraya Oğuzuğ üküş ök ölürti.* İkinci Göktürk Devleti'ne karşı çıkan ilk halklardan biri de kıtanlardır.

9. satır: *Tabğaçğaru Kumı señünüğ idmiş, Kitañğaru Toñra semig idmiş.* Dokuz Oğuzların kağanı Göktürlere karşı Çin ve Kıtanlara elçi göndermiştir.

10-11. satırlar: *Ol iki kişi bar erser sini, Tabğaçığ ölüртеçi tir men; öñre Kitañığ ölüртеçi tir men; bini, Oğuzuğ ölüртеçik tir men.* Burada Dokuz Oğuz kağanının elçisi ile gönderdiği haber verilmektedir. Amaç Çin'i ve Kıtanları Göktürlere karşı kışkırtmak ve onlarla ittifak kurmaktır.

11. satır: *Tabğaç biridin yan teg; Kitañ öñdin yan teg; ben yıradınta yan tegeyin; Türk sir bodun yirinte idi yorımazun; usar idi yok kışalım.* Dokuz Oğuzlar bununla ittifak isteklerini bildirmenin yanı sıra bu ittifakın nasıl bir askerî strateji izleyeceğini de gösterir.

12. satır: *Ança ötüntüm: Tabğaç, Oğuz, Kitañ, bu üçegü kabısar kaltaçı biz.* Tonyukuk Çin, Oğuzlar ve Kıtanların birleşmesinden duyduğu korkuyu belirtir.

14. satır: *Öñre Kitañda, biriye Tabğaçda, kırıya Kordanta, yıraya Oğuzda iki üç biñ sümiz kelteçimiz bar mu ne.* Bu satırda Kıtanlar arasında da Göktürk askerlerinin olduğunun söylenmesi dikkat çekicidir.

49. satır: *İleriş kağan bilgesin için, alpın için Tabğaçka yiti yigirmi sünüşdi; Kitañka yiti sünüşdi; Oğuzka biş sünüşdi.* İleriş Kağan'ın en çok savaştığı uluslardan biri Kıtanlardır. Yani Göktürk ve Kıtanlar arasında da düşmanlık ağırlıklı olsa da temas geniş olmuştur.

Soğdak – Yazıtlarda Soğdak sözcüğünün genel olarak Orta Asya'yı ifade ettiği düşünülür. Soğdların İran menşeli halklarından biri olduğunu yahut Fars ve Türklerin birleşmesinden oluştuğunu söyleyen, onları Sakalarla ilişkilendiren araştırmacılar vardır (Gömeç, 2009: 16). Tonyukuk Soğdak halkının Göktürlere baş eğdiğini söyler (T 46).

Soğdların Türklere yakın yerlerde yaşamalarından ve çoğunlukla ticari ilişkilerde yer almalarından dolayı çeşitli dönemlere ait Türkçe kaynaklarda adları geçer. *Divanü Lûgat-it-Türk*'te Buhara ve Semerkant arasında yaşayan Soğdların kendilerini Türklere benzettikleri ve iki dilli oldukları yazar (Gömeç, 2009: 16).

45-46. satırlar: *İni İl kağanka Tezik, Tokar anta birüki aşuk başlığ Soğdak bodun kop kelti, yükünti*. Burada adı geçen ulusların Araplar, Toharlar ve Soğdakların ini İl Kağan'ın yanına gelerek Göktürlere itaat ettikleri belirtilir.

Tezik – Bu ad altında Göktürkler Arapları kastetmişlerdir.

45-46. satırlar: *İni İl kağanka Tezik, Tokar anta birüki aşuk başlığ Soğdak bodun kop kelti, yükünti*. Göktürlere baş eğer uluslar arasında *Tezik* adı da geçmiştir.

Tokar – Toharlar Orta Asya'nın Türk kökenli olmayan uluslarından biridir. Göktürlere ait yazıtlarda çok az sayıda olan yabancı sözcükler arasında Tohar kökenlilerin de olduğu düşünülür (Clauson, 1960: 109). Bu fikre dayanarak Göktürklere Toharlarla sık sık karşılaştıkları, ilişkide oldukları düşünülebilir.

45-46. satırlar: *İni İl kağanka Tezik, Tokar anta birüki aşuk başlığ Soğdak bodun kop kelti, yükünti*. Tonyukuk Yazıtı'na göre Göktürklere On Oklarla savaşından sonra Toharlar da onlara itaat etmişlerdir.

Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'na kıyasla Tonyukuk Yazıtı'nda geçen boy adlarının sayısı daha azdır. Burada diğer yazıtlardaki *Karluk, Tatar, Uygur* vb. boyların adları yoktur çünkü Tonyukuk yalnızca kendinin yer aldığı olaylardan ve bu olaylara dâhil olan boylardan bahseder.

Tonyukuk Yazıtı'nda geçen boy ve ulus adları burada anlatılan tarihî olayların ne kadar geniş bir çevreyi kapsadığını ve bu olaylarda İkinci Göktürk Kağanlığı'nın özellikle de Tonyukuk'un ne kadar önemli bir rol oynadığını bir kez daha gözler önüne serer.

KAYNAKLAR

Atalay, B. (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Balcı, G. T. (2018). “Tabğaç Devlet'inin Kuruluşu ve İmparator Tao Dönemi (386-409)”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 13/2, 141-160.

Clauson, G. (1960). “Turk, Mongol, Tungus”, *Asia Major*, vol. VIII, part 1, 105-123.

Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

- Durmuş, İ. (2017). “Türk Adının Ortaya Çıkışı, Anlamı ve Yayılışı”, *Akademik Bakış*, cilt 10, sayı 20, 37-47.
- Ercilasun, A. B. (2012). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyula Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh.
- Gömeç, S. (2000). “İslâm Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20 (31), 51-92.
- Gömeç, S. (2009). “Divanü Lûgat-it-Türk'te Geçen Yer Adları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28 (46), 1-34.
- Kara, G. (2018). “Tang Haedanı'nın Türk Topraklarını Hâkimiyet Altına Alma Çabaları”, *Bilig*, 84, 45-67.
- Qumilyov, L. (1993). *Qədim türklər*. Bakı: Gənclik.
- Li, Y. S. (2019). “Yazıtlarda Adı Geçen Uzak Doğu Devletleri: Kore Hanedanı, Kuzey Çin Hanedanları, Moğol Toplulukları”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, III, 2, 87-105.
- Rəcəbli, Ə. (2009). *Qədim türk yazısı abidələri. 1. hissə. 1. cild*. Bakı: Nurlan.
- Taşagıl, A. (2013). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları. (MÖ III - MS X asır)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Taşagıl, A. (2015). “Göktürk Boylarının Oynadığı Tarihî Roller Hakkında”, <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/TA%c5%9eA%c4%9eIL-Ahmet-G%c3%96KT%c3%9cRK-BOYLARININ-OYNADI%c4%9eI-TAR%c4%b0H%c3%8e-ROLLER-HAKKINDA.pdf>: 3039-3045. Erişim tarihi: 21.08.2020.
- Yıldırım, K. (2012). “Erken Tabğaç (T'o-pa) Tarihinin Ana hatları (Wei Shu'nun ilk bölümüne göre)”, *Turkish Studies*, 7/3, 2711-2738.

EREN TÜRK DİLİNİN ETİMOLOJİK SÖZLÜĞÜ'NÜN (ETDES) YAYIMI VE DİZİNİ ÜZERİNE

Şükrü Halûk AKALIN

Özet

Türk Dil Kurumunun 1983-1993 yılları arasında on yıl başkanlık görevini yapan Prof. Dr. Hasan Eren, ömrünü Türk dilinin etimolojisi çalışmalarına adanmıştır. Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*'nün birinci baskısını 1999 yılında yayımlamış ancak çalışmalarına ara vermemiş ve sözlüğünün yeni baskısı için çalışmalarını sürdürmüştü. Eren'in 2007 yılında ölümünden sonra çalışması yarım kalmıştı. Vârisleriyle yapmış olduğumuz anlaşma ile Eren'in bütün notlarını alarak onun sözlüğünün yeni baskısını yayımlama işine giriştim. Bu bildiri öncelikle *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*'nün (ETDES) yayıma hazırlanış çalışmalarına değineceğim. Sözlüğün bu baskısının en önemli özelliği dizinlerinin bulunmasıdır. Dizinde, sözlük maddelerinin etimolojik açıklamalarında yer alan sözcükler, ait oldukları dillere göre tasnif edilmiştir. Dizinlerin hazırlanması için özel olarak bir yazılım oluşturulmuştur. Bildiri bu yazılım hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir. Yazılımın kullanılması sırasında karşılaşılan sorunlar ve dillerin dizinde sıralanış yönteminde tutulan yol bu bildirinin kapsamını oluşturmaktadır.

Anahtar sözcükler: Köken bilimi, köken bilim sözlüğü, Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Hasan Eren, dizin, yazılım

Abstract

Prof. Dr. Hasan Eren who worked as the president of the Turkish Language Society for ten years between 1983-1993, has dedicated his life to the etymology of the Turkish language. Eren published the first edition of the *Etymological Dictionary of the Turkish Language* in 1999. However, Eren did not take a break from his studies and continued to work on the new edition of his dictionary. After Eren's death in 2007, his work was left

---

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, shakalin@shakalin.net

unfinished. With the agreement we made with his heirs, I took all of Eren's notes and started to publish the new edition of his dictionary. In this paper, I will first mention my efforts to publish the *Eren Etymological Dictionary of Turkish Language (EEDTL)*. The most important feature of this edition of the dictionary is its indexes. In the index, the words in the etymological explanations of the dictionary entries are classified according to the languages they belong to. A special software has been created for the preparation of the indexes. Detailed information about this software is given in this paper. The problems encountered during the use of the software, and the way the languages are listed in the index form the scope of this paper.

Anahtar sözcükler: Etymology, etymological dictionary, Eren Etymological Dictionary of Turkish Language, Hasan Eren, index, software.

GİRİŞ

Ömrünü Türkçenin köken bilgisi araştırmalarına adanmış Hasan Eren, bu bilgi birikimini yazdığı makalelerle, sunduğu bildirimlerle ortaya koymuştur. Eren'in bu uğurdaki en önemli eseri 1999 yılında yayımladığı *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü'dür (TDES)*. Sözlüğünün gün yüzüne çıkmasından sonra da Eren, yeni sözlük maddeleri yazmaya devam etmiş, özellikle yurt dışındaki yeni yayınları değerlendirmiş, bazı sözcüklerle ilgili olarak meslektaşlarıyla yazışmış, böylece Türk köken bilimi çalışmalarını sürdürmüştü. Kurum içi projesi olarak sözlüğünün yeni baskısını Türk Dil Kurumu (TDK) için hazırlarken ne yazık ki kendisini 2007 yılında kaybettik.

Kurumumuzun eski başkanlarından merhum Hasan Eren hocamızın emeklerinin boşa gitmemesi düşüncesiyle vârisleriyle 27 Temmuz 2018 tarihinde bir sözleşme yaparak eserin yeni baskısını hazırlama işine giriştim. Eren'in daktilo ettiği kâğıtları, el yazısıyla yazdığı fişleri, müsveddeleri, notları üzerinde çalışmaya başladığımda A4 boyutundaki daktiloda yazılmış kâğıtların bir bölümünün sözlüğün yeni maddelerine ait olduğunu, bir bölümünün ise ilk baskıdaki maddelere eklemeleri veya bu maddelerdeki düzeltmeleri içerdiğini gördüm. Kimisinde bir paragraf kimisinde bir cümle kimisinde de tek bir sözcük veya bir kaynağa gönderme vardı. Kısacası yaklaşık beş yüz daktilo sayfasının hepsi yeni bir sözlük maddesi değildi.

Eren'in fişleri arasında daktiloda yazacağı yeni maddeler için gerekli bilgi ve kaynakların yer aldığı A5 boyutundaki kâğıtlara yazılmış notlar da bulunuyordu. Fişlerin bir bölümüne ise Eren yalnızca yeni kaynakları not etmişti. Bu fişler arasında fotokopilerde yer almayan yeni maddeler de vardı. Sayısı sekiz bine ulaşan bu fişleri de tek tek elden geçirdim.

Bütün bu incelemeden sonra gördüğüm: Eren, *Türkçe Sözlük*'teki hemen hemen bütün ana maddeler için bir köken bilgisi fişi hazırlamıştı ancak bu sözlerin türevleri olan ve *Türkçe Sözlük*'te yer alan maddeler üzerinde durmamıştı. Çünkü Eren için önemli olan kökün nereden geldiğini, yapısının ne olduğunu ortaya koymaktı. Türevlerin üzerinde durmamasının nedeni ise Türklük bilimci, dil bilimci olmayanların bile bir kökten türemiş sözlerin yapısını kolaylıkla çözebilecek olmalarıydı.

Öte yandan Eren'in önceki yıllarda yayımladığı makalelerde, sunduğu bildirilerde köken açıklaması yaptığı sözcüklerimiz de vardı. Eren, bunları *TDES*'te değerlendirmemişti. Fişleri inceleyince bu çalışmalarını sözlük maddesine dönüştürmek amacıyla ayrı ayrı fişler hazırladığını, bunlara ilgili yayınının kısa künyesini yazdığını gördüm. Örneğin *abla* fişinde yalnızca '*büyük kız kardeş*' <aga + bula Eren: *Türk Dili* yazılıydı. *Türk Dili* dergisindeki makalesinden buraya aktarma yapacağı açıktı. Bu türden fişlerdeki kaynak bilgilerinden yararlanarak Eren'in maddeye dönüştürmek isteyip de fırsat bulamadığı maddeleri de yazarak sözlüğe ekledim. Bütün bunlar sözlüğün yeni baskısındaki genişletilmenin örnekleridir. Hazırladığım baskının geliştirilmiş olması ise sözlüğe eklediğim kullanım bilgileri, çeviri yazı işaretleri, terim açıklamaları ve dizinler bölümleridir. *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)* 2020 yılının aralık ayı başında TDK tarafından yayımlandı. Elektronik sözlük olarak da sozluk.gov.tr adresinde erişime açıldı. Bu bildiri de *ETDES*'in genel özelliklerine değindikten sonra yeni baskı için dizinleri hazırlarken tuttuğum yol, karşılaştığım güçlükler ve dizinlerin genel özellikleri üzerinde duracağım.

***ETDES*'in Özellikleri ve Söz Varlığı**

İlk baskısında olduğu gibi *ETDES* de Türkçenin bütün söz varlığını kapsayan nitelikteki bir köken bilimi sözlüğü değildir. Bu nedenle karşılaştığı herhangi bir sözcüğün nereden geldiğini merak eden okuyucu, birkaç satırlık bilgiyle hemen kolaylıkla bir köke ulaşabileceğini düşünmemelidir. Eren'in sözlük çalışması, Türkologlar için köken bilimi okumaları içeren, farklı görüşlerin tartışıldığı, yüzlerce kaynak değerlendirilerek hazırlanan köken bilimi makaleler topluluğudur. Okuyucuyu düşünmeye, araştırmaya yönlendiren bu okumalar, Türkçenin söz varlığındaki diğer sözcüklerin köken araştırmalarına ışık tutacak nitelikte örnek çalışmalardır. Türkçenin tarihi boyunca dil ilişkilerini kanıtlarıyla ortaya koyan Eren, makale boyutundaki maddeleri yazarken ilgili yayınları tarih sırasıyla ve eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmiş ve yararlandığı bütün kaynakları o maddenin hemen bitiminde vermiştir. Sık kullandığı kaynaklar için çok düzenli ve kurallı kısaltmalar kullanmıştır. Bununla birlikte kısa köken açıklamalarının yapıldığı, bir iki

kaynağa dayalı maddeler de yok değildir. Bu maddeler kökeni tartışılmayacak kadar kesin ve açık bilgiler içerir. Bu nedenle Eren, sözü uzatmadan kökeni kesin bir dille belirtir. Eren'in köken açıklamalarında dikkati çeken bir başka özellik de Altay dilleri kuramına karşı kuşkulu yaklaşımıdır. Bununla birlikte Eren, köken açıklamalarında özellikle Çuvaşça ile olan ses denkliklerini ölçü alarak Türk lehçelerinden verdiği örneklerle sözcüklerin köken açıklamalarını büyük bir titizlik ve özenle yapmıştır.

Eren'in sözlüğüne aldığı maddeler içerisinde ağızlarımızın söz varlığından çok sayıda öge de bulunmaktadır. Birinci baskı için yapılan eleştirilerden biri de bölge ağızlarından sözcüklerin kökenlerinin üzerinde durulmuş olmasıdır. Eren'in bu tutumu nedensiz değildir. Bu sözcükler *Türkçe Sözlük*'ün baskılarında yer almış söz varlığı ögeleri idi. Yereldeki bu sözcüklerden Türkçe kökenli olanlar çağdaş Türk yazı dillerinde, ağızlarında da kullanılmaktaydı. Eren'in dikkatle değerlendirdiği bu sözcükler Anadolu'nun Türk dünyası ile olan bağlarını gösteren kanıtlardı.

Ağızların yanı sıra denizcilik terimleri ve balık türleri de Eren'in kökenleri üzerinde durduğu söz varlığı ögelerindendi. Eren, ağızların söz varlığındaki bu ögeleri de titizlikle değerlendirmiştir. Yalnızca balık adları değil çiçek, ağaç, kuş, böcek, giysi, yemek vb. pek çok kavram alanına ait ağızlarımızdaki yüzlerce sözün kökeni üzerinde durmuştur. Bu yönüyle *ETDES*, ağızlarımızın söz varlığındaki Türkçe veya alıntı sözlerin kökenlerini ortaya koyan yegâne köken bilgisi sözlüğüdür.

Türkçe Sözlük'te argo, teklifsiz konuşma gibi kullanım özellikleri olan sözcüklere de Eren sözlüğünde yer vermiştir. Bütün bunların nedeni *Türkçe Sözlük*'te yer alan her sözün kökenini açıklama çabasıdır. Öte yandan ağızların söz varlığı bu coğrafyada kurduğumuz dil ilişkilerini gözler önüne seren önemli bir veri kaynağıdır. Eren, bu dil ilişkilerini kaynakların ışığında değerlendirmiş ve somut bir biçimde sözlüğüne yansıtmıştır.

Eren'in maddelerde ele aldığı sözcüklerin çağdaş Türk yazı dillerindeki biçimlerini vermeye ayrı bir ilgi ve özen gösterdiği görülmektedir. Bir sözcüğün tarihî Türk yazı dillerindeki biçimlerine geçmeden önce çağdaş Türk yazı dillerindeki ve ağızlarındaki biçimlere değinmesi köken açıklamasına yardımcı olacak verileri sağladığı gibi "Türk diyalektlerinde" yaşanan ses ve anlam değişiklikleri konusunda da bilgi vermektedir. Eren, Türkiye Türkçesindeki bir sözün karşılığında Türk lehçelerinde farklı sözler kullanılıyorsa bu sözleri ve kökenlerini de madde düzeni içerisinde ele almaktadır. Söz gelimi Türkçe ada sözünün ele alındığı maddede Kazan Tatarcasında *utraw*, Tara ve Kûrdak lehçelerinde *otrau*, Kumandılarda *odrū*, Çuvaşçada *utrav* sözlerinin

kullanıldığını belirtmektedir. Ayrıca bunların Orta Türkçedeki *otruğ* ‘ada’ sözüne kökenlendiğini de kaydeder. Türk lehçelerinin söz varlığı ortaklığını gösteren bu bilgi aynı zamanda çağdaş Türk yazı dillerinin köken bilgisi araştırmalarına önemli bir katkıdır.

ETDES’in bir başka özelliği Türkiye Türkçesinin, Türk yazı dillerinin yanı sıra eski veya yeni komşu dillerle yaşadığımız dil ilişkileri sonucunda başta Balkan dilleri olmak üzere Orta Doğu, Avrupa ve Asya dillerinden pek çok sözün köken açıklamasının maddeler içerisinde yapılmış olmasıdır. Kuşkusuz bu sözcükler Türkçeden bu dillere geçen veya Türkçenin köprü dil olarak bu dillere verdiği, bir bölümü de bu dillerden aldığı söz varlığı öğeleridir. Eren, bu dillerin söz varlığındaki bu sözcükler üzerinde de özenle durmuştur. Bu yönüyle *ETDES* yalnızca Türkiye Türkçesinin, Türk yazı dilleri ve ağızlarının köken bilgisi sözlüğü değildir. Aynı zamanda uzak veya yakın geçmişte Türkçenin dil ilişkisi içerisinde bulunduğu pek çok dilin de köken bilgisi sözlüklerine katkıda bulunacak derecede önemli bir kaynaktır. Örneğin *kepenek*¹ maddesinde Türk lehçelerinde çeşitli biçimlerde geçen sözün kökenini verdikten sonra Macarca, Rusça ve Farsçadaki biçimlerin Türkçeden geçtiğini ortaya koymuştur.

İlk baskı *TDES*’teki 2.891 madde, *ETDES*’te 3.738’e ulaşmıştır. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi maddelerde yalnızca Türkiye Türkçesi yazı dilinin değil ağızlarımızın, Türk lehçelerinin, komşu dillerin, dil ilişkisi içerisinde bulunduğumuz ölü veya yaşayan dillerin söz varlığından öğelere de değinilmiştir. Ancak 1999 yılında basılan *TDES*’in dizini hazırlanamadığı için sözlüğün köken ilişkilerini gösteren bu özelliği gözlerden uzak kalmıştır. Madde başı sözlerin köken açıklaması sırasında Eren, varsayımsal dönemlerden tarihî Türk yazı dillerine, çağdaş Türk lehçelerinden ağızlara, Moğolca ve Mançu-Tunguzcadan Korece ve Japoncaya, Sümerce ve Sanskritçeden Avestaya, Arapça ve Farsçadan Fransızca ve İngilizceye, Rumcadan Ermeniceye, Monguorcadan, Osetçeden Ostyakçaya ölü veya yaşayan iki yüzü aşkın dilden binlerce sözcüğün tanıklığına başvurmuştur. Bu diller içerisinde Türkçenin doğrudan dil ilişkisi içerisinde olmadığı ölü dillere, coğrafi bakımdan da arada mesafe bulunan dillere kökenlenen sözcükler doğrudan alıntıları değil köprü diller aracılığıyla kurulan dolaylı dil ilişkilerini göstermektedir.

***ETDES*’in Türk Lehçelerinden Tanıkları**

Eren’in “diyalektler” genellemesiyle çağdaş Türk yazı dillerindeki ve ağızlarındaki söz varlığı öğelerinin yanı sıra adlarını anarak günümüz Türk soylu halkların dillerinden köken açıklamasını yaptığı, örnek olarak verdiği

veya dolaylı olarak değindiği sözcükler de vardır. Bu sözcüklerin sayısı şöyledir:

Afganistan Afşarları 1, Altay 368, Azerbaycan 932, Balkar 234, Baraba 28, Başkurt 245, Beltir 2, Çulum 2, Çuvaş 428, Gagavuz 5, Hakas 123, Halaç 50, Horasan 5, Kaça 96, Karaçay 34, Karagas 9, Karakalpak 116, Karay 24, Kazak 599, Kırgız 747, Kırım 8, Kızıl 13, Koybal 97, Kuğu 72, Kumandı 40, Kumuk 26, Kûrdak 15, Küerik 46, Madır 11, Mişer 4, Nogay 480, Özbek 306, Sagay 290, Salar 6, Sarı Uygur 22, Sart 36, Sayan 1, Soyot 54, Şor 324, Tarançı 128, Tatar 539, Teleüt 395, Tofa 5, Tölös 3, Tuba 20, Turalı 3, Tuva 220, Tümen 2, Türki 53, Türkmen 821, Uygur 64, Yakut 246.

Bu lehçelerin ağızlarının söz varlığı da kimi zaman ayrıca belirtilmiştir. Örneğin Tatarca başlığı altında Kazan, Ufa, Sibiryâ; Yeni Uygurca başlığı altında Lobnor söz varlığı ögeleri de bulunmaktadır.

Sözlükte Türkçe kökenli hemen her sözcüğün tarihî dönemlerdeki biçimleri ve anlamları da verilmiştir.

Varsayımsal dönemler olan “Ana Altayca”dan 13, Ana Türkçeden 23 sözcük maddelerde değerlendirilmiştir. Altay dil ailesi kuramına farklı bir açıdan bakan Eren’in “Ana Altayca” adlandırmasını daima tırnak içerisinde yazması nedeniyle dizinde de bu adlandırmayı tırnak içerisinde verdim.

Tarihsel dönemlerden Eski Çuvaşça 5, Eski Türkçe 431, Uygurca 80, Eski Kırgızca 2 söz varlığı ögeleri içerisinde Eren’in adlandırmaları dikkat çekicidir. Eren, hem Köktürkçede hem de Uygurcada geçen söz varlığı ögelerini Eski Türkçe olarak adlandırırken yalnızca Uygurcada geçtiğini saptadığı sözleri Uygurca diye özellikle belirtmiştir. Bu nedenle dizinde Eski Türkçenin yanı sıra Uygurca başlığı altında bu söz varlığına yer verilmiştir.

Yine Eren, Orta Türkçeden 804 söz varlığı ögesinin yanı sıra Eski Kıpçakça 428, Orta Kıpçakça 15, Kıpçakça 100, Argu 2, Çiğil 3, Çumul 1, Kay 1, Suvar 2, Tuhsı 1, Yabaku 1, Yağma 4, Yemek 1 olmak üzere aynı çağ içerisinde yer alan Türk soylu halkların sözcüklerine de maddelerde yer vermiştir. Bu sözlerin kaynağı Kâşgarlı Mahmud’un Dîvânu Lugâti’t-Türk adlı eseridir. Bu sözlerden bazıları Orta Türkçeye ait olarak da tanımlanmıştır. Bununla birlikte özel olarak belirtildiği için bu tarihî lehçelerin dizinlerinde alt başlıklar altında bu sözler de sıralanmıştır. Eren’in Orta Türkçe döneminde değerlendirdiği Harezmi Türkçesi 14, Eski Osmanlıca 48 söz varlığıyla alt başlıklarda verilmiştir. Eren, çok nadir olarak Eski Anadolu Türkçesi adlandırmasını kullanmış, çoğunlukla Eski Osmanlıca terimini tercih etmiştir. Bu nedenle dizinde de Eski Osmanlıca başlığına yer verilmiştir.

Tarihî Türkiye Türkçesinin XVI. yüzyılda başlayan dönemini Osmanlıca olarak adlandıran Eren'in bu tercihi dizine de yansıtılmış ve Osmanlıca olarak etiketlenen 140 sözcük Osmanlıca başlığı altında dizinlenmiştir. Çağatayca dizininde ise 44 sözcük bulunmaktadır.

Ağızlarımızın Söz Varlığı ve Diğer Diller

ETDES'te ağızlarımızın söz varlığındaki sözcüklerin kökeni üzerinde durulmasının yanı sıra madde başında değinilen sözcüklerin ağızlardaki değişkeleri de tanımın hemen ardından verilmiştir. Ağızlarımızın söz varlığından bu sözlükte değerlendirilen sözcüklerin değişkeleriyle birlikte toplam sayısı 2.520'dir. Bir süre Kıbrıs'ta da görev yapan Eren'in Kıbrıs Türk ağızı üzerine değerli çalışmaları da bulunmaktadır. Eren, köken bilimi araştırmalarında Kıbrıs Türk ağızının söz varlığı ögelerine özel bir önem vermiştir. *ETDES*'in maddelerinde Kıbrıs Türkçesinin 24 ögesine yer veren Eren'in adlandırmasıyla Kıbrıs ağızı dizininde bu sözcükler sıralanmıştır.

Türkçenin alıcı veya verici dil olarak dil ilişkisinde bulunduğu dillerdeki söz varlığı ögeleri üzerine *ETDES*, araştırmacılara zengin bir malzeme sunmaktadır. Türkçenin söz varlığındaki sözcüklerin açıklandığı maddelerde değinilen yaşayan veya ölü dillerin sözcükleriyle ilgili veriler, Türkçenin tarih boyunca dil ve kültür ilişkilerini ortaya koyan görünümüdür:

Akkadca 8, Almanca 74, Ana Hint-Avrupa 5, Aramice 1, Arapça 541, Arnavutça 42, Asurca 4, Avesta 8, Aynuca 1, Buduhça 1, Bulgarca 452, Buryatça 6, Çekçe 4, Çince 33, Çingenece 10, Dido dili 1, Ermenice 393, Farsça 1194, Felemenkçe 4, Fince 11, Fransızca 212, Gotça 3, Grekçe 26, Gürcüce 4, Haldece 1, Halhaca 5, Hırvatça 4, Hintçe 10, Hotence (Hoten-Saka) ve Sakaca 9, Hurrice 3, İbranice 2, İngilizce 61, İrani diller (Doğu İrani, Pehlevi) 20, İspanyolca 73, İtalyanca 347 (Ceneviz İtalyancası 1, Kuzey İtalyanca 4, Venedik İtalyancası 114), Japonca 9, Kabartayca 5, Kalmıkça 38, Katalanca 5, Korece 45, Kürtçe 160, Ladino 1, Latince 233, Lazca 1, Lehçe 1, Lezgice 2, Macarca 258, Makedonca 3, Mançu-Tunguzca (Mançuca, Tunguzca, Evenki) 10, Marice 2, Mezopotamya 1, Mingrelce 2, Moğolca 525, Monguorca 4, Mordvince 2, Ordosça 4, Osetçe 6, Ostyakça 3, Oyrotça 12, Ölotçe 1, Peştuca 2, Polca 5, Portekizce 36, Provestçe 3, Rumca 942, Rumence 70, Rusça 145, Quichua dili 1, Sami dilleri 1, Samoyedce 8, Sanskritçe 12, Sartça 35, Sırpça 356, Slavca 34, Soğdca 35, Sümerce 6, Süryani 2, Svahili 1, Tacikçe 46, Tibetçe 15, Toharca 9, Ukraynaca 1, Ural dilleri 2, Urduca 2, Uryanhayca 2, Vogulca 1, Yazgulami 1, Zazaca 1, Züryence 1.

Açıkça görüleceği gibi Eren'in sözlüğündeki pek çok madde Türkçenin dil ilişkilerinin de bir özeti. Maddelerde değinilen lehçeler ve diller, tarihi

boyunca Türkçenin dil ilişkilerini somut bir biçimde ortaya koyan bir veri tabanıdır. Türkçenin uzak yakın dillerle olan sözcük alışverişi, özellikle Türkçenin bu dillere verdiği sözcüklerin biçimleri Türk dilinin coğrafyasını çizen sağlam verilerdir. Eren, bu maddeleriyle şu açık gerçeği gözler önüne sermektedir: Türk dilinin köken bilgisine bakılmadan Asya'daki, Avrupa'daki, Afrika'daki pek çok dilin köken bilgisi sözlüğü yazılamaz... Örneğin *börek* maddesinde Eren sözün Farsçadan Türkçeye geçtiği yolundaki savın yanlış olduğunu, Türkçedeki *bür-* / *bör-* 'örtmek, sarmak, burmak' kökünden geliştiğini ortaya koymuş, sonra da Türkçeden Suriye (*brak*) ve Mısır (*būrik*) Arapçalarına, Farsçaya (*būrek*), Arnavutçaya (*byrek*) ve Rusçaya (*piróg* ~ *pirojok*) geçtiğini kanıtlarıyla göstermiştir. Rusçadaki *piróg* biçiminin ise Azerbaycan (*pirog*), Türkmen (*pirog*), Tatar (*pirog*), Kırgız (*pirog*), Özbek (*pirog*) Türkçelerine ve Bulgarcaya (*pirojka*), Lehçeye (*pierożek*), Ukraynacaya (*pirijok*) geçtiğini gözler önüne sermiştir.

ETDES'te yalnızca madde başı sözcük değil ilgili kavram alanına giren diğer sözcüklerin de kökenleri, tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerindeki biçimleri ele alınmaktadır. Örneğin *şapka* maddesinde bu sözün kökenini tartışan Eren, tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerinde bu kavram alanındaki *börk*, *kalpak*, *papak*, *malakay* sözcüklerini de sıralamıştır.

Bütün bu verilerin ortaya konulması, araştırmacıların sözlükten tam anlamıyla yararlanması sözlüğün dizininin hazırlanmasıyla mümkün olabilecekti. Bunun için öncelikle M. Räsänen (Räsänen 1969, Kecskeméti 1971) ve Sir G. Clauson (1972, 1981) köken bilimi sözlüklerinin dizinlerini inceleyerek Eren sözlüğüne özgü bir dizin oluşturmanın ilkeleri üzerinde durdum. Araştırmacıların sözlükten en iyi biçimde yararlanması amacıyla maddelerdeki köken açıklamasında değinilen her sözcüğü dizine almalıydım. Böylece ilgililerin dizinden yararlanarak ağızların, Türk lehçelerinin ve diğer dillerin söz varlığındaki öğelerin kökenleriyle ilgili bilgiye ulaşmasına yardımcı olabilecektim. Dizinin bölümlerini de tarihî Türk yazı dilleri, çağdaş Türk yazı dilleri ve ağızları, diğer diller ve ağızları olmak üzere üç ana başlıkta belirledim. Bunların her birinin alt başlığı, sözlüğün bütününe yazılımda teker teker elle etiketlenmesinden sonra ortaya çıkacaktı.

Dizin Yazılımasının Özellikleri

Sözlüğün yazılımının tamamlanmasından sonra Hacettepe Üniversitesi Sözlük Bilimi Uygulama ve Araştırma Merkezi sunucusunda bir yazılım oluşturduk ve sözlük metnini bu yazılıma yükledik. Kelime işlemci (Word) dosyalarında bulunan sözcükler, Python kullanılarak sözcük parçacıklarına ayrılmış (tokenized), sonra metnin (kalın 'bold', eğik 'italik' vb.) öz

niteliklerine bakılarak madde başları ve dil kodları tanıklarıyla birlikte otomatik olarak belirlenmeye çalışılmıştır.

Başlangıçta dizini kural tabanlı veya derin öğrenme yöntemiyle doğrudan doğruya yazılımca çıkarmayı düşünmüştüm. Dizin oluşturulmasında kullanılacak dil, lehçe, ağız, dönem etiketlemesinde kullanılacak anahtar sözcükleri belirlemeye başlayınca bunun hiç de kolay olmayacağı ortaya çıktı. Çünkü maddelerdeki dil adlarında “Az”, “Tkm”, “Krg”, “Kzk” ölçünlü kısaltmaların kullanılmasına karşılık “Azeri alanında”, “Türkmenlerde”, “Kazaklarda”, “Eski Kırgızcada” ve benzeri ifadelere de yer veriliyordu. Bunların yanı sıra “diyalektlerde”, “eski ve yeni diyalektlerde”, “Akdeniz dillerinde”, “Balkan dillerinde”, “komşu dillerde”; “eski çağlarda”, “eski kaynaklarda”, “eski sözlüklerde”, “dar bir çevrede” vb. ifadeler ise dizinin otomatik çıkarılmasını engelliyordu. Bunları yazılımın çözümleyerek bu ifadelerden dil adlarına göre bir tasnif yapması mümkün değildi. Karşılaştığım bir başka sorun ise Eren’in “Türkçe” adını bir yandan Türkiye Türkçesi için kullanırken diğer yandan köken belirtmede aynı adı kullanmasıydı. Söz gelimi Türkçe Moğolca ilişkileri için sözcüğün kökenini belirtirken Eren, Türkçe nitelemesine başvurmakta ancak verdiği örnek Eski Türkçe veya Ana Türkçe dönemine ait olmaktaydı. Okuyucunun Türkiye Türkçesi başlığı altında Köktürkçe bir sözcüğü görmesi yanlışlığa yol açabilirdi. Bu türden örnekleri ses ve yapı özelliklerini göz önünde bulundurarak ait oldukları dönemlere göre etiketlemeliydim. Bütün bunları dikkate alarak maddelerdeki tüm dil verilerini teker teker seçip etiketlemeye ve böylece dizini oluşturmaya karar verdim.

Bütün bu süreçleri sözlüğün yazılımını hazırlayan Hacettepe Üniversitesi Sözlük Bilimi Uygulama ve Araştırma Merkezinde bilgisayar yazılımı işlerini yürüten Öğr. Gör. Sinan Yalçinkaya ile Çukurova Üniversitesinde birlikte çalıştığımız, yüksek lisans ve doktora tez danışmanlığını yürüttüğüm Dr. Öğr. Üyesi B. Tahir Tahiroğlu ile günlerce tartışarak, denemeler yaparak geçtik. Bu tartışmaların sonucunda belirlediğimiz özelliklere uygun yazılımı Öğr. Gör. Yalçinkaya hazırladı. Yazılım tamamlanıp da etiketlemeye başladıktan sonra karşıma çıkan sorunların çözümünü yine birlikte bularak yeni parçacıkların eklenmesiyle yazılımı en iyi duruma getirme başarısını gösterdik.

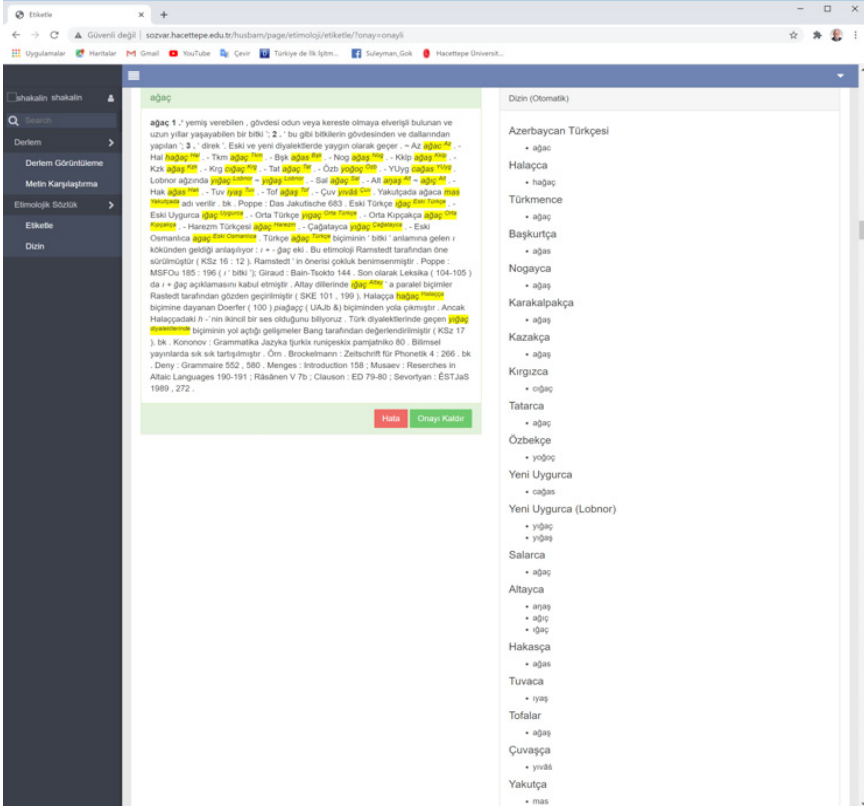
Yazılımın önerilerini onaylama ve teker teker etiketleme tercihinin ne kadar doğru olduğu dizini hazırlarken kendisini gösterdi. Gözden kaçan yanlışlar da dizinle ortaya çıkıyordu... Bilgi ve dikkat gerektiren bir kontrol ve işleme sürecinden geçmek üzere kurulan veri tabanı (Mongodb) üzerindeki veriler Apache-Php ikilisinin çalıştığı ağ sunucusu üzerinde kullanıcı ile etkileşimli bir modern Javascript kütüphanesi (Vue) kullanılarak işlenip,

dizin olarak raporlanmıştır. Hazırlanan yazılımla dizine alınacak söz varlığını her yerde etiketleyebilmek amacıyla telefon, tablet gibi dokunmatik cihazlar için klavye kullanmadan dokunma duyarlı veri girişine izin verecek şekilde (responsive) yazılım daha da kullanışlı hâle getirilmiştir.

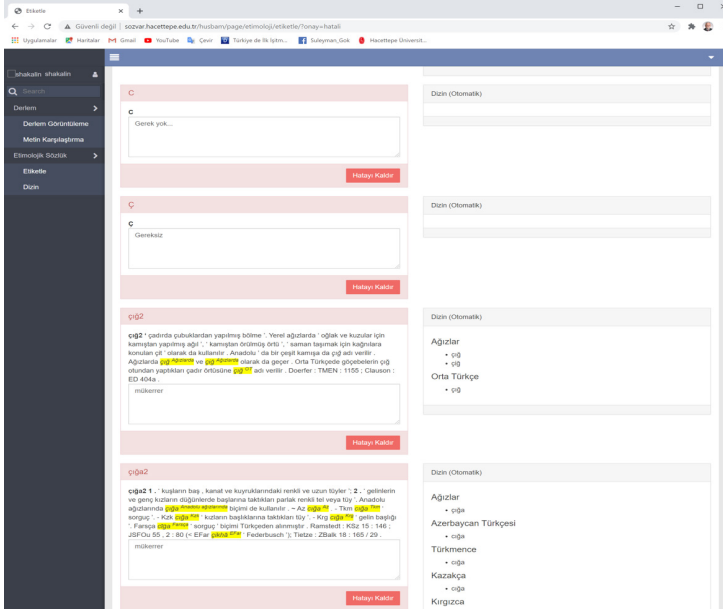
The screenshot displays the 'Etiketle' (Tag) page of the ETDES application. The page is organized into several sections:

- Header:** Shows the application name 'Etiketle' and navigation options like 'Güvenli değil' and 'Uygulamalar'.
- Left Sidebar:** Contains navigation links such as 'Etiketle', 'Dizin', and 'Etimolojik Sözcük'.
- Main Content Area:** Displays a list of words with their etymological information and related terms. The words listed are 'aba', 'abajur', 'abapo', 'abazın', 'abazan', and 'abula'. Each word entry includes a definition, a list of related terms, and a 'Hata' (Error) button.
- Right Sidebar:** Shows a list of related terms for each word, such as 'Azerbaycan Türkçesi', 'Arapça', 'Fransızca', 'Türkçe', 'İtalyanca', and 'Ağızlar'.

Yukarıdaki görüntü *ETDES*'in ilk maddesinden başlayarak yazılımın niteliğini ve etiketlemeyi göstermektedir. Yazılım, maddeleri ayrı ayrı bölümlerde vermekte ve metin içerisindeki dil adları ve kısaltması ile ± 5 ngram eşik yazılı sözcükleri bulup bu sözcükleri sarı boyalı olarak göstermektedir.

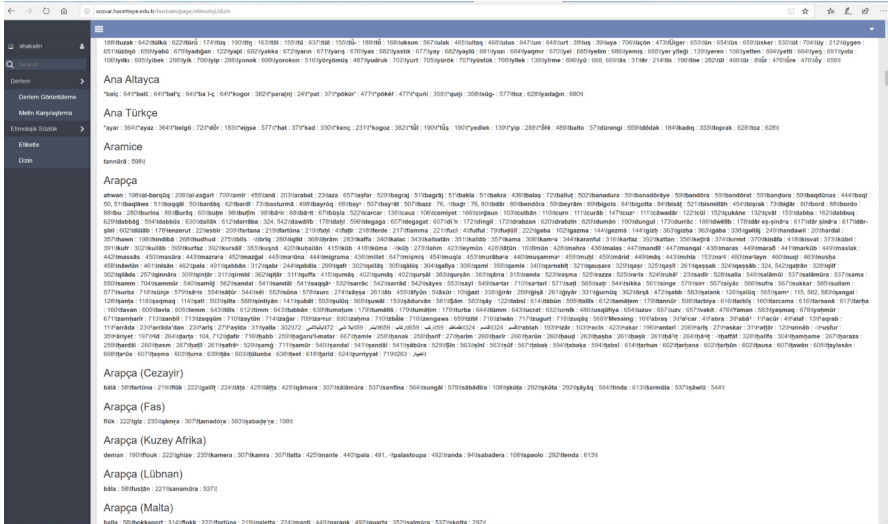

Bu şekilde yazılımın kendiliğinden sarıya boyayarak etiketlediği sözcükleri ve üst karakterde dil adını gösterdiği önerileri teker teker gözden geçirerek onaylayıp sözcükleri sağda dil adına göre dizinleme işlemini gerçekleştirdim. Bu arada metin tasarımında yanlışlıkla eğik yazılan ve dizine alınmaması gereken sözcüklerle, eğik yazılmayan dolayısıyla sarı boyanmayan sözcükler de çıkıyordu. Bunları hem metinde hem de dizinde düzeltiyordum. Dizin çalışmasının bir başka yararı da buydu... Metnin kontrolünü yapmama yardımcı oluyordu. Bu arada yazılım birtakım hatalı, mükerrer etiketlemeler yaptığında bunları “hata” olarak işaretlememe de olanak sağlıyordu.

Sözlük maddelerinde köken açıklaması sırasında değinilen Türkiye Türkçesi ağzlarındaki, tarihsel Türk yazı dillerindeki ve çağdaş Türk lehçelerindeki söz varlığı öğeleriyle birlikte diğer dillerdeki sözcükleri de dizine almaya çalıştım. Dizini hazırlarken tuttuğum yol, maddelerde değinilen her sözcüğü dizine almak ve böylece araştırmacılara bir kılavuz sunmaktı.

Bu değerlendirmelerin ardından etiketlemeyi tamamladığımda yazılım, aşağıda bir bölümünün örneğini sunduğum sonucu verdi:

Yazılım, dillerin adlarına göre abece sıralamasında etiketlenen sözcüklerin dökümünü yapmıştı ancak bunların baskıya nasıl alınması gerektiği konusunda da bir karar vermeliydim. Ya bu yazılımın yukarıda dökümünü yaptığı gibi bir sıralamayla dizinleri baskıya aktaracaktım ya da dil adlarına göre bir düzenleme yapacaktım. Bunun için mevcut köken bilimi sözlüklerinin dizin bölümlerini inceledim. Sonuçta tarihsel ve çağdaş Türk yazı dilleriyle ağızlarını ayrı bölümde tarih sıralaması düzeninde, diğer dilleri ise ayrı bölümde ölü veya yaşayan dil olup olmadıklarına bakmaksızın abece sırasında düzenlemeye karar verdim.

Madde başı sözün tarihsel dönemlerdeki biçimlerini verirken Eren'in Eski Türkçe, Orta Türkçe gibi genel adlandırmalarının yanı sıra Uygurca, Eski Kıpçakça, Orta Kıpçakça, Kumanca, Oğuzca, Orta Oğuzca, Harezmi Türkçesi, birkaç örnekte de Aruca, Çiğilce vb. belirlemelerde bulunduğu da görülmektedir. Eren, Eski Türkçe adlandırmasını çoğunlukla hem Köktürk hem Uygur döneminde ortak kullanılan sözler için yapmış, yalnızca Uygur döneminde görülen örnekleri de Uygurca diye bildirmiştir. Dizinde de Eren'in Eski Türkçe olarak nitelediği veriler bu başlık altında, yalnızca Uygurca dönemine ait olduğunu belirttikleri de Uygurca alt başlığında sıralanmıştır.

Dillere göre dizinin oluşturulmasında Eren'in maddelerde kullandığı dil adlandırmaları göz önünde bulundurulmuştur. Buna göre dizinin bu bölümünü "Türk Dili Dizini" adıyla oluşturdum. Tarihsel dönemleri kronolojik bir sıralamayla başlıklar ve alt başlıklar hâlinde şu şekilde belirledim:

Varsayımsal Dönemler

"Ana Altayca"

Ana Türkçe

Tarihsel Türk Yazı Dilleri ve Ağızları

Eski Çuvaşça

Eski Türkçe

Uygurca

Eski Kırgızca

Orta Türkçe

Oğuzca

Orta Oğuzca

Kumanca

Eski Kıpçakça

Orta Kıpçakça

Kıpçakça

Argu
Çiğil
Çumul
Kay
Suvar
Tuhsı
Yabaku
Yağma
Yemek
Harezmi Türkçesi
Eski Osmanlıca
Osmanlıca
Çağatayca

Dizinin günümüzdeki Türk lehçelerine ait verilerini ise “Çağdaş Türk Yazı Dilleri ve Ağızları” başlığı altında abece düzenine göre sıraladım:

Çağdaş Türk Yazı Dilleri ve Ağızları

Afganistan Afşarcası
Altayca
Azeri¹
Balkarca
Baraca
Başkurtça
Beltirce
Çulumca
Çuvaşça
Gagavuzca
Hakasça
Halaçça
Horasan Türkçesi
Kaça
Karaçayca
Karasça
Karakalpakça
Karayca
Kazakça
Kırgızca

¹ Çalışmalarında Azerbaycan Türkçesi verilerini çoğunlukla “Azeri alanında” diye adlandıran Eren’in bu tercihi göz önünde bulundurulmuştur.

Kara Kırgızca
Kırım
Kızılca
Koybalca
Kuğu
Kumandıca
Kumukça
Kûrdakça
Küerikçe
Madırca
Mişerce
Nogayca
Özbekçe
Sagayca
Salarca
Sarı Uygurca
Sartça
Sayan
Soyotça
Şorca
Tarañılar
Tatarca
    Kazan Tatarcası
    Sibirya Tatarcası
    Ufa Tatarcası
Teleütçe
Tofalar
Tölösçe
Tubaca
Turalı
Tuvaca
Tümence
Türkçe
    Ağızlar
    Kıbrıs Ağzı
Türki
Türkmençe
Yakutça
Yeni Uygurca
    Lobnor Ağzı

Diyalektler²

Türkçenin yüzyıllar boyunca dil ilişkisi içerisinde bulunduğu dilleri ise yaşayan veya ölü diller olup olmadıklarına bakmaksızın abece düzeninde sıraladım. Ancak bu dillerin kendi içerisinde tarihsel dönemlerinden, lehçelerinden söz varlığı öğeleri varsa bunları da yazılımda etiketleyerek alt başlıklar hâlinde verdim:

Diğer Dillerin Dizinleri

Akkadca

Almanca

Eski Almanca

Orta Almanca

Ana Hint-Avrupa

Aramice

Arapça³

Cezayir

Fas

Irak

Kuzey Afrika

Lübnan

Malta

Mısır

Suriye

Tunus

Arnavutça

Asurca

Avarca

Avesta

Aynuca

Buduhça

Bulgarca

Buryatça

Çekçe

² Eren'in sözlük bölümünde herhangi bir Türk lehçesinin adını anmadan genel olarak "diyalektlerde" diye nitelediği söz varlığı öğeleri bu alt başlıkta verilmiştir.

³ Eren'in Arapça verileri özenle değerlendirdiği, Arap yazı dilinin yanı sıra Arapçanın lehçelerinde kullanılan söz varlığını gösterdiği görülmektedir. Bu bakımdan ölçünlü Arap yazı dili dışında Arapçanın lehçelerinde kullanılan söz varlığı öğeleri Eren'in belirttiği biçimde dizinde de etiketlenmiş ve bunlar ayrı ayrı alt başlıklar hâlinde abece düzeninde sıralanmıştır.

Çermişçe
 Çince
     Orta Çince
 Çingenece
 Dido Dili
 Ermenice
     Batı Ermenicesi
 Farsça
     Eski Farsça
     Orta Farsça
     Yeni Farsça
 Felemenkçe
 Fince
 Fransızca
     Eski Fransızca
     Orta Fransızca
 Gotça
 Grekçe⁴
     Eski Grekçe
     Bizans Grekçesi
     Yeni Yunanca
 Gürcüce
 Haldece
 Halhaca
 Hintçe
     Eski Hintçe
 Hırvatça
 Hoten-Saka
 Hotence
 Hurrice
 İbranice
 İngilizce
 İnanca
     Doğu İrani
     Pehlevi

⁴ Eren'in Grekçe ve Yunanca ile Anadolu Rumcası verilerini çalışmalarında, yayınlarında ve sözlüğünde birbirinden ayırmaya özen gösterdiği dikkat çekmektedir. Miken Yunancası ile Batı dillerine de kaynaklık etmiş Klasik Yunancayı Anadolu Rumcasından ayrı olarak değerlendiren Eren, Batı dillerinin köprülüğündeki alıntılarını Grekçe olarak adlandırmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için 8 sayılı Rumca dipnotuna bakınız.

İspanyolca
 Ladino
 İtalyanca⁵
 Ceneviz
 Kuzey İtalyanca
 Venedik
 (Doğu) Venedik
 Japonca
 Kabartayca
 Kalmıkça
 Katalanca
 Korece
 Kürtçe
 Latince⁶
 Orta Latince
 Lazca
 Lehçe
 Lezgice
 Macarca
 Eski Macarca
 Makedonca
 Mançuca
 Mançu-Tunguzca
 Marice
 Mezopotamya
 Mingrelce
 Moğolca
 Eski Moğolca
 Orta Moğolca
 Monguorca
 Mordvince
 Ordosça

⁵ Eren, İtalyanca alıntıları da titizlikle değerlendirmiştir. Genel olarak İtalyanca verintilerin yanı sıra Osmanlı Devleti döneminde Venedik Krallığı ile ilişkiler, Türk ve Venedik tacirlerinin alışverişleri dolayısıyla Venedik İtalyancasından geçen söz varlığını özellikle belirtmiştir. Bu bakımdan Eren'in bu tutumu etiketleme sırasında da göz önünde bulundurulmuş ve İtalyanca alıntılar ayrı ayrı dizinlenmiştir.

⁶ Sözlük maddelerinde Eren'in andığı Latince sözcüklerin yanı sıra tanımlarda da verdiği Latince bitki, hayvan, böcek vb. adlar da etiketlenerek dizine alınmıştır. Böylece araştırmacılara Latince addan Türkçede ve Türk lehçelerinde kullanılan karşılıklara erişme olanağı sağlanmıştır.

Osetçe
 Ostyakça
 Oyrotça
 Ölotçe
 Peştü
 Polca
 Portekizce
 Provestçe
 Quichua Dili
 Rumca⁷
     Bizans Rumcası
 Rumence
 Rusça
     Eski Rusça
 Sakaca
 Sami Dilleri
 Samoyedce
 Sanskritçe
 Sırpça
 Slavca
     Eski Slavca
 Slovakça
 Soğdca
 Sümerce
 Süryani
 Svahili Dili
 Tacikçe
 Tibetçe
 Toharca
     Toharca A
     Toharca B
 Tunguzca
 Ukraynaca
 Ural Dilleri
 Urduca

⁷ Sözlüklerde, çeşitli kaynaklarda Yunanca, Grekçe diye nitelenen alıntıları Eren, büyük bir dikkat süzgecinden geçirerek çoğunluğunu Rumca olarak nitelemiştir. Bunun nedeni bu söz varlığının Anadolu Rumcasından alınmış olmasıdır. Eren, Rumca sözü ile Doğu Roma İmparatorluğu'nun bakiyesi olan Latince, Yunanca ve diğer Anadolu dillerinin karışımından oluşan Anadolu Rumcasını kastetmektedir. Sözlükteki bu veriler dizinde de Rumca ve Bizans Rumcası olarak ayrıca dizinlenmiştir.

Uryanhayca
 Vogulca
 Yazgulami Dili
 Zazaca
 Züryence

Sonuç

Yüz seksen bir dilden, lehçeden, ağızdan toplam 16.535 sözcüğün yer aldığı dizinler, Türkçenin tarihi boyunca kurduğu dil ilişkilerini gösteren önemli bir veri tabanıdır. Bu söz varlığı içerisinde alıntıların yanı sıra verintiler de (Türkçenin başka dillere verdiği söz varlığı ögeleri de) bulunmaktadır. Özellikle komşu dillerden Bulgarcaya, Sırpçaya, Farsçaya, Arapçanın ağızlarına ve yakın uzak coğrafyalardaki diğer dillere Türkçenin verdiği sözcükler de Eren'in sözlük maddesi düzeni içerisinde özel bir bölümde verilmiştir.

Bu bildiriye sunmakta birkaç amacım bulunmaktadır. *ETDES*'in kapsamını ve böylece Türkçenin dil ilişkilerini göz önüne sermek olan amacımı sözlüğün *Sunuş* ve *Dizinler* bölümünde ifade etmiştim. Dizini düzenlerken tuttuğum yolu, yazılımın özelliğini, karşılaştığım güçlükleri de kısmen bu bölümlerde dile getirmiştim. Bu bildiride daha ayrıntılı olarak dizinin oluşturulmasından, yazılımın özelliğinden, dizinlerin sıralanışından, Eren'in ve benim tercihlerimizden söz ederek dizinlerin kapsamından söz etmeye çalıştım. Ama bildirideki asıl amacım bu türden yayınların dizinler olmadan okuyucuya, özellikle de araştırmacıya yeterince yararlı olamayacağı düşüncesine dikkat çekmekti.

Kaynaklar

- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Clauson, Sir G. (1981). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Index Vol. 1-11. Szeged: Studia Uralo-Altaica 14-15.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara.
- Eren, H. (2020). *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Haz. Şükrü Halûk Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kecskeméti, I. (1971). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17: 2.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17: 1.

TÜRK DİLİNDE “AYAKTA DURMAK” EYLEMİ VE *sorut-* FİİLİ ÜZERİNE

Ali AKAR*

Özet

Fiiller, canlıların biyolojik olarak gerekli duydukları/yaptıkları temel hareketlerin adlarıdır. *doğ-*, *öl-*, *ye-*, *iç-*, *koş-*, *uç-*, *yüz-*, *uyu-*, *aç-*, *sev-*, *al-*... Bu tür temel fiiller bütün dillerin ana fiil varlığını oluşturur. Bunların yanında, kültürel gelişme sonucu ortaya çıkan ikincil fiiller de vardır. Bunlar, insan biyolojisine bağlı hareketlerin karşılığı değil, daha sonra oluşan kültürel edimler yahut kazanımlar sonucu meydana gelen hareketlerin isimlerdir. Bu fiiller ya türetme ya da birleşik fiiller yoluyla yapılır. Bunlara örnek olarak *at bin-*, *yoğurt çal-*, *düşeyaz-*, *perdele-*, *solla-*, *genelleştir-*... gibi fiiller verilebilir.

Yazı dilinde kullanılmayan pek çok sözcük Türkiye Türkçesi ağızlarında yaşamaya devam etmektedir. Bunlardan biri de daha çok İç Anadolu ve Orta Karadeniz bölgelerinde duyulan *sorut-* “ayakta durmak, beklemek” fiilidir.

Yazı dilimizdeki *ayakta durmak* eylemi, *bekle-*, *ayakta bekle-*, *ayakta dikil-*, *dikil-* gibi fiillerle karşılanmaktadır. Bu eylem, Türk dilinin tarihî lehçelerinde de birleşik fiillerle karşılanmaktadır. Uygur Türkçesinden itibaren görülen *örü tur-* “ayakta dur-, ayakta bekle-” yapısı bu hareketi karşılayan ilk birleşik fiildir. Bu yapı Eski Anadolu Türkçesinde de kullanılmaya devam ederken bu dönemde aynı anlama gelen *ayagın tur-* birleşik fiili de ortaya çıkmıştır.

sorut- fiilinin anlamı olan “ayakta durma” olgusu da aslında insanın biyolojik olarak yaptığı eylemdir. Bu yüzden *ye-*, *iç-*, *koş-*, *uç-*... gibi tek bir fiille karşılanması beklenirdi. Fakat bu fiil, ikincil fiillerin oluşturulma mantığına göre yapılmıştır.

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Muğla/TÜRKİYE, akar@mu.edu.tr

Bu bildiride Türk dilinde “ayakta durma” olgusu ve buna bağlı olarak *sorut-* fiilinin yapısı, oluşumu ve anlamı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Türkiye Türkçesi Ağızları-Kökenbilgisi-Fiiller

ON THE ACT OF “AYAKTA DURMAK (STANDING)” AND VERB *sorut-* (to stand) IN TURKISH LANGUAGE

Abstract

Verbs are the names of the basic actions that living things need/do biologically. *doğ-* “to born”, *öl-* “to die”, *ye-* “to eat”, *iç-* “to drink”, *koş-* “to run”, *uç-* “to fly”, *yüz-* “to swim”, *uyu-* “to sleep”, *aç-* “to open”, *sev-* “to love”, *al-* “to take”... Such basic verbs constitute the main verb entity of all languages. In addition to these, there are secondary verbs that emerged as a result of cultural development. These are not the counterpart of actions related to human biology, but the names of the actions that occur as a result of cultural acts or gains that occur later. These verbs are made either through derivation or compound verbs. Examples of these are verbs such as *at bin-* “to ride a horse”, *yoğurt çal-* “to make yogurt”, *düşeyaz-* “to half-fall”, *perdele-* “to curtain”, *solla-* “to overtake”, *genelleştir-* “to generalize”...

Many words used in written language continues to live in Turkey Turkish dialects. One of them is the verb *sorut-* “to stand, to wait”, which is mostly heard in the Central Anatolia and Central Black Sea regions.

The act of *ayakta durmak* “standing” in our written language is met with verbs such as *bekle-* “to wait”, *ayakta bekle-* “to wait standing”, *ayakta dikil-* “to stand”, *dikil-* “to stand up”. This act is met with compound verbs also in the historical dialects of the Turkish language. *örü tur-* “to stand-, to stand up-” structure seen since Uyghur Turkish is the first compound verb that corresponds to this action. While this structure continues to be used in Old Anatolian Turkish, in this period, the compound verb of *ayagın tur-* “to stand”, which has the same meaning, also emerged.

The phenomenon of “standing up”, which is the meaning of the verb *sorut-* is actually the biological action of a human being. So it was expected to be met with a single verb like *ye-* “to eat”, *iç-* “to drink”, *koş-* “to run”, *uç-* “to fly”.... But this verb was made according to the logic of forming secondary verbs.

In this notice, the phenomenon of “standing up” in the Turkish language and the structure, formation and meaning of the verb *sorut-* “to stand” will be discussed.

Keywords: Dialects of Turkey Turkish-Etimology-Verbs

GİRİŞ

Dilde temel nesne, kavram ve eylemleri karşılayan sözler çoğu zaman tek bir biçim birimden oluşurlar. Çünkü insanlar bunları gündelik hayatında sürekli kullandıkları için bu sözcüklerin kısa, pratik ve kolay söylenebilir olmaları önemlidir. Bu genel kuralın dışında birden çok biçim birimden oluşan sözler de vardır. Tek biçim birimli sözler genellikle dilin “temel sözcükleri” (basic words) olarak adlandırılan ve insanın, biyolojik, psikolojik ve sosyolojik yaşamıyla doğrudan ilintili sözcüklerdir. Söz konusu sözler, kişinin gündelik yaşamında yoğun olarak kullandığı *ben, sen, el, ayak, gök, su, tepe...* gibi isimlerle, *kalk-, ye-, iç-, koş-, yürü-, uyu-, acık-, susa-, sev-, uç-, yüz-* gibi fiillerdir. Bunların yanında temel hareketleri karşılamayan *araba kullan-, ekin ek-, balık tut-, kulaç at-, perde tak-...* gibi birleşik fiilli yapılardan oluşmuş söz birlikleri de vardır. Bu gruptakiler, insanın birincil eylemleri değil kültürel ilişkiler sonucu yaşamlarında, dolayısıyla dilde yer almaya başlayan eylemlerin adlarıdır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz temel fiiller genellikle tek biçim birimden oluşmalarına rağmen kimi zaman bunun istisnaları da görülmektedir. Dilin uzun tarihi boyunca çeşitli dil içi ve dil dışı sebeplere bağlı olarak söz konusu tek biçimli yapılar unutulmakta, anlam değiştirmekte ve böylece yerlerini başka yapılara bırakmaktadır. Bunun sonucunda dil, söz konusu kavramı karşılamak için yeni yapılar oluşturma yoluna gitmektedir. Bunun en güzel örneği yazı dilimizdeki *ayakta dur-* birleşik fiildir.

“Ayakta durma” hareketi insanın biyolojik olarak her zaman yaptığı birincil eylemlerden biridir. Bu yüzden söz konusu eylemin *ye-, iç-, koş-, uyu-...* gibi tek bir fiille karşılanması beklenirdi.¹ Fakat bu eylem, Türkçenin tarihî lehçelerinde çeşitli birleşik fiillerle yapılmaktadır.

¹ Kanımızca, Türk zihni, ayakta durma olgusundan çok “ayağa kalkma süreci”ni incelemiştir. Bu yüzden ayağa kalkmak anlamında tek heceli ve yalnızca tek hareketi işaretleyen *tur-* ve *kalk-* fiilleri vardır.

Türk dilinin tarihî lehçelerinde de bu eylem birleşik fiillerle karşılanmıştır. Uygur Türkçesinden itibaren görülen *örü tur-* yapısı Eski Uygur², Karahanlı³ Eski Anadolu⁴ Kıpçak⁵ ve Harezmi Türkçesi⁶ metinlerinde rastlanır.

Diğer taraftan yaşayan lehçelerde bu fiilin ses ve anlam olarak türevlerini tespit edebiliyoruz. Karaçay Türkçesinde *öreturmak* “ayakta durmak”, *öreturuk* “kökü ve gövdesi kurumuş halde ayakta duran ağaç” (Tavkul, 2000: 317), Kırgız Türkçesinde *ördöt* “yukarıya çıkarmak” (<*örü tur-*) (Yudahin, 1988: 614), Altay Türkçesinde *örö cür-* “yukarı çıkmak” (Naskali, 1999: 144), Kazak Türkçesinde *öre turaluv* “hep birden ayağa kalkmak” (Koç, 2013: 430) şekillerinde karşımıza çıkmaktadır.

Günümüz Türkçesindeki *ayakta dur-* fiili, Eski Anadolu Türkçesindeki *ayagın tur-* ile ilişkili görünmektedir. Bu dönem metinlerinde söz konusu hareketin oluş sürecini anlatan başka bir fiil de *yerinden tur-*’tır. Bu kavram alanı için kullanılan *ayagın tur-*, *yerinden tur-*, *örü tur-* ve nihayet günümüzde kullanılan *ayakta tur-* fiillerinin ortak özellikleri birleşik fiille oluşturulmalarıdır. Bu fiiller, *ayak üzerinde yüksel-* mantığına dayalı olarak yapılmıştır.

Türkiye Türkçesinin yazı dilinde *beklemek*, *ayakta beklemek*, *ayakta dikilmek*, *dikilmek* gibi az çok anlam farklılığı olan fiiller de bu anlamda kullanılmaktadır.

Ayakta durmak eylemini karşılayan sözlerden biri de Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan *sorut-* fiilidir.

sorut- Fiili

Bazı Orta Karadeniz, Orta Anadolu ve İç Ege ağızlarında *ayakta durmak* fiilinin tam karşılığı olarak *sorut-* fiili kullanılır.

Bu fiil, Orta Karadeniz, Orta Anadolu ve İç Ege’deki aşağıda isimleri belirtilen yerleşim birimlerinde tespit edilmiştir: Afyon (Bayat, Emirdağ),

² *olmuş orunıntın örü turup ayasın kavşurup ağır ayamakın tengri tenrisi burkanka inçe tep ötünti* (AY/210-211)

³ *tonın keğti ay toldı turdı örü*, (KB 519); *örü turdı ögdilmiş aydı sözüim* (KB 3833)

⁴ *hemân turdı yerinden hep çeriler/süvâr olup kamu pes yüridiler*. (D.108b/13); *alar şabağ Dirse han kalkubanu yerinden örü turup kırk yigidin boyına alup Bayındır hanuñ şöhetine gelür-idi* (DK/11-7); *bidnüsü görüb tüsi örü turub girü dönüb gidemedi* (M. 33b/7); *Zirüy buyurdı kuşlara ki Zireke qarşu ayağın turdılar* (M. 37b/8); *vezir ile nakkâş örü turdılar/melik-zâdenüñ katına vardılar* (SN/636)

⁵ *üç kez tağı içkey âb-dastan artıp kalğan suvni öre turup kıblağa qarşı yüzlenip* (İM, 91b/6)

⁶ *velikin hâtam-i aşam olturmadı, öre turdı* (NF 235/16)

Isparta (İnhisar, *Uluborlu), Balıkesir, Bursa, Eskişehir, Kastamonu, Kocaeli (*Gebze, *İzmit), Bolu (*Düzce), Çorum (Aştanul), Samsun (*Havza, *Lâdik), Tokat (Heriş *Artova), Amasya (*Merzifon) Ordu (*Ünye, Danişman *Fatsa), Giresun (Nefsiköseli *Görelle), Gaziantep, Sivas ve çevresi, Yozgat, Ankara ve çevresi, Kayseri (Turan), Niğde (DS X: 3667). Tabi bu yerleşim birimleri dışında da birçok yerde bilinmektedir.⁷

İki heceli bu fiilin yapısını incelemek için *sor-* köküne kadar inmek gerekiyor. Bu fiil, Eski Türkçeden beri metinlerde iki farklı anlamda karşımıza çıkan *sor-* köküyle ilgili görünmektedir. Bu köke Eski Türkçede *sorul-* “sorulmak” (Gabain, 1988: 291), *sor-* “emmek” (Caferoğlu, 2011: 208), *sor-* “emmek” *sor-* “soru sormak” (Arat 1979: 401) şekillerinde rastlanır. Anlaşılan o ki Türkçede biri normal yahut kısa ünlülü (*sor-*), diğeri uzun ünlülü iki *so:r-* biçimi vardı (Sevortyan, 2003: 331-334). Bunlardan birincisi “soru sormak”, ikincisi de “emmek” anlamına geliyordu.

Peki *sorut-* bunların hangisiyle ilgilidir? Bu söz, Türk dilinin tarihî metinlerinde nasıl ve hangi anlamda geçmektedir? Bu soruları yanıtlamak için “ayakta durmak” kavramı ile “soru sormak” ve “emmek” kavramlarının anlam bilimsel benzerliklerini irdelemek gerekmektedir.

sorut- fiiline Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren rastlarız. Bu fiil, *Divânü Lügati t-Türk*'te, “emzir-“ ve “yüz as-“ anlamlarında kullanılmış (Ercilasun, 2015: 328). Eski Oğuz Türkçesinde *sorut-* 1. Somurtmak 2. Kurularak başını yukarı kaldırmak anlamıyla verilmiştir. “*ve fart-ı gururdan başını yukarı kaldırmaktır ki Türkîde sorutmak*” ta 'bir olunur” (Burhan/834).

Clauson *sorut-* fiilini Eski Türkçedeki *so:r-*; *sur-* fiiline götürür ve Osmanlı Türkçesindeki *sorut-* fiiliyle birleştirerek “to pout” olarak anlamlandırır (Clauson 1972: 847). Kıpçak Türkçesinde “yüzünü azdırmak, çalım satmak, kafa dikmek” anlamlarına geldiği tespit edilmiştir (Toparlı, 2007: 239).

Fiilinyapısı ile ilgili etimoloji ve buna bağlı olarak yapılan anlamlandırmalar epeyce karışıktır. Yazı dilimizde fiili anlamı olarak “somutmak, yüz asmak” verilmiştir. Sözlüklerde, ağızlardaki “ayakta durmak” anlamı da verilmiştir. Türk Dil Kurumu *Türkçe Sözlük*'te a) ayakta durmak, dikilmek, beklemek b) somurtmak surat asmak anlamları verilmiştir (TDK *Türkçe Sözlük*, 2005:

⁷ Bu çalışmamız devam ederken bir sosyal medya hesabından yapılan soruşturmada Derleme Sözlüğü'ndeki kayıtlardan başka illerde ve bölgelerde de kullanıldığı tespit edilmiştir. Buna göre, Batıda İzmir, Muğla, Denizli, Uşak, Afyonkarahisar illerinden başlayıp Doğu'da Malatya, Kahramanmaraş'a kadar uzanan bölgede yer yer bu anlamda kullanıldığı bilgisi edinilmiştir.

1795), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*’te somurtmak⁸ (Ayverdi, 2010: 2831), *Ötüken Türkçe Sözlük*’te a) kurularak başını yukarı kaldırmak; gururlanmak b) hoşnutsuzluğunu yüz ifadesi ile belli etmek; surat asmak c) ayakta durmak; bir iş yapmadan dikilmek (Çağbayır, 2017: 5226) anlamları verilmiştir

SONUÇ

sorut- fiili tarihî ve çağdaş lehçelerde birkaç anlamda yaşamaktadır. Türkiye Türkçesi yazı dilinde ve ağızlarında da görülen bu fiil a) somurtmak, yüz asmak b) ayakta durmak, ayakta herhangi bir şey yapmaksızın durmak anlamlarına gelmektedir. Yazımızın konusu olan *ayakta durmak* anlamının oluşumunda fiilin türeme şekline ve türetme ekinin işlevine bakmak gerekiyor. Bu fiil, -t- çatı ekiyle genişlemiş gibi görünmektedir. Fakat bu ekin görevi bilindiği gibi ettirgen çatılı fiiller oluşturmaktadır. Sözcüğün, ekin işlevine göre genişlediğini varsayarsak “soru sordurmak” şeklinde bir anlama gelmektedir. Bu anlamın “ayakta durmak” ile ilgisi yoktur. Bu yüzden, söz konusu ettiğimiz fiilin oluşumunu başka bir yapıyla ilişkilendirmek gerekir. Bunun için de fiilin, birleşik bir fiil olup olmadığını araştırmak gerekir. Bilindiği gibi Türk dilinde hareketin gerçekleştirilmesinde fiil birleştirmeleri yoğun olarak kullanılmaktadır. Tasvir fiiller dediğimiz yardımcı fiiller, ana fiilin hareketini çeşitli anlam ve biçimlerde betimlerler. Bunlardan en yoğun olarak kullanılanların başında *tur-* “ayağa kalkmak” fiili gelmektedir. Bu fiil, tarihî ve çağdaş lehçelerde birçok fiille birleşerek hareketin devamını, sürekliliğini göstermektedir. Diğer taraftan aynı fiil, bağımsız olarak “ayağa kalkmak” anlamına gelmektedir.

sorut- fiilinin yapısında da böyle bir fiil birleşmesi olmalıdır. İlk biçimi *sor-u tur-* “sorarak ayağa kalkmak, sormak için ayağa kalkmak” olan bu birleşik fiilin tasvir fiil bölümü (*tur-*) bir süre sonra ses aşınmasına uğrayarak *sorutur-* (“sormak için ayağa kalkmak”) > *sorutu-* > *sorut-* şekline dönüşmüştür.

Kaynaklar

ARAT, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (KB)

ARAT, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III, İndeks*, (Hazırlayanlar: Kemal ERASLAN-Osman F. SERTKAYA-Nuri YÜCE), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

AYVERDİ, İlhan (2010), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyatı Yayıncılık, İstanbul.

⁸ Bu sözlükte *sorut-* fiili için burada verilen örnek şiir “somurt-“ anlamında değil, “ayakta durmak” anlamındadır: (*çıkır çöplükte sorutur/iner güllüğü dağıtur/nice tavuğu avutur*).

- CAFEROĞLU, Ahmet (2011), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (2. Baskı)
- CLAUSON, S. Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar (2017) Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı *Ötüken Türkçe Sözlük*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- ÇETİN, Engin (2012), *Altun Yaruk Yedinci Kitap*. Karahan Kitabevi, Adana. (AY)
- DEMİR, Necati (2004), *Dânişmend-nâme*, Akçağ Yayınları, Ankara. (D)
- DİLÇİN, Cem (1991), *Mesud bin Ahmed, Süheyl ü Nevbahar; İnceleme-Metin-Sözlük*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara. (SN)
- ECKMANN, János (2014), *Mahmud b. Ali es-Sarayî el-Kerderî, Nehcü'l-Ferâdis Cennetlerin Açık Yolu = Uştmahlarning Açuq Yolu II Metin, Dizin*, Yayınlayanlar: Semih TEZCAN-Hamza ZÜLFİKAR, Aysu ATA, Türk Dil Kurumu Yayınları: 518, Ankara. (NF)
- ERCİLASUN, Ahmet B.- AKKOYUNLU, Z. (2014), *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti 'l-Türk (Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ERGİN, Muharrem (1989), *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (DK)
- GÖKÇE, Faruk (2013), *Gramerleşme Teorisi ve Fiil Birleşmeleri (Oğuz Türkçesine Dayalı Tarihsel-Karşılaştırmalı Bir İnceleme)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- GABAIN, A. von (1988), "Türkçede Fiil Birleşmeleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten. 1953*, 16-28, Ankara 1988.
- KORKMAZ, Zeynep (1973), *Sadru'd-din Şeyhoğlu - Marzuban-name Tercümesi - İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Mütercim Asım Efendi, *Burhan-ı Katı*, (Haz.: Prof. Dr. Mürsel ÖZTÜRK-Dr. Derya ÖRS), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000 (Burhan)
- SEVORTJAN, Êrvand Vladimirovič (2003), *Êtimologičeskiy slovar 'tjurkskix jazikov. Obščetjurkskie i mežtjurkskie leksičeskiye osnavi na bukvy "L", "M", "N", "P", "S", Otvetstvennij redaktör A. V. Dıbo. Rossijskaya Akademiya Nauk İstitut Yazıkoznaniya, Moskva*
- TAVKUL, Ufuk (2000), *Karaçay Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TDK, *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VIII*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009 (3. Baskı)
- TDK, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005 (10. Baskı)

TOPARLI, Recep (1992), *İrşadül-Müluk v'es-Selâtin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

TOPARLI, Recep, VURAL, Hanifi, KARAATLI, Recep (2014), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu. Ankara.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BİR ANLAM KÖTÜLEŞMESİ ÖRNEĞİ: ÇAKMA

Hakan AKCA*

Özet

Bir kelimenin asıl anlamından az veya çok uzaklaşarak zamanla yeni bir anlam kazanmasına anlam değişmesi denir. Anlam değişimleri sebepsiz olarak gerçekleşmez, her anlam değişiminin mutlaka bir sebebi vardır. Dilin nitelikleri, zaman, toplum hayatındaki sosyal ve kültürel değişimler, yabancı dillerin tesiri vb. anlam değişimlerinde önemli rol oynar. Anlam değişimleri; anlam daralması, anlam genişlemesi, anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi şeklinde gerçekleşebilir. Önceden iyi, güzel anlamları olan kelimelerin zamanla kötü veya kötüye doğru giden anlamlar kazanmasına anlam kötüleşmesi denir. Anlam değişimleri genellikle uzun bir sürede, çoğu kez birkaç yüz yıl içinde gerçekleşir. Ancak toplumlarda kısa bir dönemde meydana gelen gelişmeler sebebiyle çok daha kısa sürede anlam değişmesi görülebilir. Bu çalışmanın konusu, Türkiye Türkçesinde yakın zamanda anlam kötüleşmesine uğramış olan “çakma” kelimesinin incelenmesidir. Bildirinin amacı ise “çakma” kelimesindeki anlam kötüleşmesi sürecini incelemek, kelimedeki anlam değişiminin sebebini ortaya koymaktır. Türkçe sözlüklerde 2010’lu yıllara kadar “çakmak işi, vurulup çakılarak yapılarak çakılmış kuyumcu işi, bu işte kullanılan kuyumcu kalıbı” gibi anlamları bulunan “çakma” kelimesi son yıllarda “sahte, taklit” gibi kötü bir anlam kazanmıştır. Kelimedeki anlam kötüleşmesi önce argoda gerçekleşmiş ve halk dilinde hızla yaygınlaşmıştır. Yaygın kullanım sebebiyle “çakma” kelimesinin “taklit olan, sahte” anlamı *Türkçe Sözlük*’ün (TDK) 2011 yılı baskısına girmiştir. Çalışmada ilk önce anlam değişimleri üzerinde durulacak, daha sonra “çakma” kelimesindeki anlam değişmesi süreci, tarihî ve çağdaş sözlükler yardımıyla ortaya konacaktır. Bu çalışmada eş zamanlı ve art zamanlı dil bilgisi yöntemleri kullanılacaktır.

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yeni Türk Dili Ana Bilim Dalı öğretim üyesi, hakan.akca@hbv.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, anlam bilimi, anlam değişmesi, anlam kötüleşmesi, çakma

A Pejoration Example in Turkish: Çakma

Abstract

Semantic change is when a word moves away from its original meaning more or less over time and gains a new meaning. Semantic changes don't happen without reason, there is always a reason why every semantic changes. Features of the language, time, social and cultural changes in social life, influence of foreign languages etc. plays an important role in semantic changes. Semantic changes, may occur in the form of semantic restriction, semantic extension, meliorative and pejoration. Pejoration is the downgrading or depreciation of a word's meaning, as when a word with a positive sense develops a negative one. Semantic changes usually occur over a long period of time, often within a few hundred years. However, it can be seen that the semantic changes in a much shorter time due to the developments in societies in a short period of time. The subject of this study is to examine the word "çakma", which has recently depreciated in Turkish. The aim of the study is to examine the process the pejoration of the word "çakma" and to reveal the reason for the semantic change of the word. The word "çakma", which has meanings such as "hammering, jewelry work made by striking and hammered, jewelry mold used in this work" in Turkish dictionaries until the 2010s, has gained a bad meaning as "fake, imitation" in recent years. The pejoration of the word occurred first in slang and spread rapidly in colloquial language. Due to the widespread usage, the meaning of "imitated, fake" in the word "çakma" entered the 2011 edition of the Turkish Dictionary (TDK). The study will first focus on the semantic changes, then the process of semantic changing of the word "çakma" will be revealed with the help of historical and contemporary dictionaries. In this study, synchronic and diachronic grammar methods will be used.

Key Words: Turkish, semantics, semantic change, pejoration, çakma

1. GİRİŞ

Anlam değişmeleri, dil bilimi çalışmalarında en çok ilgi duyulan konulardan biridir. Canlı bir varlık olan dil, sürekli bir değişim ve gelişim içerisinde. Dildeki değişmeler ses bilgisinde, şekil bilgisinde, söz varlığında ve anlam bilgisinde görülebilir. Örneğin Tarihî Türk Lehçeleri ile bugünkü Türkiye Türkçesi karşılaştırıldığında ses bilgisindeki değişmeler tarihî ses değişmeleri veya ses düşmeleri şeklinde görülür: Eski Türkçe (ET) bar- > Türkiye Türkçesi (TT) var-, ET kör- > TT gör-, ET tiriğ > TT diri vb. Şekil bilgisindeki değişmeler, bir ekin artık kullanılmaması veya ses bakımından değişmesi şeklinde gerçekleşebilir: ET közel turur >> TT güzeldir, Eski Anadolu Türkçesi (EAT) gide yorur >> TT gidiyor vb. Söz varlığındaki değişmeler, daha çok Tarihî Türk Lehçeleri'ndeki pek çok kelimenin unutulması ve artık kullanılmaması şeklinde ortaya çıkar. Örneğin Eski Türkçede kullanılan *eü* "ağabey", *apa* "ata, amca", *yış* "orman", *süle-* "asker sevk etmek", *yağı* "düşman" vb. kelimeler bugünkü Türkiye Türkçesinde yoktur (Geniş bilgi için bk. Eker, 2005: 159-161).

Dilde anlam bakımından da değişmeler gerçekleşebilir. Dilin kendi özellikleri, tarih, toplumsal ve ruhsal etkenler, yabancı dillerin etkisi vb. anlam değişmelerinde önemi rol oynar. Anlam deęişmeleri¹, genellikle şu başlıklar altında incelenir: *Anlam genişlemesi* "bir sözcüğün ilk anlamından daha geniş anlamlar kazanması" (örneğin, ET *katun* "kağanın karısı" > TT *kadın* "erişkin dişi insan"), *anlam daralması* "bir sözcüğün eskiden karşıladıklarının bir bölümünü karşılar duruma gelmesi" (örneğin, ET *oğlan* "erkek ve kız çocuk" > TT *oğlan* "erkek çocuk"), *anlam iyileşmesi* "kötü anlamlı bir sözcüğün zamanla daha olumlu bir anlam kazanması" (örneğin, ET *yabız* "kötü, fena" > TT *yavuz* "yiğit, kahraman"), *anlam kötüleşmesi* "iyi, güzel anlamlı bir kelimenin zamanla kötü veya olumsuz bir anlam kazanması" (örneğin, Far. *canavar* "canlı, mahluk" > TT "yırtıcı, vahşi hayvan"), *genelleşme* "biz sözcüğün veya özel adın genelleşerek bir tür adına dönüşmesi" (örneğin, ET *araba* "at arabası" > TT *araba* "motorlu, motorsuz bütün tekerlekli araçlar", *Diesel* "Alman mühendis" > *dizel* "motorinle çalışan bütün araçlar") ve *başka anlama geçiş* "sözcüğün çok farklı bir anlamı karşılar duruma gelmesi" (örneğin, ET *teñri* "gök" > TT *tanrı* "Allah", ET *kiyik* "yabani hayvan" > TT *geyik* "geyik").

¹ Anlam değişmeleri hakkında geniş bilgi için bk. Aksan, 2000/III: 211-216, Aksan, 2009: 88-94, Vardar, 2002, İmer vd. 2011, Eker, 2005: 522-526, Kerimoğlu, 2017: 209-210, Demirci, 2017: 228-231.

1.1. Bildirinin Konusu, Amacı ve Yöntemi

Bu bildirinin konusu, Türkiye Türkçesinde yakın zamanda anlam kötüleşmesine uğramış olan “çakma” kelimesinin incelenmesidir. Bildirinin amacı ise “çakma” kelimesindeki anlam kötüleşmesi sürecini incelemek, kelimedeki anlam değişmesinin sebebini ortaya koymaktır.

Türkçe Sözlük'te 1. Çakmak işi. 2. Vurulup çakarak yapılmış kuyumcu işi 3. Bu işte kullanılan kuyumcu kalıbı (TDK, 2005: 425) şeklinde olumlu anlamları olan “çakma” kelimesi son yıllarda anlam kötüleşmesine uğrayarak “sahte, taklit” (TDK, 2011: 483) anlamlarını kazanmıştır. Hatta son yıllarda adeta argoda *sahte* ve *taklit* kelimelerinin yerine “çakma” kelimesi kullanılmaya başlanmış ve bu kullanım çok yaygınlaşmıştır. Örneğin çakma çanta, çakma ayakkabı, çakma gözlük, çakma sarışın vb. *Türkçe Sözlük*'ün 11. baskısında (TDK: 2011) “çakma” maddesine “sahte, taklit” anlamının eklenmesinin sebebi de bu kullanımının yaygınlaşmasıdır.

Bir kelimedeki anlam değişmesi olabilmesi için belli bir sürenin geçmesi ve belli şartların oluşması gerekir. Dolayısıyla anlam değişimleri zamandan bağımsız olarak incelenmez. Bu sebeple bildiride eş zamanlı (synchronic) ve art zamanlı (diachronic) dil bilgisi yöntemleri kullanılmıştır.

1.2. Anlam Değişimleri

Anlam değişimleri (Alm. Bedeutungswandel, İng. Semantic change), anlam bilim çalışmalarında en eskiden beri üzerinde durulan konuların başında gelir. Bir göstergenin başlangıçta dile getirdiği kavramda bir daralma, bir genişleme belirmesi ya da aynı sözcüğün bir zaman sonra başka bir kavramı anlatır duruma gelmesine *anlam değişmesi* denir. Her dilde görülen bu olaylar bazı bilgilere göre gösteren (ya da gösterge) değişmesi olarak değerlendirilir (Aksan, 2009: 88).

Vardar'a (2002: 21) göre anlamlı dil birimlerinin içerik düzlemlerinde ortaya çıkan değişikliğe *anlam değişimi* denir. Örneğin *erik* sözcüğü önceleri çeşitli meyvelerin ortak adyken anlam değişimi geçirerek bir tek meyveyi belirtmeye başlamıştır.

İmer, Kocaman ve Özsoy (2011: 27), anlam değişmesini “tarihsel süreç içinde bir sözcüğün anlamında çeşitli nedenlerle ortaya çıkan, gösterge ile sözcük ya da gösterilen arasında var olan ilişkinin değişmesi” şeklinde tanımladıktan sonra bu değişimin *anlam daralması*, *anlam iyileşmesi*, *anlam kötüleşmesi*, *anlam genişlemesi* biçiminde olabileceğini belirtir.

Yılmaz, *anlamsal değişme* terimini tercih eder ve bu terimi şöyle açıklar: Dil içi veya dil dışı etkenlerle bir göstergenin bağlamında meydana gelen

değişikliklerin anlamsal içeriğe yansımaları sonucunda oluşan “genişleme, daralma, eksilme, artma, iyileşme, kötüleşme, genelleştirme” vb. yeni durumlara denir (2014: 7).

Korkmaz, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü* adlı kitabında anlam değişmesini “bir kelimenin gösterdiği anlamdan uzaklaşarak yeni bir anlam kazanması olayı” olarak tanımlar ve *okşamak, sakınmak, küpe, beklemek, yapmak, uslu* kelimelerindeki anlam değişmelerini örnek olarak inceler (2017: 73).

1.2.1. Anlam Değişmelerinin Sınıflandırılması

Aksan, anlam değişmelerini *Gelişmeli Anlambilim* başlığı altında *anlam daralması, anlam genişlemesi, başka anlama geçiş (anlam kayması)*: Anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi olmak üzere üç başlıkta incelemiştir (Aksan, 2000/III: 211-216).

Aksan, *Anlambilim* adlı eserinde anlam değişmelerine genelleşmeyi de ilave etmiş ve anlam değişmelerini *anlam daralması, anlam genişlemesi, genelleşme, anlam iyileşmesi* ve *anlam kötüleşmesi* olmak üzere beşe ayırmıştır (2009: 90).

Anlam değişmeleri, dil bilimciler tarafından genellikle: *Genişleme, daralma, iyileşme, kötüleşme* ve *başka anlama geçiş* olmak üzere beş bölümde incelenmiştir (bk. Kerimoğlu, 2017: 209; Demirci, 2017: 228-231; İmer, Kocaman ve Özsoy, 2011: 27; Korkmaz, 2017: 73; Eker, 2005: 522-526).

1.2.2. Anlam Kötüleşmesi

Bildiride incelenen “çakma” kelimesinde anlam kötüleşmesi meydana geldiği için burada kısaca dil bilimcilerin *anlam kötüleşmesi* ile ilgili tanımları ve görüşleri üzerinde durulmuş, verilen örneklerdeki anlam değişmeleri gelişme işareti (>) ile gösterilmiştir.

Dil bilimciler, anlam kötüleşmesini benzer şekilde şöyle tanımlamışlardır: “Bir sözcüğün eskisine göre daha kötü bir anlam taşır duruma gelmesi”; örneğin Lat. *hostis* “yabancı misafir” > “düşman” (Aksan, 2000/III: 216), “Anlamın daha olumsuz (negatif) bir hâle gelmesi” (Traugott, 2006: 125), “İyi anlamlı bir kelimenin zamanla kötü veya kötüye doğru giden bir anlam kazanması”; örneğin EAT *canavar* “canlı, mahluk” > TT *canavar* “yırtıcı, vahşi hayvan”; ET *katun* “kraliçe, hükümdar hanımı” > “kibar hanım, hanımefendi” > TT *kadın* “dişi cinsten erişkin insan, hizmetkâr; ET *bayakı* “önceki, daha önce zikredilen” > TT *bayağı* “adi, değersiz, aşağı, alçak” Onun sözlerinde ve davranışlarında bir bayağılık var; bayağı mal, bayağı adam” (Korkmaz, 2017: 74-75; Karaağaç, 2016: 578), “Önceden güzel anlamları olan kelimelerin çeşitli sebeplerle anlamlarının kötüleşmesi sonucunda ortaya çıkan dilsel

durumun adı” *kenef* (Ar.): sığınak, korunak > tuvalet, hela; *dayı*: annenin erkek kardeşi > torpil yapan tanıdık; *numara*: sayı, sıra > kötü plan, kötü metot, *kıraathane*: okuma evi > okey, tavla, kâğıt oynama salonu. (Demirci, 2017: 229-230), “Sözcüğün insanlarca daha olumsuz bulunan bir kavramı karşılar duruma gelmesi” Örneğin, *sürtük* “sürtülmüş, aşınmış” > “evinde oturmayan, çok gezen kadın” (Kerimoğlu, 2017: 210), “Sözcüğün eskiye göre daha kötü bir anlamı yansıtır duruma gelmesi” (İmer, Kocaman ve Özsoy, 2011: 28), “Bir sözcüğün başlangıcındaki anlamına göre daha olumsuz, kötü bir anlam kazanması” Örneğin, Osmanlıcada *efendi* “eğitilmiş kişilere verilen bir unvan” > TT “eğitim, kültür düzeyi vb. noktalardan düşük kimselere seslenme sözü”, *kaltak* “ata vurulan bir çeşit eyer > “iffetsiz kadın” (Eker, 2005: 525).

Anlam değişimleri genellikle uzun bir sürede, genellikle birkaç yüzyıl içinde gerçekleşir ancak bir toplumda kısa bir dönemde hızlı gelişmeler olmuşsa bu anlam olayları da kısa bir süre içinde, bazen on on beş yılda gerçekleşebilir (Aksan, 2000/III: 217). Örneğin Eski Türkçede *sakınmak* fiili, “düşünmek, üzerinde durmak, planlamak” anlamlarında kullanılırken Türkiye Türkçesinde *sakınmak* “sakınmak, bir şeyi yapmaktan uzak durmak” anlamındadır. Cumhuriyet’e kadar hatta Cumhuriyet’in ilk yıllarında *efendi* kelimesi “saygın insan, yönetici” anlamlarındayken bugünkü Türkiye Türkçesinde “kapıcılık, odacılık, temizlikçilik yapan kişiler için hitap sözü” anlamında kullanılmaya başlamıştır. “Sakınmak” fiilindeki anlam değişimi uzun bir süreçte, *efendi* kelimesindeki anlam değişimi ise daha kısa bir sürede gerçekleşmiştir.

1.2.3. Anlam Değişmesinin Sebepleri

Aksan; anlam değişmesinin bir bölümünün ruhsal, toplumsal nedenlerle ve dilin niteliklerinden kaynaklanan etkenlerle gerçekleştiğini, bu değişmelerin birçoğunda aktarmalarının, güzel adlandırma ve terbiyeliliğin, toplumun dünya görüşündeki değişikliklerin etkileri olduğunu söyler (2000/III: 216-217).

Vardar anlam değişimlerinin genellikle tarihsel, dil bilimsel, toplum bilimsel, ruh bilimsel nedenlerle ortaya çıktığını; bilimlerde, kurumlarda, törelerde görülen değişimlerin nesnelere değiştirerek dil dizgesini dolaylı olarak etkilediğini (tarihsel nedenler); seslere, biçimlere, söz dizimine ilişkin nedenlerin bulaşmaya, köken yakıştırma ya da yerlileştirmeye, eş adlı çatışmasına yol açtığını (dil bilimsel nedenler), sözcüğün dar bir toplumsal kesimden geniş bir kesime aktarılmasıyla anlamca genişlemesi ya da bunun tersine bir süreç sonunda anlamca daralmasının içerik alanını etkilediğini

(toplum bilimsel nedenler), anlatım gücünü artırma çabalarının da anlam değişimine yol açtığını (ruh bilimsel nedenler) belirtir (2002: 21).

Demirci'ye (2017: 223) göre anlam değişiminin çok farklı sebepleri vardır ve bunlardan en önemlisi ihtiyaçlardır. Hızla değişen dünyadaki gelişmelere göre dil de hızla değişir. Yeni ortaya çıkan maddelere, malzemelere, ithal veya imal edilen mallara, fikirlere, kavramlara ve türlü türlü duruma isim bulma ihtiyacı dili harekete geçirir. Dil bazen bu ihtiyacını ödünçlemelerle karşılarken çoğunlukla kendi iç dinamikleriyle hâller. Eski kelimeye yeni anlam verme de bunlardan biridir.

Kocaman, anlam değişmelerinin sebeplerini, *dilsel nedenler, tarihsel nedenler, toplumsal nedenler, ruh bilimsel nedenler, yabancı dillerin etkisi ve yeni bir gösterene (kelimeye) duyulan ihtiyaç* olmak üzere altı başlıkta incelemiştir (Geniş bilgi için bk. Kocaman, 1980: 91-92; Eker, 2005: 523).

2. İNCELEME

2.1. “Çakma” Kelimesindeki Anlam Değişmesi Süreci

Osmanlı'nın son dönemlerinden 2010'lu yıllara kadar olan süreçte “çakma işi, vurup çakmak suretiyle yapılmış kuyumcu işi, bu işte kullanılan kuyumcu kalıbı” gibi anlamları olan *çakma* kelimesinin olumsuz bir anlamı yoktu. Sözlüklerden anlaşıldığına göre *çakma*, altın üzerinde vurup çakmakla yapılan bir çeşit el işçiliği ve bu işte kullanılan bir çeşit kalıptır. Dolayısıyla eskiden çakma altın, “çakmak suretiyle kabartmalar yapılmış olan altın” anlamındaydı. Oysa günümüzde *çakma* kelimesi anlam kötüleşmesine uğradığı için *çakma altın* ifadesi “sahte altın” anlamını çağrıştırmaktadır.

“çakma” kelimesinde meydana gelen anlam değişmesi sürecini Türkçe sözlüklerden takip etmek mümkündür. Çünkü bir kelime anlam değişmesine uğramış veya yeni bir anlam kazanmışsa bu durum kullanım sıklığına bağlı olarak sözlüklere de yansiyacaktır. Bu sebeple öncelikle kelimenin tarihî ve çağdaş Türkçe sözlüklerdeki anlamları incelenmiştir. Kelimenin “sahte, taklit” anlamları argoda yaygınlaştığı için argo sözlükleri de taranmıştır.

2.1.1. Türkçe Sözlüklerde “Çakma” Kelimesi

“Çakma” kelimesine ilk kez Ahmet Vefik Paşa'nın hazırlamış olduğu *Lehçe-i Osmani* (1876) adlı sözlükte rastlanmıştır. Bu sözlükte “çakma” kelimesi, “Kabartma” **dişi çakma** çökertme, çakmakla yapılmış kuyumcu işine çakmacı (denir)” anlamlarındadır (Ahmet Vefik Paşa, 2000: 84)

Kamus-i Türki'de “çakma” kelimesi şöyle açıklanmıştır: 1. Çakmak fiili 2. Vurup çakmakla yapılmış kuyumcu işi: **erkek çakma** = bunun kabartmalısı;

dişi çakma = bu işin çukurlusu yani kabartmanın tersi. 3. Bu işte kullanılan kuyumcu kalıbı (Sami, 1317: 500).

Derleme Sözlüğü'nde üç farklı “çakma” kelimesi mevcuttur. Bunlar: “Deri hastalığı, yara, çıban” (**çakma I**); “Hayvanlara işaret vermek için kullanılan araç” (**çakma II**); ve “Gelin teli” (**çakma III**) anlamlarındadır (DS III, 1993: 1045).

Türkçe Sözlük'ün (TDK) ilk baskısında *çakma* kelimesi: “1. Çakmak eylemi. 2. Vurup çakarak yapılmış kuyumcu işi. **Dişi çakma**, bunun çukurlusu; **erkek çakma** bunun kabartmalısı. 3. Bu işte kullanılan kuyumcu kalıbı” (TDK, 1945: 110) şeklinde açıklanmıştır.

Türkçe Sözlük'ün ikinci baskısında *çakma* kelimesi: “1. Çakmak eylemi. 2. Vurup çakarak yapılmış kuyumcu işi ki bunun çukurlusuna **dişi çakma**, kabartmalısına da **erkek çakma** denir. 3. Bu işte kullanılan kuyumcu kalıbı” (TDK, 1955: 148) şeklinde tanımlanmış ve aynı tanım *Türkçe Sözlük*'ün üçüncü (TDK, 1959: 158), dördüncü (TDK, 1966: 147), beşinci (TDK, 1969: 148), altıncı (TDK, 1974: 148) ve yedinci (TDK, 1983: 221-222) baskılarında aynen tekrar edilmiştir.

Türkçe Sözlük'ün sekizinci (TDK, 1988: 270) baskısında aynı tanım yapılmış ancak kelimeye *hlk.* kısaltmasıyla “Deri hastalığı, yara, çıban” anlamı eklenmiştir.

Türkçe Sözlük'ün dokuzuncu (TDK, 1998: 425) ve onuncu (TDK, 2005: 425) baskılarında da sekizinci baskıdakine benzer şu tanımlar yapılmıştır: 1. Çakmak işi. 2. Vurup çakarak yapılmış kuyumcu işi, çukurlusuna **dişi çakma**, kabartmalısına da **erkek çakma** denir. 3. Bu işte kullanılan kuyumcu kalıbı. 4. *hlk.* Deri hastalığı, yara çıban.

Görüldüğü gibi *Türkçe Sözlük*'ün (TDK) 2005 yılındaki onuncu baskısına kadar “çakma” kelimesinde “sahte, taklit” anlamı yoktur ancak bu anlam *Türkçe Sözlük*'ün on birinci baskısında şu şekilde yerini almıştır: **çakma** 1. Çakmak işi. 2. Vurulup çakarak yapılmış kuyumcu işi, çukurlusuna **dişi çakma**, kabartmalısına da **erkek çakma** denir. 3. Bu işte kullanılan kuyumcu kalıbı. 4. *sf. argo* Taklit olan, sahte. 5. *hlk.* Deri hastalığı, yara çıban (TDK, 2011: 483).

Diğer Türkçe sözlükler incelendiğinde “çakma” kelimesinin “sahte, taklit” anlamları 2010 yılına kadar olan dönemde görülmez. Örneğin Ali Püsküllüoğlu'nun hazırladığı *Türkçe Sözlük*'ün genişletilmiş beşinci (2004: 390) ve yedinci baskılarında (2008: 398) “sahte, taklit” anlamları yer almaz. Bu sözlüğün her iki baskısında da “çakma” kelimesi şöyle tanımlanır: 1.

çakmak eylemi. 2. vurup çakarak yapılmış kuyumcu işi 3. bu işte kullanılan kuyumcu kalıbı.

Dil Derneğinin hazırladığı *Türkçe Sözlük*'ün birinci (1998: 245) ve ikinci (2005: 361) baskılarında “çakma” kelimesinde “sahte, taklit” anlamları yoktur.

Ötüken Türkçe Sözlük'te üç adet “çakma” maddesi vardır ancak bu maddelerde “sahte, taklit” anlamları yoktur (Çağbayır, 2007: 861).

Ayverdi tarafından hazırlanan *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te de “çakma” kelimesinin “sahte, taklit” anlamları yoktur. Sözlükte kelime şöyle tanımlanmıştır: 1. Çakmak işi. 2. Maden, deri vb. üstüne kalıpla kabartma şekiller yapmak işi. 3. Vurmak ve çakma suretiyle üzerine kabartma veya çukur desenler yapılmış kuyumcu işi. 4. Bu iş için kullanılan kalıp. 5. sıf. Kalıp çakılarak üzerine kabartma şekiller yapılmış olan: “Çakma deri.” “Çakma gümüüş.” (2010: 208).

Kelimedeki “sahte, taklit” anlamları Mehmet Doğan'ın hazırladığı *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*'ün genişletilmiş yeni 23. baskısında yer almıştır. Sözlükte *çakma* kelimesi şöyle tanımlanmıştır: [i.] 1. Çakmak fiili. 2. Kalıpla vurup çakmak suretiyle yapılan kuyumcu işi, nakır, bu iş için kullanılan kuyumcu kalıbı. 3. Dişi ve erkek kalıplar arasına konulan madenî levhaya baskı neticesi kabartma yapma. 4. İçki içme. 5. [s.] **Sahte, taklit** (Doğan, 2011: 284).

2.1.2. Argo Sözlüklerinde “Çakma” Kelimesi

Devellioğlu'nun *Türk Argo Sözlüğü*'nde (1970) ve Püsküllüoğlu'nun hazırladığı *Türkçenin Argo Sözlüğü*'nün ilk (1996) ve ekli ikinci (2004) baskılarında “çakma” kelimesi yer almaz. Arslan (2004) tarafından hazırlanan *Argo Kitabı* adlı çalışmada Türkçedeki tarihî argo sözlüklerinin kelime listeleri verilmiş ancak bu listelerde “çakma” kelimesine rastlanmamıştır.

Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla) adlı çalışmada “çakma” kelimesi: “(Otomobil motoru için) sahte, numarası değiştirilmiş.” (Aktunç, 2000: 74) şeklinde tanımlanmıştır ancak aynı sözlüğün on birinci (2017) ve on ikinci (2019) baskılarında kelimeye “sahte, uydurma” anlamları ilave edilmiş ve kelime şöyle açıklanmıştır: “(Otomobil motoru için) sahte, numarası değiştirilmiş, Ayr. bk. ÇAKMAK, GENÇ. **Sahte, uydurma**” (Aktunç, 2017: 78; 2019: 78).

Sezgin tarafından hazırlanan *Yeni Argo Sözlüğü*'nde “çakma” kelimesi “sahte, uydurma” anlamlarındadır (2013: 70).

Görüldüğü gibi argo sözlüklerde “çakma” kelimesinin “sahte, taklit” anlamlarını kazanması süreci Türkçe sözlüklerle paralellik gösterir. Yani

2010’lu yıllara kadar olan dönemde argo sözlüklerde kelimenin bu anlamları görülmez. Yalnızca Aktunç’un *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla)* adlı eserinde “(Otomobil motoru için) sahte, numarası değiştirilmiş.” (2000: 74) açıklaması yapılmıştır ancak burada özel bir alanda (otomobil motoru için) “sahte” anlamı vardır, kelime henüz tam manasıyla “sahte, taklit” anlamında değildir.

2.1.3. Google Arama Motorunda “Çakma” Kelimesi

“Çakma” kelimesinin anlam kötüleşmesine uğrayarak “sahte, taklit” anlamını kazanması ve bu anlamın yaygınlaşmasının bir delili de Google arama motorundaki verilerdir. Google arama motorunda herhangi bir harfe basıldığında o harfle başlayan ve en çok aranan on kelimenin listesi otomatik olarak çıkmaktadır. Aynı şekilde arama motoruna herhangi bir kelimedenden sonra bir boşluk bırakılıp herhangi bir harf yazıldığında o kelimenin yazılan harfle başlayan kelimelerle birlikte kullanıldığı ilk ondaki arama listesi otomatik olarak sıralanmaktadır. Buna göre Google arama motorunda “çakma” kelimesiyle birlikte kullanılan kelimeleri tespit etmek için sırasıyla aşağıdaki adımlar uygulanmış ve şu sonuçlar elde edilmiştir.²

1. Google arama motoruna çakma yazıp bir boşluk bırakıldığında en çok aranan ve otomatik olarak çıkan ilk on kelime şunlardır (listeyi uzatmamak için *çakma* kelimesi ç. olarak kısaltılmıştır):

ç. airpods, ç. rolex, ç. atatürk, ç. nike, ç. iphone 11, ç. iphone, ç. iphone x, ç. apple watch, ç. airpods pro, ç. adidas

2. Google arama motoruna çakma kelimesinden sonra bir boşluk bırakıp sırasıyla alfabedeki harfleri yazınca çıkan sonuçlar şunlardır:

çakma a: ç. airpods, ç. atatürk, ç. ayakkabı, ç. apple watch, ç. airpods pro, ç. airpods fiyat, ç. air force, ç. airpods ekşi, ç. airpod, ç. airpods yorum

çakma b: ç. balenciaga, ç. bluetooth kulaklık, ç. beats, ç. barbie, ç. bot, ç. brawl stars, ç. beşiktaş forması, ç. bilezik, ç. boxer, ç. beymen

çakma c: ç. çanta, ç. columbia, ç. converse, ç. cat bot, ç. crocs, ç. casio saat, ç. camper, ç. cüzdan, ç. civata, ç. converse uzun, ç. chanel ayakkabı

çakma ç: ç. çanta, ç. çelik dübel, ç. çakma, ç. çeyrek altın, ç. çevik, ç. çanta ekşi, ç. çakmak, ç. çeşitleri, ç. çeyrek bileklik, ç. çanta toptancıları

çakma d: ç. dübel, ç. diş, ç. dewalt, ç. diesel saat, ç. dewalt matkap, ç. dupond çakmak, ç. düğme, ç. deri mont, ç. diploma, ç. dolce gabbana, ç.

² Bu tarama 11.03.2020 tarihinde yapılmıştır. Google’daki arama sıklığına göre listeler güncellendiği için sonuçlarda zamanla farklılık görülebilir.

çakma e: ç. e posta, ç. erdem hastanesi, ç. eşofman takımı, ç. eşofman, ç. okul, ç. e okul, ç. erkek spor ayakkabı, ç. earbuds, ç. airpods, ç. emmy, ç. eşofman takımları

çakma f: ç. forma, ç. forma nereden alınır, ç. foreo, ç. fenerbahçe forması, ç. fortnite, ç. frodo, ç. ferrari, ç. futbol topu, ç. fendi, ç. frodo ne demek

çakma g: ç. gucci, ç. glock nasıl anlaşılır, ç. guess çanta, ç. gucci cüzdan, ç. giyim, ç. gözlük, ç. gucci çanta, ç. g shock, ç. glock, ç. gta 5, ç.

çakma h: ç. harley davidson bot, ç. harley, ç. hummel, ç. hermes çanta fiyatları, ç. hublot, ç. harley davidson motor, ç. huawei, ç. hummel eşofman, ç. huawei p20 lite, ç. hermes saat

çakma i: ç. iphone, ç. iphone 11, ç. iphone x, ç. ıwc saat, ç. ıp adresi, ç. iphone 6, ç. ışın karaca, ç. iphone 7, ç. iphone 8, ç. iphone xs

çakma i: çakma boşluk i yazınca yalnızca iphone ürünleri sıralanmıştır.

çakma j: ç. jordan, ç. jbl, ç. jack wolfskin mont, ç. jordan ayakkabı, ç. jordan 1, ç. jbl hoparlör, ç. jenga, ç. jordan 11, ç. jbl kulaklık, ç. jbl boombox

çakma k: ç. krampon, ç. kanken, ç. kenzo, ç. kyrie 5, ç. kanken çanta, ç. kulaklık, ç. kıyafet, ç. kipling çanta, ç. kangal, ç. kamera

çakma l: ç. lacoste, ç. lol bebek, ç. lego, ç. legolas, ç. lol, ç. lois vitton çanta, ç. lacoste mont, ç. lacoste gömlek, ç. les benjamins, ç. lacoste ayakkabı

çakma m: ç. minecraft, ç. monopoly, ç. mont, ç. makinası, ç. markalar, ç. mocler, ç. mi band 4, ç. mercedes, ç. moncler mont, ç. mail

çakma n: ç. nike, ç. north face, ç. nike air force, ç. nike krampon, ç. ne demek, ç. nike mont, ç. netflix, ç. new balance, ç. nike tayt, ç. nike çanta

çakma o: ç. off white, ç. omo, ç. oyunlar, ç. oyuncu koltuğu, ç. oyunu, ç. omega saat, ç. outdoor, ç. office, ç. oyuncaklar, ç. oyun konsolu

çakma ö: ç. öğrenci, ç. öğrenci kitabının özeti, ç. öğrenci kitap, ç. öğrenci kitabının özeti uzun, ç. öğrenci kitabının özeti kısaca, ç. örümcek adam filmi, ç. öğrenci oku, ç. öğrenci belgesi, ç. öğrenci kartı, ç. örnekleri

çakma p: ç. polisler, ç. parfüm, ç. polo, ç. polisler izle, ç. polisler 2, ç. puma, ç. pandora, ç. pensesi, ç. ps4 kolu, ç. pubg

çakma r: ç. rolex, ç. ronring, ç. rolex ekşi, ç. rolex fiyat, ç. rayban, ç. ronaldo, ç. razer, ç. redmi airdots, ç. reebok, ç. roblox

çakma s: ç. saat, ç. somun, ç. skechers, ç. sarışın, ç. saatler, ç. salomon, ç. sakallı dede, ç. samsung, ç. spor ayakkabı toptan, ç. sözler

çakma ş: ç. şömine, ç. şarjlı matkap, ç. şapka, ç. şömine modelleri, ç. şarj aleti telefonu bozar mı, ç. şifre, ç. şarj aletiyle iphone şarj etme, ç. şarj kablosu telefona zarar verir mi, ç. şarj aleti nasıl anlaşılır, ç. şeylere ne denir

çakma t: ç. telefon, ç. the north face, ç. timberland bot, ç. tektaş, ç. trabzan, ç. telefon numarası, ç. tişört, ç. tabu, ç. tommy hilfiger, ç. taksi

çakma u: ç. ugg, ç. under armour, ç. uno, ç. uçak bileti, ç. us polo, ç. ugg gri, ç. up watch, ç. uspa, ç. up saat, ç. ugg terlik

çakma ü: ç. ürünler, ç. ürün, ç. ürünler ankara, ç. ürünü satanı nereye şikayet edebilirim, ç. ünlüler, ç. ürün kullanmak caiz mi, ç. ürün şikayet, ç. ürünler toptan, ç. ürün almak, ç. ürün satma cezası

çakma v: ç. vans, ç. vakko şal, ç. versace saat, ç. vida, ç. versace, ç. cersace saat en ucuz, ç. versace gömlek, ç. vakko, ç. vakko eşarp

çakma y: ç. yeezy, ç. yüzük, ç. yumurta, ç. youtube, ç. ysl çanta, ç. yüzükler, ç. youtube plaketi, ç. yarım altın, ç. yerli oto, ç. yeezy 700

çakma z: ç. zippo, ç. zara, ç. zimba, ç. zimba teli, ç. zimba makinesi, ç. zippo ekşi, ç. zara mont, ç. zanotti, ç. zara pantolon, ç. zara elbise

Google arama motorundan elde edilen yukarıdaki veriler “çakma” kelimesinin asıl anlamlarından uzaklaşarak “sahte, taklit, uydurma” anlamları kazandığını göstermektedir. Çünkü “çakma” kelimesinin sıfat olarak kullanıldığı yukarıdaki örneklerin neredeyse tamamı çakılarak elde edilen ürünler değildir.

2.1.4. “Çakma” Kelimesinin Kökeni ve Anlamı ile İlgili Görüşler

Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü (Eyuboğlu, 1991), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (Eren, 1999) ve *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı* (Tietze, 2002) adlı eserlerde “çakma” maddesi yoktur.

Yapı bakımından çak- fiili ile -ma fiilden isim yapım ekinden meydana gelen çakma kelimesi, Gülensoy’un *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi* adlı sözlüğünde “(hlk.) 1. Deri hastalığı, yara, çıban ~ çakmaca, çakmak, 2. Hayvanlara işaret vermek için kullanılan araç 3. Gelin teli < çakma [-ca/+mak]” şeklinde açıklanmıştır (2007: 213).

Nişanyan’ın internet ortamında kullanıma sunduğu, *Nişanyan Sözlük*’te (2020) çakma maddesi şöyle açıklanmıştır: [Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî* (1876)] *çakma* “kabartma, çakmakla yapılmış kuyumcu işi. TTü: “sahte (argo)” (Ekşi Sözlük, 2003) olm hatun direk *çakma* elf, o boyla elf mi olunmuş. < TTü çak- +mA”.

Nişanyan, kelimedeki anlam değişmesiyle ilgili olarak “2000- sonrası argoda kullanılan deyim muhtemelen kuyumculuk veya metal işlemeciliğinden alınmıştır.” notunu kaydetmiştir. (<https://www.nisanyansozluk.com>, *çakma* maddesi).

Evirgen, “Sahte Kavramını Karşılaman Çakma, İmitasyon, Kolpa, Korsan, Sözde ve Taklit Sözcüklerinin Kullanımları” (2020: 511-512) adlı çalışmasında *çakma* kelimesinin sahte anlamının *numarası değiştirilmiş otomobil motoru* kullanımından genişlediği kanaatinde olduğunu belirtmiştir. Evirgen ayrıca *çakma* kelimesinin kullanımlarını belirlemek amacıyla taradığı gazetelerde örnekleri oluşturan köşe yazıları ve haberlerin 2010 ile 2020 yılları arasına ait olduğunu, metinlerde *çakma* kelimesinin ticari malların (*çakma çanta, çakma ayakkabı vb.*) yanı sıra kurum ve kuruluşlar (*çakma kolej, çakma dernek vb.*), tanınmış kişilerin adları (*çakma Napolyon, çakma Ahmet Kaya vb.*), meslekler (*çakma imam, çakma savcı vb.*), unvan ve nitelikleriyle (*çakma milliyetçi, çakma sarışın vb.*) birlikte kullanıldığını tespit etmiştir.

Ekşi Sözlük ve Uludağ Sözlük gibi bilimsel amaçla hazırlanmayan internet sözlüklerinde “çakma” kelimesindeki anlam değişmesiyle ilgili bazı görüşler bulunmaktadır. Ekşi Sözlük’te (Sözlük, 2020) kelimenin Mercedes marka otomobillerin önündeki Mercedes alyansının çalınıp Serçe marka araçlara monte edilmesi sebebiyle türediği sanılsa da Roman dilinden ortaya çıktığı (2005); eskiden bazı araçlarda kullanılan ve tutmaması nedeniyle artık kullanılmayan bir şanzıman tipi olan çakma vites nedeniyle bu anlamı yüklenmiş bir kelime olabileceği (2010); eskiden İstanbul’da oto tamircilerinin debriyaj balatalarının yerine eski balatayı yamayarak tahta çivisi ile çakmaları sonucunda ortaya çıktığı (2012); eskiden otomobillerde balata bittiği zaman balatanın tamamının hemen değiştirilmediği, temas eden kısma balatanın yapıldığı maddeden elde edilen bir parçanın çakıldığı, aslı gibi olmadığından buna çakma balata dendiği, daha sonra bu ifadenin orijinal olmayan diğer şeyler için de kullanılmaya başlandığı (2017) görüşleri vardır.

Uludağ Sözlük’te (Sözlük, 2020) bu değişimin aslının çok eskilere dayandığı, yaklaşık otuz yıl önce araçların debriyaj balatasına araç sahibinin maddi gücü elverişsiz olduğu için özel balata çakan dükkanların olduğu, yenisini almak yerine daha ekonomik olduğu için balataya çakma yapıldığı, kamyonlarda da arka frenlerde çakma balatalar uygulandığı (2016) görüşü yer almaktadır.

Nişanyan, argoda kullanılan bu deyim altın ve metal işlemeciliğinden çıktığı görüşündedir. Biz bu görüşe katılmıyoruz çünkü kelimedeki anlam değişmesi altın veya metal işlemeciliği sebebiyle gerçekleşseydi kelime

daha erken dönemde “sahte, taklit” anlamı kazanırdı ve bu anlam 2000 yılı öncesindeki Türkçe ve argo sözlüklerde görülürdü. Oysa kelimenin “sahte, taklit” anlamı, 2010 yılından sonra basılan sözlüklerde görülmeye başlanmıştır. Üstelik altın, gümüş gibi değerli madenlerde çakma işi bir emek ürünüdür ve bu madenlerin değerini artırır. Değerli madenlerde çakma işi emek ve sabır istediği için kelime, sahte altın üretimi sebebiyle yaygınlaşmış olamaz.

Biz, kelimedeki anlam kötüleşmesiyle ilgili olarak Ekşi Sözlük yazarları tarafından 2012 ve 2017, Uludağ Sözlük yazarları tarafından 2016 yılında yazılan görüşlerin isabetli olduğunu düşünüyoruz. Bizce de çakma kelimesinin “sahte, taklit” anlamı, 1980’li yıllarda otomobillerin debriyaj ve fren balatalarının tamirhanelerde çakılarak tamir edilmesi ve bunlara *çakma balata*³ denmesi sebebiyle otomobil sanayii dilinde ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştır.

Bu anlam değişmesinde sosyo-ekonomik durumun etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Türkiye’de otomobil kullanımının 1970’li yıllarda artmaya başlamasıyla otomobillerde yedek parça ihtiyacı doğmuştur. O yıllarda araçların yedek parçalarının üretimi Türkiye’de yaygınlaşmamıştı ve orijinal yedek parçaların maliyeti çok yüksekti. Bu sebeple otomobil tamircileri yedek parçada maliyeti düşürmek için bazı çözümler üretiyorlardı. Bunlardan biri de araçların debriyaj veya fren mekanizmasına balatanın çakılmasıydı. Bu şekilde yapılan balatalara *çakma balata* deniyordu. Ancak o dönemde *çakma balata* tamlamasındaki *çakma* kelimesi, doğrudan “sahte, taklit” anlamını değil, “çakılmış, çakmak suretiyle elde edilmiş” anlamını taşıyordu ve aynı zamanda çakılarak elde edilen bu ürün aslında orijinal değildi, yani taklitti. İşte bu durum, kelimedeki anlam değişmesine yol açmış, sanayi dilinde ve argoda orijinal olmayan, taklit olan bütün ürünler için “çakma” kelimesi kullanılmaya başlamıştır. Örneğin çakma gözlük, çakma öğrenci, çakma eşofman takımı, çakma Adidas vb.

Bir kelimedeki anlam değişmesinin sözlüklere yansımaları için belli şartların oluşması gerekir. Bunlardan en önemlisi, kullanım sıklığı ve yaygınlaşmadır. Nitekim *çakma* kelimesindeki anlam kötüleşmesi, 2000’li yıllarda yaygınlaşmaya başlamış, kelimenin “sahte, taklit” anlamları Türkçe ve argo sözlüklere 2010 yılından sonra yansımıştır.

1970’li ve 1980’li yıllarda otomobil yedek parçası olan çakma balatalar gerçekten çakılarak elde edilmiş, bu ürünler aynı zamanda taklit, bir bakıma

³ Çakılarak tamir edilen balatalara *çakma balata* dendiğini 1993 yılında Ankara’da aracımızı bakıma götürdüğümüzde duyduk. Otomobil tamircisi, değişmesi gereken debriyaj balatası yerine çakma balata veya orijinal balata takabileceğini söylemiş; çakma balatanın ne olduğunu sorduğumuzda balatayı kendi dükkanlarında çakarak tamir ettiklerini, çakma balatanın orijinalinden çok farkı olmadığını ifade etmiştir.

sahte olduğu için çakma balata tamlamasındaki dolaylı olan “orijinal olmayan, taklit” anlamı taklit edilen bütün ürünler için kullanılıp yaygınlaşmış ve yaygın kullanım sebebiyle yeni anlam 2010 yılından sonra sözlüklere yansımıştır. Nitekim Evirgen’in (2020: 518), 2010 ve 2020 yılları arasında yayımlanan gazetelerin haber metinleri ve köşe yazılarında *çakma* kelimesinin “aslına benzetilerek yapılan” ürünlerle ilgili kullanımlarının yanında *sözde* gibi “gerçekte öyle olmayıp öyle geçinen veya bilinen” anlamıyla da sıklıkla kullanıldığını tespit etmesi bizim görüşümüzü desteklemektedir. Çünkü çakılarak tamir edilen çakma balatalar aynı zamanda aslına benzetilerek üretilmiştir.

SONUÇ

Bir kelimenin gösterdiği anlamından az veya çok uzaklaşarak yeni bir anlam kazanmasına *anlam değişmesi*; iyi anlamlı bir kelimenin zamanla kötü veya kötüye doğru giden bir anlam kazanmasına *anlam kötüleşmesi* denir. Anlam değişimleri sebepsiz yere gerçekleşmez, her anlam değişiminin mutlaka dilsel, tarihî, sosyal, ruh bilimsel vb. sebepleri vardır.

Bu bildiriye “çakmak işi, vurulup çakılarak yapılarak çakılmış kuyumcu işi, bu işte kullanılan kuyumcu kalıbı” gibi olumlu anlamları bulunan ve son yıllarda anlam kötüleşmesine uğrayarak “sahte, taklit, uydurma” anlamları kazanan *çakma* kelimesindeki anlam değişiminin sebebi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bizce kelimenin argoda “sahte, taklit” anlamı kazanması ve bu anlamın yaygınlaşması otomobil sanayii dilinde sosyo-ekonomik sebeplerle gerçekleşmiştir. Görüşümüzü destekleyen deliller şunlardır:

1. Türkiye’de 1980’li yıllarda otomobil yedek parça ihtiyacı artmıştır ancak o dönemde otomobil yedek parçalarının üretimi Türkiye’de yaygınlaşmadığı için orijinal yedek parçaların maliyeti çok yüksektir. Bu sebeple yüksek maliyetli olan debriyaj ve fren balataları, otomobil tamircileri tarafından genellikle çakılarak tamir edilmiş ve bunlara *çakma balata* denmiştir.

2. Çakma fren veya debriyaj balataları sahte değildir, gerçekten de çakılarak elde edildikleri için bunlara *çakma balata* denmiştir ancak çakılarak elde edilen çakma balataların aynı zamanda orijinal ürünün taklidi, bir bakıma sahtesi olması sebebiyle bu anlam orijinal olmayan, taklit olan bütün ürünlere sirayet etmiştir. Kelimedeki anlam kötüleşmesinin argoda yaygınlaşması da bu anlamın sanayi dilinde ortaya çıktığını göstermektedir.

3. Çakma balatanın ortaya çıkışı (1970’li, 1980’li yıllar), kelimedeki “sahte, taklit” anlamlarının yaygınlaşması (1990 ve 2000’li yıllar) ve yeni

anlamın Türkçe sözlüklere ve argo sözlüklerine yansımaları (2010 yılından sonra) zaman bakımından da uyuşmaktadır.

Ayrıca teknolojinin ilerlemesi ve makineleşmenin artması sebebiyle son yıllarda altın, gümüş gibi madenlerde çakma işçiliğinin neredeyse yok olması da *çakma* kelimesinin “sahte, taklit, uydurma” anlamına geçişini hızlandırmış olmalıdır.

Kaynaklar

- Ahmet Vefik Paşa (2000). *Lehçe-i Osmanî*. (Haz. Recep Toparlı). Ankara: TDK.
- Aksan, D. (2000/III). *Her Yönüyle Dil – Ana Çizgileriyle Dilbilim 3. Cilt*. Ankara: TDK.
- Aksan D. (2009). *Anlambilim*. 4. Basım. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aktunç, H. (2000). *Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla)*. YKY’de 2. baskı. İstanbul: Yapı Kredi.
- Aktunç, H. (2017). *Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla)*. 11. baskı. İstanbul: Yapı Kredi.
- Aktunç, H. (2019). *Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla)*. 12. baskı. İstanbul: Yapı Kredi.
- Arslan, M. (2004). *Argo Kitabı*. İstanbul: Kitabevi.
- Ayverdi, İ. (2010). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. 1. baskı. İstanbul: Kubbealtı İktisadi İşletmesi.
- Çağbayır, Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken.
- Demirci, K. (2017). *Türkoloji İçin Dilbilim*. 4. Baskı. Ankara: Anı.
- Derleme Sözlüğü* (DS) III (1993). *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. C. III. Ankara: TDK.
- Devellioğlu, F. (1970). *Türk Argo Sözlüğü*. Ankara: Bilgi Basımevi.
- Doğan, M. (2011). *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*. Genişletilmiş, yeni 23. baskı. Ankara: Yazar Yayınları.
- Eker, S. (2005). *Çağdaş Türk Dili*. 3. Baskı. Ankara: Grafiker.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro.
- Evirgen, A. E. (2020). “Sahte Kavramını Karşılayan Çakma, İmitasyon, Kolpa, Korsan, Sözde ve Taklit Sözcüklerinin Kullanımları”. *XII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Ankara: Gazi Üniversitesi: 510-519.
- Eyuboğlu, İ. Z. (1991). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- İmer K., Kocaman, A. ve Özsoy A. S. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

- Karaağaç, G. (2016). *Türkçenin Dil Bilgisi*. 3. Baskı. Ankara: Akçağ.
- Kerimoğlu, C. (2017). *Genel Dilbilime Giriş*. Gözden Geçirilmiş 4. Baskı. Ankara: Pegem Akademi.
- Kocaman, A. (1980). "Dilbilimsel Anlambilim". *Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları I*. Ankara: TDK.
- Korkmaz, Z. (2017). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 5. Baskı. Ankara: TDK.
- Püsküllüoğlu, A. (2004a). *Türkçenin Argo Sözlüğü*. Ankara: 2004.
- Püsküllüoğlu, A. (2004b). *Türkçe Sözlük*. Genişletilmiş 5. Baskı. İstanbul: Doğan Yay.
- Püsküllüoğlu, A. (2008). *Türkçe Sözlük*. 7. basım. İstanbul: Can Sanat.
- Sami, Ş. (1317). *Kâmûs-i Türkî*. İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Sezgin, B. (2013). *Yeni Argo Sözlüğü*. İstanbul: Cinius.
- Tarama Sözlüğü* (1995). Ankara: TDK.
- TDK (1945). *Türkçe Sözlük*. Haz. Mehmet Ali Ağakay ve başk. Birinci baskı, İstanbul: TDK.
- TDK (1955). *Türkçe Sözlük*. Haz. Mehmet Ali Ağakay ve başk. İkinci baskı, Ankara: TDK.
- TDK (1959). *Türkçe Sözlük*. Haz. Mehmet Ali Ağakay ve başk. Üçüncü baskı, Ankara: TDK.
- TDK (1966). *Türkçe Sözlük*. Haz. Mehmet Ali Ağakay ve başk. Dördüncü baskı, Ankara: TDK.
- TDK (1969). *Türkçe Sözlük*. Haz. Mehmet Ali Ağakay ve başk. Beşinci baskı. Ankara: TDK.
- TDK (1974). *Türkçe Sözlük*. Haz. Kemal Demiray ve başk. Altıncı baskı, Ankara: TDK.
- TDK (1983). *Türkçe Sözlük*. Haz. Mustafa Canpolat ve başk. Yedinci baskı, Ankara: TDK.
- TDK (1988). *Türkçe Sözlük*. Haz. Hasan Eren ve başk. Yeni (Sekizinci) baskı, Ankara: TDK.
- TDK (1998). *Türkçe Sözlük*. Haz. İsmail Parlatır ve başk. Dokuzuncu baskı, Ankara: TDK.
- TDK (2005). *Türkçe Sözlük*. Haz. Şükrü Halûk Akalın ve başk. Onuncu baskı, Ankara: TDK.
- TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. Haz. Şükrü Halûk Akalın ve başk. 11. baskı, Ankara: TDK.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. İstanbul: Simurg.
- Topaloğlu, A. (2014). *Türkçe Sözlük Güzel Türkçenin Sözlüğü*. İstanbul: Kapı.

Traugott, E. C. (2006). "Semantic Change: Bleaching, Strengthening, Narrowing, Extension". *Encyclopedia of Language & Linguistics*. Second Edition. Palo Alto, CA, USA. s. 124-131.

Türkçe Sözlük (1998). Birinci Baskı. Ankara: Dil Derneği.

Türkçe Sözlük (2005). İkinci Baskı. Ankara: Dil Derneği.

Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.

Yeni Tarama Sözlüğü (1983). Ankara: TDK.

Yılmaz, E. (2014). *Temel Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Pegem Akademi.

Elektronik Kaynaklar

<https://eksisozluk.com/cakma--559164> (erişim tarihi: 15.08.2020)

<https://www.google.com.tr/> (erişim tarihi: 11.03.2020)

<https://www.nisanyansozluk.com/?k=çakma> (erişim tarihi: 11.03.2020)

<https://sozluk.gov.tr> (erişim tarihi: 11.03.2020)

<https://www.uludagsozluk.com/k/%C3%A7akma/2/> (erişim tarihi: 15.08.2020)

**AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT
FAKÜLTESİ ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE
EDEBİYATLARI BÖLÜMÜ ÖĞRENCİLERİNİN
TÜRK DİLİ KONULARINA BAKIŞ AÇILARININ
İNCELENMESİ***

*Cüneyt AKIN**
Sinan SARAÇLI****

Özet

Türkiye’de 1990’lı yıllarda kurulmaya başlanan Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinin programları, Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinin programlarıyla büyük oranda örtüşmektedir. Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerindeki Eski Türkçe, Orta Türkçe, Çağatay Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Türkiye Türkçesi gibi dil dersleri, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinde de yer almaktadır. Türk Dili ve Edebiyatı bölümleri ile Türk dili derslerinin tamamına yakını ortak olan Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinde okutulan Türk dili derslerine karşı, öğrencilerin tutum ve davranışlarının incelendiği herhangi bir çalışma tespit edilememiştir. Ayrıca çalışma, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinin ana unsuru olan Türk dili derslerine karşı tutum ve davranışlarının ölçülmesi, bölümlerin programlarının daha doğru hazırlanmasına ve derslerin yürütülmesinin daha verimli olmasına katkı sağlayacaktır düşüncesindeyiz. İnceleme sonucunda ortaya çıkan tabloda, Türk dili derslerine karşı olumlu görüşte olanların, bu derslere karşı motivasyonlarının yüksek olduğu, ancak bu düşünceye sahip olanların aynı zamanda bu derslerin basit olmadığını da düşündükleri görülmektedir. Olumsuz görüş bildiren öğrenciler, en yüksek katsayıyla,

* Bu makale, 18.KARIYER.20 numaralı projeden üretilmiştir.

** Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü, ORCID: 0000-0002-6230-7222, e-posta: cuneyt.akin@hotmail.com, 05306010760

*** Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi İstatistik Bölümü, ORCID: 0000-0003-4662-8031, e-posta: ssaracli@aku.edu.tr, 05457193810

Türk dili derslerinin gereksiz olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca, yine yüksek katsayıda bir diğer madde, Türk dili derslerinin sıkıcı olduğu görüşü olmuştur. Bütün bunlara bakıldığında ise, özellikle öğretim metotlarının sorgulanması ve Türk dili derslerinin daha ilgi çekici bir şekilde anlatılmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır. Burada özellikle, ders anlatımlarında yapılacak basitleştirme ve derslerin daha anlaşılır hâle getirilmesi de olumlu yaklaşımları arttıracaktır kanaatindeyiz.

Anahtar kelimeler: Türk dili, çağdaş Türk lehçeleri ve edebiyatları, dilbilgisi

Investigation of the Perspectives of the Students of the Department of Modern Turkish Dialects and Literatures at the Faculty of Arts and Sciences of Afyon Kocatepe University

Abstract

It began to be established in Turkey in 1990 Contemporary Turkish Dialects and Literature section of the program, largely coincide with the Turkish Language and Literature section of the program. Former Turkish in Turkish Language and Literature Department, Middle Turkish, Çağatay Turkish, Old Anatolian Turkish language courses such as Turkey, Turkish, are also included in Modern Turkish Languages and Literatures department. There is no study examining the attitudes and behaviors of the students against the Turkish language courses taught in the Turkish Language and Literature departments and the Contemporary Turkish Dialects and Literature departments, which are close to all Turkish language courses. For this reason, the study has a unique quality. In addition, we think that measuring the attitudes and attitudes towards Turkish language lessons, which are the main element of the Contemporary Turkish Dialects and Literatures departments, will contribute to more accurate preparation of the programs of the departments and more efficient conducting the courses. The study was applied to Afyon Kocatepe University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures. In the study, AFA and DFA analysis methods were used as the analysis method.

In the table revealed as a result of the examination, it is seen that those who have a positive view towards Turkish language lessons have high motivation towards those lessons, but those who have this opinion also think these lessons are not simple. Students who gave negative opinions stated that Turkish language lessons were unnecessary with the highest coefficient. In addition, another item with a high coefficient was the opinion that Turkish

language lessons were boring. Looking at all these, it has become necessary to question especially teaching methods and to explain Turkish language lessons in a more interesting way. Here, we believe that simplification and making the lessons more understandable will increase positive approaches.

Keywords: Turkish language, modern Turkish dialects and literature, grammar

GİRİŞ

Türk dili, tarihi süreçte, insanlığın en eski metinleri olan Sümer metinlerine kadar uzanan, kadim bir medeniyetin dilidir. Bugün, yaklaşık 200 milyon kişi tarafından 11 milyon kilometrekare alanda konuşulan ve dünyanın en büyük dilleri arasında 5. sırada bulunan Türk dili, Türk soylu toplulukların kullandığı Azerbaycan Türkçesi, Türkmençe, Özbekçe, Uygurca, Kırgızca, Kazakça, Tatarca, Başkurtça vb. lehçelerden oluşmaktadır.

Türk dilinin Türkiye Türkçesi kullanılan sınırları, Türkiye’dir. Türk Dili ve Edebiyatı bölümleri ve Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinde okutulan Eski Türkçe, Orta Türkçe, Çağatay Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Türkiye Türkçesi gibi dil derslerine ait öğrenci tutum ve davranışları, makalemizin konusu olmuştur.

Literatür Bilgileri

Sovyetler birliğinin dağılmasının ardından Türkiye’de kurulmaya başlanan Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümleri, Gaspıralı İsmail’in; ‘dilde, fikirde, işte birlik’ fikrinin bir meyvesi olarak kurulmuşlardır. Türk dünyası dil politikalarının öncelikli konularından olan, ortak dil ve kültür ilişkilerinin arttırılması çerçevesinde yapılacak çalışmaların, ekonomik ve siyasi ilişkilerin gelişmesine de katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Türk Dili ve Edebiyatı bölümleri ile Türk dili derslerinin tamamına yakını ortak olan Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinde okutulan Türk dili derslerine karşı, öğrencilerin tutum ve davranışlarının incelendiği herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle çalışma özgün bir nitelik taşımaktadır. Ayrıca, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinin ana unsuru olan Türk dili derslerine karşı tutum ve davranışlarının ölçülmesi, bölümlerin programlarının daha doğru hazırlanmasına ve derslerin yürütülmesinin daha verimli olmasına katkı sağlayacaktır.

Yöntem ve Uygulama

Çalışma, Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümü öğrencilerine uygulanmıştır. Çalışmada analiz yöntemi olarak, AFA ve DFA analiz yöntemleri kullanılmıştır.

Faktör analizi (FA), birbiriyle ilişkili çok sayıda değişkeni bir araya getirerek az sayıda kavramsal olarak anlamlı yeni değişkenler (faktörler, boyutlar) bulmayı keşfetmeyi amaçlayan çok değişkenli bir istatistik olarak tanımlanabilir (Büköztürk, 2002: 472).

Faktör analizinin ana amacı boyut indirgemedir (Yaşlıoğlu, 2017: 75). Faktör analizi kapsamında temelde iki uygulamadan söz edilmektedir. Bunlardan birincisi, yeni oluşturulmuş veya bir dilden başka bir dile çevrilmiş bir ölçeğin değişkenlerini temsil eden ifadelerin altında yatan faktör yapısını ortaya koymayı ve keşfetmeyi amaçlayan “Keşfedici Faktör Analizi” (Exploratory Factor Analysis) iken; bir diğeri ise daha önce kullanılmış olan bir ölçeğin, güncel olan araştırmada kullanıldığında orijinal faktör yapısına uyup uymadığını, uyuyor ise ne derece uygun olduğunu denetlemeye yarayan “Doğrulayıcı Faktör Analizidir (DFA)” (Confirmatory Factor Analysis) (Suhr, D. D., 2006).

AFA, hangi değişken gruplarının hangi faktör ile yüksek düzeyde ilişkili olduğunu test etmek için kullanılırken, belirlenen k sayıda faktöre katkıda bulunan değişken gruplarının bu faktörler ile yeterince temsil edilip edilmediğinin belirlenmesi için DFA’dan faydalanılır (Aytaç ve Öngen, 2012: 16).

AFA birbirleri ile ilişkili çok sayıda değişkenden, bu değişkenlerin birlikte açıklayabildikleri az sayıda ve anlamlı faktöre ulaşmayı hedefler (Çokluk, Şekercioğlu & Büyüköztürk, 2012). DFA ise değişkenlerden oluşturulan faktörlerin gerçek değerlere uygunluğunu incelemek için kullanılır.

Doğrulayıcı faktör analizi (DFA) (Confirmatory Factor Analysis: CFA), ölçme modellerinin geliştirilmesinde sık kullanılan ve önemli kolaylıklar sağlayan bir analiz yöntemidir. Bu yöntem, önceden oluşturulan bir model aracılığıyla gözlenen değişkenlerden yola çıkarak gizil değişken (faktör) oluşturmaya yönelik bir işlemdir (Myers, 2000). Genellikle ölçek geliştirme ve geçerlilik analizlerinde kullanılmakta veya önceden belirlenmiş bir yapının doğrulanmasını amaçlamaktadır (Bayram, 2010).

DFA, ölçme modellerinin geliştirilmesinde sık kullanılan ve önemli kolaylıklar sağlayan bir analiz yöntemidir. Bu yöntem, önceden oluşturulan bir model aracılığıyla gözlenen değişkenlerden yola çıkarak gizil değişken (faktör) oluşturmaya yönelik bir işlemdir. Genellikle ölçek geliştirme ve

geçerlilik analizlerinde kullanılmakta veya önceden belirlenmiş bir yapının doğrulanmasını amaçlamaktadır (Yaşlıoğlu, 2017).

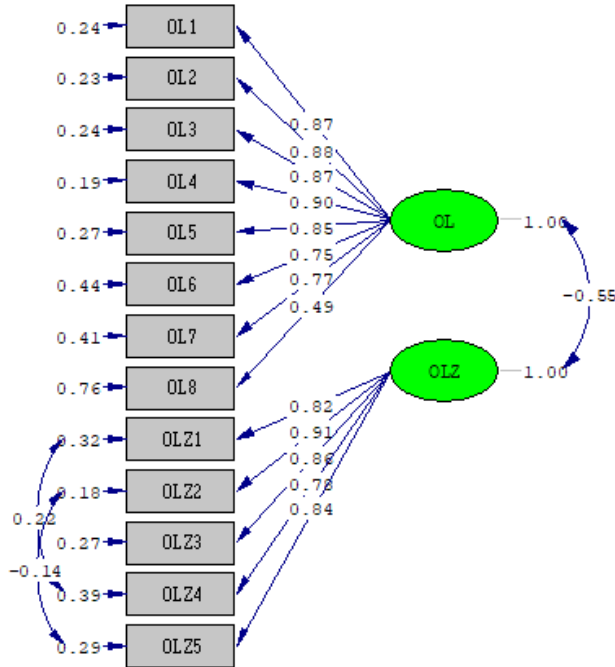
Çalışmada kullanılan ölçeğe uygulanan AFA sonuçları Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Türk dili ölçeğine ait AFA Sonuçları ve Cronbach's α değerleri.

Faktörler/Maddeler	Faktör Yüğü	Özdeğer	A  ı k l a n a n α Varyans (%)	
O OLUMLU				
O1. Türk dili derslerinde dil bilgisi konuları anlatılırken mutlu olurum.	.873	7.359	41.238	0.928
O2. Türk dili dersleri içerisinde dil bilgisi konuları zevklidir.	.867			
O3. Türk dili dil bilgisi konularını çalışırken keyif alırım	.850			
O4. Türk dili derslerinde anlatılacak konu dil bilgisi olduğunda sevinirim.	.850			
O5. Türk dili dil bilgisi konularını öğrenmek zevklidir.	.832			
O6. Türk dili dersleri dil bilgisi sayesinde güzeldir.	.767			
O7. Türk dili dil bilgisi konuları eğlencelidir.	.714			
O8. Türk dili dil bilgisi konuları basittir.	.544			
OZ OLUMSUZ				
OZ1. Türk dili dil bilgisi konuları ilgimi çekmez.	.866	2.048	31.119	0.925
OZ2. Türk dili dil bilgisi konularını öğrenmek gereksizdir.	.865			
OZ3. Türk dili derslerinde dil bilgisi konuları anlatılırken dinlemem.	.858			

OZ4. Türk dili dil bilgisi konuları sıkıcıdır.	.831
OZ5. Türk dili dil bilgisi konularını öğrenmek istemem.	.789

Tablo 3. İncelendiğinde öğrencilerin Türk dili dil bilgisi derslerine karşı olumlu bakış açıları arasında en etkili maddenin, 0,873'lük katsayı ile, 'O1. Türk dili derslerinde dil bilgisi konuları anlatılırken mutlu olurum.' maddesi olduğu görülmektedir. Aynı öğrencilerin, Türk dili dil bilgisi derslerine karşı olumsuz bakış açıları arasında en etkili maddenin ise, 0,866'luk katsayı ile 'OZ1. Türk dili dil bilgisi konuları ilgimi çekmez.' Maddesi olduğu görülmektedir. Öğrencilerin olumlu ve olumsuz bakış açılarına ilişkin yapılan faktör analizi sonucunda, toplam varyans açıklama oranı %72,357, elde edilen iki faktör için toplam Cronbach's α değeri ise 0,612 olarak belirlenmiştir. Faktör bazında varyans açıklama oranları ile, Cronbach's α değerleri tablo 3'te verilmiştir.

Chi-Square=170.57, df=62, P-value=0.00000, RMSEA=0.080

Şekil 1. Öğrencilerin Türk dili dil bilgisi derslerine karşı olumlu ve olumsuz bakış açılarına ilişkin doğrulayıcı faktör analizi sonucu

Şekil 1. incelendiğinde, DFA sonuçlarının istatistiksel olarak anlamlı olduğu ($p < 0,05$) Ki-Kare/ $sd_{170,57/62_2,75} < 3$ görülmektedir. Bunların dışında, modelden elde edilen uyum kriterlerine ilişkin değerler ve bu uyum kriterlerinin alt ve üst sınırları tablo 4.'te verilmiştir. Tablo 4'ten de görüleceği üzere, tüm uyum kriterleri bakımından, kurulan model istatistiksel olarak uygun bir modeldir.

Genel olarak, öğrencilerin Türk dili dil bilgisi derslerine ilişkin olumlu ve olumsuz bakış açıları arasında ters bir ilişki olduğu ($r_{0,55}$) olduğu görülmektedir. Bunun anlamı şudur; öğrencilerin Türk dili dil bilgisi derslerine ilişkin olumlu bakış açıları 1 birim arttığında, olumsuz bakış açıları 0,55 birimlik bir azalış söz konusudur. Dolayısıyla, öğrencilerin derslere bakış açılarını olumluya doğru değiştirmek, aynı zamanda olumsuz olan görüşlerin de azalmasını sağlayacaktır.

Tablo 4. Kurulan DFA sonuçlarına ilişkin uyum kriterleri

Uyum Kriterleri	Mükemmel Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	MODEL
RMSEA	$0 < RMSEA < 0.05$	$0.05 \leq RMSEA \leq 0.10$	0.080
NFI	$0.95 \leq NFI \leq 1$	$0.90 < NFI \leq 0.95$	0.97
NNFI	$0.97 \leq NNFI \leq 1$	$0.95 \leq NNFI \leq 0.97$	0.98
CFI	$0.97 \leq CFI \leq 1$	$0.95 \leq CFI \leq 0.97$	0.98
SRMR	$0 \leq SRMR < 0.05$	$0.05 \leq SRMR \leq 0.10$	0.05
GFI	$0.95 \leq GFI \leq 1$	$0.90 \leq GFI \leq 0.95$	0.91
AGFI	$0.90 \leq AGFI \leq 1$	$0.85 \leq AGFI \leq 0.90$	0.87

(Kaynak: Schermelleh-Engel et al., 2003). (RMSEA: RootMeanSquareError of Approximation, NFI: Normed Fit Index, NNFI: Non-Normed Fit Index, CFI: Comparative Fit Index, SRMR: StandardizedRootMeanSquareResidual, GFI: Goodness of Fit Index, AGFI: AdjustedGoodness of Fit Index)

Tartışma ve sonuç

1. 'Türk dili derslerinde anlatılacak konu dil bilgisi dersi olduğunda sevinirim.' maddesi 0,90 ile en yüksek katsayıya sahip madde olmuştur. Bu sonuç bize, öğrencilerin Türk dili dil bilgisi derslerine karşı hazır bulunuşluk düzeylerinin yüksek olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, Türk dili dil bilgisi dersleri için, eğitim süreçleri içerisinde belki de en önemli hususlar olan hazır bulunuşluğun ve motivasyonun sağlandığı anlaşılmaktadır.

2. (O1) Türk dili derslerinde dil bilgisi konuları anlatılırken mutlu olurum. 0,87 (O2) Türk dili dersleri içerisinde dil bilgisi konuları zevklidir. 0,88 (O3) Türk Dili dil bilgisi konularını çalışırken keyif alırım. 0,87 (O5) Türk

dili dil bilgisi konularını öğrenmek zevklidir. (0,85) maddeleri, en yüksek katsayıya sahip diğer maddeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu maddelerin yüklemelerine bakıldığında: ‘mutlu olurum’, ‘zevklidir’, ‘keyif alırım’ ifadeleri görülmektedir. Buradan ortaya çıkan sonuç, öğrencilerin Türk dili dil bilgisi derslerine olan motivasyonunun yeterli olduğunun tespiti olmuştur.

3. Öğrencilerin, yukarıdaki oranlarda ortaya çıkan hazır bulunuşluk düzeylerinin yüksekliği ve motivasyonlarının yeterli olması durumunun yanında, Türk dili dil bilgisi derslerinin öğrenciler tarafından basit görülmemesi de söz konusudur. 0,49’luk bir katsayıyla karşımıza çıkan ‘08. Türk dili dil bilgisi konuları basittir.’ maddesi, dersin konularının öğrenciler tarafından kolay anlaşılır olmadığını ortaya koymuştur.

4. Öğrencilerin en yüksek katsayıyla karşımıza çıkan olumsuz görüşleri, Türk dili dil bilgisi konularının gereksiz olduğu yönündeki (OZ2) ‘Türk dili dil bilgisi konularını öğrenmek gereksizdir.’ maddesinde 0,91 ile gerçekleşmiştir. Bunun sebebine bakıldığında, öğrencilere söz konusu dersin önemi ve gerekliliği ile ilgili yeterli bilginin verilmemiş olduğu düşünülebilir. Ayrıca, öğrencinin bu dersin gerekliliğine inandırılması ve dersin öneminin daha öncelikli olarak anlatılması gerektiği söylenebilir.

5. Anketin olumsuz maddeleri arasında en düşük katsayıya sahip madde 0,78 ile (OZ4) ‘Türk dili dil bilgisi konuları sıkıcıdır.’ maddesi olmuştur. Buradan yola çıkarak, Türk dili dil bilgisi derslerinin konularının daha ilgi çekici bir tarzda anlatımının sağlanmasına öncelik verilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda dil bilgisi konuları, Muharrem Ergin’in *Türk Dilbilgisi* kitabındaki üsluba yaklaştırılarak anlatılabilirse, sıkıcılık azalabilecektir.

Kaynaklar

- Aytaç M, Öngen B. (2012). “Doğrulayıcı faktör analizi ile yeni çevresel paradigma ölçeğinin yapı geçerliliğinin incelenmesi”, *İstatistikçiler Dergisi* 5 (2012), 14-22.
- Bayram, N. (2010). *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş*, Ekin Kitabevi, Bursa.
- Büköztürk, Ş. (2002). “Faktör Analizi: temel kavramlar ve ölçek geliştirmede kullanımı”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, sayı 32, s: 470-483.
- Myers, W. H. (2000). A structural equation model of family factors associated with adolescent depression.
- Suhr, D. D. (2006). Exploratory or confirmatory factor analysis ? (pp. 1-17). In.Cary: SAS Institute.
- Yaşlıoğlu, M. (2017). “Sosyal Bilimlerde Faktör Analizi ve Geçerlilik: Keşfedici ve Doğrulayıcı Faktör Analizlerinin Kullanılması”, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, Vol/Cilt: 46, Special Issue/Özel Sayı 2017, 74-85.

AZERBAJCAN TÜRKÇESİNDE ÖZEL SÖZCÜK TÜRÜ OLARAK VOKATİF(VOKATİF) SÖZLERİN LİNGÜİSTİK ÖZELLİKLERİ

Elza ALIŞOVA DEMİRDAĞ*

Özet

Azerbaycan Türkçesinde özel sözcük türlerinden biri de vokatif sözlerdir. Azerbaycan'ın dilcilik terminolojisinde vokatiflerden ilk zamanlar “vokatif sözler”, “çağırış forması” (seslenme şekli), “çağırış hali” (seslenme hali), “imperativ sözler” (buyrum kipi) vs. adlar altında bahsedilmiştir. Daha sonraki süreçte bu yapı vokatif sözler adı altında incelenmeye başlanmıştır. Vokatif sözler, cümle öğeleriyle bağlantısı olmayan, konuşanın hitap ettiği kişiye dikkati yöneltmek amacıyla kullandığı kelimeler veya kelime gruplarıdır. Vokatif sözler, insanın istençli yönüyle alakadardır. Seslenme bildiren isimler vokatiflik yaratabilir. Kısacası, insanlara, hayvanlara, kuşlara vs. müracaat maksadıyla kullanılan, çağırış (seslenme), emir, tahrik, sevgi, rica, övgü, kınama, arzu vs. bildiren kelimelerdir. Bu bağlamda Azerbaycan Türkçesinde vokatif sözler, *insanlara müracaat olarak kullanılan vokatif sözler, hayvanlara müracaat olarak kullanılan vokatif sözler, kuşlara müracaat olarak kullanılan vokatif sözler ve topluluğa müracaat olarak kullanılan vokatif sözler* olarak ayrılmaktadır. Azerbaycan dilciliğinde vokatif sözler, uzun yıllar ya ünlemlerin ya edatların ya da ses taklidi kelimelerin içerisinde incelenmiştir. Bazen ise vokatif sözlerle hitaplar aynılaştırılmıştır. Son yıllarda vokatif sözler, dilciliğin morfoloji bölümünde özel sözcük türü olarak ayrıca incelenmektedir. Aynı zamanda dilciliğin sentaks bölümünde de vokatif cümlelerden bahsedilmektedir. Çalışmada, vokatif sözlerle ilgili bilgi verilerek, vokatif söz ve imperativ (buyrum kipi), vokatif söz ve nida (ünlem), vokatif söz ve hitap, vokatif söz ve ses taklidi sözler arasında benzerlik ve farklılıklara dikkat çekilmiştir. Halis vokatif sözler ve durumsal vokatif sözler,

* Dr. Öğretim Üyesi, Girne Amerikan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü, Girne/ KIBRIS. E-posta: elzaalishovademirdag@gmail.com . ORCID No: <https://orcid.org/0000-0002-0320-8996>.

basit ve birleşik vokatif sözlerle ilgili bilgi verilmiştir. Aynı zamanda vokatif sözlerin lingüistik özellikleri ve söz dizimindeki yeri örnekler üzerinden açıklanmış, vokatif cümlelerin işleviyle ilgili bilgi verilmiştir.

Anahtar kelimeler; Azerbaycan Türkçesi, vokatif sözler, seslenme hali, vokatif cümle.

Linguistic Characteristics of Vocative Words as a Special Word Type in Azerbaijani Turkish

Abstract

Vocative words are among special word types in Azerbaijani Turkish. In the early times of linguistic terminology of Azerbaijan, vocatives were first mentioned as “vocative words”, “addressing form” (form of address), “addressing state” (state of address), “imperative words” etc. In the following process, this structure began to be examined under the title of vocative words. Vocative words are words of group of words which are not connected to the elements of sentence; they are used by the speaker with the purpose of attracting the attention of the addressed person. Vocative words are about the voluntary aspect of human beings. Names stating address can create vocativity. In short, they are words that are used to appeal to humans, animals and birds, expressing invocation, command, provocation, love, request, praise, condemnation and desire. In this context, vocative words in Azerbaijani Turkish are grouped into four: (i) vocative words used to refer to people, (ii) vocative words used to refer to animals, (ii) vocative words used to refer to birds, and (iv) vocative words used to refer to a community. In Azerbaijani linguistics, vocative words have been used within exclamations, prepositions, or voice imitating words for long years. Sometimes vocative words were seen as the same with salutations. In the last years, vocative words are examined separately as a special type of words in the morphology departments of linguistics. At the same time, syntax departments of linguistics also mention vocative sentences. In this paper, information is given on vocative words, and the similarities and differences between vocative words and imperatives, vocative words and exclamation, vocative words and salutation, and vocative words and voice imitating words are underlined. Information is provided on true vocative words and situational vocative words, and simple and combined vocative words. At the same time, linguistic characteristics of vocative words and their place in syntax is explained through examples, and information is given on the function of vocative sentences.

Keywords: Azerbaijani Turkish, vocative words, state of address, vocative sentence.

GİRİŞ

İnsanlar iletişim kurmak için farklı sebep ve amaçlarla birbirlerine seslenirler. Bu amaçla kullanılan sözlere seslenme sözleri denmektedir. Türkçe Sözlükte “1. Seslenmek işi, 2. Sözü birine veya birilerine yöneltme, hitap.” olarak tanımlanmaktadır¹. Vardar’ın (2020: 172), “Söz yöneltme kavramı içeren ad durumu.” olarak tanımladığı seslenme sözleri, sözcük türü olarak Türkiye Türkçesi gramerlerinde ya edatların ya da ünlemlerin içerisinde incelenmektedir. Azerbaycan Türkçesi gramerlerinde vokatif sözler olarak isimlendirilen seslenme sözleri özel sözcük türü olarak ele alınır. Vokatif sözler, cümle öğeleriyle bağlantısı olmayan, konuşanın hitap ettiği kişiye dikkati yöneltmek amacıyla kullandığı kelimeler veya kelime gruplarıdır. Vokatif sözler uzun yıllar farklı sözcük türlerinin içerisinde incelenmiş, özel sözcük türü olarak ünlemlerin, ses taklidi kelimelerin, hitapların vs. içerisinde eritilmiş, morfolojik ve sentaktik kategori olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan dilciliğinde vokatif sözler, çok az tetkik olunmuştur. Bu kelimelerin sınırı, başka sözcük türleriyle benzer ve farklı cihetleri, aynı zamanda kendine has özellikleri sistemli bir araştırma gerekmektedir. Fakat, son yıllarda bu alanda çeşitli araştırmalar yapıldığı dikkat çekmektedir. Dilciliğin morfoloji bölümünde özel sözcük türü olarak bahsedilen vokatifler, sentaks bölümünde de vokatif cümleler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Vokatif Sözler

Azerbaycan Türkçesi dilcilik terminolojisinde vokatiflerden ilk zamanlar “vokatif sözler”, “çağırış forması” (seslenme şekli), “çağırış hali ” (seslenme hali), “imperativ sözler” (buyrum kipi) vs. adlar altında bahsedilmiştir. *İzahlı Dilcilik Terminleri Lüğatında* (2018: 855), “İnsanlara ve hayvanlara müracaat makamında kullanılan hususi tipli leksik gramatikal kategori: *ədə/ala/əyə/arə/əşi/əşşi/ aaz/ağız/ağəz/ cip-cip/ dü-dü.*” şeklinde açıklanan vokatif sözlerden ilk olarak Mirze Kazım Bey, *Türk Tatar Dilinin Ümümi Grammatikası* (1846: 239) eserinde “çağırış hali ” (el-müneda) olarak bahseder. Uzun bir süre vokatif sözler, farklı sözcük türlerinin içinde ele alınır. M. İ. Adilov (1980: 496), vokatif sözleri imperativ sözlerin bir grubu olarak inceler: “Çağırış, müracaat, emir bildiren sözlere imperativ sözler denir: *ədə/ əzizim/ hey/ piş-piş/ dü-dü/ oha* vs. Azerbaycan Türkçesindeki bütün imperativ sözleri iki

¹ www.sözlük.gov.tr (12.10.21)

gruba ayırarak incelemek mümkündür: a) vokatif sözler; b) diffuz sözler”². *Müasir Azərbaycan Dilinde Teqlidi Sözler* (1979) kitabında vokatif sözler imperativ sözler başlığı altında insanlara ve hayvanlara müracaat bildiren vokatif sözler olarak ikiye ayrılarak incelenmektedir. Afat Gurbanov (1993: 115), imperativ sözleri gayri muayyen sözcük türleri başlığı altında ele alır ve burada vokatiflerden bahseder: “Konuşmada başkasına müracaat, çağırış, emir vs. anlamları ifade etmek için imperativ sözlerden istifade edilir.” Kamal Hacıyev (1999: 35), ilk defa olarak vokatif sözleri diğer sözcük türlerinin içerisinde seçip ayırarak onları özel sözcük türleri olarak tasnif eder: “Vokatif sözler, insanları, hayvanları, kuşları çağırışla, onlara müracaatla bağlı kullanılan kelimelerdir. Bu kelimeler anlamı çağırışla ifade ederler, morfolojik şekilleri yoktur, yeni kelime yapımında kısmen iştirak ederler, sentaks bakımından cümlede hitap olurlar. Vokatif sözlerden isim veya fiiller oluşur: *piş-ik, qod-uq, düdü-le, kiş-de* vs. İsimleşmediği taktirde cümle ögesi olamaz, *etmek, eylemek* yardımcı fiilleriyle kullanılır: *dırr eylemek, cip-cip eylemek, deh-deh etmek* vs.” Kamal Hacıyev (1999: 115), vokatif sözleri halis ve durumsal vokatif sözler olarak ikiye ayırır:

“Halis vokatif sözlere insanlara müracaat olarak kullanılan sözlerin bir kısmı (*ə, hey, hey-hey, ey-ey, ehey* vs.), hayvanlara müracaatla kullanılanların (*püşö-püşö, piş-piş, dəh-dəh, hoşa, toqquş, huş, qurrey* vs.) ve kuşlara müracaat olarak kullanılanların (*dü-dü, cip-cip, kiş-kiş, kişə* vs.) ise hepsi dahil olur. Halis vokatif sözler modallık bildirir. Müracaattaki tekit, ısrar, heyecan, rica, yalvarma vs. hissi etkenler önemli rol oynar. Durumsal vokatif sözler (*canım, balam, qadası, emican, xalacan*) ise metinle ilgili olup duruma göre ortaya çıkmaktadır. Burada morfoloji alametler- ekler önemli rol oynar. Durumsal vokatif sözler, hem vokatif söz hem de diğer fonksiyonlarda kullanılabilir.”

Halis vokatif sözler, tarihen farklı sözcük türlerinden oluşsa da günümüzde sadece vokatif söz olarak kullanılır. Bu bağlamda halis vokatif sözleri farklı anlamlarda kullanmak mümkün değildir. Örneğin, *eşi, ala, ağez, aaz, kiş-*

² Dilde bazı grup ses terkipleri var ki, bunlar diffuz sözler terimiyle isimlendirilir. Diffuz sözler, telaffuz zamanı ses terkibine (bileşimine) göre diferansiyasyon (farklılaşma) olmayan sözlerdir: *brrr* (soğuk olduğunda), *həh* (elemek), *hımm* (eledi) vs. Bu terim, dilciliğe H. J. Marr tarafından getirilmiştir. Ona kadar bu anlayışı bildirmek için “uzunlanmayan (ögelerine ayrılamayan) konuşma” terimi kullanılmıştır. Bunları ses-söz olarak da adlandırmak mümkündür. Hem vokatif sözler hem diffuz sözlerle insanlara ve diğer canlılara müracaat olunur ve bu veya diğer işe tahrik edilir. Bu anlamda vokatif sözlerle diffuz sözleri birbirinden ayırarak farklı başlık altında incelemeye gerek yoktur. Daha detaylı bilgi için bk., *Müasir Azərbaycan Dili Morfologiya, C II*, Azərbaycan SSRİ, Elmlər Akademiyası, Nesimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakü, Elm Neşriyatı, 1980, s. 501-502; Hacıyev Kamal, *Azərbaycan Dilinde Husisi Nitg Hisseleri*, Bakü, Çaşıoğlu, 1999, s. 119.

kiş, *küşt* vb. gibi diğerleri halis vokatif sözlerdir. Durumsal vokatif sözler ise iletişim sürecinde çeşitli durumlar sonucu ortaya çıkar ve burada çeşitli gramatikal unsurlar, özellikle ekler önemli rol oynar. Örneğin, “*Balam, sən də mənim kimi fikirləşmirsən?*” cümlesinde *balam* kelimesi vokatif söz olarak kullanıldığı halde “*Mənim balam çox ağıllıdır.*” cümlesindeki *balam* kelimesi vokatif değildir.

Vokatif sözlerin esas fonksiyonu vokatifliktir, yani bu sözlerin semantik yükü müracaat bildirmektir. Cefer Ceferov ve Nadir Abdullayev (2004: 157), *Müasir Azərbaycan Dilinin Morfologiyası* kitabında özel sözcük türü olarak vokatiflerden bahsederler. Yazarlar, vokatif sözleri asıl vokatif sözler (*ey, ay, ho-ho, piştə-piştə*), vokatifleşen sözler (*canım, dostum, qardaşım*), sade vokatif sözler (*huy, oha, ey*), birleşik söz şeklinde olan vokatif sözler (*ho-ho, hey-hey, cip-cip*) olarak incelerler. Kamal Abdulla (2016), vokatif sözleri, müracaatla bağlı gramatikal ifade şekli olarak açıklar. Nergiz Hacıyeva, (2007: 17), *Azərbaycan Dilinde Vokativlər* kitabında hususi çağırış (sesleniş) forması olarak nitelendirdiği vokatifleri şöyle tanımlar: “Vokatif, çağırış (sesleniş) forma, yalın halde çağırış (sesleniş) gramatikal cihetten cümle öğeleriyle alakadar olmayan, konuşanın müracaat ettiğini adlandıran kelimeler veya kelime gruplarıdır.”

İnsan duygularını çeşitli yollarla açıklar. Duyguların kendini en parlak şekilde ifade ettiği lingüistik olaylardan biri de vokatifliktir. İnsanları, hayvanları, kuşları çağırmak, kovmak, uyarmak vs. maksadıyla onlara müracaat için kullanılan çağırış, müracaat, sesleniş, emir, tahrik bildiren sözler, vokatif sözlerdir. Örneğin, *e, hey, ehehey, ay, lay.. lay. lay, şiş, cis, piş-piş, cip-cip, dü-dü* vs. Leksik-gramatikal söz kategorisi olarak özel sözcük türlerinden biridir. Vokatif sözler, uzun yıllar ünlemlerin içerisinde öğrenilse de bazı yönleriyle onlardan farklıdır. Şöyle ki, vokatif sözler, düşünceyle bağlı, insanın istençli yönüyle bağlantılıdır ve müracaat bildirir. Ünlemler ise insanların hislerini ifade eder, olaylar karşısında verdikleri tepkiler sonucu istençsiz olarak ortaya çıkan dil birliğidir. Bu bağlamda vokatifler istençli, ünlemler ise hissidir. Ünlemler tekrarlanırken duygusal anlamı güçlendirmek anlamı taşır, vokatif sözlerin tekrarı ısrar, devamlılık isteği katar. Aynı zamanda ses taklidi kelimelerle vokatifler arasında farklar mevcuttur. Vokatif sözler, istençli olarak karşılıkine müracaat (emir, istek, arzu vs.) bildirdiği halde, ses taklidi kelimeler karşılıkine hareketini taklit yoluyla oluşur. Vokatif sözlerle hitaplar arasında da çeşitli farklılıklar mevcuttur. Şöyle ki, vokatif sözler leksik, gramatikal kategori olduğu halde hitaplar sentaktik kategoridir ve kelime, kelime grubu ve vokatif sözlerin sentaktik fonksiyonu üstlenir. Hitaplar genellikle insanlar, bazen üslup gereği cansız varlıklar için kullanılır.

Vokatif sözler ise insanlara ve hayvanlara müracaat olarak kullanılır, cansız varlıklara müracaat şekli mevcut değildir. (Hacıyev 1999; Hacıyeva, 2007)

Azərbaycan Türkçesinde özel sözcük türü olan vokatif sözleri aşağıdaki şekilde gruplaştırmak mümkündür:

1. İnsanlara müracaat olarak kullanılan vokatif sözler: *ə, ey, huy, hehey, adə, əşi, az, ağəz, ağız vs.*

İnsanlara müracaat olarak kullanılan vokatif sözler, sayı olarak azdır ve kullanım alanı dardır. Bu sözler eskiden müstakil anlamda kullanılan sözlerden oluşmuştur. Burada vokatif sözlerin birden fazla varyantlarından bahsetmek mümkündür. Diğer taraftan insanlara müracaat olarak kullanılan vokatif sözlerde genel olarak müracaat olunan belli değil, birine benzetilir veya belli bir maksat taşır. İnsanlara müracaat olarak kullanılan vokatif sözlerin bir kısmını durumsal vokatif sözler oluşturuyor ki, bunların kullanımında ekler, özellikle, I. ve II. şahıs iyelik ekleri önemli rol üstlenir: *babası, atam, balam, qadası, əmisi, canım vs.* Kendi içerisinde ikiye ayrılarak incelenir.

a) Erkeklere müracaat olarak kullanılan vokatif sözler: *ə, adə, ala, ayə, əşi, əkişi vb.*

Əşi, mən şofer adamam. (Şıhlı,161)

Ədə, Salman, niyə orda gəzirsən, gəl içəri. (İbrahimov, 840)

Əşi, bir yerin ki, böyüyü Murtuz ola oradan nə gözləyirsən. (Anar, 53)

b) Bayanlara müracaat olarak kullanılan vokatif sözler: *az, az-az, ağəz, ağız, ağəz, ayzə vb.*

Ağəz, qaragünə deyirəm, başıvın çarəsini qıl, şogəribnən için olmasın. (Anar, 374)

Ayzə, direktor bilməyib ki, səni programa salmayıblar, biləndə bilirsən necə acıqlandı. (Anar, 118)

2. Hayvanlara ve kuşlara müracaat olarak kullanılan vokatif sözler.

Vokatif sözler içerisinde hayvanlara ve kuşlara müracaat olarak kullanılan vokatif sözler, diğerleriyle mukayesede fazla yaygın ve eskidir. Bu sözler oluşumundan itibaren vokatif sözler olarak görev alır, bazıları ağız özelliği taşıdığı için yavaş yavaş unutulmuş dilimizden çıkmak üzeredir. Hayvanlara müracaat olarak kullanılan vokatif sözler, müracaat olunan hayvana göre farklılık taşır, bazen aynı söz farklı birine zıt müracaatları bildirdiği gibi, bazen bir söz farklı hayvanlara aynı müracaatı bildirebilir.

a) Büyükbaş hayvanlarla ilgili vokatif sözler: *ho, oha, hiş- hiş həs-həs, tüş-tüş, tüşə-tüşə, püşə-püşə, höl, höl-höl vb.*

b) Koyunla ilgili vokatif sözler: *kıs, kıs-kıs, kıssey-kıssey, qurrey, driçço, dir-dirçi vb.*

c) Keçiyle ilgili vokatif sözler: *eç-eç, beç-beç, meçi-meçi, püşü-püşü vb.*

d) Deveyle ilgili vokatif sözler: *yüh-yük, lök-lök, löh-löh, xix-xix vb.*

e) Atla ilgili vokatif sözler: *he-he, hu...ı, mah, möh, məh, dəhə, biyə, drrrr, trrr, brrr, pürrrr, yeh-yeh, məh-məh vb.*

f) Eşekle ilgili vokatif sözler: *hoqquş, hoqquş-hoqquş, toş, toşa, toş-toş, hösə, hösə-hösə, hoşa-hoşa, çöçə, çöçə-çöçə, çöçi-çöçi vb.*

g) Köpekle ilgili vokatif sözler: *küç, küç-küç, kücü-kücü, küçənha, küçəna-küçəna, kuça-kuça-kuça, çö-çö-çö, çe-çe-çe, brıs, poşt, hüşt, hışt, qıs-qıs, kıs, kıs-kıs, fiş-fiş, faş-faş, qıs-qıs vb.*

h) Kediyle ilgili vokatif sözler: *piş-piş, pişde, pişde-pişde, brıs vb.*

i) Kuşlarla ilgili vokatif sözler: *dü-dü-dü, düd-düd-düd, tü-tü, cü-cü, cib-cib, ciib-ciib, cipa-cipa, cibala-cibala, kiş, kişe, kiş-kiş, yas-yas, las-las vb.*

Vokatif Cümleler

Vokatif cümle terimini dilciliğe Şahmatov (1941: 620) tarafından getirilmiştir. Yazar, hitap olunan kişiye karşı kullanılan hitabın özel tonlamayla söylediği taktirde çeşitli anlam (sevinç, tekit, hakaret vs.) ifadeleri oluşturduğunu belirterek bunları vokatif cümleler olarak tasnif eder. Tonlama ve entansiyon vokatif cümlelerde ön plandadır. Azerbaycan Dilciliğinde vokatif cümlelerden ilk olarak Gazanfer Kazımov bahsetmiştir: “Üzülmemeyen (öğelerine ayrılmayan) cümlelerin bir çeşidi de vokatif cümlelerdir. Bunlara hitap cümleler de denir. Vokatif cümlelerin temelinde yalın halde müracaat, çağırış bildiren sözler durur. Bunlar hitaplara benziyor, fakat müstakil kullanılarak itiraz, belirtme, dikkat çekme, uyarı vs. anlamlarıyla hitaplardan ayrılır. Bu tür cümleleri temel ve yardımcı öğelere ayrılamaz.” (2010: 214). Buludhan Halilov (2017: 223), hitaplarla vokatif cümleler arasında fark olduğunu belirtir: “Hitap, cümlenin diğer öğeleriyle gramatikal olarak bağlı olmasa da semantik olarak bağlıdır. Bu bakımdan hitap kullanıldığı cümlenin bir parçası olarak görünür. Vokatif cümleler ise hitaplardan farklı olarak daha bağımsız olurlar. Onlar ayrıca cümle olarak tezahür ederler. Buna göre de onları her hangi bir cümlenin bir bölümü olarak düşünemeyiz.” Yazar, hitapların vokatifleştiğini fakat, vokatif cümlelerin

hitap olmadığına altını çizer. “Hitaplar, sadece müracaat bildirdiği halde vokatif cümlelerde müracaatla birlikte münasebet de vardır. Bu bağlamda vokatif cümlelerde bitmişlik, modallık ve entonasyon dikkat çeker.” (Alışova Demirdağ, 2021: 323)

Vokatif cümleler, özel entonasyonla telaffuz olunur. Bu bağlamda vokatif cümleler, müracaat, sesleniş, tekit, hakaret, keder, hayret, teessüf, kınama, itiraz, vs. gibi anlamlar taşır. Azərbaycan dilçiliğinde vokatif cümleler aşağıdaki şekilde sınıflandırılır:

- a) İnsanlara müracaat olarak kullanılan vokatif cümleler.
- b) Hayvanlara, kuşlar müracaat olarak kullanılan vokatif cümleler.
- c) Etrafa, topluluğa müracaat olarak kullanılan vokatif cümleler.

Vokatif cümleler, kelimelerden olduğu gibi birinci tür, ikinci tür ve üçüncü tür söz birleşmeleriyle (isim tamlamalarıyla) ifade olunur.

Elə bu zaman Çaldıran düzünün o qarğa-quzğun səsi içindən Mahmudun səsi eşidildi:- *Sofi! Sofi!* (Elçin, 140)

Büründüyü yorğan bayaqdan sürüşüb çiyinlərindən düşən və indi tək gecə köynəyində başı, sinəsi açıq, ayağı yalın Həmidə xala dəli kimi qışqırdı:- *Əliabbas! Əliabbas!* (Elçin, 250)

Hər şey onların ucbatından oldu. *Millətin canına daraşan parazitlər! Millətin qanını soran zəlillər!* (Hacıyeva, 125)

A kiş! Qanadı sınımışlara bax. Az qalır atların qarına girsin. Babək elindəki qar topunu hirsələ qarğalara atdı. (CB, 191)

Hərdən əlini başına sürtüb, al qana bulaşmış bir halda ay işığına tutur, şikayətlənirdi:- *Ay Allahı sevənlər* - deyirdi, - mənə bir yazığı gələn yoxmu? (YVÇ,135)

Sonuç

Azərbaycan gramerində vokatiflər, hem leksik gramatikal hem de sentaks düzleminde incelenmektedir. Vokatif sözlər, cümle öğeleriyle bağlantısı olmayan, konuşanın hitap ettiği kişiye dikkati yöneltmek amacıyla kullandığı kelimeler veya kelime gruplarıdır. Uzun yıllar vokatif sözlər ya ünlemlerin, ya ses taklidi kelimelerin, ya edatların, ya da imperativ sözlərin içerisinde incelenmiştir. Oysa ki, bu sözcük türleriyle vokatiflər arasında önemli farklar vardır. Vokatif sözlər bazen hitaplarla da karıştırılır ki, hitap vokatif sözlərin sentaks funksiyonudur. Son yıllarda vokatif sözlər, Azərbaycan gramerinin morfoloji bölümünde özel sözcük türü olarak incelenmektedir. Azərbaycan Türkçesinde vokatif sözlər, *insanlara müracaat olarak kullanılan vokatif*

sözler, hayvanlara müracaat olarak kullanılan vokatif sözler, kuşlara müracaat olarak kullanılan vokatif sözler ve topluluğa müracaat olarak kullanılan vokatif sözler olarak ayrılmaktadır. Vokatif sözler, aynı zamanda halis ve durumsal vokatif sözler olarak ikiye ayrılır.

Vokatifliğin ortaya çıkmasında entonasyon önemli role sahiptir. Bu bağlamda hem vokatif sözler hem de vokatif cümlelerde entonasyon, tonlama temel etken olarak dikkat çeker. Azerbaycan Türkçesi sentaksında son yıllarda vokatif cümlelerden de bahsedilmektedir. Vokatif cümleler, diğer cümle öğeleriyle bağlantılı olmadığı için onlar cümlenin müstakil (bağımsız) birimi hesap olunur. Cümlenin bağımsız elementi olan vokatif cümlelere hitap cümleler de denmektedir. Vokatif cümlelerin temelinde yalın halde olan müracaat, çağırış bildiren sözler vardır. Hitaplara benzemekle birlikte itiraz, dikkat çekme, belirtme, uyarı, sevinç, kınama, teessüf vs. gibi anlamlar ifade ederek ayrılırlar. Vokatif cümleler insanlara ve diğer canlılara müracaat bildiren vokatif cümleler olarak incelenir.

Kaynaklar

- Abdulla , K. (2016). *Azerbaycan Sintaksinin Nezeri Problemler*, Bakü, Maarif.
- Abdullayeva , G. (2013). *Müasir Azerbaycan Dili, II. Cilt (Morfologiya, Sintaksis)*, Bakü, Elm ve Tahsil
- Abdullayev E, Seyidov Y ve Hesenov A. (2007). *Müasir Azerbaycan Dili IV. Sintaksis*, Bakü, Serq-Garb
- Adilov , M.(1979). *Azerbaycan Dilinde Teqlidi Sözler*, Bakü, ADU Neşriyatı.
- Alişova Demirdağ, E. (2021). *Azerbaycan Türkçesi Söz Dizimi (Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırmalı Olarak)*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Anar. (2014). *Seçilmiş Eserleri*, Bakü, Lider Neşriyatı.
- Bergüşad , C. (1981). *Siyrimiş qılinc*, Bakü, Genclik.
- Ceferov , C ve Abdullayev , N. (2004). *Müasir Azerbaycan Dilinin Morfologiyası*, Bakü, ADPU Neşriyatı.
- Çemenzeminli , Y. V. (2005). *Seçilmiş Eserleri*, I Cilt, Bakü, Avrasya Press.
- Elçin. (2005). *Seçilmiş Eserleri*, I Cilt. Bakü, Önder.
- Gurbanov , A. (1993), *Ümumi Dilçilik*, Bakü, Maarif.
- İzahlı Dilçilik Terminleri Lüğeti* (2018). Bakü, Elm Neşriyatı
- Hacıyev , K. (1999). *Azerbaycan Dilinde Husisi Nitg Hisseleri*, Bakü, Çaşioğlu
- Hacıyeva , N. (2007). *Azerbaycan Dilinde Vokativler*, Bakü, MBM
- Hacıyeva , V. (2019). "Cümlenin Müstegil Elementleri. Vokativ Cümleler". *Filologiya Meseleleri*, S.5, s. 247-254
- Halilov , B. (2007). *Müasir Azerbaycan Dilinin Morfologiyası II*, Bakü, Nurlan
- İbrahimov , M. (2005). *Seçilmiş Eserleri*, I Cilt. Bakü, Şark-Garp.

Kazımbey , M. (1846). *Türk Tatar Dilinin Ümumi Grammatikası*, (Azərbaycan Dilinin İlk Elmi Grammatikası) Tercime, tədqiq və şərh İdris Abbasov 2017, Bakü, Zerdabi LTD MMC.

Kazımov , G. (2010). *Müasir Azərbaycan Dili, Sintaksis*, Bakü, Elm və təhsil.

Müasir Azərbaycan Dili (1980) *Morfologiya, II C*, Azərbaycan SSRİ, Elmlər Akademiyası, Nesimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakü, Elm Neşriyatı

Şıhlı , I. (2005). *Seçilmiş Eserleri*, I Cilt. Bakü, Şark-Garp.

Türkçe Sözlük (1998). 9 bs., Ankara: TDK Yayınları. www.sözlük.gov.tr (12.10.21)

Şaxmatov , A. A. (1941). *Sintaksis Russkoqo Yazıka*, M. Uçpedqiz.

Vardar , B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual.

YAZILI ABİDELERDE AZERBAIJAN DİLİ ŞİVELERİNE AİT FONETİK, LEKSİK, DİL BİLGİSEL ÖZELLİKLER

Yadigar ALİYEV*

Özet

Orta Çağ yazılı abidelerimizin dilinde, genel Türk yazılı yapıtlarında görülen Azerbaycan dili şivelerine ait bazı fonetik, leksik-semantik, dil bilgisel özellikler; dil birimlerinin tarihî gelişimini izlemek açısından önem taşıyor. Çünkü diyalekt ve şivelerimiz, Azerbaycan dili tarihi için çok önemli olan fonetik, leksik, dil bilgisel materyaller bakımından zengindir.

Diyaleklerde olduğu gibi, yazılı abidelerde de sesli harf değiştirmeleri sistemli şekilde ortaya çıkmaktadır. Dilin arkasında ve dilin önünde söylenen sesli harflerin değiştirilmesi azınlık oluşturuyor. A-Ə (A-E) değişimi görülüyor. Kitab-ı Dede Korkut'ta: bəxt, təxt, qərə, yaxşı. Böyle değiştirmeler Azerbaycan dilinin Doğu ve Güney şivelerinde daha geniş kullanılıyor: xəlçə, ərəbə (Bakü, Guba, Şamahı), qərdeş (Bakü), qəysi (Muğan), qərə (Ordubad, Culfa), qəmçi, qəmiş, qənət (Bakü, Muğan, Ordubad, Culfa), qəyiş, qəyqənax (Nahçıvan).

Orta Çağ yazılı edebî dilimiz için karakteristik leksik-semantik özellikler Azerbaycan dili şivelerinde daha çok görülür. Arkaik sözcüksel birimler şivelerde daha fazla görülmektedir. Eski sözcüksel anlamının korunması veya anlam değişikliğine uğraması leksik-semantik özellikler içerisinde önemli yer tutmaktadır. Yeg "yaxşı". Kitab-ı Dede Korkut'ta: Qonağı gəlməyən qara evlər yıqılsa, yeg! Divanu Lügati't-Türk'te: Öküz adağı bolğınca buzağı başı bolsa yeg (= Öküz ayağı olmaksızın buzağı başı olmak iyidir). Cebrail, Gedebe, Göyçay, Hanlar, İmişli, Meğri, Ordubad, Şamahı, Terte şivelerinde herhangi kelimenin sonunda [y] ünsüz türemesi ile yey şeklinde kullanılıyor.

* Dr., Gence Devlet Üniversitesi Azerbaycan Dili Bölümü, yadigar_aliyev@mail.ru

Azərbaycan dilinin morfolojik yapısına ait bəzi arkaik özelliklər yazılı abidelerde olduğu kimi, şive materyallerində də görülməkdədir. Bunlar ismin hâl, köken, haber son ekleri, hâllərin oluşumu, miqdar sayıları, zamir, fiil, zarf ilə ilgili arkaik özellikləri kapsamaktadır. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində iyelik hâlinin şəkilsicisinin yuvarlak ünlülü seçeneği istifadə edilir. Kitab-ı Dede Korkut'ta: *kiminüj*. Sadəcə yuvarlak ünlülü şəkilsicilərlə *bolanun*, *buğdanun*, *çəkicün* Guba, Bakü, Şamahı, Mereze, İsmayılı diyaləktlərində istifadə edilir.

Anahtar Kelimələr: Lehçe, yazılı anıt, sözcük anlamı, son ek, səsli harf, sessiz harf.

Phonetic, Lexical, Grammatical Features Belonging To The Azerbaijani Language Dialects In The Written Monuments

Abstract

Some phonetic, lexical-semantic and grammatical features belonging to the Azerbaijani language dialects observed in the written monuments of the Middle Ages, common Turkic written monuments are important in terms of monitoring the historical development of language units. Because our dialects and accents are rich with phonetic, lexical and grammatical materials of great importance for the history of the Azerbaijani language.

As in dialects, the vowel gradations are also seen systematically in the written monuments. The vowel gradation is comparatively rare. The vowel gradation “a> ə” is observed. In “The Book of Dede Gorgud”: “bəxt”, “təxti”, “qərə”, “yəxşi”. Such vowel gradation is used more often in the dialects of East and South of the Azerbaijani language: “xəlçə”, “ərəbə” (Baku, Guba, Shamakhi), “qərdeş”- (Baku), “qəysi” (Mughan), “qərə” (Ordubad, Julfa), “qəmçi”, “qəmiş”, “qənət” (Baku, Mughan, Ordubad, Julfa), “qəyiş”, “qəyqənax” (Nakhchivan).

The lexical-semantic features being characteristic for our Middle Ages written literary language are more observed in Azerbaijani dialects. The archaic lexical units are often met in dialects. The preservation of the old lexical meaning or its meaning changing takes an important place among the lexical-semantic characters. For example: the word “yeg” (in the meaning of “yakhshi” (“good”)) used in the books such as “The Book of Dede Gorgud”, “Divanu-lugat-it Turk” is used in the dialects such as Jabrayil, Gadabay, Goychay, Khanlar, Imishli, Meghri, Ordubad, Shamakhi, Tartar of the Azerbaijani language as at the end of the word “yey” in the interchange of consonant [y].

Some archaic features of the morphological structure of the Azerbaijani language are observed in the dialect material, as well as in the written monuments. They include the archaic features related to the noun case, predicate suffixes, pronouns, substitution of cases, quantity numbers, verb, adverb, auxiliary parts of speech. In the written monuments of the Azerbaijani language the vowel version of the possessive suffix is used. In “The Book of Dede Gorgud”: *kiminüj*. It is interesting that the words expressed with the labialized vowels are used in the dialects of Guba, Baku, Shamakhi, Mereze, Ismayilli. For example: “*bolanun*”, “*buğdanun*”, “*çekicün*”.

Keywords: dialect, the written monument, lexical meaning, suffix, vowel, consonant.

Azərbaycan dilinin lehçələri kendi fonetik, sözcük-anlam bilimsel ve dil bilgisel özellikleri ile karakterize edilir. Bazen bu özellikler hem Orta Çağ yazılı anıtlarımızın dilinde hem de tüm Türk yazılı anıtlarında farklı şekillerde gözlenmektedir. Burada sesli ve sessiz harf ikameleri, fonetik olaylar, sözcüksel birimlerin farklı semantik fonksiyonları, dil bilgisel formlar, kelime kombinasyonları, cümle yapıları hem modern dilin yapısal özelliklerini incelemek hem de dil birimlerinin tarihsel gelişimini izlemek açısından önemlidir. Bu nedenle lehçelerimiz ve şivelerimiz, Azərbaycan dili tarihi için büyük önem taşıyan fonetik, sözcüksel ve dil bilgisel materyaller açısından zengindir. Diyalektlerde olduğu gibi, sesli harf ikameleri yazılı anıtlarda sistematik olarak görünür. Dil arkası ve dil önünde sesli harflerin değiştirilmesi nispeten nadirdir. *a>ə* ikamesi gözlenir. Kitab-ı Dede Korkut'ta: *Bərü gəlgi, başım bəxti, evim təxti; qərə-qərə ölü; yaxşı ərməğanlar* (KDQ, 1988: 35, 41, 52; *təxt, qərə, yaxşı*). Bu tür ikame Doğu ve Güney lehçelerinde daha yaygın olarak kullanılmaktadır: *xəlçə, ərəbə* (Bakü, Guba, Şamahı), *qərdeş* (Bakü), *qəysi* (Muğan), *qərə* (Ordubad, Culfa), *qəmçi, qəmiş, qənət* (Bakü, Muğan, Ordubad, Culfa), *qəyiş, qəyqənax* (Nahçıvan; Şireliyev, 1967: 40).

Yazılı anıtlarda, *a>ə* kelimesinin kökeni kelimenin kökünde ve fiilin dilek formunun “*idi*” birleşimiyle morfolojik temasında gerçekleşir. İstek ekli fiilin ardından kavuşumun gelişimi sözcüğün fonetik yapısını değiştirir; *a>ə* bağlayıcı *y* ünsüz harfinden önce değiştirilir. Kitab-ı Dede Korkut'ta: *Ah noleydi, bu öleydi, birinə dəxi vareydim* (KDQ, 1988: 33). *a>e* ikamesi lehçelerimizin ve lehçelerimizin Doğu grubunda gözlenmektedir: *qeyçi, qeysi, qeymağ*. G. Valiyeva, Kuzeydoğu lehçelerinde (Derbent, Guba, Bakü, Şamahı, Salyan lehçeleri) *a>ə*'nin yerine *y* sesinin yer aldığını yazıyor: *qeyidir>qayıdır, qeymağ, qeynana, qeyim-qədim>qayım-qədim, beyram* (Veliyeva, 2014: 16).

i>ı ikamesi kendini hem yazılı anıtların dilinde hem de kelimenin saf ve ilk açık hecelerindeki lehçelerde gösterir. Kitab-ı Dede Korkut'ta: *Qanlı-qanlı ırmaqlar quruyubdır; suyu gəlməz* (KDQ, 1988: 49). Kitab el-İdrak li-Lisan el-Etrak'ta: *ışığ "ışığ, nur", ismarladı "tapşırıdı"* (Əbu Həyyan, 1992: 17). Kültigin onuruna yapılan anıtta: *Irak bodunıg ança yağutur ermis* (Alyılmaz, 2005: 30; "Uzak insanları da yaklaşırdı."). Azərbaycan dilinin Batı diyalekt ve şivelerinde ve ayrıca Mugan, Julfa, Zagatala, Gakh lehçelerinde bulunur: *ışx, ılxı, ıldız* (Qazah, Culfa), *yılxı* (Qah-İlisu), *mırvarı* (Muğan), *ıraq, ışıltı* (Qazah; Şireliyev, 1967: 42).

"Dudaklanan" ve "dudaklanmayan" sesli harflerin ikamesi, kelimenin farklı pozisyonlarında kendini gösterir. o>a ikamesi, esas olarak ilk hecede gerçekleşir: *sav-, av, avçı, savrıl-, tavla, qav-*. Kitab-ı Dede Korkut'ta: *Oğlançuğın yanına alub qırq yigidin boyına saldı, ava çıqdı* (KDQ, 1988: 37). *Tavla* kelimesindeki ilk hecenin sesli harfinin değiştirilmesi sesli harfin fonetik yapısında, yani doğrudan *tövlə* kelimesinde meydana gelmez. Sözcük birimi *tövlə-tovla-tavla* çizgisi boyunca değişebilir. ö>a ikamesi (*tövlə>tavla*) mümkün olmadığından ilk heceye katılmasıyla oluşan fonetik yapıda, o>a ikamesi kaybolur ve *tavla* şeklini alır. Fuzuli'de: *Yerdən ey dil, göyə qavmuşdu sirişkin mələki* (Füzuli, 1988: 60). Kitab el-İdrak li-Lisan el-Etrak'ta: *av "ov"* (Əbu Həyyan, 1992: 22). Divanu Lügati't-Türk'te: *Bəg awka çıktı* (Kaşğari, 2006: 147. "Bəy ova çıxdı."). *Aşçı neçə al bilsə, adığ ança yol bilir* (DLT, 1985: 132. "Ovçu nə qədər hiylə bilirsə, ayı o qədər yol bilir."). Güney şivelerinde kendini daha fazla gösterir: *av, avçı* (Nahçıvan, Ordubad, Julfa, Zagatala - Ashagi Tala, Mugan), *qavırma, davşan, qahım* (Nahçıvan, Ordubad, Julfa, Şahbuz, Şurur). Diğer lehçelerde de görülür: *qaravul, qırqavul* (Gakh-Gum Köyü), *qahım, qavmax, sıçavıl, qavışmax* (Cabrayıl).

Yazılı anıtların dilinde, u>ı ikamesi sıklıkla kullanılır: *yumrı, qopız, yavrı, mırdar, bıraç, uzın, bulıt, ordı*. Kitab-ı Dede Korkut'ta: *Bir yigidin qara tağ yumrısınca malı olsa, yığar-dərər* (KDQ, 1988: 31). Doğu ve Güney lehçelerinde, kelimenin ilk kapalı hecesi b, m, v, p sessiz harflerinden sonra gerçekleşir: *biğda, bıra, bırın* (Mugan, Bakü, Şamahı, Nahçıvan, Ordubad), *vır* (Mugan, Nahçıvan; Şireliyev, 1967: 44-45).

ü>i: *dilkü*. Kitab-ı Dede Korkut'ta: *Yedi kərə qoxuların dilkü bilür* (KDQ, 1988: 32). Ü sesli harfinin i sesli harfi ile değiştirilmesi esas olarak Doğu lehçelerinde görülür ve sözcüğün ikinci hecesinde kendini gösterir: *körpi, sümig, tülki* (Bakü, Şamahı, Mugan lehçeleri). Önceki hecede de kendini gösterebilir: *bilbil* (Dereleyez ağzı - informant).

i>ü çok nadir rast gelinen ikamedir. Kitab-ı Dede Korkut'ta: *Bin dəxi xaraca-qaraca bürələr dilədi* (KDQ, 1988: 56; bürə). Nesimi Divanı'nda:

*Şək degül kim, yüzini görməmiş anlar ki, səni,
Hurə bənzətədi və ya Yusifi-Kənan dedilər* (Kahramanov, 1970: 50; *degül*).

İ>ü ikamesi farklı lehçelerde gerçekleşir: *süz* (Bakü, Guba, Şamahı, Mugan), *büvü* (Qazah).

Açık ve kapalı sesli harflerin değiştirilmesi kelimenin kökünde ve son eklerin fonetik yapısında gerçekleşir. Temel olarak, son ekin fonetik yapısı [y] ünsüz harfinden önce değişir, a>ı (ve ə>i) ikamesi oluşur: *almıya, olmiya, toylıyalım, varmiyasan, sürmiyəsən*. İkame olumsuzluk ekinde oluşur. Kitab-ı Dede Korkut'ta: *Axır zəmanda xanlıq gerü Qayıya dəgə, kimsənə əllərindən almıya* (KDQ, 1988: 31). Bazı durumlarda değişmez: *Atam Qazan namusunu sımayasan* (KDQ, 1988: 47). İkame, sözcük ekinde kendini gösterir: *Qanlı Oğuz bəglərin toylıyalım* (KDQ, 1988: 38). M. Şireliyev, a sesinin ı sesi ile değişmesi en çok Batı diyalekt ve şivelerinde bulunmaktadır, der. A>ı olayına söz köklerinde çok az rastlanmaktadır (Şireliyev, 1967: 50): *yamıyır, yağlıyır* (Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan), *başdıyam, dannıyır* (Muğan), *qalıyax, daniya* (Qarabağ). Dil önü sesli harfi ə>i ikamesi de aynı şekilde oluşmaktadır: *yemiyən, yürütmiyən*. *At yemiyən acı otlar bitməsə yeg; Ata adını yürütmiyən xoyrad oğul ata belindən enincə enməsə, yeg* (KDQ, 1988: 32). *Yürütmiyən* kelimesindeki fonetik değişim, “dudaklanan” sesli harflerin uyumu ile birlikte olmadığı için daha çok Doğu lehçelerinin karakteristik özelliğidir. Yazılı anıtların dilinde gözlemlenen sessiz harf ikameleri, Azerbaycan dilinin diyalektik özelliklerini de yansıtmaktadır. Yazılı anıtlardaki ünlü ikameleri, Coyne'nin bu ya da Azerbaycan dilinin tarihinin o dönemiyle ilgili özelliklerini yansıtırken sesli harf ikameleri lehçelerde eski bir dil özelliği olarak görünür. Kelimenin her üç konumunda ünsüz ikameler gözlenir ve sesli ikameler kadar sayılmaz. Sesli harflerde olduğu gibi, sessiz harflerin birbiri ile değiştirilmesi sistematiktir. Kelimenin başında d>t (*tag, tal-, tam*) ve t>d ikameleri (*dilkü, dəp-, dik-*) gözlenirse sözcüğün ortasındaki y>g ikamesi (*cigər, dügün, ögit*), söz sonunda ise d>t ikamesi (*bulut*) işlem miktarı ve sıklığı açısından tercih edilir. Akad. T. Hacıyev'e göre, kelimenin başlangıcında t ünsüz formunu koruyan mağaranın adı (Tağlar mağarası, Füzuli rayonu) en eski Oğuz-Kıpçak telaffuzunu yansıtan onomastik birimdir (Hacıyev, 2012: 79).

Kelimenin başında d>t ikamesi bulunmaktadır: *tağit-, taş, tol-, tana, toğ-, tağ, tam, taş, tur-, toqsan, tonat-, tal, tamar, tolu*. Kitab-ı Dede Korkut'ta: *Ulaşuban sular taşsa, təniz tolmaz; Gerçəklərin üç otuz on yaşını toldursa, yeg* (KDQ, 1988: 31, 32). Nesimi Divanı'nda: *Həq bilür bir zərrə neştərdən tamarlar ağrımaz; Toptoludur şəhr içi darvazələr* (Kahramanov, 1970: 43, 51). Divanu Lügati't-Türk'te: *tağ özi* “dağ vadisi”, *tatlığ aş* “dadlı aş” (Kaşğari, 2006: 119). Kültürün onuruna yapılan anıtta: *...tokuz oğuz bəgləri* (“Doqquz

oğuz bəyləri”; Alyılmaz, 2005: 30). Tüm lehçelerde gözlenmesine rağmen, çoğunlukla Batı lehçelerinde kullanılır: *tiş*, *tükan*, *tişi*, *tusdax*, *tüş*- (Qazah, Gəncə, Qarabağ), *tüşman*, *tussağ*, *tüşərgə* (Muğan), *tufar* (Gəncə, Qarabağ, Ordubad, Şərur, Zaqatala), *tuşman* (Qazah).

Orta Çağ yazılı edebî dilimiz için karakteristik sözcük bilimsel özellikler çoğunlukla Azərbaycan lehçelerinde görülür. Fonetik olaylar, ünlü ve ünsüz ikamelerle karşılaştırıldığında, arkaik sözcük birimleri lehçelerde baskındır. Eski sözcüksel anlamın korunması veya anlam değişikliği sözcüksel-anlamsal özellikler arasında önemli bir yer tutar. Diyalektlerde ve lehçelerde, anlam bakımından sabit kalan arkaik sözcüksel birimlerin bazıları fonetik değişikliklere uğrar. Bu değişikliğin kelimenin fonetik yapısı üzerinde önemli bir etkisi olmayabilir. *Dəxi* (edat). *Və dəxi neçə buna bənzər söylər söylədi* (KDQ, 1988: 31). *Dəxi* edatı aynı fonksiyonda Darbend şivesinde kullanılır. Sözün içeriğindeki [x] sessiz harfi onunla aynı seslenen [ğ] harfi ile ikame edilir ve Darbend şivesinde *dəği* şeklini alır. *Dəği səniyənin işim yoxdu* (ADDL, 2007: 122).

Yeg “iyi”. *Qonağı gəlməyən qara evlər yıqılsa, yeg!* (KDQ, 1988: 32). Divanu Lügati’t-Türk’tə: *Öküz adağı bolğınca buzağı başı bolsa yeg* (“Öküz ayağı olmaqdansa, buzov başı olmaq yaxşıdır”, DLT, 1985: 130). Kelime Jabrayil, Gadabay, Goyçay, Hanlar, İmişli, Megri, Ordubad, Şamaki, Tartar şivelerinde söz sonunda [y] harf ikamesi ile *yey* şeklinde kullanılır. İmişli şivesinde: *O səndən yey danışır*. Megri şivesinde: *Munun ölməgi qalmağınnan yeydi* (ADDL, 2007: 549).

Önəl “sağal-”. *Oğlanın qırq gündə yarası önəldi, sapasağ oldu* (KDQ, 1988: 39). Divanu Lügati’t-Türk’tə fonetik içeriğinde rast gelinir. *Sükəl onultı* (“Xəstə yaxşılaşdı”, Kaşğari, 2006: 258). Sözün dil arkası versiyonu Qah, Zakatala, Çənbək şivelerinde kullanılır. Çənbək şivesinde: *Niyə öydə oturursan, sən ki önəlişən* (ADDL, 2007: 382).

Sarp “dik, sıldırım”. *Sarp qayalar oynanmadı, yer oyrıldı* (KDQ, 1988: 40). Megri şivesinde dil önü ünlü fonetik içerikte *sərp* şeklinde kullanılır. Megri şivesinde: *Mö: baxma Binədəli Ardışdı bərə:nin sərlərin otarammaz* (ADDL, 2007: 430).

İyə “sahip”. *Qonur atın iyəsi Salur Qazan yerindən turmuşdı* (KDQ, 1988: 42). Ordubad şivesinde aynı anlamda *i>ə* ikamesi ile kullanılır: *Bunun əyəsi kimdi?* (ADDL, 2007: 167).

İrak/iraq “uzak”. Kültigin onuruna yapılan anıtta: *İrak erser yablak ağı birür* (“Uzaq isə pis hədiyyə verir”, Alyılmaz, 2005: 30). *Bərə çoban,*

iraqından-yaqınından bəri gəlgil (KDQ, 1988: 43). Batı lehçelerinde yaygın olarak kullanılır.

Ün “ses”. *Ünüm ayıla, sözüüm diylə!* (KDQ, 1988: 45). Divanu Lügati't-Türk'te: *ün* “ses” (DLT, 1985: 112). Sözcüksel birim ü>i ikamesinin eşlik ettiği küçük bir fonetik değişim ile Goyçay lehçesinde meydana gelir (ADDL, 2007: 234).

Bazı arkaik sözcük birimleri lehçelerimizde gelişmemesine rağmen, arkaik sözcük anlamı karmaşık kelimelerin ve ayrı ifadelerin bileşiminde korunur. *Altın* kelimesi yazılı anıtların dilinde «kırmızı» anlamına gelir. Kitab-ı Dede Korkut'ta: *Bir yerə ağ otağ, bir yerə qızıl otağ, bir yerə qara otağ qurdurmuşdı; Qaytabanda qızıl dəvə sənin gedər* (KDQ, 1988: 34, 41). Bu sözcüksel anlam Goygol lehçesinde kullanılan *gizillahli* kelimesinde görülür. *Ağız* sözcüğü, «uzun, kaba ve kırmızımsı yün (koyun)» anlamına gelir. (ADDL, 2007: 304).

Kitab-ı Dede Korkut dilinde *aga* kelimesi «baba» anlamına gelir. *Nə qaqarsan başa ağam Qazan?* (KDQ, 1988: 45). Kelimenin arkaik anlamı, lehçe sözlüğünde sadece karmaşık bir sözcüksel birimin bileşiminde geçerli olmaya devam etmektedir. Ordubad lehçesinde *aganene* kelimesi «babanın annesi» anlamına gelir. Bileşik kelimenin yanlarında yapısal bir değişiklik olmadığından, bu yapı içinde gerçekleşen anlamın bütünlüğü de korunur. Bu nedenle, bu anlamda bağımsız olarak geliştirilmeyen bir kelime, karmaşık bir yapının sınırları içindeki anlamsal etkinliği gösterir. Ordubad lehçesinde: *Atanın anasına bizlər ağanənə deyərinx* (ADDL, 2007: 13).

Yazılı anıtlarda «sonbahar» anlamına gelen *güz* kelimesi (Kitab-ı Dede Korkut'ta: *Güz almasına bənzər al yanaqlum;* KDQ, 1988: 35) fonetik değişiklikle *küz* şeklinde Borçalı, İmişli, Ordubad şivelerinde kullanılır. Burada kelimenin arkaik anlamının korunması, daha büyük bir söz dizimsel yapının sınırları içinde - karmaşık bir söz dizimsel bütün veya metin bağlamında gerçekleşir. İmişli lehçesinde: *Qoyunu yaz otar, yaz otarmadın düz otar, düz otarmadın күz otar* (ADDL, 2007: 271). Görülebileceği gibi, sonbahar kelimesi, Eski Türk şiirinin yapısal bir unsuru olarak aliterasyon ve iç kafiye için bağlamda kullanılmaktadır. Belirli bir cümle metninde *yay düz* dizisini tamamlamak için, bir sonraki zarf, bu fonetik yapı ile sesleşen kelimedir: *yaz- düz- күz*. Borçalı şivesinde: *Taxıl səfdin күzdə sula, күzdə sulamadın buzda sula* (ADDL, 2007: 271). Burada da cümlenin iç yapısı, aynı fonetik içeriğe sahip kelimelerin geliştirilmesini gerektirir: *sonbahar ve buz*. Arkaik sözcüksel birimin korunması söz dizimsel tekrarları içeren bir yapıda meydana gelir.

Arkaik sözcüksel birimin anlamı morfolojik yapıda değişmeden kalır. Qazah şivesinde *küzdax'* “güz otağı”, Fuzuli şivesinde *küzdüx'* “güzlük”; Bakü, Füzuli, Kürdemir, Sabirabad şivelerinde *küzəm* kelimesi “sonbaharda yapılan yün” anlamında kullanılır (ADDL, 2007: 271).

Azərbaycan dilinin morfolojik yapısının bazı arkaik özellikleri yazılı materyallerde olduğu kadar diyalekt materyalinde de gözlenmektedir. Bunlar isim hâllerinin arkaik özellikleri, mensubiyet, haber son ekleri, hâllerin ikamesi, bazı niceliksel sayılar, adil türleri, fiilin şahıs, zaman kategorileri, fiilin belirsiz biçimleri, zarf, konuşmanın yardımcı parçalarıdır.

Azərbaycan dilinin yazılı anıtlarında, sahiplik ekinin dudak sesli değişkeni kullanılır. Kitab-ı Dede Korkut'ta: *Kiminüñ boynun urdı, kimini tutsaq elədi* (KDQ, 1988: 41; *kiminüñ*). Nesimi Divanı'nda: *Zülfilə qaşuñ hürufin yazəməz hər yazıçı* (Kahramanov, 1970: 56; *qaşuñ*). M.Şireliyev'ə göre, sadece dudak ünlülü eklerde ifade olunan *-un*, *-ün* (ünsüzle bitenlerde), *-nun*, *-nün* (ünlü harfle bitenlerde) Guba, Bakü, Şamahı diyalektleri, Mereze, İsmayılı şivelerinde kullanılır. Mesela: *bolanun*, *buğdanun*, *Salehün*, *çekicün* (Şireliyev, 1967: 138, 141, 147, 149).

Belirtme hâli, lehçelerimizde ve yazılı anıtların dillerinde gözlenen her iki formda (son ekli ve eksiz) kullanılmaktadır. Söz kökünün dudaklanan ünlü harf olup olmamasına bağlı olmadan, belirtme hâli *-i* (*-ı*) son eki kullanılır. Kitab-ı Dede Korkut'ta: *Ağ yüzini qara yerə dəpəydim* (KDQ, 1988: 47; *yüzini*). Kitab el-İdrak li-Lisan el-Etrak'ta: *İ bunu* (“Göndər bunu”; Əbu Həyyan, 1992: 79). Azərbaycan dilinin şiveleri içerisinde Şamahı, Şeki, Nahçıvan, İsmayılı, Muğan şivelerinde belirtme hâli *-ı*, *-i*, *-ni*, *-ni* alamenti olarak kendini gösterir: *ütüni*, *suyı*, *çəküci*.

Belirtme hâli *-yı*, *-yi* son eki ünlü harf sonluklu sözlere eklenir. Kitab-ı Dede Korkut'ta: *Dədəm Qorqut boy boyladı, soy soyladı, bu oğuznaməyi düzdi-qoşdı* (KDQ, 1988: 40). Dastani-Əhməd Hərami'de: *Bu dənli xəznəyi bağışlayan?* (DƏH, 1978: 36). Nesimi Divanı'nda: *Gəl Nəsiminin əlindən badəyi nuş eylə kim* (Kahramanov, 1970: 81). Morfolojik özellik Qazah şivesinde *-yı*, *-yi*, *-yu*, *-yü* şeklinde, Bakü'nün Hökmeli, Qobu, Güzdek köy şivelerinde *-yı*, *-yi* şeklinde kullanır (Şireliyev, 1967: 139, 142, 143): *murdoyu*, *çuxuyu*, *çömçüyü*, *arabayı*. Yazılı anıtların dilinde mensubiyet ekli sözlər belirtme hâlinde kullanıldığında belirtme hâli son ekinin son ünlü harfi kullanılmamaktadır. H. Mirzəzadə bunu eksiz form olarak isimlendiriyor (Mirzəzadə, 1990: 46). Kitab-ı Dede Korkut'ta: *Oğlan qırq yigidin boyına aldı* (KDQ, 1988: 41; *yigidin*). *Nola qeyrət atəşi canım əritsə mum tək* (Füzuli, 1988: 63; *canım*). Sonuncu forma Azərbaycan dilinin Lenkeran, Çenberek şivelerinde rast gelinmektedir. Lenkeran şivesinde: *Munun ağzın yumsana*.

Çənbərək şivesinde: *Qoyunun asalaşın fətirə büx'düx', çölö:tüdüx'* (ADDL, 2007: 156, 126).

Hällerinikamesi Azərbaycan dilinin gelişim dönemine ait dil olaylarındandır. Yazılı anıtlarımızın dilinde daha çok yönelme hâli, bulunma hâlinin yerine kullanılmaktadır. Kitab-ı Dede Korkut'ta: *Ölürsəm səniş uğruşa bən öləyim* (KDQ, 1988: 46; *uğruşa*). M. Şireliyev'in gözlemlerine göre, edebî dilde saklanmak fiili bulunma hâli gerektirdiği hâlde, Gence diyalektinde yönelme hâli gerektirmektedir. *Dərzinin qızı hamamın bir küncünə gizdənir (küncünə). Meşiyə daldalanır* (Şireliyev, 1967: 301; *meşiyə*). Bulunma hâlinin ayrılma hâlinin yerine kullanılması Azərbaycan dilinin yazılı anıtlarında yönelme ve bulunma hâlinin ikamesi kadar geniş kullanılmasa da tüm Türk yazılı eserlerinde daha yaygındır. Mesele şu ki, Eski Türk yazılı anıtlarında, ayrılma hâlinin özel ifade biçimi olmadığından bulunma hâli eki çift işlev görür. Kültigin onuruna yapılan anıtta: *Kisi oğlunta üzə eçüm, apam Bumın kağan, İstemi kağan olurmıs* ("İnsan oğlundan yuxarıda / insan oğlunun üzərində ata-babam Bumın xaqan, İstemi xaqan hakim olmuş", Alyılmaz, 2005: 43). Böyle bir işlevsellik bazen Kitab-ı Dede Korkut dilinde bir kalıntı şeklinde görülür. *Otuz yedi qələ bəyinin məhəbub qızlarını çalub bir-bir boynın qucan, yüzində, todağında öpən İlək qoca oğlu Alb Ərən çapar yetdi* (KDQ, 1988: 5; *yüzində, todağında*). M. Şireliyev'e göre, edebî dilde gelmek fiili ayrılma hâli gerektirdiği hâlde, Laçın ilçesi Qorçu, Şelve köy şivelerinde bulunma hâli gerektirir. Mesela: *Şuşada gəlləm* (Şireliyev, 1967: 301, *Şuşa'da*).

Yazılı anıtlarda mensubiyet kategorisinin II ve III. şahıslara ait ekleri, modern edebî dilden farklı şekilde kendini gösterir. II. şahsa ait mensubiyet ekleri iki şekilde kendini gösterir:

a) "sağır nun" içerikli –η və –ıη alametleri kullanılır. *Ağay Qazanıy namusını sındırayınmı? Ağzıy qurısın, ana!* (KDQ, 1988: 47). Akademisyen M. Shiraliyev'e göre, ünlü harf sonluklu sözlerden sonra –η eki Batı, kısmen Kuzey diyalekt ve şivelerinde kullanılır: *ataη, nənəη, eviη* (Qarabağ), *öyüη* (Qazah; Şireliyev, 1967: 161, 163).

b) iki şıkta dudaklanan ünlü harfli ("sağır nun" terkipli) -un, -ün ekleri kullanılır. *Dilün çürisin, ana! Ağzunla yüzindən qan şorladaydım* (KDQ, 1988: 47, 56). Bu morfemler Doğu grubunun lehçelerinde görülür: *yerün* (Bakü, Guba, Şamahı, Mugan).

III. şahısta -ı, -i ve -sı, -si ekleri kendini gösterir. Kitab-ı Dede Korkut'ta: *Xan Qazanıy oğlu Uruz bəg üç yüz yigidlən əli bağlu, boynı bağlu getdi. Dəxi kəndüsi tölə-tölə atlarına vardı* (KDQ, 1988: 45). Dudaklanmayan sesli harflerden -ı, -i, -sı, -si ek şekilleri Şeki, Şamahı, İsmayılı, Sabirabad,

Şirvan, Salyan şivelerinde, -i, -si eki ise Bakü, Guba diyalektlerinde kullanılır (Şireliyev, 1967: 156-157).

Kaynaklar

- ADDL (2007). *Azərbaycan dilinin diyalektoloji sözlüğü*, Bakü: Doğu-Batı Yayınevi.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun yazıtlarının bugünkü durumu*. Ankara: Kurmay Yayınları.
- DƏH (1978). *Dastani-Ahmad Harami*. Bakü: Genclik Yayınevi.
- DLT (1985). *Divanü Lüğat-it-türk Tercümesi* (çev. Besim Atalay). I. cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Əbu Həyyan, Ə. (1992). *Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak*. Bakü: Azərneşr Yayınevi.
- Füzuli, M. (1988). *Seçilmiş işler*, I c., Bakü, Azərbaycan Devlet Yayınevi.
- Hacıyev, T. (2012). *Azərbaycan edebi dilinin tarihi*. I cild, Bakı: Elm Yayınevi.
- Kahramanov, C. (1970). *Nesimi "Divanı"nın leksikonu*. Bakü: Elm Yayınevi.
- Kaşğari, M. (2006). *Divanü-lüğat -it-türk*, I cilt, Bakü: Ozan.
- KDQ (1988). *Kitabi-Dədə Qorqud*. Bakı: Yazıçı Yayınevi.
- Mirzəzadə, H. (1990). *Azərbaycan dilinin tarixsel dilbilgisi*. Bakü: Azərbaycan Üniversitesi Yayınevi.
- Şireliyev, M. (1967). *Azərbaycan diyalektolojisinin temelleri*, Bakü: Maarif Yayınevi.
- Veliyeva, G. (2014). *Azərbaycan diyalektolojisi*. Bakü: Elm və Eğitim Yayınevi.

ORHUN YAZITLARI DİL ÖZELLİKLERİNİN AZERBAJCAN TÜRKÇESİ AĞIZLARINDAKİ İZLERİ

Gülnara ALIYEVA-KOŞKUN

Özet

Türk dillerinin gelişme evrelerinde belirli bir Türk dili için kendi kullanımını kaybeden ve eskileşen birtakım kelimeler diğer bir Türk ağzında bağımsızlığını koruyabilir. Diğer taraftan bazı kelimeler veya dil özellikleri de var ki, onlar kendi tarihliğini sadece ağızlarda korumuşlar. Bu bakımdan ağız sözlüklerinin meydana çıkması, Orhun Anıtları'nın çağdaş Türk dilleri ve ağızlarıyla karşılaştırmalı araştırılması, anlam bilimsel-etimolojik analiz yapılması açısından oldukça önemlidir. Azerbaycan Türkçesi ağız özelliklerinin oluşum süreci, kelime biçimlerinin ve diğer dil hadiselerinin meydana çıkması prosesi uzun ve zorlu bir yol katetmiştir. Orhun Yazıtları'nın söz varlığı eski Türklerin yaşam tarzını, tarihini ve kültürünü yansıtır. Orhun Anıtları'nı kullanan ve bunları çağdaş Türk dilleriyle karşılaştıran çeşitli araştırma türleri günümüz bilimiyle ilgilidir. Orhun Yazıtları'ndaki söz varlığının ve dil özelliklerinin Azerbaycan Türkçesi ağızlarında birtakım izleri görülmektedir. Gözlemlenen sonuç aşağıdaki manzarayı oluşturuyor:

1. Azerbaycan Türkçesi ağızlarında anlam ve şekil olarak Orhun Yazıtları'ndaki kelimelerle aynı olan kelimeler mevcuttur: **adak** – ayak: Türk bodun **adak** kamaştı (OA) (BK. D.30; **adax**“çocuğun ilk adımları”, **adax-adax**“adım-adım, yavaş-yavaş”, **addaxlamax** “ilk adım atmak (çocuğa aittir)”, **adax-çiçə** “çocuğun ilk adımları”, **dadax** “çocuğun ilk adımı”.

2. Şekil olarak aynı, anlam olarak değişmiş veya farklı olan kelimeler de göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin eke kelimesi Orhun Anıtları'nda abla anlamını bildirir. “Ögüm katun ulayu öglerim; ekelerim kelisünüm...” (KT.K.9). Azerbaycan Türkçesi ağız leksikasında “eke” kelimesi bazı kelimelerle bileşik kullanılır ve yakın anlam ifade eder: *əkəbükə* (Çenberek),

* Doç.Dr., Bakü Slavyan Üniversitesi Türkoloji Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, gulnara.fakhraddin@gmail.com

əkəpükə (Gazah) “büyük, yaşlı”; *əkəc* “yaşlı, bilmiş” (Bakü); *əkəlix'* “büyüklük” (Gazah).

3. Orhun Yazıtları'nda bazı kelimelere rastlanır ki onlar Azerbaycan Türkçesi ağızlarında değil, ölçünlü dilde kendini gösteriyor. Aynı kelimeler Türkiye Türkçesi ağızlarının söz varlığında da yer alıyor: *kiçig* (küçük), *kaçan* (ne zaman), *yay* (yaz), *öd* (safra kesesi), *eğirmek* (sarmak, döndürmek), *yağı* (düşman) ve d. kelimeler buna örnek olabilir.

Anahtar Sözcükler: Orhun Abideleri, Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ağızları, söz varlığı, arkaik unsurlar, fonetik özellikler, leksik özellikler, arkaik kelimeler

The traces of the language features of Orkhon monuments in dialects of the Azerbaijani language

Abstract

Some words that have lost their use for some Turkic languages during the development stages of the Turkic languages may retain their independence in other Turkic languages. On the other hand, there are some words or linguistic features that retain their historicity in dialects and accent. In this regard, the comparative study and semantic-etymological analysis of the vocabulary of Orkhon monuments with modern Turkic languages and dialects is important. The process of formation of dialect features of the Azerbaijani language, emergence of word forms and other linguistic phenomena has come a long and complicated way.

The lexical composition of the Orkhon monuments reflects the way of life, history and culture of the ancient Turks. It is very necessary that the lexicon of the Orkhon monuments is reflected in our dialects, that these language elements have undergone phonetic and sometimes semantic changes and came to our time. Let's consider some words and expressions of the Orkhon Yenisei written monuments in Azerbaijani dialects and accent:

1. The dialects and accents of the Azerbaijani language have lexical units that are similar in meaning and form to the words in the Orkhon monuments: *adak* – foot: Türk bodun *adak* kamaştı (OA) (BK. D.30; *adax* “first steps of the child”, *adax-adax* “step by step, slowly”, *addaxlamax* “to take the first step (it's related to the child)” *adax-çiçə* “first steps of the child”, *dadax* “first steps of the child”.

2. The words that are the same in form, changed in meaning, or different are also noteworthy. For instance, the word “əkə” means elder sister in the Orkhon monuments. “Ögüm ҡatun ulayu öglerim; ekelerim kelisünüm...” (KT.K.9). In the dialect lexicon of the Azerbaijani language, the word eke is used adjacent to some words and has similar meanings:

əkəbükə (Chanbarak) *əkəpükə* (Gazah) “adult”; *əkəc* (Baku) “old, aged, aware”; *əkəlix*’ “seniority” (Gazakh) and so on.

3. There are words that can be found in the Orkhon monuments which are not in the dialects of the Azerbaijani language, but in the literary language. The same words are found in Turkish dialects too: *kiçik* (small), *kaçan* (when), *yay* (bow), *öd* (bile), *eğirmek* (to wrap), *yağı* (enemy), etc. can be an example.

Keywords: Orkhon Monuments, Azerbaijani language, dialects of Azerbaijani language, vocabulary, archaic elements, phonetic features, lexical features, archaic words.

Dil sadece insanlar arasındaki bir iletişim aracı değil, aynı zamanda herhangi bir milletin tarihini, manevi dünyasını, insanların ruhunu, doğasını ve yaşamını yansıtmak için kullanılan bir araçtır. Bir dilin tarihsel değeri, öncelikle o dilin kelime dağarcığı-söz varlığı ile belirlenir. Çağdaş Türk dillerinin sözcük temelini, eski Türk yazılı anıtların dili oluşturur. Bu açıdan Türk dillerinin ve ağızlarının yazılı anıtlarla karşılaştırmalı olarak incelemesi önem arz etmektedir. Orhun-Yenisey anıtlarının sözcüksel katmanının Azerbaycan Türkçesinin ağızlarında bulunan izlerinin araştırılması ve karşılaştırmalı analizi, hem eski Türk leksikasının incelenmesi hem de fonetik, sözcüksel ve gramatik sistemin sabit veya değişmiş unsurlarının analizi açısından önemlidir.

“Orhun Abideleri’nin söz varlığıyla ilgili sayısal verilere göre kitabelerdeki sözcük sayısı 6000 civarındadır. Farklı sözcüklerin sayısı ise 840’tır. Bunlardan 147’si yer, kavim, kişi ve at isimleridir. Bu özel isimleri çıkarırsak Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk anıtlarındaki tekrarlanmayan kelime sayısını 693 olarak tespit ederiz. Şu hâlde Köktürkler’den bize aşağı yukarı 700 kelimelik bir sözlük kalmış demektir” (Ercilasun, 2007:187).

Orhun yazılı anıtları söz varlığının Azerbaycan Türkçesinin ağızlarındaki izlerini sürdüren bazı kelime ve ifadeleri gözden geçirelim:

Aba. Hem Orhun hem de Yenisey anıtlarında yaygın olarak kullanılan “apa” kelimesi, çağdaş Azerbaycan edebî dili için arkaik kabul edilir. Bu sözcük birimin Orhun-Yenisey anıtlarında farklı anlamlar ifade ettiği ve

hem bir apelyatif kelime olarak, hem de onomastik birim olarak kullanıldığı unutulmamalıdır. Anıtların dilinde rütbe ifade eden kelime “ulu (büyük)”, “büyük akraba–ecdad, baba, anne” anlamlarında kullanılmıştır.

İnceleme sırasında “apa” sözcük biriminin Bilge Kağan ve Tonyukuk metinlerinde “tarkan” onomastik birimiyle birlikte kullanıldığını ve rütbe anlamını ifade ettiğini görüyoruz. “Apa”; tarkan, tarkandan daha yüksek bir rütbe olarak kabul edilir.

Kül çor başlayu, ulayu şad apıt bəglər, öñrə tölis bəglər, apa tarkan ... (BX) (Recebli, 2009: 338) / Kül çor başda olmaqla, ardınca gələn şad-apıt bəylər, öndəki tölis bəyləri, apa tarkan....

- Apa tarkanğaru içre sab ıdmsı. Bilgä Tonukuk anığ ol, öz ol – aqlar (T) (Recebli, 2009: 375)/Apa tarxana gizli xəbər göndərmiş. Müdrük Tonyukuk ağıllıdır, uzaqgörəndir.

Kültigin ve Bilge Kağan anıtlarında “apa” kelimesinin “ecdad, babadan kalma” anlamını ifade ettiği birkaç örneğe rastlıyoruz:

Eçümüz-apamız Bumın kağan tört buluğış kısmıs, yığmıs, yaymıs, basmıs. (KT) /Əcdadımız Bumın (mətndə: Yamı) xaqan dörd tərəfi sıxışdırmış,yığmış, yaymış, basmış.

Eçümüz-apamız tutmıs yir idisiz kalmazun tiyin az bodunığ itip, yaratıp .. (BX)/(Recebli, 2009: 334), Əcdadlanmızın tutmuş olduğu yer sahipsiz qalmasın deyə az xalqı təşkil edib, (qurumunu) yaradıb ...

Yenisey Anıtları’nda kelime “baba” anlamında kullanılmıştır. Örneğin: Çor apası barur (XVIII) / Çor atası gedir (ölür) (Recebov, Memmedov, 1993: 6).

Kaşgarlı Mahmud’un *Divanü lüğat-it türk* adlı eserinde hem “anne” hem de “baba” anlamlarında kullanılan bu sözcük birim, çağdaş Azerbaycan Türkçesinin söz varlığında yer almasa da anlam ve fonetik değişkenlik açısından Azerbaycan Türkçesi ağız leksikasında çok yaygındır. Öncelikle belirtmek gerekir ki, Azerbaycan Türkçesi ağızlarında bu sözcük birimin fonetik değişime uğradığı, *p* sesinin yerine *b* sesinin geçtiği ve “aba” biçimini aldığı unutulmamalıdır. Bu fonetik değişim diğer Türk dillerinde de görülebilir. Bu kelimenin “ava” ve “ebe” biçimlerine de ağız leksikasında rastlanmaktadır.

“Aba” kelimesi “baba” anlamında Gedebev, Guba, Ordubad, Zengilan ağızlarında görülmektedir: “Bizdə hindi aba çox işdəmiyədü, ata diyəduğ (Guba); *Abam taxıl biçiydi* (Zengilan); *Abam bi:lləri də kö:nə biniyə aparajax*

bizi, de:səŋ” (Gedebey) (ADDL, 2007: 11). “Çenberek ağzında aba sözcüksel birimi, fonetik olarak değişerek “*ava*” şeklini alarak baba anlamını ifade eder” (ADDL, 2007: 28). Tebriz ağzında “anne” anlamına gelir. Bu kelimeye batı grubu ağzlarında “əbə” varyantında rastlanır.

Azerbaycan Türkçesinin ağız sözlüğünde “aba” kelimesinin ikinci anlamı “ana (anne)” anlamını ifade etmesidir. Tebriz, Cebrayıl, Gah, Şemkir ağzlarında “ana” sözcük birimi yerine “aba” kelimesinin kullanıldığını görmek mümkündür. Ayrıca kelimenin “abay” varyantı, Gah ağzında “teyze” ve Çenberek ağzında “lezgi” (halk ismi) anlamına gelir.

Memmedağa Şiraliyev, “mama, mamaça” kelimesinin eski biçiminin “abacı” olduğunu vurguluyor. O, “abacı” kelimesinin “aba (anne)” kelimesinin -cı ekiyle birleşiminden oluştuğunu yazıyor. Çağdaş Türkiye Türkçesinde ebeçi kelimesinin “ebe” olarak kullanılmasından bahsederek “aba” ve “ebe” kelimeleri arasında bir bağlantı olduğunu belirtiyor (Şiraliyev, 2008, 341). Celilabad, Lerik, Yardımlı, İmişli, Sabirabad, Zengilan ağzlarındaki “ebeçi”; Başkeçid, Borçalı ağzlarında “eveçi”; Gazah, Tovuz ağzlarında “evençi”; Zengilan ağzında “hebeçi” kelimelerinin “mama, mamaça” anlamına geldiğini dikkate alırsak o zaman M.Şiraliyev’in fikrine katılabiliriz.

Adak leksemi de, tarihsel açıdan eski Türkçe kelimelerden biridir ve çağdaş zamanlara kadar çeşitli fonetik değişimlerle işlevini korumuştur. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde bu kelime *d>y* değişimi sonucunda “ayak” şeklinde görülmektedir. Orhun Anıtları’nın dilinde bu kelime “adak” biçiminde bulunur: “Türk bodun adak kamaşt[t]ı.” BK. D.30 (Recebli, 2009: 336), Türk xalqı ayağını zəiflətdi.

Bu sözcük birimi, Azerbaycan Türkçesi ağız sözlüğünde çeşitli şekillerde kendini göstermektedir. Şöyle ki: Azerbaycan Türkçesinde bu pozisyonda kullanılmayan *d* unsuru ağzılarda kendi varlığını sürdürüyor. *Adax* - çocuğun ilk adımları (Ağcebedi, Ağdam, Berde, Gence, Göyçay, Gazah, Şemkir, Şuşa, Terter), *adax-adax* - adım adım, yavaşça (Ağdam), *adax durmax* – ayakta durmak, ilk adımı atmak (Mingeçevir), *adaxlamax* “ilk adımı atmak” (çocuğa ait) (Daşkesen, Füzuli), *adax-çiçe(x)* “çocuğun ilk adımları” (Füzuli, Gedebey, Oğuz), *adax-çiçe açmak* - ilk adımı atmak (Füzuli) anlamlarında kullanılır. Bunu şu örneklerde net olarak görebiliriz: Yeniçə adax-çiçəy eley nəvəm, a nənəsi (Gədəbəy); Afı adax-çiçə açif (Füzuli); Ora bax ey, Sadıx adaxlı:r (Füzuli) (ADDL, 2007: 12).

Dadax kelimesi, Şeki yöresi ağzında “ayak” anlamında ve Gence yöresi ağzında “çocuğun ilk adımı”nı ifade etmek için kullanılır. Ayrıca Şeki’de ayaklı anlamını ifade etmek için “dadaxlı” kelimesi kullanılmaktadır.

Genel olarak, Orhun Yazıtları da dâhil olmak üzere, Türk dillerinin yazılı anıtlarında kelime ortasında - intervokal durumda *y* sesinin konumunda *d* ünsüzünün kullanıldığı bilinmektedir. Orhun Yazıtları'nda (VII-IX yüzyıllar): *adak* “ayak”, *adğır* “aygır”, *adığ* “ay”, *yadağ* “yaya”, *kādım* “giyim”; eski Uygur anıtlarında (X-XII yüzyıllar): *adak* “ayak”, *adğır* “aygır”, *ädgü* “iyi”, *bädük* “büyük”, *kuduk* “kuyu” (SIGTY, 1984: 287-288).

“Adak” kelimesinin sadece Azerbaycan Türkçesi ağız sözlüğünde değil aynı zamanda Çağdaş Türkiye Türkçesinin Tokat ağzında da “çocuğun ilk adımları” anlamında korunduğuna dikkat edilmelidir. Azerbaycan Türkçesi ağzlarında olduğu gibi bu kelime Türkiye Türkçesinin ağzlarında da anlamsal olarak değişikliğe uğramıştır.

İni sözcük birimi Orhun Anıtları'nda “erkek kardeş, küçük erkek kardeş” anlamına gelir: “İnisi eçisin bilmez erti, oğlı kañın bilmez erti” KT.D.21 (Recebli, 2009: 334), Küçük qardaşı böyük qardaşını tanımaz idi, oğlu atasını tanımaz idi... İni kelimesi Azerbaycan Türkçesi ağzlarında kendi izlerini sürdürmektedir. Bu sözcük birim Balaken, Gah, Şeki, Zakatala ağzlarında “kayınbirader, eşinin kocasının kardeşi” anlamında kullanılmıştır: Zəhranın inisinin toyunda Bakidən gəlmişdi oxiyən (Şeki); Qelin di:ki, menin inisi sizə qelipbi? (Gah) (ADDL, 2007: 234). Azerbaycan Türkçesi ağzlarında rastlanan “ini” kelimesinin fonetik değişime uğramamasına rağmen anlamsal olarak değiştiği gözlenmiştir. Bu anlamsal değişikliğin Türkiye Türkçesi ağzlarına da yansıdığını belirtmek gerekir. Bu kelime *Türkçe Derleme Sözlüğü*'nde esas olarak iki anlamda, “kayınbirader ve kocanın kız kardeşi, görümce” anlamlarında verilmiştir:

“DS : ini (I): kayınbirader. (Hacılar, Uluğbey *Senirkent, *Şarkikaraağaç -Isparta, *Bucak-Burdur, Dedeköyü *Çal-Denizli, *Bergama-İzmir, Samsun, Yozgat, *Bor-Niğde, Konya ilçe ve köyleri, Misis-Adana, Teniste, *Anamur, *Mut-İçel, *Alanya, Bağyaka *Finike-Antalya, *Ula, Ahiköy, Yerkesik, *Milas, *Fethiye ve köyleri-Muğla); ini (II): Kocanın kızkardeşi, görümce” (Cebel *Eğridir-Isparta) (Özek, Aytaç, 2018: 1312).

1969 yılında yayımlanan “Drevneturkskiy Slovar” sözlüğünde “ini” leksik biriminin anlam karşılığı olarak “küçük kardeş” kelimesi verilir. Kelimenin ardınca “ini jegün” birleşiminin anlamı “küçük akrabalar” şeklinde belirtiliyor ve abidedeki aşağıdaki cümle örnek olarak yer alıyor: sabımın tükāti eşidgil ulayu ini jegünim oğlanım “benim konuşmamı tümüyle dinleyin, arkamdan gelen benim küçük akrabalarım, benim oğullarım” (DTS, 1969: 210-211).

Orhun Abideleri'nde Geçen “İniyünüm” kelimesinin anlamı üzerine araştırma yapan Hüseyin Yıldırım belirtiyor: “Köl Tigin metninde ini

kelimesinin kullanımına baktığımızda, birkaç yerde inili eçili (KT-D 6); iniligü (BK – D 33) ve inisi (KT-D 4, 5) biçimini görürüz. Kelimenin metinlerdeki asıl kullanımı inim şeklinde teklik birinci şahıs iyelik eklidir. Köl Tigin yazıtında inim 8 defa geçer (KT-D 26, 27, 30, 30, 31, B 1, 1, K 10) ve hepsinde de inim köl tigin şeklindedir; yani, Bilge Kağan'ın sözlerinde inim, Köl Tigin ismi ile bir arada zikredilerek âdeta kalıplaşmıştır” (Yıldırım, 2016: 126).

Asıl anlamıyla birlikte ikincil anlamların da Türk lehçe ve şivelerinde bugün yan yana kullanıldığı, Li'nin eserinden getirdiğimiz şu örneklerde görülür: Trm. ini “küçük erkek kardeş; yaşça küçük amca oğlu; erkek yeğen (erkek kardeşin oğlu); yaşça küçük erkeğe seslenme biçimi”; Yak. (S) (esk.): ini “küçük erkek kardeş; (erkeğe karşı) baba tarafından yaşça küçük erkek akraba”, Yak. (P) ini, inî “(erkeğe karşı) baba tarafından yaşça küçük erkek akraba: a) öz erkek kardeş; b) kuzen; c) babanın kuzeninin oğlu; ç) erkek yeğen; d) kuzenin oğlu”; Kkp. ini “küçük erkek kardeş; erkek yeğen (erkek kardeşin oğlu)”; Krg. ini “Küçük erkek kardeş; erkek yeğen (erkek kardeşin oğlu, amcasından yaşça küçük olan)”; Bşk. inî “küçük erkek kardeş; erkek yeğen”; ini “erkek torun” (KW: 107) (Yıldırım, 2016: 126) vb.

Xatun (*hatun*) kelimesi Orhun Anıtları'nda *katun* şeklinde “hatun, kraliçe, kadın, hanım” anlamlarında kullanılmıştır. Örneğin: “Ögim katun, ulayu öglərim, əkələrim, kəlinünim, kunçuylarım, bunça yəmə tirigi kün boltaçı erti, ölügi yurtda, yolta yatu kaltaçı er-tigiz” (KT)(Recebov, Memmedov, 1993: 68); “Ögim katunıg kötürigmə teñri, il birigmə teñri türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol teñri kağan olurtı erinç “ (BX)/ Anam xatunu yuxan götürən tanrı, el (dövlət) verən tanrı türk adı, şöhrəti yox olmasm deyə özümü o tanrı xaqan oturtdu; “...Katunun anta altım.” (MÇ) (Recebov, Memmedov, 1993: 137); “Ozmuş tigin kan balmıs. Koy yılka yorıdım... Ozmuş tigmig tutdım. Katunun anta altım” (MÇ) - Ozmuş tigin xan olmuş. Qoyun ilində (743) qoşunla yürüdüm... Ozmuş tigin tutdum. Xatununu onda aldım (Recebov, Memmedov, 1993: 119).

“Hatun” kelimesi *Kitabı-Dede Korkut* destanının dilinde “kadın, hanımefendi” anlamında verilir: Dirsə xanın *xatunu* soylamış, görəlüm nə soylamış; Böylə digəc Dərsə xan *xatunına* cavab vermədi; Dərsə xanın *xatunu* qayıtdı, gerü döndü ve s. Bu sözcük birimi, hem Orhun-Yenisey anıtlarında, hem de “Kitabı-Dede Korkut” destanında yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

“Hatun” kelimesine Ortaçağ Azərbaycan yazılı anıtlarından “Esrarname”de (15. yüzyıl) “kadın” ve “Şeyh Sefi'nin Tezkiresi”nde (16. yüzyıl) “kadın, eş; hanım” anlamlarında kullanılmıştır: Dur uru bazarə var şimdî rəvan, Bir *xatun* var səni istər bu zəman; Dedi axirət *xatunisiz* bu gün

(“Esrarname”); Bir *xatun* kim həzrət Şeyxün qövmi idi, rəvayət qıldı kim, Dövlətlü *xatundan* eşitdüm kim, dedi; Dedi: Fərxanun *xatunı* idi kim, yenicə gələn olupdur və bizi görməginə gələpüdür (“Şeyx Səfi Tezkiresi”)” (Ezizov, 2016: 250).

“Hatun” kelimesi “*xatun*” şeklinde Azerbaycan Türkçesinin Borçalı, Derbent, Şeki ağızlarında; “*xatınşı*” şeklinde Gah ağzında kullanılır ve “eş, kadın” anlamına gelir: Əvə xatın şirə verəcək (Dərbənd); Ərəvin bi gözəl xatını varyıdı (Şeki); Doqqazda xatınşılar durup (Gah) (ADDL, 2007: 217). Bu kelime, “*xatun* /*xatın*, arvad (eş), kadın, hanım, gerçek asil, saygılı, önde gelen kadın” anlamlarında Azerbaycan Türkçesi ağızlarında kullanılmaktadır (Ezizov, 2016: 264). Bu anlamlar konuşma dilinde de görülmektedir.

İlginç olan özelliklerden biri, *Kitabı-Dede Korkut*’un dilinde “*hatun* kişi” sözcük biriminin aynı kelimedede birleşik olarak kullanılmasıdır. Örneğin: Basat altunlu günlüğün tiküb oturur ikən gördilər ki, bir *xatun kişi* gəlür; Bəkil gördi, *xatun kişinin* əqli kəlicəsi eyüdür. Cins atını çektirip sıçradı, mindi, ava gitti vb. Bu ifadenin izleri Azerbaycan Türkçesinin Gah ağzında gözlemlenir. Şöyle ki, Gah ağzında eş, kadın anlamına gelen *xatınşı* kelimesi *xatın+kişi>xatınkişi>xatınşı* olarak değişmiş ve son halini almıştır.

Genel olarak çağdaş Türk dillerinde “*hatun*” sözcük biriminin kullanımı yaygındır. Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi, bu sözcük birim birçok Türk dilinde veya ağızlarında fonetik değişikliklerle kendini gösterir. Çağdaş Türkiye Türkçesinde de bu kelimeye rastlanır ve “*hatun*” kelimesi dört anlam ifade eder: 1.Kadın. 2.Bayan, hanım: Emine hatun. 3.Eş, zevce. 4. Yüksek makamdaki kadınlara ve hakan eşlerine verilen unvan: Bağdat hatun” (TS, 1998: 958).

Türk kültürünün yazıldığı dönemine ışık tutan bir ayna olan Orhun Abideleri’nde kadın, devlet yönetimindeki ve aile içindeki önemli konumuyla ve dinî-mitolojik bağlamda kutsi özelliğiyle dikkati çekmektedir. Böylesine önemli bir sosyal ve siyasi konuma sahip olan kadın, Anadolu sahasında Osmanlı medeniyeti döneminde sosyal hayat içinde kaybolmuş veya geri planda kalmıştır. Orhun Yazıtları döneminde sosyal, siyasi, ailevi konumuyla toplumda, yönetimde ve ailede söz sahibi ve önemli olan Türk kadınının daha sonraki yüzyıllarda hem sosyal hayatta hem siyasi hayatta kendini son derece olumsuz koşullar içinde bulduğunu görürüz (Köksel, 2011: 340).

Üzerinde durulması gereken bir husus olduğunu söyleyen araştırmacı Nurdin Useev yazıtlarda “*hatun*, kağanın hanımı” anlamına gelerek yüksek değerli, olumlu kelime olan “*katın*” kelimesinin bazı Türk dillerinde, örneğin Kırgızcada anlam kötüleşmesine uğrayarak “*hor görme, zayıf sayma*”

anlamında daha çok erkekler için kullanıldığını vurgulamaktadır. Kelime; küfür, tahkir anlamında daha çok erkekler için onların korkaklığını, sözünü tutmamasını ve zayıflığını, güçsüzlüğünü yermek amacıyla söylenmektedir (Useev, 2012: 64). Aynı şekilde Azerbaycan Türkçesinde de “kadın” leksemnin yerine yaygın olarak kullanılan eşanlamlı “arvad” kelimesi erkeğe hakaret ve küfür etmek için kullanılmaktadır. Korkaklık, zayıflık, dedikodu ve yalan gibi olumsuz nitelikler erkekler için genellikle bu kelime aracılığıyla ifade edilir. Örneğin: Arvad kimi qorxaqdır; Kişi ol, arvad kimi danışma və s. (Örnekler konuşma dilinden alınmıştır). Arvad kelimesinin olumsuz anlamda kullanılması atasözlerinde ve şiiirlerde de görülebilir: Kişi dönüb arvad olur, Dişi dönüb erkek olur (Nebi Hazri); “Arvad üzlü kişiden, kişi üzlü arvaddan elhezer”, “Arvad yıkan evi, felek de yıka bilmez” ve d.

Küz sözcük birimi, Orhun yazılı anıtlarında yaygın olarak kullanılmamış, Hoytu Temir ve Moyun Çor anıtlarında sonbahar anlamında görülür: Küzdə Tabğaçqa sülətim (HT) Payızda Tabğaça qoşun çəkdim. (Recebli, 2009: 428); Ançıp ol yıl küzün ilgəri yorıdım, tatarığ aytdım (MÇ) (Recebli, 2009: 407) Ondan sonra həmin ilin payızında şərqə yürüdüm, tatarları çağırdım.

1997 yılında yayımlanan “Sravnitel’no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov–Leksika” çalışmasında, “güz” kelimesinin Altay dillerindeki karşılıklarına bakılarak -r>-z tercih edilmiştir. Bu hipotezin dış Altay paralellikleriyle doğrulanması ve Praturk kökü ile uyması sonucunda gü: r biçimi elde edilmiştir. Aynı zamanda güneydoğu grubunda (Özbek, Uygur) ve kuzeydoğu grubunda - Hakas, Tuva, Yakut küz/küs fonetik biçimi korunmaktadır. (SİGTY, 2001: 75).

Bu sözcük birimi, Azerbaycan Türkçesinin ağız sözlüğünde hem “güz” hem de “küz” olmak üzere iki biçimde kendini gösterir. Borçalı, İmişli, Gah, Ordubad ağızlarında “küz” kelimesi “sonbahar” anlamına gelir: Qoyunu yaz otar, yaz otarmadın duz otar, duz otarmadın küz otar (İmişli); –Taxılı səfdin *küzdə* sula, *küzdə* sulamadın – buzda sula (Borçalı). (ADDL, 2007: 271). Azerbaycan Türkçesinin ağız sözlüğünde “küz” kelimesinin “sonbahar” anlamının yanı sıra, “kuzuların tutulduğu kapalı bir yer”, “tarlada küçük bir hendek”, “kota ile açılan bir karıkla belirli bölümlere ayrılan bir tarla” gibi anlamları daha vardır.

Bahsettiğimiz kelimenin “sonbahar” anlamına gelen “güz” versiyonu Şirvan, Sabirabad, Salyan ağızlarında bulunuyor. Ağız leksikasında “güz” sözcük biriminin başka anlamları da vardır: sonbaharlık çiftçilik (Şirvan, Hanlar, Sabirabad, Salyan), tahılın ekildiği yer ile ekilmediği yer arasında

çizilen engel, bariyer (Hanlar). Gedebey yöresi ağızlarında güz kelimesi güzü biçimindedir ve sonbahar anlamını ifade etmektedir.

“Güz” kelimesi Türkiye Türkçesinde “güz: Eylül, ekim ve kasım aylarını içine alan süre, sonbahar, Eylül 22 ile Aralık 21 arasındaki mevsim” anlamını ifade etmektedir. Hatta “güz” kelimesinin bileşik kelime içinde kullanımı daha yaygındır. *Türkçe Sözlük*'te “güz” kelimesinin yer aldığı *güz çiğdemi* “acıçiğdem”, *güz dönemi* “güz ayları”, eğitim öğretimde ilk yarıyı”, *güz noktası* “güzün, gün-tün eşitliği anında güneşin gök ekvatoru çizgisi üzerinde bulunduğu nokta” bileşik şekilde rastlanır (TS, 1998: 917).

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Azerbaycan Türkçesi ağız leksikasında farklı olarak Çağdaş Türkçede başka kelime veya birleşik kelimelerin bir parçası olarak kullanılan güz kelimesi, anlamını tamamen korumaktadır. Azerbaycan Türkçesinin ağızlarında, bu sözcükler “sonbahar” anlamına gelen eski *küz/güz* kelimesiyle ilişkilendirilse de, kelimelerin çoğu sonbahar mevsiminde hayvancılıkla ilgili kelimelerin bir parçası olarak yer alır. Örneğin: *güzdəx'* (Daşkesen, Füzuli, Zengilan, Ordubad), *güzdex'* (Şeki), *küzdəx'* (Gazah) “sonbahar otu”; *güzdüx'* (Basarkeçer, Çenberek, Göygöl) “sonbahar tahıl”, *küzdüx'* (Füzuli) “sonbaharlık”, *güzəm/ küzəm* (çoğu ağızlarda) “sonbaharda kırılmış yün” vb. Ağız leksikasında *güzdəx'* kelimesi yukarıdaki anlamları dışında, “sonbahar yünü” (Ordubad), “sonbaharda yetişen salatalık” (Karakilse) anlamları da ifade eder.

Eski zamanlarda hayvancılıkla uğraşan insanlar kışın kışlaklarda ve yazın yaylaklarda yaşarlardı. Çağdaş dilimizde *yaylak* ve *kışlak* kelimeleri kullanılmaktadır. Bu kelimelerin kökenine göre ağızlarda *yazdax* (<yazlaq) və *güzdəx'* (<güzlək) kelimeleri yer almıştır: *yazdax* “ilkbaharda çobanların yaşadığı yer”, *güzdəx'* “sonbaharda çobanların yaşadığı yer” (Tebriç), *güzdek* “sonbahar diyarı” (Bilasuvur), *yazdax* “yazlık arazi, yazlık otlak” (İmişli). Bakü yakınlarındaki Guzdek köyünün adı da “sonbahar ülkesi” anlamına geliyor (Ezizov, 2016: 224).

Yazı kelimesi çağdaş Azerbaycan edebî dili için arkaik bir kelime olarak kabul edilse de bu sözcük birim Orhun yazılı anıtlarının dilinde “bozkır, düz, çöl” anlamında kullanılmıştır. Örneğin: Türk bodun, üləsikin biriyə Çuğay yış tügül, Tün yazı konayın, tisər, türk bodun, üləsikig anta ayığ kisi ança boşğurur ermis (KT). / Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuğay ormanına deyil, Tün düzündə yerləşək desə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar eləcə öyrədir imiş.

“Yazı” kelimesi, Azerbaycan Türkçesi ağızlarında eski fonetik ve anlamsal özelliklerini korumuştur. Bu sözcük birimi Ağdam, Cebayıl, Füzuli, Gazah,

Laçın, Oğuz, Ordubad, Şahbuz, Terter, Zengilan ağızlarında “bozkır, çöl, ova” anlamına gelmektedir. Örneğin: Quvatdıya <Qubadlıya> gedəndə yazı getdix`cə qutarmır (Laçın); Yazıdan çayacan yağış məni döydü (Zengilan); Qavaxlar susuz yazılar çoxudu (Füzuli); Yazıda qoyun da otduyur, mal da otduyur (Şahbuz) (ADDL, 2007: 544).

Bu kelime Şeki ağzında Garayazı, Ağyazı (tarım yapılan yerin adı) kelimelerinde bulunur: *Taxılıımızın çoxu Ağyazıdadı* (Bilecik); *Biyil Qarayazıda bitən buğda heş vax olmütdi* (Kışlak). M.Şiraliyev, yazı kelimesinin Göyçay, Ordubad, Culfa'da “bozkır” anlamında kullanıldığını belirtiyor: - *Qoyun sürüsü yazıdan gəldi sərdana sağılmağa* (Ordubad). Şamahı, Mereze ağızlarında *yazı* kelimesi *yabanı* kelimesiyle paralel olarak işlenir. Gence ağzında *yazı* kelimesine *yazıpişiyi* (çöl pişiyi), *yazımaralı* (çöl maralı) kelimelerinin bir parçası olarak ve *yazıxmax* mastarının kökünde rastlanır (Teymurlu, 2017: 59).

Çağdaş edebî dilde rastlanmayan, “çöl, ova” anlamlarında kullanılan “yazı” kelimesine Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lügati't-Türk* eserinde, *Kutadgu-Bilig*'de, klasik şairlerimizin dilinde rastlanır: Bu bezmi-xasi-ünsdür, aramgahi qüdsdür; Aç kapıyı, sal yazıya biganəni, biganəni (Ə.Nəbati); ...Bayazid yazısında iyi ceylanlar olur, gönder, onlara vurup getirsinler, bize ceylan kebabı ver (“Köroğlu”).

Azərbaycan Türkçesi ağız leksikasının yanı sıra, diğer Türk dillerinin ağızlarında da “düz, ova, çöl” anlamında “yazı” sözcük birimine rastlıyoruz. Şöyle ki, Türkiye Türkçesi ağızlarında “yazı” kelimesinin kullanımı çok yaygındır. Isparta, Denizli, İzmir, Balıkesir, Bilecik, Eskişehir, Bolu, Sakarya, Kastamonu, Zonguldak, Çankırı, Çorum ve Türk dili olan ilçeler, Sinop, Ordu, Trabzon, Rize, Gümüşhane, Erzurum, Erzincan, Erzincan, Malatya, Gaziantep, Maraş, Hatay, İğdeli, Sivas, Yozgat, Ankara, Kırşehir, Nevşehir, Kayseri, Niğde, Konya ilçe ve köyleri, Adana, İçel, Antalya, Tekirdağ ağızları; anıtların dilinde ifade edilen anlamını korumaktadır (Özek, Aytaç, 2017: 1315).

Orhun Anıtları'ndan günümüze kadar varlığını sürdüren sözcükler arasında anlam değişmesine uğrayan sözcük birimler de vardır. Başka deyişle, Orhun Anıtları'ndaki söz varlığının Azerbaycan Türkçesi ağızlarındaki izlerinden bahsederken şekil olarak aynı, anlam olarak değişmiş veya farklı olan kelimeler de göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin “eke” kelimesi Orhun Anıtları'nda “abla, büyük kız kardeş” anlamını bildirir. “Ögim katun, ulayu öglərim, əkələrim, kəliñünim, kuñçuylanm...” KT.K.9. (Recebli, 2009: 296), Anam xatun, başqa analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanımlarım...

Azerbaycan Türkçesi ağız leksikasında “eke” kelimesi bazı kelimelerle bileşik kullanılır ve yakın anlam ifade eder: *əkəbükə* (Çenberek), *əkəpükə* (Gazah) “büyük, yaşlı”; *əkəc* “yaşlı, bilmiş” (Bakü); *əkəlix'* “büyüklük” (Gazah).

Orhun Yazıtları'nda bazı kelimelere rastlanır ki onlar Azerbaycan Türkçesi ağızlarında değil, ölçünlü dilde kendini göstermektedir. Aynı kelimeler Türkiye Türkçesi ağızları söz varlığında da yer almaktadır: kiçig (küçük), kaçan (ne zaman), yay (yaz), öd (safra kesesi), eğirmek (sarmak, döndürmek), yağı (düşman) ve diğer kelimeler buna örnek olabilir.

Orhun-Yenisey yazılı anıtları eski Türk dillerinin genel durumunu, tarihini ve gelişimini göstermektedir. Türk dilinde konuşan halkların en eski yazılı mirası olan bu anıtlar, Türk dillerinin tarihini incelemek için en değerli kaynak olarak kabul edilmektedir. İncelenen sözcüklerden de anlaşılacağı üzere, Azerbaycan edebî dilinde kullanılmayan veya çağdaş dilde arkaik olan birçok kelime, Azerbaycan Türkçesinin ağız leksikadaki işlevini sürdürmektedir. Azerbaycan Türkçesi ağızlarında, Orhun Anıtları'nda gözlemlenen sözcük birimlerinin ortaya çıkması ve bu izlerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi önemli bilimsel sonuçlara ulaşılmasına yol açmaktadır. Türkolojide, Orhun-Yenisey anıtları ve Türk dillerinin ortak özellikleri, eski dil unsurlarının herhangi bir Türk dili veya ağızlarında korunması veya bu unsurların dili terk etmesi gibi konuları içeren bilimsel araştırmaların bugün de devam ettirilmesine, açıklanmasını ve çözümlenmesini bekleyen birçok dil bilimsel problemlerin incelemesine ihtiyaç olduğu düşüncesindedir.

Kaynaklar

1. ADDL (2007), Azerbaycan dilinin dialektoloji lüğeti. Bakı, Şerg-Gerb Yayınevi.
2. BEHBUDOV, Sefi (2011), Azerbaycan dili şivelerinin frazeologiya lüğeti. Bakı, Nurlan.
3. DTS (1969), Древнетюркский словарь/под ред. В. М. Наделяева, Д. М. Насилова, Э.П.Тенишева, А. М. Щербака. Л.: Наука.
4. ERCİLASUN, Ahmet Bican (2007), Türk Dili Tarihi, Ankara: Akçağ Yayınları
5. EZİZOV, Elbrus (2016), Azerbaycan dilinin tarihi dialektologiyası: Dialekt sisteminin teşekkülü və inkişafı. Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı.
6. KÖKSEL, Behiye (2011), Orhun Yazıtları'nda Kadın, *Elazığ: e-Journal of New World Sciences Academy*
7. ÖZEK, Fatih - AYTAÇ, Aslıhan (2018), Orhun Yazıtlarındaki Söz Varlığının Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki İzleri, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, s. 1307-1317.

8. RECEBLİ, Ebülfez, (2009). Gedim türk yazısı abideleri. 4 ciltte. I cilt., Göytürk abideleri. I hissə, Bakı: «Nurlan».
9. RECEBOV, E., MEMMEDOV, Y (1993), Orhon-Yenisey abideleri. Bakı: Yazıçı.
10. SIGTY (1984), Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М.: Наука.
11. SIGTY (2001), Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. 2-ое изд., Москва: Наука.
12. ŞİRALİYEV, Memmedağa (2008), Azərbaycan dialektologiyasının esasları. Bakı, Şerg-Gerb.
13. TEYMURLU, Zabite (2017), Azərbaycan dilinin dialekt leksikası (türk edebi dili ile ortak sözlər). Bakı, Bakı Mühendislik Universitetinin neşri.
14. TS (1998), Türkçe Sözlük, (I. A-J, II. K-Z) TDK Yayınları, Ankara.
15. YILDIRIM, Hüseyin. Orhun Abidelerinde Geçen “İniygünüm” Kelimesinin Anlamı Üzerine. *Gazi Türkiyat*, Bahar 2016/18: s. 111-135.
16. USEEV, Nurdin (2012), Köktürk Harfli Yenisey Yazıtlarındaki Kadını Bildiren Kelimelerin Anlamına Göre Eski Türklerde Kadın İmajı. *Dil Araştırmaları* Sayı: 11 Güz, 57-66 s.

TÜRK VE DÜNYA DİLLERİNİ BİRLEŞTİREN KÖK ÜNSÜZLER

Fikret ALİZADE*

Özet

Dil oldukça zengin bir hazinedir. O kendinde akıl almaz derecede, çok değerli materyaller barındırıyor ki, bunlar ebedî araştırma konusudur. Her nesilden sonra toplanan bilgiler geniş araştırmalar için büyük zenginliktir.

Kelimeler, deyimler insanı düşündürdükçe, onların üzerinde lengüistik araştırmalar yapıldıkça her defasında tamamen yeni, sayfası açılması meseleleriyle karşılaşılır. Dillere bükümlü Arapça konstrüksiyonu ile yaklaştıkta, yani kelimeleri anlamsal-mantıksal açıdan uzlaştıra bilen söz köklerinin ancak kök ünsüzlerinden fikir yaratan karkas gibi kullandıkta hayli farklı, fakat semantik yakınlığa, sınıflanmaya göre birbirine kavuşarak, silsile kavramlar elde edilebilir.

Bu durumda akraba veya yabancı dillerde de bu kök ünsüzlerine bağlılık kendini gösterecektir. Birbirinden farklı sistemli dillere mensupluğuna rağmen Yunan, Latin, İngiliz, Arap, Fars, Rus vb. dillerin kelimeleri birbiriyle benzerlik oluşturacaktır. Örneğin:

DeRma (Yun.) DeRmatoloq - DeRi
BoTanika (Yun.) neBaTat, müNBit (Arap), FiTonim (Yun.) - BiTki

Görüldüğü gibi, ikinci seçenekte – “fitonim” kelimesinin önünde “b” yerine “f” kullanılmıştır.

ToPonim (Yun.) ToPrak -ToRpaq (Azerb.)
TeRra (Lat.) İngilTeRe, TeRras -ToRpaq (Azerb.)
MeSa (Lat.) MiZ (Far.) -MaSa
KaLaMi (Lat.) = KaMışım iti ucu -KaLeM (Türk) -GeLeM

* Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Dilçiliği Bölümü, 0504111351@mail.ru.

LaBium	(Lat.)	LaBial (dudaklanan)	-LeB (dudak)
DenS	(Lat.)	TiŞ	-DiŞ
SeNeks	(Yun.)	= koca kişi ve karı – SeNe (ə.) /yıl, yaş/	-SiN/li/yaşlı
SeMeNis	(Lat.)	= tohum	-SeMeNi
SaKSun	(Lat.)	= kaya, taş - SKala (Rus.)	-SaKSı
KaYuK	(Lat.)	KaYıK	-GaYıG
PeSsimist	(Lat.)	= bedbin	-PiSi gören
BRiLliante	(İt.)	= PaRıLdayan = PaRLaq PıRıL-PıRıL	-BriLyant (pırlanta)
Polis	(Yun.)	= çok - PoLiqlot - FuLl (İng.) - FaZLa	- BoL /DoLu
PLenus	(Lat.)	- PoLniy (Rus.)	
FaCe [FeyS]	(İng.)	= yüz = ViSage (Fr.)	- SıFat
BaRrikada	(Fr.)	BaRyer (Rus.) = BaRiyer/ler/ (Türk)	- BaRı /hasar

Burada “bariyer” sözü farklı telaffuzu ile dikkat çekiyor. Sadece, birleşik yapılı “barı + yer” (dört yan kapatılmış yer) kelimesinde “ı” ünsüzü kaybolmuştur.

LoGos	(Yun.)	= yer, mekân	- LoGovo (Rus.)
BerLoGa	(Rus.)	=bear (İng.) /ayı/ + LoGa = /ayı yuvası/	

Azerbaycan Türkçesinde yer bildiren -LaQ² və -LıQ⁴ ekleri mevcuttur:

YayLaK, otLaK, daşLıK, ÇimenLiK

LaNd	(İng.)	= yer, mekân = LaNdşaft (İng.) – - LoNo (Rus.) LaNe (Far.)	
BoDy	(İng.)	- BeTn - (a) BorT (Lat.)	- BeDen
BraiN[BreyN]	(İng.)	- BeYiN	
CHiN	(İng.)	- ÇeNe	
TooTH	(İng.)	TiŞ (Türk)	- DiŞ
GooSe	(İng.)	QuS (Rus.)	- KaZ
DuCK	(İng.)	- örDeK	
MeaN	(İng.)	- MaNa (Arapça)	

Dillerin ortak bir dilden geldiği gerçeğinden görülebilir.

Anahtar kelimeler: Çeşitli Sistematik Dünya Dilleri, Ünsüz Kökler, Anlamsal Yakınlık, Ulu Dil.

**THE CONSONANTS IN STEMS CONNECTING THE TURKISH
AND WORLD LANGUAGES
(on the trace of the ancient language)**

Abstract

Language is a entirely rich treasure. It itself keeps unbelievable very precious materials which are eternal research objects. Collected materials, after every generation are great treasure for researching.

On every occasion, thinking about the words, phrases, exploring linguistic researches we can come across with novel issues demanding to analyze them. While approaching languages with flektive Arabic construction, when semantic-logical combinations of new words are utilized only as a pattern for creating novel words from the consonants in stems, they can be changed together by a very different however semantic proximity. In this case, it will be displayed the consonants in stems among the relative as well as foreign languages. Regardless of belonging to different systematic language, as Greek, English, Arabic, Persian, Russian, etc. will be sounded with one another. For instance:

DeRma (Greek) = **DeRmatoloq** - **DəRi** (leather)
BoTanika (Greek) = **nəBaTat**, **münBİt** (Arabic), - **BiTki** (plant)
FiTonim (Greek)

As it seems, in the variant- in front of the word “fitonim” instead of “b” ,”f” is used.

ToPonim (Greek) = **ToPrak** - **ToRpaq** (soil) (Azerb.)
TeRra (Lat.) = **İngilTəRə**, **TeRras** - **ToRpaq** (soil) (Azerb.)
MeSa (Lat.) = **MİZ** (Persian) - **MaSa**(table)
KaLaMi (Lat.) = **the sharp end of the reed** - **QəLəM** (pen)
-KaLeM (Turkish)
LaBium (Lat.) = **LaBial** (rounded) - **LəB** (LiP)
DenS (Lat.) = **TiŞ** (Turkish) - **DiŞ** (TooTH)
SeNeks (Greek) = **an old man and an old woman** - **SəNə** (Arabic.)/year, old/- **SiN/li** (elderly)
SeMeNis (Lat.) - **SəMəNi** (seed)
SaKSun (Lat.) = **cliff, stone** - **SKala** (Russian) - **SaXSı** (pottery)
KaYuK (Lat.) = **KaYıK** (Turkish) - **QaYıQ** (boat)
PeSsimist (Lat.) = **pessimist** - **PiSi gōrən** (pessimist)
BRiLliante (İt.) - **PaRıLdayan** = **PaRLaq** = - **BRiLyant** (diamond)
PıRıL-PıRıL (bright)

PoLis	(Greek)	= çox(many)- PoLiqlot - FuLl - BoL /DoLu (Azerb.) (Eng.) – FaZLa (Turkish)
PLenus	(Lat.)	- PoLniy (Russian)
FaCe [FeyS]	(Eng.)	= üz = ViSage (Frans.) - SiFət (Azerb.)
BaRrikada	(French)	= BaRyer (Rus.) = BaRiyer/ - BaRı (Azerb.- Fence) ler/ (Turkish)

The word “baryer” attracts with its native sounding. Simply, “T” in a compound structure word

“bari+yer” (fencing place) was flopped into the elision.

LoQos (Greek) = place, space - **LoQovo** (Rus.)

BerLoQa (Rus.)=bear(eng) /ayı/ + **LoQa** = /ayı yuvası/

Existing suffixes -Laq and-Liq in the Azerbaijan language notifying the place:

YayLaQ (plateau), **otLaQ** (pasture), **daşlıq** (stony), **ÇəmənLiK** (meadow)

LaNd (Eng.) = yer, məkân = **LaNdşaft** - **LoNo** (Rus.)
(Eng.) – **LaNe** (persian)

BoDy (Eng.) - **BəTn** - (Azerb.) - **BəDən** (Azerb.)
- **BorT** (Lat.)

BraiN (Eng.) - **BeYiN** (Azerb.)
[BreyN]

CHiN (Eng.) - **ÇəNə**
(Azerb.)

TooTH (Eng.) - **TiŞ** (Turkish) - (Azerb.)
DiŞ

QooSe (Eng.) - **QuS** (Rus.) - **QaZ**
(Azerb.)

DuCK (Eng.) - **örDəK**
(Azerb.)

MeaN (Eng.) - **MəNa**
(Arabic)

As it seems given samples all languages were created from one common language- an ancient language.

Keywords: Diverse systematic world languages, Consonants in stems, Semantic proximity, An ancient language.

***

Dilçilikdə belə bir fikir vardır ki, hər bir dil 1000 il ərzində leksikasının 40 %-ni itirir. Bir halda söz istifadə üçün tamam itirilir və ya şəkilçiləşirsə, digər halda çətin dağılan samit strukturu sözün “səhnədən getməsinə” mane olur.

Bəzən cəmişi iki kök samiti olan sözdə eliziya nəticəsində bir kök samiti qalır. Belə olduqda sözün izi itirilə də bilər. Bu zaman sınımış sözdən qalma kök samiti və müxtəlif sistemli dünya dillərinin leksik-semantik materialı köməyə gəlir. Dillərdəki sözlərin formal uyğunluğu semantik cəhətdən də uyğun gəldikdə bu sözlərin eyni kökə bağlılığı öz təsdiqini tapır.

DiCe (Lat.) – **De**

oDiN – **yeDiNitsa** – **YeK** (Far.) – **uNa** (Lat.) = bir

YeS-t' (Rus.) – **YeDa** (Rus.) – **eaT** (İng. – **Ye/mək**/)

Bu nümunədə **D** – **T** əvəzlənməsi baş verir.

NoL (Rus. – sıfır) – **NoT** (İng. - yox inkar ədatı) – **NeT** (Rus.)- **No** (İng.- feili inkar edir) – **Ne** (Rus. –ad və feilləri inkar edir) – **Ni** (Rus. – heç, adları inkar edir, ni slova (heç bir söz)) - **Nə** xeyr (Far. –yox, xeyr) – **-Ma²** (Azərbay. feillərin inkar şəkilçisi) – **Mə** (ərəb d-də keçmiş zaman feillərinin inkar şəkilçisi) – **-Lə** (ərəb d-də ind.zam.inkar şəkilçisi, həmçinin “yox”ədatı) – **No** (Rus. - *amma, ancaq, lakin* kimi tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında əks, zidd mənalı, yəni öndəki cümlədə olmayan, ona yox deyən mənada işlədilir.), **uN** (İng. – **sız⁴ /uN-instal/**) – **Na-** (Far. – **sız⁴ /önqoşma / – Na-xoş**).

Qədim insanların əsas bəşmiş qidası ov zamanı öldürdükləri heyvan meylləri, onların əti olmuşdur.

uYKu (Türk) – **YuXu** – **uY/u/(maq)** – **u** (xələc.-yuxuya getmək, yatmaq)

BiR – **PRima**

TSiFRa (Rus.) – **SıFıR** – **ZeRo** (İng.)

TeN (İng.) – **oN**

KüLl (Ərəb.) – **KoLl** (İbri.) – **aLl** (İng.) – bütün

MəNi /-ə/ - **MeNya** /**MNe** – **Me** (İng.) **MəNə** – **MNe** (Rus.) – **MəNim** – **MiNe** (İng. –

mənimki) – **MeiN** (Alm.) – **My** (İng.) = mənim – **Me** (İng. –mənə)

Bəzən yeganə samit də düşür, ancaq sait qalır:

oN (Rus.) – **o** (Azərbay. –lll şəxsin təki) – **u** (Far.)

Müxtəlif dillərdə olan bəzi şəkilçilər ya köməkçi vasitələr öz mahiyyətlərinə görə səsləşirlər:

oF (İng. –Yiyəlik hal önqoşması) - oV (Rus.dilində qrammatik kişi cinsli canlılara aid olan Yiyəlik halın cəmi: Rodina l' **voy**– Şirlərin vətəni)

DəR (Far.- Yerlik hal önqoşması-dər mənzəl – mənzildə) – -da² (Azərb. -Yerlik hal şəkilçisi)

Kök samitlərinin ixtisarı şəkilçilərin yaranmasına səbəb olur. Lakin sınımış söz qəlpəsi olan şəkilçiləri əzəli kök samitlərini bərpa etməklə söz şəklinə salmaq və ya tərsinə – sözün şəkilşiləşməsini izləmək olar :

eNDo (Yun.) - eN – (İsp.) – oN (İng. – üzərində) -iN (İng. içində) – iç – iN+to = iNto (İng.- içəriyə), NuTRo (Rus.-iç) –vNuTRi (Rus.-içində) – eNTeR (İng.-giriş)

eQZo (y-Yun. – kənar) – eX [eKS] (İng.) = əZ (Far.) = iZ (Rus.)–(Çıxışlıq hal şəkilçisi -dan²)

aT (İng – Da² (vaxt) – (at seven o`clock – saat yeddidə)

ZuMeR, ZuRNa, Zu /tutmaq/

NoV-iy (Rus.) – NeW (İng.) – Nou (Far.) – Neo (İt.) = yeni

LoKus (Lat. – yer) – LiQ⁴, – LaQ², – Li⁴ (bakıLi, kəndLi)

oKuLuS (Lat.) /QLaZ – GöZ/ – oKo (Rus.) – oÇi (Rus. – gözlər)

ReKa (Rus.) – RiVeR (İng.) – RəVaN (Far.- axar) – RioNi (gürcü) – RueN (svan.)

– böyük çay) – Rio(port.) – Rau (rumın.) = çay (coğr.)

aYN (Ərəb.) – /aYNa (Ərəb.) – eYNək (Ərəb.)/ – eYe (İng.) = göz

YeY (Şim.-Şərq + Cənub dialekti /Cəlilabad/) – /YeYrək –YüYrək –

YüYən (sürəti azaltmaq üçün) – YeYin / – iYi (Türk – yaxşı)

ANNuS (Lat.) – aN (Frans.) = il – aN (Azərb. – Həyat insana verilmiş bir aNdır.)

Bəzən müxtəlif sistemli dillərdə mənaca şəxələnmə nəticəsində qəribə bağlılıq yaranır:

HeN (İng. - toyuq) – HiN (toyuqların qaldığı yer); əLiL – iLL (İng. – xəstə).

Elə tip sözlər var ki, onların içində iki nüxtəlif xalq üçün leksik material gizlədir:

KəNDÖZ (qəd. Azərb.) – **KəNDi** (Türk) + **öz** (Azərb.)

NoSoK (Rus.) - **SoCK** (İng.) – corab

DəMiR (Azərb.) – **iRon** (Yun.; İng. – dəmir; ütü)

ÇiYəLəK(Azərb.) – **ÇiLeK** (Türk)

BöCəK (Azərb.)– **JuK** (Rus.) (C = dJ)

BütüN (Azərb.) – **TüM** (Türk) (N – M - spontan əvəzlənmə)

BəDəN (Azərb.) – **TəN** (Far.) (D – T)

ViNoQRAd (Rus. - üzüm) - **ViNo** (Rus.- çaxır) + **GRaPe** (İng.- üzüm)

eŞŞək – eŞ + Şək

Eşşək çox ehtiyatlı, hər səsə həssas olduğu üçün qulaqlarını şəkləyir və xalq arasında o, sahibini ayıq salan, bir növ, qulağı şək(də) olan eş - dost kimi tanıyır. Təsadüfi deyil ki, ABŞ demokratlarının bayrağını da bu dözümlü, zəhmətsevər heyvanın rəsmi bəzəyir.

Maraqlıdır ki, Türklər bu sözə daha həssalıqla yanaşaraq, həyat yoldaşlarına eş deyirlər. Hətta “Aygün” jurnalının əməkdaşı Türk qızından soruşub ki, onun həyatında ən gözəl kompliment nə olub? O: – Eşşək gözlü kiz.

Həqiqətən də, heyvanlar arasında ən gözəl gözlər eşşəyə məxsusdur.

Şərq dünyasının bir parçası olan Azərbaycanda nəyinsə böyük ölçüdə olduğunu göstərmək istədikdə, onu **eşşək, dəvə** və ya **fillə** müqayisə edirlər:

Eşşək boyda kitab; **Eşşək** boyda boyu var... Qarpız (arbuz /Rus./) sözünün etimoloji əsasına baxdıqda bu fikir təsdiqlənər:

qar =xər (Far.) –eşşək+ buze (orta Far.) – xiyar. Mənası **eşşək boyda xiyar** çıxır.

Ona görə ki Orta Asiyadakı kimi İranda da bir qisim qarpızlar xiyar kimi uzunsov olurlar.

Dildə eliziya nəticəsində sözlər tanınmaz hala düşə bilər:

MeYiT(Ərəb.) – MeaT (İng. – əT (meyit); eaT (İng.– yemək) = əT

İnsanın düşüncə - fantaziyasını inkişaf etdirən fərziyyələrdir ki, onlardan hansı öz təsdiqini tapırsa, o zaman elmiləşir.

Səmavi kitablardan danışanda deyirlər ki, ərəb dili Allahın dilidir. Nəzərə alaq ki, yəhudilərdə də belə bir fikir var. RəBbin adının kök samitləri ilə tutuşdurma aşağıdakı nəticəni verir:

RəB – əRəB – iBRi – iVRit (Rus.) – yeVRey (Rus.)

Burada kök samitləri həm də əRəB və iBRi dili daşıyıcılarının köklərinin eyni olduğunu göstərir.

Belə bir müqayisə sələf və xələflər arasında ediləndə də düz çıxır:

LaTıN – iTaLyaN

Türk xalqlarının adlarında da bu aydınca görünür: TəRəKəmə (TəRK etmə), – TÜRk – TRuXmen – eTRusK ...

KuTlu (Türk – mübarək) – KuTsal (Türk – müqəddəs) – KüTS (Türk) = QüDS (Ərəb.) – GoD (İng. - Allah) – GooD (İng. – yaxşı) – XoDa (Far.)

Vaxtilə dinlərin bir-birinə qarşı tolerant olmayan münasibətindən irəli gələn əsas etibarilə zidmənalı sözlər də vardır:

XuDa (Far. -Allah) – XuDo (Rus. - pis)

PaK (Far. - təmiz) – PaKost` (Rus. - murdarçılıq)

SaRaY (Rus. - tövlə)

Sezmədiyimiz halda, digər tipli söz içində cümlələrə rast gələ bilirik:

oXoTa (Rus.) = oX + aT (qədimdə oxla ovlayırdılar)

PLaTa (Rus.) = PuL+aT (ödəniş)

Arxaik sözlərimizə yeni baxışla yanaşdıqda onların semantikasının mahiyyəti açılar:

DaMu – aiD (misir.) /aD (Rus.) - cəhənnəm

əSR-ük – SəR (Far. – baş) – kefli

əSəN(sağ-salamat) – HəSəN (ərəb. –yaxşı) – yaxşı, gözəl (Türk: Esen kalın.– Sağlıqla- salamat qalın). Yeri gəlmişkən, Çin dilində salam mənasında“Nin xao” deyərkən onun sətri mənası “Sən yaxşısan” olur.Təbii ki, yaxşı olmaq sağ-salamatlıqdır.

SaYRu (xəstə) –SaYıqlayan

Köksamitli sözlərin semantikasını maraqlı mənşərə yaradır. Bir tərəfdən, sözlər bir-birinə ya semantik cəhətdən çox yaxın (hökm, hökumət, hakim, məhkum, məhkəmə, mühakimə), qismən yaxın (təhkim), ya da hədsiz distant məsafədə – uzaq semantik bağlılıqda durur (istehkam, möhkəm, həkim, hikmət).

Vahid dil prinsipinə (nostratik dilçiliyə) əsaslandıqda bir növsıra oxşarlıqlar, “gizli qələblər”, bağlılıqlar üzə çıxır. Sanki əcdadlarımız yeni

sözlər yaradarkən onların formasını bir normaya sığan model kimi qəbul etmişlər. Aşağıda verilənləri izləyək:

ZMN	- ZəMiN
ZM	- ZəMi
ÇMN	- ÇəMəN
SMN	- SəMəNi
	- SaMaN

Dilimizdə işlənən bu tip Farsmənşəli sözlər sanki fikrimizə dəlalət edir.

Məlumdur ki, Farsca ZəMiN “yer” deməkdir. Hətta kiminsə yerinə cavabdeh olana ZaMiN deyirlər. Yazılı şəkildə cavabdehlik ZəMaNət forması alır. (Bu söz ərəb qəliblərinə düşərək necə də ərəbləşib). Maraqlıdır ki, Rus dilində “yer” ZeMlya adlanır. ZMeya –yerlə sürünən heyvan da semantik mahiyyətinə görə yerə bağlıdır. Digər tərəf bir az da diqqəti cəlb edir. Axı əkilmiş yer ZəMi adlanır. Sadəcə burada N samiti ixtisar olunur–eliziyaya uğrayır. İstər əkin yeri –ZəMi, istərsə ilkin dövrdə bitkilərin canlı yeri yaşıl olduğu üçün ona ÇəMəN anlayışı verir. Novruz bayramında ev şəraitində boşqabda buğda cücərdərək ona SəMəNi deyirik. Bu, bir növ, ÇəMəNin bir parçasını əks etdirir. Daha sonrakı proses də, yəni nəticədə otların solması anlayışı kiçicik səs fərqi ilə yenə həmin kök samitlərinə söykənir və yerdə SaMaN qalır. Belədə Ruscaya müraciət etsək, həmin mənada SoloMa sözü ilə rastlaşırıq.

İndi isə dünya dillərində semantikasını SU ilə bağlı olan sözləri formal cəhətdən araşdıraq. Öncə daxilində suyun səsinə təqlid edən SU səslənişi olan dilləri izləyək:

SUnami – “SU dalğası” (yapon), İquaSU /Cənubi Amerikada şələlə/–“çağlayan SU” (hindu), MisSUri /ABŞ-da çay/– “bulanıq SU” (hindu), MisSİİpi*/ABŞ-da çay/–“böyük SU” (hindu). Sonuncu sözdə SU sözündəki U saiti İ ilə əvəzlənib.

Suluq, SUcuq, SURquc sözlərində də SU elementinin olması semantik araşdırmadan sonra heç bir şübhə yaratmır. Bədəndə yanq yeri olandan sonra orada sulu yer yaranır ki, buna Suluq deyilir. SUcuq şirniyyat kimi tanınsa da, Gürcüstan-Qazax ərazilərində suyun SÜxur forması almış, lülə kimi asılı buz parçası da belə adlanır. Türk dillərinin leksikasını etibarlı şəkildə qoruyan Rus dilinə diqqət yetirdikdə yenə də qəribə mənzərə alınır:

SUşka (qurutma), SUxo (quru), SUşa (quru ərazi), SUxari (suxarı), SUDno (gəmi; xəstəxana ləvazimatı). Göstərilənlərin əksəriyyəti suyu çəkilməmiş mənasına gəlir. SUDno sözündə isə birbaşa SU özü dominantlıq təşkil edir və SUDA üzən və ya yataq xəstəsinə lazım olan SUqabı nəzərdə tutulur. Maraqlıdır

ki, fransız dili vasitəsilə yayılmış SU sözünü də mahiyyətə SUyu çox olan SULu xörək kimi tanıyır. Dünya dillərində saitlərin zəif mövqeyi, sanki hər bir xalqın və ya region əhlinin mənəviyyatını, ruhi aləmini daha qabarıq əks etdirdiyi üçün dəyişkən olur. (Qeyd etmək yerinə düşər ki, mahnıları sait sayəsində oxuyuruq).

Bir sıra hallarda samitlər də zəifləyir. Məsələn, dialektimizi izləyəndə Azərbaycanın şərqindən qərbinə, oradan da canubuna istiqamətlənəndə “C” səsi müxtəlif səslərə çevrilir:

C – J – DZ – G :

gələCə(yə)m (ədəbi dil) – gələJəm (Qarabağ) – gələDZəm (Naxçıvan) - gələGəm (Nehrəm /Naxçıvan/).

Diqqəti cəlb edən odur ki, adi danışmada gah Camış, gah da Gamiş deyirlər.

Söz sütunları olan samitləri hərəkətə gətirən saitlərin dəyişkən, etnopsixolinqvisitik, yəni xalqın ruhi halını əks etdirən dil/nitq faktı olduğunu nəzərə alsaq, görərik ki, SU sözü çoxvariantlı şəkildə təzahür edir:

- SA - SAİ / SABun
- SI - SIyıq / SIşqa
- SO - SOr(maq)
- SE - SEİ / SELik qişası(gözdə)
- SƏ - SƏhəng
- Sİ - Sİrkə / Sİs / Sİdik
- SÖ - SÖn(mək)
- SÜ - SÜd / SÜz / SÜmür(mək) / SÜsən (suda bitən gül)

“Su” elmi-kütləvi filmində dünya alimlərinin gəldiyi son nəticəyə əsaslanılırsa, Yer üzündə olan hər bir şeydə – istər canlıların, istərsə cansızların tərkibində SU var. Maraqlıdır ki, odda da SU olmazsa, o yanmaz. Buna görə SÖn sözü də ilkin səsləri ilə SUya bağlıdır. Bu halda isə SU olmasa, SÖndürmək olmaz.

SU çincə ŞUey, yaponca isə mi(d)ZU kimi səslənsə də, burada da SUyun “səsi” eşidilir. Sadəcə Çin dilində S – Ş, yaponcada isə S – (d)Z əvəzlənməsi baş verir. Lakin məsələ bununla bitmir. SU sözündə S–B spontan əvəzlənməsi də baş verə bilər, nəticədə, SU – BU-ya çevrilir:

- BU - BUlaq / BUxar / BUğ / BUz / BULud / BUruq (su çıxarmaq üçün)

Məlumdur ki, iskit – skif Türk tayfasının DoN (su) mənasını içində gizlədən DN kök samitlərindən bir sıra Qərbi və Şərqi Avropa çaylarının adları yaranıb:

DoN, DuNay, DNepr, DNestr, DesNa, DviNa.

Azərbaycan dilində də həmin mənaya bağlılıq qalır, buzlamış suya DoN deyilir, yəni suyun şəffaflığı pərdələnərək görünməz olur.

Havada rütubət artanda göz-gözü görməyən hal – DuMan adlanır. Rusların buna TuMan və görünməzliyə TMa deməsi təsadüfi deyil. Göründüyü kimi, bu sözlərdə DN - DM //TM əvəzlənməsi özünü göstərir.

Ərəb və Fars sözlərini izləyəndə bəzən metatetik hadisə nəticəsində söz yarandığının şahidi oluruq. Ərəbmənşəli “RəS”(baş) və “SiRr” sözlərinin Farsca ifadəsinə baxanda “SəR” (baş) və “RaZ”(sirr) sözlərini görürük. “Raz”da həm sait dəyişib, həm də S–Z əvəzlənməsi baş verib. Rus dilindəki “SekRet” sözünə diqqət versək, orada da SiRr sözünün yerləşdiyini izləyə bilərik. Düzdür, bu Latınmənsəli sözün “yazı”ya bağlı “SkRiptum”dan törəndiyini sübut etmək istəniləcək. Amma hər halda danışmaq insan nitqinin açıq forması olduğu halda, onun daha qapalı, gizli (nəzərə alaq ki, “giz” qədim Azərbaycan dilində “sirr” deməkdir), nəhayət, SiRli forması yazılı nitqdır. Çünki yazı hamı üçün gözlənilməzdir, sürprizdir. Cəmiyyətdə adamların əksəriyyətinin taleyini yazı (məktub, sənəd, qərar, əmr, saziş, gizli arxiv materialları və s.) həll etmirmi? Deməli, yazı və sirr arasında gizli bağlılıq var.

Sonucda, o fakt göstərilməlidir ki, dünya dilləri, doğrudan da, vahid – ulu bir kökə bağlıdır və nostratik dilçilik baxımından araşdırmalar geniş şəkildə aparıldıqca, dünya xalqlarının bir-birinə sıx bağlılığı dərindən hiss olunacaq. Bir sözdəki kəşf arxeoloji qazıntıları da qabaqlayar, çoxlu dəyərli məlumatlar əldə edilər, “ölülər dirilər”, hətta dəfinələr tapılar. Filologiyanın gücü ondadır ki, o, cansız dindirir. Əgər filologiya olmasa idi, dünya susardı!

TONYUKUK ABİDESİNİN DİLİNDE KULLANILMIŞ FİİLLERİN YAPISAL-ANLAMSAL ÖZELLİKLERİ

TONYUKUK ABİDƏSİNİN DİLİNDƏ İŞLƏNMİŞ FEİLLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mehriban ALİZADE*

Özet

Türk lehçelerinin söz varlığının tarihî manzarasını incelemek açısından Tonyukuk Abidesi özel önem taşımaktadır. Anıtın dilinde kullanılmış kelime grupları arasında fiiller hem miktar hem de kalite zenginliği açısından seçilmektedir. Abidenin fiil sistemi leksik-semantik ve yapısal özelliklerinin gelişim seviyesine göre çağdaş Türkçeden hiç de geri kalmıyor. Bu birimleri tematik açıdan iş (*elt-* aparmak, *kon-* mesken salmak, yerleşmek, *kobar-* toplamak), hareket (*adrıl-* ayrılmak, *ağ-* çıkmak, kalkmak, yükselmek, *alkın-* mahv olmak, *ıd-* göndermek, *kod-* koymak, terk etmek vb.), durum (*bunad-* kederlenmek, *içik-* tabi olmak, *tiril-* toplanmak, *ükül-* çokalmak, *yükün-* tabi olmak), nutuk-konuşma (*ti-* demek, *ötün-* müracaat etmek, *yarlıka-* buyurmak), tefekkür ve duygu (*añla-* anlamak, *eşit-* işitmek, *ögleş-* meslehetleşmek, *sakın-* düşünmek, *tuy-* duymak) bildiren fiiller gibi gruplaştırabiliriz.

Araştırmamız şunu gösteriyor ki, abidedeki fiillerin bazıları çağdaş Türkçede ilk semantiğini ve fono-morfolojik belirtilerini korumakla kullanıldığı hâlde, bir kısmında ses içeriğinin – fonetik yapının değişmesi *in-* enmek (inmek), *kal-* qalmaq (kalmak), *kız-* (kızmak) gözlemlenir. Tonyukuk Abidesi'nin dilinde rastladığımız bir grup fiil ise çağdaş Türkçemiz için tamamen arkaikleşmiştir. Yapısı itibarıyla türemiş fiillerle mukayesede basit (aşlı) fiiller hakimdir. Çoğu fiil kökleri sadece hareket içeriği taşırsa da diğer kelime türleri ile eş seslilik oluşturan birimlere de (*bir* – hem sayı sıfatı hem fiil; *bar* – hem isim hem fiil) rastlayabiliriz. Bu ise tarihen Türk lehçelerinde

* Doç.Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, mehriban.alizade@inbox.ru

ilk köklerin senkretikliğini (ikili çatı) kanıtlayan tutarlı delil olarak kabul edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Tonyukuk Abidesi, fiil, basit fiil, türemiş fiil, yapısal özellik, anlamsal özellik.

STRUCTURAL-SEMANTIC FEATURES OF VERBS USED IN THE LANGUAGE OF MONUMENT OF TONYUKUK

The Tonyukuk monument is carrying huge importance in terms of studying the historical path of the lexicon of Turkic languages. Among the groups of words developed in the language of the monument, verbs are distinguished in terms of both-quantitative, and qualitative richness. The verb system of the monument does not lag behind our modern language in terms of the level of lexical-semantic and structural features. These units could be classified thematically-expressing work (*elt-* to carry, *kon-* to settle, *kobar-* to collect), expressing action (*ağ-* to rise, *ıd-* to send, *kod-* to leave), expressing mood (*bunad-* to grieve, *içik-* to comply, *tiril-* to gather, *ükül-* to multiply, *yükün-* to obey), expressing speech (*ti-* to say, *ötün-* to address, *yarlıka-* to command), expressing thoughts and emotions (*anla-* to understand, *eşit-* to hear, *ögləş-* to consult, *sakin-* to think, *tuy-* to feel).

Research shows that some of the verbs in the monument are retaining their original semantics and phono morphology features in modern language, however in some of them change of sound composition is being observed. A group of verbs we come across in the language of the Tonyukuk monument are completely archaic for our modern language. Structurally simple (original) verbs predominate in comparison to derivative ones. Despite most verb roots only express action, there are also verbs being homonyms with other parts of speech (*bir-* numeral, also a verb; *bar-* noun, also a verb). This is historically strong evidence of the syncretism of the original roots in Turkic languages.

Keywords: Monument of Tonyukuk, verb, simple (original) verb, derivative verb, structural features, semantic features.

GİRİŞ

Türk dillərinin leksikasının tarixi mənzərəsini öyrənmək baxımından Orxon abidələri, o cümlədən də Tonyukuk abidəsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Abidənin leksikasında feil kateqoriyasından olan vahidlər həm kəmiyyət etibarilə, həm də funksional rəngarəngliyi və struktur-semantik əlamətlərinin zənginliyi ilə seçilir. Bu da təbiiidir, çünki məhz feil qrupundan olan sözlər türk dillərinin inkişafının bütün mərhələlərində aparıcı olmuşlar. B. Çobanzadənin yazdığı kimi, “*Feillərinin dürlülüüyü və zənginliyi etibarilə türk dili bütün lisançılığın diqqətini cəlb edə bilmişdir. Əgər bir çox isimlərin və sifətlərin feil damarlarından yapıldığını nəzəri-etibara alırsaq, türk dilinə ‘feil dili’ demək mümkündür*” (Çobanzadə 2007: 146). Tədqiqat göstərir ki, abidənin feil sistemi leksik-semantik və struktur xüsusiyyətlərinin inkişaf səviyyəsinə görə müasir dilimizdən geri qalmır, bu gün feilə aid edilən zəngin semantik, morfoloji və sintaktik əlamət və funksiyaların, demək olar ki, hamısı abidədə də izlənilir. Bu isə daha çox “... türk dillərinin qrammatik quruluşunun və lüğət tərkibinin bir çox dillərdən fərqli olaraq, nisbətən sabit olmasından irəli gəlir” (Şükürlü 1993: 76).

Əsas hissə

Tonyukuk abidəsinin dilində işlənmiş feillər tematik baxımdan iş (*bitit-* yazdırmaq, *elt-* aparmaq, *kon-* məskən salmaq, yerləşmək, *kobar-* toplamaq), hərəkət (*adril-* ayrılmaq, *ağ-* çıxmaq, qalxmaq, yüksəlmək, *alkın-* məhv olmaq, *ebir-* dolanmaq, *id-* göndərmək, *kod-* qoymaq, tərək etmək və s.), hal, vəziyyət (*bunad-* kədərlənmək, *içik-* tabe olmaq, *tiril-* toplanmaq, *ükül-* çoxalmaq, *yükün-* tabe olmaq), nitq (*ti-* demək, *ötün-* müraciət etmək, *yarlıka-* buyurmaq), təfəkkür və duyğu (*anla-* anlamaq, *eşit-* eşitmək, *ögləş-* məsləhətləşmək, *sakin-* düşünmək, *tuy-* duymaq) bildirən feillər kimi qruplaşdırıla bilər. Bu kəlmələrin bir çoxu bu gün də türk dillərinin əksəriyyətində aktiv vahidlər kimi fəaliyyət göstərir, lüğət tərkibinin təməli üzvləri kimi işləkliyini qoruyub-saxlayır. Bununla yanaşı, abidədəki feillərin bəziləri müasir dildə ilkin semantikasını və fonomorfoloji əlamətlərini saxlamaqla işləndiyi halda, bir qisimdə səs tərkibinin dəyişməsi (*in-* enmək, *kal-* qalmaq, *kız-* qızmaq) müşahidə olunur. Tonyukuk abidəsinin dilində rast gəldiyimiz bir qrup feil isə müasir dilimiz üçün tamamilə arxaikləşmişdir. Bu feillərdən *süle-* (döyüşmək - 20), *ögle-* (müzakirə etmək, fikir yürütmək - 20), *yan-* (qayıtmaq - 28), *ay-* (demək - 32), *kıl* (etmək - 1), *id-* (göndərmək - 33) və s. nümunə çəkmək olar. Abidədəki feillərin digər qismi isə başqa türk dillərində işləkliyini saxlasa da, Azərbaycan dili üçün köhnəlmişdir. Bu qisimdən olan feillərə *yori-* (14) feilini misal göstərə bilərik. *Yori-* feilinin fonetik variantı olan yürümək feili çağdaş türkcədə aktiv lüğət vahidi olsa da, müasir Azərbaycan ədəbi dilində

işlənmiş, lakin tarixi izlərini dilimizdəki “yürüş” isminin tərkibində qoruyub-saxlayır. Bəzi feillərdə arxaikləşmə leksik yox, semantik planda getmişdir, yəni müasir dildə işlənən feilin tarixən mövcud olmuş mənə çalarlarından biri dildən çıxmış, yerini başqa sözə vermişdir. Məsələn, Tonyukuk abidəsinin dilində qeydə aldığımız *bas-* feilinin “təzyiq göstərmək” mənası bu gün dilimizdə eynilə işlənsə də, “hücum etmək, “qələbə çalmaq” mənası dildən tamamilə çıxmışdır (*Kırk azığ uda basdımız* – 27). Eyni fikri *tüs-*, *tüş-* feili haqqında da söyləmək mümkündür. Abidədə bu feilin “düşmək (enmək), yıxılmaq, dayanmaq mənalərini daşdığı” haqqında məlumat verilir (Aydarov 1971: 127). Tonyukuk abidəsində işlənmiş “Sanağalı tüsürdimiz.” (Saymaq üçün dayandıq – 27) cümləsindəki “tüşmək” feilinin ifadə etdiyi “dayanmaq” semantikasi bu gün dilimizdə işlək deyil. *Türk budun tabğaçka körür erti* (Türk xalqı tabğaç hakimiyyətinə tabe idi – 1) cümləsindəki “kör-” feilinin “təbə olmaq” semantikasi da dilimizdə işlənmişdir.

Əksər feil kökləri yalnız hərəkət məzmununu daşısa da, digər nitq hissələri ilə omonimlik yaradan vahidlər də (*bir* – həm say, həm feil; *bar* – həm isim, həm feil) qeydə alınır. Bu isə tarixən türk dillərində ilkin köklərin sinkretikliyinə sübut edən tutarlı dəlil hesab oluna bilər.

Abidənin dilində işlənmiş feillər müasir türk dillərində feilə məxsus olan bütün qramatik kateqoriyaların əlamətlərini daşıyırlar, yəni şəxs, kəmiyyət, zaman, şəkil, növ şəkilçiləri ilə işlənmişlər. Müasir türk dillərində olduğu kimi, bütün feillər üçün başlanğıc forma olaraq, əmr formasında II şəxsin təki çıxış edir. Məsələn: *bil* (24), *elt-* (apar-) və s. Tonyukuk abidəsindəki feillərin inkar forması *-ma*, *-mə* inkar şəkilçisinin feil əsasına əlavə edilməsi yolu ilə düzəlmişdir: *kelmedi* (12) – gəlmədi (gəl+mə+di).

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, Tonyukuk abidəsinin dilində də feillər struktur etibarilə sadə (kök feillər), düzəltmə (leksik şəkilçilərin köməyi ilə yarananlar) və mürəkkəb (tərkibi) olmaqla 3 yerə bölünür. İlk növbədə, sadə feillər üzərində dayanmaq lazım gəlir, çünki struktur etibarilə düzəltmə feillərlə müqayisədə sadə (əsl) feillər abidədə üstünlük təşkil edir. Digər quruluşlu feillərin yaranması üçün əsas kimi çıxış edən də, əsas etibarilə, sadə feillərdir. Sadə feillər fonetik xüsusiyyətlərinə və səs tutumuna görə bir neçə qrup halında nəzərdən keçirilə bilər:

1. Birhecalı sadə feillər: **a)** Örtüsüz-qapalı heca strukturlu feillər. Abidənin dilində bu heca tipinə malik feillərin iki növünə rast gəlirik: 2 səsdən təşkil olunmuş, sait+samit tərkibli feillər – *öl-* (16), *aş-* (26), *aç-* (8); 3 səsdən ibarət olub, sait+samit+samit tərkibli feillər – *elt-* (“apar, göstər, yönləndir.” mənasında işlənir – 32); **b)** Örtülü-qapalı heca strukturlu feillər. Yuxarıda

göstərilən qrup kimi, bu qrupa aid feillərin də iki növü abidənin dilində təmsil olunub. I növdən olan və samit+ sait+ samit tərkibli feillər müasir dildə olduğu kimi, Tonyukuk abidəsinin dilində də çoxluq təşkil edir: *tut-* (13), *bin-* (min-25), *kal-* (qal - 13), *yığ-* (43), *bol-* (ol- 56), *kör-* (gör- 1) və s. Digər növ – 4 səsdən təşkil olunmuş və samit+sait+samit+samit tərkibli feillər azdır, bunlara *sanç-* (sanc- 28), *kork-* (qorx- 41) feillərini nümunə göstərmək olar. Bu heca strukturuna malik feillər günümüzdə də çox yaygın deyil. Bunun səbəbi türk dilləri üçün 2 samit səsin eyni heca daxilində yanaşı işlənməsinin xarakterik olmaması faktıdır. Tonyukuk abidəsinin dilində bu feillərin kəmiyyətə azlığı və işləklik dərəcəsinin yüksək olmaması həmin tezisə əsas kimi çıxış edir. (Qeyd etmək lazımdır ki, bu feillərdə yanaşı gələn samitlərin birinin sonor olması faktı müasir dilimizin fonetik sistemində də özünü doğruldur.); c) Örtülü-açıq heca strukturlu feillər (samit+sait) – *te-* (de- 9), *ye-* (8) və s.

2. Səs tərkibinə görə abidənin dilində işlənmiş sadə feillərin əksəriyyəti ikihecalıdır. Bu feilləri də heca tipləri baxımından təsnif etmək olar: a) Sonu açıq heca ilə bitən ikihecalı feillər: *yori-* (get-, köç et- 11), *udı-* (yat- 51) və s.; b) Sonu qapalı heca ilə bitən ikihecalı feillər: *adır-* (ayır- 2), *esid-* (eşit- 15), *yaml-* (26) və s.

Tonyukuk abidəsinin dilində işlənmiş feillərin bir qismi də düzəltmə quruluşudur. Bu feillər, əsasən, adlara leksik şəkilçilərin artırılması yolu ilə formalaşmış vahidlərdir. Ə. Rəcəblinin göstərir ki, “Qədim türk yazılı abidələrində feil düzəldən məhsuldar şəkilçilər bu gün də öz məhsuldarlığını qoruyub-saxlayır. Əksinə, qeyri-məhsuldar olan şəkilçilərin bir qismi tamamilə türk dillərindən çıxmışdır.” (Rəcəbli 2006: 331). Tonyukuk abidəsinin dilində feil düzəldən ən məhsuldar şəkilçilər aşağıdakılardır:

-a/-ə: Əsas etibarilə, isimlərə artırılaraq feil düzəltmişdir: *tile-* (dilə- 23), *sana-* (say- 27). *Yipçi tiledim* (Bələdçi istədim – 23).

-la/-lə: Ən məhsuldar şəkilçilərdən hesab edilə bilər: *anla-* (31), *topla-* (13), *süle-* (qoşunu aparmaq, qoşuna rəhbərlik etmək – 23). Bu şəkilçinin bu gün də dilimizdə işləkliyi onun türk dillərinin tarixi boyunca öz funksiyasını qoruyub-saxlamasını təsdiq edir.

-lan/-lən: Abidədə isimlərə artırılaraq qayıdış məzmunu ifadə edən feillərin tərkibində rast gəlinir: *kanlan-* (xan qazanmaq – 2). *Türk budun kanlantı* (Türk xalqı öz xanı olan xalqa çevrildi, öz xanını qazandı). Əksər türköqlər bu şəkilçinin iki şəkilçinin birləşməsindən yarandığını, yəni *-la/-lə* şəkilçisi ilə *-n* qayıdış növ əlamətinin birləşməsindən əmələ gəldiyini hesab edirlər.

-laş/-ləş şəkilçisi də mürəkkəb quruluşlu olub, qarşılıq-birgəlik məzmunu yaradır: *Ança öqləsmis* (belə qərarlaşdılar – 20).

-lat/-lət: Abidənin dilində çox az işlənib, icbar məzmunlu feillər yaradır: *Atalat – tidim* (Mən dedim: Ata mindir – 25).

-d/-əd/-ad affiksi vasitəsilə isimlərdən hal-vəziyyət məzmunlu feillər yaranır: *bunad-* (üzüntü çəkmək, əhvalı pozulmaq – 26), *iqid-* (yüksəlmək, qalib gəlmək – 62). *Bunadıp kağan: yelü kör; - timisi* (Məhrumiyətlərdən qorxub, xaqan dedi: "tez getməyə (atı tez sürməyə) çalış" – 26).

-k/-k, -ık/-ik şəkilçiləri vasitəsilə hərəkətin nəticəsini ifadə edən feillər yaranmışdır: *içik-* (içəriyə keçmək, tabe olmaq – 28), *taşık-* (çıxmaq – 33).

Tonyukuk abidesinin dilində rast gəldiyimiz mürəkkəb feillər geniş işlənmə dairəsinə malikdirlər. Əslində, türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində mürəkkəb feil məsələsi həll olunmamış problemlərdəndir. Türkoloqlar arasında mürəkkəb feillərin varlığı məsələsinə fərqli baxışlar türkoloji ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Ümumi qəbul olunmuş təsəvvürlər əsasında Tonyukuk abidəsində işlənmiş ikikomponentli vahidləri mürəkkəb feil kimi tədqiqata cəlb etdik.

Tonyukuk abidəsindəki mürəkkəb feilləri tərkib hissələrinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunması baxımından iki böyük qrupa bölmək olar:

I. Adlarla köməkçi feillərdən ibarət mürəkkəb feillər. Bu feillərin özləri də iki cür qruplaşdırıla bilər: **1.** Yalnız köməkçi feil funksiyasını yerinə yetirən komponentlə ad qrupundan sözün birləşməsi yolu ilə yaranan feillər. Bu feillərdən *er-* (olmaq) köməkçi feilin köməyi ilə yaranan vahidlərə Tonyukuk abidəsində daha sıx-sıx rast gəlmək olur: *Eki ülüqi atlığ erti, bir ülüqi yadağ erti. Yeti yüz kiçiq udızığma uluği şad erti* (Onların iki hissəsi süvari, bir hissəsi piyada qoşun idi. Arxasınca yeddi yüz adamı aparan rəhbər şad idi - 4, 5); **2.** Müstəqil leksil mənənin daşıyıcısı olub, ayrılıqda da işlənən feillər də bəzən mürəkkəb feilin komponenti kimi köməkçi funksiyada çıxış edir. Məsələn: *al-, ber-* (ver-), *bol-* (ol-), *yat-, kod-* (qoy-), *bil-* və s.

II. Mürəkkəb feillərin ikinci qrupunu birinci komponenti feili bağlama formasında olan əsas feillə təsriflənən köməkçi feilin birləşməsindən yaranmış mürəkkəb feillər təşkil edir. Birinci komponentdə *-a/-e, -ı/-i/-u/-ü, -ıp/-ip/-up/-üp, -p* şəkilçilərləndən istifadə olunur. *Kün yeme, tün yeme yelü bardımız* (Gecə də, gündüz də sürətlə at çapdıq – 27).

Tonyukuk abidəsində işlənmiş feillər müasir Azərbaycan dilində mövcud olan feil kateqoriyalarının tarixi vəziyyətini nümayiş etdirmək baxımından da çox əhəmiyyətliyətlidirlər. Bu gün dilimizdəki feili kateqoriyaların hamısını

Tonyukuk abidəsində də izləyə bilirik. Abidədə şəxs kateqoriyası öz zənginliyi ilə seçilir. Şəxsə görə dəyişmə həm xəbər şəklində olan feillərin sonuna şəxs əvəzliyi əlavə edilməklə: *tir mən* (deyirəm – 37), həm də xəbər şəklində olan feilə şəxs sonluqları artırılmaqla ifadə olunmuşdur.

Abidədəki feillərin qrammatik kateqoriyalarından biri də təsirlilik kateqoriyasıdır. Abidədə həm təsirli, həm də təsirsiz feillərə rast gəlirik. Məlumdur ki, feillərin təsirli, yaxud təsirsiz olması, ilk növbədə, feilin semantikasi, onun daşdığı məzmunla müəyyən olunur. Təsirli feillər hərəkətin icrası üçün bilavasitə obyekt tələb etdiyindən özünə tabe etdiyi ismin təsirlilik halda olmasını istəyir. Abidədə işlənmiş təsirli feillər kifayət qədərdir: *al-* (32), *sök-* (25), *ip-* (qov- 45), *ıd-* (göndər- 9), *kaç-* (25), *esid-* (15) və s.: *Biz anı iptimiz* (Biz onları qovduq – 44). Təsirsiz feillərin icrası üçün birbaşa obyekt tələb olunmadığından cümlədə vasitəsiz tamamlıq yox, vasitəli tamamlıqla işlənmişdir: *Örtçə kızıp kelti* (Yanqın kimi alovlanma- alovlanma gəldilər – 40).

Tonyukuk abidəsində feilin növ kateqoriyası da bütün rəngarəngliyi ilə əks olunmuşdur. Abidədəki feil növləri “... *bir tərəfdən, sözyaratma modeli kimi çıxış edir, digər tərəfdən, öz qrammatik funksiyası etibarilə hərəkətlə hərəkəti icra edən arasında aydın şəkildə ortaya çıxan formayaratma tipidir*” (Kononov 1980: 173). Feilin bütün növlərindən olan vahidlər Tonyukuk abidəsində də təmsil olunur.

Məlum növ. Məlum növ xüsusi şəkilçi olmadan hərəkətin birbaşa icrasını ifadə edir. Bu mənada məlum növ abidədəki feil kateqoriyasından olan bütün vahidlər üçün leksik əsas rolunu oynayır: *Ekinti kün kelti* (İkinci gün onlar gəldilər – 39).

Məchul növ. Bu növlə bağlı qədim türk yazılı abidələrinin tədqiqatçıları yekdil fikirdə deyillər. A. N. Kononov “VII-IX əsr türk runik abidələrin dilinin qrammatikası” əsərində abidələrdə işlənmiş məchul növ feillər haqqında məlumat verir, onların *-ıl/-il* şəkilçisi ilə düzəldiyini göstərir və Tonyukuk abidəsində işlənmiş “terilti” (yığıldı – 36) feilini bu növə nümunə gətirir: *Yarış yazıda on tümen sü terilti tir* (Yarış çölündə yüz min qoşun yığıldı – 36). Halbuki əksər tədqiqatçılar qədim türk yazısı abidələrində feilin növ kateqoriyası haqqında danışırkən məchul növün üzərində dayanmırlar.

Qayıdış növ. Tonyukuk abidəsində işlənmiş qayıdış növdə olan feillər hərəkətin öz icraçısı üzərinə qayıtmasını ifadə edir: *alkın-* (özünü məhv etmək, əldən salmaq – 3), *tutun-* (25) və s. Türk budun ölti alkıntı yok boltı (Türk xalqı gücsüzləşdi, məhv oldu – 3); *Yokaru at yete yadağın içaç tutunu ağırtum* (Yuxarıya [dağa] piyada, atların yüyənindən çəkə-çəkə və ağaclardan tuta-tuta qalxdım – 25).

İcbar növ feillər bir neçə fərqli şəkilçi vasitəsilə formalaşmışdır: *-it/-it, -t: sület-* (döyüşdür- 43), *oğraklat-* (dayandır- 25); *-tır/-tür, -dur/-dür: ağtur-* (qaldır- 25), *bintür-* (mindir- 25); *-ır/-ür: tüsür-* (dayandır- 27) və s.

Qarşılıq-birgəlik növ. Bu növ iki subyekt arasında olan hərəkəti ifadə edir və *-ış/-iş, -us/-üs, -ş/-s* şəkilçisi ilə yaranır: *sünüs-* (döyüşmək – 28), *qabış-* (birləşmək – 12). *Sünüsdimiz* (Döyüşdük – 41). A. N. Kononov bu şəkilçinin qayıdış-birgəlik məzmunu daşdığını qeyd edir (Kononov, 1980: 174).

Feilin şəkilləri (formaları). Danışanın icra olunan hərəkətə münasibətini ifadə edən feil şəkilləri Tonyukuk abidesinin dilində çoxsaylı nümunələrlə əks olunmuşdur. Bu formalardan ən çox işlənəni xəbər şəklidir. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, abidənin dilindəki xəbər şəklində olan feillər də üç zamanda – keçmiş, indiki və gələcək zamanda işlənmişdir. İndiki zaman hal-hazırda baş verən hal-vəziyyət və hərəkəti ifadə edir, lakin müasir dilimizdən fərqli olaraq, abidədə indiki zamanın *-ır/-ir/-ur/-ür* şəkilçisindən başqa, hərəkətin daimiliyini və davamlılığını ifadə edən və *-a/-e* (keçə – 38), *-i/-i/-u/-ü yelü-* (tez yollanmaq – 26) şəkilçilərinin köməyi ilə yaranan növünə də rast gəlmək mümkündür. İndiki zamanın inkarı *-maz/-məz, -maz>-mar/-r, r>z* şəkilçiləri ilə formalaşmışdır: *Tün yelme udısıqım kelmez erti* (Gecə heç yuxum gəlmirdi – 22). Keçmiş zaman forması bir neçə fərqli şəkildə ifadə olunmuşdur. Ən çox istifadə olunan qəti keçmiş zaman məzmunlu feillərdir. Bunu müasir dilimizdəki şühudi keçmiş zamana ekvivalent hesab etmək olar, çünki burada hərəkətin çox da uzaq olmayan keçmişdə icra olunması və şahidlik yolu ilə təqdim edilməsi əsas göstəricidir. Bu keçmiş zaman məzmunu *-dı/-di, -tı/-ti* şəkilçilərinin köməyi ilə ifadə olunmuşdur: *Önreki budun kelti* (Yanıma ön şərqlər gəldi – 17). Abidənin dilində nəqli keçmiş zaman *-mış/-miş, -mıs/-mis* şəkilçilərinin köməyi ilə yaranmışdır. Bir çox hallarda nəqli keçmiş zamanın mürəkkəb formalarından istifadə olunmuşdur: *Nen yerdeki kağanlığ budunka büntüqi bar erser, ne buni bar erteçi ermiş* (Əgər hər hansı ölkədə xaqanı olan xalqın arasında bir avara olarsa, o xalq nə dərd çəkərmiş – 56). Mürəkkəb xəbər forması ermək köməkçi feilin erti, ermiş, erser, erinç formalarında adlara artırılması yolu ilə düzəlmişdir: *tezmiş erti* (qaçmış idi), *yağutır ermiş* (yaxın imiş), *boşğurır ermiş, kelir erser, alp ermiş erinc* və s.: *Buyruki yeme bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç* – 32). Gələcək zaman qəti və qeyri-qəti zaman formasında ifadə olunmuşdur. Abidənin dilində geniş yayılmış qəti gələcək zaman forması *-taçı/-teçi* şəkilçili feillə erti təsriflənən formasının birləşməsindən yaranmışdır: *İlteris kağan kazğanmasar, udu ben özüm kazğanmasar, il yeme, budun yeme yok, erteçi erti* (Əgər İlteriş xaqan torpaqları tutmağı vəsiyyət etməsəydi, əgər onun arxasınca mən torpaqlar tutmasaydım, o zaman xalq məhv olardı – 54-55).

Əmr şəkli. Abidənin dilində əmr şəkli feil əsasının müxtəlif şəxslərdə işlənməsi yolu ilə ifadə olunmuşdur. Əmr şəklinin müasir dilimizdən fərqli ifadə formaları da diqqəti cəzır: 1) II şəxsin təkı (şəkilçısız forma) *ay-* (de- 23), *elt-* (apar-, yönləndır- 32), *bil-* (24); 2) II şəxsin cəmi *-ın/-in/-un/-ün* şəkilçısı ilə: *barın-* (gəzın- 31); 3) III şəxsin təkı və cəmi *-zun/-zün (-çun)* şəkilçısı ilə: *barzun* (getsın – 31). Orxon-Yenısey abidələrinin məşhur tədqıqatçılarında olan Q. Aydarov göstərir ki, bu şəkilçinin etimologiyası ilə bağılı türkoloqlar arasında fikir ayrılığı mövcuddur. Bəzi tədqıqatçılar bu formanın kökünü III şəxsin təkının mənsubıyyət şəkilçısı ilə bağılayır (Kononov, Dmitriyev), digərləri qədim arzu şəkli ilə əlaqədar hesab edirlər (Ramstedt, Yuldaşev) (Aydarov 1971: 227); 4) əmr şəklının təkıdli forması (“pekiştirmeli buyruk” (Talat 2003: 179)) *-ğıl/-qıl* şəkilçısı ilə: *urğıl-* (saxlayın, qarşısını alın – 34).

Arzu şəkli. Abidədəki arzu şəklində işlənmış feillər *-ayın/-eyin, -yın/-yin: ayayın* (kaş deyim – 32), *bolmayın* (kaş olmayım - 7) və *-alım/-elim, -lım/-lim sülelim* (kaş döyüşəm - 23) şəkilçilərinin köməyi ilə düzəlmişdir.

Şərt şəkli. Hərəkətin icrasının hansısa şərt daxilində mümkünlüyünü ifadə edir, *-sar/-ser* şəkilçilərinin köməyi ilə düzəlmişdir: *sülemeser* (döyüşməsə – 20). Bu şəkilçi ilə formalaşan feillərin özünəməxsusluğu və müasir dilimizdən fərqi ondadır ki, onlar şəxs şəkilçısı qəbul etmirlər. *Ol yolın yorısar, unç, – tidim* (Yolla, getsən, mümkündür” – dedim - 24). “Şərt forması şərtlə bərabər arzu məzmunu da ifadə edir” (Xudiyev 2015: 127).

Nəticə

Tonyukuk abidəsinin dilində işlənmış feillər struktur-semantik xüsusiyyətlərinə görə müasir Azərbaycan dilinin feillərindən az fərqlənir. Feilə məxsus qrammatik kateqoriyalar və formalar dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində yaranmış müəyyən fərqlər nəzərə alınmazsa, demək olar ki, təkrarlanır. Təkamül prosesi nəticəsində müasir Azərbaycan dilindəki feil kateqoriyası ilə abidədəki feillər arasındakı fərqlər qrammatik kateqoriyaların təkmilləşməsi, bəzi feillər və şəkilçilərin arxaıkləşməsi, bir sıra vahidlərin semantik, struktur, yaxud funksional baxımdan dəyişikliyə uğraması şəklində təzahür edir. Müasir dilimizdəki feillərlə müqayisədə Tonyukuk abidəsində işlənmış feillərdə analitiklik daha güclüdür. Ümumilikdə, Tonyukuk abidəsi bu gün də nitq hissələri arasında ən zəngin, eyni zamanda, mürəkkəb və mübahisəli söz qrupu olan feillərin özünəməxsus leksik-qrammatik mahiyyətini aydın şəkildə ifadə etmək baxımından çox qiymətli məxəz hesab edilə bilər.

Qaynaqlar

1. Айдаров, Г. (1971). *Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века*. Алма-Ата: Наука.
2. Çobanzadə, B. (2007). *Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, V c.*, Bakı: Şərq-Qərb.
3. Насеминоğlu, N. (2019). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
4. Худийев, N. (2015). *Qədim türk yazılı abidələrinin dili*. Bakı: Elm və Təhsil.
5. Кононов, А. Н. (1980). *Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.* Ленинград: Наука.
6. Rəcəbli, Ə. (2006). *Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I hissə*. Bakı: Nurlan.
7. Rəcəbov, Ə.-Məmmədov, Y. (1993). *Orxon-Yenisey abidələri*. Bakı: Yazıçı.
8. Şükürlü, Ə. (1993). *Qədim türk yazılı abidələrinin dili*. Bakı: Maarif
9. Talat, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

DEDE KORKUT KİTABINDA GEÇEN “doksan tümen” İFADESİ ÜZERİNE

Ercan ALKAYA*

Özet

Bulunuşunun üzerinden 200 yılı aşkın bir zaman geçen Dede Korkut Kitabı, 15 .-16. yüzyıllarda Anadolu-Azerbaycan coğrafyasında Eski Oğuz Türkçesiyle yazıya geçirilmiş bir eser olsa da teşekkül tarihinin derinliği ve tarihî coğrafyasının genişliği bakımından sadece Oğuz Türklerinin değil, tüm Türklüğün en önemli destansı eserlerindedir.

Dede Korkut Kitabı üzerine şimdiye kadar yapılan çalışmalarla metnin okunması ve anlamlandırılmasıyla ilgili pek çok nokta aydınlığa kavuşturulmuştur. Ancak yine de tartışmalı olup gerek okunuşu ve gerek anlamlandırılması noktasında farklı görüşler olan ifade ve kelimeler de yok değildir. Bu bildiride Dede Korkut Kitabının Dresden nüshasında “Kazan Bey oğlu Uruz Beyin Tutsak Olduğu Boy”da **Toksan tümen genç oguz sohbetine deril(m)işidi** (D.63a-12) ve **Toksan tümen genç Oğuz ardumca gelsün.** (D.72b-4/5) cümlelerinde yer alan *toksan tümen* ifadesi ele alınacaktır. Dede Korkut Kitabının bilimsel neşrini yapan bilim adamlarının çoğunluğu doğrudan günümüz Türkçesine yaptıkları aktarmalarda bu ifadeyi, doksan tümen/dokuz yüz bin şeklinde (S. Özçelik, M. Kaçalın) aktarmış veya sözlük kısımlarında tümen kelimesinin anlamını on bin verdikleri için (M. Ergin, O. Ş. Gökyay) dolaylı olarak bu ifadeyi dokuz yüz bin şeklinde anlamlandırmışlardır. Bunun yanı sıra ifadeyi “çok sayıda” veya “doksan bölük” (M. Tulum-M.M. Tulum), “doksan desde” (F. Zeynalov) şeklinde anlamlandıranlar da vardır.

Bildiride bu ifadenin anlamlandırılması ile ilgili görüşlere yer verilmiş, *doksan tümen* ifadesinin metin bağlamından hareketle kesin bir sayı ifadesi olmayıp belirsiz sayı, çokluk ifade eden bir anlama geldiği, doksan ve tümen

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ealkaya16@gmail.com

kelimelerinin tarihî ve çağdaş lehçelerindeki anlam ve kullanımlarından hareketle ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut Kitabı, toksan tümen, Eski Türkçe, Eski Oğuz Türkçesi, Çağdaş Türk Lehçeleri

Toksan tümen, Kazan Bey oğlu Uruz Beyin Tutsak Olduğu Boyda hikâyenin girişinde ve ilerleyen sayfalarında “*Toksan tümen* genç Oguz” sıfat tamlaması içinde bulunur. *toksan* ve *tümen* kelimeleri DKK’nin farklı yerlerinde bağımsız olarak geçseler de *toksan tümen* ifadesi, Dresden nüshasında sadece bu boyda iki yerde geçer.

Boyun özeti kısaca şöyledir: Bir gün Oğuz beylerini toplayarak şölen veren Kazan Bey, şölen esnasında oğlunun baş kesip kan dökmeyerek isim sahibi olamayışından dolayı üzüntüsünü dile getirir. Oğlu Uruz da babasına öfkelenerek nasıl savaştığını, kan döküldüğünü, isim alındığını kendisine öğretmesini ister. Bunun üzerine Kazan Han oğlunu ava çıkarır, bu sırada düşman gelir ve Kazan Han, oğlundan savaşa girmemesini, sadece kendisini izleyip öğrenmesini söyleyerek düşmanla savaşmasını ister. Kanı kaynayan Uruz, dayanamaz ve kırk yiğidiyle birlikte mücadeleye katılır ve neticede kırk yiğidi öldürülür, düşmanlara esir düşerek götürülür. Kazan Bey, oğlunu bulamaz, eve dönmediğini de öğrenince tekrar düşmanla savaştığı yere gelir. Cesetler arasında oğlunu göremez ama Uruz’un kamçısını görünce esir düştüğünü anlar. Düşmanla yalnız başına savaşa giden Kazan Bey, başarılı olamaz ve göz kapağına aldığı darbeye yaralanır. Bunun üzerine eşi Boyu Uzun Burla Hatun, kırk kızla ve yardıma gelen diğer Oğuz beyleriyle birlikte düşmanı yenip yurtlarına dönerler. Yedi gün yedi gece yeme içme, eğlence olur, Dede Korkut dua eder, bu Oğuzname’yi düzenler ve böylece boy sona erer.

toksan tümen ifadesi önce boyun girişinde geçer: *Xanum hey! Bir gün Ulaş oğlu Qazan Beg yerinden turmuşıdı, qara yêriñ üzerine otaxların tikdürmişıdı, biñ yerde ipek xalıcası döşenmiş idi, ala sayvan gök yüzine esenmişıdı. Toksan tümen* genç Oguz sohbetine deril(m)işıdı. Agzı böyük xumralar ortalığa salınmış idi. Toquz yerde badyalar qurılmışıdı. Altın ayaq surâhiler dizilmişıdı. Toquz qara gözli, örme saçlı, elleri bileginden qınalı, parmaqları nigârlı, bogazları birer qarış kâfir qızları al şerâbı altun ayagıla qalın Oguz beglerine gezdürürleridi. (D.63a-9-63b.4)

Kazan Bey, obasına döndüğünde oğlu gelmemiştir. Oğlunun ilk avı olduğu için büyük bir ziyafet tertip eden Boyu Uzun Burla Hatun, oğlunu göremeyince öldüğünü düşünerek feryat edip ağlar, sızlar. Kazan Bey,

eşine endişe etmemesini, oğullarının avda olduğunu söyleyerek eşini teskin etmeye çalışır. Eşi, bunun üzerine Kazan Beyden hemen gidip oğlunu bulup getirmesini ister. *toksan tümen* ifadesinin geçtiği ikinci yer, bu olayın hemen devamındadır: *Qazan gèrü döndi, geldügi yolu öjine alup yortdı, düin qatdı, anası tuymadın el altından buyurdı: Toksan tümen* genç Oğuz *ardumca gelsün. Oğlan tutsaqdur, begler bilsün, dedı.* (D.72b-2/5)

DKK ile ilgili yapılan çalışmalarda *toksan tümen* ifadesi için farklı anlamlandırmalar bulunduğu görülmektedir. O. Ş. Gökyay, sözlük kısmında metinde on yerde geçen “tümen” kelimesinin karşılığına sayfa ve satır numaraları vererek topluca “on bin; büyük küme, çok, pek çok, büyük bir yekûn” karşılıklarını vermiştir. Dolayısıyla “toksan tümen” için hangi anlamı verdiği net değildir. Ancak metinde “tümen koyun” olarak geçen ifadeyi bu şekilde hemen bir altta madde başı yapıp “çok koyun, sürü sürü koyun” anlamını vermiştir (1973: 295). Gökyay, ayrıca 1943 yılında “Bugünkü Dille Dede Korkut Masalları” adıyla yayımladığı eserde bu cümleleri “Doksan tümen genç Oğuz sohbetine toplanmıştı” (1943: 49) ve “Doksan tümen genç Oğuz ardımca gelsin” (1943: 55) şeklinde sadeleştirmiştir. Aynı eserin Lûgatçe kısmında ise tümen kelimesinin anlamını “on bin” olarak vermiştir (1943: 7). Bundan hareketle *doksan tümen* “900 bin” şeklinde anlaşılmaktadır.

M. Ergin, metinde geçen tümen kelimesinin tamamı için indeksinde “tümen, on bin” karşılığını vermiş ve iki cümlede geçen “toksan tümen genç Oğuz” tamlamasını bu anlam için örnek olarak vermiştir. (1997: 299). Ergin’in MEB’in 1000 Temel Eser serisi içinde yayımladığı ve günümüz Türkçesine uyarladığı Dede Korkut Kitabı içinde giriş kısmında bu ifadenin geçtiği kısımdaki toksan tümenin yer aldığı cümle atlanmıştır: *Bir gün Ulaş oğlu Kazan Bey yerinden kalkmıştı. Kara yerin üzerine otağlarını diktirmişti. Bin yerde ipek halıcığı döşenmişti. Alaca gölgeliği gök yüzüne yükselmişti. Altın kadehler, sürahiler dizilmişti. Dokuz kara gözlü, örme saçlı, elleri bileğinden kınalı, parmakları süslü, boyunları birer karış kâfir kızları al şarabı altın kadeh ile kudretli Oğuz beylerine gezdiriyorlardı* (Ergin, 1969: 96). İfadenin ikinci kez geçtiği yerde ise “doksan tümen genç Oğuz” diye sadeleştirmiştir: *Kazan geri döndü, geldiği yolu takip edip koşturdu, geceyi gündüze kattı. Anası duymadan el altından buyurdu: Doksan tümen* genç Oğuz *ardımca gelsin, oğlan esirdir beyler bilsin dedi.* (Ergin, 1969: 109-110). Buradan hareketle, tümen kelimesi için “on bin” anlamının verilip ifadenin doksan tümen yani dokuz yüz bin olarak anlatılmak istendiğine hükümlenabilir.

M. Kaçalın, bu ifadeyi günümüz Türkçesine şöyle aktarmıştır: Doksan tümen [Dokuz yüz bin] genç Oğuz sohbetine derilmişti (2017: 365); Doksan tümen [Dokuz yüz bin] genç Oğuz ardımca gelsin (2017: 373-374) diyerek

parantez içinde özellikle “dokuz yüz bin” sayısını belirtmiştir. Bununla da tümen’in anlamı “on bin” olmaktadır.

S. Özçelik de Ergin gibi aktarma kısmında bu cümleleri: *Doksan tümen genç oğuz sohbetine toplanmıştı* (2016: 681); *Doksan tümen genç oğuz ardımca gelsin* (2016: 690) şeklinde günümüz Türkçesiyle ifade etmiştir. Özçelik, eserin dizininde tümen kelimesine “on bin” karşılığını vermiş ve bu iki ifadenin geçtiği satır numaralarını da (D.63a-12; D.72b-4) (2016b: 953) almıştır. Özçelik ayrıca D.72b-4’te geçen *toksan tümeni* bir sayı grubu olarak da sözlüğe almış ve burada anlamını *doksan bin* olarak vermiştir. Dolayısıyla tümen’in tümen maddesindeki anlamı “on bin”, buradaki karşılığı ise “bin” olmaktadır (2016b: 948).

M. Tulum-M. M. Tulum, diğer araştırmacılardan farklı olarak iki cümledeki “doksan tümen” için iki ayrı anlam vermişlerdir. İfadenin ilk geçtiği kısmı “Doksan tümen genç oğuz sohbetine dirilmiş-idi” (D.63a-12) olarak okuyup cümleyi “Çok sayıda genç Oğuz sohbetine toplanmıştı (2016: 130-131)”; “Doksan tümen genç Oğuz ardımca gelsün”. (D.72b-4/5) cümlesini ise “*Doksan bölük* genç oğuz ardımdan gelsin (2016: 152-153)” şeklinde günümüz Türkçesine aktarmışlardır. İkinci cümlenin anlamı için verilen bölük kelimesinin “Bir bütünden ayrılmış olan parça, kısım” (<https://sozluk.gov.tr/>) anlamında mı yoksa en az 100 kişiden oluşan asker topluluğu anlamında mı olduğu net değildir. Şayet bu anlamdaysa doksan bölük için 9.000 kişi düşünülmüş olabilir. Değilse, sayısı belirsiz, pek çok anlamında doksan bölük kişi düşünülebilir.

S. Əlizadə, Doqsan tımən gənc oğuz söhbətinə dərilmişdi (2004: 78) ve Doqsan tımən gənc oğuz ardımca gəlsün (2004: 87) şeklinde okuduğu cümleleri “**Doqsan dəstə** gənc oğuz meclisinə toplaşmışdı” (2004: 225) ve “**Doqsan dəstə** gənc oğuz ardımca gəlsin” (2004: 234) şeklinde sadeleştirmiştir. Azerbaycan Türkçesinde dəstə kelimesinin “Birlikte faaliyet yapmak için bir araya gelmiş insanlardan oluşan grup” ve “Özel askerî birlik” gibi anlamları vardır (ADİL, C. I, 602). Dolayısıyla Əlizadə’de de sayısı belirsiz bir grup insan veya en az 35-40 kişiden oluşan 90 grupluk askerî birlik anlaşılmalıdır.

Annagurban Aşırov, ilgili cümleleri “*Togsan tümen* yaş oguz söhbətinə düyrülmişdi” (1999: 87) ve “*Togsan tümen* yaş oguz ardımça gelsin” (1999: 98) şeklinde Türkmen Türkçesine aktarmıştır. Türkmen Türkçesinde tümen “on bin askerden oluşan birlik” anlamındadır (TDDS, C. II, 387). Dolayısıyla burada da *togsan tümen* “dokuz yüz bin” şeklinde anlaşılmalıdır.

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere “toksan tümen”in anlamlandırılmasında farklılıklar bulunmaktadır. 900.000 tam sayısı, yine

belirli bir sayıya karşılık gelen doksan bölük/deste ve belirsiz bir sayı anlamındaki “çok sayıda” olmak üzere üç farklı anlamlandırma vardır.

Metin bağlamından hareketle ve dönemin şartları gereğince “toksan tümen”in 900.000 sayısına karşılık olması çok zordur. Zira o dönemde böyle bir sayı görülmediği gibi DKK’de de başka hiçbir yerde karşımıza çıkmaz. Bu boyun sonunda, Kazan Bey, eşi ve diğer beylerle düşmanlara üstünlük sağlayıp oğlu Uruz’u kurtardığında şu satırlarla karşılaşırız: *Tekür alındı, kâfir kaçdı. Derelerde kâfire qırgun girdi, on beş biñ kâfir kimi qırıldı, kimi tutıldı. Qazan, oğlu üzerine geldi, êndi, elin çözdı; quca quca ata ile ogul görışdi. Üç yüz yigid Oguzdan şehid oldı. Qazan oglancuğun qurtardı, gèrü döndi; gazâ mübârek oldı* (D.78b-2/7). Görüldüğü gibi boyda mücadele edilen düşman sayısı 15 bindir. Dolayısıyla bir kişiyi kurtarmak için hem de Salur Kazan gibi bir kahramanın on beş bin kişilik düşmanın üzerine 900 bin kişiyle gitmesi, Salur Kazan’ın kişiliği göz önünde tutulduğunda olacak şey değildir. Aynı şekilde boyun girişinde Salur Kazan’ın verdiği ziyafete *toksan tümen* yani 900 yüz bin kişinin toplanması da imkânsızdır.

Yukarıdaki tespiti yaptıktan sonra tümen ve doksan kelimelerinin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımına göz atıp buna göre ifadeyi anlamlandırmakta fayda vardır. *tümen* kelimesi ilk yazılı belgelerimizden itibaren görülen bir kelimedir. Başta Köktürk yazıtları olmak üzere Eski Türkçede “on bin” anlamında ve genellikle asker sayısını ifade eder: Yarış yazıda on **tümen** sü terildi/T2 B 1. “Yarış Ovasında yüz bin kişilik ordu toplandı” (Aydın, 2017: 114); Çaçā señün sekiz **tümen** sü birle sünüşdüm/BK D 26. “General Çaçā (ve emrindeki) seksen bin askerle savaştım”. (Aydın, 2017: 90); Bir **tümen** ağı altın kümüş kergeksiz kelürti/KT K 12. “On bin top ipek, altın, gümüşü fazlasıyla getirdi” (Aydın, 2017: 68), bir tümen artukı yeti biñ “17.000”; Yüz artukı kırk tümen yek “1.400.000 şeytan”, Üç tümen “30.000”; Biñ yunt tümen kon “on bin at ve on bin koyun” (Clouston, 1973: 507).

tümen kelimesi Eski Uygur Türkçesi döneminden başlayarak on bin sayısı dışında belirsiz sayı, sayıca çokluk bildiren anlamlara sahip olur. *tümen* türlüğ, sansız tümen, tükülük tümenlig gibi ikileme yapılarında yer alarak belirsiz sayıda çokluk anlamları verir: sansız **tümen** “sayısız”. *Sansız tümen* ajunda berü. “Sayısız (devirlerden) mevcudiyetten beri” (Çağatay, 1978: 59): *tümen türlüğ* edgüler “sayısız iyiler” (Çağatay, 1978: 59); tükülük **tümenlig** “pek çok, çok, sayısız” (Ölmez, 2017: 295). Yine bir başka sayıyla bir arada kullanılarak belirsiz sayıda çokluk anlamı ifade edilmiştir: *yüz miñ tümen* kolti “milyonlarca, sayısız, pek çok” (Ölmez, 2017: 307)

Karahanlı dönemi eserlerinde tümen kelimesinin artık tek başına “on bin” anlamı dışında sayıca çokluk bildirdiği ve yine *tümen türlüğ* “çok sayıda, çok çeşitli”, *tümen miğ* “sayısız, yüz binlerce”, *tümen tü* “çok sayıda, binlerce” gibi ikilemeli kullanımlarla sayıca çokluk, belirsiz sayıda çokluk bildirdiği görülür. DLT’de her iki kullanıma da örnek verilmiştir: *tümen* çiçek tizildi “çeşitli ağaç çiçekleri ve çiçekler dizildi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 109); *tümen türlüğ* sözledi “çok sayıda, her türlü söz söyledi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 173). Aynı durum Kutadgu Bilig ve Atebetü’l Hakayık’ta da görülür: *Yaşıl kök bezediğ tümen yulduzun/Kara tün yaruttuğ yaruk kündüzün* (KB, I, 22). “Mavi göğü sayısız yıldızları ile süsledin, karanlık geceyi ışıklı gündüz ile aydınlattın”; *Törüttüğ tümen miğ bu sansız tirig/Yazı tag teğiz kötki oprı yirig* (KB, I, 21). “Bu sayısız, yüz binlerce canlıyı, ova, dağ, deniz, tepe ve çukurları sen yarattın”; *Tümen tü çiçekler yazıldı küle/Yıpar toldı kafur ajun yıd bile* (KB, I, 70). “Binlerce çiçekler gülererek açıldılar; dünya misk ve kâfur kokusu ile doldu”; Atabet’ül Hakayık: *tümen* “pek çok, binlerce”. Bu ajun ma körmekke körlüğü taşı/Velikin içinde *tümen* na-hoşı “Bu dünyanın da dıştan görünüşü güzeldir, fakat içinde binlerce nâhoşluk vardır” (Arat, 1992: 57, 90).

Tümen kelimesinin çokluk, sayıca belirsiz çokluk bildirme anlamı Orta Türkçe ve Yeni Türkçe dönemlerinde de devam etmiştir. *tümen* “binlerce, pek çok” anlamında hem tek başına hem de *tümen türlüğ* “pek çok, binlerce”, *köp tümen* “çok, sayısız”, *tümen miğ* “on binlerce, sayısız, çok”, *otuz tümen* “sayısız, pek çok” gibi ikileme şeklinde sayıca çokluk bildirmektedir. Dönemlerine göre tespit edebildiğimiz kullanım ve anlamları şu şekildedir

Mu’înü’l Mürîd

tümen “binlerce, pek çok”. Özi vasfın aysa *tümen* til arar “Binlerce dil onun vasıflarını anlatmaya kalksa yorulur”. (Toparlı-Argunşah, 2008: 149). özi zikri tilde *tümen* aslam ol “Onun zikri dilde binlerce kazançtır” (Toparlı-Argunşah, 2008: 151).

tümen türlüğ “pek çok, binlerce”. *tümen türlüğ* esrâr işaretleri “binlerce sır ve işaretler” (Toparlı-Argunşah, 2008: 148).

Kısasü’l-Enbiyâ

köp tümen “çok, sayısız” Ol duman teg köp *tümen* tog turguzup yüz miğ ‘arab (Ata, 1997: 259)

tümen miğ “on binlerce, sayısız, çok”. Bu ol er turur kim kıyâmet küni bolsa âmennâ ve saddaknâ *tümen miğ* ‘âsî anığ dudak tepretmeki birle yarlıkangay (Ata, 1997: 262)

Codex Cumanicus

otuz tümen “sayısız, pek çok”. Oñlu sollu ayırgan *otuz tümen* öneydir. Ol kuyaş ay, yıldız. “Sağlı sollu ayrılıp otuz tümen (sayısız, pek çok) göğe yükselir. O güneş, ay, yıldız” (Argunşah-Güner, 2015: 345)

Seyf-i Sarâyî, Gülistan Tercümesi

tümen “binlerce, pek çok” **tümen** bülbül kılır ‘ışkında efgān (Karamanlıoğlu, 1989: 117); ay hünerler tutup ayasında/kizleben koltukında ‘ayb **tümen**/ol musîbet küninde ay magrur/zagal akçañ bilen ni algay-sen (Karamanlıoğlu, 1989: 52)

Eski Oğuz Türkçesi-Osmanlı Türkçesi dönemi eserlerinde yine *tümen*, *tümen tümen*, *yüz bin tümen* gibi kullanımlarıyla sayıca çokluk anlamı göze çarpar:

Mesud Bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahār (Kenzü’l-Bedāyî)

tümen “pek çok”. Saña Teñri vërsün **tümen** yaş bugün (Cin, 2012: 280).

tümen tümen “çok çok, sayısız”. Bulara bağışladı şāh-ı Yemen/Kızıl altun akça vü tümen tümen (Cin, 2012: 390).

Tarama Sözlüğü

Tümen: “pek çok, binlerce” Sana Tanrı versin **tümen** yaş bu gün; Halkın dilinde medhin olsun müdām olsun/Her bir yılın **tümen** gün her bir günün **tümen** yıl (TS, V, 3870).

yüz bin tümen: Dağıtıp yüz bin **tümen** saf leşkerin cem‘iyyetin/Feth ü nusret birle oldu âleme server güneş (TS, V, 3870).

Tümen kelimesinin *tümen*, *yüz tümen*, *yüz miñ tümen*, *tümen miñ*, *tümen türlüğ* yapılarıyla sayıca çokluk bildirmesi bilhassa Çağatay Türkçesinde görülmektedir:

Bâbü Dîvânı

tümen “pek çok, sayısız; on bin” Kılga siz halknı **tümen** gıybet/Dige siz ayttıñız ni hoş sohbet (Yücel, 1995: 207); Eger nûşı bir bolsa yüz nîşi bar/Eger merhemi bir tümen rîşi bar (Yücel, 1995: 320)

yüz tümen “yüz binlerce, sayısız, pek çok”. Kil ki barmay sini körmey yüz **tümen** ârmān bile/Makdeminde nakd-i ‘mrüm sarf iyley cān bile (Yücel, 1995: 311); Ālûde-i *yüz tümen* ma‘āsî bolmak/Yüz renc ü **tümen** ‘azāb hāsî bolmak (Yücel, 1995: 323).

Gedâyî Dîvânı

yüz tümen “binlerce, pek çok”. Ol kişiniñ kim seniñ dek bir perî-eş yarı bar/Fikri yoktur ger cihânda yüz **tümen** ağyarı var (Erdem Uçar, 2015: 123)

yüz miñ tümen “milyonlarca, pek çok, sayısız”. Āh u vä-veyla dağı *yüz miñ tümen* derd ü dirig (Erdem Uçar, 2015: 131)

tümen miñ “sayısız, pek çok”. Sendin ayru ey letafet büstânınıñ güli/ Bağırı sançar dem-â-dem gam **tümen miñ** hâr hâr (Erdem Uçar, 2015: 133)

tümen türlüğ “sayısız, pek çok”. Közün kim dem-be-dem yüz miñ **tümen türlüğ** kıran eyler (Erdem Uçar, 2015: 117).

Hüseyin Baykara Dîvânı

tümen miñ “sayısız, pek çok”. İmdi kim boldum giriftâriñ tümen miñ naz ile (Yıldırım, 2010: 86).

Hoca Nazar Hüveydâ Râhat-ı Dil

tümen “pek çok, sayısız”. Bu söz birlen edâ boldı **tümen** söz (Toprak, 2017: 280).

yüz tümen “binlerce, pek çok”. Pelîd dünyâni ãltiñler cehennem/Anıñ içinde körsün *yüz tümen* gam (Toprak, 2017: 100).

tümen miñ “sayısız, pek çok”. **Tümen miñ** hasret ü ermande kalgan/ Kemâlige yetišmey nev kıyılğan (Toprak, 2017: 263).

Saykali Ravzatü’ş-Şüheda

yüz miñ tümen “milyonlarca, pek çok, sayısız”. Be-der boldı behiştin anda Ādem/Ki tüşdi başığa *yüz miñ tümen* gam (Yıldırım, 2016: 40).

Kelime günümüz Türkiye Türkçesinde *tümen tümen* ikilemesi şeklinde “çeşit çeşit” anlamında kullanılmaktadır: **tümen tümen** askerler (Hatiboğlu, 1981: 116). Derleme Sözlüğü’nde **tümen** “yığın, küme, sürü; toptan, hepsi birden” (DS, X, 4010) anlamında olup iklimle şeklinde de kaydedilmiştir: **tümen tümen**: “çeşit çeşit” (DS, X, 4010)

Çağdaş Türk lehçelerinde tümen kelimesi genellikle “on bin” anlamındadır. Yalnızca Başkurt Türkçesinde kelimenin anlamı sayı olarak “bin”i karşılar: *tömen* “bin kişilik asker başlığı, binbaşı” (BTH, C. 2, 385). Lehçelerde kelimenin “on bin” anlamı dışında sayıca çokluk bildirdiği örnekleri ve kullanımı şu şekildedir:

Tatar Türkçesi: *tömen* “1. on bin, 2. Pek çok, hesapsız çok (türlü). *Tömen törlü xan kürdüm, Birsın xan dip bilmedim.* “Pek çok han gördüm, hiçbirini de han diye tanımadım” (TTAS, C. 3, 1981: 250)

Özbek Türkçesi: *tuman* “1. On bin. 2. çok sayıda, sayısız, hesapsız”. Salâmatlık-tuman bâylik “Sağlık, hesapsız zenginliktir” (ÖTİL, C. 2, 222).

turli-tuman “türlü türlü, çeşit çeşit, her çeşit”. Turli-tuman âvqatlar “Çeşit çeşit yemekler” (ÖTİL, C. 2, 226).

turfa-tuman “sayısız, pek çok”. Åsmån elining turfa-tuman yulduzi köpdir/Xobdir barisi, ravşani Çolpån yâzacakman. Abdulla Åripov (<http://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/abdulla-oripov-sherlar-shoirting-oziqigan-sherlar.html>).

Kırgız Türkçesi: *tümön* “hesapsız, gayet çok, on bin”. Birdiki miñge, köptükü tümöngö. “Kulaktan kulağa söylenen söz bin kişiye duyulur, çok adama söylenen söz ise, hesapsız adama duyulur”. Tümönü türülgön bay: “Hesapsız servete malik olan zengin” (Yudahin, II, 1998: 770).

tümön-tümön “sayısız, hesapsız” (Cumakunova, 2005: 890)

Karay Türkçesi: *tümen* “1. on bin. 2. oldukça fazla (Çulha, 2006: 112)

Altay Türkçesi: *tümen* “Çok sayıda, sayılamaz sayı, çokluk”. *Kança tümen tayga ajıp, kamık türgen talay içip* “Ne kadar çok dağ aştı, bütün hızıyla denizleri geçti”. (ATS, 1999:189)

Hakas Türkçesi: *tüben* “1. on bin. 2. Çok, sayısız, çok fazla. *Haas piçik pır orınğa tüben hatap teepçe.* “Kayış kamçı bir yere sayısız değıyor” (Arıkoğlu, 2005: 531).

tüben hatap “binlerce kere” (Arıkoğlu, 2005: 531).

tüben-pasha “çeşit çeşit”. Hironıñ hırbıhtarında kün harağı **tüben-pasha** öñnerneñ çaltıras tur. “Kırağının taneciklerinde güneş ışığı çeşit çeşit renklerle parlıyor” (Arıkoğlu, 2005: 531).

Yeni Uygur Türkçesi: *Tümen-türlük* “çok çeşitli”, *tümen tümen.* (Necip, 1995: 430).

Çuvaş Türkçesi: *temin* “1. Ne, bilinmez ,bilinmeyen, meçul . 2. Pek çok, gayet. *temin çuxlı* “çok fazla, çok sayıda”. *temin çuxlı şırsan ta* “Ne kadar çok yazsan da” (Bayram, 2007: 228).

Türkçenin ilk metinlerinden itibaren *toksan/doksan* kelimesinin anlamı bilinen sayı (90) anlamıdır. Tarihî dönemlerde farklı anlama gelecek bir kullanımını tespit edemedik. Fakat, günümüz Türk lehçelerinin bazılarında

toksan/doksan kelimesinin asıl anlamının yanı sıra *tümen* kelimesinde olduğu gibi sayıca çokluk, belirsiz bir sayı çokluğu anlamına gelen kullanımları tespit edilmiştir. Ayrıca toksan tokuz/doksan dokuz sayısı için de kimi lehçelerde aynı durum söz konusudur.

Tatar Türkçesi

tuksan “doksan, 90”. Kiçe Xelim poezddan *tuksan* tapkır töşirseler de, üzinde tuksan birinçi tapkır utıra alırlık köç tabar kibik ide. “Dün Halim’i trenden doksan kez indirseler de kendisinde doksan birinci kez binebilecek gücü buluyor gibiydi” (TTAS, C. 3, 1981: 157)

tuksan tugız “pek çok, hesapsız, fazla. Barıynın küñilinde yañadan *tuksan tugız* sorav kalıktı. “Barıy’ın gönünde yeniden pek çok arzu canlandı” (TTAS, C. 3, 1981: 157)

Kazak Türkçesi

toksan “1. doksan. 2. çok fazla, bol”. Jır tögip, nöserletken aqındar köp, Ülgi alıp toqsan tolğaw Jambıl qarttan “Çok sayıda soy soylayan ihtiyar Jambul’dan örnek alarak sağanak halinde şiir yağdıran şairler çok”. 3. “çeşit çeşit, türlü türlü, çok sayıda”. Mine, meniñ aldımında da *toqsan* taraw jol jatır. “İşte, benim önümde de çok sayıda yol var” (QÄTS, C. 14, 221).

toksan sayısı Kazak Türkçesinde çeşitli deyim ve ikilemelerde de sayıca çokluk bildiren anlama sahiptir: *Toqsan* joldım torabı “Çok sayıda yolun kesiştiği yeri, kavşağı”; *Toqsan* söz “çok söz”; *Toqsan toqız* “sayısız, çok”; *Toksan* tolğandı “çok düşündü”; *Toqsan* türli “Türlü türlü, çok” (QÄTS, C. 14, 221).

Özbek Türkçesi

toqsân “doksan, 90”. Toqqız som âlaman dep, *toqsân* gap eşitdim. “Dokuz som para alacağım diye doksan söz işittim” (ÖTİL, C. 2, 259).

Başkurt Türkçesi

tuqhan “1. doksan, 90”, 2. Çokluk, zenginlik, bolluk işareti”. *Tuqhan* arba tarı bir. “Doksan araba (çok) darı ver”. *Tuqhan* yamaw, qırq tırew. “Doksan yama, kırk direk” (Pörsülmüş, eskimiş, kırık dökük nesnelere için söylenir) (BTAS, C. 8, 545); Miniñ yitmiş yırtıqlı, *tuqhan* yamawlı şep bir tunım bar inı... (Yegeferova, 2007: 6) “Benim yetmiş yırtığı olan, doksan yamalı güzel bir elbisem vardı.”

tuqhan tuğız “pek çok”. *Tuqhan tuğız* tapkır eytîw. “Doksan dokuz kez söylemek”. (BTAS, C. 8, 545).

Azerbaycan Türkçesi

doxsan “doksan, 90”. *Doxsan* ana yola baxdı; *doxsan* ümid qayıtmadı. “Doksan (pek çok) ana yola baktı, doksan (pek çok) ümit dönmedi” (ADİL, C. 1, 660)

Karaçay-Balkar

toxsan “doksan, 90”. *Toxsanı barğa dağıda toğuz kerek*. “Doksanı olan daha da dokuz ister”; *Toxsan cılda toqluk coq*. “Doksan yılda tokluk yok”. (KMOS, 1989: 647)

Görüldüğü gibi toksan kelimesi, sayı anlamının yanında zamanla belirsiz bir çokluk bildiren anlama sahip olmuştur. Lehçelerdeki kullanımı Türkiye Türkçesinde kullandığımız “*kırk kez söyledim, yüz defa gittim, bin kere anlattım*” cümlelerindeki kırk, yüz, bin sayılarının ifade ettiği çokluğu, sayıca fazlalığı anlatarak pekiştirme, abartma yapmaktadır.

tümen ve *toksan* kelimeleri bu iki cümlenin dışında DKK’de pek çok yerde tek başına da kullanılmışlardır. Bu kullanımlara da dikkat çekmekte fayda vardır. *tümen* kelimesi Begil Oğlu Emren Boyunda üç yerde “toğuz tümen Gürcistân” tamlamasında geçer (Toğuz tümen Gürcistānuñ xaracı geldi. D.119b-9; Toğuz tümen Gürcistān agzına varup qondı. D.120a-11/12; Toğuz tümen Gürcistāna gēdelüm. D.122a-1/2). O. Ş. Gökyay, Kırzioğlu’ndan aktararak her yıl haraç alınan Gürcistan’ın “Dokuz Tümen Gürcistan” olarak adlandırılmasının sebebinin burasının “dokuz ocak yer” olması veya “dokuz tümen” olarak sayılması şeklinde açıklar (Gökyay, 1973: LXXXVII). Dolayısıyla dokuz tümen olarak sayılmışsa 90 bin kişilik bir nüfusun anlaşılması gerekir.

DKK’de tümen kelimesinin geçtiği bir başka tamlama da “tümen koyun”dur. Bu tamlama üç kez Dirse Han oğlu Boğaç Han boyunda bir kez de Salur Kazan’ın Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı boyda görülür (Agayıldan tümen qoyun vërgil, bu oğlana şişlik olsun, erdemlidir. D.11a-1/2; Agayıldan tümen qoyun gēderise menüm gēder. D.18a-5/6; Agayılda tümen qoyun senüñ gēder. D18b-9/10; Agca yañal tümen qoyunuñ gezdürmeye. D142a.11/12).

Yukarıdaki satırlarda geçen tümen kelimesinin farklı anlamlandırıldığı görülür. M. Ergin, *tümen koyun* için “tümen, on bin” (1997: 299; 1969: 14, 24, 25, 222), O. Ş. Gökyay “çok koyun, sürü sürü koyun” (1973: 295), M. Tulum-M. M. Tulum “bir sürü koyun” (2016: 112, 402, 418, 420), A. Aşirov “on bin” (1999: 22, 30), M. Joldasbekov-G. Şadiyeva “on bin” (54, 65, 67), S. Əlizadə ise DKK’nin sadeleştirilmiş metninde tümen koyun ifadesi için “on koyun” (2004: 179), “on bin koyun” (2004: 185) “min-min (binlerce, çok fazla) koyun” (2004: 186) olmak üzere üç farklı anlam vermiştir.

Anlamlandırmalarda başta on bin olmak üzere sayıca çokluk, belirsiz bir sayı ifadesi vardır.

M. Kaçalın ve S. Özçelik, *tümen koyun* ifadesindeki *tümen* kelimesini diğerlerinden farklı olarak “gür tüylü (koyun)” şeklinde anlamlandırmışlardır. Her ikisinin hareket noktası da Zeki Ömer Defne’dir. Defne, “Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Edebi Sanatlar Bakımından Bir Araştırma” adlı çalışmasında *tümen/tüğmen* kelimesinin tavukların, horozların, kuzuların, koyunların tepesindeki top tüy kümesi (Çankırı, Kastamonu) olduğunu söyleyerek “tüymenli civciv, tüymenli tavuk, tüymenli kuzu” örneklerini verir. Kaçalın de bundan hareketle metinde *tümen koyun* ifadesindeki ‘tümen’in koyunun bir niteliği olduğunu belirterek konuyla ilgili Türkmen Türkçesinden kirpikmen “uzun, gür kirpikli” ve Türkiye Türkçesi ağızlarından tüymen saç “gür saç”, tüğmen “kimi kuşların tepelerinde bulunan uzunca tüy” vd. gibi çeşitli örnekler vermiş ve *tümen* kelimesinin anlamını “gür tüylü” olarak kabul etmiştir (Kaçalın, 2017: 629-630).

Tümen koyun ifadesindeki ‘tümen’i anlamını “gür tüylü” olarak veren S. Özçelik de konuyla ilgili notunda Defne ve Kaçalın’ın verdikleri anlamın doğru olabileceğini belirterek bazı gerekçeler sunmuştur. Özçelik, Dirse Han oğlu Boğaç Han boyunda geçen:

Hey Dirse Xan,

“Beglik vèrgil, taht vèrgil (bu) oğlana erdemlidir,

Boynı uzun bedevi at vèrgil (bu oğlana) binid olsun hünerlidir.

Agayıldan *tümen qoyun* vèrgil bu oğlana şişlik olsun, erdemlidir.

Qaytabandan *qızıl deve* vèrgil bu oğlana yüklet olsun, hünerlidir.

Altun başlu ban év vèrgil bu oğlana gölge olsun, erdemlidir.

Çign(i) quşlı cebe ton vèrgil bu oğlana geber olsun, hünerlidir (D.10b-12 - D.11a-5)” soylamasında “boynı uzun bedevi at”, “tümen qoyun”, “qızıl deve”, altun başlu ban év”, *çign(i) quşlı cebe ton*” tamlamalarında hep niteleme sıfatlarının olduğunu, dolayısıyla *tümen*in de koyun için bir sayı değil, niteleme sıfatı olması gerektiğini söyler. Özçelik, yine “*Vatikan nüshasında geçen şu dizelerde ise ağca tümen geçmiş olması tümen’in sayı olmadığını düşündürüyor:*

“*Qaytabanda develerüm bozlatdılar,
qazaquda qazılıq atum kişnetdiler*

agca tümen qoyunum meşretdiler. (Vat.104a.13)” diyerek sonuç olarak *tümen koyun* ifadesinin “gür tüylü koyun” olarak anlaşılabilceğini söyler (Özçelik, 2016b: 228).

Özçelik’in yukarıda gösterdiği Dresden nüshasında geçen soylamada her ne kadar niteleme sıfatları kullanılmış olup ilgili tamlama *tümen koyun* olarak geçse de DKK’de pek çok soylamada diğer nitelemelere paralel olarak *ağ koyun*, *ağca koyun*, *agca* yañal tümen koyun ifadeleri de yer alır:

Agca koyunlar olan yerde bir kuzıcağı olmaz mı olur? (D.29a-13)

Agayılda agca koyunu sorar olsam şölen kimünj (D.53b-3)

Ag koyunlar gelüp çevresinde yatduğı su (D.24b-6)

Ag koyunun karımışıdı, kuzı verdi (D.60b-8)

Agca yañal tümen koyunun gezdürmeye (D.142a-12). Dolayısıyla üç yerde tümen koyundan önce “ag/agca” sıfatı geçmemiştir. tümen koyun’un geçtiğı dördüncü cümlede ise (Agca yañal tümen qoyunun gezdürmeye. D142a.11/12) tümen koyun’dan önce niteleme sıfatı olarak *agca yañal* sıfatları bulunmaktadır ve tümen kelimesinin anlamı “sürü, pek çok koyun” olarak anlaşılmalıdır.

Özçelik’in Vatikan nüshasında geçen “*Qaytabanda develerüm bozlatdılar/qazaqucda qazılıq atum kişnetdiler/agca tümen qoyunum meşretdiler*” dizelerinde agca tümen’in geçmiş olmasından dolayı tümen’in sayı olamayacağı düşüncesine gelince, bize göre buradaki *ağca*, tümen koyun’un sıfatıdır. Yani ifade “ak renkli bir sürü (pek çok) koyunumu meleştirdiler” diye anlaşılmalıdır. Şayet, niteleme sıfatı olsa o zaman “ak gür tüylü koyunumu meleştirdiler” diye anlaşılır. Oysa ağılda tek koyun değil, koyunlar/koyun sürüsü olur. Nitekim, *Qaytabanda develerüm bozlatdılar* cümlesinde de bozlatılan tek deve değil, develerdir.

Tümen koyun ifadesindeki tümen’in “gür tüylü” anlamına gelemeyeceğine dair bir başka delil olarak da şu satırları gösterebiliriz: “*Kāfirünj biri eydür: Kazan Begde bir hayfumuz kaldı, Sögli melik eydür: Mere aznavur, ne hayfumuz kaldı? Kāfir eydür: Kazanuj Kapulu Kara Dervendde oñ bin koyunu vardur. Şol koyunları daxı götürsek Kazana ulu hayf éderidük, dedi*” (D.21b-4/8). Buradaki on bin kelimesinin karşılığı da tümendir. Bu cümlede on bin olarak geçen ve “sürü, sayıca çokluk” anlamını karşılayan *oñ bin koyun*, ilgili örneklerde ise *tümen koyun* olarak geçmiştir. Bize göre de tümen koyun ifadesindeki tümen’in anlamı “sürü, pek çok”tur.

“toksan” sayısı DKK’de yukarıdakilerin dışında metinde birkaç yerde daha geçmektedir. *Toksan biñ (er) yağı gördümise tonanmadum* (D.140b-5/6)

soylamasındaki *toksan biş* gerçek bir sayı ifadesidir. Salur Kazan’ın Evinin Yağmalandığı boyda “*Altun başlı ban evlerin kara yerüñ üzerine diktürmişidi, toksan yerde ala kalı ipek döşenimişidi, tokuz yerde badyalar kurulmuşıdı, altun ayak surahiler düzilmişidi. Tokuz kara gözlü, hub yüzlü, saçı ardına örülü, gögsi kızıl dügmeli, elleri bileğinden kınalı, barmakları niğarli mahbub kâfir kızları, kalın Oguz beglerine sagrak sürüp içerleridi*” (D.20a-2/8) cümlelerinde geçen **Toksan yêrde ala ipek kalı döşenmişidi** (D.20a-3/4) cümlesindeki toksan ise doksan sayısından ziyade “pek çok” anlamına uygun düşmektedir.

Metinde bir de soylamalarda geçen ve sadaktaki ok sayısını belirten *toksan* sayısı görülür: Belügünde **toksan okuñ** ne ögersin, mere kâfir! (D.22b-5/6), Sadakından **toxsan okın** yere dökdi (D.101a-12/13), Belügünde **toksan okı** seyrek oğlan (D.125b-11)”. DKK ile ilgili çalışmalarda buradaki “toksan”ın gerçek anlamda bir sayı olduğu düşünülmüş ve farklı bir açıklama yapılmamıştır. O. Ş. Gökyay, DKK’de ok konulan ve metinde “bilük, sadak, terkeş” şeklinde geçen ok kabından bahsederken “*Çokluk sanatkârca, değerli malzemeden yapılan bu okluklar genel olarak seksen (metin, s. 22¹⁹), veya doksan (metin, s. 18²², 96¹) ok almaktadır. Bununla birlikte, karşısındakinin cesaretini kırmak için bu sayı küçük görülmektedir: Bilügünde toksan okı seyrek oğlan (metin, s. 121¹⁴). Bunun dışında savaştının kullanmak üzere tirkeşinden aldığı oklar “bir tutam” deyimiyle belirtilmektedir*” der. (Gökyay, 1973: CCCLXI). Bu cümlelerde geçen “toksan ok” ifadesindeki “toksan” da doksan sayısından ziyade okun çokluğunu ifade eden “pek çok, oldukça” anlamında bir belirsiz sayı ifadesi olabilir.

Sonuç olarak DKK’de *Toksan tümen genç oğuz sohbetine deril(m) işidi* (D.63a-12), *Toksan tümen genç Oğuz ardu mca gelsün.* (D.72b-4/5) cümlelerinde geçen “toksan tümen genç Oğuz” ifadesindeki toksan ve tümen kelimelerinin yukarıda belirtilen Türkçenin tarihî ve çağdaş dönemlerindeki kullanımlarından hareketle “çok sayıda, bir hayli, epey, epeyce genç Oğuz” olarak anlamak gerekir. Buradaki *toksan tümen* de Türkçenin ilk devirlerinden beri görülen *tümen türlüğ, tümen tü, tümen tümen, türlü tümen, miñ tümen, tümen miñ, otuz tümen, yüz miñ tümen* örneklerinde olduğu gibi ikilemedir. Dolayısıyla, M. Tulum ve M. M. Tulum’un, bu iki cümleden ilki için vermiş oldukları “*Çok sayıda genç Oğuz sohbetine toplanmıştı* (2016: 130-131) anlamı uygun görünmektedir.

Kaynaklar ve Kısaltmaları

- ADİL:** Orucov, Ə. vd. (2006). *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*, 4 cilt, Bakı: AMEA Yay.
- Arat , R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III, İndeks*, Ankara: TKAE Yay.
- Arat , R. R. (1991). *Kutadgu Bilig I, Metin*, Ankara: TDK Yay.
- Arat , R. R. (Çev.) (1988). *Yusuf Has Hâcib Kutadgu Bilig*, Ankara: TDK Yay.
- Argunşah , M., Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yay.
- Arıkoğlu , E. (2005). *Örneklili Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ Yay.
- Aşırov , A. (1999). *Gorkut Ata. Halk Eposu*, Aşgabat.
- Ata , A. (1997). *Kıyasü'l-Enbiyâ*, I-II, Ankara: TDK Yay.
- ATS:** Gürsoy-Naskali, E., Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yay.
- Aydın , E. (2017). *Orhon Yazıtları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Bayram , B. (2007). *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük*, Konya: Tablet Yay.
- BTAS:** Xisamitdinova, F. G. (Red.) (2016). *Başqort Tiliñin Akademik Hüzlüğü*, T. 8, Öfö.
- BTH:** Ağışev, İ. M. vd. (1993). *Başqort Tiliñin Hüzlüğü*, I-II, Meskew.
- Cin , A. (2012). *Mesud Bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr (Kenzü'l-Bedâyî)*, Konya: Eğitim Yay.
- Clauson , Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, London: Oxford University Press.
- Cumakunova , G. (2005). *Türkçö-Kırgızça Sözdük*, Bişkek.
- Çağatay , S. (1978). Uygurcada Hendiadyoinler. *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara: AÜ DTCF Yay., s. 29-66.
- Çulha , T. (2006). *Karaycanın Kısa Sözcükleri. Karayca-Türkçe Kısa Sözlük*, İstanbul: Kebikeç Yay.
- DS:** *Derleme Sözlüğü*. <https://sozluk.gov.tr/>
- Əlizadə , S. (2004). *Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və Sadələşdirilmiş Mətnlər*, Bakı: Önder Neşriyat.
- Ercilasun , A. B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK Yay.
- Erdem Uçar, F. M. (2015). *Gedâyî Dîvânı*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Ergin , M. (1969). *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul: MEB Yay.
- Ergin , M. (1997). *Dede Korkut Kitabı II (İndeks-Gramer)*, Ankara: TDK Yay.
- Ergin , M. (2004). *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara: TDK Yay.
- Gökay , O. Ş. (1943). *Bugünkü Dille Dede Korkut Masalları*, İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi.

- Gökay , O. Ş. (1973). *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yay.
- Hatiboğlu , V. (1981). *Türk Dilinde İkileme*, Ankara: TDK Yay.
- Joldasbekov , M., Şadiyeva , G. (2019). *Korkıt Ata Kitabı*, Nur-Sultan: Kültegin Baspası.
- Kaçalın , M. S. (2017). *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara: TDK Yay.
- Karamanlıoğlu , A. F. (1989). *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi*,
- KMOS:** Goçiyeva , S. A., Suyunçev , X. İ. (1989). *Karaçay-Malkar-Orus Sözlük*, Moskva.
- Necip , E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Rus. Çev. İklil Kurban), Ankara: TDK Yay.
- Ölmez , M. (2017). Eski Uygurca İkilemeler Üzerine. *TDAY-Belleten*, 65/2, s. 243-311.
- ÖTİL:** Akobirov , S. F. vd. (1981). *Özbek Tilining İzâxli Luğati*, I-II, Moskva.
- Özçelik , S. (2016a). *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Metin, Dizin*, Ankara: TDK Yay.
- Özçelik , S. (2016b). *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Giriş, Notlar*, Ankara: TDK Yay.
- QÄTS:** *Qazaq Ädebi Tiliniñ Sözdigi* (2011). 15 Cilt, Almatı: A. Baytursınlı Atındağı Tilbilimi İnstitutı Yay.
- TDDS:** Kıyasova , G. vd. (2016). *Türkmen Diliniñ Düşündirişli Sözligi*, 2 Cilt, Aşgabat.
- Tezcan , S. (2018). *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Tezcan , S., Boeschoten , H. (2018). *Dede Korkut Oğuznameleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Toparlı , R., Argunşah , M. (2008). *Mu ’inü ’l Mürîd*, Ankara: TDK Yay.
- Toprak , F. (2017). *Hoca Nazar Hüveydâ Râhat-ı Dil (İnceleme-Metin-Dizin)*, Ankara: Grafiker Yay.
- TS:** *Tarama Sözlüğü*. (1996). 8 Cilt, Ankara: TDK Yay.
- TTAS:** Maxmutova , L. T. vd. (1977, 1979, 1981). *Tatar Tiliniñ Añlatmalı Sözlüğü*, I-II-III, Kazan.
- Tulum , M., Tulum , M. M. (Haz.). (2016). *Oğuznameler. Oğuz Beylerinin Hikâyeleri*, Ankara: AKM Başkanlığı Yay.
- Yegeferova , A. (2007). *Kızıl Kanatlı Altun Sukuşlu Kuşuk*, Ufa.
- Yıldırım , T. (2010). *Hüseyn Baykara Dîvânı*, İstanbul: Hat Yay.
- Yıldırım , T. (2016). *Saykali Ravzatü ’ş-Şüheda*, İstanbul: Bilgeoğuz Yay.

Yudahin , K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü* (Çev. Abdullah Taymas), Ankara: TDK Yay.

Yücel , B. (1995). *Bâbü'r Dîvânı*, Ankara: AKM Yay.

[http://kh-davron.uz/yaniliklar/muborak-kin/abdulla-oripov-sherlar-shoirning-
ozi-oqigan-sherlar.html](http://kh-davron.uz/yaniliklar/muborak-kin/abdulla-oripov-sherlar-shoirning-
ozi-oqigan-sherlar.html)

<https://sozluk.gov.tr/>

BİLGE TONYUKUK VE YAZITLARI

Cengiz ALYILMAZ*

Özet

II. Türk Kağanlığı Dönemi'ne damgasını vuran, Kutluk İleriş Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan dönemlerinde kumandan, danışman ve sözcü olarak görev yapmış olan Bilge Tonyukuk'un soyu, kimliği, adı, adının anlamı ve unvanlarıyla ilgili olarak bugüne kadar pek çok görüş ileri sürülmüştür. İleri sürülen görüşlerin çoğunda Bilge Tonyukuk'la ilgili olarak daha önce HIRTH, KLYAŞTORNIY vd. bilim insanları tarafından yapılan çalışmaların da etkisiyle Bilge Tonyukuk'un Çin kaynaklarında geçen Aşide Yüan-chen'le aynı kişi olduğu savunulmuştur.

L. BAZIN, LIU Mau-tsaı, L. GUMİLYEV, LUO Xin gibi bazı bilim adamları ise HIRTH, KLYAŞTORNIY vd. bilim adamlarının aksine hayat hikâyesi bazı yönleriyle Bilge Tonyukuk'un hayat hikâyesiyle benzerlikler gösterse de Aşide Yüan-chen'in başka bir kişi olduğunu, Bilge Tonyukuk'la unvanlarının (Apa ve Tarkan) karıştırıldığını ve aynı kişi olmalarının mümkün olamayacağını belirtip yaygın görüşü kesin bir şekilde reddetmişlerdir.

Bilge Tonyukuk Yazıtları'ndaki ifadeler, Bilge Tonyukuk'un yaşadığı döneme ait tarihî olaylar ve Moğolistan'da son yıllarda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen bilgiler, Bilge Tonyukuk'un soy kökü ve kimliği ile ilgili gerçek bilgileri de açıkça ortaya koyar niteliktedir.

Bilge Tonyukuk Yazıtları'ndaki ifadelere, tarihî kaynaklara ve arkeolojik verilerden elde edilen bilgilere dayanarak Bilge Tonyukuk'un kim olduğu hakkında bazı bilgileri dile getirmek mümkündür.

---

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Dil Kurumu Bilim Kurulu Üyesi, Türk Dil Kurumu Yazıt Bilimi Kolu Başkanı, calyilmaz@gmail.com

II. Türk Kağanlığı Dönemi'ne damgasını vuran Bilge Tonyukuk, adı Çin kaynaklarında geçen Aşide Yüan-chen'le aynı kişi değildir. O, bir Çinli değil; “Bugu” / “Pu-ku” boyuna mensup Türk'tür.

Bu bildiride hem Bilge Tonyukuk ve mensup olduğu Türk boyu (“Bugu” / “Pu-ku”) hakkında hem de Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın şekil ve içerik özellikleri hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Sözcükler: II. Türk Kağanlığı, Bilge Tonyukuk, Bilge Tonyukuk Yazıtları, “Bugu” / “Pu-ku” boyu.

BİLGE TONYUKUK AND HIS INSCRIPTIONS

Abstract

To this day, many opinions have been put forward about the ancestry, identity, name, the meaning of the said name, and titles of Bilge Tonyukuk, who left his mark on the second Turkic Khaganate Period and served as a commander, counselor, and spokesperson during the reign of Ilterish Qaghan, Qapghan Qaghan, and Bilge Qaghan. The majority of those opinions, influenced by previous studies carried out by scientists such as HIRTH, KLYASHTORNY et al., argue that Bilge Tonyukuk is the same person as Ashide Yuan-zhen mentioned in Chinese sources.

L. BAZIN, LIU Mau-tsai, L. Contrary to scientists such as HIRTH, KLYASHTORNY et al., some scientists such as GUMILYOV and LUO Xin argue that even though the story of his life show some similarities to that of Bilge Tonyukuk, Ashide Yuan-zhen is a different person, that his title has been confused with that of Bilge Tonyukuk (Apa and Tarkhan), and that it is impossible for them to be the same person. They strongly refute the widespread view on the matter.

The statements in the Bilge Tonyukuk Inscriptions, historical events during the period in which Bilge Tonyukuk lived, and information obtained from the archaeological excavations carried out in Mongolia in recent years, clearly reveal the truth regarding the ancestry, roots and identity of Bilge Tonyukuk.

Based upon the statements in the Bilge Tonyukuk Inscriptions, historical sources, and information obtained from archaeological data, it is possible to express some information about who Bilge Tonyukuk is.

Bilge Tonyukuk, who left his mark on the second Turkic Khaganate Period, is not the same person as Ashide Yuan-zhen mentioned in Chinese sources. He was not Chinese but a Turk belonging to the “Bugu” / “Pu-ku” tribe.

In this paper, information will be provided both about Bilge Tonyukuk and the Turkic tribe (“Bugu” / “Pu-ku”) to which he belonged, as well as about the shape and contents of Bilge Tonyukuk Inscriptions.

Keywords: II. Turkic Khaganate, “Bugu” / “Pu-ku” tribe, Bilge Tonyukuk, Bilge Tonyukuk Inscriptions.

BİLGE TONYUKUK:

Türk adının ön plana çıkarıldığı, Türkçenin ölümsüz eserlerinin vücuda getirildiği II. Türk Kağanlığı Dönemi, Türk tarihinde ve Türk kültüründe ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Nitekim bu dönemde, Türk boy ve toplulukları Aşina boyundan Kutluk İleriş Kağan’ın öncülüğünde (yaklaşık 50 yıl süren) Çin esaretinden kurtulmuş; kısa sürede de teşkilatlanıp yeniden eski güçlerine kavuşmuşlardır.

Kutluk İleriş Kağan, Çin’e karşı bağımsızlık ve özgürlük mücadelesi verdiği en yakınında bulunan kişi Boyla Baga Tarkan Bilge Tonyukuk olmuştur.

Bilge Tonyukuk, Türk boy ve topluluklarının Çin’in esareti altında buldukları yıllarda Çin’de doğmuştur. Doğum tarihi belli değildir. Kendisi niçin Çin’de doğmuş olduğunu da yazıtlarda şöyle ifade etmektedir:

bilge tonyukuk ben özüm tabgaç ilinge kılntım türk bodun tabgaç-ka köörür erti: *(Ben) Bilge Tonyukuk. Ben kendim Çin ülkesinde doğdum. [Çünkü ben doğduğumda] Türk halkı Çin’e itaat ediyordu* (BT 18-19; Tekin, 2003: 82-83; Alyılmaz, 2005: 184; Alyılmaz, 2021: 309).

Kendisinin de ifade ettiği gibi Çin’de doğmuştur. Ancak o birilerinin iddia ettikleri gibi Çinli değildir. Bugün Moğolistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan tarihî Türk topraklarında (Togla Ögüz / Tola / Tuul Irmağı ve çevresinde) yaşayan Dokuz Oğuzların Bugu boyuna mensup bir Türk’tür.

Bilge Tonyukuk, Çin’i çok iyi tanıyan; akıllı, eğitimli, birikimli ve deneyimli bir yönetici iken Kutluk İleriş’in başlattığı bağımsızlık ve özgürlük mücadelesine katılmış; başarılı olunduktan sonra da o zamanlar “şad” unvanı taşıyan Kutluk İleriş’in 682 yılında “kağan” olarak seçilmesini sağlamıştır. Kutluk İleriş Kağan Dönemi’nde ona danışmanlık, kumandanlık ve sözcülük yapan Bilge Tonyukuk, onun ölümünden sonra tahta geçen Kapgan Kağan’a; Kapgan Kağan’ın ölümünden sonra da Bilge Kağan’a danışmanlık ve kumandanlık yapmıştır.

Bilge Tonyukuk'un 711 yılında, Türgişlere, On-Oklara ve Soğdlara karşı düzenlenen ve büyük başarılar elde edilen seferlerden dolayı Kapgan Kağan'la arası açılmış ve o, emrindeki kuvvetlerle birlikte kendi boyunun yaşadığı topraklara (Tola Irmağı ve çevresine) çekilmek / geri dönmek zorunda kalmıştır.

Bilge Tonyukuk, Kutluk İltiş Kağan'ın oğlu, kendisinin de damadı olan Bilge Kağan'ın 716 yılında tahta geçmesi sonrasında tekrar görevine iade edilmiş; ölümüne kadar da devlet yönetiminde danışman ve kumandan olarak görev yapmıştır.

Bilge Tonyukuk'un doğum tarihi gibi ölüm tarihi de ne yazık ki bilinmemektedir. Ancak Çin kaynakları onun Bilge Kağan'ın tahta çıktığı yıllarda 70 yaşın üzerinde olduğunu kaydetmektedirler. Bu bilgiden de hareketle 80 yaşının üzerindeyken öldüğü tahmin edilmektedir.

Bilge Tonyukuk Yazıtları:

Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları ile aynı dönemde vücuda getirilmiş olmaları ve aynı konuları içermelerinden dolayı Orhun Yazıtları içinde anılan Bilge Tonyukuk Yazıtları, Moğolistan Cumhuriyeti'nde, Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'ndan yaklaşık 360 km uzakta, Töv Aймаг sınırları içinde, Tsagaan Ovoo bölgesinde; Togla / Tola / Tuul Irmağı'nın yukarı yatağının Baın-Tsokto (Baın Çokto)¹ mevkisindeki bir anıt mezar kompleksinde² (1528

¹ Bilge Tonyukuk Yazıtları Baın Tsokto (Bayn Çokto) bölgesinde buldukları için "Baın Tsokto (Baan Çokto) Yazıtları" olarak da adlandırılmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bk.: Alyılmaz, 2000: 103-112.

² Bilge Tonyukuk adına inşa olunan bu anıt mezar kompleksinde yazıtlar dışında insan heykelleri, iki ayrı sunak masasına ait işlemeli taşlar, üst tarafı parçalanmış taşbabalar, balballar, gözetleme kuleleri, barka ait tuğla ve kiremit parçaları, künkler, döşemeler bulunmaktadır. Ancak anıt mezar kompleksindeki eserlerin tamamı, açık alanda oldukları ve 1897, 1909, 1925, 1957 yıllarında (sonrasında ise 2015, 2016 yıllarında) yapılan resmî ve gayriresmî kazılar sonrasında korumasız bırakıldıkları için ciddi şekilde tahrip olmuşlardır. Bilge Tonyukuk Yazıtları ve Anıt Mezar Kompleksi, 1997 yılından itibaren Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi kapsamında Türk-Moğol Bilim Heyeti tarafından koruma altına alınmış; anıt mezar kompleksindeki eserlerin büyük bir kısmı Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığının Baın-Tsokto bölgesinde yaptırdığı DMK (depo - müze - kazievi) binasına taşınmıştır. 2014 yılında yazıtların buldukları bölgeye Türkiye tarafından yol yapılması, Baın Tsokto (Bayn Çokto) bölgesini âdeta cazibe merkezi hâline getirilmiş; anıt mezar kompleksi sınırları içinde kalan alanlar farklı kişiler tarafından sahiplenerek buralara yerleşim yerleri (evler, villalar, barakalar, çiftlikler) yapılmış; balbal dizilerinin buldukları çok önemli tarihî dokular tahrip edilerek tarım alanlarına dönüştürülmüştür. Bölgenin anıt mezar komplekslerinden oluşan tarihî özellikleri göz önünde bulundurularak tamamının acilen koruma altına alınması ve sit alanı ilan edilmesi zaruret hatta mecburiyet arz etmektedir.

m, 48T 0685770, UTM 5285348) bulunmaktadır³.

Bilge Tonyukuk Yazıtları, II. Türk Kağanlığı Dönemi'nin efsanevi önderlerinden (vezirlerinden, danışmanlarından ve komutanlarından) Bilge Tonyukuk'un bizzat kendisi tarafından diktirilmiş iki bengü taştan oluşmaktadır.

Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın yazılış / dikiliş tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. Konu ile ilgili araştırma ve inceleme yapan bilim adamlarından "A. N. KONONOV ve C. ALYILMAZ, 712-716 yıllarını; A. B. ERCİLASUN, 724-726 yıllarını; S. G. KLYAŞTORNIY, 716 yılını; M. MORI ve Sir G. CLAUSON, 716 veya sonrasında; V. THOMSEN, 720 civarını; T. TEKİN, 720-725 yıllarını; H. N. ORKUN, 725 yılını; L. BAZIN, 726 veya biraz sonrasında; N. N. KOZMIN ve O. F. SERTKAYA ise, 732-734 arasını" yazıtların dikilme tarihi olarak kabul etmektedirler⁴. Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın 732-734 yılları arasında (Köl Tigin Yazıtı'ndan sonraki Bilge Kağan Yazıtı'ndan önceki bir dönemde) dikilmiş olabileceğini ileri süren N. N. KOZMIN ve O. F. SERTKAYA, bu yazıtların Köl Tigin Yazıtı'na cevap olarak yazıldığını belirtmektedirler (Sertkaya, 1995: 113-128; Ercilasun, 2016: 304-308; Alyılmaz, 2021: 114-115).

Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın ölçüleri birbirinden farklıdır. İnce dişli granit blok üzerine yazılmış birinci bengü taş, 245 cm⁵; iri dişli granit blok üzerine yazılmış, ikinci bengü taş ise 213 cm yüksekliğindedir.

Her iki yazıtın da ölçülerinde taşların doğal yapılarından kaynaklanan farklılıklar bulunmaktadır. Yazıtların cephelere göre ölçüleri şöyledir:

I. yazıtın ölçüleri (Alyılmaz, 2021)				
Cephesi	Yüksekliği	Eni (üst taraf)	Eni (orta taraf)	Eni (alt taraf)
Batı yüzü	240 cm	38 cm	36,5 cm	34 cm
Güney yüzü	245 - 240 cm	43 cm	45 cm	45 cm
Doğu yüzü	239 cm	33 cm	30 cm	28 cm
Kuzey yüzü	240 - 245 cm	44 cm	44 cm	44 cm

³ Moğolistan'ın başkenti Ulaanbaatar'ın 58 km güneydoğusunda bulunan Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın yerleri, ünlü arkeolog, jeolog, tarihçi ve etnograf D. A. KLEMENTS'in hanımı E. N. KLEMENTS tarafından 1897 yılında tespit edilmiştir.

⁴ Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın yazılış / dikiliş tarihleri hakkındaki farklı görüşler ve yayınlar için bk.: Rybatzki, 1997; Sertkaya, 1995: 113-128; Alyılmaz, 2021: 115.

⁵ Bu ölçüler her iki yazıtın da en yüksek kısımları göz önünde bulundurularak belirtilmiştir.

II. yazıtın ölçüleri ise şöyledir:

II. yazıtın ölçüleri (Alyılmaz, 2021)				
Cephesi	Yükseklği	Eni		
		(üst taraf)	(orta taraf)	(alt taraf)
Batı yüzü	213 - 200 cm	40 cm	50 cm	55 cm
Güney yüzü	213 - 210 cm	20 cm	30 - 32 cm	35 cm
Doğu yüzü	197 - 210 cm	40 cm	50 cm	55 cm
Kuzey yüzü	200 cm	30 cm	33 - 34 cm	34 cm

Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın birincisinin üzerinde 35; ikincisinin üzerinde ise 27 satır bulunmaktadır.

Bilge Tonyukuk Yazıtları, Türk boy ve topluluklarının kendi yaşayış ve inanışlarının ürünü olan Türk alfabesiyle [yaygın ve bilinen terimiyle (Kök) türk / alfabesiyle] yazılmıştır.

II. Türk Kağanlığı Dönemi'nde diktirilen ancak yazılış / dikiliş tarihleri gibi yazıcısı / taşlara kazıyıcısı da bilin(e)meyen yazıtlara ait metinlerin sahibi ve yazıtların diktireni edip, hatip; zeki, uyanık, tedbirli, temkinli, kontrollü, ileri görüşlü, gerçek bir strateji uzmanı; kararlı, cesur, yiğit, savaşçı bir komutan ve devlet adamı olan Bilge Tonyukuk'tur.

Yazıtlarda Bilge Tonyukuk'un II. Türk Kağanlığı Dönemi'ne (İlteriş Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan dönemlerine) ait önemli olayları ve kendisinin de bu tarihî süreçteki rolünü ve etkisini ana hatlarıyla anlattığı bilinmektedir. Bilge Tonyukuk Yazıtları'nı önemli kılan hususlardan biri de işte budur. Yani yazıtlara ait metinlerin Türk tarihine yön verenlerden biri tarafından bizzat yazılmış olmasıdır. Bu sebeple de Bilge Tonyukuk Yazıtları, yalnızca Türk dilinin ve edebiyatının değil; Türk tarihinin de en temel başvuru kaynakları arasında yer alır.

Bilge Tonyukuk'un Türk tarihine ait önemli hususları anlatırken bunu son derece ustaca kurguladığı; giriş, gelişme ve sonuç bölümleri olan bir edebî metin olarak dikkatlere sunduğu görülür. Nitekim o, söz konusu metnin giriş kısmında önce kendini tanıtmış; geride kalan süreçte Türk boy ve topluluklarının kendi içlerinde ve komşularıyla yaşadıkları sorunları dile getirmiş ve Türk tarihine ait olayların kısa bir değerlendirmesini yapmıştır. Metnin gelişme bölümünde ise İlteriş Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan dönemlerinde bağımsızlık ve özgürlük yolunda çekilen sıkıntıları, verilen mücadeleleri, yapılan savaşları anlatarak kendisinin danışmanlığında ve komutanlığında elde edilen başarıları ayrıntılı bir şekilde gözler önüne sermiştir. Bilge Tonyukuk söz konusu metnin sonuç bölümünde ise Türk boy

ve topluluklarının güçlü, kudretli, cesur, savaşçı, kararlı, akıllı, bilge... kağan ve kumandanlar tarafından yönetildikçe hiçbir sıkıntısının olmayacağına dikkat çekerek birlik ve bütünlük mesajları vermiştir.

Bilge Tonyukuk'un metinleri oluştururken hedef kitlesini etkilemek ve mesajını kalıcı kılabilmek için söz sanatlarından, deyimlerden, vecizelerden, atasözlerinden ustaca yararlandığı; bazı cümlelerde duygularını ve düşüncelerini ölçülü, duraklı ve uyaklı olarak ifade ettiği görülür:

yeti yüz kişig uduzugma uluğı şad erti aygıl tidi ayıgması ben ertim bilge tonyukuk kagan mu kışayın tidim sakıntım toruk buukalı semiz buukalı irakda bülser semiz buuka toruk buka teyin bilmez ermiş tiyin ança sakıntım anta kisre tengri bilig birtük üçün özüm ök kagan kışdım: *(Bu) yedi yüz kişiyi sevk / idare edenlerin en büyüğü (en üst rütbelisi) [de] “şad” idi. [Şad unvanı taşıyan bu kişi] bana “[hanlık / kağanlık hususundaki düşünceni] söyle!” dedi. [Nitekim] (onun) söyleyeni / danışmanı bizzat bendim; Bilge Tonyukuk. [Önce içimden “Acaba kendimi] kağan mı yapayım?” dedim. [Ancak sonra şöyle] düşündüm: “[İnsan], [bir] zayıf boğa ile [bir de] semiz boğa[nın] uzakta[olduğunu] bilse [ve ona uzakdaki boğaların hangisinin zayıf boğa, hangisinin de semiz boğa olduğu sorulsa, boğalar uzakta oldukları için bu] (boğaların hangisinin) semiz boğa; (hangisinin de) zayıf boğa olduğunu bilmez.” diye düşündüm. Tanrı [bana böyle bir] bilgi (akıl, fikir) verdiği için [onu / şadı / İteriş'i] bizzat kendim kağan yaptım* (BT 4-6; Tekin, 2003: 92-93; Alyılmaz, 2005: 184; Alyılmaz, 2021: 310-311).

türk bodun kılınalı türk kagan olurgalı şantung balıkka taluy ögüzke tegmiş yok ermiş kaganıma ötünüp sületdim şantung balıkka taluy ögüzke tegürtüm: *Türk halkı yaratılalı, Türk kağan[lar]ı tahta oturalı Şantung [bölgesindeki] şehir[ler]e, okyanusa (Çin Denizi'ne) [ve] [Yaşıl] Irmak'a ulaş[abil]en [hiç] yok imiş. [Bunu] kağanıma arz edip [o bölgelere] ordu sevk ettirdim. [Ordularımızı] Şantung [bölgesindeki] şehir[ler]e, okyanusa / Çin Denizi'ne [ve] [Sarı] Irmak'a ulaştırdım* (BT 18-19; Tekin, 2003: 86-87; Alyılmaz, 2005: 207; Alyılmaz, 2021: 335-336).

tün udımatı küüntüz olurmatı kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg birtim ök: *Gece uyumadan, gündüz oturmadan, kızıl kanımı dökerek, kara terimi akıtarak işimi gücümü (bu sefer de ona) verdim* (BT 51-52; Tekin, 2003: 92-93; Alyılmaz, 2005: 185; Alyılmaz, 2021: 387-388).

tengri yarlıkazu bu türük bodun ara yarıklık yağıg yeltürmedim tügünlüg atıg yügürtmedim ilteriş kagan kazganmasar udu ben özüm kazganmasar il yeme bodun yeme yok erteçi erti kazgantukın üçün udu özüm kazgantukum üçün il yeme il boltı bodun yeme bodun boltı özüm karı boltum ulug boltum neng yerdeki kaganlıg bodunka binteği bar erser ne bungı bar erteçi ermiş: *Tanrı'nın yardımıyla (Tanrı lütettiği için) bu Türk halkı[nın] ara[sına] / iç[ine] silahlı düşman[ları] sokturmadım; [onların] [kuyrukları] düğümlü / bağı at[ları]nı [ülkemde] dolaştırmadım. [Eğer] İteriş Kağan*

kazanmasa[ydı], [onunla] birlikte ben, kendim, kazanmasa[ydım] devlet de halk da yok olacaktı. [İlteriş Kağan kazandığı için, onunla] birlikte [ben], kendim kazandığım için devlet de devlet oldu; halk da halk oldu. [Bütün bu işlerin sonunda artık] kendim yaşlandım; kocadım. [Ancak] herhangi bir kağanlı (özgür) halkta benim gibisi (benim gibi deneyimli ve akıllı) [bir danışman ve komutan] var olursa / var oldukça [o halkın] ne sıkıntısı olacakmış? (BT 53-57; Tekin, 2003: 92-93; Alyılmaz, 2005: 228; Alyılmaz, 2021: 389-393).

... ilteriş kagan kazanmasar yok erti erser ben özüm bilge tonyukuk kazanmasar ben yok ertim erser kapgan kagan türük sir bodun yirinte bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti ilteriş kagan bilge tonyukuk kazgantuk üçün kapgan kagan türük sir bodun yorıduki bu: *[Eğer yapılan savaşları] İlteriş Kağan kazanmasa[ydı], (o) yok olmuş olsa[ydı]; ben kendim Bilge Tonyukuk [yapılan savaşları onunla birlikte] kazanmasa[ydım], (ben) yok olmuş olsa[ydım] Kapgan Kağan[’ın,] Türk [ve] Sir halk[larının] ülkesindeki boy[lar] da halk[lar] da [buralardaki bütün] insan[lar] da tamamen yok olacak idi[ler]. İlteriş Kağan [ve] Bilge Tonyukuk [savaşları birlikte] kazandı[lar] için Kapgan Kağan[’ın,] Türk [ve] Sir halk[larının] ülkelerindeki ilerleme [de] bu[ndandır]. [Bu sebeple de bugün] Türk Bilge Kağan (Kapgan Kağan), Türk Sir halkını [ve] Oğuz halkını [güzel bir şekilde] besleyip egemenliğini sürdürmektedir (BT 59-62; Tekin, 2003: 94-95; Alyılmaz, 2005: 232; Alyılmaz, 2021: 399-402).*

Sonuç ve Öneriler

Buldukları bölgenin adından dolayı “Baın-Tsokto (Baın Çokto) Yazıtları” olarak da adlandırılan Bilge Tonyukuk Yazıtları, yaptığı görevler ve elde ettiği başarılarla II. Türk Kağanlığı Dönemi’ne damgasını vuran Bugu / Pu-ku boyuna mensup Bilge Tonyukuk’un bizzat kendisi tarafından diktirilmiştir.

Türk alfabesiyle yazılmış toplam 62 satırdan (I. bengü taş 35 satır, II. bengü taş 27 satır) oluşan ve bünyelerinde Türk diline, edebiyatına, tarihine, kültürüne, yaşayış ve inanış sistemine ait çok önemli bilgileri barındıran yazıtlar (iki bengü taş), günümüzde (içinde buldukları anıt mezar kompleksiyle birlikte) örtüsüz ve korunaksız hâlededirler.

Türkiye Cumhuriyeti ve Türk dünyası için olduğu kadar Moğolistan Cumhuriyeti ve insanlık tarihi için de büyük önem taşıyan Bilge Tonyukuk Yazıtları’nın ve Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi’nin bulunduğu “Baın-Tsokto (Baın Çokto)” bölgesinin bir an önce koruma altına alınıp sit alanı ilan edilmesi, başta yazıtlar olmak üzere bölgedeki bütün eserlerin restorasyonlarının ve konservasyonlarının yapılması zorunlu hâle gelmiştir. Nitekim hem çetin doğa koşulları hem de (farklı görev ve statülerdeki)

insanların bilinçsiz ve duyarsız tavırları yüzünden yazıtlar da bölgedeki anıt mezar kompleksleri içinde yer alan eserler de orijinal yapılarını ve görüntülerini günden güne kaybetmektedirler.

Buldukları yerlerin “tapu senetleri”, “kültürel kimlik belgeleri” ve “bekçileri” durumundaki söz konusu eserlerin “buldukları yerlerde korunmaları” için Türkiye Cumhuriyeti’ndeki, Moğolistan Cumhuriyeti’ndeki, Türk dünyasındaki ve diğer ülkelerdeki ilgili kurum ve kuruluşlar arasında irtibat sağlanmalı; yazıtların gerçek ve en ciddi muhataplarından birinin de Türk Dil Kurumu (Yazıt Bilimi Kolu) olduğu asla unutulmamalıdır.

Kaynaklar

- ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay Yay.
- ALYILMAZ, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Ankara: TDK Yay.
- ERCİLASUN, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yay.
- RYBATZKI, V. (1997). *Die Tonyuquq-Inschrift*. Szeged: Studia Uralo-Altaica.
- SERTKAYA, O. F. (1995). *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yay.
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Yazıtları Köl Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Yıldız Yay.

DESTANI-İ AHMET HARAMİ ESERİNDE ESKİ TÜRK SÖZLERİ

Ayten Ahmedova ARZULLA KIZI

Özet

Ahmet Herami Destanı, XIII. asırda Azerbaycan Türkçesinde yazılmış epik şiir örneğidir. Eser, Türk bilim adamı Talat Onay tarafından 1928 yılında ortaya çıkarılmış ve tanıtılmıştır. Yazar, aynı zamanda eserin Azerbaycan Türkçesinde olduğunu da belirtmiştir.

Eserin dilindeki sözlerin büyük bir kısmı kadim Türk sözleridir. Bu sözler, orta asır klasik edebî dil için yeterli ve güzel olsa da çağdaş Azerbaycan türkçesi için eskimiş sayılır. *Ahmet Herami Destanı*'nın dilindeki kadim Azerbaycan sözleri; kendinden önceki ve sonraki yazılı abidelerde, Türk dilli kaynaklarda, dilimiz dialekt ve şivelerinde kendini gösterir.

Düş: Kadim türk diline ait *düş*, *tüş* sözünün anlamı “rüya, uyku” demektir. E. Caferoğlu'nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde *tüş*, *tüşanmak* (uyku, uyku görmek) sözlerine rastlanır. İster orta asır istersede çağdaş Türkiye Türkçesinde *düş* sözü kullanılmıştır. Türk Dil Kurumunun yayımladığı *Türkçe Sözlük*'te (Ankara 2005) *düş* sözü, iki anlamda bulunmaktadır. 1. Uyurken zihinde beliren olayların, düşüncelerin bütünü, rüya. 2. Gerçek olmayan şey, hayal. *Dadaloğlum, sevdası var başımda / gündüz hayalimde, gece düşümdede*. (Dadaloğlu) *Bir gerçek içindeyim düşten güzel, sevdiğim gülüyor yanı başımda*. (Cahit Sıtkı Tarancı) *Yaşadıkça düşle, düşledikçe yaşa*. (Tayfun Topaloğlu) *Ahmet Herami Destanı* eserinde bu söz, *uyku* anlamında gösterilmiştir. *Meğer düş görür ol gece Gülendäm, o düşün heybetinden titrer endäm*. (“Meğer Gülendäm o gece rüya görmüş, o rüyanın korkusundan bedeni titremiş.”) Nesimi dilinin arkaik sözlüğünde de *düş*, *duş* sözüne rastlanılır. *Ger seni görse idi düşde peri, o da salaydı otuz iki peri* (Nesimi). Dilin gerçek kaynağından çıkan *düş* sözü, dialekt ve şivelerimizde önemini korumaktadır. *Düş* (Zagatala) uyku, rüya. Akşam bir *düş* gördüm.

* Dr. Öğr.Üyesi., Gence Devlet Üniversitesi, Azerbaycan, 83-aytan@mail.ru

Anahtar kelimeler: Azərbaycan Türkçesi, XIII. yüzyl, destan, eski kelimeler, analiz.

OLD TURKISH WORDS IN “DASTANI-AHMAD HARAMI”

Dastani-Ahmad Harami is an example of an epic poem written in the native language of the 13th century. The work was discovered by the great Turkish scientist Talat Onay and introduced to the world of science. Although written in the 13th century, there are very few Arabic and Persian words in the work. The poet tried to preserve the purity of the Azerbaijani language. Most of the words in the language of the work are ancient Azerbaijani words. Although these words are functional for the medieval classical literary language, they are considered obsolete for the modern Azerbaijani language. The ancient Azerbaijani words in the language of “Dastani-Ahmad Harami” are reflected in the written monuments before and after it, in Turkic-language sources, in the dialects and accent of our language.

In the poem “Dastani-Ahmad Harami” there are words that are considered archaic for modern literary language. Such archaisms are words that become obsolete as a result of the internal development of the language itself.

Düş(dush-dream). The word “dush”, “tush” which belongs to the ancient Turkish language, means dream. In A. Jafaroglu’s “Old Uyghur Turkish Dictionary” the words “tush”, “tushanmak” (sleep, dreaming) are found. The word “dush” was used in both medieval and modern Turkish. In the “Turkish Dictionary” compiled by the Turkish Language Association (Ankara 2005), the word “dush” is given two meanings: 1. The whole of the events and thoughts that appear in the mind while sleeping, the dream. 2. Something that is not real, a dream. Dadaloğlu, I fell in love / The day is in my dream, the night is in my dream. I am in a reality, more beautiful than a dream, my loved one laughs next to me (Cahit Sykchi Taranjy). Dream as you live, live as you dream (Tayfur Topaloglu). In the work “Dastani-Ahmad Harami” this word is used in the sense of a dream. That night, Gulendam had a dream, her body swelled with fear of that dream. In the archaic lexicon of Nasimi’s language, the word “dush” is also found:

This word, which comes from the active fund of the language, maintains its function in our dialects and accents. “Dush” (Zagatala) - a dream. I had a dream in the evening.

Keywords: Azerbaijani Turkish, XIII century, work, ancient words, analysis

DESTANI-İ AHMET HARAMİ ESERİNDE ESKİ TÜRK SÖZLERİ GİRİŞ

Destan-i Ahmet Harami, 13. yüzyılda Azerbaycan Türkçesinde yazılmış destansı şiir örneğidir. 13. yüzyılda yazılmasına rağmen eserde Arap, Fars kelimeleri nerdeyse çok az kullanılmıştır. Eseri yazan üstat, Azerbaycan Türkçesinin saflığını korumak için azami dikkat etmeye çalışmıştır. Eserdeki bazı sözler var ki onların çoğunluğu günümüz Türkçesinde kullanılmaya işlevini kaybetmiştir.

Faal kullanma işlevini yitiren sözler; eskime oranına, mazileşmesine, kullanım imkânlarına ve anlam derecesine göre çeşitlidir. Kelimelerin eskiyerek rafa kaldırılması, genelde aşağıda belirtilmiş nedenlere dayanmaktadır:

1. Tarihi, sosyal-siyasi sebepler. Devlet kuruluş yöntemi değiştiğinde, sosyal-siyasi formasyonların biri diğerinin yerini aldıkça söz konusu düzene dair söz ve kelimeler de eskiyerek kullanımı pasifleşiyor, aktif konuşma kapsamından çıkıyor. Belirli tarihî olayla ilgili olarak eskiyen eşya ve olayların adları tarihe gömülmüş, tarihselcilik olarak nitelenmektedir (Həsənov 1988, s. 155). Tarihsel kavramlar her şeyden önce eski sosyal-siyasi ve kültürel - aile hayatının olaylarını yansıtmaktadır. Dilimizin kullanılmayan arşiv fonuna eklenmiş tarihselciliklere görev, kıyafet, ticaret, **silk** dinî kavramların ve benzerlerinin isimleri dâhildir. *Destan-i Ahmet Harami* eserinde de bu türden tarihselci ifadelerle karşılaşırız. *Şehir kethüdasına der bilirven, Özün yahşi kişi devlet olurven* (DAH 2004, s. 40); *Aytdı kethüda danla geleyin, Tapın ne kim buyurursa gılayın* (5, 41); *Dükeli vasfı padişah kaldı malum, Okunuz anı dedi şah-i mahtum* (5, 42); *Elini öptü şahın Ahmet Harami, Delim lütufla söyledi kelamı* (DAH 2004, s. 42); *Ne kim Ahmet Harami dedi şahe, Gamını arz eylediler padişah* (5,45); *bezirgan (tüccar) şekline saldı kendini* (DAH, 2004, s. 37).

2. Toplumun hayat ve yaşam şartlarının değişmesi ile.
3. İlim ve bilimin, teknolojinin gelişmesi, emek süreçlerinin tekâmülü ile.
4. Kullanılan dilin içeriğinin genişleyerek zenginleşmesi ile.

Kendi içerisinde kullanım kapasitesine göre eskimiş sözler, aşağıdaki çeşitli birimlere bölünmektedir:

- a) Kullanım potansiyelini bütünlükle kaybetmiş, anlamı belirsiz ve yeni sözlerin ortaya çıkmasında rolü olmayan sözler; örneğin yanşah, bedey.

b) Çağdaş dilde bağımsız söz olarak kullanım imkânını kaybetmiş ve izlerini sözlerin içeriğinde muhafaza eden eskimiş sözler; örneğin gar- berk, sıkı manasında (garmag, garı, kargı). Bir zamanlar edebî dilde kullanılmış ve çağdaş dilden çıkmış çoğu Arap-Fars kökenli sözler; örneğin Refik, sövtiyyat.

c) Eski düzene bağlı idare, kurum ve görev isimleri; örneğin gaza, pristav, yüzbaşı ve saire (Cəfərov 2007, s. 66)

Eserde kullanılmış kadim Türk kelimeleri.

Destan-i Ahmet Harami epik şiirinde, çağdaş edebî dil için çok eski sayılan sözlere denk gelinir. Bu gibi arşive kaldırılmış sözler, dilin kendisinin içerik olarak gelişmesi sonucunda eskimiş sözlerdir.

Nesne: Nesne; bir şey, eşya manasını içermektedir: *Bir iki gün karar etti, oturdu, görün ki, fikrinde ne nesne bitirdi.* (“Bir iki gün oturup karar verdi, aklından görün ki neler geçti.”) (DAH 2004, s. 37) Bu cümledeki sözler; *Destan-i Ahmet Harami* epik şiiriyle birlikte, klasik şiir edebiyatımızda Nesimi’nin, Fuzuli’nin ve diğerlerinin edebî dilinde kullanılmıştır: *Olma Fani Aleme mail, Uyan! Marifetten nesne kıl hasıl, Uyan!* (Nesimi); *Götürün okların, ey didelerim, topraktan, Bu yarar nesnelerin kadrini yahşice bilin* (Fuzuli).

Biti, bitik: *Destan-i Ahmet Harami* eserinde karşılaştığımız, ilginç eski sözlerden birisi de *biti*, *bitik* sözcükleridir. Mahmut Kâşgarlı’nın *Dîvânu Lugâti’t-Türk* eserinde bu *biti*- sözü, Semavi kitapların her biri, *biti*- “yazmak, yazı”, *bitik*- “kitap, mektup, kâğıt” diye geçiyor (Kâşgari 2006, s. 95). Bu sözcük, Azerbaycan Türkçesinin açıklamalı sözlüğünde *mektup*, *kâğıt* anlamında eskimiş kelime olarak geçiyor (ADİL 2006, s. 324).

Gülendam aydır: imdi dur, göresen, Bana andan bitiler yazdırasan (“Bana ondan bir yazı getiresin”) (DAH 2004, s. 108). *Yar göndermiş bitik kim, Kişverini öldürün, Hoşdilem kim, bir nişani –istimalettir bana* (Kişveri).

Us: *Destan-i Ahmet Harami* eserinin edebî dilinde kullanılmış *Us* “arşiv” sözcüğü, kaynakça Türk (Oğuz) kelimesidir. Bu söz, Azerbaycan dilinin açıklamalı sözlüğünde kadim (eski) söz gibi iki anlamda -1. Akıl, zekâ, idrak gücü, feraset, kemal, bilinç; 2. Edep, terbiye.- kullanılmıştır. M. Kâşgarlı ise *Us* sözcüğünü “hayırla şeri ayırt etmek” manası ile kullanmıştır.

Gülendam Usunu başa getirdi (“Gülendam’ın aklı başına geldi”); *Hege sığındı, gör ne iş bitirdi* (“Hakk’a sığınarak gör neler yaptı”) (DAH 2004, s. 106). *Destan-i Ahmet Harami* eserinde geçen bu alıntıdaki *us* eski sözcüğünü “akıl, kemal” olarak düşünmek daha mantıklıdır. Çoğu klasik söz sanatçılarının dilinde ve de Nesimi’nin, Hatayi’nin divanında bu söz karşımıza çıkarıyor.

Ayıtđı, ayıtmak: *Ay* ve *ayıt* fiili, eski Türk dilli kaynaklarda “demek, söylemek, izin vermek, sormak” manalarında kullanılmıştır. Gazi Bürhanettin’in dilinde *ayt*, *aydır* (demek, söylemek) şeklinde M. Kâşgarlı’da *ayıt* (söylemek, sormak) şekli ile, *Destan-i Ahmet Harami* eserinde *ayıtđı*, *ayıtđı* (dedi, söyledi) gibi kullanılmıştır. *Ayıtđı kim eğer diri kalırsam, Buçuk yıl eğlenem ger çok olursam* (DAH 2004, s. 58). *Ayıtđı bahçivan, ey merdi – merdan, Eşitgil kimdürür bu şehre sultan* (DAH 2004, s. 94). *İnilti ile bir kez eyledi ah, Ayıtđı: Sana sığındım ay Allah* (DAH 2004, s. 65).

Orhon Yenisey Yazıtlarında ise bu söz; hem demek, söylemek hem de yargılamak, haber vermek, haber göndermek anlamlarında kullanılmıştır. Bu sözlük birim (*ay*, *ayt*, *ayıt*, *aydır*) şu anda edebî dil için kadim sayılsa da bazı diyalekt ve şivelerimizde kullanılmaktadır. Örneğin: Aydırmak- demek, söylemek, anlatmak (Kürdemir İli yöresel lehçesi). “Anasına aydırdı ki o kızı seviyor.”

Esen: Beşir Ahmedov’a göre *esen* (*esengü*) eski sıfatı, Moğol dilinden alınmıştır; anlamı, “sağlık” demektir. Bazen de “Eseni kesilmek” gibi anlamlandırılmıştır. Modern çağımızda “esen kesilmek”, kökü kesilmek gibi anlaşılıyor. Batı illerimizde “Allah esenini üzsün” deyiimi, beddua olarak anlaşılıyor.

Destan-i Ahmet Harami eserinde ve diğer klasik şiir örneklerinde ise bu söz, “sağ, selamet” anlamında geçiyor. *Şahenşah der : Ey beyler beyi, sen, Cihan içinde daim olgil Esen* (“Şahların şahı dedi ki, ey beyler beyi sen, dünyada daima sağlık sıhhat içinde ol”) (DAH 2004, s. 57); *verdi helet çün anı gördi esen* (“Onu sağlıklı görünce hediye dağıttı”) (Y. Meddah).

Altun: Azerbaycan dilinin açıklamaalı sözlüğünde *altun* eski sözcüğü, “altın (gızıl)” manasına gelmektedir. M. Kâşgarlı’nın *Divan*’ında da *altın* “kızıl” demektir. *Altun* sözcüğünün etimolojik kökenini araştırınca sözün aslının *yaltun* gibi olduğunu; yal- kısmının *yalov* - “alev, yıldız” sözleri ile akraba olduğunu, -*tun* kısmının ise “demir” anlamı taşıdığını izliyoruz. Beşir Ahmedov’a göre *altun*, “od renginde olan demir” demektir. Bu eski söz, *Destan-i Ahmet Harami*’de altın manasını içermektedir: *Hazineye bular kim girdilerdi, gumaş, altunu agca aldıldardı*. (DAH 2004, s. 30) Mısranın içeriği yaklaşık şöyledir: “Bunlar hazineye girerek kumaş, altın ve para aldılar.” *Agca* (akçe) orta asırlarda para birimi olarak kullanılmıştır. Bu sözcük tarihselci eski söz sayılabilir. *Altun* eski sözü 20. asrın ortalarına kadar genel konuşma sözü gibi kullanılıyordu. Bunu Fuzuli’nin, Cefer Cabbarlı’nın ve Hüseyin Cavid’in edebî dilinde görebiliyoruz: *Götürübdür başa altun dolu bir sim tebeg* (“Başına altın dolusu metal tabak koymuş”), *Dünyada hakim bir güç varsa, o da altun, ve yine altundur, Yokmu senin incilerin, altun bileziklerin?*

Altun sözcüğü şu anda Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır: “Gelinlere düğünlerde altın takılır.”

Hub-: *Destan-i Ahmet Harami* şiirinin dilinde ilgi çeken sözcüklerden birisidir. Kaynak olarak Fars diline has olan *XUB* eski sözcüğü “yahşi, güzel, göyçek (gökçe), tuhaf vs.” manalarına gelmektedir. *Hub-*, morfolojik açıdan hem sıfat hem de zarftır. Destandan alınmış beyitleri gözden geçirelim:

1. *Eşitdik kim anın bir hub sülale, Var idi oğlu erişmiş kemale* (DAH 2004, s. 79);

2. *Aytdı: Şah-i Bağdadın kızını Alıbdurur sevibdir hub yüzünü* (DAH 2004, s. 95)

Destandan seçtiğimiz ilk örnekte *hub-* “iyi”, ikincisinde ise “güzel, gökçe” manasına gelmektedir.

Hub- eski sözüne, Kasım Bey Zakir’in ve Molla Penah Vakıf’ın dilinde de rastlayabiliyoruz:

Zakir’in ehvalın hublar şahına, ağlaya ağlaya dedin, ne dedi? Hub saldı nizama ülkeyi koçak (K. Zakir)

kul olasın böyle hublar şahına, durasın her akşam, dan karşısında (Vakıf).

Tapu: *Destan-i Ahmet Harami* epik şiirinin dilinde rastlanan eski sözlerdendir. Bu söz, Türk kökenli olmakla birlikte, “huzur, hizmet, kulluk” anlamlarını ifade eder. L. Budagov’a göre *tau-*, *tapü* feodal sistemine, orta sınıfa mensup adamlara toprak sahibi olmak için verilmiş evraktır (Budaqov 1971, s. 34). Şu anda Türkiye Türkçesinde de *tapu* sözü, “belge (evin aidiyet belgesi)” manasında kullanılmaktadır. *Destan-i Ahmet Harami*’nin ve Gazi Bürhanettin’in dilinde *tapu* eski sözcüğü “huzur, kulluk” manasında kullanılmıştır: *Çıkp bir hadım ani aldı geldi, yüzün tutub Gülendäm tapu aldı* (DAH 2004, s. 76). *Tapundan başkasına ant içmişiz, göremeyiz, ayağunun tozu ile kefarer oldu bize* (G. Bürhanettin).

Uş: *Destan-i Ahmet Harami*’nin dilinde kullanılan kadim Türk sözlerindedir. M. Kâşgarlı’nın *Dîvânu Lugâti’t-Türk* eserinde bu sözün birkaç anlamı gösterilmiştir:

1. İndi, işte, kimi.
2. Kuşların ve hayvanların kuyruk kısmı.
3. Ağaç, dal ve boynuz gibi şeylerin özü.

Ahmet Harami Destanı’ndan seçilmiş örneklerde *uş* sözü, “şimdi, şu anda” manasındadır: *Yürür iken tavus bal bağ içinde, boğuldum kaldım uş*

Uş- içinde (DAH 2004, s. 65). *Sen uş dördüncü meclise nezer gül* (meclisi gözden geçir), *Görün kim neye varır uşbu menzil*.

Uş- sözü, ister eski Türk dili anıtlarında ister de **Destan-i Ahmet Harami** eserinden hem önceki hem de sonraki dönemlerde geniş yayılmıştır: *Suret-i Haktır Cemalin, ey Nigar, Uş Nebinin sözleri bürhanımız* (Nesimi). *Çün, senin övsafına yetmez Hatayi'nin sözü, Uş bu abyat üste hatim oldu kelimim, vesselam* (Hatayi).

Düş: Eski Türkçeye has bu *düş*, *tüş* sözünün anlamı “rüya, uyku” demektir. A. Caferoğlu'nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde *tüş*, *tüşanmak* (“uyku, rüya görmek”) sözlerine denk gelinir. Hem orta asır hem de çağdaş Türkiye Türkçesinde *düş* sözü kullanışlı olmuştur. Türk Dil Kurumunun düzenlediği *Türkçe Sözlük*'te (Ankara 2005) *düş* sözü, iki anlamda geçiyor: 1. Uyku hâlinde iken zihinde beliren olayların, düşüncelerin bütünü, rüya (hülya). 2. Gerçek olmayan bir şey, hayal. *Dadaloğlu'm, sevdası var başımda / Gündüz hayalimde, gece düşümdede*. (Dadaloğlu) *Bir gerçek içindeyim düşten güzel, Sevdiğim gülüyor yanı başımda* (Cahit Sıtkı Tarancı). *Yaşadıkça düşle, düşledikçe yaşa* (Tayfur Topaloğlu). *Destan-i Ahmet Harami* şiirinde bu söz, “uyku” manasına gelmektedir: *Meğer düş görür o gece Gülendäm, O düşün heybetinden titrer endäm* (DAH 2004, s. 101) (“Meğer o gece Gülendäm rüya görüyor mu, rüyanın heybetinden vücudu titremiş”). Nesimi dilinin eski kelime hazinesinde de *düş*, *duş* sözüne rastlanmaktadır: *Ger seni görse idi duşda peri, o da salaydı otuz iki peri* (Nesimi). Dilin faal hazinesinden tezahür eden *düş* söz birimi, diyalekt ve şivelerimizde kendine özgü kullanışlılığını muhafaza etmektedir. *Düş* (Zagatala ili) “uyku, rüya”. “Akşam bir düş gördüm.” (ADDL 2007, s. 149)

Bünyad: Bu eski söz, kaynak olarak Fars diline has olmakla “temel, esas, kök, öz vs.” manasına gelmektedir. *Destan-i Ahmet Harami* poetik şiirinde de “temel, esas” manasında kullanılmıştır: *Buyurdu çünkü, memarlar derildi, bir ulu köşk için bünyaduruldu* (“mimarlar celp edildi, koca bir köşkün esası, temeli konu”) (DAH 2004, s. 89).

Modern Azerbaycan alfabesinin 31. harfi olan **Y** unsurunun eserde çeşitli kullanım makamları mevcuttur. **Y** ünsüzü Orhon-Yenisey Anıtlarında söz önünde yüksek derecede görülmektedir: “yıl- il, yılan- ilan, yılık- ilihı” (Tanrıverdi 2014, s. 146). M. Kâşgarlı'nın *Divan*'ında da böyle türden sözlere rastlanır: “yılığ- ilğ (ılık), yip-ip, yiğne -iğne, yiğren -iğrenmek vs.” (Kâşgari 2006, s. 681-684). *Destan-i Ahmet Harami* mesnevi şiirinde de **Y** ünsüzünün kısaltılışını görebiliyoruz: “Yuca - uca”. *Gülefruh buyurur ki, tez olugdem ki, bir köşk yaptururlar yuca muhkem* (DAH 2004, s. 96). Yiğitler - igidler. *Yayıldı ol yiğitler cümle dağa, şikar isteyü bakup sola, sağa* (DAH 2004, s.

98). Yüreğine - üreyine. *Çü sürüçtü ayağı ol nabekarın, yüreğine su serpildi Nigarın* (DAH 2004, s. 106). Yulduzlar - ulduzlar. *Gögün üzüne yulduzlar saçıldı* (DAH 2004, s. 41). Yüzünü - üzünü. *Kırma azm ederek tuttu yüzünü* (DAH 2004, s. 37). *Mübarek yüzünü hanın görelim* (DAH 2004, s. 40). *Ahmet Harami Destanı*'nda çeşitli fonetik değişime uğramış yani şekli değişmiş sözler grubuna aşağıdakileri de ekleyebiliriz: Dügün - düyün, toy. *Dügün* söz birimi, çağdaş devirde aynı ses içeriği ile Türkiye Türkçesinde kullanılıyor. Evlilik veya sünnet için yapılan tören, eğlence, şölen kastedilmektedir. Örneğin: "Babam düğünün savaştan sonraya ertelenmesini uygun görmüştür" (A. Gündüz) (TDK 2005, s. 584). *Destan-i Ahmet Harami*'den alınmış örneklere dikkat ederseniz: *Tamam kırk gün düğün etti hoş* (DAH 2004, s. 54), *Düğün saçısına geldi ulular* (DAH 2004, s. 53). *Yüğüirse* - "yüyürse, koşsa". *Yedi hindi kılıç, yedi güzel at, yüğüirse eyleye kirlangıcı mat* (DAH 2004, s. 40). Göğ - "gök, sema". Bu örneklerde **g > y** asimile ikamelerini görüyoruz. Bu tür ikame (**g > y**) ister eski yapıtlarda isterse de klasik edebî dilde rastlanan olaylardandır. *Ağca koyun gördüğünde kuyruk çırpıp kamçılayan!* (*Kitab-i Dede Korkut*). *Kıymetini dudağının degme, cimriye sorma kim, men bilirem ne can ile susamışım zülaline* (İ. Nesimi). *us bu halar hergiz sana layık değil, sen hergiz kul dediğün bayıg değil* (Ali "Kısse-yi Yusuf").

T > d veya d > t ikameleri, yazılı yapıtlarımızda görülmektedir. *Dutub* - *tutup*. *Dutub can kulağın bu sözü dinle, neye varur bu işin sonu anla* (DAH 2004, s. 106). *Destan-i Ahmet Harami*'nin dilinde fonetik içerik üzere değişime maruz kalan eski sözlerin içeriğinde gözlemlenen olaylardan birisi de **o > a** harf ikamesidir. *Ol şahıs adılı, ismin hâl son eklerini kabul ederken o → a* ikamesinin ortaya çıktığı görülmektedir. *Gelince hocalar cavın işitti, gamu atlandı ana karşı gitti*. (DAH 2004, s. 38). *Değer nöbet yine anın birine, varır ol dahi anların yerine* (DAH 2004, s. 32). *Zulmeti – zülünde gönlü bu Hatayi hastanın, Hızra benzer kim, görünmez çeşmeyi – hayvan ana* (Hatayi).

ö→a ikamesi: Ana dilindeki epik şiirin örneği olan bu mesnevi şiirde "helg-halk" (*Gelen halkı yedirdi, toyladı hoş*), "cehan- cihan" (*Cehanda biz anabir iş kılalım*) gibi sözlere yer verildiği görülüyor ki bu da klasik edebî dil için karakteristik husustur: *Şeb-i hicran yanar canım, döker kan çeşmi giryanım, oyadar helki efganım, kara bahtım oyanmaz mı?* (M. Fuzuli) *Ey Hatayi, sıdk eile bu şah ayağıne gelen akıbet, bir gün gümansız, halk içinde baş ola* (Hatayi).

q-x-h ikamesi: *Gamu-* hamı (herkes), (kamu). Muasır Azerbaycan edebî dilinde ilk sesi **h** olan bir sürü sözün 18. yüzyıla kadar **q, q/x** eşitliliği, veya **h** ile kullanılmasına rastlanmaktadır. *Gamu*, "bütün" sözünün sinonimidir, yazılı yapıtların dilinde yönlendirilmiş zamir olarak kullanılmıştır (Tanrıverdi 2014,

s. 270). *Gamu-* söz birimi; çağdaş edebî dilimizde fonetik değişimle asimile olunmuş hâlde hem de yönlendirilmiş değil, belirsiz zamir olarak kullanılıyor. *Destan-i Ahmet Harami* eserinin dilinde kullanılmış bu söz belirsiz zamirdir: *Kaçan Hurşit ki, meşriktən (doğudan) göründü, ulu dağlar gamu nur tac urundi.* (DAH 2004, s. 34). *Gelince hocalat cavın işitti, Gamu atlandı ana karşı gitti* (DAH 2004, s. 38).

M. Kâşgarlı'nın *Dîvânu Lugâti't-Türk* eserinde “bütün, hamı, hamısı” manasına gelen kelime *kamuğ* şekli ile karşımıza çıkıyor. Bazen belirli bir dönemde eskimiş sayılan sözler, tekrar dilin faal içeriğine geri dönerek genel kullanılan sözcük hâline dönüşebiliyor. Örneğin 1920-1971 yıllarında dinle, şeriatla, sosyal sistem ve yöneticilikle alakalı bazı kelimeler, hemen hemen dilin pasif içeriğinde unutulmuştur. Günümüzde o sözler ortama göre tekrar konuşma alanımıza geri dönerek kullanılabilir. Bu gibi sözleri “canlanan sözler” olarak da tanımlayabiliriz. Kadim Türk diline has **Tanrı, ulu, kutlu, dürlü** gibi sözler, çağdaş edebî dilde artık yaygındır. *Destan-i Ahmet Harami* mesnevisinden alınmış, aşağıda örnekleri verilen cümleleri gözden geçirelim: *Ulu kiçi anı gamusu bildi, düğün gutlulamağa (kutlu) cümle geldi. Ne var, Tanrı bir ise iş ikidir, ölüm dedikleri sanma ikidir. Bile gel gidelim bu gutlu yola ol kim, Tanrı hayrın vermiş ola. Bir ulu köşk için bünyad uruldu. Görür oğlanı düşmüş dürlü ahe. Ne dürlü hile eder ol natevan. Dürlü kelimesi, Mahmut Kâşgarlı'nın *Dîvânu Lugâti't-Türk* eserinde *tütü* şeklinde geçiyor. *Dürlü* sözünü Molla Veli Vidadi'nin şiirlerinde de gözlemleyebiliyoruz: *Felek saldı dürlü- dürlü odlara, Şan-şan olmuş paralanmış gönlümü* (M. V. Vidadi). Azerbaycan halkının soy köküne dayanan Albanyalılar (Aranlılar), 5-8. asırlarda yüksek düzeye ulaşmış bir uygarlık ortaya koymuş ve hatta Alban dili esasında alfabe de düzenlemişler (AKƏS 2005, s. 17). Bu devirde yaşamış Devdek'in “Büyük Hükümdar Civanşir (616 -681) için ağıt” şiirinde çağdaş devir için “dirilmiş” sayılan sözler kullanılmıştır: “Ey İlahi kelimeleri hilkatı ile yaratan ulu Tanrı, özün nağme- ağıt söyle, yad et (hatırla) bizim Hükümdarı.”*

Destan-i Ahmet Harami'de **hatun** söz birimini de görüyoruz: *Meğer kapı kulları anı görüyorlar, Şolugdem hatuna haber verürler* (DAH 2004, s. 76). *Kızın isteyelim, almak reva mı? Helalin, hatunun olmak reva mı?* (DAH 2004, s. 44)

Bu kadim Türk sözüdür, çağdaş ifadesi “hanım”dır. Günümüzde kadınlara hitap edilirken resmiyet ve saygı alameti gibi **Hanım** sözü kullanılıyor. Örneğin: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin birinci Başkanyardımcısı Mihriban **Hanım** Aliyeva. Bu söz, iki şekilde kullanılabilir: “Hanımlar ve Beyler, Azerbaycan'a hoş gelmişsiniz. İlk Avrupa oyunlarına hoş gelmişsiniz!”

(Bakü 2015, Birinci Avrupa Oyunlarının açılış töreninde Mihriban Hanım'ın konuşmasından alıntı). **Hatun** kelimesi, *Kitab-i Dede Korkut* destanlarında sık sık rastlanan sözdür. *Sarı elbiseli Selcan Hatun köşkten bakar, kime baksa aşkı ile oda yakar!*

SONUÇ

Destan-i Ahmet Harami şiirine hem söz anlamsal – sözcük kelime grupları hem de rafa kaldırılmış kullanılmayan sözler üslup açısından ahenk katmış ve onun dilini zenginleştirme yönünden hizmet etmiştir. Eserin dilindeki sözlerin büyük çoğunluğu eski Türk sözlere aittir. Bu sözler, orta asır klasik edebî dili için kullanışlı özellik arz etse de çağdaş Azerbaycan Türkçesi için eskimiş sayılmaktadır. *Destan-i Ahmet Harami* eserinin dili olan eski Türk kelimeleri; kendinden önceki ve sonraki yapıtlarda, Türk dilli kaynaklarda dilimizin diyalekt ve şivelerinde bariz görülmektedir.

Destan-i Ahmet Harami mesnevisinin sanat dilinde kullanılan eski sözleri aşağıda gösterilmiş hâlde gruplara ayırabiliriz:

1. Çağdaş edebî dili için eski sayılan sözler: *nesne, bitik, biti, us, uş, bünyad, esen, hub, düş, tapu.*
2. Kullanım şeklini koruyarak tamamen yeni bir anlamla dilimize geri dönen sözler: *düğün, toy, arı (temiz)- haşere.*
3. Fonetik içeriğine göre asimile olunmuş sözler: *yuca- uca, yigitler – igidler, yüreğine- üreyine, yıldızlar – ulduzlar, göğ- göy, sema, duttu – tutdu, yüğürse- yüyürse, kaçsa, helg- halk, cehan- cahan, gamu- hamı, ol- o.*
4. Önceki anlamları ile tekrar kullanıma geri dönen konuşma sözlerimiz: *Tanrı, ulu, gutlu, dürlü.*

Kaynaklar

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə I c., Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 792s. Azərbaycan dilinin açıqlamalı sözlüğü.
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 3 Cildə, I cild VII- XIII əsr Azərbaycan şeiri, Bakı: “Şərq- Qərb”, 2005 , 214 s. Azərbaycan Klasik Edebiyatından seçilmişlər.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, A-Z, Bakı: “Şərq- Qərb”, 2007, 566s. Azərbaycan dilinin diyalekt içerikli sözlüğü.
4. Cəfərov S., Müasir Azərbaycan dili, Bakı: “Şərq- Qərb”, 2007 ,191s. Cəfərov S. Çağdaş Azərbaycan dili.
5. Dastani- Əhməd Hərami, Bakı: “Şərq- Qərb”, 2004, 119s.
6. Əhmədov B., Etimologiya lüğəti, Bakı: “Altun kitab”, 2017, 287s. Ahmedov B. Etimoloji sözlük.

7. Həsənov H., Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı: “Maarif”, 1988. 306 s. Hasanov h. Çağdaş azərbaycan dilinin söz birimi.
8. Kaşğari M. Divanü- luğati-it-türk, 4 cilddə, Bakı: “Ozan”, 2006
9. Məmmədov E., “Biologiya” dərş vəsaiti, Bakı: “Letterpress” Nəşriyyatı, 2019 Memmedov E. “Biyoloji” ders müfredatı.
10. Türk Dil Kurumu, Türkçe sözlük, 10. Baskı, Ankara, 2005.
11. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı: “Elm və təhsil”, 2014, 463s. Tanrıverdi A. Azərbaycan dilinin tarixi grameri.
12. Будагов Л.З. Сравительный словарь турецко-татарских наречий Т.2, Санкт-Петербург, 1871, 415 с
Budagov L.Z. Türk –Tatar Kıyaslamalı konuşma dili sözlüğü. San- Petersburg 1871, 415. sayfa

KİTAB-İ DEDE KORKUT UN BİBLİYOGRAFİ TARİHİ

Naile ASKER*

Özet

Kitab-i Dede Korkut benzerine çok az raslanılan bir dünya eposudur. Oğuz tayfalarının tarihi salnamesi ve yaşam düzgüsüdür. Bu değerli abide bize ecdadımızın kahramanlık, yiğitlik, dostluk, sadaket gibi beşeri duygularını ve devletçilik, yönetim, savaş, günlük hayat alanındaki geleneklerini miras koymuştur. Abide bilim dünyasına belli olduğu günden bu yana hiçbir zaman aktüelliğini kaybetmemiş, dünya ve Türk halkları âlimlerinin araştırmalarında yeniden hayat kazanmıştır. *Kitab-i Dede Korkut* dili, tarihi, coğrafyası, eğitsel fikirleri, mifoloji yanları, taşıdığı beşeri değerleri vs. ile nadir dünya folklor örneği ve yazılı abidesidir.

Bu yazıda önce abidenin yayın ve bibliyografi tarihine bir bakış atılmıştır. Bir dünya incisi olan *Kitab-i Dede Korkut*'un H. F. Von Diez tarafından bilim dünyasına tanıtılmasının 200 yılına adanmış iki ciltlik *Kitabi-Dede Qorqud*. Bibliyografik gösterici. kitabının yazılma sürecindeki çalışma üslubumuzdan, bu alanda olan boşluklardan bahsedilmiştir.

Anahtar sözcükler: Kitab-i Dede Korkut, bibliyografi, Azerbaycan, kitap, makale, tez, yayın

Bibliography History of Monument of The Book of Dede Korkut

Abstract

The Book of Dede Korkut is an occasional world epos. It is the historical chronicle and the living norm of the Oghuz kin. This valuable monument has put human senses like courage, bravery, friendship, loyalty and habits in the area of statehood, management, fight and way of life inheritance of our ancestors to us. It has never lost its urgency since the day it was known

* Doç. Dr., AMİA Folklor Enstitüsü, qaracantali@live.com

to the science world, and always has earned a new life in the investigations of the scientists of world and Turkish people. The Book of Dede Korkut is occasional world folklore example and written monument with its language, history, geography, educational thoughts, mythological sides, human values.

This article is dealt with the publication and bibliography history of monument, The Book of Dede Korkut the pearl of world folklore and its introduction to science world by H. F. Von Diez that is dedicated to the 200 annual "Kitabi-Dede Qorqud. Bibliografik gösterici" (2 V) bibliography, difficulties that we confront and emptiness in the area.

Keywords: The Book of Dede Korkut, bibliography, Azerbaijan, book, article, thesis, publication

Türk edebiyatının en möhteşem abidelerinden biri olan *Kitab-i Dede Korkut* benzerine çok az rastlanılan bir dünya eposudur. Oğuz tayfalarının tarihi salnamesi ve yaşam düzgüsüdür. Bu değerli abide bize ecdadımızın kahramanlık, yiğitlik, dostluk, sadakat gibi beşeri duygularını ve devletçilik, yönetim, savaş, günlük hayat alanındaki geleneklerini miras koymuştur. Abide bilim dünyasına belli olduğu günden bu yana hiçbir zaman aktüallığını kaybetmemiş, dünya ve Türk halkları âlimlerinin araştırmalarında yeniden hayat kazanmıştır. *Kitab-i Dede Korkut* dili, tarihi, coğrafyası, eğitsel fikirleri, mifoloji yanları, taşıdığı beşeri değerleri vs. ile nadir dünya folklor örneği ve yazılı abidesidir.

Kitab-i Dede Korkut (Kitabi-Dedem Qorqud Ela Lisani-Taifeyi-Oğuzan - Oğuz Tayfalarının Dilinde Dedem Qorqudun Kitabı) hakkında, 200 yıl önce Alman diplomatu ve doğubilimcisi Heinrich Friedrich Von Diez (1751-1817) bilgi vermiş ve Tepegöz boyunu Almancaya çevirerek yayımlatmıştır (Dietz, 1815). Alman doğubilimci Theodor Nöldeke eseri Dresden nushası esasında yayına hazırlamak istemiştir. Vasili Bartold 1894-1904 yıllarında eserin dört boyunu Rusçaya çevirerek yayımlatmıştır (Bartold, 1894: 203-218; Bartold, 1899: 175-193; Bartold, 1990: 37-59; Bartold, 1904: 1-38). O, 1922 yılında dastanın tam çevirisini bitirmiştir. Bu çeviri Hemid Araslı ve Memmedhüseyn Tehmasb'in editörlüğünde 1950 yılında Bakü'de, 1962 yılında Moskova'da (Книга моего Деда Горкуда, 1962: 11-105) yayımlanmıştır.

Kitab-i Dede Korkut Türkiye'de ilk defa 1916 yılında Kilisli Müellim Rifat (*Kitabi-Dede Korkut ala lisan-ı taife-i oğuzan*, 1916), Azerbaycan'da ise 1939 yılında Hemid Araslı tarafından yayımlanmıştır (*Kitabi-Dede Qorqud*, 1939). Lakin Azerbaycan'da abidenin "araştırılması yolunda ilk yeşil ışığı Emin Abid (Ehmedov) yakmıştır" (Memmedli, 1999: 5). Emin Abid, yazdığı

mekalelerinde “Kitab-i Dede Korkut” abidesini Azerbaycan edebiyatının ilk yazılı eseri olarak nitelendirmiştir (Abid, 1929: 17). O, “Türk El Edebiyatının Başlanğıcına Elmi Bir Bakış” adlı makalesinde (Abid, 1929) “Oğuzname”lerin yaranma tarihi, Dede Korkut’un şahsiyeti, “*Kitab-i Dede Korkut*”un yazıya alınma tarihi, abidenin tarihi coğrafyası vs. hakkında değerli araştırmalarından bahsetmiştir.

XX. yüzyılın 30. yıllarından başlayarak Azerbaycan’da *Kitab-i Dede Korkut* hakkında Henefi Zeynalı, Reşidbey Efendizade, Abdulla Şaiq, Atababa Musahanlı, Hikmet İsmayıl vs. edebiyatçılar da kapsamlı analizler yapmaya ve fikirler söylemeğe başlamış, bu mövzuda araştırmaları genişletmişler. 1930 yılında ilk defa olarak Sovyet Yazarlarının I. Umum İttifak Kurultayında Memmedkazım Elekberli *Kitab-i Dede Korkut* hakkında bildiri sunmuştur. Bildiride Dede Korkut bir bilge ağsakal gibi taktim edilmiş, abidenin dilinden ve kadim folklor geleneklerinin tarihinden bahsedilmiştir. Bildirinin metni *Революция и культура* dergisinde basılmıştır (Elekberli, 1934: 13-27).

Bundan sonra peş peşe Hemid Araslı, Mikayıl Refili, Ebdülezel Demirçizade, Mikayıl Rzaquluzade vs. yazarlar eserin ilk Avrupa, Türk ve Rus araştırmacıları, boyların yarandığı tarihi coğrafya, boyların içeriği, destanın âdet ve etnografisi, dili, oluştuğu dönem vs. hakkında geniş makaleler yayımlatmış, abidenin motifleri esasında yeni tiyatro, libretto ve başka edebî örnekler yazmaya başlamıştır. “Araştırmalar göstermekte ki, 1926 yılından 1950-1951 yılına kadar “Dede Korkut” eposunun araştırılması ve yayılması esasen birkaç yönde ele alınmıştır: süreli yayınlarda makaleler yayımlanıyor; bilimsel toplantılarda, yüksek ve orta okullarda bildiriler sunuluyor; edebiyat tarihi üzere program ve ders kitaplarında yer alıyor; epos tam şekilde 1939 yılında yayımlanıyor; onun boylarının süjesi esasında tiyatro, libretto ve hekayeler yazılıyor” (Memmedli, 1990: 80).

1951 yılında *Kitab-i Dede Korkut* Azerbaycan’da “Zakafkasya (Güney Kafkasya) halklarının kardeşliğine zıt olan eser feodalizm döneminden kalmış sanat örneği” (!) gibi yasaklanmıştır (Xalqımıza zidd olan kitab 1951). Bu yasağa Türkmenistan’da da ciddi şekilde uyulmuş, eserin öğrenilmesi ve araştırılması bir sürelik durdurulmuştur. Gergin mücadelelerden sonra *Kitab-i Dede Korkut* Azerbaycan’da 1957 yılında, Türkmenistan’da ise 1980 yılında yeniden bilim ve kültür devriyesine girmiştir.

1952 yılında İtalyan Türkologu Ettore Rossi Vatikan kütüphanesinde eserin yeni bir nüshasını bulup İtalyanca çevirisi ile birlikte yayımlatmıştır. E.Rossi *Kitab-i Dede Korkut*’un Vatikan nüshasını yayımlatırken yüz sayfadan daha fazla olan geniş ön söz yazmıştır. O, burada her boyu ayrıca dünya

edebiyatı ile kıyaslayarak analiz etmiş, aynı zamanda abidenin yayın tarihi ve bibliyografisi hakkında geniş bilgi vermiştir (Rossi, 2016: 10-18). Daha sonraki dönemlerde *Kitab-i Dede Korkut* bir sıra yabancı dillere çevrilmiş, Almanya'da, İngiltere'de, Yugoslavya'da, İran'da, Litvanya'da, Letonya'da, Estonya'da, Amerika Birleşmiş Devletleri'nde, Fransa'da, Hollanda'da, Brazilya'da, Japonya'da vs. ülkelerde basılmıştır.

20 Nisan 1997 tarihini Azerbaycan'da *Kitab-i Dede Korkut* abidesinin doğum günü gibi kutlamak mümkündür. Bugün Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı abidenin 1300 yıllığını kutlamak hakkında karar imzalamıştır. Bundan sonra, 1 Nisan 2000 yılından başlayan devlet programına UNESCO da katılarak abidenin jübilesinin dünya çapında kutlanmasına destek oldu. Jübile günlerinde *Kitab-i Dede Korkut* ile bağlı onlarla değerli eserler, monografiler yayımlandı. Ama *Kitab-i Dede Korkut* hakkında bibliyografik bilgi olmadan ilkin kaynaklardan istifade edilmesi zorlaşmaktaydı. *Kitab-i Dede Korkut* abidesinin yayınları ve araştırmaları arttıkça bu edebiyatların arayışı ve okunuşunu sağlamak için bibliyografik göstericilere büyük ihtiyaç oluşmaya başladı.

İlk böyle bibliyografik gösterici hazırlamak girişimi Bakü Devlet Üniversitesinden geldi. *Kitab-i Dede Korkut*'un 1300 illik jübilesine *Kitab-i Dede Korkut Destanının Bakü Devlet Üniversitesinde Tatkiki* adlı bibliyografik gösterici yayına hazırlandı. 500 tirajla 74 sayfa olarak hazırlanmış kitapta Bakü Devlet Üniversitesinin akademisyen heyetinin *Kitab-i Dede Korkut* hakkında yazdıkları eserlerin göstericileri yer almıştır. Hazırlanmış ilk bibliyografik gösterici olarak kitap kaynak rolünü üstlenmiş, toplam 229 kitap ve makalenin künyesine yer verilse de, bu alanda olan boşluğu kısmen doldurmuştur. Sonda dizin verilerek başlıklar, basım evleri, gazete ve dergilerin alfabe göstericisi gösterilmiştir (Bakü Devlet Üniversitesi ve “*Kitabi-Dede Qorqud*”, 1999).

Bundan başka, *Kitab-i Dede Korkut*'un *Bibliyografyası* adlı küçük bir kitap 1999 yılında “*Kitab-i Dede Korkut*” – 1300” serisinden 56 sayfa hacminde yayınlanmıştır (*Kitabi-Dede Qorqud'un bibliyografyası*, 1999).

Kitab-i Dede Korkut'un 1300 illik jübilesine hazırlanmış *Kitab-i Dede Korkut Ansiklopedisi* (2 ciltte, Bakü, XXI-Yeni Neşrler Evi, 2000) 2000 yılında nefis dizaynla ışık yüzü gördü. Kitabın birinci cildi abidenin metninden, ikinci cild ise abide hakkında görkemli korkutşinaslar tarafından yazılmış bilgilerden oluşmaktadır. İkinci cildin sonunda yüz sayfalık geniş bibliyografi Azerbaycan, Türk ve Türk halklarının dillerinde, aynı zamanda Rus, Alman, İngiliz, İtalyan, Fransız, Fars ve diğer yabancı dillerinde olan materyalleri kapsamaktadır. Büyük zahmet bahasına meydana gelmiş

bibliyografi ilk büyük *Kitab-i Dede Korkut* bibliyografisidir (Xelilov, 2000: 467-567). Bu bibliyografini hazırlayan A. Helilov daha sonra araştırmalarını daha da genişletmiştir. Bu araştırma *Kitab-i Dede Korkut* destanının 1300 yıllık jübilesi ile bağlı olarak 2000 yılında AMİA'nın Elyazmalar Enstitüsü tarafından *Kitab-i Dede Korkut'un Bibliyografyası* adı ile ayrıca kitap şeklinde yayınlanmıştır (*Kitabi-Dede Qorqud bibliografyası*, 2000).

Azerbaycan'da geleneksel bibliyografiler özel günler hakkında verilmiş devlet fermanlarının aslı ile başlar. Bu fermanların ve devlet resmilerinin bu hakta yapılmış sunum ve makaleleri yayımlanmış resmî süreli yayınların künyeleri ile devam eder. Bu gösterici de geleneğe sadık kalarak “*Kitab-i Dede Korkut*” – 1300”; Dede Korkut heykeli ve “Dede Korkut dünyası” tarihi-etnografik külliyesinin oluşturulması vs. hakkında verilmiş devlet fermanları ile başlar. Bu bibliyografiye yayımlandığı dönemi kapsayan *Kitab-i Dede Korkut* metninin yayınları ve onun hakkında mevcut olan materyaller yerleştirilmiştir. Bu gösterici de dillere göre ayrılmış ve her dil kendi içinde de yarım başlıklara bölünmüştür. Gösterici *Kitab-i Dede Korkut'un* Yayınları, *Kitab-i Dede Korkut* Hakkında ve *Kitab-i Dede Korkut* Bedii Edebiyatta adlı yarım başlıkları kapsar. Önde Azerbaycan Türkçesinde *Kitab-i Dede Korkut'un* elyazmalarının göstericisi yerleştirilmiştir. Her dilin kendi içinde materyaller yazarların yazdığı dilin alfabesi ile gruplaştırılmıştır. *Kitab-i Dede Korkut'un Bibliyografyası* geniş ve zengindir, lâkin bazı kusurlardan da hâli değildir. Örneğin, kaynakların numaralanmaması ve yazarların alfabe göstericisinin olmaması arama zamanı bazı zorluklara ve karışıklıklara neden olmaktadır. Bütün bunlara bakmayarak, bu bibliyografi 21 dilde kaynakları kapsadığına göre çok önemli bir topludur (*Kitabi-Dede Qorqud bibliografyası*, 2000).

Kitab-i Dede Korkut abidesinin de bibliyografisinin yer aldığı bir başka gösterici de *Azerbaycan Folkloru: Bibliyografik Gösterici* adlanan kaynak kitaptır. Kitap AMİA Merkezi Bilimsel Kütüphanesinde A. Aliyeva-Kengerli tarafından hazırlanmış ve 2011 yılında 484 sayfa hacminde yayınlanmıştır. Bu bibliyografik göstericinin esas özelliği bütün folklor türlerini kapsamasıdır. Kitap halkbilimciler ve aynı zamanda korkutşinaslar için değerli kaynaktır (*Azerbaycan folkloru: bibliografik gösterici*, 2011).

Dünya folklorunun incisi *Kitab-i Dede Korkut'un* Heinrich Friedrich Von Diez tarafından bilim dünyasına tanıtılmasının 200 yılına adanmış, 2017 yılında yayınlanmış *Kitabi-Dede Qorqud. Bibliografik gösterici* adlı kitabın hazırlanması bu alandaki boşlukları aradan kaldırmak, bütün bilgileri kendinde yansıtan, günümüzün taleplerine cevap veren, dolgun, geniş bir kaynak kitabının yaradılması amacı taşımaktaydı (Asker, 2017). Azerbaycan'da ve dünyada ilk defa böyle büyük ölçüde bir bibliyografik gösterici hazırlanmıştır.

Prof. Dr. Ramiz Asker`le beraber tarafımızdan iki cilt kitap olarak hazırlanmış bibliyografi 200 yıllık bir süreci kapsayarak bir döneme yekun vurmıştır.

Çok büyük coğrafyada, çeşitli ülkelerde ve dillerde, sayısız bilimsel yayınlarda ve yayın evlerinde basılmış kitap, monografi, tez, makale ve araştırmaları bir kaynakta toplamak, korkutşinasların onlardan haberi olmasını ve yararlanmasını sağlamak için bu bibliyografini yazmak kararı aldık. Onun sayesinde dünyada “*Kitab-i Dede Korkut*” ile bağlı yapılan araştırmalar daha net bilinecek, *Kitab-i Dede Korkut*`un aliliyi, ihtişamı ve derinliği daha iyi anlaşılacak, Oğuz`un ve Türk`ün büyüklüğü ve azameti bir daha gözler önüne serilecekti. Bu amaçla elçatan yerli ve yabancı kütüphaneler ciddi şekilde araştırılmış, meslektaşlarımız ve dostlarımız bu işe yönlendirilmiş, mühüm olan ve olmayan menbe ve kaynaklar, gazete ve dergilerin içerik ve künyeleri taranmış, son derece büyük mevcut materyal elden geçirilmiş, o güne kadar hazırlanmış ufaklı büyüklü bütün katalog, kartoteka ve bibliyografiler, elektronik saytlar bir daha gözden geçirilmiştir. Bu iş için Türkiye`ye ve Kazakistan`a seferler edilmiştir.

Gergin emek sonucunda Azerbaycan, Türk, Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Uygur, Tatar, Başkurt, Gagauz, Karakalpak, Avar, Lezgi, Udi, Talış, Tat, Hınalık, Kürt, Rus, Ukrayna, Polonya (Leh), Sırp-Horvat, Montenegro (Karadağ), Eston, Letonya, Litvanya, Gürcü, Ermeni, Alman, İngiliz, Fransız, İtalyan, Macar, Hollanda, Yunan, Portekiz, Arap, Fars, İbrani, Çin, Hint, Japon ve Kore dillerinde (toplam 43 dilde) 8.142 (sekkiz bin yüz kırık iki) bibliyografik kaynak bir araya toplanmıştır. Bu kaynaklar başlangıçtan 2015 yılının 31 Aralık tarihine kadar olan dönemi kapsamaktadır.

Hacmin büyüklüğü yüzünden bibliyografiyi bir cilde sığdırmak mümkün olmamış, kaynakları tamamen yerleştirmek için ikinci cilde ihtiyac duyulmuştur. Azerbaycan, Özbek, Kazak, Türkmen, Kırgız, Uygur, Tatar, Başkurt, Gagauz ve Karakalpak dillerindeki (10 dil) kaynaklar I cilde, diğer dillerdekiler (33 dil, o kabilden Türkçe) II cilde salınmıştır. Ciltler arasında hacim bakımından kısmen denge kurmak için Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde olan eserler ayrı ciltlere koyulmuştur. Yazarların sayısı yüzlerle (Azerbaycan Türkçesi üzere 1.304, Türkiye Türkçesi üzere 759 yazar) ifade edildiği için yalnız bu iki dildeki kaynaklar için alfabe göstericisi (dizin) hazırlanmıştır. Bu zaman alfabe göstericisinin genelde ciltin sonunda verildiği de dikkate alınmıştır. Alfabe göstericisini yalnız yazarı olan eserler için hazırlanmış, serlevhası olan eserler metniçi alfabe sırasına göre sıralanmıştır.

Kabul edilmiş kurallara uygun olarak yazarlar soyadları ve adlarının baş harfi ya da harfleri ile gösterilmiştir. Örneğin, Araslı H. = Hemid Araslı,

Dadaşzade M. A. = Memmed Arif Dadaşzade, Sertkaya O. F. = Osman Fikri Sertkaya. Yalnız Abdulla K. (Kamal Abdulla), Abdulla B. (Behlul Abdulla) ve Kamal R. (Rüstem Kamal) adlarının birbiri ile karıştırılmaması için birinci yazarın adı tam şekilde Kamal Abdulla gibi verilmiştir.

Bibliyografrafi ile bağılı bazı istatistik rakamlara bakalım. Kitabın Azerbaycan Türkçesinde yazarı olmayan yazılarla birlikte (bilgi seciyeli materyaller, kitap ve dergi adları vs.) 1304 yazarın (bunların arasında eserleri dilimize çevrilmiş, Bakü'de yapılmış bilimsel toplantılarda Azerbaycan Türkçesinde bildiri sunmuş ve ya dergilerde makale yayımlanmış bir kaç yabancı bilim adamı da mevcut) 5047 eseri toplanmıştır. Bunun 573'ü direk veya dolayısıyla *Kitab-i Dede Korkut* konusunda yazılmış kitap, kitabça, monografi, tez veya avtoreferat, 4474'ü ise makale, bildiri ve ya özettir.

Türkiye Türkçesindeki kaynaklar say itibarıyla ikinci yerde durmaktadır. Burada bize belli olan kaynakların sayısı 1.864'tür ki, bunun 461'i kitap ve monografi, 1.403'ü ise makedir. Rus dilinde bu rakam 123 ve 328'dir. Diğer dillerdeki rakamlar 1'den 141'e kadar değişiyor. İlginçtir ki, Oğuz olmayan Kazaklar *Kitab-i Dede Korkut* konusunda Oğuz olan Türkmenler'den daha çok araştırma yapmışlar. Onlar Kazak ve Rus dillerinde 200'den fazla araştırma çalışmaları yazmışlar.

Biz neden bibliyografisini konulara ve kaynakların yayın yılına göre bölmedik? Kabul olunmuş kurallara göre bibliyografik göstericiler hazırlandığı zaman konulara göre belirli bölümlere ayrılır. Her konu da kendi içinde kronoloji sırayla yayınlandığı yıllara göre bölünür. Bu daha anlaşılabilir ve ulaşılabilir olsa da, aslında arama zamanı yazarları sırayla bir yerde görmeğe mani olmakta ve karışıklık yaratmaktadır. Okuyucuya daha rahat hizmet etsin diye bibliyografisinin bir tek konuya ait olduğunu da dikkate alarak onu yarım konulara bölmeğe gerek görmedik. Kronoloji prensiple bölmek ise sayfalarda büyük boşluklar oluşturmakta ve bibliyografisinin hacimini lüzumsuz yere büyütmeğe idi. Bütün bunları göz önüne alarak bibliyografisini konulara ve yıllara göre bölmeğe uygun görmedik.

Bibliyografisinin diğeri bir özelliği buraya Avrupa dilleri ile beraber Yakın Doğu (Arap, Fars, İbrani), Uzak Doğu (Çin, Japon, Hint, Kore) dillerindeki eserlerin, hem de komşu Gürcü ve Ermeni dillerindeki kaynakların dahil edilmesidir. Kitabın başka bir özelliği de burada Azerbaycan'da yaşayan Avar, Lezgi, Udi, Taliş, Tat, Hınalık ve Kürtlerin dillerinde *Kitab-i Dede Korkut* ile bağılı eserlerin yansımalarıdır.

İki ciltlik *Kitabi-Dede Qorqud. Bibliyografik gösterici* kitabımızda *Kitab-i Dede Korkut*'un çok yönlü araştırma alanlarını tamamen kapsadığını

görmekteyiz. Burada abidenin araştırma tarihinden, araştırmacılarından, dilinden, edebiyat meselelerinden, edebiyatta ve güzelsanatlarda yansımından, abidede bahsi geçen adlardan, toponimlerden (yer adlarından), mitoloji yönlerinden, dünya doğubiliçiliğinde yerinden ve araştırmalarından, aile-günlük hayat, eğitsel meselelerden, Dede Korkut'un ve ayrı ayrı kahramanların kimliğinden, tarihi coğrafya ve devletçilik meselelerinden vs. bahs olunan kaynaklar yerleştirilmiştir.

Kaynaklar

Abid E. (1929). "Türk el edebiyatına baxış. "Oğuzname", *Dan ulduzu*. №5. 16-33.

Abid E. (1929). "Türk el edebiyatının başlanğıcına elmi bir baxış", *Dan ulduzu*. №8. 18-30.

Ağaqızı Z. (1999). "Qorqud severlere yeni töhfe". *Yeni Azərbaycan qez*, 23 iyun.

Asker R., Asker N. (2017). *Kitabi Dede Qorqud. Bibliografik göstereci. 2 cildde*. Bakı: BXQR.

Azərbaycan folkloru: bibliografik göstereci (2011) / tertib eden Eliyeva-Kengerli A. Bakı: Proqres,

Bakı Dövlət Universiteti ve "Kitabi-Dede Qorqud" (bibliografik göstereci). (1999) / hazırlayanlar Quliyeva Ş., Sadıqova S. Bakı: Bakı Universiteti neşriyyatı,

Dietz H.F. (1815). *Der Neuentdeckte oughusische Cyklop*. Halle und Berlin, 1-105.

Elekberli M. (1934). "Azərbaycan edebiyatı, I Ümumittifaq Şura Yazıçıları Qurultayında meruzesi", *Революция и культура*. №11-12. 13-27.

Kitabi-Dede Korkut ala lisan-ı taife-i oğuzan (1916) / hazırlayan Kilisli Muallim Rifat. İstanbul: Asari-İslamiye ve Milliye Tedqiq Encümeni.

Kitabi-Dede Qorqud (1939) / hazırlayan Arashlı H. Bakı: Azerneşr.

Kitabi-Dede Qorqud bibliografiyası (2000) / hazırlayan Xelilov A. Bakı: Örnek, *Kitabi-Dede Qorqud'un bibliografiyası* (1999) / hazırlayan Memmedov H. vb. Bakı: Maarif,

Memmedli H. (1990). "Dede Qorqud" abidesinin Azərbaycanda araşdırılması ve neşri tarixinden", *Ulduz*. №4. 78-81.

Memmedli H. (1999). "Kitab-Dede Qorqud" abidesinin bibliografiyasına aid bezi qeydler", Memmedli H. (Memmedov). *Dedem Qorqud gezen yerdi bu yerler*. Bakı, 223-224.

Rossi E. (2016). "Dede Qorqud kitabı" ile bağı araşdırmalar: "Kitabi-Dede Qorqud"la bağı aparılan araşdırmaların bibliografiyası. Bu araşdırmanın meqsedi ve serhedleri" // *Türk folkloru dünya alimlerinin gözü ile / çeviren Şehriyar Q*. Bakı: Elm ve tehsil, 10-18.

- Xalqımıza zidd olan kitab (1951). *Edebiyyat qezeti*. 17 iyul.
- Xelilov A. (1999). “Kitabi-Dede Qorqud” ve kitab medeniyyeti: kitabın neşri tarixinden” // *Orta esr elyazmaları ve Azərbaycan medeniyeti tarixi problemleri. “Kitabi-Dede Qorqud” – 1300*. VI elmi-nezeri konfransın materialları. Bakı: Örneк, 53-57.
- Xelilov A. (2000). “Kitabi-Dede Qorqud”un bibliografyası // *Kitabi-Dede Qorqud ensiklopediyası: 2 cildde*. C. II. Bakı, 467-567.
- Xelilov P. (2005). “Kitabi-Dede Qorqud”un bibliografyası”, *Yeni Azərbaycan qez*, 15 iyul.
- Бартольд В.В. (1894). “Китаби-Коркуд, I. Борьба богатыря с ангелом смерти”, *ЗВО, т. VIII, СПб.* 203-218.
- Бартольд В.В. (1899). “Китаби-Коркуд, II. Рассказ о Богач-хане, сыне Дерсе-хана”, *ЗВО, т. XI, СПб.* 175-193.
- Бартольд В.В. (1900). “Китаби-Коркуд, III. Рассказ о разграблении дома Салор-Казана”, *ЗВО, т. XII, СПб.* 37-59.
- Бартольд В.В. (1904). “Китаби-Коркуд, IV. Рассказ о Бамси Бейреке, сыне Кам-Бури”, *ЗВО, т. XV, СПб.* 1-38.
- Книга моего Деда Горкуда (1962), *Огузский героический эпос* / перевод В.В.Бартольда. Москва-Ленинград, 11-105.

BİR ROMAN KAHRAMANI OLARAK BİLGE TONYUKUK

Dinçer ATAY*

“Ben Bilge Tonyukuk, Altay (ormanlı) dağlarını
aşıp geldik, İrtiş Irmağı'nı geçerek geldik.
(Buraya) gelmek zordu' dedim. ‘(Ama kimse) hissetmedi.
Kutsal Umay (ve) kutsal yer su (ruhları)
yardım etti, elbette. (Savaşmaktan) ne diye kaçacağız?
(Sayıları) çok diye niye korkuyoruz?
Azız diye yenilecek miyiz? Saldıralım' dedim.”
Bilge Tonyukuk (Aydın, 2018a: 114).

Özet

Türkçenin ilk yazılı metinleri olan Orhon Yazıtlarının sahip olduğu değerlerin roman türüne yansımaları, millî romantik duyuşlu yazarlar sayesinde. Bilge Tonyukuk'un başkişisi olarak yer aldığı, bir başka ifadeyle onun adını taşıyan romanlar, tarihi roman dizisine dâhil edilir. Bunların başında bir çizgi roman olarak tasarlanan ve A. Yağmur Tunalı tarafından kaleme alınan Bilge Tonyukuk 1-2 gelir. İlk cildin alt başlığı “Gün Bugündür”, ikinci cildin alt başlığı ise “Hazır Olun Yiğitler”dir. Çocuk ve gençlik edebiyatı çemberi kapsamında değerlendirebileceğimiz bu çizgi romanın temel gayesi, Bilge Tonyukuk'un aktardığı kendilik bilgisini yeni nesillerin benliklerinde var edebilmektir. Yine tarihi roman türünde Hüseyin Adıgüzel tarafından kaleme alınan *Bilge Kurt Tonyukuk* adlı roman ise Ergenekon Destanı'na metinler arası göndermeler yapan mitlerle bezeli bir niteliğe sahiptir. Günümüzde çocuk ve gençlik edebiyatı türünde eserler veren Hasan Yiğit'in kaleme aldığı *Bilge Tonyukuk* adlı romanda karşımıza çıkan Tonyukuk, kimlik kurucu öğütleri ile görünüm kazanır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kars – Türkiye, dinceratay@gmail.com.

Bu çalışmada A. Yağmur Tunalı'nın *Bilge Tonyukuk 1-2*; Hüseyin Adıgüzel'in *Bilge Kurt Tonyukuk* ve Hasan Yiğit'in *Bilge Tonyukuk* romanlarında tarihsel bir şahsiyet olarak Bilge Tonyukuk'un roman karakteri olarak tasavvur edilişi, tarih-edebiyat disiplinleri bağlamında değerlendirilecektir. Nihayetinde Göktürk devletinin bilge yabgusu Tonyukuk'un modern anlatı türlerindeki varlığı dikkatlere sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Göktürkler, Bilge Tonyukuk, tarihî roman.

THE WISE TONYUKUK AS A NOVEL PROTAGONIST

Abstract

The value of the Orkhon Inscriptions, which are the first written texts of Turkish, was reflected in the novel genre thanks to authors with national and romantic feelings. Those novels in which Bilge (Wise) Tonyukuk is the protagonist or, in other words, which carry his name are classified as historical novels. *Bilge Tonyukuk* vols. 1 and 2, comic books authored by A. Yağmur Tunalı, are the primary examples. The subtitle of the first volume is "Gün Bugündür" (Today's the Day) and the subtitle of the second volume is "Hazır Olun Yiğitler" (Be Ready, Brave Men). The main aim of this comic book, which can be classified within the scope of children and youth literature, is to arise the knowledge of selfhood transmitted by the Wise Tonyukuk in the self-awareness of new generations. *Bilge Kurt Tonyukuk* (Tonyukuk, the Wise Wolf), another historical novel by Hüseyin Adıgüzel, is covered with expressions of intertextual references to the Orkhon Inscriptions. The Tonyukuk we find in Hasan Yiğit's *Bilge Tonyukuk* shows up with identity-building advices.

In the context of the disciplines of history and literature, the present study will analyse how the historical Wise Tonyukuk is described as a novel protagonist in the novels of *Bilge Tonyukuk 1-2* by A. Yağmur Tunalı, *Bilge Kurt Tonyukuk* by Hüseyin Adıgüzel and *Bilge Tonyukuk* by Hasan Yiğit. Ultimately, the study will show the existence of Tonyukuk, the wise yabgu of the Göktürks, in the modern narrative.

Keywords: Göktürks, Wise Tonyukuk, historical novel.

GİRİŞ

İnsana has bir özgüllük olan anlatmak, ifade etmek, insanın çevresini anlaması ve anlamlandırması bakımından kurucu bir özne rolünü de icra eder. Kurucu öznellik pozisyonunun esas cevheri ise sözdür. Sözü, Sassurre'nin kuramsal bakışı çemberinde düşünmek, sözün özgün ve özgül tarafını daha belirleyici kılar. Bu belirleyiciliğin çizdiği eksende görüntü veren insanın sosyolojik tarafı, etkileşimi ve eytişimi gündeme getirir. Sosyal bir varlık olarak insan, kurmuş olduğumuz bu bağlamsal dizge içinde sözle anlayıp anlamlandırarak önce sözlü olarak devamında da metin formlu bir birikimi var eder. “‘Sahip olan’ı ‘sahip olmayan’dan güçlü ve ayrıcalıklı kılan ‘yazı’ ve onun doğal sonucu olarak ortaya çıkan ‘yazıt’lar tarihin her döneminde insanların ve milletlerin hem kendilerini / kendilerine ait olanları hem de başkalarını / başkalarına ait olanları tanımlarının en önemli aracı olmuştur.” (Alyılmaz, 2011). Böylece sözle kurulan metinlerin, yazıtların varlığı, sosyolojik boyut eşliğinde kültürel ve tarihî alanlarla da ilişki kurar. Türkçenin sözlü birikiminin köklü ve donanımlı varlığının somutlayan en eski metinleri olan Orhon Yazıtları¹, Türk’ün sözünün tarihini, tesir gücünü ve kimlik kurucu tarafını net bir biçimde ortaya koyar. Yazıtların söz ile varlık bulmasında Bilge Tonyukuk’un öncü rolü bilinmektedir. Kendini fikrî ve askerî anlamda donanımlı kılan Tonyukuk, II. Göktürk Devleti’nin kurucu aklı; İltiş, Kapgan ve Bilge Kağan’ın en büyük destekçisi ve norm karakteridir. Bu bakımdan Göktürklerin bilicisi, yüce birey arketipi, aksakalıdır. Tüm bu nitelikler onu Türk tarihinde yadsınamaz bir noktaya taşır.

Anlatma esasına bağlı metinlerin önde gelen türlerinden olan roman, var olduğu dilin kültürel, siyasal ve tarihsel birikimlerini de anlatı düzlemine dâhil eder. Romanlar, her ne kadar kurmaca tarafıyla ön plana çıksa da tarihsel olayları ve şahsiyetleri işleyip geçmişin epistemik birikimini ‘an’a taşıyarak geleceğe köklü bir tutunma alanı açar. “Edebiyat, olanı, değil, olması gerekeni yansıtabildiği için... ahlâkî açıdan daha faydalıdır.” (Antakyalıoğlu 2013:113). Hayata ve insana dair her nüveyi kendine has rolüyle ele alarak insana katkı sağlar. Olay örgüsünün ihtiva ettiği detaylar ve roman metninin sahip olduğu teknik unsurların farklılık göstermesi, romanın türsel görünümün temel referans noktasıdır. Tarihî roman hem izleksel hem de teknik unsurlar bağlamında romandaki anlatıcının romantik tarih anlatıcısı konumuna yaklaşmasıyla görünüm kazanan bir türdür. “Tarihsel roman bu

¹ Çalışmamızda Orhun Abideleri, Bengü Taşlar, Orhun Yazıtları gibi farklı kullanımlarla karşılık bulan metinlerin yekûnunu karşılaması adına Prof. Dr. Talat Tekin’in tercih ettiği “Orhon Yazıtları” ifadesi kullanılacak ve alıntılar Prof. Dr. Erhan Aydın’ın *Orhon Yazıtları* eserinden yapılacaktır.

açından bakıldığında, tezli romanlar sınıfına sokulabilir.” (Gögebakan 2004: 29). Türk romanı içinde tarihî roman veya hikâye türünde eser ortaya koyan yazarların başında Namık Kemal, Ömer Seyfettin, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Hüseyin Nihal Atsız, Mustafa Necati Sepetçioğlu, Mehmed Niyazi isimleri gelir. Özellikle II. Meşrutiyet döneminden sonra Türk romancılarının ilgisini çeken İslâmiyet öncesi Türk tarihi birikimi, Cumhuriyet devri Türk romanı dâhilinde daha da ilgi görmüştür. Bu bağlamda akıllara ilk gelen örnek Orhon Yazıtları’nı gündeme getiren Ahmet Hikmet’in *Gönül Hanım*’ıdır. Bilge Tonyukuk’un bir roman kurgusunda müstakil olarak yer alışı ise Atsız’ın *Bozkurtlar Diriliyor* adlı romanında somutluk kazanır. Fakat bu roman, salt Tonyukuk odaklı kurgulanan bir roman değildir. 1980 sonrası Türk edebiyatında sıkça tercih edilen tür olan roman, tıpkı II. Meşrutiyet devrindeki gibi kalem tecrübesi az olan yazarlar tarafından günümüzde de sıklıkla tercih edilir.² Dünya görüşü olarak Türkçülük fikrini benimseyen yazarların da genelde tarihî roman türünde eserler kaleme aldığı bilgisi ekseninde Türk tarihinin önde gelen şahsiyetlerine odaklanan romanların varlığı gündeme gelir. Gerek edebiyat sosyolojisinin okur ve pazarlama odaklı Escarpitçi bakışa malzeme sunan popüler izleklerin varlığı, gerekse millî duyuşların yoğunluğu, söz konusu eserlerin sayısının artışında etkili olur. Mevzu bahis ettiğimiz bu eserlerin edebî kaygıyla olan ilişkileri, genelde zayıftır. Zira bu eserlerin ortaya çıkışındaki temel kaygı edebî eksen değil, izleksel görünüm ve kimlik inşacı tavidir.

Bu çalışmada İslâmiyet öncesi Türk tarihinde oldukça önemli bir yere sahip olan Tonyukuk üzerine müstakil biçimde kaleme alınan kurmaca metinler üzerinde durulmuştur. Söz konusu metinlerin ilki Hüseyin Adıgüzel’in *Bilge Kurt Tonyukuk* adlı eseridir. Roman türüne en yakın olan bu eserle birlikte kurmaca yönü ön plana çıkan diğer eser, A. Yağmur Tunalı’nın yazdığı Orhan ve Erhan Dünder’in resimlendirdiği bir çizgi roman olan *Bilge Tonyukuk 1 -2*’dir. Bildirimize odaklandığımız son metin, tarihî bilgilerle bezenmiş olan kurmaca yönü pek baskın olmayan bir tahkiye üslubuyla Hasan Yiğit tarafından kaleme alınan *Bilge Tonyukuk* adlı eserdir. Söz konusu eserlerde kurgu boyutuna taşınan Tonyukuk’un bir roman kahramanı olarak verdiği görünümler değerlendirilecektir.

² Bu husus günümüzde özellikle kurmaca seviyesi pek yüksek olmayan tarihî roman türünde fazlasıyla görünüm verir.

Bir Roman Kahramanı Olarak Bilge Tonyukuk

Hüseyin Adıgüzel'in *Bilge Kurt Tonyukuk* Romandaki Bilge Tonyukuk

Bilge Tonyukuk'un bir roman kahramanı olarak tasavvur edilmesinin en geniş hâli, formel bakımından roman türüne en yakın eser olan *Bilge Kurt Tonyukuk*'ta karşımıza çıkar. Romandaki Tonyukuk karakteri, romanın başkışısı olmakla birlikte genel anlamda tarihsel gerçeklikler eşliğinde kurgu düzleminde varlık bulur. Romanın olay örgüsü Tonyukuk'un doğuşundan ölümüne kadar geçen süre boyunca devam eder. Romanın vaka zamanı sosyal zamanı imleyen tarihî detaylarla belirlenir ve I. Göktürk devletinin yıkılmasından bir müddet sonra başlar: “İşgalin, koca Türk imparatorluğunun yıkılmasının, kağanın ölmesinin üzerinden on beş yıl kadar zaman geçmişti.” (Adıgüzel, 2013: 11). Vaka zamanı 732 yılına kadar devam eder. Metinde sıklıkla tarih disiplinin imkânlarından istifade edilir. Roman; ‘Göktürklerin Ölümü, Baga Kutluk Tarkan İsyanı ve Tonyukuk’un İsyanına Katılması, İkinci Göktürk Devletinin Kurulması, İltiş Kağan Dönemi, İltiş Kağan’ın Ölümü, Kapağan (Kapgan) Kağan Dönemi, Boyların İsyanı, Kapağan Kağan’ın Ölümü, Kültigin İhtilali, Bilge Kağan Dönemi, Kültigin’in Ölümü’ isimlerine sahip olan on bir ayrı bölümden teşkil edilmiştir. Bu bölümler arasında en hacimli olanı, ‘İltiş Kağan Dönemi’ başlığını taşıyan bölümdür. Romanın sonunda ‘Tonyukuk Abidesi’ başlıklı sayfada Tonyukuk’un diktirdiği yazıtların mahiyetinden söz edilir. Romanın ek bölümünde ‘Tonyukuk Abidesi’nin Tamamı’ başlığı altında Tonyukuk’un ağzından iki farklı taşta kazınan yazıtların tam metni verilir. Yazar Hüseyin Adıgüzel’in³ yoğun duygularının yansımaları, en net biçimde romanın son sayfası ve bilhassa son cümlesinde görünüm bulur. Öyle ki romanın son sayfasında yer alan şu ifadeler, romanın yazılma amacını, yazarın niyetini açıkça ortaya koyar:

“Bu satırların yazarı olan Tonyukuk, milleti için yaşadı, milleti için mücadele etti, milletinin yaşaması uğrunda yapılması gereken her şeyi yaptı.

İyi bir insandı, her Türk gibi, acımayı, paylaşmayı bilir, insanlara insan olduğu için değer verirdi. Bir Çinliden daha iyi Çince konuşur ve yazardı. Bu yönü, o zamanlar, Çin yanlısı olarak tanıtılmasına neden olmuş, hatta böyle söylentiler tarih kitaplarına bile girmiştir. Baş Aygucu olduğu dönemlerde Çin’e on yedi büyük akın düzenlenmesine ön ayak olan bu kişinin Çin

³ Hüseyin Adıgüzel’in *Tün, Gün ve Sabah, Kalbim Rumeli’de Kaldı, , Başbuğ Attila, Elveda Girit, Turan, Kürşad, İşgal ve Kurtuluş, Gök Tanrı – Oğuz Kağan Destanı* isimlerini taşıyan birçok romanı mevcuttur. Edebiyat tarihlerinde ve incelemelerinde adeta misafir olarak dahi yer alamayan bir yazardır. Yazarın deyimler ve atasözleri, Türk tarihine odaklandığı farklı kitapları da mevcuttur. Kısıtlı bilgilerden öğrendiğimiz kadarıyla kendisi edebiyat öğretmenidir.

tarafı gibi gösterilmesi, inanılacak gibi değil, ama maalesef ‘Batı Merkezli Tarihçilik’ bunu hâlâ böyle göstermeye çalışmaktadır... Türk tarihinin büyük kişilerine bir kulp takmak, Batı merkezli tarihçiliğin olmazlarından biri olarak sürdürülmektedir.

Ruhu Şad olsun!

Ne mutlu Türküm diyene!” (Adıgüzel, 2013: 316).

Yazarın anlatı paktına bu seviyede dâhil olması, postmodern romanlarda sıklıkla görülen bir teknik olsa da; söz konusu dâhil oluş, böylesine tarihî bir romanda teknik bir kusur sayılır. Tarihî bir şahsiyet ve Türk büyüğü olarak Tonyukuk’a duyduğu yoğun sevginin tesiri, roman yazarına bu cümleleri sarf ettirir. Mezkûr teknik kusuru bu bağlamda değerlendirmek gerekir.

Genel anlamda tarihsel gerçekler eşliğinde kurgulanan roman, millet mefhumu tarihî ve coğrafi etmenler eşliğinde algılayan bir bakışla somutlanan “millî romantik duyuş” (Aktaş, 1996: 171) ekseninde teşkil edilmiştir. Bir takım tarihî gerçeklerin farklı şekillerde romanda görünüm kazanması, tarihî roman türünün klasik niteliklerine pek de uymaz. Söz gelimi Erhan Aydın’ın *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk* adlı eserinde Tonyukuk’un kızının Bilge Kağan ile evlendiği tarihî bilgisini (Aydın, 2019: 29) görmemize rağmen; romanda Tonyukuk’un kızı İlteriş Kağan ile evlenir: “Bu arada, İlteriş Kağan, Bilge Tonyukuk’un kızına talip oldu. Bu Tonyukuk ailesi için inanılmaz bir onurdu. Muhteşem bir toy yapıldı... bu toy ile Tonyukuk, artık resmen Hakan ailesinin akrabası oldu.” (Adıgüzel, 2013: 180). Burada Tonyukuk’un İlteriş Kağan’ın kayınbabası olması durumu söz konusudur. Fakat bu detay tarihsel gerçeklikle örtüşme de roman türünün kurmaca boyutunun bir yansıması olarak algılanmalıdır.

Teknik açıdan bir takım kusurlara rağmen Hüseyin Adıgüzel’in romanı, Tonyukuk’un başkişi olduğu ender kurmaca eserler arasındadır.⁴ Adıgüzel’e göre Tonyukuk, “Çin karşıtı ve milliyetçi bir ‘Yaşlı Türk’[tür]” (Aydın, 2019: 30). Roman karakteri olarak Tonyukuk’un tasavvuru bu minval üzerine kurulur. Romanı teşkil eden bu fikrin yanı sıra Tonyukuk yazıtlarının sözlü ve tarihî birikimi romanın üzerine temellendiği ikinci hususiyettir. Bu durumun

⁴ Millî Kütüphanenin, İslâm Araştırmaları Merkezinin, Beyazıt Devlet Kütüphanesinin elektronik kataloglarında yaptığımız taramada Tonyukuk’un ismini taşıyan ve anlatma esasına bağlı edebî türde verilen eserlerin şimdilik bizim tespit ettiğimiz üç eserden ibaret olduğunu düşünmekteyiz. Bu eserler arasında da Hüseyin Adıgüzel’in kaleme aldığı *Bilge Kurt Tonyukuk* adlı roman, en hacimli olanıdır. Buna ilaveten Yılmaz Gürbüz’ün *Orkun Bilgesi* adlı romanın da II. Göktürk Devleti’nin kuruluşuna odaklanan bir kurguya sahip olduğunu belirtmek gerekir. Fakat bu romanın başkişisi, zannımızca diğer üçünde olduğu gibi Tonyukuk değildir.

bir göstergesi, romanın daha beşinci sayfasında geçen ve Orhon yazıtlarından mülhem olan, ayrıca roman metni içinde tırnak içinde verilen şu ifadelerdir: “Ve kağanını dinlemeyen, Çin’in ipeğine kadınına kanan, Ötüken’i terk eden Göktürkler öldü. Bozkıra sığınanlar ise yaşamaya, hem özgür olarak yaşamaya devam etti.” (Adıgüzel, 2013: 11). Bu alıntıda bir mekân imi şeklinde verilen ‘bozkır’ ifadesi, Türklerin bozkır kültürüne olan bağlılıklarının varoluşlarını devam ettirmede temel bir kaide olduğunu hatırlatır. Bu husus, İslâmiyet öncesi Türk kimliğinin en büyük kimlik öğelerinin ve hatta kimlik inşacı unsurların da en başında gelir. Romanda mütemadiyen Türk birliğini savunan Tonyukuk, birliğin sağlanmasında farklı boylara mensup Türk unsurlarının hakanlarının töreye ve güçlü olan Göktürk hakanlarına bağlı olmalarının şart olduğunu savunmakla birlikte, Çin’in başkentine çok başarılı seferler yapan Kapağan Kağan’ın Çin saraylarında yaşama teklifine ve bir müddet sonra gelecek olan Bilge Kağan’ın korunaklı ve sınırları çizilmiş şehirlerde yaşama teklifine Türklerin bozkır kültürüne bağlılıkları referansı ile karşı çıkar: “Hakanım bizim insan sayımız ve evimiz azdır. Çin’in yüzde biri bile değiliz. Bu yüzden şehirlerde oturamayız. Bizim yaşam tarzımız bu! Geniş alanlar ve otlaklar bizim evimizdir. Geniş alan bulduğumuz zaman Çin ile savaşıyor ve onları yeniyoruz... Bir yerde devamlı durmuyoruz, geniş sulu topraklar ve otlaklar araştırıyoruz. Bu yüzden Çinlilerin bizi bulması kolay olmuyor” (Adıgüzel, 2013: 283). Bozkır yaşantısının Türkleri devamlı hareketli ve diri tuttuğunu savunan Tonyukuk’un temel referansı, devletin bekası ve karabudunun güvenliğidir. Göktürklerin bilicisi olarak Tonyukuk, hemen her konuda yetkin ve isabetli fikirler ortaya koyarak devletin varlığını iktidarlı bir biçimde devam ettirmesinde etkin rol oynar. Orhon yazıtlarından yedi asır sonra yazıya geçirilen Dede Korkut destanlarında Dede Korkut’un görünür kıldığı yüce birey kimliğini Bilge Tonyukuk da Göktürklerin içinde yansıtır. O, dara düşülen anlarda açmazları feraha eriştirici fikirler ortaya koyar ve eylemleri icra eder ve Dede Korkut gibi “müşkül hal edici olan bilge[liğiyle]” (Korkmaz, 2015: 24) mitik, törel ve ilmî birikim sacayağında kurulan bir duruşu sahiplenir. Bu duruş tarihsel kaynaklı romantik bir duruş olarak romanın hemen her yerinde karşımıza çıkar.

Göktürklerin hâkim olduğu bölgelerde yoğun olarak tebliğlerde bulunan Budist rahiplerin varlığına dair Bilge Kağan’ın kabul edici tavrına karşılık Tonyukuk, Budizmin temel felsefesine ve öğretilerine yaptığı referanslarla karşı çıkar. Töreden hiçbir zaman ödün vermeyen Tonyukuk, insanın kendi içine dönmesini öğütleyen bu dinin varlığının, Türklerin kültürleri ve bozkır yaşantısına ters düştüğünü savunur. Tonyukuk’a göre “böyle bir ortamda tüm boyların birlik içerisinde hareket etmeleri, içteki huzur kadar dıştaki tehdidi engellemeye yönelik bir tedbirdir.” (Ayaz 2021: 292).

Bir roman kahramanı olarak Bilge Tonyukuk'un tasviri ve kurguya dâhil edilmesi, tıpkı Tonyukuk yazıtlarındaki gibi daha ilk vaka birimlerinden itibaren belirginlik kazanır. Tonyukuk yazıtının ilk üç cümlesinde (Sertkaya, 1980: 169) geçtiği üzere romanda da Tonyukuk, Tabgaç ilinde dünyaya gelir. Babasının romandaki adı Baybora'dır. Çin işgali sebebiyle ailesinden uzak kalan Baybora, karısı Burla Hatun ve oğlu Tonyukuk'u, kadim dostu Demirbek'e emanet eder. Demirbek, Tonyukuk'un norm karakteri konumundadır: "Küçük Tonyukuk, benim emanetimdir. Onu en iyi şekilde yetiştireceğimden emin olun. O, bu millete, hizmet edecek ve milleti bu zilletten kurtaracak çocuklarımızdan biridir... Tonyukuk'un yetiştirilmesini iki bölüm halinde yaptırmayı düşünüyorum. Öncelikle Çin dilini öğrenmeli. Sonra Çin'i ve politikasını iyi tanımalı, tarih, felsefe, mantık ve politika öğrenmeli... Bunları yaparken ata binmeyi, kılıç çalmayı ve ok atmayı da en usta hocalardan ders alarak öğrenmeli..." (Adıgüzel, 2013: 24) Demirbek'in bu cümlelerinde devrin sosyal gerçekliği ile örtüşmeyen terminolojik ifadeler dikkat çekse de; anılan cümlelerden Demirbek ile Baybora'nın Tonyukuk'un yetişmesi için daha önce bir planlama yaptığı çıkarımlanabilir. Beş yaşına kadar annesinin yanından pek ayrılmayan Tonyukuk, Demirbek'in çiftliğine gelen hususi hocalar maharetiyle eğitimini sürdürür. Ona refakat eden Çinli bir bakıcı, onun Çin kültürünü yakından öğrenmesinde önemli bir etmendir. Tonyukuk, teorik derslerden ziyade savaş tekniklerini ve kılıç talimlerini ihtiva eden dersleri daha çok sever. Onun kendini yetiştirmesi ve bu eğitimlerin bir nihayet bulması on yedi yaşında son bulur. Bundan sonra Tonyukuk, sosyal çevresinde yiğit ve âlim sıfatları ile anılır. Sezgileri ve öngörülleri giderek güçlenen Tonyukuk, çevresine yön veren bir özne konumuna yükselir. İyi bir avcı olan Tonyukuk için av, düşünme, gelişmeleri değerlendirme zamanını da var eder. Atının adı Kara Şimşek olan Tonyukuk, daha küçüklük döneminden itibaren Göktürk kimliği bilincine sahiptir. Romandaki Göktürk kimliği göstergelerinin en belirginini, bozkurt başlı gök bayraktır: "...hakan soylu, gök renkli, kurt başlı bayrağı yeniden dalgalandıracak." (Adıgüzel, 2013: 71). Türk töresine olan aidiyeti de bu millî kimlik eşliğinde gelişir. Törenin devletin varlığının temel şartı olduğunu bilen Tonyukuk, Hakan'ın aşına soyundan gelmesi gerektiğinin ve ancak bu soydan gelen bir Hakan etrafında toplanılacağına şuurundadır. Başarısız ayaklanmaların sebebini yolbaşçıların aşına soyundan gelmemesine bağlar. Bir müddet Çin'in resmî görevlisi olan Tonyukuk, Çin zindanlarına girer ve çıkar. Onun itham edildiği suç, Çin'in kuzeyindeki Türkleri isyana hazırlamak ve teşkilatlandırmaktır. Dolayısıyla Tonyukuk'un teşkilatçı tavrı, bu noktada netlik kazanır. Söz konusu teşkilatçılık, Türk milletine olan güvenle yakından ilgilidir. Onun resmî görevli oluşu, biyografisinde de karşımıza çıkar. Bu tarihsel örtüşmeye

rağmen aile bireylerinin isimlerinin anılışı, romanın kurgu seviyesini yükseltir. Onun babasının adı Baybora, annesinin adı Burla Hatun, karısının adı Şınday Lay, kızının adı da Balkız'dır.

Tarihte İleriş Kağan olarak bilinen hakanın esas adı, Kutlug'dur (Aydın, 2019: 30). Adıgüzel, hem bu ismi hem de Tonyukuk yazıtlarında geçen Tonyukuk'un unvanlarından olan "Boyla Baga Tarkan" (Aydın, 2018a: 105) unvanı ile teşkil ettiği ismi, İleriş Kağan'ın ilk ismi olarak verir. Romandaki Baga Kutluk Kağan II. Göktürk Devleti'nin kuruluşunu sağlayan isyanın öncüsü konumundadır. "Çin kaynaklarında açık bir şekilde Doğu-Gök-Türk Devletinin son hükümdarı İl Kağan'ın ailesinden geldiği belirtilen, Kutlug'un ayrıca Gök-Türk hanedanının mensup olduğu A-shih-na kabilesinin soyadını taşıdığına işaret edilir." (Taşağıl, 2018: 344). Buradan hareketle yazarın bilhassa Tonyukuk yazıtlarından ve bir takım tarihi kaynaklardan istifade etmek suretiyle romandaki kişiler dünyasını var ettiğini söyleyebiliriz. Ayrıca romanda fon karakter olarak yer alan birçok anlatı kişisi, İslâmiyet öncesinde Türklerin kullandığı isimlerle anılması bakımından Atsız'ın *Bozkurtlar* romanını andırır.

Romandaki dramatik aksiyonu artırmak adına üç farklı aşk hikâyesi olay örgüsüne dâhil edilir. Bunların ilki Bilge Tonyukuk'un Çinli Şınday Lay'a olan aşkıdır. Tonyukuk'un annesi Burla Hatun, oğlunun Çinli bir kızla evlenmesine karşı çıkar. Tonyukuk annesinin kararına saygı duymakla birlikte, içe kapanık bir hâl alır. Buna karşılık tefekkür eden Burla Hatun, Şınday'ın ailesini ziyaret eder ve onları gözlemler. Açık sözlülükle kendini ifade eden Burla Hatun, Şınday'ın fiziki olarak Çinlilere benzemediğini görür. Bu olayların yaşandığı mekân Tabgaçların yaşadığı bölgedir. Romanın ilgili vaka biriminde sıklıkla vurgu yapılan bu detay, okuyucuya Şınday'ın esaret altında kalıp Çinleşmiş bir Türk kızı olma ihtimalini örtük bir biçimde gündeme getirir. Öte yandan "Türk milletine mensup bazı ailelerin Çin topraklarına yerleşip Çinlileştikleri tarihî bir hakikattir." (Yıldırım, 2015: 328). Söz konusu tarihî referanslarla romanda görünüm kazanan bu örtük ayrıntı, romanın teknik açıdan başarılı noktalarının en başında gelir. Romandaki aşk izleği canlı tutan diğer karakterlere tekrar döndüğümüzde Karabudak - Selcan Hatun ve Mertkan ve Almıla isimleri karşımıza çıkar.

Romanda Batıya doğru yapılan seferler de gündeme getirilir ve olay örgüsüne dâhil edilir. Tonyukuk yazıtlarında geçen şu ifadeler, Batıya yapılan seferlerde Tacik ve Soğd halklarının kendilerine tabi olduklarından bahsederek Göktürklerin ilk defa bu bölgeye geldiklerini ifade eder: "Demir Kapı'ya kadar ulaştık. (Orduyu) oradan döndürdük. İnel Kağan'a <...> dağına Tacik (ve) Tohar <...> Oradan bu tarafa Aşok? Başlı (liderliğindeki?) Soğd

halkı tamamen geldi (ve) itaat etti. Türk halkını Demir Kapı'ya Tensi Oğlu denilen dağa ulaşan asla yokmuş.” (Aydın, 2018a: 116). Demir Kapı ifadesinin romanda konum aldığı vaka biriminde Araplarla da savaşıldığından bahsedilir. Romanın sosyal zamanında Bilge Kağan dönemine denk gelen söz konusu vaka biriminde Türgişlerin kağanı Tulu Han, Batı kuvvetlerini komutan eden yetkili olarak belirlenir. Tonyukuk'un onayladığı bu durumun devamında Tulu Han, Sasani İmparatorluğu'nu yıkan Arapların ilerleyişini durdurur: “Tulu Han, batıdan gelen Arap tehlikesine dikkat çekti. Biliyorsunuz yüce Hakan, Araplar, Sasani İmparatorluğu'nu yıktılar ve Amu-derya'ya dayandılar. Nehri atladıkları gün topraklarımıza girecekler.” (Adıgüzel, 2013: 276). Romanda Bilge Tonyukuk'un sağlığında Batıya yapılan bu sefer, Giraud'un ilgili makalesinde vurgu yaptığı üçüncü seferdir: “3'üncü sefer: Sogd ülkesinedir. On Ok ordusu Kök-Türk ittifakına katılıyor. İttifak bundan böyle, önceden iltihak etmiş Oğuz'lardan maada, Kırgızlar'ı da ihtiva etmektedir. Artık savaşın hikâyesi yoktur. Bu defa, bir önceki muharebe yerinden Temir Kapı'ya kadar süren, aşağı yukarı 3300 kilometrelik bir askeri yürüyüş söz konusudur.” (Graud, 1960: 320). Graud, bu seferin İltires Kağan zamanında yapıldığını iddia ederse de; romanda bu tarihsel gerçeklik yadsınmış gibidir.

Romanda karşımıza çıkan Çin'in merkezine, içlerine, Kırgızlara, Dokuz Oğuzlara, On Oklara, Türgişlere, Kitanlara ve diğerlerine yapılan sayısız akının hemen hepsi tarihî gerçeklikle bağdaşan bir biçimde net tarihler verilerek karşımıza çıkar. Bu bakımdan Romandaki olay örgüsünün bu bağlamını ve sosyal zamanı belirleyen referans, Tonyukuk yazıtındaki söz konusu akınların bilgileridir diyebiliriz.

Olay örgüsünde “Bozkırın Efendisi” (Adıgüzel, 2013: 97) unvanı ile anılan Tonyukuk, yazıtlarda “küreg/kaçak” ve “tılıg/casus” olarak geçen casusların varlığını romanda tafsilatla teşkil edilmiş bir istihbarat teşkilatı şeklinde somut kılar. Teşkilatın ilk mensuplar Serkan, Mertkan ve Karabudak'tır. Tabgaç ilinde Yağmur Bey'in çiftliğinde Yarlık Boğa tarafından yetiştirilen bu gençler, anne ve babalarını savaşta kaybeden kırk çocuğun arasından sıvrılan en donanımlı, en çevik olanlarıdır. Bu teşkilatın temelde üç işlevi vardır:

“Teşkilatın üç şubesi olacaktır. Eğitim şubesi, bilgi toplama şubesi, propaganda şubesi. Yarlık Boğa teşkilatın başı olacaktır. Siz dördünüz, yeteneğinize göre bu şubelere reis olacaksınız. Eğitime bütün şubeler katılacak ve eğitim, sadece sizin bildiğiniz gizli bir yerde yapılacaktır. Bilgi toplama işleri her türlü vasıta kullanılarak yapılacak, Çinliler, tüccarlar, diğer ülke halkları ve saire bu işte kullanılacaktır. Propaganda işi genelde başka ülkelerin içinde yapılacaktır. Hemen her ülkede casuslarımız bulunacak ve 'Göktürklerin ne kadar güçlü, ne kadar acımasız, ne kadar zalim oldukları-

nı, karşı koyanların acımasızca öldürüldüğünü falan' her tarafa yayacaklardır.” (Adıgüzel, 2013: 122).

Tonyukuk'un kurguladığı propaganda birimi, Göktürklerin akın düzenleyeceği bölgelerdeki halkın ve askerlerin psikolojik olarak kendilerini mağlubiyete yakın hissetmelerini sağlar. Zalimlik ilkesini var eden söz konusu kurgusal ifadeler, korku unsurunu gündeme getirir. Bununla birlikte Göktürklerin güçsüz düştüğü, orduda isyanların baş gösterdiği gibi haberlerin de isyana kalkışan ülkelerde yayılması, söz konusu ülkedeki askerlerin kendini daha güçlü hissetmeleri bağlamında kibre kapılarak Göktürkleri güçsüz görmelerine sebebiyet verir. Aşırı özgüvenle kibirlenen isyancı boylar, ansızın akına uğramaktan kaçamaz. Bu detaylardan hareketle Tonyukuk'un askerî bir deha olduğu çıkarımını yapmak mümkündür.

En nihayetinde bir roman kahramanı olarak Tonyukuk, son derece ideal bir seviyede anlatı paktında varlık bulur. Tonyukuk, romanda mütemadiyen töreyi, hakkın yanında olmayı, meseleleri akılla algılamayı, bütün Türklerin Çin'e karşı birlik olmaları gerektiğini, Gök Tanrı inancından başka bir dinî aidiyetin benimsenmemesi gerektiğini, yerleşik hayatın bozkır kültürüyle kurulan savaşçı Türk kimliğini örseleyeceğini, kişisel çıkarların ve iktidar hırslarının Türk birliğine zarar vereceğini savunan bilge kişi olarak karşımıza çıkar.

Romanın isminde yer alan “Bozkurt” ifadesi tabiatıyla Türk mitolojisindeki bozkurt motifine gönderme yapar. Gelineen noktada mitik ekseninde kut inancı da görünüm kazanır (Adıgüzel, 2013: 95). Motifin romandaki varlığı, olay örgüsü içinde anılan Ergenekon Destanı'ndaki bozkurt motifi eksenindedir. Bu bakımdan Türklerin Ergenekon'dan çıkışında yol gösterici rehber konumunda olan “Bozkurt” ile Göktürklerin ikinci defa İlteriş Kağan öncülüğünde kurduğu devletin kurulmasında da rehberlik eden Tonyukuk'tur. Çince bilen, Çin'i askerî, siyasî, kültürel ve fikrî düzlemde iyi tanıyan, gözlemleyen Tonyukuk, Tabgaç ilinde tutsak olan Türkleri, Ötüken ormanına götüren rehber konumundadır. Bu bağlamda Tonyukuk'a göre Ötüken ormanı Türkleri muhafaza eden kutsal yurt olarak kabul edilir ve romandaki temel mekânlar arasında önde gelir. Tonyukuk'un karakteristik özellikleri arasında ise; sabırlı, metanetli, akılcı, övülmeyi sevmemek, duygusallıktan uzaklık, töreye bağlılık, stratejik düşünce üretebilen mantıklı tavırlar, teşkilatçı tutum öne çıkar.

Bir Çizgi Roman Kahramanı: A. Yağmur Tunalı'nın *Bilge Tonyukuk 1-2* Eserlerinde Bilge Tonyukuk

A. Yağmur Tunalı'nın kaleme aldığı *Bilge Tonyukuk* isimli çizgi romanın ilk cildi Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları arasından çıkar. Çizgi romanın

ikinci cildi birkaç yıl sonra Ocak Yayınları arasında yer alır. Bu eserin kapak kısmının hemen altında “Resimli Çocuk Klasikleri” ibaresinin varlığı, bu eserlerin çocuk edebiyatı çevreninde değerlendirilmesini zaruri kılar. Görselliğin ön plana çıktığı çizgi romanların genel özellikleri arasında yer alan az yazılı olmak ve genelde diyalogların çok olması gibi hususiyetlerin varlığını söz konusu eserlerde de gözlemleriz. Bu sebeple Tunalı, Adıgüzel gibi çokça detaya girme imkânını bulamaz. Bu bakımdan Tunalı’nın *Bilge Tonyukuk 1 – 2* eserlerinin sunduğu Tonyukuk, alp tipine yaklaşan ve derinlemesine analize malzeme sunmayan bir biçimde karşımıza çıkar. Bu durum, eserin çocuklara hitap ediyor olması ile doğrudan ilişkilidir.

1991 yılında yayımlanan ilk cildin alt başlığı “Gün Bugündür” adını taşır. Kapak görselinde ince ve hilal bıyıklı, uzun saçlı, beyaz tüylü bir börk giyen ve atın etrafında durur biçimde çizilen Bilge Tonyukuk figürü dikkatleri çeker. Onun önünde bir Göktürk ailesi, arkasında da Göktürk sancağını tutan bir asker figürü mevcuttur. Eserin kapağında verilen mesaj, Göktürklerin hür biçimde yaşamlarını devam edecekleri müjdesinin Tonyukuk sayesinde verildiğidir. Proto Türklerin sosyal yaşamına ve kıyafetlerine uygun olan görseller, eserin tarihsel boyutunu destekleyen en önemli detaydır. Çizgi roman, kendini vaka içinde sıkça göstermeyen ve romantik tarih anlatıcısı niteliğine yaklaşan Tanrısal anlatıcının cümlesi ile başlar: “Yıl 678. Doğu Türkleri kırk sekiz senedir Çinlilere esir.” (Tunalı, 1991: 1). Devamındaki diyaloglarda obanın girişinde hâkim bir noktada konum olan gözcünün obaya müjdeli haberi verdiğini gözlemleriz: “Bilge Tonyukuk geliyor!” (Tunalı, 1991: 1). Buradan hareketle denilebilir ki; bir çizgi roman karakteri olarak Tonyukuk’un vakadaki takdimi birden bire yapılır. Zengin diyaloglarla var edilen vakada dramatik aksiyon yüksek tutulmaya çalışır. Sürekli bir akın hazırlığında olma hâli dikkatleri çeker. Zira Tonyukuk yazıtlarında da sıklıkla akına çıkıldığı bilgisi verilmektedir. Yine çizgi roman olay örgüsünde yer alan casusların varlığı hem yazıtlarla hem de Tonyukuk’u konu edinen diğer romanla yakınlaşır.

Çocuklarda ve gençlerde Türklük bilincini geliştirmek adına kaleme alınan ve teressüm edilen bu eser, tarihî bir kişilik ve Türk büyüğü olarak Tonyukuk’u yeni nesillere tanıtmaya açısından son derece başarılıdır. Bu bakımdan Adıgüzel’in üç yüz otuz sayfalık romanın yetişkinlere hitap ettiğini ifade etmemiz gerekir. İki eser arasında yapılacak bir kıyasta kimlik kurucu boyutun varlığının çizgi romanda daha etkili ve sonuca dönük bir biçimde kendini gösterdiğini gözlemleriz. Tunalı’nın eserinde dikkatleri çeken diğer farklılık; Tonyukuk’un genç ve siyah saçlı bir biçimde tasvir edilmesine rağmen obadaki yaşlılar tarafından bile ‘Bilge, aksakal’ olarak nitelenmesidir.

Söz konusu detay, Tonyukuk'un bilgi sahibi oluşuna ve bu bilgi birikiminin pratikte Göktürklerin faydasına olduğunu kanıtlar. Boy beyleri ile sürekli toplantılar yapması, onları sözü ile ikna etmesi, çizilen panoramalarda Tonyukuk'un kitleleri arkasından sürüklemesi, çizgi romanın öne çıkan diğer nitelikleri arasındadır. Nihayetinde bu detayların varlığı bir çizgi roman karakteri olarak Tonyukuk'un varlığıyla eşleşecektir. Romanın vaka örgüsü tamamen Tonyukuk üzerine konumlanır. Başlarda kara yağız çizilen Tonyukuk, ikinci cildin sonunda ak saçlarıyla belirginlik kazanır.

Tarih Fasikülüne Yaklaşan Tahkiyeli Eser: Hasan Yiğit'in *Bilge Tonyukuk'u*

Çocuk edebiyatı sahasında eserler ortaya koyan Hasan Yiğit'in *Bilge Tonyukuk* adlı eseri, romantik tarih anlatıcısının somutluk kazandığı bir eserdir. Tunalı'nın çizgi romanındaki kadar olmasa da ortalama on sayfada bir resimlerin varlığı dikkat çeker. Eserin okuyucuyu bilgilendirme kaygılı olduğu "İçindekiler" bölümünün varlığından anlaşılır. İçindekilerde şu başlıklar yer alır: "Tonyukuk Abidesi'nden, Esirlikten Kurtulma Çabaları, Türk Adı Kullanılarak Kurulan İlk Devlet, Göktürk Devleti, Bilge Kağan'ın Danışmanı Tonyukuk, Orhun Abideleri". Türk adının kullanılmasına yapılan vurgu, mezkûr eseri, diğer iki eserden ayıran en büyük özelliktir. Eserde Tonyukuk'un bir roman kahramanı konumuna sahip olduğunu pek de iddia edemesek de; eserin tahkiyeli üslubu, Tonyukuk'un bilgeliğine dikkat çeker. Eserde İlteriş Kağan'dan ziyade Bilge Kağan'ın varlığı Tonyukuk'un tarihî kişiliğini pekiştirecek bir biçimde somutluk kazanır.

Sonuç

Sonuç olarak Türkçenin en eski yazılı metinlerinin söze büründüğü sekizinci yüzyıldan bu yana hiç olmadığı kadar tanındığını ve bu tanınmışlığın da modern Türk edebiyatında kimlik kurucu bir töz, metin üretici bir cevher olarak algılandığını söylemek gerekir. Bu çıkarımımızın da en büyük delili, yirminci yüzyıldan itibaren varlık bulan ve Orhon Yazıtları'na odaklanan metinlerin varlığıdır. Diyebiliriz ki Orhon Yazıtları, kimlik inşacı metinleri üreten bir cevherdir.

Bir roman kahramanı olarak Bilge Tonyukuk'un varlığı, tarihsel gerçeklik ilkesine genel anlamda sadık kalınarak dizayn edilir. Mümkün mertebe yazıtlara yapılan göndermeler ve tarihî detaylar, Tonyukuk'un "tarihî roman karakteri" şeklinde nitelenmesini zaruri kılar.

Üç farklı yazarın dört farklı eserinin yayım tarihleri dikkate alındığında; 1991, 1995, 2013, 2017 tarihleri karşımıza çıkar. Bu bağlamda Tonyukuk'un müstakil olarak romanlara konu oluşunun günümüze yaklaştıkça daha da

sıklık kazandığını ifade edebiliriz. Nihayet Türk tarihinde yadsınmaz bir yere sahip olan Tonyukuk'un günümüzde yeniden gündeme geliyor olması, kimlik kurucu köklere tutunma alanlarını pekiştirmektedir.

Kaynaklar

- Adıgüzel, Hüseyin (2013). *Bilge Kurt Tonyukuk*. İstanbul: İleri Yayınları.
- Aktaş, Şerif (1996). "Millî romantik Duyuş Tarzı ve Türk Edebiyatı". *Türkiye Günlüğü*. 38, 170-175.
- Alyılmaz, Cengiz (2011). "(Kök)Türk Harfli Yazıtlar". *Türk Yurdu*. 287. Erişim Linki: <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1530> – [20.08.2020].
- Antakyalıoğlu, Zekiye (2013). *Roman Kuramına Giriş*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ayaz, E. Sertaç (2021). "Orhon Yazıtlarında Özgürlük ve Başkaldırı Kavramları". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 11(22):287-305.
- Aydın, Erhan (2018a). *Orhon Yazıtları – Kö Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. 2. Bs. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, Erhan (2019). *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Graud, René (1960). "Tonyukuk'un Orhon'dan Temir Kapı'ya Gidiş Yolu". *V. Türk Tarih Kongresi – Kongreye Sunulan Tebliğler*. Ankara: TTK Yayınları. 317-321.
- Gögebakan, Turgut (2004). *Tarihsel Roman Üzerine*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Ramazan (2015). "Arketipsel Sembolizm Açısından Dede Korkut Anlatılarındaki Yüce-Birey ve Alp-Bilge Tipi". *Yazınsal Okumalar*. İstanbul: Kesit Yayınları. 23-33.
- Sertkaya, Osman Fikri (1980). "Tonyukuk Âbidesi Üzerine Üç Not. Tonyukuk Âbidesinin İlk Satırı". *Türkiyat Mecmuası*. XIX (1977- 1979), 1980, 165-169.
- Taşagıl, Ahmet (2018). *Göktürkler I-II-III*. 3. bs. Ankara: TTK Yayınları.
- Tunalı, A. Yağmur (1991). *Bilge Tonyukuk 1*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Tunalı, A. Yağmur (1995). *Bilge Tonyukuk 2*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Yıldırım, Kürşat (2015). "Türk Menşeli Çin Âileleri – I". *Türkiyat Mecmuası*. 25 (1), 315-330.
- Yiğit, Hasan (2017). *Bilge Tonyukuk*. İstanbul: Mavi Çatı Yayınları.

ANTALYA TAHTACI TÜRKMENLERİNİN AĞZINDAN SÖZ VARLIĞINA KATKILAR

Emine ATMACA*

Şu bizim yaylalar ne güzel yayla
Bir deme süremedim, giderim böyle
Ala gözlü pirim, sen himmet eyle
Ben de bu yayladan şaha giderim (Tanal, 2008: 9)

Özet

Türkologlar arasında Tahtacıların kökeni konusunda tam bir görüş birliğine varılamamış olmasına karşın, Tahtacı Türkmenleriyle ilgili olarak ortaya çıkan “Ağaç-eri (orman adamı)” veya “Tahtacı (ağaç kesen, tahta biçen ve kereste işleriyle uğraşan kimse)” gibi adlandırmalar, onların dağlık ve ormanlık arazilerde çalışmaları, ağaç kesim ve tahta işiyle uğraşmaları dolayısıyladır. Bugün büyük bir çoğunluğu Batı Anadolu’da ikamet eden Tahtacılar, esas itibariyle Türkmen kökenli olup Türkçeden başka bir dil bilmezler ve dini ritüellerini de Türkçe yaparlar.

Türkiye Türkçesi ağızlarının söz varlığını içinde barındıran Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü’nde (Derleme Sözlüğü) Tahtacı Türkmenlerinin yaşadığı yerlerden yapılan kelime derlemelerinin azlığı göze çarpmaktadır. Öyle ki Tahtacı Türkmenlerinin yoğun olarak yaşadığı Antalya ili ve yöresinde genellikle Yörüklerden ve Köylülerden derlemelerin yapıldığı buna karşılık Tahtacı Türkmenlerinden ise çok az kelime derlemelerinin yapıldığı tespit edilmiştir. Tarafımızdan yapılan kelime ve metin derlemelerinde Antalya Tahtacı Türkmenlerinin ağzında, aynı bölgede yaşayan Yörük ve Köylülerin ağızıyla pek çok ortaklıklar bulunmakla birlikte bu iki topluluğun ağzında inanç, âdet, gelenek-görenek, yaşam biçimleri vb. gibi sebepler yüzünden ayrılan yönleri olduğu görülmüştür. Mesela; Tahtacı Türkmenleri, Yörüklerden ve Köylülerden farklı olarak “ormanda ağaç işinde

* Doç. Dr. Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
(eatmaca@akdeniz.edu.tr; eatmaca07@hotmail.com)

çalışan her bir kişi”ye *balta*; “ağaçların kesilmesi için verilen yazılı veya sözlü emir”e *ferman*; “bıçkıyla verilen düzen”e *damaklı düzen*; “kesilecek ağaçları numaralandırmak”a *damgalamak*; “ağaç kesimi yapılmadan önce yapılan kura çekimi sonucunda kişilere çıkan ağaçların numaralarının yazıldığı kâğıt”a *diploma*; “cem ibadetini yöneten din adamı”na *sercem (dede)* vb. dedikleri görülmüştür.

Bu çalışmada, ilkin bir meslek adı olan tahtacılığın zamanla Türkmenlerin kendilerine özgü bir mezhep zümresini nasıl ifade ettiği konusu ele alınacaktır. Sonrasında Antalya merkez başta olmak üzere, Akseki, Alanya, Elmalı, Finike, Kaş, Kemer, Korkuteli, Kumluca, Manavgat ve Serik ilçelerinin bazı köylerinde ikamet etmekte olan Tahtacı Türkmenlerinden yapılan ve onlara özgü kelime ve kalıp ifade derlemelerine yer verilecektir. Böylelikle bu çalışmayla Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarına katkılarda bulunulacak ve Derleme Sözlüğü’nde Tahtacı Türkmenlerine ait hiç kullanılmayan ya da kullanılıp da anlamı eksik kaydedilen kelimelere yer verilerek bu alandaki büyük bir eksiklik giderilmiş olacaktır.

Anahtar kelimeler: Antalya, Alevilik, Ağaçeri, Tahtacı Türkmenleri, söz varlığı

CONTRIBUTIONS FROM THE DIALECT OF THE ANTALYA TAHTACI TURKMENS TO VOCABULARY

Abstract

Although there is no consensus among Turkologists on the origin of the Tahtacılar, names such as “Ağaç-eri (Forest man)” or “Tahtacı (wood-cutting, wood-mowing and lumber-dealing)” which emerged in relation to the Tahtacı Turkmen are due to their work in the mountainous and woodlands, wood-cutting and woodwork. Today, the Tahtacılar, a majority of which reside in western Anatolia, are mainly of Turkmen origin and do not know any other language other than Turkish and do their religious rituals in Turkish.

In the Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (Derleme Sözlüğü) which contains the vocabulary in the Turkish dialects, the scarcity of collation made from the places where Tahtacı Turkmens lived is evident. It has been determined that in Antalya and its locality where Tahtacı Turkmens live extensively, collations are usually made from Yörüks and villagers, whereas in Tahtacı Turkmens very few collations are made. Although there are many commonalities in the collation of word and text made by us at the dialect of the Antalya Tahtacı Turkmen, with the dialect of the Yörüks and villagers living in the same region, at the dialect of these two communities there are

aspects reserved for reasons such as faith, tradition, custom, life style, etc. E.g; Unlike the Yörük and the Villagers, the Tahtacı Turkmens have used *balta* word for “every person working in woodwork in the forest”; *ferman* word for “written or verbal order for the felling of trees”; *damaklı düzen* for “given order to the crosscut saw”; *damgalamak* word for “numbering trees to be cut”; *diploma* “paper on which the numbers of the trees that come to the people as a result of the lot draw before the tree cutting is written”; *sercem (dede)* word for “the cleric who manages cem worship”.

In this study, the subject of how woodworking which is a first professional name, over time expresses a unique sectarian group of Turkmens will be tackled. Afterwards, collations of word and phrases made from Tahtacı Turkmens residing in some villages of Akseki, Alanya, Elmalı, Finike, Kaş, Kemer, Korkuteli, Kumluca, Manavgat and Serik districts, especially in Antalya center, will be included. Thus, this study will contribute to the Turkish dialect research and a major deficiency in this field will be removed by giving place to the words of Tahtacı Turkmens that have never been used or whose meaning is missing with incomplete in Derleme Sözlüğü.

Keywords: Antalya, Alevism, Ağaçeri, Tahtacı Turkmens, vocabular

GİRİŞ

Tahtacı Türkmenleriyle ilgili olarak ortaya çıkan “*Ağaç-eri* (orman adamı)” veya “*Tahtacı* (ağaç kesen, tahta biçen ve kereste işleriyle uğraşan kimse)” gibi adlandırmalar, onların dağlık ve ormanlık arazilerde çalışmaları, ağaç kesim, kereste ve tahta işiyle uğraşmaları dolayısıyladır (TDV, 2010: 436-437; Eden, 1995: 53; Seyirci, 2007: 92; Çıplak Coşkun, 2013: 34). Bir meslek adı olan tahtacılık tahta işleriyle uğraşma, zamanla Türkmenlerin kendilerine özgü bir mezhep zümresini ifade eder olmuştur (Fığlalı, 1981: 352; Eröz, 1990: 22; Biçen 2005: 99). Bazı Yörük topluluklarının birtakım hizmetler karşılığı vergi muafiyeti kazandıkları ve bu hizmetin adının daha sonra bu Yörük topluluklarına verildiği, resmi belgelerde *ellici*, *yaycı/yağcı*, *buğurcu* vb. ekonomik işlevleri dolayısıyla tanımlandıkları bilinmektedir (TDV, 2010: 437).

Bugün, Tahtacıların kökeni konusunda tam bir görüş birliğine varılamamış olmasına karşın, bu konuda araştırmalar yapmış kişiler arasında bu topluluğun en eski göçebe Türkmen zümrelerinden birisi olduğu, genellikle ormanlık alanlarda yaşamlarını sürdürmüş Ağaçerilerin¹ bir uzantısı olduğu ve Moğol

¹ Fahrettin Kırzioğlu, *Ağaçerileri* Kıpçak kolunda yer alan urug, boy ve oymaklar içerisinde ele almıştır (Ayrıntılı bilgi için bk. *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, TTK, 1992, s. 9).

istilas sırasında Anadolu'ya gelen, burada da aynı tehlike ile karşılaştıkları için Suriye ve Irak'a göç eden Ağaçeriler'in torunları olduğu görüşü hâkim görüş olarak karşımıza çıktığını söyleyebiliriz (Sümer, 1962: 528; Çıplak, 2003: 218). Tahtacıların kökeni konusunda bir diğer görüş ise Tahtacıların Bayat boyuyla birlikte Anadolu'ya gelen "Tahtahlar"a (Yörükân, 2002: 149, 387) dayandığıdır. Yazılı kaynaklarda *Tahtacı* adına ilk olarak XVI. yüzyılda Osmanlı vergi nüfusu tahrir defterlerinde "Cemaat-ı Tahtacıyân"² şeklinde rastlanmaktadır (Sümer, 1962: 528; Selçuk, 2005: 27-31; Kırzioğlu, 1995: 135). Osmanlı arşiv belgelerine göre Tahtacıların XVIII. yüzyılda "Tahtacı-Tahtacılar Cemaati" adı altında *Teke (Antalya)*, *Menteşe (Muğla)*, *Hüdavendigâr (Bursa)*, *Aydın* (Türkay, 1979: 157-708), *Soma*, *Adana*, *Sis (Kozan)*, *Zulkadriye (Kadirli) Kazaları*, *Maraş* ve *Kocaeli Sancakları*, *Biga (Lapseki Kazası)*, *Hamit (Isparta) Sancağı / Gölhisar Kazası* (Kırzioğlu, 1995: 135) yaşadıkları yerler olarak belirtilmiştir. Bu yazılı belgelerden hareketle günümüzdeki Tahtacı Türkmenlerin kökenini *Cemaat-i Tahtacıyâna* bağlayanlar da vardır (Selçuk, 2005: 27-31). Yusuf Halaçoğlu, bir çalışmasında tarihi verilerden hareketle Tahtacıyân Cemaati'nin Çullhyan taifesine, Eymür boyuna, Gökçe kıyı yurduna ve Aydın nahiyesine yerleşmiş olduğu bilgisini vermiştir (Halaçoğlu, 2009: II-568, IV-1553, V-2152). Ancak Tahtacı Türkmenlerin inanış ve gelenekleri üzerinde çalışmalarıyla tanınan Hüseyin Yüksel Biçen'e göre hiçbir Tahtacı Türkmen topluluğunda ad, soyadı, sülale ve yer adı olarak kullanılmayan "Ağaçeri" ile tahrir defterlerinde geçen "Cemaat-ı Tahtacıyan" kavramlarının söz konusu Tahtacıları anlatması mümkün değildir (2005: 104). Tahtacıların tarihi verilerde "Yörük"³ oldukları açıkça belirtilmesine rağmen kendilerine "Türkmen"³ (Eröz, 1990: 23), Sünni Türklere de "Kılıç Müslümanı Türk" (Eröz, 1964: 26) dedikleri görülmektedir. Raşid Al Din ile birlikte İbni Bibi, Abul Farac, İbn Şaddad,

² Cemaat-ı Tahtacıyân, "Çaylak, Aydınlı, Enseli, Nacarlı, Sivrikülahlı, Cingöz, Ala abalı, Gökçeli, Şahaplı, Çobanlı, Üsküdarlı, Evcı, Çiçili, Mazıcı, Kâhyalı" gibi aşiretlere ayrılmıştır (Ayrıntılı bilgi için bk. Yusuf Ziya Yörükân, "Tahtacılar", *DİFM*, S. 13, 1929, s. 59-70). Arşiv uzmanı Cevdet Türkay, *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler* çalışmasında bu Tahtacı aşiretlerinden "Çaylak (~Çaylaklar Türkmanı), Şahaplı, Nacarlı, Aydınlı, Çobanlı, Alaca Abalı, Gökçeli, Kabakçı, İsalı, Mazıcı-Mazılı, Üsküdarlı" gibi cemaatlerin isimlerini ve yerleşim yerlerini vermiştir (1979, s. 192, 213-213, 294, 302, 377, 439, 445, 579, 600, 690, 754). Musa Seyirci, *Batı Akdeniz Bölgesi Tahtacıları* çalışmasında Adana'dan Çanakkale'ye kadar çoğunlukla ormanlık bölgelere yerleşen bu Tahtacı Türkmenlerin 12 oymak olduğundan söz etmiştir: 1) Evcı 2) Enseli 3) Gökçeli 4) Çepçili 5) Sivri Külahlı 6) Kehalı 7) Alcı 8) Şenebli 9) Çaylak 10) Beydilli 11) İlbaylı 12) Akçaylı (Seyirci, 2007, s. 92).

³ Tahtacı Türkmenlerinden yapılan derlemelerde de görülmüştür ki onlar kendilerine "Tahtacı" denmesinden pek hoşlanmamaktalar, "tahtacı bir zanaat adıdır, biz Türkmeniz, Aleviyiz!" demekteler.

Aynı Makrızı, Aziz bin Ardaşir-i Astarabadi Ağaçerilerin Türkmen oldukları konusunda hemfikirlerdir (Sümer, 1962: 521). Ali Selçuk ve Faruk Sümer çalışmalarında Tahtacılar'ı *Türkmen* kimliğiyle özdeşleştirmiş ve Türkmen grubuna mensup bir topluluk olarak değerlendirmiştir (Selçuk, 2005: 27-28). İlâhiyatçı Yusuf Ziya Yörükân, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar* adlı çalışmasında Tahtacı Türkmenlerin Bağdat civarından hareket ettikten sonra uzun bir müddet Çukurova denilen mahalde, Ceyhan cihetinde kaldıklarından söz etmiştir. Tahtacı Türkmenlerinin ve Yanın Yatır Ocağı'nın piri sayılan Dur Hasan Dede de Bağdat'tan gelmiştir. Bilgiler, Tahtacıların atası olan Dur Hasan Dede'ye kadar gitmekte ondan öncesi ise maalesef bilinmemektedir. Yalnız Dur Hasan Dede'nin babasının adı Feyzi ise de onun hakkında da çok bir şey bilinmemektedir (Yörükân, 2002: 151-153). Elmalı Akçainiş'te ikamet etmekte olan Tahtacı Türkmenlerinden derlenen bilgiye göre, soy kütüklerini İmam Rıza'ya bağlamaktalar. Yan Yatır ocağı dedelerinin atası olan Dur Hasan Dede Meşhed'e giderek 8. İmam Rıza'dan beraat almıştır.

Tahtacılar, *Çaylaklar* ve *Aydınlılar* olmak üzere iki büyük bölüğe ayrılmakta, Karaman, Mut, Finike ve Fethiye dolaylarında yaşayan Çaylaklar daha çok *Yanın Yatır*, *Gözükızıl* ve *Ağuiçen* ocaklarına bağlıdır (Gülçiçek, 2004: 218-219). Bu grubun içinde *Eseli*, *Elemetli*, *Danabaş*, *Göğçeli*, *Haydut* ve *Yağlılar* gibi sülalelere ayrılırlar (Aksüt, 2008: 142). Aydın ve Isparta yöresinde yaşayan Aydınlılar ise, merkezi Aydın Reşediye'de bulunan *Emiroğulları* (*Hacı Emirli*, *Emirbeyli*) ocağına bağlıdır (Gülçiçek, 2004: 218-219). Hacı Emirli ve Yanın Yatır Ocakları aynı zamanda Tahtacı dedelerinin mensubu oldukları sülalelerdir. Yanın Yatır Ocağı şecere olarak İmam Rıza'ya, Hacı Emirli Ocağı ise On İki İmamlardan Musâyı Kazım'a bağlıdır (Otter Beaujean, 1995: 1). İki ocak da Ceyhan Dur Hasan Dede merkezli olup, göçten sonra Ege Bölgesinde ayrıldıkları görülmektedir. Hacı Emirli Ocağı bugün varlığını sürdürmediği için Yanın Yatır Ocağı ile aralarında ne gibi farklılıkların bulunduğu ise tam olarak bilinmemektedir. Ocakları temsil eden dini liderler yani dedeler gibi her iki ocak da birbirinden tamamen bağımsızdır ve onlara bağlı başka herhangi bir ocak ya da ocaklar yoktur (Yetişen, 1986: 8). Antalya yöresindeki Tahtacı Türkmenlere mesafe olarak çok daha uzak olan İzmir Narlıdere'deki Yanın Yatır Ocağı'na bağlı dedeler hizmet vermektedir. Yanın Yatır Ocağı'nın merkezi yukarıda da belirtildiği gibi İzmir'in *Narlıdere* ilçesidir (Biçen, 2005: 104)⁴. Yanın Yatır Ocağı'nın atası *Adana-Ceyhan* ilçesine bağlı Durhasan Köyü'nde mezarı bulunan Dur Hasan Dede'dir.

⁴ Yusuf Ziya Yörükân'a göre, Yanyatır ve Hacı Emirli ocaklarına bağlı Tahtacı oymaklarının listesi de şöyledir:

Yanyatır ocağına bağlı Tahtacı oymakları: 1. *Çobanlı oymağı*, 2. *Çaylak oymağı*, 3. *Sivri Külahlı oymağı*, 4. *Kokluca Tahtacıları (Sivri Külahlılar oymağındandırılar)*, 5.

Tarihi verilerden elde edilen bilgilere göre Antalya Tahtacı Türkmenlerin 13 oymak halinde Antalya ve köylerine yerleştiği ifade edilmektedir (Eröz, 1990: 23; Atabeyli, 1940: 203-204). Antalya ve çevresinde yerleşen bu Tahtacı Türkmenler, “Çaylak Oymağı’ndan” (Çaylaklar Türkmanı)dır. Musa Seyirci’nin ifadesine göre Tahtacılar, Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Gıyaseddin Keyhüsrev’in Antalya’yı 1206’da fethinden sonra özellikle “Elmalı ve çevresine yani Batı Antalya’ya yerleşmeye başlamışlardır (Seyirci, 2007: 92).

Bugün Antalya’da Tahtacı Türkmenlerin yoğun olarak ikamet ettikleri yerler şöyledir:

Antalya merkez: *Duacı Köyü , Karatepe Köyü , Altınova Düden Mahallesi, Kızularık Mahallesi, Koyunlar Köyü , Altınova Mahallesi, Yukarı Karaman Köyü , Uzunkuyu Mahallesi, Güzeloba Mahallesi.*

Akseki: *Güçlü (Fersin) Köyü .*

Alanya: *Oba Beldesi (az miktarda).*

Elmalı: *Akçaeniş Köyü .*

Finike: *Arif Köyü , Çatallar Mahallesi, Gökbük Köyü , Gökçeyaka Köyü , Sahilkent Beldesi , Menevşelik Mahallesi.*

Kaş: *Dağbağ Köyü , Drabuz Mahallesi, Ortabağ Köyü , Karacayer Mahallesi.*

Kemer: *Kuzyaka Köyü .*

Korkuteli: *Kiremitli Mahallesi, Yeni Mahalle, Kırkpınar Köyü , Büyükköy’ün yarısı.*

Kumluca: *Serikliler Mahallesi, Beşikçi Köyü , Hızırkâyha Köyü , Karacaören Köyü , Toptaş Köyü , Yeniköy (Ada).*

Manavgat: *Boztepe köyünün girişindeki mahalle, Ilıca Köyü , Asker Mahallesi, Hatıplar Köyü , Yediyarlar Mahallesi, Yardibi Köyü , Tekandız Mahallesi.*

Serik: *Hal çevresi, Kürüş Köyü , Yeni Mahalle (Seyirci, 2007: 110-111; Aksüt, 2003: 227-228).*

Cingöz oymağı, 6. Üsküdarlı oymağı, 7. Enseli oymağı, 8. Ala Abalı oymağı, 9. Çiçili oymağı, 10. Mazıcı oymağı, 11. Kâhyalı oymağı, 12. Gökçeli oymağı, 13. Nacarlı oymağı. Hacı Emirli ocağına bağlı Tahtacı oymakları: 1. Şehepli oymağı, 2. Kabakçı oymağı, 3. Aydınlı oymağı (Yörükân, 1998: 179-203).

Tahtacı Türkmenlerinde orman işiyle ilgilenenlerin sayısı her geçen gün azalmaktadır. Özellikle yerleşik hayata geçilmesinin ardından Tahtacılar bağ bahçe işleriyle, tarımla, hayvancılıkla, inşaat işleriyle, demircilikle, kuyumculukla, terzilikle, gündelik işlerle ya da eğitilmiş olanlar aldıkları eğitimle ilgili bir meslekte geçimlerini sağlar hale gelmişlerdir. Bu husus, Mersin’de (Çıplak, 2003: 4) ve Balıkesir’de yaşayan Tahtacı Türkmenlerinde de aynıdır.

Antalya Tahtacı Türkmenlerinden bizatihi saha çalışması yoluyla yapılan metin ve kelime derlemeleri neticesinde tespit edilen söz varlığı şöyledir⁵:

1. TAHTACI TÜRKMENLERİN SÖZ VARLIĞI

1.1. Tahtacı Türkmenlerin İnanç Kavramları

aşır çorbası/aşır (Ar. ‘aşūrā-‘āşūrā’ “muharrem ayının onuncu günü”nden): “Muharrem ayının onuncu gününde bakla, nohut, fasulye gibi baklagiller ve buğday, fındık, fıstık, ceviz, kuru incir, kayısı, üzüm gibi türlü yiyecekler ile pişirilen karışık bir tatlı çeşidi, aşure”.

Mersin Tahtacı Türkmenlerine göre aşurenin pişirilmesinin iki sebebi vardır: Bunlardan ilki, Hz. Nuh Peygamber’in gemisinin tufanın sonunda karaya oturması ve gemidekilerin de tufandan kurtulduklarına sevinerek ellerinde artakalmış ne kadar yiyecek varsa bunları bir kazana koyup kaynatmaları ve bunu hep birlikte yiyerek şükür etmeleri olayına bağlanmasıdır. Bir diğeri ise Hz. Hüseyin’in Kerbelâ’da Emevi halifesi Muaviye’nin oğlu Yezid tarafından şehit edilmesi sonucu tutulmuş olan yasin son gününde pişirilmiş olmasıdır (Çıplak, 2003: 5). Bu iki inancı, Antalya’da yaşayan Tahtacı Türkmenleri de kabul etmektedir. Antalya Tahtacı Türkmenleri, ikinci sebep dolayısıyla bu çorbaya *matem çorbası* da demekteler.

āşina (Far. āşinā): “Tahtacı Türkmenleri tarafından musahiplikten sonra gelen yol kardeşliği olarak kullanılan bir terimdir”. Aşina olurken bir tören yapılır. Bir elma dörder parçaya ayrılır. Dede, aşina olacak kimselerin eline, beline ve diline sahip olmalarını öğütler. Aşina olanların kestikleri kurbanı *başba baş kurban* denir.

ayakçı: “yeni ikrar etmiş, mütevazı hizmete verilmiş olan kişi”.

⁵ Balıkesir Tahtacı Türkmenlerinin söz varlığı ile ilgili Alibey Kudar tarafından iki çalışma yapılmıştır: 1. *Tahtakuşlar Sözlüğü*, 2. *Tahtakuşlar Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Tahtakuşlar Köyü Özel Etnografya Galerisi Kültür Yayınları, No: 4, No: 5, Balıkesir 1997. Bu çalışmada verilen pek çok kelime ve kalıp ifadeler, Antalya merkez ve ilçelerinden yapılan derlemelerle benzerlik göstermektedir.

ayak mühürleme/ayak mühürlemek: “cemde meydana çıkıp sağ ayak başparmağının, sol ayak başparmağı üzerine koyulduğu hâlde sağ el kalbin üzerine getirilerek baş ve bel öne doğru hafifçe eğik bir vaziyette bekleme”. Tahtacı Türkmenlerinde “baba”, ”dede” veya “mürşid”in huzurunda saygı ve teslimiyet işareti olarak böyle durulması beklenir (Yetişen, 1986: 68; Günşen, 2007: 331). Ayak mühürlemeye, *dara durma* da demekteler.

ayin-i cem (Far.): “Tahtacı Türkmenlerinin dini vecibelerini yerine getirmek için özellikle Perşembe gecesi inanç önderlerinin etrafında bir araya gelmesi”. Tahtacı Türklerinde ayin-i cem en önemli sosyal bir kurum, kolektivizmin yoğun yaşandığı mistik bir atmosferdir (Küçük, 1995: 68). Tahtacı Türkmenlerinin belli başlı cem törenleri şöyledir: *ikrar alma, musahiplik/müsaheplik, aşinalık, peşinelik, gözden geçme, meydandan geçme, halka namazı ve Cuma akşamı* vb. (Aksüt, 2008: 139).

āzi ğara (< *ağzı kara*): “ikrar almamış, dini sorumluluk almamış kişi”.

baba/babacan: “dedeye yardımcı olmakla görevli olan, törene yeni katılanlara yol ve erkân öğreten, dedenin huzurunda nasıl hareket etmesi gerektiğini anlatan aşinalı kişi”. Bu kişi bir nevi dede vekilidir. Bu hizmet sahibine *rehber* veya *mürebbi* de denmektedir. Baba, dedenin yokluğunda onu temsilen görevlerini yerine getirmekle mükelleftir ve dedenin vekilidir. Cem erenlerinin en olgunu, en seçkini olmasından ötürü cemaat tarafından seçilir. Baba bir köprüdür ve talibi bir taraftan öteki tarafa geçirir (Yetişen, 1986: 109).

Selman üç kişinin eline suyu döker ve onların elini yıkadıktan sonra rehber ya da baba şu duayı okur:

Bismişah

Hizmetlerin kabul ola

Muradın hâsıl ola

Tuttuğun ileri gide

Evin ocağın şen

Kısmetin gür ola

Dilde dilek

Gönülde muratlarına hak vere

Allah yardımcın ola

Eksik noksan tamam ola

Hizmetinle Hakk'a yara

Gerçekler demine hu (Seyirci, 2007: 18)

bacā açık (<< *bacāğı açık*): “musahipsiz/müşahipsiz kimselere verilen ad”.

bacā çıplak (<< *bacāğı çıplak*): “ikrarı alınmamış kişiye verilen ad”.

başa baş: “musahip yani kardeş olan kişilerin ortak olarak kestikleri kurbanlık koça verilen isimdir”. Bu kurban, musahiplik törenini takip eden bir yıl içinde *öz verme* cem töreninde kesilir. Kurban eti kutsal olduğu için dışarıdan hiçbir katkı maddesi girmez öyle ki içerisine tuz dahi atılmaz. Yalnız bir tek dede tuzlayabilir. Bu da demektir ki kutsal olana dışarıdan yapılacak katkının yine kutsallık atfedilen “evlad-ı resul” eliyle gerçekleşmesi ve kutsiyetin zedelenmemiş olmasıdır (Küçük, 1995: 96).

baş okutma: “görgü cemi sırasında yapılan işlem”. Bu işleme, *erkândan geçme* veya *inkâr tazeleme* de demekteler.

baş yükleme: “ergenlik çağına giren bir çocuğa selamet kurbanı kesme töreni”. Bu tören, erkân buyrukta vardır.

beşler: “Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin”.

birlik: “ibadet amacıyla Cuma akşamı bir araya gelmek, toplanmak”.

bism-i şah (*Ar.+Far.*): Tahtacı Türkmenleri dedeleri, hayırlıya yani duaya, *bism-i şah* diye başlamaktadır.

boğaz ipleme: “ikrar almak/ikrar vermek demektir”. İkrar (< Ar.) “kabul, tasdik etme”dir. Tahtacı Türkmenleri, *ikrar aldırma* da demekteler. Tahtacı Türkmenlerinde verilen ikrar; Allah’ın birliğine, Hz. Muhammed’in peygamberliğine, Şahı Merdan Ali’nin veliatlığına itaat etmek, Ehl-i Beyt’e muhabbet duymak, Mürşid, Pir ve Rehber buyruğuna riayet etme sözüdür. Verilen ikrar, bilerek isteyerek, canı gönülden olmalı ve ondan da daha önemli olan ikrarında durmasıdır. İkrarını aldırarak kişi kurban keser.

İkrar almak, Tahtacı Türkmenlerde yola, erkâna, Aleviliğe girecek olan talipten, mürşit veya dedenin öğüt ve telkinlerini kabul ettiğine, yolun bütün kurallarını olduğu gibi benimseyip uyacağına dair alınan sözdür. İkrar verme abdesttir ve ikrarı yerine getirmeyen kişinin abdesti bozulur. Abdestten kasıt manevi temizliktir (Aksüt, 2008: 147). İkrar alma da ikiye ayrılır: *erkek ikrarı alma* ve *kadın ikrarı alma*. Erkeklerin ikrarı, 15-16 yaşlarına geldiklerinde, kızlarınsı ise ancak evlendiklerinde alınır. Kızların evlenmeden önce ikrarının alınmamasının nedeni ise Sünnî ile evlenebileceği ihtimalinin göz önünde bulundurulmasıdır (Çıplak, 2005: 103; Mecek, 2014: 22).

boş ay: “Kurban bayramından önceki 30 gün”.

Buyruk: “Alevi inancının kurum ve kuralları, cemlerde verilen hayırlılar ve okunan nefesler değişik zamanlarda değişik kişilerce el yazısı ile kaleme alınmış kitaplar.” Tahtacı Türkmenlerin altıncı imamı olan Cafer Sadık’ın öğretilerini içeren kutsal kitabıdır (Çıplak, 2003: 6). Yetişen, *Tahtacı Aşiretleri, Adet Gelenek ve Göreneklere* adlı çalışmasında on iki menakıb başlığı altında 11 buyruk adı vermiştir: *İmam Ali Buyruğu, İmam Cafer Buyruğu, Şeyh Safi Buyruğu, Şeyh Sadrettin Buyruğu, Muhammed Bakır Buyruğu, Aliy-ül Hadi Buyruğu, Hazreti Hızır Buyruğu, Altı Parmak Buyruğu, Al-el Rıza Buyruğu, Fetüt İlmi Buyruğu, İmam Hüseyin Veli Buyruğu* (1986: 109).

can (*Far. cān*): Türkçe Sözlükte “Bektaşilik ve Mevlevilikte tarikat kardeşi” olarak tanımlanmaktadır. Özellikle “ikrar” töreninde nasip alan mürit için kullanılır. Tüm dervişler için de kullanılır. Cem katılanların her birine *can* adı verilir (Aksüt, 2008: 141). Cem töreninde kadın, erkek ayrımı kesinlikle gözetilmez. Cinsiyeti öne çıkarmayan, yalnız insan olduğunu belirten bir adlandırma yapılmıştır. Tahtacı Türkmenleri ve diğer Aleviler birbirlerine “canlar” şeklinde hitap ederler.

Cebrail (*Ar. cebrā’īl*): Tahtacı Türkmenlerinde cebrail, *horoz* anlamına gelir. Tahtacı Türkmenlerinde kurban genellikle horozdur. İzmir nüshası Buyruk’ta “cebrail” olarak geçer (Küçük, 1995: 100). Sabahleyin ilk ötüşüyle toprağın mühürlenmesini sona erdiren ve görünüş itibarıyla bir meleği andıran horoz, Tahtacı Türkmenlerinin en önemli kurbanlıklarından biri olarak kabul edilir. Muharrem orucunun sonunda, adakta, ikrar alma töreninde ve cenaze yemeğinde muhakkak horoz kesilir.

cem (*Ar. cem*): “cem kelimesi toplanma, bir araya gelme anlamına gelir. Her Perşembe günü Aleviler tarafından cem evinde veya meydan evinde düzenlenen dinî bir törendir”. “Cem, kişinin önce kendisinden sorulduğu, yargılanmadan özünü dara çekebildiği bir mahkeme, “insan-ı kâmile ulaşma yolunda atılacak adımların ipuçlarının verildiği bir okuldur” (Tanal, 2008: 15).

Tahtacı Türkmenleri, cem yerine “toplantı veya birlenme” tabirlerini de kullanmaktalar. Bu tören kadın, erkek ayrımı yapılmaksızın bütün canların katılımıyla Perşembeyi Cumaya bağlayan gece icra edilir. Oturma düzeni halka biçimindedir. Gelenler öncelikle eşişe niyaz ederler. Cemde *dede, baba, gözcü, delilci, sazıcı, süpürgeci, dolucu, kurbancı, sakacı, kuyucu, haberci ve kapıcı* olmak üzere “on iki hizmet sahibi” mevcuttur. Bu on iki hizmet eri, sefaat kazanmak için hizmet ettiklerine inanır.

çekilme/dāra çekilmek: “Hakk Muhammed Ali, Mürşid-Pir yanı sıra tüm toplumun huzurunda, topluma karşı, doğaya karşı ve kendine karşı yaptığı yanlışlardan dolayı dara çekilmesidir yani yargılanmasıdır”.

çerağcı: “cemlerde sembolik olarak bir mum, kandil vb. ışık veren bir nesneyi yakan ve tören boyu sönmemesini sağlayan görevlidir”. Bu hizmet sahibine *delilci* (Ar. *delālet* “yol göstermek”ten *delil*) ya da *şavkçı* da demekteler. Ayrıca bu muma, *nur-ı vahid* “birlik nuru” da demekteler.

çiğildaş olmak: “bir dergâhta uzun süre hizmet etmesi ve çile çekmesi gereken kişiye denir”. Musahip ve başka merasimlerin içinde yalnızca cemaate duyurulur ve kutlanır” (Yetişen, 1986: 114).

çiğildeş (< *çiğın* (*çîn* (<< *çekin) (Tenişev 1997: 238-239): “omuz”) +*deş*): “asıl anlamı omuzdaş olan kelime; ahiret kardeşi, yol arkadaşı gibi soyut anlamlar kazanmıştır”. Birbirlerini ölünceye kadar omuzlarında taşıyacaklarına kavilleşen ailelere *çiğildeş* denir. Çiğildeşlik, insan-ı kâmil olmak için girilmesi gereken son kapıyı temsil eder. Bu payeye geçmeden önce *musahip*, *aşına* ve *peşine* olmak gerekir.

dâr: “1. Hallac-ı Mansur’un asıldığı direk, 2. cem töreni yapılan yerin tam ortası, 2. zor durumda bulunma, sıkıntı içerisinde olma”. Alevi Bektaşiler’de *meydan* denilen yerdir. Dar, 4 türdür: a) *Fazlı Darı*, b) *Hüseyin Darı* c) *Mansur Darı* ç) *Nesimi Darı* (Aksüt, 2008: 143).

dârdan indirme: “dâra duran kişinin dedenin karşısında hayırlısını alması ve dâr durumundan ayrılıp yerine oturması”.

dede: “Ehl-i Beyt soyundan gelen, cem ibadetini yöneten, sorunları çözen din adamı”. Dede, ceme başlamadan önce küsleri barıştırır, öğütler verir, yolun ve inanın kurallarına aykırı hareket edenleri uyarır (Mecek, 2014: 14). Cemdeki makamı başköşedir. *Musahiplik*, *ikrar alma* ve *meydandan geçme* törenlerini yapar. Dedenin kişileri meydana çağırıp dargınlıklarının olup olmadığını sormasına “sorgudan geçirme” denir. Tahtacılar arasında dede’ye *sercem* de denmektedir (Çıplak, 2005: 72).

Antalya Tahtacı Türkmenlerinde dede olmanın en önemli şartı, peygamber soyundan gelmek, ikinci önemli şartı ise edepli olmak yani “eline, diline ve beline sahip olmak”tır.

delil uyandırma/yakma/uyarma: “delilci tarafından delilin/aydınlatıcının yakılması”. Cem törenine başlamadan delilci tarafından mumu yakmaya “çerağ uyandırma” denir. Yakmak fiili olumsuz bir çağrışım oluşturduğu için bu ifade tercih edilmekteler. Cem töreninin bitiminde mumu parmaklar ile söndürmeye “çerağ dinlendirme” ya da “çerağ sırretme” adı verilmekteler.

delilci: “kandili ya da mumu yakan ve bekleyen cem töreninde dedenin solunda yer alan, aşinalı olan bilgili ve olgun kişi”.

dem (*Far.*): “cem sırasında alınan/içilen içki”.

dışarı kurbanı: “dışarı cemlerinde yer alan kurban”. Herkese açıktır. Dışarı kurbanları, içeri kurbanları gibi gizlilik içerisinde gerçekleştirilmez.

dolu: “cem töreninde iki elle verilip iki elle alınan dem veya içki”. Selman-ı Farisi’nin getirdiği, Hz. Muhammed’in nurdan bir tabak içinde ezdiği ve Kırklar ile içip semaha durduğu bir tür üzüm suyudur. Bu üzüm suyu, niyaz ile alınıp niyaz ile verilir. Tahtacı Türkmenlerinin dolusu, Hz. Hüseyin’in kanını çağrıştırdığı için şarap değil genellikle rakıdır (Küçük, 1995: 105-106).

dolucu: “dolu adı verilen içkiyi dağıtmakla görevli olan hizmet sahibidir”. Tahtacı Türkmenleri bu kişiye *saki* veya *şemsi* de demekteler. Sakilikte gençlik ihtiyarlık aranmaz. Saki, dolu dağıtma işine ilk önce deden başlar. Dağıtılan bu içki sembolik olarak içilen bir yudum rakıdır.

dört kapı: “kâmil insan olmak için geçilen dört kapı *şariat, tarikat, hakikat, marifet* Tahtacı Türkmenleri tarafından *musahiplik, aşinalık, peşinelik* ve *çığıldeşlik / çığıldeşlik / çingıldeşlik* (bunun esası *çiledaş yani çile çekmektir*) olarak adlandırılır” (Yetişen, 1986: 110; Aksüt, 2008: 143). Bir sonraki aşamaya geçmek kişinin sosyal konumunu yükseltir, ona itibar kazandırır. Ayrıca yol kardeşinin hal ve hareketinden sorumlu tutulduğundan toplumsal bir denetleme mekanizması niteliğindedir. Yoldaşına maddî açıdan yardım eder, böylelikle toplum içinde dayanışma pekiştirilir. Tahtacı Türkmenleri bu dört kapıya, *cavidan* da demekteler (Yetişen, 1986: 111).

döşek: “cemlerde musahip olacakların, ikrarı alınacakların, meydandan geçirilecek olanların üzerine oturup dededen hayırlılarını aldıkları kumaştan yapılmış bir yaygıdır”. Döşek, genellikle yeşil kırmızı bir battaniye ya da kumaştır ve *Şah-ı Merdân* huzurunu temsil etmektedir. Tahtacı Türkmenlerine göre döşek, *Mansur Dârî*’dir. Mansur Dârî’i, inancı uğruna asılarak öldürülen Hallac-ı Mansur gibi yol uğruna ölümü göze almaya, asılmaya hazır olma anlamını taşır (Aksüt, 2008: 143). Tahtacı Türkmenleri döşeğe, *post* da demekteler.

döşekçi: “cemlerde kilim seren kişi”.

duvaz imam: “On iki imamın anıldığı, övüldüğü şiirlere verilen ad”. Farsçada on iki anlamına gelen *düvazdeh* kelimesinin kısaltılmış söylenişidir.

düşkün: “hırsızlık yapmak, adam öldürmek, yalan söylemek, zina etmek, birden fazla kadınla evlenme, boşanma, Hz. Peygamber’e ve Ehl-i beyte küfretmek vb. ağır suçlar işleyenler düşkün olarak anılır”. Dede tarafından düşkün kimseye, “yüzün gara olsun (< yüzün kara olsun)” şeklinde beddua

edilir. Bu kişi cem törenlerine kabul edilmez, Tahtacı Türkmenleri tarafından dışlanır ve selamlanmaz. Tahtacı evliliklerinde ayrılık yoktur. Düğünde Hz. Peygamber adı anılarak dua edildiğinden ayrılan kişiler de *düşkün* sayılır.

Ehl-i Beyt (Ar.): Ar. *ehl* ve *beyt* “ev” ile *ehl-i beyt* “ev halkı” demektir. Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Muhammed’in kızı ve Hz. Ali’nin eşi, Hz. Fatma, Hz. Ali ile Hz. Fatma’nın çocukları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin kastedilmektedir.

erçiçeği : “baba nezdinde kabul gören kişi”.

erkân (Ar.): “1. cem töreni esnasında dedenin taliplerinin sırtına vurarak, onları kutladığı sopa, 2. cemde yapılması gereken kurallar”.

erkân açma: “Tahtacı Türkmenlerinde cem töreni, süpürgecinin dedenin önünü üç kez sembolik olarak süpürmesi ile başlar”. Buna, “erkân yürütme” de demekteler.

erlik: “oruca kalkma vakti”.

eşik: “eşik, Hakk’a açılan kapının giriş noktasıdır”. Antalya Tahtacı Türkmenlerine göre eşik, Hz. Ali’yi temsil etmekte, eşiğe kesinlikle basmamaktalar ve eşiği kutsal kabul etmektedirler.

eşikçi: “Cem evinde kapının hemen içeri tarafında elindeki sopayı veya oklavayı yerde tutan kişi”. Tahtacı Türkmenleri, eşikten niyaz ederek geçer. Bu sırada eşikçi, eşiği hiç hareket ettirmemelidir” (Çıplak, 2003: 9).

Faziletname (Ar.): “Hz. Ali’nin faziletlerin , mucizelerini ve savaşlarını anlatan eserdir”.

ğapıcı (< kapıcı): “cem töreni süresince cemin yapıldığı yere yabancı kişilerin girmesini ve içeriden birisinin dışarıya çıkmasını engeller”.

ğara ğazan (< kara kazan): “İmam Aliyü’n-Nâkî’nin vazifesine izafeten cemin bitiminde lokma tatlısı pişirip dağıtmakla görevli kişiye denir”. Bu kişiye *lokmacı* ya da *aşçı* da denir. Lokmanın kızgın ateşte pişmesi gibi kişiöğlü da manevi açıdan pişer, olgunlaşır.

ğayb erenleri: “Allah (cc.) katında sayılan gaip âlemine dair bilgilerden haberdar olan ancak içinde yaşadıkları toplumun bireyleri tarafından bu özellikleri fark edilmeyen ermiş kimseler”.

gece ğurbanı (< gece kurbanı): “içeri ceminde yer alan kurban”.

görgü cemi: “yılıda bir kez dargınların barışması, kişinin kendi nefsi ile hesaplaşması ve gönlünü temizlemesi için yapılan tören”.

gözcü: “cem töreninde düzeni sağlayan aşinalı kişidir”. Eşiği tutmakla görevlendirildiğinden bu hizmet sahibine *eşikçi* de denilir. Baba gibi o da aynı biçimde seçilir. Herkesi rahatlıkla görebilmek için ayakta durur ve elinde bir sopa taşır. Bu sopayla cem sırasında herhangi bir taşkınlık yapanı uyarır, her kötü sözü denetler, dolu sunulurken sessizliği sağlar ve dolucu ile kendilerine dolu dağıtılan talipler arasından geçilmesine engel olur (Yetişen, 1986: 110; Çıplak, 2005: 73-74). Eşiğe niyaz edildikten sonra kapıdan içeri girilir. Yola girmenin sembolü olan eşiğe kesinlikle basılmaz, eşya yığılmaz ve oturulmaz.

ğurbancı (< *kurbancı*): “kurban dedenin huzuruna getirilerek duasının alınması, daha sonra kesilmesi, pişirilmesi ve cemdekilerin yemesi için hazır hale getiren kişidir”. Bu kişinin musahipli olması gerekir (Yetişen, 1986: 110). Tahtacı Türkmenlerde kurbanı herkes kesemez, *dürüst, ahlaklı, ehil, hak-hukuk gözeten kimseler* kurban kesebilir (Seyirci, 2007: 15).

ğuyucu (< *kuyucu*): “bir kuyu kazıp kurbanın atıklarını gömen hizmet görevlisidir”.

gülbank/gülbenk (< *Far. gül+bang*): “Farsça “gül sesi” anlamına gelen kelime, topluca yüksek sesle okunan dua demektir”. Anonim özellik taşıyan *gülbank* metinleri Türkçedir, genellikle dede tarafından okunmakta ve uzun bir duadır. Cem törenine katılan diğerleri “hû” zikriyle dedeye eşlik etmektedir. Gülbank çekmek, bu duaları hep bir ağızdan okumak demektir.

güvender: “nefesçi”.

haberci: “cem töreninin yapılacağını duyurmakla görevli olan, tören boyunca dedenin ve ayn-i cem erkânının hizmet sahibidir”. Evlere dedenin buyruklarını iletir. Cem törenin ne vakit yapılacağı konusunda insanları bilgilendirir, dış hizmetleri görmekle görevlendirilir”. Tahtacı Türkmenleri, bu hizmet sahibine, *peyk* ya da *pervane* de demekteler.

hayırlı: “dini uygulamalarda dede tarafından okuna dua”.

hayırlı almak/vèrmek: “1. dededen dua almak, 2. dedenin dua okuması”.

ikrar/ikrar almak: “dede ve cem erenlerinin huzurunda bir daha günah işlemeyeceğine, eline, diline, beline sahip olacağını beyan etme, ikrar yani söz verme”.

kement: “cemde ikrarlı ve musahipli canların bellerine bağladıkları kuşak”.

keyf bağlama: “eşleri semah dönen erkeklerin coşkulu bir şekilde nara atmaları” (Aksüt, 2008: 148).

kırklar: “adları bilinmeyen kırk ermiş kişi”. Alevi inancının temelini oluşturan Kırklar, Tahtacı Türkmenlerinin erkânının kaynağını da oluşturur. Allâh-u Teâlâ’nın (cc.) ruhları yarattığı zamandan beri her devir ve zamanda yeryüzünde bulduklarına inanılan kırk ermiş kişi. Kırkların başı, Hz. Ali’dir. Çıplak, *kırklar meclisi* olarak verdiği terimi, “içlerinde Hz. Ali ile onun eşi Fatma’nın ayrıca Selman’ın da bulunduğu kırk kişiden oluşan meclise verilen ad” olarak tanımlamıştır (Çıplak, 2003: 11).

kumru: “Ehl-i Beytin yaşadıklarını anlatan manzum eser”.

lokma: “kurban eti”. Lokma yendikten sonra yiyen kalkmaz, sofradakiler sofranın ucunu tutar. Rehber yani baba şu yemek duasını okur:

Bismişah Allah Allah

Nimeti Celil

Bereketi Halil

Şefaati Resul

İnayeti veli olan

Artsın eksilmesin

Taşsın dökülmesin

Bu gitti

Ganisi (fazlası yenisi) gele

Hak, Muhammed, Ali

Bereketini vere

Yiyene helal

Yedirene delil ola

Dertlere deva

Hastalara şifa ola

Yiyip yedirenlere

Piştirip taşıranlara

Hizmet sahipleri

Hizmetinden şefaata bula

Gerçekler demine hu (Seyirci, 2007: 18)

matem ayı: “Muharrem ayı”.

matem bayramı: “Muharrem ayının on ikinci günü”. Tahtacı Türkmenleri, bu bayrama *Muharrem bayramı* da demekteler.

mengi/mengü: “Tahtacı Türkmenlerde düğün, Nevruz , Hıdrellez vb. özel günlerde ekseriyetle gençler tarafından oynanan bir halk oyunudur”. Mengi, semahta, düğünlerde ve eğlencelerde oynanması, daha tempolu bir dans olması bakımından farklılık gösterir.

mevdan evi: “cem evi”.

muharrem (Ar. *taħrim* “yasaklamak, haram kılmak”tan *muharrem*): “Antalya Tahtacı Türkmenleri, kurban bayramından 20 gün sayarlar, 21. gün Muharrem ayının ilk orucuna niyet ederler ve 10 gün oruç tutarlar”. Hz. Hüseyin’in Muharrem ayının 10. günü şehit edilmesini gösterirler (Mecek, 2014: 16).

Tahtacı Türkmenleri için Muharrem ayı en kutsal aydır. Çünkü bu ayda, Kerbelâ olayı gerçekleşmiştir. Ayrıca orucun bu ayda tutulması ve son imam olan Mehdi’nin bu ayda ortaya çıkacağı inançları dolayısıyla bu ay çok kutsal bir aydır (Çıplak, 2005: 142-143).

musahiplik/müsahtiplik (Ar. *muşāhib*): “iki ailenin yol kardeşi olmasıdır. Bir başka deyişle musahiplik, iki çiftin birbirlerini akraba olarak seçmesidir”. Musahiplik, *yol kardeşliği* olarak da bilinir ve bel kardeşliğinden dahi daha üstündür. Musahipler, dedenin ve cem topluluğunun huzurunda birbirlerine ömür boyu yardım ve destekte bulunacağına yemin ederler. Çocukları, birbirinin çocukları sayılır. Bu kişiler, musahip olmadan evvel birbirlerini çok iyi tanımak durumundadırlar. Zira musahiplik töreni tek sefere mahsustur. Ahiret kardeşi ölen kimse başkasıyla yeniden musahip olamaz. Musahipli olacak kimseler yirmi yaşından büyük ve evli olmak durumundadırlar.

mürşit (Ar. *irşād* “doğru yolu göstermek”ten *murşid*): “on iki hizmet görevlisinden biridir, Hak yolunu gösterir”.

ocak: “1. Hz. Ali soyundan gelen dedelerin temsil ettiği inanç merkezi, 2. aile”.

ocakzade: “tarikat yöneticisi dedelere verilen addır”. Tahtacı Türkmenleri, ocakzade için *ocak evladı* da demekteler.

oduncu: “kurbanı pişirmek için gereken odunu hazırlamakla görevli kişi”.

On iki imam: “velilik sahibi olan Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Hz. Zeyn’el-Âbidin, Hz. Muhammed Bâkır, Hz. Cafer-i Sâdık, Hz. Mûsâ Kâzım, Hz. Ali Rızâ, Hz. Muhammed Tâkî, Hz. Aliyü’n-Nâkî, Hz. Hasan el-Askerî ve Hz. Muhammed Mehdi’nin hepsine birden verilen isimdir” (Özkırımlı, 1990: 198; Aksüt, 2008: 150-151). On iki imamın adlarının yer aldığı deyişlere *düvazimam* denmektedir. Düvaz, düvazimam ya da düvazdeh imam; Alevi-

Bektaşî edebiyatında başta Hz. Ali olmak üzere içinde Ehl-i Beyt ve On iki imamın isimlerinin geçtiği onların faziletlerinin anlatıldığı onlar için söylenmiş deyiş ve nefeslere denir. Dûvazımam, Farsçada on iki imam anlamına gelen Dûvazdeh (< duvâzdeh) imamın Anadolu'daki söyleniş biçimidir.

Anadolu Alevileri, inanç ve ibadette İmam Cafer Sadık'a uydukları için Caferî mezhebine bağlıdır. Tahtacı Türkmenleri de Caferî'dirler (Mecek, 2014: 10).

oturak: “semahın ağırlama bölümü”. Tahtacı Türkmenlerinde semah, ağırlama ile başlar ve yine ağırlama ile sona erer.

öz ayırma: Musahip olan şahıslar isterlerse öz ayırma cemi yaparak kendilerini ayırabilirler. Eğer taraflardan biri suç işleyip düşkün olursa diğeri de düşkün kabul edilmektedir. Özlerini ayıran kimseler bir sonraki merteye olan aşinalığa geçebilirler.

öz ayını/öz verme ayını: “musahip olunduktan yaklaşık bir buçuk yıl sonra kurbanlı tören”.

öz ğurbanı (< öz *kurbanı*): “aşinalıktan önce kesilen kurban”.

özü birleme: “cemde bulunanların kalplerini kötülüklerden arındırması”.

peşine (*Far.*): Yolda birbiri ardından, peşi sıra giden kimseler demektir. Tahtacı Türkmenlerinde aşinalıktan sonraki aşamadır, dört kapıdan üçüncüsüdür. *Peşine* olabilmek için dede huzurunda bir tören düzenlenir, aşına olmak töreni gibidir.

sazcı: “cem töreninde dedenin yanına oturup saz çalan ve nefes (~deyiş) denilen Alevi-Bektaşî ilahilerini okuyan kişidir”. Bu kişiye, *sazandar/sazander* de demekteler. Güvender de (söyleyici) aynı sınıfa dâhildir (Yetişen, 1986: 110). Cemlerde altıncı imam Hz. Câfer-i Sâdık'ın öğütlerini içeren Buyruk adlı kitaptan *Pir Sultan Abdal* ve *Kaygusuz Abdal* nefeslerini okur. Şah Hatayı'nın, Kul Himmet'in nefeslerini bilen sesi güzel talipler arasından seçilir (Küçük, 1995: 99).

selman: “cem başlamadan önce meydanı, “Hak, Muhammet, Ali” diyerek üç defa süpüren hizmet sahibi”. En önemli görevi, *Şah-ı Merdan döşeği* gelmeden meydanı süpürmektir. Tahtacı Türkmenleri, selman'a *süpürgeci*, *carcı* veya *ferraş* da demekteler.

Temizleme işlemi yapılırken şu duayı okur:

Bismişah (Allah, Muhammed, Ali)

Hizmetlerin kabul ola

Muradın hâsıl ola

Tuttuğun hâsıl ola

Evin ocağın şen

Kısmetin gür ola

Gönül kıyamette

Kıyamet gününde

Allah yardımcın ola

Gerçekler demine hu (Seyirci, 2007: 17)

samah/semah (Ar. *semā*): “cemlerde bağlama eşliğinde icra edilen, ağırlama ve yürütme olmak üzere iki bölümden oluşan dinsel bir törendir”. Tahtacı Türkmenleri, semah oynamak yerine “semah dönmek” derler. Tahtacı Türkmenleri, genellikle düğün ve kutlamalarda semah döner, kadın ve erkek bir arada karşılıklı yüz yüze oynar ve semahın sonunda *gülbank* çekilir. Semahtaki dönme figürleri evrenin döngüsünü, kol hareketleri de turnaların kanat çırpışlarını simgeler (Tanal, 2008: 17).

sofracı: “sofra işleriyle ilgilenen, lokmaların dağıtımına ve sofranın kaldırılmasına bakan kişi”.

sorgudan geçirme: “Dedenin veya dede yoksa mürebbinin veya babanın ceme başlamadan önce talipler arasında dargın olanlar veya herhangi bir suçu olanlar varsa, bunları meydana çağırması ve sorgulaması”.

sucu: “Muharrem orucunun sonunda Kerbelâ’da susuz bırakılarak şehit düşen Hz. Hüseyin anısına saka suyunu dağıtmakla, sebil etmekle görevli olan kimse”. Bu hizmet sahibine *sakacı*, *ibrikçi* veya *zâkir* de demekteler. Sucu, cemin başlangıcında el suyu döker ve ayak mühürleyip niyaz ettikten sonra suyu uzatır.

suyu bulandırmak: “Muharrem ayında oruç tutulan süre zarfında su içmeyip onun yerine meyve suyu, hoşaf, ayran, çay vb. sıvılar içmek”. Başka bir deyişle suyun rengini değiştirip saf içmemektir.

şemsi (Ar.): “dolu dağıtan saki”. Dolu, kırkların içtiği üzüm suyudur. Hiçbir katresi ziyan edilmemelidir. Doluyu sunarken okunacak duayı, söylenecek sözleri eksiksiz bilmelidir.

tecrit dışlama/etme: “Muhammed-Ali divanında suçlu/haksız bulunan kişinin işlediği günahın/suçun durumuna göre bir süreliğine dergahtan uzaklaştırma”.

tercüman (Ar.): “içeri ceminde yer alan kurban”. Gizlilik içinde gerçekleştirilir.

tıġcı: “kurban kesmekle görevli on iki hizmet sahibinden biri”. Diġer adları *kurbancı* ve *kasab-ı cömert* yaygın olarak kullanılmamaktadır.

tıġlamak: “kurban kesmek”.

uġundurma: “Muharrem orucunun son iki gününde tutulan oruç”.

üçler / Allah-Muhammed-Ali üçlemesi: “Hz. Allah, Hz. Muhammet ve Hz. Ali için kullanılan kalıplaşmış bir tabirdir”. Bir işe başlarken, niyaz ederken, yatarken hep “ya Allah, ya Muhammet, ya Ali!” diyerek zikredilir. Yapılan derlemelerde de Tahtacı Türkmenleri, kendilerini biz “Allah-Muhammed-Ali” diyenlerdeniz olarak tanıtmaktadırlar.

yatır: “keramet sahibi kişinin kabri, evliya mezarıdır”. Yatırın çevresindeki ağaçlık ve orman alanların kesilmesi ve tahrip edilmesi kesinlikle yasaktır.

yediler: “Hz. Peygamber, Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Hz. Fatma, Hz. Hatice ve Selmân-ı Fârisî yedileri temsil eder”.

yedi ulu ozan: “Pir Sultan Abdal, Nesimî, Hataî (~Şah İsmail), Fuzulî, Yeminî, Viranî ve Kul Himmet’e verilen isimdir”.

yel bayrâ (<< *yel bayraġı*): “mezarın baş ve ayakucuna dikilen, iki tahta arasındaki ipe asılan ve ölünün kırkı çıkana kadar baġlı kalan bez parçalarıdır”. Tahtacı Türkmenleri mezarlarının göstergesi yel bayraġının bulunmasıdır.

yeldirme: “semahın en hareketli ve en zorlu olan son bölümüdür”. Kelime, çok hızlı koşma, ivedi ivedi yürüme, koşturma anlamından semahta hızlı oynanan bir fasla ad olmuştur.

yol: Tahtacı Türkmenlerinde yol, “Muhammed-Ali Yolu” diye bilinir, inanç ve ibadetlerin hepsini ifade eder.

yol büyü (<< *yol büyüğü*): “yaş bakımından küçük olsa bile söz sahibi kabul edilen ulu zat”.

yol kardeşli (<< *yol kardeşliġi*): “ömür boyu arkadaş kalmak, birbirlerini koruyup kollamak için dedenin huzurunda söz verilmesi, ahiret kardeşliġi”. İki aile arasında sosyal bir akrabalık kurulur. Yol kardeşi seçilecek kişiye eşin onay vermesi koşulu vardır. Çünkü kişi, yol kardeşinin davranışından da sorumludur. Eğer taraflardan biri düşkün ilan edilirse diġerine de aynı muamele yapılacaktır. Yol kardeşi olmak için “içeri cemi” yapılır. Çiftler ayaġı mühürleyerek dede huzurunda dururlar. Dede, canlara birbirlerinden razı olup olmadıklarını sorar, rızaları alınanlara hayırlı verir. Bu törende “içeri kurbanı” kesilir, Şah İsmail (~Hatayî)’den deyişler okunur ve semah dönülür.

Zülfikâr (Ar. *zū* “sâhip”, *harf-i târif el- ve fekâr* “yarık” ile *zu'l-fekâr*): “Hz. Ali’nin çatal şeklinde iki başlı kılıcının adı”. Hz. Ali’yi temsil eden bir kılıçtır.

1.2. Mesleki Söz Varlığı

akma: “ağaç reçinesi”.

balta: “1. ormanda ağaç işinde çalışan her bir kişi, 2. kabuk soymak için kullanılan alet”.

bant: “Ağaç yıkılacak yöne göre toprağa yakın kısmından balta ya da kolastarla belli bir yere kadar kesme işi”

bıçkı: “testerenin büyüğü, tahta kesmek için kullanılan dişli alet”.

berkitmek: “biçilecek ağacı düzenlemek”.

biçmek: “kesmek”.

bir ipli: “bir defada kesilecek ağaç”.

bulgar düzeni: “bıçkıya verilen bir çeşit düzen”. Bu düzene, “damaklı” veya “kara düzen” de demekteler.

bürçek (< *pürçek*): “çam yaprağı”.

celep (< *kelep* < *Far. kelābe*): “ağaca atılan iki kertik/oyuk arası”.

celep kertme: “ağaca atılan iki kertik işlemi”.

cıvlak: “kalın kabukları soyulmuş ağaç”.

çandı: “ağacın aralarından hava geçecek ve güneş ışığı alacak şekilde kafes şeklinde sıralandığı düzenek”.

çırpan: “iki kişinin bir ipi iki tarafından tutarak karşılıklı olarak ağacı işaretlemesi”. Bu işleme, “çırpan yapma” da demekteler. Ağaç 1’li, 2’li 4’lü, 6’lı, 12 ve 14’lü parçalara ayrılacak şekilde işaretleme yapılır.

çilpi: “ince dal parçaları”.

çolpa (*Far. çül* “eğri” ve *pā* “ayak” ile *çül-pā* “eğri ayaklı”dan): “acemi bıçkıcı ya da orman işçisi”.

çomruk: “kesilen ağacın kalanı, tomruk”.

çotura: “tahta su kabı”.

damaklı/damaklı düzen: “bir tür bıçkı düzeni”.

damgalamak: “kesilecek ağaçları işaretlemek, numaralandırmak”. Orman işletmesi tarafından belirlenen yaşlı ağaçlar kesilir. Kesicilerin/

baltacıların payına bir yaşlı, bir genç ağaç düşmesine özen gösterilir. Tahtacı Türkmenlere göre bir ağacın kesiminin yapılabilmesi için o ağaca numara verilmesi ve kesinlikle kesilebilir fermanını alması gerekir (Seyirci, 2007: 13).

devirme çivisi: “ağaçtan yapılan, ağacın devrilmesi aşamasında ağaç biçme aracını rahatlatan ağaç”.

diploma (*İt. diploma < Yun*): “ağaç kesimi yapılmadan önce yapılan kura çekimi sonucunda kişilere çıkan ağaçların numaralarının yazıldığı kâğıt”.

dişemek: “testereye diş açmak”.

domulmak: “ağacı kesmek, yıkmak”.

domurma: “kesilen ağacı belli aralıklarla kesme işi”.

dünekli ağaç (<< *tünekli ağaç*): “üzerinde yuva bulunan ağaç”.

eğelik/eğelik torbası: “bıçkı, keski, ege, testere gibi araçların konduğu boyuna takılan torba”.

ellik: “bıçkının tahta sapları”.

esgi (< *eski*): “ormanda giyilen elbise”.

falaka (*Ar. feleka < Yun. phalanks-phalang*): “tomrukla yan kayışın arasındaki dengeyi sağlayan araç”.

ferman (*Far. fermān*): “1. ağaçların kesilmesi için verilen yazılı veya sözlü emir, 2. orman idaresi bakımından kesilecek ağaca verilen numara”.

filise: “tomruğa takılan halkalı demir”.

ğaçak (< *kaçak*): “Tahtacı Türkmenlerin orman işletmesinden izin almadan kestikleri ağaç”.

ğamalak (< *kamalak*): “soyulan ağaç kabuğunu kaşıkla kazıyıp yeme”.

ğapak atmak (< *kapak atmak*): “ağaç kesme yöntemi”.

ğavraşa/kavraşa: “hareketli bir türkü ile grubun ekin biçmesi, iş yapması”.

ğayna: “bıçkının yan ağaçları”.

ğırıntı (< *kırıntı*): “ince odun”. Bu tür oduna *gıldırıtı* da demekteler.

ğyımık (< *kıymık*): “çok küçük sivri ağaç parçası”.

ğoca balta (< *koca balta*): “bir yüzü düz, bir yüzü şişkince ağaç yontma”.

ğol astarı (< *kol astarı*) / **kol astar**⁶: “iki kişinin karşılıklı çekerek kullandıkları ağzı testere dişli bir tür bıçkı”. Tomruk kesilirken kol astarının bir kolunu kadın tutarsa bir diğer kolunu erkek tutar.

götürü: “bir işin bütününe fiyat biçilerek yapılan anlaşma”.

hakta: “kesilmek üzere ayrılmış orman”.

hayt ipi: “1. ağacı düzgün biçebilmek için çizgiyi belirleyen ip, 2. kömür tozuyla karıştırılmış ve su içinde bekletilmiş ip”. Bu ip biçilecek ağacı işaretlemek için kullanılır.

hışgı/hışkı: “çok keskin kesim aleti”.

hızar (*Far. harās*): “tahta ve kereste biçmeye yarayan su, elektrik enerjisi veya insan gücüyle hareket eden büyük bir tür bıçkı”.

horonta: “ağaç işaretlemeye 12 ve üzerini işaretlemek için kalabalık bir insan gücüne ihtiyaç vardır, buna horonta denir”.

hölütme: “hayt ipini kömürle siyahlaştırma”.

irk: “bıçkı düzeni”.

iskele: “ağaçların topluca bulunduğu yer”.

iskeliç: “küçük kazma”.

iskere: “yanan odun”.

istihkak (*Ar. ḥaqq'tan istiḥkāk*): “orman işinde ayrılan para”.

kavlak: “kabuğunu atmış ağaç”.

kertik: “ağacın üzerine belli aralıklarla oyuk atma/açma”. Öyle ki bu atılan kertiğin şekline göre ağacı kimin oyuk attığı belli olurmuş. Bir nevi bu oyuk atma Tahtacı Türkmenlerin imzası imiş.

kertmek: “ağacı balta ile kısım kısım işaretlemek, oymak”.

kertik: “belli aralıklarla ağaca oyuk atma”.

kesici: “ağaç kesim işiyle uğraşan kişi”.

kesim postası: “ağaç kesimini gerçekleştirecek grup”.

kırk nacak “orman temizliği”.

⁶ Bu bıçkı çeşidi şu manide de geçer:

Kızlar giyer dastarı
Ne güzeldir astarı
Dağda ağaç keserler
Çekerler ğol astarı

kirç: “kuru çam yaprağı”.

kirletmek: “ince bir ağacı kesmek”.

kutur: “tomruğun çapı”.

külünk çapası: “bir ucu yassı diğer bir ucu sivri kazma”.

lata (İt. *latta*): “ağaç yontulup kurutulmuş, işlenmesi hazır bir hale getirilmiş dar ve uzun kereste”. Tahtacı Türkmenleri, kışın kestikleri ağacı güzelce yontarlar, yaz boyunca kurutarak taşınabilecek kadar hafifleyince de orman işletmesine teslim ederlermiş.

makta (Ar. *kaṭ* ‘kesmek’^{ten} *maḳṭa*): “ormanda ağaç kesim işi”.

Ağaç kesilmeden evvel ağaçtan helallik alınıp niyaz edilir ve şu sözler söylenir:

Ormanıñ süsüydün

Āacıñ (<< ağacın) hasıydın

Ādemiñ beşinde (<< beşiğinde)

Kapısınıñ eşinde (<< eşğinde) sen vardın

Geçimim senden affını dilēyon (<< diliyorum)

Ormanıñ tüm nimetlerine “aşk ola”

Ayrıca Tahtacı Türkmenler, kesimi yapılacak ağacın sapının kendisinden olduğunu görüp üzülmesin diye baltanın sapını bir bezle sarmaktalar.

mürdü/müldür/mürdü/müldür: “biçilen ağacın sallanmasını önleyen destek ağaç”.

nacak: “sapı kısa, küçük odun baltası”.

oba başı: “kesim işinde öncülük eden kişi ya da tahtacı obası ile ormancı arasında bağ kuran kişi”. Bu kişiye Farsçadan alıntı *kahya* da demekteler.

odun ipi: “odun taşıma ipi”.

odun nacā (<< *odun nacağı*): “orta boy nacak”.

pardı: “celepler arasında çıkan parça”.

parsel (Fr. *parcelle* < Lat.): “kesim alanında kesim yapacak ailelere göre bölünmüş kısım”.

sabah odunu: “ateşi tutuşturmak için kullanılan küçük odun”.

sapın: “ucu eğri, sapı uzun, ağaçları çevirmeye yarayan metal araç”.

soyma demiri: “ağaçları soyma esnasında kullanılan levye şeklinde metal kesici araç”.

süllüm: “uzun odun”.

şak: “ikiye ayrılmış ağaç parçaları”.

şelek (Erm.): “sırta sarılıp taşınan odun”.

tahra/tara (< dahra < Far. dāhre): “dal budama ve odun toplamak için kullanılan kesici bir alet”.

talaka: “taşınacak ağaç ile taşıyıcı hayvan arasında ağacın bağlandığı araç”.

tesbi: “tohumlarından tesbih yapılan ağaç”.

tez: “1. biçilecek ağacın bağlandığı düzenek, 2. ağaç biçilen tezgâh”.

tomurlamak: “biçmek”.

toros: “taşınacak tomruğu zincir takmak için açılan gedik yer”.

ulu ağaç (< ulu ağaç): “Tahtacı Türkmenlerinin büyük ve yaşlı ağaca verdikleri isim”. Bu ağaçların kesilmesinin uğursuzluk getireceğine inanılır⁷.

urup (Ar. rub ‘ “dörtte bir”den): “biçilen ağacın dörtte biri”.

yellik: “çok ince ağaç”.

yemişem: “ağacı dikenli kırmızı meyveli bir tür ağaç”.

yer tezi: “kesilen ağaç çok büyük olduğu vakit biçileceğe tezgaha kaldırılamayacaksa kesildiği yerde diğer işlemler lata, kalas, traves biçiminde kesilir”.

1.3. Hastalık ve Hastalık Kavram Adları

albasması: “alkarasının lohusaya musallat olmasıyla ortaya çıkan ateşli bir tür hastalık”. Kırmızı kurdele takmak, demirden yapılmış bir alet bulundurmak, başucuna erkek ceketini koymak albastıdan korunmak için uygulanan işlemlerdir. Tahtacı Türkmenleri, albastının yakalandığı evlere

⁷ Musevi Karay Türklerinde de böyle bir durum vardır. Şöyle ki Karaylar, ikinci kutsal mekânları olan Akmesicid yakınlarındaki Çufut (~Çift) Kale ve Bahçesaray şehrinde Kırk-Yer bölgesinde Balta Tiymez (~Balta dokunmaz, değemez, vurulamaz) mezarlıklarını ziyaret etmektedirler. Onlar için *Balta Tiymez Mezarlığı* çok önemlidir. Çünkü orada, kendi ailelerinin kökü/kökleri olarak inandıkları ağaçlar yani terekler mevcuttur. Her ailenin bir kayın ağacı olduğu gibi bu ağacın kuruması veya yok edilmesi hâlinde ailenin soyunun kuruyacağına inanılır. Dolayısıyla Karaylar için burası çok kutsal bir mekândır (Дубинский, 2005: 49; Atmaca, 2020: 71).

“ocak” derler. Eğer ocaklıdan bir eşya alınırsa kişi, bu kötü ruhtan korunabilir. Albastının tıp dilindeki adlandırması *lohusa humması*’dır.

bıçılğan/bıçırgan: “Ter, pislik vb. sebeplerden dolayı özellikle ayak parmaklarında oluşan çok can acıtan derin çatlaklar”.

dalak kesme: “sırtından dalağa şişenlere ocak geleneği olan bir ailenin en yaşlı kadını tarafından yapılan bir tür işlem”.

derme devşirme: “salgın hastalık olmasın diye üç yol ağzına ilkbaharda kurulan kazanlarda yapılan bir tür çorba”.

ocak: “birtakım hastalıkları iyileştirebilme gücüne sahip olan bir aile”. Ocağı oluşturan ailelerin keramet sahibi ululardan geldiğine inanılmaktadır. Ocaklar şifacılıkla donatılmış kişiler olup güçlerini bir önceki nesilden el alarak edinirler. Kabiliyeti devralan kişiye “el almış” denir. Ocaklık, kan bağı ile soydan devam eder. Erkek hastaya erkekler, kadın hastaya kadınlar bakarlar. Çeşitli dualar okunur. Karşılığında belli bir ücret beklenmez. İyileşen kişi arzusuna göre ocak hakkını öder.

olçum/olçüm: “1. herhangi bir tıp tahsili görmediği hâlde deneme yanılma yöntemiyle doktorluk yapan kimse, diplomasız tabip, halk hekimi, 2. yatkınlık”.

oçmak: “sağlığa kavuşmak, hastalıktan kurtulmak, şifa bulmak, iyileşmek”.

otu kesme: “sulu ve kaşıntılı bir tür deri hastalığıdır. Bu hastalık, ocaklı (şifacı) biri tarafından tedavi edilir ve buna *otu kesme* denilir”.

temre: “kızarıklık ve su kabarcığı şeklinde görülen, tedavi edilmediği takdirde yayılabilen bir tür deri hastalığıdır”. Ocak, temre için üç kez İhlâs suresini okur, bir demir parçasını vücutta gezdirir ve üç gün boyunca soğan ve sarımsak yenmesini yasaklar.

tutuluk: “bilinç kaybıyla beraber titreme, kasılma, ağızdan köpük gelmesi şeklinde kendini gösteren bayılma nöbetleri, bir tür sara krizi”. Sara nöbeti geçirmeye, *tutma* da denir.

yılandıcık: “genellikle yüzde olup suratın şişmesine ve derinin kızarıp patlamasına neden olan bir tür deri hastalığıdır”. Tahtacı Türkmenleri arasında *kemik veremi* olarak da bilinir. Bu hastalığı tedavi eden aileye “yılandıcık ocağı” adı verilir. Ocak sahibi, “bu el benim değil, Fatma anamın eli, dedemin eli” diyerek hasta olan kişiye dua okur.

1.4. Tahtacı Türkmenlerle İlgili Gelenek ve Görenekler

1.4.1. Doğumla İlgili Gelenek ve Görenekler

diş dirgiti: “bebeğin ilk dişi çıktığında kazanda nohut, buğday ve darının haşlanmasıyla yapılan yemeğin konuklara ikram edilmesiyle düzenlenen bir tür kutlama, diş buğdayı”. Konuklar da tabağa çocuğun ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda para bırakırlar.

duzlamak (< tuzlamak): “bebeğin göbeği düştükten sonra kokmaması için bal, baharat ve tuz karışımını sürmek”. Bal ve şeker yapışkan olduğundan tuzu tutması için sürülür.

eş: “cenini anneye bağlayan ve onun temel ihtiyaçları olan solunum ile beslenmeyi sağlayan et parçası şeklindeki organ, plasenta”. Doğumdan sonra çocuğun eşi ayak basılmayan bir toprağa gömülür.

gövet/gövent/güvent: “doğumdan sonra bebeği ziyarete gelenlerin hayırına verilen çerez, şerbet, lokum, şeker gibi küçük hediyeler”.

kırkılı: “lohusanın mezarının kırk gün açık olduğuna inanıldığından yeni doğum yapmış kadın kırkılı olarak nitelendirilir”. Tehlikeli durumlara ve hastalıklara açık olan lohusa kadın ve çocuğu için *kırklama* yapılır.

kütük atmak: “erkek evlat dünyaya geldiğinde ardıç ağacı atarak merasim yapmak”. Kesilen ağacın gövdesinden hazırladıkları kütüğü erkek çocuğu dünyaya gelen ailenin evinin önüne getirirler ve “ardıç gibi dallı babası gibi döllü olsun!” diyerek evin önüne atarlar.

1.4.2. Evlilikle İlgili Gelenek ve Görenekler

asbap kesme (Ar. (*sevb* “giyecek, elbise”nin çoğul şekli *esvāb*) +T.): “düğünden bir ya da iki hafta önce gelin olacak kızın elbiseliğinin kesilmesi ve kendisine hediyelerin toplandığı bir tür tören”.

baş bālama (< *baş bağlama*): “genç kızın evliliğe adım atma merasimi, genç kızlıktan kadınlığa geçişin uğurlaması”. Çeyiz almadan sonra baş bağlama töreni yapılır. Bu tören yalnız evli kadınların katılımıyla gerçekleşir. Gelinin başına kepez giydirilir. O güne kadar *kızbaşı* yapılmış olan gelinin başı *kadınbaşı* olarak düzenlenir. Baş bağlama, eskiden bu yana süregelen önemli geleneklerinden birisidir.

bayrak açma: “cenaze ve düğünlerde sırtlara renkli bez mendil takarak cenazenin ya da düğün alayının önünde gitmek”.

bayrak indirme: “düğünden sonra dedenin hayırlısı ile düğün evinden bayrağın kaldırılması”.

bayrak kaldırma: “düğün evi bayrağının kapıya asılması”.

bayrakdar (< *bayraktar*): “düğünde bayrağı taşımakla görevli damadın yakını ve bekâr arkadaşlarından biri”.

bulgur gelini: “düğünde oğlan tarafının maddi durumunun iyi olmaması veya gelini benimsememeleri dolayısıyla yemek olarak pirinç pilavı yerine bulgur pilavının pişirilmesidir. Bu durum, halk arasında gelinin küçük düşmesine sebep olur ve halk geline ölünceye kadar “bulgur gelini” adını takarlar”.

bürümbe/bürünbe: “gelin kızbaşının üstüne örtülen pul ve boncuk işlemeli beyaz bir tür tül”. Derlenen bilgiye göre her gelin bürümbesini kendi yaparmış.

delanlı başı (<< *delikanlı başı*): “düğün öncesi direğe bayrak geçirmek, törene katılanları toplu halde gelin almaya götürmek, oynayacakları oyuna kaldırmak ile görevli olan kişi”. Bu vazifeleri yerine getiren kimseye Tahtacı Türkmenler *efe başı* veya *bayraktar* da demekteler. Hem kız hem oğlan evinde birer delikanlı başı bulunur.

dernek: “davulsuz, çalgısız düğün”.

deyre: “üç ayrı etekten oluşmuş, uzun kollu, işlemeli geleneksel en üste giyilen bir tür kıyafet”. Tahtacı Türkmenler bu kıyafete *üç etek* de demekteler.

dün gâvesi (<< *düğün kahvesi*): “düğün sahiplerinin düğünden yaklaşık on beş gün önce köyde ya da obada herkese kahve ikram etmesi”.

dürü: “düğün hediyesi”.

fermene: “üç eteklinin üzerine giyilen kolsuz cepken”.

gelin ayırma günü: “düğünden sonra yeni evli çiftin güveyin babasının evinden kendi evlerine geçecekleri zaman konu komşunun davetiyle düzenlenen özel bir tören”. Bu törende konukların her biri birer eşya alarak evliliğin hayırlı olmasını temenni eder.

gıvırcık (< *kıvırcık*): “deyre kenarına çekilen ortası ipli kenarı simli bir tür süs”.

göynek: “üç eteğin içine giyilen, uzun kollu, beyaz renkli bir tür gömlek”.

henk yeri: “düğün gecesi topluca eğlence yeri”.

indirmelik: “düğünlerde gelin, oğlan evine getirilip de içeriye gelin geçirilmeden önce kapının önünde kesilen kurban”.

kaytan: “deyre etrafına dikilen ince bir tür süs”.

kepez: “rengârenk kuş tüylerinden yapılan çiçek ve gümüşle bezenmiş bir tür gelin duvağı, gelin başlığı”. Bu duvağın ön üst kısmına *ayna* konulur.

kepez götürme: “gelin alınırken kepez ve gelinlik verme”.

ocak dönme: “düğün sonrası gelin yeni evinin ocağının etrafında üç kez döner ve eve girer, kendisine verilen tereyağını ocağın üst tarafına döküp ocağa niyaz eder. Çünkü ocak Tahtacı Türkmenlerde çok kutsaldır”.

ocak kazma: “yeni evli çiftin baba evinden ayrı eve çıkacağında yakın akrabaların ve dedenin katılımıyla düzenlenen bir tür tören”. Bu törene, *ateş uyandırma* da denir.

oku/okuntu: “havlu, gömlek, eşarp, mendil gibi küçük hediyelerle yapılan bir tür düğün davetiyesidir”.

olan parası (< *oğlan parası*): “atla gelin almaya giden gençlere damadın babasının verdiği para”.

özengilik: “geline attan ya da arabadan inerken verilen hediye”.

özne: “Tahtacı Türkmenleri nikâha özne derler”. Evliliğin ömür boyu sürmesi istenildiği için boşananlar *düşkün* kabul edilir.

sala keten: “başın bağlanması sırasında arkaya bağlanan renkli bez”.

salman: “düğünün tüm hazırlığından sorumlu kişi”.

seleften geçirme: “kızı evlendirme ya da oğlanı everme baş göz etme”.

sepi: “kız çeyizi”.

silahlık: “deyre etrafına dikilen ayrı renkli bez”.

tavık bacā (<< *tavuk bacağı*): “üç etekte alt uç”.

tomaka: “gelinin çene altından bağlanan gümüş işlemeli bir tür başlık”.

tozak: “gelin başlığı kepezin üzerine takılan tül”.

yiğitbaşı: “düğünde elindeki bir sopa ya da gama ile bayraktarın yanında dolaşarak taşkınlık yapanları engelleyen kişi”. Yiğitbaşı, düğünde ayrıca herhangi bir isteği olanların isteklerinin yerine getirilmesinde yardımcı olur. Mersin’de yaşayan Tahtacı Türkmenleri yiğitbaşına, *copçu* demekteler (Çıplak, 2003: 18).

yolluk: “evlenme çağına gelmiş kız”.

1.4.3. Ölümle İlgili Gelenek ve Görenekler

asbab döşeme (*Ar. (sevb “giyecek, elbise”nin çoğul şekli esvāb) +T.*): “ölenin giysilerinin bohçadan çıkartılması ve ağıt yakılması”.

baş tahtası: “ölen kişinin adı, soyadı, baba adı, doğum ve ölüm yılı bilgilerinin yazıldığı tahtaya verilen isim, mezar taşı”. Bu taşta *hece taşı* da demekteler.

bedeni sırlamak: “defnetmek”. Tahtacı Türkmenlere göre ölüm bir son değildir, gerçek yaşama bir geçiştir.

can aşısı: “vefat eden kişinin üçü, yedisi, on ikisi, kırkı ve elli ikisinde yakınları tarafından hayrına verilen yemek”.

çalı çırpısını atma: “ölen kimsenin mezarı üstündeki çalı çırpıyı 40. günü atma, temizleme”.

çene çatmak/ğasılmak (< *kasılmak*): “ölünün çenesinin bir bezle bağlanması”.

don değiştirmek: “ölmek”.

gurban tılatmak (<< *kurban tuğlatmak*): “ölüm olayı gerçekleştiğinde yas/kurban yemeği için kurban kesme”.

hısta: “ölünün yakınları tarafından ölüm yıldönümünde verilen/dağıtılan yiyecekler”.

koytan: “mezar içinde ölünün defnedilmesi için yapılan yer, mezarın kible tarafında kalan bölüm 35-40 cm. toprak altından içeriye doğru kazılması”. Bu bölüme, *sapıtma* da demekteler.

kuruntine: “salgın hastalık”.

ölet: “salgın hastalık”.

ölgülü: “ölü suyu”.

ölgülük: “ölen kişinin evine gidip yakınlarının sağlıklı olmasını temenni etme, başsağlığı dileme”. Bu taziye ziyaretine *örgülük/ölgülük* de denmektedir.

ölü sazi: “ölünün etrafında toplanıp sazlı sözlü ağıt yakma”. Tahtacı Türkmenleri, *tıntın* da demekteler.

ölümlük/ölümlülük: “ölüm halinde gerekli masraf”.

ölüm zülüflü (<< *ölüm zülüflüğü*): “1. ölüm anı, 2. ölüm masraflarını karşılamak üzere biriktirilmiş olan altın ya da para”.

ölünün gecelemesi: “akşam vaktine doğru ölmüş bir Tahtacının ertesi günü gömülmesi”. Bu durumda sazıcı, sabaha kadar saz çalarak beyit okur. Ev halkı da yas tutar.

sakandırık: “çene altı bağı”.

sal ācı (<< sal ağacı): “ölü konulan sandık, tabut”.

sır etmek: “ölünün defnedilmesi”.

sırlamak: “öleni gömmek, defin töreni”.

sır örtüsü: “ölünün cinsel organını örten bez”.

tütsü yakmak: “Tahtacı Türkmenleri, ölümden sonra ölünün ikamet ettiği evde ve ağır günler olarak nitelendirilen Perşembe ve Pazar günlerinde günlük ağacının kabuğunu yakarak çevrenin güzel kokmasını sağlarlar”.

üç hayrı: “ölen bir kimsenin üçüncü gününde yapılan hayır”.

yakım: “ağıt”.

yıl hayrı: “ölüm yıldönümünde yapılan hayır”.

1.4.4. Diğer Gelenek ve Görenekler

aydaş/aydeş: “zayıf, cılız ve sürekli hastalanan çocuk”. Bu tür çocukların iyileşmesi için *aydaş aşısı* yapılır.

böyük bayramı (< *büyük bayramı*): “Kurban bayramı ”.

çeki: “yeşilli, allı renklerde alnın üst kısmında başa çepeçevre dolanarak sarılan, şerit halinde kıvrılan ve üzerinde altınlar dizili veya pullarla bezenen bir başörtüsü”. Yaşlı kadınlar siyah veya beyaz bir tülbentten çeki takarlar.

derme: “yağmur duası için her evden toplanmış aşıklarla pişirilen yemek”.

duşak kesmek: “yürüme çağına geldiği halde ayakları birbirine dolaşan, sürekli düşen çocukların akranları gibi yürüyebilmeleri için ayaklarına bağlanan ipi kesmek suretiyle tören düzenlemek”. Bu törene, *köstek kesme* de demekteler.

ev ondalama: “babanın evladının evinden ayrılırken cebine harçlık koyması”. Babanın verdiği bu para uğurlu sayıldığı için hiç harcanmaz, saklanır.

güccük bayramı (< *küçük bayramı*): “Ramazan bayramı ”.

günner (< *günler*): Tahtacı Türkmenlerinde iş düzeni ve eğlencesi günlere göre ayarlandığı için kimi günler değerli kimi günler ise değersizdir. Şöyle ki Pazar , Pazartesi , Çarşamba ve Cumartesi günleri iş günleridir. Salı günü işe başlamak iyi değildir. Salı günü bir musibet ve bela gelmesin diye “Salı kahvesi” içilir. Cuma günü değerlidir ve Cuma kahvesi içilir. En kutsal gün Perşembe günüdür. Bugün de mezarlık ziyareti yapılır (Aksüt, 2008: 146).

hak üleşdirmе (< *hak üleşirme*): “genellikle Perşembe akşamları tatlı, şeker, çikolata ve meyve gibi yiyeceklerle çocukları sevindirmek”.

horaz bayramı (< *horoz bayramı*): “Tahtacı Türkmenleri, Nevruz günü horoz kestiklerinden dolayı Sünni Müslümanlar bu bayrama “horoz bayramı” da demekteler”.

kedik düzmek: “çocuğun dişlerinin çabuk çıkması için buğday kaynatma”.

mart dokuzu: “21 Mart, Sultan nevruzu”.

uçkur peşgir havası (< *uçkur peşkir havası*): “deyiş ve nefeslerin dışında kalan türkü ve oyun havaları”.

yurt gavesi (< *yurt kahvesi*): “Tahtacı Türkmenleri, obalarını kurduktan sonra hemen ocaklarını yakarlar ve obalarının yanından gelip geçene kahve ikram ederler”.

1.5. Tahtacı Türkmenlerinde Hayvanlar

çamış (*Ar. cāmūs/cāmūş*): “huysuzluk yapan katır”. Ayrıca huysuzluk yapan katıra, *çevt* de demekteler.

geder: “attan küçük, yük taşımaya ve binmeye yarayan hizmet hayvanı, eşek, merkep”.

gocölan (<< *koca oğlan*): “ayı”. Kış uykusuna yatarak yılın yarısını uyuyarak yarısını da yemek yiyerek geçiren, tüylü, kaba ve iri yarı olan bu hayvanın adının Tahtacı Türkmenleri tarafından telaffuz edilmesi tabu sayılmıştır. Bu hayvana, *falatan*, *böcü*, *kara böcü*, *güççük/güççümen* veya *oynayan* da demekteler.

gölaklı (< *kulaklı*): “tavşan”. Gözü açık uyuyan, eti kandan oluşan, dişisi aybaşı olan, pis kabul edilen, eti yenmeyen ve adının söylenmesi yasak olan tabu bir hayvandır.

ören güşu (< *ören kuşu*): “baykuş”. Ötmesi ile hane halkından birinin öleceğine işaret eden, harabelikleri mesken tutan ve uğursuz kabul edilen bu kuşun adını söylemek tabu olduğu için *ören kuşu* denmektedir.

zırtatan: “sürekli tekme atan huysuzluk yapan katır”.

1.6. Ocak, Oymak ve Sülale Adları

Aydınlı: “Aydın’daki Hacı Emirli Ocağı’na bağlı Tahtacı Türkmenleri oymaklarından biri”.

Çaylak: “İzmir’deki Yanın Yatır Ocağı’na bağlı bulunan sayıca en büyük Tahtacı oymağı”.

Danabaş: “Tahtacı sülale adı”. İzmir’deki Yanın Yatır Ocağı’na bağlıdırlar.

Elemetli: “Tahtacı sülale adı”. İzmir’deki Yanın Yatır Ocağı’na bağlıdırlar.

Enseli: “Tahtacı sülale adı”. İzmir’deki Yanın Yatır Ocağı’na bağlıdırlar.

Göğçeli: “Tahtacı sülale adı”. İzmir’deki Yanın Yatır Ocağı’na bağlıdırlar.

Haydut: “Tahtacı sülale adı”. İzmir’deki Yanın Yatır Ocağı’na bağlıdırlar.

Keklikçi/keklikçilik: “Tahtacı Türkmenleri içerisinde bir boy”.

oba: “en az üç çadırdan oluşan Tahtacı Türkmenleri yerleşimi, köy”.

Yağlılar: “Tahtacı sülale adı”. İzmir’deki Yanın Yatır Ocağı’na bağlıdırlar.

1.7. Tahtacı Türkmenlerle İlgili Diğer Kavramlar

ağaran: “Tahtacı Türkmenler ve Yörükler süt ve yoğurda ak anlamında *ağaran* ya da *ağartı* derler”.

çepel: “bulanık, koyu ve kirli olan”.

duluk: “yüz, surat, çehre”.

duz evi (< *tuz evi*): “akraba olan aileler için söylenir”.

ellik: “oba halkı”.

fırışka/pılışka: “yağma, talan etme”.

ğalan: “arkadaş, yoldaş”.

gürüf: “yerel mahkeme”.

horanta/horonta (*Far. hōrende* “*iyiyici*”den): “1. Tahtacı Türkmen çocukları, 2. aile efradı, 3. koca”.

kevki: “kabak veya ağaçtan yapılmış saplı su kabı”.

oba: “en az üç çadırdan oluşan Tahtacı Türkmenleri yerleşimi”.

sala keten: “baş bağlamada arkaya bağlanan uzun bez”.

terlik: “beyaz bezden dikilen bir tür başlık”.

tıksa/tısğa: “çok az ışık veren bir tür gaz lambası, kandil”.

tire: “aşiret”.

topak ev: “çadır”.

yırtma: “terlikten sonra başa bağlanan tülbent”.

1.8. Kalıp Sözcükler

1.8.1. Deyimler

Aşk ola: “canlar arasındaki bir selamlaşma sözü”.

Burnunun yeli enmek (< *burnunun yeli inmek*): “eski havasının kalmaması”.

Donanmaya düzmek: “1. ibadete hazır olmak, 2. köy düğünlerinde gençleri donatma, giydirme, süslendirme”.

Dürü çekmek: “düğün hediyesi vermek”.

El almak: “mürşide bağlanmak”.

El etek dutmak (< *el etek tutmak*): “ikrâr töreninin sonunda talib’in mürşidin eteğinden tutması”.

El vèrmek: “icazet vermek, yol göstermek üzere izin vermek”.

Hak ulaştırmak: “hayır amacıyla genellikle Perşembe akşamları şeker, tatlı, çerez vb. yiyeceklerle çocukları sevindirmek”.

Halkaya oturmak: “ikrarı alınmış nasip verilmiş olan talip gözcü ve süpürgeci hizmetlerinden sonra halkaya oturma hakkı kazanma”.

Laf sürtmek: “oradan buradan konuşmak”.

Ocak başında yèri olmak: “aile içerisinde saygın biri olmak”.

Semerini güneşe vèrmek: “hayırda bulunanın ya da adak vereninin yiyecek ve içeceklerini yemek, içmek”.

1.8.2. Atasözleri

Avam sofunun içine giremez “İmam Caferi’nin Buyruğunda geçen bir sözdür. Ham, pişmemiş bir kişi cem töreninin başlangıcındaki erkâna dâhil edilemez”. Avam eline, diline, beline sahip olacağına yemin etmemiş kişi ya da kişilerdir.

Gezilmiş yurdun konması éyidir (< *gezilmiş yurdun konması iyidir*): “Tahtacı Türkmenlerinin kesim için alınacak orman alanını önceden gezmesi ve orman bölgesi hakkında detaylı bilgi sahibi olması”.

Hatır kalır, yol kalmaz: “Tahtacı Türkmenlerin uyması gereken toplumsal kurallar”.

Paranı ya gâtıra ya da bakıra bāla (< *paranı ya katıra ya bakıra bağla*): “çok eski zamanlarda Tahtacı Türkmenleri, yastık altında birikmişin

varsa yatırım olarak ya katır al ya da bakır al olarak bu atasözünü söylemekte imişler”.

Tahtacı Türkmenleri, çok eskiden ormanda ağaç taşıma işi için katırları kullanırlarmış. Çünkü katır çok dayanıklı, tırnaklarının özelliği dolayısıyla her türlü arazide rahatça hareket edebilen ve sahibinden fazla yiyecek istemeyen bir hayvandır. Bu yüzden Tahtacı Türkmenleri katır için şunu söylerlermiş: “katır aç kalmaz, acıktığında ağacı, taşı yer, yiyeceğini gökten alır” (Seyirci, 2007: 20).

Tatacının yatırı, ğatırı, hatırı yanında gezer (< *Tahtacının yatırı, katırı, hatırı yanında gezer*): Bu kalıp ifade, Tahtacı Türkmenlerinin yatırıların oluşması, ekmeklerini kazanırken yardımcı olan hayvanı (katırı) ve misafirperverliklerini anlatan en güzel atasözüdür. Tahtacı Türkmenleri, yeni bir obaya yerleşince görülen rüya neticesinde, rüya görülen yere biraz kireç vururlar, ocak yakarlar, ruhuna kahve içerler ve orası onlar için yatır oluverir. Katır olmadan Tahtacı Türkmenleri geçimini sağlayamaz. Katır, dağlarda onların en büyük yardımcısıdır. Tahtacı Türkmenleri, nerede bir oba kurarsa ocağını yakar ve hemen bir “yurt kahvesini” pişirir. Çok misafirperver oldukları için gelene gidene bu kahveden ikram ederler (Küçük, 1995: 32).

Yaş kesen baş keser: “sebepsiz yere ağaç kesmenin bir cana kıymak kadar büyük bir suç olduğunu anlatan atasözüdür”. Tahtacı Türkmenlere göre insanoğlu için çok yararları olan yaş ağaçları kesmek insan öldürmek gibi çok kötü bir iştir ve en büyük günahdır.

Tahtacı Türkmenleri, Cuma ve Salı günleri dinlenirler. Bu günlerden özellikle de Cuma gününü kutsal saydıkları için ağacı kesmekten kesinlikle kaçınırlar.

Zamansız tuz vèrdik başımıza bu musibetler geldi: “Tahtacı Türkmenlerinde tuz çok kutsaldır ve tuzun komşuya verilme vakti vardır. Mesela; akraba olmayana öğleden önce tuz verilir, öğleden sonra hele de gece kesinlikle tuz verilmez” (Seyirci, 2007: 40).

1.8.3. Dualar/Alkışlar⁸

Aşın, işin bol olsun (< *aşın işin bol olsun*): “bereketli kazancın olsun” anlamındaki bir dua.

Ayna gibi parlak, nurlu gèt ve öyle gel: “askere gidecek olan gencin sağ salim gidip gelmesi için söylenen bir dua”.

⁸ Antalya Ağızlarında dua ve beddualar konulu ayrıntılı bir çalışma yapılmıştır. (Ayrıntılı bilgi için bk. Emine Atmaca, “Antalya Ağızlarında Dua ve Beddualar”, *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 19, Sayfa: 42-80, Eylül 2019 Türkiye).

Boz atlı Hızır yoldaşın ossun (< *boz atlı Hızır yoldaşın olsun*): “her daim sıkıntı anında Hızır yardımına koşsun” anlamında bir dua. Bu, Tahtacı Türkmenlerde en makbul dualardan biridir.

Dilde dilēnizi, gönülde muradınızı vère (<< *dilde dileğinizi, gönülde muradınızı vere*): “Yüce Allah dileğinizi gerçekleştirsin” anlamında bir dua.

Ēsik, noksan yerlere ūratmaya (<< *eksik noksan yerlere uğratmaya*): “Allah yolunuzu şaşırtmasın” anlamında bir dua.

Emēn yālı ossun (<< *emeğin yağlı olsun*): “bir kimsenin bol kazanç sağlaması için söylenen temenni”.

Hakk’a yürümek (< *Hakk’a yürümek*): “maddî varlık olan beden ter edilip öteki dünyada ilâhî yaratıcı ile kavuşmak”. Ölmek, hayatı sona ermek anlamında menfî bir anlam ifade ettiğinden örtmece (~evfemizm) yolu ile güzel adlandırma yapılmıştır.

Hızır yoldaşın olsun: “Çok zor anlarında Hz. Hızır yardımına yetişsin” anlamında bir dua.

Hızmatın ğabul ola (< *hizmetin kabul ola*): “dedenin cemde yer alan on iki hizmet sahibi için ettiği dua”.

Īmam Ūsēn efendimiz şefātçın ola (<< *Īmam Hüseyin efendimiz şefaattin ola*): “Allah’tan işlenen suçların bağışlanmasını dileme”.

Karşına her çıkanı Hızır bil: “her ihtiyaç sahibine yardımda bulunmayı anlatan bir dua”.

Kurbanımız Şah İsmail sürüsüne dāhil olsun: “ocak kazma töreninde kesilen kurban için söylenir ve yeni evine taşınan gelin ve damat için söylenen bir duadır”.

Kutlu olsun diyenin akıbeti hayrolsun: “baş bağlama töreninde geline söylenen söz”.

Münkir, münafık şerrinden Hak saklaya: “Rabbim münafıklardan korusun.” anlamındaki bir dua.

On iki imam hizmetlerinizi kabul ēde, şefātından ayırmaya (< *on iki imam hizmetlerinizi kabul ede, şefaattinden ayırmaya*): “cemdeki hizmet sahiplerine iyi dileklerde bulunmak için söylenen bir dua”.

Semahlānız ğabul ola/olsun (<< *semahlarınız kabul ola/olsun*): “kaynağını Kırklar meclisinden alan semahın, Allah nezdinde kabul görmesi için edilen dua”.

Su gibi aziz ol: “su verene söylenen bir hayır duası”.

Duddūn hizmet ileri gele (<< *tuttuğun hizmet ileri gele*): “dedenin cemde görevli olan kişilere okuduğu hayır duası”.

Yüzün ağ ola (< *yüzün ak ola*): “suçun ve utanılacak bir durumun olmasın anlamına gelen bir tür dua”.

1.8.4. Beddualar/Kargışlar

Adın batsın/adı batasica: “öl de adın unutulsun” anlamında bir beddua.

Ali'nin kılıcı boynuna ūrasın (< *Ali'nin kılıcı boynuna uğrasın*) “Ali'nin kılıcı boynuna dolansın” anlamında bir beddua.

Āzından çıkan gövdene bālansın/dāılsın (<< *ağzından çıkan gövdene bağlansın/dağılsın*) “söylediğin bütün beddualar kendine uğrasın”.

Çeşesi çatılasica (< *çenesi çatılasica*): “1. tez zamanda öl, 2. öl de bir daha konuşma” anlamlarında bit beddua.

Ev bark olama: “evlenip bir yuva/aile kurama” anlamında bir beddua.

Gözünü torpak doyursun (< *gözünü toprak doyursun*): “yaşamı boyunca çok hırslı ve cimri olan kimselere ölüsünü mezarına indirenlerin söylediği beddua sözüdür”. Bu hasis kişinin gözüne üç tutam toprak atılır.

Ocāna bayğuş/lar dünesin (<< *ocağına baykuşlar tünesin*): “sevilmeyen bir kimseye söylenen bedduadır”. Tahtacılar, baykuşun ölümün habercisi uğursuz bir kuş olduğuna inanırlar. Evin yakınına veya üzerine baykuş konması haneden bir kimsenin öleceğine işaret eder. Bu nedenle hane halkı tarafından bu hayvanın ismi dahi zikredilmez.

Ocā sönsün/sönesice (<< *ocağı sönsün/söcesice*): “aile birliğin bozulsun, yuvan yıkılsın, ailece mahvolun, soyunuz sopunuz devam etmesin” anlamlarına gelen bir bedduadır.

Ölüsünü sıçānlā yeşin (<< *ölüsünü sıçanlar yesin*): “mezara konmak nasip olmasın, ölüsünü fareler yesin”.

Soykası⁹ çıkasica: “kişinin ölmesi için söylenen bir beddua”.

Teneşire çıkasica: “kişinin ölmesi için söylenen bir beddua”.

Yanıgaradan gēdesice (< *yanıkaradan gidesice*): “şarbon hastalığına yakalanıp ölme”.

Yüzün ğara olsun (< *yüzün kara olsun*): “düşkünlüğü gerektirecek bir kabahati olan kişiye dede bu bedduayı söyler”. Suçu, utanılacak bir durumu

⁹ Ölünün üzerinden çıkan giysiler, ölüden kalan giysiler.

olan kişi toplumdan dışlanır ve geçici ise cezası bitinceye kadar sürekli ise cem törenine hiç kabul edilmez.

1.8.5. Yeminler

On iki imamın hışmından gëdeyim (< On iki imamın hışmından gideyim).

On iki imam düşmanım olsun.

On iki imamın ğannısı olayım (< on iki imamın kanlısı olayım).

Muhammed şifa etmesin/eylemesin.

Muhammed Ali'nin ğannını içen (< Muhammed Ali'nin kanını içeyim).

Yolumu inkâr eden (< yolumu inkâr edeyim).

Ali'nin kılıcı boynuma olsun/dolansın (< Ali'nin kılıcı boynuma dolansın).

Dinimi inkâr eden¹⁰ (< dinimi inkâr edeyim).

Sonuç

Batı ve Güney Anadolu'da bulunan Alevî inançlı bir Türkmen topluluğu olan Tahtacı Türkmenleri, tarih boyunca hep doğayla, ormanla iç içe yaşamış, geçimlerini ağaç biçerek kazanmışlardır. Onlar dini ritüelleri, giyim kuşamları, zanaatları, yeme-içme kültürleri ile büyük kültürel bir zenginliğe sahiptirler. Örf, adet, gelenek ve göreneklerinde de Orta Asya Türk kültüründen izler taşırlar. Zanaat olarak sürdürdükleri ağaç işçiliğinde kadın, erkek, çoluk çocuk, genç, yaşlı demeden hep birlikte çalışırlar.

Antalya merkez ve yöresinde yaşayan Tahtacı Türkmenlerin söz varlığının tespiti için sahaya gidilerek Tahtacı Türkmenlerinden hem metin hem de kelime derlemeleri yapılmıştır. Bu derlemelerden elde edilen verilere göre Standart Türkiye Türkçesinde ve Derleme Sözlüğü'nde kayıtlı olmayan pek çok kelime tespit edilmiş ve söz varlığına katkılarda bulunulmuştur. Bu vakte kadar Tahtacı Türkmenleri üzerinde halkiyatçı araştırmacılar tarafından folklorik malzemeler derlenmiş olup onların ağızları ve söz varlığı üzerinde ağız bilimi araştırmacıları tarafından detaylı herhangi bir araştırma ve inceleme yapılmamıştır. Antalya merkez ve yöresinde ikamet etmekte olan Tahtacı Türkmenlerinden hiç vakit kaybedilmeden ağız derlemesi yapılmalı, ağız özellikleri kayıt altına alınmalı ve onları diğer Sünni Türkmenlerden ve Köylülerden ayıran ses ve şekil bilgisi özelliklerinin detaylı incelendiği bir ağız çalışması hazırlanmalıdır.

Yapılan derlemeler neticesinde Antalya merkez ve yöresinde yaşayan Tahtacı Türkmenlerin söz varlığı ile ilgili toplam **325** kavram adı tespit

¹⁰ Bu yeminler, Rıza Yetişen tarafından İzmir Narlıdere'de de tespit edilmiştir (1986: 62).

edilmiştir. Bu kavram adlarının istatistik verisi şöyledir: *Tahtacı Türkmenlerin İnanç Kavramları*: 106 (%32,6); *Mesleki Söz Varlığı*: 90 (%27,69); *Hastalık ve Hastalık Kavram Adları*: 11 (%3,38); *Tahtacı Türkmenlerle İlgili Gelenek ve Görenekler*: *Doğumla İlgili Gelenek ve Görenekler*: 6 (%1,84); *Evlilikle İlgili Gelenek ve Görenekler*: 38 (%11,69); *Ölümlle İlgili Gelenek ve Görenekler*: 27 (%8,3); *Diğer Gelenek ve Görenekler*: 14 (%4,3); *Tahtacı Türkmenlerde Hayvanlar*: 6 (%1,84); *Ocak, Oymak ve Sülale Adları*: 10 (%3,07); *Tahtacı Türkmenlerle İlgili Diğer Kavramlar*: 17 (%5,23).

Yapılan derlemeler neticesinde Tahtacı Türkmenlerle ilgili toplam 58 kalıp söz tespit edilmiştir. Tespit edilen bu kalıp sözlerin istatistik verisi şöyledir: *Deyimler*: 12 (%20,68); *Atasözleri*: 7 (%12,06); *Dualar/Alkışlar*: 19 (%32,75); *Beddualar/Kargışlar*: 12 (%20,68); *Yeminler*: 8 (%13,79).

Kısaltmalar

Ar.	Arapça
Erm.	Ermenice
Far.	Farsça
Fr.	Fransızca
İt.	İtalyanca
Lat.	Latince
TDV	Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
TÜBAR	Türklük Bilimi Araştırmaları
Yun.	Yunanca

İşaretler

(<)	Gelişmenin yönü
(<<)	Gelişmenin yönüne göre birden fazla değişim ile başka bir şekle geçiş
(~)	Birbirinin yerine geçen (alternanslı) şekilleri gösterir.

Bu çalışmada aşağıdaki çeviri yazı işaretleri kullanılmıştır:

[ā]	Uzun /a/
[è]	Kapalı /e/ (/e/-/i/ arası) ünlüsü
[ē]	Uzun /e/
[ğ]	Süreksiz, ötümlü, art damak ünsüzü
[î]	Uzun /i/
[ŋ]	Damak /n/’si

[ö]	Uzun /o/
[ü]	Uzun /u/
[Û]	Uzun /ü/

Derleme yapılan kişiler:

Ali Aksüt	(72 yaşında, ortaokul mezunu)
Döndü Erol	(83 yaşında, ilkokul mezunu)
Hüseyin Deniz	(70 yaşında, üniversite mezunu)
Kudret Saylık	(36 yaşında, üniversite mezunu) (Akçaeniş Köyü'nün dedesi)
Nazmiye Beşikçi	(80 yaşında, okuma yazma bilmiyor)
Veli Demirtaş	(87 yaşında, ilkokul mezunu)

Kaynaklar

- AKSAN, D. (2015). *Türkçenin Söz Varlığı*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- AKSÜT, A. (2003). *Önce Türkmen Sonra Tahtacı*. İstanbul: Kayhan Matbaası.
- AKSÜT, A. (2008). "Tahtacı El Araçları". *Aleviliğin Solmayan Rengi: Tahtacılar, Yol Bilim Kültür Araştırma Dergisi*, 73-76.
- AKSÜT, A. (2010). "Tahtacılar Adlandırma". *Aleviliğin Solmayan Rengi: Tahtacılar, Yol Bilim Kültür Araştırma Dergisi*, 137-156.
- ATABEYLİ, N. K. (1940). "Antalya Tahtacılarına Dair Notlar". *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, No. IV, 203-212.
- ATMACA, E. (2020). "Karaî Mezhebi ve Bu Mezhebi Benimseyen Karay Türkleri". *ME S O S Disiplinlerarası Ortaçağ Çalışmaları Dergisi*, 57-81.
- BAŞ, B. (2011). "Söz Varlığı ile İlgili Çalışmalarda Kullanılacak Ölçütler". *TÜBAR*, 29, 27-61.
- BEAUJEUAN, A. O. (1995). "Tahtacıların Kutsal Kitabı Buyruk Hakkında Bir Kaç Not". *Akdeniz Yöresi Türk Toplulukları Sosyo-Kültürel Yapısı (Tahtacılar) Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BİÇEN, H. Y. (2005). *İnanışları ve Gelenekleriyle Tahtacılar*. Ankara: Tek Ağaç Yayıncılık.
- CAFEROĞLU, A. (1954). "Pallacı, Tahtacı ve Çepni Dillerine Dair". *Türkiyat Mecmuası*, XI, 41-56.
- COŞKUN ÇIPLAK, N. (2013). "Tahtacılar ve Tahtacı Ocaklarına Bağlı Oymakların Yerleşim Alanları". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 33-54.
- ÇIBLAK, N. (2003). "Mersin Tahtacı Kültüründeki Terimler Üzerine Bir Deneme". *Folklor / Edebiyat*, C. IX, S. XXXIII, 217-238.
- ÇIBLAK, N. (2005). *Mersin Tahtacıları*. Ankara: Ürün Yayınları.

- DİLÇİN, C. (1983). “Türkiye Türkçesinin Sözvarlığı ve Tarihsel Sözlüğü”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1980-1981, Ankara: TDK Yayınları, 23-38.
- ДУБИНСКИЙ, А. (2005). основы караимской религии. *крымские караимы, происхождение, этнокультура, история*, Симферополь, с. 38-56.
- ERDEN, A. (1995). “Tahtacıların Günümüz Kültürel Yapılarından İzlenimler”. *I. Akdeniz Yöresi Türk Toplulukları Sosyo-Kültürel Yapısı (Tahtacılar) Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ERÖZ, M. (1964). “Silifke’de Bir Alevî, Tahtacı Köyü: Kırtıl”. *İş ve Düşünce*, XXX, 247, 25-33.
- ERÖZ, M. (1990). *Türkiye’de Alevilik ve Bektâşilik*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- FIĞLALI, E. R. (1981). “Tahtacılar”. *Türk Ansiklopedisi*, 30/352.
- GÜLÇİÇEK, A. D. (2004). *Alevilik (Bektaşilik, Kızılbaşlık) ve Onlara Yakın İnançlar*. 1. C, Köln: Anadolu Etnografyası Araştırma ve Kültür merkezi Yayınları.
- GÜNŞEN, A. (2007). “Gizli Dil Açısından Alevilik-Bektaşilik Erkân ve Deyimlerine Bir Bakış”. *Turkish Studies*, Volume 2/2, Spring, 328-350.
- HALAÇOĞLU, Y. (2009). *Anadolu’da Aşiretler, Cemaatler ve Oymaklar (1453-1650)*. I-II-III-IV-V-VI. Cilt. Ankara.
- KALAFAT, Y. (1995). “Halk İnançlarımızda Hususiyle Tahtacılar Ayna”. *I. Akdeniz Yöresi Türk Toplulukları Sosyo-Kültürel Yapısı (Tahtacılar) Sempozyumu Bildirileri (26-27 Nisan 1993 Antalya)*, Kültür Bakanlığı: 1628, Ankara: Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları: 205, Seminer Kongre Bildirileri Dizisi: 42, 75-106.
- KIRZIOĞLU, F. (1992). *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar*. Ankara: TTK Yayınları.
- Kubbealtı Lugati/Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (2005), İstanbul: Mas Matbaacılık.
- KUDAR, A. (1997). *Tahtakuşlar Sözlüğü*, Tahtakuşlar Köyü Özel Etnografya Galerisi Kültür Yayınları, No: 4, No: 5, Balıkesir 1997.
- KUDAR, A. (1997). *Tahtakuşlar Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Tahtakuşlar Köyü Özel Etnografya Galerisi Kültür Yayınları, No: 4, No: 5, Balıkesir 1997.
- KÜÇÜK, M. (1995). *Horasan’dan İzmir Kıyılarına Alevi Türkmenler Cemaat-ı Tahtacıyan*. İstanbul: Nefes Yayınları.
- MECEK, S. (2014). *Serik Yöresi Tahtacı Alevilerinin Halk Bilgisi Ürünleri Üzerine Bir İnceleme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon: Afyonkarahisar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

- MUTLU, H. K. (2011). “Balıkesir ve Batı Anadolu Yöresi Tahtacı Türkmenleri”. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter; 1557-1566*.
- ÖZBAYRI, K. (1972). *Tahtacılar ve Yörükler*. Paris: Adrien Maisonneuve.
- ÖZKIRIMLI, A. (1990). *Alevilik-Bektaşilik*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- ÖZBEK, E. E. (2015). Türkiye’de “Söz Varlığı” Çalışmaları ve Bunlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme”. *Akademik Kaynak (Akad)*, 3/5, 23-38.
- SELÇUK, A. (2005). *Tahtacılar*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- SEYİRCİ, M. (2007). *Batı Akdeniz Bölgesi Tahtacıları*. İstanbul: Derin Yayınları.
- SÜMER, F. (1962). “Ağaçeriler”. *Bellekten* 26/103, 521-528.
- SÜMER, F. (1980). *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları* (İlavelerle 3. Baskı). İstanbul.
- TANAL, Ö. (2008). *Gelenekleri ve Günlük Yaşamlarıyla Antalya Tahtacıları*. Antalya: Antalya Kent Müzesi Projesi Yayınları.
- TOROS, T. (1938). *Toroslarda Tahtacı Oymakları*. Mersin: Mersin Halkevi Basımı.
- TDV İslâm Ansiklopedisi (2010). 39. Cilt, s. 436-437.
- TÜRKAY, C. (1979). *Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak Aşiret ve Cemaatlar*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- YETİŞEN, R. (1986). *Tahtacı Aşiretleri (adet, gelenek be görenekleri)*, Memleket gazetecilik ve matbaacılık: İzmir Narlıdere.
- YILDIRIM DİLAVER, K. (2013). *Bergama Yöresi Tahtacı ve Çepni Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı.
- YÖRÜKÂN, Y. Z. (2002). *Anadolu’da Aleviler ve Tahtacılar*. (Eklerle Yayına Hazırlayan Turhan Yörükân). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 2104, Yayınlar Dairesi Başkanlığı Başvuru Kitapları Dizisi: 56.

IRK BİTİĞ ADLI ESERİN SÖZ DİZİMİ ÜZERİNE TESPİTLER

Özgür AY*

Özet

Kâğıda yazılı Köktürk harfli metinlere bugün Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya’da bulunan 50’ye yakın katalogda rastlanmış olsa da bunlar arasında en hacimli ve tam olanı *Irk Bitig* adlı eserdir. Bu eser, bugün İngiltere’de British Library bünyesinde kayıtlı olan Köktürk ve Uygur alfabesi ile yazılmış 441 yazma eserden biridir. 1900-1916 yılları arasında Orta Asya’da üç farklı araştırma gezisine katılan Marc Aurel Stein (1862-1943) tarafından Doğu Türkistan’da Dunhuang yakınlarındaki Bin Buda Mağaraları’nda bulunmuştur. Eski Uygur Türkçesi Dönemi eserlerinden biri olan *Irk Bitig*, British Museum Doğu Yazmaları bölümünde Or. 8212/161 katalog numarası ile muhafaza edilmektedir. Eser 104 sayfadır ve bir fal kitabıdır. Kâğıt üzerine Köktürk harfleri ile yazılmış 809 satırdan oluşmaktadır. Yazmanın ketebe kaydında On İki Hayvanlı Türk Takvimi’ne göre “pars yılının ikinci ayının on beşinde” yazıldığı belirtilmiştir. Bu tarih, Thomsen ve Tekin’e göre IX. yüzyılın başları, Hamilton ve Bazin’e göre ise X. yüzyılın başlarına (930 yıllarına) tekabül etmektedir. Eser üzerinde ilk çalışmayı 1912 yılında Vilhem Thomsen yapmıştır. Eser, 1912 yılından günümüze kadar Orkun, Malov, Ikeda ve Tekin’in çalışmaları başta olmak üzere pek çok araştırmaya konu olmuştur.

Bugüne kadar eser üzerinde yapılan çalışmalardan farklı olarak bu bildiri, *Irk Bitig* adlı eserin söz dizimi üzerine hazırladığımız ve şu anda dizgisi devam eden daha geniş çaplı bir çalışmadan elde ettiğimiz verilerin bir kısmını içermektedir. *Irk Bitig*’in cümle incelemesi yapılırken Karahan tarafından hazırlanan *Türkçede Söz Dizimi* (1995) adlı eserde kullanılan tasnif ve inceleme yöntemi esas alınmıştır. Bu bildiride *Irk Bitig*’in yeniden okunmasına ve anlamlandırılmasına çalışılmamış, Emine Yılmaz ve Nurettin Demir tarafından 2013 yılında yayıma hazırlanan Tekin’e ait *Irk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı*

* Doç. Dr., Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ozgur.ay@usak.edu.tr

adıyla Türk Dil Kurumu yayınları arasında yer alan eser kullanılmıştır. Tekin tarafından eserin çeviri yazısı oluşturulurken orijinal metne yapılan eklemeler çıkarılmış; eserde geçen ve cümle olarak işaretlenmiş 325 cümle söz dizimi bakımından incelenmiştir. Bildiri sınırlarını aşacağı için, bu çalışmada *Irk Bitig*'in söz dizimi özelliklerinden “kelime grupları” ile ilgili tespitlere yer verilecek, “cümlelerin öğeleri” ve “cümle çeşitleri” ile ilgili tespitlere ise değinilmeyecektir.

Anahtar Kelimeler: *Irk Bitig*, Eski Uygur Türkçesi, söz dizimi, kelime grupları.

1. Giriş

Türk dilinin ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemektedir. Dilimizi yazılı eserler üzerinden takip edemediğimiz ve dilciler tarafından “karanlık dönem” olarak nitelendirilen Ana Altayca Dönemi, İlk Türkçe Dönemi ve Ana Türkçe-Ana Çuvaşça Dönemi gibi dönemlerinin olduğu ortaya konulmuştur. Bu dönemlerin ortak özelliği yazılı metinlerle takip edilememesidir.

Şu anki bilgilerimize göre Türk yazı dili tarihinin başlangıç noktası ise Eski Türkçe Dönemi'dir. Eski Türkçe Dönemi, Türk dilinin yazılı ürünler vermeye başladığı ilk dönemdir. Günümüzde Eski Türkçe Dönemi, VII-XIII. yüzyıllar arasındaki dönemi kapsamakta ve kendi içinde üç tarihî döneme ayrılmaktadır. Bu dönemde Türk dili, biri Orhun Türkçesi ve sonrasında Eski Uygur Türkçesi diğeri de Karahanlı Türkçesi olmak üzere üç ayrı yazı dili hâlinde yaşamıştır.

Eski Türkçe Dönemi'nde Türkler, kullandıkları damgalar ve eşyaların sembolleştirilmesi ile kendi düşünce sistemlerinden çıkan harfler de üretmişlerdir. Köktürk işaretleri adı verilen bu harflerin runik kökenli olduğunu söyleyen araştırmacılar da bulunmaktadır. Türkler, bizzat kendi düşünce sisteminden çıkmış işaretlerle adlarını, duygularını, düşüncelerini ve tarihlerini önce taşlara ve kullandıkları eşyaların üzerine kazımışlar; daha sonra bunlarla kitaplar da yazmışlardır. Bu tür yazmaların en önemlisi, Doğu Türkistan'da bulunan *Irk Bitig* adlı eserdir.

1.1. *Irk Bitig*

Irk Bitig ya da “Fal Kitabı” adlı eserin en önemli özelliği, Köktürk işaretleri ile kitap biçiminde yazılmış ve bize kadar gelebilmiş tek eser olmasıdır. Eser, Köktürk işaretleri ile yazılmış olmasına rağmen Uygurlar döneminden kalmıştır. Uygurlar, Uygur yazısını geliştirmeden evvel erken dönemlerde Köktürk işaretlerini kullanmışlar ve bu işaretlerle birçok *bitig* ve *bengütaş* da bırakmışlardır. Bu bakımdan *Irk Bitig*, Köktürk işaretlerinin kâğıt üzerinde kullanıldığı bir Uygur dönemi eseridir.

Bu eser bulunmadan önce, bazı araştırmacılar Köktürk işaretlerinin sadece taşta kazınmak için oluşturulduğu yönünde bir fikir ortaya atmışlarsa da *Irk Bitig* bu fikrin doğru olmadığını göstermiştir. Kitabın adı 101. sayfada açıkça *Irk Bitig* olarak kaydedilmiştir. Sözcük anlamı *irk* “fal”, *bitig* ~ *betik* “kitap” demektir.

Yazma hâlindeki eserin tek nüshası, hâlen Londra’da British Museum Doğu Yazmaları bölümünde 8212 numarada kayıtlıdır. Buraya Marc Aurel Stein (1862-1943) tarafından Doğu Türkistan’dan, Tun-huang’da Bin Buda Mağaraları civarındaki mabetlerde bulunarak getirilmiştir.

Irk Bitig’in yazarına ve kim için yazıldığına gelince, önceleri bu kitabın İsiğ Sangun ile İtaçuk adlarında iki Budist mürit için yazıldığı sanılıyordu. *Irk Bitig*’in hatime kısmını inceleyen Hamilton bu küçük kitabın Taygüntan Manastırında genç bir mürit tarafından ağabeyi Sangun İtaçuk için yazılmış olduğunu açıkça ortaya koymuştur (Tekin, 2013: 13).

Eser, hatime bölümünden anlaşıldığına göre, “Pars yılının ikinci ayının on beşinci gününde” yazılmıştır. Louis Bazin bu tarihin 17 Mart 930 tarihine ya da 4 Mart 942 tarihine denk geldiğini ileri sürmüştür. Marcel Erdal ise bu yapıtı, VIII ve IX. yüzyıldan kalma I. grup en eski Türkçe metinler arasına koymaktadır (Tekin, 2013: 13). Erdal’ın bu değerlendirmesine katılan Tekin, “*Dil ve yazım özellikleri, Irk Bitig*’in X. yüzyıldan daha eski bir tarihte, IX. yüzyılın ortalarında, hatta başlarında yazılmış olabileceğini gösteriyor.” demektedir (2013:13).

Eser, küçük bir kitap hâlinindedir. Sarı renkli ve kalın bir kâğıda yazılmıştır. Yazma 57 yapraktan ibarettir. Kitapçığın boyu 13,6 cm, eni de 8 cm’dir. Sayfalar birbirine dikilmemiş, sağlam bir tutkal ile birbirine yapıştırılmıştır. Aradan geçen uzun zamana rağmen eserde kullanılan kâğıt ve tutkal, özelliğini yitirmemiştir. Sayfa köşeleri ve dış yaprakları oldukça yıprandığından eserin zamanında çok fazla okunduğu anlaşılmaktadır.

Türkçe metin 5. yaprağın art sayfasında başlamakta ve 57. yaprakta sona ermektedir. Buna göre, Türkçe metin 104 sayfadan ibaret olmaktadır. Kitabın son 2 sayfasında kırmızı renkli mürekkeple yazılmış kısa bir hatime vardır. Yazmanın ilk dokuz sayfası ile son üç sayfasının aslında boş olduğu, bu sayfaların daha sonra Çince yazılarla doldurulduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Türkçe metnin son üç sayfası ile 1 ve 101. sayfalarının kenarlarında da Çince yazılar vardır (Tekin, 2013: 13).

Irk Bitig'in başka eserlere benzemeyen son derece ilgi çekici bir yapısı ve üslubu vardır. Her falın başında falın numarasını gösteren üç dizi hâlinde 1-4 arasında değişen küçük daireler bulunmaktadır. Falına bakmak isteyen kişi, dört yüzünden her birinde 1-4 arasında küçük daireler bulunan bir zarı üç defa atarak hangi numaralı falın kendi falı olduğunu öğrenir. Her fal, “*öylece biliniz iyidir*” veya “*öylece biliniz kötüdür*” şeklinde bir yorum cümlesi ile bitmektedir. Günlük dilin kelimelerinin de bolca kullanıldığı eserde bazı adetler, inanışlar ve masal unsurları da yer almaktadır.

1.2. *Irk Bitig* ile İlgili Çalışmalar

Irk Bitig adlı eserin ilk yayımı bu alandaki pek çok ilk yayımın da sahibi olan Wilhelm Thomsen tarafından 1912 yılında *Journal of Royal Asiatic Society*'de yapılmıştır (1912: 190-214). Thomsen'in bu yayını 1938 yılında Hüseyin Namık Orkun tarafından Türkçeye çevrilmiş ve bazı düzeltmelerle birlikte *Eski Türk Yazıtları* adlı kitabının ikinci cildinde yayımlanmıştır (1938: 71-93). S. Ye. Malov da Thomsen'in yayını Rusçaya çevirmiş, 1951 yılında *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti* adıyla yayımlamıştır (1951: 80-92).

Irk Bitig'in tam olarak çözülemeyen veya sorunlu olan bazı kelime ve kelime grupları ile ilgili olarak Sir Gerard Clauson (1961) ve Marcel Erdal (1977) da birer makale yazmışlardır. James Hamilton (1973) Teruyuki İkedada

(1984) ve Adám Molnár (1996) gibi araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar da önemlidir.

Talát Tekin tarafından İngilizce olarak 1993 yılında *Turcologica* dizisinde *Irk Bitig: The Book of Omens* adıyla yayımlanan çalışma daha sonra İngilizce yayındaki pek çok hata düzeltilerek *Irk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı* adıyla Türk Dil Kurumunda yayımlanmıştır. Bu kitabın baskısı bittiği için çalışma son olarak Emine Yılmaz ve Nurettin Demir tarafından 2013 yılında yayıma hazırlanmış ve Türk Dil Kurumu yayınları arasında yer almıştır. Son yıllarda *Irk Bitig* ile ilgili bazı popüler yayınlar da yapılmıştır.

1.3. Yöntem

Bu alışma, *Irk Bitig* adlı eserin söz dizimi üzerine hazırladığımız ve şu anda dizgisi devam eden daha geniş çaplı bir çalışmadan elde ettiğimiz verilerin bir kısmını içermektedir. *Irk Bitig*'in cümle incelemesi yapılırken Karahan tarafından hazırlanan *Türkçede Söz Dizimi* (1995) adlı eserde kullanılan tasnif ve inceleme yöntemi kullanılmıştır. Bilindiği gibi “söz dizimi” incelemeleri genel olarak 3 başlık altında yapılmaktadır: 1. Kelime Grupları, 2. Cümlenin geleri, 3. Cümle eşitleri. Bildiri sınırlarını aşacağı için, bu çalışmada *Irk Bitig*'de kullanılan “kelime grupları” ile ilgili tespitlere yer verilecek, “cümlenin ögeleri” ve “cümle eşitleri” ile ilgili tespitlere ise değinilmeyecektir.

Bu bildiride *Irk Bitig*'in yeniden okunmasına ve anlamlandırılmasına çalışılmamış; Emine Yılmaz ve Nurettin Demir tarafından 2013 yılında yayıma hazırlanan Tekin'e ait *Irk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı* adıyla Türk Dil Kurumu yayınları arasında yer alan eser kullanılmıştır. Tekin tarafından eserin eviri yazısı oluşturulurken orijinal metne yapılan eklemeler çıkarılmış; eserde geçen ve cümle olarak işaretlenmiş 325 cümle söz dizimi bakımından incelenmiştir. rnek olarak verilen cümlelerin sonunda sırasıyla Tekin'in kitabına göre “*fal sayısı.cümle numarası-eviri yazı sayfa numarası/aktarma sayfa numarası*” verilmiştir. Cümlelerin eviri yazı Şekillerinde ve anlamlarında herhangi bir değişikliğe gidilmemiş, Tekin'in eviri yazısı ve anlamlandırmaları aynı Şekilde kullanılmıştır.

2. *Irk Bitig*'de Kelimeler ve Kelime Grupları

zkan vd. kelime gruplarını, *birden çok kelimededen oluşan, yapısında ve anlamında bir bütünlük bulunan, cümle içinde tek öge olarak işlem gören söz dizisi* olarak tanımlarken (2016: 45); Korkmaz, *cümle içinde kavramlar arasında ilişki kurmak üzere birden çok kelimenin belirli kurallar ile yan yana getirilmesinden oluşan, yapı ve anlamındaki bütünlük dolayısıyla cümle içinde tek bir nesne veya hareketi karşılayan ve herhangi bir yargı bildirmeyen kelimeler topluluğu* olarak tanımlamaktadır (1992: 100). Karahan ise *Türkçede Söz Dizimi* adlı eserinde kelime gruplarını, “*Bir varlığı, bir kavramı, bir*

niteliği, bir durumu veya bir hareketi karşılamak üzere, belirli kurallar içinde yan yana gelen kelimeler topluluğu” olarak tanımlamakta ve Türkçede kullanılan kelime gruplarını 14 başlık altında toplamaktadır (1995: 11):

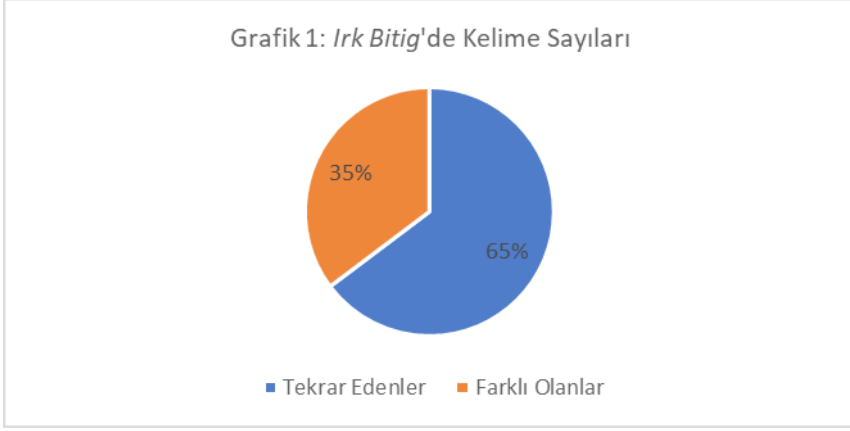

Şekil 1: Karahan'a Göre Kelime Grupları

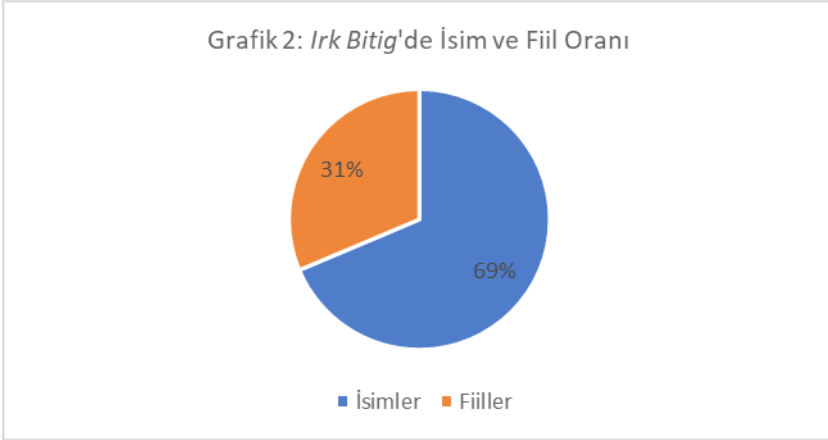
Türkçede varlık, kavram, nitelik, durum ve hareketler, kelime ve kelime grupları ile karşılanır. İki dil birliği arasındaki fark, kelime grubunun bir kelimeler topluluğu oluşudur (Karahan, 1995: 11). Kelime grupları rastgele değil bir ihtiyaç sonucunda ortaya çıkarlar. Yeni bir kavram, nesne veya hareketi karşılamamanın çeşitli yolları vardır. Bu yollardan biri de bildirişme yani kelime grubu oluşturmaktır (Özkan vd., 2016: 45-46). Karahan'a göre kelime gruplarının meydana getirilmesine iki sebeple ihtiyaç duyulmaktadır: 1. Tek kelime ile karşılanamayan varlık, kavram, nitelik, durum ve hareketleri karşılamak. 2. Varlık, kavram, nitelik, durum ve hareketleri, anlamlarını genişleterek, belirterek, pekiştirerek, niteleyerek karşılamak (1995: 11).

İrk Bitig adlı eser hem ait olduğu dönem hem yazımında kullanılan harfler hem de eşi benzeri olmayan tür özellikleri ile dil tarihimizde oldukça özel bir yere sahiptir. Bu açıdan, *İrk Bitig*'de geçen kelimelerin ve kelime gruplarının incelenmesi, o dönemin böyle bir türün yazımında kullanılan Türkçesinin özelliklerini vermesi bakımından önemlidir.

İrk Bitig'de toplam 1.293 kelime geçmektedir. Bunlardan mükerrer olanlar çıkarıldığında 456 farklı sözcüğün kullanıldığı görülmektedir.

Bu 456 sözcükten de 313'ü isim, 143'ü ise fiildir.

Irk Bitig'de en sık geçen isim “*anca*”, en sık geçen fiil ise “*bil-*”tir.

İsimler	Sayı	Fiiller	Sayı
<i>anca</i>	61	<i>bil-</i>	67
<i>ol</i>	50	<i>ti-</i>	64
<i>edgü</i>	47	<i>bar-</i>	41

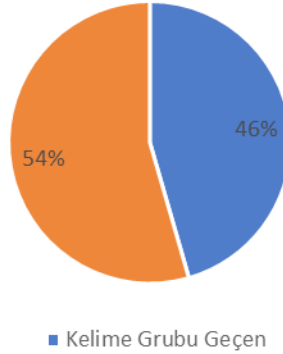
Tablo 1: *Irk Bitig*'de Sık Geçen İsim ve Fiiller

Irk Bitig'de geçen cümleler, genellikle kısa cümlelerden oluşmasına rağmen “kelime grupları” açısından incelendiği zaman, bu tarz bir eserin ne tür özelliklere sahip olabileceği ile ilgili bazı tespitler yapılabilir. *Irk Bitig*'de geçen 325 cümleden 177 tanesinde hiç kelime grubu kullanılmamıştır. Eserde geçen cümlelerin yarısından fazlasında kelime grubu kullanılmamış olması; varlık, kavram, nitelik, durum ve hareketlerin anlamlarını genişleterek, belirterek, pekiştirerek ve niteleyerek karşılama ihtiyacının duyulmadığı anlamına

gelmektedir. Bu da şüphesiz eserin dilinin oldukça basit ve anlaşılır olduğunu bize göstermektedir.

Grafik 3: Kelime Gruplarına Göre Cümleler

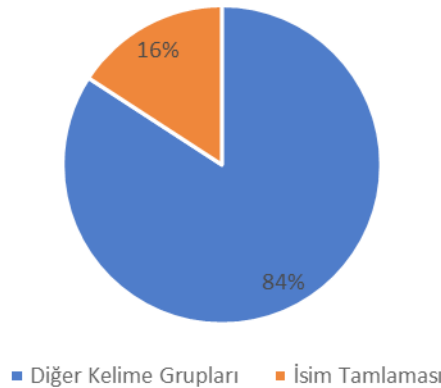
Eserde geçen 148 cümlede ise toplam 317 kelime grubunun kullanıldığı tespit edilmiştir. *Irk Bitig*'de kullanılan kelime gruplarını şu şekilde incelemek mümkündür:

2.1. İsim Tamlamaları

İsim tamlaması, bir isim unsurunun, iyelik sistemi içinde bir başka isim unsuruyla kurduğu kelime grubudur (Karahana, 1995: 13).

Irk Bitig'de geçen cümleler incelendiğinde isim tamlamalarının sıfat tamlamalarından sonra en çok kullanılan kelime grubu olduğu görülür. Eserde geçen 317 kelime grubundan 50'si isim tamlamasıdır. *Irk Bitig*, isim tamlamaları açısından incelendiği zaman, tespit edilen isim tamlamalarının "iyelikli" veya "iyeliksiz" olarak kurulabildiği görülür.

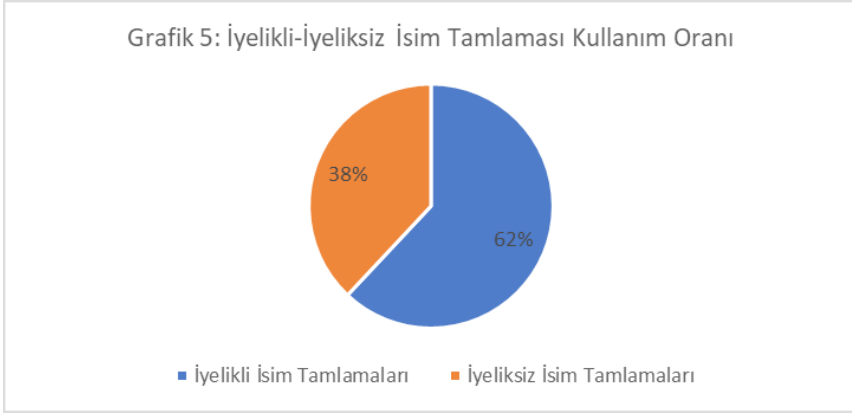
Grafik 4: İsim Tamlamalarının Kullanım Oranı

Bilindiği gibi Eski Türkçede “eksiz ad tamlaması meselesi” bulunmaktadır. (Tokyürek-Pekacar, 2014: 9-38) Eski Türkçe Dönemi’nde, özel adlarla kurulan tamlamalarda genellikle iyelik ekleri kullanılmaz: Türuk+ø bodun+ø “Türk milleti” (KT G6), Tabgaç+ø kagan+ø “Çin hakani” (KT G11), Türk+ø beyler+ø “Türk beyleri” (KT G10), Ötüken+ø yış+ø “Ötüken ormanı” (KT G3), kögmen+ø yış+ø “Sayan dağları” (KT D35) gibi örnekler $ad_0 + ad_0$ şeklinde kurulmuşlardır.

Bu tür yapıları Hatipoğlu (1972: 18-20), Adams (1981: 33-34) ve Şirin (2012: 259-260) “eksiz ad tamlaması” olarak kabul etmekte, Mert de “*Orhun Yazıtlarında Kullanılan İşaretsiz (/ø./) Görev Öğeleri*” (2008: 4) başlıklı yazısında bu tür yapıları “belirtisiz ad tamlaması” olarak göstermektedir. Eraslan ise, bu tür tamlamaları ad tamlamaları başlığında incelemiştir; ancak bunların sıfat tamlaması da olabileceğini belirtmiştir (2012: 495). Diğer taraftan Grönbech (1936), Poppe (1966), Gabain (2000: 63) ve Johanson (2004: 9) gibi araştırmacılar bu tür yapıların sıfat tamlaması olduğu görüşündedirler (Tokyürek ve Pekacar, 2014: 16-17).

Irk Bitig’de 50 isim tamlamasının kullanıldığı görülmüştür. Bunlardan 31’i iyelikli, 19’u ise iyeliksiz isim tamlaması kuruluşundadır.

Irk Bitig’de belirtilen isim tamlaması kullanımına ilişkin 3 örnek tespit edilmiştir: *adıgıñ karnı* (6.2-19/27), *togan kuşuñ tırñgakı* (44.3-23/31), *ton-guzuñ azığı* (6.2-19/27).

Eserde kullanılan belirtisiz isim tamlamalarından da 28’i iyelikli belirtisiz isim tamlaması şeklindedir: *alku kentü ülügi* (66.3-26/34), *alp er oğlu* (55.1-25/33), *bay er koñı* (27.1-22/30), *böri ağzı* (27.3-22/30), *bu ırk başı(n-ta)* (57.7-25/33), *çıgañy er oğlu* (30.1-22/30), *kañgım sabı* (58.3-25/33), *kanlık süsi* (63.1-25/33), *kara kamag süsi* (63.4-25/33), *kekük tezeki* (23.1-21/29), *kentü ülügi* (66.3-26/34), *kerekü içi* (18.1-21/29), *kişi oğlu* (15.2-20/28), *kişi oğlu* (2.3-19/27), *kiyik oğlu* (15.2-20/28), *kiyik oğlu* (45.1-24/32), *kul sabı*

(54.1-25/33), *kuş oğlu* (15.2-20/28), *kuzgun sabı* (54.1-25/33), *ögüm öti* (58.3-25/33), *semiz at ağzı* (65.1-26/34), *sü yiri* (55.2-25/33), *tanım tüsi* (3.2-19/27), *Tenğri kutı* (15.3-20/28), *Tenğri küçi* (17.2-20/28), *tığ at kudruķı* (50.1-24/32), *togan kuş tırnğaki* (44.2-23/31), *ügüz kuşı* (43.1-22/31).

Eserde geçen 19 örnekte ise iyeliksiz belirtisiz isim tamlaması kullanımına rastlanmıştır: *bars kiyik* (31.1-22/30), *bars kiyik* (49.1-24/32), *bars yıl* (67.1-26/34), *çıntan ıgaç* (4.2-19/27), *ırk bitig* (66.2-26/34), *kugu kuş* (35.3-22/30), *kugu kuş* (35.4-22/30), *kün ortu* (24.2-21/29), *Tay-gün-tan manıstan* (67.1-26/34), *togan kuş* (4.1-19/27), *togan kuş* (44.1-23/31), *togan kuş* (44.2-23/31), *togan kuş* (44.3-23/31), *togan kuş* (64.1-26/34), *turnya kuş* (61.1-25/33), *tün ortu* (24.2-21/29), *yagak ıgaç* (56.2-25/33), *yol tenğri* (2.1-19/27), *yol tenğri* (48.1-24/32).

İrk Bitig'de isim tamlamalarının cümle içerisinde kullanımına ilişkin örneklerden bazıları şunlardır:

- ❖ *Adıngın karnı* yarılmış, *tonğuzunğ azığı* sınımış *tir*. / Ayının karnı yarılmış, domuzun azı dişleri kırılmış, der. (6.2-19/27)
- ❖ *Kiyik oğlu men*. / Geyik yavrusuyum. (45.1-24/32)
- ❖ *Kul sabı* begiñgerü ötüñür, *kuzgun sabı* tenğrigrerü yalbarur. / Kölenin sözü beyinden ricadır, kuzgunun sözü Tanrı'ya yakarıştır. (54.1-25/33)
- ❖ *Ögüm ötin* alayın, *kañgum sabın* tınğlayın, *tip kelmiş tir*. / Anamın öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye (geri) gelmiş, der. (58.3-25/33)
- ❖ *Turnya kuş* tüşnekiñge konmış. / Turna kuşu tüneğine konmuş. (61.1-25/33)
- ❖ *Bu ırk bitig* edgü ol. / Bu fal kitabı iyidir. (66.2-26/34)
- ❖ *Karı yol tenğri* men. / Yaşlı yol tanrısıyım. (48.1-24/32)

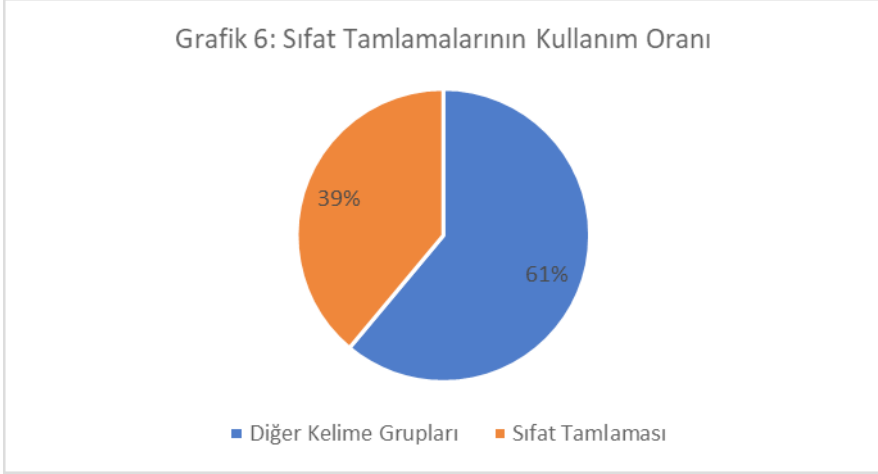
2.2. Sıfat Tamlamaları

Sıfat tamlamaları, bir isim unsurunun bir sıfat unsuruyla nitelendiği veya belirtildiği kelime grubudur (Karahan, 1995: 18).

İrk Bitig'de geçen cümleler incelendiğinde en çok kullanılan kelime grubunun sıfat tamlamaları olduğu görülmektedir. Eserde geçen 317 kelime grubundan 123'ü sıfat tamlamasıdır: *āk at* (19.1-21/29), *āk bi* (5.2-19/27), *āla at(lıg)* (2.1-19/27), *āla atlıg yol tenğri* (2.1-19/27), *alp er* (55.1-25/33), *altun baş(lıg)* (8.1-19/27), *altun başlıg yılan* (8.1-19/27), *altun budl(a)lug* (5.6-19/27), *altun budl(a)lug buğra* (5.6-19/27), *altun kanatlıg* (3.1-19/27), *altun kanatlıg talım kara kuş* (3.1-19/27), *altun kurugsak* (8.2-19/27), *altun örgin* (1.2-19/27), *altun tuyug(lug)* (5.3-19/27), *altun tuyuglug adgır* (5.3-

19/27), *amrak oğlanım* (66.1-26/34), *antag alp* (10.3-20/28), *antag alp* (40.2-23/31), *antag küçlüg* (20.5-21/29), *antag küçlüg* (3.3-19/27), *antag küçlüg* (60.4-25/33), *an̄yig edgü* (18.10-21/29), *an̄yig edgü* (5.11-19/27), *anyig edgü* (55.5-25/33), *an̄yig edgü* (64.4-26/34), *an̄yig yablak* (22.4-21/29), *an̄yig yablak* (36.3-23/31), *āz emgek* (57.7-25/33), *bay er* (27.1-22/30), *bed[ük] tiz* (60.2-25/33), *beg er* (5.1-19/27), *bir bukursı* (25.1-21/29), *bir karı öküz* (37.1-23/31), *bir tabıku* (32.1-22/30), *boş koñy* (29.2-22/30), *boz bulut* (53.1-24/32), *bu ırk* (57.7-25/33), *bu ırk bitig* (66.2-26/34), *burua guru* (67.1-26/34), *çıgan̄y er* (30.1-22/30), *edgü söz sab* (11.1-20/28), *edgü söz sab* (7.2-19/27), *eki öküz* (25.1-21/29), *eki yarlıg kişi oğlu* (2.3-19/27), *ekinti ay* (67.1-26/34), *erklig sabçı* (55.2-25/33), *esnegen bars* (10.1-20/28), *esri amga* (49.3-24/32), *esri in̄gek* (41.1-23/31), *esri irkek buzagu* (41.3-23/31), *esri togan kuş* (4.1-19/27), *irkek buzagu* (41.3-23/31), *irkek yunt* (24.1-21/29), *isig Sangun İtaçuk* (67.1-26/34), *kara bulut* (53.2-24/32), *kara kamag* (63.4-25/33), *kara kuş* (3.1-19/27), *kara kuş* (43.2-23/31), *kara kuş* (51.1-24/32), *karı öküz* (37.1-23/31), *karı üpgük* (21.1-21/29), *karı yol ten̄gri* (48.1-24/32), *kızıl kaya* (51.2-24/32), *kiçig di[n]tar* (67.1-26/34), *kobı atlıg* (36.1-23/31), *kop esen tükel* (15.3-20/28), *kök boymul* (64.1-26/34), *kök boymul togan kuş* (64.1-26/34), *körük-lüg kaya* (64.2-26/34), *kuşlug ıgaç* (56.2-25/33), *men̄glic beg* (5.10-19/27), *min̄g tabıku* (32.3-22/30), *ortu yir* (49.2-24/32), *oyma er* (29.1-22/30), *öng yir* (17.1-20/28), *özlük at* (17.1-20/28), *sarıg at(lıg)* (11.1-20/28), *sarıg atlıg sabçı* (11.1-20/28), *semiz at* (65.1-26/34), *sıgun kiyik* (60.1-25/33), *talım kara kuş* (3.1-19/27), *talım kara kuş* (43.2-23/31), *talım kara kuş* (51.1-24/32), *talım urı* (40.1-23/31), *teglük kulun* (24.1-21/29), *tengrilig kurtga* (13.1-20/28), *tıg at* (50.1-24/32), *titir buğra* (20.1-21/29), *tokuz arlı* (60.1-25/33), *tokuz arlı sıgun kiyik* (60.1-25/33), *tokuz kat* (50.2-24/32), *tokuz kat üçürgün̄g* (50.2-24/32), *tokuz on boş koñy* (29.2-22/30), *toruk at* (16.1-20/28), *tört bulun̄g* (28.3-22/30), *tört bulun̄gtaki edgü(si) uyur(i)* (28.3-22/30), *ulug eb* (9.1-20/28), *utru yir(de)* (16.3-20/28), *uzun tonlug* (22.1-21/29), *uzun tonlug* (42.1-23/31), *üç bolug* (19.1-21/29), *üçünç kunçuy* (5.8-19/27), *üçünç yıl* (15.3-20/28), *ügringe kutlug adgır* (56.1-25/33), *üküş atlıg* (36.1-23/31), *ürün̄g esri in̄gek* (41.1-23/31), *ürün̄g esri irkek buzagu* (41.3-23/31), *ürün̄g esri togan kuş* (4.1-19/27), *ürün̄g in̄gen* (5.5-19/27), *ürün̄g köpük* (20.2-21/29), *yagaklıg tograk* (64.2-26/34), *yalım kaya* (40.1-23/31), *yalım kaya* (49.3-24/32), *yargun kiyik* (62.1-25/33), *yarlıg kamuç* (13.2-20/28), *yarlıg kişi oğlu* (2.3-19/27), *yaş ot* (17.2-20/28), *yāş ot* (53.3-24/32), *yaşıl kaya* (51.2-24/32), *yaylag tag* (62.2-25/33), *yazıg at(lıg)* (11.1-20/28), *yazıg atlıg yalabaç* (11.1-20/28), *yüz tabıku* (32.2-22/30).

Bu açıdan bakıldığında sıfat tamlamalarının ve isim tamlamalarının diğer kelime gruplarına oranla *Irk Bitig*'de daha çok tercih edildiği görülmektedir.

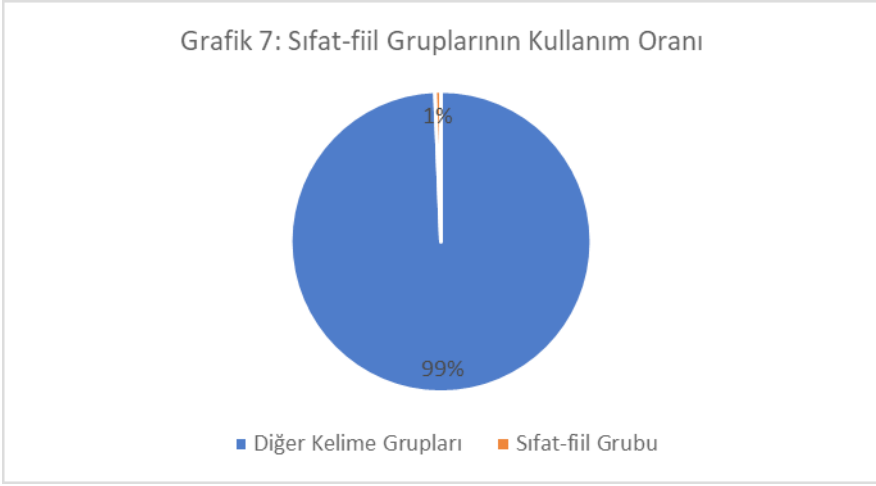

Irk Bitig'de sıfat tamlamalarının cümle içerisinde kullanımına ilişkin örnekler şunlardır:

- ❖ ***Bu ırk başında āz emgeki bar; kin yana edgü bolur.*** / Bu fal(ın) başında biraz acı var; (ama) sonra yine iyi olur. (57.7-25/33)
- ❖ ***Altun kanathg talım kara kuş men.*** / Altın kanatlı yırtıcı (bir) kartalım. (3.1-19/27)
- ❖ ***Meñglic beg ermiş.*** / (Anlaşılan) mutlu (bir) bey imiş. (5.10-19/27)
- ❖ ***Sarıg atlıg sabcı, yazıg atlıg yalabaç edgü söz sab elti kelir tir.*** / Sarı atlı haberci, yağız atlı elçi iyi haberler getirerek geliyor, der. (11.1-20/28)
- ❖ ***Tokez arlı sığun kiyik men.*** / Dokuz çatalı boynuzu olan erkek ge-yiğim. (60.1-25/33)
- ❖ ***Körüklüg kayaka konuḡpan küzleyür men, yagaklıg tograk üze tüşüpen yaylayur men tir.*** / Manzaralı kaya(lık)lara konup etrafa bakınırım, üstü cevizle dolu kavak üzerine inip yazı geçiririm, der. (64.2-26/34)

2.3. Sıfat-Fiil Grupları

Bir sıfat-fiil ile bu sıfat-fiile bağlı unsur veya unsurlardan kurulan kelime grubudur (Karahana, 1995: 21). *Irk Bitig*'de geçen cümleler incelendiğinde sıfat-fiil gruplarının kullanımının çok az olduğu göze çarpmaktadır. Eserde sıfat-fiil grubunun kullanımına ilişkin sadece 2 örnek tespit edilmiştir.

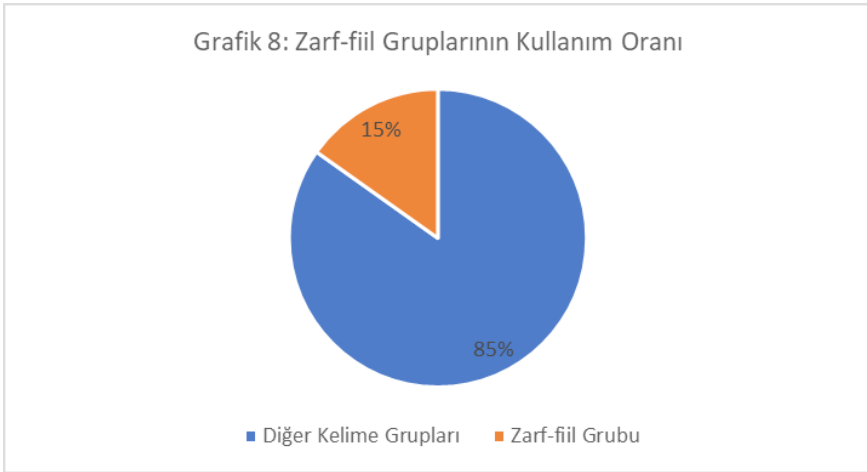
Irk Bitig'de sıfat tamlamaları en çok kullanılan kelime grubu iken sıfat-fiil gruplarının aynı oranda tercih edilmemesi dikkat çekicidir.

- ❖ *Yılka tegmişig* yuditmayın, *ayka tegmişig* artatmayın. / Bir yıla erişmişî kokutmayayım, bir aya erişmişî bozmayayım. (59.1-25/33)

2.4. Zarf-fiil Grupları

Bir zarf-fiil ile bu zarf-fiile bağlı unsur veya unsurlardan kurulan kelime grubudur (Karahan, 1995: 23). Zarf-fiil grupları, *Irk Bitig*'de geçen cümleler üzerine yapılan incelemede sıfat tamlaması ve isim tamlamasından sonra en sık görülen kelime grubudur. Eserde zarf-fiil grubunun kullanımına ilişkin 48 örnek tespit edilmiştir: *altun kurugsakımın kılıcın kesipen* (8.2-19/27), *altun örgin üze olurupan* (1.2-19/27), *anın kalıyu barıpan* (35.4-22/30), *anta turūpan* (56.3-25/33), *bed[ük] tiz üze ünüpen* (60.2-25/33), *bilin biç* (37.1-23/31), *çıntan ıgaç üze olurupan* (4.2-19/27), *ebingerü kelser* (55.3-25/33), *edgü söz sab elti* (11.1-20/28), *edgü söz sab elti* (7.2-19/27), *idişin ayakın kodupan* (42.1-23/31), *kamşayu umatın* (16.4-20/28), *kamşayu umatın* (25.2-21/29), *kamşayu umatın* (37.2-23/31), *kamşayu umatın* (39.2-23/31), *kanatınğa urup* (35.4-22/30), *körüklüg kayaka konūpan* (64.2-26/34), *kün ortu yütürüp* (24.2-21/29), *oglanın kisisin tutug urupan* (29.1-22/30), *oş iç oygalı* (29.1-22/30), *öginte kanğın̄ta öbkelepen* (58.1-25/33), *ölümte ozupan* (49.4-24/32), *sub içipen* (17.2-20/28), *tabışgan tipen* (44.1-23/31), *tag üze yol sub körüpen* (17.2-20/28), *tagda turupan* (51.3-24/32), *taluyda yatıpan* (3.2-19/27), *tanım tüsi takı tükemezken* (3.2-19/27), *Tay-gün-tan manıstantaki kiçig di[n]tar burua guru eşid[ip]* (67.1-26/34), *terisi ünğüşüpen* (44.3-23/31), *toğuz kat üçürgünğ topulğınça* (50.2-24/32), *uça umatın* (61.3-25/33), *udımag odguru* (20.4-21/29), *üç bolugta talulapan* (19.1-21/29), *ügüz kuşu kuşlayu* (43.1-23/31), *yağaklıg tograk üze tüşüpen* (64.2-26/34), *yarın aça* (40.1-23/31), *yarlıg kamıç*

bulupan (13.2-20/28), *yarlıg kamic bulupan yalgayu* (13.2-20/28), *yasiçin yalim kayag yara urûpan* (40.1-23/31), *yâş yipen* (17.2-20/28), *yatıglıg turguru* (20.4-21/29), *yaylag tagıma ağıpan* (62.2-25/33), *yıl yarumazkan* (21.1-1/29), *yiliñge*, *kudursugiñga tegi yagrıpan* (16.4-20/28), *yirin öpen* (16.2-20/28), *yış üze yaş ot körüpen* (17.2-20/28), *yoriyu barıpan* (17.2-20/28).

İrk Bitig'de zarf-fiil gruplarının cümle içerisinde kullanımına ilişkin bazı örnekler şunlardır:

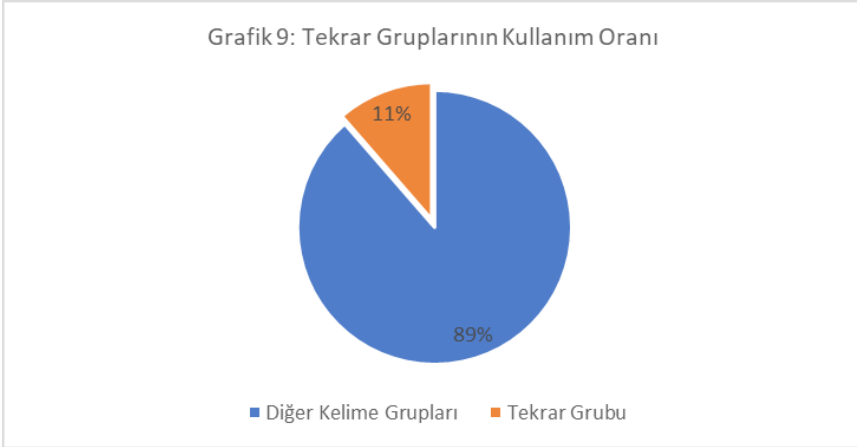
- ❖ ***Yarlıg kamic bulupan yalgayu*** *tirilmiş, ölümde ozmiş tir.* / Yağlı bir kepçe bulup yalamış, (öylece) hayatta kalmış, ölümden kurtulmuş, der. (13.2-20/28)
- ❖ ***Cıntan ıgac üze olurupan*** *meñgileyür men.* / Sandal ağacı üzerinde oturarak mutlu oluyorum. (4.2-19/27)
- ❖ *Tengri küçinge* ***tag üze yol sub körüpen, yış üze yaş ot körüpen, yoriyu barıpan, sub içipen, yâş yipen*** *ölümde ozmiş tir.* / (Sonra) Tanrı'nın inayeti ile dağ üstünde yol (ve) su görerek, dağ çayırında taze ot görerek yürüyüp gitmiş; su içip taze (ot) yiyerek ölümden kurtulmuş, der. (17.2-20/28)
- ❖ ***Udıgmaq odguru, yatıglıg turguru*** *yarıyur men.* / Uyuyanları uyandırıp yatanları kaldırıyorum. (20.4-21/29)
- ❖ *Karı üpgük* ***yıl yarumazkan*** *etdi.* / Yaşlı hüthüt (kuşu) (yeni) yıl (sabahı daha ortalık) ağarmamışken öttü. (21.1-21/29)
- ❖ ***Tokuz kat üçürgüñg topulgınça*** *teritzün tir.* / (Öyle ki) dokuz kat teyeltin yırtılıp delininceye kadar terlesinler, der. (50.2-24/32)

2.5. Tekrar Grupları

Tekrar grubu, bir nesneyi, bir hareketi karşılamak üzere eş görevli iki kelimenin meydana getirdiği kelime grubudur. (Karahan, 1995: 26)

Irk Bitig'de geçen cümleler üzerine yapılan incelemede tekrar gruplarından oldukça sık yararlandığı görülmüştür. Eserde tekrar grubunun kullanımına ilişkin 36 örnek tespit edilmiştir: *arıp ongup* (17.1-20/28), *edgüsi uyuru* (28.3-22/30), *elik kiyik* (63.2-25/33), *enġin menġin* (31.2-22/30), *enġke menġke* (31.1-22/30), *engleyü mengleyü* (49.1-24/32), *esen tükel* (15.3-20/28), *esen tükel* (42.5-23/31), *esen tüükel* (27.4-22/30), *idişimte ayakımta* (42.3-23/31), *idişin ayakın* (42.1-23/31), *idişin ayakın* (42.5-23/31), *köçürü konturu* (34.3-22/30), *oglu yutuzı* (29.3-22/30), *ogluın kişisin* (29.1-22/30), *ogluın kişisin* (29.2-22/30), *oş iç* (29.1-22/30), *otsuz subsuz* (45.2-24/32), *ögi kaġı* (35.5-22/30), *öginġe kaġınġa* (35.4-22/30), *öginte kaġınta* (58.1-25/33), *ögir(er) sebin(ür)* (15.4-20/28), *ögire sebinü* (30.3-22/30), *ögire sebinü* (31.3-22/30), *ögire sebinü* (34.4-22/30), *ögire sebinü* (49.4-24/32), *ögirer sebinür* (35.5-22/30), *ögirer sebinür* (42.6-23/31), *özi süsi* (34.4-22/30), *söz sab* (11.1-20/28), *söz sab* (7.2-19/27), *yara urüpan* (40.1-23/31), *yarın kiçe* (1.2-19/27), *yarın kiçe* (2.2-19/27), *yulkıka kişike* (53.3-24/32), *yol sub* (17.2-20/28).

Bu örnekler incelendiğinde grupta yer alan kelimeler arasında hem şekil hem de anlam ilişkisi bulunduğu görülür. Tespit edilen örnekler genellikle unsurları yakın anlamlı olan tekrar gruplarıdır.

Irk Bitig'de tekrar gruplarının cümle içerisinde kullanımına ilişkin bazı örnekler şunlardır:

- ❖ *Edgü söz sab elti kelir tir.* / İyi haberler getirerek geliyor, der. (7.2-19/27)

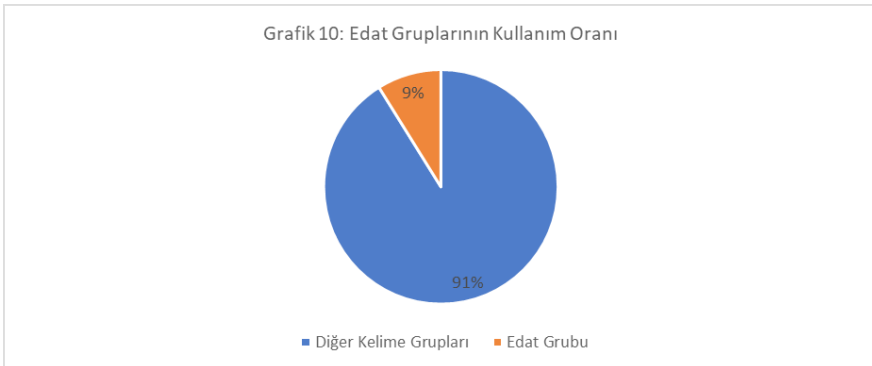
- ❖ *Yana Teᅅgri kutunta üçünç yılda kop **esen tükel** körüşmiş.* / (Bunlar) yine Tanrı lütfu ile üçüncü yılda sağ salim (buluşup) görüşmüşler. (15.3-20/28)
- ❖ ***Eᅅgin meᅅgin** bulmuş.* / Avını bulmuş. (31.2-22/30)
- ❖ ***Ögi kaᅅgi ögirer sebinür** tir.* / Anası babası neşe ve sevinç içinde, der. (35.5-22/30)
- ❖ ***İdişimte ayakımta** öᅅgi kaᅅca barır men? tir.* / Kabımdan kacağım-dan ayrı nereye gidiyorum ben? demiş. (42.3-23/31)
- ❖ *Bars kıyık **engleyü mengleyü** barmış.* / Bir kaplan avlanmaya gitmiş. (49.1-24/32)

2.6. Edat Grupları

Edat grupları, bir isim unsuru ile bir çekim edatından kurulan kelime grubudur. Bu grupta isim unsuru başta, çekim edatı sonda bulunur. Birleşme, isim unsurunun ve edatın türüne göre ekli veya eksiz olabilmektedir (Karahan, 1995: 28-29).

Irk Bitig'de geçen cümleler üzerine yapılan incelemede edat gruplarından oldukça sık yararlandığı görülmüştür. Eserde edat grubunun kullanımına ilişkin 28 örnek tespit edilmiştir: [*bulut*] *āra* (52.2-24/32), *altun örgin üze* (1.2-19/27), *ārt üze* (6.1-19/27), *bed[ük] tiz üze* (60.2-25/33), *bodun üze* (53.1-24/32), *bökiᅅge tegi* (9.2-20/28), *busanç āra* (52.2-24/32), *çıntan ıᅅaç üze* (4.2-19/27), *içimiz isig Sangun İtaçuk üçün* (67.1-26/34), *idişimte ayakımta öᅅgi* (42.3-23/31), *kamaᅅ üze* (26.2-21/29), *kamaᅅ üze* (53.2-24/32), *kamış āra* (38.1-23/31), *kamuş āra* (10.2-20/28), *katıᅅga tegi* (9.2-20/28), *ne teg* (18.1-21/29), *ne teg* (18.2-21/29), *ne teg* (18.3-21/29), *ne teg* (18.5-21/29), *ne teg* (18.7-21/29), *öᅅüm ötin alayın, kaᅅᅅüm sabın tıᅅᅅlayın, tip* (58.3-25/33), *sagır içre* (63.2-25/33), *tag üze* (17.2-20/28), *teᅅᅅgriᅅen kodı* (44.1-23/31), *yaᅅaklıᅅ toᅅrak üze* (64.2-26/34), *yazıᅅ kodı* (50.1-24/32), *yiliᅅᅅge, kudursuᅅᅅiᅅga tegi* (16.4-20/28), *yış üze* (17.2-20/28).

Grafik 10: Edat Gruplarının Kullanım Oranı

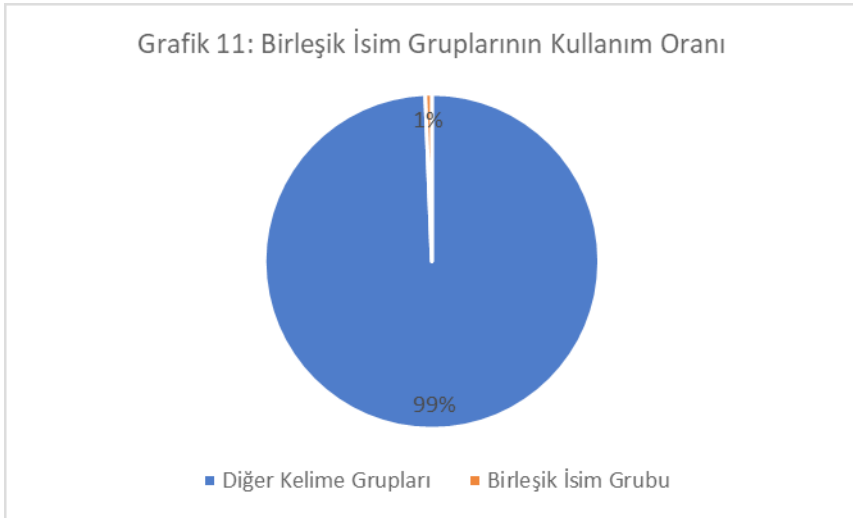

Irk Bitig'de edat gruplarının cümle içerisinde kullanımına ilişkin bazı örnekler şunlardır:

- ❖ ***İdisimte ayakımta önġi*** *kança barır men? tir.* / Kabımdan kacağım-dan ayrı nereye gidiyorum ben? demiş. (42.3-23/31)
- ❖ ***Yilinġe, kudursuginġa teġi*** *yagrıpan kamşayu umatın turur tir.* / (At hızlı koşmaktan) yelesine ve kuyruğuna kadar yara bere içinde kalmış, kımıldayamadan duruyor, der. (16.4-20/28)
- ❖ ***Katınġa teġi kalmadyk, būkinge teġi*** *kodm[ad]juk tir.* / Katına kadar (sağlam yeri) kalmamış, köşe-bucağına kadar (yanmadık yeri) kalmamış, der. (9.2-20/28)
- ❖ *Boz bulıt yorıdı, bodun üze yagdı.* / Boz bulut yürüdü, halk üstüne yağmur bıraktı. (53.1-24/32)

2.7. Birleşik İsim Grupları

Birleşik isim grubu, bir nesnenin özel adı olmak üzere bir araya gelen kelimeler topluluğudur. İki veya daha fazla kelimeli bütün şahıs adları birleşik isim grubu yapısındadır. Bu grupta isimler eksiz birleşmektedir. (Karahan, 1995: 32-33) *Irk Bitig*'de geçen cümleler incelendiğinde birleşik isim grubunun çok az kullanıldığı görülmüştür.

Eserin hatime bölümü olan 67. paragrafında eserin kimin için yazıldığı anlatılırken 2 örnekte birleşik isim grubunun kullanıldığı tespit edilmiştir:

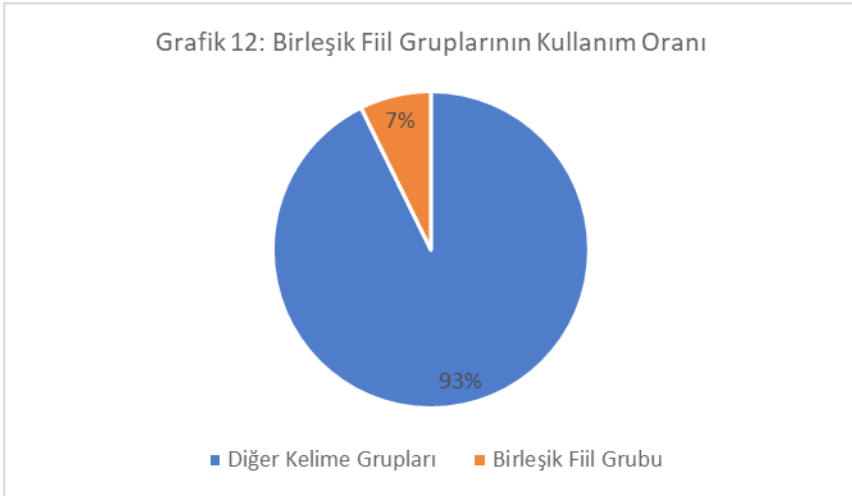
- ❖ *Bars yıl, ekinti ay, bir yigirmike Tay-gün-tan manıstantakı kiçig di[n] tar burua guru eşid[ip] içimiz isig **Sangun İtacuk** üçün bitidim.* / Kaplan yılı(nda), ikinci ayın on beşinde, Taygüntan manastırında,

genç dindar, mürşit kahinden işitip, ağabeyimiz aziz Sangun İtaçuk için (bu kitabı) yazdım. (67.1-26/34)

- ❖ *icimiz isig Sangun İtaçuk için bitidim.* / Ağabeyimiz aziz Sangun İtaçuk için (bu kitabı) yazdım. (67.1-26/34)

2.8. Birleşik Fiil Grupları

Bir hareketi karşılamak üzere bir arada bulunan kelimeler topluluğudur (Karahan, 1995: 36). *Irk Bitig*'de geçen cümleler incelendiğinde “birleşik isim gruplarının” aksine birleşik fiil gruplarından oldukça sık yararlanıldığı görülmüştür. Eserde birleşik fiil grubunun kullanımına ilişkin 23 örnek tespit edilmiştir. Hem bir hareketi karşılayan birleşik fiiller hem de bir hareketi tasvir eden birleşik fiiller *Irk Bitig*'de yaygın bir kullanıma sahiptir: *bulutlıg bol-* (52.1-24/32), *busuşlug bol-* (52.1-24/32), *buzagulaçı bol-* (41.1-23/31), *edgü bol-* (53.3-24/32), *edgü bol-* (57.7-25/33), *edgüsi bol-* (48.4-24/32), *edgüsi bol-* (59.2-25/33), *kalıyu bar-* (35.4-22/30), *kalıyu bar-* (44.3-23/31), *kamşayu u-* (16.4-20/28), *kamşayu u-* (25.2-21/29), *kamşayu u-* (37.2-23/31), *kamşayu u-* (39.2-23/31), *katıg bol-* (65.1-26/34), *kutlug bol-* (23.2-21/29), *turu kal-* (17.1-20/28), *tutug ur-* (29.1-22/30), *uça u-* (61.3-25/33), *ümeleyü bar-* (47.1-24/32), *ünüp bar-* (49.3-24/32), *yaylayur tur-* (62.2-25/33), *yoryyu bar-* (17.2-20/28), *yügürü bar-* (44.3-23/31).

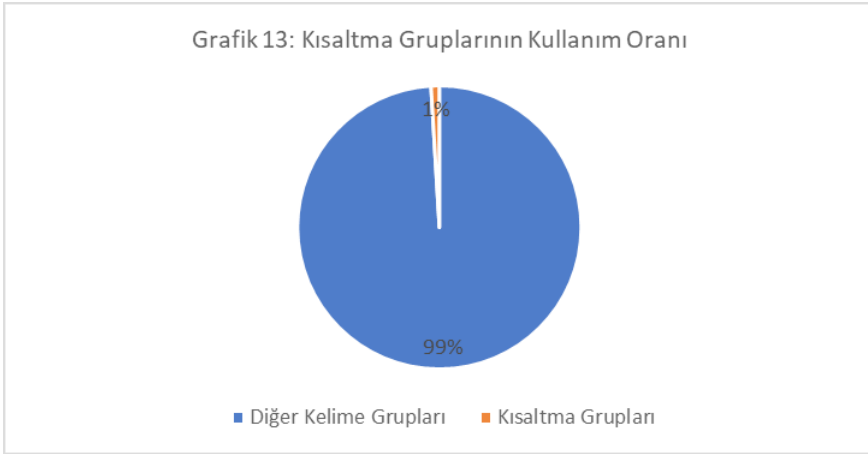
Irk Bitig'de birleşik fiil gruplarının cümle içerisinde kullanımına ilişkin bazı örnekler şunlardır:

- ❖ *Tarıg bişdi; yāş ot ündi; yulkıka kişike edgü bolu tir.* / Ekinler olgunlaştı, taze otlar çıktı. Hayvanlar ve insanlar için iyi oldu, der. (53.3-24/32)

- ❖ *Esri amga yalım kayaka **ünüp barmış**, ölümte ozmış.* / Benekli yaban keçisi gidip yalçın bir kayaya çıkmış, ölümden kurtulmuş. (49.3-24/32)
- ❖ ***Kamsayu umatın** turur tir.* / (Öküz) yerinden kımlıdayamadan duruyor, der. (39.2-23/31)
- ❖ *Semiz at agzı **katıg boltı**.* / Semiz atın ağzı sertleşti. (65.1-26/34)

2.9. Kısaltma Grupları

Kısaltma grupları, kelime grupları ve cümlelerden yıpranma veya kalıplaşma yoluyla ortaya çıkan gruplardır. Bu gruplar genellikle isim-fiil, sıfat-fiil veya zarf-fiil gruplarından kısaltılmış ve bunların bir kısmı kalıplaşmıştır (Karahan, 1995: 39). *Irk Bitig*'de geçen cümleler incelendiğinde kısaltma gruplarının çok az kullanıldığı görülmüştür. Eserde kısaltma gruplarının kullanımına ilişkin sadece 3 örnek tespit edilmiştir.

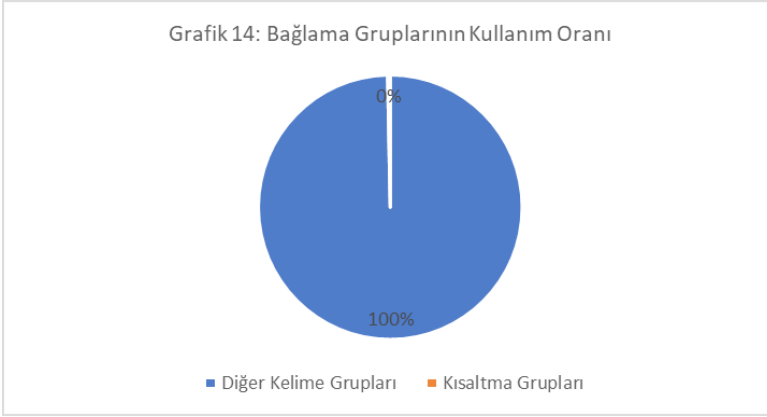

Tespit edilen örneklerden 2'si "ısınat grubu", 1'i de "yönelme grubu" örneğidir. Bunlar zarf-fiil ve sıfat-fiil gruplarından kısaltılmıştır:

- ❖ *Ebingerü kelser **özi atanmış**, ögrünçülüğ, **atı yitiglig** kelir, tir.* / Evine doğru gelirken kendisi ünlü ve mutlu, atı (da) yetkin olarak geliyor, der. (55.3-25/33)
- ❖ ***Ügringe kutlug** adgır men.* / Sürüsü ile mutlu bir aygırım. (56.1-25/33)

2.10. Bağlama Grupları

Bağlama edatları ile birbirine bağlanmış iki veya daha fazla isim unsurunun meydana getirdiği kelime grubudur (Karahan, 1995: 30). *Irk Bitig*'de geçen cümleler incelendiğinde eserde bağlama gruplarının kullanımına ilişkin sadece 1 örnek tespit edilmiştir.

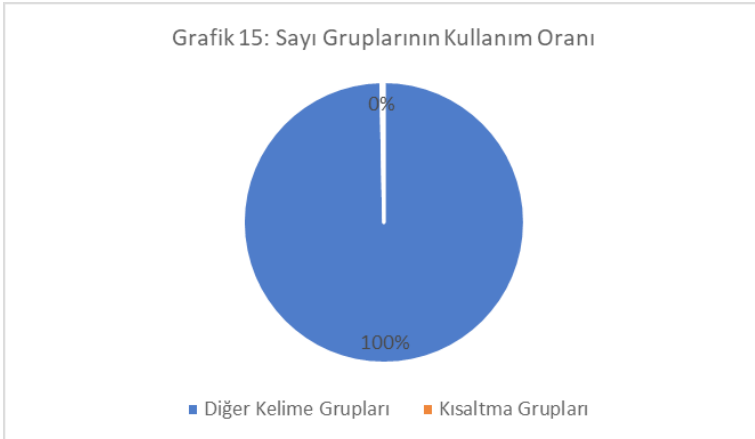

- ❖ *Adıglı tonğuzlı ârt üze soķuşmış ermiş.* / (Bir) ayı ile (bir) domuz (bir) dağ geçidinde çarpışmışlar imiş. (19/27)

2.11. Sayı Grupları

Basamak sistemine göre sıralanmış sayı isimleri topluluğudur. Gruptaki sayı isimlerinin dizilişi basamak sistemine göre dir. Sayılar sondan başa doğru büyür. Küçük sayı sonra bulunur. Sayı isimleri eksiz birleşir (Karahan, 1995: 35).

İrk Bitig'de geçen cümleler incelendiğinde sayı gruplarının çok az kullanıldığı görülmüştür. Eserde sayı gruplarının kullanımına ilişkin sadece 1 örnek tespit edilmiştir:

- ❖ *Bars yıl, ekinti ay, **bir yigirmi**ke Tay-gün-tan manıstantaki kiçig di[n] tar burua guru eşid[ip] içimiz isig Sangun İtaçuk için bitidim.* / Kaplan yılı(nda), ikinci ayın on beşinde, Taygüntan manastırında, genç dindar, mürşit kahinden işitip, ağabeyimiz aziz Sangun İtaçuk için (bu kitabı) yazdım. (67.1-26/34)

3. Sonuç

1. *İrk Bitig* adlı eserde kullanılan toplam kelime sayısı 1.293, farklı kelime sayısı ise 456'dır. Bu farklı kelimelerden 313'ü isim, 143'ü ise fiildir. *İrk Bitig*'de en sık geçen isim "anca", en sık geçen fiil ise "bil-"tir.

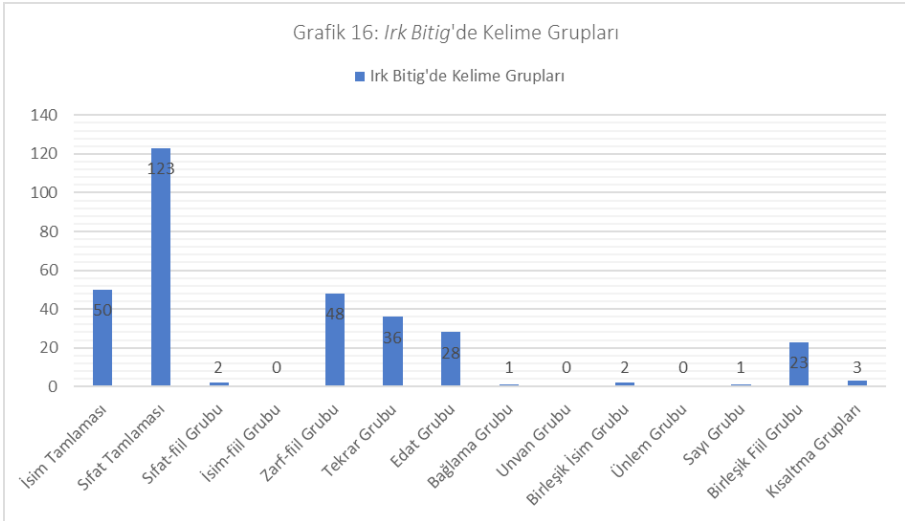
2. *İrk Bitig*'de geçen cümleler, genellikle kısa cümlelerden oluşmasına rağmen "kelime grupları" açısından incelendiği zaman, bu tarz bir eserin ne tür özelliklere sahip olabileceği ile ilgili bazı tespitler yapılabilir. *İrk Bitig*'de geçen 325 cümleden 177 tanesinde hiç kelime grubu kullanılmamıştır. Eserde geçen cümlelerin yarısından fazlasında kelime grubu kullanılmamış olması; varlık, kavram, nitelik, durum ve hareketlerin anlamlarını genişleterek, belirterek, pekiştirerek ve niteleyerek karşılama ihtiyacının duyulmadığı anlamına gelmektedir. Bu da şüphesiz eserin dilinin oldukça basit ve anlaşılır olduğunu bize göstermektedir.

3. Eserde geçen 148 cümlede ise toplam 317 kelime grubunun kullanıldığı tespit edilmiştir.

4. Karahan tarafından *Türkçede Söz Dizimi* adlı eserde günümüz Türkçesinde kullanıldığı gösterilen kelime gruplarından isim-fiil grubu, unvan grubu ve ünlem grubunun *İrk Bitig*'de kullanımına hiç rastlanılmamıştır.

5. *İrk Bitig*'de en sık kullanılan kelime grubu sıfat tamlamasıdır. En az tespit edilen kelime grupları ise bağlama grubu ve sayı grubudur.

6. *İrk Bitig*'de geçen kelime gruplarının dağılımını şu şekilde gösterebiliriz:

Kaynaklar

- Adams, B. S. (1981), "A Feature of the Izafet in the Orhon Inscriptions" *TDAY-Belleten*, 1978-79, 33-38.
- Clauson, S. G. (1961), "Notes on the Irk Bitig", *UAJb.*, XXXIII/3-4, 218-225.
- Eraslan, K. (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Erdal, M. (1977), "Irk Bitig Üzerine Yeni Notlar", *TDAY-Belleten*, 87-119.
- Gabain, A. von (2000), *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hamilton, J. (1973), "Le colophon de l'Irk Bitig", *Turcica VII*, s. 7-19.
- Hatioğlu, V. (1972), *Türkçenin Söz Dizimi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- İkeda, T. (1984), "The Irk Bitig, an Ancient Turkic Book of Divination", *The Bulletin of the International Institute for Linguistic Sciences*, VI(1), (October 1984), 81-125.
- Johanson, L. (2004), "Güney Sibiry Türkçesinde Adlar ve Sıfatlar" (çev. Sema Aslan), *Bilig*, 29, 1-27.
- Karahan, L. (1995), *Türkçenin Söz Dizimi -Cümle Tahlilleri-*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Z. (1992), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Z. (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Malov, S. Ye. (1951), *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskova, s. 80-92.
- Mert, O. (2008), "Orhun Yazıtlarında Kullanılan İşaretsiz (/Ø/) Görev Ögeleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 38, 1-20.
- Molnár, A. (1996), "Traces of Shamanism in the İrk Bitig 'Book of Divination'", *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Orkun, H. N. (1938), *Eski Türk Yazıtları II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.
- Özkan, A., Toker, M. ve Aşçı, U. D. (2016), *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, Palet Yayınları, Konya.
- Poppe, N. (1966), "On Some Turkic Nominal Phrases And Compound Nouns" *Reşid Rahmeti Arat İçin* içinde s. 372-379. Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Şirin User, H. (2012), "Eski Türk Yazıtlarında Politik ve Askerî Terimlerden Örnekler", *Bilig*, 60, 257-272.
- Tekin, T. (1988), *Orhun Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, T. (1993), *Irk Bitig: The Book of Omens*, Harrossowitz Verlag, Wiesbaden.
- Tekin, T. (2013), *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Thomsen, V. (1912), "Dr. M. A. Steins' Manuscripts in Turkish 'Runic' Script from Miran and Tun-huang", *Journal of Royal Asiatic Society*, 190-214.
- Tokyürek, H. ve Pekacar, Ç. (2014), "Eski Türkçeden Günümüze Eksiz Ad Tamlaması Meselesi", *Dil Araştırmaları*, 15, Güz, 9-38.

‘KAĞAN ASLAN’ SÖZ ÖBEĞİNDEKİ ‘KAĞAN’ SÖZCÜĞÜNÜN ETİMOLOJİSİ ÜZERİNE

Özlem AYAZLI*

Özet

Bu bildirinin amacı; Kıpçak Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıca olmak üzere bazı tarihî dönem ve lehçelerde görülen ve *aslan* sözcüğünün niteleyicisi / sıfatı olarak pek çok kez *kağan aslan* söz öbeğinde geçen *kağan* sözcüğü ile ilgili etimolojik bir öneride bulunmaktadır. *Kağan* sözcüğü “kızmış, kükremiş, kükreyen, çok öfkeli (aslan), öfkelenmiş, homurdanan” (TS IV: 2161-2162, YTS 122a, Gökyay, 2006: 328a) anlamlarına gelmektedir. Sözcük, genellikle aslan için kullanılmakla birlikte; “cesaretli erkek ve kadın” mecazi anlamı ile de tarihî metinlerde yer almaktadır. Bu çalışmada, *kağan* sözcüğü için önerilen etimoloji şu şekildedir: *kakıgan* > *kahıgan* > *kaŕıgan* > *kagan*. *Kağan* sözcüğü, *kakı-* “sinirlenmek, hiddetlenmek, kızmak, kötü davranmak, azarlamak, paylamak” fiilinden türemiş *kakıgan* “öfkeli, hiddetli, kızgın” sözcüğündeki ses değişimleri ve düşmeleri neticesinde oluşmuş kısalmış bir biçim olmalıdır. *Tarama Sözlüğü*’nde *kağan aslan* yanında *kakıgan aslan* biçiminin de bulunması söz konusu etimolojiyi daha olası kılmaktadır. Standartlaşmanın mevcut olmadığı bir dönemde sözcüklerin farklı varyantlarının, ikincil biçimlerinin olması doğaldır. *Kakı-gan* “öfkeli, hiddetli, kızgın” sözcüğünün ikincil bir biçimi olan *kağan* da bunun bir örneğini teşkil etmektedir. Diğer bir deyişle, *kağan* sözcüğü *kahıgan* / *kakıgan* sözcüklerinin kısalmış biçimidir.

Anahtar sözcükler: Kağan, etimoloji, *kakıgan*, Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlıca, Eski Türkçe

* Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, civelek.o@gmail.com

The Etymology Of The Word 'Kağan' In 'Kağan Aslan' Phrase

Abstract

The aim of this paper is to give the etymologies related to *kağan*, which has occurred several times as the qualifier / adjective of the word 'aslan' in some historical Turkic languages and dialects, including Kipchak Turkish, Old Anatolian Turkish and Ottoman Turkish. *Kağan* means angry, roaring, growly (lion) (TS IV: 2161-2162, YTS 122a, Gökyay, 2006: 328a). Although the word is generally used for lion, it was also used figuratively in historical texts with the meaning brave men and women. The suggested etymology for the *kağan* word in this study is as follows: *kakıgan* > *kahıgan* > *kaØıgan* > *kagan*. The word *kağan* should be a contraction of the *kakıgan* "angry, furious" derived from *kaki-* "to be angry (with someone Abl.), to be enraged, to be hurt, to abuse, to reprimand". Besides the *kağan aslan*, *kakıgan aslan* attested in the Tarama Dictionary make more possible this etymology. In a period when standardization is not available, it is normal different variants and secondary forms of words. *Kağan*, a secondary form of the word *kakıgan* "angry, furious", is an example of this. In other words, *kağan* is a contraction of *kahıgan* / *kakıgan*.

Keywords: Kağan, etymology, *kakıgan*, Old Anatolian Turkish, Ottoman Turkish, Old Turkic

1. GİRİŞ

Dil sürekli değişen, gelişen dinamik yapıya sahip bir olgudur. Dilin yapısı içerisinde var olan veriler; kişilere, eğitim ve kültür düzeyine, yörelere, toplumsal sınıflara, sosyoekonomik durumlara ve daha birçok nedene bağlı olarak farklı bir şekilde gerçekleşme eğilimindedir. Bu farklı biçimler, bir dildeki değişik biçimleri (varyasyonu) oluşturmakta ve dil biliminde bir dil içindeki her türlü çeşitlenmeye varyant (TüS 2472a) adı verilmektedir. Bir dildeki bu varyantlar ya da ikincil biçimler ise ses değişimi, ses düşmesi, büzülme, göçüşme vb. nedenlerle ortaya çıkmaktadır. Clauson'un 13. yüzyıl öncesi Türkçenin etimolojik sözlüğünü hazırladığı çalışmasında bu ikincil biçimlerin (*abuşka* → *aviçga*, *aduk* → *agduk*, *avya* → *ayva*., *bigi* → *ki:bi*., *ipgin* → *yipgin*, *ovruğ* → *oğruğ*, *otala-* → *otla:-*, *otra* → *ortu*., *otar-* → *otgar-*, *uvak* → *uvşak*, vb.)¹ çokça örneğini bulmak mümkündür. Bu bildiride de bu varyantlardan, ikincil biçimlerden biri olduğu düşünülen *kağan*² sözcüğünün etimolojisi üzerinde durulmaktadır.

¹ Söz konusu örnekler ED'den alınmıştır.

² Eski Anadolu Türkçesinde de bu tarz ikincil biçimleri bulmak mümkündür: *abrılmak* →

Bildiri, dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde kısaca yöntem üzerinde durulurken, ikinci bölümde *kağan* sözcüğünün geçtiği bazı tarihî metinlerden örneklere yer verilmektedir. Bu bölümde ayrıca *kağan* sözcüğünün, 16. yüzyılda yaşamış bir halk ozanı olan Koroğlu'nun (Ruşen Ali) ve babası Koca Yusuf'un Bolu Beyi ile olan mücadelelerini anlatan Koroğlu Destanı'nda tespit edilen *koğan* biçimine de değinilmektedir. Üçüncü bölümde, *kağan* sözcüğü ile ilgili daha önce yapılmış etimolojiler verilmekte ve tarafımızca önerilen etimolojinin ispatı için çalışılmaktadır. Sonuç bölümünde ise *kağan* sözcüğü ile ilgili çıkarımlar aktarılmaktadır.

2. KAĞAN ASLAN

2.1. Tarihî Türk Lehçelerinde Kağan Aslan

Kağan sözcüğünün “kızmış, kükremiş, çok öfkeli” (TS IV: 2161-2162, YTS 122a) anlamı ile pek çok kez Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıca metinlerde geçtiği ve *Tarama Sözlüğü*'ndeki örnekler incelendiğinde *kağan* sözcüğünün *arslan* sözcüğünün niteleyicisi olarak *kağan arslan* biçiminde kullanıldığı görülmektedir.

1349'da Mes'ud bin Ahmed tarafından yazılmış *Süheyl ü Nevbahâr* adlı Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait eserde *kağan* sözcüğü ile karşılaşılmaktadır:

İki kardeş kağan³ aslan bigi

Otururdu atası birle iki (Süheyl ü Nevbahar, Dilçin, 1991: 340 § 2163)

“Kükremiş aslan gibi iki kardeşi babasıyla birlikte oturuyorlardı” (Ciğa, 2013: 178).

Eski Anadolu Türkçesine ait bir başka metin olan 15. yüzyıla ait *Dede Korkut*'ta da *kağan* kelimesi *aslan* sözcüğünün niteleyicisi olarak *kağan aslan⁴* şeklinde sekiz kez (173-6, 173-9, 177-1, 184-5, 186-10, 187-1, 224-10, 232-2) geçmektedir. *Dede Korkut*'un altıncı hikâyesi olan *Kağanlı Koca oğlu Kanturalı boyını beyân eder* / “Kanlı Koca oğlu Kanturalı Hikâyesini anlatır” hikâyesinde *kağan* kelimesinin geçtiği bölümlerden bazıları şöyledir:

avrilmak, acur- → acır-, arhun → arkun, arık → arıh, baklavı → baklagı, bek → pek, bügelek → büvelek vb. Söz konusu örnekler için bk. YTS.

³ Dilçin (1991: 617) de çalışmasının sözlük bölümünde *kağan* sözcüğüne “kükremiş, kızmış” anlamlarını vermektedir.

⁴ Ergin (1997b: 161), DK'de geçen *kağan* maddesi için şu tanımları yapmaktadır: *kağan* “kağan, kükremiş, kükreyen, kızmış, öfkeli (arslan, kaplan, canavar)”.

DK [173] 88b/6-9 *Ol üç canvaruñ⁵ biri kağan aşlanıdı, biri kara boğaydı, biri kara buğra idi. Bunlaruñ her birisi bir ejderhāydı. Bu otuz iki baş kim burcda aşılmış idi, kağan aslanıla kara buğranuñ yüzün görmemişleridi / O üç canavarın biri kağan arslanıdı, bir kara boğaydı, biri de kara buğra idi. Bunların her birisi bir ejderhaydı. Bu otuz iki baş ki burçta asılmış idi kükreyen aslanıla kara buğranın yüzünü görmemişlerdi* (Kaçalın, 2017: 131).

DK [177] 90a/12-90b/1 *yā kara buğranuñ gögsi altında kalam, veyā boğanuñ boynuzunda ilişem yā kağan aşlanuñ kıynağında didilem / Ya kara buğranın göğsü altında kalayım, veya boğanın boynuzunda delineyim ya kükreyen aslanın pençesinde didileyim* (Kaçalın, 2017: 133).

DK [184] 94a/4-6 *agça tozlu katı yaydan darsıkmayan ag yeleklü ötkün ohdan kayıkmayan, canavarlar serveri kağan aslan kıran Ala ketek itine gend'özin taladurmu? Ağça kabzalı sert yaydan sıkılmayan ak yelekle delici oktan çekinmeyen canavarlar serveri kükreyen arslanı kıran ala kötek itine (sürekli dövüle it) kendisini dalatır mı?* (Kaçalın, 2017: 137).

Sözcük, 16. yüzyılda yaşamış bir halk ozanı olan Koroğlu'nun (Ruşen Ali) ve babası Koca Yusuf'un Bolu Beyi ile olan mücadelelerini anlatan Koroğlu Destanı'nda *koğan* biçiminde görülmektedir. Bolu Beyi'nin haralarında baş seyis olan Koca Yusuf'un gözlerine Bolu Beyi tarafından mil çektirilir. Oğlu Ruşen Ali (Koroğlu) ile Koca Yusuf, Bolu Beyinden intikam almak için yollara düşer. Koca Yusuf, yolda Bolu Beyi'nin fedaisi Arap'la yaptıkları kavgada ölür ve ölmeden önce oğluna nasihat eder. *Koğan* sözcüğü bu nasihat bölümünde geçmektedir:

*Topuzu çekmeli yola durmalı⁶
Bezirgân bozmalı çerçi vurmali
Fakirler donatıp aç doyurmali
Kağan aslan gibi alıp gelmeli* (Sarı, 2016: 15)

Boratav'ın (1984: 158), *Koroğlu Destanı* adlı çalışmasının Maraş metinleri bölümünde iki kez tespit edilen *koğan* sözcüğü, yine *aslan* sözcüğü ile birlikte Koroğlu'nun çiçek bahçesinden güzel Döne'yi alıp kaçarken söylediği şu bölümde geçmektedir:

⁵ *cānveruñ* okuyuşu için bk. Tezcan § Boeschoten, 2001: 125, *canavaruñ* okuyuşu için bk. Ergin, 1997a: 185.

⁶ Boratav'ın (1984: 145) çalışmasında Maraş metinleri bölümünde tespit edilen bu kısımda bazı farklılıklar görülmektedir:

*Topuzu çekmeli yola durmalı
Bezirgân bozmalı çerçi urmali
Sonunu düşünme nolup nolmalı
Kağan aslan gibi gelmeli*

Koğan arslan gibi bindim atıma
Hiç (kimse) ulaşmaz benim tartıma
Ben güzel Döne 'yi aldım terkime
Elimden almaya gelenler gelsün

Köroğlu Destanı ile ilgili bazı çalışmalarda *koğan* sözcüğünün anlamı ve kökeni anlaşılamadığı için sözcük, kovmak fiiline bağlanarak *kovan arslan* “kovalayan, ardına düşen aslan” (*Köroğlu, Bütün Şiirleri*⁷, 2007: 17) biçiminde verilmiştir. Oysaki sözcüğün doğru okuyuşu yukarıdaki bilgiler ışığında *koğan* “kükreyen, öfkeli” olarak düzeltilmelidir.

17. yüzyıl Anadolu Türkçesinin en önemli eserlerinden biri olan Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'nde de *kağan* sözcüğüne rastlanmaktadır. *Kağan* kükreyen, kızgın (genellikle aslan hakkında; cesaretli erkek ve kadın için mecaz olarak kullanılır) IV 372b19 *bu mertebe seçi'a hatün-ı kağan idi*, V 82a7 *kağan arslan yigitler*, 187b20 *bu sene-yi menhüsed eyle kağan arslan vezir-i 'alışanı mazlūmen bigayr-i haq katl edüp*, IV 43b21 (Mehmed Ahmed Paşa) *kağan arslan gibi aları aları nazır edüp*, 182b22 *kağan arslan fetāları*, X 21a4 (43; kadınlar hakkında) (Dankoff, 2004: 158).

Yüz yüz elli çift pehlivānlar cümle kısbetlerin geyüp sarı şîr-i revgan yağıyla yağlayup çifte çifte âdem ejderhâsı gibi apul apul yürüyüp birbirlerine kağan arslan gibi sarı olup (EvÇ I, 190a)

Cümleden arslan fîâh bir mahbûb-ı bî-amândır kim gûyâ yezidi arslandır; saydına tâlib olan mahbûb dostlara kağan arslan gibi bir nigâh etse ol âşıkı şîrâne şikâr ederdi (EvÇ I, 209b)

Kendilerse sa'âdetle kağan arslan şikârın almış gibi iki cânibe nigerân ederek selâm vererek ardı sıra üç bin âlât-ı harbe müstağrak gilmân-ı hâslar ubûr ederlerdi (EvÇ I, 68a)

Ol asrda Şehzâde Selîm Hân-ı Evvel, Tarabefzûn hâkimi idi. Kağan arslan gibi şâh-ı bed-fi'âl askerinin kâhîce ardin alup tîğ-i Selimden geçirdi (EvÇ III, 321a)

Koca Melek Paşa benim kağan arslanım İpşir Paşa hünkârdan sağ esen gelmeden sen kande gidersin (EvÇ III, 179a)

Eski Oğuzca dışında Kıpçak Türkçesinde de *kağan* sözcüğü geçmektedir. Seyf-i Sarâyî'nin 1391 yılında tamamladığı Memluk Kıpçakçasının önemli eserlerinden biri olan *Gülîstan Tercümesi*'nde de *kağan* “kükreyen, kızgın (aslan)” (GT 268b-287a / KıpTS 123a) sözcüğü *aslan* sözcüğü ile birlikte *kağan arslan* söz öbeğinde görülmektedir:

⁷ Köroğlu, *Bütün Şiirleri*, Akvaryum Yayınevi, İstanbul, 2007.

Kağan aslan bilen pençe tutuşkan ér⁸ degül / kükreyen aslanla dalaşan er değıl (GT-87/11)

Kağan aslan kirip bir gar içinde kiçe gündüz neçe⁹ bir aç oturgay / kükreyen aslan bir mağara içine girip gece gündüz nasıl aç oturacak? (GT-208/6)

Bu bölümde, *kağan* sözcüğünün *aslan* ile birlikte tarihî Türk lehçelerinden Kıpçak Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlıcada ve *kağan* sözcüğünün varyantı olan *koğan* biçiminin de *Köroğlu Destanı*'nda görüldüğü tespit edilmiştir.

2.2. Çağdaş Türk Dil ve Lehçelerinde Kağan Aslan

Kağan sözcüğünün tespit edilebildiği çağdaş Türk dilleri şunlardır:

TT: *Kağan* sözcüğü, Türk edebiyatı içerisinde de *koğan* biçimi ile kendisine yer edinmiş sözcüklerden biridir. Yaşar Kemal'in Anadolu'yu gezerek derlediği destanları içeren *Üç Anadolu Efsanesi (Köroğlu, Karacaoğlan, Alageyik)* adlı romanında *koğan*¹⁰ sözcüğüne rastlanmaktadır: “*Topuzu çekmeli yola durmalı / Bezirgân bozmalı çerçi vurmali / Fakirler donatıp aç doyurmalı / Koğan aslan gibi alıp gelmeli*” (Kemal, 2000: 53).

AzT.: Azerbaycan Türkçesinin ağız sözlüğünde de sözcük tespit edilmiştir: *qağan* (Lənkəran, Meğri) 1. igid¹¹ “yiğit, cesur” (Meğri); 2. qüvvətli “kuvvetli” (Lənkəran). *Qardaş o day*¹² *qağandı, adam-madam saymır* AzDiaL 2010: 301b.

Sözcük, Oğuz grubu lehçelerinden Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinin ağızlarında *kağan* ve *koğan* biçiminde varlığını sürdürmektedir. Türkiye Türkçesinin ağızlarında *kağan* sözcüğü *aslan* ile birlikte *koğan aslan* biçiminde görülürken, Azerbaycan Türkçesinde *kağan* “yiğit, cesur, kuvvetli” biçiminde müstakil olarak tespit edilmiştir.

⁸ GT'de *ir* biçiminde okunmuştur.

⁹ GT'de *niçe* biçiminde okunmuştur.

¹⁰ *koğan* sözcüğü için bk. Karakış, 2019: 90

¹¹ *İgid*: “Yiğit, bir işte, kavgada yiğitlik, kahramanlık, mertlik gösteren; cesur” AzTS 1574b

¹² Sözlükte bu cümlenin çevirisi yer almamaktadır. *Day* sözcüğü “daha sözcüğünün kısaltılmış şekli artık, bundan sonra, bundan böyle, bunun dışında” (AzTS 805a) anlamında olmalıdır. Ayrıca bk. *day* “daha” (Akdoğan, 1999: 179a).

3. ETİMOLOJİK ÖNERİ

Kağan sözcüğüne, bazı çalışmalarda şu şekilde yer verilmektedir:

Kağan i. (Eski Türk. kağan; kökü belli değildir) [Kelime Farsça'ya da geçmiştir] 1. Hakan, han. 2. sf. E. T. Türk.¹³ Kükremiş, kızgın (aslan): Canavarlar serveri kağan aslan (Dede Korkut'tan) . Tiğ-i uryan ile kağan aslan gibi (Naima'dan). Kubbealtı Lugatı 603b.

kağan [Çin. hu-yü ? / Moğ. *kāan* > *kāgān* قَاغَان] {OsT} is. 1. Eski Türk ve Moğol devletlerinde hanlar hanına verilen unvan; hakan; padişah; imparator; kayser; hükümdar; sultan; melik. 2. sf. {eAT} {OsT} (Aslan için) kızmış; kükremiş (Çağbayır, 2007: 2331b).

EOsm. *kağan arslan* “kükremiş aslan” TS 2160-61 >> ?? *Ve ol şahrada kağān arslan gāyet ifrātdur. Ol sebebden mezbūr yerlerde gēcele kāfile arslandan yürimez, zīrā niçe gez ol arslanlar kāfile içinden ādem almışdur dērler* (Pīrī Re’īs 1935 s. 643) (Tietze, 2016: 51).

Kubbealtı Lugatı'nda ve *Ötüken Türkçe Sözlük*'te, “hükümdar” anlamına gelen *kağan* ile aslan için kullanılan “kükremiş, kızgın” anlamları aynı madde içerisinde verilmektedir. Muhtemelen iki farklı kökten gelen bu sözcüklerin ayrı maddeler (*kağan I*, *kağan II*) altında değerlendirilmesinin daha uygun olacağı kanısındayım. *Kağan*¹⁴ *I* Türkçenin ilk yazılı belgelerinden beri karşılaşılan kökeni belli olmayan “hakan, han” anlamındaki sözcüktür. 14. yüzyıldan itibaren tarihî Türk lehçelerinde tespit edilen *kağan II* ise “kükremiş, kızgın (aslan)” anlamındadır ve bu bildiride ispat edilmeyen çalışılan farklı bir kökten geliyor olmalıdır.

Yukarıda adı geçen sözlüklerden *Ötüken Türkçe Sözlük*'te sözcükle ilgili şu etimolojik açıklamaya yer verilmekte ve sözcük **kag-* “yakmak, kavurmak” köküne bağlanmaktadır: *kagan*, [**kāg-mak*¹⁵ > *kāg-an*] {eT} sf. (Aslan, kaplan için) kükreyen; kükremiş; kızgın [DK] (Çağbayır, 2007: 2330b).

¹³ *Kubbealtı Lugatı*'nda E.T.Türk ve halk ağzı 13. ve 15. yüzyıl metinlerinde yer alan, daha sonraki yüzyıllarda kullanımdan düşen ancak halk ağzında yaşamaya devam eden kelimeleri göstermek için kullanılmaktadır. Bk. *Kubbealtı Lugatı* VIII.

¹⁴ II. Türk kağanlığından kalan yazıtlarda geçen *Bilge Kagan*, *Bögü Kagan*, *Bumin Kagan*, *İlteriş Kagan*, *İnel Kagan*, *Istemi Kagan*, *Kapgan Kagan*, *Yaglakar Kagan* ve diğer kağan adları için bk. Şirin, 2016: 201-203. Ayrıca I. Türk kağanlığından kalan Bugut (582) yazıtının Soğdca yüzünde (Yutaka Yoshida tarafından yapılan Soğd yüzü metni ve tercümesine göre) de pek çok kez *x'g'n* (B 1_{2,3}, B 2₃) sözcüğü geçmektedir. bk. Ölmez, 2012: 67-68.

¹⁵ *Kagmak* [**kāg-mak*] {eT} gçl. f. [-ur] kavurmak; yakmak [Clouston] (Çağbayır, 2007: 2330b). Clouston *ka:ğut* “darıdan yapılan yeni doğum yapmış kadınlara verilen yemek” (ED 610a), *ka:ğul* “asil anlamı söğüt dalı; Uygurcada ceza için kullanılan sopa” (ED 610b),

Sözcikle ilgili diğer bir görüş ise Mustafa Sinan Kaçalın' e aittir. Kaçalın (2017: 131), *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı* adlı çalışmasında *Dede Korkut*' un 88b/9 satırında geçen *kağan* sözcüğü için 538. dipnotunda *kağan* < *kaķı-ğan* (Clauson: EDPT: 609b) önerisinde bulunmaktadır. Sayın Kaçalın ile aynı düşünceyi paylaştığımı belirtmek isterim. Bu bildiride de bu etimolojinin ispatı için çalışılacaktır.

Kagan sözcüğünün ilk biçimi olduğunu düşündüğüm *kakıgan* sözcüğü Eski Türkçede görülmemekte ancak Eski Türkçe *kakı*-¹⁶ “sinirlenmek, hiddetlenmek, kızmak, kötü davranmak” (ED 609b; VEW 223b, TMEN III: 1400, DLT 677, Wilkens, 2021: 320a) kökünden türemiş sıfat olarak kullanılan *kakıtgan* (< *kakı-t-gan*¹⁷) “devamlı kızgınlık ve bıkkınlığa sokan, kızdıran” sözcüğüne, *kakı-g* “öfke, kızma” ismine ve *kakı-ş-* “karşılıklı kızmak”, *kakı-t-* “kızdırmak, rahatsız etmek” fiillerine DLT’te rastlamak mümkündür.

Eski Anadolu Türkçesinde ise *kakı-* “1. öfkelenmek, kızmak, 2. İtiraz etmek, karşı gelmek, 3. Azarlamak, takdir etmek (*kakıyu çağırmaq* “hiddetle haykırmak”) (YTS 122a) fiilinden türemiş *kakıgan* sözcüğü görülmektedir. *Kakıgan*¹⁸ sözcüğü, “*öfkeli, hiddetli*” (*kakıgan eylemek* “hiddetlendirmek, öfkelenmek, sinirini bozmak”) (YTS 122a) anlamındadır ve fiilden sıfat görevinde sözcükler türeten *-GAN* eki ile türemiştir. Eski Anadolu Türkçesinde

ka:ğun “kavun” (ED 611b), *ka:ğur-* “yakmak, kavurmak” (ED 612a) sözcüklerini **ka:ğ-* (ED 609a) kökü ile ilgili görmektedir.

¹⁶ Eski Uygurcada *kakı-* fiili *övkele-* ile birlikte *övkele-kakı-* “öfkelenmek, sinirlenmek” (ED 609a) ikilemesini oluşturmaktadır.

¹⁷ Oğuz Türkçesinde ikinci hece başındaki ve hece sonundaki /g/ sesi düşmektedir: *bulğa-* > *bula-*, *sarğar-* > *sarar-*, *yalğa-* > *yala-*, *barğan* > *varan*, *edgü* > *eyü* “iyi”, *kılğa biz* > *kılavuz*, *bilge biz* > *bilevüz*, *körgeli* > *görelî*, *sarğar-günça* > *sarar-inca*, *tapıg* > *tapu* “ibadet”, *seviğ* > *sevü* “aşk” (Tekin & Ölmez, 2003: 50; Akar, 2018: 124). Eski Türkçede fiilden isim yapan *-GAN* ekini almış sözcüklerden bazılarının *-GAN* ekinin kalıplaşmış bir ek olması nedeniyle Eski Anadolu Türkçesinde de varlığını sürdürdüğü görülmektedir: **a.** *bıçılğan*: Eski Türkçede *bıç-il-gan* “toprakta, elde ve ayakta görülen çatlaklar” (ED 295b, DLT 584) biçiminde görülen bu sözcüğün Eski Anadolu Türkçesinde hece başındaki *-g-* sesinin düşmesi beklenirdi; ancak *-GAN* eki yarı kalıplaşmış bir ek olduğu için sözcük Eski Anadolu Türkçesinde de *bıçılğan* / *bıçılğan* “hayvanların aysalarında hâsıl olan yara, çatlak” (YTS 32a, TS I: 536) biçimleri ile görülmektedir. **b.** ET *udıgan* “uykuya eğilimli” (OTWF 384), EAT *uyagan* [üyügen] “çok uyuyan” YTS 222a. **c.** ET *yaratgan* “Allah” (OTWF 386; Taş, 2015: 130), EAT *yaratgan* “Yaratan, Tanrı” YTS 236a.

¹⁸ EAT’de *kakı-* sözcüğünden türemiş *kakıgan* sözcüğü dışında *kakıganlık* “öfkellik” (YTS 122a), *kakımaklı* “öfkeli” (YTS 122b), *kakınc* “1. hiddet, öfke, sitem, başa kakma, 2. Kalkma, kalkış, harekete geçiş” (YTS 122b), *kakın-* “1. Gazaba uğramak, 2. Öfkelenmek” (YTS 122b) sözcükleri de mevcuttur. Ayrıca Çağ. *kaķıganlık* “dargın, öfkeli, kızgın” için bk. ÇağOsmW 115 ve “öfkeli, çabuk öfkelenen, kötü huylu” anlamı için bk. PC 407.

-*GAn*¹⁹ eki ile türemiş sözcüklere bakıldığında ekin iki işlevinin olduğu görülmektedir:

1. Fiil kök ve gövdelerinden alışkanlık ve huy gösteren abartılı sıfatlar türeten -*Gan*: Gülsevin (1997: 134), fiilden isim yapan -*GAn* ekinin abartmalı sıfatlar türettiğini ifade etmekte ve bu abartılı sıfatlara *dalaşgan*²⁰, *irişken*²¹, *söylegen*²² kelimelerini örnek olarak göstermektedir. Genellikle iki heceli fiil köklerinde görülen bu ekin örneklerini artırmak mümkündür: *aldangan* “çabuk aldanan, daima aldanan” YTS 7b, *acıtgan / acıtkan* “çok acıtan, çok ıstırap veren” YTS 1b, *bezegen* “çok süsleyen” YTS 31b, *çabalagan* “çabalayan, çok hareketli” YTS 48a, *dilegen* “çok isteyen, dileyici” YTS 67a, *ırlagan* “şarkı söyleyen” YTS 110b, *kala-ğan* “çok kalan” TS IV: 2179, *savaşgan* “çok savaşan” YTS 182a, *solugan* “sık sık soluyan, çok soluyan” YTS 190a, *ulaşgan / ulaşkan* “sıkıca yapışan, yapışkan, sırnaşık” YTS 218b.

2. Fiilden isim yapan -*GAn*: Eski Anadolu Türkçesinde -*GAn*²³ ekinin eklendiği bazı sözcükler, sıfat olma özelliğini kaybetmiş ve isme dönüşmüştür:

¹⁹ Akar (2003: 106), Oğuz grubu yazı dillerinde, -*GAn* sıfat-fiilin yerini ve görevini -*An* yapısı üstlenirken -*GAn* eki de kalıplaşma yoluyla isim yapma görevini üstlendiğini ve ekin Türkiye Türkçesinde *çalışkan, yapışkan üretken* vb. örneklerde ekin kalıcı isimler yapmada kullanıldığını ve ayrıca Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde -*GAn* ekine sıfat-fiil eki olarak rastlanmadığını vurgular. Ekin bu dönemde yaygın olmadığını ve yalnızca *bıçıl-gan* “hayvanların ayaklarında hâsıl olan yara, çatlak” (Akar, 2003, 106, dipnot 22) sözcüğünde görüldüğünü savunur. Ayrıca, fiillerden alışkanlık ifade eden isimler yapan -*(I)Gan* ekinin Eski Türkçede sıfat-fiil eki olarak kullanıldığını Oğuz Türkçesinde ekin başındaki /g/lerin düşmesiyle sıfat-fiil görevinin -*An*’ın üstlendiğini ve birtakım kelimelerde de (*çalışkan, yapışkan, dövüşken* ....) ekin yarı kalıplaşma yoluyla -*GAn* biçimine dönüştüğünü ifade eder: *yüri-gen* “sürekli yürüyen”, *kahı-gan* “öfkeli” (2018: 133).

²⁰ *talaşgan*: “kavgacı, dövüşken” YTS 201a.

²¹ *irişken*: “sataşan, münakaşa eden”

²² *söylegen*: “çok söyleyen” YTS 192a.

²³ Eski Anadolu Türkçesinde fiilden isim yapan -*GAn* ekini almış sözcüklerden bazılarının Türkiye Türkçesinin ağızlarında yaşadığı tespit edilmiştir. Bu sözcüklerden bazıları şunlardır: *bıçıl-gan, dalaşgan, gömülgen, solugan*. **a.** *bıçıl-gan*: EAT *bıçıl-gan / bıçıl-gan* “hayvanların ayalarında hâsıl olan yara, çatlak” (YTS 32a, TS I: 536) Anadolu ağızlarında da *bıçıl-gan* ve türevleri ile varlığını sürdürdüğü tespit edilmiştir: *bıçıl-gan (hlk.)* “azmış, yayılmış yara; hayvanların tırnak kökünde oluşan yara” (Tüs 285); *bıçıl-gan (I) [bıçıl-gan, bıçık (VII), bıçıl-gan, bıçıl-gan (I), bıçılkan, bıçır-gan (II) bıçık (III), bıçıl-gan, bıçıl-gın, bıçıl-gan, bıçılkan, bıçır-gan ...]* “kadınların meme uçlarında, çocukların ayaklarında, hayvanların ayak parmaklarıyla bileklerinde ter, pislik, çamur vs. sebeplerden ileri gelen sulu yara” (Uş., İsp., Ay., Ks., Ama., Or., Sv., To., Ank., Kn., Ada., İç., Ant.) (DS II: 656b). **b.** *dalaşgan I*: EAT *dalaşgan / talaşgan* “kavgacı, dövüşken” TS II 981, *dalaşkan* “kavgacı insan veya hayvan” (Tr., Sv.) DS IV: 1339a. **c.** *gömülgen*: 1. Bataklık, 2. Çok gömülen, bataklık halinde olan YTS 96b, *gömülgen* “sazlık, bataklık” (Ank., Ky., Mğ.) DS VI 2151a.

Gülsevin (1997: 134) -GAn ekinin isim türetme işlevine *gömülgen*²⁴ “bataklık”, *yaratgan* “Tanrı” sözcüklerini örnek göstermektedir. Bu sözcüklere *bıçıl-gan* “hayvanların ayağında hâsıl olan çatlak, yara” (TS I: 536), *solutgan* “nefes darlığı hastalığı” (YTS 190a) sözcükleri de eklenebilir.

Kakı-gan sözcüğündeki *-GAn* eki de fiilden sıfat yapma işlevini üstlendiği için yukarıda belirtilen ilk kategori içerisinde değerlendirilebilir. *Kakığan* “öfkeli, hiddetli” (TS IV: 2164-2165; YTS 122a) sözcüğünü *Tarama Sözlüğü*’nde pek çok örnekte bulmak mümkündür. Ayrıca *Tarama Sözlüğü*’nde *kakığan aslan* biçimi de görülmektedir: *gad b Ar: öykeli kimse ve kakığan kimse, arslan* (Bab²⁵. XVI, 1, 101). (TS IV: 2165).

Kakığan sözcüğünün *kağıgan*²⁶ biçimine ise *Süheyl ü Nevbahar*’da rastlanmaktadır. *Kakıgan* sözcüğünde ikinci hece başındaki *k* sesi de *h* sesine sızıcılılaşmış²⁷ ve Eski Anadolu Türkçesinde sözcüğün *kakıgan* biçimi yanında *kağıgan* biçimi de kullanılmıştır. *Süheyl ü Nevbahar*’da *kağıgan*²⁸ sözcüğü dışında *kakıgan* sözcüğünün başka varyantı olduğunu düşündüğüm *kagan* “kükremiş, kızmış, kızgın” sözcüğü de *aslan* sözcüğünün niteleyicisi olarak geçmektedir (*Süheyl ü Nevbahar*’daki *kagan* sözcüğü için bk. 2.1. Tarihî Türk Lehçelerinde Kağan Aslan).

d. solugan: EAT *solugan* “sık sık soluyan, çok soluyan” YTS 190a, *soluğan* “soluk soluğa, tık nefes” (Ay., Ba., Zn., Kc., Sm., Ama., Ağ., Kn., İç.) DS X 3661a

²⁴ *gömülgen*: “Bataklık, çamurla kaplı yer” BahL 136b.

²⁵ Bab. XVI. *Babusü'l-Vâsüt* Merkezî Ahmed Efendi tarafından düzenlenmiş Arapçadan Türkçeye iki ciltlik bir sözlüktür.

²⁶ Eski Anadolu Türkçesinde de /k/ sesinin /h/ya sızıcılıştığı görülmektedir. Akar (2018: 120), Eski Anadolu Türkçesinde kuralı olmamakla art sıradan ünlü taşıyan kelimelerde söz içi ve söz sonundaki /k/ların sızıcılışarak /h/ya dönüştüğünü ifade etmektedir.

²⁷ Eski Anadolu Türkçesinde hece başı ve hece sonunda görülen *k > h* değişimleri *uyhu* “uyku”, *koşu* “koku”, *arha* “arka”, *yaşın* “yakın” için bk. Akar, 2018: 121. Ayrıca bk. *q > h (h)* değişimi son ses, iç ses ve ön seste zaman zaman göze çarpmaktadır: *baydah* “kısa boylu ufak tefek yapılı, cüce, bodur, tıknaz” (*baydah / bādak* DS II: 579a, 459b), *dıbiş* “(dıbık “tatlı bulaşığı, sıralı, yapışkan madde” DS IV: 1448), *galah* “tezek yığılı” (*galah / galak* DS VI: 1897b); *arhap* “akrep” (*arhap / arkap* DS I: 312a, 326b), *sıyşılı* (*sıyşıl / sıyşıl* “düz, parlak, cilalı” DS 3623b, 3626a.), *taha* “duvara açılmış kapaksız küçük dolap” (*taha / taka* DS X: 3800a, 3804b), *ahaba* “iniş aşağı” (*ahaba / akaba* DS I: 123a, 136a), *hapşap*, *mihla*: *hapşap*, *hatap* “özellikle deve semerlerinin dayanıklı olması için, iki tarafına konulan ağaç parçaları” DS VII: 2305a, *huğ* “çevresi çitle çevrilmiş ağıl” (*huğ / kuğ* “kamış ve sazlardan yapılmış çardak” DS VII: 2441b, 2991b) *huğ* için ayrıca bk. Tietze, 2009: 333a).

²⁸ *Ne yumşak mûm ola vü ne katı taş / Ne yavlak kağıgan, ne ihen yavaş* (Dilçin, 1991: 566 § 5474) “Kişi ne yumuşak mum olmalı ve ne de sert taş; ne çok öfkeli ne de oldukça yumuşak olmalı” (Ciğa, 2013: 434).

Kahıgan sözcüğünün *kagan* biçimini alması ise birtakım ses olayları neticesinde olmuştur. *Kahıgan* sözcüğündeki hece başı *-h*²⁹ ünsüzü ve zayıf bir ünlü olan *-ı-* seslerinin düşmesi, diğer bir deyişle haploloji (hece yutumu) sonucunda *kagan* sözcüğü ortaya çıkmış olmalıdır.

4. SONUÇ

Kağan aslan söz öbeğinde geçen *kağan* sözcüğü üzerine yapılan araştırmalar sonucunda şu verilere ulaşılmıştır:

- Kıpçak Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıca olmak üzere bazı tarihî dönem ve lehçelerde görülen *kağan* sözcüğü genellikle *aslan* için bazen de insanlar için niteleyici / sıfat olarak kullanılmıştır.

- *Kağan* sözcüğünün geçtiği metinlerden yola çıkarak sözcüğün anlam alanını belirginleştirmek için şöyle bir tanım yapılabilir: *Kağan* “1. kızmış, kükremiş, kükreyen, çok öfkeli, öfkelenmiş, homurdanan (aslan), 2. mec. cesaretli erkek veya kadın”.

- İlk olarak 14. yüzyılda tarihî Türk lehçelerinde tespit edilen sözcüğün Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinin ağızları olmak üzere bazı Oğuz lehçelerinde varlığını sürdürdüğü tespit edilmiştir.

- *Kağan* “öfkeli, hiddetli, kızgın” sözcüğü, *kakı*³⁰ “sinirlenmek, hiddetlenmek, kızmak, kötü davranmak” (ED 609b; VEWT 223b) kökünden fiilden sıfat yapan isimler türeten kalıplaşmış bir ek olan *-gan* eki ile türemiş *kahıgan* / *kakıgan* “öfkeli, hiddetli, kızgın” sözcüğünün ikincil bir biçimi olmalıdır.

- *Kağan* sözcüğü, *kahıgan* / *kakıgan* sözcüğündeki bazı ses değişimleri, ses düşmeleri sonucunda ortaya çıkmış ve *kahıgan* / *kakıgan* sözcüğünün kısalmış bir biçimi olmalıdır: *kakıgan* > *kahıgan* > *kaÖigan* > *kagan*.

- *Tarama Sözlüğü*'nde *kağan aslan* yanında *kakıgan aslan* söz öbeğinin de bulunması söz konusu etimolojiyi daha olası kılmaktadır.

²⁹ Türkçede /h/ sesi, ses tellerinin iç çeperlerinde oluşan bir sestir ve iki ünlü arasında kaldığı zaman düşme eğilimindedir düşme sebebi de ünlülerle aynı yerde oluşmasıdır (Coşkun, 2007: 362). İki ünlü arasında düşen *-h-* > $\emptyset$ örnekler için krş. *kaar* (< *kahr*), *şaar* (< *şehir*), *baa* (< *paha*). Söz konusu örnekler için bk. İlhan, 2009: 47

³⁰ Eski Türkçede sözcüğün *övkele-* sözcüğü (*övkele-* *kakı-* “öfkelenmek”) ile birlikte ikileme oluşturduğu da görülmektedir. *Kakı-* sözcüğünden türemiş ET *kakı-g* “öfke, hiddet” (ED 610b), *kakı-n-* “pişmanlık duymak” (OTWF 603) ve EAT’de *kakımaklu* “gazaplı, hiddetli” (TS IV: 2171), *kakınç* “hiddet, öfke, sitem, serzeniş” (TS IV: 2171), *kakın-* “öfkelenmek” (TS IV: 2172), *kakıt-* “öfkelenmek, kızdırmak” (TS IV: 2173) sözcükleri mevcuttur.

Kısaltmalar

Ada.: Adana, **Ağ.:** Ağrı, **Ama.:** Amasya, **Ank.:** Ankara, **Ant.:** Antalya, **Ay.:** Aydın, **AzDial:** Azərbaycan Dialektoloji Lüğeti, bk. Şireliyev, M. Ş. vd., **AzT:** Azerbaycan Türkçesi, **AzTS:** bk. Altaylı S., **Ba.:** Balıkesir, **BahL.:** bk. Turan, F., **bk.:** bakınız, **ÇagOsmW:** bk. Kúnos Ignaz, **Çağ.:** Çağatayca, **DK:** Dede Korkut, **DLT:** bk. Ercilasun A. B, Akkoyunlu, Z., **DS:** Derleme Sözlüğü, **düz.:** düzenleyen, **EAT:** Eski Anadolu Türkçesi, **ED:** bk. Clauson, G., **ET:** Eski Türkçe, **E. T. Türk.:** Eski Türkiye Türkçesi, **EvÇ:** bk. Çelebi, E., **GT:** Gülistan Tercümesi, **hlk.:** halk ağzı, **Isp.:** Isparta, **İç.:** İçel, **Kc.:** Kocaeli, **KıptS:** bk. Toparlı R. vd., **Kn.:** Konya, **Ks.:** Kastamonu, **Ky.:** Kayseri, **mec.:** mecazi, **Mğ.:** Muğla, **Or.:** Ordu, **OTWF:** bk. Erdal M., **PC:** bk. Pavet de C., **Sm.:** Samsun, **Sv.:** Sivas, **TMEN:** bk. Doerfer G., **To.:** Tokat, **Tr.:** Trabzon, **TS:** Tarama Sözlüğü, **TT:** Türkiye Türkçesi, **Tüs:** Türkçe Sözlük, **Uş.:** Uşak, **VEWT:** bk. Räsänen, M., **YTS:** Yeni Tarama Sözlüğü, **Zn.:** Zonguldak.

Kaynaklar

- Akar, A. (2003). “-GAn Sıfat-Fiil Eki”, *Türklük Bilimi Araştırmaları* (TÜBAR). XIV, 103-115.
- Akar, A. (2018). *Oğuzların Dili Eski Anadolu Türkçesine Giriş*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Akdoğan, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük*. İstanbul: Beşir Yayınevi.
- Altaylı, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*. III Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayverdi, İ., (2010). *Kubbealtı Lugatı: Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. Redaksiyon-Etimoloji: Ahmet Topaloğlu. İstanbul: Kubbealtı İktisadi İşletmesi.
- Boratav, P. N. (1984). *Köroğlu Destanı*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Ciğa, Ö. (2013). *Süheyl ü Nev-bahar (Metin-Aktarma, Art Zamanlı Anlam Değişmeleri, Dizin)*. Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Eğitim Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bilim Dalı.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Coşkun, V. M. (2007). “Standart Türkçede Ses Olaylarının Sebep-Sonuç İlişkisi Çerçevesinde Yeniden Sınıflandırılması”, 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 347-368.
- Çağbayır, Y. (2007). *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı*. Ötüken Türkçe Sözlük. Cilt 3 j-müt, İstanbul: Ötüken Neşriyatı.
- Dankoff, R. (2004). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*. (Katkılarla İngilizceden Çeviren Semih Tezcan). İstanbul: Sanat Kitabevi.

- Dilçin, C. (1991). *Mes'ûd Bin Ahmed Süheyl ü Nev-bahâr. İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Doerfer, G. (1967). *Türkische und mongolische Elemente im neupersischen III*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2018). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti-t-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. (3. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- Ergin, M. (1997a). *Dede Korkut Kitabı I. Giriş-Metin-Faksimile*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (1997b). *Dede Korkut Kitabı II. İndeks-Gramer*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî (2006). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 1. Kitap. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini (Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî (1999). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 3. Kitap. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini (Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gökay, O. Ş. (2006). *Dedem Korkudun Kitabı, Kitab-ı Dedem âlâ Lisan-ı Taife-i Oğuzan*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Gülsevin, G. (2007). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İlhan, N. (2009). “Türk Dilinde Ünsüz Düşmesi, Nedenleri ve Türleri”, *Zeitschrift für die Welt Türken*. 1 / 2, 43-55.
- Kaçalın, M. S. (2017). *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karakış, Y. (2019). *Yaşar Kemal'in Romanlarında Çukurova Ağzına Ait Sözcükler ve Etimolojileri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1989). *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kemal, Y. (2000). *Üç Anadolu Efsanesi Köroğlunun Meydana Çıkışı / Karacaoğlan / Alageyik*. (6. Baskı). İstanbul: Adam Yayınları.
- Kúnos, I. (1902). *Şeyh Suleyman Efendi's Çağatay-Osmanisches Wörterbuch. Verkürzte und mit deutscher übersetzung versehene Ausgabe*. Budapeşte: Mit Unterstützung der Ungarischen Akademie der Wissenschaft.

- Ölmez, M. (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistandaki Eski Türk Yazıtları. Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Pavet de Courteille, A. (1870). *Dictionnaire Turk-Oriental: Destiné Principalement à Faciliter la Lecture des Ouvrages de Bâber, d'Aboul-Gâzi Et de Mir-Ali-Chir-Nevâi*. Paris.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Sarı, E. (2016). *Bizim Türkülerimiz*. Antalya: Net Medya Yayıncılık.
- Şireliyev, M. Ş., İslâmov, M. İ., Ramazanov, K. T., Tağıyev, B. M., Ağayev, E. Q., Behbudov S. M., Memmedov H. X., Hesenov Q. M., Eliyev E. İ., Xasiyev, Z. E., Ehmedov, T. M. (2010). *Azərbaycan Dialektoloji Lüğeti* (2010). Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Birinci Cilt (A-L), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları
- Taş, İ. (2015). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T., Ölmez, M. (2003). *Türk Dilleri Giriş*. (2. bs.). İstanbul: Dil ve Edebiyat Dizisi 2.
- Tezcan, S., Boeschoten, H. (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tietze, A. (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati, Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen*. İkinci Cilt: F-J, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Tietze, A. (2016). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. Dördüncü Cilt: K-L. (Ed. Semih Tezcan). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Turan, F. (2001). *Eski Oğuzca Sözlük. Bahşayış Lüğati*. İstanbul: BAY.
- Türk Dil Kurumu (1963a). *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*. Cilt I, A-B. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (1963b). *Derleme Sözlüğü I, A*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Türk Dil Kurumu (1965). *Derleme Sözlüğü II, B*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (1969a). *Derleme Sözlüğü IV, D*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Türk Dil Kurumu (1969b). *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*. Cilt IV, K-N. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (1972). *Derleme Sözlüğü VI, G*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (1974). *Derleme Sözlüğü VII, H-İ*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Türk Dil Kurumu (1978). *Derleme Sözlüğü X, S-T*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. (düz. Cem Dilçin), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2019). *Türkçe Sözlük*. (11. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch) / Eski Uygurcanın El Sözlüğü (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe)*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Universitätsverlag Göttingen.

YAPISAL VE ANLAMSAL AÇIDAN İKİ SÖZCÜKLÜ YÜKLEMLER

Hasene AYDIN*

Özet

Cümlenin asıl unsuru, yöneticisi olan yüklem, söz diziminde farklı biçimlerde kurgulanabilmektedir. Eylem çekimine girmiş iki ya da daha fazla eylemin ya da yüklem çekimine girmiş birden fazla adın bir araya gelerek oluşturduğu, bir yargıyı anlatan iki sözcüklü yüklem de farklı yapısal ve anlamsal nitelikleriyle dikkat çeken yüklem çeşitleridir.

İki sözcüklü yüklem, biçimsel özelliklerinden hareketle şöyle gruplandırılabilirler: 1. Asıl unsur – yardımcı unsur ayrımının yapılabildiği yapılar: a) Asıl unsur niteliğindeki eylemle birlikte kiplik eyleminin kullanıldığı iki sözcüklü yüklem, b) Asıl unsur niteliğindeki eylemle birlikte yardımcı eylemin kullanıldığı iki sözcüklü yüklem, 2. Görev bakımından özdeş dil birimleriyle kurulan yapılar: a) Alt anlamlılık-üst anlamlılık ilişkisiyle bir araya gelen dil birimlerinin oluşturduğu iki sözcüklü yüklem, b) Aynı dil biriminin farklı eklerle çekimlenmesi yoluyla kurulan iki sözcüklü yüklem, c) Anlamca eş ya da yakın dil birimlerinin oluşturduğu iki sözcüklü yüklem, d) Karşıt anlamlı dil birimleriyle kurulan iki sözcüklü yüklem. Bu yapıların kendilerine özgü kullanış biçimleri vardır. Örneğin, kiplik eylemleri asıl eylemle her zaman ardışık olarak kullanılmak zorunda değilken yakın ya da karşıt anlamlı yapıların kurduğu yüklemde unsurlar art arda kullanılır. Bu açıdan her birinin ayrı ayrı incelenmesi gerekmektedir. Söz konusu yapıların anlamsal olarak da zaman anlatımında ayrıntıya inme, süreklilik anlatımı sağlama, yaklaşıklık bildirme, kiplik ifadesi sunma gibi özellikleri dolayısıyla geniş bir kullanım alanına sahip olduğu görülür. Bu çalışmada yazılı eserlerden seçilen örneklerden hareketle iki sözcüklü yüklem yapısal özellikleriyle anlamsal çeşitlilikleri değerlendirilecektir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi, hasenek@uludag.edu.tr

Anahtar sözcükler: Yüklem, iki sözcüklü yüklem, birleşik eylem, ikileme.

Two-Word Predicates in Terms of Structure and Meaning

Abstract

The predicate, which is the main element of the sentence, can be constructed in different ways in syntax. Two-word predicates that describe a judgment formed by the combination of two or more verbs with verb conjugation or more than one nouns that have entered the verb conjugation are also types of predicates that attract attention with their different structural and semantic qualities.

Considering their formal features, it is possible to group two-word predicates as follows: 1. Structures where the main element - auxiliary element distinction can be made: a) Two-word predicates in which a modal verb is used together with a verb that is the main element, b) Two-word predicates in which an auxiliary verb is used together with a verb that is the main element, 2. Structures established with mission-identical language units: a) Two-word predicates formed by language units that come together with the relationship of sub-significance-meta-significance, b) Two-word predicates formed by conjugating the same language unit with different suffixes, c) Two-word predicates formed by synonyms or homoionyms, d) Two-word predicates which are composed of antonyms. These structures have their own specific usage. For example, while modal verbs do not always have to be used sequentially with the main verb, the elements are used consecutively in predicates formed by homoionyms or antonyms. In this respect, each one should be examined separately. It is seen that the structures in question have a wide area of use in terms of semantic features such as elaborating in time telling, providing continuity expression, expressing approximation and presenting modal expressions. In this study, the samples selected from the written works will be analyzed in terms of two-word predicates and the structural features of these uses and their semantic diversity will be evaluated.

Keywords: Predicate, two-word predicate, compound verb, hendiadyoin.

GİRİŞ

Bir söz dizimi terimi olan yüklem, söz dizimi çalışmalarının temel malzemesini oluşturan cümlenin asıl unsuru, kurucusu, yöneticisidir. Türkçede adların ve eylemlerin gerekli koşulları yerine getirerek yüklem olduğu bilinir.¹ İletişimde vericinin tercihine, iletmek istediği bilgiye, duyguya göre biçimlenen ad ya da eylem soylu bu öge, kurgusal açıdan farklı özellikler gösterebilmektedir. Kimi zaman söylemde derin yapıda bırakılan, kimi zaman yinelemeli olarak kullanılan, kimi zaman birden fazla dil biriminden oluşan ya da bağlaçlardan destek alınarak kurgulanan yüklem, bu özellikleriyle *iki sözcüklü yüklem*, *pekiştirilmiş yüklem*, *yinelenmiş yüklem*, *ortak yüklem* gibi terimlerle anılarak cümlelerde farklı formlarda yer alabilmektedir. Anılan yüklem çeşitlerinin ek bilgi vermek, duygu aktarımında bulunmak, sözün etkisini artırmak, alıcıyı bir noktaya odaklamak gibi amaçlarla kullanıldığı dikkati çeker. Bu çalışmanın konusunu da söz dizimi çalışmalarında üzerinde çok fazla durulmayan ancak cümlelerde sergiledikleri farklı görünüm, nedeniyle yapısal ve anlamsal olarak ele alınması gerektiği düşünülen iki sözcüklü yüklemler oluşturmaktadır.

Doküman incelemesi yöntemine dayalı çalışmada, önce iki sözcüklü yüklem, dil bilgisi kaynaklarında nasıl ele alındığı hakkında bilgi verilecek, daha sonra bu yapıların kullanım özellikleri araştırılacak; yazılı eserlerden seçilen örneklerden hareketle iki sözcüklü yüklem, yapısal özellikleriyle anlamsal çeşitlilikleri değerlendirilecektir.

1. İki Sözcüklü Yüklem Kaynaklarında İşleniş Biçimi

İki sözcüklü yüklem, eylem çekimine girmiş iki ya da daha fazla eylemin ya da yüklem çekimine girmiş birden fazla adın bir araya gelerek yeni bir anlam üstlendiği, bir yargıyı anlatan, aynen tekrar niteliği taşımayan yüklem yapıları olarak tanımlanabilir. Kaynaklarda yüklem çeşitleri içinde çok fazla adı anılmayan bu yapılar, daha çok birleşik eylem, ikileme, bağlama öbeği gibi terimlerle sözcük öbeği oluşturmaları açısından gündeme getirilmekte; cümle ögesi oluşlarına pek değinilmemektedir. Aşağıda bu yapılardan söz eden bazı kaynaklarda konunun ele alınışı örneklenmiştir.

Söz konusu yapılar için “iki sözcüklü yüklem” terimini kullanan Hikmet Dizdaroğlu, konuyla ilgili olarak “*Kimi tümceler, yüklem, ikileme ya da ikizleme biçiminde iki eylemden ya da var’la yok sözcüklerinin bir arada kullanılmasından oluşmuştur. Bu, hem anlamı daha güçlendirmek, hem de tümceye anlatım özelliği kazandırmak isteğinden doğmaktadır.*” der ve örnek

¹ Eylemlerin ve adların yüklem olma koşullarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Üstünova, K. (2020). *Yüklem İşletimi*. İstanbul: Sentez Yayıncılık.

olarak verdiği cümlelerde “*yürüdü gitti, dal ettin gitti, sel ettin gitti, gördük geçirdik, geldi geçti, gelmiş gitmişti, yaklaştı yaklaşır, çevirdi çevirecek, vardı varyordu, dağıtılmış olmalı, geçiyor olacaktı, akıyor olmalıdır, var yok*” gibi birimleri iki sözcüklü yüklem olarak değerlendirir (1976: 15-16). Dizdaroğlu'nun, bu yapıları sözcük öbeği olarak ikileme ya da ikizleme biçiminde değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Zafer Seyhanlı, “Türkiye Türkçesinde Yüklem” adlı yüksek lisans tezinde yüklem türlerini değerlendirirken “iki sözcüklü yüklemeler”den de söz eder. Bu konuda Dizdaroğlu'nun sınıflamasını kullandığı anlaşılan Seyhanlı, söz konusu yapılar için Dizdaroğlu'nun örneklerini yinelemekle yetinir (2009: 23-24).

Kerime Üstünova da “iki sözcüklü yüklem” terimini benimser ve çalışmalarında kullanır. Dede Korkut Destanları'ndaki iki sözcüklü yüklemeleri incelediği çalışmasında “*sıçradı bindi, aldı içti, tutsak oldu gider*” vb. yapıları iki sözcüklü yüklem olarak değerlendirir (1998: 140-146). Bir başka çalışmasındaysa *var-* eylemiyle kurulan iki sözcüklü yüklem olarak kabul ettiği “*varsın bölüşsün, varsın evlensin, varsın gitmesin*” vb. yüklemeleri anlamsal ve biçimsel açıdan ele alır (2002: 107-113).

Hasene Aydın'ın “İki Sözcüklü Yüklemelerde Kiplik İşleviyle Kullanılan Eylemler Üzerine” adlı çalışmasında da kiplik eylemleriyle kurulan iki sözcüklü yüklemeler incelenir (2018: 277-284).

Burçin Burgucu, “Söz Dizimsel Yinelemeler” adlı yüksek lisans tezinde çekimli eylemlerden kurulan yüklemeleri incelerken “*patladı patlayacak*” gibi kullanımlar için “*yaklaşmalı yüklem*” (2019: 19), “*gelirse gelsin*” gibi ifadeler içinse “*pekiştirmeli yüklem öbeği*” terimini kullanır (2019: 15).

Rasih Erkul, “Cümle Metin Bilgisi” kitabında bazı cümlelerin yüklemelerinin iki fiilden oluştuğunu söyleyerek “*vardı varyordu*”, “*geçiyor olacaktı*” örneklerini verir ancak bu yüklem çeşitleri için herhangi bir terim kullanmaz (2007: 22).

Bilal Aktan, “Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi” adlı kitabında anlamı güçlendirmek için yüklemün tekrarlanabileceğini söyler. Verdiği örnekler arasında aynen tekrarlanan dil birimlerinden oluşan örneklerin (*bizim bizim, geliyor geliyor, yapar mı yapar* vb.) yanı sıra eylemin tekrarlandığı ancak eklerin farklı olduğu “*patladı patlayacak*” yapısı da vardır (2016: 87).

A. N. Baskakov, “Çağdaş Türkçede Cümle” adlı kitabında özel bir terim kullanmadan yüklemün çekimli iki eylemden oluşabileceğini söyler: “*Yüklem, birincisi nominatif anlamı, ikincisi de süreklilik, beklenmediklik, tekrar vb.*

tarz (görünüş çn.) anlamını bildiren şahıs eki almış iki çekimli fiilden oluşur: Bütün gün yazdı durdu (ET, 390)” (2017: 42). “Adil Giray diyecek oldu (67, s. 30)” örneğinde görülen ol- eylemiyle kurulan yapılarıysa “dolaylamalı (perifrastik çn.) fiil şekli” olarak değerlendirir. Bunların yüklemnin nominatif anlamını bildiren sıfat-fiil ile yüklemnin görevli, çekimli bölümü olan ol- eyleminin sıfat-fiil şeklinin birleşmesinden oluştuğunu söyleyerek söz konusu yapıların Türkçede görünüş nüanslarını bildirmek için kullanıldığını ifade eder (2017: 42).

“Örneklerle Türkçe Söz Dizimi” adlı kitabında Rasim Şimşek, benzer yapılardan “*birleşik eylemlerden gelen yüklem*” konusu içinde söz eder. “*Sürerlik eyleminden yüklem*” başlığı altında ulaç ekli yapıların çekimlenmiş “*kal-, dur-, gel-*” eylemlerine bağlanmasıyla kurulan “*bakakalırım, düşünedursun, soğuyup gitmiştir, arayıp duruyorum*” gibi örneklerin yanı sıra her iki unsuru da çekimli eylem olarak değerlendirilebilecek “*uzar giderdi, dondu kaldı, devam etti durdu*” gibi yapıları da verir. “*Başlama eyleminden yüklem*” başlığı altındaysa *ol-* eylemiyle kurulu yapıları örnekendirir: “*cesaret edemez olmuştum, çekinir oldum*” vb. Bazı *ol-* eylemli yapılarısa “*davranma/ niyetlenme eyleminden yüklem*” olarak ele alınır: “*soracak oldular, inkâr edecek olsam*” vb. “*Bitirme eyleminden yüklem*” adı altında da *bulun-* eylemi barındıran kullanımlar görülür: “*yola çıkmış bulunuyorlardı, yol açmış oldu*” vb. (1987: 61-63).

Çoğu kaynakta bu yapılardan birleşik eylemlerin ele alındığı bölümlerde söz edilir:

Tahsin Banguoğlu, “Türkçenin Grameri” adlı eserinde yüklem çeşitlerine değinmez ama “*bağlama öbeği kalıbında birleşik fiiller*”i değerlendirirken “*yendi içildi, asıldı kesildi, dökündü saçındı, batırdı çıkardı*” gibi örnekleri de verir (2007: 317). Banguoğlu, *ol-* eylemiyle kurulan “*öğrenmiş olmak, satacak olmak, gelir olmak*” gibi yapıları da birleşik eylem olarak görür ve bunlara “*karmaşık fiiller*” der. *Ol-* eyleminin *i-* ek eylemi gibi yardımcı bir eylem olduğunu ve bunların bir ortaçla birleştiğini ifade eder (2007: 482).

Zeynep Korkmaz’ın “Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)” kitabında “*yürüdü gitti, uçtu gitti, çıkar giderim*” gibi örnekler, “*ikili birleşik fiiller*” başlığı altında “*ikili tasvir fiilleri*” olarak ele alınır. Bunların bir kısmında (*kalkar yürürüm* vb.) birinci eylemin geniş zaman ortacı yapısında olduğu, bir kısmında da (*vermiş veriştirmiş, yaktı yıktı* vb.) birinci eylemin ikinci eyleme paralel biçimde geçmiş zaman çekimine girdiği ifade edilir. “*Geldi gelecek*” gibi yapılar da “*ikili tasvir fiili*” olarak adlandırılır; bunlarda bir oluşun gerçekleşmeye çok yaklaştığının anlatıldığı belirtilir (2003: 835-837).

Ol- eylemiyle kurulan yapılarıysa “*karmaşık fiiller*” terimiyle adlandırılan Korkmaz, bunların *ol-* eylemiyle kurulu “ortaç+yardımcı eylem” kuruluşunda birleşik eylemler olduğunu ifade eder. Aldıkları eklere ve anlamlarına göre ayırdığı bu dil birimlerini “*öncelik fiilleri, alışkanlık fiilleri, niyet fiilleri*” başlıkları altında ele alır (2003: 801-808).

Leylâ Karahan’ın “Türkçede Söz Dizimi” kitabında da “iki sözcüklü yüklem” terimine rastlanmaz ancak “*bir hareketi tasvir eden birleşik fiil*”ler anlatılırken “*dolandı durdu, çırpınır durur, konuşur dururum*” örnekleri verilerek bunlar hakkında “*Bazı birleşik fiillerin birinci unsuru, bir kip eki taşıır. Bu kip eki zarf-fiil ekinin yerini tutar.*” denir (2004: 78).

Ol-, bulun- eylemleriyle kurulan yapılar, H. İbrahim Delice’nin “Türkçe Sözdizimi” kitabında “*fiil öbekleri*” olarak ele alınır. Asıl eylem, yardımcı eylem ayrımının yapıldığı bu örnekler, “*asıl fiil / [kiplik eki + asıl fiil = yardımcı eylem] yapısında*” adı altında değerlendirilir. Çalışmada asıl eyleme gelen kip eklerinin başlama, sürerlik ya da bitiş biçiminde eylemin kılınışını gösterdiği, kip göstergesinin ikinci eylem üzerine gelen eklerle işaretlendiği bildirilir. Delice’nin verdiği örnekler arasında “*yakılmaz oldu, gelmiş bulundum*” gibi yapılar vardır (2018: 29-30). Yazar, “Sözcük Türleri” kitabında da “*asıl fiilin kipini belirleyen yardımcı fiiller*” başlığı altında “*kal-, yaz, ol-, dur-, ver-*” eylemlerini inceler. Ancak incelediği örneklerde *ol-* eylemi dışında diğer eylemler ulaç ekli eylemlerle bağlantı kurmaktadır. Onun da iki sözcüklü yüklemden söz etmeden birleşik eylemleri ele aldığı görülür (2017: 139-140).

Nurettin Demir, benzer yapıları, “*dolaştım durdum, sürer giderdi*” gibi örnekler vererek “*çekimli fiil + yardımcı fiil*” yapısında birleşik eylem olarak değerlendirir (1996: 85).

Mehmet Özmen de konuya birleşik eylem yapısı açısından yaklaşanlardandır. Özmen, “Türkçenin Sözdizimi” adlı kitabında “*çekilmiş olacak, uyuyamaz oluyorduk, bağırılmış durmuş*” gibi yapıları “*çekimli fiillerle kurulan birleşik fiiller*” bölümünde ele alır ve “*İsimlerle ve fiillerle kurulan birleşik fiillerin yanında, bazı çekimli fiiller üzerine ol- veya dur- yardımcı fiillerinin getirilmesiyle de birleşik fiil oluşturulur.*” (2013: 98) der. Bu kullanımları, birleşik fiil yapıları yüklemeler olarak değerlendirir (2013: 14-15). “*Bulun-*” eylemiyle kurulan “*oturmuş bulunuyorum, deyivermiş bulundum*” gibi yapılarıysa “*isimlerle kurulan birleşik fiiller*” içinde ele alır. Özmen, “*oturmuş, deyivermiş*” yapılarını ortaç olarak değerlendirmektedir (2013: 88-92).

Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli’nin hazırladığı “Türkiye Türkçesi Söz Dizimi” kitabında da iki sözcüklü yüklemelerden söz edilmez. Çalışmada

“birleşik fiil” konusu içinde “sıfat-fiillerle kurulan birleşik fiiller”in *ol-* ve *bulun-* yardımcı eylemleriyle kurulduğu ifade edilerek “*aratır ol-, almış bulun-, satacak ol-, yiyesi ol-*” gibi örnekler verilir (2019: 68-74).

Abdurrahman Özkan, Mustafa Toker ve Ufuk Deniz Aşçı tarafından hazırlanan “Türkiye Türkçesi Söz Dizimi” kitabında da konuya sözcük öbeği bağlamında yaklaşılr. Birleşik eylemler içerisinde “*karmaşık fiiller*” grubunda bir ortaça birleşen çekimli *ol-* ve *bulun-* eylemlerinden söz edilerek “*yıkanmamış olmalıydı, dilimliyor olmalıydı, bakamaz oldu*” gibi örnekler verilir. Çalışmada bunun dışında bazı birleşik eylemlerin birinci unsurunun bir çekimli eylem olabileceği belirtilir. Konuya örnek olarak “*akar gider, dolaştı durdu*” vb. örnekler verilirken birinci eylemdeki kip ekinin daha çok ulaç eki işlevinde olduğu ifade edilerek “*akar gider = akıp gider, dolaştı durdu = dolaşp durdu*” biçiminde bir denklikten söz edilir (2016: 78-81).

Duygu Kamacı Gencer de konuya birleşik eylemler açısından yaklaşır. Söz konusu yapıların çeşitli biçimlerde kurulmuş birleşik eylemler olduğunu söyler (2019: 318-321).

Bu tür yapıların birleşik eylemlerden farklı olarak sıralı eylem ya da seri eylem yapıları olarak değerlendirildiği çalışmalar da söz konusudur. Bununla ilgili olarak Mustafa Aksan ve Yeşim Aksan’ın “Birleşik Eylemler, Sıralı Eylemler ve Görünüş” (2005) adlı makalesiyle Erkan Hirik’in “Seri Fiil Yapıları ve Türkçe” (2019) adlı çalışmasını anmak mümkündür.

Bazı kaynaklardaysa “tekrarlar”, “ikilemeler”, “bağlama öbekleri” çerçevesinde ele alındığı görülmektedir.

Vecihe Hatiboğlu, bu tür yapıları “*yüklem in ikilenmesi*” olarak görür (1972: 105). “*Aynı çekimli eylemden kurulan ikilemeler*”i “*Koştı koştu düştü.*”, “*Yiyor yiyor doymuyor.*” gibi örneklerle verir. “*Ayrı çekimli eylemlerden kurulan ikileme*” başlığı altındaysa “*Düşündü taşındı kararını verdi.*”, “*Bir bir saydı döktü.*” gibi cümlelerdeki yapıları ele alır (1972: 85).

Osman Nedim Tuna, “Türkçede Tekrarlar 2” başlıklı makalesinde eylemlerin çeşitli biçimlerde tekrarına dayalı bu tür yapıları, anlamsal özelliklerine değinerek ele alır (1950: 38, 39, 44, 45).

Mazhar Kükey, “Türkçenin Sözdizimi” adlı kitabında yüklem çeşitlerine değinmez ama “*geldim geçtim, alır gider*” yapılarını “*bağlama öbeği*” olarak verir. Bağlama öbeklerinin böyle iki ya da daha fazla sözcüğün aynı görevde yan yana gelmesiyle de oluştuğunu söyler (1975: 10).

Türkçe söz dizimiyle ilgili diğer bazı çalışmalardaysa bu konuya hiç temas edilmediği dikkati çekmektedir. Örneğin Semahat Yüksel, “Türkçede Biçim

ve Cümle Dersleri” adlı çalışmasında söz konusu terime değinmez (2006). “Türkçenin Söz Dizimi” kitabında Günay Karaağaç da yüklem çeşitlerini işlemez (2009). Sıddık Akbayır, “Cümle ve Metin Bilgisi” kitabında biçim açısından yüklemeleri ele alır ama iki sözcüklü yüklemelerden söz etmez (2010: 122).

Görüldüğü gibi birden fazla birimin çekime girerek tek bir yüklem görevini üstlendiği, aynen tekrar özelliği göstermeyen bu yapılar, kaynaklarda çoğunlukla cümle ögesi oluşlarına değinilmeden sözcük öbeği oluşturmaları bakımından ele alınmış, yüklem olarak dil içindeki kullanımları, birbirlerinden farklı yönleri ayrıntılarla incelenmemiştir. Bu çalışmada adı geçen dil birimleri, hangi sözcük öbeğini oluşturdukları konusu dışarıda tutularak yüklem olmaları yönüyle değerlendirilmiş ve Dizdaroğlu’nun kullandığı “iki sözcüklü yüklem” terimi tercih edilmiştir. Çalışmada “*bakıp durdun, eveleyip geveleyeceğim, yanıp tutuşmuş*” gibi bir ulaçla bir araya gelen yapılar iki sözcüklü yüklem olarak görülmemiş; sadece birden fazla bitmiş, yani zaman/kip ve kişi ekiyle çekimlenmiş eylemden ya da yüklem çekimine girmiş birden fazla addan oluşan yüklem görevindeki dil birimleri incelenmiştir. Çünkü bu yapılarda her iki sözcük de tek başına yüklem görevini üstlenebilecek durumdayken bunların bir araya gelişlerinin sistem içinde anlamlı bir değeri bulunmaktadır. Kimi kiplik bildirmek üzere bir araya gelirken kimi yaklaşıklık, kimi en yakın zaman, kimi de süreklilik vb. anlamları ifade etmek üzere kullanıma çıkar. Bu birimlerin bağlam içindeki yapısal ve anlamsal özellikleri, aşağıdaki bölümde örneklerle değerlendirilmektedir.

2. İki Sözcüklü Yüklemelerin Kullanım Özellikleri

Ayrıntılı olarak incelenmesi gerektiği düşünülen iki sözcüklü yüklemeler, yapısal ve anlamsal özellikleriyle farklı görünümeler sergilerler. Biçimsel özelliklerinden hareketle iki sözcüklü yüklemelerin şöyle sınıflandırılabilceği düşünülmektedir:

1. Asıl unsur – yardımcı unsur ayrımının yapılabildiği yapılar:

a) Asıl unsur olarak kullanılan eylemle birlikte kiplik eyleminin kullanıldığı iki sözcüklü yüklemeler,

b) Asıl unsur olarak kullanılan eylemle birlikte yardımcı eylemin kullanıldığı iki sözcüklü yüklemeler.

2. Görev bakımından özdeş dil birimleriyle kurulan yapılar:

a) Alt anlamlılık-üst anlamlılık ilişkisiyle bir araya gelen dil birimlerinin oluşturduğu iki sözcüklü yüklemeler,

b) Aynı dil biriminin farklı eklerle çekimlenmesi yoluyla kurulan iki sözcüklü yüklemeler,

c) Anlamca eş ya da yakın dil birimleriyle oluşan iki sözcüklü yüklemeler,

d) Karşıt anlamlı dil birimleriyle kurulan iki sözcüklü yüklemeler.

Bu yapıların kendilerine özgü kullanılış biçimleri vardır. Örneğin, kiplik eylemleri asıl eylemle her zaman ardışık olarak kullanılmak zorunda değilken yakın ya da karşıt anlamlı yapıların kurduğu yüklemelerde unsurların art arda kullanıldığı görülür. Bu açıdan her biri ayrı ayrı incelenmelidir.

2.1. Asıl Unsur – Yardımcı Unsur Ayrımının Yapılabildiği Yapılar:

2.1.1. Asıl Unsur Olarak Kullanılan Eylemle Birlikte Kiplik Eyleminin Kullanıldığı İki Sözcüklü Yüklemeler:

Bu tür yüklemelerde cümlede anlatılmak istenen asıl hareketi, işi veren bir ana eylemle birlikte kiplik görevi üstlenen bir başka eylemin kullanıldığı görülmektedir.

Türkçesinde Türkçesinde “*tut-, var-, kalk-, geç-, git-, ol-, gel-, bulun-*” gibi pek çok eylemin bağlam çerçevesinde kiplik eylemi olarak kullanılabilirdiği dikkati çeker. Bu eylemler, boşvermişlik, şaşkınlık, beklenmezlik, onaylamama, karşı olma, beğenmeme, hoşgörü, pişmanlık gibi duygu ve anlamları yansıtarak söyleme kiplik anlamı katarlar. Bu yapılarda asıl unsur - yardımcı unsur ayrımı yapılabilmektedir. Kiplik eylemi, yardımcı bir rol üstlenirken diğer eylem, asıl işi bildirme göreviyle kullanıma çıkar. Örneğin “*Demin sinirimden hep, işten atalım demiş bulundum, sonra kafama bir vurdum ki, ağa haklı, yerden göğe kadar haklı...*” (Kemal, 1974: 114) söylemindeki “*de-miş-Ø bulun-du-m*”² yüklemine eylemler iş birliği yapmakta; *de-* eylemi asıl hareketi anlatırken kiplik işlevli *bulun-* eylemi, deme eyleminin gerçekleşmesinden duyulan pişmanlığı ifade etmektedir.

Başka bir çalışmamızda (Aydın, 2018) iki sözcüklü yüklemelerde kullanılan kiplik eylemleri ve bunların kullanım özellikleri ayrıntılarıyla incelendiği için burada konuyu özetlemekle yetinilecektir:

İki sözcüklü yüklemeler içinde en fazla anlamsal ve biçimsel çeşitlilik, kiplik eylemleriyle kurulan iki sözcüklü yüklemelerde görülmektedir. Hemen her kiplik eyleminin birden fazla işlevi vardır. Örneğin *tut-* eylemiyle aşağıdaki söylemlerin ilkinde *saçmala-* eyleminin sıra dışılığı ve beklenmezliği; ikincisindeyse Haceli’yi kurula üye yapmaktan dolayı duyulan pişmanlık anlatılır:

² Yüzey yapıya çıkmayıp derin yapıda kalan dil birimleri koyu yazılmıştır.

“Haydi canım geceyarısı tutmuş saçmalıyoruz, duyan olsa deli der.” (Akbal, 1967: 84)

“Haceli’yi tuttuk, kurula üye yaptık. Dedik ki yetişsin. Bir adamı birdenbire bu kadar şımartmak mı gerekirdi?” (Baykurt, 1962: 246)

Aynı şekilde var- eylemi, aşağıdaki ilk örnekte kız- eylemini hoş görmeyi anlatırken ikinci ifadeye git- eylemi için rıza göstermeyi, izin vermeyi anlatır:

“Varsın kızsın, ben ona kızgın değilim.” (Şafak, 2014: 78)

“Var git. Bahtın açık olsun.” (Türkçe Ulusal Derlemi)

Anlamdaki bu çeşitlilik, yapıya da yansır. Kiplik işlevli bu eylemlerin cümledeki yeri, birbirine göre farklı olabilmektedir. Örneğin *git-*, *geç-*, *ol-* eylemleri, her zaman asıl eylemin ardından gelir:

“Şu sigarayı bırakamadın gitti.” (Türkçe Ulusal Derlemi)

“Baktım sonraki bölümlerde hiç bahsi geçmiyor, demek yanlış anlamışım dedim geçtim.” (Türkçe Ulusal Derlemi)

“Geçen yıl amcası ve oğulları evden çıkarken eski hasırı almış olmalıydılar.” (Pamuk, 2014: 67)

Var-, *gel-* eylemleriyse asıl eylemden önce de sonra da kullanılabilmekte, ayrıca bunlarla asıl eylemin arasına diğer ögeler girebilmektedir:

“Varsın onlarda kalsın.” (Türkçe Ulusal Derlemi)

“Hiç başlamadan bitsin varsın.” (Türkçe Ulusal Derlemi)

“Benim iyi kalpli oğlum, kara gözlü oğlum, gel bu sevdadan vazgeç.” (Türkçe Ulusal Derlemi)

“Lan Uzun, etme gel beni eve kadar götür be...” (Dilligil, 1967: 27)

Kiplik eylemi, bazen asıl eylemle aynı ekleri alıp çekimlenir:

“Hem birbirini isteyen iki insan tut-muş-lar birlikte yaşa-muş-lar kime ne?” (Akbal, 1973: 49) vb.

Bazen asıl eylemden farklı bir çekime de girebilmektedir:

“Haydi canım geceyarısı tut-muş-uz saçmalı-yor-uz, duyan olsa deli der.” (Akbal, 1967: 84)]

Kimi zaman da *git-* eyleminde olduğu gibi sabit biçimde (*gitti*) kullanıma çıkar:

“*Emrin baş üstüne... Yaptım gitti.*” (Tahir, 2007: 64) ³

Yukarıda verilen “... *eski hasırı almış olmalıydılar.*” örneğinde de geçen “*olmalı*” yapısı, Caner Kerimoğlu tarafından dilbilgiselleşme yolunda olan bir kiplik işaretleyicisi olarak değerlendirilmektedir. Kerimoğlu’na göre vericinin geçmişe yönelik bir tahminini bildirdiği için bilgi kipliği çerçevesinde ele alınması gereken bu yapılarda, {-mAlI} ekinden kaynaklanan bu özellik, ancak *ol-* yardımcı eylemiyle birlikte ortaya çıkmaktadır (2011: 149-150).

2.1.2 Asıl Unsur Olarak Kullanılan Eylemle Birlikte Yardımcı Eylemin Kullanıldığı İki Sözcüklü Yüklem:

Asıl unsur - yardımcı unsur ayrımının yapılabildiği bir diğer iki sözcüklü yüklem grubu da *dur-*, *kal-*, *git-*, *ol-*, *bulun-* yardımcı eylemleriyle kurulan yapıları içine almaktadır. Bu yardımcı eylemler, temel olarak süreklilik bildirmek ya da zaman - görünüş anlatımında ayrıntıya inmek üzere bir asıl eylemle birlikte kullanılabilir. Yardımcı eylem, her zaman asıl eylemden sonra gelir. *Dur-*, *kal-* ve *git-* eylemlerinin asıl eylemin aldığı eklerle çekimlendiği; *ol-* ve *bulun-* eylemlerininse asıl eylemden farklı ekler aldığı görülür.

“... *bir başına, onların pençesinde yıllarca çırpınmış durmuştu.*” (Toptaş, 2019: 37) örneğinde asıl hareketi anlatan *çırpın-* eylemi, kılınış bakımından süreklilik bildirir. *Dur-* yardımcı eylemiyle bu süreklilik pekiştirilmiş; “*yıllarca*” zarf tümleciyle de bir kez daha vurgulanmıştır.

Örnekte “*çırpınmış durmuştu*” yüklemine oluşturan *çırpın-* ve *dur-* eylemlerinde görüldüğü üzere, birleşik yapılı zaman eki ve kişi ekiyle çekimlenen yapılarda, dilde en az çaba ilkesi gereğince ilk eylemin yüzey yapıda zaman ekinin sadece birinci unsurunu taşıdığını, ekin ikinci unsurunu ve kişi ekini derin yapıda bıraktığı görülebilir. Nitekim yukarıdaki cümlede de böyle bir kullanım vardır. “... *çırpın-mıştı-Ø dur-muştu-Ø.*”

“*İlk günler dilimiz birden dönememiş de ‘Cevcet Bey’ demiş durmuştuk soranlara.*” (İzci, 2009: 63) örneğindeki “*de-mişti-k dur-muştu-k*” yüklemdeki eklerin kullanımı da yukarıdaki örneğe benzemektedir. Ancak burada eylemin niteliği açısından diğer örnekten farklı bir özellik vardır. Asıl unsur olan *de-* eylemi, son sınırı vurgulayan yani bitiş bildiren bir eylemdir. *Dur-* eylemiyle bu harekete tekrarlanma biçiminde bir süreklilik anlamı katılmıştır.

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Aydın, H. (2018). “İki Sözcüklü Yüklemelerde Kiplik İşleviyle Kullanılan Eylemler Üzerine”. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Çalışmaları 2018*, İstanbul: Çizgi Kitabevi, 277-284.

Kal- yardımcı eylemiyse kılınış bakımından ön sınırı vurgulayan yani başlangıç bildiren eylemlerle uyumlu görünmektedir. “*Eve kaçmayı bile akıl edemeyip oyun salonunda annemin masasına yakın bir yerde oturdum kaldım.*” (Kür, 1988: 190) cümlesindeki “*otur-du-m kal-dı-m*” yüklemi, eylemin sürdüğünü anlatır. Bilindiği gibi başlangıç bildiren eylemlerde eylemin bir başlama noktası vardır ve bu noktadan itibaren durağan bir sürece girilir. Burada *kal-* eylemi de *otur-* eyleminin başlangıç sınırı aşıldıktan sonraki sürecine gönderme yapar. *Dur-* eylemi de benzer biçimde süreklilik kodlayabilir: *oturdum durdum*. Ancak *kal-* eyleminin söyleme biraz da kiplik anlamı kattığı anlaşılmaktadır. *Kal-*, verici tarafından istemsizce yapılan bir hareketin sürekliliğini anlatıyor denebilir. *Dur-* eyleminde ise böyle bir anlama ulaşılamamaktadır. Ama başka söylemlerde *dur-* yardımcı eylemi de süreklilik anlatımının yanı sıra kiplik bildirebilir. Nitekim “*Odanın ortasında avaz avaz bağırdu durdu. Önce, Ayşe’ye saldırdı.*” (Onat, 1992: 180) örneğinde “*bağır-dı-Ø dur-du-Ø*” yüklemine yer alan *dur-*, asıl eylemde (*bağır-*) verilen hareketin gerçekleşmesinden duyulan usancı, bundan rahatsız olmayı bildirerek, bağlam çerçevesinde, kiplik işlevi üstlenmiştir. Bu örneklerden hareketle bazı yapıların anlamsal işlev çeşitliliğine (hem kiplik hem görünüş ifade etme vb.) sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Git- eylemi de süreklilik bildiren eylemlerle kullanıldığında bu anlamı pekiştirici bir işlev üstlenir. Bu tür örneklerde süreklilikle birlikte uzaklaşma anlamı da sezdirilir: “*Fakat Horoz Dede: ‘Bu su buradan böylece akar gider’ dedi.*” (Sepetçioğlu, 1980: 19)

Git- eyleminin bazı bağlamlarda tamamlanma bildirme biçiminde bir görünüş kodlayıcısı olarak görev yaptığı da söylenebilir. Örneğin “*Turgut Abim, beni öpmeden öldü gitti.*” (Uras, 2010: 160) cümlesinde asıl eylem, *öl-* eylemidir. *Git-* eylemiyse harekete görünüş noktasında katkı sağlayan bir yardımcı unsur görünümündedir. Aksan ve Aksan, “*eylem+Ip/DI git(ti)*” kuruluşundaki bu yapıların hızlılık, anilik ve olayın tam olarak bittiğini anlattığını ifade ederler (2005: 406). İki eylem birlikte değerlendirildiğinde *öl-* eyleminin tamamlandığı vurgulanarak *yok ol-* anlamının öne çıkarıldığı anlaşılmaktadır.

İ- ek eylemi gibi kullanılan *ol-* yardımcı eylemi, farklı zaman eklerinin bir araya gelmesini sağlayan ve zaman - görünüş anlatımında ayrıntı veren bir dil birimidir. Dil bilgisinde -{AcAK}, -{mİş}, -{r} / -{(A)r} / -{(I)r}, -{mAz} eklerini almış eylemlerle bir araya gelen *ol-* eylemi, yardımcı eylem olarak değerlendirilmiş; söz konusu ekler de ortaç eki olarak alınıp ortaya çıkan yapı çoğunlukla “*karmaşık fiiller*” başlığı altında incelenmiştir. Aynı yapının -{yor} ve -{mAktA} ekleriyle de kurulabilmesi nedeniyle (-{yor}

ol-, -{mAktA} ol-) buradaki eklerin ortaç eki olmadığı, zaman eki olduğu; dolayısıyla *ol-* eyleminin yer aldığı yapılarda iki çekimli eylem bulunduğu düşünülmektedir. Gürer Gülsevin, *ol-* eylemiyle kurulan yapıların da zaman ve kiplerle ilgili tablolara alınması gerektiğini belirtirken *ol-* eylemiyle *i-* eylemini karşılaştırır ve “*‘ol- fiili’ müstakil bir fiildir; ama i- (<er-) fiili de tıpkı ‘ol-‘ gibi (hem de olmak anlamında) müstakil bir fiildir.*” der (2000: 220). Yardımcı unsur olan *ol-* eyleminin aldığı ek, asıl eylemin zamanını, zaman çizgisi üzerinde geçmiş, gelecek, şimdi bağlamında bir noktaya yerleştirir. İlk eylemin aldığı ekse yapıya bitmemişlik, sürme, bitmişlik biçiminde görünüş anlamı katar. ⁴ Buna göre “*Siz bu satırları okurken ben çoktan o gideceğim yere varmış olacağım.*” (Akbal, 1988: 82) örneğinde “*var-mış-Ø ol-acağ-ım*” yapısı, *var-* eyleminin gelecekte belirlenen bir noktadan önce tamamlanmış olma öngörüsünü anlatırken “*Kitabı okuyamaz oldum.*” (Akbal, 1977: 43) cümlesinde “*oku-y-a-maz ol-du-m*” yüklemi, *okuyama-* eyleminin geçmişin bir noktasında başlayıp konuşma anında da sürdüğünü bildirir.

Benzer yapılarda *bulun-* yardımcı eyleminin de *ol-* gibi işlev üstlendiği görülmektedir. Örneğin “*Beş dakika içinde yağmur selleri bütün şehri baştan başa katetmek için tekrardan yola çıkmış bulunuyordu.*” (Akbal, 1946: 32) cümlesinde “*yola çık-mış-Ø bulun-u-yordu-Ø*” yüklemiyle, geçmiş içinde bir noktada tamamlanmış olan *yola çık-* eyleminin ortaya çıkardığı sonucun yani yolda olma durumunun sürekliliği vurgulanmıştır.

2.2 Görev Bakımından Özdeş Dil Birimleriyle Kurulan Yapılar:

2.2.1. Alt Anlamlılık-Üst Anlamlılık İlişkisiyle Bir Araya Gelen Dil Birimlerinin Oluşturduğu İki Sözcüklü Yüklemeler:

Bu tür yüklemelerde, özellikle ardışık olarak gerçekleşen, biri diğerinin alt anlamlısı olma özelliği gösteren eylemlerin birlikte kullanıldığı dikkati çekmektedir. İki eylem, gerçekleşen iki harekete gönderme yapmakla birlikte çoğu zaman asıl olarak yeni bir ileti sunmak, tek bir yargıya gönderme yapmak üzere bir araya gelir. İki eylem çekimlenerek tek bir cümlenin yüklemi olarak kullanılmakta, ayrı ayrı cümlelerden söz edilmemektedir.

Erkan Hirik, bu tür kullanımları “*...tek bir yargı/hareket bildirmek üzere bir araya gelen ve bir arada hareket eden bir fiil dizisi...*” biçiminde tanımladığı “*seri fiil yapıları*” olarak değerlendirir (2019: 123). Hirik’e göre bu yapıların iki temel işlevi vardır: “*yüklemde daha fazla bilgi ifadesine izin vermek*” ve “*yeni sözcüksel öğelerin oluşturulmasına izin vermek*” (2019:

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Aslan, S. (2012). “Türkiye Türkçesinde Ol- Yardımcı Fiilli Yapıların Görünüş-Zaman Bildirimindeki İşlevleri”. *Bilgi*, 63, 11-30.

125). Araştırmacı, bu tür kullanımlarda ayrı ayrı iki eylem olsa da bunların tek bir olayı anlatmaya yönelik olarak bir araya geldiğini ifade eder (2019: 133).

“*O daha tespihin devrini tamamlamadan, bu kez de gürültülü bir şekilde komşumuz Zübeyir girdi geldi karısıyla birlikte.*” (Toptaş, 2019: 57) cümlesindeki “*gir-di-Ø gel-di-Ø*” yüklemi, böyle bir özellik taşımaktadır. Verici, burada karısıyla birlikte Zübeyir’in geldiğini iletmek istese de ek bilgi vermek amacıyla bu eylemin öncüsü konumunda olan *gir-* eylemini de söyleme katmıştır. *Gel-* eylemi anlamca baskın gibi görünür ancak bağlamdan bu iki eylemin birlikte *içeri dal-*, *teklifsizce uğra-* anlamlarında bir ileti kodladığı anlaşılır.

Üstünova, eylemlerin bağımlı dil birimleri oluşlarını ele alırken bağımlılığın bir eylemin gerçekleşmesinin bir başka eylemin gerçekleşmesine bağlı olmasından da kaynaklandığını söyler. Örneğin *uyu-* eyleminin gerçekleşmesi için *uyanık ol-* gerekir (2016: 1). Burada da *gel-* için *gir-* eyleminin gerçekleşmesi zorunludur. Önce *gir-* gerçekleşmelidir ki ardından *gel-* eylemi gerçekleşebilsin. Seçil Hirik, bu durumu “eylemlerde alt-üst anlamlılık ve gerektirme ilişkisi” çerçevesinde ele alarak şu açıklamayı yapar: “*Eylemlerde bir hareket birden fazla bileşeni içerebilir. Bu mantığı yakalayabilmek için öncelikle bağlam önem taşımakta sonra ise eylemin doğasını düşünmek gerekmektedir. Bu mantıkla öl- eylemi nefes alma- eylemini gerektirmektedir. İşlevsel ilişki düşünüldüğünde bir hareketin diğer hareketi gerektirdiği yönünde bağ kurmak, içerme ilişkisini tanımlamak için önem arz etmektedir. Bu şekilde bakıldığında yemek yap- eyleminin alt anlamlısı belki soğan doğra- olabilir*” (2020: 134). Buna göre *gir-* eylemi, *gel-* eyleminin alt anlamlısı olarak düşünülebilir. Böylece bazı iki sözcüklü yüklemelerin, alt anlamlılılarıyla birlikte kullanılan eylemlerle oluşturulduğu, vericinin söylemi zenginleştirme ya da her iki eylemden farklı yeni bir harekete işaret etme amacı güttüğü söylenebilir.

“*Sonunda, elinde fener gibi ağırlık duran rakı kadehiyle, mecburen kös kös döner giderdi Hüseyin Dayım.*” (Toptaş, 2019: 39) örneğinde de “*dönerdi-Ø gid-erdi-Ø*” yüklemiyle *vazgeç-* anlamı verilmiştir. Hüseyin Dayı, her ne kadar önce *dön-*, sonra da *git-* eylemlerini gerçekleştirmiş olsa da asıl olarak *vazgeçmiştir*.

Bazen bir eylemin anlamca daha baskın olduğu da görülebilir. Hirik, iki sözcüklü yüklem görünümündeki seri eylem yapılarının simetrik ya da asimetrik özellik sergileyebileceklerini belirtir. Simetrik yapılarda her iki eylem görev bakımından özdeştir. Asimetrik yapıdaysa eylemlerden biri anlamca daha baskın olabilmektedir (2019: 133-134). Ancak bu, baskın

olmayan eylemin yardımcı eylem niteliği taşıdığı anlamına gelmemelidir. Alt anlamlı eylem, diğer eylemin anlamını tamamlayıcı niteliktedir.

Örneğin aşağıdaki cümlede anlamca baskın eylem, “*seyret-*”tir. Ancak bunun için önce *git-* gerekmektedir. Her ne kadar alıcı, bunu deneyimleri yani dil dışı göndermeler yoluyla söylenmese bile anlayacak durumda olsa da verici, bize göre ek bilgi vermek, anlamı zenginleştirmek için bu eylemin öncüsü konumundaki *git-* eylemini de yüklem bir parçası konumuna getirmiştir.

“*Takıma girmeyince gider ufak vapurları seyrededim.*” (Akbal, 1969: 16)

Bu tür iki sözcüklü yüklemelerde farklı eylemlerin aynı eklerle çekimlendiği görülür ki bunlar, Erkan Hirik’in “*çekim ekli morfolojik tekrarlı yapılar*” dediği tekrarlardanır (2018: 53-55). Ancak burada da, dilde en az çaba ilkesi gereği, ortak kullanılan eklerden bir kısmının birinci eylemde yüzey yapıya çıkarılmaması söz konusudur: ...*gid-erdi-m ... seyrededim.*

Bu yapılarda yüklemi oluşturan dil birimleri, ardışık olarak kullanılabilmesi gibi unsurların arasına sözcük ya da öge girişi de mümkündür. Yukarıda verilen “...*gid-erdi-m ... seyred-erdi-m*” örneğinde nesne (*ufak vapurları*), iki eylemin arasına girmiştir. Bunun sebebinin *git-* eyleminin geçişsiz, *seyret-* birleşik eylemininse geçişli olmasında aramak gerekmektedir. *Seyret-* eylemine hizmet eden nesne görevindeki dil birimi, yüklem unsurlarının arasına yerleşmiştir.

Hirik de seri eylem yapılarında unsurların arasına kimi zaman sözcük ya da bağlaç girebildiğini, kimi durumlardaysa arada bağlacın dahi kullanılmadığını ifade eder. “*Çok yorgun görünüyorsun. Bence yat uyu.*” yerine “*Çok yorgun görünüyorsun. Bence yat da uyu.*” biçiminin de kullanılabilmesini ancak “*Elindeki taşları fırlat at.*” yerine “*Elindeki taşları fırlat da at.*” denemeyeceğini dile getirir. Bu durumu eylemlerin gerçekleşme tarzlarına bağlayan Hirik, bu özelliklerin seri eylem yapılarının oluşumlarını etkilediğini belirtmektedir (2019: 135).

Aralıklı olarak kullanılmış her yapının iki sözcüklü yüklem olmadığı, bunların ayrı cümleler kurabileceği de göz ardı edilmemelidir. “*Yumurtayı eline aldı, ağzına doğru götürdü.*” (Sarpdere, 2014: 26) örneğinde iki ayrı hareket, iki ayrı cümle söz konusudur:

1. *yumurtayı eline aldı*
2. *ağzına doğru götürdü*

Verici önce yumurtayı eline almış, sonra da ağzına doğru götürmüştür. Birinci cümlenin yüklemi “*aldı*”, ikinci cümleninki “*götürdü*”dür. “*Herifi sürükler gibi aldı götürdü.*” (Abasıyanık, 2009: 100) örneğindeyse iki çekimli eylem bir araya getirilerek iki sözcüklü yüklem (*al-dı-Ø götür-dü-Ø*) oluşturulmuş; böylece tek bir yargıya gönderme yapılmış ve beklenmedik bir hareketin gerçekleşmesinin yarattığı şaşkınlık durumu da öne çıkarılarak yüklem, *uzaklaştır-* anlamında kullanılmıştır.

Her ne kadar bu yapılar için kullanılan terim “iki sözcüklü yüklem”se de bazı örneklerde ikiden fazla birimin yüklemi oluşturduğu da görülebilir. Aşağıdaki örnekte, aralarında herhangi bir noktalama işareti kullanılmamış üç bitmiş eylemden oluşan bir yüklem olduğu düşünülmektedir:

“*Askerden gelen oğlu Osman’a, ‘Bana kaymaklı bir komposto getir’ demiş. Kaymaklı komposto! Susmuş sonra. Osman gitmiş aramış bulmuş kompostoyu!*” (Akbal, 1969: 23)

Bu söylemde asıl söylenmek istenen, Osman’ın kompostoyu bulması olsa da *bul-* eyleminin gerçekleşmesi için öncelikle olması gereken *git-* ve *ara-* eylemleri de söyleme katılmıştır. Böylece bitiş bildiren *bul-* eyleminin son sınıra bir anda ulaşmadığı, gösterilen bir çabadan sonra gerçekleştiği bilgisi verilmiştir. Bu anlamın “*git-miş-Ø ara-mış-Ø bul-muş-Ø*” yüklemiyle verildiği göz ardı edilmemelidir. Örnekte *ara-* ve *bul-* eylemlerine hizmet eden “*kompostoyu*” nesnesinin devrik dizim içerisinde bu eylemlerden sonra kullanıldığı dikkati çeker.

İki sözcüklü yüklemelerde dil birimlerinin arasında noktalama işaretinin kullanılmaması da birlikteliği vurgulaması açısından anlamlıdır.

2.2.2 Aynı Dil Biriminin Farklı Eklerle Çekimlenmesi Yoluyla Kurulan İki Sözcüklü Yüklem:

Bu tür yapılar, çoğu araştırmacı tarafından tekrarlar konusu içinde değerlendirilmiştir. Aynı eylemin farklı zaman ekleriyle çekimlenerek tek bir yüklem konumunda kullanıma çıktığı bu yapılarda zaman, görünüş ve kiplik anlatımlarına katkıda bulunmaktadır.

Burgucu’nun (2019: 19) “*yaklaşmalı yüklem*” olarak değerlendirdiği bu tür iki sözcüklü yüklemelerin bazılarında en yakın geleceğin kodlanmasını sağlayan “...-*{DI}* ...-*{AcAk}*”, “...-*{DI}* ...-*{AcAktI}*” “...-*{DI}* ...-*{yor}*”, “...-*{DI}* ...-*{(A/I)r}/-*{r}*” gibi birleşik bir ekin kullanılması söz konusudur. Bu ekler, tek bir eyleme aynı anda gelemedikleri için aynı eyleme ayrı ayrı gelerek zamanı kodlarlar. Hirik, bu yapıları eylem tekrarlandığı için “*fiilli leksik tekrarlı yapılar*” olarak değerlendirir (2018: 56-57). Böylece iki*

çekimli eylem ortaya çıksa da iki birim, ortaklaşa hareket eder ve konuşma zamanı ya da olay zamanı odaklı olarak gelecek zaman anlamı verir; eylemin gerçekleşme noktasına ulaşmak üzere olduğunu anlatır. Bu yüzden sözü edilen yüklemelerde asıl unsur - yardımcı unsur ayırımına gidilemez.

“*Uyandığında tan yerleri ışıyordu. Gün doğdu doğacak.*” (Kemal, 1983: 17) örneğinde “*Gün doğdu doğacak.*” cümlesiyle geçmişe dönülmüş, olay anı odaklı bir anlatım tercih edilmiştir. Bu cümlede -geçmiş içinde- güneşin en yakın zamanda doğacağı, doğmak üzere olduğu, “*doğ-du-Ø doğ-acak-Ø*” yüklemiyle verilmiştir. Kılınış bakımından son sınırı vurgulayan *doğ-* eyleminin son sınıra ulaşmasına yani gerçekleşmesine çok az kalmıştır. Bu nedenle söylemde görünüş bakımından bitmemişlik söz konusudur. Eylemlerin tek başına bu anlamları vermediği, birlikte hareket ettikleri görülmektedir.

Yeşim Aksan da “*farklı eklerle oluşturulan ilişkisel yinelemeler*” olarak değerlendirdiği bu tür yapıları, zaman ve görünüş ekseninde ele alır ve “*-DI... Iyor, -DI...EcEk, -DI...Ir zaman-görünüş ekleriyle yinelen[en] eylemler çok kısa süre içinde eylemin anlattığı olayın başlangıç ya da sona ulaşılacağını belirtir.*” der (2001: 120-121).

“*Neredeyse uyudu uyuyacaklardı.*” (Aras, 2011: 116) örneğindeyse ön sınırı vurgulayan yani başlangıç bildiren *uyu-* eyleminin henüz başlangıç sınırına ulaşmadığı ama buna çok az kaldığı “*uyu-du-lar-dı uyu-y-acak-lar-dı*” iki sözcüklü yüklemiyle anlatılmıştır.

Bu yapılarda zaman ekleri ayrı olsa da kişi ekleri her iki eylemde de ortaktır. Örneğin yukarıdaki yüklemde üçüncü çokluk kişi eki {-lAr} yer almaktadır. Ek, yüklem birinci unsurunda derin yapıda bırakılarak kullanılmıştır.

“*Mor çiçekli gömlek gitti gider!..*” (Tahir, 1972: 86) örneğindeki “*gitti-Ø gid-er-Ø*” ve “*Çoğu tomurcuk hâlinde, bugün yarın geldik geliyoruz der gibiler.*” (Akbal, 1977: 70) örneğindeki “*gel-di-k gel-i-yor-uz*” yüklemeleri de yukarıdaki gibi en yakın geleceği, bitmemişliği kodlayabilmek adına kurgulanmışlardır. “*Gel-di-k gel-i-yor-uz*” yapısında, eylemlerdeki birinci çoğul kişi eklerindeki biçimsel farklılığın, zaman ekindeki özellikten kaynaklandığı göz ardı edilmemelidir.

Aynı eylemin farklı eklerle çekimlenmesi yoluyla kurulan bazı iki sözcüklü yüklemlerdeyse söyleme kiplik anlamı katılmaktadır. Burgucu’nun (2019: 15) “*pekiştirmeli yüklem öbeği*” dediği bu yapılarda ilk eylem -{(A/I)rsA}, -{DIysA}, -{mİşsA}, -{AcAksA} gibi eklerden birini alır. Bu unsur

diğer bitmiş eylemle bir araya gelerek kullanıma çıktığında vericiye ait umursamazlık, boşvermişlik, önemsemezlik gibi duygular öne çıkarılır.⁵

“*Sonra anan duyarsa duysun, ne diyecek? Rıfki’yı elden kaçırmamış olduğu için paranın gittiğine yerinmez, vallahi sevinir.*” (Gürpınar, 1945: 38-39) örneğinde birincisi “-{(A)rsA} + -{Ø}”, ikincisi “-{sIn}” ekiyle çekimlenen *duy-* eylemlerinden oluşan “*duy-arsa-Ø duy-sun*” yüklemi, vericinin “*ana*”nın duymasından çekinmediğini, bunu umursamadığını anlatmaktadır. Böyle bir duygu içerisinde olduğu, bundan sonraki cümlelerden de rahatça anlaşılır.

“*Gül gibi kızımızı, on üçünde, el adamının koynuna sokacak değiliz herhâlde! Adet gördüyse gördü. Emme, gelinlik kız değil o. Okuyacak benim kızım.*” (Dayıoğlu, 1998: 120) örneğinde birleşik eylem yapısındaki “*adet gör-*” eylemi, durumun önemsenmediğini anlatmak üzere iki sözcüklü yüklem oluşturacak biçimde kullanılmıştır. İkinci unsurda (*gördü*) bu birleşik eylemin ad bölümünün (*adet*) derin yapıda kaldığı görülmektedir: *adet gör-düyse-Ø adet gör-dü-Ø*. Bu da birleşik eylemler iki sözcüklü yüklem görevini üstlenirken en az çaba ilkesine bağlı olarak görülebilen bir özellik olarak dikkati çeker.

Yukarıdaki örneklerde de görüleceği üzere bu gruptaki yüklemeleri oluşturan eylemler de aralanarak araya başka sözcük ya da öge almaz; ardışık olarak kullanılmak zorundadır.

2.2.3. Anlamca Eş ya da Yakın Dil Birimlerinin Oluşturduğu İki Sözcüklü Yüklemeler:

Anlamca eş ya da yakın anlamlı eylemlerin yine her ikisinin de bitmiş eylem olarak kullanıma çıktığı bu yüklemelerde de her iki unsurun eşit derecede görevi vardır. Korkmaz, “*ikili tasvir fiili*” olarak adlandırdığı, birinci unsurun -{Ip} ulaç eki aldığı benzer yapılarda her iki eylemin de birbirini tasvir ettiğini belirtir ve “*Söz gelişi döküp saçmak’ta hem ‘dökmeyi’ hem de ‘saçmayı’ içine alan tek bir kılış söz konusudur.*” diyerek anlam kaynaşması yoluyla her iki eylemin anlamını da içeren özel bir anlamın ortaya çıktığını ifade eder (2003: 835).

Bu yapılarda anlamca denk ya da yakın olan birimler, kalıp yapı özelliği gösterirler ve süreklilik anlamı vermek, abartı anlatmak, görünüş bağlamında anlamı pekiştirmek gibi işlevlerle kullanılıp tek bir harekete gönderme yaparlar. Kalıplaşmış yapılar olduğu için yüklemi ortaya çıkaran unsurların yer değiştirmesi söz konusu değildir. Hatta “*evir- çevir-*” örneğindeki

⁵ -{sA}, genel olarak bir kip eki biçiminde ele alındığı için bu ekleri alan birinci eylemler de biçimsel olarak bitmiş eylem olarak değerlendirilmiştir.

“*evir-*” eylemi gibi bazı eylemler, genellikle bu kuruluşlar içinde kullanıma çıkabilmektedir. Bunlarda her iki eylem de aynı ekleri alır.

“*Bir hafta geceli gündüzlü yalvardık yakardık baldıza.*” (İzgu, 1973: 295) örneğinde yer alan “*yalvar-dı-k yakar-dı-k*” yüklemindeki *yalvar-* ve *yakar-* eylemleri de anlamca denktir. Biriyle yetinilmeyerek ikisinin birlikte kullanılması, hareketin sürekliliğini vurgulamak içindir. *Yalvar-* da *yakar-* da süreklilik kılımlı özelliğine sahiptir. İki eylemin bir araya gelişiyle hem bu işin abartılı biçimde ve ısrarla yapıldığı anlatılmış hem de hareketin sürekliliği öne çıkarılmıştır. Süreklilik anlamı, yüklemden sonra, cümledeki “*bir hafta geceli gündüzlü*” tümleciyle de pekiştirilmiştir.⁶

“*Böceği eline aldı, baktı, evirdi çevirdi.*” (Kemal, 1983: 144) örneğindeyse üç cümle vardır: 1. *böceği eline aldı*, 2. *baktı*, 3. *evirdi çevirdi*. Üçüncü cümlelerin sadece yüklemi yüzey yapıdadır ve bu da kalıp yapı özelliği gösteren bir iki sözcüklü yüklemdir: *evir-di-Ø çevir-di-Ø*. Burada kılımlı olarak bitiş bildiren anlamdaş iki eylem (*evir-* ve *çevir-*) iki sözcüklü yüklem biçiminde kullanılarak harekete tekrarlanarak sürme biçiminde bir süreklilik özelliği katılmıştır.

Bu yapılarda unsurların aralıklı kullanımı söz konusu değildir, bunların ardışık biçimde kullanılması gerekir. Ancak bazı kullanımlarda araya bağlaç girdiği de olur: “*Gene İspanyaya yalvarmış ve yakarmıştı*” (Halikarnas Balıkcısı, 1966: 177).

Kimi örneklerde süreklilik anlamı görülmez, iki sözcüklü yüklemle harekete abartı anlamı katılır: “*Çok süslüydü. Takmış takıştırmıştı. Çok da sürünmüştü.*” (Baykurt, 1973: 129) örneğinde ikinci cümlelerin iki sözcüklü yüklemi “*tak-mıştı-Ø takıştırmıştı-Ø*”, sözü edilen kişinin abartılı biçimde, çok fazla takı taktığını anlatır. Bu gruptaki yüklemelerde de burada olduğu gibi ilk eylemin ikinci eyleme bağlı olarak kip ve kişi eklerini derin yapıda bıraktığı da görülebilmektedir.

Bazı yapılarda bir araya gelen çekimli yapılar, yeni bir anlam ortaya çıkarmış da olabilir: “*Sevim öğretmenin gizlisi saklısı yok artık, her şeyini açık etti, anlattı, serdi döktü.*” (Günel, 1984: 121) örneğinde son cümlelerin iki sözcüklü yüklemi “*ser-di-Ø dök-tü-Ø*”, eylemlerin temel anlamlarından uzaklaşmasıyla *açığa çıkar-*, *ortalığa yay-* hareketlerini anlatır biçimde kullanılmıştır.

⁶ Tekrarlı yapıların süreklilik bildiriminde kullanımı konusunda bk. Aydın, H. (2019). “Süreklilik Bildiriminde Tekrarların Kullanımı”. *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 180-190.

Görünüş konusunda pekiştirme amacıyla da bu yapılardan yararlanılabilir. "... ve zaman içinde *oldu bitti her şey*." (Aksu, 2014: 68) örneğindeki "*ol-du-Ø bit-ti-Ø*" iki sözcüklü yüklemiyle tamamlanmışlık vurgusu yapılmıştır. İki eylemden "*tamamlandı*" anlamı ortaya çıkar.

2.2.4. Karşıt Anlamlı Dil Birimleriyle Kurulan İki Sözcüklü Yüklemeler:

Kaynaklarda iki sözcüklü yüklem kuruluşundaki yapılar değerlendirilirken yaygın olarak eylemler ele alınmıştır. Ancak az da olsa ad soylu yapıların da iki sözcüklü yüklem kurabildikleri görülür. Karşıt anlamlı "*var*" ve "*yok*" sözcükleri, yüklem çekimine girerek cümlede yaklaşıklık anlamı vermek üzere iki sözcüklü yüklemeler kurabilmektedir.

Bunlarda da her iki unsur, görev bakımından eş değerdir ve mutlaka birlikte kullanılmak zorundadır.

"*Aramızda beş metre vardı yoktu.*" (Erelvanlı, 2014: 41) örneğindeki "*vardı-Ø yok-tu-Ø*" iki sözcüklü yüklemde yer alan ve her ikisi de ek eylemle (*idi*) yüklem çekimine giren "*var*" "*yok*" adları, aradaki mesafe konusunda vericinin tahminini bildirerek yaklaşıklık ifade eder.

"*Yirmi yaşında var yok, incecik bir dal...*" (Nesin, 2019: 34) örneğindeyse aynı dil birimleri, yüklemselleştirici ek denen, yüzey yapıya çıkmayan ancak adları yüklem çekimine soktuğu varsayılan bir ekle çekimlenerek birlikte yüklem görevini üstlenmiştir: *var-Ø yok-Ø*.⁷ Çekim unsuru yukarıdaki örnekten farklı olsa da iletilen bilgi aynıdır; burada da *hemen hemen, aşağı yukarı* anlamlarında yaklaşıklık ifadesi söz konusudur.

Bu örneklerde iki unsurun da aynı eklerle yüklem çekimine girdiği görülür. İletişim sırasında dil birimlerinin yer değiştirmesi mümkün değildir; bunlar, "*yoktu vardı*", "*yok var*" biçiminde kullanılamaz.

"*Bense daima sol kaldırımda gider gelirim.*" (Akbal, 1946: 55) örneğindeyse karşıt anlamlı iki eylemin kurduğu bir yüklem vardır: *gid-er-İM gel-ir-im*. Bu yapı, hem tek bir hareketi bildirerek *bir aşağı bir yukarı dolaş-, volta at-* eylemlerine gönderme yapmakta hem de hareketin sürekliliğini anlatmaktadır. Yukarıdaki örneklerin aksine burada dil birimleri şu örnekte görüleceği üzere yer değiştirebilmektedir: "*Zengin çocukları özel arabalarıyla gelir gidermiş okula!*" (Türkçe Ulusal Derlemi).

⁷ Yüklemselleştirici ek konusuyla ilgili olarak bk. Üstünova, K. (2020). *Yüklem İşletimi*. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 90-93.

Sonuç

Aynen yineleme özelliği göstermeyen iki ya da daha fazla bitmiş eylemin ya da yüklem çekimine girmiş adın tek bir yargı bildirerek yüklem özelliği kazandığı yapılar, iki sözcüklü yüklem olarak tanımlanır. Sözcük öbeği olarak birleşik eylem, ikileme, yineleme gibi adlarla anılabilecek bu yapıların, farklı kullanım özellikleri olduğu dikkati çeker. Bazı iki sözcüklü yüklemelerin kimi zaman asıl unsur, yardımcı unsur ayrımına tabi tutulabileceği, kimi zaman da kullanılan tüm birimlerin eşit derecede görevi olduğu görülür. Bazen bu dil birimleri cümlede mutlaka ardışık biçimde kullanılmakta, bazen de araya diğer cümle öğeleri girebilmektedir. Çekime girerken aynı ekleri tercih edebildikleri gibi farklı ekleri de alabilmektedirler. Kimi zaman eş ya da yakın anlamlı yapıların çekime girdiği, kimi zaman da yüklem karşit anlamlı dil birimleriyle oluşturulduğu; bazı yüklemlerdeyse kiplik eylemi ya da yardımcı eylemin yer aldığı; bazılarının da aynı eylemin farklı eklerle çekimlenmesi yoluyla kurulduğu görülür. Bu nedenle her yapının farklı yapısal özelliklerle kullanıma çıktığı dikkati çeker.

Söz konusu yapıların anlamsal olarak da zaman anlatımında ayrıntıya inme, görünüş anlatımına katkıda bulunma, yaklaşıklık bildirme, süreklilik anlatımı sağlama, vericinin duygularını iletme yönüyle kiplik ifade etme gibi özellikleri dolayısıyla geniş bir kullanım alanına sahip olduğu görülür.

Bütün kullanımlar incelendiğinde iki sözcüklü yüklemelerin işlevleri belirlenirken bağlamın belirleyici olması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Örneğin yukarıda sözü edilen “*Turgut Abim, beni öpmeden öldü gitti.*” (Uras, 2010: 160) cümlesinde *git-* eylemi, *yok ol-* eylemine işaret etmek üzere *öl-* eyleminin tamamlandığını vurgulama yani görünüş işlevi üstlenmiştir. Bu işlevle kullanılan *git-* eyleminin diğer eylemle aynı ekleri alması kaçınılmazdır. Ancak “*Emrin baş üstüne... Yaptım gitti.*” (Tahir, 2007: 64) örneğinde farklı bir kullanım vardır. Bağlam çerçevesinde kiplik eylemi olarak kullanıldığı anlaşılan *git-* eylemi, tezlik, önemseme, kesinlik bildirerek *yap-* eyleminin en kısa zamanda gerçekleştirileceğini anlatır ve iletişimde “*gitti*” biçiminde kullanıma çıkar.

Yapısal kullanım özellikleri de önemlidir. Örneğin yardımcı eylemlerin her zaman asıl eylemden sonra kullanılacağı göz önünde bulundurulursa “... *düşündüm durdum*” yapısının süreklilik vurgulayan bir kullanım olduğu; “... *durdum düşündüm*” yapısında *dur-* eyleminin tek başına anlamı olmayan yardımcı bir eylem görevi üstlenmediği için süreklilik anlamı vermediği, *düşün-* eyleminin öncüsü, niteleyicisi konumunda kullanılarak *muhasebe yap-* anlamında bir harekete gönderme yaptığı anlaşılır. Bu nedenle her yapı, ait

olduğu bütün içinde, gösterdiği anlamsal ve yapısal özellikler çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Bu yapıların özellikle anlamsal nitelikleri, elbette ki çalışmada anılanlarla sınırlı değildir. İnceleme, bir bildiri sınırları çerçevesinde yapılmıştır. Daha kapsamlı çalışmalar yapılarak Türkiye Türkçesinde kullanılan iki sözcüklü yüklemelerin bütün yönleriyle değerlendirilebileceği düşünülmektedir.

Kaynaklar

- AKBAYIR, S. (2010). *Cümle ve Metin Bilgisi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- AKSAN, Y. - AKSAN, M. (2005). “Birleşik Eylemler, Sıralı Eylemler ve Görünüş”. *Proceedings of the XIXth National Linguistics Conference (Editör: M. Sarı - H. Nas)*, Şanlıurfa: Elif Printing House, 398-413.
- AKSAN, Y. (2001). “Türkçede Zaman Anlatımı ve Kimi İkileme Yapıları”. *XV. Dilbilim Kurultayı - Bildiriler: Dilbilim ve Dilbilgisi*, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Vakfı, 115- 122.
- AKTAN, B. (2016). *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*. Konya: Eğitim Yayınları.
- ASLAN, S. (2012). “Türkiye Türkçesinde Ol- Yardımcı Fiilli Yapıların Görünüş-Zaman Bildirimindeki İşlevleri”. *Bilig*, 63, 11-30.
- AYDIN, H. (2018). “İki Sözcüklü Yüklemelerde Kiplik İşleviyle Kullanılan Eylemler Üzerine”. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Çalışmaları 2018*, İstanbul: Çizgi Kitabevi, 277-284.
- AYDIN, H. (2019). “Süreklilik Bildiriminde Tekrarların Kullanımı”. *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 180-190.
- BANGUOĞLU, T. (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BASKAKOV, A. N. (2017). *Çağdaş Türkçede Cümle*, (Çeviren: Oktay Selim Karaca). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BURGUCU, B. (2019). *Söz Dizimsel Yinelemeler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı.
- DELİCE, H. İ. (2017). *Sözcük Türleri*. İstanbul: Asitan Kitap.
- DELİCE, H. İ. (2018). *Türkçe Sözdizimi*. İstanbul: Asitan Yayınları.
- DEMİR, N. (1996). “Birleşik Fiiller ve Vurgu: -iver- Şeklinin Görevlerini Tespitte Vurgunun Rolü”. *TDAY-Belleten 1994*, Ankara, 83-94.
- DİZDAROĞLU, H. (1976). *Tümcebilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERKUL, R. (2007). *Cümle Metin Bilgisi*. Ankara: Anı Yayıncılık.

- GÜLSEVİN, G. (2000). “Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekimlerinde Birleşik Yapılar Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1997*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 774, 215-224.
- HATİBOĞLU, V. (1972). *Türkçenin Sözdizimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HİRİK, E. (2018). “Türkçede Tekrarlı Yapı Sınıfları”. *Türkiyat Mecmuası*, 28 (2), 37-65.
- HİRİK, E. (2019). “Seri Fiil Yapıları ve Türkçe”. *Karadeniz Araştırmaları*, XVI/61, 120-141.
- HİRİK, S. (2020). “Eylemlerde Alt-Üst Anlamlılık ve Gerektirme İlişkisi: Kısasü'l-Enbiya Örneği”. *TYB AKADEMİ*, 28, 115-142.
- KAMACI Gencer, D. (2019). “Yardımcı Eylemler”. *Türkiye Türkçesi III Sözcük Türleri (Editör: Prof. Dr. E. Boz)*, Ankara: Gazi Kitabevi, 305-331.
- KARAAĞAÇ, G. (2009). *Türkçenin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- KARAHAN, L. (2004). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KERİMOĞLU, C. (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*. İzmir: Dinozor Kitabevi.
- KORKMAZ, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 827.
- KÜKEY, M. (1975). *Türkçenin Söz Dizimi*. Ankara: Kardeş Matbaası.
- ÖZKAN, A., Toker, M., Aşçı, U. D. (2016). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. Konya: Palet Yayınları.
- ÖZKAN, M., SEVİNÇLİ, V. (2019). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi (Kelime Çözümlemeli)*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- ÖZMEN, M. (2013). *Türkçenin Sözdizimi*. Adana: Karahan Kitabevi.
- SEYHANLI, Z. (2009). *Türkiye Türkçesinde Yüklem*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.
- ŞİMŞEK, R., (1987). *Türkçe Sözdizimi*. Trabzon: Kuzey Gazetecilik Matbaacılık.
- TUNA, O. N. (1950). “Türkçede Tekrarlar 2”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 4 (1-2), 35-82.
- ÜSTÜNOVA, K. (1998). “Dede Korkut Destanlarında İki Sözcüklü Yüklemeler”. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 554, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 140-146.
- ÜSTÜNOVA, K. (2002). “‘Varmak’ ile Kurulu İki Eylemli Yüklemelerin Durumu”. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(3), Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 107-113.
- ÜSTÜNOVA, K. (2016). *Eylem İşletimi*. İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- ÜSTÜNOVA, K. (2020). *Yüklem İşletimi*. İstanbul: Sentez Yayıncılık.

YÜKSEL, S. (2006). *Türkçede Biçim ve Cümle Dersleri*. İstanbul: Multilingual Yayınları.

Örneklerin Alındığı Eserler:

ABASIYANIK, S. F. (2009). *Sait Faik Abasıyanık Bütün Eserleri*, (Editör: Sevgül Sönmez). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

AKBAL, O. (1946). *Önce Ekmekler Bozuldu*. İstanbul: F-K Basımevi.

AKBAL, O. (1967). *Yalnızlık Bana Yasak*. İstanbul: Set Kitabevi Yayınları.

AKBAL, O. (1969). *Tarzan Öldü*. İstanbul: E. Yayınları.

AKBAL, O. (1973). *İstinye Suları*. İstanbul: Sander Yayınları.

AKBAL, O. (1977). *İlkyaz Devrimi*. İstanbul: Milliyet Yayınları.

AKBAL, O. (1988). *Ey Gece Kapını Üstüme Kapat*, İstanbul: Can Yayınları.

AKSU, M. (2014). *Onca Mutsuzluk Varken*. İstanbul: Cinius Yayınları.

ARAS, N. (2011). *Ateş Güllü*. İstanbul: Cinius Yayınları.

BAYKURT, F. (1962). *Yılanların Öcü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

BAYKURT, F. (1973). *Köygeçüren*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

DAYIOĞLU, G. (1998). *Yeşil Kiraz*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

DİLLİGİL, T. (1967). *Asaletmeap. Adalet Müessesesi*. e-kitap: <https://books.google.com.tr/books?id=ujU6AQAAIAAJ>

ERELVANLI, S. (2014). *Bebek Arabasında Ayvalar*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın. e-kitap: <https://play.google.com/books/reader?id=zeSCBQAAQBAJ&hl=tr&pg=GBS.PT3>

GÜNEL, B. (1984). *Kalanlar ve Gidenler*. İstanbul: Yalçın Yayınları.

GÜRPINAR, H. R. (1945). *Tesadüf*. İstanbul: Hilmi Kitabevi.

Halikarnas Balıkcısı. (1966). *Turgut Reis*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

İZCİ, A. (2009). *Eski Bir Niğde*. İstanbul: Heyamola Yayınları.

İZGÜ, M. (1973). *Halo Dayı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

KEMAL, O. (1974). *Yağmur Yüklü Bulutlar*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

KEMAL, Y. (1983). *Ölmez Otu*. İstanbul: Tekin Yayınevi.

KÜR, P. (1988). *Bir Deli Ağaç*. İstanbul: Can Yayınları.

NESİN, A. (2019). *Sizin Memlekette Eşek Yok mu*. İstanbul: Nesin Yayıncılık.

ONAT, L. (1992). *Sorumlu Bulutlar*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

PAMUK, O. (2014). *Kafamda Bir Tuhaflik*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

SARPDERE, Y. (2014). *CanDostu*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın. e-kitap: <https://play.google.com/books/reader?id=15WcBQAAQBAJ&hl=tr&pg=GBS.PT3>

SEPETÇİOĞLU, M. N. (1980). *Sabır*. İstanbul: İrfan Yayınevi.

ŞAFAK, E. (2014). *Aşk*. İstanbul: Doğan Kitap.

TAHİR, K. (1972). *Kelleci Memet*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- TAHİR, K. (2007). *Rahmet Yolları Kesti*. İstanbul: İthaki Yayınları. e-kitap:
<https://books.google.com.tr/books?isbn=9752732356>
- TOPTAŞ, H. A. (2019). *Kuşlar Yasına Gider*. İstanbul: Everest Yayınları.
Türkçe Ulusal Derlemi, <https://www.tnc.org.tr/tr/>
- URAS, T. G. (2010). *Bak, Ben Sana Anlatayım: Olaylarla Alaylar*. İstanbul:
Doğan Kitap.

KIRGIZİSTAN’DA DİL TERCİHİYLE İLGİLİ EĞİLİMLER*

Mehmet AYDIN**

Özet

Bu bildirinin konusu Kırgızistan’da hâkim olan dil tercihi eğilimleridir. Bu çalışmanın malzemesi Kırgızistan’da 2018-2020 yılları arasında yürüttüğümüz Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi tarafından desteklenen “Kırgızistan’da Dil Planlaması Çalışmaları ve Dil Politikaları” çerçevesinde yapılan anketlerin yorumlarıyla bu ülkede yapılan alan araştırmalarına dayanmaktadır. Kırgızistan anayasal olarak iki dilli bir ülkedir. Bu ülkede devlet dili Kırgızca, resmî dil Rusçadır. Ayrıca Kırgızistan anayasası Kırgızistan’da yaşayan öbür halkların dillerini sürdürmelerini ve geliştirmelerini teminat altına almıştır. Bu bildirinin temel sorusu Kırgızistan farklı sosyal işlev alanlarında hangi diller, niçin öbür dillerden daha çok tercih edilmektedir? Bu sorunun cevabına ulaşmak için üç dilde 35 sorudan oluşan bir anket hazırlanmıştır. Bu anket sorularının içinde konuşurların dille ilgili tutumları ve dil tercihleriyle ilgili sorular da vardır. Bu anketlerin dışında yedi bölgeden beşine gidilerek çeşitli kurumların temsilcileriyle yapılandırılmamış mülakatlar yapılmış ve belgeler toplanmıştır. Bu bildirinin temel sorusu bu çerçevede cevaplanmaya çalışılmıştır. İnsan dili farklı sosyal işlevlerle farklı alanlarda kullanır. Bazen aynı insan, farklı işlevler için birden çok dili bir araç olarak kullanabilir. Dilbilimciler diller arasında bir hiyerarşi bulunmadığını söylese de gerçekte diller arasında bir hiyerarşi oluşmuştur. Kırgızistan’da konuşulan diller arasında Sovyetler Birliği döneminde bir hiyerarşinin

---

* Bu bildiride yürütücüsü olduğum Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Türk Uygarlığı Araştırma ve Uygulama Merkezi ile Kırgızistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığına Bağlı Devlet Dil Komisyonu tarafından desteklenen ve 2020 yılında tamamlanan “Kırgızistan’da Dil Planlaması Uygulamaları ve Dil Politikaları” adlı projenin verileri kullanılmıştır.

** Prof. Dr., OMÜ Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Bölümü Öğretim Üyesi, mehmeta@omu.edu.tr

oluşturulduğunu söylemek mümkündür. Dil tercihlerinde bu hiyerarşi bugün de hâkimdir.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, dil tercihi, dil sürdürümü, iki dillilik, çok dillilik.

TENDENCIES ABOUT LANGUAGE PREFERENCE IN KYRGYZSTAN

Abstract

The subject of this proceeding is the dominant language preference trends in Kyrgyzstan. This material of this study is based on commentaries of questionnaires, conducted in the years between 2018-2020 and supported by Kyrgyzstan-Turkey Manas University in the framework of “Language Planning Studies and Language Policy”, and also based on field research in this country. Kyrgyzstan is constitutionally a bilingual country. In this country, the state language is Kyrgyz and the official language is Russian. In addition, maintaining and developing languages of all the other communities are guaranteed by the Kyrgyz constitution. The main question of this proceeding is that “Which languages in Kyrgyzstan are preferred more than other languages in different social function areas and what is the reason for that? In order to reach the answer of this question, a questionnaire consisting of 35 questions in three languages was prepared. Among these survey questions, there are also questions about the speakers’ attitudes towards language and language preferences. Apart from these surveys, unstructured interviews were conducted with representatives of various institutions and documents were collected by going to five of the seven regions. The main question of this paper has been tried to be answered within this framework. People use language in different fields with different social functions. Sometimes the same person can use multiple languages as a tool for different functions. Although linguists say that there is no hierarchy between languages, in reality there is a hierarchy between languages. It is possible to say that a hierarchy was created during the Soviet Union period among the languages spoken in Kyrgyzstan. This hierarchy in language preferences still prevails today.

Keywords: Kyrgyzstan, language preference, language maintaining, bilingualism, multilingualism.

1. GİRİŞ

Orta Asya'da yer alan Kırgızistan; kuzeyinde Kazakistan, batısında Özbekistan, güney- batısında Tacikistan ve güney, güneydoğusunda Çin ile sınırdış bir ülkedir. Yüz ölçümü 199. 951 km² olan Kırgızistan'ın nüfusu 2019 yılı 1 Ocak itibarıyla 6.389.500'dür. Başkenti Bişkek olan Kırgızistan Batken, Bişkek, Celal-Abad, Oş, Isık-Göl, Narın, Talas, Çüy gibi yedi ilden oluşur. Bu yedi il için "bölge" de kullanılmaktadır.

Bu bildirinın konusu, Kırgızistan'da hâkim olan dil tercihi eğilimleridir. Bu çalışmanın malzemesi Kırgızistan'da 2018-2020 yılları arasında yürüttüğümüz Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi ile Kırgızistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığına Bağlı Devlet Dil Komisyonu tarafından desteklenen "Kırgızistan'da Dil Planlaması Çalışmaları ve Dil Politikaları" çerçevesinde yapılan anketlerin yorumlarıyla bu ülkede yapılan alan araştırmalarına dayanmaktadır. Kırgızistan anayasal olarak iki dilli bir ülkedir. Bu ülkede devlet dili Kırgızca, resmî dil Rusçadır. Ayrıca Kırgızistan Anayasası, Kırgızistan'da yaşayan öbür halkların dillerini sürdürmelerini ve geliştirmelerini teminat altına almıştır. Bu bildirinın temel sorusu Kırgızistan'da farklı sosyal işlev alanlarında hangi diller, niçin öbür dillerden daha çok tercih edilmektedir? Bu sorunun cevabına ulaşmak için üç dilde ve 35 sorudan oluşan bir anket hazırlanmıştır. Bu anket sorularının içinde konuşurların dille ilgili tutumları ve dil tercihleriyle ilgili olanlar da vardır. Bu anketlerin dışında yedi bölgeden beşine gidilerek çeşitli kurumların temsilcileriyle yapılandırılmamış mülakatlar yapılmış ve belgeler toplanmıştır. Bildirinın temel sorusu bu çerçevede cevaplanmaya çalışılmıştır. İnsan dili farklı sosyal işlevlerle farklı alanlarda kullanır. Bazen aynı insan farklı işlevler için birden çok dili bir araç olarak kullanabilir. Dilbilimciler diller arasında bir hiyerarşi bulunmadığını söylese de gerçekte diller arasında bir hiyerarşi oluşmuştur. Kırgızistan'da konuşulan diller arasında Sovyetler Birliği Dönemi'nde böyle bir hiyerarşinin oluşturulduğunu söylemek mümkündür. Dil tercihlerinde bu hiyerarşi, bugün de hâkimdir.

Kırgızistan farklı etnik unsurların bir arada yaşadığı; çok dilli, çok kültürlü bir ülkedir. Kırgızistan'da farklı Türk lehçelerinin konuşurları yanında, başka halkları da bulmak mümkündür. (Aydın 2018: 562). Kırgızistan'da yaşayan ve herhangi bir Türk lehçesinin konuşuru olmayan bir Kalmak (Kalmuk), bir Dungan (Çinli Müslüman) Kırgız Türkçesini tercih edip konuşurken, bazı Türk lehçelerinin konuşurları Kırgız Türkçesi yerine kültürel baskınlık dolayısıyla Rusçaya yönelmekte ve Rusçayı tercih etmektedirler. Ancak bu konuda bir genelleme yapılamaz ve Kırgızlar dışındaki bütün öbür Türk lehçeleri konuşuru olan Kırgızistan vatandaşlarının Rusçaya yöneldikleri söylenemez.

Araştırmamızda Kırgızistan'da yaşayan ve Türk lehçelerinin konuşurlarından olan Özbekler ile Uygurların önemli bir kısmının Kırgız Türkçesini bildikleri ve Kırgız Türkçesini kullandıkları ortaya çıkmıştır. Kırgızistan'da yaşayan Ukraynalıların önemli bir bölümü Rusçayı ana dilleri olarak tercih etmişlerdir.

Araştırma gezilerimiz sırasında, Oş ile Batken'deki Özbeklerin kendilerine Kırgızca sorulan sorulara Kırgızca cevap verebildikleri ve çok akıcı bir şekilde Kırgızca konuşabildikleri tespit edilmiştir. Özbekler arasında ana dili olarak Kırgız Türkçesini seçenler de vardır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Sovyetlerin Türk Cumhuriyetlerinde uyguladığı dil ve kültür politikaları konusunda birçok çalışma yapılmıştır. İlk olarak Bübüyna Orozbayeva'nın 2004 yılında basılan *Mamlekettik Tildin Örkündö Kelecegi* (1989-1999), (Bişkek: *Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimder Akademiyası Mamlekettik Til Boyunça Komissiya Mamlekettik Til Cana Ensiklopediya Borboru*) adlı eserinden söz etmek uygun olur. Bu çalışmada Sovyetlerin Kırgız dilinin bir yazı diline dönüştürülmesi konusundaki adımlarından söz edilir.

Sovyetler Birliği'nin dil ve kültür politikaları ile ilgili İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında iki doktora tezi yapılmıştır.

1. Sarı, Nezih (1996). *Dil-Politika İlişkisi Açısından Rus ve Sovyet Dil Politikaları*, Prof. Dr. Acar Örnek, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Doktora Tezi.

2. Eraydın-Virtanen, Özlem (2002). *Dil Politikalarına Bütüncül Yaklaşım: Orta Asya'da Dil Politikaları*, Doç. Dr. Gülden Ayman, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Doktora Tezi.

Ankara Üniversitesi DTCF Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalında Sovyetlerin Azerbaycan'da uyguladığı dil ve kültür politikalarıyla ilgili bir doktora tezi hazırlanmıştır:

3. Aliyeva, G. (2005). *SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Planlaması*, Danışman: F. Sema Barutçu Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Doktora Tezi.

Bunların dışında da Orta Asya'da Sovyetler Birliği'nin dil ve kültür politikalarıyla ilgili çalışmalar yapılmıştır. Özellikle şu çalışmalar bu konuyu derinlemesine ele alan eserler arasında sayılabilir:

4. Garibova, Jale (2012). *Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar Sorunu Yeniden Biçimlenen Kimlikler*, Editörler: Sema Aslan-Rena Salehova, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

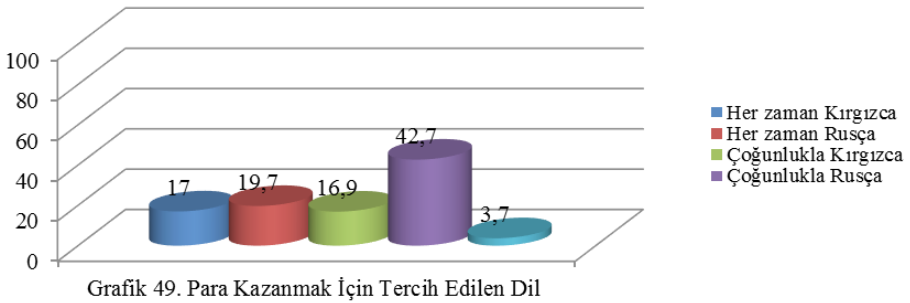
5. Killi Yılmaz, Gülsüm (2010). *Kuzey ve Güneydoğu Sibiryaya Türklerinin Dil Durumu*, Ankara: Köksav Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi.

2. ANKETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu çalışma için toplam olarak üniversitelerde uygulanmak üzere 35 sorudan oluşan 2500 adet anket formu bastırılmıştır. Anketler öğrenci anketörler tarafından uygulanmıştır. Bu anketlerden 1.975'i kullanılabilir durumda geriye dönmüştür.¹

Katılımcılara arkadaş edinmek için Kırgız ve Rus dillerinden hangisini daha önemli gördükleri sorulmuş, bu bağlamda katılımcıların %31'i (612) arkadaş edinmek için Kırgızcanın her zaman önemli olduğunu, %12,7'si (250) Rusçanın her zaman önemli olduğunu, %28,6'sı (564) Kırgızcanın çoğunlukla önemli olduğunu, %26,5'i (524) Rusçanın çoğunlukla önemli olduğunu ve %1,3'ü (25) ise için diğer dillerin önemli olduğunu belirtmişlerdir.

2.1. Para Kazanmak İçin Tercih Edilen Dil

Katılımcılara para kazanmak için Kırgız ve Rus dillerinden hangisini daha önemli gördükleri sorulmuş, katılımcıların %17'si (336) para kazanmak için Kırgızcanın her zaman önemli olduğunu, %19,7'si (389) Rusçanın her zaman önemli olduğunu, %16,9'u (334) Kırgızcanın çoğunlukla önemli olduğunu, %42,7'si (843) Rusçanın çoğunlukla önemli olduğunu ve %3,7'si (73) ise diğer dillerin önemli olduğunu ifade etmişlerdir. Katılımcıların para

¹ Anketlerin hazırlanmasında ve değerlendirilmesinde KTMÜ Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Araştırma Görevlisi Dr. Ali Ünal ile Doktora Öğrencim KTMÜ Yabancı Diller Yüksekokulunda okutman olarak görev yapan Fatih Başkapan'ın emeği vardır.

kazanmak için önceliğinin Kırgızcaya (%33,9) kıyasla Rusçada (%62,4) daha yüksek olduğu görülmüştür.

2.2. Üniversiteden Önce Yaşanan Yerleşim Yerine Göre “Para Kazanmak İçin Tercih Edilen Dil” Dağılımı

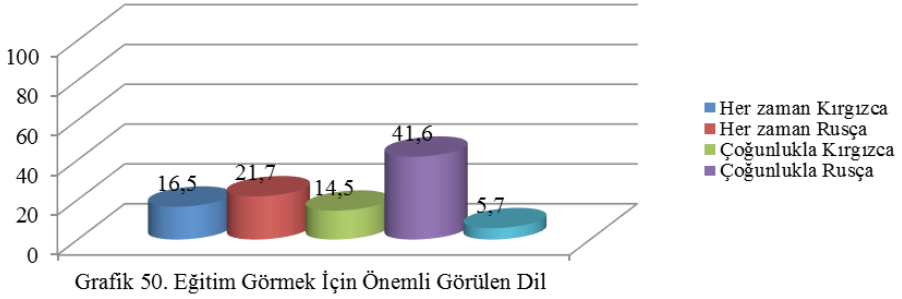
Tablo 1. Üniversiteden Önce Yaşanan Yerleşim Yerine Göre “Para Kazanmak İçin Tercih Edilen Dil” Dağılımı

		Her zaman Kırgızca	Her zaman Rusça	Çoğunlukla Kırgızca	Çoğunlukla Rusça	Diğer	Toplam
Şehir	Sayı	77	183	76	308	32	676
	%	11,4%	27,1%	11,2%	45,6%	4,7%	100,0%
Kasaba	Sayı	48	69	64	214	12	407
	%	11,8%	17,0%	15,7%	52,6%	2,9%	100,0%
Köy	Sayı	208	128	185	307	27	855
	%	24,3%	15,0%	21,6%	35,9%	3,2%	100,0%
Toplam	Sayı	333	380	325	829	71	1938
	%	17,2%	19,6%	16,8%	42,8%	3,7%	100,0%

“Para kazanma” söz konusu olduğunda, şehirde büyüyenlerin %22,6’sı Kırgızca’yı, %72,7’si Rusçayı; kasabada büyüyenlerin %27,5’i Kırgızca’yı, %69,6’sı Rusçayı; köyde büyüyenlerin ise %45,9’u Kırgızca’yı, %50,9’u Rusçayı tercih etmektedir. “Para kazanmak” için tercih edilen dilin Kırgızistan ortalaması ise %34 Kırgızca, %62,4 Rusça, %3,7 “diğer diller” şeklindedir. Elde edilen bulgular, üniversiteye başlamadan önce yaşanan yerleşim yeri esas alındığında, öğrencilerin para kazanmak için büyük oranda Rusçayı tercih ettikleri/edecekleri belirlenmiştir.

Şehir ve kasabada yaşayanların, köyde yaşayanlara göre Rusçayı tercih etme oranı ise daha yüksektir. Buradan hareketle, “para kazanma”yı yerel ölçekte ele alanların Kırgızca, daha geniş anlamda yorumlayanların ise Rusçadan yana tercihlerini kullandıkları söylenebilir.

Eğitim Görmek İçin Tercih Edilen Dil

Grafik Eğitim Görmek İçin Önemli Görülen Diller

Katılımcılara eğitim görmek için Kırgız ve Rus dillerinden hangisini daha önemli gördükleri sorulmuştur. Katılımcıların %16,5'i (326) Kırgızcanın her zaman önemli olduğunu, %21,7'si (429) Rusçanın her zaman önemli olduğunu, %14,5'i (287) Kırgızcanın çoğunlukla önemli olduğunu, %41,6'sı (821) Rusçanın çoğunlukla önemli olduğunu ve %5,7'si (112) ise diğer dillerin önemli olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların büyük çoğunluğu eğitim görmek için Kırgızcadan (%31) ziyade Rusçanın (%63,3) daha önemli olduğunu ifade etmiştir.

2.3. Üniversiteye Başlamadan Önce Yaşanan Yerleşim Yerine Göre “Eğitim Görmek İçin Tercih Edilen Dil” Dağılımı

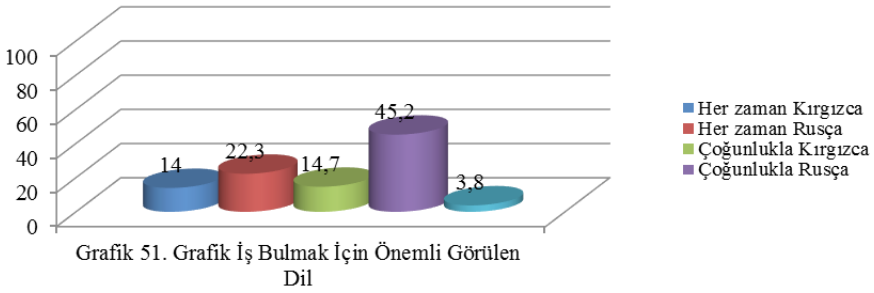
Tablo 2: Üniversiteden Önce Yaşanan Yerleşim Yerine Göre “Eğitim Görmek İçin Tercih Edilen Dil” Dağılımı

		Her zaman Kırgızca	Her zaman Rusça	Çoğunlukla Kırgızca	Çoğunlukla Rusça	Diğer	Toplam
Şehir	Sayı	75	193	67	287	54	676
	%	11,1%	28,6%	9,9%	42,5%	8,0%	100,0%
Kasaba	Sayı	43	85	45	216	18	407
	%	10,6%	20,9%	11,1%	53,1%	4,4%	100,0%
Köy	Sayı	205	144	170	300	36	855
	%	24,0%	16,8%	19,9%	35,1%	4,2%	100,0%
Toplam	Sayı	323	422	282	803	108	1938
	%	16,7%	21,8%	14,6%	41,4%	5,6%	100,0%

“Eğitim görmek için tercih edilen dil” ile ilgili soruyu şehirde büyüyenlerin %21’i Kırgızca, %71,1’i Rusça; kasabada büyüyenlerin %21,7’si Kırgızca, %74’ü Rusça; köyde büyüyenlerin ise %43,4’ü Kırgızca, %51,9’u Rusça şeklinde yanıtlamıştır. Katılımcıların “eğitim dili” tercihlerinin Kırgızistan ortalaması ise %31,3 Kırgızca, %63,2 Rusça, %5,6 “diğer diller” şeklindedir. Bu sonuçlara göre öğrencilerin eğitim görmek için çoğunlukla Rusçayı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Şehirde yaşayan öğrencilerin %8’inin, Kırgızistan genelinde %5,6’sının ise Kırgızca’yı da ve Rusçayı da tercih etmedikleri görülür.

İş Bulmak İçin Tercih Edilen Dil

Katılımcılara yöneltilen iş bulmak için Kırgız ve Rus dillerinden hangisini daha önemli gördükleri sorusuna katılımcıların %14’ü (276) iş bulmak için Kırgızcanın her zaman önemli olduğunu, %22,3’ü (440) Rusçanın her zaman önemli olduğunu, %14,7’si (291) Kırgızcanın çoğunlukla önemli olduğunu, %45,2’si (892) Rusçanın çoğunlukla önemli olduğunu ve %3,8’i (76) ise diğer dillerin önemli olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların büyük çoğunluğu iş bulmak için Rusçanın daha önemli olduğu yargısını taşır.

2.4. Üniversiteye Başlamadan Önce Yaşanan Yerleşim Yerine Göre “İş Bulmak İçin Tercih Edilen Dil” Dağılımı

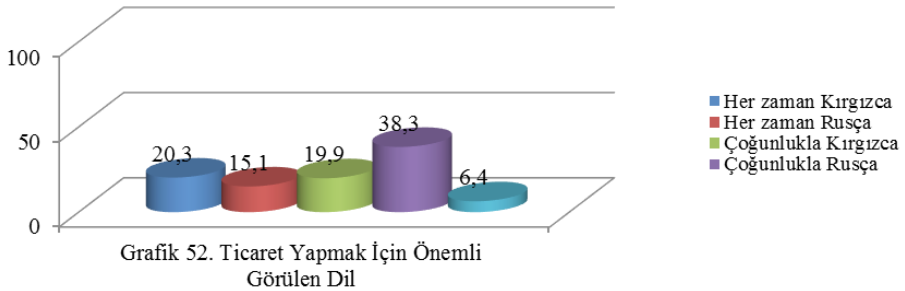
Tablo 3: Üniversiteden Önce Yaşanan Yerleşim Yerine Göre “İş Bulmak İçin Tercih Edilen Dil” Dağılımı

		Her zaman Kırgızca	Her zaman Rusça	Çoğunlukla Kırgızca	Çoğunlukla Rusça	Diğer	Toplam
Şehir	Sayı	66	198	60	318	34	676
	%	9,8%	29,3%	8,9%	47,0%	5,0%	100,0%
Kasaba	Sayı	34	84	60	215	14	407
	%	8,4%	20,6%	14,7%	52,8%	3,4%	100,0%

Köy	Sayı	172	149	165	345	24	855
	%	20,1%	17,4%	19,3%	40,4%	2,8%	100,0%
Toplam	Sayı	272	431	285	878	72	1938
	%	14,0%	22,2%	14,7%	45,3%	3,7%	100,0%

“İş bulmak” söz konusu olduğunda, şehirde büyüyenlerin %18,7’si Kırgızca’yı, %76,3’ü Rusçayı; kasabada büyüyenlerin %23,1’i Kırgızca’yı, %73,4’ü Rusçayı; köyde büyüyenlerin ise %39,4’ü Kırgızca’yı, %67,5’i Rusçayı tercih etmektedir. “İş bulmak” için tercih edilen dilin Kırgızistan ortalaması ise %28,7 Kırgızca, %67,5 Rusça, %3,7 “diğer diller” şeklindedir. Elde edilen bulgular, üniversiteye başlamadan önce yaşanan yerleşim yeri esas alındığında, katılımcıların büyük çoğunluğunun iş bulmak için Rusça bilmek gerektiğini düşündüklerini ortaya koyar.

2.5. Ticaret Yapmak İçin Tercih Edilen Dil

Katılımcılara ticaret yapmak için Kırgız ve Rus dillerinden hangisini daha önemli gördükleri sorulmuş, bu bağlamda katılımcıların %16,5’i (400) ticaret yapmak için Kırgızcanın her zaman önemli olduğunu, %21,7’si (299) Rusçanın her zaman önemli olduğunu, %14,5’i (393) Kırgızcanın çoğunlukla önemli olduğunu, %41,6’sı (757) Rusçanın çoğunlukla önemli olduğunu ve %5,7’si (126) ise diğer dillerin önemli olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların yarısından fazlası ticaret için Rusçanın gerekli olduğunu belirtmişlerdir.

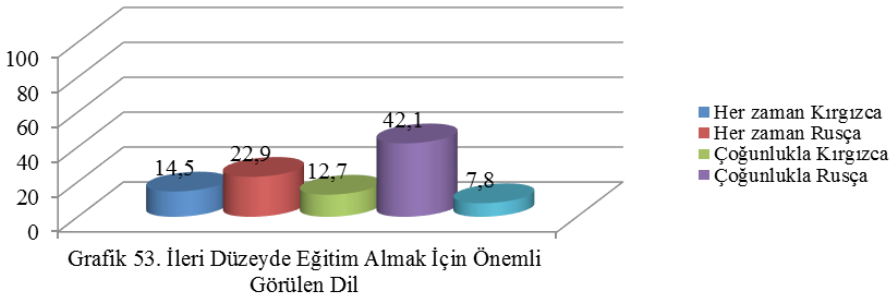
2.6. Üniversiteye Başlamadan Önce Yaşanan Yerleşim Yerine Göre “Ticaret Yapmak İçin Tercih Edilen Dil” Dağılımı

Tablo 4: Üniversiteden Önce Yaşanan Yerleşim Yerine Göre “Ticaret Yapmak İçin Tercih Edilen Dil” Dağılımı

		Her zaman Kırgızca	Her zaman Rusça	Çoğunlukla Kırgızca	Çoğunlukla Rusça	Diğer	Toplam
Şehir	Sayı	111	127	93	294	51	676
	%	16,4%	18,8%	13,8%	43,5%	7,5%	100,0%
Kasaba	Sayı	50	60	70	197	30	407
	%	12,3%	14,7%	17,2%	48,4%	7,4%	100,0%
Köy	Sayı	232	107	225	250	41	855
	%	27,1%	12,5%	26,3%	29,2%	4,8%	100,0%
Toplam	Sayı	393	294	388	741	122	1938
	%	20,3%	15,2%	20,0%	38,2%	6,3%	100,0%

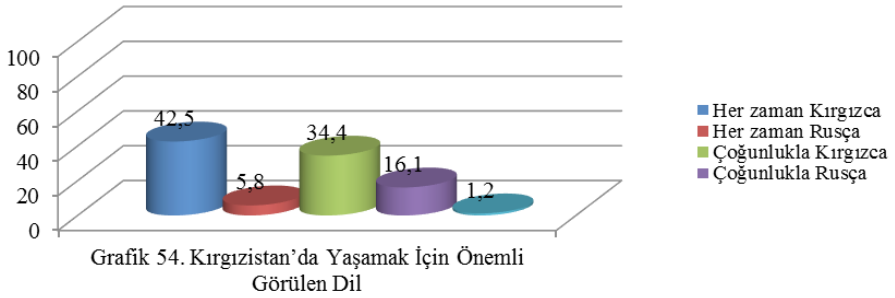
“Ticaret yapmak için tercih edilen dil” sorusuna şehirde büyüyenlerin %30,2’si Kırgızca, %62,3’ü Rusça; kasabada büyüyenlerin %29,5’i Kırgızca, %63,1’i Rusça; köyde büyüyenlerin ise %53,4’ü Kırgızca, %41,7’si Rusça şeklinde cevap vermiştir. Katılımcıların “ticaret dili” tercihlerinin Kırgızistan ortalaması ise %40,3 Kırgızca, %53,4 Rusça, %6,3 “diğer diller” şeklindedir. Bu sonuçlara göre, şehir ve kasabada büyüyen üniversite öğrencilerinin büyük oranda Rusçayı; köyde yaşayanların ise daha çok Kırgızca’yı tercih ettiği ifade edilebilir.

2.6.1. İleri Düzeyde Eğitim Almak İçin Tercih Edilen Dil

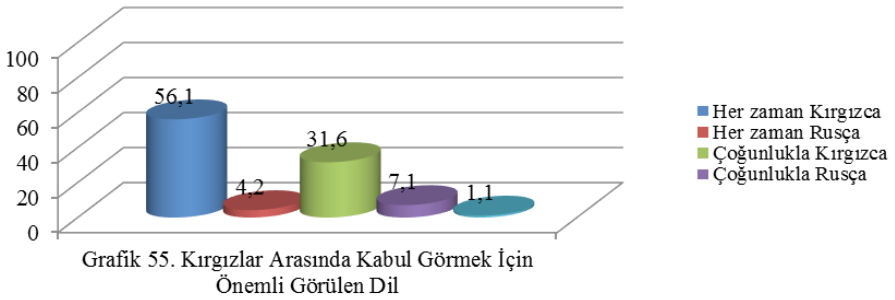
Katılımcılara ileri düzeyde eğitim almak için Kırgız ve Rus dillerinden hangisini daha önemli gördükleri sorulmuştur. Bu kapsamda, katılımcıların %14,5’i (287) ileri düzeyde eğitim almak için Kırgızcanın her zaman önemli olduğunu, %22,9’u (452) Rusçanın her zaman önemli olduğunu, %12,7’si (250) Kırgızcanın çoğunlukla önemli olduğunu, %42,1’i (832) Rusçanın çoğunlukla önemli olduğunu ve %7,8’i (154) ise diğer dillerin önemli olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların büyük çoğunluğu ileri düzeyde eğitim almak için Kırgızcadan (%27,2) ziyade Rusçanın (%65) önemine işaret etmektedir.

2.6.2. Kırgızistan'da Yaşamak İçin Önemli Görülen Dil

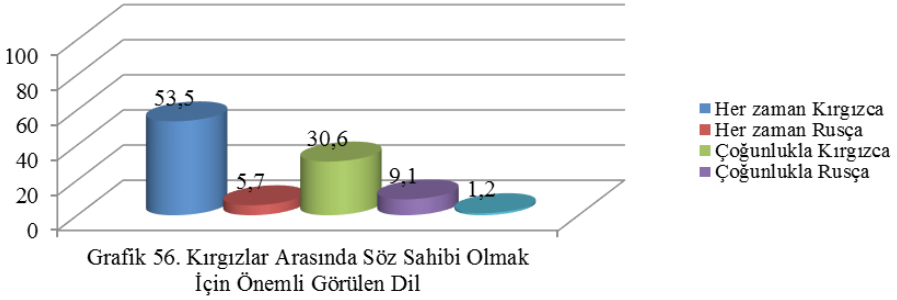
Katılımcılara Kırgızistan'da yaşamak için Kırgız ve Rus dillerinden hangisini daha önemli gördükleri sorulmuş, katılımcıların %42,5'i (840) Kırgızistan'da yaşamak için Kırgızcanın her zaman önemli olduğunu, %5,8'i (115) Rusçanın her zaman önemli olduğunu, %34,4'ü (680) Kırgızcanın çoğunlukla önemli olduğunu, %16,1'i (317) Rusçanın çoğunlukla önemli olduğunu ve %1,2'si (23) ise diğer dillerin önemli olduğunu belirtmiştir.

2.7. Kırgızlar Arasında Kabul Görmek İçin Tercih Edilen Dil

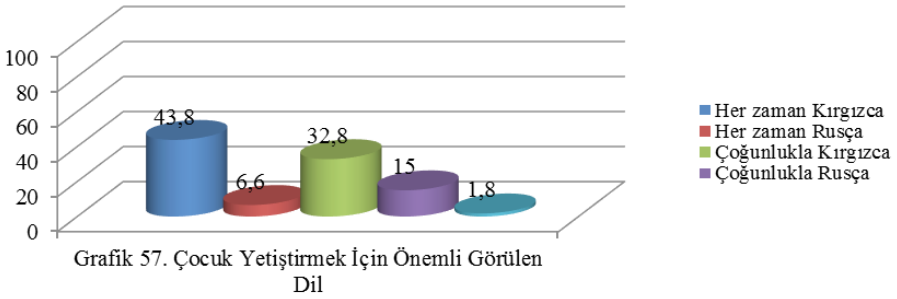
Katılımcılara Kırgızlar arasında kabul görmek için Kırgız ve Rus dillerinden hangisini daha önemli gördükleri sorusuna katılımcıların %56,1'i (1108) Kırgızlar arasında kabul görmek için Kırgızcanın her zaman önemli olduğunu, %4,2'si (82) Rusçanın her zaman önemli olduğunu, %31,6'sı (624) Kırgızcanın çoğunlukla önemli olduğunu, %7,1'i (140) Rusçanın çoğunlukla önemli olduğunu ve %1,1'i (21) ise diğer dillerin önemli olduğunu belirtmiştir. Kırgızlar arasında söz sahibi olmak sorusuna verilen cevaplarla sonuçların büyük oranda örtüştüğü, Kırgızlar arasında kabul görmeyen Kırgızca bilmekten geçtiği anlaşılmaktadır.

2.8. Kırgızlar Arasında Söz Sahibi Olmak İçin Tercih Edilen Dil

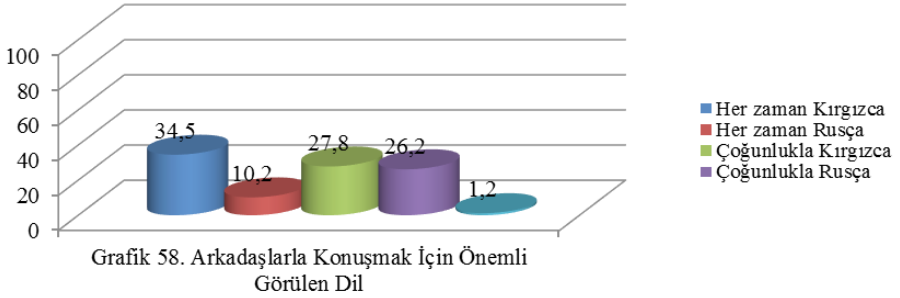
Katılımcılara Kırgızlar arasında söz sahibi olabilmek için Kırgız ve Rus dillerinden hangisini daha önemli gördükleri sorulmuş, katılımcıların %53,5'i (1056) Kırgızlar arasında söz sahibi olabilmek için Kırgızcanın her zaman önemli olduğunu, %5,7'si (112) Rusçanın her zaman önemli olduğunu, %30,6'sı (604) Kırgızcanın çoğunlukla önemli olduğunu, %9,1'i (180) Rusçanın çoğunlukla önemli olduğunu ve %1,2'si (23) ise diğer dillerin önemli olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların büyük çoğunluğu Kırgızlar arasında söz sahibi olabilmek için Kırgızcanın önemi üzerinde durmaktadır.

2.9. Çocuk Yetiştirmek İçin Tercih Edilen Dil

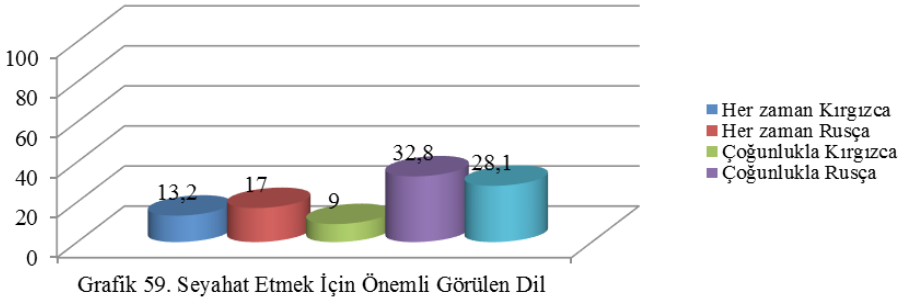
Katılımcılara çocuk yetiştirmek için Kırgız ve Rus dillerinden hangisini daha önemli gördükleri sorulmuş, katılımcıların %43,8'i (865) çocuk yetiştirmek için Kırgızcanın her zaman önemli olduğunu, %6,6'sı (131) Rusçanın her zaman önemli olduğunu, %32,8'i (647) Kırgızcanın çoğunlukla önemli olduğunu, %15'i (297) Rusçanın çoğunlukla önemli olduğunu ve %1,8'i (35) ise diğer dillerin önemli olduğunu ifade etmişlerdir. Katılımcıların büyük oranı çocuk yetiştirmek için Kırgızcanın daha önemli olduğunu üzerinde durmuşlardır.

2.10. Arkadaşlarla Sohbet Ederken Tercih Edilen Dil

Katılımcılara arkadaşlarla konuşmak için Kırgız ve Rus dillerinden hangisini daha önemli gördükleri sorulmuş, katılımcıların %34,5'i (681) arkadaşlarla konuşmak Kırgızcanın her zaman önemli olduğunu, %10,2'si (202) Rusçanın her zaman önemli olduğunu, %27,8'i (550) Kırgızcanın çoğunlukla önemli olduğunu, %26,2'si (518) Rusçanın çoğunlukla önemli olduğunu ve %1,2'si (24) ise diğer dillerin önemli olduğunu belirtmiştir.

2.11. Kırgızistan'da Seyahat Etmek İçin Tercih Edilen Dil

Katılımcılara seyahat etmek için Kırgız ve Rus dillerinden hangisini daha önemli gördükleri sorusuna, katılımcıların %13,2'si (261) seyahat etmek için Kırgızcanın her zaman önemli olduğunu, %17'si (336) Rusçanın her zaman önemli olduğunu, %9'u (177) Kırgızcanın çoğunlukla önemli olduğunu, %32,8'i (647) Rusçanın çoğunlukla önemli olduğunu ve %28,1'i (554) ise diğer dillerin önemli olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların yarısına yakını seyahat için Rusçanın önemli olduğunu belirtmekle birlikte başka bir yabancı dilin gerekliliği üzerinde durmuşlardır.

3. SONUÇ

Bu çalışmanın sonuçlarından biri Kırgızistan'da tıpkı Kazakistan'da olduğu gibi birçok alanda Rusça ile Kırgız Türkçesinin rekabet içinde olduğunu göstermektedir. Kırgız Türkçesi ev içinde, ibadethanelerde, mahallede, Kırgızların birbirleri arasında önemliken, Rusça ticaret, eğitim, seyahat etmek ve daha kolay iş bulmak için daha önemlidir.

Kırgız Türkçesi için bir itibar planlamasına hâlâ ihtiyaç vardır. İtibar planlaması için kaynaklarda prestij planlaması şeklinde bir terim kullanılmaktadır. Bu terimi itibar veya saygınlık planlaması şeklinde Türkçeleştirilmesi elbette mümkündür. Aslında prestij planlaması bir tür herhangi bir dile ya da lehçeye itibarının iadesi olarak anlaşılabilir.

Kırgız Türkçesi Kırgızistan'ın bağımsızlığının kazanmasından önce 1989 yılında devlet dili (mamlekettik til) olmuş, Rusça resmî dil (rasmi til) statüsü kazanmıştır. Kırgızistan'da Özbek Türkçesinin Oş'ta önemli bir ağırlığı vardır. Burada bazı okullarda Özbek Türkçesi eğitim dili olarak kullanılmaktadır.

Kaynaklar

- Aliyeva, G. (2005). *SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Planlaması*, Danışman: F. Sema Barutçu Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Doktora Tezi.
- Aydın, M. (2018). "Kırgızistan Örneğinde Sovyetler Birliğinin Dil Politikalarının Sonuçları", *Yeni Türkiye Dergisi*, Ankara: Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi, Sayı: 101, ss. 561-567.
- Çolak, G. (2019). *Toplumdilbilimi Toplumsal Cinsiyet ve Dil*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Eraydın-Virtanen, Ö. (2002). *Dil Politikalarına Bütüncül Yaklaşım: Orta Asya'da Dil Politikaları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Doktora Tezi.
- Garibova, Jale (2012). *Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar Sorunu Yeniden Biçimlenen Kimlikler*, Editörler: Sema Aslan-Rena Salehova, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Killi Yılmaz, Gülsüm (2010). *Kuzey ve Güneydoğu Sibiryalı Türklerinin Dil Durumu*, Ankara: Köksav Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi.
- Oruzbayeva, B. (2004). *Mamlekettik Tildin Örkündöö Kelecegi (1989-1999)*, Bişkek: Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimder Akademiyası Mamlekettik Til Boyunça Komissiya Mamlekettik Til cana Ensiklopediya Borboru.
- Sarı, N. (1996). *Dil-Politika İlişkisi Açısından Rus ve Sovyet Dil Politikaları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Doktora Tezi.

DEDEM KORKUT KİTABI ADLI ESERİN RUSÇA ÇEVİRİSİNDEKİ ANLAM KAYIPLARI

Leylâ BABATÜRK

Özet

Dedem Korkut Kitabı Türkçenin emsalsiz bir eseridir. Destanda Oğuz boylarının ortaya çıkışı, kutsal bozkır hayatı, Oğuz Türklerinin gelenek göreneklere ve törelere anlatılmaktadır. Destan Almanca, Fransızca, İtalyanca, İngilizce vb. birçok dünya diline tercüme edilmiştir. Destan, Rusçaya W. Barthold tarafından çevrilmiştir. Çeviri 1922 yılında bitmiş ancak W. Barthold'un ölümünden sonra Azerbaycan'da 1950 yılında G. Araslı ve M. Tahmasib tarafından çeviri metninde rastlanan hataların ve anlam kayıplarının düzeltilmesinden sonra yayımlanmıştır. *Dedem Korkut Kitabı* üzerine Rusça yayımlanmış çok sayıda bilimsel çalışma bulunmaktadır. Fakat yayımlanan çalışmalar arasında destanın Rusça çevirisiyle ilgili çalışma bulunmamaktadır. Ayrıca çevirinin üzerinden neredeyse bir asır geçmiş olmasına rağmen W. Barthold'dan sonra kimse bu emsalsiz eseri tekrar Rusçaya çevirmemiştir. Bu nedenle destanın yapılmış Rusça çevirisi hâlâ güncelliğini korumaktadır.

Dedem Korkut Kitabı'nın Türk bilim insanları tarafından yayımlanmış metinlerini çağdaş Türkiye Türkçesine uyarlanmış birer aktarma metinleri olarak kabul etmek mümkündür. Dolayısıyla mevcut bildiri de *Dedem Korkut Kitabı* üzerinde bilimsel araştırma yapan Rus Türkologlar ve temel çalışmaları hakkında bilgi verildikten sonra W. Barthold'un yaptığı Rusça çeviri ve Türkiye Türkçesine uyarlanmış metinler karşılaştırıldı. Böylece Rusça metin çeviri yeterliliği açısından incelendi. İnceleme esnasında tespit edilen anlam kayıplarına yol açan çeviri hataları sınıflandırıldı. Yapılan inceleme esnasında tespit edilen anlam kayıplarına yol açan sebeplerin başında kelimesi kelimesine çevirinin geldiği görülmektedir.

* Öğr. Gör. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Mütercim-Tercümanlık Bölümü (Rusça-Türkçe Programı), Bişkek /Kırgızistan, leyla.babatürk@manas.edu.kg, ORCID: 0000-0003-3397-81-47

Anahtar Kelimeler: Dedem Korkut Kitabı, Barthold, Rusça, çeviri, anlam kayıpları

Semantic losses in the translation of “The book of my grandfather Korkut”

Abstract

“The book of my grandfather Korkut” is a heroic epic prominent in the oral traditions of the Turkic peoples. It describes the Oghuz tribes, their nomadic lifestyle, customs and traditions. The epic has been translated into German, French, Italian, English and other languages of the world. The epic was translated into Russian by W. Barthold in 1922, and first published in 1950 in Azerbaijan after his death. G. Arasly and M. Tahmasib slightly corrected the translation, and tried to identify the semantic loss in its translation. There are many scientific works on heroic epic in Russian. But none of these scientific works were devoted to the translation criticism. Almost a hundred years have passed since the epic was translated. But “The book of my grandfather Korkut” was not translated into Russian again. Therefore, W.Barthold’s translation is still relevant.

The texts of the “Book of my grandfather Korkut”, which has been prepared for publication by Turkish scholars, can be considered adapted into modern Turkish. This article is focused on the scientific works by Russian Turkologists. Also, the results of comparison between the Russian translation by W.Barthold and the texts of the epic by Turkish scholars is provided. Thus, the Russian version of the epic was checked in terms of the equivalence and adequacy of its translation. Translation errors were identified and classified. As a result the main reason for the losses in the meaning of translation was word-for-word. i.e literal translation.

Keywords: book of my grandfather Korkut, Barthold, Russian, translation, losses in the meaning

GİRİŞ

Dedem Korkut Kitabı, günümüze ulaşan orta Türkçenin emsalsiz edebî eseridir. Üzerinde çok sayıda bilim insanı çalışmıştır ve günümüzde de bu eser üzerinde çalışmalar yapılmaktadır. Bilindiği üzere eserin iki yazma nüshası mevcuttur. İlki ve en büyük olanı Dresden Kütüphanesinde bulunan ve giriş ile on iki hikâyeden oluşan 1585 yılından kalma Dresden yazması

“Oğuzların Diliyle Dedem Korkut Kitabı” adını taşımaktadır. Eserin ikinci yazması ise 1549 yılından kalan ve toplam 6 hikâyeye ihtiva eden bir yazmadır. Viyana Kütüphanesinde bulunmakta ve “Hikâyet-i Oğuz-name-yi Kazân beg ve Gayrı” adını taşımaktadır (Kaçalın, 2017: 11). Birçok bilim insanı eser ile ilgili bilimsel araştırma yapmıştır. Fakat eserin Vatikan nüshası diğerinden daha geç bulunduğu için bilimsel çalışmalar genellikle Dresden nüshası üzerinde yapılmıştır. Dresden nüshasını 1815’te H. Diez bulmuştur. Eserin 8. hikâyesini yayımlayan (metni iyi anlayamamış ve birçok yerini yanlış okumuştur) H. Diez’ten sonra 1859’da T. Nödleke eseri istinsah etmiş ve üzerinde çalışmaya devam etmiştir. Fakat o da metnin birçok yerini anlayamadığı için yayın yapmamıştır (Ergin, 2000: 57). T. Nödleke bütün materyali W. Barthold’a vermiştir. W. Barthold henüz öğrenci iken 1891-1892 yılları arasında eseri istinsah etmiş ve hayatı boyunca devam edecek bilimsel çalışmalara başlamıştır (Jirmunskiy, 1962: 132). 1894-1904 yılları arasında W. Barthold eser üzerinde çalışıp hikayelerden dördünü (I., II., III. ve V.) yayımlamıştır (metin ve Rusça çevirisi). 1922 yılında ise eserin W. Barthold’un yaptığı Rusça çevirisi bitmiştir. Fakat ancak ölümünden sonra 1950 yılında Azerbaycan’da yayımlanmıştır. Eserin çeviri metni G. Araslı ile M. Tahmasip tarafından yapılan birtakım düzeltmelerden sonra yayımlanmıştır (Anikeeva, 2015: 115). Fakat Bakü’de yayımlanan eserin Rusça çevirisi bilim dünyasında pek tanınmamıştır (Jirmunskiy, 1962: 133).

W. Barthold *Dedem Korkut Kitabı* üzerinde hayatı boyunca süren çalışmalarının sonucu olarak 1930’da “*Турецкий эпос и Кавказ*” (Türk Destanı ve Kafkaslar) adlı makaleyi yayımlar. Burada 1893’te dile getirdiği bir iddiadan vazgeçtiğini belirtir. Daha önce W. Barthold eserin bir bütün olduğunu savunmuştur. Fakat daha detaylı inceledikten sonra bu sözlerinin yersiz olduğunu farkına varmıştır. W. Barthold’a göre II., IV. ve XI. hikâyeler birbiriyle bağlantılıdır. Çünkü hikâyelerde aynı kişilerden bahsetmektedir. IV. ve XI. hikâyelerdeki olaylar ise birbiriyle hiç örtüşmemektedir. Birinde Kazan Bey oğluluyla sefere gitmektedir. Diğerinde ise esir düşmüş Kazan Bey’in doğan oğlundan haberi bile yoktur. Bir uyuşmazlık da Beyrek ile ilgilidir. XII. hikâyede Beyrek’in eşi Banu Çiçek değil de Aruz Bey’in kızıdır. Üstelik 12 hikâyenin eserin giriş kısmıyla hiçbir bağlantıları yoktur. Tek ortak nokta ise Korkut ismidir. Bunun gibi uyuşmazlıklardan yola çıkarak W. Barthold, hikâyelerin büyük ihtimalle aynı devirde oluştuğuna fakat farklı şahsiyetler tarafından anlatıldığına kanaat getirmiştir. Ayrıca makalede Korkut’un kim olduğu hakkında da bilgi verilmektedir. Ç. Valihanov’un bir makalesine gönderme yapılarak “Horhut”un Kazak (Kırgız) şamanlarına (baksılara) kopuz çalmayı ve “sarın” (türkü, şarkı) söylemeyi öğreten ilk şaman olduğu belirtilir. Destanın bir başka varyantına göre Korkut kopuz çalarak ve şarkı

söyleyerek uzun zaman boyunca ölümden kaçabilmiş bir evliyadır (Barthold, 1962: 118).

A. Yakubovskiy eserin W. Barthold tarafından yapılan Rusça tercümesini çok övmektedir. Hatta ona göre en titiz okur bile çeviriyi okuduktan sonra göçebe hayatının ruhunu hisseder ve okumaktan zevk alır. A. Yakubovskiy, W. Barthold'un eser üzerinde çalıştığı zamanlarda bilim dünyasının henüz Özbek destanıyla tanışmamış olduğunu belirtiyor ve Bamsı Beyrek ile Alpamış'ın benzerliğini vurguluyor. Fakat buna rağmen 15. yüzyılda Oğuzlar ile Özbeklerin birbirinden destanı benimsemiş olmasına ihtimal dahi vermez. Çünkü o çağlarda aralarında herhangi bir bağlantı mevcut değildir. Hikâyelerin benzerliği ise Oğuzların uzun zaman Sir Derya topraklarında yaşadıklarından kaynaklanmış olabileceğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla A. Yakubovskiy iki sonuca varmaktadır: 1) Hikâyelerde Oğuzların eski tarihini ideolojik ve toplum ilişkileri açısından tasvir edecek bilgi mevcuttur. 2) Hikâyelerde anlatılan bazı olaylar Oğuzların Anadolu taraflarına göçlerinden önce Orta Asya'da meydana gelmiştir (Yakubovskiy, 1962: 125).

Dedem Korkut Kitabı ile ilgili dikkate değer Rusça yazılmış bilimsel çalışmalardan biri de Jırmunskiy'e aittir. “Огузский героический эпос и «Книга Коркута»” (Oğuz Kahramanlık Destanı ve “Korkut Kitabı”) adlı çalışması Türk tarihi araştırmaları açısından büyük öneme sahiptir. Jırmunskiy'e göre *Dedem Korkut Kitabı*'na girmiş hikâyelerden başka birçok hikâye günümüze kadar ulaşmamıştır. Çünkü eserde zikredilen alp sayısı kırktan fazladır, ama hikâyelerde sadece 10 kişi başkahraman olarak karşımıza çıkmaktadır. Hikâyelerde başka alpların kahramanlıklarından sanki dinleyicinin onlardan haberi varmış gibi zikredilmektedir. Mesela II. ve IV. hikâyede Oğuz beylerinin savaş meydanına gelmesi tasvir edilirken ya da III. hikâyede Bayburt kalesinin kuşatmasında bulunan beylerin sırayla sayılmasında görmek mümkündür. Zikredilen Oğuz beylerinin kahramanlıkları isimlerinden önce gelen sıfat grubu kelimelerle anlatılmaktadır (Mesela Gaflet Koca oğlu Şer Şemseddin için “*Varıp destursuzca Bayındır hanın yağısını basan, altmış bin kâfire kan kusturan, ak boz atının yelisi üzerinde kar durduran*” diye ifadeler kullanılmıştır). Dolayısıyla Jırmunskiy'e göre çok sayıda hikâye ya kayda geçmemiş ya da günümüze kadar ulaşmamıştır (Jırmunskiy, 1962: 235).

Dedem Korkut Kitabı üzerinde bilimsel araştırma yapıp günümüz Türkçesine aktarma yapanların arasında M. Ergin (2004) ve O. Ş. Gökyay'ı (1976) zikretmemek mümkün değildir. Rusya'da bilim insanları onların çalışmalarını hâlâ kaynak olarak kullanmaktadır. Biz ise en son yayımlanan M. Kaçalın'ın *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı* (2017) adlı eseri

kaynak olarak seçtik. Çünkü günümüze kadar yapılmış neredeyse bütün bilimsel çalışmalar bu kitabın kaynağı olmuştur. Ayrıca hikâyelerin günümüz Türkiye Türkçesine aktarması mümkün olduğu kadar orijinal metne yakın bir şekilde yapılmaya çalışılmıştır. Bizce Rus Türkoloji camiasının bu çalışmayla mutlaka tanışması gerek.

W. Barthold'un yaptığı *Dedem Korkut Kitabı* adlı eserin Rusça çevirisi 1962'de V. Jirmunskiy ve A. Kononov tarafından yayına hazırlanmıştır. Çeviri metin herhangi bir düzeltme yapılmaksızın W. Barthold'un yaptığı gibi yayınlanmıştır. Ancak çeviri metin ile ilgili notlar kısmı A. Kononov tarafından hazırlanmıştır. Notlar kısmında bazı çeviri hataları düzeltilmiş, farklı kaynaklara gönderme yapılarak açıklamalar yapılmıştır. Kitabı yayına hazırlayanlara göre W. Barthold'un yaptığı eserin Rusça tercümesi filoloji açısından büyük öneme sahiptir. Bu nedenle eserin yeniden çevrilmesi için bir gerekçe yoktur (KMDK, 1962: 6-7). Fakat gün geçtikçe yeni bilimsel çalışmalar yapılmakta, özellikle eserin okunuşu ile ilgili sorunlar çözülmekte ve nihayetinde yeni bilimsel bulgular elde edilmektedir. Dolayısıyla Eski Türkçenin bu emsalsiz eserinin neredeyse bir asır önce yapılmış bir Rusça çevirisinin yeni bilimsel bulguları göz önünde bulundurarak düzeltilmesinin vakti gelmiştir.

Çeviride Anlam Kaybı Sorunu ve Kültürel Öge Kavramı

Bazı bilim insanlarına göre dil, bir ulusun kendi kültürünü yansıtmaya aracıdır. Fakat dilin manevi tabiatı da mevcuttur. Çünkü dil insanın iç dünyası ile dış dünyayı bağlamaktadır. Dil, nesilden nesile aktarılan kültürün bir parçasıdır. Çünkü insanlar dil aracılığıyla kültürü öğrenirler. Konuşulan dil aracılığıyla insanların dünyayı algılayışı özgün bir şekilde ifade edilir. Bu nedenle farklı kültürlerle ait insanlar aynı duyguyu ya da düşünceyi, aynı olayı ya da durumu farklı bir şekilde, farklı kelimeleri veya söz sanatlarını kullanarak ifade edebilir.

Çeviri ise bir bakıma dil bilişsel bir süreçtir. Bu nedenle dil bilimi alanında önemli yere sahiptir. Çeviri süreci ile ilgili yapılan bilimsel araştırmaların sayısı oldukça fazladır. Diğer taraftan çeviri, bir iletişim sürecidir ve insanların bilişsel becerileriyle (algılama, anlama ve yorumlama) alakalıdır. Çünkü çevirmen yabancı kültüre ait bir metni öncelikle algılar, daha sonra metindeki bilgileri kavrar ve son olarak da yabancı dili bildiği kadarıyla o metni yorumlar. Yapılan araştırmalara göre anlam kayıpları çeviri sürecinin her evresinde yaşanabilmektedir. Ayrıca bunların meydana gelişinde ulusal mantalitenin, kültürün hatta lengüistik özelliklerin payı büyüktür. Çünkü her çevirmen yabancı kültür ortamında yaratılan metni algılamakta kültür ve dil özellikleri

ile karşılaşır. Onları doğru algılayıp doğru bir şekilde yorumlamazsa anlam kaybının yaşanması kaçınılmazdır. Bu nedenle iki farklı dilden birbirine çeviri yapmak için çevirmenin hem kaynak dili hem de hedef dili ileri derecede bilmesi gerekmektedir. Çünkü iki farklı dil arasındaki çeviri, iki farklı kültür arasındaki çeviri demektir.

Çeviri ile ilgili iki kavram ayrıca önemli yere sahiptir. Bunlar “eş değerlik” ve “yeterlilik” kavramlarıdır. İkisi arasındaki fark ise şu şekilde anlatılabilir: Eş değerlilik, kaynak metin ile çeviri metin arasındaki ilişkiyi kapsamaktadır, yeterlilik ise çeviri süreci ve onun iletişimsel etkisi ile ilgilidir. Komisarov’a göre “çevirinin eş değerliliği” kaynak metindeki bilgi bütününe doğru aktarılmasıdır. Kavramlardan ikincisi olan “çevirinin yeterliliği” ise soyut bir kavramdır ve hedef kitleye (okuyan ya da dinleyen kişiye) odaklanmaz (Komisarov, 1990: 83). Bilim insanları arasında çeviri süreci ile ilgili iki farklı bakış açısı oluşmuştur. Bazılarına göre “her şey çevrilebilir” yani bir dildeki bütün kavramlar başka bir dil aracılığıyla tasvir edilebilir. Bazıları ise “çevrilemezlik teorisi” (her kavram yabancı dilde tasvir edilemez) yandaşlarıdır (Barhudarov, 1978: 78).

Kültür ile ilgili kavramlar her dilde özgün kelimelerle ifade edilmektedir. Böylece her dilin söz varlığında mutlaka kültürel öğelerden oluşan birtakım kavramlar bütünü mevcuttur. Bu kavramlar hem insanların günlük hayatlarında kullandıkları somut şeyler (eşyalar, giysiler, yiyecek, içecekler) ile ilgili hem insanların manevi değerlerini yansıtan soyut kavramlar (gelenek, görenekler, manevî değerler, duygu) olabilmektedir. Çeviri esnasında en sık anlam kaybına yol açan kelimeler ise hedef dilde karşılığı olmayan kaynak dilin kültürel öğeleridir. Bu nedenle boşlukları doldurmak amacıyla kullanılan çeviri yöntemlerinden “kelime ödünçleme” (transkripsiyon ya da transliterasyon yöntemiyle kaynak metinden kelime aktarımı) ve hedef dilde benzer anlam taşıyan ve aynı işlevi gören kelime kullanımı yöntemi en sık kullanılır (Legurska, 2015: 68). Bu yöntemler kaynak metnin ulusal özelliklerini korumaya yarar, yabancı kültür hissi verir ve çeviri metnin daha derin anlaşılmasına yardımcı olur. *Dedem Korkut Kitabı*’nda sıkça yukarıda bahsedilen yöntemlere başvurulduğu tespit edilmiştir.

Her kelimenin leksik anlamı ancak başka kelimelerle birlikte kullanıldığında belli olur. Bu nedenle doğru çeviri için sadece kelimelerin asıl anlamlarını bilmek yeterli değildir. Kelimelerin farklı bağlamlarda farklı anlam kazanabilir olması göz ardı edilmemelidir. Çeviri esnasında anlam kayıplarının en büyük sebebi kelimesi kelimesine çeviridir. Bazı çevirmenler kaynak metnin orijinalliği ve yazarların üslubunu korumak düşüncesiyle kaynak metne olabildiğince bağlı kalmak için kelimelerin eş değerlerini

kullanmaya ve benzer gramer yapıları oluşturmaya çalışırlar. W. Barthol'un Rusça çevirisinde de bu eğilim sezilmektedir.

Dedem Korkut Kitabı'nın Rusça çevirisi ile Türkçe yorumlaması karşılaştırılmış ve anlam kayıplarına yol açan birtakım uyuşmazlıklar tespit edilmiştir. Tespit edilen anlam kayıplarını farklı gruplara ayırmak mümkündür:

Türk Kültürü ile İlgili Kavramlar

İnsanlar farklı düşünürler, dünyayı farklı algırlar, farklı kelimeler kullanarak duygu ve düşüncelerini ifade ederler. Hatta farklı dillerde ilk bakışta eş değer sayılabilecek kelimeler bile farklı anlamlarda kullanılabilir. Kaynak dildeki kültürel öge olarak adlandırılan kavramlar, sadece bir kültüre ait olanlardır ve özgün kelimelerle ifade edilirler. Bu nedenle onların genellikle hedef dilde karşılığı bulunmaz. Dolayısıyla yabancı dile çevrilmesi de birtakım zorlukları beraberinde getirir.

Gelenek görenek

Gelenek görenekler her kültürün olmazsa olmazıdır. Bu nedenle bir metinde tasvir edilen ya da zikredilen gelenek görenekler bir ulusun kültür değerlerini, hayat felsefesi ve hayat tarzı hakkında çok önemli bilgiler ifade etmektedir. *Dedem Korkut Kitabı*'nda Türk kültürüne ait çok sayıda gelenek göreneği görmek mümkündür. Yapılan araştırmaya göre metinde tasvir edilen geleneklerin hepsi kelimesi kelimesine çevrilmiştir. Mesela “birinin elini öpmek” bir Türk okurunun ya da Türk kültürünü çok iyi bilen birinin zihninde nasıl “büyüklere saygı, itaat” gibi kavramları çağrıştırıyorsa ve birinin elini öptükten sonra o elin alna götürülmesi göz önünde canlandırılıyorsa aynı ifade başka kültüre ait okurlarda aynı şekilde çağrışım yapmaz. Bu nedenle “elini öpmek” ifadesi mutlaka açıklama gerektirmektedir. Çünkü Rusçadaki “elini öpmek” ifadesi öpülen elin neden öpüldüğü ve öpüldükten sonra alna götürüldüğü hakkında okura bilgi vermez.

Benzer bir durum “baş indirip bağır basmak” veya “el kavuşturup selam vermek” ifadeleri de okurlara Türklerin büyüklerle nasıl selamlaştığı hakkında bilgi vermektedir. “Alnından / gözünden öpmek” ifadeleri de Türklerin sevdiklerine verdiği değer göstergesidir. Rus kültüründe birini alnından ya da gözlerinden öpmek yoktur. Bu nedenle metinde geçtiği zaman okurların akıllarında soru işareti bırakmaktadır. “Atın kuyruğunu kesmek” ifadesi de kelimesi kelimesine çevrildiğinde okura herhangi bir bilgi vermemektedir. Çünkü Rus kültüründe sahibi öldüğünde atın kuyruğu kesilmez.

Türklerin yırtıcı kuşlarla avlanma geleneği “kuş kuşlamak” şeklinde geçmektedir. Fakat Rusça çevirisinde bu ifade “kuş kaldırmak / korkutup

uçurtmak” anlamında kullanılan ifade ile karşılanmıştır. Metinde geçen “toy” kelimesi Rusçaya yemek ikram edilen kutlama anlamında kullanılan “pir” kelimesiyle çevrilmiştir. Fakat bu kelime Türk kültüründeki toy (toplantı) anlamını karşılamamaktadır. Çünkü toy demek boy beylerin birbiriyle istişare etmesi, ortak bir karar alma, birbirine danışması demektir.

Türklerin düğün geleneği ile ilgili ifadeler de metinde geçmektedir. Fakat onlar da kelimesi kelimesine çevrilmiştir. Mesela, “küçük düğün” ve “büyük düğün” kavramlarından ilki nişanlanmayı, diğeri ise evlenmeyi simgelemektedir. Türk kültüründe nişan yapılırken kız evinde düğün dernek düzenlenir. Rus kültüründe öyle bir şey yoktur. Bu nedenle söz konusu kavramların da açıklanması gerekmektedir. “Beşik kertme” kavramı Rusçaya “beşikteyken nişanlandı” olarak bir açıklama yoluyla çevrilmiştir.

Metinde “davalamak” (Kaçalın, 2017: 367) fiili geçmektedir. Bu fiil birini öldürdükten sonra öldürülen kişinin akrabalarının kan davası gütmesi, yani “kan davası” kavramının karşılığıdır. Bu nedenle bu kavramı da açıklamak gerekir.

Eserde geçen “üç öptü bir dişledi” ifadesi ile ilgili ilginç açıklama bulunmaktadır. W. Barthold Resul Zade’den duyduğunu belirterek bu ifadenin Azeri edebî kaynaklarında aşk ile ilgili metinlerde sıkça geçtiğini belirtmektedir. Ayrıca açıklamada Abdülkadir İnan’ın “Isırga Sözü’nün Etimolojisi” adlı makalesine ve V. Jirmunskiy’in “Alpamış Efsanesi” adlı eserine gönderme yapılmıştır. Başkurlarda nişanlanan çift birbirini kulak memesinden ısıtır ve sonra gelinin kulağı delinirmiş (KMDK, 1962: 267).

Eserin Rusça çeviri metninden sonra verilen “hanın evini yağmalatması” ile ilgili ilginç açıklama mevcuttur. Açıklamada V. M. Jirmunskiy’in görüşü yer almaktadır. Ona göre “kendi evini yağmalatmak” ifadesi Türklerin eski bir geleneğine bağlı olabilir. Geleneğe göre aynı soydan gelenlerin arasında belirli aralıklarla mal paylaşımı yapılmaktaydı (KMDK, 1962: 279). İşte son iki örnekteki gibi bütün ifadelerin açıklanması bir ihtiyaçtır.

Günlük Hayatla İlgili Kavramlar

Türklerin günlük hayatları ile ilgili kavramlar metinde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Çeviride göze çarpan bir durum ise bazı kavramların Rusçaya girmesidir. Mesela, yiğit-cigit, bey-bek, beylik-bekstvo, el (halk)-el, komuz-kobza, kımız-kumis vs. Hiçbirinin açıklaması mevcut değildir. Bu kavramların ne anlama geldiğini Türk kültürünü ve tarihini araştıran bilim insanları bilir. Ama sıradan bir Rus okuru ancak metnin bağlamından tahmin edebilir.

Bazı kavramlar Rusça benzer anlam taşıyan kelimelerle çevrilmiştir. Mesela bôrk-şapka, cüppe-kürk, yahni-et, gömeç-ekmek, otağ-ev vs. Kelimelerin bu şekilde çevrilmesi bir açıdan okurun çeviri metni doğru anlamasını sağlıyor ama kelimelerin taşıdıkları önemli anlamlarla birlikte metnin millî özelliklerini de ortadan kaldırmaktadır.

Dinî kavramlar

Bilindiği üzere Türkler ve Ruslar farklı din mensuplarıdır. Oğuzlar Müslümandır. Düşmana saldırmadan önce mutlaka abdest alır ve iki rekât namaz kılarlar. Bu nedenle eserde Müslümanlık ile ilgili kavramları karşılamak üzere Arapçadan girmiş birtakım dinî terimler kullanılmıştır. Fakat Müslümanlıkla ilgili kavramların çoğunun karşılığı Rusçada yoktur. Olsa olsa temel dinî kavramların karşılıkları bulunur [Mesela iman “vera” (inanç)]. Böylece eserde Müslümanlık ile ilgili Rusçada karşılığı bulunamayan dinî kavramlardan bazıları Rusçada benzer anlam taşıyan kelimelerle verilmeye çalışılmıştır. Mesela “abdest almak” (yikanmak), “rekât” (eğilme), “ana / baba hakkı” (hak), “ecel” (ölüm), “derviş” (fakir) vs. İlk bakışta hepsinin anlamları Rusçaya bir şekilde aktarılmıştır. Fakat örnek olarak gösterilen kelimelerin daha derin anlamları mevcuttur ve mutlaka açıklanmalıdır.

Bazı dinî kavramlar transkripsiyon yoluyla çeviri metne kazandırılmıştır. Mesela kâfir / gâvur (gaur), hutbe (hutba). Hedef dilde olmayan kavram elbette yukarıda zikredilen yöntemlerle karşılanabilir. Fakat alıntı kelimenin okuyucu tarafından doğru algılanabilmesi için mutlaka açıklama gerekir. Ancak bu şekilde okur metni doğru algılar ve yorumlar. Ne yazık ki incelediğimiz çeviri metninde örnek olarak gösterdiğimiz kelimelerin açıklamaları yapılmamıştır. Metinde Müslümanlık ile ilgili birtakım özel isim ve yer adları da geçmektedir (Hasan, Hüseyin, Ayşe, Fatma, Arafat, Zülfikar, Azrail, Hızır). Bunların arasında sadece Hızır, Arafat ile Zülfikar’ın açıklaması metnin arkasında verilmiştir. O da Hz. Ali’nin kim olduğunu belirtmeden yapılmıştır. Yukarıda zikredilen özel isimler açıklama yapılmazsa Rus okuru için hiçbir şey ifade etmez.

Bazı dinî kavramlar açıklama yoluyla metinde verilmeye çalışılmıştır. Mesela “şehadet getirmek” (din simgesi olan ifadeleri söyledi), “ahiret hakkını helâl etmek” (öbür dünyaya göçmeden önce borcunu ödemek), “tövbe eylemek” (günahlarından pişman olmak), “gaza eylemek” (din uğruna kahramanlık yapmak), “el kaldırmak/ dua etmek” (kolları kaldırmak) vs. Fakat bu şekilde yapılan çeviri örnek olarak gösterilen ifadelerin taşıdıkları anlamları karşılamamaktadır. Aynı şekilde sıfat olarak kullanılan dinî kavramlar da

çevrilmeye çalışılmıştır. Mesela “ağzı dualı” (Tanrının razı olduğu), “Cebbar Tanrı” (daima var olan), “Settar Tanrı” (daima sırları saklayan) vs.

Metinde rastlanan dinî kavramlar yukarıda belirtildiği gibi çevrildiğinde okurlarda doğru çağrışım yaratmaz. Bu nedenle hepsinin açıklaması yapılırsa çeviri metni daha iyi algılanabilir ve ortaya çıkan anlam kayıpları engellenebilir.

Deyimler

Dedem Korkut Kitabı edebî bir eserdir. Dolayısıyla metinde sıkça deyimlere rastlanır. Fakat ne yazık ki Rusça çevirisinde en çok anlam kayıplarına yol açan da deyimlerdir. Kelimesi kelimesine çevrilen deyimler metnin edebî görselliğini bozmakta ve metnin doğru algılanması için engel oluşturmaktadır. Böylece eserin üslup özellikleri ortadan kaldırılmış ve sonuç olarak deyim kelime grubunu içeren cümlelerin hiçbir estetik yanı kalmamıştır. Deyimlerin bu şekilde çevrilmiş olması muhtemelen W. Barhtold’un kaynak metnin orijinalliğini saklama çabasından kaynaklanır. Fakat Türkçe bilmeyen okur için bire bir çevrilen deyimler kelime yığından başka bir şey değildir. Hatta bazı deyimlerin ne anlamda kullanıldıkları hakkında tahmin yürütmek bile zordur. Oysa deyimlerin yanında parantez içinde ya da dipnot şeklinde taşdıkları anlamlar verilseydi bu sorun ortadan kaldırılmış olurdu.

Dedem Korkut Kitabı’nda çok sayıda deyim ve deyimleşmiş fiil grubu bulunmaktadır. Neredeyse hepsinin ortak özelliği kelimesi kelimesine Rusçaya çevrilmesidir. Mesela “boyunla kulağını almak” (başını omuzları arasına çekmek) (Kaçalın, 2017: 333). “Kıyamet gününde elim yakasında olsun”, “dilini aramak” (bilgi almaya çalışmak), “yolundan ırmak” (alıkoymak), “bağır / yürek dağlamak” (üzmek, acı vermek), “kalenin kilidini almak” (fethetmek), “gönlünün gitmesi” (sevmemek), “öyke (göğüs) kabartmak” (gururlanmak), “(yiğidi) gözünün görmesi” (sevmek, beğenmek), “birinin gözünü korkutmak” (çok korkutmak), “kanatları kesmek” (engel olmak), “ocağını söndürmek” (öldürmek), “aklı başından gitmek” (deli olmak, algılamamak), “kulağı çınlamak” (kulaklar ağrıyor) diye çevrilmiştir. “Dili damağı kurumak” (susamak) “sözü iki eylememek” (söyleneni hemen yapmak), “bir yastıkta baş koymak” (evlenmek), “muradına maksuduna ermek” (mutlu yaşamak), “başında olan bit ayağında dirilmek” (korkudan ve hayretten dona kalmak) gibi bir sürü deyim var. Rusçaya deyimleri oluşturan kelimeler değil de parantez içinde gösterdiğimiz anlamları çevrilseydi çeviri doğru ve kolay anlaşılabilirdi.

Atasözleri ve Kalıp Sözcükler

Eserde çok sayıda atasözü geçmektedir. Çevrilen atasözlerinin ortak yanı ise yine kelimesi kelimesine çevrilmesidir. Fakat yapılan düzeltmelerde

bazılarının işlev ve anlam bakımından Rusçada kullanılan eş değeri bulunmaya çalışılmıştır. Mesela “at ayağı külüg (çabuk), ozan dili çevik olur” ifadesinin eş değeri Rusça masallarda bir olaydan diğerine geçiş yapmak için kullanılan bir ifade ile açıklamada verilmiştir.

Bazı atasözlerinin ise ilginç açıklamaları yapılmıştır. Mesela “*tepeğen (çok tepenin) götünü süseğen (çok süsen) yırtarmış*” atasözü yapılan açıklamada W. Barthold’a göre söz konusu atasözü anlam bakımından “çivi çiviye söker” atasözüyle aynıdır (KMDK, 1962: 277). “*Geyim (zırh) gıcirtısından, at çağırmasından (kişnemesinden)*” atasözünün açıklaması da mevcuttur. Bu atasözü Rusçaya “zırhın iyisi çıkardığı sestem belli olur, etin iyisi ise pişmesinden” olarak çevrilmiş ama ne anlama geldiği açıklanmamıştır. Görüldüğü gibi burada atasözünün ikinci kısmının yanlış yorumlanması söz konusudur. Bir ilginç açıklama da “*eski donun biti, öksüz oğlanın dili acı olur*” atasözüne aittir. Atasözünün ilk kısmının muhtemelen yanlış okunmasından dolayı “eski dut ağacının meyvesi” olarak yorumlanmıştır. Fakat bizce burada bitin ve dilin acı “ısırması” söz konusudur.

Eserin “giriş” kısmında çok sayıda atasözü bulunur. Hepsinin Rusça çevirisini burada yorumlamak mümkün değildir. Dolayısıyla *Dedem Korkut Kitabı*’nda geçen atasözlerinin, kalıp sözlerin, dua ve temennilerin anlam bilimi açısından ayrı kapsamlı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir.

Hitaplar ve Duyguları İfade Eden Kelime Grupları

Türk ve Rus kültürü birbirinden çok farklıdır. Dolayısıyla o kadar çok kültürel fark mevcuttur ki çevirmen bu iki kültür arası doğru iletişim sağlamak için ikisini de çok iyi bilmek zorundadır. Türklerin ve Rusların hitap kültürü de birbirinden farklıdır. Çünkü hitap sözleri farklı anlamlar taşıyabilir veya kültür özellikleriyle bağlantılı olabilir. Mesela Türkler erkek çocuklarına sıkça “aslan / aslanım” diye hitap etmektedirler. Böylece erkek evlatlarının ne kadar güçlü ya da cesur olduğunu vurgularlar. Fakat Ruslar “aslan” kelimesini hitap niyetine kullanmazlar. Aynı şekilde “başımın tacı”, “gözümün nuru”, “evimin direği” gibi hitap şekilleri de Rus kültüründe görülmez. Dolayısıyla kelimesi kelimesine çevrilmiş hitaplar anlam kaybına yol açmasalar bile metnin doğru algılanmasını engeller. Çünkü yabancı kültür mensubu okur, neden bu şekilde hitap edildiğini anlayamaz. Mesela “canım babam” veya “canım anam” hitap grupları birbiriyle alakası olmayan ayrı kelimeler gibi çevrilmiştir. Oysa Türk kültüründe “canım” kelimesi hitap edilen kişinin ne kadar çok sevildiğinin göstergesidir. Rus kültüründe bu durum başka bir şekilde ifade edilir. Dolayısıyla çeviri metninde bu tür ek anlamlar Rus kültüründeki gibi

verilebilir. Bu şekilde verilmese bile Türklerin hitap kültürü ile ilgili kısaca açıklama yapılabilir.

Anlam kayıplarına yol açmayan fakat yabancı kültür mensubu okuyucunun anlam veremeyeceği kelime gruplarından biri de insanın duygularını ifade etmek için kullanılan kelime gruplarıdır. Ünlemler farklı bağlamlarda değişik anlamlar karşılayabilmektedir. Mesela, “vay!” ünlemi farklı bağlamlarda çok farklı anlamlar (sevinç şaşırma, üzüntü vs.) taşır. Dolayısıyla ünlemlerin ifade ettikleri anlamları doğru aktarmak gerekir.

Türk kültüründe bazı kelime grupları insanların olumlu ya da olumsuz duygularını ifade etmek için kullanılır. Mesela “bağrım / ciğerim yanıyor” ifadesi insanın çok üzgün olduğunu dolayısıyla çok acı çektiğini ifade etmektedir. Türk birisi için bu sıradan bir ifade olabilir. Fakat yabancı kültür mensubu için aynı şey söylenemez. Çünkü farklı kültürlerde duygular da farklı bir şekilde ifade edilir. Bu durum muhtemelen kültürel değerler ve ulusal kimlik ile ilgilidir. Çalışmamızda bu tür kelime gruplarının da kelimesi kelimesine çevrildiği tespit edilmiştir. Kelimesi kelimesine çevrilen bu tür kelime grupları, cümlenin ana fikrinin doğru algılamasına engel değildir. Fakat okurda anlamsız hatta saçma kelime yığını hissi uyandırabilmektedir. Mesela “ciğerim yanıyor” ifadesi Rusçaya “canım acıyor” şeklinde çevrilebilir. Çünkü bu ifade Rusçada endişe duymak, üzülmek, merak etmek gibi anlamlarda kullanılır. Fakat Türk kültüründe bu ifade fiziki acının çekilmesi durumunda kullanılır.

Türk kültüründe insanlar duygularını belirttiğinde sıkça “ölmek” ya da “kurban olmak” fiillerini kullanırlar. Eserde de sevindirici haber alındığında “öleyim ağzın için oğul!” ya da “kara başım sana kurban olsun!” gibi ifadeler kullanılmıştır. Bunlar konuşanın ne kadar sevindiğinin ifadeleridir. Bu nedenle kelimesi kelimesine çevrildiğinde Rus kültürü mensupları için anlamsız ifadelerden başka bir şey değildir. Dolayısıyla farklı bağlamlarda bu tür ifadelerin yerine Rus kültüründekileri kullanmak doğru olur.

Ölçü Birimleri ve Rakamlar

Türk ve Rus kültüründe ölçü birimleri ve rakamlar da farklı biçimde ifade edilir. Metinde az da olsa yanlış hesaplanan ölçü birimleri anlam kaybına yol açabilmektedir. Mesela bazı ölçü birimleri transkripsiyon yoluyla metinde yer almış ve açıklama kısmında onların Rus kültüründe neye denk geldiği belirtilmiştir. Mesela altmış tutam (altı metre). W. Barhtold’a göre 1 tutam Rus ölçü biriminden 2 verşoka denk gelir (KMDK, 1962: 264). Fakat eski Rus uzunluk ölçüsü olan 1 verşok – 4,45 cm’dir. Dolayısıyla belirtilen ölçülerin denk olmadığı aşikârdır.

Metinde ağırlık birimi olarak “12 batman” (90 kg) ifadesi geçmektedir (Kaçalın, 2017: 334). Açıklamaya göre 12 batman eskiden Rusya’da kullanılan ağırlık biriminden “8 pud”a denk gelmektedir. Fakat 1 pud = 16,38 kg’a denk geldiği hesaba katılırsa metinde geçen “12 batman” “196,56” kg olmalıdır. Böylece ağırlık birimlerinin arasında dengesizlik ortaya çıkmaktadır. Metnin başka yerinde “60 batman” (450 kg) diye bir ifade geçmektedir (Kaçalın, 2017:403). Fakat açıklamalarda bu ifadenin Rus ölçü birimlerinden kaçına denk geldiği belirtilmemiştir.

Uzunluk birimi olarak metinde “7 ağaç” (kilometre) ifadesi geçmektedir (Kaçalın, 2017:393). Çeviri metinde “ağaç” kelimesi transkripsiyon yoluyla verilmiş ve ilginç açıklama yapılmıştır. W. Barthold’a göre “ağaç” – 8 “versta”ya denk gelmektedir. (1 versta = 1,0668 km). Fakat E. Rossi’ye göre “Yedi Ağaç” ifadesi bir yer adıdır. M. F. Kırzioğlu ise “ağaç” kelimesini uzunluk birimi olarak kabul etmektedir (KMDK, 1962: 272).

Eserde “doksan tümen” (900 bin) ifadesi mevcuttur (Kaçalın, 2017:465). Rusça çevirisinde bu ifade “90 bölük” diye çevrilmiştir. Dolayısıyla ifadelerin eş değer olması için bir bölük 10 bin kişiden oluşmalıdır. Eserin bir başka yerinde “9 tümen Gürcistan” (90 bin) ifadesi geçiyor (Kaçalın, 2017: 417). Fakat bu kelime ile ilgili çok ilginç açıklama yapılmıştır. W. Barthold’a göre “tümen” kelimesi burada “bölge” kelimesine denk gelmektedir. Çünkü Moğol istilası zamanında Orta Asya ve İran’da vergi ödeyen toprakların “tümenlere” bölünmesi yaygınmış (KMDK, 1962: 276). Böylece W. Barthold’un açıklaması hesaba katılırsa “dokuz tümen Gürcistan’ın haracı geldi” ifadesini “Gürcistan’ın dokuz bölgesinden haraç geldi” olarak yorumlamak gerekir. Üstelik metnin devamında “Dokuz tümen Gürcistan’ın ağzına varıp kondu” (Gürcistan’ın dokuz bölgesinin sınırına gelip yerleşti) ifadesi de ayrıca düşündürücüdür.

SONUÇ

Çevirmen için yabancı kültür ortamında yaratılan bir metni bambaşka bir kültüre ait olan bir dile çevirmek her zaman zor olmuştur. Çünkü bazı kelimelerin ve ifadelerin kaynak dildeki anlam ve kullanıldıkları durumları anlatmadan çeviri yapmak mümkün değildir. Her şey bir dilden başka bir dile çevrilir düşüncesine rağmen çeviri esnasında anlam kayıplarının yaşanması kaçınılmazdır. Kaynak ve hedef dillerin farklı gramer yapıları, söz varlığı, kültürel değerleri hatta arka bilgi planı buna sebebiyet verebilmektedir.

Dedem Korkut Kitabı, Türk kültürünü yansıtan temel edebî eserlerden biridir. Bu eser Eski Türkçenin ne kadar zengin bir dil olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla onun yabancı dillere her şeyden önce doğru ve güzel

bir şekilde çevrilmesi gerekmektedir. Neredeyse bir asır önce yapılmış Rusça çevirisi hâlâ güncelliğini korumaktadır. Yapılan çevirinin en büyük sorunu ifadelerin kelimesi kelimesine çevrilmesidir. Böylece çeviri metninde eserin edebî özellikleri tam olarak yansıtılamamıştır.

Metinde geçen Türk kültürüne ait her kelime ve ifade açıklanmalı; açıklamalarda deyimlerin, atasözlerinin ve kalıp sözlerin ya eş değerleri kullanılmalı ya da anlamları belirtilmeli (metnin sonunda da bir sözlük olarak verilebilir); yanlış okunan ya da hiç tercüme edilmeyen ifadeler cümlelerde yerini almalıdır. Böylece yabancı kültür mensubu okur, çeviri metni daha kolay, doğru anlar ve algılar.

Dedem Korkut Kitabı'nın Rusça çeviri metninde çok sayıda çözülmemiş sorun olarak adlandırılabilir tutarsızlıklar da mevcuttur. Hepsinden bir yazıda bahsetmek mümkün değildir. Mesela kişi adları ve yer adları Türk ve Rus bilim insanlarının çalışmalarında farklı okunmuş ve farklı transkript edilmiştir. Eserde geçen atasözleri ve dua / beddua ile temenni ifadelerinin Rusçaya çeviri özellikleri hakkında ayrıca bir çalışma yapılabilir. Rusça çeviride tespit edilen ve düzeltilmesi gereken çeviri hatalarının sayısı, *Dedem Korkut Kitabı* üzerinde yapılan bilimsel çalışmalar göz önünde bulundurularak yeniden Rusçaya çevrilmesi gerektiğinin göstergesidir. Ayrıca yapılacak çeviri sadece bilim camiasına hitap etmemelidir. Çünkü Türk okuru nasıl Rus klasiklerini biliyorsa Rus okuruna da *Dedem Korkut Kitabı* gibi emsalsiz bir eseri tanıtmak gerekir.

Kaynaklar

- Ergin, M. (1971). *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Gökay, O. Ş. (1980). *Dede Korkut Hikâyeleri*. İstanbul: Kervan Kitapçılık.
- Kaçalin, M. S. (2017). *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*. Ankara: TDK Yay.
- Anikeeva, T. A. (2015). “Kitab-i Dedem Korkut Kak Pamyatnik Knijnogo Eposa” Epos v Mirovoy Kültüre, Sayı: 2, 113-128.
- Barthold W. (1962). “Turetskiy Epos i Kavkaz, Kniga Moego Deda Korkuta. Oguzskiy Geroičeskiy Epos / Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yay., 109-121.
- Barhudarov, L. S. (1978). Yazık i Perevod, Voprosı Obşey i Çastnoy Teorii Perevoda, Moskova.
- Jirmunskiy, V. M. (1962). “Oguzskiy Geroičeskiy Epos i Kniga Korkuta”, Kniga Moego Deda Korkuta. Oguzskiy Geroičeskiy Epos, Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yay., 131-269.

- Kniga Moego Deda Korkuta. Oguzskiy Geroičeskiy Epos, (1962). Çeviren: W. Barthold, Yayına hazırlayanlar: V. M. Jirmunskiy, A. N. Kononov, Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yay., Literaturniye Pamyatniki Serisi.
- Komisarov, V. N. (1990). Teoriya Perevoda. Lingvističeskiye aspektı (Çeviri Teorisi. Dilbilimsel Yaklaşım), Moskova: Vısşaya Şkola Yay.
- Legurska, P. (2015). Realii i Perevod, Slavyanskiy Mir v Tretyem Tısaçetii, Moskova: Rus Bilimler Akademisi, Slav Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Yakubovskiy, A. Y. (1962). Kitab-i Korkud i Ego Znaçeniye Dlya Rannego İzüçeniya Turkmenskogo Obşçestva v Epohu Rannego Srednevekovya, Kniga Moego Deda Korkuta. Oguzskiy Geroičeskiy Epos, Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yay., 121-130.

ZÜRİYN OVOO RUNİK YAZITI

Azzaya BADAM*

Özet

Moğolistan'dan bulunan runik yazıtlar, bulunmuş olduğu bölgelere dayanarak Batı, Merkez, Kuzey, Güney ve Doğu bölgelerindeki yazıtlar olarak sınıflandırılmaktadır. Yazıtların çoğu Merkez bölgesinden bulunmasına rağmen son yıllarda Güney bölgesinden çok sayıda yazıtlar da bulunmaya başlamıştır. Örneğin, Del Uul V. Yazıtı (2014): Dundgovi aymag, Ölziit sum, Del Uul bölgesi; İkh Nart Yazıtı (2016): Dornogovi aymag, Dalanjargalan sum, İkh Nart; Urtın Gol Yazıtı (2017): Ömnögovi aymag, Nomgon Sum, Hahuulin Had vb.

Batı, Kuzey ve Doğu bölgelerindeki yazıtlar üzerinde yeterince araştırma yapılmamıştır. Bayan-Ölgiy, Hovd, Govi-Altay ve Zavhan aymagları kapsayan Batı bölgesinden bulunan yazıtlar, kendi özelliklerine göre diğer dört bölgeden bulunan yazıtlardan ayrılmaktadır. Bahsi geçen Batı bölgesindeki 24 runik yazıt; Bayan-Ölgiy aymagdaki toplam 10 yazıtla en çok, Zavhan aymagdaki toplam 2 yazıtla en az sayıda yer almaktadır.

Bu çalışmada Moğolistan'ın Zavhan aymağa bağlı Tes sum sınırları içerisinde yer alan Züriyn Ovoo (Tesiyn biçees) Yazıtı ele alınmıştır. Üç adet damgaya sahip olan bu yazıtın özelliği ise başın ters yönde çevrilerek yazılmış olmasıdır. Uygur dönemine ait olan yazıtın damgaları bazı Moğolistan runik yazıtlarında da geçmektedir.

Anahtar Sözcükler: Moğolistan runik yazıtı, Züriyn Ovoo Yazıtı, damga, Zavhan, Moğolistan, Köktürkçe.

---

* Dr. Öğretim Üyesi, Moğolistan Devlet Üniversitesi, Bilimler Fakültesi, Asya Araştırmaları Bölümü-Ulaanbaatar/MOĞOLİSTAN
azzaya@num.edu.mn; azzayab2000@gmail.com

Abstract

The Zuriin Ovoo Inscription

Mongolian runic inscriptions can be classified as Western, Central, Northern, Southern and Eastern regions based on their locations where they are found and registered. Although most of the inscriptions are from the Central region, many inscriptions from the Southern region have started to be found in recent years. Such as, The Del Uul Inscription V (2014): Del Mountains, Ölziit soum, Dundgovi aimag; The Ikh Nart Inscription (2016): Ikh Nart, Dalanjargalan soum, Dornogovi aimag; The Urtiin Gol Inscription (2017): Khakhuuliin Khad, Nomgon Soum, Ömnögovi aimag e.g.

In this article, two small runic inscriptions in Zavkhan province, which belongs to the Western Region, have been studied. The Zuriin ovoo inscription (Tes Inscription) with stamps (tamgas) is characterized by its reversed writing. Whereas the Tsetsuukh inscription is written on the roof tile with four characters scribed by means of scratched method.

Keywords: Mongolian runic inscription, tamga (sign, stamp), Zavkhan, Zuriin Ovoo Inscription.

GİRİŞ

Moğolistan'daki runik yazıtlar, yazıt bilimi ve kaynak eserler olması açısından; yazılış metodu (oluşturulma şekli), harf şekli (karakter özelliği), anıtın şekli, ölçüsü, türü, üretim amacı ve kelime hazinesine dayanarak ayrı ayrı tasnif edilip incelenmektedir. Aynı zamanda tarihî ve arkeolojik kaynaklar olması açısından; buldukları yer, ilgili olan diğer anıtlar, arkeolojik buluntular, ilgili dönem ve anlatılan tarihî olaylar vb. çokça özellikleri esas alınarak üzerinde araştırma yapılmaktadır.

Yazıtların dağılışı ve buldukları yerlere bakılırsa çoğu kara yolu üzerinde bulunup kaydedilmiştir. Yazıtların bu şekilde geçiş yolları üzerinde bulunmasından ötürü, yazıtın içerik, karakter şekli ve yazılışı, oluşturulma şekli ve ölçüsü vb. pek çok özelliği çeşitlilik göstermekte ve kendi aralarında farklılıklar göstermektedir.

Örneğin, Batı bölgesinde yer alan Bayan-Ölgiy aymagda bulunan çoğu yazıtın harf şekli, Tuva ve Hakas bölgesinden akan Yenisey Irmağı havzasında bulunan yazıtların şekliyle çokça benzer. Buna karşın Merkez bölgede yer alan Arhangay, Töv ve Bulgan aymaglarda bulunan Moğolistan Runik yazıtları en edebî ve en zengin içerikli olan "klasik" eserleri oluşturmaktadır.

Moğolistan runik yazıtlarının bulunduğu, korunduğu yer ve özelliklerine dayanarak Batı, Merkez, Kuzey, Güney ve Doğu Bölgeleri olarak tasnif edilmesi mümkündür. Batı bölgesinde Bayan-Ölgiy, Hovd, Govi-Altay, Uvs, Zavkhan aymağları; Merkez bölgesinde Övörhangay, Arhangay, Bulgan, Töv, Bayanhongor aymağları ve Ulaanbaatar şehrindeki yazıtları; Kuzey bölgesinde Hövsgöl, Orhon, Selenge, Darhan-Uul aymağları; Doğu bölgesinde Dornod, Sühbaatar, Hentiy aymağları; Güney bölgesinde Dundgovi, Dornogovi, Ömnögovi, Govisüंबर aymağları bulunmaktadır. Batı bölgesinde yer alan aymağlardan Bayan-Ölgiy aymağ toplam 10 yazıtle en çok, Zavhan aymağ ise toplam 2 yazıtle en az sayıda yazıta sahiptir.

1915 yılında Zavhan aymağa bağlı Tes sum sınırları içerisinde Züriyn Ovoo Yazıtı bulunmuştur. Ayrıca bundan tam seksen dört yıl sonra 1999 yılında aynı aymağın İh-Uul sumundan Tssetsühiyn yazıtı olarak adlandırılan çatı kremidi üzerindeki yazıtı bulunup kaydedilmiştir.

Bu çalışmada Batı bölgesine ait olan Zavhan aymağdan bulunan Züriyn Ovoo Yazıtı ve onunla birlikte yer alan damgalar ele alınmıştır. Moğolistan runik kaya yazıtlarından biri olan yazıt üzerinde yapılan araştırmalar diğer yazıtlara göre daha az sayılır.

İlave olarak not etmek gerekir ki Zavhan aymağ bölgesinde yüzey araştırmaları yapılmaya devam edildiği takdirde daha çok yazıtları da keşfetme olasılığı da oldukça yüksektir.

Yazıt Hakkında Genel Bilgi

Zavhan aymağa bağlı Tes sumun merkezinden kuzeybatıya doğru aşağı yukarı 3 km mesafede bulunan Züriyn Ovoo adlı yüksek tepeliğin zirvesindeki kayalıktadır (Görsel 1).

İlk olarak 1915 yılında B. Ya. Vladimirtsov keşfetmiş ve kendi el kopyasını yaptığı Aleksey Burdukov'a gönderdiği mektubunda anlatmıştır (Bold 1990: 35). Ama okunuşunu yayımlamamıştır.

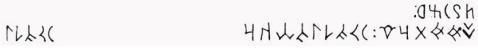
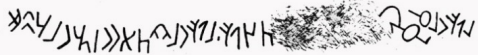
Bilim adamı M. Şinehüü (1977: 118) Leningrad'daki Doğu Araştırmaları Enstitüsünün Türk-Moğol biriminin el yazmalarının hazinesinde Vladimirtsov'un kısmında 48.B/343 numaralı kaydedilen "*B. Ya. Vladimirtsov, Nebol'shaya turetsko-yeniseyskaya nadpis' na r.Tese /Zapadnaya mongoliya/*" adlı eseri bulunduğunu anlatmış ve kendi makalesinde alıntı yapmıştır.

Yazıtın ilk okunuşundan 50 yıl sonra M. Şinehüü (1977) Moğol-Sovyetler Birliği Tarihi ve Kültürel Saha Araştırmaları Ortak Ekibi'nin Kaya Resimleri ve Yazıt İnceleme Kolu'nda çalışırken birkaç defa gidip, yerinde inceleyip hazırladığı araştırmasını 1977 yılında yayımlamıştır.

Rus Türkolog S. G. Klyashtornıy (1978; 2006: 120-126; Klyashtornıy vd. 2009: 164-165) kendi araştırmasında söz konusu yazıtın okunuşunu yayımlamıştır.

Akademisyen L. Bold (1990: 34-37) önceki araştırmaları tanıtır bilim adamı M. Şinehüü'nün söz konusu yazıtın tarihî gerekçesinin üzerindeki sonucunu benimsemesine rağmen kişi adı konusunda ayrı düşüncede olduğunu not etmiştir. Hem de S. G. Klyashtornıy yapmış olduğu okuma ve damgalar üzerindeki incelemeleri sonucunda yazıtın Uygur dönemine ait olduğunu tespit ettiğini söylemiştir.

Tablo 1: Züriyn Ovoo Yazıtı'nın Okunuşları

Bilim adamı	Okunuşu	Yorum
B. Ya. Vladimirtsov	 <p>Vladimirtsov (1915, Şinehüü 1977: 117'den)</p> <p>alp ašün türk alp ašün bitidim yazın bairtım</p> <p>Геройский Шун (Шон, Ашон, Ашун); [тамги] турецкий геройский Шун (Шон, Ашон, Ашун) написал я; весной ходил я</p> <p>(<i>Geroyskiy Šun (Šon, Ašon, Ašun); [tamgi] turetskiy geroyskiy Šun (Šon, Ašon, Ašun) napisal ya; vesnoy hodil ya</i>) Vladimirtsov (1915, Klyashtornıy 1978: 154'ten)</p>	<p><i>Yazıtın el kopyası, okunuş ve anlamlandırmaları ayrı eserlerden alıntılandı.</i></p>
M. Şinehüü	 <p>LPKUL /тамга/ ...</p> <p>TÖPK LPKULBTDMSNOLRTM</p> <p>Alp kul /тамга/ ... töpäk alp kul bitidim äsän olurtum</p> <p>bağatur (alp) kul /tamga/ ...töpäk bağatur(alp) kul bicibe bi. Esen (mendü) saguba bi.</p> <p>Алп /баатар/ кул /тамга/ ... Төпэк Алп / баатар/ кул бичив би. Эсэн мэнд суув /аж төрөв/ би.</p> <p>(<i>Alp /baatar/ kul /tamga/ ... Töpök Alp /baatar/ kul biçiv bi. Esen mend suuv /ac töröv/ bi</i>) (Şinehüü 1977: 117)</p>	<p><i>Tersine çevrilmiş el kopyası, transkripsyonu, tercümesi</i></p>

S. G. Klyashtorniy -

alp ŧul [тамги] tüpeŧ alp ŧul bitidim äsän olurtym

[Я], Алп Шул [из рода с этими тамгами]. Я, Түпеш Алп Шул, [это] написал. Я пребывал [тогда] здоровым (невредимым) (вариант: я сидел тогда эсеном)

[Ya], Alp ŧul [iz roda s etimi tamgami]. Ya, Tүpеŧ Alp ŧul, [eto] napisal. Ya prebival [togda] zdorovim (nyevryedimim) (variant: ya sidel togda esyenom)

(Klyashtorniy 1978: 154)

Yazıtın fotosunu eklemiŧtir. El kopyası yapmamıŧtır.

S. G. Klyashtorniy -

alp sol [тамги] tüpeŧ alp sol bitidim äsän olurtym

[Я], Алп Сол [из рода с этими тамгами]. Я, Түпеш Алп Сол, [это] написал. Я пребывал [тогда] здоровым [невредимым] (вариант: я сидел тогда ээном)

[Ya], Alp Sol [iz roda s etimi tamgami]. Ya, Tүpеŧ Alp Sol, [eto] napisal. Ya prebival [togda] zdorovim (nyevryedimim) (variant: ya sidel togda esenom)

(Klyashtorniy 2006: 121-122)

Yazıtın fotosunu eklemiŧtir. El kopyası yapmamıŧtır.

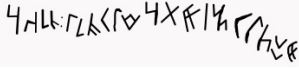
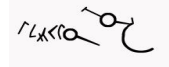
YAZIT VE DAMGA İNCELEMESİ

Züriny Ovoo Yazıtı'nın Metin İncelemesi

2017.08.09 tarihinde bahsedilen yazıtın bulunduğu yere bizzat gidip yazıtın ölçüsü ve el kopyasını aldık. 2 damga, 5 karakterden oluşan birinci yazıtın metin uzunluğu 24 cm, karakter boyu 11-12 cm; 20 karakter 1 ayırma işaretinden oluşan diğer yazıtın metin uzunluğu 188+35 cm, karakter boyu 11-13 cm; yerden üçüncü damgaya kadar 40+150 cm, damgadan yazıtı kadar 50 cm; bu yazıttan birinci yazıtı kadar 133 cm'dir.

Bu çalışmada iki damga ve beş karakterden oluşan birinci yazıtı küçük yazıt, yirmi karakter ve bir ayırma işaretinden oluşan diğer yazıtı büyük yazıt olarak adlandırdık.

Yazıtın fotosundan yapılan kopyası:

(kaya dökülmüştür)

Asıl metin: mFrloMSm}thlo\Pl>qPut lo\Pl (Yazıtın başı ters yazılmıştır. Doğru olması için damgasını da ters yaptık.)

Harf çevirimi: LPšWL /damga/ ... töpk > LPšWL btdm snWLRtm

Yazı çevirimi: alp šol (~šul, sol, sul) /damga/ ... töpāk > alp šol (~šul, sol, sul) bitidim äsän olurtım.

Türkiye Türkçesine aktarımı: Alp (kahraman) Sol /damga/ ... Töpek > Alp (kahraman) Sol yazdım. Esen (sağ salim) oturdum.

Yazıtın Karakter ve Söz Varlığı Bakımından Değerlendirilmesi

Bazı Karakter ve Kelimeler Üzerine

Moğol bilim adamı M. Şinehüü'nün (1977: 118) yaptığı el kopyasından bakıldığında, yazıtta Υ , Υ , Υ şekliyle üç defa yazılan karakteri q yani k diye yorumladığı görülür. Kendisi B. Ya. Vladimirtsov aynı çizilen bu karakterlerin ayrı harfler olarak el kopyasını yaptığından dolayı okunuşun da kısmi hatalı olduğunu söylemiştir. Ama Rus bilim adamı S. G. Klyashtorniy (1978: 154) bahsi geçen üç karakteri \ yani š olarak okumuştur.

lo\Pl alp šol (~šul, sol, sul)

Asıl metinde lo\Pl “alp šol” olarak geçen ifadelerin, yazıtta bahsi geçen kişinin adı olduğu düşünülmektedir. Yani iki damgalı olan küçük yazıttaki bu kişi ad ve unvanı (Görsel 2) diğer yazıtta (Görsel 3) da tekrar (lo\Pl=lo\Pl; kopyasından: Υ ve Υ) geçmektedir. Söz konusu harfin aynı olduğu da görsellerden belirgin hâlde görünmektedir. Damgaların doğu tarafındaki kayanın küçük bir parçası dökülmüştür. Diğer yazıt yani büyük yazıtın başlangıçtakisi (ilk kelime) qPut ibaresinin son karakter (q), önceki kişi adındaki karakterlerden farklı çizilmiştir. Dolayısıyla, kişi adlarındaki aynı karakteri \ š ama ikinci ibaredekini q k karakteri olarak çözmekteyiz. Yazıtta geçen söz konusu üç karakterin okunuşunun böylece B. Ya. Vladimirtsov'un okunuşuyla hemen hemen aynı fakat M. Şinehüü ve S. G. Klyashtorniy'inkiden farklı olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Yazıtta geçen lo\Pl ibaresinin Pl *alp* “kahraman” kelimesi üzerinde herhangi bir tartışma yoktur. Ama ikinci kelimeyi biz lo\ (şol, şul ↔ sol, sul), bazı bilim adamları lo\ (şul, şol) ~ loq (kul) gibi küçük farklarla okumuşlardır. Metne göre bahsi geçen kelimenin son harf ‘l - L’ ünsüzünün yazılışı ‘v - B’ karakteriyle çok benzer bir şekilde yazılmış [vo\ (şub ↔ sub)?] olduğunu da belirtmeliyiz.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, tarihî açıdan araştırmacı M. Şinehüü karakter özelliğine dayanarak VIII-IX. yüzyıla, araştırmacı S. G. Klyashorniy damgalarına dayanarak Uygur Kağanlığı’na ait olabileceğini anlatmışlardır. Dolayısıyla, Uygur dönemine ait klasik yazıtlardan olan Moyunçur, Tariat ve Tes Yazıtlarında kalın, ince ‘s’ ünsüzleri ve ‘š’, ‘č’ ünsüzlerinin geçtiği yerlere bakmak gerekir. Göktürkler dönemine ait runik yazıtlarda geçen s s karakterine, Uygur dönemine ait adı geçen üç klasik yazıtta hiç rastlanmamaktadır. Onun yerine \ š ünsüzü, ince S s ünsüzü ‘S s, \ š’ ünsüzlerinin her ikisinin de yerine (*barmiš \mr̄v ~ barmis Smrv, iš Ÿi ~ isig GSi, olurmış \mr̄lo ~ olurmis Smrlo*); \ karakteri “s, \” karakterlerinin her ikisinin yerine (*šub voŸ yc, barmiš \mr̄v ~ barmis Smrv*) rastlanmaktadır; Moyunçur ve Tes Yazıtlarında yazılış şekli \ olan bu karakter Tariat Yazıtı’nda Ÿ şekliyle yazılmıştır; Tes ve Tariat Yazıtlarında bir unvanı c ünsüzüyle yazılmasına rağmen Moyunçur Yazıtı’nda \ ve Göktürk dönemine ait yazıtlarda aynı olarak geçmektedir (*čad dc* (Tes W6; Trt N4; Trt N4;) ~ *šad d* (Shne.u E7)).

Bir başka deyişle, bu döneme ait yazıtlarda “\ ↔ s” yani Göktürk dönemi runik yazıtlardaki s yerine \ ~ Ÿ karakteri kullanılması durumunun, dönemin Uygur dil ve lehçelerinin özelliğini yansıtmış olabileceği düşüncesindeyiz. Örneğin, Uygur dönemi yazıtlarında *šub voŸ su, asra ar* aşağıdaki, *šanč-* -A\ sanç- gibi kelimeler Göktürkler dönemindeki *sub vos su, asra ars* aşağıdaki, *šanč-* -As sanç- olarak geçmektedir (Azzaya 2013a: 36, 40).

Dolayısıyla, yazıtta iki defa geçen lo\Pl ibaresini *alp šol - alp sol* olarak okumamız mümkündür. Rus bilim adamı S. G. Klyashorniy’in 1978 yılında yayımlanan “Tyürkologičeskiy Sbornik 1975” dergisindeki makalesinde “*alp šul*” şeklinde okumuş olmasını, 2006 yılında yayımlanan eserinde “*alp sol*” olarak düzelttiğini, belki de yukarıda anlattığımız özelliklerine dayandırmış olacağını düşünmekteyiz.

mFrloMS äsän olurtim

Yazıt, mFrloMS *äsän olurtim* ibaresiyle sonlandırılmıştır. Dundgovi aymağa bağlı Öziyt sum sınırları içerisinde yer alan Del Uul II. Yazıtı’nda MS *äsän* kelimesi bu şekliyle yazılmaktadır. Uygur dönemi klasik yazıtlarından olan Tariat Yazıtı’nın güney yüzünün 5. satırında *äsinligdä a}GLMiS; äsinsizdä*

a}gSMİS olarak iki kere bir ibaresinde geçmektedir. Yazılışına bakılırsa Züriyn Ovoo Yazıtı’nda MS *äsän*, Tariat Yazıtı’nda MiS äsin şeklindedir.

Bunun gibi aynı kelimenin yazılışının farklı olması runik yazıtlarda çoktur. “Yazıtı” anlamında *bitigimin* kelimesi Tariat Yazıtı’nda MmGtB (Trt W2) ama Moyunçur Yazıtı’nda ise NmGtib (Shne.u E8; Shne.u E9); “*ikisinin*” anlamında *ekin* kelimesi Tariat Yazıtı’nda Mq (Trt E3; Trt W4), Moyunçur Yazıtı’nda Niq (Shne.u N2); “*verdim*” anlamında *bertim* kelimesi Moyunçur Yazıtı’nda mtRb (Shne.u W5) ve mtRib (Shne.u E7-2; Shne.u S2) olarak farklı bir şekilde geçmektedir.

İmla açısından i karakteriyle i/i/e ünlüleri karışmaktadır. İnce harflerden oluşan kelimelerde ve kelime başında genellikle yazılmaz: [*bäg* Gb bey (Shne.u B; Tes S1), *bältir* RtLb kavşak (Shne.u E9; Shne.u S10), *biçin* McB maymun (Trt S1), *bitig* Gtb yazı (Shne.u B; Trt W2); *äçü* uc ata (Trt S4; Trt E3), *äsin* MiS esen, sağ salim (Trt S5-2), *eki* iq iki (Shne.u E1; Shne.u E5-2; Shne.u E6; Shne.u E7; Shne.u S9; Shne.u W2; Shne.u W4; Tes E2; Trt E1; Trt N5; Trt W1; Trt N5), *täñri* iRWK gökyüzü, Tanrı (Shne.u E1; Shne.u E2; Shne.u S9; Tes N1; Trt E4; Trt W3; Trt N2)vb.]; ama kimi zaman yazılır: [*berti* itRib verdi (Shne.u E2; Shne.u E2; Shne.u S9; Trt N1), *kirti* itRiq girdi (Shne.u N11; Shne.u S10; Shne.u E7; Trt S4)]; kalın harflerden oluşan kelimelerin başında ve sonunda genellikle koyulur: [*iduq* xdi kutsal (Shne.u S4), *id-* -di gönder- (Shne.u E10; Shne.u E12; Shne.u S4), *it* Ti it (Trt S3); *oyli* ilXo oğlu (Tes W5; Tes W6; Trt N3; Trt N4; Trt W7-2)].

Yazıttaki MS *äsän* kelimesinin anlamı ve diğer Altay dillerinde nasıl bir şekilde kullanıldığı konusunda Tariat Yazıtı’nın güney yüzünün 5. satırında geçen MiS äsin kelimesi olan ibare üzerine yazılan makale de bulunmaktadır (Azzaya 2013b).

Göktürkler dönemi klasik yazıtlarında mFrlo *olurtim* kelimesi aynı yazılışıyla (KT S1; KT S9; KT W; BK N1; BK N7; BK E15; BK S9-2) geçmektedir. Ayrıca dil bilimsel olarak farklı bir şekilde de kullanılmaktadır. Ancak Uygur dönemi klasik yazıtlarında *olurmış* \mrlo (Trt E1); *olurmīs* Smrlo (Shne.u E10; Shne.u N2; Shne.u N4; Tes E1; Tes N1; Tes N2; Tes N5; Trt E1; Trt E3); *olurti* iTrlo (Tes E4; Tes E6; Tes W6-2) olarak geçmektedir. Söz konusu kelimenin yazıtlarda “otur-, tahta otur-, yaşa-” gibi anlamlarda kullanıldığı da görülmektedir.

Yazıtın Yazılış Yöntemi

Züriyn Ovoo’daki bu ‘oyulmuş’ yazıt, yazıcı tarafından bir iki karakteri değil bütününüyle tüm karakterleri tersine yazılmış, daha açık ifadeyle üzerinde bulunduğu kayalığın tepesinden aşağıya doğru bakılarak yazılmış vaziyettedir.

Bu durumu eski göçebe toplulukların gelenek görenek ve inanışlarıyla bağlantılı olarak açıklayabiliriz: Eski topluluklarda “Teñri” inancı yaygındı. Eski göçebelerin yaygın olan inancına göre yazıcının “Teñri”ye duasını ve sözünü iletmek amacıyla bu şekilde baş aşağı vaziyette yazmış olabileceği kanaatindeyiz. Ayrıca yazıtta ait olan damgaların çok belirgin ve normal bir biçimde oluşturulduğu görülmektedir. Yaptığımız el kopyasındaki metnin başını okumamıza kolaylık sağlaması için döndürdüğümüzde damgaların şeklinin bozulduğunu yukarıdaki “Metin incelemesi”nde dikkatlere sunduk.

Moğolistan runik yazıtlarında harf ve karakterleri bahsi geçtiği üzere ters yazılan ilk örnek bu değildir. Bayanhongor aymağa bağlı Bömbögör sumundaki dikili taşın baş kısmındaki dört satırlık yazıtın sadece 2. satırındaki (Görsel 4) bütün harflerin başını çevirmeden sadece hem soldan sağa hem de tek ince “G g” karakteri hariç bütün harfleri aynaya çarpmış yansı gibi bir biçimde oyulmuştur. Bömbögör Yazıtı’ndaki bu yazılış şekli hususunda Moğol bilim adamı Battulga Tsend (2005: 124) belki ölen kişisine saygı göstermek amacıyla kişi adını saklayan tabu geleneğiyle bağlantılı olabileceği fikrini belirtmiştir.

Övörhangay aymağa bağlı Uyanga sumun Maan’tın Bürd bölgesinde bulunarak aymag müzesinde korunan Övörhangay Yazıtı soldan sağa doğru ayna yansıması gibi oyulmuş dokuz harf, tek ayırma işareti ve üç damgadan oluşmasıyla kendine özgü bir anıttır (Görsel 5). Bunun dışında, Hovd aymağa bağlı Darvi sumu sınırları içerisinde Bayşin Üzüüriyn Jürgeriyn Tsagaan Tolgoy bölgesinde bulunan Darvi II. Yazıtı (Görsel 6) da soldan sağa fakat bazı harflerin başı ters yönde görünür hâlde oluşturulmuştur. Yazıtın anlamının Züriyn Ovoo Yazıtı’yla benzeyen *ay čur biti[d]im* ‘Ay Çur yazdım’ olmasına rağmen, hemen yanındaki Darvi III. Yazıtı’nda *kökkä tapa biti[dim]* ‘Göge doğru yazdım’ (Görsel 7) ibaresinin yer almasından ötürü yine “Teñri” inancıyla ilgili yazı geleneğinin devamı olma ihtimalinin bir kanıtıdır.

Züriyn Ovoo Yazıtı olan kayalığın konumu ve durumuna bakılırsa, yazıtın kayalığın tepesinden aşağıya bakarak yazılması hiç mümkün değildir. Üstelik de Bömbögör Yazıtı’ndaki gibi bazı harf ve kelimeler ters, bazılarının düz yazılmaması dolayısıyla söz konusu yazıtın başlangıçtan belli bir amaç doğrultusunda böylece yazılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Damga

Züriyn Ovoo Yazıtı’yla birlikte yer alan dört tane damga tespit edildiği, araştırmacı M. Şinehüü tarafından el kopyası yapıp not edilmiştir. Buna rağmen yazıtın sol alt kısmındaki (Şinehüü’nün el kopyası: ᠰᠢᠨᠡᠬᠦᠦ) damgası, kayalığın türü, güneş, rüzgâr benzeri hava durumları ve tarihî süreçten

dolayı silinip görünmemeye başlamış olabilir. Diğer üç damgasının şekilleri şunlardır: Damga №1 ; damga №2 ; damga №3 . Bu damgaların Moğolistan runik yazıtlarıyla birlikte yer alma sıklığını değerlendirelim:

Damga №1 . Birinci küçük yazıtın sağında ikinci damgasıyla yan yana çok belirgin bir şekilde oyulmuştur. Uzaktan baktığımızda sadece bu iki damga görünmektedir. Moğolların geleneksel damgalarının şekline bakılırsa “ongi” adlı damgasına çok benziyor olmasına rağmen sapı azıcık uzun gösterilmiştir. Bahsi geçen damgaya gerek Moğolistan runik yazıtlarıyla gerekse kaya resimleriyle birlikte Moğolistan geniş coğrafyasında çok yaygın bir şekilde rastlanmaktadır. Bayan-Ölgiy aймаğa bağlı Tsengel sumun Baga-Oygur adlı bölgedeki yazıtı ait biçimli, Bayanhongor aймаğa bağlı Buutsagaan sumu, Adag Mandal Yazıtı’na endirekt ilgili olan   , Govi-Altay aймаğa bağlı Biger sumundaki yazıtı direkt ilgili olan , aynı aймаğın Çandman’ sumu, Şaahar Yazıtı’na direkt ilgili olan   gibi damgalarla ilişkili olması muhtemeldir. Tarihî kaynakları ve arkeolojik buluntu ve kaynaklarına dayanarak “ongi” damgasının bir tasviri, varyantı olabilecek damgası ile ilgili olarak, ünlü arkeolog H. Perlee (1975: 198) ile araştırmacı G. Batbold (2017: 173-175) Pugu boyunun damgası olduğu hususunda aynı fikirde görüş bildirmişlerdir. Töv aймаğa bağlı Zaamar sumun Şoroon Bumbagar adlı bölgesinden keşfedilen, üzerinde runik yazıtı olan gümüşten kabın alt kısmında çizilen damganın üç şekline de araştırmacı G. Batbold (2017: 173) ayrı ayrı saplı olan “ongi”, ağırlıklı “ongi”, boynuzlu “ongi” adını vermiştir:

“... iştey ongin tamga bolgon Pügü aymagt hamaaraltay hemeen üzed bas uçir dutagdaltay bayna. Uçir n’ ongin tamga bol nüüdelçdiyn üyeiyn üyed hereglec baysan niled tügeemel tamgın neg bögöod ter büriyg Pügü aymagt hamaatuulc bolohgüy” (... saplı ‘ongi’ her damga Pügü boyuna ait olamayacaktır. Çünkü ‘ongi’ damga, göçebelerin nesilden nesle kullanıldığı yaygın bir damgadır. Dolayısıyla, sadece Pugu boyuna bağlanması mümkün değildir. [çev. A. B.]

Bütün bunlardan dolayı, söz konusu damganın Pugu boyunun damgasıyla bir yönüyle ilgili olabileceği tarihî ve arkeolojik kanıtıyla ispat edilen tek damga özelliğini taşımaktadır.

Damga №2 . Söz konusu damganın tasviri Govi-Altay aймаğa bağlı Çandman’ sumu sınırları içerisinde Şaahar adlı tepeliğin yazıtıyla dolaylı olarak ilgilidir. Ayrıca, biçimli bir varyantı Dundgovi aймаğa bağlı Govi-Ugtaal sumundaki İh Biçigt Yazıtı’nın yakınında bulunmaktadır.

Damga №3 . Züriyn Ovoo Yazıtı'na ait bu damgayla aynı sağa bakan varyantı Bayanhongor aymağa bağı Buutsagaan sumundaki Ehen Mandal Dağı'ndaki kaya resimleriyle birlikte biçimiyle rastlanmaktadır. Aynı dağın yanındaki Adag Mandal Yazıtı'yla dolaylı ilişkisi olan   , Ölziyt sumu sınırları içerisinde Soyo Hüren Yazıtı'na ait benzeri damgalar bulunmaktadır. Bunun yanında, Govi-Altay aymağa bağı Çandman' sumundaki Şaahar Yazıtı'yla birlikte yer alan , dolaylı ilişkisi olan , , aynı aymağın Erdene sumundaki Hulsana Am Yazıtı'nda , Bulgan aymağın Gurvanbulag sumundaki Gurvaljin Uul Yazıtı'yla birlikte yer alan , aynı aymağın Sayhan, Arhangay aymağın Hayrhan sumlarının kesişen bölgesinde bulunan, Mogoyın Şine Us yani Moyunçur Yazıtı'nda , Hövsgöl aymağa bağı Tsagaan-Uul sumundan bulunan Tes Yazıtı'nda , Arhangay aymağa bağı Tariat sumundan bulunan Tariat Yazıtı'nın kaplumbağa kaidesi üzerindeki , Bulgan aymağa bağı Hişig-Öndör sumundaki Arhanan kışlağı Yazıtı'na şeklindeki damgayla rastlanmaktadır. Söz konusu damga hususunda araştırmacı R. Mönhtulga (2018: 304) yazıtlar ve tarihî kaynaklardan elde ettiği bilgilerini karşılaştırarak şöyle bir açıklama getirmiştir:

“... Uygurın üyed Altayn nuruunu zam daguu, biçig tamгаа siylsen hümüüs n' 790-791 ond Beşbalikiyg Tövd, Karluk, Şato naraas çölölöhöör El Ügesi janjni tuşaalaa Altayn nuruug davan hed heden zamaar hödölsön tsergiyn ayand yavaltsan 'irkin', 'çur', 'urungu' tsol tuşaalay zahıraç darğa nar baycee.” diye açıklamıştır. (*Uygurlar döneminde Altay Dağlarının yol üzerinde yazıt ve damgalarını işleyen kişiler 790-791 yılında Beşbalık şehrini Tibet, Karluk ve Şatolardan koruması amacıyla El Ügesi komutanın buyruğuyla Altay Dağlarını geçip birkaç yoldan ilerlemiş seferine çıkan 'irkin', 'çur' ve 'urungu' unvanlı asker başkanlarıymış [çev. A. B.]*)

Bahsi geçen damgayla benzer damgaların Moğolistan runik yazıtlarında azımsanamayacak sayıda geçmesine rağmen Züriyn Ovoo Yazıtı'na ait söz konusu damganın aynı biçimiyle bulunmadığını da belirtmek gerekir.

SONUÇ

Zavhan aymağa bağı Tes sumunda bulunan bu yazıt, Moğolistan runik yazıtlarından “küçük yazıtlar” kategorisine dâhil olmasına rağmen damga, yazıt ve tarihî açıdan oldukça önemli bir anıttır. Yazıtın hem karakterlerin yazılışı hem de onunla birlikte yer alan damgaların dövme yöntemiyle kaya üzerinde tasvir edilmesinden dolayı Uygur Kağanlığı dönemine ait olduğu tahmin edilmektedir. Söz konusu yazıtın yazıcı tarafından baş aşağı vaziyette

yazılması, daha doğrusu kayalığın tepesinden aşağıya doğru bakılarak yazılmasının sebebinin yine eski göçebe topluluklarında yaygın olan “Gök-Tanrı” inancıyla ilgili bir uygulama olduğunu düşündürmektedir.

Yapılan tüm incelemeler nihayetinde Züriyn Ovoo Yazıtı üzerindeki damgaların klasik denilebilecek kadar düzgün, karakterlerinin de oldukça belirgin olduğunu ve aynı zamanda kendisine özgü olduğunu söylemek mümkündür. Yazıt üzerinde yapılacak detaylı incelemelerin tarihi ve kültürel manada da oldukça önemli bilgiler vereceği söylenilebilir.

Kısaltmalar

BK	Bilge Kağan Abidesi
KT	Kültigin Abidesi
Shne.u	Şine Usu Abidesi (Moyunçur Yazıtı)
Tes.	Tes Yazıtı
Trt.	Tariat (Terh) Yazıtı

Kaynaklar

- BADAM, Azzaya: *Orhon Biçgiyn Dursgal V (Moyunçurın Gerelt Höşöö)*: Ulaanbaatar 2013a, Soyombo Printing.
- BADAM, Azzaya: “Tariatın Biçeesnee Tohioldoh Negen Helleg”, *Gadaad Hel Soyol Sudlal* №387 (17): 2013b, 9-16 s.
- VLADİMİRTSOV, Boris Yakovlyeviç: “Nyebol’saya turetsko-yenisyeyskaya nadpis’ na r.Tyesye /Zapadnaya mongoliya’”, *Doğu Araştırmaları Enstitüsü* No. 343 vr. 48. B., Leningrad 1915.
- GONÇIG, Batbold: *Martagdsan Pügü aymag*: Ulaanbaatar 2017, Soyombo Printing.
- LUVSANDORJ, Bold: *BNMAU-ın Nutag Dah’Hadm Biçees*: Ulaanbaatar 1990, Ulsın Hevleliyn Gazar.
- RİNÇİNHOROL, Mönhtulga: *Türeg, Mongol Sudlalın Ögüüllüüd, Erdem Şinjiłgeeniy Büteeliyn Tüüver (2013-2018 on)*: Ulaanbaatar 2018, Udam Soyol.
- KLYAŞTORNIY, Sergey Grigoryeviç: “Naskal’niye Runiçyeskiye nadpisi Mongolii (Tes, Gurvaljin-Ula, Hangita-hat, Hentey), *Tyürkologiçeskiy Sbornik* 1975: 1978, 151-159 s.
- KLYAŞTORNIY, Sergey Grigoryeviç: *Pamyatniki Dryevnyetyürkskoy Pis’mynnosti i Etnokul’turnaya İstoriya Tsyentral’noy Azii*: Sanktpeterburg 2006.
- KLYAŞTORNIY, Sergey Grigoryeviç-SULTANOV, T. İ.: *Gosudartva i Narodı Evraziyskih Styepay*: Sanktpeterburg 2009.
- ŞİNEHÜÜ, Maamday: “Tesiyn Ertniy Türeg Biçeesiyg Dahin Nyagtalsan n’.”, *Arhyeologiyn Sudlal*, Tom. VII. Fasc. 9: 1977, 113-118 s.
- TSEND, Battulga: *Mongolın Runi Biçgiyn Baga Dursgaluud*: Ulaanbaatar 2005, Admon Printing.

Görsel 1. Züriyn Ovoo Yazıtı'nın Genel Görüntüsü

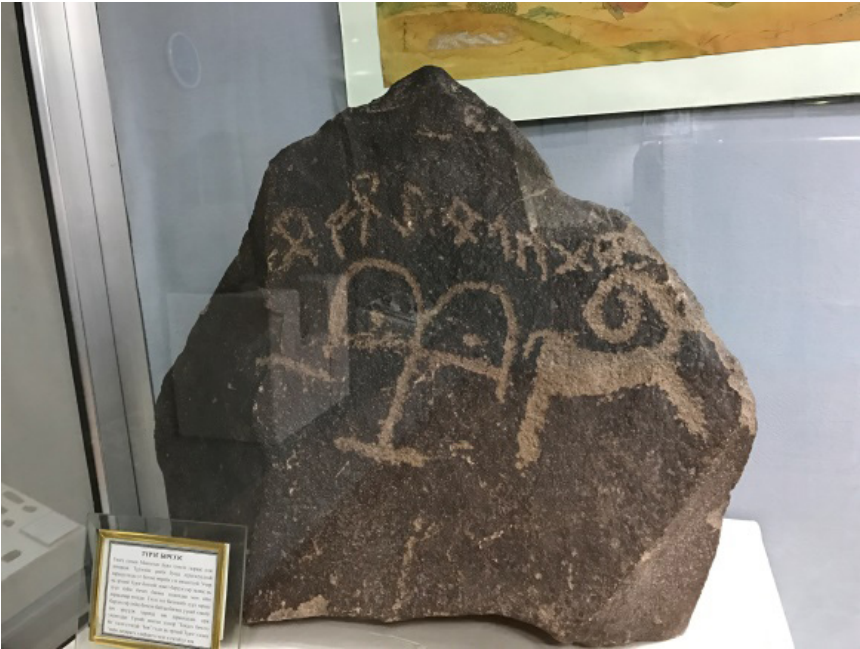
Görsel 2. Züriyn Ovoo Yazıtı
(küçük yazıtı)

Görsel 3. Züriyn Ovoo Yazıtı
(büyük yazıtı)

Görsel 4. Bömbögör Yazıtı'nın üst kısmı

Görsel 5. Övörhangay Yazıtı

Görsel 6. Darvi II. Yazıtı

Görsel 7. Darvi III. Yazıtı

AZERBAJYCAN TÜRĖESİNDEKİ BAZI OĞUZCA DIŞI UNSURLAR ÜZERİNE

Orhan BALDANE*

Özet

Türk lehçelerinin tasnifiyle ilgili araştırmalarda OĞuz grubunun bir üyesi olarak kabul edilen Azerbaycan Türkçesi, doğal olarak OĞuzca olarak belirtilen özelliklerin önemli bir kısmını yaşatmaktadır. Ancak hem Azerbaycan Türkçesinin tarihten günümüze kadar konuşulduğu coğrafyanın konumuna bağlı olarak hem de bölgedeki tarihî, ekonomik ve siyasi gelişmeler sonucunda Azerbaycan Türkçesine OĞuzca dışı unsurlar da kopyalanmıştır. Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesi ve ağızlarında kullanılmakta olan ve OĞuzca dışı olduğu düşünölen bazı unsurlar üzerinde durulmuştur. Bahsi geçen unsurlar niteliklerine göre diller arası temaslar ve dil içi temaslar olarak iki ana başlık altında değerlendirilmiştir. Diller arası temaslar başlığı altında Farsça, Arapça, Rusça, Moğolca, Batı dilleri ve Kafkasya dillerinin Azerbaycan Türkçesindeki etkilerine kısaca değinilmiştir. Bunun yanı sıra diller arası temaslar sonucunda Azerbaycan Türkçesine giren OĞuzca dışı unsurlar ortak iletişim dili, yan katman, alt katman, üst katman ve iç katman bakımından da değerlendirilmiştir. Dil içi temaslar başlığı altında ise OĞuzca dışında kalan Türk lehçelerinin Azerbaycan Türkçesiyle ilişkileri art zamanlı ve eş zamanlı olarak değerlendirilmiştir. Bu noktada özellikle Kıpçakların Azerbaycan sahasındaki tarihsel varlıklarından ve Dîvânu Lugâti't-Türk'e yansıyan OĞuz-Kıpçak ilişkisine ait verilerden de yola çıkılarak günümüz Azerbaycan Türkçesi ve ağızlarında Kıpçakça etki olarak değerlendirilebilecek birtakım hususlar üzerinde durulmuştur. Dil içi temaslar sonucunda ortaya çıkan OĞuzca dışı unsurlar kendi içinde ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı olarak alt başlıklara ayrılarak ele alınmıştır.

* Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Denizli/TÜRKİYE, obaldane@pau.edu.tr

Anahtar Sözcükler: Azerbaycan Türkçesi, Oğuzca, Kıpçakça, dil ilişkileri, Kafkasya, kod kopyalama

On Some Non-Oghuz Elements in Azerbaijani

Abstract

Azerbaijani, which is regarded as a member of the Oghuz group in studies on the classification of Turkish dialects, naturally, sustains an important part of the characteristics of the Oghuz language. However, depending on the geographical location where Azerbaijani was spoken from past to present and the historical, economic and political developments in the region, elements other than Oghuz were also copied into Azerbaijani. In this study, some components that are used in Azerbaijani and its dialects and thought to be non-Oghuz are focused on. The mentioned elements are evaluated under two main headings as interlingual contacts and intralingual contacts. Under the heading of interlingual contacts, the effects of Persian, Arabic, Russian, Mongolian, Western languages and Caucasian languages on Azerbaijani are briefly mentioned. In addition to this, non-Oghuz elements that entered Azerbaijani as a result of interlingual contacts were evaluated in terms of lingua franca, adstratum, substratum, superstratum and intrastratum. Under the heading of intralingual contacts, the relationships of Turkish dialects other than Oghuz with Azerbaijani are evaluated diachronically and synchronically. At this point, based on the historical presence of the Kipchaks in the Azerbaijan field and the data on the Oghuz-Kipchak relationship reflected in the *Dîvânü Lugâti't-Türk*, some issues that can be considered as Kipchak influence in today's Azerbaijani and dialects are discussed. Non-Oghuz elements that emerged as a result of intralingual contacts were divided into sub-headings phonetics, morphology and vocabulary and approached in itself.

Keywords: Azerbaijani, Oghuz language, Kipchak language, language contacts, Caucasus, code-copying

GİRİŞ

Oğuzca unsurlarla ilgili çalışmalar, incelenen eserler ve dönemler bakımından ikiye ayrılabilir. Bunlardan birincisi tarihî dönem ve metinler bağlamında yapılan çalışmalardır. Zeynep Korkmaz (1972; 2010) bu konuyla ilgili iki önemli yazı kaleme almıştır. Korkmaz'ın ilk yazısındaki Oğuzca belirtilerin neler olabileceği konusundaki yaklaşımı, daha sonra hazırlanmış çalışmalara da zemin hazırlamıştır. Korkmaz ikinci yazısında ise kendi

çalışmasından sonraki araştırmaları da göz önünde tutarak meseleyi daha geniş bir şekilde incelemiştir. Zeynep Korkmaz'dan sonra bu konuyu çok yönlü ele alan bir diğer araştırmacı Gürer Gülsevin'dir (1998; 2007; 2010; 2016). Gülsevin, bu çalışmalarındaki teorik yaklaşımıyla Korkmaz'ın ölçütlerini geliştirmiş, yeni unsurları delilleriyle göstermiş ve *Oğuzca* terimiyle kastedilenin ne olduğu üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çalışmaların yanı sıra Mehmet Kara (1998), Can Özgür (2003), Bilal Aktan (2012), Selda Karaşlar (2012) ve Akartürk Karahan (2013) da çalışmalarında Oğuzcanın tarihî dönemlerdeki konumu ya da Oğuzca sahasında olmayan eserlerdeki Oğuzca etkisi üzerinde durmuşlardır.

Oğuzca unsurlarla ilgili ikinci grup çalışmalar, çağdaş Türk lehçeleri bağlamında yapılmıştır. Örneğin; Çuvaş Türkçesinde (Levitskaya, 2005), Karay Türkçesinde (Gülsevin, 2007), Nogay Türkçesinde (Yıldız, 2009), Kumuk Türkçesinde (Erenoğlu, 2010), Kazak Türkçesinde (Karaşlar, 2011), Kırgız Türkçesinde (Alimov, 2015; Useev, 2015) ve Saha Türkçesinde (Çolak, 2015) yer alan Oğuzca unsurlarla ilgili çalışmalar mevcuttur.

Dîvânu Lugâti't-Türk (DLT), bu çalışmaların başlıca temel kaynağıdır. Kâşgarlı Mahmut, 11. yüzyılda yaşayan Oğuzca hakkında verdiği bilgi ve sunduğu örneklerle hem 11. yüzyıldan önceye hem de 11. yüzyıldan sonraya ait metin ve lehçelerdeki Oğuzca unsurların tespit edilebilmesine imkân sağlamıştır.

Konuyla ilgili çalışmaların önemli kısmı yukarıda bahsi geçen iki grup çalışmadan oluşsa da bunlardan farklı olarak Oğuzca sahasındaki dil değişikliklerindeki Oğuzca dışı unsurların ele alındığı araştırmalar da vardır. Bu çalışmaların ise çoğunlukla Anadolu ağızları merkeze alınarak yapıldığı görülmektedir. Zeynep Korkmaz (1965; 2007), Leylâ Karahan (1996), Can Özgür (2002), Gürer Gülsevin (2008; 2010b) ve Ali Akar'ın (2011) bu husustaki çalışmaları kayda değerdir.

1. Oğuzca Unsurların Azerbaycan Türkçesindeki Görünümü

Azerbaycan Türkçesi ses bilgisi yönünden kapalı e'nin varlığı (*ev, gey-, eşit-* vb.), birincil uzun ünlülerin bırakmış oldukları seslik izlerle tespit edilebilmesi (*ad, ac, süd* vb.); /t/, /n/, /s/, /ş/, /y/ gibi ünsüzlerin komşuluğunda ı>i değişimi (*işiq, isliq* vb.), /g/ ünsüzünün ek başında ya da sonunda düşmesi (*kənd-li(g), danış-(g)an* vb.); kelime başında /y/ ünsüzünün düşmesi (*il, ilan, ildirım* vb.) ve kelime başında t>d değişimi (*dil, dağ* vb.) gibi Oğuzca olarak tespit edilen birçok özelliği yaşatmaktadır. Şekil bilgisi yönünden ise belirtme hâli eki olarak +G ekinden gelişen +I ekinin kullanımı (ünsüzlerden sonra *ev+i, kitab+ı* vb.), çıkma hâli eki olarak +dAn ekinin kullanımı (*iş+dən, könül+dən* vb.), öğrenilen geçmiş zaman için -miş ekinin kullanımı (*yaz-mış,*

gəl-miş vb.), emir çekiminin teklik 2. şahısta standart dilde eksiz olması (*al, gör, istə* vb.) ve -mAdAn zarf-fiil ekinin kullanımı (*gül-mədən, tap-madan* vb.) gibi Oğuzca olduğu düşünülen şekil bilgisi özelliklerinin önemli bir kısmına sahiptir. Oğuzcayı söz varlığı yönünden diğer lehçe gruplarından ayıran *gizlə-, ol-, anla-, bax-, dodaq, əl* ve *gecə* gibi kelimeler de Azerbaycan Türkçesinde yaşamaktadır.

Görüldüğü üzere Oğuzca olarak nitelendirilen özelliklerin büyük bir kısmı Azerbaycan Türkçesinde mevcuttur. Ancak konuyla ilgili çalışmalarda Oğuzca özellik olarak belirtilen bazı hususlar Azerbaycan Türkçesinde Oğuzcadan farklı kullanımlara sahiptir. Bunun yanı sıra Azerbaycan Türkçesinin sadece Oğuzca unsurlardan meydana gelmiş bir lehçe olmadığı da açıktır. Hem farklı dillerle hem de dil içi temaslar sonucunda Azerbaycan Türkçesinde Oğuzca dışı katmanlar da meydana gelmiştir.

Bu çalışmada Türk lehçelerinin tasnifiyle ilgili araştırmaların neredeyse tamamında *Oğuz, Batı* ya da *Güneybatı* olarak adlandırılan grubun içinde gösterilen Azerbaycan Türkçesindeki bazı Oğuzca dışı unsurlar üzerinde durulacaktır.

2. Azerbaycan Türkçesindeki Oğuzca Dışı Unsurlar

2.1. Diller Arası Temaslar

2.1.1. Farsça

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin büyük kısmının İran dilleriyle olan ilişkisi yüzyıllar önceye kadar uzanmaktadır. Ancak bunların içinde Azerbaycan Türkçesinin yeri ayrıdır. Çünkü Azerbaycan Türkleri ve Farslar yüzyıllarca iç içe yaşamının sonucunda oldukça karmaşık dil ilişkilerine sahip olmuşlardır. DLT’de (2014: 187) Kâşgarlı Mahmut da Oğuz Türklerinin Farslarla çok yakın ilişkilere sahip olduğunu ve bu yüzden Oğuzcada bu dilden birçok kelime olduğunu belirtmektedir. 11. yüzyılın ikinci yarısında bu kadar belirgin bir ilişki olduğuna göre Oğuzca ile Farsça arasındaki temaslar daha önceki zamanlara kadar uzanmaktadır. Geçmişî çok köklü olan bu dil alışverişleri neticesinde Johanson’un (2014, 54-58) *çekicilik* olarak bahsettiği özellikler bazı yönlerden Türkçe lehine, bazı yönlerden ise İran dillerden biri olan Farsça lehine işlemiştir. Türkçe, başta cümle yapısı olmak üzere birçok yönden Farsçada temel değişiklikler meydana getirmiş, birçok Türkçe kelime Farsçada kullanım alanı bulmuştur (Zerinezade, 1962; Doerfer, 1963-1975; Javanshir, 2015; Kızılözen, 2019). Ancak Türkçe de Farsçadan ses, şekil, kelime ve söz dizimi yönünden önemli ölçüde etkilenmiştir (Eker, 2010; 2013).

1828'e kadar Kuzey ve Güney Azerbaycan ayırımından bahsetmek mümkün olmadığı için Azerbaycan Türklerinin büyük kısmı Farslarla aynı devletlerin vatandaşı konumundaydılar. Kuzey Azerbaycan ağızlarındaki ve bugünkü standart Azerbaycan Türkçesindeki Farsça unsurlar genellikle 1828 öncesindeki dönemin kalıntılarıdır. Ancak Güney Azerbaycan Türkçesi konuşurları günümüzde dahi Farslarla aynı ülkenin vatandaşlarıdır ve bu birliktelik hiç ara verilmeden devam etmiştir. Bunun sonucunda da Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında Farsçanın etkisi özellikle söz varlığı ve söz dizimi yönünden oldukça belirgindir (Eker, 2008; Erfani, 2012).

Yönetenlerin yüzyıllar boyunca Türk olmasına rağmen Farsçanın özellikle edebiyat alanında daha ön planda tutulduğu bir ortamda gelişen Azerbaycan Türkçesi ve Farsça ilişkileri karşılıklı olarak *yan katman etkisine* örnektir. Ayrıca birbirlerinden kopyaladıkları dil verilerinin önemli bir kısmı her iki dilde de kalıcı bir etki yaratıp süreklilik kazandığı için bu tür ilişkileri *iç katman etkisi* olarak da değerlendirmek gerekir (Abdulla; Musaoğlu, 2012: 39-40).

2.1.2. Arapça

Türk topluluklarının İslamiyet'i kabul etmeleriyle birlikte Arapça kelimeler de Müslüman Türklerin dillerine girmeye başlamıştır. Ancak Türkler Arapça kelimeleri daha çok Farslar ve Farsça üzerinden öğrenmiş ve dillerine dâhil etmişlerdir. Azerbaycan Türkçesinde de bu kelimeler hem günlük hayatta hem de edebiyatta yaygınlık kazanmıştır (Abdullayev vd., 2005). Ayrıca Azerbaycan Türkçesinde Arapça kökenli kelimelerin büyük bir bölümü Farsçadaki gibi telaffuz edilmektedir. Yani Farsça, hem Arapça kelimeye hem de kelimenin telaffuzuna aracılık etmiştir.

Arapça, Müslüman olan tüm topluluklar için bir tür *ortak iletişim dili* (lingua franca) görevi görmüştür. Azerbaycan Türkçesindeki Arapça kopyalamalar da daha çok bununla ilgilidir.

2.1.3. Rusça

Çarlık Rusya'sının Kazan'ın işgaliyle başlattığı Kafkasya ve Türkistan'ı işgal ve kontrol etme sürecinin bir sonucu olarak Azerbaycan Türkçesi de Rusçayla etkileşime girmiştir. Azerbaycan'ın 19. yüzyılın ilk yarısında kuzey ve güney olmak üzere iki parçaya ayrılmasından sonra Kuzey Azerbaycan topraklarındaki Rusça etkisi giderek artmış, Sovyetler Birliği döneminde bu etki en üst seviyeye ulaşmıştır. Özellikle Kıpçak Bozkırı'nda yüzyıllarca bir arada yaşamının sonucu olarak Rusça ve Türkçe arasında iki yönlü dil ilişkileri de gelişmiştir. Rus hâkimiyetinin yüzyıllara yayılması ve Sovyet dönemindeki totaliter dil politikaları sonucunda ise Rusya sınırları içindeki

Türk lehçelerinin tamamında olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de Rusça kelimelerin kopyalanma sıklığı artmıştır. Bununla birlikte Rusçadan söz dizimi yapılarının kopyalanması da söz konusu olmuştur. Örneğin Azerbaycan Türkçesindeki kurum ve kuruluş adları (*Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu* vb.) ve saat ifadesi (*09.05 = Ona beş işləmiş* vb.) gibi dil unsurları Rusçadan kopyalanmıştır (Baldane, 2018: 226; 229).

Uzun yıllar devam eden yöneten ve yönetilen ilişkisi sonucunda Azerbaycan Türkçesine giren Rusça kopyalamalar, Rusçanın Azerbaycan Türkçesine yaptığı bir *üst katman etkisi* olarak değerlendirilebilir. Rusçanın Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliği çatısı altındaki tüm topluluklar için *ortak iletişim dili* olması da üst katman etkisindeki belirleyici ayrıntıdır.

2.1.4. Moğolca

13. yüzyılda Cengiz ve çocuklarının Batı'ya yönelik akınları bütün Türkistan'ı, Kıpçak Bozkırını, Kafkasya'yı ve Anadolu'yu siyasi, askerî, kültürel ve ekonomik yönden etkilemiştir. Bu etkilerin doğal bir sonucu da dil alışverişleri olmuştur. Özellikle askerî ve idari terim niteliğinde birçok Moğolca kelime Türkçenin lehçelerinde kullanım alanı bulmuş, bazıları ise oldukça yaygınlaşmıştır. Azerbaycan Türkçesinde de bunun yansımalarını tespit etmek mümkündür. Azerbaycan coğrafyasındaki İlhanlı hâkimiyeti zamanında bu ilişkiler en yoğun dönemini yaşamıştır. Ahmet Caferoğlu'nun (1932; 1954) iki farklı çalışmada üzerinde durduğu *hündür, tala, nohur, yeke, lap, keşik, küreken, nemer, noxta, nöker* ve *şile* gibi Moğolca kelimeler 13. yüzyıldan sonra oluşan Moğolca dil katmanına işaret etmektedir.

Farsçayla olan ilişkilerde değinilen sosyal düzenin tersine Moğolcayla olan ilişkilerde ise yöneticilerin Moğol, yönetilenlerin Türk olduğu bir manzara vardır. Ancak bu ilişki uzun süreli devam etmediği için dil alışverişleri genellikle kelime kopyalama seviyesinde kalmıştır. Bu temaslar sonucunda Azerbaycan Türkçesine giren Moğolca kelimeler de *yan katman etkisi* olarak değerlendirilebilir.

2.1.5. Batı Dilleri

Batı dillerinden alıntıların büyük çoğunluğu sanat ya da teknoloji kaynaklıdır. Örneğin müzik alanında *forte* ve *piano* gibi İtalyancadan alıntılar mevcuttur. Ayrıca köken olarak Batı dillerine ait olsa da Azerbaycan Türkçesine Rusça üzerinden ve Rusçada kullanılan şekliyle geçen kelimeler de vardır. *Avtobus, odekolon, texnologiya* gibi kelimeler buna örnektir. Farsçanın Arapça-Azerbaycan Türkçesi ilişkisindeki işlevinin bir benzeri Batı Dilleri ve Azerbaycan Türkçesi arasında Rusça tarafından yerine getirilmektedir. Son yıllarda ise iletişim imkânlarının artmasıyla birlikte *küresel iletişim dili* hâline

gelen İngilizce, herhangi bir aracı dil olmaksızın dünya dillerinin çoğunu olduğu gibi Azerbaycan Türkçesini de etkilemektedir.

2.1.6. Kafkasya Dilleri

Bugünkü Kuzey Azerbaycan toprakları Güney Kafkasya olarak adlandırılan bölgededir. Bu bölge birçok farklı topluluğa ve dile ev sahipliği yaptığı için *diller dağı* olarak da adlandırılmaktadır. Günümüzde de Azerbaycan Cumhuriyeti'nde bu topluluklardan insanlar yaşamaktadır ve Azerbaycan Türkçesi bölgede uzun bir süredir *ortak iletişim dili* görevini de üstlenmektedir (Peler, 2018: 125-126). Bununla birlikte Azerbaycan Türkçesi de bu toplulukların dillerinden etkilenmiştir Bu etkiler sonucunda dile giren kelimeler günümüzde daha çok ağızlarda yaşamaktadır. Sahurca *adiy, daqoy, parxalax, Avarca beteley, qamac, Lezgice vidar, kutsun* ve Gürcüce *cincar, mere, çikile* gibi Azerbaycan Türkçesi ağızlarında yaşayan kelimeler bu duruma örnek olarak verilebilir (Şireliyev, 2008: 344).

2.2. Dil İçi Temaslar

Claus Schönig (1999) Türk lehçelerini farklı yönlerden tasnif ettiği çalışmasında Türkçeyi genel olarak *Merkezî Türkçe* ve *Kıyı Türkçesi* olarak iki büyük gruba ayırmaktadır. Bunlardan Merkezî Türkçeyi ise kendi içinde *Oğuz, Kıpçak* ve *Güneydoğu* olmak üzere üç kolda değerlendirmektedir (1999: 64). Kıyı Türkçesi olarak adlandırılan deşikelerin Merkezî Türkçe grubundaki deşikelerle irtibatları daha çok tarihî dönemlerdeki birlikten ibaret olup dil ilişkileri de buna bağlı olarak sınırlı kalmıştır. Bu duruma bir Kıyı Türkçesi olan Çuvaş Türkçesi ile Merkezî Türkçe grubunun bir üyesi olan Oğuzca arasında 11. yüzyılda İdil Nehri (Volga) civarında gelişen ilişki örnek gösterilebilir (1999: 83). Ancak Merkezî Türkçe grubundaki kolların birbirleriyle olan irtibatları ve buna bağlı olarak dil ilişkileri kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. Güneydoğu grubunda yer alan Özbek Türkçesinin Kıpçak grubuyla yakın yüzyıllara kadar olan ilişkisinden dolayı Kıpçak ve Güneydoğu grupları arasında bir geçiş lehçesi gibi olması Merkezî Türkçenin kendi içindeki bağlarına bir örnektir (1999: 85).

Oğuz grubunun üyesi olan Azerbaycan Türkçesi de konuşulduğu coğrafya itibarıyla Hazar'ın doğusunda ve kuzeyinde kalan Kıpçak ve Karluk grubu Türk lehçeleriyle yakın temaslarda bulunmuştur. Bu sebeple Anadolu ve Rumeli sahasındaki Oğuz deşikelerine göre Kıpçak ya da Karluk gruplarıyla dil iletişimi nispeten daha fazla olmuştur. Ayrıca çok eski dönemlerden itibaren Azerbaycan topraklarında yaşayan Kıpçak kökenli Türk grupları da mevcut olduğu için (Heyet, 2004: 10-11) Azerbaycan Türkçesindeki bazı dil içi Oğuzca dışı unsurların bununla ilgili olduğu açıktır.

Azerbaycan Türkçesinde dil içi temaslar sonucunda meydana gelen Oğuzca dışı unsurlara geçmeden önce Oğuzcanın tarihî görünümünden bahsetmek gerekir. DLT, Oğuzca hakkındaki ilk başvuru kaynağı olarak öne çıkmaktadır. Çünkü Kâşgarlı Mahmut'un eser boyunca lehçe kaydı düştüğü 523 kelimenin (Karahan, 2013: 249-608) önemli bir kısmı Oğuzcayla ilgilidir. Söz varlığının yanında eserde 11. yüzyıl Oğuzcasının ses ve şekil bilgisine dair çok önemli kayıtlar da yer almaktadır. Ancak Kâşgarlı'nın verdiği bilgiler kimi zaman ilgili örneklerle örtüşmemektedir. Eserde Oğuzlara ait bir özellik olarak dile getirilen kelime başındaki *t>d* değişimiyle ilgili veriler incelendiğinde Oğuzca kaydı düşülen *devey* ve *dakı* gibi kelimelerde bu değişimin yaşandığı, ancak *tamak*, *tamar* ve *telü* gibi kelimelerde yaşanmadığı görülmektedir. Zeynep Korkmaz bu durumu *t>d* değişiminin yeni başladığı ve bir geçiş sürecinin yaşandığı şeklinde açıklamaktadır (Korkmaz 2013: 57-58). Ancak Gürer Gülsevin'in (2016) bu konuyla ilgili farklı bir yaklaşımı vardır. Gülsevin, Kâşgarlı'nın Oğuzca hakkında verdiği bilgilere göre karşıtlık gösteren *b/m*, *y/d*, *v/w*, *t/d*, *k/x*, belirtme hâli eki için *+(1)G/+nI* ve */g/* ünsüzünün kelime içinde kullanılıp kullanılmaması gibi durumların 11. yüzyıldaki farklı Oğuz diyalektlerine işaret ettiğini ve buna göre DLT'de en az 5 Oğuz diyalektinin izleri olduğunu ifade etmektedir (2016: 296). 11. yüzyılda henüz Oğuz yazı dilinden söz etmek mümkün olmadığı için Kâşgarlı'nın Oğuzcayla ilgili ikilik oluşturan verileri farklı Oğuz ağız konuşan gruplardan derlemiş olması bizce de muhtemeldir.

Oğuzcanın yazı dili mertebesine ulaştığı Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde de DLT'deki gibi bazı ağız özellikleri tespit edilebilmektedir. Hayati Develi (2008) ve Mehmet Dursun Erdem (2010) tarafından yapılmış araştırmalarda bu ağız grupları ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Azerbaycan Türkçesinin müstakil bir lehçe olmasından önce yazılmış olan bazı Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde daha sonraki yüzyıllarda Azerbaycan Türkçesinin karakteristik özellikleri olan ses, şekil ve söz varlığı özelliklerini tespit etmek mümkündür. Nitekim, Develi'nin Eski Oğuz Türkçesinde 3. ağız grubu olarak belirttiği özellikler Azerbaycan Türkçesinin öncülü olan ağız grubunun özellikleri olarak kabul edilebilir (2008: 225-226).

Kâşgarlı'nın Oğuzca için belirttiği bazı özelliklerin günümüz Kıpçak lehçelerinin önemli bir kısmı için de geçerli olması üzerinde durulması gereken başka bir husustur. Kâşgarlı'nın birçok yerde Oğuz ve Kıpçak lehçelerini bir arada anması da bu iki grubun başta dil yönünden olmak üzere yakın ilişkiler içinde olduğuna işaret eder. Buna bağlı olarak Kâşgarlı'nın örneklerinde kelime başında */t/* ünsüzünü koruyan, kelime başındaki *b>m* değişiminde */m/* tarafında olan, belirtme hâli eki olarak *+nI* ekini kullanan Oğuzlar, Kıpçaklarla yakın temas içindeki Oğuzlar olmalıdır. Bu etkilerin günümüz

Azerbaycan Türkçesi ve ağızlarında yaşıyor olması da Kâşgarlı'nın verdiği bilgileri doğrular niteliktedir. Bununla birlikte günümüz Azerbaycan Türkçesi ve ağızlarındaki Kıpçakça etki olarak ele alınabilecek dil unsurları epeyce fazladır. Bu sebeplerden dolayı Azerbaycan dilciliğinde Bekir Sıtkı Çobanzade ve Ebdülezel Demirçizade gibi isimler Azerbaycan Türkçesini *Oğuz-Kıpçak menşeli* olarak nitelemektedirler (Ezizov, 2016: 47). Gülşen Seyhan Alışık da (2002: 370) Şireliyev'in bu etkiyi göz önünde tutarak Azerbaycan Türkçesi ağızlarını *Oğuz, Kıpçak ve Oğuz-Kıpçak* tipli ağızlar olarak üç başlık altında tasnif ettiğini aktarmaktadır.

Standart Azerbaycan Türkçesi yoğun olarak Bakü ağızı temelinde oluştuğu için yazılı dildeki Kıpçak ya da Karluk unsurları doğal olarak Bakü ağızındaki etkinin bir yansımasıdır. Şireliyev'in tasnifinde Bakü ağızı, Oğuz-Kıpçak dil özelliklerinin karışık bir şekilde var olduğu gruba dâhil edilmiştir. Kıpçak kökenli grupların daha kalabalık olduğu bir bölgenin ağız standart Azerbaycan Türkçesine kaynaklık etmiş olsaydı yazılı dilde daha fazla Kıpçakça unsurla karşılaşılabilirdi. Bu durum Türkiye Türkçesi için de geçerlidir. Türkiye Türkçesinin yazı dili İstanbul Türkçesine dayandığı için standart Türkiye Türkçesinde çok fazla Kıpçak ya da Karluk unsuru olarak nitelendirilecek özellik yoktur. Ancak Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında farklı Türk gruplarının etkisini görmek mümkündür. Zeynep Korkmaz'ın (1965) Bartın ağızındaki lehçe tabakalaşmasıyla ilgili araştırması bu husus için önemli bir örnektir.

Azerbaycan Türkçesinde dil içi temaslar sonucunda yer bulan bazı Oğuzca dışı unsurları *ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı* olarak üç başlık altında değerlendirmek mümkündür.

2.2.1. Ses Bilgisi

2.2.1.1. Kelime Başında /t/ Ünsüzünün Korunması

DLT'den itibaren takip edilen Oğuzca özelliklerden biri kelime başındaki *t>d* değişimidir. Ancak Azerbaycan Türkçesinde *tik-* ve *tök-* gibi kelimelerde /t/ ünsüzü korunmaktadır. Bu kelimelerin asli şekilleri de /t/ ile. Karluk ve Kıpçak lehçeleri de asli şekilleri devam ettirmektedir. Burada üzerinde durulması gereken bir konu, birçok kelimedede *t>d* değişimi yaşanmışken bazı kelimelerde bunun neden gerçekleşmediğidir. Bu hususta yazı diline esas olan Bakü ağızındaki Kıpçakça etkisi meseleyi izah etmek için önemli bir veridir.

2.2.1.2. Kelime Başında /k/ Ünsüzünün Korunması

Kelime başındaki *k>g* değişimi özellikle Eski Oğuz Türkçesi döneminin karakteristik bir özelliği olsa da DLT'de bununla ilgili bir kayıt yoktur. DLT, Arap harfli bir metin olduğu için *kef* harfinin iki sesi de temsil etmesi bu durumla

ilgili yorum yapmayı zorlaştırmaktadır. Zeynep Korkmaz, Kâşgarlı'nın kelime başındaki *t>d* değişikliğinden isabetli bir şekilde bahsettiğinden yola çıkarak muhtemelen Kâşgarlı'nın bu ses değişikliğine dair bir veri toplamadığını, eğer toplamış olsaydı muhakkak belirteceğini ifade etmektedir (2013: 58). Demek ki, kelime başında *k>g* değişimi DLT'den sonraki dönemde gerçekleşmiştir. Ancak buna rağmen Azerbaycan Türkçesinde *keç-*, *kölgə*, *könül*, *köynək* gibi kelimelerde bu değişiklik görülmemektedir. Azerbaycan Türkçesi, kelime başında /k/ ünsüzünü koruyan bu gibi kelimeler özelinde Kıpçak ve Karluk lehçeleriyle ortak bir görünüme sahiptir.

2.2.1.3. Kelime Başında *b>m* Değişimi

Oğuzca unsurlarla ilgili çalışmalarda kelime başında *b>m* değişiminde Oğuzcanın /b/ tarafında olduğu dile getirilmektedir. Ancak Azerbaycan Türkçesinde *min-*, *min*, *mən*, *muncuq* gibi örneklerde *b>m* değişiminin gerçekleştiği görülmektedir. Bu değişiklikler Kıpçak ve Karluk lehçelerinin birçoğunda da tanıklanmaktadır.

2.2.1.4. Kelime Sonunda /g/ ve /ğ/ Ünsüzlerinin Korunması ya da Tonsuzlaşması

Kelime sonundaki /g/ ve /ğ/ ünsüzlerinin düşmesi olayına DLT'den itibaren örnekler vermek mümkündür. Ancak bu ses değişikliği de DLT'de Oğuzca için ikilik meydana getiren bilgilerdendir ve bu ünsüzlerin kelime sonunda korunduğu örnekler de vardır. Günümüz Azerbaycan Türkçesinde de bahsi geçen ünsüzlerin kelime sonunda düştüğü örnekler sayıca fazla olsa da *boyaq* (*boyağ*) ve *yaylaq* (*yaylağ*) gibi örneklerde asli şekillerin devam ettirildiği görülmektedir. Bu kelimeler Kıpçak ve Karluk lehçelerinde de ya Azerbaycan Türkçesiyle aynı yapıda, ya da *g>v* değişimiyle *boyav* ve *yaylav* şeklinde kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesindeki *bilik* kelimesinde ise Çağatay Türkçesi ve devamcısı olan Karluk lehçelerinde sıkça görülen kelime sonundaki /g/ ve /ğ/ ünsüzlerinin tonsuzlaşması olayı görülmektedir.

2.2.1.5. /v/ Ünsüzünün Komşuluğundaki /a/ Ünlüsünün Yuvarlaklaşması

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan *buzov*, *qırov*, *ov*, *qovurma*, *ovuc* gibi kelimelerin *buzagu*, *kıragu*, *av*, *kavurma*, *avuç* kelimelerinden geliştiği bilinmektedir. Kıpçak ve Karluk lehçelerinde de /v/ ünsüzünden önce gelen /a/ ünlüsü yuvarlaklaşarak /u/ ya da /o/ olmaktadır. Azerbaycan Türkçesi de bu noktada Kıpçak ve Karluk lehçeleri gibi hareket etmektedir. Bu değişikliğin yazıya yansımaları ise *a>o* değişiminin Bakü ağzının özelliklerinden olmasıyla ilgilidir (Şireliyev, 2008: 45).

2.2.2. Şekil Bilgisi

2.2.2.1. Belirtme Hâli İçin +nI Ekinin Kullanımı

Orhun Türkçesi döneminin üç farklı belirtme hâli eki vardır. Bunlar, iyelik eki almamış isimlerden sonra kullanılan +G, iyelik ekli gövdelerden sonra kullanılan +n ve bazı zamirlerden sonra kullanılan +nI ekleridir (Ercilasun, 2016: 373). Sonraki dönemlerde ise +G ekinden geliştiği düşünülen +I eki Oğuz lehçelerinin, +nI eki bazı ses değişiklikleriyle birlikte Kıpçak ve Karluk lehçelerinin yaygın belirtme hâli eki olmuştur. Azerbaycan Türkçesi ise bu konuda ikili bir yapıya sahiptir. Hem bir Oğuz lehçesi gibi +I ekinden (ünsüzlerden sonra: *biz+i*, *göz+ü* vb.) hem de Kıpçak ve Karluk lehçelerinde kullanılan +nI ekinden (ünlülerden sonra: *qapı+nı*, *araba+nı* vb.) istifade etmektedir.

2.2.2.2. Emir Çekiminde -gIIAn ve -gInAn Klitiklerinin Kullanımı

Emir çekiminin teklik 2. şahısta eksiz olması Oğuzca özelliklerden biridir. Standart Azerbaycan Türkçesindeki kullanım da buna uygun olarak eksizdir. Ancak Azerbaycan Türkçesinin bazı ağızlarında Orhun Türkçesi döneminden itibaren takip edilen -gII ve Karahanlı Türkçesi döneminde görülmeye başlanan -gIn kaynaklı -gIIAn ve -gInAn pekiştiricileri vardır (Sarıkaya, 2009: 148). Bu pekiştiriciler son dönemlerdeki çalışmalarda *klitik* olarak ele alınmaktadır (Koca, 2018: 230-237). *Sal-gınan*, *de-gınən*, *çix-gınan*, *al-gılən* gibi kullanımlar bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Azerbaycan Türkçesi ağızlarında emir çekiminin teklik 2. şahsında görülen bu kullanım, Kıpçak ve Karluk lehçelerinin birçoğu için karakteristik bir özelliktir (KTLG, 2013: 797).

2.2.2.3. Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekiminde -Ib(dIr) Ekinin Kullanımı

Öğrenilen geçmiş zaman çekiminde -mIş ekinin kullanılması Oğuzca unsurlardan biridir ve Azerbaycan Türkçesinde de kullanımı mevcuttur. Bunun yanı sıra Azerbaycan Türkçesinde -Ib(dIr) eki de kullanılmaktadır. Bu ek Azerbaycan Türkçesinin tarihî dönemlerinde bütün şahıslarda kullanılmasına rağmen bugün 1. şahıslarda kullanılmamaktadır (KTLG, 2013: 89). Öğrenilen geçmiş zaman çekimi için Kıpçak ve Karluk lehçelerinde Oğuz grubundan farklı olarak -GAn ya da -p turur yapısıyla oluşturulmuş analitik şekiller sıklıkla kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesindeki -Ib(dIr) ekinin kullanımı da Kıpçak ve Karluk lehçelerinde görülen -p turur yapısından gelişmiştir. Bu sebeple -Ib(dIr) ekiyle yapılan öğrenilen geçmiş zaman çekimini Oğuzca dışı bir unsur olarak değerlendirmek mümkündür.

2.2.2.4. Şimdiki Zaman Çekiminde -AdU Ekinin Kullanımı

Standart Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman çekimi *-Ir* ve *-mAKdA* ekleriyle yapılmaktadır (Yalçın, 2018: 279-282). Ancak bazı ağızlarda *-A turur* yapısından gelişen *-AdU* eki de kullanılmaktadır. Şimdiki zaman çekiminde *-A turur* yapısından gelişen analitik şekillere Kıpçak ve Karluk lehçelerinin neredeyse tamamında rastlanmaktadır. Şireliyev de Azerbaycan Türkçesinin Doğu grubu ağızlarında bu ekin *yaz-adu* ve *ged-ədü* gibi örneklerde kullanıldığını ve bunun bir Kıpçak etkisi olduğunu belirtmektedir (2008: 20).

2.2.3. Söz Varlığı

Dil içi ya da diller arası ilişkilerde yaygın olan görüşe göre ticaret, din değişikliği ya da yeni bir kültür dairesine girme gibi sebeplerle meydana gelen kelime alışverişi, dilin diğer düzlemlerine göre her zaman daha baskındır (Sarı, 2013: 6). Azerbaycan Türkçesinde de dil içi ilişkiler sonucunda ortaya çıkan Oğuzca dışı unsurlardan söz varlığıyla ilgili olanlar sayıca fazladır. Bu çalışmada üzerinde durulacak kelimeler ise elbette bütün Oğuzca dışı söz varlığını temsil etmemektedir. Meseleyi izah etmek için tespit edilen kelimelerin bir kısmından bahsedilecektir.

Dil içi ilişkilerle kopyalanan Oğuzca dışı söz varlığı unsurlarını kendi içinde iki gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi hem yapı hem de anlam bakımından Oğuzca dışı unsurlar, ikincisi ise sadece anlam bakımından Oğuzca dışı unsurlardır. Birinci gruba giren kelimelerin diğer Oğuz grubu lehçelerinde kullanımları ya hiç yoktur, ya da sadece Türkmen Türkçesinde vardır. Bunun sebebi ise Türkmen Türkçesinin Kıpçak ve Karluk sahasıyla olan tarihî yakınlığına bağlı olarak bazı yönlerden bir geçiş lehçesi konumunda olmasıdır. Birinci gruba giren kelimeler Kıpçak ya da Karluk lehçelerinin birçoğunda da aynı yapı ve anlamla yaşamaktadır.

İkinci gruba giren kelimelere yapı olarak Oğuz grubunun tamamında rastlamak mümkündür. Hatta bazılarının kullanım sıklıkları da yüksektir. Bu kelimelerin aynı zamanda Kıpçak ve Karluk lehçelerinde de kullanımları vardır. Bahsi geçen kelimelerin Azerbaycan Türkçesindeki anlamları ise diğer Oğuz lehçelerinden farklı olarak Kıpçak ya da Karluk lehçelerinde yaygın olan anlamlarla örtüşmektedir. Türkmen Türkçesi, bu noktada da Oğuzcanın diğer üyelerinden farklı olarak bazen Azerbaycan Türkçesiyle benzerlik göstermektedir.

Birinci gruba girenlere örnek olarak *bulaq*, *döz-*, *güzgü*, *qıraq*, *iti*, *sırğa*, *söykə-* ve *yaxşı* gibi kelimeler verilebilir. Oğuz grubunun bir diğer üyesi olan Türkiye Türkçesinde bu kelimelerin yerine sırasıyla *pınar*, *katlan-*, *ayna*, *kenar*, *keskin*, *küpe*, *yasla-* ve *iyi* kelimeleri kullanılmaktadır. Azerbaycan

Türkçesinden örnek gösterilen kelimelerin tamamı Kıpçak ya da Karluk lehçelerindeki yapı ve anlamlara sahiptir.

İkinci gruba ise *axtar-*, *qatıq*, *qoşa*, *oxşa-*, *öt-*, *öz*, *tap-* ve *sümük* gibi kelimeler girmektedir. Bu kelimeler kök ya da gövde olarak diğer Oğuz lehçelerinde de olmasına rağmen Azerbaycan Türkçesindeki anlamları Oğuzcadan farklı olarak Kıpçak ya da Karluk lehçeleriyle uygunluk göstermektedir. Örneğin *axtar-* fiili Türkiye Türkçesinde de *aktar-* olarak yaşamakta ve birinci anlamı “bir şeyi bir yerden, bir kaptan başka bir yere veya kaba geçirmek” şeklindedir. Ancak kelimenin Azerbaycan Türkçesindeki birinci anlamı “gizli ya da kaybolmuş bir şeyi bulmaya çalışmak, aramak” olup Özbek Türkçesindeki *axtar-* ve Uygur Türkçesindeki *axtur-* ile aynı yapı ve anlama sahiptir (KTLS, 1991: 24-25). Bir başka örnek olarak, *oxşa-* fiili Türkiye Türkçesinde *okşa-* yapısıyla ve “sevgi ve şefkat belirtisi olarak elini bir şeyin üzerinde yavaş yavaş gezdirmek” birinci anlamıyla yaygın olarak kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesindeki *oxşa-* fiilinin birinci anlamı ise “benzemek” şeklindedir. Kıpçak ve Karluk lehçelerinin neredeyse tamamında *oxşa-*, *okşa-*, *uksa-*, *okšo-*, *ohşe-*, *oxşi-* gibi şekillerde kullanılan bu fiil, bahsi geçen lehçelerde de “benzemek” anlamını taşımaktadır (KTLS, 1991: 60-61).

Sonuç

Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesindeki Oğuzca dışı unsurlar genel hatlarıyla ele alınmıştır. İlk olarak Oğuzca unsurlarla ilgili çalışmalar niteliklerine göre tasnif edilmiş ve bahsi geçen çalışmalarda tespit edilen Oğuzca özelliklerin Azerbaycan Türkçesindeki vaziyeti kısaca özetlenmiştir. Daha sonra Azerbaycan Türkçesindeki Oğuzca dışı unsurlar iki ana başlık altında değerlendirilmiştir. Diller arası ilişkiler başlıklı bölümde Azerbaycan Türkçesini farklı boyutlarda etkileyen dillerle olan bağlantılara, dil içi ilişkiler başlığı altında ise özellikle Kıpçak ve Karluk lehçeleriyle gerçekleşen dil alışverişlerine değinilmiştir. Azerbaycan Türkçesi her ne kadar Oğuzcaya has özelliklerin birçoğuna sahip olsa da Oğuzca dışı olarak nitelendirilebilecek özelliklerin sayısı da yukarıda incelendiği üzere azımsanacak miktarda değildir.

Lehçelerin tasniflerde işaretlendikleri dar grupların haricinde başka gruplarla da ilişkili olabileceğini ve buna bağlı olarak Türk lehçeleri için kesin sınırlara sahip bir tasnif yapmanın işlevsel olmayacağını örnekleriyle gösteren Claus Schönig (1999), bundan dolayı çalışmasında farklı dil çizgilerini kullanarak Türk lehçeleri için birden fazla tasnif yapmanın mümkün olabileceğine işaret etmiştir. Azerbaycan Türkçesinin özellikle Merkezî Türkçenin Oğuz grubu dışında kalan Kıpçak ve Karluk gruplarıyla ilişkileri de, Schönig’in Türk lehçelerinin tasnifiyle ilgili araştırmasında izlediği yol

göz önünde tutularak değerlendirilmelidir. Sonuç olarak Türkmen Türkçesi gibi Azerbaycan Türkçesinin de sahip olduğu bazı ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı unsurlarından dolayı Oğuzca ve diğer Merkezî Türk lehçeleri arasında bir geçiş lehçesi özelliği taşıdığını söylemek mümkündür.

Kaynaklar

- Abdulla, K.; Musaoğlu, M. (2012). “Türk Dili Kavramının Bilişsel-Lengüistik Açıklanması Üzerine”. *Turkish Studies*, 7(2), 35-45.
- Abdullayev, B.; Esgerli, M.; Zerinezade, H. (2005). *Klassik Azerbaycan Edebiyatında İşlenen Ereb ve Fars Sözlere Lüğeti*. Bakü: Şerq-Qerb.
- Akar, A. (2011). “Türkiye Türkçesi Ağzlarında Oğuzca Dışı Dil Unsurları”. *ICANAS 38/Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi - Bildiri Kitabı*, C.1, 23-38.
- Aktan, B. (2012). “Muinü'l-Mürid'de Oğuzca Ses ve Şekil Özellikleri”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32, 1-8.
- Alışık, G. S. (2002). “Azerbaycan Türkçesi”. *Türkler Ansiklopedisi*, 19, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 361-394.
- Alimov, R. (2015). “Kırgızcanın İçkilik (Güneybatı) Ağzlar Grubunda Oğuzca Alt Katmana Ait İzler”. *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri Sempozyumu - Bildiri Kitabı*, Editörler: Tufan Gündüz, Mikail Cengiz, Ankara: HÜ Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 495-508.
- Baldane, O. (2018). “Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Söz Dizimi Farklılıkları Üzerine Notlar”. *XIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı-Bildiri Kitabı*, 223-232.
- Caferoğlu, A. (1932). “Azerî Lehçesinde Bâzı Mogol Unsurları”. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 6-7, 215-226.
- Caferoğlu, A. (1954). “Azerbaycan ve Anadolu Ağzlarındaki Moğolca Unsurlar”. *TDAY-Belleten*, 2, 1-10
- Çolak, D. (2015). “Saha Türkçesinde Oğuzca Unsurlar”. *X. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı-Bildiri Kitabı*, 44-53.
- Develi, H. (2008). “Eski Türkiye Türkçesi Ağzlarının Sınıflandırılması”. *Turkish Studies*, 3 (3), 212-230.
- Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. (2014). Yayıma Hazırlayanlar: Ahmet Bican Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Eker, S. (2008). “Farsçanın Kıskacında Güney Azerbaycan Türkçesi”. *HÜ Türkiyat Araştırmaları*, 9, 183-197.

- Eker, S. (2010). “Türkçe-Farsça Dil İlişkilerinde Anlam Kopyaları Üzerine Notlar”. *Sosyoloji Yazıları -1*. Editorler: Nevin Güngör Erkan vd., Ankara: HÜ Yayınları, 197-211.
- Eker, S. (2013). “Türk-İran Dil Temasları-I”. *Bengü Belek: Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*. Editor: Bülent Gül, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 491-500.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Erdem, M. D. (2010). “Eski Türkiye Türkçesi Ağızları Üzerine”. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 20, 113-138.
- Erenoğlu, N. (2010). “Kumuk Türkçesinde Oğuzca Unsurlar”. *Turkish Studies*, 5 (1), 351-398.
- Erfani, P. (2012). *Azeri Morphosyntax: The Influence of Persian on a Turkic Language*. Yüksek Lisans Tezi, Burnaby: Simon Fraser University.
- Ezizov, E. (2016). *Azerbaycan Dilinin Tarihi Dialektologiyası*. Bakü: Elm ve Tehsil.
- Gülsevin, G. (1998). “Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Belirtiler”. *Kardeş Ağızlar*, 7, 12-18.
- Gülsevin, G. (2007). “Kutadgu Bilig’in Dilinde Lehçe Özellikleri: Denk Çiftler”. *Turkish Studies*, 2(2), 276-299.
- Gülsevin, G. (2008). “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kıpçakça Denilen Unsurları Üzerine 2: ç>ş Değişmesi”. *Turkish Studies*, 3 (3), 378-387.
- Gülsevin, G. (2010). “Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım”. *Turkish Studies*, 5 (1), 57-76.
- Gülsevin, G. (2010b). “Anadolu Ağızlarında Etnik (Boysal) Özellikler ve Çepni Ağızları Üzerine”. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 20, 139-152.
- Gülsevin, G. (2016). “11. Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı?”. *Bilig*, 76, 269-300.
- Gülsevin, S. (2007). “Karay Türkçesinde Oğuzca Unsurlar”. *Turkish Studies*, 2 (2), 300-306.
- Heyet, C. (2004). “Azerbaycan’ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1, 7-19.
- Javanshir, B. (2015). “Fars Dili’nin Oluşumunda Türkçe’nin Etkisi”. *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri - Cilt 1*, Yayıma Hazırlayan: A. Azmi Bilgin, İstanbul: İBB Kültür Daire Başkanlığı, 117-144.
- Johanson, L. (2014). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. 2. Baskı, Çeviren: Nurettin Demir, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaşlar, M. S. (2011). “Tarihsel Oğuz İsim Söz Varlığının Kazak Türkçesindeki Görünümü”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19, 89-99.
- Karaşlar, M. S. (2012). “Dîvânu Lugâti’t-Türk’teki Oğuzca Eylemlerin Eski Kıpçak Türkçesindeki Görünümü”. *JASS Studies*, 5 (4), 121-132.

- Kara, M. (1998). "Mahtumkulu'nun Şiirlerinde Çağatayca ve Oğuzca Unsurlar". *Bilig*, 7, 131-135.
- Karahan, A. (2013). *Dîvânü Lugatî't-Türk'e Göre II. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, L. (1996). "Küçük Türkistan: Anadolu". *Bilig*, 2, 135-139.
- (KTLG) *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri - I: Fiil (Basit Çekim)*. (2013). Redaksiyon: Ahmet Bican Ercilasun, Leylâ Karahan, M. Fatih Kirişçioglu, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (KTLS) *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü - I (Kılavuz Kitap)*. (1991). Komisyon Başkanı: Ahmet Bican Ercilasun, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kızılozen, C. (2019). *Farsçada Türkçenin En Eski İzleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Koca, S. (2018). *Tarihî Türk Lehçelerinde Klitikler (8-15. Yüzyıl)*. Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Korkmaz, Z. (1965). "Bartın ve Yöresi Ağızlarındaki Lehçe Tabakalaşması". *Türkoloji Dergisi*, 2 (1), 227-249.
- Korkmaz, Z. (1972). "Eski Türkçede Oğuzca Belirtiler". *Türkoloji Dergisi*, 6 (1), 15-30.
- Korkmaz, Z. (2007). "Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Dayandığı Temeller". *TDAY-Belleten*, 55 (2007-1), 87-110.
- Korkmaz, Z. (2010). "Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri". *Turkish Studies*, 5(1), 1-41.
- Korkmaz, Z. (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Levitskaya, L. S. (2005). "Çuvaş Türkçesinde Oğuz Türkçesi Unsurları Var mı?". Çeviren: Bülent Bayram, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 6(1), 251-255.
- Özgür, C. (2002). "Doğu Karadeniz Ağızlarında Kıpçakça Tespitler". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 13, 119-124.
- Özgür, C. (2003). "Kıpçakça Yazılmış Eserlerde Türkmençe (Oğuzca) Unsurlar". *İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 30, 349-357.
- Peler, G. Y. (2018). "Türk Lehçelerinin Kafkasya'da Lingua Franca Olma Sebepleri Üzerine Düşünceler". *Yeni Türkiye (Türk Dili Özel Sayısı III)*, 101, 122-128.
- Sarı, İ. (2013). "Dil Etkileşimi Bağlamında Ses-Anlam Eşleşmesi ve Türkçedeki Örnekleri". *Türk Kültürü*, 6 (1), 1-27.
- Sarıkaya, M. (2009). "Teklik İkinci Kişi Emir Çekimlerinin Anadolu ve Azerbaycan Ağızlarındaki Değişik Örnekleri Üzerine". *TÜBAR*, 25, 145-157.

- Schönig, C. (1999). "The International Division of Modern Turkic and Its Historical Implications". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 52 (1), 63-95.
- Şireliyev, M. (2008). *Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları*. Bakü: Şerq-Qerb.
- Useev, N. (2015). "Kırgız Türkçesi Ağızlarında Oğuzcaya (Türkiye Türkçesi) Benzer Unsurlar". *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri Sempozyumu - Bildiri Kitabı*, Editörler: Tufan Gündüz, Mikail Cengiz, Ankara: HÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 465-470.
- Yalçın, S. K. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Yıldız, M. (2009). "Nogay Türkçesinin Söz Varlığındaki Divanü Lugati't Türk Kaynaklı Oğuzca Kelimeler". *Turkish Studies*, 4(3), 2323-2337.
- Zerinezade, H. H. (1962). *Fars Dilinde Azerbaycan Sözlere*. Bakü: Azerbaycan SSR EA Neşriyatı.

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE -dik / -duk EKLİ İSİMLER

Cahit BAŞDAŞ

Özet

-Dik / -DUk, Türk dilinin hemen bütün dönemlerinde kullanılan tarihî sıfat-fiil eklerinden biridir. Tarihî metinlerde daha çok yuvarlak ünlülü *-DUk* şekliyle fiilden geçici vasıf adları (sıfat-fiil) türeten ek, 13. yüzyıldan itibaren zaman-şahıs işlevi de üstlenmiş ve tarihî süreçte görülen geçmiş zaman birinci çokluk şahıs eki olarak standartlaşmıştır. Harezmi, Anadolu / Oğuz ve Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde hem sıfat-fiil hem de şahıs-zaman eki olarak kullanılan *-Dik / -DUk*, Çağatay Türkçesinde sıfat-fiil işlevinde pek kullanılmamıştır. Günümüz Oğuz lehçelerinde her iki işlevde kullanılmaya devam eden ek, diğer Türk yazı dillerinde genellikle şahıs-zaman eki göreviyle kullanılmaktadır.

Oğuzcanın doğu kolunu temsil eden Türkmen yazı dilinde, Kıpçak lehçelerinde olduğu gibi genellikle benzer işlevdeki *-An* (< *-GAn*) tercih edilmiştir. *-Dik / -DUk* ise, iyelik ekli (*-dIg+I / -dUg+I*) biçimiyle daha çok isim soylu kelimelerle kullanılmaktadır (*däldigi, gyzdygy, oguldygy, kimdigini, sendigini, yaşdygını, ýokdugyňa* vb.). Sıfat-fiil eklerinin doğrudan isim soylu kelimelere eklenmediği bilindiğine göre *-dik / -duk*, sonradan düşürülen bir yardımcı fiil yardımıyla isimler üzerinde kullanılmış olmalıdır. Türkmen Türkçesinde daha çok tercih edilmekle birlikte bu yapıların *bol-* yardımcı fiiliyle oluşturulduğu söylenemez. Çünkü yapısı gereği *bol-* fiilinin tamamen düşürülmesi pek mümkün değildir. Bu bakımdan söz konusu yapılarda kanaatimizce düşme eğilimindeki *er-* (> *i-* > $\emptyset$) kullanılmıştır. Türkiye Türkçesindeki “*ne i-düg+ü ...*” örneğinde olduğu gibi *ýok er-düg+i > ýok i-düg+i > ýokdugy* (isim + yardımcı fiil + sıfat-fiil eki + iyelik eki) biçiminde oluşturulduğunu düşündüğümüz bu özel yapılar, Türkmen Türkçesinde yaygın biçimde kullanılmakta ve hâl ekleriyle çekimlenmektedir.

* Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, cahitbasdas@mu.edu.tr

Anahtar sözcükler: Türkmen Türkçesi, isim, sıfat-fiil, -dIk, -dUk.

Nouns with the Suffix -DIk / -DUk in Turkmen Turkish

Abstract

-DIk / -DUk is one of the historical verbal adjective suffix used in almost all periods of the Turkish language. In historical texts, the suffix, which derives temporary attribute nouns (verbal adjective) from the verb with mostly round vowel *-DUk* form, has also assumed the function of time-person since the 13th century, and the past tense seen in the historical process and it has been standardized as the first plural personal suffix. *-DIk / -DUk*, which is used as both verbal adjective suffix and person-tense suffix in the texts of Harezmi, Anatolian / Oghuz and Historical Kipchak Turkish, has not been used in the verbal adjective function in Chagatay Turkish. The suffix, which continues to be used in both functions in present-day Oghuz dialects, is generally used as person-time suffix in other Turkish written languages.

In the Turkmen written language, which represents the eastern branch of Oghuz, as in the Kipchak dialects, *-An (<-GAN)* with a similar function is generally preferred. *-DIk / -DUk*, with possessive suffix (*-dIg + I / -dUg + I*), is mostly used with denominal words (*däldigi, gyzdygy, oguldygy, kimdigini, sendigini, yaşdygını, ýokdugyna* etc.). Since it is known that the adjective-verb suffixes are not directly added to the denominal words, *-dIk / -dUk* must be used on the nouns with the help of an auxiliary verb omitted later. Although it is more preferred in Turkmen Turkish, it cannot be said that these structures are formed with the auxiliary verb *bol-*. Because it is not possible to completely omit the verb *bol-* due to its structure. In this respect, in our opinion, the omitting tendency *er- (> i-> Ø)* was used in these structures. As in the example of “*ne i-düğ+ü ...*” in Turkey Turkish, these special structures that we thought they are created like the forms *ýok er-düg+i > ýok i-düg+i > ýokdugy* (noun + auxiliary verb + verbal adjective suffix + possessive suffix), is widely used in Turkmen Turkish and is conjugated with case suffixes.

Keywords: Turkmen Turkish, noun, verbal adjective, -dIk, -dUk.

GİRİŞ

Fiil kök ve gövdelerinden genellikle geçici vasıf adları türeten *-Dik / -DUk*, Türkçenin işlek eklerindedir. Ek, yuvarlak ünlülü *-DUk* biçimiyle, *Divânü Lûgati't-Türk*'teki birkaç örnek dışında (bk. Nalbant, 2002: 199), 13. yüzyıla kadar sıfat-fiil eki olarak kullanılmış; 13. yüzyıldan itibaren zaman-şahıs işlevi de üstlenmiştir. Eski Türkçede *-dI-mIz* biçiminde ifade edilen geçmiş zamanın birinci çokluk şahıs, Harezmi Türkçesinde aynı zamanda *-DUk* biçim birimiyle de karşılanmıştır.

Nehcü'l-Ferâdis'ten alınan şu örneklerde eski Türkçe *-dI-mIz* ve *-DUk* yapılarının zaman-şahıs işleviyle aynı metinde bir arada kullanıldığı görülmektedir:

bizler taķı sizke köre yıǵladımız (NF 103/8)

barduk, Peygâmbar 'as'ka habar bêrdük (NF 30/2)

Tarihî süreçte zamirle yapılan geçmiş zaman çekimi (*-dI-mIz*) önemli ölçüde terk edilmiş ve Sibiryaya lehçeleri dışındaki hemen bütün Türk yazı dillerinde *-Dik / -DUk*, görülen geçmiş zaman birinci çokluk şahıs eki olarak standartlaşmıştır. Harezmi, Tarihî Kıpçak, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi metinlerinde hem sıfat-fiil hem de zaman-şahıs eki olarak sıkça kullanılan *-Dik / -DUk*, 15. yüzyıldan itibaren doğuda, Çağatay sahasına ait metinlerde sıfat-fiil eki olarak pek kullanılmamıştır. Bugün Çuvaş ve Sibiryaya (Yakut, Altay, Tuva, Hakas) lehçeleri dışındaki bütün Türk lehçe ve ağızlarında standart görülen geçmiş zaman birinci çokluk şahıs eki olarak kullanılan *-Dik / -DUk* (bk. Ercilasun vd., 2006: 33), birkaç istisna dışında sadece Oğuz grubu lehçelerinde sıfat-fiil türetme işlevini sürdürmektedir.

-Dik / -DUk biçim biriminin kökeni ve yapısı hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür (bk. Kartallıoğlu, 2007: 34). Ramstedt ve Poppe, ekin Moğolca *-dag*, Tunguzca *-dig* fiilden isim yapma eklerinden (*-dag / -dig > duk*) geliştiğini savunurken Brockelmann ve Benzing, fiilden isim yapma eki *-t/-d* ile *uk / ük* edatının birleşmesiyle (*-t+uk*) meydana geldiğini iddia etmişlerdir (bk. Tekin, 1997: 8-9). Kuznetsov'a göre (1995: 209) ekin kökeni *tüke-* "bitmek, sona ermek" fiiline dayanmaktadır. Şinasi Tekin (2001: 55), *-DUk* ekinin *-ma-tı ok > -mAdUk > -DUk* biçiminde geliştiğini savunur. Talat Tekin ise (1997: 11) söz konusu ekin Eski Türkçede *-Dok* biçiminde kullanıldığını ve fiilden isim yapma eki *-d* ile pekiştirme edatı *ok / ök*'ün birleşmesi sonucu meydana geldiğini ifade etmiştir.

Kökeni ve yapısı tartışmalı olan *-dik / -duk* ekinin sadece fiil kök ve gövdelerine eklendiği bilinmektedir. Ancak Türkmen Türkçesinde özellikle

iyelik ekli (-dIg+I / -dUg+I) şekilleri, sıklıkla isim soylu kelimeler üzerinde kullanılmaktadır. Oğuzcanın doğu kolunu temsil eden ve coğrafi konumu sebebiyle aynı zamanda Çağatay yazı dilinin izlerini barındıran Türkmen Türkçesinde doğrudan fiil tabanları üzerinde sıfat-fiil eki olarak -Dik / -DUK yerine daha çok benzer işlevdeki -An (< -GAN) tercih edilmiştir (krş. Yıldırım, 2020: 432-436). -Dik / -DUK ise özellikle iyelik ekli (-dIg+I / -dUg+I) biçimiyle isim soylu kelimelere eklenmiştir (krş. Öztürk, 2003: 80). Bu iyelik ekli biçim, başta sıfat-fiil ekleri (-An, -yAn, -cAk) olmak üzere hâl (+dA, +dAn), iyelik, istek (-mAkçI) ve gereklilik (-mAlI) ekleri üzerinde de kullanılmaktadır.

1. İsimler üzerinde kullanılışı:

Ol zadyň ynsdygyny cynsdygyny bilebilmedim. (GTHE-1)

“O şeyin in mi cin mi olduğunu bilemedim.”

Bu çaganyň oguldygyny, gyzdygyny barlamak üçin mazaryň ýanında aşyk ýene bir gapdalda gurcak goýup görelin. (GTHE-21)

“Bu çocuğun oğlan mı, kız mı olduğunu anlamak için mezarın yanına aşık ve bir tarafa incik boncuk koyup görelim.”

Olaryň ýurduny basyp almaga hakynyň bardygyny aňlatmaýar. (GG-72)

“Onların yurdunu basıp almaya hakkının var olduğunu anlatmıyor.”

Dykma serdar beýle etmek üçin indi juda giçdigini aýdypdyr. (GG-55)

“Dıkma Serdar, böyle yapmak için şimdi çok geç olduğunu söylemiş.

Gelin-gyzlar hem atyň üstüniň boşdugyny görüp bagryşmaga başladylar. (P-160)

“Gelinler, kızlar da atın üstünün boş olduğunu görünce bağırmaya başladılar.”

ýakynlaşyp, saçdygyny bilenden soň (I-188)

“yakınlaşıp saç olduğunu öğrendikten sonra”

Aýdylyan sözüň büs-bütün bir-birine meñzeş dældigi Çerkez işan üçin açykdy. (I-177)

“Söylenen sözlerin büsbütün birbirine benzer olmadığı / benzemediği, Çerkez İşan için açıktı.”

Altmyş öýli ruslara garşy uruşmak meýliniň ýokdugyny bildirip, göçmän galýar. (GG-10)

“Altmış aile Ruslara karşı savaşma niyetlerinin olmadığını bildirerek göçmeyip kalır.”

Belginiñ hüjrede yokdugyny bilýärdim. (P-724)

“Belgi’nin odada olmadığını biliyordum.”

2. Hâl ekleri üzerinde kullanılışı:

Bulunma ve ayrılma hâlindeki isimler üzerinde kullanılır.

Onun (darak) kakşyndan nä haldadygyny biljek. (I-35)

“Onun tarak vuruşundan ne hâlde olduğunu bilecek.”

Hemmesiniñ öz çadyrlaryndadygyny bildi. (P-72)

“Hepsinin kendi çadırlarında olduğunu anladı.”

Akberdi hanyñ şol ýerdedigini gördüm. (GG-7)

“Akberdi Han’ın o yerde / orada olduğunu gördüm.”

Öz ýurtlaryndan gaty daşdadygyny bilýärdiler. (P-459)

“Kendi yurtlarından çok uzakta olduklarını biliyorlardı.”

Emma men siziñ haýsy ilatdandygyňyzy soramandyryn. (I-267)

“Ama ben sizin hangi memleketten olduğunuzu sormadım.”

3. İyelik eki üzerinde kullanılışı:

Sık olmamakla birlikte *-dlg+I*, üçüncü şahıs iyelik eki üzerinde kullanılmaktadır.

Meniñ kimiñ ogludygyma, näçe doganymyñ bardygyna çenli bilýärdiler. (P-53)

“Benim kimin oğlu olduğuma, kaç kardeşimin var olduğuna kadar biliyorlardı.”

Onuñ kimiñ sesidigini tanady. (P-135)

“Onun kimin sesi olduğunu anladı.”

Perman hem Öwezmyrat batyryñ öz babasydygyny daşyndan bilýärdi. (P-726)

“Perman da Öwezmirat Batır’ın babası olduğunu uzaktan biliyordu.”

4. Sıfat-fiil ekleri üzerinde kullanılışı:

Türkmen yazı dilinde *-dlk* biçim biriminin iyelik ekli *-dlg+I* biçimi, kendisiyle benzer işlevdeki *-An*, *-yAn* sıfat-fiil ekleri üzerinde kullanılmaktadır. Oldukça sık rastlanan bu kullanılış, bir tür “ikinci sıfat-fiil yenilemesi” niteliğindedir.

Berdiniň getirendigini bildi. (I-10)

“Berdi’nin getirmiş olduğunu / getirdiğini anladı.”

Tekeleriň bir generaly hem köp soldaty öldürendiklerini bilipdir. (GG-47)

“Tekelerin bir generali ve çok askeri öldürdüklerini anlamış.”

Ol, ahyry paltasynyň daşa degendigini açyk bildi. (I-298)

“O, baltasının taşa değdiğini açıkça anladı.”

Seyidahmet işanyň ony görkezmändigine, Ogulnyýaz ejeden Uzugyň Berdä salam iberendigine çenli birin-birin aýdyp berdi. (I-152)

“Seyidahmet İşan’ın onu göstermediğini, Ogulnyaz Ece’den Uzug’un Berdi’ye selam gönderdiğine kadar (her şeyi) birer birer söyleyiverdi.”

Bäş ýyldan soň onuň meniň bilen ýaşayandygyny eşidipdirler. (P-415)

“Beş yıl sonra onun benimle yaşamış olduğunu / yaşadığını işitmişler.”

-dlg+I yapısı, nispeten daha az sayıdaki örnekte *-cAk* eki üzerinde görülür.

İrde-giçde saňa-da gowuşjakdygymy bir bilsemdim. (I-370)

“Er geç sana da kavuşacak olduğumu / kavuşacağımı bir bilseydim.”

Netijesiniň nähili boljakdygy barada maglumat bermegi talap edipdir. (GG-52)

“Neticesinin nasıl olacağı hakkında bilgi vermesini talep etmiş.”

5. Gereklilik ve istek ekleri üzerinde kullanılışı:

İyelik ekli sıfat-fiil yapısı (*-dlg+I*), gereklilik eki (*-mAll*) üzerinde sık kullanılmaktadır.

Ana, şonda men saňa nätmelidigini aýdyp geçerin. (I-330)

“Ana, orada ben sana ne yapmak gerektiğini söylerim.”

Nähili oturmalydygyny, nämeler diýmeliidigini-baryny düşündirdi. (P-50)

“Nasıl oturmak gerektiğini, neler söylemek gerektiğini, hepsini anlattı.”

Ol ýere nähili gitmelidirini salgy berdi. (P-112)

“Oraya nasıl gitmek gerektiğini tarif etti.”

-*dIg+I*, sık olmamakla birlikte istek bildiren “-*mAkçP*” eki üzerinde de kullanılır.

Soň ol gaýtmakçydygyny aýtdy. (P-168)

“Sonra o dönmek istediğini söyledi.”

Bularyň eline suw akymakçydygyny aňlatdy. (P-514)

“Bunların eline su dökmek istediğini söyledi.”

Myrat hana gepleşik geçirmekçidiklerini aýdypdyr. (GG-54)

“Murat Han’a görüşme yapmak istediklerini söylemiş.”

6. Zamirler üzerinde kullanılışı:

Türkmen yazı dilinde soru zamirinin (kim) -*dIg+I* ekli “kimdigi” biçimi sıkça kullanılmaktadır.

Gaçýanyň kimdigini, kowýanyň kimdigini ýagşy tanandan soň. (P-82)

“Kaçanın kim olduğunu, kovalayanın kim olduğunu iyice anladıktan sonra.”

Öý eýesi onuň kimdigini sesinden tanamady. (I-90)

“Ev sahibi onun kim olduğunu sesinden tanımadı.”

Onuň kimdigini, näme niýetiniň bardygyny, näme etmekçi bolýandygyny bilmek isledi. (P-812)

“Onun kim olduğunu, niyetinin ne olduğunu, ne yapmak istediğini anlamak istedi.”

Taranan metinlerde şahıs ve işaret zamirlerinin -*dIg+I* ekli şekillerine pek rastlanmadı. Sadece bir örnekte -*dIg+I* yapısının şahıs zamiri (sen) üzerinde kullanıldığı tespit edildi.

Döwletime döwlet goşanyň hem sendigiňi bilýändirin. (I-46)

“Saadetime saadet katanın da sen olduğunu biliyordum.”

Kazak, Kırgız lehçeleri gibi diğer bazı Türk lehçelerinde de isim tabanlarına +*dIk* / +*dUk* eklendiği görülür. Krg. *kandık*: “hanlık”; *kızdık*: “kızlık”; *sözdük*: “sözlük” vb. (bk. Başdaş-Kutlu, 2016: 115).

Bu örneklerde isim tabanları üzerinde görülen *+dlk / +dUk*, sıfat-fiil eki değil isimden isim yapan *+Ilk / +IUk* ekinin çeşitli ses olayları (*-l > -d*) sonucu ortaya çıkan şeklidir. Sıfat-fiil ekine benzer işlevi bulunan *+Ilk / +IUk*, belirli koşullarda biçim bakımından da aynılaşmıştır. Nitekim Erkan Salan (2012: 2704), *Eski Anadolu Türkçesinde -dUK ve +IİK Eklerinin İşlevsel Denkliği* başlıklı yazısında bu eklerin biçim ve görev benzerliklerini tespit etmiş ve iki ek arasındaki benzerliğin “*-d > -l* değişmesinden kaynaklanmadığını, *+IİK* ekinin sonradan *-dUK* sıfat-fiil eki işlevi kazandığı düşüncesinin daha gerçekçi ve mantıklı bir ihtimal olduğunu” ifade etmiştir. Salan, bu görüşünü Türkmen Türkçesindeki örneklerle de desteklemiştir (2014: 221-230).

Türk dilinde sıfat-fiil eklerinin doğrudan isim soylu kelimeler üzerinde kullanılmadığı bilinmektedir. Dolayısıyla *-Dlk / -DUk* ya da başka bir sıfat-fiil ekinin Türkmen Türkçesi veya diğer Türk yazı dillerinde, doğrudan isim soylu kelimelere eklenmesi mümkün değildir. O hâlde yukarıdaki örneklerde isim soylu kelimeler üzerinde görülen *-dlk(+I) / -dUk(+I)* ekleri, doğrudan değil sonradan düşürülen bir yardımcı fiille isimlere eklenmiş olmalıdır. Bu yardımcı fiil, Türkiye Türkçesindeki “*ne i-düğ+ü belirsiz*” örneğinde olduğu gibi *er-’tir* (*> i- > Ø*) (krş. Öztürk, 2003: 80). Rıdvan Öztürk (2003: 78), Türkmen Türkçesinde isim tabanlarına eklenen bu yapının Eski Osmanlıcada, 14-16. yüzyıllar arasında yoğun olarak *idük* biçimiyle kullanıldığını tespit etmiştir. Aynı yapı diğer tarihî metinlerde de *erdüki / idüki / iduku* biçimleriyle kullanılmıştır.

yanut bérdi ögdülmiş açtı sözin

kadaşı igi hâli ne erdükin (KB/6236)

+dlk / +dUk sıfat-fiil eki, Memlük dönemi eserlerinden *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisani't-Türki*’de */i-/* (<*er-*) yardımcı fiili üzerinde sıkça kullanılmıştır (Muhammed, 2019: 205).

ol yüzükün çaşı kendünüñ idükine (KFT 12b)

başka vârisi yok iduku (KFT 35a)

ol mâli almağa müstahıķ idükına (KFT 85b)

Başlangıçta isimlerden sonra *erdüki* biçimiyle kullanılan yapı, tarihî süreçte *idüki / iduku* şeklini almış ve özellikle Anadolu sahası ile Tarihî Kıpçak metinlerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Türkmen Türkçesinde ise yardımcı fiil tamamen düşürülerek sıfat-fiil eki (*-dlk / -dUk*) doğrudan isim soylu kelime tabanlarına eklenmiştir.

Sonuç

Türkmen Türkçesinde fiil tabanları üzerinde pek kullanılmayan tarihî *-Dlk / -DUk* sıfat-fiil ekinin iyelik ekli (*-dlg+I / -dUg+I*) şekilleri, isim soylu kelimeler üzerinde sıkça kullanılmaktadır. Bulunma ve ayrılma hâlindeki isimlere de eklenebilen bu yapı, ayrıca iyelik, sıfat-fiil, istek, gereklilik ekleri ve az da olsa zamirler üzerinde görülür.

Sıfat-fiil eklerinin doğrudan isim soylu kelimelere eklenmediği bilindiğine göre *-dlk / -dUk*, sonradan düşürülen bir yardımcı fiil yardımıyla isimler üzerinde kullanılmış olmalıdır. Tarihî metinlerde tespit edilen tanıklar, bu yardımcı fiilin *er-* olduğunu göstermektedir. Türkmen Türkçesi için karakteristik nitelikte olan bu özel yapıların isim + yardımcı fiil + sıfat-fiil eki + iyelik eki [isim + *er-* (> *i-* > Ø) + *dlk+I / -dUk+I*] biçiminde oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Kısaltmalar

GG	Gökdepe Galası (N. Hojageldiyew)
GTHE	Göroglı Türkmen Halk Eposı
I	Ykbal (Hydyr Derýaýew)
KB	Kutadgu Bilig
KFT	Kitâbü fi'l-fikh bi-lisâni't-Türkî
NF	Nehcü'l-Ferâdis
P	Perman (A. Gowşudow)

Kaynaklar

- AĞAR, M. E.: *Kitâbü fi'l-fikh bi-lisâni't-Türkî (İnceleme - Metin - Sözlük)*: İstanbul 1989, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- BAŞDAŞ, C.: *Göroglı Türkmen Halk Eposı (Metin - Çeviri - Dil Özellikleri - Sözlük)*: Malatya 1996, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- BAŞDAŞ, C. - KUTLU, A.: *Kırgız Türkçesi Ses ve Şekil Bilgisi*: Çanakkale 2016, Paradigma Akademi Yayınları.
- BAYRAKTAR, N.: *Türkçede Fülimsiler*: Ankara 2004, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLARK, L.: *Turkmen Reference Grammar*: Verlag-Wiesbaden 1998, Harrassowitz.
- ERCİLASUN, A. B., vd.: *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fül- Basit Çekim*: Ankara 2006, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GOWŞUDOW, A.: *Perman*: Aşgabat 1989, Türkmenistan Neşirýaty.

- GÜLSEVİN, G.: *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*: Ankara 1997, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLSEVİN, S.: “-DIK / -(y)ACAK + İyelik Yapılarının Öznelerinde İlgi Ekinin Kullanılması Üzerine”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)* 4/3: 2015, 889-898 s.
- HOJAGELDIYEW, N.: *Gökdepe Galası*: Aşgabat 1991, Çaç Döredijilik-Önümçilik Birleşigi.
- KARA, M.: *Türkmen Türkçesi Grameri*: İstanbul 2012, Etkileşim Yayınları.
- KARTALLIOĞLU, Y.: “Sahacadaki {+A}/{+O} Ekinin Işığında {-DI} Ekinin Kökeni Üzerine”, *Dil Araştırmaları Dergisi* Güz 2007 1/1, 2007, 31-38 s.
- KOÇ, M.: “Eski Anadolu Türkçesinde /dUk/ Ekli Geçmiş Zaman Çekimi”, *Türkbilgi Dergisi* 23, 2012, 11-18 s.
- KORKMAZ, Z.: *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*: Ankara 2009, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KUZNETSOV, P. İ.: “Türkiye Türkçesi Morfoetimolojisine Dair”, *TDAY Belleten 1995*: Ankara 1995, 193-262 s., Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LEONTIÇ, M.: “Türkçede Fiilimsiler”, *Hikmet* 29: 2017, 68-81 s.
- MEŞADİYEVA, A.: “Eski Türkçedeki Sıfat-Fiil Eklerinin Çağdaş Türk Lehçelerinde Eşdeğerleri”, *XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*: Bükreş-Romanya 2017.
- MOHAMMAD, R.: *Memlûk Kıpçak Türkçesinde Ekler ve İşlevleri*: İzmir 2018, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- MUHAMMED, R.: “Memlûk Kıpçak Türkçesinde -dUk Eki Üzerine Bir İnceleme”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (ASOS JOURNAL)* 93: 2019, 203-209 s.
- NALBANT, M. V.: “-DUK Eki ve Divânü Lûgati't-Türkte -dUK Ekli Görülen Geçmiş Zaman Çekimi”, *Türkoloji Dergisi* 1: 2002, 193-203 s.
- ÖZTÜRK, R.: “Eski Osmanlıcada ve Türkmencede “İdük” Yapısı”, *İlmî Araştırmalar* 16: İstanbul 2003, 77-85 s.
- SALAN, E.: “Eski Anadolu Türkçesinde -dUK ve +IIK Eklerinin İşlevsel Denklığı”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 7/4: Ankara 2012, 2697-2708 p.
- SALAN, E.: “Türkmen Türkçesinde +IIk Ekinin Farklı Bir İşlevi Üzerine”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 11: Giresun 2014, 221-230 s.
- SÖYEGOW, M. vd.: *Türkmen Diliniñ Grammatikasy-Morfologiya*: Ankara 2000, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T.: “On The Old Turkic Verbal Noun Suffix {-dOk}”, *Türk Dilleri Araştırmaları*: 1997, 7,5-12 s.

- TEKİN, Ş.: *İştikakçının Köşesi-Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*: İstanbul 2001, Simurg Yayınları.
- TURGUNBAYEV, C.: *Kırgız Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekleri*: Ankara 2004, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UNDERHİLL, R.: “Türkçe Sıfat-Fiiller.” (çev. Demir, D. Ö.), *Türkbilig* 25: 2013, 147- 158 s.
- ÜSTÜNER, A.: *Anadolu Ağzlarında Sıfat-Fiil Ekleri*: Ankara 2000, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YILDIRIM, H.: *Türkmen Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*: Ankara 2020, Türk Dil Kurumu Yayınları.

KAZAK VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ PETROL TERİMLERİ ÜZERİNE BİR KARŞILAŞTIRMA

Gulzhanat BEGiMOVA

Özet

Bugün Türk dünyasının önünde çözülmesi gereken birçok problem durmaktadır. Bilim, kültür, sanat, ekonomi, teknoloji vs. alanlarda kurulacak işbirliği için temel şartlar gerekmektedir olup, bunların başında da ortak dil gelmektedir. Ortak dil; birlik ve bütünlüğün temel unsuru olup Türk halkları arasındaki kültür köprüsünü kuracak, bu köprünün üzerinden diğer alanlarda da (iktisadî, ticari, askerî, siyasi, diplomasi) bütünleşmeler oluşacaktır. Bildirimizde Kazak ve Türk dillerindeki petrol terimlerini karşılaştırırken, terminoloji alanındaki önemini ortaya koymaya çalışacağız. Petrol terimlerinin birçok alanla kesişmesi nedeniyle, incelenmesi çok önemlidir. Kazak ve Türk dillerinde petrol terimlerinin incelenmesinin önemi, Türk dilleri arasındaki işbirliğinin artırılması ve ortak petrol terimlerinin sayısının çoğaltılması açısından çok önemlidir. Çalışmamızda petrol terimleri “Türkçe Kökenli Terimler”, “Alınma Kelimelerle Oluşmuş Terimler” olarak iki gruba ayrılarak incelenecektir. “Türkçe Kökenli Terimler” bölümünde, Kazak ve Türkiye Türkçesinde ortak veya benzer petrol terimleri, “Alınma Kelimelerle Oluşmuş Terimler” bölümünde de Kazak ve Türkiye Türkçesinde aynı veya farklı telaffuz edilen petrol terimleri incelenecektir.

Ayrıca Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesi petrol terimleri karşılaştırılarak ortak terim yapma sorunu ile ilgili problemler ortaya konulacaktır. Buradaki amacımız, yeni terim yapmak ve terimlerle ilgili doğru/hata değerlendirmesi ortaya koymak değildir. Esas amaç, petrol terimlerinde bunların adlandırılmasında karşımıza çıkan bazı problemleri ortaya koymaktır ve ona yönelik çözümleri bulmaya çalışmaktır.

---

* Doç. Dr., L. N.Gumilov, Avrasya Milli Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Fakültesi Türkoloji Bölümü, Nur-Sultan /Kazakistan, gukjik_76@mail.ru

Anahtar Kelimeler: Terminoloji, terim problemi, terim ortaklığı, ortak terim türetme sorunu, Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi petrol terimleri.

Comparative Study of Oil Terms in Kazakh and Turkish Languages

Abstract

It is known that today globalization accelerates integration processes in all fields of science. It is important to define the terms of the modern Turkic languages, which arose from linguistic integrity and established their own characteristics. It is important to show their closeness and specificity, to determine their place in science. Since the term “oil” is a common problem in many industries, it will surely help to understand the basics of these phenomena. In the field of terminology, comparison of oil terms in Turkish and Kazakh can lead to new scientific views and new conclusions. In this article, we try to reveal the importance of oil terms in the field of terminology, comparing them with the Kazakh and Turkish languages.

The study of oil terms in the Kazakh and Turkish languages is very important from the point of view of expanding cooperation between the Turkic languages and increasing the number of common oil terms. In the research, oil terms are divided into derivative terms from borrowed and original terms.

In the part of our article titled original terms, we try to identify common or similar oil terms in the Kazakh and Turkish languages. In the next part, which is titled “Oil terms that originated from loanwords and Turkic words,” we will look at terms that sound the same or different in both languages.

In addition, a comparative study of oil terms in Kazakh and Turkish raises questions of common terminology. Our goal is not to create new terms or find mistakes, but to raise some of the issues that arise while naming oil terms in two languages.

Keywords: Terminology, the problem of terminology, general terms, the problem of creating general terms, oil terms in the Kazakh and Turkish languages.

Кіріспе. «Нафта» - «naphtha» гректің «жарып шығу» деген сөзінен шыққан. Жер бетінің терең орналасқан қабаттарымен байланысты жататын бұл кен орнының о баста жер бетіне қабаттарды жарып шығып жататын сыртқы белгілеріне қарай нафта деп атағанға ұқсайды. Орыс тіліндегі түркізмді арнайы зерттеген Е.Н.Шипева «Нефть» сөзін орыс тілінде әр жылдары басылып шыққан И.И.Срезневский, Нордстет Академиялық Сөздік, В.И.Даль мен Д.Н.Ушаковтың сөздіктерін салыстыра қарап, И.И.Огиенконың пікіріне сүйене отырып, грек тілінен иран тілдеріне өткен деп пайымдады. Мұны М. Фаснер де қуаттайтынын айтады. Соған қарағанда, кейбір тілшілердің бұл сөзді араб-парсы тілдерінен шыққан деуі қисынға келе бермейді. Ал роман-герман тілдерінде «ойл», славян тілдерінде, сондай-ақ түркі тілдерінде, иран тілдерінде «нафта» - «нефть» фонетикалық өзгерістерімен айтылады. Басқа түркі тілдерінде де осыған ұқсас тіпті еш өзгеріссіз дыбысталса, тек қазақ тіліндегі «мұнай» сөзі болып ерекше аталады.

Түрікше «petrol»-латын тіліндегі «petra»-«тас» және «oleum»-«май» сөздерден құралған. Түркі тілдерінің ішінде қазақ және түрік тілдерінде ерекше айтылады. Мұны мына төмендегі кестеден байқауға болады:

Түркі тілдері	Термин
1. Қазақ тілі	Нефть-мұнай Нефтяник-мұнайшы
2. Өзбек тілі	Нефть-нефть Нефтяник-нефтичи
3. Қырғыз тілі	Нефть-нефть Нефтяной-нефтилик
4. Қарақалпақ тілі	Нефть-нефть Нефтяник-нефтиши
5. Түрікмен тілі	Нефть-небит Нефтяник-небит специалисти
6. Татар тілі	Нефть-нефть Нефтяник-нефтьчи
7. Әзірбайжан тілі	Нефть-нефт
8. Башқұрт тілі	Нефть-нефть Нефтяник-нефтчи
9. Түрік тілі	Нефть-петрол Нефтяник-петролджу

«Мұнай» сөзінің шығу төркінін, оның тек қазақ тілінде ғана мұнай деп аталатыны шынында қызық тілдік факт. Сондай-ақ белгігі ғалым, тіл тарихын зерттеуші Б.Сағындықұлының мына пікірін келтіре кеткен дұрыс:

«Н» - архифонемасы кездесетін сөздер – ең байырғы сөздер болып есептеледі. «Мұнай» сөзінде «Н» архифонема кездеседі. Демек, бұл сөз байырғы сөздердің бірі. Озге түркі тілдеріндегі нафта (нефть) сөзіне сәйкес келеді деуге болады. «Мұнай» сөзінің екінші буыны – «най». Н – фонемасы кейін М – фонемасын берген. Тіліміздегі «май» сөзі мен «най» формасы ежелгі дәуірде бір- ақ мәнде қолданылуы әбден мүмкін. Й-мен ф,п,б фонемалары өзара алмаса береді. Мысалы, еб, үб,үй. Олай болса, наф-най. «Арабша – қазақша сөздікте» (Құрышжанов) тегет, төгет, қара май деген мағына береді. Екі буынды сөздер үнемдеу заңының негізінде бір буынды сөзге айналды. Тегет-төгет бірте-бірте та болуы ықтимал.1) Бу-му – сілтеу есімдігі ; 2) Бу-му сөздің алдынан қосылатын шылау. Мысалы: мұ-ғалім.3)бу-пу-пур – молшылықты білдіретін сөз. Қорыта келгенде, мұнай «қара майдың молшылығы» деген ұғым беруі мүмкін. Сонымен, нафт- мұнай сөзінің ежелгі шығу көздері бізде деп білеміз» дейді ғалым.

Қалай болғанда да «мұнай» терминінің қазақ тілінде ерекше аталуы тілші қауымын бұл сөздік этимологиясына әлі де тереңірек қарауын қажет етеді.

Халықта мұнайды «жер майы», «асыл май», «тау майы» деп бағаласа, жылу отындық қасиетінде байқап «қимамай» деп те атаған. Бертін келе, Отандық өндірісіміздегі орнына қарай, «қара алтын» деген перифраздық атау берген. Мұнай сөзінен мұнайлы (жер), мұнайсыз (жер), мұнайшы, мұнайшылық, мұнай, өңдеу, мұнай орындары және т.б. толып жатқан сөздер мен сөз тіркестері тілдік қолданыс аясында кәсіби лексика аясынан шығып кетеді.

Түрік тіліндегі латынның екі сөзінен құралған petrol (мұнай) сөзінен де petrolcü, petrol bölgesi, petrolü bol, petrol ürünleri секілді сөздер мен сөз тіркестері қолданысқа ие болды.

Негізгі бөлім. Зерттеу жұмысымызда мұнай терминдерін төмендегідей екі топқа бөліп қарастыруды жөн көрдік. **Түркілік төл терминдер және кірме терминдер.**

Түркілік төл терминдер:

Отын – Yakıt

Науа – oluk

Піспек – уауық

Астауша - yemlik

Сорғыш күбіршек - emme hortum

Көтергіш ілмек – Kaldırma çengel

Жағар майлар – yağlama yağı

Толтырма – dolgu

Айналдырғыш – döndürücü

Айналмалы елеуіш – dönmeli elek

Ұңғы тереңдігі – kuyu derinliği

Тау жыныстары – dağ kaya kültesi

Қармағыш өрмек – tutucu örümcek

Бағдарлағыш – yön belirticisi

Ауытқытқыш – Sarpa

Көбіктендіргіш – köpük söndürücü

Көбікжойғыш – gözeneklik Kos Kelissözder

Сақтандырғыш тығын – koruma tıpası

Жуу сұйығы – yıkama sıvısı

Қоспалауыш – karmaç

Қадаушы – sütün

Тік ұңғы – dik kuyu

Қаттылық – katılık

Құбыр – boru

Қармағыш қоңырау – avlata çanı

Сұйық отын – sıvı yakıt

Лықсыма – akıtma

Беткей – yатаç

Жер өзегі – yer çekideği

Тұтқырлық – bataklık

Ұңғы орнату – kuyu kurmak

Қатпар – katmer

БІҒысу (каута)

Кірме терминдер

Қазақ және түрік терминологиясының терминдік құрамы ұлт тілінің байырғы сөздері нәтжесінде жасалған терминдермен қатар, халықаралық терминдерден тұрады. Мәселен, мұнай терминдерінің ішінде бұл қатынас сандық жағынан кірме терминдерінің үлесіне тиеді.

Қазіргі тіл біліміндегі «халықаралық» терминдер туралы пікірлерді айта кетсек, түрік тіліне, қазақ тіліне (орыс тілі арқылы) еуропа тілдерінен енген терминдерді «халықаралық» терминдер деп атап жүргені белгілі. Бұл мәселе туралы ғалымдардың да көзқарастары әр алуан. Олардың бірі – бұл халықаралық терминдер емес, оларды тіліміздің ішкі заңдылығына бағындырып алайық десе, екіншілері – халықаралық терминдерді аударуға болмайды, бұл өркениеттен бас тарту деген пікір айтады.

Шынында да, қазіргі терминологиядағы шешімін таппай жүрген жүрген мәселелердің бірі – халықаралық деп аталатын терминдерді ұлт тіліне аудару, жазу немесе бір сөзбен айтқанда, қабылдау тәртібінің белгіленбеуі.

Қазақ және түрік тіліндегі кірме терминдер осы тілдердің терминологиясының лексикасының едәуір бөлігін құрайды. Қазақ мұнай терминологиясының қорына негізінен екі бағытта кірме терминдер енеді:

Орыс тілінен енген терминдер

Халықаралық тілдерден енген терминдер

Ал түрік мұнай терминологиясының қорына негізінен бір ғана бағытта кірме терминдер енеді. Ол – халықаралық тілдерден енген терминдер.

Еуропалық кірме терминдер мұнай лексикасында өте көп кездеседі. Онда екі бағыт байқалады.

Бірінші: шетел терминдерін неғұрлым қазақшалап немесе түрікшелеп қабылдау: ассоциация – бірлестік, баланс – тепе-теңдік, анализ неғұрлым – мұнайды зерттеу; balans (bilanço)-denklik, petrol analizi – petrolü inceleme т.б.

Екінші: өзге тілден балама табылмаған жағдайда тіліміздің дыбыстық жүйесін ескере отырып қабылдау: солярка – сәләркі (орфоэпиясы), керосин-кірәсін (орфоэпиясы), резинка-резеңке; valve (ағылшын сөзі)-valf, soupape (француз сөзі) – supap, elevator (латын сөзі) – elevatör т.б.

Мұнай саласының лексикасында шет тілінен енген техникалық терминдер ерекше тоқталып кетуді қажет етеді. Шет тілінің сөздеріне мүмкіндігінше ана тілімізден және туыстас түркі тілдерінен балама тауып, ондай мүмкіндік болмаған жағдайда оларды тілдеріміздің ішкі заңдылығына бағындыра қабылдасақ терминдеріміз дұрыс қалыптасқан болар еді. Ал «халықаралық» терминдердің бәрін өзгертпей қабылдау, тілдеріміздің мүмкіндігін шектеу деген сөз. Тіл – тілдердің арасында ортақ интернационализмдер болмаса немесе аз болса, ғылым дамымайды, ғылыми қарым-қатынас үзіледі, деп байбалам салудың бәрі бекер. Жер жүзіндегі термин ұғымдарының бәрін шет тілі сөздері арқылы емес, өз тілінің негізінде меңгеріп, ғылым мен техниканы дамытып отырған қытай, жапон т.б. халықтарды біз білеміз. Дегенмен интернационалдық терминдер қазақ тіліне тікелей ауыса алмайды, тек қана орыс тілі арқылы ғана енеді. Орыс тілі арқылы енген техникалық терминдер: француз, грек, ағылшын, латын, неміс сөздері. Мысалы: конвейер (ағылшын тілінен енген сөз) – үздіксіз қозғалыстағы ауыр жүк таситын машина немесе тасымалдау құрылғысы деген мағынаны білдіреді.

Ал, түрік тіліне келетін болсақ, бұл тілге интернационалдық терминдер тікелей француз, грек, ағылшын, латын, неміс тілдерінен ауыса алады.

Шет тілінен енген терминдер тілдеріміздің грамматикалық және дыбыстық жүйесіне бағынып, бірден сіңісіп кете алмайды. Осы себептен бұл терминдерді екі категорияға жіктеп қарастырамыз:

- 1) дыбыстық өзгеріске ұшырамаған кірме терминдер;
- 2) қазақ тілінің тілдік заңдылықтарына бағынатын терминдер;

Бірінші топқа:

Шығу тегі	Орыс тілі	Қазақ тілі
Инженер(француз)	Инженер	Инженер (техника маманы)
Индекатор (латын)	Индикатор	Индекатор (аспап, құрал)
Корректор (латын)	Корректор	Корректор (реттеуші)
Шығу тегі	Түрік тілі	
Soupape (француз)	Supap	
Balans (француз)	Balans	
Dizel (неміс)	Dizel	

Біздің пікірімізше, кірме терминология – әрбір кірген тілдің халықаралық лексикалық қоры. Оның құрамында ең кемінде үш бір-бірімен туыстық жақындығы жоқ, тілдердегі жазылуы мен айтылуы, лексикалық мағынасы бар сөздер. Ол көбінесе өмір қажеттілігі, баламасының болмауы салдарынан біздің тілімізге енеді. Мұнай терминологиясында кірме терминдердің саны аз емес. Бұл техникалық кірме терминдер ғылым мен техниканың дамуына байланысты өндірісте қалыптасып, көпшілікке түсінікті сөздерге айналады.

Қазіргі термин қолдану практикасында негізгі үш түрлі бағыттың – интернационалдық терминдерді аудармай алу, шет ел тіліндегі сөздердің мағынасын дұрыс бере алатын қазақ, түрік сөздерін пайдалану; қазақ және түрік тілдерінің нормасына сай келетін жаңа терминдер жасау күнделікті дәстүрге айналып отыр. Интернационалдық терминдер анықтаушы сөзбен қабыса, матаса байланысып келе береді. Кейбір мұнай терминдерінің терминкомда бекітілген, өндірісте қолданылып жүрген баламалары бола тұра, басқа тілдегі атаулары жарыса қолданылады.

Мәселен, ұңғы сөзінің орнына скважина, құбыр сөзінің орнына шланга, шикізат қоры тіркесінің орнына шикізат базасы, сондай-ақ, burgulama орнына sondaj, tahlil орнына analiz деген тіркестер мен сөздер қолданыла береді.

Жаңадан жасалған терминдер алғашында құлаққа тосаң естіледі. Олардың бәрі бірдей қолданысқа түсіп кетуге бейімді-ақ еді деп те айтуға болмайды. Дегенмен, олардың сәтті шыққандарын алып, төл терминологиямызды қалыптастыруымыз қажет.

Жаңа терминдердің дүниеге келуі қалыптасқан ғылым тілін, терминологиямызды бұзу емес, керісінше дұрыс қалыптаспаған қазақ, түрік терминологиясын қалпына келтіруге ізгі қадам жасау. Қазіргі кезде ұлттық тіл байлықты жаңғыртып, мүмкіндігінше төл тілді сарқа пайдаланып терминжасам бағыты дамып келе жатыр.

Жаңа термин ұғымының мазмұны мен қызметіне сәйкес келіп, ана тіліне нұқсан келмейтіндей болуы тиіс. Түп төркіні көне грек, латын, француз басқа да шет тілінен енген, әбден сіңісіп, халықаралық көлемде қолданылатын терминдер өз қалпында енгізілуі тиіс. Оны баламалап, түсініксіз сөздер жасаудың қажеті жоқ. Тілші ғылымдар мен көпшілік қауымды ойландыратын жағдай – ғылыми терминдерді аударуда ала-құлалық күшейіп кетуі. Жоғарыда келтірілген мысалдардан байқайтынымыз – аталған терминдерді мұнай өнеркәсібіне қатысты ұғымдар жүйесінің өзіндік ерекшелігі сақтала отырып, сол салаға

қатысты әр ұғымның ерекше белгісін күнделікті көріп, араласып жұмыс істеп жүрген мамандар жасаған терминдер екендігі.

Алайда, қазақ және түрік терминологиясы әртүрлі жағдайларға байланысты бүгінде дағдарысқа ұшырап отыр: оның ғылыми принциптері жаңа үрдіске бағыт-бағдар беріп, алда жүріп отырудың орнына артта қалып, термин практикасы аяқ асты болып термин жасауы немесе оны ауыстыру, алмастыруы тәрізді бейберекет «бұқаралық» әрекетке жол беріле бастайды. Олай болса термин жасаушылардың, яғни мұнай саласындағы адамдар, ол терминологиялық лексика мен ұғымдар жүйесінің бірдей ескеріп отыратындардың, яғни лингвист ғалымдардың қатысуынсыз жасалған салалық терминдер жеткілікті екендігін мойындамасқа амал жоқ.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- Zülfikar, H. (1991). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Sönmezoğlu, F. (2015). *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*. İstanbul: Der Yayınları.
- Nurjanova, S. (2006). *Kazak Tilindeki Munay Terimlerinin Leksika-Grammatikalık Ereşelikleri*. Almatı.
- Arıstanbayev, M. (2011). *Munai-Gaz Terimlerinin Orısша-Kazakша Sözdigi*. Almatı.
- Jumagaliyev, T.N. – Kuandıkov, B.M. (2000). *Munai jane Gaz Geologiyası Terimlerinin Orısша-Kazakша Tüsindirme Sözdigi*. Almatı.

BULGARİSTAN GOTSE DELÇEV (NEVROKOP) VE YÖRESİ TÜRK AĞZINDA GELECEK ZAMAN VE ŞİMDİKİ ZAMAN BİÇİMLERİ

Harun BEKİR*

Özet

Türkçede gelecek zaman ve şimdiki zaman biçimleri ile çekimleri tarihî dönemlerden itibaren çok çeşitli yapılar ve şekiller göstermiştir. Türkçede, görülen geçmiş zaman ile geniş zaman eklerinin göstermiş olduğu tek şekillilik, gelecek zaman ekinde görülmemektedir. Türkler, bildiğimiz yazılı tarihleri boyunca gelecek zaman kavramını -GI, -GAy, -GA, -(y)A, -DAÇI, -(y)IsAr, -(y)AcAk gibi çeşitli eklerle ifade etmişlerdir. Eski Türkiye Türkçesinde -IsAr ekiyle teşkil olunan gelecek zaman, bu ekin işlevini kaybetmesiyle -(y)AcAk sıfat-fiil ekiyle teşkil olunmaya başlamıştır. Bunun yanında “-sA gerek” yapısı ve -Ar, -(I)r geniş zaman eki de gelecek zaman ifadesinde kullanılır. Dönemin sonlarına doğru bu zamanın temel eki -(y)AcAk olmuştur. Bu ek, XVI. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş -IsAr’ın yerini almış ve Türkiye Türkçesinin standart gelecek zaman eki olmuştur. Bu bağlamda, Rumeli Türk ağızları içinde kendine özgü bir yeri olan Gotse Delçev (Nevrokop) Türk ağzında şimdiki zaman ve gelecek zaman ekleri de çeşitlilik göstermekte, Türk dilinin tarihî dönemlerinden kalma birtakım ekleri ve şekilleri de kendi bünyesinde günümüze kadar taşımaktadır. Söz konusu ağızlarda, gelecek zaman için günümüzde kullanılan -(y)AcAk eki yerine Eski Anadolu Türkçesinden bir kalıntı olan -sA eki kullanılmaktadır. Şimdiki zaman biçimlerinde de eski dönemlere ait şekiller kendini göstermektedir. Dikkatinize sunmak istediğimiz bu makalede Bulgaristan’ın Gotse Delçev ve yöresi Türk ağızlarındaki gelecek zaman ve şimdiki zaman biçimleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Bulgaristan, Gotse Delçev (Nevrokop), Türk ağızları, gelecek zaman, şimdiki zaman.

* Doç. Dr., University of Plovdiv Paisii Hilendarski, (Plovdiv, Bulgaristan), harun.bekir@gmail.com

FUTURE AND PRESENT TENSES OF TURKISH DIALECT FORMS IN GOTSE DELCHEV (NEVROKOP) REGION OF BULGARIA

Abstract

The future and present tense forms and conjugations in Turkish have shown a wide variety of structures and forms since historical periods. The uniformity of past tense and present tense suffixes in Turkish is not seen in the future tense suffix. Throughout their written history, Turks expressed the concept of future tense with various suffixes such as -GI, -GAy, -GA, - (y)A, -DAÇI, - (y)IsAr, - (y)AcAk. In ancient Turkish language the suffix -IsAr used for forming the future tense has been substituted with the -(y)AcAk suffix. In addition, the “-sA gerek” structure and the present tense suffix -Ar, -(I)r are also used in the future tense expression. Towards the end of the period, the main suffix of this time was - (y)AcAk. From XVI century on, this suffix gradually started to replace -IsAr and has become the standard suffix of modern Turkish language. In this context, Gotse Delchev (Nevrokop), which has a unique place among the Turkish dialects of Rumelia, has a variety of present and future tense suffixes in the Turkish dialect, and some suffixes and forms from the historical periods of the Turkish language have been carried to the present day. In these dialects, the suffix -sA, a remnant from Old Anatolian Turkish, is used instead of the - (y)AcAk suffix used today for the future tense. In the present tense forms, the shapes belonging to the old periods can be seen. In this article we aim to bring your attention to future and present tense forms in the Turkish dialects of Bulgaria’s Gotse Delchev and its region.

Keywords: Bulgaria, Gotse Delchev (Nevrokop), Turkish dialects, future, present tense.

GİRİŞ

Bulgaristan’ın Güneybatısında, Blagoevgrad (Cum’a-i Bâlâ) iline bağlı olan ve eski adıyla Nevrokop / Nevrekop / Nevrekob (Osmanlıca بوق برون)¹ diye bilinen Gotse Delçev, Mesta (Karasu) vadisinde bulunup Pirin ile Rodop dağlarıyla çevrilmiştir. Yunanistan sınırının 22 km kuzeyinde olan bu kasaba, deniz düzeyinden 508 metre yükseklikte ve kısmen Akdeniz iklimi etkisi altındadır. 1951 yılında Nevrokop’a Gotse Delçev adı verilmiştir. Gotse

¹ Nâhiye (1445-1519), Paşa Livası → Rumeli eyâleti; Kazâ (1529-1634), Ohri → Rumeli eyâleti; Kazâ (1654), Elbasan → Rumeli eyâleti; Kazâ (1855-1866), Siroz → Selânik eyâleti (salnâme); Kazâ (1867-1912), Siroz → Selânik vilâyeti (salnâme); Kazâ (1913), Cum’a-i Bâlâ → Bulgaristan.

Delçev'in güneyinde ve 2.212 metre yükseklikte Alibotuş tepesi bulunmaktadır. 1951 yılında bu tepeye Gotsev Vrih adı verilmiştir. Kasaba yakınlarında, dağ sırtında geçit veren ve Papaz Çayır diye adlandırılan yer bulunmaktadır. Bu yerin en yüksek noktası 1.395 metredir. Papaz Çayır, Götse Delçev'in en güzel tatil yerlerinden biridir. Eskiden burada Eflaklı çobanların oturduğu bir köy bulunmaktaymış (Kiel, 2007: 54). Gotse Delçev'in güneydoğusunda küçük bir ova bulunmaktadır. 25 kilometre uzunlukta ve 10 kilometre genişlikte olan bu ovanın ortasından Mesta (Karasu) nehri akmaktadır. Ovanın batısında Pirin, güneyinde ise Bozdağ bulunmaktadır. 19. yüzyıla kadar Nevrokop, bayındırlaştırılması ihmal edilen bir kasabayken 20. yüzyılın ikinci yarısından ise gelişip güzelleşmesi, hayat şartlarının uygun duruma getirilmesi için üzerinde çalışılmıştır. Eski dar sokakların hemen hemen hepsi genişletilip düzeltilmiş ve birçok güzel binalar inşa edilip sıralanmıştır. 1926 yılına kadar Nevrokop'un nüfusu 7.200 kişiyi aşmamaktadır. Nüfus sayısı 1934 yılında 8767, 1946 yılında 11.115, 1956 yılında ise 12.526 kişiye ulaşmaktadır. Bulgaristan Millî İstatistik Enstitüsünün verilerine göre günümüzde Gotse Delçev'in nüfusu 18250'dir².

Nevrokop'un, tam olarak Osmanlı idaresi altına girdiği tarih belli değildir. İlk dönem ve sonrasında yazılan Osmanlı kroniklerinde/tarihlerinde şehrin kim tarafından alındığı hakkında doğrudan bir bilgi bulunmamaktadır. Osmanlı idaresinde Siroz'a bağlı bir kaza merkezi olan Nevrokop'la ilgili ilk kayıtlara 1445 tarihli defterde rastlanır (BA, MAD, No 525). Machiel Kiel, Gazi Evrenos Bey'in Siroz ve Drama yakınlarındaki önemli kaleleri ele geçirmesi sırasında 1374-1383 yılları arasında Nevrekop ve çevresi Osmanlı idaresi altına girmiş olabileceği fikrini ileri sürmüş, 1516 yılına kadar geçen süre zarfında bölgede önemli değişimler yaşandığını, Trakya ovası ve Doğu Makedonya yoluyla Anadolu'dan gelen Yürükler Hristiyan Bulgarlar'ın yaşadığı köylere ve Nevrekop kasabasına yerleşmeye başladığını belirtir (Kiel 2007: 55). Zaman içerisinde Güney Makedonya'dan gelen Türk göçleri sürmekte ve bölgede Türk nüfusun sayısı artmaktadır. 1900'da Nevrokop kazasına bağlı köylerde 12.500 Türkçe konuşan Müslüman tespit edilmiştir (Kiel, 2007: 55).

Osmanlı döneminde yoğun Türk nüfusu olan bölgede, günümüzde Türkler Gotse Delçev'in doğusunda, Karasu nehrinin karşı yakasında Dıbnitsa, Hvostane ve Blatska köylerinde yaşamaktadır. Bu köyleri ismi 1723 tarihli Nevrekop Avarız Defterinde Debinçe, İstane ve Kaza-i Blačka olarak geçmekteydi (Hazırbulan, 2019: 115). Dıbnitsa köyü Gotse Delçev'den 9 kilometre mesafede, Gırmen Belediyesine bağlı bir köydür. Köyün civarında

² <https://www.nsi.bg/statlib/bg/lister.php?iid=DO-010007513> (erişim 17.07.2020)

Orta Çağlardan bir kale harabeleri bulunmaktadır. Dıbnitsa'dan 3 kilometre doğuda ve yine Gırmen Belediyesine bağlı Hvostane köyü bulunmaktadır. Bu köyün adı Bulgar kaynaklarında 1934 yılına kadar Fustane olarak geçmektedir. Blatska köyü, Dıbnitsa'dan 5 kilometre mesafede, Hacidimovo (Sengirte) Belediyesine bağlı bir köydür. Sözü geçen bu köy sakinleri asırlar boyunca geçimini tarımcılıkla sağlamıştır. Bulgaristan Millî İstatistik Enstitüsünün 2011 yılındaki nüfus sayımına göre bölgede 2079 Türkçe konuşan nüfus olarak belirlenmiştir, ki bunlardan 1189 kişi Dıbnitsa, 428 kişi Hvostane, 200 kişi de Blatska köylerinde yaşamaktadır³. Bölgenin konumu itibarıyla buradaki Türk halkı Bulgaristan'ın diğer bölgelerinde yaşayan Türk halkı ile iletişim kurmamış ve dolayısıyla etkileşimde bulunmamıştır. Ayrıca Bulgaristan devletinin uzun yıllar boyu dünyaya kapalı olma politikası sonucu da Türkiye Cumhuriyeti ile iletişim kurması mümkün olmamış, yerli Türk ağzı başka ağızlardan etkilenmemiş, oldukça bağımsız şartlar altında gelişmiş, ağız yapılarındaki orijinalliği korunmuştur. Dolayısıyla kapalı bir toplum olma sebebiyle Türk ağzındaki arkaik unsurların bulunması tahmin edilebilir.

Yöntem

Bu makalemizde Gotse Delçev (Nevrokop) Türk ağzında gelecek zaman ve şimdiki zaman biçimleri ile çekimlerine değinmek istiyoruz. Bulgaristan Türk ağzları ve genelde Balkan Türk ağzları üzerine yapılmış araştırmalarla ilgili kaynakları ve kitapları bir bir taradıktan sonra bu Türk ağzı üzerine bilimsel çalışmaların olmadığı veya çok sınırlı olduğunu tespit ettik. Dolayısıyla tarama yönteminin uygulanamayacağı sonucuna vardık. Önümüzde duran niyet ve amaçlarımızı gerçekleştirmek için de saha çalışmaları yaptık ve ses kaydı cihazıyla konuşmalar kaydedilerek metne dönüştürdükten sonra bu ağız üzerine daha yakından incelemeler yapmaya çalıştık. Ayrıca kendi memleketim olduğu için bu bölgedeki Türk ağzını yakından tanımam araştırmamızda yol gösterici olmuştur.

Gotse Delçev (Nevrokop) Türk Ağzının Balkan Türk Ağzlarındaki Yeri

Balkanlardaki Türk ağzları 20. yüzyılın başlarından bu yana bilginlerin dikkatini çekmiş ve araştırılmıştır. Anadolu Türk ağzları gibi Balkan Türk ağzları da bu coğrafyada farklı tarihî, coğrafi, sosyal ve kültürel şartlar altında oluşturulan ağızlardır. Bunun yanı sıra Balkan coğrafyasında başta Slavlar olmak üzere farklı dil ve kültürlerle etkileşim içinde bulunma vb. sebeplerle kendi içinde dallanmıştır.

³ <https://www.nsi.bg/statlib/bg/lister.php?iid=DO-010007513> (erişim 17.07.2020)

Bugünkü Gotse Delçev (Nevrokop) Türk ağzı, eski kaynaklarda daha geniş olarak, Rumeli Türk ağzıları bağlamında ele alınmıştır. Rumeli ağızlarının sınıflandırılma denemeleri konusunda birçok kaynak vardır: Tadeusz Kowalski (1933; 1934), Gyula Németh (1980-1981), Mefküre Mollova (1999), Ahmet Günşen (2012) vb. Rumeli bölgesinin sınıflandırılması konusunda birkaç görüş söz konusudur. Sınıflandırma görüşleri için Ahmet Günşen'in makalesi (2012) toparlayıcı niteliktedir. Bu bölgenin sınıflandırılması için, konu hakkındaki görüşlerini paylaşan Gyula Németh, György Hazai, Emil Boyev, Mefküre Mollova, N. K. Dimitriev, E. A. Grunina, Iryna Dryga, Ahmet Günşen gibi araştırmacılardan söz edilebilir.

Balkanlardaki Türk ağızlarının sınıflandırılması konusunda birçok araştırmacı fikir yürütmüş olsa da, bu alanda ilk ciddi denemeyi Macar Türkolog Németh yapmıştır. Balkan Türk ağzıları üzerinde bilimsel yöntem ve gramerlik ölçütler kullanarak ilk sınıflandırma denemesini yapan Macar Türkolog J. Németh, kendisinden sonra sınıflandırma denemesi yapan araştırmacılar tarafından örnek alınmış, tasnif denemesini temel alarak kendi kriterlerini geliştirmişler ve tasniflerini yapmışlardır. Balkan Türk ağzıları açısından Macar Türkolog J. Németh'in araştırmaları önemli bir yer almaktadır. Németh 1927-1938 yılları arasında Bulgaristan'da Türk ağzıları üzerine metinler derlemiş, incelemeler yapmıştır. Németh'in bu konudaki en önemli çalışmalarından biri "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine" adlı çalışmasıdır (Németh, 1980-1981).

J. Németh, sekiz esasa dayanarak Balkan Türk ağızlarını Doğu ve Batı olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Aralarındaki sınır Lom-Samikov-Küstendil-Makedonya çizgisini göstermiştir. Gerçeğe çok yakın olan bu bölümlenimin hattı, Bulgar ağızlarının yat izoglosuna isabet eder. Németh, tasnifinde geçiş ağızlarından da söz eder. Mesela, Lom'un çok daha doğusundaki Orechovo'da ve Güneybatı Bulgaristan'da Blagoevgrad'da, daha ötede Gotse Delçev çevresinde de Batı Rumeli ağzıları özelliklerini bulduğunu belirtir (Németh, 1980-1981). Böylelikle de Gotse Delçev ve yöresi Türk ağzı en nihayet araştırma konusu olmuş, hakkında da bazı bilgiler verilmiştir. Başta gelenler, üzerinde durduğumuz ağzın Batı Balkan Türk Ağızlarına ait olduğu, en tipik özelliklerinin de ünlü uyumunun çeşitli durumlarda bozulduğudur.

Németh'in öğrencilerinden G. Hazai Türk ağızlarının sınıflandırılmasına değinmiş ve hocasının tasnifini tamamlamaya çalışmıştır. Macar Türkolog G. Hazai, "Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Tasnifi Üzerine" adlı çalışmasında, Türk ağızlarının kuramsal olarak fonoloji, morfoloji ve morfofonoloji olmak üzere üç ölçüte dayandırılarak sınıflandırılabilceğini belirtir. Hazai, Doğu Balkan grubu içinde "Doğu Rodoplar Türk diyalektleri" ve "Deliorman

diyalektleri”nin mevcudiyetinden söz etmektedir. Bununla birlikte Batı Balkan Türk ağızları arazisi içinde, özellikleri farklı olan Yürük ağızlarını ayırmayı uygun görmüştür (Hazai, 1971: 84-86). Ne yazık ki bu araştırmacı bizim Türk ağızını araştırdığımız bölgeyi ziyaret etmemiş, hakkındaki bilgileri dolaylı yollardan elde etmiştir.

Mollova, Németh’in (1980-1981) tasnifine büyük oranda katılmakla birlikte, onun sınıflandırmasını kendisine göre tamamlamış, Balkan Türk ağızlarını Németh’ten farklı olarak iki değil de, Batı uç zonu, Doğu Rodoplar zonu ve Merkez zon olmak üzere üç ağız bölgesine ayırmıştır (Mollova, 1999). Mollova’nın Batı uç zonu olarak verdiği ağız bölgesi, Németh’in Batı Rumeli grubuna yakın olmakla birlikte tamamen örtüşmemektedir. Németh’e göre iki sahayı ayıran çizgi Tuna’nın yanındaki Lom’dan doğuya doğru uzanır, güney yönünde Vraca’dan, Sofya’dan ve Samokov’dan doğuya doğru gider, sonra buradan batıya yönelir ve Köstendil’de yine güneye doğru ilerler, Yunanistan’da Selanik’ten geçerek Ege Denizi’ne ulaşır (Németh, 1980-1981; Mollova, 1999: 168). Mollova’nın sınırı biraz daha doğudan geçerek Batı uç zonunda Nevrokop, Blagoevgrad (Cum’a-i Bâlâ), Devin kasabaları ve onların etrafındaki köyleri içine alır. Németh’in Batı Rumeli ağızlarını Doğu Rumeli ağızlarından ayıran özellikler olarak gösterdiği sekiz ölçütten ilk altısı Mollova’nın Batı uç zonu için de geçerlidir.

Bulgar Türkolog Emil Boev de Bulgaristan Türk ağızlarının özellikleri, yayılışları ve gruplaşmaları bakımından değişik bir sınıflandırma yapmakta ve bu ağızları üç gruba ayırmaktadır: 1. Batı Bulgaristan Türk ağızları, ki kendi tarafından ikiye ayrılır: Kuzeybatı grubu (Köstendil ağızı dâhil olmak üzere) ve Güneybatı grubu (arazisi içinde dağınık bir şekilde bulunan Yürüklerin ağızları); 2. Doğu Bulgaristan ağızları, ki kendi tarafından Mizya ve Trakya grubu olmak üzere iki büyük gruba ayrılır; 3. Doğu Rodoplar Türk ağızları, ki kendi tarafından küçük küçük ağızlara ayrılır⁴. Bu ağız gruplarının içinde başka başka alt ağız gruplarının da tespit edildiğini belirten Emil Boev’e göre, üç ana ağız grubunun şekillenmesinde Pirin Dağı ile Rodop Dağları arasındaki ağızları, yani Gotse Delçev (Nevrokop) ağızlarını Yürük ağızları olarak tanımlamakta ve özel bir yer aldığını belirtmektedir. Ayrıca 1978 yılında düzenlenen I. Millî Türkoloji Kongresi’nde Emil Boev’in sunduğu “Güneybatı Bulgaristan Türk Ağızlarında Gelecek Zaman” başlıklı bildirisi bu ağızlardaki özel bir duruma değindiği anlaşılmaktadır. Böyle bir bildirinin sunulduğunu Cemile Uzun’un “Balkanlarla İlgili Türkiye’de Yapılmış Çalışmalar” adlı makalesinden anlamaktayız (Uzun, 2018: 149). Ancak “Birinci Millî Türkoloji

⁴ Emil Boev’in sınıflandırılması, Sofya Üniversitesi Türkoloji Bölümü’nde kendisi tarafından verilen Diyalektoloji dersindeki ders notlarından alınmıştır.

Kongresi/Tebliğler⁵⁵ (1980) kitabında söz konusu bu çalışma makale olarak yer almamaktadır. Tahminimizce bu bildiri I. Millî Türkoloji Kongresi'nde sözlü bildiri olarak sunulmuş, ancak daha sonra yayımlanmak üzere bildiri tam metni teslim edilmemiştir.

Özetleyecek olursak üzerinde durduğumuz Türk ağızı Batı Balkan/Rumeli Türk ağızlarına (diyalektlerine) ait olduğu ve en tipik özelliğinin de çeşitli durumlarda yazı dilindeki ünlü uyumuna aykırı gelen durumların var olduğudur. Gotse Delçev (Nevrokop) Türkçesinin ayırıcı özelliklerinden bazıları kendi bünyesinde geçirdiği olağan gelişmelerden kaynaklandığı ya da dilin arkaik özelliklerin saklanması sonucu ortaya çıkan özelliklerdir.

Gotse Delçev (Nevrokop) Türk Ağzında Gelecek Zaman Biçimleri

Yapmış olduğumuz derlemeler sonucu Gotse Delçev (Nevrokop) Türk ağzının birinci ve ikinci kişi gelecek zaman eki -sa/-se olduğunu tespit ettik. Üçüncü kişi gelecek zaman eki ise -(y)acak/-(y)ecek'tir. Bu ek bazan birinci kişi eylem gövdesine de getirilir.

Tablo 1: Bazı eylemlerin gelecek zaman çekim tablosu.

		Olumlu	Olumlu soru	Olumsuz	Olumsuz soru
		<i>gitmek</i>			
Tekil	1.k.	<i>gitsem/ gidecim</i>	<i>gitsem mi/ gidecim mi</i>	<i>gitmasam/ gitmaycim</i>	<i>gitmasam mi/ gitmaycim mi</i>
	2.k.	<i>gitsen</i>	<i>gitsen mi</i>	<i>gitmasan</i>	<i>gitmasan mi</i>
	3.k.	<i>gidecek</i>	<i>gidecek mi</i>	<i>gitmaycek</i>	<i>gitmaycek mi</i>
Çoğul	1.k.	<i>gitsek/ gidecis</i>	<i>gitsek mi/ gidecis mi</i>	<i>gitmasak/ gitmaycis</i>	<i>gitmasak mi/ gitmaycis mi</i>
	2.k.	<i>gitsenis</i>	<i>gitsenis mi</i>	<i>gitmasanis</i>	<i>gitmasanis mi</i>
	3.k.	<i>gidecekler</i>	<i>gidecekler mi</i>	<i>gitmaycaklar</i>	<i>gitmaycaklar mi</i>
		<i>almak</i>			
Tekil	1.k.	<i>alsam/ alacim</i>	<i>alsam mi/ alacis mi</i>	<i>almasam/ almaycim</i>	<i>almasam mi/ almaycim mi</i>
	2.k.	<i>alsan</i>	<i>alsan mi</i>	<i>almasan</i>	<i>almasan mi</i>
	3.k.	<i>alacak</i>	<i>alacak mi</i>	<i>almaycak</i>	<i>almaycak mi</i>

⁵⁵ İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi – Kervan Yayınları, İstanbul, 1980.

Çoğul	1.k.	<i>alsak/ alacıs</i>	<i>alacak mi/ alacıs mi</i>	<i>alacak/ almaycıs</i>	<i>alacak mi / almaycıs mi</i>
	2.k.	<i>alsanı</i>	<i>alsan mi</i>	<i>alasanı</i>	<i>alasanı mi</i>
	3.k.	<i>alacaklar</i>	<i>alacak mi</i>	<i>almayacaklar</i>	<i>almayacaklar mi</i>
		<i>gül°mek</i>			
Tekil	1.k.	<i>gül°sem/ gül°ecim</i>	<i>gül°sem mi/ gül°ecim mi</i>	<i>gül°masam/ gül°maycim</i>	<i>gül°masam mi/ gül°maycim mi</i>
	2.k.	<i>gül°sen</i>	<i>gül°sen mi</i>	<i>gül°masan</i>	<i>gül°masan mi</i>
	3.k.	<i>gül°ecek</i>	<i>gül°ecek mi</i>	<i>gül°maycak</i>	<i>gül°maycak mi</i>
Çoğul	1.k.	<i>gül°sek</i>	<i>gül°sek mi</i>	<i>gül°masak</i>	<i>gül°masak mi</i>
	2.k.	<i>gül°senıs</i>	<i>gül°senıs mi</i>	<i>gül°masanı</i>	<i>gül°masanı mi</i>
	3.k.	<i>gül°ecekler</i>	<i>gül°ecekler mi</i>	<i>gül°maycaklar</i>	<i>gül°maycaklar mi</i>
		<i>buluşmak</i>			
Tekil	1.k.	<i>bulussam/ buluşacım</i>	<i>bulussam mi/ buluşacım mi</i>	<i>buluşsamam/ buluşmaycim</i>	<i>buluşsamam mi/ buluşmaycim mi</i>
	2.k.	<i>bulussan</i>	<i>bulussan mi</i>	<i>buluşsan</i>	<i>buluşsan mi</i>
	3.k.	<i>buluşacak</i>	<i>buluşacak mi</i>	<i>buluşmaycak</i>	<i>buluşmaycak mi</i>
Çoğul	1.k.	<i>bulussak</i>	<i>bulussak mi</i>	<i>buluşsamak</i>	<i>buluşsamak mi</i>
	2.k.	<i>bulussanı</i>	<i>bulussanı mi</i>	<i>buluşsananı</i>	<i>buluşsananı mi</i>
	3.k.	<i>buluşacaklar</i>	<i>buluşacaklar mi</i>	<i>buluşmaycaklar</i>	<i>buluşmaycaklar mi</i>

Cümle içindeki örnekler:

Bis gitsek kasabaya. (Biz kasabaya gideceğiz.)

Sana alsak bir oyuncak, dedi. (Sana bir oyuncak alacağız, dedi.)

Ne yapsam şini ben? (Ben şimdi ne yapacağım?)

Yarın gitsen mi tallaya? (Yarın tarlaya gidecek misin?)

Gitmasam işe niçin astayım. (İşe gitmeyeceğim, çünkü hastayım.)

Sokaktan gelecek, uni karşılayacaksın. (Sokaktan gelecek, onu karşılayacaksın.)

Örnek cümlelerden de görüldüğü gibi eylemin ifade ettiği hareketin gelecek zaman dilimi içinde yapılacağını bildirir. Gelecek zaman göstergesi olarak kullanılan -sA ekini alan eylemler de diğer dil birimleriyle gösterdiği yapı ve anlam ilişkileri doğrultusunda yükümlülük kipliği bağlamında *istek-niyet, zorunluluk-gereklik, yeterlilik*; bilgi kipliği bağlamında ise *kesinlilik-kaçınılmazlık* ifade edebildiği görülmektedir.

Verdiğimiz bu örneklerde Götse Delçev (Nevrokop) Türk ağzında meydana gelen ses değişmelerini de görmek mümkündür. Bu özellikler “Gotse Delçev (Nevrokop) Türk Ağzının Ses Özellikleri” (Bekir, 2019: 50-61) ve “Götse Delçev (Nevrokop) Türk Ağzında Ünlü Uyumlarına Aykırı Gelen Tipolojik Durumlar” (Bekir, 2019: 14-22) başlıklı makalelerde ayrıntılarıyla verilmiştir. Gelecek zaman çekimiyle ilgili verdiğimiz örneklerdeki ses değişmelerini ise şöyle sıralayabiliriz: kişi eklerinin sonundaki /z/ sesinin /s/’ye dönüşmesi (z>s değişimi); soru edatının ses uyumuna göre varyantı olmayıp zer zaman “mi” olduğu; olumsuzluk ekinin tek varyantlı olup her zaman “-ma-“ olduğu; kelime içinde gerileyici benzeşmesi olarak -şs->-ss- değişikliği (*bulussak, bakıssak, bulassak, görussek* vb.); birinci kişi tekil ve çoğul biçimlerinde -(y) AcAk ekiyle yapılan çekimlerde bu ekteki ses düşmeleri.

Ağız araştırmaları neticesinde elde edilen bilgilerin, Türk dilinin bazı meselelerinin çözülmesinde son derece önemli olduğunu biliyoruz. Bugün Türkiye Türkçesinin yazı dili ve ağızlarında gelecek zaman çekiminin asıl eki Eski Anadolu Türkçesi döneminde ortaya çıkan -acak/-ecek ekidir. Ancak görüldüğü gibi Gotse Delçev (Nevrokop) Türk ağzında gelecek zaman ifadesi için kullanılan ekleri gözden geçirdikten sonra -sA eki, arkaik bir ek olarak, ikinci bir gelecek zaman eki olarak varlığını sürdürmekte olduğunu tespit ettik. Gelecek zaman ifadesi eden bu ekin büyük bir ihtimalle Eski Anadolu Türkçesindeki -(y)IsAr gelecek zaman ekinin ses düşmesi sonucu, ki bu durum halk ağızları için normaldir, veya “-sA gerek” birleşik yapının bir kalıntısı olduğu tahmin edilebilir. Bu bağlamda söz konusu ek ve birleşik yapı üzerinde durmamız uygun olacaktır.

Gelecek zaman ekleri, Türk dilinde oldukça farklılık arz eden ve Türk dilinin tarihî seyri içinde sıkça değişen şekil ve zaman eklerindedir. Tarihî Türk yazı dillerinde kullanılan gelecek zaman eklerinden büyük bir kısmı bugün kullanımdan düşmüştür. Türkçede, görülen geçmiş zaman ile geniş zaman eklerinin göstermiş olduğu tek şekillilik, gelecek zaman ekinde görülmemektedir. Türkler, bildiğimiz yazılı tarihleri boyunca gelecek zaman kavramını -GI, -GAy, -GA, -(y)A, -DAçI, -(y)IsAr, -(y)AcAk gibi çeşitli eklerle ifade etmişlerdir (Korkmaz, 1995: 3-11).

Gürer Gülsevin’e göre gelecek zaman için günümüzde kullanılan -(y) AcAk eki 15. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkarak -(y)IsAr ekinin yerini almıştır. 13. yüzyıl ile 16. yüzyıl arasında -(y)AsI gelecek zaman bildiren sıfat-fiil eki, “-sA gerek” birleşik yapısı ve zaman kayması sonucu gelecek zaman kavramını karşılayan -(y)A istek kipiyle birlikte kullanılan -(y) IsAr eki, dönemin en işlek gelecek zaman ekidir ve Eski Anadolu Türkçesinin belirgin özelliklerinden birini teşkil etmektedir (Gülsevin, 1997: 100).

Hatiboğlu'ya göre -(y)IsAr ekinin birden çok heceli olması, onun çok parçalı bir yapıdan geldiğini göstermektedir. Türkçede ekler genellikle bir, iki veya üç sestene oluşmaktadır. Bunların da geçmişine bakıldığında müstakil birer kelimededen geldiği görülmektedir (Hatiboğlu, 1981: 7). İki heceli bir ek olması bakımından birleşik bir ek olduğu varsayımı doğrultusunda ekin yapısıyla ilgili farklı görüşler dile getirilmiştir. Melioranskiy'e göre -(y)IsAr, -ıgsar ekinden gelir ve istek ifade eden -ıgsa- şekline geniş zaman ekinin gelmesiyle oluşmuştur (Adamović, 1985: 92). Tekin (1954: 453-455) ve Johanson da (1998: 116) aynı görüşü paylaşırlar. Bodroglıgeti (1970: 171) ise -(y)IsAr ekinin -I zarf-fiil ekine, sa- “sanmak, düşünmek” fiilinin geniş zaman eki almış biçiminin gelmesiyle oluştuğu kanaatindedir. Kılıçoğlu (1954: 255) ise -(y)IsAr ekinin, /-i/ zarf-fiil ekine, şart kipi teşkil eden /-ser/ ekinin gelmesiyle oluştuğu düşüncesindedir.

-sA ekinin kökeni hakkında da çeşitli fikirler söylenmiştir. Onun istek kipi, özellikle de arkaik göstericisi ile ilişkilendirilmesi dikkat çekicidir. Ayrıca bu ekin şart kipi eki olduğu da bilinmektedir. Ancak Serebrennikov “Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri” başlıklı kitabında şart kipi anlamca gelecek zaman, nadir durumlarda da şimdiki zamana yönelmiş olduğunu belirtir (Serebrennikov, 2011: 184).

Ortada kalan “sa-” fiiline gelince, Eski Türkçe devresinde bu fiil sak (dikkatli), sakın- (düşünmek, plan kurmak, kederlenmek), sakınç (fikir, arzu, düşünce), san- (düşünmek, ait olmak) gibi kelimelerin kökünde varlık sahnesindedir (Dilçin, 1983: 177-180). Gelecek zaman kavramının içinde düşünülen, düşünce, arzu, niyet, plan kurmak, kederlenmek, gibi kavramları içine alan bu fiilin çeşitli türevleri Eski Anadolu Türkçesinde de sagınç (emel, istek, arzu, amaç, düşünce, endişe, zan, tahmin), sağın- (düşünmek, sanmak), sak (uyanık, çabuk, ihtiyatlı), san (emel, arzu, zan, tahmin, tasavvur), sanışmak (düşünmek, birlikte düşünmek), sanmak (istemek, dilemek, düşünmek, tasavvur etmek, kuşkulananmak, tereddüt etmek), sanu (fikir, düşünce, istek, dilek, zan, tasavvur) gibi kelimelerde yine gelecekle ilgili kavramların oluşturulmasında kullanılmıştır (Atalay, 1991: 284).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde şart eki -sA ile “gerek” sözcüğünün meydana getirdiği “-sA gerek” yapısı da gelecek zaman işleviyle kullanılmaktadır. Türkçenin tarihî dönem metinleri üzerinde yapılan çalışmalarda ve kimi gramer kitaplarında “-sA gerek” yapısına kip ekleri arasında yer verilmiştir (Torun, 2013: 195). Bergamalı Kadri de *Müeyyiresü'l-Ulûm*'unda da gelecek zaman bildirme işleviyle “-sA gerek” yapısından söz etmiştir (Karabacak, 2002: 15). Daha çok kiplik kullanımlar çerçevesinde değerlendirilen -sA şart eki ile yine kiplik bir söz olan “gerek”

sözünün oluşturduğu bu yapının gelecek zaman bildirme işlevi tarihî dönem metinlerinde karşılaşılan kullanımlardan birini oluşturmaktadır.

Gotse Delçev (Nevrokop) Türk ağzında gelecek zaman ifadesi için kullanılan -sA eki fikrimizce -(y)IsAr ekinin bir kalıntısı olmasından ziyade “-sA gerek” yapısındaki “gerek” sözcüğünün düşmesi sonucu arkaik bir ek olarak kabul etmemiz mümkündür. Çekimde kullanılan şahıs eklerine gelince söz konusu ettiğimiz -sA gelecek zaman ekinde -acak/-ecek ekinin tersine, zamir kökenli şahıs eki değil, iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır. Aslında Günşen de “Anadolu Ağızlarında Farklı Bir Gelecek Zaman Eki ve Çekimi” adlı makalesinde -ı/-ici; -ucu /-ücü ekiyle yapılan gelecek zaman çekiminde iyelik kökenli şahıs eklerinin kullanıldığını tespit etmiştir (Günşen, 2006: 75).

Gotse Delçev (Nevrokop) Türk Ağzında Şimdiki Zaman Biçimleri

Bilindiği gibi Türkçede eylem işletimi sırasında belli bir döneme kadar müstakil bir şimdiki zaman eki görülmemektedir. Eski Türkçe devresinden başlayarak takip edebildiğimiz metinlerde geniş zaman ve şimdiki zaman kavramını Orta Türkçe devresine kadar Türkiye Türkçesinde geniş zaman eki olarak kullandığımız -r, -Ar, -Ir biçimbirimleri karşılamıştır (Şahin, 2006: 214). Gotse Delçev (Nevrokop) Türk ağzında şimdiki zamanın kullanıldığı, ancak bu zaman kavramının bugün geniş zaman ekleri olarak bildiğimiz eklerle ifade edildiğini söyleyebiliriz. Fakat bu zaman çekiminde 1. kişi çoğul eki yazı dilindekinin farklıdır. Bu kişi eki sadece kalın ünlü varyantlarıyla olup -sık, -suk şeklindedir: *biçersık (biçeriz), geçersık (geçeriz), gidersık (gideriz), açarsık (açarız), beklersık (bekleriz), çıkarsık (çıkamız), binersık (bineriz), çözersık (çözeriz), düşersık (düşeriz), dükersık (dökeriz), gül°ersık (güleriz), içersık (içeriz), pişürsık (pişiririz), ürtersık (örteriz), bilürsık (biliriz), girürsık (gireriz), g'alürsık (geliriz), kalürsık (kalırız), salürsık (salarız), taşürsık (taşırız), verürsık (veririz), yatarürsık (yatarız), yenerürsık (yeneriz), inersık (ineriz), bulursuk (buluruz), uturursuk (otururuz), uyursuk (uyuruz), doldurursuk (doldururuz), düşünürsuk (düşünürüz), görürsuk (görürüz), görüşürsuk (görüşürüz), yürütürsuk (yürütürüz) gibi.*

Tablo 2: Bazı eylemlerin şimdiki zaman çekim tablosu.

		Olumlu	Olumlu soru	Olumsuz	Olumsuz soru
		<i>gitmek</i>			
Tekil	1.k.	<i>giderım</i>	<i>gider miyim</i>	<i>gitmem</i>	<i>gitmem mi</i>
	2.k.	<i>gidersın</i>	<i>gider misin</i>	<i>gitmessın</i>	<i>gitmessın mi</i>
	3.k.	<i>gider</i>	<i>gider mi</i>	<i>gitmes</i>	<i>gitmez mi</i>

Çoğul	1.k.	<i>gidersik</i>	<i>gider misik</i>	<i>gitmessik</i>	<i>gitmessik mi</i>
	2.k.	<i>gidersınıs</i>	<i>gider misınıs</i>	<i>gitmessınıs</i>	<i>gitmessınıs mi</i>
	3.k.	<i>gideller</i>	<i>gideller mi</i>	<i>gitmezler</i>	<i>gitmezler mi</i>
<i>almak</i>					
Tekil	1.k.	<i>alırım</i>	<i>alır mıyım</i>	<i>almam</i>	<i>almas mıyım</i>
	2.k.	<i>alırısın</i>	<i>alır misın</i>	<i>almassın</i>	<i>almas misın</i>
	3.k.	<i>alır</i>	<i>alır mi</i>	<i>almas</i>	<i>almas mi</i>
Çoğul	1.k.	<i>alırısık</i>	<i>alır misık</i>	<i>almassık</i>	<i>almas misık</i>
	2.k.	<i>alırısınıs</i>	<i>alır misınıs</i>	<i>almassınıs</i>	<i>almas misınıs</i>
	3.k.	<i>alıllar</i>	<i>alıllar mi</i>	<i>almazlar</i>	<i>almazlar mi</i>
<i>gül°mek</i>					
Tekil	1.k.	<i>gül°erım</i>	<i>gül°er mıyım</i>	<i>gül°mem</i>	<i>gül°mes mıyım</i>
	2.k.	<i>gül°ersın</i>	<i>gül°er misın</i>	<i>gül°messın</i>	<i>gül°mes misın</i>
	3.k.	<i>gül°er</i>	<i>gül°er mi</i>	<i>gül°mes</i>	<i>gül°mes mi</i>
Çoğul	1.k.	<i>gül°ersık</i>	<i>gül°er misık</i>	<i>gül°messık</i>	<i>gül°mes misık</i>
	2.k.	<i>gül°ersınıs</i>	<i>gül°er misınıs</i>	<i>gül°messınıs</i>	<i>gül°mes misınıs</i>
	3.k.	<i>gül°eller</i>	<i>gül°eller mi</i>	<i>gül°mezler</i>	<i>gül°mezler mi</i>
<i>buluşmak</i>					
Tekil	1.k.	<i>buluşurum</i>	<i>buluşur mıyım</i>	<i>buluşmam</i>	<i>buluşmas mıyım</i>
	2.k.	<i>buluşursun</i>	<i>buluşur misın</i>	<i>buluşmassın</i>	<i>buluşmas misın</i>
	3.k.	<i>buluşur</i>	<i>buluşur mi</i>	<i>buluşmas</i>	<i>buluşmas mi</i>
Çoğul	1.k.	<i>buluşursuk</i>	<i>buluşur misık</i>	<i>buluşmassık</i>	<i>buluşmas misık</i>
	2.k.	<i>buluşursunıs</i>	<i>buluşur misınıs</i>	<i>buluşmassınıs</i>	<i>buluşmas misınıs</i>
	3.k.	<i>buluşullar</i>	<i>buluşullar mi</i>	<i>buluşmazlar</i>	<i>buluşmazlar mi</i>

Ünlüyle biten eylemlere doğrudan doğruya geniş zamanın esas şekli olan /-r/ eki eklenir: *annarım, annarsın, annar, annarsık, annarsınıs, annallar, bālarım, bālarsın, bālar, bālarsık, bālarsınıs, bālallar, başlarım, başlarsın, başlar, başlarsık, başlarsınıs, başlallar, ikarım, ikarsın, ikar, ikarsık, ikarsınıs, ikallar, ukurum, ukursun, ukur, ukursuk, ukursunıs, ukullar, süylerım, süylersın, süyler, süylersık, süylersınıs, süyleller, aşlarım, aşlarsın, aşlar, aşlarsık, aşlarsınıs, aşlallar, atılarım, atıllarsın, atıllar, atıllarsık, atıllarsınıs, atıllallar, büyurum, büyursun, büyur, büyursuk, büyursunıs, büyuller, başlarım, başlarsın, başlar, başlarsık, başlarsınıs, başlallar, benzerım, benzersın, benzer, benzersık, benzersınıs, benzeller, beklerım, beklersın, bekler, beklersık, beklersınıs, bekleller, damlar, derım, dersın, der, dersık, dersınıs, deller, iķşır, innerım, innersın, inner, innersık, innersınıs, ineller, isterım, istersın, ister, istersık, istersınıs, isteller, işlerım, işlersın, işler, işlersık, işlersınıs, işleller, karşılarım, karşılarsın, karşılar, karşılarsık,*

karşılarsınıs, karşıllar kavrarım, kavrarsın, kavrar, kavrarsık, kavrarsınıs, kavrallar, ptlarım, patlarsın, patlar, patlarsık, patlarsınıs, patlallar, uyurum, uyursun, uyur, uyursuk, uyursunus, uyullar, üderim, üdersın, üder, üdersık, üdersınıs, üdeller, yakalarım, yakalarsın, yakalar, yakalarsık, yakalarsınıs, yakalallar.

Ünsüzle biten tek heceli eylemlerde ise, bu ekten önce yardımcı bir geniş ünlü eklenir (-(A)r biçimi): *atarım, atarsın, atar, atarsık, atarsınıs, atallar, açarım, açarsın, açar, açarsık, açarsınıs, açallar, bakarım, bakarsın, bakar, bakarsık, bakarsınıs, bakallar, basarım, basarsın, basar, basarsın, basarsık, basallar, çalarım, çalarsın, çalar, çalarsık, çalarsınıs, çalallar, çekerim, çekersın, çeker, çekersık, çekersınıs, çekeller, çıkarım, çıkarsın, çıkar, çıkarsık, çıkarsınıs, çıkallar, dönerim, dönersın, döner, dönersık, dönersınıs, döneller, duyarım, duyarsın, duyar, duyarsık, duyarsınıs, duyallar, düşerim, düşersın, düşer, düşersık, düşersınıs, düşeller, geçerim, geçersın, geçer, geçersık, geçersınıs, geçeller, giyerim, giyersın, giyer, giyersık, giyersınıs, giyeler, gül°erım, gül°ersın, gül°er, gül°ersık, gül°ersınıs, gül°eller, içerim, içersın, içer, içersık, içersınıs, içeller, isterim, istersın, ister, istersık, istersınıs, isteller, kaçarım, kaçarsın, kaçar, kaçarsık, kaçarsınıs, kaçallar, kalkarım, kalkarsın, kalkar, kalkarsık, kalkarsınıs, kalkallar, satarım, satarsın, satar, satarsık, satarsınıs, satallar, soyarım, soyarsın, soyar, soyarsık, soyarsınıs, soyallar, tutarım, tutarsın, tutar, tutarsık, tutarsınıs, tutallar, yakarım, yakarsın, yakar, yakarsık, yakarsınıs, yakallar.*

Türkçede ünsüz ile biten tek heceli eylemlere -Ar eki getirilir. Ancak *gelmek, bilmek, ölmek, görmek, almak, bulmak, olmak, vermek, varmak, kalmak, vurmak, durmak, sanmak* eylemlerine -Ir eki getirilir. Gotse Delçev (Nevrokop) Türk ağzında bu ek iki varyantlı olup sadece -ır/-ur şeklindedir. Ayrıca söz konusu Türk ağzında “*varmak*” eyleminin kullanılması tespit edilmemiştir: *g'alırım, g'alırsın, g'alır, g'alırsık, g'alırsınıs, g'alıller, bilirim, bilırsın, bilir, bilırsık, bilırsınıs, bilıller, ülurum, ülursun, ülur, ülursuk, ülursunus, üluller, görürüm, görürsun, görür, görürsuk, görürsunus, göruller, alırım, alırsın, alır, alırsık, alırsınıs, alıllar, bulurum, bulursun, bulur, bulursuk, bulursunus, bulullar, olurum, olursun, olur, olursuk, olursunus, olullar, verırım, verırsın, verir, verırsık, verırsınıs, verıller, kalırım, kalırsın, kalır, kalırsık, kalırsınıs, kalıllar, ururum, urursun, urur, urursuk, urursunus, urullar, dururum, durursun, durur, durursuk, durursunus, durullar, sanırım, sanırsın, sanır, sanırsık, sanırsınıs, sanıllar.*

Bilindiği gibi Türkçede ünsüz ile biten çok heceli eylemlere -Ir eki getirilir. Ancak araştırdığımız Türk ağzında bu ek sadece iki varyantlı -ır/-ur'dur. İlk hece dışında kelime içinde ve son kapalı hecede /i/ sesi yerine /ı/

sesi, /ü/ sesi yerine de /u/ sesi kullanılır: *açılırım, açılırsın, açılır, açılırsık, açılırsınis, açılıllar; annatırım, annatırsın, annatur, annatırsık, annatırsınis, annatıllar; ayırırım, ayırırsın, ayırır, ayırırsık, ayırırsınis, ayırullar; ayrılırım, ayrılırsın ayrılır, ayrılırsık, ayrılırsınis, ayrılıllar; bil°ınır, bil°ınırsık, bitiririm, bitırırsın, bitirir, bitırırsık, bitırırsınis, bitiriller; bozulur, bozulullar; çalışırım, çalışırsın, çalışır, çalışırsık, çalışırsınis, çalışıllar; çekilirim, çekılırsın, çekilir, çekılırsık, çekılırsınis, çekililler; çevururum, çevurursun, çevurur, çevurursuk, çevurursunus, çevuruller; dolaşırım, dolaşırsın, dolaşır, dolaşırsık, dolaşırsınis, dolaşıllar; dılrururum, doldurursun, oldurur, doldurursuk, doldurursunus, doldurullar; düşünurum, düşünursun, düşünür, düşünursuk, düşünursunus, düşünuller; evlenırım, evlenırsın, evlenir, evlenırsık, evlenırsınis, evleniller; görünurum, görünursun, görünür, görünursuk, görünursunus, görünuller; kapatırım, kapatırsın, kapatır, kapatırsık, kapatırsınis, kapatıllar; kullanırım, kullanırsın, kullanır, kullanırsık, kullanırsınis, kullanıllar; yaptırırım, yaptırırsın, yaptırır, yaptırırsık, yaptırırsınis, yaptırullar.*

Olumsuz şekillerinde, standart Türkçedeki gibi, birinci tekil ve çoğul kişi biçimlerinde geniş zaman eki düşer, ikinci tekil ve çoğul ile üçüncü tekil kişi biçimlerinde ise /-s/ varyantıyla, üçüncü çoğul kişi biçiminde de /-z/ varyantıyla kullanılmaktadır: *annamam, annamassın, annamas, annamassık, annamassınız, annamazlar; bālamam, bālamassın, bālamas, bālamassık, bālamassınis, bālamazlar; başlamam, başlamassın, başlamas, başlamassık, başlamassınis, başlamazlar; ikamam, ikamassın, ikamas, ikamassık, ikamassınis, ikamazlar; ukumam, ukumassın, ukumas, ukumassık, ukumassınis, ukumazlar; süylemem, süylemessin, süylemes, süylemessık, süylemessınis, süylemezler; büyümem, büyümessin, büyümes, büyümessık, büyümessınis, büyümezler; karşılamam, karşılamassın, karşılamas, karşılamassık, karşılamassınis, karşılamazlar; atmam, atmassın, atmas, atmassık, atmassınis, atmazlar; çekmem, çekmessin, çekmes, çekmessık, çekmessınis, çekmezler; annatmam, annatmassın, annatnas, annatmassık, annatmassınis, anatmazlar; düşünmem, düşünmessin, düşünmes, düşünmessık, düşünmessınis, düşünmezler.*

Cümle içindeki örnekler:

Bilirim niçin istersın göresın beni. (Beni neden görmek istediğini biliyorum.)

Şini giderim sizin eve dūri. (Şu an sizin eve doğru gidiyorum.)

Şamata yapma, bebek uyur! (Sessiz ol, bebek uyuyor!)

Niçin dinnemessın beni? (Niye beni dinlemiyorsun?)

İşimi bitirdim, şini dinnenırım. (İşimi bitirdim, şimdi/şu an dinleniyorum.)

Şini giderim tallaya dūri. (Şimdi tarlaya doğru gidiyorum.)

Yem'āni yemiş, şini uyur. (Yemeğini yemiş, şimdi uyuyor.)

Çocuklar yer yemek. (Çocuklar yemek yiyor.)

Şini konuşmas kimseyle. (Şimdi kimseyle konuşmuyor.)

İster misin gidelim musafirluya? (Misafirliğe gitmek istiyor musun?)

Beni tınar mısın? (Beni tanıyor musun?)

Verdiğimiz bu örneklerde de Gotse Delçev (Nevrokop) Türk ağzında meydana gelen ses değişmelerini görmek mümkündür. Şimdiki zaman çekimiyle ilgili verdiğimiz örneklerdeki ötümsüzleşme, ünsüz düşmesi, ünlülerde daralma gibi ses değişiklikleri ile ilerleyici ve gerileyici benzeşme gibi ses olaylarını görmekteyiz. Bu değişmelerini ise şöyle sıralayabiliriz:

/z/ sesi kelime sonunda kullanılmaz ve z > s olur: *alırsınıs, atarsınıs, açarsınıs, ayırsınıs, bakarsınıs, bālarsınıs, başlarsınıs, benzersınıs, beklersınıs, biçersınıs, bilırsınıs, bitırsınıs, bulursınıs, çalarsınıs, çekersınıs, çekırsınıs, çevurursınıs, dersınıs, dolaşırısınıs, durursınıs, düşünürısınıs, evlenırısınıs, g'alırsınıs, görürısınıs, innerısınıs, isterısınıs, işlerısınıs, karşılarsınıs, kalırsınıs, kapatırısınıs, kavrarısınıs, kullanırısınıs, olursınıs, patlarsınıs, sanırısınıs, uyursınıs, urursınıs, uyursınıs, üdersınıs, verırısınıs, yakalarsınıs, yaptırısınıs.*

/h/ sesi her konumda düşer: *atıllar (hatırlar), esaplar (hesaplar), abelleşir (haberleşir), apşırır (hapşırır), arcar (harcar), aşlarım (haşlarım).*

Son kapalı hecede ince /i/ ünlüsü kalın /ı/ ünlüye dönüşür: *beklerım, beklersın, benzerım, benzersın, biçerım, biçersın, bil°ırsın, çekerım, çekersın, dinerım, dinersın, geçerım, geçersın, giyerım, giyersın, gül°erım, gül°ersın, içerım, içersın, isterım, istersın, işlerım, işlersın, derım, dersın, innerım, innersın, süylerım, süylersın, üderım, üdersın.*

Son kapalı hecede ince /ü/ ünlüsü kalın /u/ ünlüye dönüşür: *düşunurum (düşünürüm), düşunursun (düşünürsün), düşunur (düşünür), düşunursuk (düşünürüz), düşunursunus (düşünürsünüz), düşunuller (düşünürler), görünurum (görünürüm), görünursun (görünürsün), görünur (görünür), görünursuk (görünürüz), görünursunus (görünürsünüz), görünuller (görünürler).*

Kelime başında veya ilk hecede *ö > ü, o > u, e > i* gibi ünlülerde daralma sık görülen bir değişikliktir.

ö > ü değişikliği *süylerım (söylüyorum), güturur (götürüyor), dükersık (döküyoruz), üderım (ödüyorum), öldürür (öldürüyor), ulurum (ölüyorum), üretur (öğretiyorum), üter (ötüyor), üper (öpüyor), ürerım (örüyorum), üksurur*

(öksürüyor), küstekler (köstekliyor), sündürür (söndürüyor) gibi kelimelerde tespit edilmiştir, ancak dönme örneğimde böyle bir daralma söz konusu değildir.

o > u değişikliği *yurulurum* (yoruluyorum), *ukurum* (okuyorum), *utururum* (oturuyorum) örneklerinde tespit edilmiştir, ancak *oyynamak*, *olmak*, *okşamak* örneklerinde böyle bir daralma söz konusu değildir.

e > i değişikliği de kelime başında veya ilk hecede görülen bir değişikliktir: *eğişmek > iğişmek* (*iğişir*), *eskimek > iskimek*, *denemek > dinemek* (*diner*), ancak *eklemek* ve *evlenmek* eylemlerinde bu değişiklik tespit edilmemiştir.

Araştırdığımız Nevrokop Türk ağzında ilginç bir durumla karşı karşıya gelmekteyiz. Yukarıdaki örnek kelimelerden de görüldüğü gibi, 3. kişi çoğul eki son hece ünlüsüne göre değil, ilk hece ünlüsüne göre getirilir: *üluller* (*ölürler*), *göruller* (*görürler*), *bitruller* (*bitirirler*), *çekilller* (*çekilirler*), *çevuruller* (*çevirirler*), *düşunuller* (*düşürürler*), *evlenuller* (*evlenirler*), *görunuller* (*görürler*), *g'alıler* (*gelirler*).

Ünsüzlerin boğumlanma bakımından benzeşmesi de araştırdığımız Türk ağzında çok yaygın bir ses olayıdır:

Kelime içinde ilerleyici benzeşme (-nl- > -nn- değişikliği): *annarsık* (*anlarız*), *innerım* (*inlerim*), *annatırsın* (*anlatırsın*), *dinnerım* (*dinlerim*).

Kelime içinde gerileyici benzeşme (-rl- > -ll- değişikliği). Bu değişiklik eylem kökünde/gövdesinde (*atıllarım* < *hatırlarım*, *topallarım* < *toparlarım*) ve özellikle 3. kişi çoğul çekiminde meydana gelmektedir: *arallar* (*ararlar*), *atıllallar* (*hatırlarlar*), *karşılallar* (*karşılarlar*), *yakalallar* (*yakalarlar*), *bälalallar* (*bağlarlar*), *alıllar* (*alırlar*).

Kelime içinde gerileyici benzeşme (-zs- > -ss- değişikliği): *bakmassık* (*bakmayız*), *başlamassık* (*başlamayız*), *başlamassınıs* (*başlamazsınız*), *buluşmassınıs* (*buluşmazsınız*), *uyumassık* (*uyumayız*), *uyumassınıs* (*uyumazsınız*), *ukumassık* (*okumayız*), *ukumassınıs* (*okumazsınız*), *düşunmessık* (*düşünmeyiz*), *düşunmessınıs* (*düşünmezsiniz*), *geçmessık* (*geçmeyiz*), *geçmessınıs* (*geçmezsiniz*), *çekmessık* (*çekmeyiz*), *çekmessınıs* (*çekmezsiniz*), *annatmassık* (*anlatmayız*), *annatmassınıs* (*anlatmazsınız*), *vermessık* (*vermeyiz*), *vermessınıs* (*vermezsiniz*).

Ünlü uyumuna göre varyantı olmadığını tespit ettiğimiz bir diğer durum da /mi/ soru edatıdır. Bu soru edatı tek varyantlı olup her zaman /mi/ şeklindedir: *annalar mi*, *bälallar mi*, *ukullar mi*, *uyullar mi*, *atallar mi*, *annatıllar mi* vb.

Sonuç

Rumeli Türk ağızları içinde kendine özgü bir yeri olan Gotse Delçev (Nevrokop) Türk ağzında şimdiki zaman ve gelecek zaman ekleri çeşitlilik göstermekte, Türk dilinin tarihî dönemlerinden kalma birtakım ekleri ve şekilleri de kendi bünyesinde günümüze kadar taşımaktadır. Araştırdığımız Türk ağzında yer alan ve göze çarpan bazı özellikler, Türkçenin eski dönemlerini temsil eden arkaik özellikler olarak değerlendirilebilir. Söz konusu ağızda, gelecek zaman için günümüzde kullanılan -(y)AcAk eki yerine Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan “-sA gerek” yapısındaki “gerek” sözcüğünün düşmesi sonucu -sA ekini kullanılması arkaik bir ek olarak kabul etmemiz mümkündür. Şimdiki zaman çekiminde -r, -Ar, -Ir’ın kullanılması gibi özelliklerin var olması da Eski Anadolu Türkçesinin özelliklerinin korunmuş olmasını göstermektedir. Araştırdığımız Türk ağzında eylemlerin gelecek zaman ve şimdiki zaman çekimleriyle ilgili ötümsüzleşme, ses düşmeleri, ünlülerde daralma gibi ses değişimleri ile kelime içinde boğumlanma bakımından meydana gelen ilerleyici ve gerileyici benzeşme gibi ses olaylarını da görmek mümkündür. Gotse Delçev (Nevrokop) Türkçesinin ayırıcı özelliklerinden bazıları kendi bünyesinde geçirdiği olağan gelişmelerden kaynaklandığı ya da dilin arkaik özelliklerin saklanması sonucu ortaya çıkan özelliklerdir.

Kaynaklar

- ADAMOVIĆ, M. (1985). *Konjugationsgeschichte der Türkischen Sprache*. Leiden – E. J. Brill.
- ATALAY, B. (1991). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BEKİR, H. (2019). “Gotse Delçev (Nevrokop) Türk Ağızlarının Ses Özellikleri”. *Balkanistik Dil ve Edebiyat Dergisi*, Cilt 01, Sayı 01, 2019, s. 50-61.
- BEKİR, H. (2019). “Gotse Delçev (Nevrokop) Türk ağzında ünlü uyumlarına aykırı gelen tipolojik durumlar”. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2019. 16 (Eylül), 14-22. DOI: 10.29000/rumelide.606060
- BODROGLİGETİ, A. (1970). “Finite Forms in -ısar / -iser in Fourteenth Century Turkish Literary Documents”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXIII, 167-176.
- DİLÇİN, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜLSEVİN, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜNŞEN, A. (2006). “Anadolu Ağızlarında Farklı Bir Gelecek Zaman Eki ve Çekimi: -ıcı /-ıcı ; -ucu /-ücü”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 1/2 Fall 2006, 54-84.

- GÜNŞEN, A. (2012). “Balkan Türk Ağzlarının Tasnifi Üzerine Bir Değerlendirme”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/4, Fall 2012, p. 111-129, Ankara, 111-129.
- HATİBOĞLU, V. (1981). *Türkçenin Ekleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- HAZAİ, G. (1971). “Anadolu ve Rumeli Ağzlarının Tasnifi Üzerine”, *Voprosi Tyurkologii*, Вопросы тюркологии, К шестидесятилетию академика АН Азербайджанской ССР М. III., Ширалиева, АН Азерб. ССР. Институт языкознания, Издательство “Злм”, Баку, 84-86.
- HAZIRBULAN, T. (2019). “1723 Tarihli Avârız Defterine Göre Nevrekop Kazası”, *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, S.8, Nisan 2019, Erzurum, 93-119.
- JOHANSON, L. (1998). *The History of Turkic, Turkic Languages* (edited by Lars Johanson and Éva Ágnes Csató). London and New York, Routledge, 81-125.
- KARABACAK, E. (2002). *Bergamalı Kadri, Müyessiretü'l – Ulûm*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KILICOĞLU, V. (1954). “Şart Kipi”, *Türk Dili C III* sayı: 29 Ankara.
- KİEL, M. (2007). *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, 33. Cilt, 54-55.
- KORKMAZ, Z. (1995). “Türkçede -acak/-ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, I, Ankara: TDK, 3-11.
- KOWALSKİ, T. (1933). *Les Turcs et la langue turque de la Bulgarie du Nord-Est* (Vol. 16). Gebethner & Wolff in Komm.
- KOWALSKİ, T. (1934). “Osmanisch-Türkische Dialekte, Enzyklopädie des Islam”, IV (S, Z), Leipzig: Leiden, 991-1011.
- MOLLOVA, M. (1999). “Balkanlarda Türk Ağzlarının Tasnifi”, *TDAY, Belleten* 1996, Ankara: TDK, 167-176.
- NÉMETH, J. (1980-1981). “Bulgaristan Türk Ağzlarının Sınıflandırılması Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten* 1980-1981'den ayırtbasım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- SEREBRENNİKOV, B. A. (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ŞAHİN, H. (2006). “Türkçede Şimdiki Zaman Eklerinin Zaman Belirleyicilerle Kullanımı”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 11, 2006/2, 213-221.
- TEKİN, T. (1954). “-Isar Ekinin Türeyişi”, *Türk Dili*, Ankara, 32, 453-455.
- TORUN, Y. (2013). *Türkçede Gelecek Zaman ve Kiplik Özellikleri*, Karahan Kitapevi.
- UZUN, C. (2018). “Balkanlarla İlgili Türkiye’de Yapılmış Çalışmalar”, *Uluslararası Türk Kültürü ve Dili Sempozyumu Bildirileri*, Üsküp, Makedonya, 126-180.

“TEGEREK ALA-TOO'DAKİ” KÖK TÜRK DAMGALARI VE KÖK TÜRK KÜLTÜRÜNÜN TÜRK- İSLAM YAZITLARINDAKİ İZLERİ

Kayrat BELEK*

Özet

Merkezi Asya'daki Türk uygarlığının en parlak dönemi, Kök Türk Kağanlıklarının tarih sahnesine çıkmaya başlamasıyla birlikte meydana gelmiştir. Bu süreçte Türk boylarının bir kısmı yerleşik hayat tarzına geçmeye başlamış ve Merkezî Asya topraklarında önemli Türk şehirleri ortaya çıkmıştır. Dönemin sosyo-ekonomik gelişmesinde büyük rol oynayan bu şehirlerin ortaya çıkması, Türk kültüründe temel bazı gelişmeleri ve yenilikleri de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda Türklerin eski dönemlerden beri kullandıkları tamgalardan hareketle kendilerine has yazı kültürünün oluştuğu dikkati çekmektedir.

Belirtilen hususlar muvacehesinde Kök Türk dönemindeki kaya yazıtlarda, petrogliflerde ve kaya üzerindeki tamgalarda geçen devlet kavramları ve bunların anlamlarının incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Son zamanlarda yapılan arkeolojik kazılardan elde ettiğimiz yeni Kök Türk yazıtları, petroglifler ve boy tamgalarındaki veriler, Türklere ait kültürel mirasın ortaya çıkarılmasında ve söz konusu kavramların anlamlandırılmasında son derece önemli bir yer tutmaktadır. Bu vesile ile elde edilen Kök Türk yazıtların, petrogliflerin ve tamgaların eski Türk inanışları gereği kutsal görülen yer ve dağlarda bulunduğu dikkati çekmektedir. Bu sebepten çalışmamızda Tanrı Dağları'nda yeni keşfedilmiş yazıtlar ışığında Kök Türklerin sosyo-kültürel hayatına ve devlet anlayışlarına yeni tespitler ve yorumlar getirilmeye çalışılacaktır. Bu tespit ve yorumlar yazılı kaynaklardaki ve araştırmalardaki bilgilerle de mukayese edilecektir. Ayrıca söz konusu yazıtların paleografik özellikleri ve tamgaların hangi Türk boylarına ait oldukları üzerinde de durulacaktır.

* Yrd. Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
kairat.belek@manas.edu.kg, kayratbek@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Kök Türkler, Tanrı Dağları, yazıtlar, Tamga/Damga.

KOK TURK STAMPS IN "TEGEREK ALA-TOO" MOUNTAIN AND TRACES OF KOK-TURK CULTURE IN TURKISH-ISLAMIC INSCRIPTIONS

Abstract

The revival of nomadic civilization reached its heyday with the emergence of Turkic Khanate in Central Asia. In the process, part of the Turkish population started settled lifestyle and important Turkic cities emerged in Central Asia. The emergence of these cities, which played a major role in the socio-economic development of the period, brought along some basic developments and innovations in Turkish culture. In this context, it is noteworthy that Turks using their own letters since ancient times have developed their own writing culture.

It is very important to examine the concepts of the state and their meaning in rock inscriptions, petroglyphs and signs on rocks from *K k Türk* period. The Old Turkic inscriptions, petroglyphs, and lacquer data from the recent archeological excavations are very important in revealing the cultural heritage of the Turks and in understanding these concepts. It is noteworthy that the obtained Old Turkic inscriptions, petroglyphs and imprints are found in places and mountains seen sacred to ancient Turkish beliefs. Therefore, this study introduces new explanations and interpretations about K k Türk socio-cultural life and statehood in the light of the newly discovered inscriptions in Tien Shan Mountains. These explanations and interpretations are compared with other written sources and research findings. In addition, the study focuses on the palaeographic features of the inscriptions and on which Turkic tribes the tiles belong.

Keywords: Kök Türk, Tien Shan mountains, inscriptions, tamga/stamps.

GİRİŞ

Tarih  ncesi topluluklardan beri süregelen damgalar Türk kültüründe de önemli yere sahiptir. Merkezi Asya'daki Türk uygarlığının en parlak dönemi, Kök Türk Kağanlıklarının tarih sahnesine çıkmaya başlamasıyla birlikte meydana gelmiştir. Dolayısıyla Kök Türkler, Türk tarihi ve kültüründe temel bazı gelişmeleri ve yenilikleri de beraberinde getirmişlerdir. Bu bağlamda Türklerin eski dönemlerden beri kullandıkları damgalardan hareketle

kendilerine has yazı kültürünün oluştuğu dikkati çekmektedir (Klyāstorniy ve Savinov, 2005; Lattimore, 1951).

Belirtilen hususlar muvacehesinde Kök Türk dönemindeki kaya yazıtlarda, petrogliflerde, sikkelerde ve kaya üzerindeki damgalarda geçen devlet kavramları ve ayrıca, Kök Türk damgalarının anlamlarının incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Son zamanlarda yapılan yüzey araştırmalardan elde ettiğimiz Kök Türk hânedan damgaları ve boy damgalarındaki veriler, Kök Türklere ait kültürel mirasın ortaya çıkarılmasında ve söz konusu kavramların anlamlandırılmasında son derece önemli bir yer tutmaktadır. Bu vesile ile Kök Türk yazıtları, petroglifleri, boy damgaları üzerindeki değerlendirmelerimiz, aynı bölgeden yeni elde edilerek Kök Türk kültürünün devamını sürdüren Hakani yazıtlarındaki Kök Türk kültürünü yansıtan bilgilerle de mukayese edilecektir. Dolayısıyla eski Türk inanışları gereği kutsal görülen yer ve dağlardaki Kök Türk kültür izleri, Türk-İslam kültüründe de “Tengri” ve “kut” gibi kavramlar ile beraber devam ettiği görülür.

Eski Türk kültüründe zamanın akışına göre dört mevsim hayat tarzına sahip olmakta ve bu hayat tarzı boylar tarafından yürütülmekteydi. Bu boylar, uruklardan (soy) ve uruklar da kan bağı olan “tütün”lerden oluşmaktaydı. İçinde birbirleriye akraba olan birçok tütün, uruk ve boylar mallarının kendi mülkleri olduklarını belirtmek için damgalara sahiptirler. Bu işaretler, bir bakıma etnik birimler olan boylar veya urukların siyasî kimliğini de gösterir. Diğer taraftan ise sosyal ve ekonomik yönden halk arasında birçok kolaylığı sağlar (Abramzon, 1999; Graç, 1980).

Bu bağlamda eski Türklerde damgaları, çok kurban kestikleri kutsal yerlerdeki kayalara mülkiyet sahipliğini belirten bir işaret olarak kullanmışlardır (Yatsenko, 2001; Zuyev, 1960; Aristov, 1895: 22; Babayar, 2007: 244). Bu bağlamda yazıtlar, kıymetli askerî aletler, sikke, at koşumları ve kemer gibi değerli eşyaları üzerine ve bunların yanında hayvanlarına da vurmuşlardır (Babayar, 2007: 244). Buna bağlı olarak Yenisey’deki Oçura adlı bir yazıtta: “Yerdeki tamkalıg yılkı buñs(ız erdi)” (yerdeki damgalı atım sayısız idi) denilen bir ifadenin geçmesi, damganın hayvanlara daha o devirlerde vurulduğunu göstermektedir (Malov, 1952: 30; Tekin, 2010).

Kök Türklerdeki Bilge Kagan, Tonyukuk yazıtlarındaki kimliğini taşıyacak şekilde hânedan damga işaretlerinin vurulması, bu damgaların genelde şekillerine göre hususî adları taşıması, bunların siyasî bir amaçla kullanılarak hânedan kimliklerinin de ön plana çıkmasını sağladığı görülür (Alyılmaz, 2005). Nitekim Batı Kök Türklerin (On Ok Budun) hânedan damgası geyik türü “kulca” boynuzuna benzediğinden “kulca damga” olarak da bilinmesi; ve bu damgaların Batı Kök Türk sikkelerinde, yazıtlarında, kaya

üstülerinde çok kullanıldığı görülür (Tabaldiyev ve Belek, 2008: 4-5; Babayar, 2007:244). Bu durumda damgaların gerçekten bir mülkiyet sahipliği yanında Kök Türk hânedan soylarında kimlik meselesinde büyük rol oynadığını belirtmek gerekir.

Nihayet, Türk boylarının hareketlilik ve mülkiyet açısından değerli olan damgaların aslında bir sosyal gösterge aracı olarak da kullanılabilceği işaret ve yazı hatlarıyla da (Türk-İslam) kültürel kimlik aracı olduğu görülür.

Kök Türk Boy Damgaları

Göçebelik veya konar-göçerlilik, zamanın akışına göre dört mevsim hayat tarzına sahip olmakta ve bu hayat tarzı Konar-Göçerler tarafından yürütülmekteydi. Bu Konar-Göçerler soylarda kan bağı olan “tütün” (aile) lerden oluşmaktaydı (Abramzon, 1999). İçinde birbirleriye akraba olan birçok tütün (aile), uruk ve uruular (boy) mallarının kendi mülkleri olduklarını belirtmek için tamgalara ve “en” adlı işaretlere sahiptirlir (Zuyev, 1960; Aristov, 1895: 22;). Bu işaretler bir bakıma etnik birimler olan uruu veya urukların siyasi kimliğini de gösterir. Diğer taraftan ise sosyal ve ekonomik yönden halk arasında birçok kolaylığı sağlar (Soltonoiev, 2003: 169-170; İstoriya Kirgizskoy SSR, 1984:528).

Bu bağlamda konar-göçer topluluklar eski devirlerde “tamga”ları, çok kurban kestikleri yerlerdeki kayalara¹, mülkiyet sahipliğini belirten bir işaret olarak kullanmışlar ve kıymetli askerî aletler, sikke, at koşumları ve kemer gibi değerli eşyaları üzerine ve bunların yanında hayvanlarına da vurmuşlardır (Hudyakov, Tabaldiyev vd, 2002: 124-131; Yatsenko, 2001:s. 84).

Daha sonra siyasi-ekonominin çok geliştiği dönemlerde bu damgalar, *uruulara* göre çeşitlenerek onların elleri altında olan hayvanlarına ve kendilerine bağlı bölgelerdeki kutsal kayalara vurulmaya başlamıştır. Bu bağlamda damgalar konar-göçerlerin kendine ait olan bölgenin ve mülkün kime ait olduğunu gösteren mülkiyet belirtisi idi. Konar-göçerlerde herhangi bir boyun kimliğini taşıyacak şekilde damga işaretlerinin taşınması, bu damgaların genelde şekillerine göre hususî adları taşınması, bunların siyasi bir amaçla kullanılarak boy kimliklerinin de ön plana çıkmasını sağladığı dikkat çekmektedir.

Nitekim Kök Türk Devleti’nin batı bölgelerindeki “On Ok Bodun” veya Batı Kök Türkleri “kulca” tamga işaretini hem sahip oldukları bölgelerdeki kayalara hem de kendilerinin kağanlarının adına vurulan sikkelerde pek çok kullanıldığı dikkati çeker (Tabaldiyev ve Belek, 2008: 4-5; Babayar, 2007:244).

¹ Çiyin-Taş bunun güzel bir örneğidir.

Tegerek Ala-Too'daki Kök Türk Kültürünün Türk-İslam Yazıtlarındaki İzleri

Batı Kök Türklere ait sikkelerde pek çok kullanılan ve Türk-İslam dönemlerinde daha çok Oğuzların Kayı boyu damgası olarak da bilinen, bu “IYI” damganın üst kısmındaki yazıyı da *kū* olarak okuduk. Kâşagarlı Mahmud’un Dîvân Lûgat’t-Türk eserinde “kū” sözü şöyle tanımlanır: *kū insanlar arasındaki şöhret. Bundan külüg bilge denir; şöhret sahibi akil ve bilge demektir* (DLT, 2014:439). Dolayısıyla “kū” sözü Orhon yazıtlarında da aynı anlamda “şan, şöhret, ün” anlamlarında görülür (Tekin, 2010:156).

Kayı damga ve şöhret anlamını bildiren *kū*. (Bulunuş tarihi: 23 Şubat 2020).

Tegerek Ala-Too'daki diğer bir yazı bir satırlık *اسز سنر بو ير قشلاقم* *Esiz senir bu yer kışlakım* şeklinde okuduğumuz yazı da bulunmuştur.

Transkripsiyonu:

Esiz senir bu yer kışlakım

Orijinal Metni:

مقشلاقم بو ير سنر اسز

Yazıtın Tercümesi: Değerli (kutsal) dağdaki bu yer kışlağımdır.

اسز سنر بو ير قشلاقم

“Kiçi Tegerek” yazıtının orijinal görünümü ve çizimi

Yorumlar: Senir (sengir) (sanır), (sınır) سنر: Metnin ikinci kelimesi Karahanlı Türkçesiyle سنکر olarak yazılması gerekir ve نك “sanır nün” şeklinde okunması gerekirdi. Bu vesile ile anılan kelime Karahanlı Türkçesinden geldiği gibi günümüzde de aynı anlamda “dağın tepesi” veya uç bölge veya dağın kırı olarak bilinen - “sınır” manalarını da taşımaktadır. Mesela, Divan-ü Lûgat-it-Türk’te Karahanlı sınır bölgelerine “kancak sengir”- Kıpçaklarla sınırlı bir şehir adı; “kara sengir” – “Barsgan” yakınlarındaki yer ismi olarak bilinmekte ve bu adı geçen yer isimleri de Karahanlıların kuzey kavimleriyle sınırları idi.

اسز Esiz: Metnin başındaki ilk kelime “esiz” anlamında okunur. Ancak daha doğrusu günümüzdeki Doğu Türkistan’daki Kırgız ve bazı Türk

diyalektiklerinde اسز “asız” veya “esiz” – *kutsal, saadetli, saygı değer, muhterem* anlamlarını veren sözden kaynaklanmaktadır (Sıdık, 1986: 72; Mukambayev, 2009: 155). Dolayısıyla adı geçen kelime bir taraftan Arapçadaki عزیز “aziz” sözünden dil telaffuzuna göre türetilmiş de olabilir. Fakat bu kelimenin kökü Eski Türkçedeki “esiz” sözünden de geldiği kanısındayız. Çünkü Eski Türkçedeki “esiz” sözü de *saygı değer, değerli* anlamını vereceği de bilinmektedir (Useev, 2019:39).

Kışlık قشلاق veya قشلاغ: Divan-ü Lügat-it-Türk’te konar-göçerlerin kış mevsimlerinde karın az yağdığı ve güneş olan yerlerine “kışlak” dediği ifadesi verilmiştir (DLT, 2014:207). Dolayısıyla anılan Tegerek Ala-Too bölgesi Divan-ü Lügat-it-Türk’teki “kışlak” kelimesindeki açıklama gibi kış mevsimleri konar-göçer hayat için elverişli bir bölgedir.

Nihayet Tegerek Ala-Too’daki yazıtların içeriği genel itibariyle Kök Türk metinlerine oldukça benzemektedir. Bu anılan yazıtlardaki damgalar İslamiyet öncesi Türk kültür ve sanat eserleri için birer belge hüviyeti taşırlar. Kısacası Türk-İslam yazıtları, İslamiyet öncesi yazıtları ve boy tamgaları yapıldıkları devrin inanışlarının, adetlerin ve sanat geleneklerinin, bunun yanında sosyo-ekonomik ve siyasi şartlarının müşterek mahsülüdür.

Kök Türk dönemine ait Tanrı Dağlarındaki Damgalar

Isık-Göl, “Tegerek Ala-Too” kaya üzerindeki damga. (Bulunuş tarihi: 02 Nisan 2019).

Isık-Göl, “Tegerek Ala-Too” kaya üzerindeki damga. (Bulunuş tarihi: 02 Nisan 2019).

Sikkeler

Türkeşler. (Foto. Kamışev) Kırgızistan.

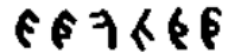

Türkeşler. (Foto. Kamışev) Kırgızistan.

Türk-Moğol (Cengiz Han) Kaanlık Tamgalar

Tarak Tamga veya Sultan Tamga.

Yenisey ve Orhon Yazıtlarındaki ince “g” tamgası.

Hun ve Kök Türkde kullanılan
“S” damga işareti (Bulunuş tarihi:
23 Şubat 2020).

Kaydu Han Damga.
Bulunuş tarihi: 2018.
Kırgızistan, Narın.

Ulu Kaan Ugedey
ve Kaydu Han
damgaları.

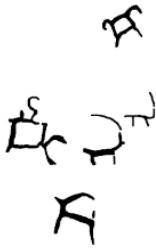
Batı Kök Türk Kağanlık Damga
koç boynuzu veya kulca damga

Batı Kök Türklerinin
“Otrar”. (bk. Babayar,
2007)

Karahanlıların ilk
dönemi

Batı Kök Türk Kağanlık “kulca” ve İkinci Gök Türk Kağanlık
“teke” tamgaya benzer kağanlık tamgalar. (Bulunuş tarihi: 21
Mart 2020).

Bilge Kağan
“Teke” damga

Kaynaklar

- Abramzon, S. M. (1999). *Kırgız cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*. Bişkek.
- Alyılmaz, C. (2005). *(Kök)türk Yazıtların İzinde*, Ankara, 2005.
- ____ (2016). *Gobu’’stan’ın Gizemi*. Ankara.
- ____ (2005). *Orun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara.
- Aristov, N. A. (1895). *Opıt Vıyasneniye Etničeskogo Sostava Kirgiz-Kazakov Bolşoy Ordı i Karakirgizov*. Tipografya S. N. Hudekova. Sankt-Petersburg, s. 22.
- Babayar G. (2007). Göktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu. Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, s. 244.
- Barthold V. V. (1963). *Soçineniya*. 1.Cilt. İzd. Nauka. Moskova-Leningrad. S. 79.
- DLT (2014). *Divânu Lugâti’t-Türk: Giriş - metin - çeviri - notlar - dizin/ Kâşgarh Mahmud; hazırlayanlar: Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Graç , A. D. (1980). *Drevniye Koçevniki v Tsentre Azii*. Moskva.
- Hudyakov, Y. S. Tabaldiyev, K. Ş. Soltobayev, O. A. (2002). “Kompleks Pamyatnikov s Runičeskimi Nadpisyami v Mestnosti Kok – Say v Koçkorskoj Doline na Tyan – Şane”. *Arheologiya Etnografiya i Antropologiya Evrazii*. Novosibirsk, s. 124-131;
- Klyaştornyı, S. G. Savinov, D. G. (2005). *Stepnie İmperii Evrazii*. St.-Petersburg.
- Lattimore, O. (1951). *Steppes of Mongolia and The Characteristics of Steppe Nomadism*, The Bobbs-Merrill Reprint Series in The Social Sciences. The New York.
- Malov S. E. (1952). *Yeniseyskaya Pis’mennost Tyurkov*. Teksti i Perevodi. İzd. Akad. Nauk SSSR. Moskova-Leningrad. S. 33.
- Sidik, Mulla Osmanalı, (1986). *Muhtasar Tarih Kırgızıya*, Ürümçü. s. 72.
- Soltooev, B. (2003). *Kırgız Tarihi*, Bişkek, s. 169 - 170;
- Tabaldiev K. Belek K. (2008). *Pamyatniki Pis’mennosti na Kamne Kırgızstana*, Bişkek. s. 336.
- Tekin, T. (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara.
- Useev N. (2019). “Köktürk Harfli Yazıtlardaki ‘Esiz’ Kelimesi Üzerine”, *Dil Araştırmaları/Language Studies Uluslararası Hakemli Süreli (Altı Aylık) Dergi*, ISSN: 1307-7821 Sayı: 24 Bahar. S.31-42.
- Yatsenko S. A. (2001). “*Tamgi i Političeskaya İstoriya, Genealogiya Aristokratičeskih Klanov Sarmato-Alanov*”. *Znaki – Tamgi*. Moskva.
- Zuyev, Y. A. (1960). *Tamgi Loşadey iz Vassalnih Knyacestv*, Novie Materiyalı po Drevney i Srednevekovoy İstorii Kazahstana. Alma-Ata.

ESKİ VE ORTA TÜRKÇE FİİLLERİN ANLAMSAL SINIFLAMASI ÜZERİNE

Ertan BESLİ*

Öz

Bilimde ortaya çıkan sınıflamalar sistemli bir yapı çözümünü esasına dayanır. Anlam bilim incelemesiyle fiillerin anlamsal sınıflamasının yapılabilmesi için bir cümleyi oluşturan anlamsal yapıların ortaya konması gereklidir. Eski ve Orta Türkçe fiillerin anlamsal sınıflamasında da anlamsal yapıların belirlenmesi önemlidir. Bildirimiz “Eski ve Orta Türkçe fiillerin anlamsal sınıflandırılması, Türkoloji bilimi araştırma yöntemleri kullanılarak tarihî metinlerin analizi ile çağdaş anlam bilimin bulgusu olan anlamsal yapılar belirlenerek yapılabilir” varsayımı üzerine temellenmiştir. Bir cümlede fiil yönetici unsurdur. Yüklem işlevindeki fiil etrafında çeşitli boşluklar açar. Söz konusu boşlukları fiilin belirlediği durum ekli tamlayıcı almış öğeler doldurur. Bu yaklaşım dil bilimde yeni teoriler ortaya çıkarmıştır. Bağımsal dil bilgisi, evrensel dil bilgisi, istem bilgisi, durum dil bilgisi, yönetim ve bağlama teorisi gibi dil bilimsel yaklaşımlar fiil yönetiminde cümlenin diğer öğelerinin belirlendiği verisinden yola çıkarak geliştirilmiştir.

Durum adın cümle içinde bulunduğu dil bilgisi şekli, yalın veya eklerle genişletilmiş olarak aldığı geçici durum olarak tanımlamıştır (Korkmaz, 2003, s. 73). Tamlayıcılar belirli bir sayıda bulunup bir fiile istem ilişkisiyle bağlı olan zorunlu unsurlardandır (Helbig ve Schenkel, 1991, s. 40). Eski ve günümüz Türkçesinde bir fiilin yönettiği katılanlara gelen tamlayıcılar durum eklidir ya da cümlede özne işlevindeki öğeyi belirtmek için fiile gelen kişi ekleri aracılığıyla fiilin açtığı istem boşluklarını doldurur. Fiillerin bir cümleyi oluşturmak için aldıkları öğeler (durum ekli tamlayıcılar) anlam bakımından bazı niteliklere sahiptir. Bu niteliklerin çözümlenmesi ve sınıflanması neticesinde bir cümlenin anlamsal yapısı ortaya konabilecektir. Zira bir

* Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, ertanbesli@hotmail.com.tr

sistemi çözebilmek için o sistemi oluşturan öğelerin yapılarının ve işlevlerinin çözümlenmesi ve betimlenebilmesi gereklidir.

Anahtar Kelimeler: Eski ve Orta Türkçe, anlam bilimsel sınıflama, istem, dil bilim, anlamsal roller.

On Semantic Classification of Old and Middle Turkish Verbs

Abstract

Classifications emerging in science are based on a systematic structure solution. It is necessary to reveal the semantic structures that make up a sentence in order to make the semantic classification of verbs with semantic analysis. It is also important to determine the semantic structures in the semantic classification of Old and Middle Turkish verbs. Our paper is based on the assumption that “Semantic classification of verbs in Old and Middle Turkish can be done by analyzing historical texts by using Turcology research methods and determining semantic structures which are the findings of contemporary semantics”.

The situation is defined as the form of grammar in which the noun is in a sentence, as a temporary state in which it is taken simply or expanded with suffixes (Korkmaz, 2003, p. 73). Complements are among the compulsory elements that are in a certain number and are connected to a verb with a request relation (Helbig and Schenkel, 1991, p. 40). In the old and present Turkish, the complements that come to the participants are attached to the case or the person who comes to the verb to indicate the element that functions as the subject in the sentence fills the request gaps opened by the verb through the affixes. The items that verbs take to form a sentence have some qualities in terms of meaning. As a result of the analysis and classification of these qualities, the semantic structure of a sentence can be revealed. Because, in order to solve a system, it is necessary to analyze and describe the structures and functions of the elements that make up that system.

Keywords: Old and Middle Turkish, semantic classification, valency, linguistics, semantic roles.

1. GİRİŞ

Günümüze değin çağdaş ve tarihî Türk lehçeleri üzerine yapılan fiil sınıflamalarında fiilleri basit, birleşik ve türemiş olarak ayıran yapı sınıflaması ön plandadır. Fiiller aldıkları çatı eklerine ve çekim eklerine göre de sınıflanmıştır. Bu konudaki *anlamsal sınıflamalarda* ise yaygın olarak fiiller *kılış, oluş* ve *durum* olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Günümüze dek fiillerin geçtikleri bağlamların *içeriği, niteliği* gibi özellikleri ön plana alan *tematik sınıflamalardan* bazıları şu şekildedir: Levin, İngiliz dilindeki fiilleri sınıflarken anlamdan yola çıkmış ve fiilin anlamının söz dizimsel davranışını etkilediğini ve fiilleri analiz etmede önemli bir etken olduğu varsayımından hareketle 49 ana fiil sınıfı için alt tematik fiil grupları da oluşturmuştur (Levin, 1993, s. 111-276). Özönder, Tatar Türkçesindeki fiilleri alt gruplu olarak 11 ana sınıfa ayırır (Barutçu Özönder, 1999, s. 57). Şirin, Eski Türk Yazıtlarında geçen fiilleri tematik olarak 23 ana başlıkta sınıflar. Araştırmacı ana grupları ayrıca alt başlık olarak oluş ve kılış fiilleri şeklinde ayırır (Şirin, 2016, s. 598-619). Doğan, Türkiye Türkçesinde fiillerin anlam bilimsel yapı sınıflamasını, anlam bilimsel açıdan süreç, sürece katılan üyelerin yüklendiği anlamsal roller ve sürecin gerçekleştiği şartları dikkate alarak yapar ve Türkiye Türkçesi için 72 anlam bilimsel yapı tespit eder. Araştırmacı gerçek anlam bilimsel fiil sınıflandırmasının anlam bilimsel yapı sınıfları altında temel ve alt süreç tiplerinin belirlenmesiyle yapılabileceğini belirtir (Doğan, 2017, s. 223, 251).

2. FİİLLERİN ANLAMSAL SINIFLAMASI İÇİN TEORİK ZEMİN VE YÖNTEM

Dil bilim, anlam bilim ve istem bilgisinde kullanılan anlamsal roller bir cümlelin anlamsal yapısının çözümlenmesinde kullanılmaktadır. Anlamsal rollerin tanımı için şu açıklamalara yer verilebilir: Bir fiilin aldığı öğeler *eden, etkilenen, faydalanan, konu, söyleyen* ve *alıcı* gibi bazı anlamsal rolleri yüklenir. Anlamsal rolleri yüklenebilen durum ekli tamlayıcılar aracılığıyla istem boşlukları söz dizimsel düzeyde doldurulabilir. Seçimlik öğeler, ise fiilin belirttiği olay ya da sürecin farklı zaman ve mekân gerçekleşmeleri hakkında bilgi verir (Allerton, 1982, s. 57, 58).

Anlamsal istemin çözümlenmesi için dört yaklaşım vardır: anlamsal roller, anlamsal tamlayıcılar, anlamsal kategoriler (kişi, nesne, güç vb.) ve fiilin niteliklerinin açıklanması. (Götz-Votteller, 2007, s. 38). Eski ve Orta Türkçe fiillerin anlamsal sınıflama metodolojisi; anlam biliminin bulgusu olan tarihî metinlerin istem bilgisi, anlamsal roller, anlamsal tamlayıcılar, anlamsal kategoriler, fiillerin nitelikleri, Türkoloji biliminin klasikleşmiş metin bağlamından fişleme ve analiz gibi yöntemleri birleştirerek ortaya konulabilir düşüncesindeyiz. Ayrıca konu üzerine tarihi metinler üzerinden bir

kitap çalışmamız devam etmektedir. Araştırmamızda öncelikle çalışmamızda kullanılan anlam bilgisi ile ilgili terminoloji tanımları verilecektir. Eski ve Orta Türkçe fiillerin *anlamsal yapısının* ortaya konmasında *anlam bilim* ve *istem bilgisi* uyarınca bir fiilin anlamında kodlu olarak bulunan *anlamsal istemlerin, anlamsal tamlayıcıların, anlamsal kategorilerin* ve *anlamsal rollerin* metin bağlamından nasıl elde edileceği açıklanacak ve örnek cümleler çözümlenerek uygulamalı olarak gösterilecektir. Söz konusu işlemlerin sonucunda Eski ve Orta Türkçe fiillerin *anlamsal yapıları* ortaya çıkacaktır. Böylece *anlamsal yapıların* fiillerin ait olduğu *anlam sınıfını* nasıl belirlediği açıklanabilecektir.

İstem kavramı dil bilimciler tarafından çeşitli tanımlar ile açıklanmıştır: Söz konusu kavram bir kelimenin başka kelimelerle birlikte daha geniş dil bilgisel birliklerde yer alabilmesi yeteneğidir (Herbst, Heast vd., 2004, s. vii). İstem, bir eylemin kendine bağımsallık ilişkisiyle bağlı öge (katılan) sayısıdır (Tesnière, 2015: 239). Eylemlerin aldıkları öge sayıları farklıdır. Bu kavrama öncülük eden önemli teorik gelişmelerden bağımsal dil bilgisinde bir cümlenin fiil yönetiminde olduğu, fiilin belirlediği ve yönetebildiği öge sayısının da o fiilin istemi olduğu bildirilir. Böylece bir fiil ile belirlediği öğelerin arasındaki bağımlılık ilişkisi sayesinde söz diziminin belirlendiği bildirilir (bk. Tesnière, 1959). İstem bilgisi üzerine araştırma yapan çağdaş dil bilimcilere göre bir fiilin sözlük anlamını belirlemek gereklidir. Bu şekilde fiillere ait istem bilgisi, bir cümledeki söz dizimsel yapı nitelikleri ve anlamsal roller tespit edebilir (Ágel ve Fischer, 2010, s. 243).

Saha araştırmacıları tarafından istem alabilen öğeler istem düzeylerine göre incelenir. Genellikle üç aşamalı istem düzeyi kabul edilmiştir (Ayrıntılı bilgi için bk. Ruzicka, 1978, s. 48, Allerton, 1982; Helbig, Schenkel, 1991, s. 60-66). Fiiller istem alma gücü en yüksek öğelerdir. Fiilleri *mantıksal, anlamsal* ve *söz dizimsel* olarak üç istem düzeyinde incelemek gerektiğini düşünüyoruz (Helbig, Schenkel, 1991). *Mantıksal istem düzeyi* bir fiilin açtığı istem boşluklarını ve istem sayısını ifade eder (Ninio, 2006, s. 13). Yani bir fiilin derin yapıdaki istem bilgisi bu şekilde elde edilebilir ve bir cümlenin söz dizimindeki görünümüne kadar olan süreçte geçirdiği dönüşüm ve taşınım işlemlerini tespit etmek mümkün olur. *Söz dizimsel istem düzeyinde* bir fiilin istemi, yönetebildiği tamlayıcıların biçimi ve alabileceği *tamlayıcıların* sayısıdır (Herbst ve Roe, 1996, s. 181). Helbig'e göre ise bu düzey anlamsal ilişkilerin dolaylı bir yansıması olup bir fiilin anlamı aracılığıyla belirlenir (Götz-Votteler, 2007, s. 38). Adı geçen düzeyde de fiillerin etrafında açtığı boşlukları dolduran *katılanların* yapı bilgisi, birbiriyle ve yüklemle ilişkileri ve cümlenin anlamına ek bilgi getiren diğer yardımcı öğelerle beraber söz dizimsel görünümü, özellikleri ve fiilin yönetimindeki öğelerin üstlendiği anlamsal roller cümlenin anlam yapısını ortaya çıkarır. Bir fiilin cümleyi

oluşturmak için etrafında açtığı boşluklar yalnızca mantıksal ve söz dizimsel tamlayıcıların biçimiyle değil, bunların bazı anlamsal niteliklerini de belirten *anlamsal roller* ile doldurulur. Bu şekilde bir fiil anlamsal bakımdan tamamlanır. Bu durum da *anlamsal istem düzeyini* ifade eder. Temelde *anlamsal roller*, *anlamsal nitelikler*, *anlamsal sınıflar* ve *belirli bir fiili betimleme* olmak üzere dört çeşit *anlamsal istemi* açıklama yaklaşımı söz konusudur (Götz-Votteler, 2007, s. 38).

Durum, *anlamsal tamlayıcılar* ve *anlamsal kategori* kavramları fiillerin ait olduğu anlamsal sınıfın belirlenmesinde önemlidir. *Durum*, adın cümle içinde bulunduğu dil bilgisi şekli, yalın veya eklerle genişletilmiş olarak aldığı geçici durum olarak tanımlamıştır (Korkmaz, 2003, s. 73). *Tamlayıcılar* belirli bir sayıda bulunup bir fiile istem ilişkisiyle bağlı olan zorunlu unsurlardandır (Helbig ve Schenkel, 1991, s. 40). İstem bilgisinde tamlayıcıların karşılığı olan kavram zorunlu ve seçimlik istemlerdir. Eski ve günümüz Türkçesinde bir fiilin yönettiği katılanlara gelen *tamlayıcılar* durum eklidir ya da cümlede özne işlevindeki ögeyi belirtmek için fiile gelen kişi ekleri aracılığıyla fiilin açtığı istem boşluklarını doldurur. Fiillerin bir cümleyi oluşturmak için aldıkları öğeler (durum ekli tamlayıcılar) anlam bakımından bazı niteliklere sahiptir. Türkçede ek olarak işlev gören söz konusu tamlayıcılar fiilin ve cümlelerin anlamsal ve dil bilgisel olarak çözümlenmesinde önemlidir. Bu tamlayıcıların anlamsal, yapısal ve söz dizimsel çözümlenmesi sonucu cümle ve anlam yapısı hakkında veriler elde edilir. Araştırmamızın uygulama kısmında bir fiilin aldığı tamlayıcıların niceliği, istem bilgisi sahasında kullanılan ayraç (zorunlu istem göstermek için) ve parantez (seçimlik istem göstermek için) işaretleriyle gösterilmiştir: [1]; [2]; [2]+(1); [1]+(1) vb. Anlamsal kategoriler anlam ve istem bilgisine göre bir cümleyi oluşturan öğelerin anlam bakımından girdiği sınıfı (+/- canlı, insan, +canlı; -canlı) belirler. Sözelimi “+” işaretinden sonra gelen canlı terimi insan ya da hayvanı işaret ederken “-” işaretinden sonra gelen canlı terimi cansız varlıkları betimler. Çalışmamızın sınırlarını göz önüne alarak söz konusu anlamsal kategori bilgisi geleneksel söz dizimi çözümlenmesinde kullanılan soru kelimeleri aracılığıyla yapılmıştır:

[1] → [kim, ne]; [2] → [kim]+[kim(i)]; [3] → [kim]+[kime, neye]+[ne(yi)]

...

Bir fiilin anlamsal kategorisi betimlenirken “kim” soru kelimesi İNSAN, “ne” kelime biçimi ise HAYVAN ve CANSIZ varlıkların ifadesi için kullanılmıştır. Günümüz Türkçesine göre “kim, kimi, kimde, ne, neyi, nereye” soru kelime şekilleriyle incelenen fiilin anlamsal nitelik ve kategori belirlemesi yapılırken aldığı durum ekli tamlayıcı da gösterilmiştir.

Bir fiilin niteliği tanımlanırken anlamsal roller, anlamsal kategoriler ve istem bilgisine yer verilir. Araştırmamızın sınırları içerisinde bir fiilin anlamsal nitelikleri vasıtasıyla tanımını verirken canlı, cansız, bir kimse, bir şey vb. anlamsal kategoriler kullanılmıştır. Anlamsal istem, anlamsal roller, anlamsal kategoriler ve fiilin niteliğinden doğan yeni anlamlar gösterilmiştir. Örneğin; **kabiş- kaviş-** ‘(İnsan, nesne vb için) birleşmek, kavuşmak’ (T 1 G 5, MS 26 11-12; Wilkens, 2021, s. 347).

İstem bilgisi uyarınca fiillerin yönetim çerçevesinde bulunan öğelerden bazıları zorunlu olarak cümlede bulunur. Söz konusu öğeler cümlede bulunmadıklarında cümle anlamsal ve dil bilgisel açıdan eksik kalır. İstem bilgisinde cümlenin tamamlanması için fiilin yönetiminde zorunlu olarak bulunan bu öğelere *zorunlu istem* denir. Ayrıca cümlede bulunması zorunlu olmayan öğeler vardır. Bu öğeler de fiilin açtığı boşlukları doldurabilir. Ancak söz konusu öğeler cümleden çıkarılsa bile dil bilgisel ve anlamsal olarak yanlışa sebep olmaz. İşte bu zorunlu olmayan öğelere fiilin *seçimlik istemi* denir. Bu istem türü de fiilin anlamında kodlu olup fiilin yönettiği cümle hakkında ek bilgiler verir. Her fiilin alabildiği *seçimlik istemler* ve *zorunlu istemler* farklılık gösterebilir. Cümledeki fiillerin açtığı boşlukları dolduran zorunlu ve seçimlik istemlerin dışında her türlü fiil hakkında ek bilgi veren genelde zarf tümleci işlevi görüp bulunma durum ekli tamlayıcısı alan ve *yer* anlamsal rolünü üstlenen yardımcı öğeler de bulunur (Ayrıntılı bilgi için bk. Tesnière, 2015, s. 97; Fillmore, 2003). Bunun için fiillerin anlamsal sınıflamasında öncelikle bir fiilin anlamında kodlu olarak bulunan *anlamsal roller*, ve araştırılan fiille ilgili ek bilgi veren *seçimlik istemler* tespit edilmelidir. Bu çalışmanın verilerini elde ederken Göktürk, Yenisey, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi eserlerinin taranması sonucu oluşturmakta olduğumuz “Eski Türkçe Fiillerin İstem Sözlüğü” adlı çalışmamızın örneklerini araştırmamızın sınırlarına indirgeyerek faydalandık. Eski Türkçe cümlelerin anlam yapısının ve istem bilgisinin çözümü sonucu oluşacağını düşündüğümüz Eski Türkçe fiillerin anlamsal sınıflamasını yapabilmek için Türkoloji biliminden, sahanın dil yadigârlarından, araştırmalarından, dil bilimden, anlam bilimden, istem bilgisinden elde ettiğimiz veri ve bulgulara dayanarak teorik ve uygulamalı bir yöntem sunma gayretinde olduk.

3. UYGULAMA

1. [Eden]

karış- ‘(birbirine) karışmak, karşı çıkmak; kavga etmek’ (TT I 71, KTR 25 19b3, DLT 260; OTWF 558)

[1] → [kim, ne]

ikki begler karıştılar

“**İki bey** ihtilafa düşüp dövüştüler” (DLT 260).

katıgla- ‘Bir işi başarmak için çabalamak’ (Hüen-ts 150).

[1] → [kim]

ayaların kavşurup katıgılap

“Avuçlarını kavuşturup çabalayıp” (Hüen-ts 150).

2. [Etkilenen]

öl- ‘ölmek’ (KT G 6, KB 444; EDT 125)

[1] → [kim, ne]

yağı yetse öndün **usallar** ölür

“Düşman gelse, önden **gafiller** ölür” (KB 444).

karar- ‘kararmak’ (DLT 253; OTWF 501)

tön karardı

“**Elbise** vb. şeyler karardı” (DLT 253).

3. [Deneyimci]

[1] → [kim, ne]

birik- ‘(kalp, yürek, gönül vb. için) birleşmek, bir olmak’ (TT I 136, KB 5617; OTWF 493)

iki köñül birikdi

“**İki kalp** birleşti” (TT I 136).

ıgla- yıgla- ‘ağlamak’, (KB 5644, OTWF 451)

yazuklar için yıgılasa men ünün

“Günahlarım için yüksek sesle ağlasam” (KB 5644).

4. [Güç]

bat- ‘(Güneş, Ay, yıldızlar için) batmak, gözden kaybolmak’ (ŞU D1)

[1] → [ne]

kêçe **ay** [b]atar erikli sünüşdim

“Gece **ay** batarken savaştım” (ŞU D 1).

5. [Değer]

art- ‘artmak, çoğalmak’ (KB 5802; UWNEU 76)

[1] → [kim, ne]

du ‘a artsu edgü uzun yaşına

“İyi uzun yaşına (iyi ve uzun bir ömür için) **dua** artsın” (KB 5802)

5.1. [Değer]+(Miktar)

art- ‘artmak, çoğalmak’ (KB 349; UWNEU 76)

[1]+(1)→ [kim, ne]+(ZÖ)

isizniñ küniye miñ artar muñı

“Kötünün sıkıntısı *her gün bin* artar” (KB 349) .

6. [Konu]

kabış- kavış- ‘(İnsan, nesne vb için) birleşmek, kavuşmak’ (T 1 G 5, MS 26 11-12; Wilkens, 2021: 347)

[1] → [kim, ne]

a. **buçegü** kabışsar kaltaçı biz

“**Bu üçü** birleşirse çaresiz kalacağız” (T 1 G 5).

b. **ayasın** kavşurup (inçe) (tip) ötünür

“**Ellerini** kavuşturup *hürmetle* (şöyle) der (MS 26: 11-12).

7. [Süreç]

bedü- ‘(insan, hayvan ya da bitki vb. için) büyümek’ (KB 289, 435, 2643; EDT 299)

[1] → [kim, ne]

neçe **er** bedüse baş ağrığ bedür

“**insan** ne kadar (nice) büyürse baş ağrısı da büyür” (KB 435)

8. [Söyleyen]

[1] → [kim]

kıķır- ‘bağırarak’ (U IV 36-89)

ķatıg ünin kıķıra

“Yüksek sesle bağırarak (U IV 36-89).

9. [Konu]

[1] → [kim]

ak- ‘(ordu, insan topluluğu için) akmak, akar gibi gelmek’ (DLT 2015: 545)

yağı akdı

“**Düşman birlikleri** geldi” (DLT 2015: 87).**10. [Ürün]**

[1] → [kim, ne]

toğ-, toğ- ‘doğmak, dünyaya gelmek’ (KB 1210; EDT 465)**toğuğlı neçe** toğdı“**nice doğanlar** doğdu” (KB 1210).**11. [Tamamlayıcı]**

[1] → [ne]

ķarar- ‘kararmak’ (AY 617 8, DLT 253, OTWF 501; Wilkens, 2021: 335)Söz konusu *ķarar* fiili *ķara:+r-* şeklinde açıklanır (G. Clauson, 1972: 663).**buluğ yıņak** barça bütürü karartı“**Her taraf** tümüyle karardı” (AY 617 8).**tün** ķarardı“**Gece** karardı” (DLT 253).**12. [Eden]+[Etkilenen]****A1: artat-** ‘bozmak, bozdurmak, dağıtmak; tahrip etmek’ (KT D 22; OTWF 763)

[2] → [kim, ne]+[kim(i), ne(yi)]

ēliņin törüğ(i)n k(i)m (a)rta(t)tı

“*Devletini töreni kim bozdurabilirdi*” (KT D 22).

A2: artat- ‘kirletmek’ (DLT I 203, OTWF 763)

[2] → [kim]+[kimde]

ögüngüçi üminde artatur

“**Kendini öven, donunu** (*donunda*) kirletir” (DLT I 203).

aşan- ‘yemek yemek’ (MS 109 8; UWNEU 94)

[2] → [kim]+[ne(yi)]

12.1. [Eden]+[Etkilenen]+(Araç)

A1: arı- ‘(Bir şeyi) temizlemek’ (KB 2108, UWNEU 67)

[2]+(1) → [kim]+[ne(yi)]+(neyle)

arığsıznu yalñuğ suwun yup arır

“**insan kiri suyla** yıkayıp arıtır” (KB 2108).

12.2. [Eden]+[Etkilenen]+(Faydalanan)

A2: arı- ‘(Kleşa, günah vb.) arıtmak’ (KB 5128, UWNEU 67)

[2]+(1) → [kim]+[ne(yi)]+(kimden)

köñül til arıttıñ

“**gönül dil** arıttın” (KB 5128).

13. [Eden]+[Konu]

bul- ‘(bir kimse, bir şey) bulmak’ (IB 23, KB 693; EDT 332)

[2] → [kim]+[kim(i), ne(yi)]

oğlan kekük tezekin bultı

“**Oğlan kartal tezeğini** buldu” (IB 23).

14. [Eden]+[Hedef]

bak- ‘(birisine, bir şeye) bakmak’ (KB 6218; EDT 311)

[2] → [kim]+[kime, nereye]

yaşıl köke baqtı

“**mavi göğe** baqtı” (KB 6218)

14. 1. [Eden]+[Hedef]+(Yer)

katıġlan- ‘(bir Şey ya da bir kimse için) uġraŐmak, çalışmak; gayret etmek’ (AY 167-168/18 2; EDPT 600)

[2]+(1) → [kim]+[neye]+(nerede)

...burkan kutu içun *uç törlüg klnglk nomlarta edgü kılınka* katıġlansarlar..

“...Buda kutsallıġı için *türlü gönüllü oġretilerde iyi davranıŐa* gayret etsinler...” (AY 167-168 18 2).

14. 2. [Eden]+[Hedef]+(Kaynak)

kel- ‘(bir yere) gelmek, ulaşmak (KT D 28, 37, AY 19 13, DLT 241, KB 3695; EDPT 715)

[2]+(1) → [kim]+[kime, nereye (doġru)]+(nereden)

a. **zm** *dnyadın* katı keldi **ber**

“**zm** *dünyadan* katı **buraya** geldi” (KB 3695).

b. **er ewke** keldi

“**Adam ev vb. yere** geldi” (DLT 241).

14.3. [Eden]+[Konu]+(Hedef)

keltür- ‘(bir kimse, bir Şey) getirmek, ulaştırmak’ (HamTouen 18 6, DLT I 194, II 195, OTWF 805; Wilkens, 2021: 355)

[2]+(1) → [kim]+[kim(i), ne(yi)]+(kime, nereye)

ol maŐa at keltrdi

“**O bana at** getirdi” (DLT II 195).

15. [Eden]+[Gzergh]

aş- ‘(daġ, orman, nehir vb.) aşmak, geçmek’ (KT D 17, BK D 27, UWNEU 91)

[2] → [kim]+[kim]

kögmen aşa

Kögmen aşarak” (KT D 17).

16. [Eden]+[İçerik]

boŐur- ‘(bir kimseye) oġretmek, akıl vermek’ (KT G 7, AY 263 11; OTWF 712)

[2] → [kim]+[ne(yi)]

(a)nta (a)ń(ı)ğ kişi (a)nça boşgurur ermiş

“Orada kötü kişiler şöyle öğretirmiş” (KT G 7).

17. [Eden]+[Kaynak]

A1: başla- (2) ‘(bir yerden işe) başlamak’ (Hüents 8, OTWF 432)

[2] → [kim]+[nereden]

ol ülüşte *nigranti bir körüm körkitmekdin* başlayur

“O bölümde *Nigranti'nin bir görünüşünü göstermekten* başlıyorlar” (Hüents 8).

18. [Eden]+[Yer]

bekle- ‘(bir kimseyi, ya da bir şeyi bir yerde) beklemek’ (MS 83 31, KB 3253)

[2] → [kim]+[nerede]

tünerig evlerde bekleyürler

“*Karanlık evlerde* beklerler” (MS 83 31).

19. [Eden]+[Eden]

karış- ‘(Bir kimse için bir yerde bir kimsenin ya da canlının) karşısına çıkmak’ (DLT 260; OTWF 558)

[2] → [kim, ne]+[kime, neye]

ol maña yolda karşıtı

“O yolda *karşıma* çıktı” (DLT 260).

yori- yor- ‘yürümek, gitmek; hareket etmek’ (AY IX 779, EDT 957)

[1] → [kim]

iki oğlamı birle balık uluş sayu kezigçe keze yoriyu

“İki oğlu ile beraber sırasıyla şehir şehir gezdikleri sırada” (AY IX 778-779).

20. [Etkilenen]+[Hedef]

A1: bat- ‘(biri ya da bir şey için bir yere) batmak’ (AY 644 17, DTS 89)

[2] → [kim, ne]+[nereye]

yérke batıp közünmez boldı

“*Yere* batıp görünmez oldu” (AY 644 17).

21. [Deneyimci]+[İçerik]

aşa- ‘yemek (bir şeyi deneyimlemek)’ (BT XIII 47 20, DLT III 253; UWNEU 92)

[2] → [kim]+[ne(yi)]

alku tınl(ı)ğlar üzüksüz nomluğ aşışğ aşayu

“**Tüm canlılar** (Darma’nın) **yemeği** yiyerek” (BT XIII 47 20).

21.1. [Deneyimci]+[İçerik]+(faydalanan)

arzula- ‘arzulamak, dilemek (KB 528).

[2]+(1) → [kim]+[neye]+(kimi)

özüm arzuladı **anıñ tapğıña**

“**Kendim ona hizmet etmeyi** (hizmetine) arzuladım” (KB 528).

21.2. [Deneyimci]+[İçerik]+(Sebep)

A1: ay- ‘Bir içerik hakkında fikir açıklamak’ (KB 201, EDT 266)

[2]+(1) → [kim]+[kim(i)ne(yi)]+(kimden, nereden)

bu adruğ biligdin ayur bu tilim

“**Bu dilim bu farkın** (*fark*) *bilgiden olduğunu* söyler” (KB 201).

21.3. [Deneyimci]+[İçerik]+(Kaynak)

boşgun- ‘(bir şey(i)) öğrenmek’ (AY 464 21, ETS 27 3; OTWF 595)

[2]+(1) → [kim]+[ne(yi)]+(kimde, kimden)

kuldın nom boşguntı

“**Kuldın yasa** öğrendi” (OTWF 595).

22. [Eden]+[Süreç]

başla- ‘(bir iş, konuşma vb. bir sürece) başlamak’ (KB 1343, 3714)

[2] → [kim]+[ne(yi)]

éligke bitig başladı söz ulam

“**Hükümdara mektup** başladı söz ve saygı (ile)” (KB 3714).

23. [Güç]+[Etkilenen]

yiltir- ‘(rüzgar vb. güçle ev, köprü vb.) yıkmak’

[2] → [ne]+[ne(yi)]

yil yiltirip intürdi lim sındı

“**Rüzgar** esip (*evi?*) *yıktı* ve çatıyı kırdı” (TT I 225).

24. [Konu]+[Güzergah]

ert- ‘(bir yerden ya da bir şeyin üzerinden) geçmek, devam ettirmek’ (T. II B 10, AY 211 22; UWNEU 187)

[2] → [kim, ne]+[nereden]

er ewinden ertti

“**Adam evini** aşıp geçti” (DLT 524).

25. [Deneyimci]+[Uyarıcı]

boğur- ‘(öfke, ihtiras vb. duygular için) azaltmak’ (BudhUig I 335, DLT II 18; OTWF 711)

[2] → [kim]+[ne(yi)]

az övke nızwanı boğurup turğurmazlar

“**Öfke, ihtiras** azaltıp durdurmazlar” (BudhUig I 335).

ol aşdın bükdi

“**O yemekten** usandı” (DLT II 18).

25.1. [Deneyimci]+[Uyarıcı]+[Faydalanan]

bekle- ‘(kötü bir yoldan, işten vb.) sakınmak, kapatmak’ (AY 221 19-20)

[2]+(1) → [kim]+[ne(yi)]+(kime)

tört törlüg yavlağ yollarıg k(e)ntüleriğe b(e)klemiş bolur

“**Dört türlü kötü yolu** kendilerine kapatmışlardır” (AY 221 19-20).

26. [Deneyimci]+[Konu]

bütür- ‘bitirmek’ (AY 67 16, 181 9; OTWF 713)

[2] → [kim]+[ne(yi)]

adruğ adruğ işlerin ködüglerin barça bütürgeli

“**ayrı ayrı işlerini ticaretini** hepsini bitirmek için” (AY 67 15 16).

27. [Faydalanan]+[Tamamlayıcı]

em- ‘(süt) emmek’ (MS 33 53, DLT 88; EDPT 155)

[2] → [kim]+[kim(i), ne(yi)]

sütün emdim

“*Sütünü* emdim” (MS 33 53).

28. [Söyleyen]+[Söz]

A2: biti- ‘(birisine bir söz, düşünce vb.) yazmak, hakketmek’ (KB 1356, EDT 299)

[2] → [kim]+[ne]

kim kayı tnlğ bu nom bitigig bitiser bititser

“*kim bu öğretiyi* yazarsa yazdırırsa” (TT VI 52).

28.1. [Söyleyen]+[Söz]+[Alıcı]

A2: biti- ‘(birisine bir söz, düşünce vb.) yazmak, hakketmek’ (KB 1356, EDT 299)

[2]+(1) → [kim]+[ne(yi)]+(kime)

munu emdi artuğ bağırsaklığın

bitip koğtum *öt saw kumaru* okın

“*Bunu* şimdi büyük bir bağılılıkla

vasiyet olarak öğütlerimi (*öğütler*) yazıp bıraktım, oku” (KB 1356).

29. [Söyleyen]+[Tamamlayıcı]

keltür- ‘(emir, haber vb.) getirmek, ulaştırmak’ (HamTouen 18 6; DLT 47)

[2] → [kim]+[ne(yi)]

a. *tay(a)nu yarlığı* keltürdi

“*Tayangu’nun emrini* getirdi” (HamTouen 18 6).

b. *yırak yir sāwin arkış* keldürür

“*Uzak yerin haberini yolculuk* (kervan) getirir” (DLT 47).

30. [Eden]+[Ürün]

edle- ‘toprak ekmek, değer vermek; yetiştirmek’ (KB 1627)

[2] → [kim]+[kim(i), ne(yi)]

munı edleyin men bu bolsun kişi

“*Bunu* yetiştireyim adam olsun” (KB 1627).

30.1. [Eden]+[Ürün]+(Kaynak)

bitit- ‘(birisine yazı, eser vb.) yazdırmak’ (KT G 13, T. II D 8, TT VI 52, MS 27 4; OTWF 767)

[2]+(1) → [kim]+[ne]+(kimden)

mintin bir şlok bititser

“*benden bir mısra* yazdırsa” (MS 27 3-4) .

31. [Konu]+[Hedef]

birik- ‘(insanlar, nesnelere vb. için bir tarafa) birikmek, toplanmak’ (Abhi 2495)

[2] → [kim, ne]+[nereye]

mıñ kişiler birgerü birikip

“*bin kişi bir tarafta* (bir tarafa doğru) birikip” (Abhi 2495).

32. [Konu]+[Yer]

bélgür- ‘belirmek, doğmak; görünmek’ (ETŞ 23 12, Abhi 362, DLT II 172; EDT 341)

[2] → [kim, ne]+[nerede]

abita burkan uluşınta antırnısız toğup bélgürüp

“*Abita burkan diyarında* ara vermeden doğup, belirip” (ETŞ 23 12).

33. [Kaynak]+[Konu]

aç- ‘(sıvı maddeler için bir yerden) çıkmak’ (U I 37 5, UWNEU 32)

[2] → [nereden]+[ne]

bütün et-özintin ter akıp öner

“*Bütün vücudundan ter* akıp dışarı çıkar” (U I 37 5).

34. [Eden]+([Faydalanan])

açın- “bakmak, bakımını üstlenmek” (OTWF 584)

[2] → [kim]+[kim(i)]

tnlığlarığ açınsar ağrınsar

“*Yaratıklara* ihtimam etseler, acısalar” (MS 52 53).

35. [Faydalanan]+[Konu]

[2] → [kim]+[kim(i)]

yitür- ‘yitirmek, kaybetmek’ (KT D 7, DLT III 67)

kağanladuk kağanın yitürü ıdmiş

“*Hakan yaptığı hakanını* kaybetmiş” (KT D 7).

36. [Süreç]+[Durum]

kéç- ‘geçmek, aşmak’ (BK GD, EDT 693)

[2] → [kim]+[nasıl]

yéti ödüşke suvsuz keçdim

“*yedi gün boyunca (boyuna) susuz* geçtim” (BK GD).

37. [Eden]+[Durum]

yaşa- ‘yaşamak, ... yaşında olmak’ (KB 6400, EDT 979)

[2] → [kim]+[nasıl]

ökünçün yaşa

“*pişmanlıkla* yaşa” (KB 6400).

38. [Etkilenen]+[Etkilenen]

karış- ‘karışmak, karşı çıkmak, karşılamak; kavga etmek’ (TT VI 64, OTWF 558)

[2] → [ne]+[neye]

bir ikintike karışur

“*birbirine* karışır” (TT VI 64).

39. [Söyleyen]+[Mevzu]

A2: ay- ‘(bir şey(i)) açıklamak’ (T. I K 8, EDT 266)

[2] → [kim]+[ne(yi)]

kıymıg könlüñçe ay

“*cezayı* gönlünce açıkla” (T. I K 8).

40. [Eden]+[Deneyimci]

[2] → [kim]+[kim(i)]

ar- (1) ‘aldatmak, kandırmak’ (DLT I 172, UWNEU 65)

ol anı ardı

“**O onu** aldattı” (DLT I 172).

41. [Eden]+[Etkilenen]+[Hedef]

as- (1) ‘asmak’ (İPKP LXXIX VI, UWNEU 85)

[3] → [kim]+[ne(yi), kim(i)]+[EÖ, nereye]

sögüt *üze birer çıtıratğu* asıñ

“Ağacın *üzerine birer çingırak* asın” (İPKP LXXIX VI).

42. [Eden]+[Konu]+[Hedef]

at- ‘atmak, fırlatmak; (ok vb. bir yöne) atmak’ (M I 19 16, UWNEU 97)

[3] → [kim]+[ne(yi)]+[kime, nereye]

sizlerde almış *agü hormuzta t(e)yrrike* atğay m(e)n

“Sizlerden (sizlerde) aldığı zehiri (zehir) *tanrı Hormuzta’ya (tanrıya)* savuracağım” (M I 19 16).

42.1. [Eden]+[Konu]+[Hedef]+(Kaynak)

at- ‘(Bir yerden bir yöne ok vb) atmak, fırlatmak’ (ME 5 6, UWNEU 97)

[3]+(1) → [kim]+[ne(yi)]+[kime, nereye]+(nereden)

attı *ana yakındın*

“*ona yakından attı*” (ME 5 6).

43. [Eden]+[Faydalanan]+[Konu]

A1: *bér-* ‘(bir kimsenin yararına mal, sadaka vb. bir şey) vermek’ (MS 52 27, KB 1036; EDT 354)

[3] → [kim]+[kime]+[ne(yi)]

tenri burқан başın *kaşağ bursoñ kuvrağka* buşı *bérür*

“*tanrı burkan* başta *bütün cemaate sadaka* verir” (MS 52 25-27).

44. [Eden]+[Alıcı]+[Konu]

A2: *bér-* ‘(bir kimseye bir şey) vermek, uzatmak’ (MS 52 27, KB 1036; EDT 354)

[3] → [kim]+[kime, neye]+[ne(yi)]

bo alkıngalı uğramış érinç y(a)rlıg balıkkayalarğa suv *bérgil*

“*bu ölmek üzere olan zavallı balıklara su* ver” (AY IX. 806 17).

45. [Eden]+[Ürün]+[Hedef]

A1: *biti-* ‘(yazı, eser vb.) yazmak, hakketmek’ (KT GD, EDT 299)

[3] [kim]+[ne(yi)]+[nereye, kime]

bu taşka bu tamka kop *yolluğ tegin* bitidim

“**bu taşa bu duvara Yollug Tegin** yazdım” (KT GD).

46. [Eden]+[Deneyimci]+[İçerik]

boşgur- ‘(bir kimseye) öğretmek, akıl vermek’ (KT G 7, AY 263 11, MSH 11 16a 17; OTWF 712)

[3]→ [kim]+[kime]+[ne(yi)]

bularka ujağ boşgurgıl

“**bunlara harf** öğret” (MSH 11 16a 17).

47. [Eden]+[Konu]+[Kaynak]

çal- ‘(bir kimseyi, bir şeyi bir yere vb.) atmak’ (Hüents 1911 12)

[3] → [kim]+[kimi (neyi)]+[neden, kimden]

çalmış erti **yalın otuğ ters körümlüg tağda**

“**Parlayan ateşi kehanetli dağdan (dağda)** aşağı atmıştı” (Hüents 1911 12).

48. [Söyleyen]+[Alıcı]+[Söz]

ay- ‘Birisine ad, unvan vermek’ (KB 280, EDT 266)

[3] → [kim]+[kimi, neyi]+[ne]

Tejikler ayur **anı efresiyab**

“**Tacikler ona (onu) Efresiyap** derler” (KB 280).

49. [Söyleyen]+[Mevzu]+[Alıcı]

batur- ‘(bir sözü, duyguyu birinden) gizlemek’ (DLT II 73, OTWF 711)

[3] → [kim]+[ne, neyi]+[kimden]

ol sözün mendin baturdı

“**O sözünü benden** gizledi” (DLT II 73).

50. [Sebep]+[Deneyimci]+[İçerik]

az- ‘birisine zararı olmak’ (KB 677, EDT 279)

[3] → [kim, ne]+[kime]+[kim]

sakınç maña yol azar

“*endişe beni (bana) yoldan (yol) çıkarır*” (KB 677).

51. [Deneyimci]+[İçerik]+[Durum]

bil- ‘(bir şeyi) bilmek, tanımak’ (KB 209, EDT 330)

[3] → [kim]+[kimi]+[nasıl]

biligin **bedük** bil **kamuğ özni sen**

“*Herkesi* bilgiyle **büyük** bil **sen**” (KB 209).

51.1. [Deneyimci]+[İçerik]+[Durum]+(Araç)

bil- ‘(bir şeyi) bilmek, tanımak’ (KB 209, EDT 330)

[3]+(1) → [kim]+[kimi]+(neyle)+[nasıl]

biligin **bedük** bil **kamuğ özni sen**

“*Herkesi* bilgiyle **büyük** bil **sen**” (KB 209).

52. [Eden]+[Etkilenen]+[Sebep]

[3] → [kim, ne]+[neyi]+[neye]

ergür- ‘(katı, sıvı ve gaz hâlindeki maddeler için) eritmek’, erimek, çözmek; yumuşatmak (H II 22 41, DLT I 227; OTWF 748)

matuluş suvka ergürüp

“*limonu (limon) suda (suya) yumuşatıp*” (H II 22 41)

SONUÇ

Eski ve Orta Türkçe fiillerden genel olarak örneklem niteliğinde bağlamda seyrek geçmeyen ve birden çok anlama sahip fiiller çalışmamızda incelendi. Bu araştırmamız sonucunda konumuz üzerine bazı bulgular elde ettik. İstem ve anlam bilgisinde fiiller anlamlarına göre ayrılırken aynı fiilin farklı bağlamlarda geçtiği cümlelerde farklı anlam yapıları oluşur. Nitekim çalışmamızın uygulama kısmında aynı fiilin farklı anlamlarının farklı anlam gruplarında yer aldığı görülmüştür. Araştırmamızın dayanağı olan varsayım ve teorilere göre fişlediğimiz cümlelerdeki anlamsal gruplarının tümüne ulaşabilecek uygulamalı yöntem betimlemesi yapılmaya çalışılmıştır. Alt grupların belirlenebilmesi için zorunlu istemlerle beraber seçimlik istemleri dikkate aldık. Fiillerin anlamsal sınıflamasında; seçimlik istemlerin anlamsal rolleriyle birlikte söz diziminde değerlendirildiğinde, alt grupların ayrıştırılabildiği, metin bağlamından uyguladığımız teori ve varsayıma göre fişlenen cümlelerde tespit edildi.

Sonuç olarak; bildiri sınırları içerisinde elli iki ana gruba ulaştığımız bu araştırmada, tarihî Türk lehçelerinde geçen fiillerin anlamsal sınıflamasını yapabilmek için Türkoloji biliminin klasikleşmiş metin bağlamından tarama, fişleme ve sınıflama aşamaları yerine getirilip sahada kabul görmüş sözlük ve etimoloji sözlüklerini de fişleme esnasında göz önüne alarak tarihî metinlerde geçen cümleler üzerinde “istem bilgisi, anlamsal roller, anlamsal tamlayıcılar, anlamsal sınırlılıklar, anlamsal kategoriler ve fiillerin niteliklerinin ortaya konması” sonucunda kapsamlı bir fiil sınıflaması yapılabileceği düşüncesindeyiz.

Kaynaklar

- Ágel, V. ve Fischer. (2010). “Dependency and Valency Theory”, *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. UK: Oxford University Press, 223-256.
- Allerton, D. J. (1982). *Valency and the English Verb*. London-New York.
- Arat, R., R. (1959). *Kutadgu Bilig (Çeviri)*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara.
- ____ (1991). *Eski Türk Şiiri*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- ____ (1999). *Kutadgu Bilig I (Metin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Arlotto, A. T. (1966). *The Uighur Text of Hsuan Tsang's Biography II, III, IV*. Harvard University.
- Bang, W ve A. von Gabain (1929- 1931). *Türkische Turfan-Texte I- V*, SBAW.
- Bang, W, von Gabain A. ve Arat, R. R. (1934). *Türkische Turfan-Texte VI*, SBAW.
- Barutçu Özönder F. S. (1999). Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi. *Türk Gramerinin Sorunları II*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 56-64.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press.
- Doğan, N. (2017). “Türkçe Fiillerin Anlam Bilimsel Sınıfları”, *1. Uluslararası Dil ve Edebiyatta Modernleşme ve Gelenek Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Karabük Üniversitesi Yayınları, 223-252.
- Eckmann, J. (1996). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Haz. O. F. Sertkaya. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 635.
- Eraslan, K., Sertkaya, Osman F. ve Yüce N. (1979). *Kutadgu Bilig III (İndeks)*. İstanbul, Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*. Wiesbaden.
- Ergin, M. (1970). *Orhun Abideleri*. İstanbul, Boğaziçi Yayınları.
- ____ (1980). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul, Boğaziçi Yayınları.
- Fillmore, Charles, J. (2003). “Valency and Semantic Roles: the Concept of Deep Structure case Valency and Semantic roles, Dependenz und Valenz”, *An International Handbook of Contemporary Research*. Berlin and New York, Walter de Gruyter, 457-475.
- Gabain, A. von (1931). *Uigurica IV*, ABAW, Berlin.

- ____ (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII*, ABAW.
- ____ (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, (çev: Mehmet Akalın). Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ____ (1959). *Türkische Turfan-Texte X*, ABAW.
- Gabain, A. Von ve W. Russel Winter (1958). *Türkische Turfan-Texte IX*, ABAW.
- Götz-Votteler, Kartın, (2007). “Describing Semantic Valency”, *Valency - Theoretical, Descriptive and Cognitive Issues*, Thomas Herbest, Katrin Götz- Votteler (eds.). Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 37-50.
- Hamilton, J. (1988). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (çev: Vedat Köken). Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Helbig, G. ve Wolfgang, S., (1991). *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*, Max Niemeyer Verlag, Germany, Tübingen.
- Herbst, T., Heath D. v.d. (2004). *A Valency Dictionary of English, A Corpus-Based Analysis of the Complementation Patterns of English Verbs, Nouns and Adjectives*, Berlin-New York.
- Karahan, L. (1997), “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili*, 549, 209-213.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Levin, B. (1993) *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation*. Chicago, University of Chicago Press.
- Nadalyayev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R. ve Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurskiy Slovar*. Leningrad, İzdatel'stvo Nauka.
- Şirin User, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ÖZBEKÇEDE –yam (-am) MORFEMİ

Tuğba BİLVEREN*

Özet

Özbekçede *yuklama* (yükleme) olarak isimlendirilen sözcük türleri, cümlede yapı ve anlamı destekleyen söz yardımcılarıdır. Oldukça işlevsel olan yüklemeler, hem sözcük hem ek biçimindedir. Ek biçimindeki yüklemeler, sözcüğün gövdesine eklenerek kullanıldıklarından dolayı yapım eki görüntüsündedirler. Ancak yapım ekleri gibi yeni bir sözcük türetmez; buldukları cümlede anlamı etkiler. Morfolojik olarak kökten eke geçtikleri düşünülen bu yapılar, Türkiye Türkçesinde *enklitik*, *klitik*, *postklitik*, *ek-edat*, *pekiştireç*, *sona gelen edat* gibi terimlerle ifade edilir. Kuvvetlendirici ve bağlayıcı olarak yaygın bir kullanıma sahip olan bu yapılar, Özbekçede birden çok görevi karşılar. Sözcüklerin ya da cümlelerin sonuna gelerek pek çok yönden etkileyen yüklemelerin kullanım sıklığı da dikkat çekicidir.

Karahanlı sahası eserlerinden itibaren bağlama, kuvvetlendirme ve sıralama bildiren, da/de, dahi anlamındaki ham, Özbekçede de aynı anlamda kullanılır. Kullanımı diğer yüklemeler kadar yaygın olan –yam (-am) morfemi ise ham edatının ekleşmiş biçimidir. Taradığımız edebi eserlerde pek çok örneğine rastladığımız –yam morfeminin isimler, isimleşmiş fiil gövdeleri ve şartlı yapılarda kullanıldığı tespit edilmiş, aynı metin içinde –yam ve ham yapılarının bir arada kullanılması dikkat çekmiştir. Çalışmamızda –yam (-am) morfeminin kullanıldığı yerler, anlam özellikleri ve kullanılış biçimleri izah edilecek olup, metinlerde tespit ettiğimiz örneklere yer verilecektir.

Anahtar sözcükler : Özbekçe, morfem, enklitik, edat, -yam morfemi

* Dr. Öğretim Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KİLİS, tyumrutas@kilis.edu.tr

1. GİRİŞ

Cümlede yapı ve anlama yardımcı olan yüklemeler, Özbekçede sözcük ya da ek biçiminde karşımıza çıkar ve soru, kuvvetlendirme, vurgu, sınırlandırma, niteleme ya da şüphe bildirirler. Bağımsız birer yapı olan ve sözcükler arasında bağ kurma görevi üstlenen yüklemeler bağımlı biçimbirimlere dönüştüğünde çekim ekleri gibi görünürler. Ancak cümleden bağımsız olduklarında bir anlam ifade etmeyen yüklemeler, sadece anlamlı sözcüklerle kullanıldıklarında çekim ekleriyle aynı olur.

Hozirgi *O'zbek Adabiy Tili* isimli eserde yüklemeler hem yardımcı söz hem cümle bağlayıcısı hem de işlevsel gramer unsurları olarak tanımlanır. Pek çok görev üstlenen bu yapıların her zaman tek görev üstlenmedikleri de görülür. *Yuklamanin tuzulish turlari* başlığı altında sözcük hâlindeki yardımcı unsurların bazı durumlarda ekleşmiş biçimlerinin de kullanıldığının altı çizilmiştir: *uchun, -chun; bilan, -ila, -la ve ham, -yam, -am* biçimlerinde görülür (Sayfullayeva vd. 2010: 268).

Özbekçede vurgu bildiren yüklemeler *ham, -ku, -da, -u (-yu)* biçimindedir. Bunlardan *ham*, isim soylu sözcükler ya da fiillerden sonra kullanılır. Bazı cümlelerde karşımıza çıkan –yam (-am) morfemi *ham* sözcüğünün ekleşmiş biçimidir. İlgili sözcüğe bitişik yazılan bu morfem “da/de, dahi, ve, aynı zamanda” anlamlarını karşılar. Tüm Türk lehçelerinde edat veya bağlaç görevi gören *da/de*, geniş bir alana yayılmıştır. Adamovic, *da/de* edatının bu şekliyle 13. yy.'a kadar götürülebileceğini belirterek 1329 yılında yazılmış *Garibnâme* mesnevisinin 35. beytinde “kandasada” sözcüğüyle örneklemiştir (2006: 177). Harezmi-Altın Ordu sahasında *da*, Kıpçak sahasına ait metinlerde *tağı / dağı/ dağın* ve *da*, Çağatay sahasında ise *da* ve *tağı* 'nın kullandığını örnekleriyle ifade eden Hacıeminoğlu; isim, zamir ve zarflarla kullanılışı, edatlarla kullanılışı, fiillerle kullanılışı bakımından inceler (2015: 220-234).

Tarihi Türk Lehçelerinde Klitikler isimli çalışmada, Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren belgelenen *hem*'in, cümlede anlamı pekiştiren bir edat olmasının yanı sıra pek çok sebepten dolayı bir *klitik* olduğu ifade edilir. Bağımsız bir görüntüde olması, önündeki ya da sonundaki sözcükle fonolojik açıdan uyumsuzluğu, cümleden çıkarılması halinde anlam ya da yapı bakımından bir değişiklik yaratmayışı gibi özellikler klitik oluşunu destekleyen sebeplerdir. Karahanlı Türkçesinde *da/de, dahi, ile* anlamında kullanılan *hem*, pekiştirme de bildirir. Harezmi Türkçesinde bağlaç ve pekiştirme fonksiyonu devam eden *hem* in Kıpçak Türkçesi sahasında daha çok pekiştirme işlevli olduğu görülür. Çağatay Türkçesi döneminde ise Kıpçak sahasında olduğu gibi pekiştirme işlevi öne çıkar ve her tür sözcüğe bağlanabilir. Bağlaç gibi kullanıldığı durumlarda birden çok yapıya, bağlandığı yapı sayısı kadar

getirilir. Eski Anadolu Türkçesinde pekiştirme ve bağlama işlevlerinin yanı sıra “bile” anlamında da kullanılmıştır (Koca, 2018: 593-603).

Kononov, *ham* i bağlaçlar başlığı altında değerlendirmiştir. Bağlaçları ise cümledeki eşit unsurları birbirine bağlaması ve ifade ettikleri anlamlara göre şöyle sıralamıştır; 1. Bağlayıcı ilişki kuranlar: *va, -da, ham, hamda, bilan, esa, bo'lsa, bo'lmasa* 2. Zıtlık ilişkisi kuranlar: *ammo, lekin, biroq, balki* 3. Ayrılık ilişkisi kuranlar: *yo, yoki, yoxud, yo esa, ba'zan, gox* vb. 4. Ayırma-sıralama ilişkisi kuranlar: *na...na*. Anlam olarak sözcüğün “ve, dahi” olduğunu fakat “ayrıca” anlamında da kullanıldığından bahseden Kononov, Özbekçede *-yam* biçiminin ünlü harflerden sonra sözcüğe eklenmek suretiyle kullanıldığından ve bunun da esasen telaffuzdan kaynaklı olduğundan bahseder. Özellikle parçalar hâlinde kullanılan *ham*, cümledeki sözcüklerin hem önüne hem de sonuna yerleştirilebilir.

Ham olma, ham nok, ham behi pishdi. “Hem elma, hem armut hem de ayva olgunlaştı.”

Tuproq ham, ko'kam ham qum ham, suv ham... “Toprak da, yeşil de, kum da, su da...” (1960: 328).

O'zbek Tilining Tarixiy Grammatikasi Morfologiya va Sintaksis isimli eserde bağlaç kategorisinde değerlendirilen konunun Özbek gramer kaynaklarında ne şekilde kullanıldığı ifade edilir. Türkçede kullanılan bağlaçların bir kısmının İran ya da Arap menşeli olduğu belirtilir. Türk dilinin belli dönemlerinde kullanım sıklığı artan bu bağlaçların 11. yy.'a kadar uzandığı görülür. 13-14. yy.'da kullanımının daha sık olduğu görülen bu bağlaçlar, Eski Özbekçede ikiye ayrılır; *denk bağlaçlar* ve *takipçi bağlaçlar*. Eski Özbekçede fonksiyon ve anlamına göre denk bağlaçlar; *birleştiren bağlaçlar* (*va, -u, ham, taqi, yema, ma*), *ayırıcı bağlaçlar* (*ya, yoki, yoxud, xoh, azu, goh*), *zıtlık bildiren bağlaçlar* (*ammo, lekin, lek, valekin, valek, vane*), *inkar bildiren bağlaçlar* (*na...na..., chi...chi*) biçiminde gruplandırılır. Esere göre *taqi, na...na, yem, ma* ve *azu* dışındakiler Arap ve İran menşelidir. Birleştiren bağlaçlar grubunda yer alan *ham*, birleşik cümle yapılarında kullanılarak hem cümleyi birleştirme hem de kuvvetlendirme görevi üstlenir (Abdurrahmanov, Shukurov, 1973: 217).

Eckman'a göre “hem, dahi” anlamında olan *hem*, çekim edatları içinde değerlendirilir. Çekim edatlarını ise kelime ve yardımcı cümleleri birleştirme göreviyle kullanılan *sıralama edatları* ve yan cümleyi esas cümleye bağlayan *bağlama edatları* olarak ikiye ayırır. Aynı zamanda Çağataycada müsaade cümleleri başlığı altında (*e*)*ger..sa dağı/hem* yapısı, bir şartı bildiren cümlelerde görülür; *katl eger kılsa hem, figendesi men* “öldürse **de** ben onun kuluyum” (2005: 135-156).

2. –yam (-am) Morfeminin Kullanım Alanları

İsimler, isimleşmiş fiil gövdeleri ve şartlı yapılarda kullanılan –yam (-am) morfemi ham edatından ekleşmiştir. G'ulamov ve Asqarova'nın *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili* isimli gramer çalışmalarında bu morfem *to'siqsiz ergash gap* konusu içinde değerlendirilir. *To'siqsiz ergash gap*, ana cümlede eylemin bildirdiği işe engel olan sebebin ifade edildiği yan cümle olarak izah edilir. Ana cümle ve yan cümledeki anlam birbirine zıt olsa da eylemin bildirdiği iş gerçekleşir. Örneğin; *havo bulut bo'lsa ham yomg'ir yog'madi*. “Hava bulutlu olsa da yağmur yağmadı”. Cümleye göre havada bulut varken beklenen sonuç yağmurun yağmasıyla ana cümle anlam olarak yan cümleye zıttır. Ana cümleye bağlanırken mutlaka –sa ya da –ganda yapıları kullanılan bu tip cümleler anlam ve yapı bakımından şartlı birleşik cümleye yakındır (1965: 261).

Hozirgi O'zbek Adabiy Tili Sintaksis isimli eserde birleşik cümle bahsinde yan cümlelerin sınıflandırılması konusu ele alınmıştır. Sınıflandırma yapılırken her bir yan cümlelerin sentaktik özellikleri göz önünde tutulmalıdır. Yan cümlelerin cümlede ihtiva ettiği anlam, ana cümleye bağlanış biçimi ve hangi öğeye işaret ettiği de önem arz eder. Yanı sıra yan cümlelerin ana cümleye bağlanışındaki gramatik vasıtalar, bağlaç vazifesindeki sözcükler, yan cümlelerin yüklemi ve bazı leksik özelliklere de dikkat edilmelidir. *Payt ergash gapli qoshma gaplar* olarak verilen birleşik cümle türünde ana cümledeki olay ya da hareketin ne zaman meydana geldiği ifade edilir. Cümleyi kuran –ganda, –gan hamon, –gan sayin, –gandan keyin, –ganga qadar, –gan vaqtda, –gan paytda, –gan zamonda, –gan edi yapılarının yanında –gan ham ediki, –ganicha ham yok gibi yapılarda ham edatının varlığı dikkat çeker. Bu tip cümlelerde olay beklenenden daha çabuk meydana gelmiştir; *Saodat bilan Vohid tutga yetgan ham edilarki chelaklab quya boshlagan yomg'ir birdan to'xtadi*. (Saodat ve Vohid dut ağacına yetişmiş olsalar da bardaktan boşanırcasına yağın yağmur aniden durdu.) (G'ulamov, Asqarova, 1965:216-250).

Gabain *Ozbekische Grammatik*'te hem Eski Türkçedeki –sar man yapılı şart cümlelerinin hem de kim edatından değişen ki'li cümlelerin ikincil hükümlü cümleler olarak görüldüğünden bahseder. Bu durumda cümledeki –sa ham ya da –sa+da yapısı imtiyazlı ya da gerçek dışı hükümler oluşturmak için vardır ve cümlelerin ikincil hükümlü cümlesidir (1945: 156-157).

Sjoberg, hem bağlaç hem de klitik olarak açıkladığı *ham* için cümlede son öğeden önce veya her öğeden sonra kullanılan “ve, aynı zamanda” anlamlarına gelen unsur açıklaması yapar. Örneğin; *Bog'da sabzi ham qovun ham piyoz ham gullaydi*. “Bahçede sebze de kavun da soğan da yetişiyor.” Telaffuzla ilişkilendirdiği –yam morfeminin ise ham edatının ekleşmiş biçimi

olduğunu ve klitik olarak cümlede –ham biçiminde yer aldığını ifade eder. “ve, aynı zamanda” anlamlarında kullanılan bu yapı Sjoberg’e göre sözcüğe eklenmelidir; *senhem* “sen de”, *bo’lsaham* “olsa da”, *judaham qatta* “çok da büyük” gibi (1963: 65-66).

Räsänän, *takviye parçacıkları* adıyla verdiği enklitiklerde –am/ –äm morfemine de yer verir. Eserdeki örneklere göre sözcüğe bitişik yazılan bu morfem “ancak, buna rağmen, gerçekten, fakat” anlamlarıyla verilir (1957: 249).

hem in Türk lehçelerindeki kullanımlarının izah edildiği *Türkçede Pekiştirme Edatları* isimli çalışmada *da/de*, *dahi*, *bile* anlamını karşılayan bir edat olduğu belirtilir. Özbekçede ekleşerek –yam (-am) biçimine dönerken, Kazak Türkçesi, Sibiryaya Tatar Türkçesi ve Nogay Türkçesi’nde ünsüzle biten sözcüklerden sonra *am/ em* biçiminde ilgili sözcükten bağımsız biçimde yazılır. Türkmencede ise *hem*, -(h)*em/ -em* biçimleri görülür (İpek, 2009: 350-359). *Oğuz Grubunda Edatlar* başlıklı çalışmada da yapı ve anlam olarak aynı biçimde kullanıldığı ifade edilen *hem* in “em” ve “hemem” biçimleri de gösterilmiş, Gagauz Türkçesinde söz başında *h-* sesinin düşmesiyle *em* biçiminde kullanılan bu edat yine bağlama ve kuvvetlendirme fonksiyonundadır (Oruç, 1994: 367).

Öztürk ise sona gelen edatlar bahsinde yer verdiği –yam (*ham*) morfeminin pekiştirme ve tasdik bildirdiğini, sözcüklerin, sözcük gruplarının ya da cümlelerin sonuna gelerek kullanıldığını ifade eder (2011: 78).

Mamatkulova, –yam (-am) morfeminin Andican ağızında –yem; Yukarı Kaşkaderya’nın Kıpçak ağızlarında –am/ –em / –yam / –yem; Güney Kazakistan ağızlarında –am/ –em / –yam / –yem; Surhanderya ağızlarında ise *y(c)amanam / yomon* ham biçiminde kullanıldığını belirtir (2016:154).

3. –yam(-am) Morfeminin İsimlerle Kullanımı

–yam (-am) morfemi isimlerle kullanıldığında *da/de*, *dahi* anlamlarını karşılar. Örneğin; *Buniyam o’sha sartaroshdan eshitganman. (OYA/1)* “Bunu **da** berberden duydum.” cümlesiyle *O’zim ham bilmayman. (COI/286)* “Ben **de** bilmiyorum.” cümlesinde geçen *ham* ve –yam *da/de* anlamındadır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak –yam (-am) morfeminin eklendiği her unsur virgülle birbirinde ayrılır. Sıralı-bağlı cümlelerde “ek olarak, hem de, üstelik” anlamlarını veren *ham* edatı, Türkiye Türkçesi’nde olduğu gibi *hem...hem...* şeklinde tekrarlı kullanıldığında Özbekçede *da/de* anlamını vermez. Ancak –yam (-am) morfemi bu durumun dışında tutulmalıdır.

Sen kuchli odamlar toifasiga kirasan. Unaqa odamlar issiqqayam, sovuqqayam, ochlikkayam chidamli bo’lishadi. (COI/7)

“Sen güçlü adamlar takımına giriyorsun. Böyle adamlar sıcağa **da** soğuğa **da** açlığa **da** dayanıklı olurlar.”

*Otaman desa multiqsiz**am** o'tsa bo'larakan. (COI/306)*

“Atarım deyince silahsız **da** atsa olurmuş.”

*Ochimizdan biz**am** o'laylikmi? (COI/295)*

“Açlıktan biz **de** mi ölelim?”

*Halol odamning tili**yam**, qo'liyam uzun bo'ladi. (COI/52)*

“Doğrucu adamın dili **de** eli **de** uzun olur.”

*Bilaman, shaxsan siz qorinniy**am** to'ydirasiz, cho'ntakkay**am** urasiz. (OYA/57)*

“Bilirim, şahsen siz karnı **da** doyurursunuz, cebe **de** dokunursunuz.”

*Ular bu yergay**am** kelishdimi? (AVG/55)*

“Onlar buraya **da** geldiler mi?”

4. –yam (-am) Morfeminin İsimleşmiş Fiil Gövdeleriyle Kullanımı; –ganda ham / –gandayam , –b ham/- bam, –may ham/ –mayam Yapısı

4.1. –ganda ham/ –gandayam

Özbekçede en işlek zarf-fiillerden olan –ganda, –gan sıfat-fiil ekinin +da bulunma durumu eki almış biçimidir. *Özbek Türkçesi Edebi Dilinde Sıfat Fiiller* isimli çalışmada –gan ekiyle yapılan sıfat fiillerin geçmiş zamanda, içinde bulunulan zamanda bazen de bağlama göre geniş zamanda oluşan hareket ya da durum ile ilgili nitelik bildirdiği ifade edilir (Öz, 2001: 214). Koraş, –gan sıfat-fiil ekinin isim çekim ekleriyle bir son çekim edatına bağlanarak cümlenin zarfı olduğunu, böylelikle üzerine alacağı isim çekim ekinin de gelen edata göre değişebileceğini ifade eder (2007: 156).

–ganda ekinin aslen bir sıfat-fiil olmasından ötürü iyelik ekleriyle şahıs ifadesi taşıyabildiklerinden bahseden Tolkun, ekin Türkiye Türkçesinde pek çok karşılık aldığı da belirterek şöyle sıralar;

a. –Inca, –DIğInda karşılığında

b. şart eki olarak

c. olumlu fiil tabanlarında –Arken, olumsuz fiil tabanlarında –mAzken

d. nadiren –AcAk olursa işlevinde

e. kalıplaşarak edat ya da zarf işlevinde kullanılır (2009: 151-154).

+oq ve +gina morfemleriyle pekiştirilebilen bu zarf-fiil eki aynı zamanda ham edatı ve bu edattan eklenen –yam (-am) morfemiyle de pekiştirilebilir. Bu durumda ortaya çıkan yapı –ganda ham, konuşma dilinde edatın eklenmesiyle de –gandayam biçimine döner (Tolkun, 2008: 185).

Mening ahvolim, balki, buning aksidir. Lekin, nima bo 'lgandayam, ustunlik baribir men tarafda – menda pul bor. (OYA/4)

“Benim durumum belki bunun tersidir. Ancak, ne olsa **da**, üstünlük sadece bende, bende para var.”

Endi olib bor, olib borgandayam musulmon boshliqlaringning oldiga boshlab bor.(COI/88)

“Şimdi alıp git, **aldığında da** Müslüman liderlerinin önüne git.”

Butun dengiz suvlari siyohga, jamiyki daraxt-lar qalamga aylanganda ham Yaratganing mo 'jizalarini ta 'riflab adoq qilib bo 'ladimi.(COI/311)

“Bütün deniz suları mürekkebe, bütün ağaçlar kaleme dönse **de** Yaratanın mucizelerini tarif etmek mümkün olur mu..”

Özbekçede birleşik cümleler kurulurken bağlaç ya da yüklemeler cümlelerin yapısına katılır. –ganda ham/ -yam (-am) yapısı cümleye “da/de”, “bile”, “dahi”, anlamı katar. Bu yapının bulunduğu cümlelerde ana cümledeki zaman kavramı ön plana çıkar. Çoğu kez yüklem kurulumunda zaman, an, vakit gibi sözlerde görülür. Bazı durumlarda ise yan cümle, ana cümleye –ganda ham (-yam/-am) ile bağlanırsa yan cümledeki zaman ya da şart anlamı ana cümledeki tersi olur. Bu tip cümleler “qachon” (ne zaman) sorusunun da cevabıdır.

Buloq qaziyotgan barcha kolxozchilar charchab uyquga ketgandayam, Olimjon bezovtalanib aylanib yurar edi. (Çeşme inşa eden tüm işçiler yorulup uyumaya gittiklerinde bile Olimjon, endişelenip ortalıkta dolanırdı.)(Gulamov, Asqarova, 1965: 261-263).

Balki o 'sha qandilning o 'rniga boshqasini olib ketgandayam bunchalik ta 'sirlanmas-midim?(Champo Otlı Ilon/58)

“Acaba o avizenin yerine başkasını **alsaydım da**, bu kadar etkilenmese miydim?”

Suyurg'at aka dars boshlaganda ham hamon xayoli ko 'chada edi.(Eng Yorug' Yulduzlar/55)

“Suyurg'at ağabey ders **başladığında da** hayali hala sokakta olmaktı.”

4.2. –bam / -b ham

Özbekçede en işlek zarf-fiil eklerinden olan –b zarf-fiil eki tekrar grupları ve yarı tasvir fiilleri de oluşturur. +gina ve +roq morfemlerinin de eklenebildiği bu yapıya +gina ekiyle “sadece, yalnız”; +roq ekiyle ise “biraz, daha da” anlamları katılır (Öztürk, 2015: 71). ham edatının da gerek ekleşerek gerek ekleşmeden kullanılabilirdiği bu yapı Özbekçede işlektir (Tolkun, 2008, 184). –b zarf-fiil ekinin kullanıldığı cümlelerde ham edatının çoğunlukla yan cümlelerin yükleminden sonra getirildiği ifade edilir. Bu tip cümlelerde yan cümledeki anlama rağmen ana cümledeki fikir gerçekleşir.

O'zbek Tili Grammatikası Sintaksis isimli gramerde –b zarf fiil ekinin yan cümleyi ana cümleye bağlarken kullanılan –gan+da, –gan+vaqt (payt, moment), –gan+dan so'ng (keyin, beri), –sa, –sa ham, –gan+da ham, –gach, –guncha, –gan+dek, –gan sari gibi yapılarla sinonim olduğu belirtilir (Abdurrahmanov vd., 1976: 391).

Kechqurun bo'lsin qo'yvoraman uyingga borib maza kilib uxlabam... (COI/306).

(Geceleyin evine gidip tatlı bir uyku çekmene de izin veriyorum..)

Xohlasang qochiribam yuboraman.. (COI/306).

(İstersen alıp da gönderirim)

Ishga boribam nimayam kilardim... (COI/77).

(İşe gitsem bile ne yapardım..)

4.3. –may ham / -mayam

Türkiye Türkçesinde –madan, –maksızın anlamlarını karşılayan Özbekçe –may eki, olumsuz zarf-fiil ekidir. –b zarf fiil ekinde olduğu gibi ham edatını ve ekleşmiş biçimi olan –yam (-am) morfemini alarak pekiştirilebilir. Tolkun'un verdiği örnekte –mayam yapısı birkaç anlam ihtiva eder; *Komandirovkaga bormayam, öl.*

(Görevlendirmeye gideceğine / gitmektense / gideceğin yerde öl.) (2008:185). –may ham / -mayam yapısı aynı zamanda cümlede –may zarf-fiilin asıl anlamı olan –madan, –maksızın anlamlarını da karşılar.

Qaytaman, qaytmayam ko'ray-chi – dedi haydovchi qovog'ini solib (COI/145).

(Döneceğim, dönmeden bir görelim, dedi şoför kaşlarını çatarak.)

Uyqu oldidan o'qiladigan duolarni o'qib, oxiriga yetolmayam qolasiz.. (COI/333)

(Uykudan önce okunulan duaları okuyup, sonuna yetişmeden kalırsınız..)

5. –yam(-am) Morfeminin Fiillerle Kullanımı; -sa ham/-yam (-am) Yapısı

Fiillere getirilen –sa şart eki Özbekçede *ham* edatı ve ekleşmiş şekli olan –yam /-am morfemi ile kullanılır. Tolkun, *Özbekçede Fiilimsiler* isimli çalışmasında *türemiş zarf-fiillerden* bahsederek *-sayam/ sa ham* yapısını –am (<*ham*) ekiyle pekiştirilen zarf-fiiller başlığında değerlendirir. *ham* edatının ekleşmesiyle oluşan –yam (-am) morfeminin –sa şart ekiyle birlikte kullanılmasıyla oluşan birleşik ek –*sa bile, -mAsInA rağmen, -mAsInA karşılık, -IncA dA* anlamlarını karşılar (2009: 185). Yan cümlelerin ana cümleye –*sa yam (am)* yapısıyla bağlanması durumunda, yan cümle ile ana cümle arasındaki zıtlık ortaya çıkar. Örneğin; *million-million yillar o'tib ketseyam, tagiga yozilgan hatlar o'chib ketseyam, Lenin kishilarning ko'nglidan chiqmaydi.* (Milyonlarca yıl geçse **de**, altına yazılan yazılar silinse **de**, Lenin insanların gönlünden çıkmaz.)

Bazı cümlelerde de bu zıtlık *ama, lakin, ancak* gibi cümle bağlayıcıları ile birlikte verilir. *Uning ko'kragini mo'ljallagan bolsa ham, lekin hayajondan, tajribasizlikdan hanjar yelkasiga tegdi.* (Onun göğsünü hedef alsada, ama heyecandan, tecrübesizlikten hançer omzuna değdi.)

Yapısında –*sa ham (-yam/-am)* bulunan cümlelerde yan cümlelerin yüklemine bildirdiği anlama göre *qancha, qanchalik, naqadar* sözcükleri de kullanılır. Böylece cümle şart ile birlikte miktar ifade eder biçime gelir. *Yo'lchi qancha takrorlasa ham Yormat buni payqamas edi.* (Yolcu kaç kez tekrarlasa da Yormat bunu fark etmezdi.)

Ular naqadar pichirlab iltimaslarini yashirishga urinsalar ham ularning sirlari bu yerdagi ahvoldan salgina xabordar har kimga yashirib bo'lmas haqiqat edi. (Onlar isteklerini ne kadar saklamaya çalışsalar da onların sırları buradaki durumdan birazcık haberdar olan herkes için saklanamaz bir gerçektir.) Ana cümledeki –*sa ham (-yam)* vasıtasıyla yan cümledeki karşıtlığı vurgulamak için *garchi, garchand, harchand* gibi sözcükler de kullanılır (G'ulamov, Asqarova, 1965: 262).

Bazı örneklerde –*sa yam/ham* yapısına –*ki* ekinin getirildiği görülür. Bu durum, cümledeki vurgusunu arttırmak ve anlamı daha kesin hâle getirmek içindir. *Olimjon boshliq brigada har kuni erta tongdan qosh qoraygungacha ishlayamki buloqni tozalash uzoqqa cho'zilib borardi.* (Ekip başı Olimjon, her gün sabahtan gecenin karanlığına kadar çalışsa da çeşmeyi temizlemek uzun sürerdi.) Cümlelerin yüklemi fiil değilse mutlaka *bol-* yardımcı fiili kullanılır (G'ulamov, Asqarova, 1965: 262).

Shu gapni silliqroq qilib aytsayam bo'lardi-ku. (AVG/100)

“Bu sözü daha düzgün söylese **de** olurdu.”

Axir ming qilsayam u senlarning otang, etni tirnoqdan ajratib bo'lmaydi-ku. (COI/91)

“Ki bin etse **de** o sizin babanız, eti tırnaktan ayırmak olmaz.”

Qiyin, xatarli bo'lsayam seni bu yo'ldan qaytarishga haqqim yo'q.. (AVG/42)

“Zor ve tehlikeli olsa da seni bu yoldan çevirmeye hakkım yok...”

Sonuç

Türkçede ilk örneklerini Karahanlı Türkçesi döneminde gördüğümüz “ham” edatı, sıralama ve tekit işleviyle kullanılmıştır. Tarihî ve çağdaş lehçelerdeki kullanımına bakıldığında işlekliliğini kaybetmemiş olduğu görülen bu edatın *ham*, *hem*, *hemem* ve *em* biçimleri kullanıldıkları cümlede ayrı yazılmakta ancak Özbekçede hem ayrı yazılmakta hem de ekleşerek –yam(-am) biçiminde kullanılmaktadır. Özbek gramer kaynaklarında *yükleme* başlığı altında gösterilen bu morfem *da/de*, *dahi*, *bile* anlamını korur. Özbekçede yüklemeler sözcük ya da ek (affiks/qoshimcha) biçiminde anlamı çeşitli yönlerden etkileyen unsurlardır. Yüklemeler olarak kullanıldığında isimlere, fiillere ve isimleşmiş fiillere getirilen –yam (-am) morfemi, cümleyi söz dizimsel açıdan da etkiler. Ana cümlelerin yüklemine isim olması durumunda yanına mutlaka *bol-* yardımcı fiilini alarak

–sa yam/ham yapısıyla kullanılır. Bu durumda cümle yapı ve anlam bakımından şart cümlesine yakınlaşır. Cümlede bağlama işlevinin yanında *da/de* anlamıyla da kullanılan *ham* edatı, ikileme biçiminde kullanıldığında Özbekçedeki fonksiyonu değişir.

Çalışmamızda örneklerle üzerinde durduğumuz –yam (-am) morfemi, bir edattan ekleşen biçimbirim olması bakımından dikkat çekicidir. Özbekçe dışında Tarihî ve Çağdaş lehçelerde ek biçiminde örneğine rastlamadığımız bu yapı ayırt edilmediği zaman diğer gramer unsurlarıyla karıştırılabilecek durumdadır. En çok geniş zaman bildirmesi 1. teklik şahıs ekiyle karıştırılan bu yapının doğru değerlendirilmesi aynı zamanda doğru bir aktarma ile sağlanır.

Taranan Eserlerin Kaynakçası

Abidjon, A., *Oltin Yurakli Avtobola*. O'zbekiston LKSM Markaziy Komiteti
Yosh gvardiya Nashriyoti, Toshkent 1988

Abidjon, A., *Alamazon va Gulmat*. Cho'lpon, Toshkent 1992

A'zam, M., *Eng Yorug' Yulduzlar*. Sharq Nashriyoti, Toshkent 2002

Malik, E., *Champo Otli Ilon*. Sharq Nashriyoti, Toshkent 2006

Kaynaklar

Abdurahmanov, G'., Shukurov, Sh., *O'zbek Tilining Tarixiy Grammatikasi
Morfologiya va Sintaksis*, Toshkent: Oqituvchi Nashriyoti 1973

Abdurrahmanov, G'., Shoabdurahmanov, Sh. Sh., Hojiyev, A.P., *O'zbek Tili
Grammatikasi*. Toshkent: Fan Nashriyoti 1976

Gabain, A.Von., *Ozbkische Grammatik*. Otto Harrasowitz, Leipzig und Wien
1945

G'ulamov, A.G., Asqarova, M.A., *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili Sintaksis*. Toshkent:
Oqituvchi 1965

Eckmann, J., *Çağatayca El Kitabı*, (Çev: Günay Karaağaç). Ankara: Akçağ
2005

Hacıeminoğlu, N., *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat 2015

İpek, B., *Türkçede Pekiştirme Edatları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Elazığ:
Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 2009

Koca, S., *Tarihi Türk Lehçelerinde Klitikler*. Yayımlanmamış Doktora Tezi,
Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018

Kononov, A.N., *Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka*.
Moskova-Leningrad: Akademiya Nauk SSSR 1960

Koraş, H., *Özbek Türkçesinde –gän/kän, kän Sıfat Fiil Eki, Yapım Ekiyle
Genişlemiş –gänlig/ -känlig, känlig Şekli ve Türkiye Türkçesinde
Kullanışlara Karşılık Gelen Şekiller*. *TUBAR- XXI-Bahar*, 143-167, 2007

Mamatkulova, M., *Standart Özbek Türkçesi ve Ağızlarında Enklitikler Üzerine
Örnekli İnceleme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2016

Oruç, B.Ü., *Oğuz Grubunda Edatlar*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul :
İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1994

Öz, A., *Özbek Türkçesi Edebi Dilinde Sıfat Fiiller*. *Türkoloji Dergisi*, c.14, s.1,
213-227, 2001

Öztürk, R., *Özbek Türkçesi El Kitabı*. Konya: Palet, 2011

Räsänän, M., *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*. Helsinki:
Studia Orientalia Edidit Societas Orientalis Fennica 1957

Sayfullayeva, R.R., Mengliyev, B.R., Boqiyeva, G.H., Qurbonova, M.M. *Hozirgi
O'zbek Adabiy Tili*. Toshkent: Fan va Texnologiya Nashriyoti 2010

Sjoberg, A.I., *Uzbek Structural Grammar*. Uralic and Altaic Series/vol.18, Indiana University 1963

Tolkun, S., *Özbekçede Fiilimsiler*. Konya: Dijital Sanat 2008

HAREZM TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ YENİ BİR ESER: *TENZÎLÜ'S-SÂLİHİN*

Saidbek BOLTABAYEV*

Özet

Dinî tasavvufî konuda yazılan eserlerin ağırlık bastığı Harezmi Türkçesi XIII. ve XIV. yüzyıllarda Doğu Türklük sahasında müşterek bir yazı dili olarak kullanılmıştır. Türkoloji çalışmalarında önce Aleksandr Samoyloviç'in tasnifi, daha sonra Janos Eckmann'ın gramer incelemesinden bu yana yeni eserler de tespit edilerek bilime kazandırılmaktadır. Günümüzde sayısı onu geçen Harezmi Türkçesiyle yazılan eserlerin arasına yeni bir eser dahil olmaktadır. Bildirimizde Tenzilü's-Salih'in adını taşıyan, Harezmi Türkçesiyle yazılan eserler arasında daha önce zikredilmeyen, bazı katalog kitapları ve Yesevîlik çalışmalarında adı geçen eser tanıtılmıştır. Eserin müellifi meselesine üzerinde durulmuş, iki nüshasının tavsifi yapılmıştır. Ayrıca Harezmi Türkçesini yansıtan başlıca ses ve şekil özellikleri tespit edilerek eserin Çağatay Türkçesinden ziyade Harezmi Türkçesinin son devrine ait olduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Harezmi Türkçesi, Ahmed Yesevî, tasavvuf, Orta Asya

Tanzil al-Şalihîn – A New Work Written in Khwarezmian Turkic

Abstract

Khwarezmian Turkic, in which the works written on religious and mystical subject predominate, in XIII and XIV centuries, was used as a common written language in the area of Eastern Turkic. In Turcology, since Aleksandr Samoylovich's classification and then, János Eckmann's grammatical analysis, until now new works have also been identified and introduced. A new work is included among the works written in Khwarezmian Turkic. Today the number

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, saidbekboltabayev@gmail.com

of Khwarezmian Turkic works exceed ten. In our paper, the work named Tenzil al-Şâlihîn, which was not mentioned before among the works written in Khwarezmian Turkic was introduced. In the paper the subject of the author of the work has been emphasized and two copies of Tenzil al-Şâlihîn have been described. In addition, the main phonetic and morphological features that represents the Khwarezmian Turkic were determined and it was revealed that the work belongs to the last period of Khwarezmian Turkic rather than Chagatay Turkish.

Keywords: Khwarezmian Turkic, Ahmad Yasawi, sufism, Central Asia

1. GİRİŞ

Harezmi (*Horezm, Hvarizm, Horazm*), Aral Gölü'nün güneyinde Ceyhun (*Amu Derya*) nehrinin Aral Gölü'ne döküldüğü deltanın çevresinde yer alan bir bölgenin adıdır. Bu bölge XI. yüzyıldan itibaren Türkleşmeye başlamış, bölgenin köklü bir kültüre sahip olmasının da etkisiyle zamanla bu bölgede yeni bir Türk yazı dili teşekkül etmiştir.

XIII. yüzyıldan itibaren merkezi Harezmi bölgesi ve Altın Ordu'da yazı dili olarak Karahanlı Türkçesinden teşekkül eden ve XV. yüzyılda yerini Çağatay Türkçesine bırakan Türk yazı diline Harezmi Türkçesi adı verilmektedir. Karahanlı Türkçesinden sonra Türkçenin İslamî dönemde ikinci yazı dili Harezmi Türkçesi, Oğuz ve Kıpçak ağızlarının da izlerini taşıması, Doğu Türklük sahasında ortak yazı dili olması bakımından Türk dilinin tarihinde mühim bir yere sahiptir.

Harezmi Türkçesiyle kaleme alınan eserler arasında Kutb'un *Hüsrev ü Şirin*'i, Harezmi'nin *Muhabbetnâme*'si gibi edebî eserler mevcut olsa da Kur'an tercüme ve tefsirleri, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Mu'înü'l-Mürîd* gibi dini içerikli eserler sayıca daha fazladır. Türklerin kitleler halinde İslamiyeti kabul etmesinden sonra dinin esaslarını ortaya koyan eserlerin telif ve tercüme faaliyetleri Karahanlılar döneminde başlamış, Harezmişahlar ve Altın Ordu döneminde de devam etmiştir.

2. TENZİLÜ'S-SÂLİHİN

2.1. Eserin Adı ve Yazılış Amacı

Çalışmamıza konu olan *Tenzilü's-Sâlihîn* adlı eser de çoğu Harezmi Türkçesi eserleri gibi dini tasavvufî içeriğe sahiptir. Tam adı *Tenzilü's-Sâlihîn ve Keşfü Hâcâtü'l-Mürîdîn* olan bu eser Yesevîlik tarikatıyla ilgilidir. Eserin adını müellif şu şekilde açıklar:

*bu vech üze (14) risāle tertīb kılıp bu risāleğa **tenzîlü's-şalıhîn ve keşfü hācātü'l-mürîdîn** (15) at koydum.*

Konusu gereği tasavvufî istilahlara açıklandığı bu eserin hitap kitlesi tasavvuf camiasıdır. Zira müellif eserin yazılış amacında bunu dile getirir:

(2b/1) ol sebebdin biziñ 'aşrımızdağı tarikat sultānları ve haqıqat burhānları (2) türkistān meşāyihleri risāle koldılar erse kim mürîdlerğa ve niyāz-mendlerğa (3) mav 'ızatı bolsun tēp ve meşāyihlerğa tezkireti bolsun tēp, 'aşık könlige (4) teselli bolsun tēp ve 'ārifler cānınga tecelli bolsun tēp ol vechdin nefes- (5) -lerini icābet kılıp kāğaz üze meşāyih kelimātını perişān hātır birle cem' kıldım.

2.2. Eserin Yazarı

Tenzîlü's-Sālihîn geleneksel olarak besmele, hamdele ve salvele kısımlarıyla başlar. Daha sonra aşağıdaki cümlelerle devam eder:

*...ammā bilgil ve āgāh bolgil ey refik-i müşfik ve ey şiddik-i muvāfik andaq aytur 'abdu'l-fakîr el-hakîr el-müznib ilāllāhu te'ālā **Şeyh Ahmed Yesevî** rahmetullāhi 'aleyh kim bizdin burunğı meşāyihler kenz ü rümüz erdiler...*

Bu kısımda yer alan *'abdu'l-fakîr el-hakîr el-müznib ilāllāhu te'ālā **Şeyh Ahmed Yesevî*** ifadeleri, müellifin Ahmed Yesevî olduğu düşüncesini uyandırır (Turdialiev, 2017: 163).

Eserde sık sık Ahmed Yesevî'nin sözlerinden alıntılara yer verilir. Bu da eserin müellifinin Ahmed Yesevî olduğunu düşündürür. Eserin Ahmed Yesevî'nin kalemine ait olma ihtimalini güçlendiren hususlara değinen Nadirhan Hasan, eserde Türkistanlı hiçbir şeyhin adı zikredilmediğini vurgular. Daha sonra Ahmed Yesevî'nin *Fakrnamesi* ile *Tenzîlü's-Sālihîni* karşılaştırır (Hasan, 2018: 557).

Öte taraftan Ahmed Yesevî'nin anıldığı satırlarda adından sonra her zaman *rahmetullāhi 'aleyh* ifadesinin yer alması, eserin talebeleri tarafından Yesevî'nin sözlerinden derlenip hazırlanmış olabileceğini de gösterir. Ayrıca Ahmed Yesevî'nin, eserde ketebe kaydı olarak verilen beyitten elde edilen (=m. 1181/1182) tarihten daha önce vefat etmiş olması da (=m. 1166/1167) müellifin doğrudan Ahmed Yesevî olduğunu belirtmeyi şimdilik tereddütlü hâle getirmektedir.

2.3. Eserin Yazılış Tarihi

Eserin yazılış tarihiyle ilgili eserin sonunda yer alan gazelde aşağıdaki beyit yer almaktadır:

ta'rîh erdi zî hicret dâl u fûda

ķalemni ķoydı 'ayn u mim u lāmı

Ebced hesabına göre *dâl, fā, 'ayn, mim, lām* ve *ķalem* kelimelerinden 577 sayısı elde edilmektedir. Bundan eserin Hicri 577 (= m. 1181/1182) yılında kaleme alındığı ortaya çıkmaktadır.

2.4. Eserin Konusu ve İçeriği

Eser kısa bir giriş ve *münâcât* adı verilen on bir bölümden oluşur. Her bölüme *münacat* ismi verilmesinin sebebi başlangıcında Allah'a yakarışların mevcut olmasıdır.

On bir bölümün içerikleri sırasıyla şöyledir:

Birinci münacat (bölüm) tevhit beyanında

İkinci münacat marifet beyanında

Üçüncü münacat aşk beyanında

Dördüncü münacat zikir beyanında

Beşinci münacat tasavvuf ve onun hakikatleri beyanında

Altıncı münacat fakr beyanında

Yedinci münacat şeyh-mürid ilişkileri ve adabı beyanında

Sekizinci münacat şeriat, tarikat, hakikat beyanında

Dokuzuncu münacat riyazet beyanında

Onuncu münacat sema ve şartları beyanında

On birinci münacat semanın vasıfları ve beyanı

2.5. Tenzilü's-Salihîn'de Nazım

Eserde dokuzuncu bölüm dışında bütün bölümlerin sonunda *andag kim şeyh ahmed yesevî aytur rahmetullāhi 'aleyh* cümlesi verilerek Ahmed Yesevî'nin gazel şeklinde kafiyelenen birer şiiri yer almaktadır. Yedinci bölümde ise hem bölümün sonunda hem de ortasında olmak üzere Ahmed Yesevî'nin iki ayrı şiiri bulunmaktadır. 10 şiir toplamda 140 dize tutmaktadır. Eserin hatimesinde yer alan şiirin son dört dizesi ise Farsça olarak dünyanın geçiciliğiyle ilgili yazılmıştır. Diğer durumlarda eser mensur olarak yazılmıştır.

Ayrıca Rabguzî'nin *Kıyasu'l-Enbiya* eserinde olduğu gibi *Tenzilü's-Salihîn* eserinde de müellif nesirde dini konuyu işlemesine rağmen secili ifadelerle ona bedii bir şekil vermeyi başarmıştır. Bunu özellikle bölümlerin başlangıcında çok başarılı bir şekilde uyguladığı görülür:

(10b/10) *ilāhī ḥālīk u ḥallāk-sén, (11) rāzīk u rezzāk-sén. cümle 'ālemni cüft yarattıñ sèn yalguz u taq-sén. meşāyih (12) -ka şevk şarābın içrüp kıldıñ dīdārga müştāk sèn. müşdlerni özindin (13) uratıp muḥabbet içinde kıldıñ 'uşşāk sèn. ilāhī alarınıñ ḥaqq u ḥurmeti bu kuluñğa (14) nazār-ı raḥmetiñdin baq sèn.*

(7a/1) *ilāhī mèn sèniñ tég bay birle bolsam külldin çığay-mèn. eger müflisler birle barsam (2) külldin bay-mèn. ilāhī sèndin 'aṭā vu raḥmet ve mèndin ḥaṭā vu zillet. ilāhī sèndin (3) maña 'aṭā vu iḥsān ve mèndin ḥaṭā vu nişyān.*

2.6. Eserin Nüshaları

Eserin biri tam, biri eksik olmak üzere iki nüshası vardır.

1. Taşkent nüshası. Eserin eksik olan nüshası Taşkent'te Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni adlı Şarkşinaslık Enstitüsünün el yazmaları kütüphanesinde 10171 numara ile muhafaza edilmektedir. Türkçe ve Farsça yazılan 5 eserden oluşan mecmuanın 124b – 134a varakları arasında yer almaktadır. Toplam 134 varaktan ibaret olan bu mecmua harekesiz nesta'lik ile yazılmıştır. Müstensih ve istinsah yeri belli değildir. İstinsah tarihi olarak mecmuadaki üçüncü eserde Hicri 1259 (=m. 1843-1844) tarihi gösterilmiştir. Buna göre *Tenzilü's-Salihin*'in Taşkent nüshası da bu tarihte istinsah edildiği tahmin edilebilir. Nüsha son dan eksiktir. Siyah mürekkep ile yazılırken *Kur'an* ayetleri ve hadislerin üzerine kırmızı çizgi çizilmiştir. Kâğıt ölçüsü 21 x 17, yazı ölçüsü 16 x 9,5'tir. Nüsha hakkında ilk olarak XVIII-XX. yüzyıllara ait el yazmaları katalogunda bilgi verilmiştir (Babadjanov, vd., 2002: 255).

2. Hokand nüshası. Eserin tam nüshası Özbekistan'ın Hokand şehrinde bulunan Gafur Gulam adlı Edebiyat Müzesinde 698 numarada kayıtlıdır. *Tenzilü's-Salihin*'in bu nüshası bir mecmuanın içinde, 1b – 21b varakları arasında yer almakta olup toplam 43 sayfadır. Varak ölçüsü 25,5 x 17,5 olan eserin yazı karakteri harekesiz nesta'liktir. Nohudî renk ince ipek kâğıt üzerine siyah mürekkep ile yazılmıştır. Eserde geçen *Kur'an-ı Kerim* ayetleri, hadisler, tasavvufi istilâhlar gibi önemli görülen kısımların üzerine kırmızı mürekkep ile çizilmiştir. Her sayfada 17 satır mevcuttur. Eserin müstensih, istinsah tarihi ve yeri belirtilmemiştir. Ancak yazı özelliklerinden eserin yazıldığı tarihten daha sonraki dönemde Fergana vadisinde istinsah edildiği söylenebilir.

Metinde eksik olan bazı ibare ve kelimeler haşiyede gösterilmiştir. Ayrıca bazı sayfalarda derkenar notları vardır. Bu notlar kitabın istinsahından sonra başka kişiler tarafından yapılmıştır. Türkçe veya Arapça olan bu derkenar

notları eserden alınan bazı cümleleri içerir. 2a sayfasının kenarında ise Farsça şiir vardır.

Nüshayı 2017 yılında Gafur Gulam adlı Edebiyat Müzesinin müdürü Abdulatif Turdialiyev bulmuştur. Turdialiyev, müze envanterine yeni eklendiğini belirttiği nüshayı iki ayrı çalışmada tanıtmış, müellifi meselesine değinmiş, risalenin bu nüshasını Kiril harfleriyle metnini hazırlamıştır (Turdialiyev, 2017; Turdialiyev, 2018).

Çalışmamız Hokand nüshasına dayanılarak hazırlanmıştır.

3. ESERİN DİLİ

Eserin dili Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'inde görüldüğü gibi sade değildir. *Dîvân-ı Hikmet* herkesin anlayabileceği yalınlığa sahip ise *Tenzilü's-Salihîn*'in dili daha ağırdır.

3.1. Ses Özellikleri

Tenzilü's-Salihîn eserin dili Çağatay Türkçesi olduğu ileri sürülmüş ise de (Tosun, 2017: 85) tespit ettiğimiz bazı özellikler ile dilinin daha eski bir döneme ait olduğu anlaşılmaktadır. Hazırlanmakta olduğumuz karşılaştırmalı metnini içeren çalışmamızda ayrıntılı ele alınacağından burada başlıca dil özelliklerini göstermekle yetineceğiz.

3.1.1. Kapalı ê meselesi

Bilindiği gibi daha Yenisey metinlerinde özel işaretiyle tanıklanan kapalı ê sesi Harezmi Türkçesinde *ye* (ع) veya *ye* ve *üstün* işaretiyle gösterilmektedir. Çağatay Türkçesinde ise kelime başında bulunan bazı *e* sesleri de kapalı ê sesine dönmüştür. Başka bir deyişle ilk hecede *e* sesi genellikle *ye* (ع) ile gösterilir hale gelmiştir. Eserin Hokand nüshası Çağatay Türkçesi döneminde istinsah edilmesi sebebiyle kapalı ê meselesinde Çağatay Türkçesi temayülündedir. Ancak bazı durumlarda *ye* (ع) yerine elif (ل) veya he (ه) yazıldığı, hiç belirtilmediği durumlar da vardır:

nê hikmet kim (4b/4) ~ *ne dermân* (5b/5), *bu üçegü nê-êrse*
 (14a/7) ~ *ne nerseñ bolsa* (8b/6), *kêlse* (9a/12) ~
keldi (1b/12), *êlgimge* (3a/4) ~ *eligi* (13a/2)

3.1.2. -b-/-b > -w-/-w Değişimi

Köktürkçede kelime içi ve kelime sonunda bulunan *b* sesi Eski Uygurcadan itibaren *w*'ye döner. Harezmi Türkçesi metinlerinde de *w* sesi korunurken istinsah tarihi geç olan metinlerde *v*'li şekillerin sayısı artar.

Metinde *w* sesi **ڤ** veya **ڤ** işaretiyle gösterilir (23 örnekte):

suwin **سويڤ** (2a/6), *yawuz* **يڤوز** (4b/1), *ewke* **اڤك** (8b/5), *ewürgil* **اڤڤرگيل** (10a/1), *ewü[r]se* **اڤرسي** (8b/14), *ewgüler* **اڤرگولار** (15b/12), *ewgülıkke yawuzlık* **اڤرگولوكك يڤوزلك** (15b/7)

Buna karşılık iki kelime *v* (ڤ) ile yazılmıştır.

sévnüp **سڤنڤ** (16a/1), *yavuzlar* **يڤوزلار** (5b/3)

Yavuz kelimesi bir örnekte, *sév-* fiili ise 3 örnekte Çağatay Türkçesi özelliklerini taşımaktadır.

3.1.3. -d-/-d > -ḍ-/-ḍ ~ -y-/-y Değişimi

Eski Türkçede kelime içi ve kelime sonunda bulunan *d* sesi Harezmi Türkçesinde genellikle *ḍ*'dir. Daha o dönemde bazı örneklerde *y*'ye dönmeye başlayan bu ses Çağatay Türkçesinde tamamen *y*'lidir.

Metnimizde her iki şekil aynı kelime de görülebilmektedir:

aḍak **اڤاك** (12b/14) ~ *ayaqları* **اڤاقلاري** (10a/10), *kēḍin* **كڤين** (8b/17) ~ *keyin* **كڤين** (2b/8) *ḡoḍdurduḡ* **گودوردوك** (5b/13) ~ *ḡoymaḡil* **گوماگيل** (4b/1), *ıḍa bergil* **اڤدا برگيل** (4b/2), *iḍini* **اڤيني** (19a/3), *uyumasa* **اڤويوماسا** (15a/16)

3.1.4. -ḡ- > -ḡ- Değişimi

Bir kelime ünsüzden önce gelen *ḡ* sesi *ḡ*'ye dönmüştür:

yaḡsı (6b/6), *yaḡsılıḡ* (7a/6), *yaḡsırak* (13a/10), *yaḡsı-sén* (14b/6)

3.1.5. Ön seste *t-* meselesi

Metinde kelime başında bulunan *t-* sesi genellikle korunmuştur:

tēp (2a/12), *tēmişdin soḡ* (3b/10), *tēmese* (3b/12), *tēḡ* (6a/10).

İki örnekte *tē-* fiilinin Çağatayca şekli yazılmıştır:

dēseḡ (15b/8), *dēr-biz* (7a/9)

3.1.6. Ön seste y- meselesi

Metinde ön seste y'li şekiller daha fazla olmasının yanında y'siz örnekleri de kullanılmıştır:

ırak (15a/16) ~ *ıratıp* (3a/15) ~ *yırak* (1b/12), *yığaçını* (8a/10), *yığlay* (20a/3)

3.1.7. er- fiili

Metinde *er-* yardımcı fiilinin *r* sesi korunmaktadır. Ancak yazımda Çağatay Türkçesinde olduğu gibi *êr-* şekli seyrek de olsa görülür:

êr êrseñ (13b/17) ~ *şādık erseñ* (10a/1), *'ışk êrür* (6a/11) ~ *sâkin erdi* (1b/8), *nefes turur ermiş* (7b/6)

3.2. Şekil Özellikleri

3.2.1. Hâl ekleri

İlgi hâli için *+nİy* yanında yuvarlak şekli kullanılır. Bu şekil metinde her zaman yuvarlak ünlülerden sonra gelmiştir: *yolnuñ* (13a/11), *ķamuğnuñ* (14a/14), *köñlümnüñ* (4a/1)

Yönelme hâli kalın sıralı kelimelere çoğunlukla *+ğa* (109) eki kullanılırken bazen *+ķa* (63) ve iki örnekte iyelikte sonra *+a* (*atna*, *başına*) gelmiştir.

Bulunma ve ayrılma hâli için genellikle ekin sedalı şekilleri kullanılırken sedasız şekilleri seyrek de olsa vardır:

şer'atta (15a/6), *ħaķıķatta* (15a/6), *ħizmette* (10b/8), *mürıdte* (13a/5), *mürıdın* (14b/12), *ķā'attın* (6b/14)

Yön gösterme ekinin kalıplaşmış hâli *añar* (8b/11) metinde bir kere geçmektedir.

3.2.2. Pronominal *n*'nin kullanımı

Metinde 3. şahıs iyelik ekleri ile hâl eklerinin arasında bulunan pronominal *n* genellikle kullanılmıştır. Seyrek de olsa Çağatay Türkçesinde olduğu gibi düştüğü örnekler vardır:

igıge (6b/2), *özidin* (7a/8), *köñlide* (13a/8), *ķarnıda* (13a/3)

3.2.3. Şahıs zamirlerinin ilgi hâli

Birinci teklik şahıs zamirinin ilgi hâli metinde her zaman *meniñ* iken, çoklukta *biziñ* yanında bir örnekte *bizim* (8a/5) şekli görülmektedir.

3.2.4. Geniş zamanın olumsuz çekimi

Metinde geniş zamanın olumsuzu olarak her zaman *-mas*, *-mes* eki kullanılmıştır. Bu özelliği metni Çağatay Türkçesine yaklaştırmaktadır:

artmas (6a/13), *kolmas* (6b/12), *kılmaz-biz* (7a/17), *sığmas* (12b/4), *öksümes* (6a/13), *tegmaz* (13a/17), *bilmez-mên* (10b/14), *ölmesler* (5a/9)

Sonuç

Ahmed Yesevî'nin sözlerinden derlenip hazırlanan *Tenzilü's-Sâlihîn ve Keşfü Hâcâtü'l-Mürîdîn* eseri Türk dilinde tasavvuf ile ilgili yazılan ilk eserlerden biri olması açısından önem arz eder. Her iki nüshada istinsahının Çağatay Türkçesinin hâkim olduğu dönemde yapılması esere Çağatay Türkçesi özelliklerinin de yansımaya sebep olmuştur. Ancak çalışmada gösterilen dil özellikleri sonucunda *Tenzilü's-Sâlihîn*'in Harezmi Türkçesi özelliklerini taşıdığı tespit edilmiştir.

Kaynaklar

- BABADJANOV, B., vd. (2002). *Kratkii katalog sufiiskikh proizvedenii XVIII - XX vv. iz sobraniia Instituta vostokovedeniia Akademii nauk Respubliki Uzbekistan im. al-Biruni*. Franz Steiner Verlag Stuttgart. s. 255.
- ECKMANN, J. (2011). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Yayına Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya, TDK Yayınları, Ankara.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*. TDK Yayınları, Ankara.
- HASAN, N. (2018). "Yesevîlikle İlgili Yeni Bir Kaynak: "Tenzilü's-Salihin." II. *Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, S. 555-567.
- MAHMUDOV, K. (1974). *XIII-XIV Asr Yozma Obidalar Tilining Fonetik Sistemasi*, Taşkent, Fen Neşriyatı.
- NECİB, E. N. (1989). *İssledovaniye po İstorii Tyurkskih Yazıkov XI-XIV vv. Moskova, Nauka*.
- TOSUN, N. (2017). "Yesevîlik Araştırmaları için Bazı Mühim Kaynak Eserler." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 15 (30), 83-105.
- TURDİALİEV, A. (2017). "Tanzil us-solihin Oshiq Ko'ngillarga Tasalli. Tasavvufga oid noyob turkiy qo'lyozma risola haqida." *Cihan Edebiyatı Dergisi*, Şubat Sayısı, Taşkent, S. 162-176.
- TURDİALİEV, A. (2018). "Tanzil us-solihin" Risolasi Hakıda." *Altın Bitikler Dergisi*, Sayı 1, s. 46-50.

RUMENCE-TÜRKÇE DİL İLİŞKİLERİ*

Erdoğan BOZ**

Özet

TÜBİTAK-2219 Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı kapsamında hazırladığımız “Rumence-Türkçe Dil İlişkileri” adlı proje önerisi, Balkanlarda “Türkçe-diğer dil” ilişkilerini ortaya çıkarmaya çalışan kapsamlı bir projedir. Bu projenin amacı, Romanya özelinde bu ülkede altı yüz yıldır yaşayan Türklerin, hâkim dil Rumence ile olan ilişkilerini, Türkçe için en uygun yöntem olarak kabul edilen Johanson’un “Kod kopyalama” modeliyle ortaya koymaktır.

Proje ile Romanya’da konuşulan Türkçe için eş zamanlı bir durum tespiti yapılmış olacaktır. Daha açıkçası dil ilişkileri sonucunda Romanya’da konuşulan Türkçede meydana gelmiş değişikliklerin türleri ve boyutları bilimsel olarak ortaya konmuş olacaktır. Söz konusu bilimsel tespitlerin, Romanya’da konuşulan Türkçenin geleceğine dair dil politikalarının belirlenmesinde önemli katkıları olabilecektir.

Bu projenin başarılı ile tamamlanması hâlinde Türkçenin yurt edindiği diğer ülkelerde (Yunanistan, Bulgaristan, Kosova, Makedonya, Arnavutluk, Hırvatistan, Sırbistan ve Bosna-Hersek) benzer çalışmalar yapılabilecektir. Bu anlamda çalışmanın sonunda elde dilecek bilimsel tecrübe ve birikim, diğer araştırmacılar için önemli bir kazanım olacaktır.

Proje önerisinin diğer bir önemli çıktısı da Romanya’da konuşulan Türkçenin ilk sözlü metinlerini oluşturacak olmasıdır. Şu ana kadar çok az yerleşim yerinden metin derlenmiş olması projenin bu konudaki önemini artırmaktadır.

---

* TÜBİTAK-2219 Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı kapsamında hazırlanmış ve destek kabulü onaylanmış “Rumence-Türkçe Dil İlişkileri” adlı proje önerisidir. Proje, salgın (Covid-19) nedeniyle gerçekleştirilememiştir.

** Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, dr.erdoganboz@gmail.com

Bu bildiri de projenin tanıtımı adına; projenin özgün değeri, amaç ve hedefleri, yöntemi, proje yönetimi, yaygın etkisi ve kariyer geliştirme potansiyeli hakkında genel bilgi verilecektir.

Language Contacts: Romanian and Turkish

Abstract

The project proposal called “Romanian-Turkish Language Relations”, prepared within the scope of *TÜBİTAK-2219 International Postdoctoral Research Fellowship Program*, is a comprehensive project that tries to reveal “Turkish language - other languages” contacts in the Balkans. This project aims to present the relations of Turks, who have been living in Romania for six hundred years, with the dominant language Romanian, via Johanson’s “Code copying” model, which is considered the most suitable method for the Turkish language.

Thanks to the project, a simultaneous assessment will be made for the Turkish language spoken in Romania. More precisely, the types and dimensions of the changes in the Turkish spoken in Romania as a result of language contacts will be scientifically revealed. These scientific determinations can have important contributions in determining language policies regarding the future of Turkish spoken in Romania.

If this project is completed, similar studies can be carried out in other countries where Turkish gained ground (Greece, Bulgaria, Kosovo, North Macedonia, Albania, Croatia, Serbia and Bosnia-Herzegovina). In this sense, the scientific experience and knowledge gained at the end of the study will be an important gain for other researchers.

Another important output of the project proposal is that it will form the first oral texts of Turkish spoken in Romania. The fact that texts from very few settlements have been collected in previous studies up to now increases the importance of the project in this regard.

In this proceeding, for the promotion of the project; General information about the original value of the project, its goals and objectives, method, project management, widespread impact and career development potential will be given.

Keywords: Language contacts, Turkish, Romanian, Turkish-Romanian language contacts, Code copying

1. ÖZGÜN DEĞER

1.1. Konunun Önemi, Araştırma Önerisinin Özgün Değeri ve Araştırma Sorusu/Hipotezi

Konunun kapsamı, sınırları ve önemi:

“Rumence-Türk Dil İlişkileri” adlı projenin kapsamı, 1418’den beri 600 yıldır Romanya’da yaşamakta olan Türklerin (Bozkurt, 2008) dili ile Rumence arasındaki dil ilişkilerinin (language contact) eş zamanlı olarak tespiti ile sınırlıdır. Romanya’da yayınlanan resmi verilere göre, etnik bir unsur olan Türklerin sayısı 2011 yılı itibarıyla 27.968’dir. Türk nüfusun büyük bir kısmı Köstence merkezli Dobruca bölgesinde yaşamaktadır. Bundan başka önemli sayıda Türk nüfus, başkent Bükreş’te bulunmaktadır. Geçmişte bu ülkede çoğunluk teşkil eden Türkler yüz yılı aşkın bir süredir devam eden göçler nedeniyle azınlık durumuna düşürmüştür. Nüfusça azalan Türkler nüfuslarını da kaybetmişlerdir. Romanya’daki Türk varlığının devamı nüfus ve nüfuz ile doğru orantılıdır. Bununla birlikte asıl olan, Türklerin dillerini ve kültürlerini koruyup geliştirerek varlıklarını sürdürebilmeleridir.

Romanya’daki Türkler, hayatın bütün alanlarında asıl unsur olan Rumenler başta olmak üzere diğer etnik unsurlarla ilişki hâlinindedir. Dil dışı ilişkiler farklı dil ve kültüre sahip kişileri karşılaştırmakta ve iletişimi zorunlu kılmaktadır. İletişimin hâkim dil olan Rumence üzerinden yapıldığı bu ortamda Türkçe ile Rumence sürekli ilişki hâlinindedir. Dillerin bu ilişkisi özellikle çekinik dilde (Türkçe) değişikliklere neden olmaktadır. Nitekim başlangıç itibarıyla bireysel iki dilliliğin bir sonucu olarak görülen bu değişiklikler, kimi dilcilerce “dil karışması” olarak da adlandırılmaktadır. Ancak bu değişikliğin bireysel iki dilliliğin ötesine geçerek toplumsal bir nitelik kazanması dillerin yapısında önemli değişikliklere neden olabilmektedir. Bu önemli yapısal değişiklikler, başlı başına bir dilin yok olması neden olmamakla birlikte o dilin geleceğine dair önemli ipuçları vermektedir (Demir, 2003; Sılamu, 2018).

İşte yukarıda kısaca ifade etmeye çalıştığımız nedenlerle, Rumence-Türkçe dil ilişkilerinin tespiti Türklerin bu ülkedeki varlıklarının devamı açısından son derece önemlidir. Ortaya çıkarılacak sonuçlar, ileride belirlenecek dil politikası/planlaması için bilimsel bir zemin teşkil edebilecektir.

Dil ilişkileri çalışmaları, hem Türkiye’de hem de dünyada giderek önem kazanmaktadır. Dil ilişkileri; yalnızca Türkolojinin değil aynı zamanda kuramsal dil bilimi, dil edinimi, iki dillilik ve toplum dil bilimi gibi bilim dallarının da ilgilendiği bir konudur (Çelebi, 2010). Özellikle Türkçe gibi tarih boyunca çok geniş bir alana yayılarak birçok dil ile ilişki kurmuş diller, dil ilişkileri açısından incelenmeye değer dillerdir. Bu konuda geniş bir

literatür vardır. Dil ilişkilerinin çoğu aynı coğrafyada birbirleriyle sıkı ilişki içinde bulunan toplumların dil dışı ilişkileri (coğrafi, tarihi, ekonomik, siyasi, ticari vd.) sonucunda ortaya çıkar (Ör. Türkçe-Moğolca, Türkçe-Farsça). Ancak aynı coğrafyada olmadıkları hâlde kültürel ve ekonomik temas içinde olan topluluklar arasında da dil ilişkisinden söz edilir (Ör. Türkçe-İngilizce). Dil ilişkileri, özetle baskın (verici) dilin kimi özelliklerinin çekinik (alıcı) dil tarafından kopyalanması esasına dayanır.

Dünyada birçok dilin diğer dillerle olan ilişkisi üzerine yapılmış sayısız çalışma mevcuttur. Bu çalışmaların çoğunda benzer yöntemlerin uygulandığı dikkat çekerken dil ilişkilerinin daha çok söz varlığı üzerinden değerlendirildiği görülmektedir. Ancak son zamanlarda yapılan çalışmalarda yeni kuramsal bilgilerin öne çıktığı ve uygulanan yöntemlerde kimi değişikliklerin meydana geldiği söylenebilir. Çelebi'ye göre (2010) dil ilişkileri Weinreich'in iki dillilik ve çok dillilik üzerine çalışmalarıyla hız kazanmıştır. Weinreich, iki dillilerin dillerinde görülen standart dışına çıkmaları yani sapmaları "girişim" olarak adlandırır. Ona göre girişim, bir dilin doğal gelişimini dil ilişkisi sonucu değiştirmektedir. Bundan başka Thomason ve Kaufman'a (1998) göre dil ilişkisi sonucunda etkilenen-etkileyen dillerde iki farklı dil bilimsel girişim ortaya çıkar, bunlar üst dil etkisiyle değişim ve ödünçlemedir. Bu ikincil girişim, grup bireylerinin verici dilden aldıkları unsurları kullanırken yaptıkları yanlışlıkların, o dilin orijinal konuşucuları tarafından bu grup üyelerini taklit ederken alıcı dilin tümüne yayılmasıdır. Thomason ve Kaufman'a göre ödünçleme dil ilişkilerinde yapısal değişmelerin ilk basamağıdır. Yukarıda değindiklerimizden başka dikkat çeken birkaç çalışma kronolojik olarak şöyle verilebilir; (Weinreich, 1953; Haugen, 1973; Papapavlou, 1994; Thomason, 1997; Thomason 2001; Sankoff, 2002; Heine ve Kuteva, 2005; Siemund 2008; Suárez-Gómez, 2012; Manfredi vd., 2015, Loureiro-Porto ve Suárez-Gómez, 2017).

Türkçenin diğer diller ile olan ilişkisi üzerine yapılan çalışmaların seyrine baktığımızda önemli çalışmalar görmekteyiz. Birçoğunu yabancı araştırmacılar tarafından gerçekleştirdiği bu çalışmalarda; Türkçenin diğer Türk lehçeleri ile olan ilişkisi yanında özellikle Türkçenin diğer diller (Orta Asya, Orta Doğu, Balkanlar ve Avrupa'daki diller) ile olan ilişkisi incelenmiştir. Yapılan bu çalışmalarda lehçe ve dillerin ilişki durumu, ilişki yoğunluğu ve konuşucuların iki dilliliği gibi toplum dil bilimsel ölçütler dikkate alınmış dolayısıyla birbirinden çok farklı sonuçlar elde edilmiştir. Bu çalışmaların önemli bir kısmında Johanson'un "Kod kopyalama" modelinin kullanılmış olması dikkat çekmektedir. Çelebi'ye göre Türkçe dil ilişkileri ile ilgili belli başlı çalışmalar şöyle sıralanabilir (Boeschoten, 1990; Pfaff, 1993; Csató, 1994; Backus, 1996; Backus & Heijden, 1998; Menz, 1999';

Brendemoen 1999; Türker, 2000; Akıncı ve Jisa 2000; Rehbein, 2001; Erdal, 2002; Dorleijin, 2006; Friedman, 2006; Matras, 2006; Brendemoen, 2006; Kıral, 2006; Deria, 2010; Şçerbak, 2011; Karini, 2014; Çelebi, 2016; Çakmak, 2017).

Türkiye’de dil ilişkileri üzerine yapılan lisansüstü çalışmalarda genel olarak Johanson’un “Kod kopyalama” modeli kullanılmıştır. Johanson’un Türkçe üzerinden geliştirdiği bu model, Türkçe için çok uygun görülmektedir ve başarılı sonuçlar alınmıştır (Ersoy, 2008; Çelebi 2010; Güzel, 2016; Makesatı, 2018; Sılamu, 2018). Bununla birlikte kimi lisansüstü çalışmalarda kuramsal bir modele başvurulmadan geleneksel yaklaşımla da bu konu işlenmiştir. Bu tezlerin içeriğine bakıldığında dil ilişkileri yalnızca söz dağarcığı ile sınırlı tutulmuş ve Johanson’un genel kopyalama diye adlandırdığı kopyalama türü dışına çıkılmamıştır (Butsashvili, 2015; Al Berro, 2016). Dil ilişkileri konusunda yapılmış önemli bir çalışma da Varol’a aittir. Türkçe-Kürtçe dil etkileşiminin incelendiği doktora tezinde uygulanan çoklu yöntem ve elde edilen sonuçlar, diğer tezlere göre önemli ayrıntılar içermektedir (2014).

Dil ilişkileri konusunda asıl dikkat çeken çalışma Johanson’un Türkçe üzerinden geliştirdiği “Kod kopyalama” modelidir. Johanson’un yapmış olduğu çalışmalar (1998, 2005, 2006, 2007, 2014), dil ilişkileri konusunda çığır açmış ve Türkçenin dil ilişkileri için en uygun yöntem olarak kabul edilmiş ve hemen bütün çalışmalarda kullanılmıştır. Bu model, proje önerisinin yöntem bölümünde en geniş şekliyle açıklanmıştır. Burada modelden kısaca bahsedilecektir:

Hayatın hemen bütün alanlarında (siyasi, ekonomik, kültürel, idari, ticari, askeri vd.) üstün olan toplumlar, kendisinden daha düşük düzeyde olan toplumlar için bir cazibe merkezi hâline gelir. Bu durum diller için de geçerlidir. Baskın dilin (B) kimi özellikleri (kodları) çekinik dil (A) tarafından kopyalanır. Literatürde verici dil olarak geçen baskın dilin kimi dil özelliklerinin, çekinik yani alıcı dil tarafından kopyalanması belli bir süreçte gerçekleşir ve buna uyarlama süreci denir. Verici dildeki kimi ses, biçim ve söz dizimi özellikleri alıcı dil için gerekli değilse bunlar atılır ancak gerekli olanlar alıcı dile eklenir. Böylelikle kopyalanan dil birimleri alıcı dil için kullanılabilir hâle getirilmiş olur. Bu süreçte verici dilden kopyalanan dil birimleri görece büyük değişiklikler (alıcı dilin dil yapısına göre şekillenme) geçirdikleri için aslına göre tanınmayacak hâle gelebilirler.

Johanson’un “Kod kopyalama” modelinde üç farklı kopyalama türü vardır. Bunlar şöyledir; i. Genel kopyalar (global copying), ii. Seçilmiş kopyalar (selective coping),iii. Karışık kopyalar (mixed coping). Johanson’un “Kod kopyalama” modelinde diğer önemli bir başlık, alıcı dilde kod kopyalamayı

sınırlayan (itici) veya çekici (özendiren) özelliklerdir: a. Sınırlayıcı etkenler, aa. Dayanıklılık skalası; ab. Yapılılık etkenleri, b. Çekici etkenler. Kopyalamada yukarıda anlatılan yapısal etkenler yanında sosyal etkenlerin çok önemli rolleri vardır. Bunlar şöyle sıralanabilir; B dilinin baskınlık derecesi (politik, ekonomik, kültürel, sayıca üstünlük, ilişki bölgesindeki yerleşiklik), A-B dillerinin ilişki süresi ve ilişki yoğunluğu (Johanson, 1998, 2006, 2007; Demir, 2003; Güzel, 2016; Silamu, 2018).

Araştırma önerisinin özgün değeri:

“Rumence-Türkçe Dil İlişkileri” adlı proje önerisi, Balkanlarda “Türkçe-diğer dil” ilişkilerini ortaya çıkarmaya çalışan ilk kapsamlı projedir. Bu proje, Romanya özelinde bu ülkede 600 yıldır yaşayan Türklerin, hâkim dil Rumence ile olan ilişkilerini, Türkçe için en uygun model olarak kabul edilen Johanson’un “Kod kopyalama” modeliyle ortaya koymayı amaçlamaktadır. Projenin gerçekleştirilmesi hâlinde, Romanya’da konuşulan Türkçe için eş zamanlı bir durum tespiti yapılmış olacaktır. Daha açıkçası dil ilişkileri sonucunda Türkçede meydana gelmiş değişikliklerin türleri ve boyutları bilimsel olarak ortaya konmuş olacaktır. Söz konusu bilimsel tespitler, Romanya’da konuşulan Türkçenin geleceğine dair dil politikalarının belirlenmesinde önemli katkılarda bulunacaktır. Bu proje önerisinin başarılı ile tamamlanması hâlinde Türkçenin yurt edindiği diğer ülkelerde (Yunanistan, Bulgaristan, Kosova, Makedonya, Arnavutluk, Hırvatistan, Sırbistan ve Bosna-Hersek) benzer çalışmalar yapılabilecektir. Bu anlamda çalışmanın sonunda elde dillecek bilimsel tecrübe ve birikim, diğer araştırmacılar için önemli bir kazanım olacaktır. Proje önerisinin diğer önemli bir çıktısı da Romanya’da konuşulan Türkçenin ilk sözlü metinlerini oluşturacak olmasıdır. Şu ana kadar yalnızca bir köyden metin derlenmiş olması, projenin bu konudaki önemini artırmaktadır.

Bilimsel değeri, farklılık ve yeniliği:

“Rumence-Türkçe Dil İlişkileri” adlı proje önerisi, Türkiye’de görece az çalışılmış bir konuda (dil ilişkileri) kapsamlı bir bilimsel çalışma önerisidir. Çalışmanın yurt dışında ve özellikle Balkanlarda yapılacak olmasının ayrı bir önemi vardır. Çalışma alanı olarak Romanya’nın seçilmesinde iki etken rol oynamıştır. Birincisi Romanya’ya dönük akademik çalışmaların azlığı ve ikincisi Romanya Türklerinin nüfus ve nüfuz olarak giderek irtifa kaybetmesidir. Bu çalışmada, dil ilişkileri araştırmalarında Türkçe için en uygun model (Kod kopyalama) kullanılarak hem model bir kez daha sınanmış olacak hem de uygulamanın getirdiği kimi yeni bilgiler teoriye kazandırılacaktır. Projede danışman yardımına başvurulacak olması çok önemsenmektedir. Proje

danışmanın Romanya’da doğup büyümüş iki dilli bir Türk olması, projenin her safhasında başarıyı artırıcı bir etken olarak öngörülmektedir.

Hangi eksikliği gidereceği veya hangi soruna çözüm getireceği:

“Rumence-Türkçe Dil İlişkileri” adlı proje önerisi, Balkanlarda ilk kez Türkçe-diğer dil” ilişkilerini ortaya çıkartarak bu konudaki önemli bir eksikliği gidermiş olacaktır. Dil ilişkilerinin tespiti, başlı başına bir sorun çözücü çalışma değildir. Ancak bu tespitler, ileride doğabilecek sorunlara önlem almada ve politika belirlemede kullanılabilir. Diller ilişki içinde oldukları dillerden mutlaka etkilenirler, bu etkilenme genellikle A dilinde yani alıcı dilde olmaktadır. Alıcı dilde meydana gelen değişimler, dilin hem iç ve de dış yapısında olabilmektedir. Bu değişikliklerin türü ve boyutu, kimi zaman dili tanınmayacak hâle getirebilir. Her şeye rağmen, dillerin ortadan kaybolmasının nedeni başlı başına dil ilişkileri sonucu olan değişimler değildir. Bunun asıl nedeni dilin dil dışı etkenlerle, dil kullanıcısının gündeminden düşmesidir. Tam bu noktada dil ilişkileri sonucu dilde meydana gelen değişimlerin türü ve boyutunun tespiti, sorunların çözümüne katkı sağlayabilecektir.

İlgili alana ne gibi kuramsal, kavramsal veya yöntemsel olarak katkıda bulunacağı:

“Rumence-Türkçe Dil İlişkileri” adlı proje önerisinin, yalnızca Türkolojiye değil dil bilimi, iki dillilik, dil psikolojisi, toplum dil bilimi, siyaset, etnoloji vd. alanlara kapsamlı bir uygulama örneği olarak bilimsel katkıda bulunacağı açıktır. Proje önerisinde yeni bir kuramsal öneri sunulmamakla birlikte, Türkçe için en uygun model (Kod kopyalama) kullanılacaktır. Bu model, projenin başarısını artırmada önemli bir imkândır. Proje önerisinin, “veri oluşturma” bölümünde bir yenilik getireceği söylenebilir. Veriler hem derleme hem de soruşturma yöntemiyle elde edilecektir. Böylece sözlü verilerin toplanmasında birbirini tamamlayan iki yöntemin kullanılacak olması veri kaybını önleyen değerli bir yenilik olacaktır.

Araştırma sorusu:

Rumence-Türkçe dil ilişkileri sonucunda alıcı dil olan Türkçede hangi dil birimleri ne oranda değişmiştir? Bu değişimin tespiti, Romanya’daki Türkçenin varlığının devamı ve dil politikalarının belirlenmesi açısından katkı sağlar mı?

1.2. Amaç ve Hedefler

“Rumence-Türkçe Dil İlişkileri” adlı proje önerisinin başlıca iki amacı vardır.

i. Amaç; 1418'den beri aynı coğrafya yaşayan Rumenlerin ve Türklerin, geçen altı yüz yıllık süreçte birçok yönden etkileşimleri olmuştur. Etkileşim alanlarından biri de proje konumuz olan “dil ilişkileri”dir. Ancak ne var ki son yüz yıllık süreçte dil dışı etkenlere bağlı olarak meydana gelen değişimler, Rumence lehine olmuştur. Rumence'nin baskın dil olması, alıcı dil olan Türkçeye Rumence'den birçok dil birimlerini kopyalama yolunu açmıştır. İşte bu proje ile dil ilişkileri sonucu Rumence'den Türkçeye yapılan kod kopyalamaları tespit edilecektir. Bu tespit, “yöntem” bölümünde genişçe açıklandığı biçimiyle yapılacaktır.

ii. Amaç; Romanya'da Türklerin konuştuğu gündelik dilin metinleri tam anlamıyla derlenmemiştir. Sözlü metinlerinin derlenmesi şu açıdan önem arz etmektedir. Romanya'daki Türklerin yazılı metinleri (dergi, kitap vd. basılı yayınlar ve İnternet yayınları) Türkiye Türkçesi'ne çok yakın bir dil ile yapılmaktadır (Bedir, 2018). Bu yüzden mevcut yazılı dil, Romanya Türklerinin dilini tam olarak temsil etmemektedir. Bu anlamda yapılacak derlemeler, çok ihmal edilmiş olan Romanya Türkçesinin en geniş sözlü metinleri olacaktır. Sözlü metinler üzerine şu ana kadar yapılmış bir iki çalışma vardır. Bunlardan biri Dr. Agiemin Baubek'in *Başpınar Ağzı* adlı doktora tezi diğeri ise 1967 yılında Vladimir Drimba'nin *Dobruca Türk Ağzılarının Dağılımı* adlı çalışmasıdır.

“Rumence-Türkçe Dil İlişkileri” adlı proje önerisinin hedefi:

Dil ilişkilerine bağlı olarak alıcı dilde görülen kod kopyalamalarının türü ve sıklığı alıcı dilde kimi değişiklikler meydana getirir. Bu değişiklik dilin iç ve dış yapısını değiştirebilecek düzeye de ulaşabilir. Dil ilişkileri sonucu kimi diller tanınmaz hâle gelebilir ancak bu durum bile dilin kaybolmasının başlıca nedeni olamaz. Asıl neden dildeki değişmelere neden olan dil dışı etkenlerdir. Dil dışı etkenler, baskın (verici) dili cazip hâle getirerek alıcı dili kullanım alanından çıkartıp dar bir alana (aile içi iletişim) sıkıştırmakta ve zamanla yok olup gitmesine neden olabilmektedir. Bu süreçte kimi zaman iki dillilik gibi bir ara dönem yaşanır ve daha sonra duruma göre baskın dil lehine tek dillilik baskın gelebilir. Dil ilişkileri sonucu alıcı dilde görülen değişimler, dil dışı etkenlerin derecesinin fark edilmesi bakımından çok önemlidir. Bir başka ifadeyle, dil ilişkileri sonucu alıcı dilde meydana gelen değişimler, dillerin geleceği için önemli ipuçları verebilmektedir.

Yukarıda genişçe açıkladığımız üzere bu projenin hedefi, Romanya'da yaşayan ve sayıları resmi rakamlara göre 27.698 olan Türklerin, özellikle konuşma dilinin, Rumence-Türkçe dil ilişkilerine dayanan mevcut durumunu bilimsel olarak ortaya çıkarmak böylelikle muhtemel “dil politikası” çalışmalarına bilimsel ve gerçekçi bir zemin oluşturmaktır.

2. YÖNTEM

Araştırmada uygulanacak yöntemler sırasıyla şöyledir.

2.1. Veri toplama yöntemi: Araştırmanın verileri sözlü ve yazılı veriler olmak üzere iki başlık altında ele alınabilir.

2.1.1. Sözlü veriler, sahada derleme ve görüşme (soruşturma) yöntemiyle elde edilecektir. Bunun için öncelikle sahada ziyaret edilecek yerlerin tespiti gerekmektedir. Romanya’da resim kaynakların verdiği bilgilere göre etnik bir unsur olan Türklerin sayısı 2011 nüfus sayımına göre 27.698’dir. Türk nüfusun belli başlı şehirlere göre dağılımı şöyledir; Köstence - 20.826, Ilfov - 538, Prahova - 166, Tulcea - 1674 ve Bükreş - 2915.

Romanya’da Türklerin yerleşik oldukları yerlerin (şehir merkezleri, ilçe ve köyler) tespiti için iş paketinde 1 aylık süre ayrılmıştır. Söz konusu yerler, hem yazılı kaynaklar hem resmi veriler hem de yerelde sözlü kaynaklar aracılığı ile tespit edilecektir.

Yukarıdaki bilgilere göre Türkler en kalabalık olarak Köstence’de yaşamaktadır. Dobruca olarak da bilenen bölge, derleme ve soruşturmanın gerçekleştirileceği ana mekân durumundadır. Köstence dışında nüfus olarak kalabalık teşkil eden Bükreş, Tulcea, İlfov ve Prahova’dan da veri toplanacaktır. Veri toplama yerlerinin (şehir merkezleri, ilçe ve köyler) ayrıntılı şekilde tespiti projenin ilk aşamasında gerçekleştirilecektir. Romanya’daki Türk nüfusun %80’ini temsil edecek yerlerden veri toplanması planlanmaktadır. Çevre koşulları imkân sağladığı takdirde bu oranın yükseltilmesi hedeflenmektedir.

Derleme için soru yöneltilecek kaynak kişilerin rahat konuşabilmelerini sağlamak amacıyla, derleme konuları *köy hayatı, tarla işleri, günlük işler, göç hikâyeleri, yemekler, gelenek ve görenekler* gibi onların aşına oldukları konular arasından seçilecektir. Derleme yapılan kaynak kişilerin seçiminde ise örneklemin (Türk toplumu) temsili açısından her yaş, cinsiyet, dil kullanımı ve sosyal seviye dikkate alınacaktır. Derleme için hassas ses kayıt cihazları kullanılacaktır. Kimi etik, idari ve adli sorunlara neden olabileceği düşüncesiyle görüntülü kayıt tercih edilmeyecektir.

Görüşme (soruşturma) soruları, Rumence’den muhtemel kod kopyalamalarını (ünlü ve ünsüzler, ünlü uzunlukları, diftonglar, vurgu, ekler, sözcükler, anlamlar, söz dizimsel yapılar vd.) ortaya çıkartacak tarzda hazırlanmış sorulardan oluşmaktadır. Danışman nezaretinde hazırlanan bu sorular, ziyaret edilen her beldede en az bir kişiye sorulacaktır. Kaynak kişinin seçiminde derlem yönteminde olduğu gibi örneklemin (Türk toplumu) temsili açısından belli yaş aralığı, farklı cinsiyet, dil kullanımı ve sosyal seviye dikkate alınacaktır.

Sahada derlemelerin ve görüşmelerin yapılması için iş paketinde üç aylık süre ayrılmıştır. Derleme ve görüşme yapılacak yerlerin tespitinden sonra veri toplamak için ilgili yerleşim yerlerine gidilecektir. Romanya'daki Türk nüfusun %80'ini temsil edecek yerlerden veri toplanması planlanmaktadır. Derlemelerde derleme yerlerinin Rumence ile ilişki durumu, ilişki yoğunluğu ve derleme yapılan kaynak kişilerin iki dilliliği gibi toplum dil bilimsel ölçütler dikkate alınacaktır.

Derleme ve görüşme yöntemlerinde ayrıntılı saha bilgisi için daha önce hazırlanmış olduğumuz kitap bölümünde işaret ettiğimiz tecrübemizden istifade edilecektir (Boz, 2018).

2.1.2. Yazılı veriler, Romanya'daki Türk toplumunun yazı dili, Türkiye Türkçesi yazı diline çok yakındır (Bedir, 2018). Bu nedenle projenin hedeflediği veriyi sağlama imkânı uzak görünmektedir. Ancak yine de kimi süreli yayınlar taranarak buralarda günlük konuşma diliyle yazılmış, aranan veri özelliğine sahip kimi metinler, araştırmanın veri tabanına alınabilecektir. Yazılı veriler araştırma verisinin en çok % 5'ini oluşturabilecektir.

Derlenen metinlerin yazıya aktarılmasında hafif transkripsiyon sistemi kullanılacaktır. Bu araştırma bir ağız incelemesi olmadığı için çok ayrıntılı ses özelliklerinin gösterilmesi gerekmemektedir. Türkçenin Rumence'den yaptığı kopyalamaları; ses (ünlü, ünsüz) ve parçalar üstü ses birimleri (vurgu, tonlama) gösterir bir transkripsiyon sistemi kullanılacaktır.

Görüşme sorularının işlenmesi, elde edilen formlar yaş, cinsiyet, dil kullanımı ve sosyal seviye dikkate alınarak ayrı ayrı tasnif edilip tablolara işlenerek çözümlene için hazır hâle getirilecektir.

Derlenen metinlerin yazıya aktarılması ve görüşme metinlerinin işlenmesi için iş paketinde dört aylık süre ayrılmıştır.

2.2. Veri çözümlene yöntemi: Dil ilişkileri ile ilgili olarak kuramsal ve uygulamalı geniş bir literatür vardır. Weinreich (1953, 1966), Thomason (1997, 2001), Thomason ve Kaufman (1998) ve Johanson'un (1998, 2005, 2006, 2007, 2014) kuramsal çalışmaları alana önemli katkılar sağlamıştır. Bunlardan başka Haugen (1973), Papapavlou (1994), Sankoff (2002), Heine ve Kuteva (2005), Siemund (2008), Suárez-Gómez (2012), Manfredi vd. (2015), Loureiro-Porto ve Suárez-Gómez'in (2017) uygulamaya dayalı çalışmaları da ayrıca burada anılmaya değerdir.

Türkiye'de dil ilişkileri üzerine yapılan lisansüstü tezlerde ve diğer çalışmalarda ağırlıklı olarak Johanson'un geliştirdiği model kullanılmıştır. Alandaki bu geniş tecrübe dikkate alındığında, araştırmanın veri

çözümlemesinde Johanson'un geliştirdiği modelin tercih edilmesi daha uygun görünmektedir.

Johanson'un Türkçe üzerinden kuramsallaştırdığı model "Kod kopyalama" olarak bilinir ve şöyle özetlenebilir: Hayatın hemen bütün alanlarında (siyasi, ekonomik, kültürel, idari, ticari, askeri vd.) üstün olan toplumlar, kendisinden daha düşük düzeyde olan toplumlar için bir cazibe merkezi hâline gelir. Bu durum diller için de geçerlidir. Baskın dilin (B) kimi özellikleri (kodları) çekinik dil (A) tarafından kopyalanır. Literatürde verici dil olarak geçen baskın dilin kimi dil özelliklerinin, çekinik yani alıcı dil tarafından kopyalanması belli süreçte gerçekleşir, buna uyarlama süreci denir. Verici dildeki kimi ses, biçim ve söz dizimi özellikleri alıcı için gerekli değilse bunlar atılır ancak gerekli olanlar alıcı dile eklenir. Böylelikle kopyalanan dil birimleri alıcı dil için kullanılabilir hâle getirilmiş olur. Bu süreçte verici dilden kopyalanan dil birimleri görece büyük değişiklikler (alıcı dilin dil yapısına göre şekillenme) geçirdikleri için aslına göre tanınmayacak hâle gelebilirler.

Johanson'un "Kod kopyalama" modelinde üç farklı kopyalama türü vardır. Bunlar şöyledir;

i. Genel kopyalar (global copying); verici dilden olduğu gibi alıcı dile kopyalamadır. Verici dilden kopyalanan dil birimleri, bütün özellikleri ile alıcı dile geçirilir. B diline ait öğeler, bütün yapısal özellikleriyle (ses, bitişme, anlam, sıklık vd.) A diline kopyalanır. B ve A dilleri arasındaki benzerlik kopyalamayı kolaylaştırıcı önemli bir etkidir. Ör. Türkçe *gidişat* sözcüğündeki +{at} eki ve *fakat* sözcüğü. Demir'e göre bu tür kopyalamalar; basit, karmaşık, bağımsız veya bağımlı olabilir (2003).

ii. Seçilmiş kopyalar (selective copying); verici dilden alıcı dile kimi özelliklerin kopyalanmasıdır. Verici dilden kopyalama dilin kimi özelliklerinden (ses, anlam, söz dizimi, sıklık vd.) birinin veya birkaçının birden alıcı dile geçirilmesidir. B dilinin özellikleri bütünüyle değil kısmen A diline kopyalanır. Ör. Fransızca *prevoir* sözcüğü Türkçeye *öngörmek* olarak çevrilmiştir. Bu sözcük Türkçe olmakla birlikte Fransızcadan anlam kopyalaması yapılmıştır. Almanya'daki Türklerin Almandaki *und* kullanımının etkisiyle ve sözcüğünü sık kullanmaları da bu tip bir kopyalamadır.

iii. Karışık kopyalar (mixed copying); verici dilden hem olduğu gibi hem de kimi birimlerin seçilerek alıcı dile kopyalanmasıdır. Verici dilden kopyalanan dil birimleri hem bütün özellikleri ile hem de seçilmiş kim özellikleriyle bir arada alıcı dile geçirilir. Ör. Türkçe "Anladım ki gelmez." tümcesi, söz dizimsel olarak Hint-Avrupa dillerinden hem *birleşme kalıbı* hem de *ki* bağlacı kopyalanmıştır.

Johanson'un "Kod kopyalama" modelinde diğer önemli bir başlık, alıcı dilde kod kopyalamayı sınırlayıcı (itici) veya çekici (özendirici) özelliklerdir.

a. Sınırlayıcı etkenler

İki başlık altında ele alınır.

aa. Dayanıklılık skalası; bu skalanın en üst noktasında en kolay kopyalanan dil yapıları bulunur, en zor kopyalananlar ise skalanın en altındadır. Buna göre *söz varlığı* en kolay kopyalanan yapılardır. Söz varlığı içinde sözcük türü olarak en başta *adlar* sonra diğer sözlüksel anlamlı birimler (*eylem, sıfat*) gelir. Bunlardan başka dil bilgisel anlamlı sözcükler (*bağlaç, adıl*) de kolay kopyalanabilirler. Ayrıca sözcük yapan birimler de kolay kopyalanabilir yapılardır. En zor kopyalanan yapılar ise; dil bilgisel ulamlarıdır (durum, görünüş, kiplik vd.). Ayrıca ses, sözcük öbeği oluşturan söz dizimsel yapılar, çatı oluşturan biçim-söz dizimsel yapılar vd. de zor kopyalanan birimlerdir.

ab. Yapılılık etkenleri; B dilindeki çok yapılı bir birimin, dayanıklılık skalasının en altında olup olamayacağı sorusunu Johanson iki şekilde cevaplandırır. Birincisi, içerik ve ifade arasındaki ilişkiyi açık bir şekilde göstermeyen bir B biçimbilgisinde bütün diziler veya kolay hatırlanan bazı biçimbirimler, kopyalanıp orijinalin karmaşık ilişkilerine bakılmadan kullanılabilir. İkincisi, B dili birimlerinin daha zor kopyalanıyor olmasının nedeni, bu birimlerinin kendilerinden çok A dilindeki *kaynaşma derecesi* ile ilişkilidir.

b. Çekici Etkenler; Johanson'a göre ifade ile içerik arasındaki ilişkinin açık olması kopyalamada çekici bir özelliktir. Türkçedeki gibi eklemenin açık olduğu dillerdeki birimler kopyalama için çekicidir. Buna karşın bükünlü dillerdeki yapı açık olmadığı için kopyalanma için çekici değildir. Yine değişkeleri çok olan biçimbirimlerin kopyalanması değişkesi olmayan veya daha az olana göre daha zordur.

Kopyalamada sosyal etkenler; yukarıda anlatılan yapısal etkenler yanında kopyalamada sosyal etkenlerin çok önemli rolleri vardır. Bunla şöyle sıralanabilir; B dilinin baskınlık derecesi (politik, ekonomik, kültürel, sayıca üstünlük, ilişki bölgesindeki yerleşiklik), A-B dillerinin ilişki süresi ve ilişki yoğunluğu.

Yukarıda genişçe belirtildiği gibi, dil ilişkilerinde ilişkinin yönünü yani alış-verişin yönünü, kod kopyalama türlerini ve bunların derecelerini aslında dil dışı etkenler belirler. Verici dilin baskın olması, dil kullanıcılarını bilinçli veya bilinçsiz olarak bu dili kullanmaya zorlamaktadır (Johanson, 1998, 2006, 2007; Demir, 2003; Güzel, 2016; Sılamu, 2018).

Metinlerin Rumence-Türkçe Dil İlişkileri bakımından çözümlenmesi için iş paketinde dört aylık süre ayrılmıştır. Elde edilen sözlü ve yazılı verilerin dil ilişkisi bağlamında çözümlenmesi, yukarıda genişçe anlatılan Johanson'un "Kod kopyalama" modeline göre eş zamanlı olarak yapılacaktır.

3. PROJE YÖNETİMİ

3.1 İş-Zaman Çizelgesi

Tablo 1. İş-Zaman Çizelgesi

İP No	İş Paketlerinin Adı ve Hedefleri	Zaman Aralığı (12 Ay)	Başarı Ölçütü ve Araştırmanın Başarısına Katkısı
1	Romanya'da Türklerin yerleşik oldukları yerlerin tespiti	1 ay	<p>Romanya'da Türklerin yerleşik oldukları yerler hem yazılı kaynaklar hem resmi veriler hem de yerelde sözlü kaynaklar aracılığı ile tespit edilecektir. Elimizdeki verilerden yola Romanya'da Türklerin yaşadıkları şehirleri ve nüfuslarını bilebilmekteyiz. Türk nüfusun önemli bir kısmı Köstence'nin de dâhil olduğu Dobruca bölgesinde yaşamaktadırlar. Şehir merkezleri dışında hangi (ilçe ve köy) yerleşim birimlerinde yaşadıkları ise yukarıda belirtildiği üzere hem yayın taraması hem resmi kaynaklardan soruşturma hem de yerelde kişilerle görüşülerek tespit edilecektir.</p> <p>Söz konusu yerlerin tespitinde herhangi bir sorunla karşılaşılması söz konusu değildir. Bu konuda danışmanın yerele dair bilgisi önem taşımaktadır. Derleme ve görüşme yerleri tespit edilmeden bir sonraki aşamaya geçilemeyeceği için araştırmanın en önemli aşmalarından biri olarak kabul edilebilir.</p>
2	Sahada derlemelerin ve görüşmelerin yapılması	3 ay	<p>Derleme ve görüşme yapılacak yerlerin tespitinden sonra veri toplamak için ilgili yerleşim yerlerine gidilecektir. Romanya'daki Türk nüfusun %80'ini temsil edecek yerlerden veri toplanması planlanmaktadır. Bu oranın toplam Türk nüfusu temsil edebilecek bir oran olduğu kabul edilmiştir. Gerektiğinde ve şartlar imkân verdiğinde oranın yükseltilmesi hedeflenmektedir.</p> <p>Başta Köstence olmak üzere Bükreş, Tulcea, İlfov ve Prahova'dan veri toplanacaktır. Derlemeler ve görüşmelere ilişkin formlar ekte sunulmuş ve ayrıntılar yöntem bölümünde verilmiştir.</p> <p>Derlemelerde derleme yerlerinin Rumence ile ilişki durumu, ilişki yoğunluğu ve derleme yapılan kaynak kişilerin iki dilliliği gibi toplum dil bilimsel ölçütler dikkate alınacaktır.</p> <p>Sahadaki derleme ve görüşmelerin danışman eşliğinde yapılması planlanmaktadır.</p>

3	i. Derlenen metinlerin yazıya aktarılması ii. Görüşme metinlerinin işlenmesi	4 ay	Araştırmanın en hassas bölümü burasıdır. Türkçedeki Rumence etkilerin eksiksiz tespiti gerekmektedir. Bu noktada danışman bilgisine sık sık başvurulacaktır. Bu bölümün en iyi şekilde yapılması araştırmanın sıhhati açısından çok önemlidir. Derlenen metinlerin yazıya aktarılması ve görüşme metinlerinin işlenmesinde danışman ile işbirliği yapılarak en iyi neticeyi almak hedeflenmektedir.
4	Metinlerin Rumence-Türkçe Dil İlişkileri bakımından çözümlenmesi	4 ay	Elde edilen sözlü ve yazılı verilerin dil ilişkisi bağlamında çözümlenmesi araştırmanın ana konusudur. Bu işlem danışman eşliğinde sıkı bir kontrolle yapılacaktır. Danışmanın hem Türkçe hem de Rumence bilmesi yani iki dilli olması başarı imkânını üst düzeye taşımaktadır. Johanson'un "Kod kopyalama" modeli dikkate alınarak eş zamanlı yapılacak tespitler, araştırmadan beklenen sonuç açısından büyük önem taşımaktadır.

3.2. Risk Yönetimi

Tablo 2. Risk Yönetimi Tablosu

İP No	En Önemli Riskler	Risk Yönetimi (B Planı)
1	Araştırmanın belli başlı dört aşaması vardır. Bu aşamaların herhangi birinde başarıyı etkileyebilecek bir risk görülmemektedir. Buna rağmen karşılaşılabilecek her türlü risk veya sorunun danışman eşliğinde çözülebileceği öngörülmektedir. Bu nedenle araştırmanın temel hedeflerinden sapmak söz konusu değildir.	---
2	Yazılı metinlerde veri toplanamaması	Araştırmanın veri tabanında %5'lik bir yer eden yazılı metinlerden veri toplanamaması hâlinde, sözlü veriler %100'e çıkarılacaktır.

4. YAYGIN ETKİ

Tablo 3. Araştırma Önerisinden Beklenen Yaygın Etki Tablosu

Yaygın Etki Türleri	Önerilen Araştırmadan Beklenen Çıktı, Sonuç ve Etkiler
Bilimsel/Akademik (Makale, Bildiri, Kitap Bölümü, Kitap)	<p>Proje tamamlandığında</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Araştırmanın sonuçları hem Türkiye hem de Romanya'nın seçkin bilimsel dergilerinde makaleler olarak yayımlanacaktır. 2. Araştırmanın sonuçları uluslara arası sempozyumlarda bildiri olarak sunulacaktır. 3. Araştırmanın iki önemli çıktısı olacaktır. Birinci Rumence-Türkçe dil ilişkileri kapsamında Türkçenin Rumence'den ne kadar etkilendiği ve hangi dilsel yapıların kopyalandığının tespit edilmiş olmasıdır. Bu veri de bir kitap hâlinde yayımlanacaktır. Bu kitabın yayımlanması Türkçenin irtibat kurduğu diğer diller ile olan ilişkilerinin tespiti açısından önemlidir. İkinci çıktısı ise derlenen metinlerdir. Metinler Romanya'da yaşayan Türklerin ilk ve tek kapsayıcı sözlü verileri olacaktır. Bu yüzden metinlerin kitap olarak (Türkiye veya Romanya) yayımlanması sağlanacaktır. 4. Araştırmanın sonuçları imkân bulunabildiği takdirde Rumence ve/veya İngilizce olarak bir kitap bölümü hâlinde de yayımlanabilecektir. 5. Proje tamamlandığında gerek Türkiye'de ve gerekse araştırmanın yapıldığı Köstence'de bilimsel bir toplantı (panel veya çalıştay) düzenlenerek araştırmanın sonuçları bilim dünyası ile paylaşılacaktır.
Ekonomik/Ticari/Sosyal (Ürün, Prototip, Patent, Faydalı Model, Üretim İzni, Çeşit Tescili, Spin-off/Start-up Şirket, Görsel/İşitsel Arşiv, Envanter/Veri Tabanı/Belgeleme Üretimi, Telif Konu Olan Eser, Medyada Yer Alma, Fuar, Proje Pazarı, Çalıştay, Eğitim vb. Bilimsel Etkinlik, Proje Sonuçlarını Kullanacak Kurum/ Kuruluş, vb. diğer yaygın etkiler)	<p>Araştırma konusunu, saha araştırmasından elde edilen verilerin belli bir kuram dâhilinde çözümlenmesinden ibarettir. Bu çözümleme sonuçlarının birkaç çıktısı olacağı öngörülmektedir.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Araştırma sonucu elde edilen bilgilerin dil ilişkileri kuramına teorik olarak bir katkı sağlayabileceği düşünülmektedir. 2. Araştırma sonuçlarından yola çıkarak Romanya'da konuşulup yazılan Türkçenin, dilin iç ve dış yapısında meydana gelmiş ve gelebilecek değişimlerden ne derece etkilendiği ve dolayısıyla bu ilişkinin Türkçenin geleceği açısından bir tehdit oluşturup oluşturmadığına dair bir fikir elde edilebilecektir. 3. Gerek Romanya'daki yerel Türk kuruluşları (dernek, vakıf vs.) ve gerekse resmi Türk daireleri (elçilik, konsolosluk vs.) bu araştırmanın sonuçlarına bakarak kendi sorumluluk alanlarında üzerlerine düşen görevleri görebilecekleri somut verilere ulaşmış olacaklardır. 4. Türk Dili tarihi açısından altı yüz yıldır Romanya'da yaşayan Türklerin konuştuğu Türkçenin durumu, Türk Dili araştırmacıları için çok önemli bir veri olacaktır.

Yeni Proje(ler) Oluşturma (Ulusal/Uluslararası Yeni Proje)	<p>Bu projenin tamamlanıp bitmesi hâlinde aşağıdaki projelerin başlamasına öncülük edebilecektir.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Romanya’da etnik azınlık olarak görülen Tatarların Türkçesi üzerine de benzer bir proje yapılabilir. 2. Romanya dışında gerek Balkanlarda ve gerekse dünyanın başka coğrafyalarında azınlık olarak yaşayan Türklerin dilleri üzerine böyle çalışmalar yapılabilir.
---	--

5. KARIYER GELİŞTİRME POTANSİYELİ

- i. Bu projenin tamamlanması hâlinde, yurt dışında bir araştırma gerçekleştirmiş olmak yanında yurt dışındaki bir üniversitede yabancı bir danışmanın eşliğinde birlikte proje yapabilme becerisinin elde edilmiş olması önemli bir kazanımdır.
- ii. Bu kazanım kişisel olduğu gibi kurumsal olarak da değerlidir. Gerek bölüm ve gerekse fakülte açısından bilim insanlarının bu tip projelere teşviki açısından katkısı yadsınamaz. Bu projenin tamamlanması hâlinde üniversitenin kazanacağı bilimsel prestij de çok değerlidir.
- iii. Ayrıca yetiştirilecek lisans ve lisansüstü öğrenciler için somut bir örnek olması ve onları böyle çalışmalara yönlendirme ihtimali de çok önemlidir.
- iv. Bu proje, bilimsel çalışmaların ülke içine hapsedilmemesi bir anlamda dünyaya açılmanın somut bir numunesi olarak özellikle geleneksel kalıplarını kıramayan bilim alanına güzel bir örnek teşkil edebilecektir.
- v. Bu proje önerisinin, araştırmacının yüksek lisans tez konusu ile ağız araştırmacısı olması noktasında bir irtibatı vardır. Doktora tez konusu ise Eski Anadolu Türkçe ile ilgilidir. Ancak araştırmacının özgeçmişinde doktora sonrası yaptığı çalışmalara bakıldığında en önemli çalışmasının bir TÜBİTAK projesi olan 112K405 numaralı “Eskişehir İli Dil Atlası” adlı çalışma olduğu görülecektir. Araştırmacı adı geçen projeden bir doktora tezi ve üç yüksek lisans tezi üreterek alana önemli bir katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla araştırmacının sahadan veri toplama, verileri değerlendirme ve buradan birçok çıktı üretme konusunda bir TÜBİTAK projesini başarıyla bitirme kariyeri bulunmaktadır.

Araştırmacı kendi kariyeri açısından bir gelişme göstereceğini inandığı bu proje ile “dil ilişkileri” alanında ilerlemek ve yetiştireceği lisansüstü öğrencilerine bu konuda rehberlik etmek amacındadır.

Kaynaklar

- Al Berro, S. (2016). *Muhammed Hayruddin El Esedi'nin Mevsû'atü'l-Halep El-Mukârene Adlı Eseri Esasında Türkçe Arapça Dil İlişkileri Üzerine Bir Araştırma*. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş.
- Bedir, Ö. (2018). *Romanya'da Türkçe Matbuat: Türk Birliği Gazetesi (1930-1939)*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Boz, E. (2018). "Ağız Araştırmalarında Derleme ve Görüşme Yöntemleri İçin Saha Bilgisi", *Ağız Atlası Kılavuz Kitabı (Ed. Leyla Karahan)*. Akçağ Yayınları, Ankara, 83-103.
- Bozkurt, G. S. (2008). "Geçmişten Günümüze Romanya'da Türk Varlığı", *Karadeniz Araştırmaları*, 5:17, Bahar, 1-31.
- Butsashvili, L. (2015). *Geçmişten Günümüze Türkçe-Gürcüce Dil İlişkileri*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Çakmak, S. (2017). "Sarikoli-Türkçe Dil İlişkileri ve Sarikoli Dilindeki Kopyalanmış Türkçe Kodlar", *Dil Araştırmaları*, 20, Bahar, 83-107.
- Çelebi, N. (2006). "Immigration and Language Contact in Cyprus", *International Conference on Turkish Linguistics*. Uppsala, Sweden.
- Çelebi, N. (2010). *Kıbrıs Türk Ağızlarında Dil İlişkisi İzleri*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Demir, N. (2003). "Popüler Dil Tartışmalarına Dil İlişkileri Açısından Bakış", *Cumhuriyetimizin 80. Yılında Türkçemiz Ankara Ticaret Odası-Anadolu Çağdaş Eğitim Vakfı*. Ankara, 37-44.
- Derja, A. (2010). "Arnavutça Türkçe Dil İlişkileri", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 18:3, 991-996.
- Dorleijin, M. (2006). "Turkish-Kurdish Language Contact", *Turcologica*, 61. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 74-94.
- Ersoy, F. (2008). *Türk-Moğol dil İlişkileri ve Çuvaşça*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara
- Güzel, H. (2016). *Dolganca Moğolca Dil İlişkileri*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Haugen, E. (1973). "Bilingualism, language contact, and immigrant languages in the United States: a research report, 1956-1970", *Current Trends in Linguistics*, 10:1. The Hauge, Paris, 505-591.
- Heine, B. ve Kuteva, T. (2005). *Language Contact and Grammatical Change*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Johanson, L. (1998). "Code-Copying in Iran-Turkic", *Language Sciences*, 20(3), 325-337.

- Johanson, L. (2005). "Turkic language contacts in a typology of code interaction", *Turkic Language Contacts*, H. Boeschoten, L. Johanson (ed.) içinde. Harrassowitz, Wiesbaden, 4-26.
- Johanson, L. (2006). "Historical, Cultural and Linguistic Aspects of Turkic-Iranian Contiguity", *Turkic-Iranian Contact Areas Historical and Linguistic Aspects*, (Ed.) L. Johanson, C. Bulut. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1-4.
- Johanson, L. (2007). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. Çev. N. Demir. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Johanson, L. (2014). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. Çev. N. Demir. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karini, J. (2014). "Türk-Fars Dil İlişkileri: Farsçada İyelik Eklerinin Kullanımı", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9:3, Winter, 833-843, Ankara.
- Loureiro-Porto, L., Suárez-Gómez C. (2017). "Language contact in Gibraltar English", *Alicante Journal of English Studies*, 30, 93-119, Palma.
- Makesatı, H. (2018). *Niğde Altay Köyü'nde Dil İlişkisi Araştırması*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Manfredi, S., Simeone-Senelle M.-C. ve Tosco, M. (2015). "Language contact, borrowing and codeswitching", *Language Contact Borrowing and Codeswitching*. John Benjamins.
- Molali, N. (2005). *Romanya Türk Toplulukları Örneğinde İki Dillilik*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Papapavlou, A. N. (1994). *Language Contact & lexical Borrowing in the Grek Cypriot Dialect: Sociolinguistic and Cultural Implications*. Grivas, Atina.
- Sankoff, G. (2002). "Linguistic Outcomes of Language Contact", *The Handbook of Language Variation and Change*, (ed. Chambers, J.K.-Trudgill, P.-Schilling-Estes, N.). Oxford: Blackwell, 638-668.
- Sılamu, S. (2018). *Çin'de Kazakça-Tuvaca Dil İlişkisi*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Siemund, P. (2008). "Language contact: Constraints and common paths of contact-induced change", *Language Contact and Contact Languages*, (Ed.) P. Siemund, N. Kintana. Benjamins, Amsterdam, 3-11.
- Suárez-Gómez, C. (2012). "English in contact with other European languages (Italian, Spanish, Slavic)", *Historical Linguistics in English: An International Handbook*, Alexander Bergs, Laurel J. Brinton (ed.), Vol. 2. De Gruyter, Berlin, 1738-1753.

- Şçerbak A. (2011). “Türk-Moğol Dil İlişkileri (Dillerin Birbirinden Etkilenme ve Birbirlerine Karışma Sorunu Üzerine)”, Çev. Leyla Babatürk, *Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 25.
- Thomason, S. ve Kaufman, T. (1988). *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. University of California Press, Berkeley.
- Thomason, S. (1997). *Contact Languages: A Wider Perspective*. Benjamins, Amsterdam.
- Thomason, S. (2001). *Language Contact*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Varol, O. (2014). *Türkçe-Kürtçe Dil Etkileşimi: İkidilli Konuşuculara Ait Verilerdeki Dilbilimsel Görünümler*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara.

HAYVANLARLA İLGİLİ ÖZBEK VE TÜRK ATASÖZLERİ

Sabohat BOZOROVA*

Özet

Türk halklarının ortak ürünü olan atasözleri, Türkçenin güzelliğini, anlatım zenginliğini ve çeşitliliğini, kavram dünyasının ne kadar renkli olduğunu gösterir. İnsanoğlu içinde yaşadığı doğa ile her zaman sıkı ilişki içinde olmuştur. Her ihtiyacını doğadan karşılayan insanın hayvanlarla da hep bir münasebet hâlinde yaşadığı tartışılmazdır. Türk kültüründe önemli bir yer tutan hayvanlar kültürün esas unsurlarından folklorun bir parçası olan atasözlerine de kaynaklık etmişlerdir. Türkçede hayvan adlarıyla kurulmuş oldukça fazla atasözü bulunmaktadır. Türklerin yakın münasebet içinde olduğu her hayvanın adıyla kurulmuş bir atasözü bulmak mümkündür. Atasözlerinde geçen hayvan adları anlatımı daha da güçlü hale getirmektedir.

Askerlik ve tarıma daha çok önem veren Özbek ve Türk halklarının atasözlerinde at, köpek, aslan gibi hayvan adlarına daha çok rastlanılır. Bu atasözlerinde cesaret, mertlik konuları ağır basar. Atasözlerimizde evcil hayvanların adları (at, köpek, eşek, katır, kedi, inek, koyun, koç, kuzu, deve, keçi, tavuk, horoz, ördek, kaz gibi) da çok kullanılmıştır. Bu hayvanlara özgü iyi veya kötü özelliklerin insanların karakteriyle karşılaştırılmasında da birçok benzerlik görülmektedir. Bu özellik iki kardeş ülke insanların yaşam tarzı, gelenek ve görenekleri, manevi değerleri, kültürü arasındaki benzerlikten kaynaklanmaktadır. Bazı atasözlerimiz millî sınırları aşmış, evrensel boyut kazanmıştır. Bu çalışmada hayvan adlarının geçtiği atasözleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: atasözü, hayvan adı (zoonim), Özbek atasözleri, Türk atasözleri, kavram.

* Ali Şir Nevai Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Öğretim Görevlisi, sabohatbozorova@gmail.com

UZBEK AND TURKISH PROVERBS ABOUT ANIMALS

Abstract

Proverbs, which are common products of Turkish peoples, show the beauty of Turkish, its richness and diversity of expression, and how colorful the conceptual world is. Mankind has always been in close contact with the nature in which he lives. There is no doubt that people who satisfy their every need by nature are in constant contact with animals. Animals, which have an important place in Turkish culture, have also been the source of proverbs that are a part of folklore, which are the main elements of culture. There are many proverbs established with animal names in Turkish. It is possible to find a proverb established by the name of every animal with which the Turkish people are in close relationship. Animal names in proverbs make the expression stronger.

In the proverbs of Uzbek and Turkish people who attach more importance to military service and agriculture, animal names such as horse, dog and lion are more common. In these proverbs, the issues of courage and bravery are dominant. In our proverbs, the names of pets (such as horse, dog, donkey, mule, cat, cow, sheep, ram, lamb, camel, goat, chicken, rooster, duck, goose) are also used a lot in comparing the good or bad characteristics of these animals with the character of people. There are many similarities. This feature stems from the similarity between the life styles, traditions and customs, spiritual values and culture of the people of the two sister countries. Some of our proverbs transcended national borders and gained a universal dimension.

Keywords: proverb, animal's name (zoonym), Uzbek proverbs, Turkish proverbs, concept.

GİRİŞ

Toplumun düşünce ve duygularını nesilden nesle aktaran, mantığa ve denemelere dayanan ahlak dersleri veren atasözleri öğreti amaçlı dilsel ve kültürel değerlerdir. “Her dilde atasözleri ve deyimler vardır. Toplumbilim, ruhbilim, eğitim, ekonomi, felsefe, tarih, ahlak, folklor... gibi birçok konuları ilgilendiren ve birçok yönlerden inceleme konusu edilmeye değer bu ulusal varlıklar, deyiş güzelliği, anlatım gücü, kavram zenginliği bakımından pek önemli dil yapılarıdır.” (Aksoy, 1988: 13) Atasözleri toplumların dünya görüşünü, yaşam biçimini ve anlatım gücünü de sergilemektedir.

“Dilin oluşumuyla birlikte atasözlerinin de oluşmaya başladığını düşünebiliriz. Türk Dili yazılı metinler hâlinde ortaya çıkmadan önce

atasözlerinin uzun zaman sözlü olarak yaşadığı ve nesilden nesile aktarıldığı muhakkaktır. En eski yazılı metinlerde görülen atasözleri de hiç şüphesiz daha önceki yüzyıllarda doğmuş ve nesilden nesile aktarılagelmiştir.” (Ercilasun, 2020: 51)

İnsanlar mesaj verirken diğer canlılardan da yararlanır. Özellikle hayvanların geçtiği atasözlerinde ifade etmek istedikleri şeyleri hayvanlardan yararlanarak söyledikleri görülür. İnsanın konumu, evcil ve yabani hayvanlar konuları Matti Kuusi'nin *Uluslararası Atasözleri Tip Sistemi*'nin “Tabiatle İlgili Pratik Bilgiler” başlıklı A kısmında yer almaktadır. (Ercilasun, 2020: 209) Bu ise söz konusu özelliğin atasözlerini incelemede çok önemli olduğunu göstermektedir.

Türkçenin ilk yazılı belgeleri olan bengü taşlarda iki atasözü tespit edilmiştir. Bunların birinde hayvan adı geçmektedir: “*Toruk bükalı semiz bükalı irakda bilser semiz büká toruk büká tiyin bilmez ermiş (T5-6)*. Anlamı: Zayıf boğa ile semiz boğayı uzaktan bilseler (bilmek zorunda kalsalar) semiz boğa mı zayıf boğa mı diye bilemezlermiş.” (Ercilasun, 2020: 52)

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Hayvan Adlarıyla İlgili Atasözleri

Kâşgarlı Mahmut'un *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ündeki atasözlerinin sayısı konusunda bilim insanlarının fikirleri biraz farklıdır. Bu konudaki en son araştırma Ahmet Bican Ercilasun'un *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri* adlı eseridir. Ercilasun'a göre, sözlükte tekrar edilen atasözleri de sayılmak üzere 304 atasözü vardır. 26 atasözü iki kez, 6 atasözü üç kez tekrarlanmıştır. Tekrarsız toplam sayı: 266 (Ercilasun, 2020: 53). Bu atasözlerinin 83'ünde 52 hayvan adı görülmektedir. Hayvanlarla ilgili atasözlerinin sayısına baktığımızda ve atasözlerinin kültürü yansıtan dil ürünlerinin başında geldiğini düşündüğümüzde hayvanların, Türk halklarının hayatında her zaman önemli bir yere sahip olduğunu anlayabiliriz.

№	Hayvan Adları	Geçme Sıklığı
1.	At	24
2.	İt (köpek)	8
3.	Deve	7
3.	Sıçan, kuş	6
4.	Aslan, öküz, kaz, kurt	4
5.	Tilki, buzağı, karga, oğlak, kedi	3
6.	Tay, eşek, yılan, kulan, yıldı, koyun	2

7.	Ayı, aygır, sığır, erkeç, keçi, ördek, köşek, küheylan, buğra, göksinek, tay, kulun, kerkes kuşu, balık, saksagan, kuzgun, sülün, tavuk, kısarak, çalikuşu, doğan, ak doğan, sinek, atmaca, sungur, arı, kurbağa, geyik, sığır, koç	1
----	---	---

Özbek Dil Biliminde Hayvan Adlarının İncelenmesi

Dil biliminde hayvan adları, yani zoonimler çok eskiden beri araştırılmaktadır. Türkolojide ise ilk olarak Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eseriyle başlamış olan zoonimleri dil bilimi açısından inceleme geleneği, Özbek dil biliminde devam etmektedir. Şerbak'ın araştırmasında Türk lehçelerinde son dönemde az kullanılmakta olan hayvan adları etimoloji ve anlam dil bilimsel açıdan incelenmiştir. Bu çalışmada hayvan adlarının yaş, cins, özellik ve cinsiyete göre farklı olduğunun belirtilmiş olması, Türk halklarının hayvancılığa dayalı hayat tarzı ve kültürel ilişkileri hakkındaki bilgilerimizi genişletici mahiyettedir. (Sherbak, 1960: 82-150)

Özbek dil biliminde zoonimlerle ilgili metinler ve atasözlerinin dil bilimsel özellikleri D. Bazarova, H. Saidova, D. Matyakubov, B. Abduşukurov, N. Nişanova, B. Zeripov, B. Cörayeva, D.Y. oldaşeva, G. Hekimova, A. Amanturdiyev, Ş. Noraliyeva, D. Taşeva gibi dil bilimciler tarafından incelenmiştir.¹

¹ Базарова Д.Х. История формирования и развитие зоологической терминологии узбекского языка. – Ташкент: Фан, 1978. – С. 222.; Саидова Х.А. Ўзбек тилида хайвон номларининг шахс тавсифи вазифасида қўлланилиши: Филол.фанлари номзоди.... дисс. – Бухоро, 1995. – 178 б.; Мэтякубов Дж. Характеристика человека зоонимами в разносистемных языках: на материале английского и узбекского языков: Дисс. ... канд.филол.наук. – Ташкент, 1996. – 173 с.; Абдушукуров Б.Б. XI-XIV аср туркий ёзма манбалар тилидаги зоонимлар: Филол.фанлари номзоди.... дисс. – Тошкент, 1998. – 207 б.; Нишонова Н.Р. Ўзбек тилида “хайвон” архисемали лексемалар майдонининг мазмуний таҳлили: Филол.фанлари номзоди.... дисс. –Тошкент, 2000. – 120 б.; Зарипов Б. Зоонимларнинг бадий санъат турларини ҳосил қилишдаги иштироки (Алишер Навоий асарлари асосида): Филол.фанлари номзоди.... дисс. – Тошкент, 2002. – 128 б.; Жўраева Б. Мақолнинг ёндош ходисаларга муносабати ва маъновий хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 2007. – 66 б.; Юлдашева Д.М. Ўзбек болалар фольклори тилида зоонимлар: Филол.фанлари номзоди.... дисс. – Тошкент, 2007. – 124 б.; Ҳакимова Г.Э. Зооним компонентли фразеологик бирликларнинг структуравий ва семантик хусусиятлари (инглиз тили материаллари асосида): Филол.фанлари номзоди.... дисс. – Тошкент, 2008. – 145 б.; Омонтурдиев А.Ж. Профессонал нутқ эвфемикаси (чорвадорлар нутқи мисолида): Филол.фанлари д-ри ... дисс. – Тошкент, 2009. – 252 б.; Норалиева Ш. Ўзбек фольклорида бўри образининг мифологик асослари ва бадий талқини. – Тошкент: Ал-фаба-сервис, 2013. – 115 б.

D.Bazarova'nın araştırmasında Özbekçedeki kuş adları incelenmiş, kültürel, sosyal, ekonomik ve politik ilişkiler sonucunda Özbekçede oluşan değişimler kuş adları varyantlarının ortaya çıkmasının, eşanlamlı kelimelerin kullanılmasına yol açtığı ifade edilmiştir.

B. Zeripov, Ali Şir Nevaî'nin eserlerinde 337 zoonimin kullanıldığını, bunların 117'sinin evcil hayvanlar, 94'ünün kuş adları, 48'inin yabanî hayvan, 41'inin böcekler ve başka hayvanlar, 6'sının su hayvanı, 12'sinin efsanelerde tasvir edilen hayvanlar olduğunu belirtmiştir. Bu dönemde de hayvan adları yaş, cins, renk gibi özelliklere göre değişmektedir.

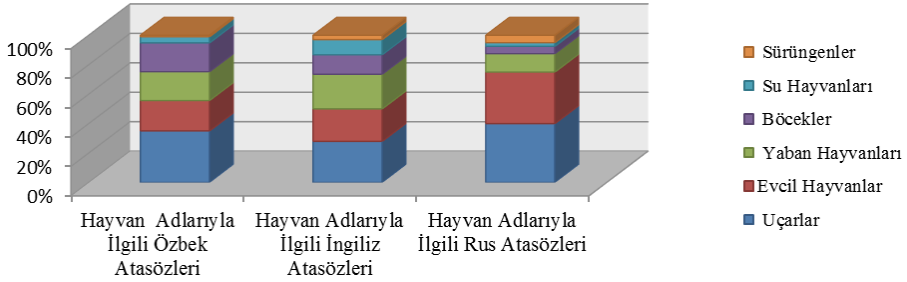
D. Yoldaşeva çocuk folklorunda kullanılan zoonimleri, G. Hekimova hayvan adlarıyla ilgili deyimleri incelemiştir.

Hayvan Adlarıyla İlgili Atasözleri

Dildâre Taşeva, "Hayvan Adlarıyla İlgili Atasözlerinin Kültürdilbilimsel Özellikleri" konulu araştırmasında hayvan adları ile ilgili atasözlerini incelemiş, *bo'ri* (kurt) adı geçen atasözlerindeki 14, *arslon* (aslan) adı geçen atasözlerindeki 3, *it* (köpek) adı geçen atasözlerindeki 21, *ot* (at) adı geçen atasözlerindeki 19, *tuya* (deve) adı geçen atasözlerindeki 8, *qush* (kuş) adları geçen atasözlerindeki 5 anlamını tespit etmiştir. Araştırmada hayvan adlarıyla ilgili Özbek, Rus ve İngiliz atasözleri incelenmiş ve 1668 Özbek atasözünde 97 hayvan adının, karşılaştırma için alınmış, 466 İngiliz atasözünde 68 hayvan adının, 202 Rus atasözünde ise 40 hayvan adının geçtiği, hayvan adlarıyla ilgili atasözlerinin Özbek halk edebiyatında daha çok olduğu belirtilmiştir. Bu ise, Türk halklarının, özellikle Özbek halkının hayvancılık ve avcılık ile ilgilendiği, doğadaki olayları, hayvanların hareketleri ve özelliklerini çok dikkatli bir şekilde izlediklerini göstermektedir.

D. Taşeva'nın araştırmasında Özbekçedeki hayvan adlarıyla ilgili atasözlerinde 34 uçar, 20 evcil hayvan, 19 yaban hayvanı, 19 böcek, 4 suda yaşayan hayvan, 1 sürüngen; İngiliz atasözlerinde 19 uçar, 16 yaban hayvanı, 15 evcil hayvan, 9 böcek, 7 su hayvanı, 2 sürüngen; Rus atasözlerinde 16 uçar, 14 evcil hayvan, 5 yaban hayvanı, 2 böcek, 2 sürüngen, 1 su hayvanı adı belirlenmiştir. İngiliz atasözlerinde su hayvanları adlarının çok olması, bölgenin su kaynaklarına yakın olması, sosyal-ekonomik hayatta balıkçılığın büyük önem arz ettiği ile açıklanmıştır.

Özbek, Rus ve İngiliz atasözlerinde hayvan adlarının kullanım sıklığı aşağıdaki çizelgede daha net görülmektedir:

“Atasözlerinde hayvan adlarının geçme sıklığı hayvanın sosyal hayattaki yeri ile ilgilidir.” (Öz, 2000: 121) Bibiş Cörayeva’nın “Özbek Atasözleri Oluşumunun Dil Bilimsel Temeli ve Edimbilimsel Özellikleri” konulu araştırmasında Özbek atasözlerinde çok kullanılan hayvan adlarının ne gibi kavramları bulunduğu belirtilmiştir (Jo‘rayeva, 2019a: 149). Halk edebiyatında hayvan adlarının geniş bir ölçüde kullanılması, insanların hayatıyla doğrudan ilişkili olması nedeniyle bu adların anlam içeriğinde yan anlamlar oluşturmaktadır. Toplumun hayatında fazla önem arz etmeyen, daha az görülen, insanların pek iyi tanımadığı, temas etmediği hayvan adlarında böyle bir durum söz konusu olamaz.

Atı güvenilir bir dost olarak kabul eden, silahı ve sevgilisini koruduğu gibi koruyan Türk halklarının atasözlerinde en çok bahsedilen hayvanlardan birisi at sayılır. 13 000’den fazla atasözünün bulunduğu “O‘zbek xalq maqollari” (Özbek Atasözleri) kitabındaki atasözleri incelendiğinde 263 atasözünün, Ömer Asım Aksoy tarafından yayınlanmış *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*’ndeki 2667 atasözünün 84’ünün at ile ilgili olduğu tespit edildi.

Özbek atasözlerinde en çok adı geçen hayvanlardan yine birisi köpektir. “Köpeğin Türklerde totem, kutsal bir hayvan sayıldığını gösteren bilgiler vardır. Türklerin köpeği kutsal bir hayvan gibi görmesi ile ilgili tasavvurlar Özbek folklorunda ve geleneklerinde hâlâ bulunmaktadır. Yeni doğan çocuğa “İt ko‘ylak” adı verilen bir giysi giydirilir. Bunun sebebi bebeği kırklyken kaza beladan korumaktır.” (Öz, 2000: 123) *It ham bo‘lsam, it ko‘ylagim ortiq* atasözünde aynı giysiden bahsedilmektedir.

İt Zoonimi ile Kurulan Atasözlerindeki Kavramlar

Özbek atasözlerinde *it* (köpek) zoonimi türlü anlamların ifadesine hizmet etmektedir. Dilbilimci Bibiş Corayeva *it* (köpek) zoonimi ile kurulan atasözlerimizde 3 tür özelliği ayırt etmiştir: 1) olumlu; 2) orta derece; 3) olumsuz. (Jo‘rayeva, 2019a: 151)

Olumlu Özellikleri Anlatan Atasözlerindeki Kavramlar

1. Vefadarlık: *İt – vafo, xotun – jafo* (Köpek vefadır, karı ise cefa); *It egasiga hurmas* (İt sahibine ürümez); *It – cho ‘ponning qo ‘ldoshi, yolg ‘izlikda yo ‘ldoshi* (İt çobanın yoldaşı, yalnızlıkta koldaşı); *It – cho ‘ponning qulog ‘i* (İt çobanın kulağı); *It egasi uchun, qush tomog ‘i uchun* (İt sahibi için, kuş nefsi için); *It qorni to ‘ygan uydan ketmas* (İt karnının doyduğu yerden gitmez); *İt yal yediği kapıyı bekler* (İt atala ichgan xonadonini qo‘riqlaydi); *Bevafo yordan vafo dor it yaxshi* (Vefasız yardan vefadar it yeğdir).

2. Temizlik: *İt ham yotar joyini quyrug ‘i bilan supuradi* (İt de yattığı yeri kuyruğuyla süpürür).

3. Namusluluk: *İtning ori kelsa, suyak tashlasang ham yemaydi* (İtin hamiyeti geldiğinde kemik verisen de yemez); *İtning uyati kelsa, pocha tashlasang ham yemaydi* (İt namus ettiğinde paça versen de yemez); *Yaxshi it o ‘ligini ko ‘rsatmas* (İyi it ölüsünü göstermez).

4. Hoşgörü, müsamaha: *İtning tuki qayoqqa yotsa, shu yoqqa sila* (İtin tüyü hangi tarafa yatarsa oraya doğru okşa); *İtni ursang, aldab ur* (İti vurursan kandırıp vur); *Mehmonni siylagan itiga suyak tashlar* (Misafiri izzet eden itine kemik verir); *Mehmonning itini tur dema* (Misafirin itine git deme); *İte vurmazlar (hoşt demezler) sahibinin hatırı var diye; Köpeği dövmele ama sahibinden utanmalı.*

5. Sevme, değer verme: *It bolasini qoplonim der* (İt yavrusunu kaplanım der); *It bolasi – itga yaxshi* (İt yavrusu it için iyidir); *Ichkuyovdan it afzal* (İç güveyinden it yeğdir).

6. Şükran: *Er tuqqan eliga, it to ‘ygan yeriga* (Er doğduğu yere, it doyduğu yere); *İt egasini tishlamas// Köpek sahibini ısırılmaz; Kel-keli kelsa, it ham saxovatli bo ‘lar* (Keyfi yerinde olduğu zaman it de cömert olur); *Köpek ekmek veren kapıyı tanır.*

7. Bereket: *Hurag ‘on it egasiga qo ‘noq keltirar* (Ürümeyi seven it sahibine misafir getirir).

8. Çeviklik: *İt yugurigini tulki sevmas* (Çevik iti tilki sevmez); *Köpeksiz sürüye (köye) kurt dalar (iner).*

Orta Derece Özellikleri Anlatan Atasözlerindeki Kavramlar

1. Umüt: *İt ichmas oshidan umid qilar* (İt yiyemeyeceği yemekten pay umar); *Yomon it yaylovdagi yormadan umid qiladi* (Kötü it yayladaki yemekten pay umar); *Hin (köpeğin) ahmağı baklavadan pay umar.*

2. Kötü Alışkanlıkları Terk Etme: *It qarisa, qopolmas, Ot qarisa, tepolmas* (İt kocaldığı zaman ısırılmaz, at kocaldığı zaman tepemez).

3. Aitlik, ilgi: *It qilig'ini egasi bilar, Jiyan qilig'ini – doysisi* (İtin huyunu sahibi bilir, yeğeninkini dayısı).

4. Çabalama, çalışma: *It bo'lish uchun ham bir qarich quyruq kerak;* (İt olmak için de bir karış kuyruk gerekir) *So'z bilmagan kishidan Hura bilgan it yaxshi* (Konusamayan kişiden ürümesini bilen it yeğdir); *İtin de, atın da soylu olani aranır;* *Üşüntü köpek mandayı paralar;* *İt kışı geçirir, ama gel derisinden sor;* *İt sürü, para (akça) kazan;* *Köpek suya düşmeyince yüzmeyi öğrenmez.*

5. Korku: *It gadoydan qo'rqadi, gadoy itdan* (İt gedadan korkar, geda itten); *İt o'z uyida botir* (İt kendi yuvasında merttir); *İt uyasida o'zini yo'lbars sanaydi* (İt yuvasında kendini aslan sanır), *İt xo'jasinikida dumini gajak qiladi.* (İt sahibinin evinde kuyrugunu oynatır). Özbek atasözlerinde aynı anlam birkaç hayvan adıyla ifade edilmektedir: *Chumchuq o'z uyasida xo'jayin* (Serçe kendi yuvasında rehber); *Chumchuq o'z uyasida o'zini qarchig'ay sanaydi* (Serçe kendi yuvasında kendini şahin sanır); *Xo'roz o'z katagida o'zini xon sanaydi* (Horoz kendi çiftliğinde kendini hakan sanır); *Xo'roz o'z o'tlog'ida – Mirzo* (Horoz kendi otlığında Mirza.)

6. Dikkatsizlik: *İt itga buyurar, it quyruq'iga// İt ite buyurur, it kuyruğuna; Issız eve it buruk.*

Olumsuz Özellikleri Anlatan Atasözlerindeki Kavramlar

Vefasızlık kavramı şu atasözlerimizde görülmektedir: *It tuqqanini tanimas* (İt doğurduğunu tanımaz); *It egasini tanimas* (İt sahibini tanımaz); *It to'yg'azganini qopar* (İt doyurmanı ısırır); *It da jiyan yo'q, baqada qayin* (İtin yeğeni olmaz, kurbağanın kaynısı); *Itning oshnasi bo'lmas* (İtin arkadaşı olmaz); *It qutursa, egasini qopar* (İt kudurduğu zaman sahibini ısırır); *It otasini tanimas* (İt babasını tanımaz); *Eshak semirsa, egasini tepar, It semirsa, egasini qopar* (Eşek semirirse sahibini teper, it semirirse sahibini ısırır); *Elga bersang oshingni, Erlar silar boshingni; Itga bersang oshingni, Itlar g'ajir boshingni* (Halka verirsən aşını (yemeğini) Erler okşar başını, İte verirsən aşını (yemeğini) İtler yerler başını).

Açgözlülük kavramını ise *Itning yonida so'ngak yotmas* (İtin yanında kemik yatmaz); *It tekkan suyakda ilik qolmas* (İtin dokunduğu kemikte ilik kalmaz); *It dan suyak kutma* (İtten kemik bekleme); *It og'zidan suyak olib bo'lmas* (İtin ağzından kemik alınamaz); *It dan suyak ortmas, Mushukdan bez* (İtten kemik artakalmaz, kediden bez); *It dan suyak ortmas, Yuqtobdan po'stak*

(İtten kemik artakalmaz, açgözlüden post); *İt yeganini qusadi* (İt yediğini kusar); *İtdan och yo 'q, İtdan tinch yo 'q* (İtten aç yoktur, itten rahat yok); *İt kiyikka rahm qilsa, Mushuk jo 'jaga rahm qilarmish* (İt geyiğe acır ise kedi civcive acırmış) *İt yurgan yo 'lda so 'ngak qidiradi* (İt yürüdüğü yolda kemik arar); *İt yalog 'in qizg 'anar* (İt yalağını kıskanır); *İtning ustidan qush uchsa, suyagini qizg 'anar* (İtin tepesinde kuş uçarsa kemiğini kıskanır); *İt og 'zidan suyak olish oson emas* (İtin ağzından kemik almak kolay değil); *İtin gönline kalsa günde bir leş yer* ve benzer atasözlerimizde görmekteyiz.

İt zoonimi ile kurulan atasözlerimizde *ferasetsizlik, iğrenme, nefret, haram, fazla değer verme, küçümseme, zarar verme, alçaklık, terbiyesizlik, insafsızlık, gurur, kibir, tamah, uygun olma, denk gelme, rüşvet, görgüsüzlük, utanmazlık, haset, değışmezlik, kapalılık, tembellik, önemsizlik, namertlik, korkaklık, serserilik, kavgacılık, cimrilik, başka birilerine inanma, çekememezlik, anlaşmazlık* gibi (toplam 32) olumsuz özelliğin ifade edildiği belirtilmiştir. (Jo'rayeva, 2019a: 151-163)

Özbek Türkçesinde *it* zoonimi daha çok edebî dilde kullanılır. Konuşma dili ve ağızlarda daha çok *kuçuk* sözcüğü kullandığı halde atasözlerimizde *it* zoonimi geçmektedir. Günümüz Türkiye Türkçesinde *itin* eş anlamlısı olarak kullanılan *köpek* sözcüğü atasözlerinde daha az geçmektedir.

Özbek atasözlerinde zoonimlerin olumlu ve olumsuz özellikleri ifade etme derecesi tespit edilmiştir: *it*(köpek): 8/32, *at*:11/11, *sığır*: 4/12, *deve*:10/8, *koyun*:10/5, *keçi*: 3/11, *eşek*: 2/8, *uçar*: 7/16, *böcek*: 3/6. (Jo'rayeva, 2019b: 206)

Sonuç

Hayvanlarla ilgili Özbek ve Türk atasözlerinde yer alan hayvanların hem olumlu, hem olumsuz anlamlara gelecek şekilde kullanıldığı tespit edildi. Atasözlerimizde hayvanların özelliklerinden hareketle insanların tutum ve davranışları canlı bir şekilde tasvir edilmekte, toplumsal kurallar, insan psikolojisi yansıtılmakta, öğüt ve tavsiyelerde bulunmaktadır. İncelediğimiz atasözlerinin pek çoğu diğer Türk lehçelerinde de bulunmaktadır. Bu durum, ortak dil, tarih ve sözlü kültürün ürünüdür.

Bazı atasözlerimiz farklı kültür sahipleri olan halkların atasözleriyle aynı anlamda kullanılmaktadır. Örneğin, *İt egasini tishlamas; Köpek sahibini ısırmas; Köpek ekmek veren kapıyı tanır* şeklindeki atasözlerimiz Rus folklorundaki *Собака на того не лает, чей хлеб ест; Собака помнит, кто ее кормит; И собака знает, кто бьет, кто кормит; Собака старое добро помнит* atasözleriyle; *It hurar, karvon yurar; İt ürür, kervan yürür* atasözleri *Собака лает, ветер носит, а караван идет* atasözüyle; *İtga – it o 'limi*

atasözü *Собаке – собачья смерть; Собаке – собачья честь* atasözüyle; *It poxol ustida yotib, yemagay, yedirmagay // O'zi yemas – itga bermas // O'zi yemas – kishiga bermas // Çoban köpeği ne yer, ne yedirir* atasözleri *Собака на сене лежит – сама не ест и другим не дает* atasözüyle; *It o'z uyida botir* atasözü *Все собаки сильны у себя во дворе* atasözüyle; *It itin ayağına (kuyuğına) basmaz* atasözü *Собака собаке на хвост не наступит; Собака собаку знает; Собака собаку не ест; Собака собаку по лапке узнает* atasözleriyle; *Oq it, qora it, bari – bir it; Al it, kara it, hepsi bir it* atasözleri *Собака бела, собака черна, а дух один* atasözüyle; *Havlayan köpek ısırılmaz* atasözü *Лающая собака реже кусает* atasözüyle aynı anlamdadır.

Hayvan adlarıyla ilgili atasözlerini incelerken ortak tarihimiz, kültürümüz, değerlerimiz, dilimiz ve edebiyatımız hakkındaki önemli yeni bilgileri öğreniriz. Atasözleri cesaret, azim, sabır, girişimcilik, uyanıklık, sağduyu, saygı ve insanlığı teşvik eder. Bu atasözlerinin yüzyıllardır yaşamakta olması tesadüf değildir. Türk halkları hayvanlara her zaman özel bir sevgi ve özenle davranmıştır. Günümüzde yaşam biçiminin tamamen değişmiş olmasına ve bu atasözlerinin yaratıldığı zaman ile bizim yaşamakta olduğumuz zaman arasında büyük bir mesafe olmasına rağmen, gelenek ve göreneklerine bağlı olan Türk halkları düşüncelerini daha etkili bir şekilde ifade etmek, konuşmanın özgülüğünü sağlamak için da atasözlerini kullanıyorlar.

Kaynaklar

- AKSOY, Ö. (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- GÜMÜŞ, M., Yoldaşev, İ. (1995). *Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri*. Ankara: Engin Yayınevi.
- ÇOTUKSÖKEN, Y. (2004) *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Toroslu Kitaplığı.
- ERCİLASUN, A. (2020). *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd.Şti.
- JO'RAYEVA, B. (2019a). O'zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlari. Filol.fan.dokt...(DSc) diss.Samarqand.
- JO'RAYEVA, B. (2019b). O'zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari. Toshkent: Akademyashr.
- MİRZAALİYEV, I. (2020). Qadimgi turkiy maqollar semantikasi va stilistikasi ("Devonu lug'ati-t-turk" materialini misolida) Filol. fan. fal. dok... (PhD) diss. – Toshkent.
- ÖZ, A. (2000). Hayvanlarla İlgili Özbek Atasözleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 9, 114-160.
- O'zbek xalq maqollari*. (2019). Toshkent: Sharq.
- O'zbek xalq maqollari*. (2019). Toshkent: Noshirlik yog'dusi.

- SHERBAK, A. (1960). *Nazvaniya domashnix i dikix jivotnix v tyurkskix yazikax. İstoricheskoye razvitiye leksiki tyurkskix yazikov*. M.: Akad. Nauk. SSSR.
- TOSHEVA, D.(2017). Zoonim komponentli maqollarning lingvokulturologik xususiyatlari. Filol.fan.b.f.d...(PhD) diss.Toshkent.
- Turkiy soʻzlar devoni (Devonu lugʻotit turk). Uch tomlik (1963). Toshkent: Fan.
- YURTBAŞI, M. (1994). *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*. Ankara: Özdemir Yayıncılık.

TÜRKÇEDE UZUN ÜNLÜLER VE BİR TERİM ÖNERİSİ

Ahmet BURAN*

Özet

Ünlüler, boğumlanma yerlerine, boğumlanma biçimlerine ve boğumlanma sürelerine göre tasnif edilirler. Boğumlanma sürelerine göre ünlüler, kısa ünlüler, normal süreli ünlüler ve uzun ünlüler şeklinde üç gruba ayrılırlar.

Türkçenin ünlüleri birincil olarak normal süreli ünlülerdir. Kısa ve uzun ünlüler genellikle çeşitli ses olayları sonucunda ikincil olarak ortaya çıkmaktadır. Bu tür ünlülerin bir bölümü, çok eski tarihlerde, Türkçenin yazı dili döneminden önce oluştukları için, genellikle ilk şekilleriyle ilişkilendirmek ve gelişme süreçlerini açıklamak mümkün olamamaktadır. Eski ünlülerin bir kısmı da anlam ayırıcı özellik kazanmıştır. Bu özellikleri dolayısıyla, ilk yazılı metinlerden önce oluşup anlam ayırıcı özellik kazanan uzun ünlülere Türkoloji araştırmalarında genellikle “*birincil uzun ünlüler*”, daha sonra oluşan yahut çağdaş Türk yazı dillerinde görülen ve çeşitli ses olayları sonrasında oluşan uzun ünlülere de “*ikincil uzun ünlüler*” denmektedir.

Dil, bir sistemdir. Sistemin işleyişi içinde yakın zamanda oluşan ve oluşma süreci açıklanabilen örnekler, çok eski dönemlerde oluştukları için açıklanamayan örneklerin de benzer bir süreçten geçerek oluştuklarını gösterir. Nitekim kimi çağdaş Türk yazı dillerinde ikincil uzun ünlülerden bir kısmının da anlam ayırıcı özellik kazandığı görülmektedir.

İkincil uzun ünlüler de anlam ayırıcı olabildiğine göre, anlam ayırıcı özelliğe sahip olmak “*birincil*” olmak için yeter şart değildir. Dolayısıyla bu tür ünlüler için bazı farklı terimler kullanmaya ihtiyaç vardır.

Bu bildiride, “*birincil uzun ünlüler*”, “*ikincil uzun ünlüler*” ile, “*eski uzun ünlüler*”, “*yeni uzun ünlüler*” ve “*anlam ayırıcı uzun ünlüler*” (fonemik),

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, buran.ahmet@gmail.com

“*anlam ayırıcı olmayan uzun ünlüler*” terimleri karşılaştırmalı olarak değerlendirilecek ve bu bağlamda bir terim önerisinde bulunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Türkçede uzun ünlüler, birincil ve ikincil uzun ünlüler, eski ve yeni uzun ünlüler, anlam ayırıcı olan ve olmayan uzun ünlüler.

Abstract

Vowels are classified in terms of their articulation position, articulation style and duration of articulations. According to duration of articulation, vowels are classified as short vowels, regular vowels and long vowels.

Vowels in Turkish are primarily regular vowels. Short and long vowels typically secondary originating from various sound events. Some of those cannot be explained due to the fact that their formations go back to preliteracy period of Turkish. Also, those that originated preliteracy period of Turkish has gained phonemic features, thus, has been called as “primary long vowels” in Turkish studies. Long vowels which exist in modern Turkish dialects and can be explained by various sound events and traced from literacy period of Turkish, called as “secondary long vowels”.

Language is considered as a system. This system mostly shows that most changes and formations that can be traced from literacy period of a language may put a light on those of cannot be explained, because they mostly formatted through a similar process. The fact that some of the secondary long vowels in modern Turkish dialects have gained phonemic features, presents their similar characteristics in common with primary long vowels. This shows that having phonemic features cannot be enough for a long vowel to be called as “primary”, which arises a terminological problem.

In this study, the terms “primary long vowels”, “secondary long vowels”, “phonemic vowels”, “non-phonemic vowels” will comparatively evaluated and in this context, some terminological suggestions will be presented.

Keywords: Long vowels in Turkish, primary and secondary long vowels, old and new long vowels, phonemic and non-phonemic long vowels.

Uzun Ünlüler

Bir sesin boğumlanmaya başladığı an ile boğumlanmanın bittiği an arasında geçen süre sesin oluşma zamanıdır. Ortalama söz temposu içinde normal bir sürede boğumlanan ünlülere normal süreli ünlüler denir. Ancak, normal süreli ünlülerin boğumlanma süreleri de standart değildir. Bu tür ünlülerin de kendi aralarında küçük süre farklılıklarına sahip olmaları mümkündür.

Dil seslerinin boğumlanma süreleri milisaniye (ms) ile ölçülür. Normal süreli ünlüler esas alınarak, normalden kısa olanlara kısa ünlüler, normalden uzun olanlara da uzun ünlüler adı verilmektedir. Kısalık ve uzunluk da kendi içinde göreceli farklılıklar barındırabilir elbette. Kimi dillerde kısa ünlüler daha kısa, uzunlar daha uzun olabileceği gibi, aynı dilin ünlüleri arasında da uzunluğun ya da kısaliğin niteliğine ve konuşmacının durumuna, konuşma ortamına ve şartlarına bağlı olarak süre farklılığı söz konusu olabilir. Bu farklılık ikincil uzun ünlülerde daha belirgindir. Esasen dillerde iki türlü uzunluk vardır. Bunlardan birincisi, kalıcı, sürekli var olan ve her durumda tekrarlanıp telaffuz edilen özgün uzunluklardır. Bunlara birincil/aslı uzunluklar denir. İkincisi ise, ünlülerin ve konuşmacının bulunduğu bağlam ile ilgili uzunluklardır. Bunlara da ikincil uzunluklar denir.

Kimi dillerdeki ünlü uzunluklarında ya da aynı dilin kimi uzunlukları arasında anlam zıtlaması, anlam ayırt edici özellik görülürken kiminde bu özellik görülmeyebilir. Ana Türkçede her ünlünün uzun ve normal süreli karşılıklarının bulunduğu varsayımı genellikle kabul görmüştür. Ancak, günümüz Türk yazı dillerinin büyük bir bölümünde bu uzunluklar ya hiç görülmez, yazıda gösterilmez ya da kısmen, düzensiz olarak kullanılır.

Tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerinde, Türkçe kökenli kelimelerde görülen birincil/eski ve ikincil/yeni uzun ünlülerden başka, kimi ödünç kelimelerdeki birincil uzun ünlüler, ayın, hemze gibi ödünç sesbirimlerin kaybını telafi eden ünlü uzunlukları görülür. Ayrıca, sesin kendi niteliği ile ilgili olmayan, konuşmacıya özgü söylem düzeyinde (vurgu, tonlama vb) ünlü uzunlukları da söz konusudur.

Dil araştırmalarında uzun ünlüler, ya ünlü işaretlerinin üzerine bir çizgi (ā), ya bir şapka (â), ya önüne iki nokta üst üste konularak (a:) ya da iki ünlü yan yana yazılarak (aa, uw, iy) gösterilmektedir. Bu yazılımların bir kısmı gerçek anlamda uzun ünlüyü gösterirken, bir kısmı ikiz ünlüyü (diftong) karşılamaktadır.

Türklük bilimi çalışmalarında uzun ünlüler, ortaya çıkış durumlarına, zamanlarına ya da anlam ayırıcı özellikte olup olmamalarına göre genellikle,

“birincil/asli uzun ünlüler” ve “ikincil/dolaylı uzun ünlüler” biçiminde iki bölüme ayrılarak incelenmektedir.

Birincil Uzun Ünlüler

Bir dilin bilinen ilk örneklerinden beri uzun olup anlam ayırıcı özelliğe sahip ünlüleridir. İlk örnek her zaman ve mutlaka doğru ve özgün şekil olmayabilir. Ancak daha önceki biçimi bilinmediği ve daha sonra herhangi bir ses olayı ile değişmediği için, ilk örnekten itibaren uzun ünlülü olan şekillere “birincil/ asli uzun ünlüler” denmektedir.

Dünya dillerinin bir bölümünde görülen bu tür ses birimler, *uzunluk-kısalık* ya da *uzunluk-normal sürelilik* ilişkisi temelinde anlam ayırıcı bir işleve sahiptirler. Ses birimsel uzunluk, sadece sesle ilgili bir nicelik değil, aynı zamanda, söz konusu ünlülerin doğasına özgü sürekli ve kalıcı bir niteliktir. Ses birimlik uzunluklar, genellikle, anlam ile ilgili önemli bir işlevselliğe sahip oldukları için, değişmez ve dilde mevcut hallerini ve değerlerini koruyarak yaşamaya devam ederler. Anlamsal karşıtlık işlevi bulunmayan ve dilde bu anlamda bir ihtiyacı karşılamayan uzun ünlüler zaman içinde kısalarak normal süreli ünlüler haline gelirler. Zira dil, gereksiz mesaiyi pek sevmez!

Birincil uzun ünlülerin önde gelen en önemli özellikleri şunlardır:

1. Dilin bilinen ilk örneklerinden itibaren uzun olmaları.
2. Genellikle anlam ayırıcı (fonemik) özellikte olmaları.
3. Herhangi bir ses ya da anlam olayı sonrasında oluşmamış olmaları.

İkincil Uzun Ünlüler

İkincil uzun ünlüler, dillerin bilinen ilk örnekleri itibariyle uzun olmadıkları hâlde, daha sonraki dönemlerde ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, ünlü birleşmesi ve hece kaynaşması gibi sebeplerle uzamış olan ünlülerdir. Çok çeşitli nedenleri olmakla birlikte, bu tür ünlüler, çoğunlukla ses kayıplarına bağlı olarak ortaya çıkarlar. Bir söz içerisinde, genellikle değişik ve açıklanabilir nedenlerle, kimi sesler kaybolurken, yiten, yok olan sesin veya seslerin boğumlanma süresini geride kalan ünlülerden biri üzerine alır. Böylece, geride kalan ve diğer seslerin boğumlanma sürelerini kendi boğumlanma süresine katan ünlü, diğer ünlülere göre daha uzun bir boğumlanma süresine sahip olur. Bu tür ünlülerin kısa veya normal süreli karşılıkları yoktur. Dolayısıyla, bir kelimedeki uzun ünlü, normal süreli bir ünlü olarak telaffuz edildiği zaman da başka bir sözle karışmaz ve kelimenin anlamı değişmez.

Kimi dillerdeki ünlülerin uzun söylenmesi, ünlünün söz içindeki yeri ya da yanında bulunan diğer seslerin özellikleri ile ilgilidir. Örneğin; Rusça ve İngilizce gibi dillerde ötümlü ünsüzün önüne gelen ünlü, ötümsüz ünsüzün

önüne gelen ünlüye göre daha uzun söylenir. Aynı dillerde, daraltılı ünsüzlerin önüne gelen ünlüler de kapantılı ünsüzlerin önüne gelen ünlülere göre nispeten daha uzun söylenir. Kimi dillerde vurgu ve tonlamaya bağlı göreceli uzunluklar da görülür.

İnsan dili pratiğinin vaz geçilmez iki kanunu, “ekonomi” ve “kolaylık” eğilimidir. En az enerji ve araç kullanarak, birim zamanda, en çok ve eksiksiz bilgi/mesaj kodlayıp iletmek dillerin doğasında bulunan bir özelliktir. “*Bir kod içerisinde bir dil unsurunun belli bir yerde bulunma ihtimali arttıkça (yani 1/1’e yaklaştıkça) enformatik değeri azalır (yani 0’ya yaklaşır). Dil, bu kanun gereğince zamanla enformatik değerini yitiren unsurları ihraç etmeyi hedef alır.*” (Gemalmaz 1995: 3-4)

Dillerde meydana gelen her türlü değişme ve gelişmenin temelinde iki ana öge vardır. Bunlardan biri *ihtiyaç*, diğeri ise bu ihtiyacı en kısa zamanda, en az güç harcayarak ve en az hareketle karşılama, yani, *en az çaba yasası*’dır. Ses değişmelerinde diğere etkenler ya mevzidir ya da bu ana sebeplerle ortaya çıkan değişimlerin değişik aşamalardaki ara süreçleridir.

Dilde en çok enerji gerektiren, en zor telaffuz edilen sesler tonsuz ünsüzlerdir. Dolayısıyla dillerde, genellikle, zor olandan kolay olana doğru, yani, tonsuz seslerden tonlu seslere doğru bir ünsüz değişimi eğilimi vardır. Bu eğilim bir bütün halinde, tonsuzdan tonluya, tonludan sızıcıya, sızıcıdan ünlüye dönüşme şeklinde işler. Ünlüler, en kolay üretilen, en az enerji harcanarak en az çaba gösterilerek çıkarılan seslerdir. İşte, ikincil uzun ünlüler, çoğunlukla bu geçiş ve değişim sürecinde oluşan seslerdir.

Dillerde genel anlamda ikincil şekiller, dolayısıyla ikincil uzun ünlüler de, asıl olarak ve daha çok, konuşma dillerinde, ağızlarda görülür. Yazı dillerinde ise, ikincil şekiller, daha çok, sıkça alfabe değiştirip imlâsını güncelleyen ya da yazı dili tarihi çok eski olmayan toplumların yazı dillerinde görülür. Çok yeni zamanlarda yazı dili olan, özellikle de, tarihi ve geleneksel yazı dillerinden kopan/koparılan, bütünüyle yaşadığı dönemdeki konuşma biçimleri esas alınarak düzenlenen yazı dillerinde, ikincil şekiller daha fazladır. Yazı dili tarihi eski, yazım geleneği oturmuş ve uzun zamandan beri değişmemiş toplumların dillerinde ikincil şekiller pek yer almaz. Onun içindir ki, bu tür dillerde, yazım ile telaffuz arasında farklılıklar daha çoktur.

Türkçede Uzun Ünlüler

Türkçenin ilk yazılı belgelerinde özel bir işaretle gösterilmemekle birlikte, uzun ünlülerin varlığı, Köktürk ve Uygur dönemi yazılı metinlerinin yazımından (imlâ) anlaşılmaktadır. (Tuna 1960: 213-282) Bu uzun ünlülerin 11. yüzyıldaki durumu da *Dîvânu Lüğâti’t-Türk*’te açıkça belirtilmiştir. Çağdaş

Türk yazı dillerinden, Saha, Türkmen, Halaç Türkçeleri ve Özbek Türkçesinin Kara-Bulak ağzında, ilk yazılı metinlerimizde görülen uzun ünlülerin sistemli bir biçimde korunduğu birçok araştırmacı tarafından tespit edilmiştir. Kimi Türk yazı dillerinde ise bu uzun ünlüler ya geride hiçbir iz bırakmadan bütünüyle normal süreli ünlüler haline dönüşmüşler ya da yanlarındaki ünlü ve ünsüzler üzerinde ikizleşme, ünlü genişlemesi, türeme ve tonlulaşma gibi çeşitli etkiler bırakarak kaybolmuşlardır.

Türk yazı ve konuşma dillerinde uzun ünlülerle ilgili araştırmaların tarihi epeyce eskidir. Uzun ünlüler konusunda açıklamalı ve örnekli bilgi veren ilk kaynak *Dîvânu Lüğâti't-Türk*'tür. Kaşgarlı'nın verdiği bilgiler ve kullandığı yazım sistemi sayesinde, hem 11. yüzyılda uzun ünlülerin varlığını hem de bu ünlülerin artık önemli ölçüde kısaldığını öğreniyoruz. Kaşgarlı eserinde sık sık “ *Türk lehçelerinin en doğrusu ve en fasihi, lafzen kısa ve mahreç bakımından sert olanlarıdır*” demektedir. Türkçede ünlü uzunluklarının daha çok ilk hecede olduğu bilinmektedir. Uzunlukları *med* (uzatma) ve *lîn* (yumuşak uzatma) şeklinde ikiye ayıran Kaşgarlı, uzunluk olarak verdiği örneklerde, elifi (ا) med harfi, vav (و) ile y'yi (ي) de lîn harfi olarak kullanır. Söz başındaki uzun aa ve ee'ler, çift elif (اا) ile gösterilmiştir. Diğer uzunluklar ise, harekeyle yetinilmeyip ünlüyü temsil eden harf yazıda kullanılarak belirtilmiştir. Mesela; y (ي) ile uzun u, ü, vav (و) ile de oo, öo, uu, üü ünlülerinin uzunlukları gösterilmeye çalışılmıştır.

Bu arada Kaşgarlı'nın verdiği birçok örnekte, (*tagār, çawār, arīg, tanūk, yığaç, yoguç, korīg* vb.) uzunluğun ikinci hecelerde bulunduğu görülüyor. Birinci hecelerin dışındaki uzunlukların birçoğunun ikincil ya da telaffuzla, vurgu ve tonlama ile ilgili olabilme ihtimali de vardır. Nitekim Kaşgarlı, bu gibi uzunlukları; “*tahtaya yığaç dendiği gibi ki, aslı yığaç'tır. Şahide tanūk dendiği gibi ki, aslı tanuk'tur. Ancak isimlerde ve fillerde en doğrusu ve en fasihi, telaffuzda kısa, söyleyişte sert olanıdır.*” (s. 284) şeklinde değerlendirir.

Kaşgarlı'dan sonra, *Anonim Kuran Tefsiri, Behçetü'l-Hadaik, Tercüman-ı Türkî ve Arabî, Ebu Hayyan, İbn Mühenna Lüğati* gibi, 12, 13 ve 14. yüzyılda yazılan kimi eserlerde de benzer yazım sistemi kullanılmış ve uzun ünlüler gösterilmeye çalışılmıştır. (Tekin 1995: 113)

Türkoloji çalışmaları içinde ise uzun ünlüler ilk olarak 19. yüzyılın ortalarından itibaren araştırmacıların dikkatini çekmiş ve Otto Böhtligk'in biri 1848 diğeri 1851 tarihlerinde yayımlanan *Über die Sprache der Yakuten I-II* (St. Petersburg) adlı çalışması ile Türkçede uzun ünlülerin varlığı net olarak ortaya konmuştur. Böhtligk, bu çalışmasında Saha Türkçesine ait malzemeyi Nijniy Novgorog Mişer Tatar ağızlarıyla karşılaştırmış, uzun ünlüler ve ikiz

ünlüler ile normal süreli ünlüler arasında fonemik bir fark bulunduğunu ortaya koymuştur. *aat (ad):at (at); uot (od, ateş): ot (ot); haal (Saha)=kaal (Nijniy Novgodod)*

Böhtligk'ten sonra, Budenz, Radloff, Karl Foy, V. Grønbech, N. Pedersen, Z. Gombocz, J. Neméth, N. N. Poppe, Y. D. Polivanov, M. Räsänen gibi araştırmacılar Türk dilindeki uzun ünlüler üzerinde çeşitli araştırmalar yapmışlardır. Böhtligk ile başlayan süreç Macar Türkoloğu L. Ligeti'nin uzun ünlüleri her yönüyle ele alan "*Les voyelles longues en turc,*" (1938: 177-204) adlı yazısı ile yeni bir aşamaya gelmiş ve uzun ünlülerin Türk dili açısından önemi çok daha derinlikli bir biçimde ortaya konmuştur. L. Ligeti'den sonra, C. Menges, A. C. Emre, Z. Korkmaz, F.G. İshakov, N. K. Dmitriyev, O. N. Tuna, A. M. Şçerbak, T. Tekin ve daha başka araştırmacılar uzun ünlüler ile ilgili yayınlar yapmışlardır.

Türk dilinde uzun ünlüler üzerine yapılan araştırmalar kronolojik olarak değerlendirildiğinde, dört araştırmacının özel ve önemli bir yere sahip olduğu görülür. Bunlar, O. Böhtligk, K. Foy, L. Ligeti ve T. Tekin'dir. Özellikle Tekin'in, yeni basımda *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adıyla yayımlanan çalışması, bu konuda yol ve ufuk açan, ilham veren bir çalışma olmuş, birçok Türkolog Tekin'in çalışmasından yola çıkarak önemli yayınlar yapmıştır

Ana Türkçede uzun oldukları varsayılan ünlüler, daha sonra ortaya çıkan Türk dil ve lehçelerinin birçoğunda geride çeşitli seslik izler bırakarak, zaman zaman da hiçbir iz bırakmadan kısalmış ve normal süreli ünlüler haline gelmişlerdir. Yapılan araştırmalara göre, uzun ünlüler, Yakutça ile Türkmen Türkçesinde düzenli olarak korunmuş, diğer Türk yazı ve konuşma dillerinde, düzensiz ve dağınık bazı örnekleri görülse de, genellikle kısalmış ve normal süreli ünlülere dönüşmüşlerdir.

Yakutça ile Türkmen Türkçesi dışında, düzensiz ve dağınık olarak uzun ünlülerin tespit edildiği Türk dilinin çeşitli lehçe ve ağızları şunlardır: "*Nijniy Novgorod Tatar (Mişer) ağızı, Koybal ve Karaagasça (Koybal, Karagas, Soyon, Salbin ve Kandov Tatar ağızları);Tura, Kurdak, Tümen, ve Tobol Tatar lehçeleri; Özbekçe (Hive, Buhara lehçeleri, Türkmenceleşmiş Harezmi ağızları, Kongrat ve Kattagan lehçeleri); Doğu Türkçesi ya da Yeni Uygurca (Kaşgar, Turfan vb. ağızlar); Balkarca; Azerî (Kaşkay, Aynallı vb. ağızlar), Gagauzca; Türkçe (Batı Anadolu ağızları)*" (Tekin 1995: 38)

Son dönemlerde değişik ülkelerde ve Türkiye'de uzun ünlüler hakkında birçok çalışma yapılmış, gerek tarihi ve çağdaş yazı dillerinde gerekse çeşitli bölgelerdeki ağızlarda uzun ünlülerin izlerine dair önemli tespitler yapılmıştır

Tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde görülen uzun ünlüler şunlardır.

	Ortak								Farklı
Tarihi lehçelerde	aa	ee	ii	ii	oo	öö	uu	üü	éé (?)
Çağdaş lehçelerde	aa	ee	ii	ii	oo	öö	uu	üü	ää

Türkçenin ünlüleri, boğumlanma süreleri bakımından, asıl olarak normal süreli ünlülerdir. Normal süreli olmayan uzun ünlüler ile kısa ünlüler, esas itibariyle, Türkçede sonradan ortaya çıkan şekillerdir. Bu ünlülerin bir bölümü daha eski zamanlarda oluşup anlam ayırıcı özellik kazandıkları için onlara “*birincil*” uzun ünlüler denmektedir.

“*Ana Türkçe*”den itibaren uzun şekilli oldukları varsayılan ünlülerin, Ana Türkçe dönemine gelinceye kadar, ne tür ses değişikliklerine uğradıkları, bir kısım teorik art zamanlı rekonstrüksiyonlar dışında, belgelenememekte ve bilinmemektedir. Esasen, Türkçenin Hunlardan beri yazı dili olduğu görüşü dikkate alınır, ya da Rona-Tas’ın, Erken Ana Türkçe için verdiği “*MÖ 3000-MÖ 500*” ve Geç Ana Türkçe için verdiği “*MÖ 500- MS 400*” (Róna-Tas, 2013: 49) tarihler ile Tekin’in Ana Türkçe olarak adlandırdığı ve yaklaşık olarak MS. 1- 6. yüzyıllar arasına tarihlendirdiği (Tekin-Ölmez, 2003: 16) dönem karşılaştırılırsa, Tekin’in Ana Türkçe dediği dönemin, hem zaman bakımından hem de dil özellikleri bakımından kabulü zordur. Nitekim O. N. Tuna ; “*Türk Dili’nin zamanımızdan 5500 yıl önce müstakil ve iki kollu bir dil olarak varlığı ispatlanmıştır. Eğer doğuştan Sümerlerle temasa geldikleri zamana kadarki çözülme hızı sabit ise, İlk Türkçe veya Ana Türkçenin muazzam bir zaman önce yaşanmış olması gerekir*” (Tuna 1997: 49) der. Orhun yazıtlarındaki dilin gelişmişlik düzeyini inceleyen D. Aksan da: “*Orhun yazıtlarındaki sözvarlığı, Türkçenin hemen o dönemde oluşmuş bir dil olmadığını, çeşitli gelişmeler ve anlam olaylarıyla çok daha eskiye, birkaç bin yıl öncesine uzanan gelişmiş bir dil niteliği taşıdığını göstermektedir. Kısıtlı metinlere rağmen yazıtlar Türkçenin soyutlama gücünü ortaya koymakta, kimi Avrupalı bilginlerin görüşlerinin tersine, çok eski ve gelişmiş bir dilin ürünlerini sergilemektedir*”. (Aksan 2000: 142) demektedir. Aksan, soyut kavramların (%33), ileri öğelerin, çok anlamlılıkların, eş anlamlılıkların ve söz sanatlarının varlığını ve niteliğini dikkate alarak bu gelişmişlik tespitini yapmaktadır.

Ayrıca, Köktürk yazı dilinin, Anadolu’da yeniden oluşan Oğuz kökenli yazı dili gibi, Köktürkler devrinde, kendinden önceki yazı dilinden farklı, Köktürk Devleti’ni kuran Türk boyunun (*Türk bodun*) ağız veya lehçesi temelinde şekillenen yeni bir yazı dili olması da mümkündür. Dolayısıyla,

Köktürkçe esas alınarak yapılan rekonstrüksiyonlar, her durumda ve kesin olarak bizi genel Türkçenin daha eski dönemlerindeki birincil şekillerine götürmeyebilir!

Bilindiği gibi, Türkoloji dünyasında, Türkçedeki uzun ünlüler, Böhtligk'in 19. yüzyılın ortalarında yaptığı çalışma ve yayınlarla net olarak ortaya konmuştur. (Böhtligk 1848 ve 1851) Böhtligk'ten yaklaşık 30 yıl sonra Türkçedeki uzun ünlüler konusu üzerinde duran Radloff, Türkçede birincil uzun ünlülerin varlığı yönündeki görüşlere katılmadığını ve birincil uzunluk olarak gösterilen ünlülerin, ünsüz düşmesi olayına bağlı birleşme ve kaynaşmalardan meydana geldiğini savunmuştur. (Radloff 1982: 77-89)

Radloff'un görüşlerini değerlendirirken Talat Tekin şöyle demektedir: "Radloff bu görüşünü desteklemek için bazı kök bilgisi denemelerine girişmiş ve örnekle Yakutça *āt* "ad" sözünün *ayt*- "söylemek" sözüne, *ūs* "soy, nesil, aile" sözünün **ulus* (=Mo) "halk" sözüne, *būt* "kalça" sözünün de **bult* (krş. Mo. *bulçin* "adale, kas") sözüne şekilce yakın olduğunu ileri sürmüştür. Radloff'un uzun ünlüler konusundaki bu görüşü, sonraları Poppe'nin de işaret ettiği gibi kandırıcı olmaktan uzaktır. Çünkü iddiasını kanıtlamak için getirdiği örnekler ve yaptığı kök bilgisi araştırmaları sağlam değildir. Bir kere Türkçede *ayt* > *āt* tarzında bir ses gelişmesi için zor örnek bulunur. Sonra *āt* sözü bir ad, *ayt*- ise bir edimdir. Ad ve edim köklerinin kesin şekilde ayrıldığı Türkçede bu türlü bir türemenin meydana gelebilmesi çok şüphelidir. Yak. *ūs* sözündeki ünlüye gelince bu gerçekten ikincildir. Ne var ki Yak. *ūs* sözü *ulus*'a değil, Eski Türkçe *uguş*'a gider. Radloff'un buradaki köken bilgisi açıklamalarından sadece sonuncusu, yani Yak. *būt* "kalça" < **bult* (krş. Mo. *bulçin* "kas, adale") açıklaması yerinde ve kandırıcı sayılabilir." (Tekin 1995: 12-13)

Türk dilindeki birincil uzun ünlüler hakkında araştırmalar yapan Türkologlardan Radloff, Grønbech, Ligeti bu uzunlukların *büzülmeden*, Neméth *vurgudan*, Menges *telafi/giderme uzunluğudan*, Biyişev *ikiz ünlülerden*, Şçerbak ise *hece doruğudan* kaynaklandığını düşünmüşlerdir. Türkmen Türkçesinde olduğu gibi, özellikle ilk hece dışında örnekseme yoluyla sonradan oluşmuş ve birincil uzun ünlüler arasında değerlendirilen (!) bazı uzunluklar da vardır.

Uzun ünlüler hakkında, "*Türkçede Birincil Uzun Ünlüler*" adıyla en kapsamlı araştırmayı yapan Talat Tekin de, bir yandan Türkçede birincil uzun ünlülerin varlığını savunurken, diğer yandan eserinin değişik yerlerinde, onların ikincil uzun ünlülerle aynı şekilde oluştuklarını ifade etmektedir; "*Birincil uzun ünlülerin çıkışı hakkındaki kuramlar içinde en çok akla yakın ve kandırıcı olanı yine P. Pelliot tarafından ileri sürülen ve Ligeti tarafından da*

bol örnekle desteklenen “büzülme” teorisidir.” (Tekin 1995: 161) *“Aşağıdaki birincil uzunlukların da Ana Türkçede r ve l ünsüzlerinin düşmesiyle meydana geldiği anlaşılıyor.”* (Tekin 1995: 165) *“Yak. üs sözündeki ünlüye gelince bu gerçekten ikincildir. Ne var ki Yak. üs sözü ulus’a değil, Eski Türkçe uguş’a gider. Radloff’un buradaki köken bilgisi açıklamalarından sadece sonuncusu, yani Yak. büt “kalça” <*bult (krş. Mo. bulçin “kas, adale”) açıklaması yerinde ve kandırıcı sayılabilir.”* Görüldüğü gibi Tekin, ilk iki alıntıda, birincil uzunlukların ikincil uzunluklar gibi ses olayları ile oluştuğunu ifade etmekte, son iki cümlede de, birincil uzun ünlülere karşı çıkan Radloff’un ikincil uzun ünlü olarak değerlendirdiği örneklerin gerçekten ikincil uzun ünlü olduğunu söylemektedir.

Günay Karaağaç da; *“Türkçede birincil ve anlam ayırıcı uzunluklar yoktur. Türkçenin her tarih ve coğrafyasında ortaya çıkmış uzunluklar, anlam ayırıcı olmayan ikincil uzunluklardır”* demektedir. (Karaağaç 2013: 488)

Yukarıdaki açıklamalar, “birincil” denilen uzunlukların, esasen vaktiyle oluşmuş ve bir kısmı zaman içinde fonemik değer kazanmış ikincil uzun ünlüler olduğu yönündeki görüşleri kuvvetlendirmektedir. Nitekim Kırgız Türkçesi başta olmak üzere kimi Türk lehçelerinde ikincil uzun ünlülerin bir bölümünün de fonemik özelliklere sahip oldukları bilinmektedir:

cak (taraf, yön)	--- caak (yanak)
tek (soy, köken, hareketsiz, sessiz)	--- teek (kopuzun gövdesi ile telleri arasına konan ağaç parçası)
or (çukur, hendek)	--- oor (ağır)
ön- (bitmek, yetişmek)	--- öön (kesinti, kırpıntı)
tur- (kalkmak)	--- tuur (alıcı kuşları kondurmak için hazırlanmış yer)
cün (yün,kıl)	--- cüün (omurgaların birleşme yeri, disk) (Abduldayev, C. Mukambayev 1959: 42-43)

Zaten birincil denilen uzun ünlüler de her durumda anlam ayırıcı özelliğe sahip değildir.

Dil bir sistemdir. Sistemin belirli esaslar içinde ürettiği yapıların yenileri, bilinenleri hangi süreçlerden geçerek oluşuyorsa, genellikle bilinmeyen, eski çağlarda meydana gelen şekillerin de benzer süreçlerden geçerek oluştuğunu düşünmek yanlış olmaz.

Türk dilinin ünlüleri normal süreli ünlülerdir. Ünlülerin bu temel özelliği, çeşitli nedenlerle oluşan ve normal sürelilik dışına taşan uzun ünlüleri kısaltarak ya da kısa ünlüleri uzatarak yeniden normal süreli ünlüler haline getirmektedir. Bu özellik bile sözkonusu ünlülerin birincil olmadığına önemli bir göstergesidir.

Türkçe, genelde yükselen hece tipini tercih eden bir dil olduğu için, hece doruklarını ünlüler oluşturur. Hece doruğunu oluşturan ünlüler, anlam ile ilgili bir engel olmadığı sürece ünsüzleri kendilerine doğru çekerler. Bu süreçte, tonsuz ünsüzler, nitelik olarak ünlülere yaklaşmaya, onlara benzeşmeye başlar. Dolayısıyla, tonsuz bir ünsüzün tonlulaşması, akıcılaşması ve sızıcılaşması, onun ünlüleşmeye doğru evrilmesi demektir. Bu tür ünsüzler, önce y, v, (ğ, h) gibi yarı ünlü sesler haline gelir, sonra da yanlarında buldukları ünlüler ile diftong oluşturur veya niteliklerini ve niceliklerini yanlarındaki ünlülerle birleştirerek uzun bir ünlünün oluşmasına sebep olurlar:

Kırgız Türkçesi

*too<tav<ET<tag,
ooz<avız<agız,
cooş<cavaş<cabaş<ET<yabaş,
ee<iye<ET<idi,*

Gagavuz Türkçesi

çaar/çur<çavır<ET<çagır-

Türkçenin karakteristik özelliklerinden biri de, bilgi yükünün ünlülerden çok ünsüzlerin üzerine yüklenmiş olmasıdır. Bu işlevi dolayısıyla da zaman içinde Türkçede ünlülerin sayısı azalırken, ünsüzlerin sayısı artmıştır. Eski metinlerin yazımında bu özellik dolayısıyla ünlülerin bir kısmı yazıda gösterilmediği halde ünsüzler mutlaka gösterilmiştir. Bu durum, fonolojik açıdan, ünsüzlerin anlam, ünlülerin ise görev elemanı gibi davrandıklarını gösterir. Kimi ünsüzlerin ünlülere yaklaşarak zamanla onların bünyesinde eriyip yok olmalarının temel sebebi de, ünsüzlerin bilgi yüklerinin ya da bilgi taşıma işlevlerinin azalması, hatta yok olmasıdır.

Türkçede ikincil uzun ünlüler, genellikle, *b, g, ğ, h, k, l, n/ ñ, r, v, y* ünsüzlerinin eriyerek ünlüleşmesi ya da düşmesi sonucunda ortaya çıkarlar. Nitelikleri ve nicelikleri farklı da olsa, Türk yazı ve konuşma dillerinde, vurgu, tonlama ve örneksime yoluyla ortaya çıkan kimi ünlü uzunlukları veya uzamaları da görülmektedir. Türkçede ikincil uzunluklar kimi zaman, sadece bir sesin erimesi ya da düşmesi ile sınırlı değil, çoğunlukla yukarıda belirtilen ünsüzlerin de içinde yer aldığı VK, KVK şeklindeki ses grupları ile de ilgilidir.

Sonuç

Yukarıdan beri yapılan açıklamalardan da görüldüğü gibi, Türklük bilimi araştırmalarında, genellikle, birincil ve ikincil uzun ünlüler şeklinde

adlandırılan ve aralarında önemli nitelik farkları bulunduğu söylenen Türkçedeki uzun ünlülerin, aslında, Türkçenin işleyen sistemi içinde, benzer nedenlerle, benzer süreçlerden geçerek ve benzer şekillerde oluştuğu anlaşılmaktadır. Yazı dili dönemi içinde, hatta daha yeni zamanlarda oluşup çağdaş Türk yazı dillerinde kullanılan kimi ikincil uzun ünlülerin de fonemik değer kazanmış olmaları, birincil denilen uzunlukların ayırıcı özelliğini de ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla Türkçedeki uzun ünlülerin tamamının ikincil olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak Türkçedeki ünlü uzunlukları, anlam ayırıcı olmaları ya da olmamaları dikkate alınarak birincil ve ikincil olarak tasnif edilemez. Birincil terimi, sadece eski, yani yazı dili öncesinde oluşanlar için, ikincil uzun ünlüler terimi ise, yazı dili sonrası ve çağdaş Türk yazı dilleri için ancak kullanılabilir.

Bu duruma göre, uzun ünlüleri, oluşma zamanlarına göre; *birincil* ya da *eski uzun ünlüler/ ikincil* ya da *yeni uzun ünlüler*; işlevlerine göre ise; “*anlam ayırıcı uzun ünlüler/anlam ayırıcı olmayan uzun ünlüler*” şeklinde adlandırıp tasnif etmek daha uygun olacaktır.

Kaynaklar

- ABDULLAYEV E. - MUKAMBAYEV C. (1959), *Kırgız Diyalektolojyasının Oçerki*, Frunze
- AKSAN, D. (2000), *En Eski Türkçenin İzlerinde*, Simurg Yay., İstanbul
- GEMALMAZ, E. (1995), “Türkçe’nin Morfo–Sentaktik Yapısının Fonolojisine Etkileri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.3, s. 3-4,
- KARAAĞAÇ, G. (2012), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yay., Ankara
- KARAAĞAÇ, G. (2013), *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, TDK yay., Ankara
- LİGETİ, L. (1938), “Les voyelles longues en turc”, *JA*, s. 177-204
- LİGETİ, L. (1942). Türkçede Uzun Vokaller (Çev. T. Gökbilgin), *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, s. 82-94.
- RADLOFF, W. (1882), *Phonetik der nördlichen Turksprachev*, Leipzig
- RÓNA-TAS, A. (2013), *Türkolojiye Giriş* (Çev. İsa SARI). Ankara: Nobel Yayınları.
- TEKİN, T. (1995), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 13, Ankara.
- TEKİN, T. ve ÖLMEZ, M. (2003), *Türk Dilleri-Giriş*, Yıldız Dil ve Edebiyat Yayınları, İstanbul
- TUNA O. N. (1997), *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ve Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, TDK Yay. Ankara
- TUNA, O. N. (1960), “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, *TDAY-Belleten 1960*, Ankara (2. Baskı 1988), s. 213-282.

KAZAKİSTAN'DA ESKİ TÜRKÇE ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Shynaray BURKITBAYEVA

Özet

Bu çalışmada Kazakistan'da Eski Türkçe üzerine yapılan çalışmalar ele alınmıştır. Çar idaresi altındaki Kazak Hanlığı'nda ve sonrasındaki Sovyet Devleti dönemindeki Sovyet Sosyal Kazak Cumhuriyet'inde ve Bağımsız Kazakistan'da eski Türklerden kalma yazılı eserlerin ne kadar araştırılıp incelendiği açıklanmaktadır. Bu konuyu işleyen kitap, makale ve ilmi yazılar türündeki çalışmalar derlenerek bir bibliyografya denemesi yapılmıştır. Ayrıca derlenen bu çalışmalar hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Çalışmalar kitaplar ve makaleler olmak üzere iki başlık altında toplanmıştır. Kazakistan'da geçen yüzyılın ikinci yarısında başlatılan eski Türk yazılı anıtları ve genel olarak Türkoloji bilimini araştırma işi, Kazakistan bağımsızlığını ilan ettikten sonraki yıllarda daha güçlenerek hızla ilerledi. 2001 yılında Kazak Cumhuriyeti'nin Japonya'ya özel sipariş vererek Orhun Abideleri'nin kopyasını yaptırması ve Kazakistan'ın başkenti Astana şehrindeki L.N. Gumilev adındaki Avrasya Üniversitesine getirip yerleştirmesi gelecek için manevi bir yatırım gibiydi. Türkolog, bilim adamları M. Joldasbekov ve K. Sartkocaulı'nun hazırladığı "Orhun Anıtları'nın Tam Atlası" çalışması dünya âlimlerince iyi karşılanarak değerlendirildi. Türk Akademisinin Kazak toprağında kurularak çalışmalarını yürütmesi de Kazak Türkolojisinin gelişmesine büyük katkı sağlıyor. Ancak, üçüncü Türk Kağanlığı'nın dili olarak bilinen eski Uygur yazılı eserlerin bilinmemesi, üzerinde çalışılmaması, bu eserleri inceleyecek, Kazak halkına tanıttacak uzmanların yetişmemesi Kazak Türkolojisinin büyük kaybıdır. Atalarımızdan kalan zengin mirasın, yani eski Uygur yazılı Türkçe yadigârların Kazak dilinde söyleyerek kendi nesilleri ile kavuşacağı gün yakındır diye inanıyoruz.

* Doktora Öğrencisi, El-Farabi Kazak Devlet Üniversitesi, Doğu Bilimleri Fakültesi, Türkoloji Bölümü, Almatı, KAZAKİSTAN, burkitbaeva.1975@mail.ru

Anahtar sözcükler: Eski Türk Yazıları, Kazakistan, ilmî araştırmalar, Türkoloji, Rus idaresi, Sovyet Devleti.

STUDIES CARRIED OUT ON OLD TURKISH IN KAZAKHSTAN

Abstract

In this study, studies on Old Turkish in Kazakhstan were discussed. It is mentioned how much the written works of ancient Turks have been researched and analyzed in the Kazakh Khanate under the Tsarist rule and in the Soviet Social Republic of Kazakhstan and the Independent Kazakhstan during the Soviet State period. A bibliography essay was conducted by compiling books, articles and scientific articles on this subject. In addition, brief information was given about these compiled studies. The studies are grouped under two titles as books and articles. The study of Old Turkish written monuments, and the science of Turcology in general, started in Kazakhstan in the second half of the last century, grew stronger in the years after Kazakhstan declared its independence and progressed rapidly. In 2001, the Republic of Kazakhstan made a special order to Japan to make a copy of the Orkhon Monuments and It was like a spiritual investment for the future to bring and placement to the Eurasian University named L.N. Gumilev. "The Complete Atlas of Orkhon Monuments" prepared by Turcologists, scientists M. Joldasbekov and K. Sartkocauly was well received by world scholars. Establishing the Turkish Academy on Kazakh soil and running its business also contributes greatly to the development of Kazakh turcology. However, the fact that the Old Uyghur Written works, known as the language of the Third Turkic Khaganate, are not known or studied, and that experts who will examine these works and introduce them to the Kazakh people are not trained, is the great loss of Kazakh turcology. We believe that the day when the rich heritage of our ancestors, that is, the ancient Uyghur written Turkish heirlooms, will meet with their generation by singing in Kazakh language is near.

Keywords: Old Turkish Writings, Kazakhstan, scientific studies, Turcology, Russian administration, Soviet State.

Dünya ilim adamları tarafından eski Türkçe yazıtların keşfi ve incelenmesi, Kazakistan'ın Çarlık Rusya idaresi altındaki zamana denk geliyor. XIX yüzyılın ikinci yarısında Moğolistan'da bulunan eski Türkçe yazıtların, 1894 yılında W. Thomsen tarafından (Orhun ve Yenisey yazıtlarının deşifre edilmesi. // Rus Arkeoloji Derneği (ZVORAO) Doğu Şubesi Notları. T. VGP. Sayı GIGU. - SPb., 1894.), (Deşifrovka orhonskih i yeniseyskih nadpisey. // Zapiski Vostoçnogo otdeleniya Russkogo arheologičeskogo obşçestvo (ZVORAO). T. VGP. vyp. GIGU. – SPb., 1894.), ve 1894 ve 1895'te V.V. Radlov (Moğolistan Antik Anıtları Atlası. St. Petersburg, 1892-99. Sayı 1-4; Koşo-Tsaidame'deki Eski Türk Anıtları // Orhon yazıtları) (Atlas drevnostey Mongolii. SPb., 1892-99. Vıp. 1-4.; Drevnetyurkskiye pamyatnyky v Koşo-tsaydame // Orhonskiye nadpisy.) tarafından okunup yayımlanması sonrası yazıtların dünya Türkologlarının ilgisini çektiğini hepimiz biliyoruz. O dönemde Rus İmparatorluğu bilim merkezine bağlı Kazak âlimleri de, dünyadaki diğer bilim adamları gibi bu durumun farkındaydı ve ilgi göstermişlerdi. Çarlık Rus Bilimler Akademisinde görev yapan önde gelen Kazak bilim adamı Şokan Valihanov, Çarlık Rusya'nın Kaşgar bölgesine yaptığı bilimsel keşif gezisinin daimi üyesiydi ve âlim, gezi sırasında hep yerel Türk halklarının sözlü edebî mirasını toplamakla uğraşmıştır. (Seçmeler, s. 570, Almatı, 1985).

Kazak topraklarında eski Türk yazısının incelenmesi söz konusu olduğunda, önce Çarlık Rus İmparatorluğu ve daha sonra Sovyet Hükûmeti yönetimi altında olan Kazak bilimi Rus biliminin bir parçası olduğunu unutmamamız gerekiyor. Yani, tek bir araştırma merkezine bağlı olduğu için, Rus bilimi tarafından incelenen konu, kuşkusuz, Kazak ilminin de inceleme konusu olmuştur.

Eski Türk dili çalışmalarının başlatılmasına neden olan V. Thomsen. (Deşifrovka orhonskih i eniseyskih nadpisey. // Zapiski Vostoçnogo otdeleniya Russkogo arheologičeskogo obşçestvo (ZVORAO). T. VGP. vyp. GIGU. – SPb., 1894.) (Orhun ve Yenisey yazıtlarının deşifre edilmesi. // Rus Arkeoloji Kurumu (ZVORAO) Doğu Bölümü Notları. T. VGP. Sayı GIGU. - St. Petersburg, 1894.), Yadrintsev, V.V. Radlovların ilk yenilikleri (Drevnetyurkskiye pamyatniki v Koşo-caydame // Orhonskiye nadpisi.) (Hoşo-Tsaidame'deki eski Türk anıtları // Orhun Yazıtları). - Semey: Daur, 2001. - (s. 25-63)), İ.A. Batmanov (Yazyk yeniseyskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pismennosti) (Eski Türk Yazıtlarından Yenisey Anıtlarının Dili) - Frunze: Yayınevi. AN KirgSSR, 1959. - 218 s.); Batmanov İ.A., Kunaa A.Ç. (Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti Tuvy.) (Eski Türk yazısının Tuva anıtları). - Kızıl, 1963. - 192 s.), A.M. Şçerbak (Tyurkskaya runika.) (Türk runa yazısı). - St.Petersburg: Nauka, 2001. –147 s.), V.M. Nasilov (O lingvistiçeskom izuçenii pamyatnikov tyurkskoy pismennosti.) (Türk yazı

anıtlarının dilbilimsel incelemesi üzerine). // Türkoloji koleksiyonu 1972. - Moskova: Nauka, 1973. - (s .62-68.), D.D. Vasiliev (Graficheskiy fond pamyatnikov tyurkskoy runicheskoy pismennosti aziatskogo areala) (Asya bölgesindeki Türki runik yazı anıtlarının grafik fonu). - Moskova: Nauka, 1983. - 260 s.), S.E. Malov (Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti). (Eski Türk yazısının anıtları). - Moskova-Leningrad, 1951; Malov S.E. (Drevniye i novyye tyurkskiye yazyki). (Eski ve yeni Türk dilleri). // SSCB Bilimler Akademisi Bülteni. Edebiyat ve Dil Bölümü. Sayı 2. -1952, - (s. 141 -144.); Malov S.E. (Yeniseyskaya pismennost tyurkov (Teksty i perevody)). (Türklerin Yenisey yazımı (Metinler ve çeviriler)). -Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınevi, 1958. -116 s.), L. Gumilev (Drevniye tyurki). (Eski Türkler). - M., 1967);; Gumilev L.N. (Etnogenez i biosfera zemli). (Ethnogenesis and the biosphere of the earth). - Cilt 2. - L., 1979.), L.P. Potapov (Umay – bocestvo drevnih tyurkov v svete etnografiçeskikh dannyh). (Umai - etnografik veriler ışığında eski Türklerin tanrısı). // Türkoloji koleksiyonu. -1972. - Moskova: Nauka, 1973. - (S. 265-270), İ.V. Stebleva (K rekonstruksii drevnetyurkskoy religioznomifologicheskoy sistemy). (Eski Türk dini-mitolojik sisteminin yeniden yapılması için) // Türkoloji koleksiyonu. 1971. - Moskova: Nauka, 1972. - (s. 213-226), S. G. Klyaştorny (Kıpçaki v runiçeskikh pamyatnikah). (Kıpçaklar runik anıtlarda). // Turcologica, 1986. - Leningrad: Nauka, 1986. -s. 153-164 ;; Klyaştorny S.G. (Mifologiçeskiye syucety v drevnetyurkskih pamyatnikah). (Eski Türk anıtlarında mitolojik konular). // Türkoloji koleksiyonu - Moskova: Nauka, 1981. - (s. 131-136); Klyaştorny S.G., Sultanov T.I. (Kazakhstan: Letopis treh tysyaçeletiy). (Kazakistan: Üç bin yıllık tarih). - Alma-Ata, 1992.), N.A. Kononov (Grammatika yazyka tyurkskih runiçeskikh pamyatnikov (VII-IX vv). (Türk runik anıtları dilinin grameri (VII-IX yüzyıllar). - Leningrad, 1980. - (s. 22), T. Tekin (A Grammar of Orkhon Turkic). (Orhun Türkçesinin Grameri, Bloomington. 1968) ve başka da birçok eski Türk yazıtları üzerinde çalışarak büyük bir bilim dünyası oluşturan Türkologların çalışmaları, Eski Türk dilinin Kazak biliminde incelenmesine tesir etti. Bununla birlikte, ırkının ve soyunun isimlendirilmesini yasaklayan ve enternasyonalist (ırk ayrımı yok) ideolojiyi savunan Sovyet hükümeti altındaki Kazak biliminin atalarının dilini incelemesi imkânsızdı. Örneğin, Moğolistan'da doğup büyüyen Türkolog, bilim adamı Karcaubay Sartkocauly röportajlarında şöyle yazıyor:

“...Haziran 1975'te üçümüz Kültegin'e gittik. İnanılmaz! Uzaktan göze çarpıyor! Büyük bir anıtsal heykel. Yaklaştıkça daha mavi görünüyor. Kalbim neşeyle çarptı. Bu ilahi güç! İlahi güç. Benim atalarımın 1370 yıl önceki sözleri, hayalleri, hedefleri, gözyaşları, üzüntüleri ve sevinçleri, her şeyi burada. Gittim ve taşı öptüm. Taşı öperken Rus bilim adamı, Türkolog S.G.

Klyaştorny, “Oh, Kazak, buna ne ihtiyacın var? Bunlar Göktürkler, Kazaklarla Göktürkleri bir kazanda üç kere kaynatsa suyu karışmaz.”, dedi. Sustum. Hiç bir şey demedim. Gözlerime yaş doldu. Kendi atalarının mirasına kendi neslini yabancılaştırma işinde komünistler çok ustaydı.”, “... SSCB’de tek bir dil kullanılacak o da Rus dilidir gibi bir ideoloji vardı. Rusya dışında hiçbir ulusta millî gurur olmamalı. Başını kaldırsan vuruyor ve dayak atıyordu. Eski Türk mirasını incelemeye çalışanlar ezildi. Kazakistan’dan hiçbir bilim adamı, eski Türk yazısını incelemek için Moğolistan’a gidemezdi...” (Biz, Gök Türklerin soyundan geliyoruz). <https://adebiportal.kz/kz/news/view/3203> 01.03.2018

«...Bizden önce Kazaklardan kimse Gök Türklerden kalma eserlere yaklaşmadı. İlk olarak, Rus bilim adamları okudu. Genelde Kazak milletinden nitelikli, bilgili uzmanlar yetiştirmemeye çalıştılar. Özellikle eski Türk yazılarına ilgi duyan Gubaydolla Aydarov ve Altay Amancolov gibi akademisyenler, Göktürklerin orijinal mirasının korunduğu Moğolistan’a gönderilmedi. Bildikleri hâlde Gök Türklerin yönetici kabilesinin kim olduğunu söylemedi. Ama her şey taşlarda yazılıydı. Kimin dilinde yazıldığı da açıkça ortadaydı. Onu da söylemedi, söyletmedi. Ben tam tersine Moğolistan’da doğdum ve eski Türklerin tarihî mirasının ortasında büyüdüm. Otuz yıldan fazladır bu alanda çalışıyorum. Çok sağ olsunlar, Moğollar beni iyi yetiştirdiler. Buraya (Bağımsız Kazakistan’a) geldikten sonra da özgürce çalışabildim ve milletin tarihine katkıda bulunabildim. Böylece, tarihî vatanım olan Kazakistan’a geldikten sonra ikinci nefesim açıldı.” (Söylenmemiş bir gerçek var). <https://e-history.kz/kz/news/show/2088/> 27.08.2019

Sovyet Hükûmetinin «Ruslardan başka köklü millet yok» politikası Kazak Türkolojisinin gelişmesine büyük engel oldu. Ancak, buna rağmen, Sovyet döneminde Kazak topraklarında Eski Türk dili çalışmalarının meydana gelmesine, oluşmasına önemli katkılarda bulunan birçok bilim adamı vardır. Onlar G. Aydarov, A. Amancolov, A. Kaydar, A. Kuryşcanov, A. Margulan, B. Кеңжебаев, M. Joldasbekov, K. Sartkocauly, N. Kelimbetov M. Tomanov, A. Mahmutov, K. Ömiraliyev, vb. Kazakistan’da eski Türk yazılı anıtları, ve genel olarak Türkoloji bilimini araştırma işi, geçen yüzyılın 60’lı yıllarında başladı.

Eserler.

1. Aydarov G. Orhon Eskertkişinin Dili. (Orhun anıtının dili) - Almatı: Bilim. - 1990. -219 s.

Eserde ilk defa, VI-VIII. yüzyıllara ait Orhun yazılı anıtları Kültegin, Bilge Kağan, Kulli-Çor, Ongin, Moyun-Çor ve diğerleri Kazak diline çevrildi. Bilim adamının bu eserinden önce, bu yazılı anıtlar Kazakçaya çevrilmemiş, bilimsel işlem yapılmamış ve incelenmemiştir. Ayrıca eserde, yazılı anıtlar üç

gruba (Orhun, Yenisey, Talas) ayrılmaktadır ve eserlerin türleri ve edebiyatla ilişkileri incelenmektedir.

2. Aydarov G. Köne Uygur Cazba Eskertkişterinin Tili. (Eski Uygur yazılı anıtların dili) –Almaty: Rauan, 1991. -136 s.

Eser, eski Uygur yazılı anıtlarının incelenmesi hakkında genel bilgi sağlar ve eski Uygur dili ile ilgili ana yazılı eserler üzerinde odaklanır. Eski Uygur yazılı anıtların dilinin fonetik, sözcüksel ve gramer özelliklerine, tarihine ve gelişimine odaklanarak bilimsel görüşlerin kısa bir analizini verir.

3. Aydarov G., Tomanov M., Kuryşcanov A. Köne Türki Cazba Eskertkişterinin Tili. (Eski Türk yazılı anıtların dili) - Almatı: Mektep, 1971. - 273 s.

Kitap iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm “Eski Türkçe yazılı anıtlar”, ikinci bölüm ise “Eski Türkçe yazılı anıtların dili” olarak adlandırılır. İlk bölüm iki alt bölümden oluşmaktadır. İlk alt bölüm Orhun-Yenisey Yazıtları ile Yenisey ve Talas yazıtlarıyla ilgilidir. “Orta Çağ Anıtları” başlıklı ikinci alt bölümde, Karahanlı Türkçesiyle yazılmış, Orta Asya Türkçesiyle yazılmış, eski Kıpçak ve Çağatay dillerinde yazılmış eserler hakkında bilgi verilmektedir. Kitabın “Eski Türkçe yazılı anıtların dili” başlıklı ikinci bölümü dört alt bölümden oluşuyor. İlk alt bölüm, Orhun-Yenisey yazılı anıtlarının ses bilgisi, morfolojisi, kelime bilgisi, söz dizimi ile ilgilidir. İkinci alt bölüm, eski Uygur alfabesiyle yazılmış anıtların dilini fonetik, morfolojik, sözcüksel ve söz dizimsel olarak analiz ediyor. Üçüncü alt bölümde M. Kaşgarlı dönemine ait Türk halklarının dili ve onların fonetik sisteminden bahsediliyor. Kaşgarlı eserinin kelime zenginliğinden bahsediyor. Dördüncü alt bölümde eski Kıpçak dilinde yazılmış anıtların dili fonetik, morfolojik ve sözcüksel olarak ele alınmıştır.

4. Aydarov G. Kültegin Eskertkişi. Zertteunama. (Kültegin Anıtı. İnceleme) –Almatı: «Ana tili», 1995. -232s.

Kitap, VIII. yüzyıldaki Kültegin Yazıtı dilinin fonetik, sözcüksel ve gramer özelliklerine ayrılmıştır. Çalışma “Fonetik”, “Kelime Bilgisi”, “Morfoloji”, “Söz dizimi” başlıkları altında verilmiş dört bölümden oluşuyor. Kitapta Kültegin Yazıtı metninin Kazakça tercümesi ve morfolojik figürlerin indeksi, sözlük, referanslar verilmiştir.

5. Ömiraliyev K. VIII-XII.gasırlardagı Köne Türki Adebî Eskertkişteri. (VIII-XII.yüzyılların eski Türk edebî anıtları) - Almatı: Mektep, 1985. - 128 s.

Kitap, yazarın VIII-XII. yüzyıllara ait eski Türk edebî eserleri dili ve üslubu olan “Oğuz Kağan” destanının dilini ve üslubunu kapsamlı bir şekilde

ele alan eserlerini içeriyor. Ayrıca XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Kazak şiirinin türü, şiir türleri, metinsel araştırma konuları ayrıntılı olarak anlatılır.

6. Joldasbekov M. Asıl Arnalar (Muhteşem yollar) - Almatı, Cazuşı. 1990. -328 s.

Kitap “Eski edebiyat”, “Şairler”, “Âlimler” başlıklı üç bölümden oluşuyor. “Eski edebiyat” bölümü, Orhun Yazıtları’nın tarihsel değerinden, yazıtın dili ve kalıbından bahsediyor. Eski Türkçe yazıtlar metni çevirisi ile birlikte sunulmuştur. Orhun Yazıtları ile Kazak kahramanlık destanlarını karşılaştırarak incelemiştir.

7. Joldasbekov M., Sartkocauly K. Orhon-Enisey Jazba Eskertkişterinin Atlası. (Orhun-Yenisey Yazıtlarının Atlası) - Astana, Kultegin. 2007. -360 s.

Kitap, Büyük Avrasya bozkırını üç asır boyu idare eden Türklerin, ebedî bir ülke kurma arzusunu, tarihini, dünya görüşünü, bilgeliğini, bilinçliliğini, doğasını, yazı sanatını, yönetim sistemini, ataların geleneklerini ve dolayısıyla medeniyet ve insan kültürünü konu ediyor. İnsanlığa katkıda bulunan eski Türklerin tüm mirasını içerir. Kitap iki ana bölümden oluşuyor: “Birinci Türk Kağanlığı” ve “İkinci Türk Kağanlığı” ve özellikle Orhun Anıtları’nı inceleyen bilim adamları hakkında kısa bilgiler içeren bir referans kitabı.

8. Sartkocauly K. Bayırғы Türk Cazuının Genezisi. (Eski Türk Yazısının Oluşumu) Astana, 2007.

Kitap, Orta Asya’da eski çağlardan beri taş yüzünde korunmuş eski semboller ve eski Türk metinleri, Türk grafiklerinin kökeni, eski Türk yazılarına ilişkin Çin verileri, Türk etnosunun oluşumu ve Türk kağanlığının devlet dili olan Türk dili ile ilgilidir. İlk bölüm, eski Türk yazılı anıtların incelenmesine genel bir bakış sağlar. İkinci bölüm Türk etnosunun oluşumuna odaklanmaktadır. Üçüncü bölüm, eski Avrasya göçebelerinin yazı kültürünün kökenlerini tartışıyor. Dördüncü bölüm, eski Türk yazıtlarının dilinin ses sistemi ile ilgilidir.

9. Sartkoca K. Orhon Muraları. (Orhon mirası) - Astana: Kültegin, 2003. - 392

Çalışma, dil bilimsel, tarihi, etnografik, arkeolojik analizler, Orhun anıtlarının önemi, eski Türk türbeleri, arkeolojik ve paleetnografik kavramlar aracılığıyla Orhun mirasına yeni bir metinsel kavram sağlamaktadır. Kitabın ilk bölümü Orhun Anıtları’nın kaynak-metin çalışmasına odaklanıyor. İkinci bölüm, epigrafik analizi ve sistematik metodolojik ilkeleri sunar. Üçüncü bölüm, eski Türk türbelerini listeler. “Açıklamalar” başlıklı dördüncü bölümde,

eski Türkçe yazıtların metinlerini açıklıyor. Beşinci bölüm arkeolojik ve paleetnografik bulgular içermektedir.

10. Amancolov A.S. İstoty a Teorya Drevnetujskogo pisma. (Eski Türkçe Yazı Tarihi ve Teorisi) - Almatı, Mektep. 2003. -368 s.

Eski Türkçe runik yazı, Güney Sibirya, Moğolistan, Orta Asya ve Kazakistan'daki Türk dilleri ve kullanıcıları için çok değerli bir kaynaktır. Çalışma, eski Türk yazısının ilk biçimlerini analiz ediyor ve Türk runik alfabesinin doğuşuna dair kökten yeni bir anlayış veriyor. Kitap üç büyük bölümden oluşuyor. Bunlar “Türklerin eski alfabesi”, “Eski Türk yazısının diyalektik sınıflandırılması” ve “Orhun yazısıyla yazılan “İir, İirges, Keijeres” kelimelerinin etimolojisi. Bölümlerde, Kazakistan bölgesindeki Syrdarya, İrtys ve Ural nehirleri etrafından bulunan ev eşyaları (aynalar, tabaklar, vb.) üzerindeki eski yazıtları analiz ediyor.

11. Kadyr Myrza Ali. Kültegin Tonıkök [Tekst]: ecelgi türki run cazbaları. (Kültegin Tonykok [Metin]: eski Türk runik yazıtları) - Almatı: Ülke, 2001. - 144 s.

Şair Kültegin ve Tonyukuk Yazıtları'nı destan hâline dönüştürerek şiirsel bir eser yaratmıştır. Kitapta Türkolog-bilim adamları G.Aydarov, M. Joldasbekov, K. Ömrallyev tarafından tercüme edilen Kültegin ve Tonyukuk Yazıtları kullanılmıştır. Bu kitap, büyük tarihî mirasın ilmî bir çevirisi değildir. Şair, orijinal hikâyelerin dokusunu bozmadan, Kazak şarkılarının geleneksel tarzını kullanarak bir sanat dünyası yaratmıştır.

12. Süleymenov O. Atam Zamangı Türkiler. Ecelgi Türki Tilderi men Cazının Payda Boluı Hakkında. (Kadım zaman Türkleri. Eski Türk dili ve yazısının kökeni hakkında) –Almatı: “Olca kütüphanesi”, 2011. -354 s.

Kitapta bilim adamı, eski Türk yazısının ortaya çıkışını ve gelişmesini dünya medeniyetine büyük bir katkı olarak görüyor. Slav ve Türk dillerinin bir asırdan fazla süredir ayrı ayrı incelenmesi, iki etnik grubun birbirine bağlı gelişiminin doğasıyla çeliştiğini ve bu nedenle Türk-Slav dillerini birlikte inceleyen ilim kolunun gerektiğini yazıyor. Kitap, “Kavşakta Karşılaşanlar” ve “Türk Runik ve Diğer Yazıtlar” başlıklı iki büyük bölümden oluşuyor. Birinci bölümde Slav dilindeki görünmez Türkizmlere değinilmiş ve analiz edilmiştir. İkinci kısım, eski Türk alfabesi ve gramer değişiklikleri olan uzunluk çizgisine odaklanmaktadır.

13. Süleymenov O. Az i Ya. (Asya) –Almatı: «Olca kütüphanesi», 2014. -364 s.

Bu kitapta, eski Slav edebî eseri olan “İgor Destanı”nın dili, dil bilimsel yönden incelenerek Sümer ve eski Türk dilleriyle karşılaştırılmaktadır. Komşu Türk ve Slav halklarının dillerindeki birinden ikincisine geçen sözler, Slav dillerine Türkçeden geçme kelimeler açıklanarak tartışılıyor.

14. Kelimbetov N. Ecelgi Dauir Adebıyatı. (Eski dönem edebiyatı) - Almatı: Ana tili 1991 -264 s.

Bu kitap, Kazak edebiyatı tarihinin başlangıcını tanıtır. Yazar, VI-VIII. yüzyıllarda taşa kazınmış destanlardan Kazak Hanlığı'nın kuruluşuna (XV. yüzyıl) kadar tüm Türkçe konuşan halklara ortak olan edebi mirasın kapsamlı bir analizini sunmaktadır. Ayrıca eski Türk dilinde yazılmış sanat eserlerinin Kazak edebiyatı tarihindeki yeri, özellikleri, eğitimsel ve sosyal önemi sistematik olarak açıklanmaktadır.

15. Kaydarov A., Orazov M. Türkologiyaga Kirispe. (Türkolojiye Giriş) - Almatı, 1985. -166 s.

“Türkolojiye Giriş” kitabı ders kitabı olarak yazılmıştır. Kitabın temel amacı, öğrencileri Türk dillerinin incelenmesi ve sınıflandırılması hakkında bilgilendirmek, her bir Türk dilinin özelliklerini tanıtmak, onların kendi aralarındaki yakınlık ve uzaklıklarını ayırım yapmayı öğretmektir.

16. Kaydarov A., Orazov M. Türkütanuga Kirispe (Matin). (Türkolojiye Giriş (Metin)). - Almatı, Arys. 2004. -358 s.

Eser, Türk halklarının dillerini ve dilsel anıtlarını ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Kitap beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Türkoloji ile ilgili ilk araştırmalara genel bir bakış sunulmaktadır. İkinci bölüm, karşılaştırmalı-tarihsel yöntemlerin incelenmesi için temel gereklilikler temelinde Türk dillerini analiz ediyor. Üçüncü bölüm, Türk dillerinin gelişim ve oluşum aşamalarını ele almaktadır. Dördüncü bölüm Türk dillerini sınıflandırır ve beşinci bölüm modern Türk dillerine kısa bir genel bakış sunar.

17. Eskeyeva M.K. Köne Türki Cazba Müralarının Lingvofilosofiyalık Negizi [Matin]. (Eski Türk yazılı mirasın linguo-felsefi temeli [Metin]) Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı, Türk akademisi. -Astana: Saryarka, 2011. -319s.

Çalışma, VI-IX. yüzyıllar Orhun, Yenisey, Talas anıtlarının Türk yazılı mirası dilinin dil-felsefi analizi yoluyla eski Türklerin bilişsel, manevi ve kültürel dünyasını tanımlamayı amaçlamaktadır. Kitap iki bölümden oluşuyor: “Eski Türki yazılı anıtlar - Türk medeniyetinin kaynağı” ve “Anıtların dilinde dini ve mitolojik dünya görüşü ve insan doğası.” İlk bölüm Orhun, Yenisey, Talas Anıtları'nın dilinin çalışılmasına ve eski yazılı mirasın linguo-felsefi

çalışmasının teorik ve metodolojik temeline odaklanmaktadır. İkinci bölüm, VI-IX. yüzyıl Türk yazılı mirasının dilinde ilahiyat fikrini, insanın doğasını, eski Türklerin bilgisinde “yduk”, “yer-sub” kavramının dilbilimsel ifadesini, Umay ve Kut miflerinin dil-felsefi içeriğini sunmaktadır.

18. Sapaşev O.S. Köne Türki Tili: Söylem Müşeleri. (Eski Türk dili: Cümle üyeleri. - Öskemen, “Media Alliance” 2003.

Kitabın ilk bölümü, VI-IX. yüzyıllara ait eski Türkçe yazılı anıtların dilindeki cümle mensuplarını araştırma tarihine odaklanıyor ve bu dönem açısından, yani senkron yöntem temelinde inceleniyor. Ayrıca kelime gruplarının sözlük bilimsel ve morfolojik yapısı ayrıntılı olarak incelenir. Çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümleri, eski Türkçedeki nesnel ve nesnesiz cümleler, tek üyeli cümleler ve cümlenin üyeleri arasındaki bağlantı türlerine ve yerine odaklanmaktadır.

19. Omarov B. Köne Türki Cazularının Zerttelu Cayı. // Köne Türki Cazularının Zerttelui: Bugünü men Bolaşığı. (Eski Türk yazıtlarının incelenmesi // Eski Türk yazıtlarının incelenmesi: bugün ve yarın. - Astana, 2004.

Çalışma, dil bilim doktrini açısından Kazakistan'da eski Türk yazılı eserlerinin çalışma tarihine kısa bir genel bakış sunmaktadır. Bu doğrultuda yayımlanan başlıca eserler tartışılıyor.

20. Kudasov S.C. Armiyan Cazulı Kıpşak Eskertkişi “Dana Hikar Sözüünün” Dili. (Ermenice yazılmış Kıpçak anıtı “Bilge Hikar Sözüünün” dili) - Almatı, Gılım, 1990.

Eserde Orta Çağ'da (XVI-XVII yüzyıllar) Ermenice yazılmış Kıpçak anıtı “Bilge Hikar Sözüünün” dili üzerinde ilk kez çalışılarak Kazakçaya çevrilir. Kitap, anıtın dilinin fonetik, morfolojisi ve kelime dağarcığının ayrıntılı bir analizini sunar ve kitabın son kısmında Kıpçakça-Kazakça sözlük verilir.

21. Yensegenuly T. “İrk Bitig” – “Aldındı Bolcap Bal Aşatın Kitap” Türki Runa Cazuımen Kagazga Tüsürülgen Filosofiyalık Ölender Cinagı. (“İrk Bitig”, “Geleceği önceden bildiren fal kitabı” Eski Türkçeyle kâğıda yazılan felsefi şiirlerin bir derlemesidir) - Almatı: Toganay T, 2012. - 159 s.

Kazak dilinde ilk kez, eski Türk runik yazısıyla yazılmış “İrk Bitig” şiir kitabı özel olarak incelenmiş, derinlemesine analiz edilmiş ve edebi eleştiri açısından bilimsel olarak sağlam sonuçlar çıkarılmıştır. “İrk Bitig”- “Geleceği önceden bildiren fal kitabı” adlı eserin ilk bölümü, Turfan'daki eski Türklerden kalma manevi mirasın değerine ve sırlarına odaklanıyor. İkinci bölümde, eserin teorisi, özü, anlamı, türü anlatılıyor. Üçüncü bölümde,

“İrk Bitig” şiir kitabındaki, Kazak halkının bilgelik mirası ile Çin’in Tao, Konfüçyüs öğretileri arasındaki ilişki analiz ediliyor. Eski Türklerden kalma “İrk Bitig” eserinin transkripsiyonu, Kazakça tercümesi ve kanıtlı evrakların kopyaları dördüncü bölümde yer almıştır.

22. Sylamhan E. Maytri Simit Nom Bitik Turalı Zertteuler [Matin]. (Maitra Simit Nom Yazıtı Üzerine Çalışmalar [Metin]) L. H. Gumilev’in adın. EMÜ. Araştırma Merkezi “Otyrar Kütüphanesi”. - Almatı: Orhon, 2014. - 159 s.

“Maitri (Maitrei) Simit Nom Bitik” - VIII-IX yüzyıllarda eski Türk alfabesiyle (Uygur yazısı) yazılmış bir eserdir. 1959’da Çin Halk Cumhuriyeti ŞUAR’da keşfedilen Kumyl versiyonu, hâlâ Kazakistan bilimine yabancı bir çalışmadır. Çalışmada, eski Türk yazısının kökeni ve kullanımı, Budist vaazları koleksiyonuna ait Kumyl versiyonunun keşfi ve çalışması, yayımlanması, dil özellikleri ve modern Kazak diline yakınlığı, sanatsal üslubu anlatılmıştır. İkinci kısım, yazının giriş bölümünün Kazakçaya satır satır çevirisini, bilimsel referansları, üçüncü kısım ise bir sözlük içermektedir.

Makaleler

1. Tursynova M.A., Cuyntaeva Z.N. Köne Eskertkişterdegi Septik Calgaularının Kazirgi Türk Tilderindegi Sipatı. (Eski anıtlarda bulunan eklerin modern Türk dillerindeki özellikleri). Vestnik, Karaganda Üniversitesi “Filoloji” Serisi. № 2 (74) / 2014.

Makale, modern Türk dillerindeki eklerin doğasına ilişkin tarihsel ve karşılaştırmalı bir analiz sunmaktadır. Türk dillerindeki eklerin özellikleri örneklerle ele alınmış ve kanıtlanmıştır. Bu ekin Kıpçak, Oğuz, Karluk, Bulgar, Uygur, Oğuz gruplarının dillerinde fonetik varyantları, gelişimi ve oluşumu, eklerin doğasını göstermek için araştırmacıların çalışmalarında ele alınmıştır. Türk dillerindeki eklerin özelliklerini, farklılıklarını ve ortak yönlerini gösterme sürecinde, eski yazılı anıtların materyalleri ile bağlantılı olarak analizler yapılır, Türk dillerinin tarihî grameri hakkında bilgi verilir.

2. Bekcan O.D. Cay Söylemnin Teoriyalık Maseleleri cane Kültegin Eskertkişindegi Üyısımdık, Tiptik Sipattalrı. (Basit cümlelerin teorik sorunları ve Kültegin anıtlarının tipik tanımı). - KazNU Bülteni. Doğu Çalışmaları Serisi. №2 (51). 2010 Almatı, 1999.

Makalede bilim adamı, araştırma sonucunda keşfedilen sembollerin yazdığı kelimelerin daha önce hiç okunmadığını veya iyi okunmadığını, ilk araştırmacılar tarafından okunan kelimelerin transkripsiyonunun da düzeltilmesi gerektiğini yazıyor. Bu tür nedenlerle yapılan hataların düzeltilmesi nedeniyle metnin anlamının önemli ölçüde değiştiğini söylüyor.

Makale, bu kelimelerin okunduğu karmaşık grafikleri, ayrıntılı okumalarını ve açıklamalarını sunmaktadır.

3. Bekcan O.D. Kültegin Eskertkişindeki Kürdeli Grafemalardan Okuldu Arkılı Anıktalğan Tın Tildik cane Tarihi Malimetter. (Kültegin anıtındaki karmaşık grafikler okunarak ortaya çıkan yeni dil bilimsel ve tarihsel bilgiler). Türkoloji Dergisi. № 6 (80), 2016 Kasım-Aralık. 33-41s.

Makale, Kültegin Yazıtı'nda karmaşık grafikler aracılığıyla yazılan yeni bilgileri ele alıyor. Orhun Yazıtları üzerine basit grafiklerle yazılan metinlerin V. Thomsen, V.V. Radlov, P.M. Melioransky, S.E. Malov gibi Türkologların okumaları ile dünyaya tanıtıldığı bilinmektedir. Yazar, bu kayıtlarda bilinmeyen karmaşık bir grafem kullanılarak yazılan bilgilerin henüz yabancı Türkologlara ulaşmadığını yazıyor.

4. Cumagül S.B. Köne Türk Adebî Müralarının Kazak Tiline Audarılı (XX gasırdın 80-cıldarında Enbekter Negizinde). (Eski Türk edebî mirasının Kazak diline çevirisi (XX yüzyılın 80'li yıllarının eserleri temelinde)) // "Yerli Türkoloji: sorunlar, araştırmalar ve sonuçlar" adlı Uluslararası bilimsel-pratik konferans materyalleri. - Almatı, 2007.

Makale, 1980'lerde Kazak dilinde yayımlanan eski Türk edebî mirasının Kazakça çevirilerini analiz ediyor.

5. Kasym B. K. Kürdeli Atalımdardın Türkitanudadı Zerttelui. (Türkolojide karmaşık terimlerin incelenmesi). Pavlodar Eyalet Üniversitesi Bülteni, Filoloji Dizisi, 2010. № 3, s.53-64

Makale, Türk dillerindeki karmaşık cümleleri analiz ediyor. Sovyet Türkologlarının Türk dillerindeki karmaşık cümleleri yeterince ayırt edemediklerini ve inceleyemediklerini yazıyor.

6. Eskeyeva M. Türki Etonimlerinin Könetürkülük Kabatı. (Eski Türk etnonimleri tabakası). Onomastik Bülteni Dergisi. № 2 (32) 2016.

Makale, Orhun-Yenisey ve Talas anıtları dilinin, modern Türk dillerindeki onomastik sistemin tarihsel gelişimini, dış morfolojik yapısını, bilgi tabanının iç içeriği altındaki analizini belirlemede rehberlik eden en eski yazılı kaynak olduğunu söylüyor. Derinlemesine çalışma gerektiren Türk dillerinin tarihsel onomastiklerinin en acil konularından biri - eski Türk tabakasının modern Türk onomastik sistemine katılım derecesi, iç ve dış yapısal modellerde benzerlikler ve farklılıklar seviyesi, kök morfemlerinin gelişimi ve ek morfemler. VI-IX. yüzyıl Türk dilinde yapısal ve insan merkezli araştırma paradigmasında kullanılan onimlerin dikkate alınması, sadece Türk dillerinin gelişim modellerinin belirlenmesine yardımcı olmakla kalmaz, aynı zamanda

ontolojik, gösterge bilimsel belirteçlerin korunma derecesinin belirlenmesine de izin vereceğini savunuyor.

7. Tursynova M.A. Köne Türki Tilindegi San Esim Cürnaktarının Kazirgi Türki Tilderindegi Sipatı. (Modern Türk dillerinde Eski Türk dilindeki sayısal eklerin özellikleri). Cilt 137 № 3 (2012): Filolojik serisi, KazNU Bülteni.

Makale, modern Türk dillerindeki sayısal isimlerin özelliklerini anlamsal ve morfolojik ilkeler temelinde ele almaktadır. Analiz konusu olarak eski Türk anıtlarının yanı sıra Kıpçak, Karluk, Bulgar, Oğuz, Uygur-Oğuz, Kırgız-Kıpçak dillerindeki sayıların kullanım türleri modern Türk dillerine örnek olarak alınmıştır.

8. Amanolov A.S. Kazakistan'da bulunan Çin aynası ile Sasani tabağındaki runik Türk yazıları. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara. 1995, Ocak. s. 115-119. (Türk dilinde)

Makalede ilim adamı bugüne kadar Kazakistan'da otuz civarında runik yazıt bulunduğunu yazıyor. Ancak bunların bir kısmının henüz okunmadığından bahsediyor. Bu bildirisinde kurganlarda bulunan iki metal eşyadaki eski Türk runik yazılarının resimlerini ve okunuşunu sunuyor.

Kazakistan'da geçen yüzyılın ikinci yarısında başlatılan eski Türk yazılı anıtları, ve genel olarak Türkoloji bilimini araştırma işi, Kazakistan bağımsızlığını ilan ettikten sonraki yıllarda daha güçlenerek hızla ilerledi. 2001 yılında Kazakistan Cumhuriyeti'nin Japonya'ya özel sipariş vererek Orhun Anıtları'nın kopyasını yaptırması ve Kazakistan'ın başkenti Nursultan (Astana) şehrindeki L.N. Gumilev adındaki Avrasya Üniversitesine getirip yerleştirilmesi gelecek için manevi bir yatırım oldu. "Orhun Anıtları'nın Tam Atlası'nın" (M. Joldasbekov, K. Sartkocauly) yayımlanması, bu alanda yeni bir araştırma kanalı başlatan kültürel ve bilimsel yaşamımızda büyük bir yenilikti. Ayrıca, Orhun-Yenisey Yazıtları'nın filolojik ve dil bilimsel yönlerini değerlendiren A.S. Amanolov'un "Eski Türk Yazısının Tarihi ve Teorisi". M. Joldasbekov'un "Orhun Anıtları". O. Süleymenov'un "Asya"sı, "Tarih Öncesi Türkler: Eski Türk Dili ve Yazısının Ortaya Çıkışı", K. Sartkocauly'nin "Eski Türk Yazısının Başlangıcı" vs. eserleri çok değerlidir. E. Esenkulov "Eski Türkçe Yazılı Anıtlardaki Ekler", N. Kelimbetov "Eski Edebiyat" ve bunlara benzer birçok ilmi çalışmalar Orhun Yazıtları'nın Kazak folkloru ile ilişkisi hakkında önemli fikirler içermektedir. Türk Akademisinin Kazak toprağında kurularak, işini yürütmesi de Kazak Türkolojisinin gelişmesine büyük katkı sağlıyor. Ancak, üçüncü Türk Kağanlığı'nın dili olarak bilinen Eski Uygur yazılı eserlerinin Kazakistan'da yeterince bilinmemesi, üzerinde çalışılmaması, bu eserleri inceleyecek, kazak halkına tanıttacak uzmanların yetişmemesi Kazak Türkolojisinin büyük kaybıdır. Eski Uygur yazısıyla

yazılan eski Türkçe çeviri eserlerin çok olduğu iyi bilinmektedir. Ne yazık ki, Kazak biliminde bu miras bilimsel olarak incelenmemiş ve tercüme edilmemiştir. Ancak bilim adamı E. Sylamhan'ın "Maitra simit nom yazıtının araştırılması" dışında bilimsel bir araştırma bulamadık.

Kazakistan'da eski Türklerin eski yazılı anıtlarının incelenmesi bugün devam ediyor. Geleceğe büyük bir umutla bakıyoruz.

Kaynaklar

1. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/3203> 01.03.2018
2. <https://e-history.kz/kz/news/show/2088/> 27.08.2019

AZERBAYCAN VE TÜRKİYE TÜRKLERİ ARASINDAKİ DİL BAĞLILIĞININ TARİHİ BAKIMDAN İNCELENMESİ

Asim CENNETOV

Özet

Azerbaycan ve Türkiye Türkleri arasında mevcut dil bağıllığının incelenerek öğrenilmesi günümüzde bilim alanında son derece önemli konulardan biridir. Türk dünyası araştırmacıları ve konuyla ilgili yabancı bilim insanlarının araştırmalarında hep bir soru oluşmuştur. Neden Azerbaycan Türkleri Türkiye Türklerine bu kadar fazla yakın ve ne için bu iki aynı soydan gelen halkların dilleri başka Türk dillerinden farklı olarak birbirlerine daha yakın? Elbette ki cevap olarak bu iki halkın ve devletin yalnızca komşu olması ile nitelendirmek yanlış olur. Ancak belirtmek gerek ki, bu komşuluk tarihsel olarak Azerbaycan ve Türkiye Türklerinin kültür bağıllığını korumuştur. Nitekim bu bağıllığa neden olan diğer önemli nedenler de vardır. İslamiyet'in yükünü taşıyan, Bizans'a karşı savaşarak aynı kaderi paylaşmış olan ve Orta Çağ tarihimizde en güçlü zamanlarını yaşamış Azerbaycan ve Anadolu, Türklüğün merkezinde yer almıştır. XI. yüzyıldan başlayarak Oğuz-Selçuk Türklerinin Azerbaycan'a ve Anadolu'ya başlattığı yeni Türk akını bu topraklarda eskiden yaşamış olan Türklerin büyük bir güce ulaşmasına imkan sağlamıştır. Azerbaycan ve Selçuk Türklerinin Bizans'a karşı başlattığı savaşta 1071 yılında Malazgirt'te kazandıkları zafer Doğu Anadolu'yu bir Türk toprağı olarak mühürlemiştir. Tüm bunlar Azerbaycan ve Türkiye'de aynı soydan gelen ve aynı kültüre sahip olan insanları birbirine yakınlaştıran tarihî nedenler olmuştur. Bu bağlamda Selçukluların başlattığı Türk akını içerisinde bulunan Azerbaycan Türkleri toplu şekilde XI. yüzyıldan başlayarak tarihin farklı dönemlerinde Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'ne, özellikle de kuzeydoğu kısmına devamlı göç etmiştir.

Anahtar sözcükler: Azerbaycan, Türkiye, dil bağıllığı, göç aşamaları.

* Doktorant, Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, aze.asim93@gmail.com

HİSTORICAL ANALYSIS OF LANGUAGE CONTACT BETWEEN AZERBAIJANI AND TURKISH TURKS

Abstract

The detailed analysis of the existing language contact between the Azerbaijani and Turkish Turks is one of the most important issues in the field of science today. There has always been a question in the researches of Turkic world researchers and foreign scientists on the subject. Why are the Azerbaijani Turks so close to the Turkish Turks, and why are the languages of these two peoples of the same family closer to each other than other Turkic languages? Of course, in response, it would be wrong to attribute this to the fact that the two peoples and states are merely neighbours. However, it should be noted that this neighbourhood has historically preserved the cultural ties of the Azerbaijani and Turkish Turks. There are other important reasons for this contact. Azerbaijan and Anatolia, which carried the burden of Islam, fought against Byzantium, shared the same destiny and lived the strongest times in our medieval history, are at the center of Turkism. The new Turkish flow started by the Oghuz-Seljuk Turks in Azerbaijan and Anatolia starting from the 11th century enabled the Turks who lived in these lands to reach a great power. The victory won by Azerbaijan and Seljuk Turks against Byzantium in Malazgirt in 1071 fastened Eastern Anatolia as a Turkic land. All these were the historical reasons that brought together people of the same family and culture in Azerbaijan and Turkey. In this context, Azerbaijani Turks who were in the Turkic flow initiated by the Seljuks made continuous migration collectively to the Eastern Anatolia region of Turkey, especially to the north-eastern part in different periods of history starting from the 11th century.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, language contact, migration phases.

GİRİŞ

Çoğu bilim adamı, Türk lehçeleri arasında mevcut dil bilgisi bağlantılarının sadece sözlükteki kelimelere değil, aynı zamanda fonetik uyumluluğa da bağlı olduğuna inanmaktadır. Bazıları bu benzerliklerin dilsel bağlantılardan kaynaklandığını iddia ederken, diğerleri bunların genetik özelliklerden kaynaklandığını iddia ediyor. Ancak bu yakınlık etnik, genetik, dilsel ve kültürel benzerlikler nedeniyle belli bir tarihî sürede gerçekleşmiştir. Bahsettiğimiz konuda benzerlikler Azerbaycan ve Türkiye Türkleri arasında daha fazla görülmektedir. Bunun da belli bir tarihî sebebi ve önemli nedenleri vardır. Azerbaycanlıların Türkiye'ye göç süresi bu konuda çok önemli bir katkı sağlamıştır.

Belirtmek gerekir ki, tüm Türk dilleri aynı kökten gelmektedir. Hem Azerbaycan Türkçesi, hem de Türkiye Türkçesi üç ana daldan oluşan Altay dil ailesine aittir: Türk, Monqol ve Tunqus-Mancur. Bazı bilim adamları tartışmalı bir konu olan Türkçenin ayrı bir dil ailesi olduğunu iddia ederek bu eğilime katılmıyorlar. Bu dallar özellikle Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde sözlükte, morfolojik ve sözdizimsel yapılarda benzerlikler gösteriyor. Genel olarak bu üç dalın, Arktik Okyanusu'ndan Basra Körfezi'ne ve Balkanlar'dan Pekin'e kadar farklı Asya ülkelerine yayılmış 250 milyondan fazla insan tarafından konuşulduğu tahmin ediliyor. Günümüzde Türk dilleri Türkiye, Azerbaycan ve Orta Asya cumhuriyetleri olan Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan gibi ülkelerde resmî olarak kullanılmaktadır (Güzel, Oğuz, Karatay, 2002: 50-68). Elbette Altay dil ailesinin Türk dalında Oğuz, Kıpçak ve Uygur gibi alt gruplar vardır. Uygurlar Çin'de ve Kıpçaklar Orta Asya ile beraber Rusya'da bulunan özerk Tataristan ve Başgırdistan'da yerleşmişler. Oğuzlar Türkler arasında en kalabalığı olup günümüzde Türkiye'de, Azerbaycan'da, Türkmenistan'da, Irak'ta, Suriye'de, İran'da ve Moldova'da özerk Gagauziya Cumhuriyetinde yaşıyorlar. Türkiye'den sonra Oğuzların çoğunlukla yaşadığı ülke İrandır. 1990'lı yıllarda İran Türklerinin toplam nüfusu 30 milyon civarında olmuştur (Haghdar, 2017: 214). Bunu da söylemek gerekir ki, İran türklerinin yüzde doksanı Güney Azerbaycanlılar'dan oluşuyor.

Azerbaycan, Türkiye ile Türkistan coğrafyasını birbirine bağlayan bir köprü olmakla kalmamakta, aynı zamanda Türklüğün merkezinde yer almaktadır. Tüm Türk dünyasında ilk cumhuriyeti kurmuş Azerbaycan 27 Nisan 1920 yılında Sovyet Rusyası tarafından işgal edildikten sonra, bu iki ulusun birbirinden uzakta kalması ve cumhuriyet ilan edildikten sonra Türkiye'de dil reformaları geçirilmesi dillerimiz arasında farkların yaşanmasına yol açmıştır. Ancak Azerbaycan 18 Ekim 1991 yılında bağımsızlığına yeniden kavuştuktan sonra dillerimiz arasındaki bu farklar aradan kaldırılmaya başlanmıştır. Dikkat çeken konulardan biri de son yıllarda bağımsız Türk devletlerinin kendi aralarında yapmış oldukları önemli anlaşmalar, Türk Birliği kurma yönünde onları birbirilerine fazla yaklaştırmaktadır. Türk Birliği'nin oluşturulması için ülkelerimiz ve insanlarımız arasında kültür birliğinin sağlanması son derece önemli meseledir. Bu birliğin kurulmasının ortak bir Türkçenin oluşturulmasından da geçtiğinin unutulmaması gerekmektedir.

Azerbaycan Türklerinin Türkiye'ye Göç Aşamaları

Yukarıda belirttiğimiz gibi Azerbaycan ve Türkiye Türkleri arasındaki yakınlığın tarihsel yönünü dilsel temelde tanımlamak temel konulardan biridir. Bu konunun bilimsel gerekliliği ile ilgili olarak yazımızın temel amacı

Orta Yüzyıllarda Azerbaycan'dan Türkiye'ye uygulanmış göç dalgaları gibi kültürel unsurların iki kardeş ülke insanının dil bağlılığının oluşmasında oynadığı anahtar rolü tasvir etmektir. Azerbaycan neresidir? Öncelikle bu soruyu cevaplayalım. Azerbaycan bir ülke olarak günümüzde Türkistan, Türkiye, Kuzey Kafkas ve Güney İran Türkleri arasında bir köprüdür. Bu köprünün güvenliğini sağlamak tüm Türk dünyasının geleceği için önem taşıyor.

Bazen bazı araştırmacılar yanlışlıkla Azerbaycan'ın Selçuklu Türklerinin buraya gelişi sonrasında bir Türk yurduna dönüştüğünü düşünürler. Böyle bir düşünce, düşman değirmenine su dökmeye benzer. Bilinmelidir ki, Azerbaycan çok eskilerden bir türk yurdu olmuş ve Türkler Azerbaycan'a ve aynı zamanda İran'a sonradan gelmiş bir halk değil, bu coğrafyanın en kadim yerli halkıdır (Bünyadov, 2005: 156). Bununla birlikte, 10-11. yüzyıllarda Selçuklu yönetimi altındaki Oğuz Türklerinin Azerbaycan'a devamlı göçü bu topraklarda net bir Türk çoğunluğu yarattı (Shaffer, 2002: 18). Oğuz-Selçuklu aşiretlerinin Orta Doğu ve Kafkasya'ya düzenli göçleri, Türklerin Azerbaycan'da ve Türkiye'de hâkim konumunun güçlenmesinde çok önemli bir rol oynadı (Golden, 1980: 24-25).

Azerbaycanlıların Türkiye'ye göçü altı döneme ayrılabilir:

Oğuz-Selçuklu Dönemi (11-12. yüzyıllar)

Safevî-Osmanlı Savaşları Dönemi (16-18. yüzyıllar)

Türkmençay Anlaşması ile Azerbaycan'ın Bölünmesi Sonrası Olan Dönemi (1828-1832)

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Kurulması ve Sovet Rusya'sı Tarafından Azerbaycan'ın Tekrar Rus İşgaline Girmesi ile Nitelenen Dönem (1918-1925)

2. Dünya Savaşı yılları–Bağımsız Azerbaycan Projesinin İflası ve (Güney) Azerbaycan Millî Hükümetinin Yıkılması Sonucu Olan Dönem (1941-1946)

Sovyetler Birliği'nin Dağılması Sonrası Azerbaycan'ın Bağımsızlığını Kazanması ve Ekonomik Krizlerin Yaşandığı Dönem (1990'lı yıllar)

11. yüzyıldan itibaren Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun İran, Azerbaycan ve Anadolu'da yayılma politikası nedeniyle onbinlerce Azerbaycan Türkü Selçuklarla beraber Doğu Anadolu'ya yerleşmiştir. Oğuz-Selçuklu Türklerinin Doğu Anadolu'ya toplu göçü, Bizans silahlı kuvvetinin 1071 yılında Malazgirt Savaşı'nda yenilgiye uğratılmasıyla 11. yüzyılda başlamıştır (Necef, 2010: 61). Dolayısıyla Malazgirt zaferi, bu topraklarda

Türklerin güçlenmesinde çok önemli bir rol oynadı ve bu sürece Azerbaycan Türkleri de çok aktif şekilde katıldı. Bu, Azerbaycanlıların Türkiye'ye ilk toplu göçü olarak kabul edilebilir.

Azerbaycanlıların Türkiye'ye ikinci göç süreci Safevî (Kızılbaş) döneminde meydana geldi. Azerbaycan nüfusu, hâkimiyetlerinin Doğu Anadolu'nun Kars ve komşu topraklardaki Türk bölgelerine yayıldığı dönemde de görülmektedir (Asgharzadeh, 2007). Osmanlı-Safevî savaşları da bu göçlere öz etkisini göstermiştir. Bu olaylar Türkiye Türkçesinin doğu lehçelerinin oluşumunda etkili bir rol oynamıştır.

Azerbaycanlıların Türkiye'ye üçüncü göçü 1828 yılında Kaçarlarla Ruslar arasındaki savaşı bitiren Türkmençay Anlaşma'sının imzalanması sonrasında başlamıştır. Anlaşma sonucu olarak, Güney Azerbaycan Kaçar İran'ında kaldı, Rusya ise Kuzey Azerbaycan'da egemenlik kazandı. Sonuçta, Azerbaycan'ın bazı yerel Müslüman sakinleri Rusya sınırları içinde yaşamayı reddettiler ve bu nedenle Türkiye'ye göç ederek Erzurum ve Ağrı illerine yerleştiler (Chew, 1967: 74). Dolayısıyla Erzurum lehçesi Azerbaycan Türkçesinden etkilenmiştir. Fonetik analizler Azerbaycan dilinin Türkiye Türkçesinin bazı lehçelerini de etkilediğini göstermektedir. Günümüzde Türkiye'nin doğu ve kuzeydoğu illerinde konuşulan lehçe Azerbaycan Türkçesine daha yakındır.

1918-1925 yılları Azerbaycanlıların Türkiye'ye dördüncü göç süresi olarak nitelendirilmektedir. Bu süre Türkçülük harekâtının kalkınması ile başlamış ve Türk halklarının tekrar Rusya tarafından işgali sonucu ile bitmiştir. Çar Rusya'sının yıkılması sonrası solcular Rusya'da kontrolü ellerine aldılar. Fakat Ruslar yine işgale son vermediler; Azerbaycan'ı, Kırım'ı ve Türkistan'ı işgal ettiler. O zaman Türkiye, Rus işgalinden kaçan pek çok Türk aydınının güven yeri olmuştur (Saray, 2019: 108-109). Rus işgali binlerce Azerbaycan Türkünü Türkiye'ye göç etmeye zorladı. Bahsettiğimiz dönemde kardeş ülkeye göç etmiş Azerbaycanlılar arasında Mehmet Emin Resulzade, Ahmet Ağaoğlu, Ali Turan (eski adı Ali Bey Hüseyinzade), Mehmet Sadık Aran (imzası Senan Azer), Hüseyin Baykara ve Ahmet Caferoğlu gibi önemli isimler vardı. Bu isimler Türkiye kamuoyunda Azerbaycan meselesini de gündeme getirmişlerdir.

Azerbaycanlıların Türkiye'ye göçünün beşinci dönemi 1941-1946 yıllarını kapsamaktadır. İkinci Dünya Savaşı sırasında bazı Azerbaycanlı aktivistler, Almanya'nın yardımı ile Azerbaycan'da Rus işgaline son vermek için çaba gösterirdiler. Ancak SSCB'nin zaferi, bağımsız Azerbaycan projesini gerçekleştirmelerini engelledi. Bu nedenle yüzlerce Azerbaycanlı aktivist Türkiye'ye göç etmek zorunda kaldı. Göçmenlerin fazlası Türkiye'nin doğu

bölgesinde Arpaçay kıyılarındaki köylere yerleştiler (*Encyclopedia*, 2013). Rıza Şah Pehlevi'nin İran Türklerine (Azerbaycanlılar) karşı şiddet uygulaması Türkiye'ye yeni bir göç dalgasının başlamasına neden oldu. Yaklaşık otuz yedi bin Türk o zamanlar Türkiye'ye sığındı (Azer, 1942: 3-4). Bu göçler aynı zamanda Azerbaycan Millî Hükûmeti'nin 1946 yılında yıkılmasından sonra da devam etmiştir.

Azerbaycanlıların Türkiye'ye göçünün son dalgası ise 1990'lı yıllarda gerçekleşti. Fakat bu kez göç yoğun bir şekilde olmadı. SSCB'nin dağılması sonucu Azerbaycan 1991 yılında bağımsızlık kazandı. Lakin ülkede yaşanan ekonomik krizler ve siyasi olaylar hayatı zorlaştırıyordu. Bu nedenle binlerce kişi yeni hayat arayışıyla Türkiye'ye göç etti.

Bu günlerde kardeş ülke Türkiye'de yaşayan Azerbaycanlıların sayısının yaklaşık üç milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Genel olarak, Türkiye'deki Azerbaycanlı nüfusu etnik, dilsel ve kültürel yakınlıkları nedeniyle, Türkiye toplumuna en iyi entegre olmuş nesil gibi kabul edilmektedir. Tarihî göçler de bu konuda öz etkisini göstermiştir.

Azerbaycan ve Türk Edebî Dillerinin Tarihî Gelişimi

Azerbaycan ve Türkiye Türkleri Orta Çağlardan beri edebî dile sahip olmuş ve aslında kullandıkları dil de aynı olmuştur. Öncelikle belirttiğimiz gibi Azerbaycan ve Türkiye Türkleri Oğuz grubunda yer alıyor. Oğuzların ortak destanı olan *Kitab-ı Dede Korkut*'taki olayların Azerbaycan'ın tarihî bölgelerinde ve Doğu Anadolu'da yaşandığı tarihten bize bellidir. Dolayısıyla destan, olayların yaşandığı dönemde Azerbaycan ve Anadolu Türklerinin aynı ülkede yaşadığını göstermektedir. Hatta Karakoyunlu ve Akkoyunlu egemenliği döneminde Oğuzlar bir çatı altında yaşamışlar. Malumdur ki, Fars şövinistleri Azerbaycanı İran'ın bir parçası olarak görür ve bu topraklarda yaşayan Türklerin aslında Fars olduğunu, Selçukluların gelişinden sonra zorla Türkleştirdiğini göstermeye çalışırlar. Bunlar tamamen bir hayaldir. Türkler bu topraklarda eski tarihlerde bile yaşamışlardır. Hasan Bey Rumlu'nun Farsça yazdığı *Ahsenüt-Tevarih* adlı eserde Karakoyunlu Kükmüdarı Cihânşâh Azerbaycan Hükümdarı ve Akkoyunlu Hükümdarı Hasan Padişah Azerbaycan tahtının hükümdarı olarak nitelendirilmiştir (Rumlu, 2017: 257, 290). Osmanlı-Safevî savaşları sırasında artık farklılıklar gözükmeye başladı. Fakat Azerbaycan ve Anadolu Türkü günümüzde olduğu gibi yüzyıllar önce de birbirilerini iyice anlardı.

Edebî bir dil olarak Azerbaycan Türkçesi, 13. yüzyılda gelişmeye başlamış, 16. yüzyılda Azerbaycan Safevî İmparatorluğu döneminde ise yüksek bir gelişme düzeyine ulaşmıştır. Doğu Anadolu'da Osmanlı

İmparatorluğu'nun kurulmasından yıkılışına kadar Osmanlıca veya Osmanlı Türkçesi olarak nitelendirilen dil kullanılmıştır. Azerbaycan'da İslamiyet'in kabulünden sonra Arapça yazı kullanılmış. Her iki dil (Azerbaycan Türkçesi ve Osmanlıca) Arap alfabesinden oluştuğu için dilimize Arapça ve Farsça'dan fazla kelime geçmiştir. Bunun etkisi günümüze kadar kalmaktadır. Türkçülük harekâtının gelişmesi sırasında Türk Dünyası'nın pek çok aydını Arap alfabesinin Türk dillerine uyumlu olmadığını ileri sürmüş ve Latin alfabesini kullanmayı teklif etmişler. İlk kez bu teşebbüsü Azerbaycanlı aydınlardan Mirzâ Fethali Ahundzade ileri sürmüş, fakat Azerbaycan'da ve Osmanlı'da kabul görmemiştir (Akçura, 2015: 55-56).

1920'lerde SSCB'de bulunan Türk ülkelerinde Latin alfabesinin kullanılması zorunlu oldu. 1928'de Türkiye Cumhuriyeti'nde Atatürk'ün uyguladığı reformlardan sonra Arap alfabesi resmî olarak Latin alfabesi ile değiştirildi. Bundan endişeye düşen Moskova yönetimi Türk halkları arasındaki bağlantıyı kesmek amacıyla 1930'larda Latin alfabesini Kiril alfabesi ile değiştirdi. Türkiye'de aynı zamanda eski Türkçenin yerini modern İstanbul Türkçesi aldı. Bunun yanı sıra Arap ve Fars terkipli kelimelerin önemli bir kısmı Avrupa dillerindeki sözlerle değiştirildi. Tüm bunlar Türk halkları arasındaki dil bilgisinde gelecek zorlukların temelini attı. Fakat Azerbaycan 1991'de bağımsızlığını ilan etti ve kardeş ülke ile yapılan devamlı projeler dillerimiz arasında oluşan farkların ortadan kalkmasında etkili oldu.

Azerbaycan ve Türkiye Türkçeleri gramer yapıları ve sözlükleri bakımından güçlü benzerliklere sahiptir. Yukarıda da söylediğimiz gibi tarihî sürecin bu benzerliklerin oluşmasında etkili rol oynadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Türkiye'de doğu lehçe biçimleri Azerbaycan diline resmî Türkçeden daha yakındır. Azerbaycan ve Türkiye Türklerinin birbirilerini karşılıklı anlaşılabilirlik oranı ise yüzde 65 ile 90 arasındadır (Özel, 2008, 10-15).

Sonuç

Anlaşılabacağı üzere, Azerbaycanlıların Türkiye'ye yüzyıllar boyunca devamlı göçleri dillerimiz arasındaki benzerliğin oluşmasına neden olmuştur. Aynı kökten gelsek bile, tarihî süreç diğer Türk dilleri ile farkta Azerbaycan ve Türkiye Türkçeleri arasında böyle benzerliğin oluşmasına ve insanlarımızın birbirilerini iyice anlamasına ciddi bir katkı sağlamıştır. Günümüzde Kars, Iğdır, Ardahan, Erzincan, Malatya ve yakın çevresinde bulunan Türkiye Türklerinin şivesinin Azerbaycan Türkçesine fazla yakın olması bu göçlerin etkisiyledir. Tabii ki, bu göçlerin yalnızca Selçuklu dönemi ile sınırlı kaldığı söylenemez. Tarihî süreç ve Azerbaycan'da yaşanan bazı olaylar insanların

zaman zaman Türkiyə'ye göç etmesi için ciddi bir neden oluşturmuş ve bu göç en yakın tarihimize kadar devam etmiştir. Bu önemli nedenler Azərbaycan ve Türkiyə Türklerini birbirilerine bağladığı gibi dillerimizi de birbirine bu kadar yakınlaştırmıştır.

Kaynaklar

- Guzel, H. C., Oguz, C., Karatay O. (2002). *Türkler*. Volume 6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Haghdar, A. (2017). *İran Türklerinin Kimlik Renösansı* (Çev. MacitAraz). Ankara: Sonçağ Yayınları.
- Bünyadov, Z. (2005). *Azərbaycan VII-IX əsrlərdə*. Bakı: Elm Nəşriyyatı.
- Shaffer, B. (2002). *Borders and brethren: Iran and the challenge of Azerbaijani identity*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Golden, P. (1980). *The Turkic People and Caucasia*. Conference on "NATIONALISM AND SOCIAL CHANGE IN TRANSCAUCASIA", No. 92.
- Nəcəf, Ə. (2010). *Səlcuqlu dövlətləri və Atabəyləri tarixindən*. Bakı: Qanun.
- Asgharzadeh, A. (2007). *Azerbaijan and the Challenge of Multiple Identities*. MERIA Journal.
- Chew, A. F. (1967). *An Atlas of Russian History: Eleven Centuries of Changing Borders*. Yale University Press.
- Saray, M. (2019). *Türk-İran İlişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Encyclopedia (2013). Turkey-Peoples.
- Azer, S. (1942). *İran Türkleri*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Rumlu, H. (2017). "Əhsənüt-Təvarix", (Azərbaycan dilinə tərcümə Oqtay Əfəndiyev və Namiq Musalı), Bakı: Kastamonu.
- Akçura, Y. (2015). *Türkçülük*. Türkçülüğün Tarihî Gelişimi. İstanbul: İlgi Kültür Sanat.
- Özel, S. (2008). *Körpü-Köprü: Reading in Azerbaijani Using Turkish as a Bridge*. The Trustees of Indiana University.

KIRGIZ DİLİNİN LATİN ALFABESİNE GEÇİŞİ TARİHÎ ZORUNLULUKTUR

Gülzura CUMAKUNOVA*

Özet

Bugünkü XXI. yüzyıl dünyasında iletişim dili olarak İngilizcenin, ortak yazı olarak Latin yazısını kullanılması XX. yüzyıla nazaran çok daha aktüel hâle gelmiştir. Bilinen tarihi boyunca farklı yazıları kullanan Türk halklarının Latin yazısına geçmeleri ve kullanacakları alfabelerin ortak yönlerinin ön planda tutulması şu 3 nedenden dolayı çok önemlidir.

➤ Türk dilinin ses yapısını en uygun şekilde yansıtabilecek bir yazıyı tercih etmiş olurlar.

➤ Küreselleşen dünyanın iletişim yazısı olarak bilinen Latin yazısına geçerek Türkler dünya entegrasyonunda hak ettiği yeri kazanır, küreselleşen dünyanın bilişim ve iletişim gelişmelerine anında ve kolayca dâhil olabilirler.

➤ Türk halklarının önceden kullandıkları Arap, Kiril yazılarında meydana gelen Türk dilinin özüne aykırı lüzumsuz fazlalıklardan, telaffuz ve imla zorluklarından arınmış olacaklar ve Türk yazı birliğini tesis etme olanağını elde edecekler. Bu vesile ile aralarında çok yönlü iletişimin sağlanması, yazıların karşılıklı okunabilmesi, imla ve terim birliği olanağı sağlanacaktır.

Bildirinin esas konusu, Özbekistan, Kazakistan gibi komşu ülkelerin kabul ettikleri Latin alfabelerini yeniden gözden geçirerek tartışmaya açmaları nedeniyle tarafımızdan hazırlanmış ve Kırgızistan, Kazakistan ve Türkiye’de birçok bilimsel platformda kamuoyuna tanıtılmış olan Kırgız Latin alfabesinin de bu süreçte yer alacağı bölgesel bir ortak alfabe zeminini oluşturma olanağının sağlandığı düşüncesini kamuoyu ile paylaşmaktır.

---

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Öğretim Üyesi, gulzura@gmail.com

Anahtar kelimeler: Türk ortak Latin alfabesi, Kırgız Latin alfabesi, İnarıp, Yeni Kazak, Özbek, Kırgız Latin alfabeleri, bölgesel ortak Latin alfabe.

The Transition of the Kyrgyz Language to the Latin Alphabet is a Historical Necessity

Abstract

The use of English as a language of communication in the contemporary globalized world and the Latin alphabet as its common basic set of letters have become much more prelevant in the 20th century. For the Turkic peoples who have used different scripts throughout their known history, both their transition to the Latin script and the preservation of common features in the alphabets they will use are very important, for the following 3 reasons.

➤ They would prefer a writing system that could reflect the phonetic structure of the Turkish language in the most appropriate way.

➤ By switching to the Latin script known as the communication script of the globalizing world, Turks gain their rightful place in the world integration, they can be instantly and with ease participate in the information and communication developments of the globalizing world.

➤ They could eliminate the unnecessary superfluties, pronunciation and spelling difficulties that contradict the essence of the Turkish language that occurred in the Arabic, Cyrillic writings that the Turkish peoples previously used. On account of this they could have the opportunity to establish multifaceted communication, cross examine the writings, form a spelling and term unity.

The main subject of the declaration is through revisiting the Latin alphabets adopted by neighboring Uzbekistan, Kazakhstan, to share the idea that the Kyrgyz Latin alphabet, prepared by us and has been introduced to the public on many scientific platforms in Kyrgyzstan, Kazakhstan and Turkey, will be allowed to take place with them on the basis of a regional common alphabet.

Keywords: Turkish common Latin alphabet, Kyrgyz Latin alphabet. İnarıp, Regional Partnership in Kazakh, Uzbek, Kyrgyz Latin alphabets.

Türk âleminin 19. asrın ortalarında başlayan ve 150 yıl kadar süren süreç içinde Latin harfine geçme davasından bugüne dek vazgeçemeyişinin asıl sebepleri, bu davanın başlangıcı olan 1860 yıllardaki ne ise, bugün de aşağı yukarı aynıdır: 1) Latin yazısının Türk ses yapısına en uygun yazı olması; 2) eğitim-öğretim için kolaylığı; 3) günümüzde de dünyanın iletişim ve bilişim ağlarının tercih ettiği üstün yazı durumunda olmasıdır.

Türk halkları geçmişinde Orhun-Yenisey, Uygur, Arap, Latin, Kiril gibi yazıları kullanarak tarihi boyunca ortak yazı birliğini korumayı başaran millettir. Bu birlik, onların siyasi ve sosyo-kültürel ilişkilerini istikrarlı sürdürmelerine ve birbirinden kopmadan, genel Türk kültürünü bugüne dek koruyabilmelerine imkân tanımıştır. 1920’li yılların başlarında hem Türkiye’de hem diğer Türk yurtlarında yazı değiştirme konusu sadece ülkelerin yazısını ilgilendiren kültürel sorun değil, sosyal ve dinî açılarından da birçok tartışmayı beraberinde getiren, hatta belli kutuplaşmalara kadar giden siyasi bir konu hâline gelmişti.

O yüzden 1926 yılında düzenlenen Bakü Türkoloji Kurultayı’nda alınan karar, Türk halklarının Latin yazısına geçmesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bakü Kurultayı’nın kararları ile oluşturulan Merkezi Alfabe Komisyonu, bütün Türk bölgelerindeki şubelerinden gelen teklifleri değerlendirerek ve onlar arasında unifikasyon, yani harf eşleştirmesi yaparak ortak Türk alfabesini oluşturmuştur.

1928’in sonunda bölgelerden gelen 18 proje değerlendirilmiş. Türk halklarının seslerinin tamamını yansıtabilecek 33 harf ve bir işareten oluşan *Yanalif* (< Tat. *Yanga alif* ‘yeni elifba’dan kısaltılmış) alfabesi oluşturulmuş ve onaylanmıştır. Bu genelleştirilmiş alfabeden her Türk dili kendi seslerine uygun harfleri seçerek millî alfabelerini oluşturmuşlar. Böylece bütün Türk âlemi beraberce 10 yıllık bir ortak yazı dönemini yaşamıştır.

Tablo 1. 1927-1929 yıllarında teklif edilen ortak Türk alfabesi Yanalif (33 harf)

A	B	C	Ç	D	E	Ə	F	G	Q	H	X	İ	J	K	Q	L	M	N	Đ	O	Ө	P	R	S	Ş	T	U	V	Y	Z	Ь
a	b	c	ç	d	e	ə	f	g	q	h	x	i	j	k	q	l	m	n	đ	o	ө	p	r	s	ş	t	u	v	y	z	ь
а	б	с	ч	д	е	ə	ф	г	қ	х	и	і	ј	к	қ	л	м	н	ђ	о	ө	р	с	ш	щ	у	ѵ	з	з	ы	

Tablo 2. 1927-1929 yıllarında teklif edilen Kırgız Latin alfabesi (31 harf)

A	B	C	Ç	D	E	K	G	Q	Q	Ь	İ	L	M	N	Đ	O	Ө	P	R	S	Ş	T	U	Y	Z	J	V	X	H	F
a	b	c	ç	d	e	k	g	q	q	ı	i	l	m	n	đ	o	ө	p	r	s	ş	t	u	y	z	j	v	x	h	f

1.tabloda ortak Türk Latin alfabesi *Yanalif*’, 2.tabloda 1929-1940 yıllarında Kırgızların kullandıkları 31 harfli Kırgız Latin alfabesi. İkisini karşılaştırdığımızda, Kırgız alfabesinde ulusal seslerin hepsinin yansıtıldığını, ayrıca uluslararası alakalar da göz önünde bulundurularak alfabeyle J, V, X, H, F harflerinin eklendiğini görüyoruz. Böylece Kırgız alfabesi, *Yanalif*’in Ə ve Z harfleri dışındaki bütün harflerinden yararlanmış. Kırgız alfabesi yerine herhangi bir Türk alfabesini de seçerseniz, onun da *Yanalif* temelli olduğunu görecektiniz. Biz burada ortak Türk alfabesi kavramından rahatlıkla söz edebiliriz. Çünkü oluşturulmuş ortak alfabenin genel kadrosu da kullanılan diyakritik işaretleri de bütün Türkler için aynı olduğundan her Türk dili kendisi için ayrı bir alfabe veya işaret seçmesine gerek kalmadan ortak alfabeden istifade edebilmiştir.

Alfabelerin aynı yazı karakterlerine sahip olması, bazı dillere özgü 1-2 özel harf için gerekli açıklamaların da yapılması, Türk halkları arasında iletişimi kolaylaştırmış, karşılıklı birbirinin neşriyatlarını okumada, her türlü yazışmalar yapmalarda engellere yer bırakmamıştır.

Maalesef Sovyetler ülkesinde yaşayan Türklerin alfabe ortaklıkları için söylenen bu övgüyü *Yanalif* ile Türkiye Türkçesi alfabeleri ortaklığı için de söyleyemeyiz.

Tablo 3. 1927-1929 yıllarında teklif edilen ortak Türk alfabesi Yanalif (33 harf)

A	B	C	Ç	D	E	Ə	F	G	Ƣ	H	X	İ	J	K	Q	L	M	N	Ɲ	O	Ө	P	R	S	Ş	T	U	V	Y	Z	Ь
a	b	c	ç	d	e	ə	f	g	ƣ	h	x	i	j	k	q	l	m	n	ƞ	o	ö	p	r	s	ş	t	u	v	y	z	ь
а	б	с	ж	д	е	ə	ф	г	ƣ	х	и	ј	к	к	л	м	н	ƞ	о	ө	р	с	ш	щ	у	й	в	з	ы		

Tablo 4. Türkiye Latin alfabesi (29 harf)

A	B	C	Ç	D	E	F	G	Ğ	H	I	İ	J	K	L	M	N	O	Ö	P	R	S	Ş	T	U	Ü	V	Y	Z	
a	b	c	ç	d	e	f	g	ğ	h	ı	ı	j	k	l	m	n	o	ö	p	r	s	ş	t	u	ü	v	y	z	
а	б	ж	ч	д	е	ф	г	ғ	х	ы	и	ж	к	л	м	н	о	ө	р	с	ш	т	у	ү	в	й	з		

Tablodan da görüldüğü gibi, Türkiye Türkçesinin Iı harfi dışında bütün harflerini klasik Latin harflerinden seçerek, onlara diyakritik işaretler koyarak oluşturduğu 29 harfinden *Yanalif*’in 10 harfi farklıydı: Əə, Qq, Xx, ƢƢ, Z z harfleri edebî Türk dilinde ses ifadesi olmadığı için Türkiye alfabesine alınmayan harflerdi; Bb, Əə, Ьь, Yy (ü) harfleri *Yanalif*’e Kiril yazısından uyarlanarak yapılmış, bazı harfler de bu alfabe için özel olarak uydurulmuş (Əə, ƢƢ) harflerdi. İki alfabe arasındaki sayısal fark sadece 4 olmasına

rağmen, şekilsel fark 10'a çıkarılmıştı. Bu rakam, kardeş dillerin karşılıklı okuma-yazmasını engelleyici bir yaklaşıma işaret etmekteydi. Biz burada ne yazık ki alfabelerin kardeş halkların iletişimlerini yalnızca yakınlaştırıcı değil, ayrıştırıcı da rol oynayabileceğinden söz edebiliriz. Sonuçta bu alfabelerdeki farklılıklar ile Türk dünyasının ortak yazı geleneğinde ilk ayrışmalar başlamış ise, Kiril yazısıyla tamamıyla ayrı yollara düşürülmüştür.

1939-1940'lı yıllarda Sovyetler çapında Kiril yazısına geçildiğinden, Cengiz Aytmatov'un da üzülererek belirttiği gibi, Türk halkları dillerine tam uygun o güzelim yazılarını terk etmek zorunda bırakılmışlar. Türklerin Kiril harfli alfabeleri için ortak alfabe kavramından söz etmek mümkün değil. Kiril yazısına geçiş süreci çok kısa zamanda hazırlıksız, Latin alfabesine geçişte uygulandığı gibi Merkezî Alfabe Komisyonu oluşturulmadan, bölge dillerinin harf eşleştirilmeleri yapılmadan yürütüldüğü için her dil, kendi harf kadrosunu belirlemede diyakritik işaretler, harf sıralamaları seçimi gibi ortak çalışmalar gerektiren uygulamaları tek başına yapmak zorunda bırakılmıştı. Peşinden yapılan birbirinden farklı imla kuralları ile en yakın diller bile birbirinin yazısını okuyamayacak duruma gelmişlerdi. Onları birleştiren tek ortak husus, her ulusal alfabede 33 harfli Rus alfabesinin tam kadro ve eksiksiz yer alması olmuştur.

Biz bunun örneğini Kırgızca ve Kazakça gibi çok yakın iki kardeş dilin Kiril alfabelerindeki harf farkının 6'ya çıkarılmasından görebiliyoruz. Bu fark, Kazak alfabesine Kırgızcadan farklı olarak (Өә, һһ, Үү, Іі) harflerinin fazla alınması, Kırgız alfabesine ise her iki dilin de ortak ses ifadesi olan (Ғғ, Ққ) harflerinin eksik alınmasından meydana gelmiştir.

Tablo 5. Kazak Kiril alfabesi (33+9)

Аа	Әә	Бб	Вв	Гг	Ғғ	Дд	Ее	Ёё	Жж	Зз	Ии	Йй	Кк	Ққ	Лл	Мм	Нн	Ңң	Оо	Өө
Пп	Рр	Сс	Тт	Уу	Үү	Үү	Фф	Хх	Һһ	Цц	Чч	Шш	Щщ	Ъъ	Ыы	Іі	Ьь	Ээ	Юю	Яя

Tablo 6. Kırgız Kiril alfabesi (33+3)

Аа	Бб	Вв	Гг	Дд	Ее	Ёё	Жж	Ии	Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	Ңң	Оо	Өө	Пп
Рр	Сс	Тт	Уу	Үү	Фф	Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ	Ъъ	Ыы	Ьь	Ээ	Юю	Яя	

1990'lı yıllarda beş Türk ülkesinin egemenliğine kavuşmasının ardından ortak Türk Latin yazısına geçme meselesi tekrar gündeme gelmiştir. 1991 yılının 18-20 Kasım günlerinde Marmara Üniversitesinde tertiplenen Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu'na 14 Türk yurdundan çağrılan 27

uzman dil bilimci¹ Latin harfli Ortak Türk yazısını oluşturma ve hayata geçirme meselesini müzakere etmek üzere bir araya gelmişti. Sempozyum temsilcilerinin gayesi 1926'da Bakü Türk Kurultayı'na gelen 131 delegenin gayesi ile aynıydı: Millî dillerinin yapısına ters gelen, gelişmesine engel olan Kiril yazısından kurtulmak, ortak bir Türk yazısı ekseninde birleşmekti. Sempozyumda bütün Türk dillerinin özelliklerini yansıtabilecek ortak bir alfabe projesinin ortaya konulması hedefleniyordu. Bütün delegelerin ortak görüşü, Türkiye alfabesi temelli ortak alfabenin oluşturulması yönünde gelişmiştir. Bu görüşe göre katılımcılar tarafından hazırlanan 7 proje teklif edilmiştir. Uzun süren değerlendirmeler sonucunda Türkiye alfabesi temelli, 34 harfli Türk ortak Latin alfabesi üzerinde oy birliğine varılmıştır.

Tablo. 7. 1991-1992 yıllarında teklif edilen ortak Türk Latin alfabesi (34 harf)

A	B	C	Ç	D	E	Ä	F	G	Ğ	H	I	İ	J	K	Q	L	M	N	Ñ	O	Ö	P	R	S	Ş	T	U	Ü	V	W	X	Y	Z
a	b	c	ç	d	e	ä	f	g	ğ	h	ı	ı	j	k	q	l	m	n	ñ	o	ö	p	r	s	ş	t	u	ü	v	w	x	y	z
а	б	ж	ч	д	е	э	ф	г	ғ	һ	ы	и	ј	к	қ	л	м	н	ң	о	ө	р	с	ш	т	у	ү	в	w	x	й	з	

Sempozyumu takiben yapılan bilimsel ve siyasi yetkililerin de imzaladıkları seri anlaşmaların² arkasından Azerbaycan 1992 yılında, Özbekistan ve Türkmenistan 1993 yılında Latin harflerine resmî olarak geçtiler. Kazakistan'da 2017 yılında 8 yıl içinde geçiminin tamamlanması hedeflenen yeni alfabeğe geçme kararı aldı. Egemen Türk devletleri içinden Latin harfine geçmeyen, henüz geçme hazırlığı dahi yapmayan tek ülke olarak Kırgızistan kalmıştır. Bizim 2019 yılında yeni bir Kırgız Latin alfabesi taslağını hazırlayıp Bişkek'te kamuoyu yoklaması yapmamızın nedeni de bu yüzdendi.

Fakat Türk devletlerinin birkaç kez değiştirerek kabul ettikleri alfabelerinin ne kendi aralarında ne de 1991 yılında teklif edilen 34 harfli ortak alfabeyle uyumlu olduğu söylenebilirdi. Bunun örneğini 34 harfli alfabe ile 1993'te kabul edilen Özbek, 2017'de kabul edilen Kazak alfabelerinin karşılaştırmasından görebiliriz.

1

2

Tablo 8. 1993 yılında kabul edilen Özbek Latin alfabesi (29+1 harf)

A	B	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	X	Y	Z	Ch	G'	O'	Sh	Ng	‘
a	b	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	x	y	z	ch	g'	o'	sh	ng	‘
а	б	д	е	ф	г	h	и	ј	к	л	м	н	о	п	қ	р	с	т	у	в	х	у	з	ч	ғ	ө	ш	ң	‘

Tablo 9. 2017 yılında kabul edilen Kazak Latin alfabesi (32 harf)

A	Á	B	D	E	F	G	Ǵ	H	I	J	K	L	M	N	Ń	O	Ö	P	Q	R	S	T	U	Ú	V	Y	Ý	Z	Sh	Ch	
a	à	b	d	e	f	g	ǵ	h	i	j	k	l	m	n	ń	o	ö	p	q	r	s	t	u	ú	v	y	ý	z	sh	ch	
а	ә	б	д	е	ф	г	ғ	х	и	й	ж	к	л	м	н	ң	о	ө	п	қ	р	с	т	ұ	ү	в	ы	у	з	ш	ч

2019'da tarafımızdan hazırlanmış olup Bişkek'te bilim ve kültür çevresine tanıtılmış olan Kırgız Latin alfabesi taslağını geçici olarak *İnarip* diye adlandırmamızın nedeni, alfabenin Kırgız dilinin çağdaş gereksinim eksikliğini doldurması, kardeş halklar ile internet ortamında da olsa aynı safta yer almasını sağlaması içindi. *İnarip*'te Özbek, Kazak alfabelerindeki gibi digraflara yer verilmemişti. Söz konusu üç harfin karakterleri klasik Latin harflerine diyakritik belgilerin konulması ile hâllolmuştu. Ayrıca *İnarip*, asırlık Latin alfabesi deneyimine sahip, IPA'ya (International Phonetic Alphabet) göre *Latin-5 Turkish* olarak dünyaca tanınan Türkiye Türkçesi alfabesi esas alınarak 1991 Marmara Sempozyumu'ndaki 34 harfli Türk Ortak alfabesinin dışına çıkılmadan hazırlanmıştı. Ne var ki o teşebbüsümüz siyasi iradenin ve bazı Kiril yanlısı dil bilimcilerin engeline takıldığı için tanıtımdan ileri gidememişti.

Tablo 10. Tarafımızdan 2019 yılında teklif edilen Kırgız Latin alfabesi. İnarip. (33 harf)

A	B	C	Ç	D	E	F	G	Ǵ	H	I	J	K	Q	L	M	N	Ń	O	Ö	P	R	S	Ş	T	U	Ü	V	W	X	Y	Z	Ž
a	b	c	ç	d	e	f	g	ǵ	h	i	j	k	q	l	m	n	ń	o	ö	p	r	s	ş	t	u	ü	v	w	x	y	z	ž
а	б	ж	ч	д	е	ф	г	ғ	-	и	й	к	қ	л	м	н	ң	о	ө	п	р	с	ш	т	у	ү	в	-	х	ы	з	ј

Fakat son iki yıl içinde alfabe konusunda Özbekistan ile Kazakistan'da gelişen olaylar, bu iki ülkenin önceki teklif edilen alfabelerine kayda değer değişimler yaparak farklı alfabe taslaklarını kamuoyuna sunmuş olmaları, önerilen taslakların bizim teklif ettiğimiz *İnarip* alfabemiz ile de birçok yönden örtüşmüş olması, Kazak-Özbek kardeşlerin sadece kendileri için değil Kırgızistan için de önemli adımlara vesile olacağı düşüncesini ve umudunu uyandırmış oldu.

Özbekistan, 1993 yılında kabul ettiği alfabesini 2019 yılında yeni redaksiyonu ile değiştirme kararı aldı. Yeni Özbek alfabesinin Türkiye alfabesine daha yakınlığı, aynı zamanda önceki alfabesindeki [ch], [sh] digraflarının ortadan kaldırılmış olması (ne var ki [ng] digrafi değiştirilmemiştir), Türk yazı ortaklığı açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

2021 yılının Ocak ayı sonlarında Kazakistan da yeni bir alfabe taslağını yayımladı ve kamuoyuna tartışmaya sundu. Digraflardan tamamen arınmış olan 31 harfli son Kazak alfabesinin hem harf sıralaması hem de diyakritik işaretlerindeki benzerlikleri Özbekistan alfabesi ile de Kırgız İnarip alfabesi ile de bir çok yönden ortaklık göstermesi sevindirici bir gelişme oldu. Yeni taslaklarıyla gündemde olan Kırgız, Özbek ve Kazak Latin alfabe tabloları şu şekildedir.

Tablo 10. Tarafımızdan 2019 yılında teklif edilen Kırgız Latin alfabesi. İnarip. (33 harf)

A	B	C	Ç	D	E	F	G	Ğ	H	I	J	K	Q	L	M	N	Ñ	O	Ö	P	R	S	Ş	T	U	Ü	V	W	X	Y	Z	Ž
a	b	c	ç	d	e	f	g	ğ	h	i	j	k	q	l	m	n	ñ	o	ö	p	r	s	ş	t	u	ü	v	w	x	y	z	ž
а	б	ж	ч	д	е	ф	г	ғ	-	и	й	к	к	л	м	н	ң	о	ө	п	р	с	ш	т	у	ү	в	-	х	ы	з	ј

Tablo 11. 2019 yılında teklif edilen Özbek Latin alfabesi (29 harf+1 işaret)

A	B	D	E	F	G	Ğ	H	I	J	K	L	M	N	O	Ö	P	Q	R	S	Ş	Ç	T	U	V	X	Y	Z	Ng	‘
a	b	d	e	f	g	ğ	h	i	j	k	l	m	n	o	ö	p	q	r	s	ş	ç	t	u	v	x	y	z	ng	‘
а	б	д	е	ф	г	ғ	х	и	ж	к	л	м	н	о	ў	п	қ	р	с	ш	ч	т	у	в	х	й	з	ң	ъ

Tablo 12. 2021 Ocak ayında teklif edilen yeni Kazak Latin alfabesi (31 harf)

A	Ä	B	D	E	F	G	Ğ	H	İ	I	J	K	L	M	N	Ñ	O	Ö	P	Q	R	S	Ş	T	U	Ü	Û	V	Y	Z
a	ä	b	d	e	f	g	ğ	h	ı	ı	j	k	l	m	n	ñ	o	ö	p	q	r	s	ş	t	u	ü	û	v	y	z
а	ә	б	д	е	ф	г	ғ	х	і	й	ж	к	л	м	н	ң	о	ө	п	қ	р	с	ш	т	у	ұ	ү	в	ы	з

Asırlar boyu sınırdaş komşu ve ekonomik ve kültürel yakınlıkları ile tanınan Orta Asya'nın bu üç ülkesinde aynı anda yeni Latin alfabe konusunun kamuoyu müzakeresine açılmış olması tarihî bir fırsat olarak değerlendirilebilir. Bu fırsattan yararlanarak üç komşunun biraraya gelip bölgesel ortak bir alfabe üzerinde uzlaşabilmeleri birçok açıdan faydalı olacaktır. Kırgızistan'ın da bugüne kadar sürdürdüğü çekincelerinden vazgeçerek yakın komşuları ile

aynı yazı ekseninde yer alması, egemen devletin ana diline en uygun yazıyı tercih etmesi, günümüzde komşuluk ilişkilerinde gelişen çok yönlü dayanışma havasına ayrı bir renk katacaktır. Kırgızistan'ın ana diline uygun bir yazıyı seçerek ulusal ve uluslararası zorunluluğunu yerine getirmesinden hiç kimse farklı bir anlam aramayacaktır.

Bölgesel ortak Kazak, Kırgız, Özbek Latin alfabesinin yararları ne olabilir?

➤ Bölgesel çaptaki bütün yazışmalar, evraklar aynı alfabeyle yazılmaya başlar. Kullanıcı sayısı çok olacağı için alfabenin Unicode gibi uluslararası semboller sistemine alınması çok daha kolaylaşır.

➤ Eğitim, bilim, kültür alanındaki bütün yayınlar, kitaplar aynı yazıyla yazıldığı için onların ortak kullanım çevreleri genişleyecektir. Eğitim alanının bütün seviyesinde ortak okul kitaplarını yazma, tecrübe paylaşımı, çeviri alanları gelişecektir. Ortak tarih, ortak edebiyat, ortak sanat proje imkânlarına genişçe yol açılır.

➤ Ortak alfabelerin peşinden ortak imla, ortak terminoloji meseleleri geliştirilir; ilgili alanlarda ortak komisyonlar kurulur. Edebî dilleri yakınlaşır, ilim ve sosyal alan çalışanları tıpkı şu andaki köylülerin yaptığı gibi üçüncü bir dile gereksinim duymaksızın birbirleriyle Türkçe konuşur ve anlaşır duruma gelecekler.

➤ Karşılıklı anlaşma sonucunda her sahada yakınlaşma, iş birliklerine yol açılır. Kardeşlik, iyi niyet ve dayanışma pekiştirilir.

Kaynaklar

- Azırkı kırgız adabiy tili.* (2009). Çıngız Aytmatov atındaki Til cana adabiyat institutu, Bişkek.
- Bektenov, Z.(1991). “Kasım kanday kişi ele”. *Kasım Tınıstan uulu.* Adabiyat, Bişkek, 5-15.
- Cumakunova, G. (2011). “O rabotah E.R. Tenişeva po drevnekırgızskomu yazıku” // *Jizn', posvyaşennaya tyurkologiyu. K 90-letiyu so dnya rojdeniya izvestnoğo tyurkologa, akademika E.R.Tenişeva.* Kazan, 49-61.
- Cumakunova, G. (2001). “Kırgızistan'da Alfabe Meselelerinin Gelişmesi”. *I. Uluslar arası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyum Bildirileri (6-7 Ekim 2000)*, 65-70.
- Cumakunova, G. (2008). “Kırgız Türkçesinin Latin Alfabesine Geçişinde Dikkate Alınacak Noktalar”. *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri. (20-25 Ekim 2008, Ankara).* I. Cilt, TDK Yay., Ankara, 951-961.

- Cumakunova, G. (2019). *Qırğız Latın Alfaviti. İnariip. (Dolboor)*. Bilimtay, Bişkek.(2019).
- Cumakunova, G. (2019). “Kırgız Dilinin Yeni Latin Alfabeti Önerisi Üzerine”. *XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (16-18 Ekim 2019, Samsun). Bildiri Kitabı*, 1018-1023.
- Cumakunova, G. (2020). “Türk Halkları Latin Alfabelerinde Harf Eşleştirme Meselesi”. *Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya*. (Edit. Osman Köşe). Ankara: Berikan Yayınevi, 103-114.
- Cumakunova, G. (2020). “The Issue of Unification of Letters in the Latin Alphabets of the Turkic Nations”. *3rd International Turkish-Russian World Academic Research Congress. Social Sciences (07-08 November; Ankara, Turkey). Abstract Book*. (Edit. Osman Kose). Ankara: Asos Yay., 30-31.
- Ercilasun, A. B. (1996). *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- Erkebayev, A. (1991). “Cañı madaniyatıbizdın köç başı”. *Kasım Tınstan uulu*. (Der.): Bektenov, Z. ve Erkebayev A., Adabiyat, Bişkek, 177-191.
- Kasım Tınstan Uulu*. (1991). (Ed.) Bektenov, Z. Ve Erkebayev A., Adabiyat, Bişkek.
- Kirgizskaya Sovetskaya Ensiklopediya*. (1982). Spets. Tom. Glav. Red. KSE, Frunze.
- Kırgız adabiy tilinin grammatikası*. (1980). İlim, Frunze.
- «Kırgız Tuusu» XXI Kılımdın Geziti. (2004). (Haz.) Tentimişev, M., Bişkek.
- Medovarov, M. «Kirillitsa v sovremennoy geopolitiçeskoj i kul'turnoy bor'be» [https://www.geopolitica.ru/.../kirillica-v-sovremennoy-geopoliticheskoj - i-kulturnoy- borbe...](https://www.geopolitica.ru/.../kirillica-v-sovremennoy-geopoliticheskoj-i-kulturnoy-borbe...) erişim tarihi : 01.04.2019.
- Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeti Sempozyumu (18-20 Kasım, 1991)*. Marmara Ün. Türkiyat Araştırma Enstitüsü, (1992), İstanbul.
- Musayev, M., Musayev, A. (2018). “Ortaq türk əlifbasının istifadəsinə dair”. *Türkolgiya*. Sayı 3, Bakı, 21-37.
- Rossiyskaya Gazeta*. (Federal'nıy vıpusk). №3636 (0) 23-noyabr 2004.
- Soyegov, M. (2013). “Noviy turkmenskiy alfavit: nekotoriye voprosi ego razrabotki i prinyatiye”. *Akademik Bakış Dergisi* Sayı: 35 Mart-Nisan. <http://www.akademikbakis.org>
- Sürekli Türk Dili Kurultayı*. (1992). Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Şimşir, N.B. (1992). *Türk Yazı Devrimi*. TTK Yay., Ankara.
- User, H. Ş. (2006). *Başlangıçtan Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ, Ankara. http://1997-2011.tatarstan.ru/index.html@node_id=982.html erişim tarihi: 18.05.2019
- <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/705871> erişim tarihi: 20.04.2019

Yunusaliyev, B.M. (1985). “Cañı alfavitin proyektisi tuuraluu”. *Tandalgan emgekter*. İlim, Frunze, 313-318.

Yunusaliyev, B.M. (1985). “Kırgız adabiy tilinin maanilüü maseleleri”. *Tandalgan emgekter*. İlim, Frunze, 318-328.

BATI TÜRKÇESİNDE DONUKLAŞMIŞ BİR MORFEM: -n VASITA HÂLİ EKİ

Özge ÇAĞLAMA*

Özet

Eski Türk yazıtlarından itibaren isim çekimindeki vasıta hâli için kullanılan -n morfemi (*instrumental*) söz diziminde fiilin hangi vasıta ile, kiminle hangi şartlarda ve ne zamanda gerçekleştiğini belirtir (Kononov 1980: § 287; Gabain 1988: § 294; Tekin 2016: § 110; Erdal 2004: § 4.1110; Erarslan 2012: § 369).

bir érig okun urdı (KT D 36)

kaganımın sü eltdimiz (T 53)

süñügin açdımız (T 28)

közün körmedik kılkağın éşitmedik bodunımın (BK K 11)

Bu -n vasıta şeklinin Eski Anadolu Türkçesinde de bugünkü gramere nazaran daha yüksek bir kullanım sıklığıyla dil yadigârlarına yansıdığı görülmektedir.

gündüzün gün şu'le virür (Yun. Em. 1350)

Türk yazı dili tarihinde başlangıçtan beri bu -n vasıta hâliyle denk bir işlev ve anlamda kullanılan *birle* (>*birlen, bilen*) ve ile son çekim edatlarının dilde daima bir söz dizimi tercihi olduğu gözlenmektedir (Öner: 1999). İşte bu edatlı çekimin yayıldığı devir ve sahalarda -n morfeminin kullanımının zayıfladığı ve nihayet çağdaş gramerde tamamen kalıplaştığı tespit edilmiştir. Bu sebeple türlü alan ve metinlerde vasıta ve beraberlik münasebeti kurmak için başka ek ve edatların da kullanılmış olması ile vasıta hâli eki -n'deki kalıplaşma eğiliminin kuvvetli oluşunu da hesaba katmak gerekir (Korkmaz: 2011: 19). Türkçe gramerdeki bu evrim sonucunda çağdaş dilde -n morfeminin tamamen

* Ege Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı ABD Doktora Öğrencisi, İzmir, Türkiye.
ozgecaglama@gmail.com

sözlükselleştiği ve *Türkçe Sözlük* (TDK) içinde sınırlı bir zaman zarfı kadrosu hâlinde madde başı olduğu görülüyor: *güzün, gündüzün* (Gemalmaz: 2004: 323).

Türkiye Türkçesi gramerinde bu kalıplaşmaya (krş. Çağatay, 1943; Korkmaz, 2011) ve sözlükteki sınırlı sayıdaki örneklere rağmen; Türkiye Türkçesi ağızlarında daha fazla sayıda -n vasıta ekli örneğin bulunması dikkat çekmektedir.

çünkü gışın olmaz (Küt. KYA, 116/ 1/ 42, 43)

ikindin üsdü gelini alı gide (Uş. / Eşme/ Kayalı, EYKA, 6/ 8/ 10, 11)

oğrun oğrun (DS, 1977: C9)

Bildiride bu -n vasıta çekimi, kalıplaşması ve sözlükselleşmesi sorunları ve Eski Türkçeden Anadolu ağızlarına kadar tespit edilmiş malzeme tahlil edilecektir.

Anahtar sözcükler: Türkoloji, isim çekimi, hâl ekleri, vasıta hâli eki, kalıplaşmış morfem

A Frozen Morpheme in Western Turkish: -n Instrumental

Abstract

The -n morpheme (*instrumental*) used for the instrumental case in declension from the old Turkish inscriptions states by which instrumental, with whom, under what conditions and when in syntax. (Kononov 1980: § 287; Gabain 1988: § 294; Tekin 2016: § 110; Erdal 2004: § 4.1110; Erarslan 2012: § 369).

bir érig okun urdı (KT D 36)

kaganımın sü eltdimiz (T 53)

süñügin açdımız (T 28)

közün körmedik kılkağın éşitmedik bodunımın (BK K 11)

It is seen that this -n instrumental form is reflected in manuscript texts in Old Anatolian Turkish with a higher frequency of use compared to today's grammar.

gündüzün gün şu'le virür (Yun. Em. 1350)

In the history of Turkish, it has been observed that the postpositions 'birle' (> *birlen, bilen*) and 'ile' which have been used in an equivalent function and

meaning with this *-n* instrumental form have always been a syntax preference in the language (Öner: 1999). It was determined that the use of *-n* morpheme weakened in the period and fields in which this prepositional conjugation spread and finally became completely frozen in contemporary grammar. For this reason, it should be taken into account that other suffixes and prepositions are used to establish the relationship of instrumental and togetherness in various fields and texts, and the strong frozen tendency in the instrumental suffix *-n* should also be taken into account (Korkmaz: 2011: 19). As a result of this evolution in Turkish grammar, it is seen that the morpheme *-n* in modern language has become completely lexicalized and there is a headline in the Turkish Dictionary (TDK) in a limited temporal adverb: *güzün, gündüzün* (Gemalmaz: 2004: 323).

Despite this frozen (krş. Çağatay, 1943; Korkmaz, 2011) in Turkish grammar and the limited number of examples in the dictionary, it is noteworthy that there are more examples with *-n* instrumental in Turkish dialects.

çünkü gışın olmaz (Küt. KYA, 116/ 1/ 42, 43)

ikindin üsdü gelini alı gide. (Uş. / Eşme/ Kayalı, EYKA, 6/ 8/ 10, 11)

oğrun oğrun (DS, 1977: C9)

In the article, frozen and lexicalization problems of the *-n* instrumental and the material determined from Old Turkish to Anatolian dialects will be analyzed.

Keywords: Turcology, declension, case endings, instrumental, frozen morpheme

GİRİŞ

Kalıplaşma/ Donuklaşma

Türkçenin söz varlığı türetmek için kullandığı “*türetme*” ve “*birleştirme*” yollarının dışında literatürde “*kalıplaşma/ donuklaşma*” adı ile anılan bir söz türetme yolu daha vardır. Z. Korkmaz bu yolu Türkiye Türkolojisinde tanıtan ve merhalelerini anlatan “*Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*” adlı incelemesinde detaylı bir şekilde açıklamaktadır.¹

Bu çalışmadan hareketle *kalıplaşma* ile kast edilen şudur: “Herhangi bir sözcüğe eklenen çekim ya da yapım ekinin bilinen belirli görevi ile değil de eklendiği sözcük ile beklendiğinden farklı yeni bir anlam, yeni bir kavram

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. (Korkmaz, 2011)

oluşturacak biçimde birleşip kaynaşması olayıdır: *gözde* “sevgili” (<göz-de), *giysi* “elbise” (<gey-esi “giyilecek”) vb.” (Korkmaz, 2015: 57).

Dilin anlatım gücüne bağlı olarak gelişen eliptik kullanışlar, eklerin kullanılış alanını genişleterek oluşturduğu anlam kaymaları gibi sebeplerle kalıplaşma meydana gelebilmektedir. Örneğin: {-*DAn*} ayrılma hâli eki öncelikle yer ve yön gösteren kelimelerin yanına eklenirken başka türden kelimelerin de yanına eklenmeye başlayınca görevinde bir değişme ve birleştiği kelimenin anlamında da bir kayma meydana gelmektedir: *sabahtan* “sabahleyin”, *uğrundan* “gizlice” vb. (Korkmaz, 2011: 73- 74). Ancak ek, daha kendi varlığını ve kimliğini ayrılma hâli eki olma özelliğinden kopararak başka nitelikte bir yapım eki durumuna geçmemiştir. Oluşan bu anlam değişikliği yalnızca ekin görev bakımından çeşitlenmesi olarak düşünülmemiştir. Z. Korkmaz, kalıplaşma olaylarının, eklerin birbirinden ayrı görevler kazanma yolundaki gelişmelerinde ara basamağı teşkil ettiklerini, herhangi bir ekin yeni bir türetme eki görevi ile gelişmesinde köprü vazifesi gördüklerini belirtmiştir (Korkmaz, 2011: 74).

Sonuç olarak; kalıplaşmanın ancak ekin kendi kişilik ve kimliğinden sıyrılarak yeni bir kimlik kazanması ile mümkün olabileceğini, eklerin yapı ve işleyişindeki çeşitli dallanmalardan kaynaklanan durumların kalıplaşma olayları ile karıştırılmaması gerektiğine dikkat çekmiştir.

Donuklaşmış -n Vasıta Hâli Eki

Eski Türk yazıtlarından itibaren isim çekimindeki vasıta hâli için kullanılan {+*n*} morfemi (*instrumental*) söz diziminde fiilin hangi vasıta ile, kiminle, hangi şartlarda ve ne zamanda gerçekleştiğini belirtir (Kononov 1980: § 287; Gabain 1988: § 294; Tekin 2016: § 110; Erdal 2004: § 4.1110; Erarslan 2012: § 369).

Eski Türkçe döneminde işlek olarak kullanılan ekin görevleri Talat Tekin’in *Orhon Türkçesi Grameri*’nde şu şekilde sıralanmıştır (Tekin, 2016: 110-111):

1. Eylem Aracı:

bir erig ok+un urdı “(Prens Kül) bir askeri ok ile vurdu” (KT D)

2. Eylemin kiminle birlikte işlendiği:

kagan+ın sü eltdimiz “Hakanımla birlikte ordu sevk ettik” (T 53)

3. Eylemin İşlenme Tarzı:

türgiş kagan kızın ertiñü uluğ törö+n ogluma alı birtim “Türgiş Hakanının kızını çok büyük bir törenle oğluma alıverdim” (BK K 9-10)

4. Bağlaç Görevinde:

ingek kölek+in toglada oguz kelti “İngek Gölcüğü ile Tola Irmağından Oğuzlar (üzerimize) geldi”

5. Eylemin İşlendiği Zaman:

kış+ın kıtañ tapa süledim “Kışın Hitaya doğru sefer ettim” (BK G 2)

6. Ek Üstünde: Olumsuz sıfat yapma eki genişletilmiş biçimi {+sIzIn}: yols(ı)z(ı)n “yolsuz olarak” (T 35)

Orhon Türkçesinde, ayrıca birliktelik (comitative) durumu {+IIgU} eki de kullanılmaktadır. Eylemin kiminle birlikte işlendiğini gösteren bu ek Uygurcada {+IIgUn} biçimini almıştır.

Yine, Orhon Türkçesinde bu eke paralel işlevde, yalın hâli ile kullanılan çekim edatı *birle* “ile, ile birlikte” <*bi:r+le² kullanılmıştır: *inim kül tigin birle sözleşdimiz* “Erkek kardeşim Prens Kül ile (durumu) konuştuk (KT D 26).

Vasıta hâli eki Orhon Türkçesinde olduğu gibi Uygurcada da +n’dir. S. Çağatay ekin Orta Türkçeden sonra kullanılış sahasının daralıp bazı sözlerde kalıplaşmasına yükleme hâli eki +n³’ye benzemesinin sebep olduğunu düşünmektedir (krş. Çağatay 1943: 93, Erarslan 2012: § 369).

Kemal Erarslan “Eski Uygur Türkçesi Grameri” adlı eserinde ekin işlevlerini şu şekilde sıralamıştır:

1. İsimlerde vasıta hâli eki olarak “sebebiyle, vasıtasıyla, beraber, birlikte ve şeklinde” ifadesiyle: kaç kıta taluy-ka kirip beşer yüz *erin* barıp eřen tükel kelmiş érti (Prens KP, XXIII-XXIV). “Defalarca denize açılmış; beşer yüz adamlarla yola çıkmış ve sağ salim gelmişti (geri dönmüştü).”

2. Yer bildiren zarflarda anlamı kuvvetlendirir: *için* (<iç+i+n) “iç içe” Yumđı yığılıp bir yir-te *için* karşı tidirler (Bewusstseinslehre, 365, 17-18). “Hepsi bir yerde toplanıp iç içe (karışık hâlde) karşılıklıdırılar.”

² Edatla ilgili detaylı bilgi için bk. (Öner, 2018).

³ Ekin yapısı hakkındaki görüşler için bk.(B. A. Serebrennikov, N. Z. Gadjeva 2011: 85, Korkmaz 2011: 19 dipnot).

3. Zaman bildiren zarflarda anlamı kuvvetlendirir: *ödin* (<öd+ü+n) “zaman, zamanda” ol *ödin* ınanç-ları buyruk-ları eşidip...(Prens KP, VIII) “O zaman nazırları, kumandanları işitip...”

4. Bazı hâl zarflarında: *arığın* (<arığ+i+n) “temizce”, *muntağın* (<muntağ+i+n) “bu şekilde, böylece”, *terkin* (<terk+i+n) “hemen, derhâl, çabucak”, *timin* (<tim+i+n) “hemen, derhâl”

5. Sayı sözlerinde: *ikin* (<ikin) “ikisi” *ikin* arasında tükeyür (Totenbuch, 390). “İkisi arasında biter.”

6. Bazı zamirlerde: *kentün* (<kentü+n) “bizzat” Nomluğ et’öz *kentün* tuğar (Totenbuch, 283) “Şeriat vücudu bizzat doğar.”

7. Bazı soru sözlerinde: *neçükin* (<neçük+i+n) “nasıl, ne şekilde”, *netegin* (<neteg+i+n) “nasıl”

8. Bazı edatlarda: *üçün* (<*uç+u+n) “için” Anı *üçün* bu bodisvt kuanşi im tip atanır (Kuanşi, 113). “Onun için bu bodhisattva Kuanşi im diye adlandırılır.”

9. Bazı eklerde: {+IIgIn} (<+IIg+I+n) anığ kılınç(ı)ğ *şimnulugun* biş türlüğ yeklerlügen söñüşdi (X^västvāñift, 167, 4-5) “Kötü amelli şimnularla, beş türlü şeytanlarla savaştı.”, {+sIzIn} (<+sIz+I+n) *biligsizin* utru üzned(i) m(i)z erser... (X^västvāñift, 167, 4-5) “Bilgisiz olarak karşı geldik ise...”

Uygurcada “ile, beraber, birlikte” anlamlarıyla çekim edatı *birle* (<bir+le) ve türevleri *bile* (<bir+le), *bilen* (<birle+n), *birlen* (<birle+n) yapıları tanıklanabilir. İsimlerin yalın, zamirlerin yükleme hâliyle kullanılır. Fiilerden önce ise hâl zarfı görevinde kullanılır. (Erarslan, 2012: 298)

kişi *bile* tüşüş keriş bolur. (TT, VII, 28, 5) “kişi ile kavga çekişme olur”

bu ot-lar-nı yumşak soğup mır *bilen* yoğurup.. (TT, VII, 11-15) “bu otları yumşak ezip bal ile yoğurup...”

negülüg titdiñ özünün bizni *birle* barmadıñ (Suv. 620, 34) “Kendini niçin bıraktın bizimle gelmedin?”

ton bıçsar ol t[on] *birlen* ök adalur. (TT, VII, 38, 10-11) “(Kötü günlerde) elbise biçse, o elbise ile tehlikeye düşer.”

Sıralama edatı olarak *birle* (<bir+le) “ve, ile” yanında *ilen* (<il-e+n) “ile” kullanımı dikkat çekicidir. (Erarslan, 2012: 278).

şakımunu burқан *birle* tört burkanlarığ...(Suv. 25, 23-24) “Şakımunu (Skr. Säkıyamuni) Burkan ile dört burkanları...”

yüreki-len bilin kolların ağrıdır. (TT, VII, 25, 3) “Yüreği ile belini koltuk altı gibi ağrıtır”

M. Erdal, çekim edatı “birle”nin vasıta hâli $\{+n\}$ eki ile genişleyerek önce zarf konumuna geçtiğini, geç Uygur metinlerinde “bi(r)len”in bi(r)le”nin varyantı hâline geldiğini kaydeder. “birökin” yapısının da aynı şekilde oluştuğunu belirtir (Erdal, 2004: 176).

Uyg.da teklik 3. şahıs zamirinin vasıta hâli, *anın* (<*an+ı+n) biçimindedir. Bu şekil zamir olarak değil, “o sebeple, onun için” manalarında cümle başı edatı olarak kullanılır.

Karahanlı Türkçesi Grameri'nde N. Hacıeminoğlu vasıta hâli için $\{+n\}$ ve $\{+IA\}$ ile teşkil edilen örnekleri vermiş işlevlerine değinmemiştir. Ancak hâl zarfı olarak *akru/akrun* “yavaş, yavaşça”, çekim edatı olarak benzerlik bildiren *bigi/bigın, gibi/gibin/kibi/kibin*, birliklilik ve vasıta için *beraber, bile, bilen, birle/birlen, ile/ilen* şekillerini kaydetmiştir (Hacıeminoğlu, 2019: 31, 66, 79, 80). C. Başdaş, *Dîvânü Lügâti't Türk*'teki şiirleri hâl eklerinin kullanılışları bakımından incelediği çalışmasında en fazla kullanılan vasıta hâli şeklinin $\{+(I)n\}$ olduğunu ve iki yerde de *tün+le* “geceleyin” kelimesinin kullanımını tespit etmiştir. (Başdaş, 2001: 39). H. Durgut tarafından *Karahanlı ve Harezmi Türkçesi Eserlerinde İsmi Halleri* adlı yayımlanmamış doktora tezinde ekin işlevleri şu şekilde sıralanmış ve şu tespit yapılmıştır:

1. Fiilin hangi vasıtayla yapıldığını: ay tolu bolsa *eligin* imlemes (DLT-I, 82)

2. İş ve hareketin tarzını: kâlı korğmasa sen *küçün* korğıtur (KB, 656)

3. Sebep: budun *anın* ürküşür (DLT-I, 155)

4. Zaman ifadelerinde zamanın tasviri: °asel tatrup *ilkin* tamak tatıtıp (AH, 207)

5. Cümledeki zarf fonksiyonu, hâl ve zaman zarfı olarak: *ünin* ötti keklik küler katğura (KB, 76), oğlum hüseyin ol *vaktın* şehîd bolğay, tedi (NF, 179-6)

Durgut, Karahanlı Türkçesinde ekin çekim eki işlevini koruduğunu, Harezmi Türkçesi eserlerinde ise zarf yapma işleviyle tanıklanabildiğini belirtmiştir (Durgut, 1999: 132).

Z. Korkmaz da bu tespiti doğrular nitelikte vasıta ve beraberlik münasebeti kuran +n ekinin Kökt., Uyg. ve Karh. döneminde bolca kullanıldığını kısmen Rabguzî'nin *Kıyasü'l- Enbiya*'sında (XIV. yy) ve EAT metinlerinde de devam ettikten sonra kaybolduğunu bildirmiştir (Korkmaz, 2011:18).

G. Gülsevin “Eski Anadolu Türkçesinde Ekler” adlı çalışmasında vasıta hâli için +(I)n, +IA eki (ek-edatı), birle/bile ve ile edatından ekleşmiş { +(I) IA/+yIIA } şekillerini göstermiştir. Bunun dışında {+n} vasıta hâli ekinin şu işlevlerini belirlemiştir: (Gülsevin, 2017: 77-82).

1. Vasıta olarak kullanımı: ...didi. iki gözün oğlanuñ boğazın gözlerdi lokmân bıçağı oğlanuñ boğazına kodı (KVz. 19a. 12)

2. Karşılıklı olarak yapılan işlerde kullanımı: ve düşmenlerle dağı döst dirligin dirilüñ ki döst arta (Mrzb. 7b-9)

3. Birliktelik bildirmesi: ol iki kimse didüğüm kâfir birle mü'mîn durur dünyâ kuyusına bile düşdiler, bir müddet bile boldılar (Behc. 1: 11, 21)

4. Sebep bildirmesi: bu garîp-name anın geldi dile (Aş. Paş. Grb. 160, 24)

5. +(I)n ekli kelime tekrarlarıyla ‘+Ar...+Ar’ manası: gökden göğe birin birin geçürdiler (Kıs. Enb. 95, 10; 65)

6. Zarf teşkil etmesi: kudret ile tag tagıldı ansuzın (Gzvt. 17), bes gündüzün aydın ve dünin karañu olısar (Kıs. Enb. 97, 10; 65)

7. ‘...iken’ manasında kullanımı: biz varıcağ ol ava gitmiş idi / bir arslanı dirile dutmuş idi (Gzvt. 14)

8. ‘...olarak’ kullanımı: avvalğı bāb gökleri ilkin neden yaradılduğın beyān kılır (Kıs. Enb.53, 10; 65)

9. ‘...vakit’ anlamında kullanımı: bu şarābın menfa‘ātleri çokla i‘tidāle yakındur (T.S.) (Yadigar, 57-2)

Eski Türkçeden XV. yüzyıla kadar görevlerini tanıklarıyla sıraladığımız {+n} vasıta hâli ekinin Eski Anadolu Türkçesinde de bugünkü gramere nazaran daha yüksek bir kullanım sıklığıyla dil yadigârlarına yansıdığı görülmektedir. Öyle ki, Batı Türkçesinin ilk gramer kitabı sayılan Bergamalı Kadri’nin 1530 tarihli *Müeyyiretü'l-Ulûm*’unda, vasıta hâlinin aslen {+n} olduğu ancak işlekliliğini yitiren bu ekin işlevini *ile* edatının ekleşerek üstlenmeye başladığı ve ekin {+IA} biçiminin “*ile*”den kısaltılarak yapıldığı, yakınlık ve zaman bildirme işlevlerinin olduğu kaydı vardır (Avşar, 1996: 27). Bu yüzyıldan sonra yazılan Osmanlı gramerlerinde de benzer açıklamalar yapılmıştır.⁴

Çağdaş gramerlerde tamamen kalıplaştığı ve sözlükselleştiği tespit edilen bu ekin, aslında hâl eki olarak kullanıldığı eski metinlerde bile işlevi ve yapısı gereği kalıplaşmaya uygunluğu izlenebilmektedir (krş. Çağatay, 1943; Korkmaz, 2011). Ekin eklendiği kelimenin kullanımına bağlı olarak

⁴ Ekin literatür taraması için bk. (Kabakçı, 2019: 323).

karşımıza çıkan bu durum bugün bize kaynaşmış ve kalıplaşmış bir takım tarz zarfları bırakırken, kaynaşmış ve kalıplaşmış izlenimi veren bir takım kelimeler ise EAT ve Osm. metinlerinde izleyebildiklerimizle sınırlı kalmıştır. Bugün yazı dilimizden düşmüş olsa da bir kısmı Anadolu ağızlarında kayıt altına alınabilmektedir. Ekin kalıplaşmış olarak tespit edilebilen tanıkları ve görevleri şunlardır:

1. Tarz Zarfları:

Osm. Anad. Ağızları: *gücün* “zorla, güçlkle” *gücün gör-* (OAAAD 244 DD. S. 1679), EAT *yüzün* “yüzüstü, yüzü koyun” *yüzün sürün-*, *yüzün düş-* (TTS. IV, 920 I, 859), EAT, Osm. ve Anad. ağızlarında *uğrun* ‘gizli’ < oğrı+n <oğrı “hırsız” (Korkmaz 2011: 20). Bugün *gücün* sözcüğünün “*acın gücün geziyo zati*” (1982: DS, C.12) şeklinde de bir kaydı mevcuttur.

Bu zarfların art arda gelerek fiilin oluş tarzında devamlılık gösteren örnekleri de vardır: Anad. ağzl. *uğrun uğrun ağla-* (DD III, 1414), EAT *dizin dizin* “diz üstü”, Anad. ağzl. *dizin dizin yürü-* “sefil olmak” anlamında kullanılmıştır. *nazın nazın* niyaz et- “nazlı nazlı yalvar-” (Saz. Ant. II, 44-7.,5) (Korkmaz, 2011-21).

T. Banguoğlu gramerinde (1959) “Eski Osmanlıcada henüz oldukça canlıdır. Bu ek zaman içinde çekim eki işleyişini yitirmiş, ancak zarf niteliğinde kelimelerde kalmıştır.” kaydını düşerek şu örnekleri vermiştir: *azın azın*, *ucun ucun*, *kıçın kıçın*, *götün götün*, *üstün üstün* gibi (Banguoğlu, 2015:180). Bu örneklerden ilki “*azın azın* bu ömrün geçesidür” (Yunus XIII-XIV. 47)’. Bu ve benzer kayıtlarla Tarama Sözlüğünde, sonraki üçü *Güncel Türkçe Sözlük*’te bulunmaktadır. Sonuncu örneğin ise *Derleme Sözlüğü*’nde, *Tarama Sözlüğü*’nde ve *Güncel Türkçe Sözlük*’te kaydına rastlanmamıştır.

Yer ve yön kelimelerine eklenen vasıta hâli ekiyle kaynaşarak oluşan tarz zarfları: EAT *için* “gizli, gizlice”, Osm. tekrarlanarak *için için* “içten, gizlice”: *için için ağla-*, *yanın yanın* “yan yan”: *yanın yanın* gidesin Gaziantep ağızında kullanılmaktadır (Korkmaz, 2011: 21).

J. Deny gramerinde *ardın ardın* “birbiri arkasından, arka arkaya”, *yanın* “yandan, yan yan”, *yaşın yaşın ağla-* kayıtlarını düşmüştür (Deny, 1941: § 867).

Tarama Sözlüğü’nde bir de *yer yerin* “yer yer, her taraftan”: “Âdemiler anı görüp danlaştılar, *yer yerin* ün ettiler ve eyttiler” (Kel. XIV. 51) kaydı bulunmaktadır.

Ayrıca Vecihe Hatiboğlu’nun *Türk Dilinde İkilime* adlı eseri taranarak bu kullanımlara ek şu örnekler bulunmuştur (Hatiboğlu, 1981): *kıyın kıçın*

“isteksiz, az az ucundan ucundan yemek ” (DS, 1975: C. 8), *ucun kıyın* “kıyısından köşesinden, azar azar” (DS, 1979: C. 11), *azın buzun* “az çok, azar azar” (DS, 1963: C.1), *öyün öyün* “yavaş yavaş” (DS, 1977: C.9), *yüzün yüzün* “yüzü üstüne, yüzünü yere sürterek” (DS, 1979: C.11).

Vasıta hâli eki sıfatlar üzerinde kalıplaşarak tarz zarflarına denk veya “olarak” anlamı veren birkaç sözcük oluşturmuştur: *yeğın* “baskın, üstün, iyi”, *tekin* “boş, içinde kimse bulunmayan”, *darın* “güçlülükle” (DS, 1969: C.4), *gayrın* “artık, bundan böyle”(DS, 1972: C.6) gibi.

Z. Korkmaz, yer zarflarının oluşmasında zaman ve tarz zarflarının etkisinin olabileceğini mümkün tutarak, {+n} ekinin yer gösterme görevi olmadığı için, bu kelimelerin vasıta hâliinden başka yer zarfı yapan bir {+n} ekiyle türetilip birbirine karıştırılmış olması ihtimalini göz önünde bulundurarak, ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini belirtmiştir (Korkmaz, 2011: 23).

2. Zaman Zarfları:

Türkçenin hemen her devrinde rastlanan zarfların bazıları şunlardır: *yazın, güzün, kışın, gündüzün, ikindiyn, ilkin* (Güncel Türkçe Sözlük), *baharın* (DS, 1965: C.2), *aşşamın* (TTS. IV, 11 - Anad. ağzı.), *kuşluğun* (TTS. II, 537), *demin* (Güncel Türkçe Sözlük) “az önce”, Uyg. *terkin* “çabuk, hemen, derhâl ” Fethiye ağızlarında *terkin* sözcüğü “belli bir yerde buluşma sözleşmesi, randevu” olarak yaşamaktadır (DS, 1978, C.10), art arda gelen tarz zarfları zaman da bildirebilir: Uyg. *akuru / akrun* “yavaş” EAT metatez *arkun* ile; *arkun arkun* “yavaş yavaş”. Bu örneklerden yola çıkarak S. Çağatay, {+n} ekinin hemen hemen kelimenin mânâsını değiştirmedeğini yalnızca biraz pekiştirdiğini vurgulamıştır (Çağatay, 1943: 94).

{+n} ekinin yapısında bulundurduğu özellikler neticesinde kendi başına da belirli şartlar taşıyan kelimelere her zaman getirilebilecek tarzda bir görev gelişmesine uğrayarak - yapım eki gibi davranarak- kalıplaşmış kelimeler yanında bir takım zarflar türetmiştir (Banguoğlu, 2015: § 31, Ergin, 2013: §352, Korkmaz, 2011:§20). Korkmaz bu bakımdan eki ikiye ayırarak incelemek gerektiğini belirtir: a) Ekin tarihî devirlerde yaptığı türetmeler; zaman ve tarz zarfları vb. b) Hâlâ türetme eki olarak kullanıldığı yerler. Dolayısıyla {+n} eki kalıplaşmasını tamamlayarak neredeyse her zaman kelimesi üzerinde zaman zarfı yapabilir duruma gelmiş ve yapımlık bir özellik kazanmıştır. Ancak ek artık kullanış alanından çıktığı için etkin olduğu dönemdeki türetmeler bugün için yeniden arkaik şekiller olarak kalmıştır (Korkmaz, 2011:29).

{+lA+y+In}: T. Banguoğlu gramerinde “İki bilelik halinin üst üste gelmesiyle erkenden bir -leyin birleşik eki meydana gelmiştir.” diyerek, ekin Eski Osmanlıcada benzerlik hâli anlatımına sahip olarak canlı olarak

kullanıldığını fakat Yeni Türkçede zaman zarfları değerinde birkaç kelimedede görüldüğü notunu düşmüş ve şu örnekleri vermiştir: *geceleyin*, *gündüzleyin*, *sabahleyin*, *akşamleyin*, *öyleyin* (Banguoğlu, 2015: 191).

{+IAyIn} ekinin yapısı ve yapısında bulunan {+IA}⁵ ve {+yIn} ekleri Türkologlarca farklı değerlendirmelere tabi tutulmaktadır. Eski Türkçede kullanılan birle çekim edatının yapısında görülen {+IA} eki yanı sıra zaman isimlerine eklenerek onları zarflaştırma *tünle* “geceleyin” ve seyrek de olsa tarz zarfları meydana getirme *tirigle* “diri bir şekilde” işlevleriyle kullanılarak vasita hâli {+n} ile paralel işlevleri yürütmüştür. Ancak bu ek *ile* biçimiyle geç dönemde kayıt altına alınabilen *ile* edatı ve ondan ekleşerek oluşan biçim {+IA} ekiyle de hem şekil hem işlev yönüyle ortaklık göstermektedir. Dolayısıyla bu {+IA} ekli türemelerin yapısını çözümlerken tek bir ekten mi yoksa iki ayrı ekten mi söz edilmesi gerektiği konusunda ayrılıklar ortaya çıkmıştır. Maalesef, bu sorun Türkologlar arasında konuyla ilgili yeni veriler ortaya çıkana kadar tartışılmaya muhtaç kalacaktır.

{+sIz+In}: Vasita hâli {+n}, Yokluk eki {+sIz} üzerinde kalıplaşarak {-mAdAn} zarf fiiline koşut zarflar üreten bir yapı meydana getirmiştir: *ansızın*, *patlamaksızın*, *apansızın* vb.

Türk dilinde {-n} ekiyle genişlemiş ve çözümünü ihtilafli birçok yapı bulunmaktadır. “Türkçede Bazı Ek ve Edatlarda “-n” Morfemi İle Ortaya Çıkan Varyatlaşma” adlı incelemesinde bu konuyu ele alan L. Karahan, şu sonuçlara varmaktadır: “Diğer lehçelere göre Oğuz grubu lehçeleri -n’li genişlemelerde daha fazla örnek vermektedir. Oğuz yazı dilinin çok eski olmamasının bunda bir rolü olsa da bu konu diğer lehçe ve ağızların ayrıntılı olarak incelenmesine muhtaçtır. Araştırmacıların çoğu ek ve edatlarda varyantlaşmaya sebep olan -n morfemini, vasita eki veya zarf-fiil ekine bağlamıştır. Ancak bu ekin türeme bir ses veya pekiştirici olduğunu düşünenler de vardır.” Karahan eklendiği kelime veya ekte genellikle belirli bir işlev farkı ortaya çıkarmaması sebebiyle -n’nin pekiştirici bir morfem olduğunu veya artık pekiştirici bir morfem hâline geldiği sonucuna varmıştır. (Karahan, 2012: 219-236)

3. Sebep gösterme edatı: *için* (< uç “sebep”) (Korkmaz, 1961: 31-35)

4. Anadolu ağızlarında görülen vasita hâli: {+n} ve *ile/ilen*

Türk yazı dili tarihinde başlangıçtan beri bu {+n} vasita hâliyle denk bir işlev ve anlamda kullanılan *birle* (>*birlen*, *bilen*) ve *ile* son çekim edatlarının dilde daima bir söz dizimi tercihi olduğu gözlenmektedir (Öner:1999).

⁵ Ek ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Tulum 1993, Önler 1996, Ercilasun 2008, Duman 2008, Erdal 1991, Korkmaz, 2015: 425).

Osmanlı Konuşma Dili adlı kitabında Y. Kartallıoğlu *bile* kullanımı için Xavier Bianchi (1852)'de ve Samuel Catergian (1855)'da *bile* yerine *birlikte* kelimesinin görülmesine isnat ederek *birlikte* anlamıyla 18. yüzyılın sonuna kadar kullanıldığını kaydetmiştir. Hatta Osmanlı Türkçesinin son döneminde 20. yüzyılın başında dahi vedalaşma ifadelerinin içinde *bilence* ve *bilenizce* şeklinde kalıplaştığına dikkat çekmiştir: “Rabbim *bilenizce* olsun!”. Aynı kitapta *ilen*, *ılan* başlığı altında Viguer (1790)'da kayda geçen şu kullanım yer alır: “*Hileyilen* gelen eşeyin ölümü sudandır, davacın var; ferman *ılan* Çavuş geldi (Kartallıoğlu, 2017: 42, 44).

A. Buran *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri* kitabında vasıta hâli {+n} için; yazı diline göre işlek olmakla birlikte Anadolu ağızlarında da {+n} vasıta hâli ekli örneklerin fazla olmadığını belirtmiştir. Ancak yaygın olarak kullanılan “ile ve ile+n” biçimlerinden eklenen ve fonetik değişmelere uğrayan {+InAn, +nAn} olarak göstermiştir (Buran, 1996: 236).

Türkçede edatların çekime girmedikleri hâlde (için+e, kadar+a gibi) üstlerine eski vasıta eki olarak kalıplaşması durumunu, M. Öner fonksiyon yakınlığının doğurduğu bir *ek yığılması* olarak yorumlamıştır (krş. Korkmaz, 2015: 429, Öner, 2011: 36).

Anadolu ağızlarında ekin fonksiyonları şu şekildedir (Buran, 1996: 260-64):

1. Vasıta işlevi: demir *külüng inen* başını ezeriz (Bo./ Baltalı, AİAD, 162/19)
2. Birliktelik işlevi: *yarinen* gezdüğüm dâlar perişan (Am./Merzifon/ İmret, AAT, 161/2)
3. Zaman bildirmesi: işdi *âşam ıla* gızlara almış götürmüş (Den. GBAA, 48/39/24, 25)
4. Tarz zarfları oluşturması: ben urdan bunu *zor unan* dutyım (Gir./ Bulancak/Bozat, BKA, 1/1/13)
5. Berkitme vazifesi: o sebeple bele bu *gibin* şeyler çoğ görmüşüg (El./ PoyrazCip, PNKA, 75/18/18)
6. “... Olarak” anlamı: *ilkin* yaşımı böyütüp okula saldılar (Mal.,MA, 12/9/1)

Sonuç

Bir ismi vasıta ve beraberlik ilgisiyle daima bir fiile bağlayan {+n} vasıta hâli eki, cümlede fiilin oluşundaki türlü şartları görev edinmiştir. Ekin yapısı ve işleyişi gereği temel görevi olan eylemin hangi vasıtayla yapıldığı işi, bazen bir kişi (birliktelik), bazen bir zaman adı (zaman zarfı), bazen bir hâl (tarz zarfı) belirtebilmektedir. Orhun Türkçesinde dahi tabii olarak belirlenebilen bu temel kullanımlar, dilin yapısının gelişmesi ile geçirdiği değişimlerle birlikte oluşumlarını güçlendirmiş yahut zayıflayarak işlevini yitirmiştir. Bu ek özelinde kalıplaşma eğiliminin araştırmacılar tarafından (krş. Çağatay, 1943; Korkmaz, 2011) da tespit edilmiş çeşitli sebepleri vardır:

1. {+n} basit yapıda bir ektir. Kalıplaşma eğilimi kuvvetlidir.
2. Eski Türkçede {+n}'nin şekil benzerliğine sahip ek bulunması (İyelikli tabanlarda yükleme hâli eki)
3. Türkçede zarf türetmek için özel eklerin bulunmayışı
4. Ekin işleyişi gereği eklendiği kelimenin cümle içinde aldığı görevler.

Ek zaman ve tarz zarfları üzerindeki kelimelerle tek bir yapı gibi düşünülüp kullanılmaya başladıktan sonra ekin asıl fonksiyonu hissedilmez olmuş hatta görevinin tarz ve zaman zarfları yapmak olduğu sanısına varılıp yeni türetmeler ortaya çıkmıştır. Ancak bu işlevi de zaman içinde kaybolmuştur. Ekin görevi gereği kendi başına belirli şartlar taşıyan kelimelere gelerek yeni anlamlar kazanması bazı işlevlerini güçlendirmiş ve dilin morfolojisini de etkilemiştir. Görülüyor ki dil, {+n} ekinin asıl fonksiyonu olan eylem aracı olma görevini edatlı çekime (ile), bir nevi kendi ihtiyacını karşılayan zaman ve tarz zarfı (yazın, kışın, için için) kullanımlarını da kullanıcılarına miras bırakmıştır.

Kaynaklar

- Abdullayev, E. Z. (1996). *Türk Dillerinin Tarihsel Gelişme Sorunları*, Ankara: TDK Yay.
- Aksu, B., Tarıktaroğlu, A., Gemalmaz, E. (2004). *Türkçe Sözlüğün Ters Dizimi*. Ankara: TDK Yay.
- Avşar, U. (1996). *Müeyyessiretü'l-Ulûm (Bergamalı Kadri)*. Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- Başdaş, C. (2001). "Divanü Lügati't-Türk'teki Şiirlerde İsim Hâl Eklerinin Kullanılışları". *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 11, 29-40.

- Buran, A. (1996). *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*. Ankara: TDK Yay.
- Çağatay, S. (1943). “Uygurca ve Eski Osmanlıcada Instrumental -°n”, *Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi*, I, 3, Ankara.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri, Osmanlı Lehçesi*. (Terc. A. U. Elöve). İstanbul: Maarif Matbaası.
- Duman, M. (2008). “Eski Türkiye Türkçesi Devresinde -IA Ekli Zarfların Kullanımı Üzerine”. *Turkish Studies* Volume 3/3 Spring, 345-355.
- Durgut, H. (1999). *Karahanlı ve Harezmi Türkçesi Eserlerinde İsmi Halleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DS *Derleme Sözlüğü* (1963-1982), C. I-XII, Ankara: TDK Yay..
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- Ercilasun, A. B. (2008). “La Enklitiği ve Türkçede Bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi”. *Dil Araştırmaları*, 2, 35-56.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. Vol. 1-2, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- Ergin, M. (1983). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi.
- Grönbech, K. (2011). *Türkçenin Yapısı* (Çev. M. Akalın). Ankara: TDK Yay.
- Gülsevin, G. (2017). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler (Gözden geçirilmiş dördüncü baskı)*. Ankara: TDK Yay..
- Hacıeminoğlu, N. (2015). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Hacıeminoğlu, N. (2019). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türk dilinde ikileme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- İpek, B. (2008). “Türk Dilinde Vasıta Hâli”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 23, 63-97.
- Kabakçı Yeşiltepe, E. (2019). *Türkiye Türkçesinde Bağlı Morfemler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karahan, L. (2012). “Türkçede Bazı Ek ve Edatlarda “-n” Morfemi İle Ortaya Çıkan Varyantlaşma”. *Türk Moğol Araştırmaları (Tuncer Gülensoy Armağanı)*, 219-236.
- Kartallıoğlu, Y. (2017). *Osmanlı Konuşma Dili*. İstanbul: Kesit Yay.
- Kononov, A. N. (1980). *Grammatika yazıka tyurkskih runičeskich pamyatnikov VII-IX vv*. Moskova-Leningrad: Nauka.
- Korkmaz, Z. (1984). Türkçe’de -n Zarf-Fiil Eki İle -Pan/-Pen Eki ve Türemeler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 32, 155-165.

- Korkmaz, Z. (2011). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: TDK Yay.
- Korkmaz, Z. (2015). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar IV*. Ankara: TDK Yay.
- Korkmaz, Z. (2017). *Türkiye Türkçesi Grameri, Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yay.
- Öner, M. (1999). “Türkçede Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi”. *Türk Dili*, 565, Ocak, 10-18.
- Öner, M. (2018). “Türkçede Eş Sesli Son Çekim Edatı Bile ve Kuvvetlendirme Edatı Bile”. *Dil Araştırmaları*, 23.
- Önler, Z. (1996). “Türkçede -IA Zarf Eki”. *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992*, Ankara: TDK 632, 9-15.
- Önler, Z. (2010). “+(X) n zarf eki ve kullanımı”. *AÜ. DTCF Türkoloji Dergisi*, 17, 2, 143-155.
- Özkan, N. (2001). “Hâl Ekleri Kalıplaşmaları ve Sebepleri Üzerinde Bir Değerlendirme”. *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 12, 153-165.
- Serebrennikov, B. A., & Gadjeva, N. Z. (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihî Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- Tulum, M. (1993). “-La/-Le Ekine Dair”. *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt XXVI, İstanbul, 157-164.
- TS *Tarama Sözlüğü* (1963-1977), C. I-VII, Ankara: TDK Yay.
- TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yay.
- Von Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yun. Em. Gölpinarlı, A. (2006). *Yunus Emre Hayatı ve Bütün Şiirleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

NASTURİ HARFLİ TÜRKÇE MEZAR TAŞLARININ PROBLEMLERİ ÜZERİNE

Ali ÇELİK*

Özet

Kırgızistan sahip olduğu coğrafi konum sebebiyle çeşitli kültürlerin uğrak yeri olmuştur. Bunun sonucunda çeşitli dönemlerden ve toplumlardan kalma bazı yazıtlara (Runik, Soğd, Arap, Nasturi vd.) ev sahipliği yapmaktadır. Bu coğrafyada yazıtların çeşitliliği üzerine en geniş bilgileri veren Çetin Cumagulov'dur. Kendisinin *Epigrafika Kirgizii I (1962), II (1982), III (1987)* adlı üç ciltlik çalışması dönemine göre alanını en iyisi olarak öne çıkmaktadır.

Hazırlanan bu çalışmada Kırgızistan'daki Nasturi harfli Türkçe mezar taşları üzerinde durulacaktır. Nasturilere ait mezar taşları hakkında ilk bilgi veren T. Andreyev'dir. 1800'lü yılların sonlarında Ceti Suu (Yedi Su) bölge yönetiminde topoğraf olarak çalışmaktadır. Alamüdü'n köyündeki çiftçilere yer tahsis ederken üzerinde yazı ve haç şekli olan bazı taşları görür. Ardından bu taşlar hakkında Arkeoloji Severler Derneğinin Türkistan şubesinin üyesi olan N.N. Pantusov'a bilgi verir. Bunun üzerine N.N. Pantusov da üç adet taş fotoğrafının çekilmesi için Arkeoloji Kurumuna gönderir. Bu gelişmenin ardından komisyon kurulur ve başkanlığa N.N. Pantusov getirilir. Bulunan yazıtları okuma işi de D.A. Chwolson'a verilir. İlerleyen zamanlarda G.G. Garkavi, S.S. Slutskiy, F.V. Poyarkov, M.V. Nikol'skiy, N.P. Ostroumov, P.K. Kokovtsov gibi isimlerin çalışmaları bilim dünyasında kendine yer bulur.

Yapılan çalışmalar neticesinde Nasturi mezar taşlarının 13-14. yüzyıllara ait olduğu tespit edilmiştir. Bu mezar taşlarının diline bakıldığı zaman üç gruba ayırmak mümkündür. Bunlar: Nasturi, Nasturi-Türk ve Türk dili.

Çalışmanın temeli Nasturi harfli Türkçe mezar taşları olup tarihî zenginliğimizin parçası olan bu eserlerin okunması ve yorumlanması,

* Okutman, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu.
e-posta: ali.celik@manas.edu.kg, <https://orcid.org/0000-0002-4963-1423>

adlandırılması, envanter bilgisi, fotoğraf ve estampajı, Türkçe kaynakların yetersizliği vb. bazı hususlar üzerinde durulup bunlarla ilgili birtakım çözüm ve öneriler sunulacaktır.

Anahtar sözcükler: Kırgızistan, Nasturi, 13-14. yüzyıllar, yazıt, eski Türkçe, mezar taşı.

ON THE PROBLEMS TURKISH GRAVESTONES WITH NESTORIAN LETTER

Abstract

Due to its geographical location, Kyrgyzstan has been a place frequented by various cultures. As a result, it hosts some inscriptions (Runic, Sogdic, Arabic, Nestorian etc.) from various periods and societies. It is Chetin Jumagulov who gave the most extensive information on the variety of inscriptions in this geography. According to his three-volume work *Epigrafika Kirgizii I (1962), II (1982), III (1987)*, he stands out as the best in his field.

In accordance with the subject of this prepared study, Turkish gravestones with Nestorian letters in Kyrgyzstan will be emphasized. T. Andreyev was the first person to give information about the gravestones of the Nestorians. In the late 1800s he was working as a topographer in the district administration of Ceti Suu (Seven Waters). While he was making a place for the farmers in the village of Alamüdün, he saw some stones with inscriptions and crosses on them. Then, about these stones, a member of the Archaeological Lovers Association Turkestan Branch N.N. Pantusov informs. Thereupon N.N. Pantusov sends the three stones to the Archaeological Institute for photographs. After this development, a commission is established and N.N. Pantusov was brought. Found stones was read by D.A. Chwolson. The work of names like G.G. Garkavi, S.S. Slutskiy, F.V. Poyarkov, M.V. Nikol'skiy, N.P. Ostroumov, P.K. Kokovtsov finds a place in the scientific world.

As a result of the studies carried out it has been determined to belong to the the 13-14. centuries. When looking at the language of these gravestones, it is possible to divide them into three groups. These are: Nestorian, Nestorian-Turkish and Turkish language.

The basis of the study is Turkish gravestones with Nestorian letter, the reading and interpretation of these works, which are part of our historical richness, naming the inscriptions, inventory information, photographs and engraving, insufficient of Turkish work, etc. Some subjects will be emphasized and some solutions and suggestions will be presented.

Keywords: Kyrgyzstan, Nestorian, 13-14. centuries, inscriptions, old Turkic, gravestone.

GİRİŞ

Kırgızistan coğrafyası sahip olduğu doğal güzellikler yanında çeşitli kültürlerle ait farklı yazıtlara da ev sahipliği yapması bakımından epigrafistlerin dikkatini çekmektedir. Coğrafi konumu sebebiyle farklı kültürler için adeta köprü görevini üstlenerek kuzeyinde Runik, Nasturi, Soğd, Brahmi harfli; güneyinde ise ağırlıklı olarak Arap harfli yazıtlar bulunmaktadır. Böylesine zengin yazıtların bulunmasıyla ilgili olarak en geniş bilgileri veren Çetin Cumagulov'dur.¹ Kendisinin *Epigrafika Kirgizii I (1962), II (1983), III (1987)* adlı üç ciltlik çalışması dönemine göre alanının en iyisi olarak öne çıkmaktadır.

Genel olarak Nasturi harfli mezar taşlarının bulunuşu 1800'lü yılların son çeyreğine tekabül eder. Özellikle Pişpek (şimdiki Bişkek) ve Tokmok şehirlerinin çevresinde eski Hristiyan mezarlıkları bulunmuş ve çoğunun da yazıları olduğu görülmüştür. Beklenilmeyen bu keşif, bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Pişpek'te bulunan yazıtlar hakkında ilk bilgiyi veren Ceti Suu bölgesinde arazi ölçüm işleri yapan topoğraf T. Andreyev'dir. Kendisi Alamüdün köyündeki çiftçilere arazileri bölüştürürken bu yazıtları görmüştür (Cumagulov, 2014: 7; Djumagulov, 1963: 8-9). Bu olayın ardından bazı araştırmacılar ilgilerini buraya çevirmişler ve çeşitli çalışmalar yapmaya başlamışlardır.

11 Eylül 1885 tarihinde N. N. Pantusov, Pişpek şehrinin yakınında üzerinde haç resmi bulunan ve anlaşılmayan bir dille yazılmış mezar taşlarıyla dolu eski Hristiyan mezarlığı bulunduğunu yazmıştır. N. N. Pantusov arkeoloji komisyonuna üç adet taş göndermiş ve taşların üzerindeki yazıtların Süryani² dilinde yazıldığını tahmin ettiğini belirtmiştir (Djumagulov, 1963: 8-9). Bu olaydan iki ay sonra Pişpek Askeri Hastanesinde çalışan Doktor F. V. Poyarkov da bu mezar taşları hakkında bilgiler vermiştir. "Vostoçnoye Obozreniye" gazetesinde 14 Kasım'da (No: 44) yazısında şöyle demektedir: "Büyük Tokmok köyünün güney tarafında Kırgız Aladağlarının eteklerine 14

¹ Çetin Cumagulov hakkında daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Çelik, A. (2019). *Çetin Cumagulov*. Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları -Dilciler- 2. Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları.; Çelik, A. (2015). *Çetin Cumagulov'un Hayatı, Eserleri ve Türkolojiye Katkıları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

² Süryani, Doğu Hristiyan kiliseleri arasında yer alan ve Ya'kübiler adıyla da bilinen grup (Çelik, 2010: 175) olup İstanbul Patriği Nestür'un (ö. 451) öncülüğünde oluşan Nasturilik mezhebine bağlı olan kişiye Nasturi denilir (Albayrak, 2007: 15).

kilometre uzaklıkta eski mezarların arasında yüksek bir minare vardır. Orada ben ve yerli halk için anlamsız olan yirmiye yakın, üzerinde haç ve yazıları olan taşlar gördüm.” (Cumagulov, 2014: 7; Djumagulov, 1963: 8-9). Bulunan bu yazıtlar hakkında 13 Aralık 1885 yılında Rus Arkeoloji Kurumunun Doğu Bilimleri bölümünün toplantısında Prof. D. A. Chwolson araştırma için görevlendirilir (Cumagulov, 2014: 7).

D. A. Chwolson’un çalışmaları, bu alanın gelişmesinde öncü olmuştur. İlerleyen zamanlarda G. G. Garkavi, S. S. Slutskiy, P. K. Kokovtsov, F. V. Poyarkov, M. V. Nikol’skiy, N. P. Ostroumov, S. E. Malov, N. V. Pigulevskaya gibi isimlerin çalışmaları öne çıkmıştır.

1. Mezar Taşlarının Genel Özellikleri

Yaklaşık 20 adet kadar Türkçe mezar taşı bulunmaktadır. Ayrıca Süryani dilindeki bazı taşlarda Türkçe özel adlarla birlikte ay adlarının yazıldığı da görülmektedir.

Taşların yapısına bakıldığında hususi olarak yontulmuş taşlar olmayıp doğal olaylar neticesinde düzleşmiş ve yazmaya uygun olanlar tercih edilmiştir.

Hepsinde mutlaka bir haç bulunmaktadır. Taşın tam ortasına gelecek şekilde çizilen haçın üstüne, altına, sağına ve soluna yazılar yazılmıştır. Kimi taşlarda ise sadece sağında ve solunda ya da üstünde ve altında yazılar bulunmaktadır.

Çizilen haçların birbirinden farklı şekilleri mevcuttur.

Süryani dilinde yazılan mezar taşları genellikle kısa bilgiler içermektedir. Türk dilinde olanlar ise zengin içeriklidir. Türk dilinde yazılan mezar taşlarının Süryani dilinde yazılanlara göre niçin daha geniş bilgiler içerdiği de dikkat çekicidir.

Satır sayıları 4 ile 14 arasındadır. Okuma işlemi genellikle sırasıyla şöyledir: Önce haçın üst kısmındaki satırdan başlanarak sağdan sola doğru okumak gerekir. Ardından haçın sol daha sonra sağ tarafındaki satır okunur. En son ise haçın alt kısmındaki satır okunarak bitirilir.

Tarihlendirme Selevkos ve 12 hayvanlı takvime göre yapılmıştır. Genellikle Türkçe mezar taşları “Aleksandros kan sakışı...” şeklinde başlamaktadır. Bu mezar taşlarındaki takvim sistemi üzerine detaylı çalışan isim Louis Bazin’dir. Eserinde mezar taşlarındaki takvim sisteminin özellikleri hakkında detaylı bilgiler vermektedir (Bazin, 2011: 412-427).

2. Taşların İncelenmesi

Ele alınan mezar taşlarının incelenmesinde bir standartlık yakalanabilir mi? Bu soruya cevap verebilmek için aslında Risbek Alimov'un (2013; 2014; 2016) bazı çalışmalarına bakılabilir. Kendisinin Runik harfli yazıtlar üzerine yaptığı çalışmalarda birtakım alt başlıklar oluşturarak detaylı bilgiler sunmuştur. İşte bu alt başlıklar Nasturi harfli Türkçe mezar taşları için de uygulanabilir, hatta genişletilebilir. İnceleme konusu olan mezar taşıyla ilgili ne kadar çok bilgi varsa onu o kadar iyi tanıma fırsatı vardır ve üzerinde daha geniş çalışmaların yapılmasına olanak sağlanır. R. Alimov'un çalışmaları temelinde Nasturi harfli Türkçe mezar taşları şu başlıklar altında incelenebilir:

2.1. Genel Bilgiler (Tam adı, numarası, bulunduğu yer, bulan kişi vs.)

İncelenen yazıtın ilk olarak tam adı gerekli olup envanter numarası, bulunduğu yer ve bulan kişinin kim olduğu araştırmacı için çok önemlidir. Acaba yazıt harabelerin olduğu bir yerde mi yoksa boş bir arazide mi bulunmuştur? Belki bulunan yazıtın benzerlerinin tekrar bulunma ihtimali olabilir. Bu sebeple özellikle yazıtı bulan kişinin doğru bilgiler vermesi, araştırmacıya büyük fayda sağlayacaktır.

2.2. Şekil Özellikleri

Mezar taşının boyu, eni ve kalınlığı gibi ölçüleri mutlaka belirtilmelidir. Taşın üzerinde farklı damgalar veya şekiller var mı? Taşta herhangi bir kırık ya da çatlak var mı? Zarar gören kısımların durumu nasıl? Taşın ağırlığı ne kadar? Hangi renkte ve şekli nasıl? Bu gibi soruların kesinlikle cevapları olmalıdır. Özellikle taşın şekli ve rengi önemlidir. Çünkü bulunan taşlar buldukları coğrafyaya mı ait yoksa farklı bir yerden mi getirildi?

2.3. Diğer Numaralandırmalar veya Adlandırmalar (varsa)

İlgili mezar taşının farklı çalışmalarda numaralandırılması veya adlandırılması varsa mutlaka belirtilmelidir. Yapılacak olan sonraki çalışmalarda hataların, yanlış anlamaların en aza indirilmesi sağlanmış olacaktır.

2.4. İlk Yayımı

İlk çalışma, yazıtın bulunuşu arasındaki geçen süreyi göstermesi bakımından önemlidir. Bu geçen süre, yazıtla ilgili nelerin yapıldığını ve hangi sonuçlara varıldığını gösterir.

2.5. Bugünkü Yeri

Mezar taşı şu an nerededir? Taşınabilir durumda ise bir müzeye taşınmış ya da ilgili bir araştırmacının evinde olabilir. Bu bilginin kesinlikle bulunması

gerekir. Çünkü bu konu dikkat edilmezse ileriki zamanlarda mezar taşlarının kaybolma ihtimali olacaktır.

2.6. Yazının Orijinal Hâli

Yazının orijinal halinin verilmesi okuyucu için hem okumada kolaylık hem de karakterleri daha yakından görebilme/tanıyabilme fırsatı sağlayacaktır.

2.7. Transliterasyon (Harf çevrimi)

Yabancı yazıların okunuşları dikkate alınmadan harf harf aktarılması, yani harf çevirisidir (TDK, 2011: 2381).

2.8. Transkripsiyon (Yazı çevrimi)

Bir alfabede mevcut seslerin/harflerin bazı özel işaretler kullanılarak başka bir alfabenin harflerine dönüştürülüp onlarla gösterilmesini ifade eder (Durmuş, 2012: 306). Nasturi alfabesi Türk dilinin bütün seslerini yansıtamamaktadır. Bundan dolayı Türkçe metinlerin transkripsiyonunu yapmak kimi zaman zordur (Cumagulov, 2014: 20).

2.9. Metnin Türkçeye Aktarımı

Transliterasyon ve transkripsiyon verildikten sonra metnin Türkçeye aktarımı yapılmalıdır. Böylece metin hakkında bilgilere sahip olunur. Bu bilgiler de dil, sosyoloji, antropoloji alanlarında kullanılabilir.

2.10. Açıklamalar

Önemli görülen şeyler varsa mutlaka belirtilmelidir. Sonraki yapılacak olan çalışmalara ışık tutacaktır.

2.11. Şema, Harita, Çizim, Estampaj, Fotoğraf vs.

İncelenen mezar taşının mutlaka estampaj, fotoğraf vb. olmalıdır. Yazıtın kanıtlanabilirliği ve okunabilirliği açısından çok önemlidir. Dikkatli yapılan estampaj ve fotoğraflama, yazıtın tekrardan okunabilmesine olanak sağlar. Ayrıca fotoğraflarının olması yazıtın şekil özellikleri ile ilgili bilgilere sahip olduğunu da gösterir. Yani araştırmacının elinde somut kaynaklar bulunur.

R. Alimov'un çalışmaları temelinde yukarıda verilen başlıklara eklemeler de yapılabilir. Buradaki amaç, ilgili mezar taşı ele alınırken hangi bilgilerin sunulması gerektiğidir.

3. Örnek Mezar Taşı İncelemesi

Yukarıda sıralanan başlıklara uygun olarak 2014'te tespit edilip ve 2015'te bildiri olarak sunulup ardından yayımlanan (Çelik: 2016: 67-71) Türkçe mezar taşıyla ilgili şu bilgiler verilebilir:

3.1. Genel Bilgiler (Tam adı, numarası, bulunduğu yer, bulan kişi vs.)

Kırgızistan'ın Çüy bölgesine bağlı Kant rayonunun İvanovka kasabasına yakın bir köyde 1990'lı yıllarda Nurak Abdırâhmanov³ tarafından tarlada ekim-dikim işleri yapılırken bulunmuştur. Herhangi bir kuruma kayıtlı olmayıp envanter numarası ve adı yoktur.

3.2. Şekil Özellikleri

Taşın boyu 21 cm x 16 cm'dir. Yuvarlak, boz renkli dere taşıdır. Ağırlığı 1600 gram olup sol alt köşede ufak bir kırılma vardır. Yazı üzerinde herhangi ağır bir deformasyon bulunmamaktadır. Açık bir şekilde okunabilen yazı 4 satırdan oluşmaktadır. İlk satır Süryanice; diğer satırlar ise Türkçedir.

3.3. Diğer Numaralandırmalar veya Adlandırmalar (varsa)

Başka numaralandırma veya adlandırma tespit edilemedi.

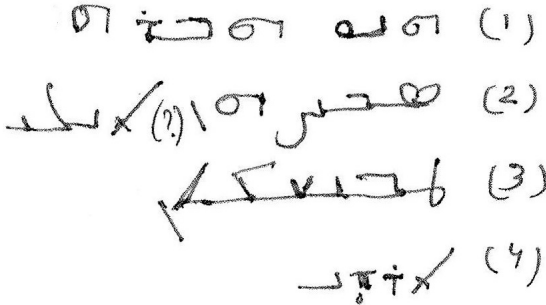
3.4. İlk Yayımı

(Çelik, 2016)

3.5. Bugünkü Yeri

Belli değildir.

3.6. Yazının Orijinal Hâli

3.7. Transliterasyon (Harf çevrimi)

Hnw kbrh 2) s' bıçk'n 'yly 3) t' bıçk'n 4) 'rdi

³ Kırgız halk sanatçısı ve komuz ustası (19.10.1947-26.05.2014). Kendisiyle 22.02.2014 tarihinde yapılan görüşmede elindeki mezar taşı teslim alınıp aynı gün Çetin Cumagulov tarafından taşın estampağı alınıp okunmuştur. Gerekli çalışmalar tamamlandıktan sonra 03.02.2014 tarihinde N. Abdırâhmanov'un eşine mezar taşı teslim edilmiştir. 01.10.2014 tarihinde eşiyile yapılan görüşmede taşın kendisinde olmadığını ve taşın ne olduğunu bilmediğini söylemiştir.

3.8. Transkripsiyon (Yazı çevrimi)

Hnu kabrah 2) sabıçkan yılı 3) tabıışkan 4) erdi

3.9. Metnin Türkçeye Aktarımı

Bu mezar, tavşan yılında ölen Sabıçkan'ındır.

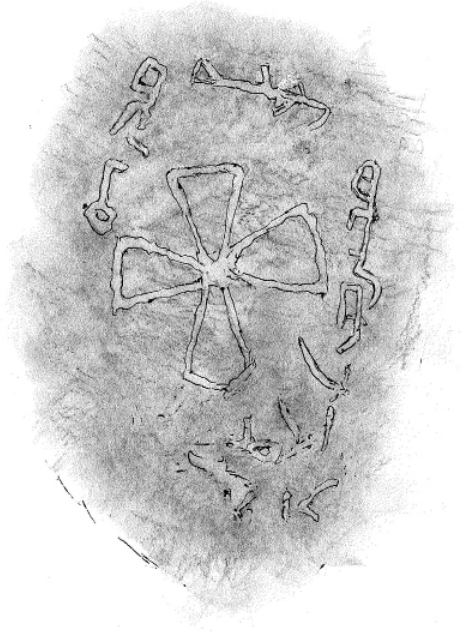
3.10. Açıklamalar

Nurak Abdır Rahmanov'un vefatından sonra eşiyle iletişime geçilip taşın akıbeti hakkında bilgi alındığında taşın kendisinde olmadığını söylemiştir. Maalesef şu an taşın nerede, ne durumda olduğu hakkında herhangi bilgi yoktur. Mezar taşının orijinal yazısı, transliterasyonu, transkripsiyonu Çetin Cumagulov'a; fotoğrafı Ali Çelik'e aittir.

3.11. Şema, Harita, Çizim, Estampaj, Fotoğraf vs.

Şekil 1. Taşın genel görünüşü

Şekil 2. Taşın çizimi

Şekil 3. Taşın estampajı

Sonuç ve Değerlendirme

Ç. Cumagulov'un 2014 yılında yayımlanan *Kırgızstandağı Nestorian-Türk Cazuu Estelikleri (XIII-XIV Kılımdar)*⁴ adlı eseri en güncel çalışma olduğu için bu bildirimde de temelini oluşturmaktadır. Hem eserde hem araştırmalar sonucu birtakım problemler tespit edilmiştir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

1- Mezar taşlarının estampaj ve fotoğraf eksiklikleri yanında çeşitli açılardan bilgi eksiklikleri vardır.

2- Adlandırma meselesi önemlidir ve her mezar taşına sadece bir adlandırma yapılmalıdır. Peki bu adlandırma nasıl olmalıdır? Taştaki kişinin adıyla ilgili mi olmalı?

3- Nasturi harfli Türkçe mezar taşlarının incelenmesiyle ilgili Türkçe kaynaklarda yetersizlik görülmektedir. Konu ile ilgili çalışma yapanların sayısı maalesef azdır. Bu duruma sadece dil açısından değil, tarih, sosyoloji ve antropoloji dâhilinde bakmak gerekir. Yani tek taraflı çalışmadan ziyade disiplinler arası bir çalışmayla yürütülmelidir.

4- Özellikle Kırgızistan'da yapılacak çalışmalarda mutlaka Kırgızistan arkeolojisinden de istifade edilmelidir. Çünkü bu mezar taşlarının araştırılması, arkeolojiden bağımsız olamaz.

5- Bir kurum çatısı altında alanında uzman kişilerden (yerli ve yabancı) oluşan bir komisyon kurulmalıdır. Bu komisyonda kesinlikle hatır gönül ilişkisine yer verilmemelidir.

6- Nasturi harfli mezar taşları üzerine inceleme yapılırken maalesef en üzücü şey, bazı taşların günümüzde nerede olduğu bilinmemesidir. Belki müzelerin depolarında kalmış olabilir. Bunların tespit edilebilmesi için müzelerle iletişime geçilmelidir.

7- Tespit edilen mezar taşlarının kesinlikle belli bir müzede toplanması gerekir.

8- Nasturi harfli mezar taşlarıyla ilgili yapılan son detaylı çalışma Çetin Cumagulov'a aittir. Ancak Türkçe mezar taşlarının yukarıda "Mezar Taşlarının İncelenişi" başlığı altında verilen bilgilerden hareketle Ç. Cumagulov'un

⁴ Çalışmanın 2014 yılından önce de belli zamanlarda az sayıda baskısı yapılmış; ancak birtakım teknik hatalar tespit edilmiştir. Eser hakkında genel bilgiler için bkn: Çelik, A. (2014). *Çetin Cumagulov, Kırgızstandaki Nasturi-Türk Yazıtları (XIII-XIV. Yüzyıllar) - Kırgızstandağı Nestorian-Türk Cazuu Estelikleri (XIII-XIV- Kılımdar)*. Turkish Studies, 9/9, s. 1091-1097.

çalışmasında eksikliklerin bulunduğu görülmektedir. Maalesef bazı Türkçe mezar taşlarına ait resim ve estampajlar bulunmamaktadır.

9- Yaklaşık bilinen 700 kadar mezar taşının içinden 20 kadarı Türkçedir. Yapılacak yeni çalışmalarda bu sayının artacağı ümit edilmektedir.

Kaynaklar

- ALBAYRAK, K. (2007), Nestûrilik. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 33. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, s. 15-17.
- ALİMOV, R. (2014), *Tanrı Dağı Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- BAZİN, L. (2011), *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri* (Çev. Vedat Köken). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CUMAGULOV, Ç. (2014), *Kırgızstandağı Nestorian-Türk Cazuu Estelikleri (XIII-XIV Kılımdar)*. Bişkek:Avrasya Press.
- ÇELİK, A. (2014), Çetin Cumagulov, Kırgızistandaki Nesturi-Türk Yazıtları (XIII-XIV. Yüzyıllar) - Kırgızstandağı Nestorian-Türk Cazuu Estelikleri (XIII-XIV- Kılımdar). *Turkish Studies*, 9/9, s. 1091-1097.
- ÇELİK, A. (2015), *Çetin Cumagulov'un Hayatı, Eserleri ve Türkolojiye Katkıları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÇELİK, A. (2016), *Yeni Bulunan Nasturi-Türk Yazıtı*. Uluslararası Söz, Sanat, Sağlık Sempozyumu, 21-23 Ekim 2015, Trakya Üniversitesi, Edirne, s. 67-71.
- ÇELİK, A. (2019), *Çetin Cumagulov*. Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları -Dilciler- 2. Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÇELİK, M. (2010), Süryaniler. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 38. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, s. 175-178.
- DJUMAGULOV, Ç. (1963), *Epigrafika Kirgizii I*. Frunze: İlim.
- DURMUŞ, İ. (2012), Transkripsiyon. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 41. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, s. 306-308.
- KORMUŞİN, İ. MOZİOĞLU, E., ALİMOV, R., YILDIRIM, F. (2016), *Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*. Ankara: BilgeSu.
- TDK (2011), *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YILDIRIM, F., AYDIN E., ALİMOV, R. (2013), *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve İrk Bitig*. Ankara: BilgeSu.

TÜRKÇE ÖĞRETMENLİĞİNDE ÖĞRENİM GÖREN ÖĞRENCİLERİN KELİME ÇAĞRIŞIMI TESTİ YOLUYLA “DİL, DİL BİLGİSİ VE TÜRKÇE” KAVRAMLARIYLA İLGİLİ BİLİŞSEL YAPILARINDAKİ DEĞİŞİKLİKLERİN İNCELENMESİ

Selcen ÇİFCİ*

Özet

Bu çalışmada Türkçe Öğretmenliği bölümünde okuyan öğrencilerin “dil, dil bilgisi ve Türkçe” kelimeleriyle ilgili çağrışım alanı incelemesi yapılmıştır. 2019-2020 eğitim öğretim yılında öğrenim gören Uşak Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Öğretmenliği 1. Sınıf ve 4. Sınıf öğrencilerine “Kelime İlişkilendirme Testi” uygulanmak suretiyle, öğrencilerin Türkçe Öğretmenliği bölümüne başlarken ve 4 yıllık eğitim hayatını tamamladıktan sonra ilgili kelimelerdeki çağrışım durumu incelenmiş ve böylece 4 yıllık eğitim sürecinden sonra ilgili kelimelerle ilişkili çağrışım alanında ne gibi değişiklikler olduğu saptanmaya çalışılmıştır. Araştırmanın sonunda öğrencilerin almış oldukları eğitim sonrası “dil, dil bilgisi ve Türkçe” kelimelerinin çağrışım alanlarının genişlediği görülmektedir. Türkçe öğretmenliği bölümüne yeni başlayan öğrenciler “dil” kelimesi için “kültür” kelimesini 17 tekrar ile çağrışım alanlarına alırken, 4. Sınıf öğrencileri 17 tekrar için “Türkçe (6), iletişim (5) ve kültür (5)” kelimelerini çağrışım olarak yazmışlardır. “dil bilgisi” kelimesi 1. Sınıf öğrencilerinde 25 sıklık ile “kura(lar)” kelimesini çağrıştırırken, 4. Sınıf öğrencilerinden sadece 8 tanesi “kural(lar)” kelimesini ilk çağrışım olarak yazmıştır. “Türkçe” kelimesinin çağrışım alanı hem 1. Sınıf hem de 4. Sınıf öğrencilerinde “dil” kelimesini çağrıştırmaktadır. “Türkçe” nin 4 yıllık eğitim öncesinde ve sonrasında “dil” çağrışımı yapması onun temel kelimelerden bir olduğunu göstermektedir.

Anahtar sözcükler: kelime ilişkilendirme testi, çağrışım alanı, Türkçe, dil, dil bilgisi, çağrışım

* Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, selcen73@gmail.com

Determining Of Change In The Cognitive Structure Of Students Who Study In Turkish Teaching Regarding The Concept Of “Language, Grammar And Turkish” Through The Word Association Test

Abstract

In this study, the connotation field of the words “language, grammar and Turkish” of the students studying in the Department of Turkish Language Teaching was conducted. “Word Association Test” was applied to the 1st and 4th grade students of Uşak University Education Faculty Turkish Language Teaching in the 2019-2020 academic year. The connotation status of the related words was examined when the students started the Turkish Language Teaching Department and after completing their 4 years of education, and thus, it was tried to determine what kind of changes there were in the connotation area related to the related words. At the end of the research, it is seen that the connotation areas of the words “language, grammar and Turkish” have expanded after the education they have received. While the students who just started the Turkish language teaching department took the word “culture” for the word “language” with 17 repetitions, the 4th grade students wrote the words “Turkish (6), communication (5) and culture (5)” as connotations for 17 repetitions. While the word “grammar” was associated with the word “rule(s)” with a frequency of 25 in 1st grade students, only 8 of the 4th grade students wrote the word “rule(s)” as the first connotation. The connotation field of the word “Turkish” evokes the word “language” in both 1st and 4th grade students. The connotation of “Turkish” before and after 4 years of education shows that it is one of the basic words.

Keywords: word association, Turkish, language, grammar, stimulus word, response word

GİRİŞ

Türkçe Sözlük'te çağrışım “Bir düşüncenin, görüntünün bir başkasını hatırlatması; davranışlar, düşünceler ve kavramlar arasında yer ve zaman birliğinin etkisiyle kurulan bağlantılar sonucu, bilinç alanına bunlardan birisi girdiğinde ötekini de bilince çekmesi olayı” şeklinde tanımlanmaktadır (TDK, 2011). Çağrışımın bir alt kolu olarak nitelendirebileceğimiz kelime çağrışımı (word association) ise kişinin kendisine sunulan kelimeyi duyması/okuması sonrası aklına gelen ilk kelimeyi/kelimeleri söylemesidir. Bir kelimenin başka bir kelimeyi bilince çekmesi olayı “kelime çağrışımı testlerinin” doğmasını sağlamıştır. Bu teknik Francis Galton tarafından bireyler arasındaki farklılıkları saptamak amacıyla 1880’de geliştirilmiştir. (Colman, 2001). Kelime çağrışımı

ile ilgili çalışmalar ilk önce psikoloji bilimi alanında teşhis ve tedavi amacıyla kullanılmıştır. Eğitim alanındaki çalışmalar daha çok dil öğretimi, özellikle de yabancı dil öğretiminde kelimeleri biri biriyle ilişkilendirerek öğretmeyi hedeflemiş, böylece kelime çağrışımının kalıcı ve doğru dil öğrenmeye destek verebileceği düşünülmüştür. (Cüceloğlu, 1998: 171-182). Günümüzde, eğitim kurumlarında Yapılandırıcı Öğrenme Yaklaşımı temelli eğitim öğretim yapılmaktadır. Bu yaklaşımda birey, önceki bilgileriyle yeni edindiği bilgileri ilişkilendirir, bu ilişkilendirme sonunda bilgiyi yeniden yapılandırır ve bütün bu zihinsel işlemlerden sonra öğrenme gerçekleşir. Bu bağlamda, araştırmacılar öğrencilerin sahip oldukları bilgileri ve bu bilgi ve kavramlar arasındaki ilişkileri ölçen teknikler geliştirmişlerdir. Bu tekniklerden en yaygın olanı “kelime çağrışımı testi”dir.

“Kelime çağrışım testleri” günümüzde eğitim alanında verilen eğitimin öğrencideki bilgiyi yeniden nasıl yapılandığı anlamak için sıklıkla başvurulan bir test türüdür ((Altunbay, 2014; Demirgüneş 2015; Ekici, Kurt (2014); Göçer (2009); Pıllancı (2104), Er Tuna (2018); Gündoğan, Gültekin (2018)).

Bu bildiriye, Türkçe Öğretmenliği Bölümünde okuyan öğrencilerin “dil, dil bilgisi ve Türkçe” kelimeleriyle ilgili çağrışım alanı incelemesi yapılmıştır. 2019-2020 eğitim öğretim yılında öğrenim gören Uşak Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Öğretmenliği 1. Sınıf ve 4. Sınıf öğrencilerine “Kelime İlişkilendirme Testi” uygulanmak suretiyle, öğrencilerin Türkçe Öğretmenliği bölümüne başlarken ve 4 yıllık eğitim hayatını tamamladıktan sonra ilgili kelimelerdeki çağrışım durumu incelenmiş ve böylece 4 yıllık eğitim sürecinden sonra ilgili kelimelerle ilişkili çağrışım alanında ne gibi değişiklikler olduğu saptanmaya çalışılmıştır.

Yöntem

Çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelenmesi yöntemiyle yapılmıştır. Nitel araştırmada, araştırılmak istenen olayların ve olguların gerçekleştiği doğal ortamlarında çalışma yapılır ve araştırmacı edinmek istediği verilere, kaynağından ulaşır. (Karasar, 2013). Çalışmada, Türkçe Öğretmenliği Bölümünde eğitim gören 1. ve 4. sınıfta eğitim gören toplam 97 öğrenci denek grup olarak seçilmiş ve gruplara aynı gün ve aynı zamanda, aynı ölçme aracı uygulanmıştır. Deneklere, çağrışımını yoklamak amacıyla uyarıcı kelime (stimulus word) olarak “dil, dil bilgisi ve Türkçe” kelimeleri verilmiş bunlarla ilgili ilk anda zihinlerinde oluşan ilk keimeyi (response word) yazmaları istenmiştir. Elde edilen veriler Excel dosyasında

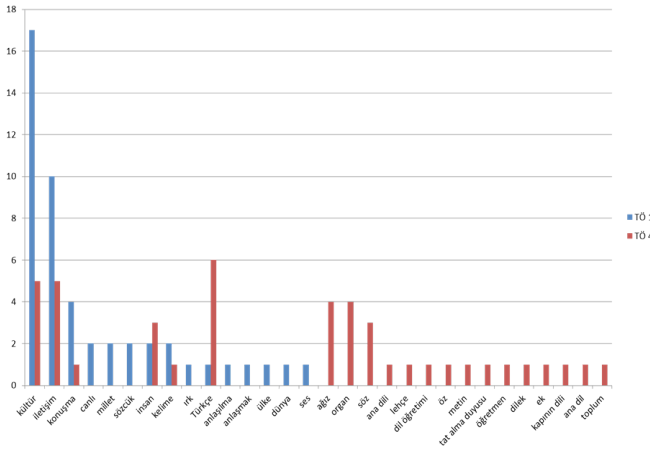
işlenerek sıklık, farklılık ve ortaklıklarına göre grafik ve tablolar oluşturulmuş ve bu veriler aşağıdaki bulgular bölümünde yorumlanmıştır.

Bulgular

“Dil” Çağrışım Alanı ile İlgili Bulgular

Öğrencilerin “dil” uyarıcı kelimesine (stimulus word) verdikleri çağrışım kelimelerinin (response word) durumu aşağıdaki grafikte yer almaktadır:

Grafik 1: “Dil” Çağrışım Alanı Sıklık Grafiği

Yukarıdaki grafik incelendiğinde, Türkçe öğretmeniği 1. Sınıf öğrencilerinin “dil” kelimesi için ilk çağrışım kelimesi “kültür” olurken; 4. sınıf öğrencilerinin “Türkçe”yi en sık çağrışım kelimesi olarak seçmişlerdir.

Tablo 1: “Dil” Kelimesinin Çağrışım Kelimeleri Listesi

1. Sınıf		4. Sınıf	
çağrışım	sıklık	çağrışım	sıklık
kültür	17	Türkçe	6
iletişim	10	iletişim	5
konuşma	4	kültür	5
canlı	2	organ	5
insan	2	ağız	4
kelime	2	insan	3
millet	2	söz	3
sözcük	2	konuşma	2
anlaşılma	1	ana dil	1
anlaşmak	1	ana dili	1
dünya	1	dil öğretimi	1

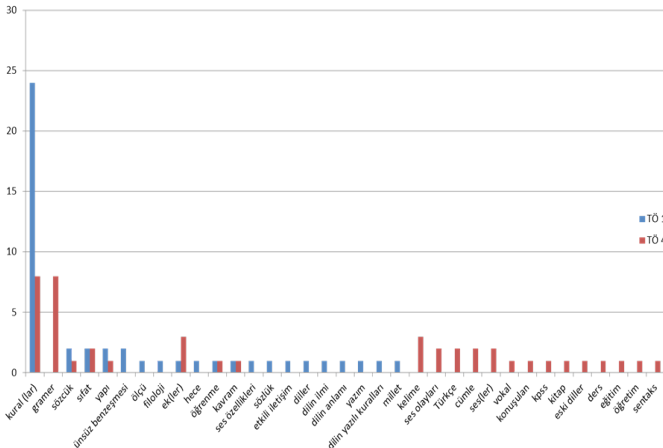
ırk	1	dilek	1
lügat	1	ek	1
ses	1	kapının dili	1
Türkçe	1	kelime	1
ülke	1	lehçe	1
Toplam	49	metin	1
		öğretmen	1
		öz	1
		tat alma duygusu	1
		toplum	1
		Toplam	46

Yukarıdaki tablo incelendiğinde, 1. Sınıf öğrencilerinin “dil” kelimesi için verdikleri ilk üç çağrışım kelimesinin “*kültür (17), iletişim (10), konuşma (4)*” toplam 31 tekrarına karşılık; 4. Sınıf öğrencileri 31 sayısına ulaşmak için 8 farklı çağrışım kelimesi “*Türkçe (6), iletişim (5), kültür (5), organ (5), insan (3), söz (3), konuşma (2), ana dil(i) (2)*” kelimelerini söylemiştir. Almış oldukları eğitim neticesinde “dil” kelimesinin çağrışım alanı genişlemiş ve Türkçe Öğretmenliği bilim alanının temel kelimeleri ile “dil” çağrışım alanı yeniden yapılandırılmıştır. 4. sınıf öğrencilerinin “ana dilleri” olan “Türkçe” kelimesini “dil” ile sık çağrışım yapar şekilde zihinlerinde yapılandırmış oldukları görülmektedir.

“Dil bilgisi” Çağrışım Alanı ile İlgili Bulgular

Öğrencilerin “dil bilgisi” uyarıcı kelimesine (stimulus word) verdikleri çağrışım kelimelerinin (response word) durumu aşağıdaki grafikte yer almaktadır:

Grafik 2: “Dil Bilgisi” Çağrışım Alanı Sıklık Grafiği

Yukarıdaki grafik incelendiğinde, Türkçe öğretmenliği 1. sınıf öğrencilerinin “dil bilgisi” kelimesi için ilk çağrışım kelimesi olarak “kural(lar)” kelimesini çağrışım olarak yazarken; 4. sınıf öğrencilerinin dil bilgisi kelimesinin eş anlamlısı olan “gramer” kelimesini en sık çağrışım kelimesi olarak seçtikleri görülmektedir. Çağrışım çeşit sayısı bakımından 4. sınıf öğrencileri daha fazla çeşit kelime yazmışlardır.

Tablo 2: “Dil Bilgisi” Çağrışım Alanı Sıklık Tablosu

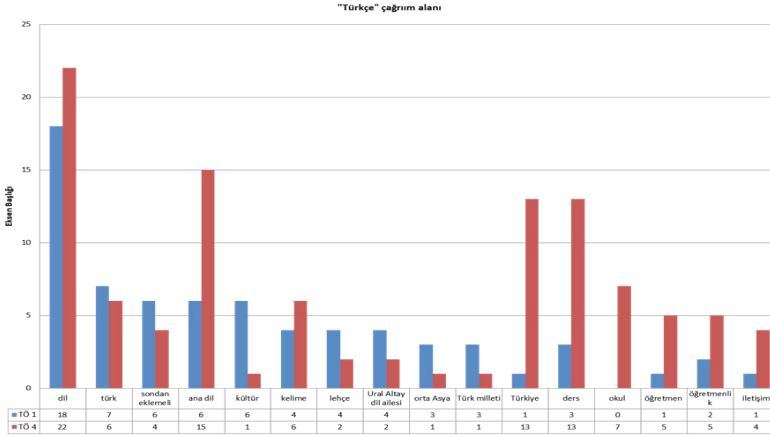
1.Sınıf		4. Sınıf	
çağrışım	sıklık	çağrışım	sıklık
kural	13	gramer	9
kurallar	12	kural	6
sıfat	2	kelime	3
sözcük	2	cümle	2
ünsüz benzeşmesi	2	ek	2
yapı	2	kurallar	2
dilin anlamı	1	ses olayları	2
dilin ilmi	1	sıfat	2
dilin yazılı kuralları	1	Türkçe	2
diller	1	ders	1
ekler	1	eğitim	1
etkili iletişim	1	ek kök	1
filoloji	1	eski diller	1
hece	1	kavram	1
kavram	1	kitap	1
millet	1	konusulan dil	1
öğrenme	1	kpss	1
ölçü	1	öğrenme	1
ses özellikleri	1	öğretim	1
sözlük	1	Selcen Hoca	1
yazım	1	sentaks	1
Toplam	48	ses	1
		sesler	1
		sözcük	1
		vokal	1
		yapı	1
		Toplam	47

Yukarıdaki tablo incelendiğinde, 1. sınıf öğrencilerinin “dil bilgisi” kelimesi için 25 tekrar ile “kural(lar)” kelimesini yazdıkları görülmektedir. 4. sınıf öğrencileri ise “kural(lar) kelimesi 8 tekrar ile çağrışım alanına girmiştir. Buradan da anlaşılmaktadır ki alınan 4 yıllık eğitim sonucunda artık dil bilgisi sadece kuralı çağrıştırmamaktadır. “Gramer (9), kural(lar) (8), kelime (3), cümle (2), ek (2), ses olayları (2) ile birlikte 4. Sınıf öğrencileri 6 farklı kelime sıklığı ile 1. sınıf öğrencilerinin kurallar 25 tekrar sayısına ulaşmışlardır. 4. sınıf öğrencilerinin çağrışım kelimelerine bakıldığında, dil bilgisi alt dalları ve eğitim öğretimde yer alması yönü ile çağrışım alanlarını yapılandırdıkları görülmektedir.

“Türkçe” Çağrışım Alanı ile İlgili Bulgular

Öğrencilerin “dil bilgisi” uyarıcı kelimesine (stimulus word) verdikleri çağrışım kelimelerinin (response word) durumu aşağıdaki grafikte yer almaktadır:

Grafik 3: “Türkçe” Çağrışım Alanı Sıklık Grafiği

Yukarıdaki grafik incelendiğinde, Türkçe öğretmenliği hem 1. Sınıf öğrencileri hem de 4. Sınıf öğrencileri “Türkçe” kelimesi için ilk çağrışım kelimesi olarak “dil” kelimesini temel çağrışım kelimesi olarak seçmişlerdir.

Tablo 3: “Türkçe” Çağrışım Alanı Sıklık Tablosu

1. Sınıf		4. Sınıf	
çağrışım	sıklık	çağrışım	sıklık
dil	6	dil	8
ana dil	5	Türkiye	7
Türk	4	ana dil	6
sondan eklemeli	3	Türk	3
Türk milleti	2	öz	2
Ural Altay dil ailesi	2	sözlük	2
ana dili	1	Altay dil ailesi	1
Anadolu	1	ana dili	1
anlaşma	1	ders	1
ben	1	ders kitabı	1
benlik	1	dil eğitimi	1
edebiyat	1	duruluk	1
ek kök	1	düşünce	1
en güzel dil	1	eklemeli dil	1
eski	1	ekmek parası	1
etkilenmişlik	1	filimsiler	1
geniş coğrafya	1	ırk	1
Göktürkçe	1	Kaşgarlı Mahmut	1
kitap	1	öğretmen	1
konuşma	1	öğretmenlik	1
konuşma dili	1	Türklük	1
kusursuzluk	1	ulusçuluk	1
kültür	1	Ural Altay dil ailesi	1
millet	1	uygarlık	1
milli	1	ülke	1
orta asya	1	üniversite	1
öz	1	Toplam	48
öz benliğimiz	1		
paragraf	1		
sevgi	1		
Türkiye	1		
yöre	1		
yüzyıllar	1		
Toplam	49		

Yukarıdaki tablo incelendiğinde, 1. sınıf öğrencilerinin “Türkçe” kelimesi için 6 tekrar ile “dil” kelimesini çağrışım olarak yazdığı görülürken, aynı şekilde 4. sınıf öğrencilerinin de “dil (8)” kelimesini ilk çağrışım olarak yazdıkları görülmektedir. Bu durumun “Türkçe” kelimesinin temel kelime olması ile ilgili olduğu düşünülebilir. “Türkçe” ile ilgili diğer çağrışım kelimelerine bakıldığında her iki grupta da “ana dil, Türk, Türklük ve Türkiye” kelimelerinin ortaklıkları göze çarpmaktadır.

Sonuç

Çiftçi (2009) kelime çağrışımlarında kelimenin temel veya kültür kelimesi olmasının çağrışımların benzerlikleri ve değişimlerini etkilediği konusuna değinir. Temel kelimeler zaman değişkeninde çağrışım açısından değişimi az yaşarken, kültür kelimeleri kolayca yeni çağrışımlar edinebilir. Öğrencinin 4 yıllık almış olduğu “dil, dil bilgisi, Türkçe ve dil eğitimi”ne yönelik dersler sonrası “dil ve dil bilgisinde” çağrışım kelimelerinde değişiklik görülürken, “Türkçe” kelimesi 1. sınıf ve 4. sınıf öğrencilerinde de sıklık bakımından ilk sıradaki çağrışım kelimesi olarak “dil” kendini korumayı başarmıştır. “Türkçe” kelimesi diğer çağrışım kelimelerinde de sıklık ve ortaklık bakımından benzerlikler göstermektedir. Zihnimizde temel kelime olarak yer verdiğimiz “Türkçe” 4 yıllık Türkçe Öğretmenliği eğitimi sonrası da yaklaşık aynı çağrışım alanına sahip olmuştur.

Kaynaklar

- ALTUNBAY, A. G. M. (2014). Yaratıcı ve Çağrışımsal Düşünmeyi Geliştirmesi Bakımından Türk Halk Bilmeceleri. *Journal of Türklük Bilimi Arastirmaları*, 19(35).
- COLMAN, A., M. (2001), *A Dictionary of Psychology*, Oxford University Pres, Oxford.
- CÜCELOĞLU, D. (1998), *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 8. Baskı.
- ÇİFTÇİ, S. (2009). “Kelime Çağrışımlarının Cinsiyet Değişkenine Göre Gösterdiği Temel Nitelikler Üzerine Bir Deneme”. *Turkish Studies*, 4, 3.
- DEMİRGÜNEŞ S. (2015). “The Effects Of Texts On Word Connotations / Vocabulary Metinlerin Sözcük Çağrışımlarına / Söz Varlığına Etkisi”. *International journal of languages' Educationand Teaching* ISSN: 2198 – 4999, Mannheim – GERMANY UDES 2015 p. 2473-2480
- EKİCİ, G., Kurt, H. (2014). “Öğretmen Adaylarının ‘AIDS’ Kavramı Konusundaki Bilişsel Yapıları: Bağımsız Kelime İlişkilendirme Testi Örneği”. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 183(183), 267-306.

- ER TUNA, Y. (2018). “Tarih Ve Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Atatürk İlkelerine İlişkin Bilişsel Yapılarının Kelime İlişkilendirme Testi Aracılığı ile Belirlenmesi”. *Turkish History Education Journal*, 7(1), 43-68.
- GÖÇER, A. (2009). “Türkçe Eğitiminde Öğrencilerin Söz Varlığını Geliştirme Etkinlikleri ve Sözlük Kullanımı”. *Turkish Studies*, 5(1), 1025-1055.
- GÜNDOĞAN, A., Gültekin, M. (2018). “İlkokul 3. Sınıf Öğrencilerinin Hayat Bilgisi Dersi “Okul Heyecanım” Temasındaki Kavramlara İlişkin Bilişsel Yapıları”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(65), 233-247.
- KARASAR, N. (2013). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- PİLANCI, H. (2014). “7-Yas Arasındaki Türk Çocuklarında Kelime Çağrışımını Etkileyen Sosyoekonomik Degiskenler”. *Bilig*, 68, 183.
- TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Al-(mak) FİİLİNİN SEMANTİK KARAKTERİSTİĞİ ÜZERİNE

Celal DEMİR*

Özet

“Al-(mak)” fiili, temel anlamı itibarıyla “... *bir şeyi elle veya başka bir araçla tutarak bulunduğu yerden ayırmak, kaldırmak*” (TDK, 2011) anlamına gelmektedir. Diğer anlamlarına bakıldığında hemen hepsinin “*ayırmak, elde etmek, bir yerden başka bir yere nakletmek*” olan somut bir eylemin farklı biçimleri olduğunu görmekteyiz. Ancak al-(mak) fiilinin “aşk” teması etrafında kazandığı soyut anlamlar *Türkçe Sözlük*’te ve diğer sözlüklerde açık seçik tespit edilmemiştir. Hâlbuki Batı Türkçesinde al-(mak) fiilinden türemiş “*algın*”, “*alık*”, “*alım*”, “*alımlı*”, “*aldır-*”, “*alın-*” gibi isim ve fiil gövdelerinin “aşk” teması etrafında soyut anlamlar kazandığını gösteren tanıklar bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: almak fiilinin soyut anlamları ve türevleri, aldır-(mak), alın-(mak), algın, alık.

ABOUT SEMANTICAL CHARACTERISTIC OF TURKISH VERB *Al-(mak)* (to take)

Abstract

According to its basic meaning, the verb “Al-(mak)” (to take) means “... *to lift, to separate something from where it is holding by hand or another tool*” (TDK (Turkish Language Association), 2011). Taking its other meanings into account, almost all of them are different forms of a concrete act which is “*to separate, to receive, to transfer from a place to another*”

* Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Böl. Öğr. Üyesi, cdemir@aku.edu.tr
(Faculty Member of Afyon Kocatepe University Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences Education).

place". However, the abstract meanings of the verb "Al-(mak)" (to take) that it gains within the theme "love" are not defined clearly in *Turkish Dictionary* and other dictionaries. Whereas, there are proofs showing that noun and verb stems such as "algın (in love)", "alık (simpleton)", "alım (appeal)", "alımlı (appealing)", "aldır- (to care)", "alın- (to resent)" derived from the verb "Al-(mak)" (to take) in West Turkish gain abstract meanings within the theme "love".

Keywords: abstract meanings and derivations of the verb *al-mak* (to take), *aldır-(mak)* (to care), *alın-(mak)* (to resent), *algın* (in love), *alık* (simpleton).

Al- eylemi, somut ve soyut özellikleriyle dilimizdeki çok anlamlı kelimelerden biridir. Bu anlamların çoğu sözlüklerde tespit edilmiştir. *Türkçe Sözlük*'te (TDK, 2005) 33 anlamı, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te (Ayverdi, 2010) 60 anlamı, *Okyanus*'ta (Tuğlacı, 1971) 36 anlamı, *Büyük Türkçe Sözlük*'te (Doğan, 2014) 34 anlam, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*'nde (Tietze, 2002) 10 anlamı tespit edilmiştir. Diğer kelimelerle oluşturduğu birleşik yapıların karşıladığı anlamlar da sayıldığında bu sayı daha da çoğalmaktadır.

"Al-(mak)" fiili, temel anlamı itibarıyla "... *bir şeyi elle veya başka bir araçla tutarak bulunduğu yerden ayırmak, kaldırmak*" (TDK, 2005) anlamına gelmektedir. Tüm anlamlarına genel olarak bakıldığında hemen hepsinin "*bir şeyi bulunduğu yerden ayırmak, elde etmek, bir yerden başka bir yere nakletmek*" biçiminde somut bir eylemin farklı biçimleri olduğunu görebiliriz.

Bunların dışında, *al-* fiil kökünden türemiş "*algın*", "*alık*", "*alım*", "*alımlı*", "*alın-*" ve "*aldır-*" gibi isim ve fiil gövdelerinin "aşk" teması etrafında kazandığı özel bir anlam ailesi daha var ki bu soyut anlamlar *Türkçe Sözlük*'te ve diğer sözlüklerde açık seçik tespit edilmemiştir. Hâlbuki *al-* fiilinin Eski Anadolu Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde "*bir şeye maruz kalmak, bir şeyin etkisinde kalmak, bir şeyden dolayı çarpılmak, bir şeye tutulmak*" anlamlarını da karşıladığını gösteren tanıklar bulunmaktadır.

(I)

"Söylerim söylerim sözümden almaz

Nideyim cahildir hâlimden bilmez" (Karacaoğlan, XVII. Yüzyıl)

(II)

"Senden aldım bu feryadı

Bu imiş dünyanın tadı

Anılmazdı Veysel adı

O sana âşık olmasa” (Âşık Veysel, Dostlar Beni Hatırlasın)

(III)

“*Sıva evleri, akarsuları ve bol yeşiliyle burası beni çabuk aldı.*” (S. Ayverdi, 1941)

Bu sözlerde *al-* fiili olumlu ve olumsuz şekliyle “*tesirinde kalmak, etkilenmek*” anlamında kullanılmıştır.

Türkçede, bir kelimenin temel anlamı ile diğer anlamları, aynı kavram alanı içerisinde bir anlam ailesi oluşturabilir. Bu anlamların her biri, kelimenin temel anlamıyla ilişkilendirilir. Bunun gibi aynı kökten türeyen kelimeler de (müştaklar) bir kelime ailesi oluşturabilir. Esas olan, bir kelimenin yeni anlamları karşılama (anlam genişlemesi) ve kendisinden yeni kelimelerin türetilmesinde (türetme) asıl anlamın (temel anlamının) kaybedilmemiş olmasıdır.

Bu durum, Türkçede kavramları karşılama mantığının nasıl işlediğini de göstermektedir.

Bu gövdelerden biri “**algın**” (algın < al-GIn) kelimesidir. *al-* fiilinden **-Gın** ekiyle türetilmiş olan bu isim, *Türkçe Sözlük*’te şöyle açıklanmıştır:

Algın: “1. *sıfat, (halk ağzında) Ciltz, zayıf, hastalıklı. 2. sıfat, (halk ağzında) Birine gönül vermiş, tutkun, vurgun.*” (TDK, 2011).

Buradaki her iki anlamın da *al-* fiilinin kök anlamı olan “*etkilenmek, maruz kalmak*” anlamından mülhem olduğunu (ilişkilendirildiğini) görüyoruz.

Türkçedeki çok anlamlı kelimelerin “**leksik**” özelliklerine bakıldığında bu anlamların daima merkezden muhite (yakından uzağa), somuttan soyuta ve sebepten sonuca doğru çoğaldığını yahut genişlediğini görmekteyiz. Örneğin **el, kol, ayak, baş, göz** gibi organ adlarının hemen hepsi çok anlamlıdır ve bu anlamlardan birincisi (temel/gerçek anlam) organın kendisini ifade eder (açıklar). Bu durum, Türkçede kavramları karşılama mantığının tipik örneklerindedir: **Algın** kelimesiyle karşıladığımız iki anlamı bu çerçevede değerlendirmek gerekir: *Türkçe Sözlük*’te tespit edilen “*zayıf, ciltz, hastalıklı*” olmak ile “*birine gönül vermiş, tutkun, vurgun*” olmak arasında sebep-sonuç ilişkisi vardır; “*birine gönül vermiş, tutkun, vurgun*” olma hâli, sebep ifade etmektedir; sözlükte birincil anlam olarak (temel anlamı) verilmelidir. “*Zayıf, ciltz, hastalıklı*” olma hâli ise sonuç ifade ettiğinden ikincil anlam olarak verilmelidir. Çünkü sebep-sonuç ilişkisinde “**sonuç**” hiçbir zaman sebepten önce tezahür edemez.

Türk insanı “âşık olmak” ile “ince hastalıklara tutulmak; verem olmak, benzi sararıp solmak” arasında garip bir ilgi kurmuştur. Bu düşünce, kültürümüze zengin bir malzeme bırakmıştır. Bu malzemenin, geçmişten günümüze pek çok edebî eserde hüsnütalil yoluyla işlenmiş olduğunu görüyoruz. “**Aşk**” faktörü, bu eserlerde olumlu-olumsuz pek çok hâl veya eyleme sebep gösterilmiştir. **Algın** kelimesinin, hem birincil hem de ikincil anlamını bu bağlamda değerlendirmek gerekir.

(IV)

“Ürgüp'ten de çıktığımı görmüşler
Kır atımın sekisinden bilmişler
Beni öldürmeye karar vermişler
Cemal'im Cemal'im **algın** Cemal'im
Al kanlar içinde kaldın Cemal'im.” (Anonim)

Bu Ürgüp türküsünde, “**al-(mak)**” fiilinden türemiş olan “**algın**” kelimesi, birincil anlamıyla (**sevdaya tutulmuş kişi, tutkun**) kullanılmıştır. Türküye konu olan Cemal; hastalıklı, cılız veya sararmış benizli olduğu için değil, birine “algın/tutkun” olduğu için pusu kurulup öldürülmüştür. Yani Cemal'in öldürülmesi üzerine yakılan bu ağıtta onun **algın**; yani sevdalı, tutkun olması ölümüne sebep gösterilmiştir.

Türk insanı, aşkın **platonik** olanını masum bir hâl olarak değerlendirir ve daima sevden yanadır. Bu tür sevdaların işlendiği eserlerde betimlenen âşık tipi, mutlaka bir bedel ödedikten sonra vuslata erer. Ama eser aşkın başlaması (al-) ile vuslat arasında teşekkül eder. Bu nedenle anlatıcı, daima vuslattan değil hicrandan yanadır. Çünkü vuslat aşkın ölümüdür (Âşık vuslatı arzu etmiyorsa bu eseri “tasavvuf vadisi”nde değerlendirmek gerekir.).

Gönlünü kaptıran kişi (algın/âşık) “kara sevda”ya tutulmuştur; eli işe varmaz, sevdiğinden başkasını ve başka hiçbir şeyi düşünemez olur. Derin düşüncelere dalar, yemekten içmekten kesilir ve sonunda ince hastalıklara tutulur: Verem olur; gül benzi solar / **algın** olur.

Şu hâlde, **algın** kelimesinin birincil anlamı âşık olmaktır (sebeb); ikincil anlamı ise benzi solmaktır (sonuç).

19. yüzyıl saz şairlerinden Âşık Dertli de “**algın / algun**” kelimesini “**kendini kaybetmiş kişi, meczup**” anlamında kullanmıştır:

(V)

“Bakmazlar Dertli'ye **algundur** deyu
Hakikat bahrine dalgundur deyu
Bir saçı leylîye mecnundur deyu
Yazmışlar deftere divâne benî” (Dertli, *Tarama Sözlüğü*, C. I, s. 100)

Yine *al-* fiilinden türemi olan *aldır-* (aldır- < al-Dİr-) fiili de bizi *al-* fiilinin aşk kavramı etrafında genişleyen ilk anlamına (*bir şeyin etkisinde kalmak, bir şeye maruz kalmak, çarpılmak, aşka tutulmak*) götürmektedir.

Aldır- fiilinin *Türkçe Sözlük*'te altı anlamı tespit edilmiştir. Ancak burada fiilin "*alma işini başkasına yaptırmak*" biçiminde gerçekleşen anlamları açıklanmıştır. Duygusal olarak (soyut) "*birini etki altında bırakmak, bir şeye maruz bırakmak*" anlamına gelen ettirgen (faktitif) şekli tespit edilmemiştir. *Büyük Türkçe Sözlük*'te (Doğan, 2014) bu anlam "*kaptırmak*" biçiminde tespit edilmiş ve Nedim'den bir tanık getirilmiştir:

*“Sen ne câmin mestisin âyâ kimin hayrânısın
Kendin aldırдың gönül n’oldun ne hâl olmuş sana”* (18.yy)

(VI)

*“Söğüdün çarşısına
Gün doğar karşısına
Ah, insan böyle yapar mı
Kapı bir komşusuna
El oğlu, **aldırдың** beni
Gül iken soldurdun beni”* (Anonim, Söğüt türküsü)

Bu türküyü yakan (ilk söyleyen) kişi (muhtemelen bayan); karşı evde veya yan taraftaki evde oturan gence (kapı bir komşuya) âşık olmuştur. *Al-* fiilinin bu cümledeki semantiğine göre açıklamayı şöyle yapmak gerekir: Bu türküyü söyleyen kişi, yakın komşusu olan gençten almıştır. Yani onun etkisine / cazibesine maruz kalmış ve ona âşık olmuştur. "**almak**" eylemine (almaya) maruz bırakılmıştır. Alma eyleminin asıl müsebbibi kapı bir komşusu olan eloğludur. Komşu, hâl ve davranışlarıyla karşı tarafın etkilenmesine (almasına) sebep veya ortam oluşturmuş, karşı tarafı alma işine, aşka maruz bırakmıştır. "*Aldırдың beni*" sözüyle "*Cazibene maruz bıraktın*" demek istemiştir. "*Gül iken soldurdun beni*" sözüyle de **algın** olma hâline (benzinin solmasına) gönderme yapılmıştır.

Batı Türkçesinde, "+e maruz kalmak, görünce çarpılmak, etkilenmek" anlamlarını ifade etmek için *al-* fiilinin dönüşlü biçimi (*alınmak* < al-(I)n-) de kullanılmıştır. Ancak fiil, +*A alınmak* biçimiyle daima yönelme hâlindeki adlara bağlanmıştır. Bu tanıklar, *al-* fiilinin bu kategoride "bir şey+e maruz kalmak, +e kapılmak, +e kendini kaptırmak" anlamına tahsis edildiğini göstermektedir.

(IV)

Alın- fiilinin bu anlamı, Türkiye Türkçesinin bir sözlüğünde tespit edilmiş ancak tanık getirilmemiştir:

“**Alınmak**: *eski* (Gönül için) Kapılmak.” (*Misalli Türkçe Sözlük*, 2010)

(VII)

Bu anlama, *Tarama Sözlüğü*'nde Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden tanık getirilmiştir:

“**Alınmak**: Meclûb olmak, tutulmak, kapılmak.” (*Tarama Sözlüğü*, s. 104)

“*Al yanağın alına al edeli alındı dîl
O sebeptendir ki nem dâim gözümünden cûş ider*” (Cem Sultan, *Tarama Sözlüğü*, s. 104)

“*Olduk nereye vardık ise aşka giriftâr
Alındı gönül bir sanem i-mâh-likâyê*” (Bağdatlı Ruhi, *Tarama Sözlüğü*, s. 104)

“*Nazar-ı pâk ile bakınca aña
Ol peri çehreye alındı gedâ*” (Taşlıcalı Yahya, *Tarama Sözlüğü*, s. 104)

“*Alındı aşkıña dil, kaldı fikr-i bîhasıl
Sipahi gibi ki timarını ederler has*” (Bâkî, *Tarama Sözlüğü*, s. 104)

(VIII)

“*Alına da deli gönül alına
Ciğerciğim aşk okuna deline*” (Karacaoğlan)

Al- fiilinden türemiş olan **alılık** (alılık < al-İk) kelimesinin anlamları da **algın** kelimesinde olduğu gibi, bizi *al-* fiilinin **aşk** teması kavramı etrafında kazandığı anlama (**bir şeye maruz kalmak**, **bir şeyin etkisinde kalmak**, **çarpılmak**, **yıldırım aşkına tutulmak**) götürüyor: “**alılık**: Sersem olan, budala, ebleh.” (*Türkçe Sözlük*, 2011)

“**alılık**: (“almak”tan) Çalılık, meczup, budala.” (*Kamus-ı Türkî*)

Kamus-ı Türkî'de alılık olma hâlinin hem sebebini hem de sonucunu verecek şekilde açıklama yapılmıştır. Çünkü “**alılık**” olmak da bir hâldir ve “**algın**” olma hâli gibi “**aşka maruz kalma**”nın sonucudur.

Bu sonucun sebeple olan ilgisi, sosyal hafızadan zamanla silinmiş ve alılık olmanın *al-* fiili ile anlam bağı kopmuş olabilir. Bu nedenle sözlük yazarı,

kelimenin “**almak**”tan (âşık olmaktan) kaynaklandığını belirtmek için *al-* fiiline (kelimenin köküne) gönderme yapmıştır.

Yine *al-* fiilinden gelen “alım” kelimesi de bizi fiil kökünün birincil anlamına götürüyor:

“**Alım**: Çekicilik, alımlılık, çekim, sempati.” (*Okyanus*, 1971)

“**Alımlı**: Göz alıcı, sempatik, cazip.” (*Okyanus*, 1971)

Al- fiilinden türetilmiş *alkın-* fiili de bizi *al-* fiilinin “maruz kalma” anlamına götürüyor.

“**alkınmak**: Mahvolmak, bitmek, tükenmek.” (*Divanü Lügat-it-Türk*)

Âşık olmak (almak / almak, maruz kalmak) eylemi, iki taraflı (karşılıklı) olarak da gerçekleşebilir. Bu durumda *al-* fiilinin **alışmak** (alış- < al-(I)ş-) biçimindeki işteş şekli değil, “**alıp verişmek / alıp virişmek**” biçiminde *ver-* fiilleriyle oluşturduğu birleşik yapı kullanılmıştır.

“**Alıp verişme**: Sevgi alış verişi, mu‘aşaka.” (*Tarama Sözlüğü*, C.I, s. 104)

(IX)

“Göz uciyle **alıp alıp verişme**

Arada tercüman idi girişme” (*Veyse ve Ramin*, TS, 104)

SONUÇ

Al- fiilinin Eski Anadolu Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde yüzden fazla anlamı tespit edilmiştir. Ancak “aşk” teması etrafında kazandığı soyut anlamlar tespit edilmemiştir. Hem *al-* fiili hem de bu fiilden türemiş olan isim ve fiil gövdeleri, bu kelimenin Batı Türkçesinde +e maruz kalmak, +i maruz bırakmak biçiminde soyut anlamlar kazandığını göstermektedir.

Kaynaklar

AYVERDİ, İ.: *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*: İstanbul 2010, Kubbealtı Yayınları.

AYVERDİ, S.: *Ateş Ağacı*: İstanbul 1941.

DOĞAN, D. M.: *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*: Ankara 2014, Yazar Yayınları.

Şemseddin Sami: *Kamus-ı Türkî*: Hazırlayan: Paşa Yavuzarslan, Ankara 2015, Türk Dil Kurumu Yayınları.

TÜRK DİL KURUMU, *Tarama Sözlüğü*, C.I (3. Baskı), Ankara 1995, Türk Dil Kurumu Yayınları.

TÜRK DİL KURUMU, *Türkçe Sözlük*, Ankara 2005, Türk Dil Kurumu Yayınları.

TIETZE, A.: *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, C. I: İstanbul-Wien 2002, 135-136 s., Simurg Kitapçılık, Yayıncılık ve Dağıtım.

TUĞLACI, P.: *Okyanus 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük*: İstanbul 1971, Pars Yayınları.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ÜNLEM EDATLARI VE BUNLARIN SINIFLANDIRMASI

Ahmet Turan DOĞAN*

Özet

Ünlem edatları, insanın duygularını, seslenmelerini, doğadaki sesleri taklit etmelerini içeren göstergelerden oluşan geniş bir sözcük türü grubudur. Bunların yanında, sözlüksel biçim birimler de cümledeki kullanımlarına göre ünlem edatı olur. Bu kadar geniş bir grubu içeren ünlem edatlarının kesin bir sınırını çizmek elbette zordur. Ancak, bunun için çeşitli ölçütlerden yararlanılabilir. Öncelikle ünlem edatlarının temelde hangi kökten gelen göstergelerden oluştuklarını ortaya koymak gereklidir. Daha sonra bunların yapısal ve anlamsal özelliklerini belirlemek, son olarak ise bu belirlemeye göre bir sınıflandırmaya gitmek gereklidir.

Ünlem edatlarının hangi kökten geldiklerinden kasıt, onların hangi dile ait olduklarının belirlenmesi değildir. Bilindiği üzere ünlem edatları, temelde insanların çeşitli duygularını, seslenmelerini aktarmak için kullandığı göstergelerdir. Bunun için de dilin bir sistem çerçevesinde zamanla oluşturduğu göstergelerden farklı göstergeler kullanılır. Bunlar boğumsuz seslerden oluşmaktadır. Aynı zamanda da insanlığın ortak duygularını yansıtırlar. Her millette ve toplumda bulunur fakat diller arası ses ve duyuş farklılıklarından dolayı farklı biçimlerde çıkarılır ve yazılırlar. Doğa taklidi çeşitli sesler de böyledir.

Boğumsuz seslerden oluşan ünlem edatları, insanlığın duygularını ve seslenmelerini ifade etmek için başvurduğu ilk göstergelerdir. Bir tür refleks niteliğinde olan doğal ifadelerdir. Boğumsuz seslerden oluşmaları dolayısıyla çoğu zaman bir dil içerisinde bile standart yazımları yoktur. Köken bakımından ikinci grubu oluşturan ünlem edatları ise isim veya fiillerin çeşitli duygu ve seslenmeleri yüklenip ünlem edatı olarak kullanılmalarından oluşmuştur.

---

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi, ahmetturannodan@gmail.com

Bunlar ise boğumlu seslerden oluşurlar. Bunlar, dilin zaman içerisinde oluşturduğu çeşitli sözlüksel biçim birimlerden seçildikleri için doğal refleks niteliği taşımazlar. Ayrıca, bunların kesin sayısını belirlemek de zordur.

Yukarıdaki bilgilere göre Türkiye Türkçesinde kullanılan ünlem edatlarının bir tasnifini yapmak gerekmektedir. Bu çalışmada da ünlem edatlarının bir tasnifi yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türkçe, dil bilgisi, sözcük türleri, ünlem edatı, sınıflandırma.

Interjections in Turkish and Their Classification

Abstract

Interjections are a large word class group, showing a person's emotions, calls, and onomatopoeias. Also, lexical morphemes turn into interjection according to their usage in the sentence. It is actually difficult to classify interjections consisting of such a large group. However, various criteria can be used for this. First of all, it is necessary to reveal origin signs from which interjections come. Then, it is necessary to determine their structural and semantic properties. Finally, a classification is required according to this determination.

In this study, the origin of the interjection does not mean which language they belong to. As it is known, interjections are basically signs that people use to convey their various emotions and calls. For this, signs that are different from the signs which the language creates with a system over time are used. These different signs are made up of inarticulate sounds. At the same time, they reflect the common emotions of humanity. It is found in every nation and society, but they are pronounced and written in different ways due to differences in sound and hearing between languages. Onomatopoeias are like this.

The interjections made up of inarticulate sounds are the first signs that humanity uses to express their emotions and calls. They are natural expressions that are a kind of reflex. They do not even have standard writing in a language mostly since they are made up of inarticulate sounds. The interjections forming the second group in terms of origin emerge as a result of using them as interjections conveying various emotions and calls of nouns or verbs. These are made up of articulated sounds. These are not natural reflexes, as they are derived from various lexical morphemes that have been formed over time. In addition, it is difficult to determine their exact number.

In the light of the facts mentioned above, it is necessary to make a classification of the interjections used in Turkish. In this study, a classification of interjections has been tried to be made.

Keywords: Turkish, grammar, word classes, interjection, classification.

Giriş

Ünlem edatları, his ve heyecanları, sevinç, keder, ıstırap, nefret, hayıflanma, coşkunluk vs. gibi ruh hâllerini; tabiat seslerini, seslenmeleri; tasdik, ret, sorma, gösterme gibi beyan şekillerini ifade eden edatlardır (Ergin, 2009: 349). Görüldüğü üzere, ünlem edatları dilin ifade dünyasında geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu geniş alanın içerisinde de hâliyle çeşitli alt başlıklar yer almaktadır. Bunlar, ünlem edatlarının dildeki köken, yapı, anlam ve kullanımlarına göre belirlenmiş başlıklardır. Bu konuda Ergin, ünlem edatlarını *ünlemler*, *seslenme edatları*, *sorma edatları*, *gösterme edatları*, *cevap edatları* olmak üzere beş başlıkta ele almıştır (2009: 349). Deny, *çağrılı ünlemler* ve *dokunaklı ünlemler* olmak üzere iki türlü ünlem olduğunu belirtir (2012: 630). Ediskun, *asıl ünlemler*, *ünlem olarak kullanılan kimi isimler*, *sıfatlar ile fiillerin emir kipleri* ve *yansımalar* şeklinde ünlemleri üçe ayırır (2010: 322). Türk dilinde edatlar üzerine kapsamlı bir çalışma yapan Hacıeminoğlu, doğrudan bir sınıflandırmaya gitmese de ünlem edatlarının köken ve yapı bakımından ya tabiat seslerini taklit suretiyle ya da hislerin yorumlanarak ses şeklinde terennümü neticesinde meydana geldiğini belirtir ve bunlara anlamlı dil birliklerinin de kalıplaşmak suretiyle katıldığını bildirir (2015: 293). Atabay vd. ünlemleri *Türkçede kullanılan ünlemler* ve *ünlem olarak kullanılan öteki sözcükler* olmak üzere iki başlıkta ele almıştır (1983: 185). Akalın, ünlem edatlarını terim, tanım; kelime türü; tasnif; ünlem olan kelimeler; söz dizimiyle ilgili sorular bakımından değerlendirmiş ve bunlarla ilgili pek çok sorunun cevaplanması gerektiğini belirtmiştir (2011: 588-603). Zülfikar ise ünlemlerin kapsamıyla ilgili bir değerlendirme yaparak ünlemler ile ses yansımaları kelimelerin ayrı tutulması gerektiğine dikkat çekmiştir (2011: 604-607). Bilgegil, ünlemleri *yapılarına göre* ve *anlamlarına göre* olmak üzere iki temel gruba ayırmış ve bunları da kendi içinde şöyle sınıflandırmıştır: 1. Yapılarına göre ünlemler: 1. Doğrudan doğruya ünlem olan kelimeler, 2. Ünlem yerinde kullanılan sözler: a. Basit kelimeler, b. Birleşik kelimeler ve kelime grupları, 3. Taklidi sesler; 2. Anlamlarına göre ünlemler: 1. Çağırma ünlemleri, 2. Duygu ifade eden ünlemler, 3. Diğer ünlemler (2009: 224). Korkmaz, *kökenleri bakımından ünlemler*, *ses ve kelime yapısı bakımından ünlemler*, *nitelik ve görevleri bakımından ünlemler* olmak üzere ünlemleri üç temel

başlıkta ele alır. Son başlıkta ise ünlemlerin nitelik ve görevlerine göre birçok alt başlık belirler (2003: 1145). Son olarak ise Delice, ünlemleri *duygu ifadesi olan ünlemler, seslenme ünlemleri, yansıma ünlemleri, onama/onamama ünlemleri* olarak sınıflandırmıştır (2014: 173-191). Buraya kadar aktarılan çalışmalarda ünlem edatlarının köken, yapı ve anlam özellikleri bakımından değerlendirmelerinin yapıldığı görülmektedir. En fazla değerlendirmenin ise ünlem edatlarının ifade özellikleri üzerinde olduğu açıktır. Bu durum da çeşitli çalışmalarda ünlem edatlarının anlam, nitelik, görev gibi özellikleri olarak ele alınmıştır. Bir de dil bilgisi çalışmalarında karşılaşılan *ünlem olarak kullanılan sözcükler, ünlem gibi kullanılan sözcükler, ünlem yerinde kullanılan sözler* değerlendirmeleri vardır. Bunların da dilbilimsel ölçütlerle tekrardan ele alınması gerekmektedir.

1. Değerlendirme

Bu bölümde Türkçedeki ünlem edatlarının köken, yapı ve anlam (ifade) özellikleri açısından değerlendirmesi yapılarak bir sınıflandırması oluşturulacaktır.

1.1. Ünlem Edatlarının Köken Bakımından Değerlendirmesi

Sözcük türleri değerlendirmelerinde köken dendiğinde öncelikle bir sözcüğün hangi dile ait olduğu akıllara gelir. Ünlem edatları dışındaki tüm sözcük türleri için bu durum geçerlidir. Çünkü, ünlem edatları dışındaki sözcükler zaman içerisinde bir dilin kendi kuralları çerçevesinde oluşturulmuş biçim birimlerdir. Ünlem edatlarının ise bu konuda diğer sözcük türlerinden farklı bir özelliği vardır. Bu farklılığı da çeşitli araştırmacılar tarafından *asıl ünlemler, doğrudan doğruya ünlem olan kelimeler* biçimlerinde adlandırılan ünlem edatları oluşturmaktadır. Bunlar, boğumsuz seslerden oluşan ünlemler olarak da değerlendirilir (Delice, 2014: 172). *Aaa, Ah, ay, ooo, oh, of, tüh, vah, uf* vb. ünlemler bu gruptadır. Söz içinde ünlem olarak da kullanılabilen *yaşasın, yazık, arkadaşlar, birader, delikanlı, efendi, dikkat* gibi sözcükler bunlardan farklıdır. Bunlar da boğumlu seslerden oluşan ünlemler olarak değerlendirilmektedir (Delice, 2014: 172).

Ünlem edatlarının köken değerlendirmesini yapan Korkmaz, Türkçede kullanılan ünlemlerin büyük çoğunlukla Türkçe olduğunu belirtir. Bunların yanında Türkçeye Arapça, Farsça veya İtalyanca gibi bazı yabancı dillerden giren az sayıda ünlem bulunduğunu, ayrıca Türkçeye girdikten sonra ünlem sınıfında yer alan birtakım alıntı kelimeler olduğunu da bildirir (2003: 1146). Vural ve Böler de Türkçedeki ünlemlerin köken olarak çoğunlukla Türkçe olduğunu belirtir (2014: 261). Bu araştırmacıların dışında ünlemlerin kökeniyle ilgili pek bir değerlendirme yapılmamıştır.

İnsanların çeşitli duygu ve seslenmelerini ifade etmek için kullanılan ve doğada var olan çeşitli sesleri içeren ünlem edatlarının herhangi bir dile ait olması söz konusu değildir. Boğumsuz ünlem edatlarının herhangi bir dile aidiyetleri olmadığı için bunlarda köken değerlendirmesini dillere göre yapmak da gereksizdir. Bunlar, insanlığın ortak duygularının çeşitli ses düzeylerinde dışa vurulmuş biçimleri ve dünyanın her yerinde az çok aynı olan doğa seslerinin göstergeleridir. Bunlar, dilde kuralları belirlenmiş boğumlu seslerden farklı olmaları sebebiyle saymaca kabul edildiklerinden boğumsuz seslerden oluşan diziler olarak nitelendirilirler. Bu sebeple de boğumlu ses dizilerinden oluşan diğer sözcük türlerinden farklı olarak yazıya aktarılmasında çoğu zaman bir standart yoktur. Dünyanın çeşitli dillerinde bu türden ünlem edatlarının söz konusu dilin ses sistemine uydurularak yazıya geçirilmiş biçimlerine rastlamak mümkündür. Türkçede *of* biçiminde yazıya geçirilen bir ünlem edatının İngilizcede *ugh / ouch* biçimlerinde, Türkçede *vay* biçiminde yazıya geçirilen ünlem edatının İngilizcede *wow* biçiminde yazı aktarıldığı görülür. Bunun yanında diller arasında aynı yazım biçimlerine sahip ünlem edatları da vardır. Türkçede *ah* biçiminde yazıya geçirilen ünlem edatının İngilizcede de *ah* biçiminde, Türkçede *hey* biçiminde yazıya geçirilen ünlem edatının İngilizcede de *hey* biçiminde yazıya geçirildiği görülür. Burada şunu da göz önünde bulundurmak gerekir ki bir ünlem edatı birden çok duygunun karşılığı olarak da kullanılabilir. Dolayısıyla diller arasında aynıymış gibi görünen ünlem edatlarının farklı duyguların dışa vurumunda kullanılması da söz konusu olabilir. Sonuç olarak Türkçedeki doğal bir ünlem edatı diğer sözcük türlerinde olduğu gibi köken bakımından Türkçe değil olsa olsa söyleyiş bakımından Türkçe olabilir.

Köken bakımından herhangi bir dile ait olma özelliği bulunmayan ancak insanlığın ortak mirası olan insan kaynaklı doğal ünlem edatlarının milletlerden milletlere farklı yazıya geçirilme özellikleri olduğu gibi doğal ünlem edatlarının bir parçası olan doğa ve hayvan seslerinin de böyle bir özelliği vardır. Dünyanın her yerinde aşağı yukarı aynı sesi çıkaran hayvanların seslerinin farklı toplumlarda farklı biçimlerde söylenip yazıya geçirildikleri görülür. Türkçede köpek sesi *hav* biçiminde yazıya geçirilirken İngilizcede *woof* biçiminde, Türkçede ördek sesi *vak vak* biçiminde yazıya geçirilen İngilizcede *quack* biçiminde, Türkçede horoz sesi *ü ürü ü* biçiminde yazıya geçirilirken İngilizcede *cock-adoodle-do* olarak yazıya geçirilir. Toplumlar arasındaki bu farklı yazıya geçirme biçimi diğer yansıma sözcükler için de geçerlidir.

Doğal ünlem edatlarıyla dildeki herhangi bir biçim birimin ünlem edatı olarak kullanılmasının ayrımı yapı bahsinde de ele alınmıştır¹. Aslında bu durum yapı bahsinin dışındadır. Çünkü, yapı denince bir sözcüğün şekli durumu akla gelmektedir. Hâlbuki yukarıda bahsedildiği üzere doğal ünlemlerin farklılıkları şekli durumlarından kaynaklanmaz. Bu sebeple de ünlem edatlarının bu özelliği yapı bahsinin doğrudan bir konusu değildir.

Türkçedeki *aaa, ah, ay, ey, hey, ooo, of, oh, tüh, vah, uf* gibi duygu ve/veya seslenme ifade eden ve *pat, çat, tıkr, hav, me, miyav* gibi doğa sesleri olan boğumsuz ses dizisinden oluşan ünlem edatlarını köken bakımından Türkçeye ait kabul etmek doğru olmayacağı için ünlem edatlarını öncelikle geldikleri kök bakımından *doğal ünlem edatları* ve *doğal olmayan ünlem edatları* olmak üzere ikiye ayırmak gerekir. Dildeki herhangi sözlüksel anlamlı bir biçim birim doğal olmayan ünlem edatı olarak da kullanılabilmesi için bunların sayıca sınırını çizmek mümkün olmayacaktır. Bu sebeple söz konusu ünlem edatlarının en bilindiklerini Türkçe, yabancı veya karışık olarak ikincil bir köken değerlendirmesiyle ele almak gerekecektir. Burada çeşitli araştırmalarda yapılan ünlem gibi kullanılan isimler, sıfatlar değerlendirmesine de değinmek gerekir. Dilbilim ölçütlerine göre dildeki sözcük düzeyindeki bir biçim birim söz diziminde sözcük türlerinden biri olarak kullanılır. Yani söz dizimindeki kullanımına göre bir sözcük birden çok türde kullanılamaz. Bu sebeple, ünlem edatı gibi kullanılan isimler, sıfatlar, fiiller değerlendirme adlandırma bakımından eksiktir. Dilde ... gibi kullanılmak değil, ... olarak kullanılmak esastır. Dolayısıyla, doğal olmayan ünlem edatları, dildeki herhangi bir sözcüğün sözlüksel anlamından boşanıp dil bilgisel anlamda kullanılmasıyla oluşturulmuş ünlem edatlarıdır. Artık onların isim, sıfat veya fiilliklerinden söz etmek mümkün değildir.

1.2. Yapı ve Kullanım Bakımından Ünlem Edatları

Türkçede ünlem edatlarının yapı konusunun genellikle asıl ünlemler ve ünlem olan başka kelimeler etrafında döndüğü görülür. Bu konuda Banguoğlu, ünlemlerin yapısını *asıl ünlemler* ve *ünlem olan başka kelimeler* olmak üzere iki başlıkta ele almıştır. Asıl ünlemleri ise kullanılışları bakımından *duyuş ünlemleri* ve *soruşturma ünlemleri* olarak ikiye ayırmıştır. İkinci gruptaki *ünlem olan başka kelimeler* bahsinde ise hangi sözcük türlerinin Türkçede ünlem olarak kullanıldığına ve bu sözcük türlerinin yapısal özelliklerine yer vermiştir. Yansılama ise ayrı bir başlıkta yapısal olarak değerlendirmiştir (2004: 397-406). Bilgegil de yapılarına göre ünlemler başlığını *doğrudan doğruya ünlem olan kelimeler, ünlem yerinde kullanılan sözler* ve *taklidi sesler*

¹ Bk. Bilgegil, 2009: 224; Banguoğlu, 2004: 397.

olmak üzere üçe ayırmıştır. Bunlardan ikinci grubu da basit ve birleşik olma özelliklerine göre değerlendirmiştir (2009: 224). Korkmaz ise ünlemlerin yapı bahsine bazı araştırmacılardan farklı yaklaşmıştır. Çalışmasındaki *ses ve kelime yapısı bakımından ünlemler* başlığı altında Türkçedeki ünlem edatlarını sahip oldukları ses ve kelime yapısı özellikleri bakımından değerlendirmiştir (2003: 1147). Böylece, Türkçe çalışmalarında ünlem edatlarının yapı bakımından iki farklı biçimde ele alındığı görülür.

Dil bilgisi çalışmalarında “yapı” terimiyle neyin kastedildiği açıktır. Yapı, “*Belli bir dilin bölümlerini birbirine bağlayan ilişkiler bütünü. Söz gelişi, Türkçenin ses yapısı, seslerin birbiri ile ilişkilerine, şekil yapısı da ek ve köklerin karşılıklı ilişkilerine bağlı bir sistem, bir bütündür* (Korkmaz, 2007: 240).”. Dolayısıyla yapı incelemelerinde sözcüklerin basit, türemiş, veya birleşik oluşları, yapıyla bağlantılı kullanım bakımından da tekli veya sözcük öbeği biçiminde olmalarına göre bir değerlendirme yapılması gerekmektedir. Bu açıdan ünlem edatları yapı bakımından ele alındığı iki farklı değerlendirmede de ünlem edatlarının *asıl ünlemler, doğrudan doğruya ünlem olan kelimeler* ve *ünlem olan başka kelimeler* biçimindeki değerlendirmesi ünlemlerin yapı bahsinin değil, köken bahsinin bir konusu olduğu görülür.

Ünlem edatları yapı bakımından değerlendirildiğinde basit, türemiş veya birleşik ünlem edatları karşımıza çıkmaktadır. Doğal ünlem edatları olarak nitelendirilenler tek olarak kullanıldıklarında basit ünlem edatlarını oluştururlar. İnsanların çeşitli durumlar karşısındaki duygularını, seslenmelerini ve doğa seslerini içeren doğal ünlem edatları herhangi bir dilin sistemine göre oluşturulmadıklarından dolayı basit kökler olarak kabul edilmelidirler. Bunlar istenirlerse Türkçedeki çeşitli ekleri alarak söz diziminde isim, sıfat, zarf, fiil olarak kullanılabilirler: *Ahlarını duymaz olduk. Oflayıp puflayarak bekliyordu. Köşede kırdıyordu*. Bu durumda da ünlem edatı olmaktan çıkarlar. Sınırlı da olsa iki doğal ünlem edatının birlikte kullanılmasıyla oluşan birleşik ünlem edatları da vardır: *eyvah, yahu, hadisene...*

Doğal ünlem edatlarının yanında doğal olmayan ünlem edatları da kendi içlerinde basit, türemiş veya birleşik olarak sınıflandırılır. Bunların sayıca kesin bir sınırını çizmek mümkün olmadığı için belli başlıları basit, türemiş veya birleşik olmalarına göre burada örnek olarak verilebilir: 1. *Doğal olmayan basit ünlem edatları: canım, Allah'ım, merhaba, evlat, yürü, bak, dur...* 2. *Doğal olmayan türemiş ünlem edatları: yazık, yakışıklı, çapkın, çekil, yıkıl...* 3. *Doğal olmayan birleşik ünlem edatları: suphanallah, delikanlı, beybaba, kahretsin, fesuphanallah, sağ ol...* Kullanım açısından ise doğal veya doğal olmayan bazı ünlem edatlarının sözcük öbeği biçiminde olduğu görülür: *Allah*

aşkına, gözünü sevdiğim, aman Allah'ım, ulan arkadaş; vay vay, çıt çıt, vah vah, peh peh peh, ah vah...

Yukarıdaki yapı değerlendirmesinde de görüldüğü üzere boğumsuz ses dizilerinden oluşan doğal ünlem edatlarının yapı bakımından çok büyük oranda basit, az da olsa birleşik olduğu, kullanım bakımından da çoğu zaman tekli, bazen de sözcük öbeği biçiminde tekrarlı kullanıldığı anlaşılmaktadır. Doğal olmayan ünlem edatlarının ise yapı bakımından basit, türemiş veya birleşik, kullanım bakımından da bazen tekli bazen de çeşitli sözcük öbekleri biçiminde olduğu görülmektedir.

1.3. İfade Özellikleri Bakımından Ünlem Edatları

Dil bilgisi çalışmalarında ünlem edatlarının en çok işlenen kısmı ifade özellikleri; yani dil bilgisel anlamlarıdır. Türkçe üzerine yapılan çalışmalarda ünlem edatlarının ifade özellikleri bakımından genellikle birbirlerine benzer biçimde ele alındıkları görülür. Ergin, ünlem edatlarını ifade özellikleri bakımından *ünlemler, seslenme edatları, sorma edatları, gösterme edatları ve cevap edatları* olmak üzere beş grupta ele almıştır (2009: 349). Hacıeminoğlu, çalışmasında *ünlemler* başlığı haricinde *çağırma-hitap edatları, cevap edatları ve gösterme edatlarından* da bahsetmiştir (2015: 284-308). Bu başlıklar altında verdiği örnekler de aslında birçok çalışmada ünlem edatları içerisinde değerlendirilen biçim birimlerdir. Dolayısıyla Hacıeminoğlu da ifade özelliklerine göre ünlem edatlarını farklı başlıklar altında ele almıştır. Banguoğlu, asıl ünlemleri *duyuş ünlemleri ve soruşturma ünlemleri* olarak ikiye ayırmıştır (2004: 398). Bilgegil, anlamlarına göre ünlem bahsinde ünlemleri *çağırma ünlemleri ve duygu ifade eden ünlemler* olmak üzere iki başlığa ayırmıştır. Bunların altında da ünlemlere göre *sevgi ifade eder, öfke ifade eder, duada kullanılır, beğenme ifade eder* gibi alt anlamlar belirlemiştir (2009: 224-234). Tiken, ünlem edatlarını üst başlıklara ayırmamış; ancak her ünlem edatının altında hangi anlamı ifade eder biçimde kullanıldığını belirtmiştir (2004: 113-132). Deny, ünlem edatlarını *çağrılı ünlemler ve dokunaklı ünlemler* olarak ikiye ayırmış ve her ünlem edatının hangi anlamlarda kullanıldığını belirtmiştir (2012: 630-654). Korkmaz, nitelik ve görevleri bakımından ünlem edatlarını değerlendirirken onları *içe dönük ünlemler, dışa dönük ünlemler, ses yansımali ünlemler ve ünlem gibi kullanılan kelimeler* olmak üzere dört başlıkta ele almıştır. Bunlardan *içe dönük ünlemleri* ise *acıma işlevinde olan ünlemler, alay etme işlevinde olan ünlemler, mutluluk bildiren ünlemler* gibi alt başlıklar hâlinde ayrıntılı olarak değerlendirmiş, diğerlerinin ifade özelliklerinden pek bahsetmemiştir (2003: 1148-1192). Korkmaz'ın ünlem edatlarını değerlendirirken anlam sözcüğünden çok işlev ve bildirme terimlerini kullanması ünlem edatlarına işlev ve bildirme

özellikleri bakımından yaklaştığını göstermektedir. Son olarak ise Delice, ünlem edatlarını *duygu ifadesi olan ünlemler, seslenme ünlemleri, yansıma ünlemleri, onama/onamama ünlemleri* olmak üzere dört başlıkta ele almış, ancak ünlem edatlarının ayrıntılı olarak anlam dünyalarına pek değinmemiştir (2014: 173-191). Görüldüğü üzere, araştırmacıların farklı değerlendirmeleri olduğu gibi birbiriyle örtüşen değerlendirmeleri daha çoktur. Ancak, ünlem edatlarının anlam dünyaları üzerinde detaylı bir biçimde durulmadığı da görülmektedir. Bunda onların geniş bir anlam dünyasına sahip olmaları önemli bir etkidir. Bunun yanında ünlem edatlarının anlamlarının olup olmadığı gibi hususların da tartışılması söz konusu dil bilgisi kategorisinin anlam yönünün ihmal edilmesini beraberinde getirmiştir.

Anlamli sözcükler-görevli sözcükler, sözlüksel anlamli sözcükler-dil bilgisel anlamli sözcükler tartışmaları dil bilgisi çalışmalarında hâlâ devam etmektedir. Kimi araştırmacılar ünlem edatlarını görevli sözcükler, kimileri hem anlamli-hem görevli, kimileri de dil bilgisel anlamli sözcükler grubunda ele almıştır. Aslında, dilde var olup da söz dizimine giren hiçbir biçim birimin anlamsız olması düşünülemez. Bu açıdan bakıldığında diğer edatlarla beraber ünlem edatlarının da anlamsız olması, sadece görev unsuru olarak kullanılması dildeki biçim birimlerin çeşitli anlamlar için kullanıldığı gerçeğiyle de çelişir. Bu sebeple ünlem edatlarının dil bilgisel anlamli biçim birimler olarak ele alınması daha doğru olandır. Bu konuya Delice de dikkat çekmiş ve Türkçedeki sözcük türlerini sözlüksel anlamli ve dil bilgisel anlamli biçim birimler olarak ikiye ayırdıktan sonra ünlem edatına dil bilgisel anlamli sözcükler arasında yer vermiştir. Ona göre ünlem edatları hem asıl hem uydu olarak kullanılabilen biçim birimlerdir ve her iki kullanımda da aktardıkları anlam gerçeklikler dünyasından şeylerin doğrudan adını değil, sembolikler dünyasında dil kullanıcısı ile cümle arasında anlamsal bağın karşılığı olan şeylerin ifadesidir (2012: 33). Ünlem edatlarının dil bilgisel anlamli biçim birimler olarak kabul edilmesinden sonra asıl zor olan kısım söz konusu biçim birimlerin anlam dünyalarının belirlenmesidir. Üst başlık olarak ünlem edatlarının ilk özelliklerine göre *duygu ifade eden ünlem edatları, seslenme ifade eden ünlem edatları, doğa seslerinden oluşan ünlem edatları* olarak üç başlık altında ele alınması ve her başlığın altında yer alan ünlem edatının örnek cümleler içerisinde çeşitli bağlamlarda kullanılmasıyla ortaya çıkan alt anlam özelliklerinin ele alınması gerekmektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki seslenme ifade eden ünlem edatlarına da duygu ifadesinin katılması mümkündür. Böyle durumlarda seslenme baskın olacağı için ilgili ünlem edatı seslenme ifade eden ünlem edatı olarak değerlendirilir, eğer taşıdığı duygu değeri varsa bu da ayrıca belirtilir.

Sözlüksel anlamlı biçim birimlerin anlamlarının belirlenmesi için gerekli olan bağlam içerisinde kullanma, dil bilgisel anlamlı biçim birimlerin anlamlarının belirlenmesi için de gereklidir. Bağlam çerçevesinde ünlem edatlarının anlam özelliklerine girildiğinde pek çok anlamla karşılaşılacağı bir gerçektir. Ayrıca, bağlam çerçevesinde yapılan değerlendirmeler duygu ifade eden bir ünlem edatının seslenme, seslenme ifade eden bir ünlem edatının duygu için kullanıldığı da gösterecektir. Bunun yanında bir ünlem edatının birden fazla anlam için de kullanıldığı görülecektir. Bu konuda bir değerlendirme yapan Külebi de “*Konuşucu ağırlıklı bulunan dokunaklı duygusal ünlemlerin kullanımı ancak bir (yazılı ya da sözlü) iletişimde, konuşma ortamı kavramını oluşturan elemanlar doğrultusunda anlam kazanarak gerçekleşebilmektedir. Bu nedenle aman, ha, hay, a, ay, hadi, haydi, ne, tu gibi bazı ünlemler hem dokunaklı duygusal hem de çağrı ünlemlerinden olabilmektedir. Bunun tek belirleyicisi ise konuşma bağlamı, seçilen tümcenin sözdizim ve anlam nitelikleridir (1990: 31).*” diyerek söz konusu meseleye dikkat çekmiştir.

Çeşitli ünlem edatlarının bağlama göre kazandıkları dil bilgisel anlamlar için birkaç örnek olarak aşağıdaki parça verilebilir:

Okumak!.. Ahmet Cemil bunun üzerine ne yapılar, ne umutlar kurmuştu! Sanki onu kitaplarıyla rahat bırakacaklardı. Zavallı çocuk! Edebiyatçı olacaksın, ün kazanacaksın değil mi? **Ne uzak!**.. Annesinin hüznü sesini daha kulaklarındaydı:

“- Ne zaman diploma alacaksın?”

Demek diplomayı aldıktan sonra bütün o umutları bırakmak, evin ekmeğini aramak için kimbilir nerelere gitmek gerekecek... Zavallı annesi! Ya İkbâl? Ahmet Cemil’in bu anı ile birden yüreği sızlayarak buruldu. **Bak**, Lamia ne kadar sevinçle dolu; gülmek için yaratılmış bir çocuk! İkbâl’in dün akşamki hüznü bakışı, **ah**, o çocuğun gülmemeye hükümlü gözlerindeki bir bulut altında duran yaş damlaları...

Ayağa kalktı. Sabırsızca, bütün varlığına işleyen bu karanlıktan kurtulmak istiyormuşçasına pencereyi açtı, pancurları itti. Güneşin coşkun ışığıyla birlikte yazın baygın havası odaya saldırır gibi girdi. Boğuluyormuş gibi bu havayı olanca gücüyle soludu. **Oh!**..

- **Vay!** Bu ne harika!... Nereden aklına geldi?

Döndü, Hüzeyin Nazmi’ye elini uzattı:

- Sana ihtiyacım var. Bilsen bugün niçin geldim? Beni ciddi dinleyecek misin?

- *Ooo!.. Ne oluyoruz? Neyin var? Otur bakalım.* (Halid Ziya Uşaklıgil-Mai ve Siyah, 1988: 55)

Mai ve Siyah'tan alınan bu parçada hem doğal ünlem edatlarının hem de doğal olmayan ünlem edatlarının kullanıldığı görülmektedir. Doğal olan biçim birimlerin ünlemlikleri zaten kendindedir. Diğerlerinin ise ünlemlikleri yazılı veya sözlü kullanımlarında onlara yüklenen ifade özelliklerinden ileri gelmektedir. Metinde kullanıldıkları bağlam çerçevesinde buraya alınan ünlem edatlarını şöyle anlamlandırmak mümkündür:

Okumak: Duygu ifade eden ünlem edatıdır. Okumak fiilimsisini üzüntü ve iç geçirmeyle ifade etme söz konusudur. Temel duygunun üzüntü ve iç geçirme olduğu, *okumak* sözcüğünün sonrasında gelen ve *okumak* fiilimsisinin gerçekleşmediğini bildiren ifadelerden anlaşılmaktadır.

Bak: Seslenme ifade eden ünlem edatıdır. Ancak, içerisinde bir duygu da barındırmaktadır. Temelde seslenme için kullanıldığından seslenme kategorisine konmuştur. Üzüntü içeren bir duruma bakılmasını, dikkat edilmesini sağlamak için üzüntüyle karışık bir seslenme ifadesi vardır.

Ah: Duygu ifade eden ünlem edatıdır. Acıma ifade etmektedir.

Oh: Duygu ifade eden ünlem edatıdır. Rahatlama ifade etmektedir.

Vay: Duygu ifade eden ünlem edatıdır. Şaşkınlık ifade etmektedir. Söz konusu duygu ifadesinin şaşkınlık olduğu ilgili ünlem edatının sonrasında gelen cümlelerden anlaşılmaktadır.

Ooo: Duygu ifade eden ünlem edatıdır. Şaşkınlık anlamı verilmiştir. “- *Vay! Bu ne harika!... Nereden aklına geldi?*” ifadeleriyle şaşkınlığını bildiren kişinin farklı bir ünlem edatıyla şaşkınlığını bildirmesi devam etmektedir.

2. Sonuç

Türkçe alan yazında diğer sözcük türleri kadar olmasa da ünlem edatlarıyla ilgili birçok çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalarda ünlem edatlarının sınıflandırmasına derli toplu olarak değinilmediği anlaşılmaktadır. Çeşitli duyguların, seslenmelerin dışı vurumu ve doğa seslerinin taklidi olan ünlem edatlarının dil sistemi içerisindeki diğer sözcük türlerinden ciddi farklılıklar içermesi onları köken, yapı ve anlam bakımından sınıflandırmayı da zorlaştırmaktadır. Ancak yine de ünlem edatlarının dilbilimsel ölçütler çerçevesinde bir sınıflandırmasının yapılması gerekmektedir. Bu sınıflandırmada ünlem edatlarının sahip olduğu özellikler dildeki kullanımları ve özellikleri çerçevesinde dikkate alınmalıdır. Bu ölçütler çerçevesinde ilgili çalışmada ünlem edatlarının bir sınıflandırması yapılmaya çalışılmıştır.

Öncelikli olarak köken değerlendirmesinde *ah, vah, tüh, oh, ey, hey, peh, huh, him* gibi doğal ünlem edatları çeşitli çalışmalarda olduğu gibi Türkçe kabul edilmemiştir. Çünkü, bunlar insanlığın ortak mirası olan ve herhangi bir dile aidiyetleri bulunmayan boğumsuz ses dizilerinden oluşmuş biçim birimlerdir. Dolayısıyla, bu ünlem edatlarının diğer sözcük türlerinde olduğu gibi Türkçe veya değil gibi bir köken değerlendirmesine tabi tutulmaması gerekir. Geldikleri kök bakımından bunları *doğal ünlem edatları* olarak kabul etmek, bunların dışında kalan ve dildeki kullanımlarına göre ünlem edatı özelliği kazananları ise *doğal olmayan ünlem edatları* olarak kaydetmek daha doğru olacaktır. İkinci gruptaki bu ünlem edatlarında Türkçe veya olmama özelliklerine göre bir değerlendirme bu aşamadan sonra yapılmalıdır.

Köken bakımından doğal ünlem edatı olanların yapı bakımından basit olarak değerlendirilmesi, bunun yanında sınırlı da olsa birleşik yapılarının (eyvah, hadisene vb.) belirtilmesi gerekir. Kullanım bakımından ise tekrar öbeği biçiminde olanlarının (peh peh peh, vay vay, oh oh, ah vah, öf pöf vb.) bildirilmesi gerekir. Doğal olmayan ünlem edatlarının ise yapı bakımından basit, türemiş, birleşik olma özelliklerine göre ayrılması, kullanım bakımından sözcük öbeği biçiminde olanlarının belirtilmesi lazımdır.

Ünlem edatları için son sınıflandırma ölçütü olan anlam sınıflandırması en karışık ve çözümlemesi en zor olan kısımdır. Bunun için öncelikle *duygu ifade eden ünlem edatları, seslenme ifade eden ünlem edatları ve doğa seslerinin taklidinden oluşan ünlem edatları* olmak üzere üç ana başlığın belirlenmesi ve bunların altında yer alan ünlem edatlarının ise bağlam çerçevesinde anlam özelliklerinin ortaya konması gerekmektedir. Buraya kadar yapılan sınıflandırmayı maddeler hâlinde şöyle özetlemek mümkündür:

1. Köken bakımından ünlem edatları

1.1. Doğal ünlem edatları (*aaa, ah, eee, eh, him, peh, ooo, of, oh, tık tık, tıss, tüh, vay...*)

1.2. Doğal olmayan ünlem edatları

1.2.1. Türkçe (*delikanlı, güzellik, kardeş, yaşa, yaşasın, yazık...*)

1.2.2. Yabancı (*Allah Allah, birader, destur, efendi, evlat, köftehor, maşallah...*)

1.2.3. Karışık (*Allah aşkına, hayrola, canım, efendim, mirim...*)

2. Yapı ve kullanım bakımından ünlem edatları

2.1. Yapı bakımından ünlem edatları

2.1.1. Doğal ünlem edatları

2.1.1.1. Basit (*aaa, ah, eee, eh, humm, peh, ooo, of, oh, tüh, vay...*)

2.1.1.2. Birleşik (*eyvah, yahu, hadisene...*)

2.1.2. Doğal olmayan ünlem edatları

2.1.2.1. Basit (*Allah'im, bak, canım, dur, evlat, merhaba, yürü...*)

2.1.2.2. Türemiş (*başarılar, çapkın, çekil, yakışıklı, yazık, yıkıl...*)

2.1.2.3. Birleşik (*Allahualem, fesuphanallah, kahretsin, delikanlı...*)

2.2. Kullanım bakımından ünlem edatları

2.2.1. Doğal ünlem edatları

2.2.1.1. Tekli kullanılanlar (*be, bre, eh, ey, hey, humm, of...*)

2.2.1.2. Sözcük öbeği biçiminde kullanılanlar (*a aaa, ah ah, hey hey, peh peh, oh oh...*)

2.2.2. Doğal olmayan ünlem edatları

2.2.2.1. Tekli kullanılanlar (*arkadaş, ana, bacı, birader, kurban, manyak, şef...*)

2.2.2.2. Sözcük öbeği biçiminde kullanılanlar (*Allah aşkına, haydi bakalım, sağ ol, vay canına...*)

3. İfade özellikleri bakımından ünlem edatları

3.1. Duygu ifade eden ünlem edatları (*aaa, e, Allah Allah, ay, ah, hah, maşallah, ooo, of, öf, uf, vah, tüh...*)

3.2. Seslenme ifade eden ünlem edatları (*ayol, e, be, bre, dikkat, efendi, hey, huu...*)

3.3. Doğa seslerinin taklidinden oluşan ünlem edatları (*cart, çat, gümbür, küt, pır, tak, mır, vız, miyav...*)

Elbette, eksik yönleri varsa yukarıdaki tasnifin değiştirilip geliştirilmesi mümkündür.

Kaynaklar

AKALIN, Ş. H. (2011), "Türkiye Türkçesinde Ünlem (Terim ve Tanım, Tasnif, Ünlem Olan Kelimeler, Söz Dizimi ile İlgili Sorunlar)". *Türk Gramerinin Sorunları-Bildiriler* içinde s. 588-603. Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı 22-23 Ekim 1993. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ATABAY, N., KUTLUK, İ. ve ÖZEL, S. (1983), *Sözcük Türleri* (Yay. haz. Doğan Aksan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BANGUOĞLU, T. (2004), *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BİLGEGİL, K. (2009), *Türkçe Dilbilgisi*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi.

DELİCE, H. İ. (2012), "Sözcük Türleri Nasıl Tasnif Edilmelidir?". *Turkish Studies*, 7/4, 27-34.

- DELİCE, H. İ. (2014), *Sözcük Türleri*. Sivas: Asitan Kitap.
- DENY, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi* (Çev. Ali Ulvi Elöve - günümüz Türkçesine uyarlayan Ahmet Benzer). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- EDİSKUN, H. (2010), *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ERGİN, M. (2009), *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım.
- HACIEMİNOĞLU, N. (2015), *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- KORKMAZ, Z. (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Z. (2007), *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÜLEBİ, O. (1990), “Türkçe Ünlemlerin Kullanımbilim (pragmatics) Yönünden İncelenmesi”. *Dil Araştırmaları Dergisi*, C. 1, 10-34.
- TİKEN, K. (2004), *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf-Fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UŞAKLIGİL, H. Z. (1988), *Mai ve Siyah*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- VURAL, H. ve BÖLER, T. (2014), *Ses ve Şekil Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- ZÜLFİKAR, H. (2011), “Ünlemler ve Ses Yansımaları Kelimeler”. *Türk Gramerinin Sorunları-Bildiriler* içinde s. 604-607. Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı 22-23 Ekim 1993. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

LİSANIMIZDA ELFÂZ-I MÜTEŞÂBİHE (DİLİMİZDE SESTEŞ KELİMELE) ADLI SÖZLÜKTEKİ SESTEŞ KABUL EDİLME ÖLÇÜTLERİ ÜZERİNE

Enfel DOĞAN*

Özet

Sesteş kelimeler, yazılışları ve söylenişleri aynı olup anlamları ve görevleri bakımından birbirleriyle ilişkisi bulunmayan sözcüklerdir. Her dilde olduğu gibi Türkçede de çok eski devirlerden beri sesteş kelimelere rastlanmaktadır: *boy, dal, don, ök, tüy, yaş, yüz* gibi. Türkçede görülen sesteşliğin farklı sebepleri vardır: 1) Ses değişimleri, 2) Çok anlamlılık, 3) Alıntı kelimeler.

Türkçede çok yaygın bir hadise olmasına rağmen sesteş kelimeler üzerine yapılan çalışma sayısı, beklendiği gibi fazla değildir; derli toplu, bilimsel bir sesteş kelimeler sözlüğü de henüz mevcut değildir. Hâl böyleyken, Türkiye’de, Cumhuriyet’in ilk yıllarında, Latin alfabesine geçilmeden önce bu konuda müstakil bir sözlük (*Lisânımızda Elfâz-ı Müteşâbihe*) hazırlanmış ve iki kez basılmıştır. Arap alfabesiyle yayımlanan, örnekli olması ve madde başlarında kısaltmaların ve zengin bir hareke sisteminin kullanılması gibi noktalardan da öneme sahip olan bu eserde, Türkçe, Arapça, Farsça, Rumca, İtalyanca, Fransızca, İngilizce ve Almanca kökenli, toplam 1428 madde başı bulunmaktadır.

Bu bildiriye, eser ana hatlarıyla tanıtıldıktan sonra Arap alfabesindeki ha/hı/he, sin/sad/se, ayın/hemze, te/tı, ze/zel/dat gibi farklı sesleri bünyesinde bulunduran “eş yazımlı olmayan sesteş kelimeler”in; uzun veya kısa ünlülü sözcüklerin; özel isimlerle cins isimlerin sesteşlik bakımından durumları vb. gibi sözlük hazırlanırken göz önünde bulundurulduğu/uyulduğu tespit edilen sesteş kabul edilme ölçütleri hakkında bilgi verilecektir.

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü: enfeldogan@akdeniz.edu.tr , enfeldogan@gmail.com

Anahtar sözcükler: Sesteş kelime, çok anlamlılık, eş yazımlı, anlam bilgisi, şekil bilgisi.

On the Homonym Acceptance Criteria in the “Lisanımızda Elfaz-ı Müteşabihe” Dictionary

Abstract

Homonyms (homophones) are the words that spellings and pronunciations are the same and not related to each other in terms of their meanings and functions. As in every language, homonyms are encountered in Turkish since ancient times: *boy, dal, don, ök, tüy, yaş, yüz* etc. Homonyms have different causes in Turkish : 1) sound changes, 2) polysemy, 3) borrowing.

Despite a very common phenomenon in Turkish, the number of studies on homonyms is not as high as one might expect; neat, academic homophone dictionary is nor available yet. In Turkey, at the first years of the Republic, a detached homonyms dictionary was printed twice about it before the transition to the Latin alphabet. In this dictionary, which is published in the Arabic alphabet, has important points such as given examples, abbreviations in lexical entry and a rich vowel point system there are 1428 headings of Turkish, Arabic, Persian, Greek, Italian, French, English and German origin.

In this paper, after the work is introduced with the main lines, the status of “homonyms that are not spelled the same” which contain different sounds in Arabic letter such as *ha / hı / he, sin / sad / se, ayn / hemze, te / ti, ze / zel / dat*; words by long or short vowel; proper nouns and common nouns; in terms of homonymic criteria that is determined to be considered / followed while preparing the dictionary, information will be given.

Keywords: Homonym, polysemy, homographic, semantic, morphology.

GİRİŞ

Sesteş kelimeler yazılış ve söyleniş bakımından birbirlerinin aynı olup anlamları bakımından birbirleriyle ilişkisi bulunmayan sözcüklerdir. Türkçede en eski metinlerimizden başlayarak sesteş ek ve kelimelere rastlanmaktadır: ... *ök* ‘anne’ / *ök* ‘akıl’, *balık* ‘şehir’ / *balık* ‘balık’, *ot* ‘ateş’ / *ot* ‘ot’, *yaş* ‘ıslak’ / *yaş* ‘yaşanan yıl’, *kurt* ‘böcek’ / *kurt* ‘yırtıcı hayvan’ ... Dilimizdeki sesteş kelimelerin bazıları da Türkçe kelimeler ile alıntı kelimelerin aynı sesi taşımasından oluşmuştur: Fr. *dam* ‘dansta kavalenin eşi’ / TT. *dam* ‘...

kiremitli bölüm', TT. *bağ* 'bağ' / Far. *bağ* 'bahçe', TT. *bar* 'bir oyun türü' / İng. *bar* 'danslı, içkili eğlence yeri'. Dilimizde, bazı kelimelerdeki ses kaybı ile oluşmuş bulunan sesteş kelime örnekleri de vardır: *el* < *elig* 'el' / *el* 'yabancı' gibi. Bunlara aynı seslerden oluşan ad ve fiil köklerinde daha fazlaca rastlanır: *acı* < *acığ* 'acı' / *acı-* 'acılaşmak', *kuru* < *kurug* / *kuru-*, *damla* < *tamlag* / *damla-*, *dil* < *til* / *dil-* 'dilimlemek... (Korkmaz, 2003: 87-88). "Eş zamanlı ve eş mekânlı bir durum olan eş seslilik için Türkçede başlıca üç kaynak vardır: 1. Ses değişmelerinin (sound change) yol açtığı eş seslilik, 2. Çok anlamlılığın (polysemy) yol açtığı eş seslilik, 3. Alıntı şekillerin (borrowing) yol açtığı eş seslilik (Karaağaç, 2013: 639)."

Bir dilde yer alan, işlevi ve anlamı farklı; ama aynı ses değerine sahip şekiller sesteş şekillerdir. Bazen sesteşlik ile çok anlamlılık birbirine karıştırılmaktadır. Çok anlamlılık, bir kelimenin kullanıldığı her farklı alanda farklı anlam kazanmasıyla ortaya çıkar. Sesteşlik ve çok anlamlılık, ekseriyetle iç içedir (Öztekten, 1997: 198). Sesteş kelimeler, aynı seslerden oluştuğu halde farklı kavramları ifade ederler. Çok anlamlı kelimelerin ise değişik anlamları arasında az da olsa bir anlam bağı mevcuttur. Oysa sesteş kelimeler arasında böyle bir bağ bulunmamaktadır fakat okunuşları aynıdır. Bu nedenle bunları birbirinden ayırmak gerekir (Hacı, 2013: 2). Yani sesteşlik, farklı köklerden gelen kelimelerin ortaya koyduğu bir durumken çok anlamlılık ise aynı kelimenin zamanla anlam değişikliklerine uğraması sonucu ortaya çıkmaktadır.

Sesteş kelime bahsinde, diller ve lehçeler arası çevirilerde veya aktarmalarda görülen "yalancı eş değerlik" terimine de değinmekte yarar vardır.

Yalancı eş değerlik, kaynak anlaşma birliğindeki bir kelimenin, ses ve yapı veya sadece ses bakımından aynı olan veya lehçeler arasındaki düzenli ses denklikleriyle aynı kaynaktan geldiği kolayca bilinen, yani benzer şeklinin, hedef lehçede bulunması; ancak bu iki kelimenin kavram alanlarının birbirine eş değer olmaması durumudur. Bu tür kelimeler, 'kavram alanları hiç örtüşmeyenler' ve 'kavram alanları tam örtüşmeyenler' veya 'tam yalancı eş değer' ve 'kısımlı yalancı eş değer' olmak üzere iki grupta toplanabilir... Kaynak lehçedeki bir kelimenin kavram alanını, hedef lehçedeki benzerinin kavram alanı kabul edilebilir bir şekilde örtmeyebilir. Bu durumda "bire hiç" eş değerlik söz konusudur. Bir başka deyişle bu durumda kavram alanlarının hiç örtüşmemesi, yani tam yalancı eşdeğerlik söz konusudur.

Örnek: Kaz. *kaldır-* ≠ TT. *kaldır-* (LS: 66; 428). Çünkü Kaz.nde *kaldır-* kelimesinin kavram alanını, TT.nde *bırak-* kelimesi; Ttü.nde *kaldır-* kelimesinin kavram alanını, Kaz.nde *köter-* kelimesi örtmektedir. Oysa her iki

lehedeki *kaldır-* kelimesinin kaynağı aynıdır (Uğurlu, 2012: 218). 1. Çuv. *ak-* ‘ekmek’ / TT. *ak-* ‘1. Sıvı maddeler veya çok ince taneli katı maddeler bir yerden başka bir yere gitmek’ ; Çuv. *avlan-* ‘evlenmek’ / TT. *avlan-* ‘2. Ava gitmek, ava çıkmak, av için dolaşmak’ ; Çuv. *sap-* ‘dökmek, serpmek, saçmak’ / TT. *sap-* ‘1. Yön değiştirmek’” (Ersoy, 2007: 61-63).

Türkçe kaynaklarda *sesteş* terimi yerine *eş sesli* (GTS, DbS, KDBTS), *eş adlı* (FTS), *eş biçimli* (ÖTT, TTŞ) terimleri de kullanılmakla beraber yabancı dille yazılmış bazı kaynaklarda “eşadlı”, “eşyazımlı” ve “eşsesli” terimleri birbirlerinden farklı olarak kabul edilmektedir.

“Aynı yazım ve sesletimi paylaşan, ama farklı bir etimolojiye sahip olan sözcükbirimlere **eşadlı** (homonym) denir: *tear*: çekmek, parçalamak. / *tear*: ağlamak.

Aynı yazımı paylaşan, ama farklı sesletime sahip olan sözcükbirimlere **eşyazımlı** (homographs) denir: *bow*, *curate*, *denier*, *irony*, *prayer*, *refuse*, *reserve*, *sow*, *supply*, *wind*.

Aynı sesletimi paylaşan ama aynı yazımı paylaşmayan sözcükbirimlere **eşsesli** (homophone) denir: *bare/bear*, *gait/gate*, *haul/hall*, *leak/leek*, *miner/minor*, *paw/poor/pore/pour*, *sew/sow*, *stake/steak*, *taught/taut* (Jackson, 2016: 19).”

Türkçe Sözlük (TDK)’te “eş adlı” ve “eş sesli” kelime için “sesteş” kısa tanımı verilerek asıl açıklama “sesteş” maddesinde yapılmıştır: “Söylenişleri aynı, anlam ve kökleri ayrı olan (kelimeler), eş adlı, eş sesli, homonim.” Bu terim fazlalığı içerisinde, yukarıda bahsi geçen kargaşadan ve eş sesli ile eş adlı terimlerinin *Türkçe Sözlük* (TDK)’te gönderme yapılarak “sesteş” maddesinde toplanmasından dolayı, bir standardı yakalayabilmek umuduyla, bu çalışmada “**sesteş**” terimini tercih ettik.

1) [Ahmed] Reşad Ziya ve *Lisânımızda Elfâz-ı Müteşâbihe* Adlı Eseri

[Ahmed] Reşad Ziya:

Şûrâ-yı Devlet (Danıştay) azalarından Ziya Bey’in oğludur. Babasının vefatı üzerine devletten “hâl ve iktidarına göre bir hizmette istihdamını yahut geçinebilmesi için kendisine münasip miktar maaş tahsisi”ni talep etmesi¹ üzerine “münasip bir memuriyette istihdamı”na karar verildi ve 18 Aralık 1893 tarihinde (1500 kuruş maaşla) Meclis-i Maârif azalığına tayin edildi.² Ancak bu vazifede fazla kalmadı ve 29 Aralık 1894 tarihinde kendi isteğiyle,

¹ Osmanlı Arşivi, İ.HUS., 16.127.01

² Osmanlı Arşivi, MF.MKT., 190.15.01

malûliyetine binaen Meclis-i Maarif azalığından ayrıldı (emekli oldu).³ İstanbul'da, *Fazilet* isminde “siyasi, ilmî, resimli” bir gazete çıkardı. Gazete için yapılan müracaat dilekçesinde ihtiyaç hâlinde günlük olarak da çıkarabilmek şartıyla haftalık bir yayın periyodu öngörülmüştür.⁴ Logosunun altında “Her gün neşr olunur Osmanlı gazetesidir” yazan gazetenin birinci sayısı 8 Ramazan 1326/3 Ekim 1908'de, ikinci sayısı 7 Şevval 1326/2 Kasım 1908, üçüncü sayısı 8 Şevval 1326/3 Kasım 1908, dördüncü sayısı 9 Şevval 1326/4 Kasım 1908'de çıkmıştır. Beyazıt Devlet Kütüphanesi Hakkı Tarık Us Koleksiyonu ve İBB Atatürk Kitaplığı Dijital Koleksiyonları'nda gazetenin bu dört sayısı bulunmaktadır. Buradan gazetenin ancak dört sayı çıkarılabildiği kanaatine varıyoruz.

Lisânımızda Elfâz-ı Müterâdife adlı başka bir eserini İstanbul'da, 1926'da yayımlayan Reşad Ziya'nın bu tarihte hayatta olduğu anlaşılmalı beraber, yaşamının geri kalan kısmı ve vefatı hakkında bir bilgi tespit edemedik.

Eserleri:

Ahmed Reşad (Mülga Meclis-i Kebîr-i Maârif âzâsından, muattal Fazilet gazetesi sahib-i imtiyaz ve sermuharrir): *Beyin Hakkı Var*, Arşak Garoyan Matbaası, Dersaadet 1325 [1909/1910], 15 s. (Komedi, 1 perde).

Ahmed Reşad (Mülga Meclis-i Kebîr-i Maârif âzâsından, muattal Fazilet gazetesi sahib-i imtiyaz ve sermuharrir): *Herkesin Tanıdığı Hanım*, Arşak Garoyan Matbaası, Dersaadet 1325 [1909/1910], 66 s. (Dram, 4 perde).

Reşad Ziya: *Lisânımızda Elfâz-ı Müteşâbihe*, Garoyan Matbaası, İstanbul 1340 [1924], 192 s. / 2. bs.: Âmidî Matbaası, İstanbul 1341 [1925], 192 s.

Reşad Ziya: *Lisânımızda Elfâz-ı Müterâdife*, Âmidî Matbaası, İstanbul 1926, 32 s.

Lisânımızda Elfâz-ı Müteşâbihe:

Reşad Ziya'nın 1924 yılında İstanbul'da yayımladığı, bir yıl sonra da ikinci baskısı çıkan 192 sayfalık bu eser Türkiye Türkçesinde sesteş kelimelerin bir araya getirildiği ilk sözlük çalışmasıdır. Eserde Arap alfabesi esasına göre sıralanmış; Türkçe, Arapça, Farsça, Rumca, İtalyanca, Fransızca, İngilizce ve Almanca kökenli, toplam 1428 madde başı bulunmaktadır.

Eserin mukaddime (ön söz) kısmında yazar “elfâz-ı müteşâbihe” diye adlandırdığı sesteş kelimelerin tanımını yaparak her dilde sesteş kelimelerin

³ Osmanlı Arşivi, BEO., 557.41704.01

⁴ Osmanlı Arşivi, DH. MKT., 1274.02.01

mevcut olduğunu, medeni her milletin bu türdeki kelimeleri içeren tam tekmil kitaplar hazırladığını, kavranılması zorunlu bir konu olan sesteş kelimelerini kayıt altına alamayan bir dilin azaları eksik bir insan gibi olduğunu ifade eder. Devamında, dilimizde biçim bilgisine ve söz dizimine ilişkin eserler kaleme alınmış olmakla beraber sesteş kelimelerle ilgili tek satır yazı yazılmadığını, bundan dolayı birçok müellifin, çevirmenin hatta sözlük yazarının “kınama, azarlama” anlamındaki “ta‘zîr” ile “yalandan bir mazeret ileri sürmek” manasındaki “ta‘zîr”i birbirine karıştırdığını ifade eder. Daha sonra, bu büyük noksanı tamamlamak için bu eseri kaleme aldığını, maddelerde kullandığı örneklerin kendi eserlerinden alındığını ve bu eserin dilimizin kolay öğretilmesine katkı sağlayacağını umduğunu dile getirir.

Maddeler anlamlandırılırken ve örneklendirilirken birçok kısaltma ve ayırt edici işaret kullanılmış; kitabın başında da bu kısaltmaların açıklamaları ve işaretlerin anlamları verilmiştir.

İŞÂRÂT

,	Müteradif veya birbirini müekkid ve müfessir kelime ve tabirleri fasleder.
;	Lugatin manasını izah eden kelimât ve tabirâtın üst tarafında bulunur.
§	Lugatin maâni-i mütenevviyası arasına girer.
:	Manzum veya mensur misallerin üst tarafında bulunur.
« »	Manzum misallerin iki tarafına konulur.
—	Beytin mısralarını ayırır.
=	Müsavi
Ar.	Arabî
Far.	Farisî
T.	Türkî
is.	İsim
sf.	Sıfat
fl.	Fi'l-i lazım
fm.	Fi'l-i müteaddi
ط	Dâl gibi telaffuz olunan tı harfi
ك	Sağır kef
گ	Yâ gibi telaffuz olunan kef
و	Zamme-i müfahhama
ؤ	Zamme-i memdude
و	Zamme-i mebsuta
و	Zamme-i maksure

اشاوات

، مترادف ویا بیر بیرینی مؤکد و مفسر کلمه و تعییرلری فصل ایدر .
؛ لقتک مناسنی ایضاح ایدن کلمات و تعییراتک اؤست طرفنده
یؤلؤنؤر .

§ لقتک معانی متنوعه سی آراسینه گیر .

: منظوم ویا مشور مثاللرک اؤست طرفنده بؤلؤنؤر .

• منظوم مثاللرک ایکی طرفنه قونؤلؤر .

— بیتک مصراعلری آیریر .

مساوی . [ء] عربی . [ف] فارسی . [ت] ترکی . [س] اس
اسم . [ص] صفت . [ف ل] . فعل لازم . [ف م] فعل متعدی .
[ط] دال کبی تلفظ اولؤنان [ط] حرفی [ک] صاغیر کاف . [ک] ک
یا کبی تلفظ اولؤنان کاف . [ق] ضمه مفخمه . [ؤ] ضمه ممدوده .
[ق] ضمه مبسوطه . [ؤ] ضمه مقصوره .

Örnek madde:

۷۵ — آی [ت. اس] قر، ماه: آی کؤنه شدن اقتباس انوار
ایدر § سنک منقسم اولدینی اون ایکی قسمدن هر بیر: مارت آبی.
بسان آبی . یگی آی = ماه نو، هلال. اؤن دورت کیجه ک آی =
بدر . آی آغیلی = هاله . آی طؤنؤلماسی = خسوف.

۷۶ — آی [ت] استغراب ، تالم کبی احواله دلالت ایدن

بیر اداتدر : آی ، نه کوزهل آی ، باشیم ا

ay - آى	T. is. 1. Kamer, mâh: <i>Ay, güneşten ıktibas-ı envâr eder. § 2. Senenin münkasım olduğu on iki kısımdan her biri: Mart ayı. Nisan ayı.</i> yeni ay = Mâh-ı nev, hilâl. on dört gecelik ay = Bedr. ay ağılı = Hâle. ay tutulması = Husûf.
ay - آى	T. İstiğrab, teellüm gibi ahvâle delâlet eden bir edattır: Ay, ne güzel! Ay, başım!

Eserde madde başlarının ve alt maddelerin Türkçedeki (doğru) kullanılışıyla ilgili bilgilendirme ve uyarılarda bulunmaktadır:

“âbâd: ... Maddiyât ve maneviyâtta kullanılmaz.

acı: ... Maddiyât ve maneviyâtta kullanılır.

geh: ... Nazımda kullanılır.

ger: ... İsti’ mâli nazma mahsustur.

kâh: ... Fârisî kâf ile telaffuzu hatâdır.” gibi.

Eserde madde başlarının ve alt maddelerin dil bilimsel yapılarıyla ilgili bilgilendirme ve açıklamalarda bulunmaktadır:

“bân: ... Lisanımızda -cı ile tabir olunur... Bazen ism-i mekân edatı olur.

be: ... Türkçede muadili, kelimelerin ahirlerine gelen “-e” sarf-ı imlasıdır.

de: ... Bu, edat-ı zarfiyye olan “de” gibi muttasıl yazılmamalı.

ej: ... Arabî, Fârisî, Türkî sıfatlara dâhil olur.” gibi.

Sözlük; bazı maddelerin anlamlandırmalarında sadece yabancı kökenli eş anlamlılarının kullanılması (*ada: Cezire. / alaycı: müstehzi. / dal: şahn, gusn. / dönüm: Defa, nöbet, sefer, kafile, ric’at. / fâhir: müftehir*), bazı maddelerin anlamlandırmalarında sadece “mâruf (bilinen, malum)” ibaresine yer verilmesi veya “filan kelimenin cem’i (çokluğu)” denmesi gibi noktalardan sözlükçülük ilkeleriyle bağdaşmayan ögeler içermektedir.

2) Eserde Kelimelerin Sesteş Kabul Edilme İlkeleri

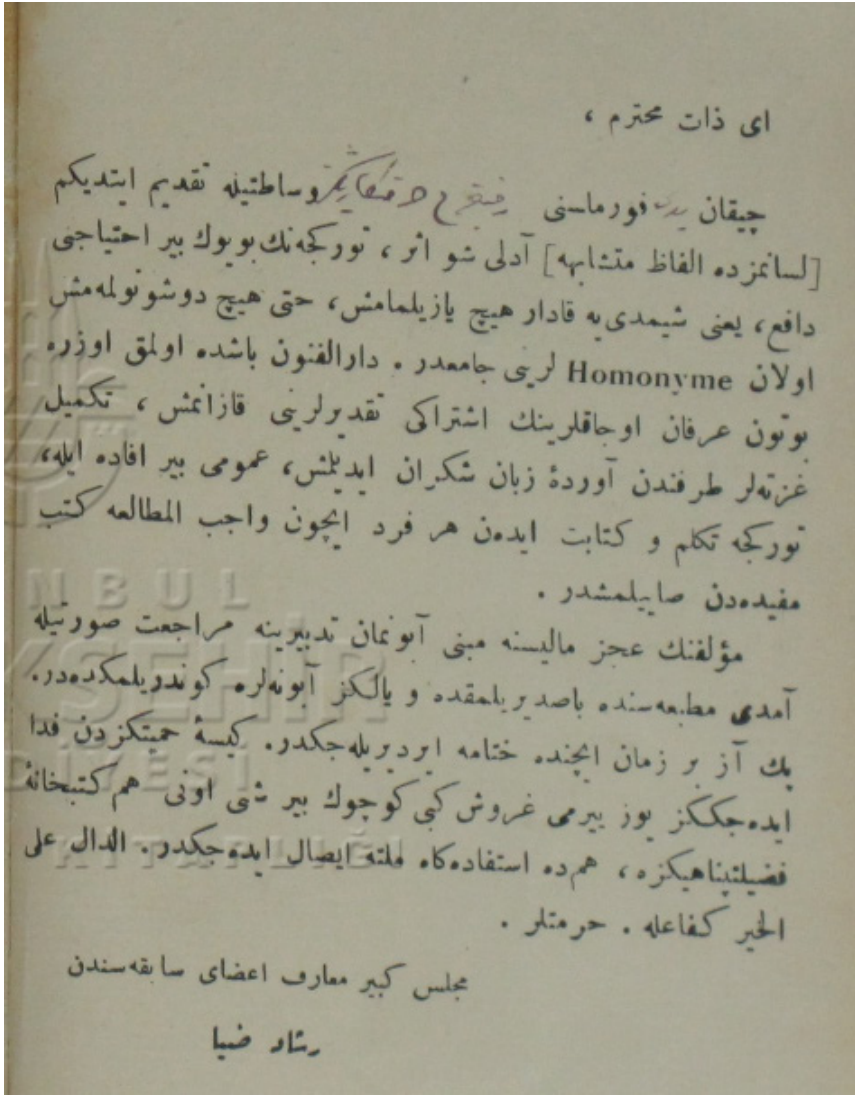
Yukarıda, eşadlı/eşyazımlı/eşsesli terimlerinin kullanım farklarını *Sözlükbilime Giriş* kitabından alıntılanmıştık (Jackson, 2016: 19). Buna göre bu kitapta “Aynı yazım ve sesletimi paylaşan ama farklı bir etimolojiye sahip olan sözcükbirimler” diye tanımlanan ve “eşadlı (homonym)” olarak isimlendirilen terim, bizim Türkiye Türkçesinde “sesteş veya eş sesli (homonym)” diye kullandığımız terimdir. Adı geçen kitapta “eşsesli

(homophone)” olarak adlandırılan ve “aynı yazımı paylaşmayan ama aynı sesletimi paylaşan kelimeler” Latin alfabesinin kullanıldığı bugünkü Türkçemizde görülmemektedir. “ñ, ħ, k, t” gibi bazı seslerin durumu ilk anda akla gelebilirse de bugünkü alfabemizde bu sesler de “n, h, k, t” harfleri ile gösterildiği için bunun hükmü kalmayacaktır. Ancak Türkiye’de hâlâ Arap alfabesinin kullanılmakta olduğu 1924 yılında kaleme alınan bu sözlükte (*Lisânımızda Elfâz-ı Müteşâbihe*); *büyü, car, cin, dal, dem, dolu, ender, qoru, kış, meşreb, ördek, şal, şehir, ter, yaş, yaz, yüz* gibi sesteş=homonym kelimelerin yanı sıra Arapça ve Farsça kökenli birçok eşsesli(?)=homophone kelime de bulunmaktadır: *hâl/hâl, halk/halk, ihsâs/işşâs, ihtisâs/ihtişâs, ism/ism, maşsûs/maşşûs, mütekeşşir/mütekessir, neşr/nesr, sûtür/sütür, teshîr/teshîr* gibi.

Yazar sözlüğün girişinde yaptığı tanımda da bu durumu açıkça ifade etmektedir: “Manaları alelumum, imlaları alekser başka başka olduğu hâlde telaffuzları birbirine müşabih olan kelimelere ‘elfâz-ı müteşâbihe’ denilir (s. 3).” Yani Arap alfabesinden daha doğrusu Türkçeye giren Arapça ve Farsça kelimelerde bulunan çok zengin seslerden dolayı farklı harflerle yazılmış ama telaffuzları birbirine benzer olan kelimeler de bu eserde sesteş kabul edilmiştir.

Esasen sesteş/eş sesli kelimeler için Osmanlı Türkçesinde “elfâz-ı mütecânise” veya “mütecânîs kelimeler” terimi kullanılırken Reşad Ziya’nın eserinde “elfâz-ı müteşâbihe (benzer kelimeler)” tabirini kullanılması belki de yukarıda belirttiğimiz terim kargaşasından dolayı bilinçli bir tercihtir. Lakin Reşad Ziya’nın kitabına abone olması yolunda yazdığı ve bizim de metnin hemen ilk sayfasına dipnot olarak koyduğumuz mektupta yer alan şu cümle onun bu eserinde asıl olarak “homonym”leri derlemeyi amaçladığını açıkça ortaya koymaktadır: “*Lisânımızda Elfâz-ı Müteşâbihe* adlı şu eser, Türkçenin büyük bir ihtiyacını dâfi, yani şimdiye kadar hiç yazılmamış, hattâ hiç düşünülmemiş olan homonyme’lerini câmidir.”

2.1) Sözlükte Arap alfabesindeki şu harflerden oluşmuş kelimeler (bu farklılığa rağmen) sesteş kabul edilmiştir:

‘ayın (ع) ve hemze (ء): ‘ābide “ibadet eden kadın” / ābide “anıt”, ‘aḳārib “akrepler” / aḳārib “yakın hısımlar”, ‘āmīr “bayındır eden” / āmir “emreden”, ‘arḻ “sunma” / arḻ “yer; dünya”, berā ‘at “akranlara üstünlük” / berā ‘at “temize çıkma”, ‘iber “ibretler” / iber “ibreler, iğneler”, izā ‘a “açığa çıkarma” / izā ‘a “aydınlatma” / izā ‘a “zāyi etme”, izār “örtü” / izār “yanak”, su ‘āl “öksürük” / su ‘āl “soru”.

elif (ا) ve elif-i maksûre (ی): ‘alā “yükseklik” / ‘alā “üzerine” (/ علا / على), belā “bela” / belā “evet” (بلا / بلى), hevā “hava” / hevā “heves” (/ هوا / هوى), ĥudā “Allah” / ĥudā “doğruluk” (خدا / هدى), rehā “değirmen” / rehā “geçim genişliği” (رحى / رخا), leylā “çok karanlık gece” / Leylā “kişi adı” (ليلا / ليلي), šerā “toprak; yer küre” / serā “ırlayan” (سر / ثرى).

ħa (ح) ve he (ه): ĥādī “birinci” / hādī “doğru yolu gösteren”, ĥā’il “engel” / hā’il “korkunç”, ĥazm “uzak görüşlülük” / ĥazm “sindirime”, iħrāk “yakma” / iħrāk “dökme”, māĥī “mahvedici” / māĥī “balık”, rāĥ “şarap” / rāĥ “yol”, sāĥir “sihir yapan” / sāĥir “geceleleri uyuyamayan”, terĥīb “merhaba deme” / terĥīb “korkutma” vb.

ħa (ح), he (ه) ve ĥı (خ): ĥur “özgür” / ĥūr “huri” / ĥūr “güneş” / ĥūr “güneş; yiyen”, rehā “değirmen” / rehā “geçim genişliği” / rehā “kurtuluş”.

ħa (ح) ve ĥı (خ): baĥt “halis” / baĥt “talih”, felāĥat “çiftçilik” / felāĥat “sapan”, ferāĥ “bol” / ferāĥ “sevinç”, ĥalīl “koca” / ĥalīl “sadık dost”, ĥall “çözme” / ĥall “sirke”, ĥallāk “berber” / ĥallāk “yaratıcı”, ĥāne “meyhane” / ĥāne “ev”, ĥayyāt “yılanlar” / ĥayyāt “terzi”, iħlā “tatlılaştırma” / iħlā “boşaltma”, inĥisāĥ “bollaşma” / inĥisāĥ “bozulma”, maĥsūs “hissedilmiş” / maĥşūş “belirlenmiş, özgü”, taĥmūr “birine eşek deme” / taĥmūr “mayalama”, taĥmīs “ateşte kızdırma” / taĥmīs “kahve satılan yer” / taĥmīs “beşleme”, taĥrīf “bozma” / taĥrīf “birine bunak deme”, taĥt “altında” / taĥt “hükümdarlık makamı”, tebaĥĥur “ilimde deniz gibi olma” / tebaĥĥur “buharlaştırma”, teşĥīr “aldatma” / teşĥīr “itaat ettirme” vb.

ħı (خ) ve he (ه): ĥādīm “hizmet eden” / ĥādīm “yikan”, ĥā’ib “nasipsiz” / hā’ib “korkan”, ĥāle “hala” / hāle “ay ağılı”, ĥāme “kalem” / hāme “başın üstü”, ĥilāl “diş karıştırıcısı” / hilāl “yeni ay”, iddiĥān “tütme” / iddiĥān “kokulu yağ sürünme”, iĥĥām “susturma” / iĥĥām “anlatma”, kāĥ “köşk” / kāĥ “saman”, şāĥ “dal” / şāĥ “hükümdar”, vāĥ “vaha” / vāĥ “ah, vah” vb.

kef (ك) ve yâ (ی): çiy “pişmemiş” / çiy “kırağı” (چى / چيك), çīne “kuş yemi” / çīne “çiğne!” (چينه / چيكنه), ey / ey (اى / اك), eyle-mek / eyle-mek (ايلمك / اويله / اوكله), öyle / öyle (اوكله / اوكله).

nūn (ن) ve nazal n (ن): ben / beĥ, bin / biĥ.

şe (ث) ve sin (س): ekşer “en çok” / ekşer “muh”, ešās “ev eşyası” / ešās “temel”, eşer “belirti” / eser “es-er”, ĥirāset “koruma” / ĥirāset “ekin ekme”, mütekeşşir “çoğalan” / mütekeşşir “kırılan”, neşr “düz yazı” / nesr “akbaba”, sār “intikam” / sār “sevinç verici”, šemen “değer” / semen “yasemin”, šemer “meyve” / semer “palan”, šerā “toprak, yer küre” / serā “ırlayan” vb.

sin (س) ve şad (ص): *hasâ'is* “kötü huylar” / *haşâ'iş* “özel nitelikler”, *hasâset* “cimrilik” / *haşâşet* “fakirlik”, *ihsân* “bahşış olarak verme” / *ihsân* “sağlamlaştırma”, *ihsâs* “hissettirme” / *ihsâş* “hisse verme”, *ihtirâs* “sakinme” / *ihtirâş* “şiddetli arzu”, *ihtisâs* “hissetme” / *ihtisâş* “uzmanlaşma”, *muhsin* “bahşış veren” / *muhsin* “sağlamlaştırılan”, *sâ'id* “bilek” / *şâ'id* “yükselen”, *sâ'il* “dilenci; akıcı” / *şâ'il* “saldırgan”, *tahsîn* “güzelleştirme” / *tahsîn* “sağlamlaştırma”, *ta'sir* “güçleştirme” / *ta'sir* “sıkma” vb.

te (ت) ve fı (ط): *hayyât* “yılanlar” / *hayyât* “terzi”, *palamut* “pelit” / *palamut* “balık”, *simât* “alametler” / *simât* “sofra”, *sütür* “binek hayvanı” / *sütür* “satırlar”, *tâbi'* “tâbi olan” / *tâbi'* “yayımlayan”, *yat* “füil” / *yağ* “deniz aracı”.

ze (ز) ve đat (ض): *fâ'iz* “zafer bulan” / *fâ'iz* “çoşan; faiz”, *hâzim* “uzak görüşlü” / *hâzim* “sindiren”, *hazm* “uzak görüşlülük” / *hazm* “sindirme”.

ze (ز) ve zı (ظ): *zâhir* “parlak” / *zâhir* “görünen”, *zuhûr* “parıldama” / *zuhûr* “ortaya çıkma”.

zel (ذ) ve đat (ض): *izâ'a* “açığa çıkarma” / *izâ'a* “parlatma” / *izâ'a* “zâyi etme”, *ta'vîz* “muska” / *ta'vîz* “bedel verme”.

zel (ذ) ve ze (ز): *âzâr* “mart” / *âzâr* “azarlama”, *izâr* “örtü” / *izâr* “yanak”, *kezzâb* “çok yalan söyleyen” / *kezzâb* “kezzap”, *ta'zîr* “yalandan mazeret beyan etme” / *ta'zîr* “azarlama”, *zâhil* “unutan” / *zâhil* “ıstırabı geçen”, *zâkî* “keskin kokulu” / *zâkî* “safî, pak”.

zel (ذ) ve zı (ظ): *mağâzîr* “sakıncalar” / *mağâzîr* “haramlar”, *mağzûr* “sakınca” / *mağzûr* “haram”, *mağzûrât* “sakıncalar” / *mağzûrât* “haramlar”.

zı (ظ) ve đat (ض): *hâfîz* “saklayıcı; ezberleyici” / *hâfîz* “alçaltıcı”.

2.2) Bazı örneklerde Arapça ünlü harflerin yazılmaması sesteşliği bozmamıştır:

elif'li - elif'siz (ا): *ferâh* “bolluk” / *ferâh* “sevinç” (فراخ / فرح), *oymak* (اويمق) / *oy-mak* (اويمق)

he'li - he'siz (ه): *ğazel* “kuru yaprak” / *ğazel* “nazım türü” (غزل / غزل), *şemer* “meyve” / *şemer* “palan” (ثمر / سمر).

vav'lı - vav'sız (و): *büz* “keçi” / *büz* (füil) (بوز / بز), *gül* “çiçek” / *gül* (füil) (كل / كول), *hur* “özgür” / *hür* “huri” / *hür* “güneş” (حور / هور), *sürme/sürme* (سورمه / سورمه).

vav-ı ma'dûle'li - vav-ı ma'dûle'siz (و): *hân* “kervansaray” / *hân* “sofra” (خان / خوان), *hâr* “diken” / *hâr* “hakir” (خوار / خوار), *hâre* “mermer”

/ h'āre “yiyecek” (خواره / خواره), hürde “ufak” / h'ürde “yenmiş” (خورده / خورده).

yâ'lı - yâ'sız (ی): biz “zamir” / biz “iğne” (بز / بیز), cin “üç harfli” / cin “pamuk tohumunu ayıklayan çark” (جن / جین), çil “kırk” / çil “kuş; sikke” (چیل / چیل), dil “gönül” / dil “organ” (دل / دیل), el / el (ال / ایل), irak “uzak” / 'Irāk “ülke adı” (ایراق / عراق), sirke / sirke “bit yumurtası” (سیرکه / سیرکه), şık / şık (شق / شیق).

2.3) Eserde Türkçe isimler ve fiillerin teklik 2. şahıs emir şekilleri (emr-i hâzırın müfred sığası) sesteş kabul edilmiştir:

acı / acı (acı- fiilinin teklik 2. şahıs emir şekli; sen acı) , ada / ada (ada- fiilinin teklik 2. şahıs emir şekli; sen ada) vd... ak/ağ-, al/al-, alın/alın-, alış/alış-, ara/ara-, at/at-, az/az-, bile/bile-, bin/bin-, boz/boz-, büyü/büyü-, büz/büz-, çağla/çağla-, çek/çek-, çine/çine- (< çigne), dal/dal-, damla/damla-, dil/dil-, düş/düş-, düz/düz-, ey/ey- (< eğ), ez/ez-, gül/gül-, iç/iç-, in/in-, it/it-, kaç/kaç-, kan/kan-, kap/kap-, kar/kar-, karı/karı-, kaz/kaz-, kes/kes-, kıl/kıl-, kır/kır-, kız/kız-, koru/koru-, koy/koy-, saç/saç-, sağ/sağ-, şal/şal-, şap/şap-, şığ/şığ-, şık/şık-, şol/şol-, soy/soy-, sürü/sürü-, tad/tad-, taş/taş-, tüy/tüy-, ur/ur-, yağ/yağ-, yan/yan-, yat/yat-, yay/yay-, yaz/yaz-, yıl/yıl-, yol/yol-, yüz/yüz-.

2.4) Cins isimlerden bazıları zamanla kişi, şehir vb.ne de isim olarak verilebilmekte ve bu şekilde özel isim hâline geçmektedir. Ancak anlam bakımından bir değişiklik gerçekleşmediği için bunlar arasında sesteşlik ilişkisi kurmak mümkün değildir. Bununla birlikte eserde cins isimlerle özel isimler sesteş kabul edilmiştir.

Aydın (T.) (vilayet adı) / aydın “belli; parlak” (T.)

Derī (Far.) (dil adı: “Farsça”) / derī “dereye mensup” (Far.)

Hâtem (Ar.) (kişi adı) / hâtem “mühür” (Ar.) / hâtem “son” (Ar.)

Ķābil (Ar.) (kişi adı) / Ķābil “mümkün” (Ar.) / Ķābil “kabul eden” (Ar.)

Leylā (Ar.) (kişi adı) / leylā “karanlık gece” (Ar.)

Mānī (Far.) (kişi adı) / mānī “nazım şekli” (T.)

Münker (Ar.) (melek adı) / münker “haram kılınmış” (Ar.)

Müşterī (Ar.) (gezegen adı: “Jüpiter”) / müşterī (Ar.)

Nīl (Ar.) (nehir adı) / nīl “çivit” (Far.)

Şām (Ar.) (şehir adı) / şām “akşam” (Ar.)

Şīrīn (Far.) (kişi adı) / şīrīn “tatlı” (Far.)

2.5) Eserde yabancı uzun ünlülü kelimeler ile aynı imlayla yazılan, Türkçe normal/kısa ünlülü kelimeler sesteş kabul edilmiştir:

bağ “kayıt” (T.) / *bāğ* “üzümlük; yeşillik” (Far.)

Ancak “Nazımda veya terâkib-i Farisiyyede bâ’sı aslı üzere uzun telaffuz olduğunda elfâz-ı müteşâbiheden sayılmaz.” denerek esasen Farsça “bâğ”ın normal/kısa ünlülü kabul edildiği ifade edilmektedir. Böyle olmakla beraber aşağıdaki uzun ünlülü maddelerde böyle bir ibare ve ikaz bulunmamaktadır.

çar (T. < Rus.) / *çar* “gebe hayvanın attığı su” (T.) / *çār* “dört” (Far.) / *çār* “çare” (Far.)

çay “ırmak” (T.) / *çāy* “bitki” (Far.)

dağ “dağ” (T.) / *dāğ* “nişan; yanık” (Far.)

mīl “sürme çekme aleti” (Ar.) / *mil* “kum” (T.) / *mīl* “mesafe ölçüsü” (Ar.)

ray “ray” (Fr.) / *rāy* “fikir; rey” (Ar.)

2.6) Eserde (son harfli şeddeli olan) Arapça muzaaf kelimeler şeddesiz (tekleşmiş) kabul edilmek suretiyle sesteş sayılmıştır. Bu durum şu ifadeyle belirtilmiştir: “Müennes olarak aslı üzere teşdîd ile telaffuz edildiğinde elfâz-ı müteşâbiheden sayılmaz.” Yukarıda da ifade edildiği üzere sesteşliği oluşturan üç unsurdan biri de ses olaylarıydı. Burada da ünsüz düşmesinin bir türü olan tekleşme hadisesi sonucunda sesteşlik meydana gelmiştir.

‘ām (< ‘āmm) “umum, genel” (Ar.) / *‘ām* “yıl” (Ar.)

ber (< berr) “kara” (Ar.) / *ber* “göğüs; götüren” (Far.)

hār (< hārr) “sıcak” (Ar.) / *hār* “diken” (Far.)

sār (< sār) “sevinç veren” (Ar.) / *sār* “intikam” (Ar.)

2.7) Eski harflerden (üzeri aksanlı) “kef” ile yazılıp yâ (ﻻ) okunan bazı kelimeler, ağızlardaki veya konuşma dilindeki ses değişmelerine göre sesteş olarak kabul edilmiştir:

ey: Far. edat-ı nida.

ey [<eğ]: T. “ey-mek” fiilinden emr-i hâzırın müfred sîgası “*teklik 2. şahıs emir çekimi*”.

eyer [<eğer]: T. is. Zîn “*semer*”.

eyer [<eğer]: T. “eğ-mek” fiilinin muzâri sîgası “*geniş zaman kipi*”.

eyle-mek: T. fm. Etmek, kılmak.

eyle-mek [<eğle-mek]: T. fm. Tevkîf etmek “*durdurmak*”.

eylen-mek [<eğlen-mek]: T. fm. 1. İstihzâ “*alay*” etmek. 2. Zevk etmek.

eylen-mek [<eğlen-mek]: T. fl. Tevakkuf, ârâm etmek “*beklemek*”.

öyle: T. Tasdik ve temsîl edatı.

öyle [< öğle]: T. is. Zuhr, nisf-ı nehâr, gün yarımı.

2.8) Bazı kelimeler, ses düşmesi veya ses türemesi neticesinde sesteş olarak kabul edilmiştir:

mest: Far. is. Sarhoş.

mest [< Ar. mesh]: T. is. Yekpâre yırtıksız lapçın.

papas: Rumcadan. Dede, keşiş.

papas [< paspas ?]: T. is. Ayak kaplarını silmeye mahsûs mâruf şey.

şâğlık [< şalık]: T. is. Haber.

şâğlık: T. is. Hayat, sıhhat.

şırıık: T. sf. Hayâsız.

şırıık [< şıyrık]: T. is. Vücutta derinin soyulmuş, tırmalanmış yeri.

şor-mak [< şogur-mak]: T. fm. Kuvvetle emmek, mass etmek.

şor-mak: T. fm. Suâl, istifsâr etmek.

2.9) Bazı alıntı kelimeler Türkçede ince ünlülü okunmasına rağmen eserde kalın sıradan seslendirilerek sesteş kabul edilmiştir. Bazen de bunun tam tersi bir işlem gerçekleştirilmiştir:

hur (> *hür*) “*özgür*” / *hür* “*huri*”

hurmet (> *hürmet*) “*saygı*” / *hurmet* “*haram olma*”

‘avret (*‘avrat*) “*kadın*” / *‘avret* “*edep yerleri*”

2.10) Az sayıda -mA mastar ekli (kalıplaşmaya uğramamış) kelime de madde başı yapılarak sesteş kabul edilmiştir:

koşma: T. is. Seğirtme, takıp sürme.

koşma: T. is. Raks havası.

Birinci “koşma” bu maddeye örnektir.

şaldırma: T. is. Savlet “*hücum*”.

şaldırma: T. is. Mâruf âlet-i câriha “*yaralayıcı alet*”.

Birinci “şaldırma” bu maddeye örnektir.

2.11) Eserde bazı çok anlamlı kelimeler (gerçek anlam ve yan anlamlı kelimeler) sesteş olarak kabul edilmiştir:

dil: T. [is.] Zebân, lisân.

dil: T. is. Denize doğru uzanmış kara.

Aslında burada sesteşlik değil çok anlamlılık (yan anlam) ilişkisi vardır.

düşük: T. sf. İnik.

düşük: T. is. S[â]kıt, cenîn-i sâkıt.

Aslında burada sesteşlik değil çok anlamlılık (yan anlam) ilişkisi vardır.

göz: T. is. Çeşm, dîde.

göz: T. is. Menba, pınar.

Aslında burada sesteşlik değil çok anlamlılık (yan anlam) ilişkisi vardır.

2.12) Bazı örneklerde madde başlarının biri veya her ikisi geniş zaman ekiyle (-r / -Ar) çekimlenmiş biçimdedir, yani çekimli fiil madde başı yapılmıştır:

acır: T. Terahhum etmek [ve] ağrı, sızı duymak manalarına gelen “acı-mak” fiilinin muzâri sîgası.

acır: T. Acılık peydâ etmek mânâsına olan “acı-mak” fiilinin muzâri sîgası.

Her iki “acır” da bu maddeye örnektir.

eser: Ar. is. 1. Bir şeyin varlığına delâlet eden şey, bir adamın vücûda getirdiği şey. § 2. Alâmet, nişân...

eser: T. Hübûb etmek mânâsına olan “es-mek” fiilinin muzâri sîgası.

İkinci “eser” bu maddeye örnektir.

yarar: T. “yara-mak” fiilinin muzâri sîgası.

yarar: T. “yar-mak” fiilinin muzâri sîgası.

Her iki “yarar” da bu maddeye örnektir.

2.13) Eserde -en/-an sıfat-fiil ekli kelimeler de -herhangi bir kalıplaşma olmamasına rağmen- madde başı yapılmıştır:

biten: T. is. Tükenen.

biten: T. is. Nâbit.

Her iki “biten” bu maddeye örnektir.

doğan: Doğucu, tâli', mütevellit.

doğan: Mâruf şikârî kuş, bâz.

Birinci “doğan” bu maddeye örnektir.

kızan: T. is. Genç adam.

kızan:T. “kız-mak” fiilinden[dir].

İkinci “kızan” bu maddeye örnektir.

Sonuç

Lisanımızda Elfâz-ı Müteşâbihe adlı eser Türkçenin bilinen ilk sesteş kelimeler sözlüğü olmak bakımından önemlidir.⁵ Sözlükte kullanılan ve kitabın girişinde listelenen işaret sistemi, yirminci yüzyıl başında Türkçenin ünsüz ve ünlülerinin sesletimlerinin tespiti konusunda ilginç ve mühim veriler içermekte olup bunlar başka bir çalışmada ilim âlemiyle paylaşılacaktır.

Eserdeki sesteş kabul edilme ilkelerinden bazıları günümüz sözlükçülük ilkelerine uygundur:

Türkçe isimler ve fiillerin teklik 2. şahıs emir şekillerinin sesteş kabul edilmesi (acı / acı- ; çoru / çoru-);

Bazı kelimelerin ses düşmesi veya ses türemesi neticesinde sesteş olarak kabul edilmesi [mest (< Ar. mesh) / mest];

Son harfli şeddeli olan Arapça muzaaf kelimelerin şeddesiz (tekleşmiş) kabul edilmek suretiyle sesteş sayılması [ber(r) (Ar.) / ber (Far.)];

Normalde uzun ünlülü olup ünlü kısalmasına uğrayan alıntı kelimelerle aynı imlayla yazılan, Türkçe normal/kısa ünlülü kelimelerin sesteş kabul edilmesi (T. bağ / Far. bağ (< bâğ), T. dağ / Far. dağ (< dâğ).

Sözlükçülük ilkeleriyle bağdaşmayan bazı yöntemler de şunlardır:

Eski harflerden (üzeri aksanlı) kef (ك) ile yazılıp yâ (ع) ile okunan bazı kelimelerin ağızlardaki veya konuşma dilindeki ses değişmelerine göre sesteş olarak kabul edilmesi [eyle-mek (< eğle-mek) / eyle-; öyle (< öğle) / öyle];

Cins isimlerle özel isimlerin sesteş kabul edilmesi (aydın / Aydın; gül / Gül).

⁵ Bu bildiri, 2020 yılının Eylül ayında yapılması planlanan IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda sunulacak, onu takiben bildiriye konu olan kitap, tarafımdan yayımlanacaktı. Ancak salgın sebebiyle Kurultay bir yıl sonraya ertelenince kitabın yayımı bildirinin sunulmasından önce gerçekleşti (bk. Enfel DOĞAN, *Dilimizde Sesteş Kelimeler – Reşad Ziya'nın Lisanımızda Elfâz-ı Müteşâbihe'si (İnceleme-Metin-Dizinler)*. İstanbul: Akademi Titez Yayınları, 2021.).

Gerçek ve yan anlamlı kelimelerin sesteş kabul edilmesi (dil, düşük, göz).

Geniş zaman ekiyle çekimlenmiş kelimelerin sesteş kabul edilmesi (acı, yarar).

Herhangi bir kalıplaşma bulunmadan -An ekli sıfat-fiillerin ve -mA ekli isim-fiillerin sesteş kabul edilmesi (biten, doğan, kızan; koşma, saldırma gibi).

Türkçemizde Arap alfabesine göre farklı yazılıp sesletimi birbirinin aynı olan ve bünyesinde [‘ayın (ع) ve hemze (ء); elif (ا) ve elif-i maksûre (ى); ha (ح), he (ه) ve hı (خ); kef (ك) ve yâ (ی); nûn (ن) ve nazal n (نْ); še (ش), sin (س) ve şad (ص); te (ت) ve tı (ط); ze (ز), dat (ض), zel (ذ) ve zı (ظ)] harflerini bulunduran kelimeleri “homonym” değil de “homophone” olarak adlandırmak daha uygun görünmektedir. Ancak Arap alfabesiyle yazıldığına “homophone” olan [*halk/halk* (خلق / حلق), *eşer/eser* (اثر / اسر), *ihsâs/işşâş* (احساس / اخصاص) gibi] kelimelerin Latin alfabesiyle transkripsiyonsuz yazıldığına “homonym” şeklinde adlandırılması da (alfabe farklılığından kaynaklanan) dikkat çekici bir hususiyettir.

“Homonym” kelimesi karşılığında “sesteş, eş sesli/eşsesli, eş adlı/eşadlı, eş biçimli/eşbiçimli” vb. gibi farklı terimlerin kullanılması, bu konunun öğretiminde bir zorluk ve kargaşa doğurmaktaysa da; bu, Türkiye Türkolojisindeki birçok terimde karşımıza çıkan bir durum olduğu için sunduğumuz bildiride bu soruna yönelik bir çözüm önerilmesi veya getirilmesi mümkün görünmemektedir. Böyle olmakla beraber art zamanlı dil bilgisi çalışmalarında kullanmak için “homophone” terimine, “sesteş, eş sesli/eşsesli, eş adlı/eşadlı, eş biçimli/eşbiçimli” kelimelerinden başka olmak üzere kapsayıcı bir karşılık bulmak, önemli bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynaklar

- Acıca , H. (2018). “Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi Öğretiminde Eş Biçimli Biçim Birimlerin Karıştırılmasından Kaynaklanan Sorunlar ve Çözüm Önerileri”. *International Journal of Language Academy*, 6/1, 1-37. (TTŞ)
- Akarsu , B. (1975). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (FTS)
- Doğan , E. (2021). *Dilimizde Sesteş Kelimeler - Reşad Ziya'nın Lisanımızda Elfaz-ı Mütешâbihe'si (İnceleme-Metin-Dizinler)*. İstanbul: Akademi Titez Yayınları
- Ersoy , F. (2007). “Çuvaş Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eş Değerler”. *Türkbilig*, 14, 60-68.

- Hacı , S. (2013). *Bulgarca-Türkçe Sesteş Sözcükler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İmer , K. (2011) vd.: *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi. (DbS)
- Jackson , H. (2016). *Sözlükbilime Giriş* (Çev. Mehmet Gürlek, Ellen Patat). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karaağaç , G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz , Z. (2003). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları. (GTS)
- Öztekten , Ö. (1997). “Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi Arasındaki Eş Seslilik İlişisine Birkaç Örnek”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3, 197-203.
- TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tepeli , Y. (2006). “Ölçünlü Türkiye Türkçesinde Eş Biçimli Biçim Birimlerinden/ Yapılardan ‘Ar’ (ar/er)”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/1, 19-40. (ÖTT)
- Topaloğlu , A. (2019). *Karşılaştırmalı Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Dergâh Yayınları. (KDBTS)
- Uğurlu , M. (2012). “Türk Lehçeleri Arasında Benzer Kelimelerin Eş Değerlik Durumu”. *Turkish Studies*, 7/4, 215-222.

MOĞOLİSTAN KÜLTÜREL MİRAS MERKEZİNİN FAALİYETLERİ VE MERKEZİN ŞİNE US, TES, TARIAT, 1. KARABALGASUN YAZITLARI İLE İLGİLİ SON ÇALIŞMALARI ÜZERİNE*

Şaban DOĞAN*

Köktürk ve Uygur dönemi yazıtlarının önemli bir kısmı Moğolistan topraklarında yer almaktadır. Bu yazıtlardan pek çoğunun koruma altına alınmadığı, koruma altında olan bazı yazıtların da uygun şartlarda muhafaza edilmediği bilinmektedir. Bu bildiriye Moğolistan'daki kültürel eserlerin korunması ve restorasyonu ile ilgili çalışmalar yapmak amacıyla kurulan Moğolistan Kültürel Miras Merkezi tanıtılacak; merkezin faaliyetleri üzerinde durularak devam eden projelerinden olan ve risk altında olduğu değerlendirilen kültür varlıklarının Kuruma taşınması projesi hakkında bilgiler verilecektir. Bu proje Köktürk harfli yazıtların bazılarının da taşınmasını içerdiği için son derece önemlidir. Proje kapsamında bugüne kadar Şine Us, Tes, Tariat ve 1. Karabalgasun yazıtları buldukları yerlerden alınıp Moğolistan Kültürel Miras Merkezi depolarına getirilmiştir. Moğolistan'daki Türk yazıtlarıyla ilgili yapılacak yer değiştirme işlemlerinde Türkiye'deki alan uzmanlarının bilgi ve birikimlerinden yararlanılmasının faydalı olacağı muhakkaktır. Bildiriye başta bahse konu yazıtlar olmak üzere eserlerin taşınma süreçleri ile bundan sonra yapılması gerekenler hakkında tespit ve değerlendirmeler yapılacaktır. Amacımız böylesi önemli bir çalışmayı ilgililerin dikkatine sunarak sürece başta Türk Dil Kurumu ve TİKA olmak üzere, Türkiye'den ilgili resmî kurum ve kuruluşların da dâhil olması gerektiğini vurgulamak ve konuyla ilgili yapılması gerekenleri tartışmaya açmaktır.

* Bu çalışma İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi bünyesinde yapılan SBBF YÖNP 2020/1 numaralı bilimsel araştırma projesi kapsamında 2021 yılı Temmuz ayında gerçekleştirilen yüzey araştırmasına dayanmaktadır.

** Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: sabandogan@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Moğolistan'daki Türk yazıtları, Moğolistan Kültürel Miras Merkezi, Risk Altındaki Kültür Varlıklarının Taşınması Projesi.

ABOUT MONGOLIAN CULTURAL HERITAGE CENTER ACTIVITIES AND ORGANIZATIONS RECENT WORK ON ŞINE US, TES, TARIAT, 1. KARABALGASUN INSCRIPTIONS

Significant numbers of Köktürk and Uygur era inscriptions are inside of the territory of Mongolia. It is known that most of these inscriptions are not taken under protection and some of the inscriptions that are under protection are not being stored under suitable conditions. In this paper, Mongolia Cultural Heritage Organization that was formed in order to deal with protection and restoration of cultural pieces of Mongolia will be introduced and information about transferring the cultural pieces that are under risks to the aforementioned institution by harping on activities of the organization. This project is important because it includes some of the inscriptions that were written with Köktürk alphabet. Within the scope of the Project Şine Us, Tes, Taryat and 1. Karabalgasun inscriptions were taken from their original places and transferred to the stores of the Mongolia Cultural Heritage Center. It is obvious that knowledge and experiences of Turkey's experts on related subjects could be beneficial. In this paper, including aforementioned inscriptions, investigations and evaluations about transfer period and to do list after the transfers will be made. Our objective is emphasizing the importance of this kind of a work, the need to be a part of this work to the official institutions and organizations of Turkey starting with Turkish Cooperation and Coordination Agency and Turkish Language Society and opening a discussion on what needs to be done about the issue.

Keywords: Turkish inscriptions in Mongolia, Mongolia Cultural Heritage Center, Project of the Transport of Cultural Properties at Risk.

GİRİŞ

Moğolistan topraklarında Hun, Köktürk ve Uygurlar başta olmak üzere Eski Türklere ait pek çok eser bulunmaktadır. Bu eserler arasında yazıtlar önemli bir yer işgal eder. Moğolistan, ev sahipliği yaptığı irili ufaklı yüzün üzerinde yazıtla eski Türk yazıtları sahasının en önemli cazibe merkezi durumundadır. Ülkedeki yazıtların bir kısmı (Bugut, Bilge Kağan, Köl Tigin, Çoyren, Tes, Taryat, Hotgor Hag, Tevş, Övörhangay vs. /Fotoğraf 1-6/) müzelerde sergilenmekte ya da özel alanlarda korunmakta, önemli bir kısmı ise (Bilge Tonyukuk, Köli Çor, Altun Tamgan Tarhan, İhe Nuur vs. /Fotoğraf

7-10/) bozkırın sessiz çığlıkları olarak yazıldıkları/dikildikleri bölgelerde zamanın yıpratıcılığıyla verdikleri mücadeleye devam etmektedir.

Bu bildiri Moğolistan Hükûmeti tarafından 2019 yılında onaylanarak yürürlüğe giren “Taştan İmal Edilmiş Kültürel Miras Ulusal Programı” kapsamında bazı eserlerin buldukları yerlerden alınıp Kurum deposuna taşınması süreci hakkında bilgi vermek, süreci yöneten Moğolistan Kültürel Miras Merkezini tanıtmak ve ilgili kurumla olası iş birliklerini tartışmaya açmak amacıyla hazırlanmıştır.

Çalışmada sırasıyla eserlerin taşınması işlemine örnek teşkil etmesi bakımından Şine Us yazıtı ve kaidesinin taşınması süreci hakkında bilgi verilecek, ardından taşınma işini gerçekleştiren Moğolistan Kültürel Miras Merkezi tanıtılacak ve son olarak da ilgili Kurumun yürüttüğü bahse konu proje hakkında tespit ve değerlendirmeler yapılacaktır.

ŞİNE US, 1. KARABALGASUN, TES VE TARYAT YAZITLARININ TAŞINMASI

Moğolistan Hükûmetinin 2019 tarih ve 69 sayılı kararı ile “Taştan Yapılmış Kültürel Miras Ulusal Programı” onaylanmış; Eğitim, Kültür, Bilim ve Spor Bakanının 2019 tarih ve A/368 Sayılı Kararı ile programın uygulanmasına yönelik eylem planı yürürlüğe girmiştir. Bahse konu eylem planının 2. maddesinin 4. fıkrasında risk altında olduğu değerlendirilen eserlerin güvenli alanlara taşınacağı hükmü yer almaktadır. İlgili mevzuata binaen gerçekleştirilen taşıma işi Moğolistan Kültürel Miras Merkezi bünyesinde faaliyet gösteren Kültür Varlıklarını Koruma Merkezi Müdürü G. Ankhsanaa; Restorasyon Departmanı Restoratörleri B. Davaadari ve T. Sukhbaatar, Tescil ve Araştırma Dairesi Tarihî ve Kültürel Taşınmazlardan Sorumlu Tescil ve Bilgilendirme görevlisi B. Amgalanbat’tan oluşan bir ekip tarafından yapılmıştır.

Güneş, Moğolistan’daki Türk yazıtları arasında önemli bir yere sahip olan Şine Us için 17 Ekim 2020 günü bulunduğu bölgede (Hairhan ilçesi ile Bulgan ilinin Saihan ilçesi sınırlarının kesiştiği bölgede, Örgööt Dağı’nın güneydoğusunda, Şine Us Gölü’nün 2,53 km kuzeyinde 48,5411 enlem, 102,2131 boylam) son kez doğmuştur. Anıt külliyyeye anlam ve karakter katan pek çok heykelin uzun süre önce taşınmasının ardından 17 Ekim 2020 tarihinde de yazıtla yazıtın kaidesi ve Sukhbaatar Aymag’ın Ongon ilçesi sınırlarında yer alan Tavan Tolgoy’daki iki heykel buldukları yerlerden alınarak Moğolistan Kültürel Miras Merkezine nakledilmiştir (Fotoğraf 11-12).

26 Ekim 2020 tarihinde eserlerin yasa ve yönetmeliklere uygun olarak buldukları yerlerden taşınması işinin tamamlandığına dair evrak 01/323 sayılı resmî yazı ile Sukhbaatar Valisi J. Erdenebaatar'a ve 01/322 sayılı resmî yazı ile Bulgan Valisi Z. Batzorig'e iletilmiştir.

Kurum sadece Şine Us yazıtını değil, Ötüken Uygur Kağanlığı'nın başkenti Karabalgasun'un kalıntıları yakınındaki 1. Karabalgasun yazıtından geriye kalan ejderha tepelik ve diğer parçaları da taşımıştır. Eserlerin taşınma işlemi 14 Haziran 2021 tarihinde gerçekleştirilmiştir (Fotoğraf 13-16).

Moğolistan Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü depolarında bulunan Tes ve Taryat yazıtları da 26 Haziran 2021 tarihinde Moğolistan Kültürel Miras Merkezine getirilmiş böylece Köktürk harfli Türk yazıtlarından dördü Merkezde kendileri için hazırlanan alana (Fotoğraf 17-23) nakledilmiştir.

Moğolistan Kültürel Miras Merkezi tarafından yürütülen projeden nasıl haberdar olduğumuz ve ilgili kurumla yaptığımız görüşmeler hakkında kısa bilgi vermek istiyoruz.

MOĞOLİSTAN KÜLTÜREL MİRAS MERKEZİ ZİYARETİ

Moğolistan Devlet Üniversitesi Türkoloji Anabilim Dalında görev yaptığımız 2016, 2017 ve 2018 yıllarında Türkiye'den bir Üniversite ile ortak kurulacak bir Türkoloji Araştırmaları Enstitüsünün bu ülkedeki Türkoloji çalışmaları için faydalı olacağı; Moğolistan'daki Türk kültür varlıkları üzerine Türkiye merkezli çalışmaların daha kolay yürütüleceği ve Moğol Türkologlarla ortak çalışmalara zemin hazırlayacağı düşüncesiyle dönemin T.C. Ulanbator Büyükelçisi Sayın M. Ahmet Yazal'ın gayretleri; Mart 2018 ve Nisan 2018 tarihlerinde Moğolistan'a resmî ziyaretler gerçekleştiren dönemin Devlet Bakanı Sayın Hakan Çavuşoğlu ile dönemin Başbakanı Sayın Binali Yıldırım'ın temas ve destekleriyle Moğolistan'ın önde gelen Üniversitelerinden olan Moğolistan Devlet Üniversitesi (National University of Mongolia) bünyesinde Haziran 2018 tarihinde Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü kurulmuştur.

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Moğolistan Devlet Üniversitesinin teklifi üzerine 13 Mayıs 2019 tarihinde imzalanan protokolle Enstitüsünün akademik ortağı olmuş ve Enstitüsünün adı MUIS-İKÇÜ Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü olarak değiştirilmiştir. Enstitü için birisi Moğolistan Devlet Üniversitesinde diğeri İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesinde iki ofis tahsis edilmiş, böylelikle Enstitü her iki ülkede de ofisi olan bir yapıya kavuşmuştur.

Bahse konu Enstitüsünün desteğiyle İKÇÜ BAP birimi tarafından finanse edilen proje kapsamında 2021 yılının Haziran-Temmuz ayları arasında bulunduğumuz Moğolistan'da Kültürel Miras Merkezi Direktörü Sayın Enkhbat

Galdbakhrakh tarafından Enstitünün Moğolistan Ofisinde ziyaret edildik. Ziyarete Enstitümüzün Moğolistan’da yürüttüğü çalışmaları ilgiyle takip ettiklerini dile getirip başında bulunduğu kurum hakkında bilgiler veren Sayın Enkhbat Galdbakhrakh ilgimizi çekeceğini düşündüğü bir proje yürüttüklerini söyleyip proje detaylarını bizimle de paylaşmak istediklerini ifade ederek bizleri Moğolistan Kültürel Miras Merkezine davet etti. 21 Temmuz 2021 tarihinde ziyaret ettiğimiz Moğolistan Kültürel Miras Merkezinde, Kurumun yeni binasını inceleme ve çalışmaları hakkında detaylı bilgi alma şansını yakaladık. Kurumdaki birimleri ve Kurum personelini çalışırken görüntüleme fırsatımız da oldu (Fotoğraf 24 - 29). Bizleri konuk eden ve görüntü almamıza izin veren ilgili, görevli ve yetkililere tekrar teşekkür ediyoruz. Tüm binayı gezdiren ve her birimin çalışmaları hakkında bilgiler veren Sayın Enkhbat Galdbakhrakh’a da konukseverliği için minnettarız.

Gezimizin son durağı Enkhbat Galdbakhrakh’ın bizi ziyaretinde bahsettiği proje ile ilgili oldu. Binanın alt katında genişçe bir alanda gördüğümüz manzara karşısında şaşkınlığımızı gizleyemediğimizi ifade etmek isterim. 2020 yılında salgın sebebiyle Moğolistan’a gidememiş, her yıl ziyaret ettiğimiz Şine Us ve 1. Karabalgasun yazıtlarını görememiştik. Planımız görüşmeden hemen sonra her iki eseri de yerlerinde edip son durumlarını görmektir. Ziyaret için hazırlık yaptığımız eserlerin Moğolistan Kültürel Miras Merkezine taşındığını görmek bizi çok şaşırttı. Kurum müdürü Enkhbat Galdbakhrakh proje ve projeyi yürüten Moğolistan Kültürel Miras Merkezi hakkında oldukça detaylı bilgiler verdi.

MOĞOLİSTAN KÜLTÜREL MİRAS MERKEZİ

Moğolistan Kültür Bakanlığına bağlı olarak faaliyet gösteren Moğolistan Kültürel Miras Merkezi son yıllarda Moğolistan’daki somut ve somut olmayan kültürel miras unsurlarıyla ilgili olarak yaptığı çalışma ve projelerle ön plana çıkmıştır. Bu bildiriye konu olan projeye geçmeden önce Kurum ve çalışma alanları hakkında kısa bilgi vermek yararlı olacaktır.

Moğolistan Kültürel Miras Merkezi Moğolistan Halk Cumhuriyeti Bakanlar Kurulunun 1988 yıl ve 148 numaralı kararıyla Müzeler İdaresi himayesinde/bünyesinde müzede sergilenecek tarihî ve kültürel eserlerin profesyonel şekilde restore edilmesi amacıyla “Müze’deki Eserleri Yenileme ve Restore Etme Odası/Birimi” adıyla kurulmuş ve Güzel Sanatlar Müzesinin bir salonunda çalışmaya başlamıştır. Birimin ilk yöneticisi 1988 yılında ataması yapılan Khishigbayar Damdinsuren olmuştur.

Moğolistan Halk Cumhuriyeti Kültür Bakanınının 1 Mayıs 1990 tarih ve 130 sayılı yazısıyla bağımsız bir kuruluş hâline gelen birim 1988-1996

yılları arasında pek çok eserin restorasyonunu yaparak müzede sergilenmesini sağlamıştır.

1994, 1995 ve 1996 yıllarında yayınlanıp yürürlüğe giren kanun ve kararnamelerle ilgili birim faaliyetlerini genişleterek “Moğolistan Kültürel Miras Merkezi” olarak yeniden düzenlenmiştir.

1995’ten 2008’e kadar birisi somut kültürel mirası kayıt altına alan diğeri ihtiyaç duyulan eserlerin restorasyonunu yapan iki birime sahip kurum 2008 yılında somut olmayan kültürel mirası inceleme, koruma ve belgeleme işini de üstlenerek görev alanını genişletmiştir.

Son olarak 2014 yılında “Kültürel Mirasın Korunması Hakkında Kanun”un revize edilmiş bir versiyonunun kabulüyle günümüzdeki kurumsal yapısına kavuşmuştur.

Merkezin Amaç ve Görevleri

Moğolistan Kültürel Miras Merkezinin internet sitesinde Merkezin amaç ve görevleri şu şekilde verilmiştir:

-Moğolistan’daki somut ve somut olmayan kültürel mirası kayıt altına almak, tescillenmesi için çalışmalar yapmak; bir veri tabanı oluşturarak tescil edilen eserleri bu veri tabanına kaydetmek

-Somut ve somut olmayan kültürel miras hakkında araştırmalar yapıp rapor hazırlamak; görsel ve işitsel çalışmalar ve raporlarla bu veri tabanını zenginleştirmek

-Tarihî ve kültürel eserlerin derecelendirilmesi ve değerlendirilmesini yaparak uygun olanları özgün tarihî ve kültürel anıtlar kategorisine almak; kültürel mirası üst düzeyde temsil eden eserlerin listelenmesi için ilgili meslek kuruluşlarına önerilerde bulunmak,

-Tarihî ve kültürel eserlerin sertifikalandırılması işlemlerini organize etmek

-Tarihî ve kültürel eserlerin niteliklerini bozmadan restorasyonunu yapmak

-Yenileme metodolojisi ve teknolojisi geliştirmek, uygulamak

-Kültürel mirasın korunması, güçlendirilmesi ve ihtiyaç duyulan laboratuvar işlemlerini yapmak

-Yabancı ülkelerdeki benzer kuruluşlarla ilişkiler kurmak ve iş birliği yapmak

Yeni hizmete açılan modern binasında faaliyet gösteren Moğolistan Kültürel Miras Merkezi, kanun ve yönetmeliklerin kendisine verdiği işleri yapmak için yoğun çaba sarf etmektedir. Kurum müdürü Sayın Enkhbat Galdbakhrahk İKÇÜ-MUIS Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü ve İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesinin Moğolistan’da yaptığı çalışmalardan haberdar olduklarını belirterek bizlere teşekkür edip Üniversitemizle iş birliğine hazır olduklarını, Türkiye’deki ilgili kurumlarla ortak projeler de yapabileceklerini ifade etmişlerdir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

Yukarıda ana hatlarıyla bilgi verilen proje kapsamında Şine Us yazıtı ve kaidesi, 1. Karabalgasun, Tes ve Taryat yazıtları Moğolistan Kültürel Miras Merkezine nakledilmiştir. Proje ile ilgili olarak aşağıdaki hususlara dikkat çekmek istiyoruz:

a. Proje kapsamında başta Köli Çor, İhe Ashete, İhe Nuur ve Bömbögör yazıtları olmak üzere bozkırda korumasız olarak duran eserlerle ilgili şimdilik bir taşıma düşüncesi yoktur. Özellikle Köli Çor yazıtının son yıllarda eridiği gerçeği göz ardı edilmemeli, bu yazıt da projeye dâhil edilerek gerekli işlemler yapılmalıdır.

b. Yerlerinden alınan eserlerin sergilenmesi, Merkezin böyle bir misyonu olmadığından, düşünülmemektedir. Yazıtların koruma ve sergileme işi TİKA tarafından Moğol makamlarıyla görüşülerek devralınmalıdır. İlgili yazıtlarla taşınması mümkün diğer Türk yazıtları TİKA tarafından inşa edilmesi planlanan Tonyukuk Müzesinde sergilenebilir.

c. Bozkırdan alınan Şine Us ve 1. Karabalgasun yazıtlarının yerlerine replikaları konulmamıştır; konulması planlanmamaktadır. Dolayısıyla da eserlerin buldukları yerlere kattığı anlam, değer yok olmuştur. Bu sebeple nakledilen eserlerin replikaları en kısa sürede hazırlanıp yerlerine konulmalıdır. Bu durum yetkililere iletilmiş, replika yapabildiklerini ancak projede yerlerinden alınan eserlerin replikalarının yapılmasının olmadığını ayrıca maliyetin yüksekliği sebebiyle de bu projeye replika işini dâhil edemediklerini söylemişlerdir. Eserlerin taşınması esnasında yerel halk tarafından ciddi tepki almaları sebebiyle replika yapımını gündemlerine almayı düşündüklerini de ifade etmektedirler.

d. Projenin Türk yazıtlarını da kapsaması sebebiyle Moğolistan Kültürel Miras Merkezine konuyla ilgili olarak Türkiye’deki uzmanların da görüşlerinin alınmasının faydalı olacağı ifade edilmiş ve olumlu cevap alınmıştır. Moğolistan Kültürel Miras Merkezi İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesine gönderdiği resmî yazıda projeye ilgili olarak birisi Türkiye’de diğeri

Moğolistan’da olmak üzere iki ortak çalıştay yapmayı teklif etmiştir (Fotoğraf 30). Çalıştaylar için hazırlıklar başlamış olup Türkiye ve Moğolistan’dan konunun uzmanlarının davet edileceği toplantılarla sürece Türkiye’nin de dâhil edilmesine çalışılacaktır.

EK (FOTOĞRAFLAR)¹

Fotoğraf 1: Bilge Kağan ve Kül Tigin Yazıtları (Bilge Kağan Müzesi, Temmuz 2019)

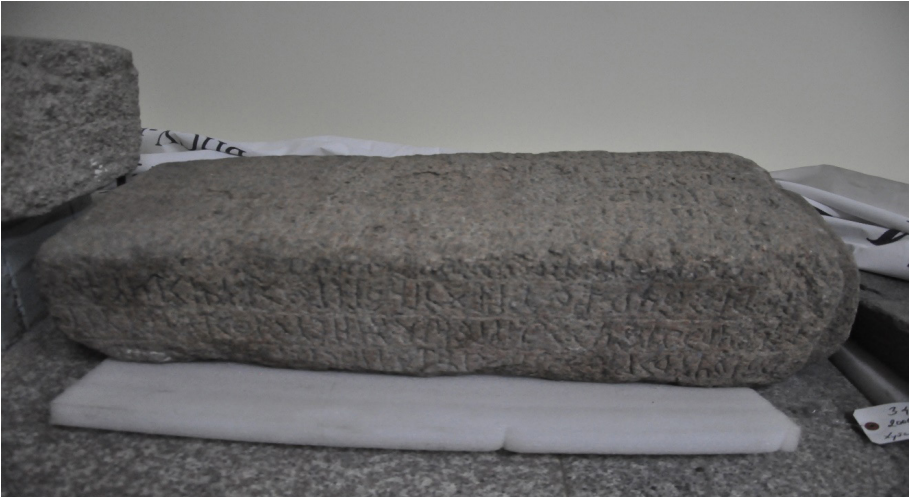

Fotoğraf 2: Bugut Yazıtı (Çeçerleg Müzesi Bahçesi, Haziran 2018)

¹ Şine Us ve 1. Karabalgasun yazıtlarının taşınmasını gösteren fotoğrafları temin ettiğimiz Moğolistan Kültürel Miras Merkezi Kültür Varlıklarını Koruma Birimi Müdürü G. Ankhsanaa’ya teşekkür ediyoruz. Diğer fotoğraflar kişisel arşivimizden alınmıştır.

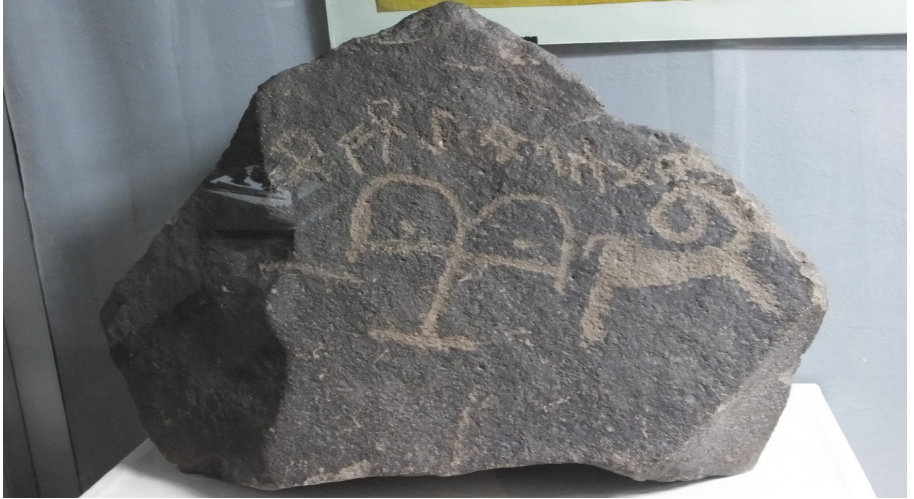
Fotoğraf 3: Taryat Yazıtı
(Moğolistan Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü Deposu, Haziran 2019)

Fotoğraf 4: Tes Yazıtı (Moğolistan Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü Deposu, Haziran 2019)

Fotoğraf 5: Çoyren Yazıtı
(Moğolistan Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü Deposu, Haziran 2019)

Fotoğraf 6: Övörhangay Yazıtı (Övörhangay İl Müzesi, Haziran 2019)

Fotoğraf 7: Şine Us Yazıtı ve Anıt Külliyesi (Haziran 2019)

Fotoğraf 8: Altun Tamgan Tarhan Yazıtı ve Anıt Külliyesi (Haziran 2019)

Fotoğraf 9: İhe Nuur Yazıtı ve Anıt Külliyesi (Haziran 2019)

Fotoğraf 10: Köli Çor Yazıtı ve Anıt Külliyesi (Haziran 2019)

Fotoğraf 11: Şine Us Yazıtı Taşıma Fotoğrafları (17 Ekim 2020)

Fotoğraf 12: Şine Us Yazıtı Taşıma Fotoğrafları (17 Ekim 2020)

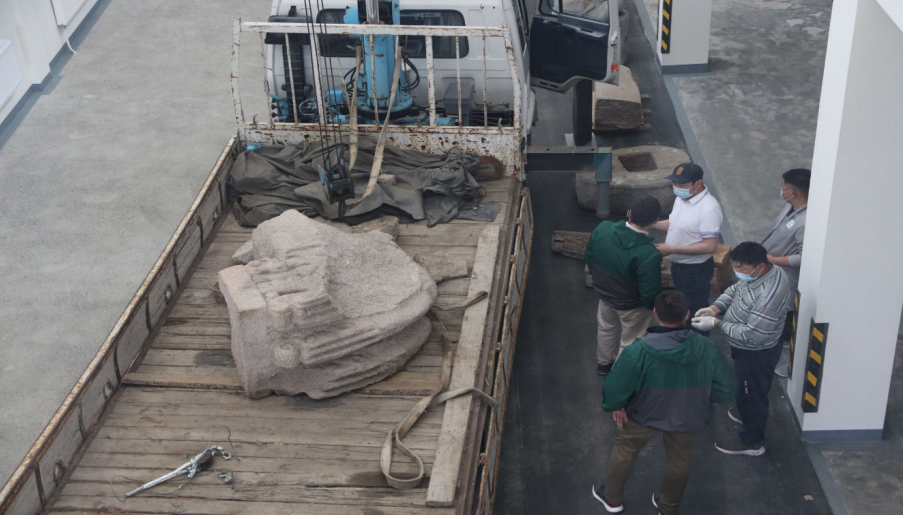
Fotoğraf 13: 1. Karabalgasun Yazıtı Taşıma Fotoğrafları (14 Haziran 2021)

Fotoğraf 14: 1. Karabalgasun Yazıtı Taşıma Fotoğrafları (14 Haziran 2021)

Fotoğraf 15: 1. Karabalgasun Yazıtı Taşıma Fotoğrafları (14 Haziran 2021)

Fotoğraf 16: 1. Karabalgasun Yazıtı Taşıma Fotoğrafları (14 Haziran 2021)

Fotoğraf 17: Taşınan Eserlerin Muhafaza Edildiği Alan, Moğolistan Kültürel Miras Merkezi (21 Temmuz 2021)

Fotoğraf 18: Şine Us Yazıtı, Moğolistan Kültürel Miras Merkezi (21 Temmuz 2021)

Fotoğraf 19: Şine Us Yazıtı Kaidesi, Moğolistan Kültürel Miras Merkezi (21 Temmuz 2021)

Fotoğraf 20: 1. Karabalgasun Yazıtı, Moğolistan Kültürel Miras Merkezi (21 Temmuz 2021)

Fotoğraf 21: Taryat Yazıtı, Moğolistan Kültürel Miras Merkezi (21 Temmuz 2021)

Fotoğraf 22: Taryat Yazıtı, Moğolistan Kültürel Miras Merkezi (21 Temmuz 2021)

Fotoğraf 23: Tes Yazıtı, Moğolistan Kültürel Miras Merkezi (21 Temmuz 2021)

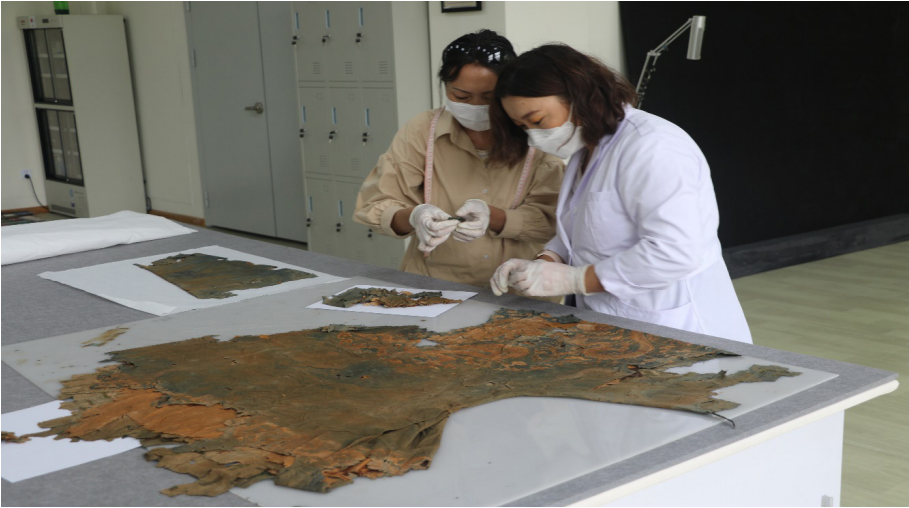
Fotoğraf 24: Moğolistan Kültürel Miras Merkezi Binası (21 Temmuz 2021)

Fotoğraf 25: Moğolistan Kültürel Miras Merkezi, Laboratuvar (21 Temmuz 2021)

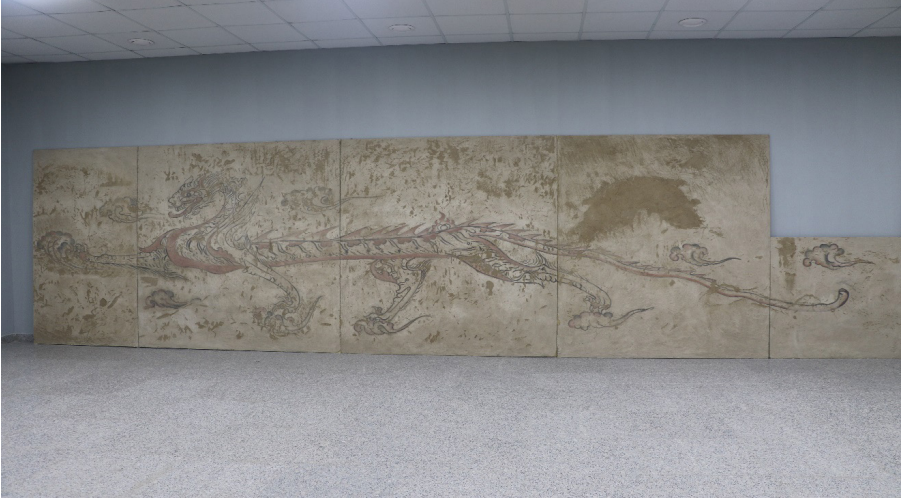
**Fotoğraf 26: Moğolistan Kültürel Miras Merkezi, Restorasyon Atölyesi
(21 Temmuz 2021)**

**Fotoğraf 27: Moğolistan Kültürel Miras Merkezi, Kumaş Restorasyon Atölyesi
(21 Temmuz 2021)**

Fotoğraf 28: Moğolistan Kültürel Miras Merkezi, Restorasyon Atölyesi (21 Temmuz 2021)

Fotoğraf 29: Moğolistan Kültürel Miras Merkezi, Replika Atölyesi (21 Temmuz 2021)

696 | **Moğolistan Kültürel Miras Merkezinin Faaliyetleri ve Merkezın Şine Us, Tes, Tariat, 1. Karabalgasun Yazıtları ile İlgili Son Çalışmaları Üzerine**

СОЁЛЫН ӨВИЙН ҮНДЭСНИЙ ТӨВ

17121 Улаанбаатар хот, Хан-Уул дүүрэг,
21-р хороо, Буянт-Ухаа 2
И-мэйл: info@ncch.gov.mn, Вэбсайт: www.ncch.gov.mn

2021. 09.22 № 01/252
тантай _____ - ны № _____ -т

Subject: Regarding Support on Cooperation

TO: RECTORATE OF İZMİR KÂTİP
ÇELEBI UNIVERSITY

To whom it may concern,

The National Center for Cultural Heritage under the Ministry of Culture of Mongolia is a cultural and scientific organization in charge of registration, information, conservation, and protection of the cultural heritage of Mongolia.

Within the framework of the "Stone Cultural Heritage" National Program approved by the Mongolian Government Resolution No.69 of 2020, our national center has implemented preservation and conservation activities on more than ten historical and cultural sites including monuments related to the Turkic and Uighur periods, such as the Tariat region stele, Khul Asgat sacrifice stone, a stone-man monument from the Dayan Lake, and stone stele from the Mogoı Shine Us site. The activities included relocation of the monuments to a safe environment, and creation of replicas for the documentation.

Cooperation with your institution is important to further continue this program effectively and to preserve more monuments from the Turkic and Uighur periods. Therefore, in order to develop the cooperation, we are planning to organize a joint workshop in İzmır, Turkey in the first week of May 2022; and in Ulaanbaatar, Mongolia in August 2022. We ask for your support and cooperation regarding this event.

For more information on the National Center for Cultural Heritage, please see the following link: <http://ncch.gov.mn>.

DIRECTOR

ENKHBAT GALBADRAKH

1721300190

Fotoğraf 30: Moğolistan Kültürel Miras Merkezi tarafından İzmır Kâtip Çelebi Üniversitesine gönderilen resmî yazı (22 Eylül 2021)

ÖMER SEYFETTİN'İN ÖYKÜLERİNDE ÖTEKİ VE BERİKİNİN GÖRÜNTÜLENDİĞİ BİR VARLIK ALANI OLARAK DİL

Mitat DURMUŞ*

“Her millet kendi lisanında yaşar.”
(Ömer Seyfettin 2001: 359)

Özet

Türk öykücülüğünün kurucu isimlerinden olan Ömer Seyfettin, kimlikler yüzyılı olarak tanımlayacağımız bir zaman diliminde yaşamdan deneyimlediklerini anlatılarının merkezine estetik ölçüler içinde taşımış, edebi metinler aracılığı ile okur kitlenin duygu ve duyarlılık alanlarını genişletmiş bir isimdir. *Hasta Adam* konumuna düş(ürül)müş bir *Cihan Devleti* olan Osmanlı'nın 19. ve 20. yüzyıldaki kaotik çıkmazını bilinç yitiminin bir sonucu olarak gören yazar, anlatılarını bilinç sağaltım aracı olarak kullanmak ister. Onun anlatılarında başat unsur gibi görülen “öteki”, devrin sosyal ve siyasal atmosferinde de başat bir unsurdur. Ömer Seyfettin'in eser verdiği yıllara gelinceye değin iç ve dış “öteki”nin yapıp ettikleri *Cihan Devleti* sıfatının *Hasta Adam* sıfatı ile yer değiştirmesine aracı olmuştur. Hem iç hem de dış “öteki”sini kaybeden devlet aklının ve aydın sınıf ile okur kitlenin varlığı, yazarın anlatılarına yön veren temel itki olur.

Ömer Seyfettin'in öykülerinde yoğun bir şekilde ve farklı başlıklar altında değerlendirilebilecek olan “öteki”lerin tümünün tek bir ortak noktası vardır o da “yaratılan öteki” değil, “görünürleştirilmek istenen öteki”dir. 19 ve 20. yüzyıldaki kaotik durumun arkasında ötekisini kaybetmiş Türk ulusunun bilinç parçalanmışlığının önemli etkisi vardır. Burada, “ötekisini kaybetme” kavramı ile verilmek istenen temel fikir, Türk ulusunun “gerçeklik algısını yitirmiş” olmasıdır. Ömer Seyfettin, olmayan bir öteki, yabancı, düşman,

* Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi FEF, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; mithat.durmus@gmail.com

yok kişi yaratmaktan daha çok, gerçeklik algısı çeşitli enstrümanlarla bozulmuş olan Türk ulusunu gerçeğe buluşturma çabası içine girdiğinden ötekiler öykülerde yoğunluk kazanmış olur. Devrin sosyal ve siyasi havasına bakıldığında da ötekinin bahse konu yüzyıllardaki yoğunluğu da tarihî bir gerçeklik olarak dikkati çeker.

Çalışmamızda Ömer Seyfettin'in öykülerinde “öteki ve beriki”ni belirleyen temel unsurlardan birisi olan dilin nasıl bir içerik ve işlevsellikle kullanıldığı çözümlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ömer Seyfettin, öteki beriki, yeni lisan, bilinç yitimi ve kazanımı, kendilik.

LANGUAGE AS A FIELD OF BEING VIEWED IN ÖMER SEYFETTIN'S STORIES OF ME AND THE OTHER

Abstract

Ömer Seyfettin, who is one of the founding names of Turkish storytelling, is a name that has moved his experiences in aesthetic dimensions to the center of his narratives in a period of time that we will define as a century, and has expanded the areas of emotion and sensitivity of the reader mass through literary texts. The writer, who sees the chaotic dilemma of the Ottoman Empire, which is a world-renowned Cihan State, who is a sick man, as a result of the loss of consciousness, wants to use his narratives as a means of awareness raising. The “other”, which is seen as the dominant element in his narratives, is also a dominant element in the social and political atmosphere of the period. Until the years when Ömer Seyfettin gave his work, what the inner and outer “other” had done helped to replace the title of the State of the World with the title of Sick Man. The existence of the mind of the state, the intellectual class and the readership, which loses both its internal and external “other”, becomes the main impulse that guides the writer's narratives.

In Ömer Seyfettin's stories, all of the “other”, which can be evaluated intensively and under different titles, have only one common point, and that is not the “created other” but “the other that is wanted to be made visible”. Behind the chaotic situation in the 19th and 20th centuries, the fragmentation of consciousness of the Turkish nation, which lost the other, has an important effect. The basic idea to be given here with the concept of “losing the other” is that the Turkish nation has “lost its sense of reality”. Since Ömer Seyfettin tries to bring the Turkish nation, whose perception of reality is impaired by various instruments, rather than creating another, foreigner, enemy, or a person

who is not in their stories, the others become more concentrated in the stories. Looking at the social and political atmosphere of the period, the intensity of the other in the aforementioned centuries draws attention as a historical reality.

In our study, we will try to analyze the content and functionality of language, which is one of the basic elements that determine “me and the other” in Ömer Seyfettin’s stories.

Keywords: Ömer Seyfettin, other me, new language, loss of consciousness and acquisition, personality.

Düşünsel üretkenliğin kaynağı olan “dil”i yitiren nesillerin yaratıcı etkinliğe katılması olası değildir. Ömer Seyfettin, olası görülemeyen bir uğraşı alanına girerken karşısında Arap ve Fars dilinden alınmış sözcük ve dil kuralları ile eğreti bir maskeye dönüşen, adına Osmanlıca yakıştırması yapılan suni bir dili kullanan okur çevre ile karşılaşır. Düşünsel dünyasını böylesi bir eğreti maske ile kapatmış okur çevreye kendini kabullendirmek her şeyden önce onun yanılıklarına işaret etmekten geçeceği için yazar, makalelerinde sıklıkla bu konuyu işler. Şemsettin Sami’den alıntılar yaparak kaleme aldığı “Osmanlıca Değil Türkçe” başlıklı makalesinde;

“(Lisan-ı Osmanî üç lisanıdan yani Arabî ve Farisî ve Türkçe lisanlarından mürekkeptir, demek âdet olmuştur. Âdet-i ilahiyeye ve tabiata mugayir olan bu tabir ekser kavaid ve inşa kitaplarında ve buna mümasil kitaplarda zikir ve tekrar olumuyor. Ne kadar yanlış, ne büyük hata! Üç lisanıdan mürekkep bir lisan! Dünyada görülmemiş bir şey!) Hayır! Hiç de öyle değildir. Her lisan bir lisanıdır.” (Ömer Seyfettin 2001: 229)

der. Ancak, birey dünyaya geldiğinde bir ailenin içine doğduğu gibi bir dilin de içine doğar, kabullenişlerini ve retlerini içine doğduğu dil ile benimser. Ömer Seyfettin’in içine doğduğu dil, her ne kadar Türkçe olsa da, dönem içinde adına Osmanlıca denilen Arapça-Farsça ve Türkçenin yoğrulmasından ortaya çıkmış bir dilsel alışkanlıkları bulur karşısında. Okur çevrenin yapay bir dil etrafında metinler ortaya koyması geleneğine başlangıçta Ömer Seyfettin de katılır. Onun makalelerinden şiirlerine; şiirlerinden öykülerine gelinceye değin hemen tüm türlerde bu geleneğe bağlılık açıkça görülür. “Yeni Lisan” makalesinden önce kaleme aldığı eserleri ile sonrasında yazdıkları arasında değişen en önemli unsur, söz dağarcığının değişimidir. Söz dağarcığındaki seçimlerle yeni değerler inşa eden yazar, sanatsal değer taşıyan metinlerin Türkçe ile buluşmasına kapı aralar. Topluma kendilik bilincini anlatabilmenin en olumlu yönü, toplumun kendi dilini anlatı metinlerine taşımaktan geçer. Diğer türlü kendi içinde tutarsızlaşmaya tutsaktır. Bu sebeple Ömer Seyfettin

önceliğini “dil”e verir. Dil hakkındaki tanımlamalar ile Türkçenin statüsüne ilişkin önce makaleler düzleminde tartışmaya açtığı konuları öykülerinde de kahramanlar üstünden tartışır ve Osmanlıca tanımlamasına bağlı kalan ya da Türkçenin edebî metin oluşturmada yetersiz olduğunu söyleyen, böyle bir dilin varlığını görmeyen anlatı kahramanlarını alaya alarak gülünçleştirir.

“Türkçeye Kimler ‘Osmanlıca’ Der?” başlıklı makalesinde dil-millet bağıntısına dikkati çekerek

“Osmanlı namı altında bir millet yoktur. Hâlbuki lisan mutlaka bir milletin olur. Yalnız bir Osmanlı Devleti vardır. Lisanlar ülkelere değil milletlere nispet olunur. Şimalî Amerika’da konuşulan lisana ‘Amerikanca’ denilmez, ‘İngilizce’ denir. Osmanlı diye bir milliyet kabul olunmayınca “Osmanlıca” diye bir lisan da kabul olunamaz. (...)

-Bu lisan Osmanlıcadır... demekte inat eden kimlerdir:?

Devlet ve milletin ayrı ayrı şeyler olduğuna akıl erdiremeyenler, eski Kurun-ı vustaî medrese ulûmundan hakikat arayanlar; fenne efsane nazarıyla bakanlar ve bir de Türk milletinin içtimâî ve terbiyevî vahdetini çekemeyenlerdir. Evvelkiler cahil, fakat sonuncular âlimdirler. Ne yaptıklarını bilirler. Maksatları Türk milletini inkâr etmektir. Bunun için evvela lisanı inkâr ederler...” (2001: 241)

diyen Ömer Seyfettin, dilinin kimliği belirleyen yönünü sürekli canlı tutar.

Makalelerinde yoğun bir tartışma ve eleştiri konusu edindiği dilsel problem yitimini öykülerinde de bu problemi içselleştirmiş, değer oluşturamayan, ironinin malzemesine dönüşen ve bir karşıt değer olarak gördüğü kahramanlar üstünden anlatıya dâhil eder. Efruz Bey tipini ele aldığı tüm öyküleri ile “Bahar ve Kelebekler”, “İnat”, “Ashab-ı Kehfimiz”, “Primo Türk Çocuğu”, “Fon Sadriştayn’ın Karısı” ve “Bilgi Bucağında” gibi öykülerinde dil-ulus-tarih-bilinç kavramları iç içe geçirilerek ele alınır. Dil konusunu ele aldığı öykülerinde, dilin bireysel ve toplumsal kimliği belirleyen yönü ile sosyal kimliği bozan yanlış dilsel koşullanmaların sonuçları üzerinde duran yazar, Türk dilinin adlandırılmasında kullanılan “Lisan-ı Osmanî” tanımlamasının aidiyet yitimleri oluşturucu işlevine dikkat çeker.

Öteki yaratımında, ötekini belirleyen temel unsur olarak da bu sebeple “başka dil” dünyasında olanları görür. Kahramanların karşıt değere dönüşmesinde dil temel belirleyici unsur olur. Efruz Beyin ayakları yere basmayan bir bilgiç olarak konumlandırılmasında, onun dile (Türkçeye) bakışı ile “Primo Türk Çocuğu”nda filogenetik olarak Türk olduğu hâlde ontik düzlemde Kenan Bey’in öteki olarak görülmesi çocuğuna İtalyancada sayı sıfatı olan “Sekundo” ve “Primo” adlarını vermesi belirleyici bir unsur

olur. Aynı şekilde “Ashab-ı Kehfimiz” anlatısında günlüğünü Türkçe yazan Ermeni gencinin bu eylemi sevgilisi Hayganoş tarafından eleştirilerek Ermenice yazması istenecek ve anlatının başkahramanı Türkçe yazdığı defteri yırtmak isteyecektir. Onun böylesi bir eylemsellik içine taşınması ötekinin dilsel duyusunu okuruna aktarma ereğini güder. Dikran Hayikyan’ın ve Hayganoş’un ötekiliği de bu dilsel duyustaki ‘başkalıktan’ kaynaklanır. Yine aynı anlatıda “Primo Türk Çocuğu”nda olduğu gibi filogenetik olarak Türk soylu olmasına karşın Niyazi Bey’in öteki olarak konumlanması Türkçeye karşı duruşu dolayısıyladır. “Kaynaşma Kulübü” adı altında imparatorluk bünyesindeki etnik unsurların bir aradalığını sağlama adına girişilen yapay bir dil oluşturma çabaları da tıpkı “Lisan-ı Osmanî” adlandırması gibi ötekini belirleyen bir unsurdur. Anlatıda “*Türkiye’de bütün milletlerin lisanlarından mürekkep bir Osmanlıca tesisi edilmesi*” (Ömer Seyfettin 2007a: 135) teklifinde bulunarak yapay bir dil oluşturulması gerekliliğinde ısrar eden Kaynaşma Kulübü üyesi Doktor Eserullah Nâtik’in bu teklifine Ermeni genci Dikran Hayikyan; “*-Lisanlar tesis olunmaz.*” (Ömer Seyfettin 2007a: 136) karşılığını vermiş, aynı kulübün üyesi ve Türk olduğu hâlde itirazda bulunmayan Niyazi Bey ise bu duruşuyla öteki olarak konumlandırılmıştır. Doktor Eserullah Nâtik’in “*Türkiye’de bütün milletlerin lisanlarından mürekkep bir Osmanlıca tesisi edilmesi*” teklifinin kulüp üyelerince kabul edilmesi ile Türklerin ve Türkçenin yok sayılması anlatıda kimliklendirme aksiyonunu okur açısından canlı kılarken, eylemsel tepkilerin de anlatıya katılmasına eşlik ettiği görülür. Uyanan, kimliğinin önemine ve bilincine varan halk, gösteriler düzenleyerek “kaynaşma” yanılmatması ile oluşturulan kulübün dağılmasına ve eylemsizleşmesine aracı olur. Tepki gösterisine katılan halkın ağızdan çıkan sözler bir bakıma “Yeni Lisan” makalesinin özeti gibidir.

“Biz Türkleriz, biz Türkleriz... Mukaddestir ilimiz.

‘Birlik’tedir kuvvetimiz, birdir bizim dilimiz...” (Ömer Seyfettin 2007a: 150).

Yine anlatıda gösteri yaparak tepkisini dile getiren halka öncülük eden genç hatibin, Kaynaşma Kulübü üyelerine seslenişi kimliğe dönüş çağrısının dilsel boyutunu öne çıkarır.

“‘Osmanlılık’ kelimesinin ‘düveli’ bir tabirden başka bir şey olmadığını, dinler gibi milliyetlerin de muhterem, kutsi, ihmal olunmaz müesseseler olduğunu, Türkiye’de on dört milyondan ziyade Türkçe konuşan Müslüman Türk addolunduğunu (...) haykırdı.” (Ömer Seyfettin 2007a: 151).

Anlatıdaki “*haykırdı*” ifadesi tahammül sınırının sonuna gelindiğine vurgu yaparken yazar açısından “Yeni Lisan” makalesinin de bir haykırış

metni olduğu gösterir niteliktedir. Çünkü yazarın devrinden deneyimlediği gerçeklik, “Kaynaşma Kulübü”nün fikirleriyle aynılık gösterir. Türkçe denilince “Türk” anlaşılır olmakla birlikte, “Türk’ün dili nedir?” sorusunun karşılığı ne yazık ki uzunca yıllar/asırlar boyunca “Osmanlıca” olarak tanımlanmıştır. Yazar bu tanımlamanın tutarsızlaşan yanlarını bir yandan makalelerinde işlerken diğer yandan da öykülerinde konu edinir. Temel ereği dilsel açıdan algı kaybına uğramış bilinçleri sağaltmak olan yazar, dile ilişkin algı değişimini ana sorun edinir. Bu bakımdan *Yeni Lisan* hareketi dilde bir değişiklik yapmamış, algıda bir değişiklik yapmıştır denilebilir. Ömer Seyfettin, algı düzeyimizi sarsarak kendi dilimize dönüşümüzü, onun statüsünü fark edişimizi sağlamıştır. Ancak bugüne değin edebiyat ve dil bilimciler yanlış bir tanımlamayla algı değişikliği yaratma uğraşısını dilsel bir değişiklik çabası olarak tanımlamışlardır. Bir başka deyişle *Yeni Lisan* hareketi ya da girişimi Türkçenin dizgesine değil, statüsüne bir müdahale hareketidir. Statü kaybına uğramış, dağda, köyde, taşrada unutulmuş dilin saraya, şehre, merkeze ve metinlere taşınması çabasıdır. *Yeni Lisan* tanımındaki “yeni” sıfatı, lisandan daha çok lisana yaklaşımı tanımlamaya uygun bir içerikle kullanılmıştır. “Dilde sadeleşme” olarak yapılan tanımlama kendisi ile çelişmeye uygundur. Çünkü her dil kendi için(de) sadedir. Başkaca unsurlarla bu alan ihlal edilmişse o yeni bir yapıdır ve bunu bir dil adı olarak tanımlamak doğru değildir. Karışık dilli eserler olabilir ancak karışık dilli dil olamaz. O başka bir adlandırmayı gerektirir. Kaldı ki durumu böylesine tanımlamış olsak bile *Yeni Lisan* hareketi ile ulaşılan sadeleşme serüvenimiz konuşma dilinden özge yazı dilimizle ilişkilidir. Çünkü karışma olarak tanımladığımız dilsel geçişkenliklerin arışması yazı dilimizle ilgili bir soruna gönderme yapar. Konuşma dilinde zaten terkiplerle kurulmuş yapılara rastlanmamaktadır. Ömer Seyfettin ve arkadaşları da temelde konuşma dilinin yazı dili hâline getirilmesini isteyerek¹ Türkçenin göz ardı edilen statüsünü -edebî metinler aracılığı ile- geri kazandırma uğraşısındadırlar.

Yeni Lisan makalesinden sonraki yazılarında da bu haykırışın ve tepkisel söyleyişin örneklerine sıklıkla rastlanır. Örneğin 1329/1913 tarihli “Millî Şiirler” başlıklı makalesinde yazar:

“Eskiden şairlerimiz yalnız meyden, mahbuptan, muğbeçeden bahsederlermiş. Sonra kelekler, havalar, bulutlar, ahlar, ohlar, başladı. En nihayet kuğular, göller, kamerler, mehtaplı geceler, bitmez tükenmez mesafeler, fü-

¹ Ömer Seyfettin, 1912 tarihli “Yeni Lisan ve Çirkin Taarruzlar” başlıklı makalesinde “Yeni Lisan” makalesinin savunusunu yaparken yargılarımızı destekleyici şu ifadelerle yer verir: “Konuşurken haberimiz olmadan tabiatın yaptığı şeyleri yazarken de ihmal etmemek... İşte Yeni Lisanın başka bir tarifi.” (Ömer Seyfettin 2001: 170).

sunlar moda oldu... Edebiyatta Arap, Acem, Frenk ruhu kaynaşiyor, Türklük kör ve sağır bir şüursuzluk içinde kaybolup gidiyordu.” (2001: 180)

derken aynı makalenin sonunu dilsel uyanışa duyulan “kavmî ve meşru” isteği sanatkârların duyumsayamadıklarını sert ve keskin ifadelerle vurgulayarak bitirir.

“Ve anlasalar ki artık Türkler Arap, Acem, Frenk edebiyatının doğurduğu çirkin ve piç mahsulleri istemiyorlar. Gördükleri rağbetsizlik olsun bu zatlari uyandırmıyor mu? Uyanan, kendi dilinin satırlara geçtiğini görmek isteyen koca bir milletin kavmî ve meşru ihtiyaçlarını duymuyorlar mı?” (2001: 185).

Ömer Seyfettin’in anlatılarında ötekini konumlayan “dil” olduğu gibi yabancılaşmayı belirleyen de “dil”dir. Öykülerde yabancılaşmış tipler dil konusunda anadile yüz geçirmiş tipler olarak sunulur. “Bilgi Bucağında” öyküsünün başkahramanına “çok bilen” izlenimi verdirme için, ana dili Türkçenin dışındaki terimler kullanılarak sıradan, gülünç, yabancılaşmış aydın kimliğine gönderme yapılır. Öykünün ben anlatıcısı, başkahramanın eylemlerini denetleyen, yargılarını okur açısından çözümleyen bir anlatımı benimseyerek okurunu yabancılaşmaya karşı uyaran işleviyle kullanılır. Bu açıdan başkahramanın konferansını okuruna aktaran ben anlatıcı; “*O, istilahlara devam ediyordu. Zoolojik, jeolojik... ilah, hep Latince kelimeler... Ne yapalım? Henüz bizim lisanımız ilme tercüman olamazdı!*” (Ömer Seyfettin 2007b: 214) cümleleri ile verirken başkahramanın Türkçenin ilim dili olamayacağına dair saplanmışlığı ve yabancılaşan yanını ortaya çıkarmaya çalışır. Ömer Seyfettin’in özellikle öykülerinde bir anlatım tekniği olarak kullandığı; gerçeği yadsıyan tiplerin ağzından önce gerçeği söyletme, daha sonra da bu gerçeğin kendilik dışına düşen tip tarafından nasıl bozulduğunu aktarma şeklindeki hususun öykülerde sıklıkla yürütüldüğü görülür. “Bilgi Bucağında” öyküsünde olduğu gibi “Bahar ve Kelebekler” ve “Ashab-ı Kehfimiz” anlatısında da gerçeği yadsıyarak kendilikten çıkan tiplerin düştükleri kendi kimliklerini öteleme bilinçsizliği sezdirimli bir eleştiri ile verilir. Örneğin “*Ashab-ı Kehfimiz*” anlatısında yabancılaşan tip olarak konumlandırılan Niyazi Bey, yazarın da savunusunu yaptığı gerçeği önce;

“Biliyorsunuz ki lengüistik ilmi ‘Her lisan bir lisandır.’ der. Biz Osmanlılar bu kaideyi asırlarca evvel bozmuşuz. Yeni suni bir lisan yaratmışız. Türkçe sarfını, Türkçe nahvini yalnız avamla kadınlar kullanırlar. Mütefekkirlerimiz, âlimlerimizin, ediplerimizin, ayrıca ‘Osmanlıca’ namı tahtında üç lisanın ittihadından mürekkep bir tahrir lisanı vardır. Bu lisanda üç lisanın kelimeleri, kaideleri bulunur. (...) ‘Türk’ lafzı kanunlardan, tarihlerden, coğrafyalardan, hatta bütün dimağlardan silinmiştir.” (2007a: 122-123).

sözleri ile açıklarken konuşmasının devamında bütün bu gerçekliğin doğru bir amaca hizmet ettiğini söyleyip 'soylu'/necip bir düşünüş olduğunun savunusunu yapar. “*Hükümetin yürüdüğü bu gaye o kadar necip, o kadar insandır ki bunu anlamak için Tanzimatın insaniyetçi zihniyetini araştırmak ister.*” (Ömer Seyfettin, 2007a: 124). Niyazi Bey'in necip/soylu bir düşünüş olarak tanımladığı bu bilinç, kahramanın kendine yabancılaşan soysuzluğunu ve bilinçsizliğini ortaya çıkarmak için kullanılır. Benzer şekilde “*Bahar ve Kelebekler*” öyküsünde yaşama sırtını dönmüş Arap ve Acem kültürel etkilenmeleri ile dünya algısı şekillenmiş ninenin Fransızca yazılan *Saadetten Mahrum Kadınlar* romanını okuyan genç kıza (torununa) söyledikleri kendisinin de içinde bulunduğu yabancılaşmaya gönderme yapar;

“*şimdi siz Frenk mürebbiyeler elinde büyüyor, kendi lisanınızın güzelliğini tanımıyor; başka memleketlerin, başka şeylerini öğreniyorsunuz. Onlara benzemek istedikçe kendi benliğinizden uzaklaşıyor etrafınızdan nefret ediyor; hakikatten, sevinç ve saadetten mahrum kalıyorsunuz.*” (1999: 118).

Ömer Seyfettin'in “Yeni Lisan” makalesini yayımlamasından sonra yazdığı ilk öyküsü olan “*Bahar ve Kelebekler*”in başına konulan “*Yeni Lisanla*” notu metnin diline ilişkin kullanılan bir not özelliği taşır. Ancak öyküde geçmişi temsilen seçilen yaşlı kadın (nine) ile geleceği temsilen seçilen genç kızın (torunun) dilsel ötekiliği dikkatten uzak tutulmamalıdır. Kahramanlar betimlenirken köhnemiş, yaşama karşı tükenmiş, baharın getirdiği canlılığa sırtını dönmüş, *kırık dişli ağzının içindeki derin ve sivri karanlıkla* (1999: 119) betimlenen ninenin dilsel ötekiliği Arapça ve Farsçaya (Şarka) gönderme yaparken, saadetten mahrum kalmış genç kızın huzursuzluğu Fransızcaya (Garba) gönderme yapar. Metnin kuruluşu yazarın arzuladığı bir dil ile gerçekleşirken örtük anlamda kahramanların tükenmiş ve ötekileşmiş yüzleri benimsedikleri dil dünyası ile ilişkilendirilir. Farklı iki dil dünyasından beslenen farklı iki kahramanın da olumsuzlanan tipolojileri, okuru “yeni” bir tipolojiye davet eder. Bu yeni tipoloji “Türk/çe”nin inşa edeceği tipolojidir. Yazarın bu öyküde olduğu gibi diğer öykülerinde de ideal tipler yaratma yerine Efruz Bey, Kenan Bey ve Niyazi Bey gibi olumsuzlanan tipler üstünden ideal tipolojiyi okurun imgelemine bıraktığı görülür.² Bu bakımdan Ö. Seyfettin'in öykülerinde kendilik bilincinin görülgü düzeylerinden birisi olan geçmiş, “dil” söz konusu olduğunda önemsizleşmeye başlar. Öykülerdeki geçmiş, tarihî duyarlılıkla bir övünme aracına dönüştürülerek kendine güveni yitirmiş Türk

² İdeal tipin okurun imgelemine bırakıldığını gösteren bir başka unsur ise yazarın planlamasını yaptığı ancak yazmaya ömrünün yetmediği ifade edilen (Alangu 1957: 1-7) *Aramak* romanına verdiği isimle ilintili düşünülebilir. Kanaatimize göre yazarın bu eseri yazamamasındaki sebep, onun yaşamı ile değil okurunu düşünsel anlamda taşımak istediği imgelemle ilişkilidir.

toplumuna geçmiş çağların tanıklığı ile seslenerek güven yitimini sağaltmaya çalışır. Dil (lisan) söz konusu olduğunda ise gerek uzak geçmiş gerekse yakın geçmiş ülküsel bir değere dönüşmez. Çünkü uzak geçmişe yönelmek dilin aşırı şekilde arılaştırılmasına, yakın geçmişe yönelmek ise Arapça ve Farsçanın hâkimiyetine açılacağından “dil” söz konusu olunca geçmiş silinir. Yeni Lisan’daki “yeni” vurgusu da bunu göstermeye yeter durumdadır. İsmail Parlatır (1985: 99) ve Zeynep Korkmaz’ın (1980: 11) mutedil/dengeleyici olarak değerlendirdikleri Ö. Seyfettin’in bu özelliğini biz kendilik bilinci açısından değerlendirdiğimizde şu kanaate varırız: Kendilik bilinci, kolektif belleğin inşası ise onu inşa ederken kolektif bellekte olamayan sözcükleri kullanmak ereğin gerçekleşmesini sekteye uğratacaktır.³ Böyle bir hataya/çelişkiye düşmemek adına “dil” konusunda dengeleyici bir tutum sergiler. Uzak hedefte dil zaten arılacak ve millî (ulusal) bir çizgiye ulaşacaktır. Yazar ayağa kalkmadan, koşmak gibi bir yanılığa düşmemek bilinci ile “dil” söz konusu olunca geçmişe yönelmez, hâl ve geleceğe bakar. Çünkü yazarın 1328/1912 tarihli “Yeni Lisana Dair” makalesinde de ifade ettiği gibi; “*Tekâmüle doğru giden bir lisan sadeliğe doğru gidiyor demektir.*” (Ömer Seyfettin 2001: 165). Öncelik dilin “tekamüle” gidiş yolunun açılmasıdır. Zamanla sadeleşme/arılama dilin kendi doğası gereği gerçekleşecektir.

Ö. Seyfettin tarafından geçmişin dil bağlamında metinlere taşınmamasının önemli sebeplerinden birisi de geçmişte dilsel bir yitimin yaşanmış olmasıdır. Yitik bilinci güncel taşınamamak adına, dil açısından geçmiş yok sayılarak “yeniliğe” vurgu yapılır. Bu konudaki bir başka durum ise anlatı dilinde kullanılan söz dağarcığının yalnızca Türkçe olduğu söylenerek kullanımdan düşmüş sözcüklerin metne taşınmamış olmasıdır. Yazar, halkın konuşma dilini edebî ve estetik metinlere dönüştürme çabasında ısrarlı bir duruş sergiler. Kullanımdan düşmüş ya da yeni türetilmiş sözcüklere özellikle öykü metinlerinde nadiren rastlanır. Bu durumu yazar “Güzel Türkçe” başlıklı makalesinde şöyle açıklar:

“Lisanda ölmüş bir kelime tıpkı ecnebi bir kelime gibidir. Onu yaşatmağa çalışmak boş bir harekettir.

Yeni Lisancılar asla böyle bir hata yapmadılar. (...) Maziye, asırların karanlıklarına dönerek unutulmuş kelime müstahaseleri bulup kullanmağa kalkmak lisanı berbat etmektedir. Ölen dirilmez. Belki uyuyan uyanır.

³ Gregory Jusdanis bu gerçeği şu cümlelerle ifade eder: “...devletin, kendisini bir arada tutacak, birbiriyle bağlantılı bir değerler ve duygular ağına ihtiyacı vardır. Millet inşa etme, kolektif anlatılar uydurmayı... gerektirir.” (Jusdanis 1998: 53.) Bu bağlamda Ömer Seyfettin’in “*Mektep Çocuklarında Türklük Mefkûresi*” başlıklı makalesindeki şu yargısı da dikkat çekicidir. “*Her millet kendi lisanında yaşar.*” (Ömer Seyfettin 2001: 359).

Yeni Lisanlılar bu basit ve malûm hakikati herkes gibi bildiklerinden lisan-da ölmüş kelimeleri ne beğenir ve ne kullanır.” (2001: 237)

Ömer Seyfettin'in öykülerinde görülen halk dilinde yaşayan sözcüklerin edebî metin oluşturmada işlevselleştirilmesi özeninin, makalelerinde dağınık olduğu dikkati çeker. Öyle ki konu hakkında incelemede bulunan Nazım H. Polat, çalışmasına “*Ömer Seyfettin'de İlginç Söz Varlığı*” adlandırması yaparken “ilginç” kullanımların sıklığını da vermiş olur ve konu hakkında şunları ifade eder:

“Yeni Lisan öncesinde Ömer Seyfettin'in Türkçe metinlerde pek yaygınlık kazanamamış, Arapça Farsça sözlüklerin kıyasında köşesinde kalmış bazı kelimeleri kullanması, beklenmeyen bir şey değildir. Fakat onun yazılarında, Yeni Lisan sonrasında da, sözlüklerde bulunmayan veya pek seyrek rastlanan bazı kelimelerin görülmesi hayli şaşırtıcıdır. Söz konusu kelimelerin bir kısmı, terim ihtiyacını karşılamak için kullanılmıştır. Ömer Seyfettin, Yeni Lisan hareketi genel kabul gördükten sonra bile Arapça köklerden türetilmiş fakat yaygın olmadığı rahatlıkla söylenebilecek bazı kelimeler kullanmaktadır. Söz konusu kelimelerin bazıları o günkü Türkçe sözlüklerde bulunmamaktadır. Bazılarının yazarımız tarafından kullanımı ise sözlüklerde belirtilen anlam dışındadır. Öyle anlaşılıyor ki Ömer Seyfettin, birtakım kavramları ifade edecek terimleri, Türkçenin imkânları içerisinde üretmediği durumlarda, Arapça köklerden türetme yoluna gitmiş veya Arapçadan alınma bu kelimeleri -Türkçede arkaik kalmış olsa bile- kullanmıştır.” (2012: 189).

Nazım H. Polat'ın ifadelerinden de anlaşılacağı gibi Ömer Seyfettin'in dil konusundaki tutumu bağnazlığa sapanmışlık derecesine düşmez. Anlamın aktarılması konusunda olduğu gibi terim oluşturma konusunda da önceliğini Türkçeden yana kullanan yazar, ihtiyaç duyulan durumlarda da kendisini koşullanmış bir sözcük avcısına dönüştürmez. Kaldı ki Ömer Seyfettin, diller arasındaki sözcük alışverişine değil, kuralların geçişkenliğine karşıdır. “Yeni Lisan” makalesinin yayımlanmasından sonraki öykülerinde geçen az sayıda da olsa kimi türetilmiş ya da arkaik sözcüklerin varlığı, onun okurunda oluşturmak istediği dilsel kendilik bilincini örseleyici bir durum değildir. Bin yılı aşkın bir süredir dil yitimi yaşayan estetik duyuş sahiplerini Türkçe ile buluşturma başarısını göstermesi karşısında birkaç ilginç sözcüğün kullanılmış olması Ömer Seyfettin'in dil konusundaki çabalarını boşluğa düşürmede yetersiz kalır. Çünkü yazar, Türkçenin metinleşme arzusunu 20. yüzyılın başında ortaya koyduğu örneklerle gerçekleştirmiş olur. Bir yandan Türkçenin metinleşme arzusuna cevap veren yazar diğer yandan Türklerin kendi dil dünyalarına dönmelerine olanak sunar. Devir içindeki dilsel bilinç düzeyimizi “... konuştuğumuz lisanın bizim olduğunı unutmuştuk.” (Ömer Seyfettin 2001: 377) seviyesinden edebi ve estetik eserlerin ortaya

konulabildiği bir düzeye ç/evrilmesinde Ömer Seyfettin'in çabası her türlü takdirin üzerindedir. Çünkü yazar, ontolojik varlık oluşturmada temel unsur olan 'anadilin', söz olmaktan çıkarılarak yazı ile buluşmasına olanak sağlamıştır. Kâğıt üstündeki yazı, sözün mekânlaşma arzusudur. Kâğıda tutunan söz, yitim veya boşluğa düşme tehlikesini ortadan kaldırdığı gibi, sözle bütünleşen nesne de kâğıt olmaktan çıkar. Toprağın vatanlaşması gibi, yazı ile buluşan kâğıt da kitap olur. Dolayısıyla yazı, sözün vatanlaşmasıdır. Altı yüzyıl boyunca vatanlaşmayan Türk sözü, dağda, köyde, taşrada boşluğa seslenir niteliktedir. Canlı, dinamik ve yaratıcı güçlerin dışına itilmiş olan Türkçe, işlenmekten daha çok iletişimsel işlev gören sıradan bir araca dönüştürülmüştür. Oysa dil, iletişim işlevinin dışında pek çok fonksiyonel özelliğe sahip bir olgudur. Türkçe bu bakımdan en az altı asır boyunca ihmale karşı itibarını taşrada sürdürmeye, derinden akan ırmaklar gibi akmaya ve metinleşemeyen bir boşluğa dökülmeye devam etmiştir. Bu boşluğun ortadan kaldırılması, konuşma dilinin yazıyla buluşmasıyla mümkün olacağından Ö. Seyfettin ve arkadaşları dilsel bilincimizi dilsel vatanlaşma arzusuna evriltmek için uğraşırlar. “*lisan öyle bir vatandır ki bozulursa artık ne millet kalır, ne devlet.*” (Ömer Seyfettin 2001: 215) bilincinde olan Ömer Seyfettin, bizim dil maceramızı bilince çıkarmış bir isimdir.

Kaynaklar

- Alangu, T. (1957). “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Ömer Seyfettin”. *Yeditepe*, Sayı: 127, ss. 1-7.
- Jusdanıs, G. (1998). *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür*. (çev.: Tuncay Birkan), İstanbul: Metis Yay.
- Korkmaz, Z. (1980). “Ömer Seyfeddin ve Yeni Lisan”. *Milli Kültür*, S.1, Haziran
- Ömer Seyfettin (2001). *Bütün Eserleri Makaleler 1*. (hzl.: H. Argunşah), İstanbul: Dergâh Yay.
- Ömer Seyfettin (2007a). *Bütün Eserleri Hikâyeleri 3*. İstanbul: (hzl.: H. Argunşah), Dergâh Yay.
- Ömer Seyfettin (2007b). *Bütün Eserleri Hikâyeleri 4*. İstanbul: (hzl.: H. Argunşah), Dergâh Yay.
- Parlatır, İ. (1985). “Genç Kalemler Hareketi İçinde Ömer Seyfettin”. *Doğumunun 100. Yılında Ömer Seyfettin*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Polat, Nâzım H. (2012). “Ömer Seyfettin’de İlginç Söz Varlığı”. *Bilig*, Sayı: 63, Güz. s. 189.

KUZEY AZERBAJYANDAN MİLLİ DİL MESELESİ: AZERBAJYAN DİLİ, YOKSA TÜRK DİLİ

Faik ELEKBERLİ*

Özet

Kuzey Azerbaycan'da milli dil meselesi XIX yüzyıldan itibaren tartışılmaya başlasa da kendisinin doruk noktasına yirminci yüzyılın başlarında girdi. Buna sebep de Kuzey Azerbaycan Türklerinin Çarlık Rusyası'ndan ayrılarak bağımsızlık davası etmeleri idi. Çarlık Rusya ideologları tarafından milli dillerine konulan yasaklar, özellikle Türk dilinin Tatar dili adlandırılması Azerbaycan Türk aydınlarını kesinlikle tatmin etmiyordu. Onlar dillerini Türkçe kabul eder, ancak onun gelişimi meselesinde ikili pozisyon tutuyorlardı. Millî aydınımız Ali Bey Hüseyinzade başta olmak üzere “füyuzatçı”lar Osmanlı lehçesine dayanan ortak Türk dili taraftarı oldukları halde, millî aydınımız Celil Memmedkuluzade ve diğer “molla nesreddinciler” ise bu ideyaya karşı çıkarak Azerbaycan Türklerine ait halk dilini tebliğ ediyorlardı. Bu dönemde millî dil konusunda daha gerçekçi, rasyonel yol tutan Mehmet Emin Resulzade ve silahdaşları ise Azerbaycan Türklerinin halk dili ile Osmanlı Türkçesi arasında ortak noktadan çıkış ediyorlardı.

Bu nedenle, Azerbaycan Türkleri bağımsızlığa kavuştuktan sonra (1918, 28 may) Türk dili Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet dili olarak kabul edilmekle birlikte, Türk halklarının ortak Türk dilinin oluşturulması meselesi de ciddi şekilde gündeme getirildi. Kuşkusuz, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet dilinin Türk dili adlandırılmasında ve Azerbaycan'ın devlet okullarında ortak Türk öğretiminde öncelikle Türk Federasyonu fikrini savunan Resulzade ve onun silahdaşları önemli rol oynamışlardır. Ancak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sovyet Rusya tarafından işgali (1920, 27 Nisan) Kuzey Azerbaycan Türklerinin millî dilin oluşması ve ortak Türk dili yönünde yaptığı işi yarıda bıraktı. Öyle ki, Sovyetler Birliği döneminde, özellikle 1920-1950

---

* Doçent, Dr. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Felsefe Enstitüsünün bilim üyesi. Bakü, Azerbaycan. faikalekperov@mail.ru.

yıllarında Sovyet ideologları Azerbaycan Türk dilini diğer Türk dillerinden uzaklaştırmaya, daha sonra ise onun adını değiştirmekle ona verilen yeni ada uygun olarak da, “Azerbaycan dili” nin Türk dilinden farklı bir dil olmasını esaslandırmağa çalışmışlardır. Bu aşamada ulusal dilin temizlenmesi ve edebi dilin oluşumu uğruna ise esas mücadele ilk iki cereyan: millilik-Türkçülük ve Sovyet-Rus beynelmileciliyi arasında gitmiştir. Aynı zamanda, bu dönemde Sovvet ideologları bir yandan «Azerbaycan dili” ni yapabildikleri kadar ruslaşdırmağa, diğer yandan da bu dilin anayasal hukuki statüsünü inkâr etmekle birlikte Rus dilini gayri resmi de olsa, Azerbaycan’da devlet dili düzeyine kaldırmaya gayret göstermişlerdir. Kuşkusuz her iki durum, Azerbaycan toplumunun çeşitli tabakalarında, ister Sovyet Azerbaycan’ın üst düzey yöneticileri, gerekse millî ruhlu düşünürleri tarafından kesin karşılanmamıştır.

Anahtar kelimeler: Tatar dili, Türk dili, Azerbaycan dili, Azerbaycan Türk dili, Azeri dili, Azərbaycan türkcəsi, Ortak Türk dili

National language issue in northern Azerbaijan: azerbaijan language or turkish language

Abstract

Although the issue of national language began to be discussed in Northern Azerbaijan from the XIX century, it entered its peak in the early twentieth century. The reason for this was that the North Azerbaijan Turks left Tsarist Russia and filed for independence. The prohibitions imposed on their national language by the ideologues of Tsarist Russia, especially the naming of the Turkish language as the Tatar language, certainly did not satisfy the Azerbaijani Turkish intellectuals. They accepted their language as Turkish, but held a dual position on the issue of its development. Even though the “fuyuzatists”, especially our national intellectual Ali Bey Hüseyinzade, were in favor of the common Turkish language based on the Ottoman dialect, our national intellectual Celil Mammadkuluzade and other “mullah nesreddincians” opposed this idea and communicated the folk language of Azerbaijani Turks. In this period, Mehmet Emin Resulzade and his comrades, who took a more realistic and rational path in the national language, were coming out of the common point between the folk language of the Azerbaijani Turks and the Ottoman Turkish.

Therefore, although the Turkish language was accepted as the state language of the Republic of Azerbaijan after the Azerbaijan Turks gained their independence (1918, 28 May), the issue of creating the common

Turkish language of the Turkic peoples was seriously brought to the agenda. Undoubtedly, Resulzade and his comrades, who advocated the idea of the Turkish Federation, played an important role in naming the state language of the Republic of Azerbaijan as the Turkish language and in joint Turkish education in Azerbaijan's state schools. However, the occupation of the Azerbaijan Republic by the Soviet Russia (1920, 27 April) left the North Azerbaijani Turks' work in the formation of the national language and the common Turkish language in half. So much so, during the Soviet Union period, especially in 1920-1950, Soviet ideologists tried to distance the Azerbaijani Turkish language from other Turkic languages, and then, by calling it its name, in accordance with the new name given to it, the "Azerbaijani language" was a different language from the Turkish language. At this stage, for the sake of cleansing the national language and the formation of the literary language, the main struggle was between the first two movements: nationalism-Turkism and the Soviet-Russian internationalist. At the same time, during this period, Soviet ideologists tried to russianize the "Azerbaijani language" as much as they could, and on the other hand to raise the Russian language to the level of the state language in Azerbaijan, while denying the constitutional legal status of this language. In various strata of the Azerbaijani society, it was not met by the top managers of the Soviet Azerbaijan or the national-spirited thinkers.

Keywords: Tatar language, Turkish language, Azerbaijani language, Azerbaijani Turkish language, Azerbaijani language, Azerbaijani Turkish, Common Turkish language

GİRİŞ

Hazırda Azərbaycan milli ideologiyası problemi ilə bağlı mübahisəli məsələlərdən biri də milli kimlik və milli dilin adı ilə bağlıdır. Çünki milli ideologiyanın hər hansı bir adla («türkçülük», «azərbaycançılıq», «islamçılıq» və s.) adlandırılması müəyyən əhəmiyyət kəsb etsə də, bununla yanaşı iki vacib faktor: 1) millətin adı; və 2) dilin adı məsələsi də var. Əslində millət və dilin adı ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirildikdən sonra, bütün hallarda milli ideologiya, hətta müəyyən kənara çıxmalar olsa da, bütövlükdə bu amillər əsasında təşəkkül tapacaqdır.

Özəlliklə, 1990-cı illərdə milli dillin və milli kimliyin müəyyənləşməsi kimi önəmli məsələlərdə ziddiyyətlərin meydana çıxması yalnız kimin haqlı kimin isə haqsız olması ilə bağlı olmamışdır. Bu, ilk növbədə iki illik Azərbaycan milli ideyası ilə (Azərbaycan Cümhuriyyəti) 70 illik «Sovet Azərbaycanı» (Azərbaycan SSR) arasında ideya savaşının müstəqillik dövründə davamı idi. Azərbaycan milli ideyasını müdafiə edənlər haqlı

olaraq hesab edirdilər ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin varisi kimi çıxış edən Azərbaycan Respublikası sələfinin üçrəngli bayrağını, dövlət himnini, dövlət gerbini və başqa mühüm atributlarını sorğu-sualsız qəbul etdiyi kimi, milli dil və milli kimlik məsələsində də eyni mövqeyi ifadə etməlidir. Yəni milli dilin adı ilə bağlı hər hansı referendumun keçirilməsi nəinki doğru deyil, eyni zamanda bu imperiyanın göstərişi ilə dəyişdirilmiş bir millətin yenidən doğma dilinə dönmək istəyinə qarşı yenidən «sovet ideologiyasından» çıxış etməkdir.

Ancaq 70 illik «Sovet Azərbaycanı» ideyasından qurtula bilməyənlər bu milli atributlara, xüsusilə də milli dilin adına münasibətdə heç də eyni mövqeyi müdafiə etmirdilər. Fikrimizcə, bu milli atributlar arasında milli dilin adına münasibətdə onların daha çox dirəniş göstərmələri, Azərbaycan dövlətinin rəsmi dilinin Türk dili olmasına etiraz etmələri heç də təsadüfi olmamışdır. Şübhəsiz, bu ilk növbədə 70 illik «Sovet Azərbaycanı» ideyasından qurtula bilməməyin nümunəsi idi. «Azərbaycan dili» ideyasını müdafiə edənlər onu da yaxşı anlayırdılar ki, hələ xalqın əksəriyyətinin nə türk dili, nə də türk dilini Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət dili kimi qəbul etdirən milli ideoloqlarla bağlı aydın təsəvvürləri yoxdur. Bunun əvəzində, sıralarımızda dünyaya azərbaycanlı kimliyində gəldiyini və «Azərbaycan dili»ndə danışdığını zənn edənlər var. Şübhəsiz, belə düşüncələri milli dil və millilik məsələsində “Azərbaycan dili”nə yönəltmək bir o qədər çətin deyildi.

A. Çarlıq Rusiyanın tənəzzülü dövründə Azərbaycan türklərində milli dil sorunu

Çar Rusiyası imperiyasının süqutu dövründə (1905-1917) Quzey Azerbaycanda başlayan Milli Azadlıq Hərəkatının əsas qayələrindən biri də, milli dil davası idi. Quzey Azərbaycan Türk ziyalıları milli dil məsələsində üç mövqedən çıxış edirdilər: 1) Osmanlının İstanbul türkcəsini ədəbi dil kimi görənlər, 2) Azərbaycan türkcəsinin inkişafına çalışanlar, 3) Azərbaycan və Osmanlı türkcəsi əsasında bütün Türk xalqları üçün ortaq dil tərəfdarları.

1900-1920-ci illərdə «Həyat», «Füyuzat» və başqa qəzet-jurnallarda Əli bəy Hüseynzadə başda olmaqla Məhəmməd Hadi, Əhməd Kamal, İskəndər bəy Məlikov və başqaları bütün türklərin bir araya gəlməsi, vahid ideya ətrafında birləşməsi üçün ortaq dilin vacibliyini irəli sürür, və bütün türklərin ortaq ədəbi dili kimi Türkiyə türkcəsini görürdülər. Onların fikrincə, ədəbi dil kütləvi ola bilməz, o ancaq oxumuşlar, yaxşı təhsilli alanlar üçündür; buna görə də ədəbi dilin sadələşməsinə çalışmaq lazım deyildir; ədəbi dil nə qədər çətin və ağır olsa, bir o qədər də mötəbər olar. Məsələn, Ə. Hüseynzadə qeyd edirdi ki, ədəbi dildə yazmağa nə Qafqazdakı türk şivələri, nə də qədim türkcə yaramır. Bu baxımdan o, dilimizi əcnəbi lüğətlərlə doldurmaq əvəzinə Türkiyənin İstanbul şivəsinin ədəbi dil kimi işlədilməsini məqsədəuyğun hesab etmişdir (Hüseynzadə, 1905, s. 1-2).

Ancaq bu mövqedən çıxış etdiklərinə görə Ə. Hüseynzadə, M. Hadi və başqalarını tənqid edən C. Məmmədquluzadə, Ö. F. Nemanzadə, F. B. Köçərli, Ə. Haqverdiyev hesab edirdilər ki, türk (Azərbaycan) ədəbi dilini osmanlılaşdırmaq əvəzinə xalqa yaxınlaşmaq yolunu tutmaq lazımdır. Onların fikrincə, bu dili mürəkkəbləşdirmək deyil sadələşdirmək, yəni geniş xalq kütlələrinin anlama biləcəyi bir şəkllə salmaq lazımdır. Çünki ədəbi dil xalqın öz dilidir, bu dil hamı üçündür; hamı yazıb oxumalı, cəmiyyətin inkişafında yaxından iştirak etməlidir. Xüsusilə, «mollanəsrəddinçi»lər, o cümlədən C.Məmmədquluzadə osmanlı türkcəsinin bütün türklərin ortaq ədəbi dil olması ideyasına qarşı çıxmışlar (Məmmədquluzadə, 2004, s. 519).

Üçüncü xəttin tərəfdarı olan Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə milli ədəbi dilin formalaşması problemi ilə bağlı qeyd edirdi ki, əski Səlcuqlu-Türkiyə və Azərbaycan türkcəsi bir olmuş, «ortadakı ayrılığı yaradan şey isə Azərbaycan danışığının daha çox Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər kimi türk dövlətlərinin yönətimi altında, Osmanlılardan ayrı, məzhəb baxımından onlara kəskin qarşı olan başqa bir siyasi yönətimin özəyini oluşturmuşdur» (Rəsulzadə, 2012, s. 41). Bu baxımdan dil məsələsində orta mövqedən çıxış edən Rəsulzadə bir tərəfdən türk ədəbi dilinin xalqın dili ilə bağlı olmasının vacibliyini qeyd etmiş, digər tərəfdən isə onun həddən artıq «aşağıya» enməsinin əleyhinə çıxaraq ortaq türkcənin yaranması təklifi ilə çıxış etmişdi: «Ədəbi dil, xalqın anlayacağı dildir. Yazı dili xalqın danışdığı dildən çox uzaq olmamalıdır. Yazı dilinin anlaşılmaz bir halda olduğunu ədəbi hesab eyləyən dövr çoxdan keçmişdir. İndi bir əsrdəyik ki, hər bir şey ümumiləşdiyi kimi, ədəbiyyat da ümumiləşir. Böylə bir əsrdə məhdud şəxslərə məxsus bir dil ilə yazı yazmaq, əlbəttə, ədəbi hesab olunmaz» (Rəsulzadə, 2001, s. 286). Osmanlı türkcəsi ilə müqayisədə Azərbaycan türkcəsinin ərəb və fars dillərinin təsirinə az qalması müddəası ilə sonuncunu müdafiə etməklə yanaşı, Rəsulzadə türk dilinin məhəlli şivələrinin inkişafına da meyil göstərmirdi. Məhz bunun nəticəsidir ki, Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə natamam ali və ali məktəblərdə Türkiyə türkcəsinin qrammatikası əsasında, ancaq Azərbaycan türkcəsinin də qayda-qanunları nəzərə alınmaqla ortaq türk dili keçilmişdi (Rəsulzadə, 2012, s. 78-79). Hətta Müsavat Partiyası ikinci qurultayda (1919) qəbul edilmiş proqramında da, M. Əmin bəyin təklifi ilə ortaq türk birliyindən və ortaq türk dilindən çıxış etmişdir: «Oxuma proqramında İstanbul danışığının orta məktəblərdə keçilməsilə ali məktəblərdəki dərslərin ortaq ədəbi danışıq saydığı İstanbul türkcəsilə oxudulmasını istər» (Rəsulzadə, 2012, s. 74). Milli və müstəqil Azərbaycan ideyasının ideoloqları vahid türk dili, türk tarixi, türk ədəbiyyatı ilə bağlı nəzəri ideyalarını 1918-ci il mayın 28-də qurulan Azərbaycan Cümhuriyyətində reallaşdırmışlar. Bu baxımdan Rəsulzadənin ortaq türk ədəbi dili ideyasını müdafiə etməsi şübhəsizdir. Beləliklə, Azərbaycan Cümhuriyyəti

dövründə (1918-1920) milli dil məsələsi, əsasən çözülmüşdü. Belə ki, Cümhuriyyət ideoloqları çar Rusiyasının «tatar», İranın fars mənşəli «azəri» kimi qələm verdikləri bir dilin əsilində türk dili olduğunu irəli sürməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda türk dilini Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəsmi dili elan etmişdilər. Bununla da, XX əsrdə türksoylu millətlər arasında Azərbaycan türkləri, birinci olaraq dövlət dilini türk dili adlandırmış və ona rəsmi bir status vermişlər.

B. Sovetlər Birliyinin ilk dövrlərində (1920-1936) Türk dili ətrafında baş verən siyasi-ideoloji hadisələr

Sovetlər Birliyinin ilk dövründə sovet rəhbərliyi, sovet ideoloqları Azərbaycan türklərinin dilinə və milli kimliyinə əsasən toxunmamışlar. Bu baxımdan Azərbaycan SSR MİK və XKS-nin 1923 31 iyul dekretində qeyd olunurdu ki, əksər komissarlıqlar kəndli kütlələri ilə daha çox əlaqədə olan aparatlar olduqları üçün milliləşdirilsinlər, yəni türk dili tətbiq edilsin. Qalan xalq komissarlıqlarına və idarəetmə orqanlarına bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, özlərinin qəzalarla əlaqələrini və yazışmalarını türk dilində aparsınlar. Eyni zamanda türk dili məcburi olaraq bütün məktəblərdə, ali məktəblərdə, kurslarda bir fənn kimi tətbiq edilməlidir (Azərbaycan SSR qanunları, 1960, s. 32-33).

Bu dövrdə B. Çobanzadə, F. Ağazadə, H. Zeynalli, C. Cabbarlı, V. Xuluflu və başqaları milli dil məsələsində qədim türkcə ilə xalq dilinin uzlaşmasına önəm vermişlər. Onlar 1922-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (MİK) yanında təşkil olunan istilah komissiyasının hazırladığı cəbr, hesab, həndəsə, coğrafiya və təbiyyat lüğətlərində ədəbi dildə mövcud olan terminlərin uyğun olaraq dəyişilməsini təklif edirdilər (Azərbaycan ədəbi dili tarixi-sovet dövrü, 1982, s. 44). Milli dilin mühüm tərkib hissəsi olan terminologiya ilə bağlı Azərbaycan türk aydınlarının əksəriyyətinin mövqeyi belə idi ki, ərəb və fars mənşəli, eləcə də beynəlxalq terminləri dilimizdən çıxararaq yerində qədim türkcədə olan sözləri, yaxud da türk dilinə uyğun yeni sözləri işlətmək lazımdır. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən 1-ci Ümumittifaq türkoloji qurultayda, eləcə də həmin dövrdə Bakıda nəşr olunan bir sıra qəzet və jurnallarda da bu ideya ciddi şəkildə dəstək qazanmışdır.

Həmin dövrdə milli ədəbi dilin qədim türkcə və yeni sözlər əsasında formalaşmasının tərəfdarları bu fikirlərini sübuta yetirmək üçün bir sıra əsərlər yazmışlar. Onlar bu əsərlərində türk dilinin (Azərbaycan) qədim türkcənin bir parçası olduğunu iddia edirdilər. Məsələn, bu xətti müdafiə edən dilçi alimlərdən Bəkir Çobanzadəyə görə, türk dili (Azərbaycan) türk-tatar dilinin bir parçası, bir budağıdır. Türk-tatar dilinin abidələri isə Orxon-Yenisey abidələri (7-8-ci əsrlər), «Kutadqu bilik», «Divani-lüğətit-türk» və başqaları olmuşdu (Çobanzadə, 2007, s. 66-67). Onun fikrincə, türk dilinin azəri ləhcəsi isə XI əsrdə oğuz-qıpçaq ləhcəsindən əmələ gəlmişdir. Beləliklə, Çobanzadə belə nəticə çıxarır ki, türk

dilinin «azəri ləhcəsi oğuz-qıpçaq qrupunun bir budağıdır və türkməncədən az, anadolucadan ziyadə şimali və ya şərq şivə qruplarının təsiri altında bulunmuşdur» (Çobanzadə, 2007, s. 83). O yazırdı ki, hazırda milli dilin formalaşması ilə bağlı üç cərəyan var: 1) Xalqın dilində yazmağa üstünlük verənlər («mollanəsrəddinçi»lər və b.); 2) İstanbul ədəbi şivəsinə üstünlük verənlər (H. Cavid və b.); 3) Orta mövqə tutanlar – xalqın canlı danışiq dili və klassik ədəbi dilin bütövlüyündən çıxış edənlər. B. Çobanzadənin fikrincə, ilk iki cərəyanın irəli sürdüyü prinsiplər əsasında Azərbaycanda ədəbi dil yarana bilməz. Çünki, birincisini ədəbi sistemə salmaq mümkün olmadığı kimi, ikincisi isə Azərbaycan türk dilinin xüsusiyyətlərini kifayət qədər əks etdirmir. Bu baxımdan xalqın canlı danışiq dili və klassik ədəbi dilin bütövlüyündən çıxış edənlərin ədəbi dili istiqbala malikdir (Çobanzadə, 2007, s. 76-77).

Bu dövrdə dilçi alimlərdən Fərhad Ağzadə də B. Çobanzadə kimi, hesab edirdi ki, dilimizdə minlərcə əcnəbi kəlmələr var ki, türkləşdirmək olmur. Ona görə də türkləşə bilməyən kəlmələrin qədim türkcəsi var ki, onları canlandırmaq və dilimizə gətirmək lazımdır. Qədim türkcədə qarşılıq olmayan sözləri isə başqa türk dillərindən (cığatay, altay və b.) almaq lazımdır. O yazırdı: «Hərgah bugünkü türkcənin dördü üçü ərəbcədən alınmışdırsa, bunun bir çox səbəbləri vardır ki, başlıcası minlərcə türk sözlərinin ərəb hərflərinə uyğunlaşdırılması olmuşdur: hər kəlmənin imlasında az-çox çətinlik duyan yazıçılar o kəlməni atıb əvəzində ərəbcəsini meydana fırlatmışlar. Min ildən çoxdur ki, türkcənin başına böylə oyunlar gəlmişdir; minlərcə kəlmələrimiz atılmış və unudulmuşdur, dilimiz də bundan dolayı kasıblaşmışdır» (Ağzadə, 2006, s. 10). Həmin dövrün tədqiqatçılarından Hənəfi Zeynallı da yazırdı ki, dilçilərin əksəriyyəti Azərbaycanı cənub türkləri qrupundan sayırlar. Ancaq bu mülahizə yanlışdı və zaman gələcək, bəlkə də araşdırmalar nəticəsində «Azərbaycan ləhcəsini bütün türk ləhcələrinin ortası sayacaqlar» (Zeynallı, 1982, s. 114).

Milli ədəbi dilin qədim türkcə əsasında formalaşdırılması baxımından 1930-cu ildə Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutu tərəfindən cəmi iki buraxılışı nəşr olunan «Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti» diqqətəlayiqdir. Bu nəşrin müəllifləri (B. Çobanzadə, V. Xulufu, Ə. Haqverdiyev, N. İ. Aşmarin, A. R. Zifeldt və b.) də yazırdılar ki, «Azərbaycan türk dili osmanlı dilindən çox əvvəl təşəkkül etmişdir; çünki daha XI əsrdə Mahmud Kaşğari tərəfindən göstərilən «Oğuz – Qıpçaq» ləhcəsinin xüsusiyyətləri bu gün də azəri türk dilinin xüsusiyyətlərinin mühüm bir qismini təşkil edir» (Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti, 1930, s. 8). Ancaq bütün hallarda osmanlı türk dili ilə Azərbaycan türk dilinin kökünün bir olduğunu yazan müəlliflər qeyd edirlər ki, ancaq 15-16-cı əsrlərdə osmanlı ədəbi dili azəri türk dilindən ayrılmışdı. Sonralar Azərbaycan türk dilinə İran-fars, Slavyan-rus, şimali türk-tatar dillərinin də müəyyən təsiri olmuşdur. Onların fikrincə, hazırda Azərbaycan türk ədəbi dilinin yaranmasına zərurət

bir tərəfdən ərəb-fars sözlərindən qurtulmaq, digər tərəfdən elm və sənayə ilə ayaqlaşmaqdan ötrüdür. Bunun üçün isə, onlar klassik azəri türkcəsinin və onun əsasında ədəbi dilin formalaşmasını təklif edirdilər (Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti, 1930, s. 10). Görünür, bu kitabın Azərbaycan türk dilinin inkişafında mühüm rol oynayacağını gören sovet ideoloqları cəmi iki («A» və «B») buraxılışdan sonra, onun nəşrini dayandırmışlar.

Milli aydınlar tərəfindən irəli sürələn Azərbaycan türk ədəbi dilinin ərəb, fars, rus, eləcə də digər əcnəbi terminlərdən təmizlənməsi və qədim türkcə əsasında formalaşması ideyasının ictimaiyyət arasında, o cümlədən mətbuatda bu qədər dəstək görməsi SSRİ rəhbərliyini və sovet ideoloqlarını ciddi şəkildə rahatsız etmişdir. Eyni zamanda, sovet ədəbiyyatında puristlər adlandırılan milli fikrin tərəfdarları rus mənşəli sözləri də dəyişməyi təklif edirdilər ki, bu, sovet imperiyası üçün dözülməz idi. Həmin dövrdə, eləcə də sonralar sovet ideoloqları və onların Azərbaycandakı təmsilçiləri bu təklifləri pantürkizm, millətçilik kimi qiymətləndirir və tənqid edirdilər. Həmin dövrdə nəşr olunmuş Sovet ədəbiyyatında bununla bağlı yazılırdı: «Purizm kimi tanınmış bu cərəyan tərəfdarları həmin yolla, yeni ictimai-siyasi vəziyyətlə əlaqədar dilimizə daxil olan rus dili və rus dili vasitəsilə başqa dillərə məxsus sözlərin də qarşısını almağa çalışırdılar. Puristlərin məsləhət gördükləri sözlər dili təmizləmir, onun aydınlaşmasına, kütləviləşməsinə xidmət etmir, əksinə, dili daha da qəlizləşdirir, tez qavrama və savadlanmanı çətinləşdirirdi. Məhz buna görə də, purizm cərəyanı həm 20-ci, 30-cu illərdə, həm də sonrakı dövrlərdə tənqid obyektinə çevrilmişdir» (Azərbaycan ədəbi dili tarixi-sovet dövrü, 1982, s. 76).

Ancaq milli dil məsələsində «sovet beynəlmilətçiliyi» tərəfdarları (S. M. Əfəndiyev, C. Məmmədquluzadə, H. K. Sanılı və b.) birincisi, türk dili dedikdə xalqın canlı danışıq dilini nəzərdə tutur, ikincisi rus və avropamənşəli sözlərə də meyil göstərirdilər. Ümumiyyətlə, türkcənin milliləşdirməsinə-qədim türkcəyə müraciət edilməsinin əleyhinə olanlar əsasən, milli dil məsələsində «mollanəsrəddinçilər»in mövqeyini müdafiə edirdilər. Buna səbəb, «mollanəsrəddinçi»lərin 27 aprel işğalından öncə də dil məsələsində ortaq türk dilinin deyil, Azərbaycan türklərinin danışıq dilinin inkişafına çalışmaları və bu zaman rus və Avropa mənşəli sözlərə meyil etmələri idi. Bu baxımdan sovet beynəlmilətçiliyi tərəfdarları üçün Azərbaycan türk ədəbi dilinin formalaşmasında ən yaxşı variant «mollanəsrəddinçilər»in yolu idi.

Halbuki, artıq 1920-1930-cu illərdə «mollanəsrəddinçilər»in əsas siması olan C. Məmmədquluzadə özü belə, Azərbaycan türk ədəbi dilinin xalqın açıq ana dili əsasında formalaşmasını məqsədə uyğun saymamışdır: «Əlbəttə, bu dil ki, biz onunla «Molla Nəsrəddin»i yazırdıq, o dili biz ümumi türklər üçün ədəbi dil hesab etmək fikrində deyilik və bu da bizə heç lazım deyil. Bizim məqsədimiz

hal-hazırda öz fikrimizi asan bir dillə Azərbaycan türklərinə və bəlkə də sair türklərə yetirmək idi. Və zənn edirəm ki, yetirdik də... Bizim də şüarımız dil yaratmaq deyil idi, ancaq dərdi-dilimizi hal-hazırda camaat başa düşən dildə ona yetirmək idi» (Məmmədquluzadə, 2004, s. 74-75). Bütün bunlara baxmayaraq “sovet beynəlmiləçiliyi” tərəfdarları üçün Azərbaycan türk ədəbi dilinin formalaşmasında ən yaxşı variant «mollanəsrəddinçilər»in yolu idi. Məsələn, S. M. Əfəndiyev də hesab edirdi ki, Azərbaycan türk dili ərəb-fars sözləri ilə dolu olan nə İstanbul şivəsini yamsılamalı, nə də qədim türkcə ilə uğraşmalıdır: «Belə bir adi həqiqəti yadda saxlamaq vacibdir ki, danışdığımız kimi yazmaq, yazdığımız kimi danışmaq lazımdır» (Əfəndiyev, 1990, s. 70). Maraqlıdır ki, yerli «beynəlmiləçilər» milli dilin xalqlaşması dedikdə, xalqın danışdığı türkcəni nəzərdə tutduğu halda, sovet ideoloqları isə xalqlaşmaq adı altında türk dilinin əsas mahiyyətinin və məzmununun bəsitləşdirilməsi və sonralar əvəzində, türk dilinin rus və avropa mənşəli sözlərlə doldurulmasını qarşılıqlı məqsəd kimi qoymuşdular. Başqa sözlə, S. M. Əfəndiyevin təbrincə desək, 1930-1940-cı illərdə bir tərəfdən türk dili «ərəbçilik və farsçılıq təsirindən müvəffəqiyyətlə azad edilsə də» (Əfəndiyev, 1990, s. 334), digər tərəfdən sürətlə ruslaşdırılır və “beynəlmiləşdirilir”di. Bu baxımdan «mollanəsrəddinçilər»in xalqa yaxın yol tutmasını əlində bayraq edərək, onların İstanbul şivəsini və qədim türkcəni tənqid etməsini təqdir edənələr, ancaq «Azərbaycan dili» altında bu dilin ruslaşdırılması və avropalaşdırılması məsələsində eyni mövqə tutmurdular.

Belə ki, milli dil məsələsində yerli “beynəlmiləçilər” əvvəlcə dildə xalqlaşmaq-xalqın danışdığı türk dilində milli dil yaratmaq yolu tutsalar da, 1930-cu ilin ortalarından etibarən deyirdilər ki, türk dilindəki ərəb və fars mənşəli sözləri rus və Avropa mənşəli sözlərlə əvəz etmək lazımdır. Çox təəssüflər olsun ki, repressiyanın güclənməsi və əksər milli ziyahların da qətlinə fərman verilməsi ilə bu xətt üstünlük təşkil etməyə başlamış, Azərbaycan türk dilinə əsasən rus, qismən də Avropa mənşəli terminlər daxil olmağa başlamışdır. Belə ki, «məzmunca sosialist, formaca milli mədəniyyət yaradılması», «Lenin dilinin öyrənilməsinin vacibliyi» devizləri altında azərbaycanlılar milli mənəvi dəyərlərindən uzaqlaşdırılırdı. Bununla da Azərbaycan türk dilinin yenidən öz türkcəsinə qayıtdığı 30-35 illik bir dövr geridə qalır, onun yerini «böyük, xilaskar qardaşın» rus əlifbası və rus terminləri tuturdu. Bu baxımdan M. B. Məmməd zadə doğru yazırdı ki, sovet ideoloqları ruslaşdırma nəticəsində yarı rusca, yarı türkcə olan «internasional» dil yaradırdılar (Mehmetzadə, 1936, s. 574-575).

C. “Azərbaycan dili” anlayışının doğuşu və Türk dilinin ögeyləşdirilməsi prosesi (1937-1991)

1936-cı ildə SSRİ Konstitusiyasında baş verən dəyişikliklər nəticəsində Azərbaycanda da yeni konstitusiyanın qəbul olunması məcburi hala çevrildi.

Yeni konstitusiya layihəsində isə Azərbaycan SSR-nin dövlət dili ilə bağlı heç bir maddə öz əksini tapmamışdır. Sadəcə, layihədə göstərilirdi ki, Sovet Azərbaycanının qanunları, fərmanları və qərarları Azərbaycan, rus və erməni dillərində elan olunur (Azərbaycan SSR Konstitusiyası (Əsas Qanun), 1937, s. 10). Fikrimizcə, konstitusiya layihəsinə Sovet Azərbaycanının dövlət dili ilə bağlı ayrıca maddənin salınmamasına əsas səbəb SSRİ rəhbərliyinin Azərbaycan türklərinin etnik mənşəyinə və dilinə qarşı dəyişən münasibəti mühüm rol oynamışdı. SSRİ ideoloqları Sovet Azərbaycanını artıq bir türk dövləti kimi görmək istəmir, bu mənada onun əhalisinin və dilinin türk adlandırılmasına qarşı çıxırdı. Bunu nəticəsi olaraq, Azərbaycanda yeni konstitusiya layihəsini hazırlayanlar cəsarət edib milli dillin statusu, eləcə də milli bayraqla bağlı heç bir maddə salmamışdılar.

Yalnız Stalinin ölümündən (1953) və M. C. Bağırovun Sovet Azərbaycanının rəhbərliyindən uzaqlaşdırılmasından (1954) sonra Azərbaycan rəhbərləri və ziyalıları tərəfindən «Azərbaycan dili»nin dövlət dili kimi hüquqi statusu məsələsi gündəmə gətirilmişdir. Həmin dövrdə milli dilə qarşı yönəlmiş assimilyasiyaya etiraz olaraq AKP MK-nin birinci katibi İ. Mustafayev və Ali Sovetin sədri M. İbrahimovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusunun təmin olunması ilə bağlı mətbuatda açıq müzakirə keçirilmişdi. Bu müzakirələrdən sonra Azərbaycan SSR Konstitusiyasına Azərbaycanın dövlət dilinin «Azərbaycan dili» olması ilə bağlı 151-ci maddə əlavə olunmuşdu (Həsənlı, 2008, s. 146).

Beləliklə, Azərbaycanda «milli dil»ə münasibət ikinci mərhələyə (1937-1991) qədər qoydu ki, burada əsas məsələ Sovet Azərbaycanında milli dilə verilmiş yeni adın «Azərbaycan dili»nin əsaslandırılması və onun hüquqi, yəni dövlət statusunun müəyyənəlməsi idi. Başqa sözlə, sovet rəhbərləri və ideoloqları bu mərhələdə bir tərəfdən, «türk dili» anlayışını xalqın yaddından çıxartmağa və müstəqil «yeni dil»-«Azərbaycan dili» anlayışını formalaşdırmağa çalışdığı halda, digər tərəfdən, «Azərbaycan dili»ni formal bir dil halına gətirərək, faktiki olaraq rus dilini rəsmi dil səviyyəsinə qaldırmağa cəhd göstərmişlər. Şübhəsiz, hər iki məsələni öz müstəmləkə maraqlarına uyğun şəkildə həll etmək üçün Sovet Rusiyası Azərbaycan alimlərindən maksimum faydalanmağa çalışmışdır.

Bunun nəticəsi idi ki, birinci məsələ – «Azərbaycan dili»nin türk dilindən tamamilə ayrı, müstəqil bir dil olmasını əsaslandırmaq üçün dilçi alimlərdən Ə. M. Dəmirçizadə «Azərbaycan ədəbi dil tarixi xülasələri» (1938) kitabında yazırdı ki, Azərbaycan ədəbi dil tarixi bu vaxta qədər tədqiq edilməmiş sahədir. Guya, bu vaxta qədər «Azərbaycan dili» tarixi əvəzinə Orxon-uyğur yazıları keçilmişdir. Belə ki, türkoqlar, pantürkist-idealist burjuaziya linqvistikləri «Azərbaycan dili»ni «türk-tatar dilləri ailəsinin» bir ləhcəsi hesab edərək onun tarixini,

müstəqil inkişafını ümumi dil ailəsi içərisində əritmişlər. Dəmirçizadə bu fikirlərini irəli sürərkən B. Çobanzadə, F. Ağazadə və başqa dilçi alimlərin Azərbaycan türk dilinin ümumtürk dilinin bir qolu olması müddəalarını nəzərdə tutmuşdur (Dəmirçizadə, 1938, s. 7). Sovet ideoloqları tərəfindən ortaya atılmış «Azərbaycan dili»ni türk dilindən tamamilə ayrı müstəqil bir dil olması mülahizəsini əsaslandırmaq üçün Dəmirçizadə iddia edirdi ki, yeni yaranmış dilin osmanlı dili ilə eyniliyindən çıxış etmək doğru deyil, çünki «Azərbaycan dili əsas spesifik cəhətləri ilə osmanlı dilindən, bir müstəqil dil olaraq ayrılır» (Dəmirçizadə, 1938, s. 8).

Beləliklə, «müstəmləkəçilik» siyasətinin nəticəsi olmalı idi ki, 1920-1940-cı illər Azərbaycan mətbuatında ortağ türk dilinin ruhuna uyğun işlədilmiş bir sıra sözlər (yasaq, qolay, tışarı, varmaq, köy, əkmək, yabançı və s.), 1940-1960-cı illərdə sovet ədəbiyyatında türk dilindən alınmış yabançı sözlər kimi qələmə verilmişdi. Hətta, iş o yerə gəlib çatmışdı ki, 1950-1953-cü illərdə «Kitabi Dədə-Qorqud»un türk dilində yazıldığı, bu baxımdan onun Azərbaycan dilinə və Azərbaycan xalqına heç bir aidiyyətinin olmadığı iddia olunurdu (Həsənli, 2008, s. 161). Bu baxımdan sovet dövründə hökm sürən kosmopolit və mərkəzçilik ideologiyasının təsiri altında bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən dilçi alimlər (V. Aslanov və b.) imperiya tərəfindən yeni ad verilmiş «Azərbaycan dili» ilə türk dilinin fərqli olduğunu göstərmək üçün yazırdılar: «Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, bu qəbil sözlərin, demək olar ki, hamısı uzun müddət hər iki dildə (?! –F. Ə.), yəni həm doğma ana dilimizdə, həm də türk dilində qədimdən müştərək şəkildə işlənmiş, sonralar dilimizin inkişafı ilə əlaqədar olaraq başqa sözlərlə əvəz edilmiş, türk dilində isə qalmışdır» (Azərbaycan ədəbi dili tarixi-sovet dövrü, 1982, s. 109). Bu zaman açıq-aşkar 1937-ci ilə qədər «türk dili» adlanan bir dilin varlığı inkar edilir və heç bir əsası olmayan fikirlər səsləndirilirdi. Əgər burada söhbət Türkiyə türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsindən gedirsə, bu dilin qədim dövrdə eyni köklü olması, sonrakı dövrlərdə, ləhcələr baxımından müəyyən dəyişikliklərə məruz qalaraq bir qədər fərqli şəkildə inkişaf etməsi təbii. Ancaq bunu, tamamilə bir-birindən fərqli və müstəqil iki dil kimi qələmə vermək, ən azı elmi obyektivlikdən uzaq idi. Qeyd edək ki, bir müddət yalnız bəzi dilçi alimlər deyil (Ə. Dəmirçizadə, V. Aslanov və b.) deyil, o cümlədən tanınmış şairlər, yazıçılar da dünənə qədər «türk dili» adlandırdıqları bir dili (Vurğun, 1972, s. 17), 1937-ci ildən etibarən «Azərbaycan dili» kimi ifadə etmişlər. Həmin dövrdə onların arasında ən tanınmış sima hesab olunan S. Vurğun yazırdı ki, «yeni dil» «ərəbcilik, farsçılıq, nəhayət pantürkist Ə. Hüseynzadələrin ədəbiyyatımıza gətirmiş olduqları osmanlılıq xəstəliyindən azad olaraq bu gün xalis Azərbaycan dili olmuşdur» (Vurğun, 1972, s. 63). Ancaq bunun əvəzində «yeni dil» təzə bir «xəstəlik» tapmışdır ki, bunu S. Vurğun nailiyyət kimi qələmə verirdi: «Biz bu gün fəxr edirik ki, Azərbaycan dili əsasən öz milli forması ilə inkişaf etməklə

bərabər, qardaş xalqlar, xüsusən böyük rus dili hesabına da zənginləşir. Beləliklə, bu dil dar milli bir çərçivədə qalmayaraq, bütün ittifaq sahəsinə qalxır» (Vurğun, 1972, s. 64).

Göründüyü kimi, vaxtilə çar Rusiyası türk dilinin varlığını inkar edib, onu «tatar dili» olaraq əsaslandırmağa çalışdığı kimi, Sovet Rusiyası da bir müddət türk dilinin mövcudluğuna dözdüyü halda, sonra sələfinin yolunu davam etdirərək «Azərbaycan dili» versiyasını ortaya atmışdı. Üstəlik, çarizm A. A. Bakıxanov, M. F. Axundzadə, M. Kazım bəy və başqalarını «tatar dili» məsələsinə cəlb etdiyi kimi, Sovet Rusiyası da «Azərbaycan dili» ideyasını ortaya ataraq yerli ziyalıları (Ə. Dəmirçizadə, S. Vurğun və b.) məcbur edirdi ki, yeni yaradılmış dilin türk dilindən əsasən ayrı, müstəqil bir dil olmasını sübut etsinlər. Hər iki halda müstəmləkə siyasəti və bunun nəticəsi olaraq milli dilin assimilyasiyası prosesi baş vermişdi. Çünki milli dilin adının dəyişdirilməsi ilə yalnız, millətin milli kimliyinə zərbə vurulmamış, həm də onun mədəniyyəti, ədəbiyyatı və tarixi də saxtalaşdırılmışdı. Başqa sözlə, Azərbaycan türkləri tarixən eyni soykökü, eyni mədəniyyəti, eyni ədəbiyyatı, eyni tarixi paylaşdığı Türkiyə türklərindən tamamilə fərqli millət olması insanların şüurlarına yeridilməyə çalışılmışdı.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, SSRİ dövründə sovet rəhbərləri və ideoloqları «Azərbaycan dili»nin Türk dilindən tamamilə ayrı və fərqli bir dil olmasını əsaslandırmağa çalışmaqda yanaşı, eyni zamanda, bir tərəfdən «Azərbaycan dili»ni bacardıqları qədər ruslaşdırır-kosmopolitləşdirir, digər tərəfdən bu dilin konstitusion hüquqi statusunu inkar edir və onun əvəzində rus dilini qeyri-rəsmi şəkildə də olsa, Azərbaycanda dövlət dili səviyyəsinə qaldırırdılar. Şübhəsiz hər iki hal, Azərbaycan cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələri, özəlliklə milli ruhlu mütəfəkkirləri tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır.

D. Şimali Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasından sonra “Türk dili”nə yenidən dönüş və onun uğursuzluğunun səbəbləri

1990-cı illərdə milli dillin adının müəyyənləşməsi kimi önəmli məsələdə ziddiyyətlərin meydana çıxması yalnız kimin haqlı kimin isə haqsız olması ilə bağlı olmamışdır. Bu, ilk növbədə iki illik Azərbaycan milli ideyası ilə (Azərbaycan Cümhuriyyəti) 70 illik «Sovet Azərbaycanı» (Azərbaycan SSR) arasında ideya savaşıнын müstəqillik dövründə davamı idi. Azərbaycan milli ideyasını müdafiə edənlər haqlı olaraq hesab edirdilər ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin varisi kimi çıxış edən Azərbaycan Respublikası sələfinin ücrəngli bayrağını, dövlət himnini, dövlət gerbini və başqa mühüm atributlarını sorğu-sualsız qəbul etdiyi kimi, milli dil və milli kimlik məsələsində də eyni mövqeyi ifadə etməlidir. Yəni milli dilin adı ilə bağlı hər hansı referendumun keçirilməsi nəinki doğru deyil, eyni zamanda bu imperiyanın göstərişi ilə

dəyişdirilmiş bir millətin yenidən doğma dilinə dönmək istəyinə qarşı yenidən «sovet ideologiyasından» çıxış etməkdir.

Ancaq 70 illik «Sovet Azərbaycanı» ideyasından qurtula bilməyənlər bu milli atributlara, xüsusilə də milli dilin adına münasibətdə heç də eyni mövqeyi müdafiə etmirdilər. Fikrimizcə, bu milli atributlar arasında milli dilin adına münasibətdə onların daha çox dirəniş göstərmələri, Azərbaycan dövlətinin rəsmi dilinin Türk dili olmasına etiraz etmələri heç də təsadüfi olmamışdır. Şübhəsiz, bu ilk növbədə 70 illik «Sovet Azərbaycanı» ideyasından qurtula bilməməyin nümunəsi idi. «Azərbaycan dili» ideyasını müdafiə edənlər onu da yaxşı anlayırdılar ki, hələ xalqın əksəriyyətinin nə türk dili, nə də türk dilini Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət dili kimi qəbul etdirən milli ideoloqlarla bağlı aydın təsəvvürləri yoxdur. Bunun əvəzində, sıralarımızda dünyaya azərbaycanlı kimliyində gəldiyini və «Azərbaycan dili»ndə danışdığını zənn edənlər var. Şübhəsiz, belə düşüncələri milli dil və millilik kimlik məsələsində «Azərbaycan dili»nə yönəltmək bir o qədər çətin deyildi.

Sovet ideologiyasından tamamilə xilas ola bilməməyin nəticəsidir Milli Məclisdə təsdiq edildikdən sonra sabiq prezident Əbülfəz Elçibəyin imzası ilə 1992-ci ilin dekabrın 22-də Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinin türk dili olması ilə bağlı Qanunun qəbuluna («Türküstan» qəzeti, №68 (280) 23-29 dekabr 2012-ci il) etiraz etməyən Azərbaycan xalqının əksəriyyəti, 1995-ci ildə keçirilən ümumxalq səsverməsi zamanı milli dilin necə adlandırılması məsələsində Türk dilinə deyil, Azərbaycan dilinə səs verdi. Halbuki, özünü Azərbaycan Cümhuriyyətinin bütün mənalarda (siyasi, hüquqi, mənəvi, iqtisadi, ərzi və s.) qanuni varisi kimi dünyaya bəyan etmiş Azərbaycan Respublikası və onun vətəndaşlarının ilk növbədə, onun vaxtilə müəyyənləşdirdiyi ideyalardan çıxış etməsi gərəkdir.

Ümumiyyətlə, bir millətin dilinin və kimliyinin adı elə bir məsələdir ki, fikrimizcə, onu referendum yolu ilə birdəfəlik həll etmək mümkün deyildir. Özəlliklə də, 70 illik müstəmləkə həyatı yaşamış (hələ ondan öncə də təxminən bir o qədər buna məruz qalmış), bununla da milli mənlük şüuru zədələnmiş hər hansı millət azadlığa qovuşduqdan çox az bir müddətdən (4 il) sonra referendumla milli özünüdərinin müəyyənləşdirilməsi mübahisəli bir məsələdir. Belə ki, artıq babalarının etnik kimliyinin və dilinin türk olmasını əsasən unutmuş, daha doğrusu unudurulmuş və yenidən keçmiş milli şüur yaddaşını bərpa etmək istəyən bir cəmiyyət üçün bu cür önəmli məsələdə qəti qərarını verməsi inandırıcı deyildir. Çünki milli şüur yaddaşını bərpa edə bilməyən, 70 il öncəki və ondan irəlidəki tarixini yalnız imperiya ideoloqlarının göstərişi əsasında hazırlanmış ədəbiyyatdan öyrənən bir cəmiyyətin əksəriyyəti üçün milli dilin adı məsələsində verilmiş qərar da xeyli dərəcədə buna uyğun

olacaqdır. Bu baxımdan, fikrimizcə milli yaddaş şüurunu bərpa etməyən, üstəlik SSRİ-nin «sovet beynəlmiləlçiliyi» ideologiyasından qurtulmayan bir xalqın milli dilin adı məsələsində «Azərbaycan dili» adını müdafiə etməsi milli deyil, «sovet beynəlmiləlçiliyi» şüurunun ifadəsi olmuşdur.

Ancaq “sovet beynəlmiləlçiliyi” şüurundan qurtulmağa çalışan toplumun yaxın gələcəkdə yenidən milli dilin adını gündəmə gətirməsi və türk dilinin Əsas Qanunda öz təsbitini tapması uğrunda mübarizə aparması qaçılmazdır. Çünki bizim babalarımız, atalarımız (Dədə Qorqud, Xaqani, Mahmud Kaşğarlı, Yusif Balsaqunlu, Əhməd Yəsəvi, Nizami Gəncəvi, Nəsimi, Füzuli, Yünis Əmrə, Şah İsmayıl Xətai, Seyid Əzim Şirvani, Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid və b.) ana dillərindən bəhs edərkən referendum yolu ilə dillərinin adını müəyyənləşdirməmiş, onu birmənalı şəkildə Türk dili adlandırmış və onunla da həmişə fəxr etmişlər. Məhz bunun təbii nəticəsidir ki, Azərbaycan Cümhuriyyətini quranlar da başda M. Ə. Rəsulzadə olmaqla, dövlət dilini türk dili adlandırarkən bu varislikdən çıxış ediblər. Yəni milli ideoloqlar qeyri-adi bir işə imza atmayıblar. Sadəcə, onlar Türk dilini Azərbaycan türk dövlətinin rəsmi dili olduğunu bəyan ediblər. Bunu, Azərbaycan türkləri kimi, həmişə bu bölgədə türk dilini ortaq dil kimi istifadə edən bütün azsaylı etnik qruplar, milli azlıqlar və onların nümayəndələri də birmənalı şəkildə qəbul ediblər.

Bütün bunlara baxmayaraq əvvəllər də, indinin özündə də bəzi alimlər (İqrar Əliyev, Vaqif Piriye, Ağamusa Axundov, Nurəddin Kazımov, Mübariz Yusifov və b.) inadla sübut etmək istəyirlər ki, azərbaycanlıların dili türk dili deyil, Azərbaycan dilidir. Hər halda, aradan keçən 70 il ərzində sovet ideoloqlarının azərbaycanlıların milli şüurunda kifayət qədər dəyişikliklər etməsinin, eyni zamanda müstəqillikdən sonra müxtəlif fərqli ideyaların meydana çıxmasının nəticəsi olmalı idi ki, milli dil məsələsi müstəqillik dönməndə ziddiyyətlərə yol açdı. Bu mənada, bəzi Azərbaycan alimlərinin azərbaycançılığın məzmununa uyğun olaraq bu gün də əsasən Azərbaycan dili anlayışını müdafiə etmələri təsadüfi deyildir. Çünki «Azərbaycan dili»nin varlığı və Konstitusiyada öz əksini tapması azərbaycançılıq ideologiyasının mövcudluğundan bəhs etmək üçün ən vacib ideoloji silahlardan biridir (Xəlilov, 2002, s. 36).

«Tarixin hökmü ilə Azərbaycan etnikliyinin başlıca indikatoru (göstəricisi) məhz dil olmuşdur» (Daşdəmirov, 2008, s. 156) deyən, akademik Əfrad Daşdəmirov milli dilin adı məsələsində türk dilindən və Azərbaycan dilindən çıxış edənlərin hər ikisinin bu və ya digər dərəcədə haqlı olduğunu söyləsə də, nəticədə üstünlüyü sounuculara vermişdir: «Etnomədəni diskursun (müləhizələrin) mərkəzində əsrin əvvəllərində olduğu kimi, yenidən dil

problemi özünün etnik identifikasiyasında çıxmışdır. Onu necə adlandırmalı: türk, yoxsa Azərbaycan dili? Bu mübahisələrin mahiyyətinə və tərffüratına varmadan qeyd edilməlidir ki, tərffürədən hər birinin öz güclü arqumentləri var, və bəlkə də, tərffürədən hər biri bu və ya digər dərəcədə haqlıdır. Məsələ də elə bundadır ki, real həyatın gedişi ilə bu mübahisə əslində, həll olunmuşdur, özü də azərbaycançılıq konsepsiyasının, etnotarixi mütəbərliyə, etnomədəni, etnosiyasi özünü müəyyənliyə azərbaycançılıq mövqeyindən yanaşmanın xeyrinə həll edilmişdir» (Daşdəmirov, 2008, s. 160). Maraqlıdır ki, akademik milli dilin adı məsələsində türk dili və Azərbaycan dili variantından çıxış edən hər iki tərffürə eyni dərəcədə haqlı olduğunu söyləsə də, Konstitusiyada «Azərbaycan dili»nin öz əksini tapmasını «real həyatın gedişi» ilə bağlayır. Halbuki bir millətin dilinin mahiyyətinin yüzdə-yüz türk olduğu halda, adının «Azərbaycan dili» kimi müəyyənləşdirilməsi «real həyatın gedişi» ilə həll oluna bilməzdi. Ümumiyyətlə, milli dilin adı məsələsi ilə bağlı akademik «real həyatın gedişi» dedikdə konkret nəyi nəzərdə tutmuşdur, məlum deyildir. Ancaq Ə. Daşdəmirovun daha sonra qeyd etməsi ki, milli dilin adı məsələsi azərbaycançılıq konsepsiyasının xeyrinə həll edilmişdir, bu zaman müəyyən suallar ortaya çıxır. Yəni Ə. Daşdəmirovun bu yanaşmasından belə nəticə çıxarmalıyıq ki, türk dilinin Azərbaycan dili ilə əvəz olunması azərbaycançılıq konsepsiyasını əsaslandırmaq üçün baş vermişdir. Bu, doğrudan da, məhz belə olmuşdursa, deməli Azərbaycan türklərinin türk dili ilə azərbaycançılıq bir-birinə ziddir. Əgər türk dili və azərbaycançılıq ziddiyyət təşkil edirsə, Azərbaycan türklərinin türk kimliyi ilə azərbaycançılıq da belə olmalıdır. Ancaq bütün bunlar doğrudanmı belədir? Şübhəsiz ki, yox. Əgər türk dili və türk kimliyi azərbaycançılığa zidd olsaydı, Azərbaycan türk ideoloqları nə «Azərbaycan» adına müraciət edə, nə də bir türk dövlətinə Azərbaycan Cümhuriyyəti adını verməzdilər.

Milli dilin adının türk dili deyil, «Azərbaycan dili» olmasını əsaslandırmaq üçün AMEA-nın müxbir üzvü Nizami Cəfərov isə üç tezis irəli sürür: 1) iki müstəqil türk mənşəli dilin hər ikisinin eyni bir adla adlandırılması özünü doğrultmur; 2) qeyri-türk mənşəli etnoslar «Azərbaycan dili»nin «türk dili» adlanmasından narahatdır; 3) «Azərbaycan dili» adı artıq neçə on illərdir ki, uğurla işlənir (Cəfərov, 2005: 244). Eyni zamanda, o qeyd edir ki, «Azərbaycan dili» «Azərbaycan xalqı», «Azərbaycan milləti», «Azərbaycan dövləti» anlayışları ilə səsleşir. Əgər «Azərbaycan dili» əvəzinə «türk dili», yaxud da «Azərbaycan türkcəsi» desək, onda «türk milləti», «türk ədəbiyyatı», «türk dövləti» məfhumları kimi yeni analogiya təklif edilmiş olur (Cəfərov, 2007, s. 326). Fikrimizcə, N. Cəfərovun birinci tezisi ümumiyyətlə, heç bir mənada məntiqə uyğun deyil. Ən azı ona görə ki, iki, üç, beş və s. deyil, hər bir türksoylu millətin türk dilinə sahib çıxması onun təbii haqqıdır. Qeyri-türk mənşəli etnosların türk dilindən narahat olmasına gəlincə, belə anlaşılır ki, əhalinin 100-də 90 faizini təşkil edən biz Azərbaycan türkləri millətimiz və dilimizin «türk» adından əzsaylı etnoslara (talışlar, ləzgilər, avarlar, kürdlər və b.)

görə imtina etməliyik, ancaq bu mənada həmin etnik qruplar nə dillərindən, nə də etnik adlarından imtina etməyə bilərlər və etmirlər də. Sonuncu məsələyə gəlincə isə, «Azərbaycan dili»nin bir neçə on illik tarixi olduğu halda, türk dilinin tarixi nəinki on illiklərlə, heç minilliklərlə müqayisə edilə bilməz. Bu baxımdan türk dilini istər vətəndaşlıq hüququ qazanması, istərsə də dünya miqyasında tanınması mənasında Azərbaycan dili ilə müqayisə etmək belə doğru deyil. Özəlliklə, N. Cəfərovun türk dilinin öz haqlı və təbii mövqeyini bərpa edəcəyi təqdirdə «türk dövləti», «türk ədəbiyyatı», «türk tarixi» və bu kimi anlayışların da işlədilməyini, ancaq bunun doğru olmaması ilə bağlı mülahizələrinin heç bir elmi əsası yoxdur. Çünki hər millətin tarixi onun yaşadığı coğrafi ərazinin adından öncə milli kimliyi, dili və adət-ənənələri ilə bağlıdır. Məsələn, ABŞ-ın rəsmi dili ingiliscədir, ancaq əhalisi amerikan adlanır. Ona görə də fikrimizcə, N. Cəfərovun burada «Azərbaycan dili»nin varlığını isbat etmək üçün irəli sürdüyü müddəaların heç bir əsası və inandırıcı görünən tərəfi yoxdur.

Ancaq Azərbaycan alimlərinin əksər qismi i (B. Vahabzadə, Anar, H. Həsənov, T. Hacıyev, K. V. Nərimanoğlu, K. Abdulla, C. Həsənlı və b.) hesab edirlər ki, Azərbaycan dili türk dili, «Azərbaycan türk dili», «Azəri türk dili», «Azərbaycan türkcəsi» kimi də adlandırıla bilər. Məsələn, tarixçi alim Həsən Həsənov (Əzizoglu) yazır ki, dilimiz türk dili adlansaydı daha yaxşı olardı (Həsənov, 2007, s. 39). Azərbaycan filosofu Rafail Əhmədli də təxminən eyni mövqedən çıxış edir: «Dil davası, millət olaraq varlıq, müstəqillik davasıdır. Mənsub olduğumuz türk dili vətənimizin birlik və bütünlüyünü, milli tariximizin davamlılığını yaşadır» (Əhmədli, 2008, s. 238). Onlardan fərqli olaraq Azərbaycan alimi Kamal Abdulla bu məsələ ilə bağlı bir neçə variant irəli sürür və fikrimizcə, o qədər də məqbul olmayan belə bir nəticəyə gəlir: «Dilimiz, əlbəttə ki, türk dilidir... Amma bəlkə onu Azərbaycan dili adlandırsaq, daha düzgün olar?! Elədir ki, var, dilimiz həm də Azərbaycan dilidir. Azərbaycan türk dili necə? Şübhəsiz, o da doğrudur. Dilimiz Azərbaycan türk dilidir... Eyni dilin üç adı? Təəccüblənməyə tələsməyək. Niyə də yox?! Bu adların heç biri digərini inkar etmir» (Abdulla, 2010, s. 65-66). Fikrimizcə, bir millətin həyatı üçün müstəsna əhəmiyyətə malik olan dil məsələsinə, yəni milli dilin adının hansı şəkildə müəyyənləşməsi ilə bağlı problemə bu cür yanaşma qətiyyənlə doğru deyildir. Bəlkə də, coğrafi ərazi, yaxud da dövlət adının hansı adla adlandırılmasıyla bağlı bir neçə variant olsaydı, bunu haradasa da təbii qəbul etmək olardı. Buna örnək olaraq, indiki dövlətimizin vaxtilə hansı adla adlandırılmasıyla bağlı bir neçə variantın (Xəzər, Azərbaycan, Cənubi Qafqaz Türk və b.) irəli sürülməsini də xatırlatmaq yerinə düşərdi. Ancaq milli dilin adı ilə bağlı bir neçə variantın (Azərbaycan dili, türk dili, Azərbaycan türk dili) irəli sürülməsi, üstəlik onların hər birinin eyni mənanı ifadə etməsi ilə bağlı K. Abdullanın yuxarıda irəli sürdüyü fikirlərlə əsasən, razılışamırıq. Biz burada Kamal Abdullanın o fikri ilə müəyyənləşməyə razılışırıq ki, Azərbaycan dövlətinin dilinin türk dili ilə yanaşı,

Azərbaycan türk dili kimi də ifadə olunması mümkündür. Bizə elə gəlir ki, bu isə bir dilin iki adı olmasından daha çox, eyni dili paylaşan bir millətin yalnız ləhcə və qrammatika fərqlərini göstərmək üçün lazımdır. Hər halda ən azı elmi ictimaiyyətə məlumdur ki, bir çox obyektiv səbəblərə görə Azərbaycan və Türkiyə türklərinin minilliklər boyu paylaşıqları türk dili, sonralar müəyyən dərəcədə müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etmişdir. Bu isə daha çox ədəbi dilin formalaşmasında öz təsirini göstərmişdir. Halbuki, ədəbi dilin fərqli istiqamətdə inkişaf etdiyi dövrdə belə Türkiyə ilə Azərbaycan ictimaiyyətinin əksər təbəqələri arasında dil ayrılığı olmamışdır, bu gün də belə bir hal yoxdur.

Bu mənada, biz də Türkiyə türk dili (Türkiyə türkcəsi), Azərbaycan türk dili (Azərbaycan türkcəsi) kimi ifadələri müdafiə edən Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Sabir Rüstəmxanlı, Nəriman Həsənzadə, Kamil Vəli Nərimanoğlu və başqalarının fikirlərini doğru hesab edirik. Özəlliklə xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə milli dil məsələsi ilə bağlı mövqeyi konkret və dəyişməz idi: «Dilimizin adı azəri türkcəsi, millətimizin adı isə azəri türküdür» (Vahabzadə, 2002, s. 167). Bu fikrin əleyhinə çıxanlara, azərbaycanlıların farsdillilərdən və qafqazdillilərdən törəmə olmasını iddia edən İ. Əliyev, F.Məmmədova və başqalarına cavab olaraq o, «Mən türkəm» (1995) şeirində yazırdı:

Əslimi, nəslimi tanıyıram mən,
Qarışıq deyiləm, özümdən hürkəm.
Sən kimsən, sən nəsən, özün bilərsən,
Mən ilk qaynağımdan türk oğlu türkəm! (Vahabzadə, 2004: 144).

B. Vahabzadə doğru qeyd edirdi ki, türk kimliyinin və türk dilinin əleyhinə olanlar özünü türk oğlu türk bilən Nəsimi, Füzuli, Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid və başqalarından ağıllı olduğunu zənn etsələr də, yanılırlar. Çünki bu cür konsepsiyadan çıxış etsək onda öz milli varlığını bilən və öz türklüyü ilə öyünən həmin nəhəng korifeylərdən əl çəkməliyik. Vahabzadə yazır: «Demək, biz türk deyiliksə bu cahanşümul türk oğullarını milli ədəbiyyatımıza və fikir tariximizə daxil etməyə də haqqımız yoxdur» (Vahabzadə, 2002, s. 104). «Azərbaycan türküyəm», «Türkəm, neçə millətlərə öz qanımı vermişəm» (Rza, 2005, s. 259) deyən Xəlil Rza da yazırdı ki, Türk ahəngi, Türk dili onun üçün müqəddəsdir: “Aman Tanrı, düşmənlər nasıl qorxur Türkcədən! Məgər Türkcəm seçilir pardaxlanan qönçədən” (Rza, 2005, s. 182). Xalq yazıçısı Anar da milli dilin adı ilə bağlı yazır ki, dilimizin Azərbaycan türkcəsi, yaxud Azəri türkcəsi adlanmasının tərəfdarıdır: ««Azərbaycan türk dili», «Azəri türk dili» söz birləşmələrini də məqbul sayıram. Bu söz birləşmələrində «türk» kəlməsi dilimizin əsrlərdən gələn ənənəvi adıyla bağlıdırsa, «Azərbaycan», yaxud «Azəri» kəlmələri dilimizi Türkiyə türkcəsindən fərqləndirmək üçündür» (Anar, 2003, s. 28).

«İki xalqın bir dili ola bilməz» müddəasının əsassızlığı ilə bağlı tanınmış ictimai xadim Qasım Qasımzadə doğru yazırdı ki, tarixən də, hazırda da eyni dili paylaşan, ancaq müstəqil dövləti olan bir çox xalqlar (ispanlar, ərəblər, ingilislər və b.) vardır. Eyni zamanda, o, Güney Azərbaycan türklərinin də milli kimliklərini və milli dillərini türk olaraq gördüyünü, bu mənada Quzey Azərbaycan xalqının onlardan fərqli yol tutmasının mənasızlığını və mümkünsüzlüyünü ifadə etmişdir. Onun fikrincə, millətin və dilin adı cəbrən dəyişdiridiyindən tarixi əsaslarla onun yenidən bərpası, bir daha dürüstlüklə müəyyənləşdirilib konstitusiya mövqeyində sənədləşdirilməsinin milli taleyimiz üçün zəruriliyi mübahisə obyektinə belə olmamalıdır (Qasımzadə, 1993, s. 4). Eyni müddəalarla çıxış edən Kamil Vəli Nərimanoğlu da hesab edir ki, Stalinin «yeni dil» siyasətinə qədər (1936) Azərbaycan mütəfəkkirləri özlərinə türk deyiblərsə, yaxud da farslar, ermənilər və başqaları bizləri türk adlandıırıbsa, «ana dili dərslərləri «Türk dili» adı ilə çıxıbsa, burada nəyi isə sübut etmək, xüsusilə, coğrafi adı olan Azərbaycan kəlməsini dilin, xalqın adı kimi iddia etmək hər cür elmi, tarixi, məntiqi əsasdan məhrumdur» (Nərimanoğlu, 2006, s. 48). Nərimanoğlunun fikrincə, Türk dili anlayışını isə nə M. Ə. Rəsulzadə və onun silahdaşları, nə də N. Nərimanov və başqaları özlərindən icad etməmişdilər: «Bu xalqın adı belə idi: Türk. Bu xalqın əsrlər boyu yayılmış dilinin adı belə idi: Türk dili» (Nərimanoğlu, 2006, s. 49).

Ancaq 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyada təkrarən «Azərbaycan dili»nə qayıtmağımızın nəticəsidir ki, son dövrlərdə Azərbaycan türklərinin etnik tərkibinin və milli dilinin türksüzləşdirilməsi artıq nəinki ayrı-ayrı yerli alimlərin kitablarında, monoqrafiyalarında, hətta rəsmi dövlət nəşrlərində də öz ifadəsini tapır. Məsələn, 2011-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən iki dildə (Azərbaycan türk dili və ingilis dilində) nəşr olunan «Müstəqil Azərbaycan – 20 il» kitabında Azərbaycan Respublikasının əhalisinin milli tərkibi (2009-cu ilin rəqəmlərinə görə) aşağıdakı kimi verilmişdi: azərbaycanlılar 91,6 %, ləzgilər 2,0 %, ermənilər 1,3 %, ruslar 1,3 %, talışlar 1,3 %, avarlar 0,6 %, türklər 0,4 %... («Müstəqil Azərbaycan – 20 il», 2011: 98). Deməli, dövlətin bu rəsmi nəşrindən belə məlum olur ki, azərbaycanlılar və türklər başqa-başqa millətlərdir. Hətta, türklərin sayı nəinki azərbaycanlılardan, o cümlədən ləzgilər, ermənilər, ruslar, talışlar və başqalarından da qat-qat azdır.

Doğrudur, bu kitabı ərsəyə gətirənlər bəyan edə bilərlər ki, onlar Azərbaycan əhalisinin bir faizini belə təşkil etməyən türklər dedikdə, hansısa amillərdən (məsələn, Axıska türklərini nəzərdə tutaraq) çıxış edə bilərlər. Əgər belə bir faktor olubsa, o hökmən qeyd edilməli idi. Əks təqdirdə yalnız türklərin deyil, o cümlədən onlarla bərabər ləzgilər, talışlar, avarlar və başqa azsaylı etnik qrupların ayrıca qeyd edilməsi, istənilən halda azərbaycanlıların ondan sonra qeyd edilənlərlə eyni milli tərkibi paylaşmamasını ortaya qoyur. Nəzərə alsaq ki, bu kitab iki dildə nəşr olunmuşdur, onda bu rəsmi nəşri oxuyan əcnəbi millətlərin azərbaycanlıların yalnız

türklərdən deyil, talışlar, ləzgilər, kürdlər, tatlar, udinlər və başqa etnik azlıqlardan da fərqli bir millət olması qənaətinə gəlməsi təbiidir. Bu halda məlum olmur ki, azərbaycanlılar etnik mənşəcə kimdir, onlara məxsus «Azərbaycan dili» türk dilinə nə dərəcədə doğma və yaxud da yaddır?

Maraqlıdır ki, bu kitabın doğma dilimizdə olan hissəsində dövlət dili «azərbaycan», ingilis dilində isə «azəri» adlandırılmışdı. Eyni zamanda bu kitabda qeyd olunduğuna görə «azərbaycanlı milləti»nin 99,7 faizi öz millətinin dilini ana dili sayır və öz millətinin dilində, yəni «Azərbaycan dili»ndə danışırlar. Azərbaycan əhalisinin cəmi 0,4 faizini təşkil edən türklərin isə 83,7 faizi öz millətinin, yəni türk millətinin dilini ana dili sayır, ancaq onlardan 85,5 faizi «Azərbaycan dili»ndə («Müstəqil Azərbaycan – 20 il», 2011: 99). danışırlar. Maraqlıdır bütün bu rəqəmləri Dövlət Statistika Komitəsi haradan əldə etmiş, hansı mənbələrə və faktlara əsaslanmışdır?

Bizcə, Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edən türklərin – Azərbaycan türklərinin çox cüzi bir azlıq kimi, bu kitabda təqdim olunması adi bir yanlışlıq ola bilməz!!! Əgər burada söhbət etnik azərbaycanlılardan gedirsə, o zaman qeyd olunmalıdır ki, əhalinin 91,6 faizi kimi göstərilən azərbaycanlılar məhz Azərbaycan türkləridir. Eyni zamanda əgər burada milli dildən bəhs olunursa, onda «Azərbaycan» deyil, ən azı «Azərbaycan türk dili» anlayışından istifadə olunmalıdır. Əks təqdirdə belə anlaşılır ki, azərbaycanlılar türk deyillər və onların türklərə daxil olmayan ayrıca etnik kimliyi və dili vardır.

Netice

Göründüyü kimi, bugünkü Azərbaycan Respublikasının qurulmasında Azərbaycan türkləri müstəsna rol oynamalarına baxmayaraq, onların özünəməxsusluqlarını ifadə edən amillərdən heç biri (milli kimliyi, milli dili və s.) Azərbaycan Konstitusiyasında öz əksini tapmamışdır. Hazırda faktiki olaraq başda Azərbaycan türkləri olmaqla, bütün Azərbaycan xalqının yazı və danışq dili Azərbaycan türkcəsi (türk dili) olmasına baxmayaraq, bu dil Konstitusiyada «Azərbaycan dili» kimi öz ifadəsini tapmışdır. Halbuki, hazırda «Azərbaycan dili» adlanan Azərbaycan türkcəsini ana dil kimi, birmənalı şəkildə Azərbaycan türkləri qəbul edirlər. Bu mənada qeyri türklər, yəni azsaylı etnik qruplar – talışlar, ləzgilər, udinlər, tatlar, kürdlər və başqaları «Azərbaycan dili»ni türk dili hesab edərək, doğma dillərini də unutmurlar. Bu da təbiidir. Çünki etnik azlıqların dillərinin, demək olar ki, Azərbaycan türk dili ilə heç bir qohumluq əlaqəsi yoxdur. Onlar ya «Qafqazdilli», ya da «İrandilli» dil ailəsinə daxildirlər. Deməli, bir millətin varlığı üçün son dərəcədə önəmli olan dilin adı məsələsində də faktiki olaraq güzəştə gedən, yəni doğma türk dilinin «Azərbaycan dili» adlandırılmasına etiraz etməyən Azərbaycan türkləri olmuşdur. Bu baxımdan, Dilqəm İsmayılov doğru qeyd edir ki, hazırda Azərbaycan türkünün adı və dili simvolik səslənir: «Əslində Azərbaycan türklərinin BMT-nin

sənədlərində öz əksini tapmış identifikasiya (özünüeyniləşdirmə) hüququ, öz milli mənsubiyyətinin özlərinin müəyyənləşdirilməsi hüququ pozulmuşdur» (İsmayılov, 2005, s. 101).

Qeyd edək ki, yalnız milli dil məsələsində deyil, milli mənsubiyyətlə də bağlı tolerantlıqdan, barışdırıcı nöqtələrdən çıxış edərək milli kimliklərini-türklüklərini siyasi kimliklə-azərbaycanlıqla eyniləşdirilməsinə razı olan da Azərbaycan türkləridir. Hər halda, 1995-ci il Konstitusiyasında milli kimlik, milli dillə bağlı məsələlərdə yalnız Azərbaycan xalqından və Azərbaycan dilindən bəhs olunur. Şübhəsiz, bütün bunlar onun göstəricisidir ki, Azərbaycan türkləri Azərbaycan Respublikasının yaranmasında aparıcı rol oynasalar da, ancaq bundan heç vaxt sui-istifadə etməyiblər və etmirlər də.

Bütün bunlara baxmayaraq, hətta bəzi əsərlərdə, məqalələrdə «Azərbaycan dili»nin əslində bir türk dili, Azərbaycan mədəniyyətinin həm də bir türk mədəniyyəti, Azərbaycan tarixinin həm də bir türk tarixi, Azərbaycan dövlətinin həm də bir türk dövləti, azərbaycanlıların əksəriyyətinin isə türk olmaları ilə bağlı fikirlər dərhal ciddi tənqiddə məruz qalır. Bu isə o deməkdir ki, xüsusilə milli məsələlərdə tolerantlıqdan, xoşgörüdən, bəşərlikdən çıxış etməyin də müəyyən həddi olmalıdır. Əks təqdirdə həmin millətin özünün assimilyasiya olunaraq tarix səhnəsindən getməsi qaçılmazdır. Əgər bir dövlətin yaradıcısı olan bir millət tarix səhnəsindən gedəcəksə, fikrimizcə, o zaman həmin dövləti azsaylı etnik qruplarla saxlamaq mümkün olmayacaqdır.

Kaynaklar

- Abdulla Kamal (2010). *Dilçiliyə səyahət. Dilçi olmayanlar üçün dilçilik*. Mütərcim, Bakı.
- Ağazadə Fərhad (2006). *Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları (tükənəklər)*. Şərq-Qərb, Bakı.
- Anar (2003). *Azərbaycançılıq haqqında düşüncələr*. Nurlan, Bakı.
- (Azərbaycan SSR Qanunları), *Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti fərmanları və Azərbaycan SSR hökuməti qərarlarının xronoloji külliyyatı (1960)*. 1-ci cild (1920-1935). Azərnaşr, Bakı.
- Azərbaycan ədəbi dili tarixi-sovet dövrü* (1982). 3-cü cild. Elm, Bakı.
- Azərbaycan Türk xalq şivələri lüğəti* (1930). 1 cild. 1-ci buraxılış. «A» hərfi. Az.DETİ nəşriyyatı, Bakı.
- Azərbaycan SSR Konstitusiyası Əsas Qanun* (1937). Elm, Bakı.
- Cəfərov Nizami (2007). *Seçilmiş əsərləri*. I cild. Elm, Bakı.
- Cəfərov Nizami (2005). *Azərbaycanşünaslığın əsasları*. Bakı, Pedaqogika.
- Çobanzadə Bəkir (2007). *Seçilmiş əsərləri*. 5-ci cild. Şərq-Qərb, Bakı.
- Daşdəmirov Ə.F (2008). *Millət və cəmiyyət tarixinin sərt dönəmlərində*. Elm, Bakı.

- Dəmirçizadə Ə.M (1938). *Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri (20-ci əsrə qədər)*. XMQ nəşriyyatı, Bakı.
- Əfəndiyev S.M (1990). *Seçilmiş əsərləri. İki cildə*. 2-ci cild. Elm, Bakı.
- Ələkbərov Faiq (Qəzənfəroğlu) (2014). *Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə)*. Elm və Təhsil, Bakı.
- Əhmədli Rafail (2008). *Azərbaycan dövlətçilik fəlsəfəsi*. Nurlan, Bakı.
- Hüseynzadə Əli bəy (1905). *Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz*. Bakı, Həyat qəzeti, 7-ci sayı
- Həsənov Həsən Əziz oğlu (2007). *Türklüyümüz*. AzAtaM, Bakı.
- Həsənlı Cəmil (2008). *Azərbaycanda milli məsələ: siyasi rəhbərlik və ziyalılar (1954-1959)*. Adiloğlu, Bakı.
- İsmayılov Dilqəm (2005). *Azərbaycanın transformasiya prosesində ideologiyalar: konservatizm, liberalizm, sosial-demokratiya*. Adiloğlu, Bakı.
- Xəlilov S.S (2002). *Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi*. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, Bakı.
- Qasımzadə Qasım (1993). *Tənqidə dözümsüz müsahibə, yaxud aksiomanın həllinə cəhd*. «Azərbaycan» qəzeti.
- Məmmədquluzadə Cəlil (2004). *Əsərləri. IV cildə*, II cild. Öndər, Bakı.
- Məmmədquluzadə Cəlil (2004). *Əsərləri. IV cildə*. IV cild. Öndər, Bakı.
- Müstəqil Azərbaycan – 20 il* (2011), Bakı, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi.
- Nərimanoğlu Kamil Vəli (2006). *Azərbaycanda dövlət dili siyasəti*. Çinar-ÇAP, Bakı.
- Rəsulzadə M.Ə (2012). *Qafqaz türkləri*. Bakı, Təknur, 2012
- Rəsulzadə M.Ə (2001). *Əsərləri (1909-1914)*. II cild, Şirvanneşr, Bakı.
- Rza Xəlil (2005). *Seçilmiş əsərləri. İki cildə*. II cild. Öndər, Bakı.
- «Türküstan» qəzeti, №68 (280) 23-29 dekabr 2012-ci il
- Vahabzadə Bəxtiyar (2002). *Ədəbi düşüncələr (məqalələr toplusu)*. Təhsil, Bakı.
- Vahabzadə Bəxtiyar (2004). *Seçilmiş əsərləri. İki cildə*. I cild. Öndər, Bakı.
- Vurğun Səməd (1972). *Əsərləri. 6 cildə*. 5 cild. Elm, Bakı.
- Zeynallı Hənəfi (1982). *Seçilmiş əsərləri*. Yazıçı, Bakı.
- Mehmetzadə M.B (1936). *Sovyet Azərbaycanda Türk dilinin ruslaşdırma və imha siyasəti haqqında*. Kurtuluş, Berlin, №20

FOLKLOR DİLİN İLKİN KAYNAĞI GİBİ VE YA FOLKLORUN BAZI DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYETLERİNE DAİR

İlkin ELSEVƏR

Özet

Her hangi bir dili başqa dilden fərqləndirən onun kendi daxili imkânları hesabına yaranan sözləridir. Bir dilin başqa bir dillə qohum olub və yaxut olmadığını bilmək üçün ilk olaraq həmin dillərdə qohum sözlərin olması əsasdır.

Dilin daxili imkânları hesabına yaranan sözlər sırasında ümumxalq dili dialekt sözlərin istifadəsi önəmli yer tutur. Ona görə ki, hər hangi bir söz edebî dil normalarının tələblərinə uyğun olana qədər o bir neçə mərhələdən keçir.

Her hangi bir söz birdən-birə dilin lüğət tərkibinə daxil ola bilməz, yəni ümum işləklik qazanması uzun bir prosedür olur. Dilin daxili imkânları hesabına yaranan dialekt və şive sözlər müəyyən bir zamandan sonra öz yerini yeni sözlərə, yəni neologizmlərə verir. Lakin dialekt sözlər heç də öz işləkliyini bir dəfəlik itirmir. Dialekt və şive sözləri folklor mətnlərində öz işləkliklərini qoruyub saxlayır. Folklor toplayıcıları folklor mətnlərini söyləyicinin dil və üslubuna xələl gətirməmək şərti ilə toplayır, tərtib edir və çap etdirir. Folklor mətnlərinə müraciət edən zaman yüzlerce, minlerce diləkt və şive sözlərinə rast gəlmək mümkündür. Hətta ehtimal olur ki, hər hangi bir söz işlənmə dairəsini, arealını müəyyənləşdirilməsi çətinlik yaradırsa, ilk olaraq baxılan mənbələrdən biri də folklor mətnləri olur. Folklor mətnləri arxaik sözləri məhv olunduqdan qoruyur. Onlara yenidən həyat bəxş edir.

Makalədə toxunacağımız məsələlər bunlardan ibarətdir:

Folklorla dilin qarşılıqlı əlaqəsi;

Folklor mətnlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri;

---

* Araşdırmaçı, Bakü Avrasya Universiteti, ilkin.elsever@mail.ru

“Kitabi-Dede Korkut” destanında işlenen bazi arxaik sözlərin izahları və s.

Açar sözlər: Folklor, dil, daxili imkânlar, bayatı və s.

FOLKLORE AS THE PRİMARY SOURCE OF LANGUAGE OR ON SOME LİNGUİSTİC AND STYLİSTİC FEATURES OF FOLKLORE

Summary

What distinguishes any language from another is its words, which are created at the expense of its own internal capabilities. In order to know whether a language is related to another language, it is first necessary to have cognate words in both languages.

The use of dialect words in the national language has a special place among the words created due to the internal capabilities of the language. Because any word goes through several stages until it meets the requirements of literary language norms. No word can suddenly enter the vocabulary of a language, that is, it is a long process to gain common ground. Dialects and dialects formed by the internal possibilities of language give way to new words, ie neologisms, after a certain period of time. However, dialect words do not lose their functionality once and for all. Dialect and dialect words retain their function in folklore texts. Folklore collectors collect, compile and publish folklore texts without compromising the language and style of the narrator. Hundreds and thousands of dialects and dialects can be found in folklore texts. Even in cases when it is difficult to determine the scope and area of development of any word, one of the first sources considered is folklore texts. Folklore texts protect archaic words from destruction. It gives them life again.

The issues we will discuss in this article are:

Interaction of language with folklore;

Language and stylistic features of folklore texts;

Explanations of some archaic words used in the epos “Kitabi-Dada Gorgud”, etc.

Keywords: Folklore, language, internal possibilities, stale, etc.

Bir xalqın tarixinin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, dilinin və folklorunun zənginliyi onun qədimliyini və böyüklüyünü təsdiqləyən əsas amildir. Ona görə ki, xalqın keçmişi, millî mənəvi dəyərləri və s. hər biri bunlarda öz əksini tapır.

Hər hansı bir xalqın folkloru zəngindir, onun ədəbiyyatı da, dili də zəngin olacaq. Azərbaycan folkloru zəngindir, koloritlidir, çoxşaxəlidir və s. Bu zənginlik təbii ki, həm ədəbiyyatımızda həm də dilçiliyimizdə yüksək şəkildə özünü göstərir. İstər qədim dövr istər orta dövr istərsə də yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında folklor nümunələrinin geniş bir şəkildə işləndiyinin şahidi olur. Hər bir yazıçı və yaxud şair xalq yaradıcılığı örnəklərindən əsərlərində istifadə etməklə həm yaratdıqları sənət əsərlərinə şirinlik, axıcılıq və ahəngdarlıq qatır, həm də neçə əsrlər boyu dildən-dilə, dolaşa-dolaşa sinələrdə yaşayan folklor nümunələrinin itib-batmağının qarşısını alırlar. Məsələn, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”-nə daxil olan beş poemanın hər birində xalq yaradıcılığı örnəklərinə çox sıx şəkildə rast gəlmək mümkündür. Şairin “Yeddi Gözəl” poemasında “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu” ilə çox yaxından səsləşən motivlər yer almaqdadır. Daha sonra İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətayi, Saib Təbrizi, Xəstə Qasım, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundov, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Firudin bəy Köçərli, Səməd Vurğun və b. şair və yazıçılarımız yaradıcılığında folklor mətnlərdən geniş şəkildə istifadə etmişlər. Məsələn, Yusif Vəzir Çəmənəminli həm yazıçı idi, həm folklorşünas idi, həm də folklor toplayıcısı idi. O, XX əsr Azərbaycan folklorşünaslığının inkişaf edib, qol-budaq atmasında çox böyük rol oynamışdır. Yusif Vəzirin romanlarında və hekayələrində xalq yaradıcılığı örnəkləri geniş şəkildə yer almışdır. Onun folklorla dair elmi məqalələri də öz dəyərini itirməmişdir. Yusif Vəzir hekayələrində bayatılardan proloq kimi istifadə edirdi.

Əsərlərində xalq yaradıcılığı örnəklərinə yer verən şairlərimizin, yazıçılarımızın əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri də özünə məxsus olur. Xalq yaradıcılığı nümunələri bədii əsərlərin dilinə, sözsüz ki, sadəlik və anlaşılıqlıq gətirir. Xalq yaradıcılığı örnəkləri olan yerdə fərdi yox, kollektiv təfəkkürdən, təxəyyüldən söhbət gedir. Məsələn;

*“Zəhmətim getdi bada,
El gəldi çatdı dada,
Yarın gözü yoldadır,
Həsərətdir Ordubada”* (Bayatılar 1998: 5).

Aşıq Ələsgər:

*“Qədəm qoyub asta-asta,
Sən bu diyarda xoş gəldin!
Süzdürüb ala gözləri,
Qaşları qara, xoş gəldin!” (Azərbaycan aşiq şeirindən seçmələr 2005: 4).*

İmadəddin Nəsimi:

*“Şol ləbi şirinə, jarəb, hər şəkər dersəm, nola?
Şol günəş təl’ətli ayə hər Qəmər dersəm, nola?” (Nəsimi 1973: 14)*

Bunları burada qeyd etməkdə əsas məqsədımız verilmiş hər üç nümunənin dil və üslub xüsusiyyətlərinə nəzər yetirməkdir. Birinci nümunədə bayatı verilmişdir. Bayatının bütün misralarına nəzər yetirən zaman görürük ki, orada anlaşılmayan, başa düşülməyən bir söz belə yoxdur. İkinci nümunədə Aşıq Ələsgərin “Xoş gəldin” gəraylısından bir bənd verilmişdir. Burada da başa düşülməyən söz və ifadə işlənməyib. Üçüncü nümunədə isə məsələ bir qədər fərqlidir. Çünki bu iki misra qəzəldən götürülüb. Qəzəl olan yerdə, əlbəttə ki, ərəb-fars sözləri çoxluq təşkil edəcək. Təbii olaraq bu üç nümunəni hər hansı bir oxucuya təqdim etsək, verilmiş iki nümunəni asanlıqla başa düşəcək. Lakin üçüncü nümunəni başa düşmək üçün ərəb-fars dilini bilmək, yaxud lüğətə baxmaq lazımdır. Qəzəldə işlənən ərəb-fars sözlərində bir hərfi səhv oxumaq onu düzgün başa düşməmək və yanlış təhlil etmək deməkdir.

Folklor nümunələrini toplayan zaman vacib olan əsas məsələlərdən biri söyləyicinin dil və üslubuna xələl gətirməmək, necə söyləyirsə o cür də yazıya almaq və çap etməkdir. Çünki burada əsas məsələ ondan ibarətdir ki, həmin toplama materiallarında söyləyicinin danışiq üslubu, folklor mətninə fərdi yanaşma tərzi və s. məsələlər öz əksini tapır və olduğu kimi saxlanılır. Yusif Vəzir Cəmənəzəminli “Dil məsələləri” adlı məqaləsində yazırdı: “Dilin kökü camaatımızın yaratdığı el ədəbiyyatındadır, gərək onlar toplansın, öyrənilsin, əzbərlənsin. Dil axtaran gərək camaatımızın arasında gəzsin, dolaşsın, öyrənə bilsin. Əsil dilimiz bazarlarda, xalqın toplandığı yerlərdə, tərəkəmə elinin içində danışılmaqdadır” (Cəmənəzəminli 2004: 338).

İstər folklor nümunələrinin, istərsə də dialekt sözlərinin toplanması olduqca mürəkkəb bir işdir. Hər iki sahədə çalışan mütəxəssislər olmalı və onlar söyləyici ilə normal ünsiyyət yaratmağı bacarmalıdırlar. Folklor nümunələrinin toplanılması prosesində toplayıcı söyləyicidən suallarına uyğun cavab almaq üçün əlində tutmuş olduğu səs yazma aparatını hazır vəziyyətdə saxlayır. Səsyazma prosesində toplayıcı mümkün qədər söyləyiciyə mane olmamalı, anlaşılmayan söz və ifadələri aydınlaşdırmağı sonraya saxlamalıdır. Danışdığı zaman söyləyicini dayandırmaq toplamanın keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir.

Dilə dair materiallar toplanılarkən vəziyyət başqa cür davranmağı tələb edir. Dialektşünaslar söyləyiciyə konkret bir söz üçün müraciət edir. Burada da əsas məsələ toplayıcının hansı formada, hansı durumda işləməyindən, sualını necə unvanlamağından asılıdır. Ümumiyyətlə, toplayıcılar sözdən söz almağı bacarmalıdır. Quru danışmaq söyləyicini tez yorur, onun danışmaq marağını azaldır. Təbii ki, bu cür hallarda qarşıya qoyulan məsələ yarımçıq qalacaq. Bizə görə, dialekt nümunələrini toplamaq folklor mətnlərini toplamaqdan daha çətinidir. Düzdür, hər iki sahəyə dair nümunələrin toplanılması gərgin, mürəkkəb və məsuliyyətli işdir. Məsələn, söyləyicidən hər hansı bir folklor nümunəsini söyləməyi xahiş etdikdə o, yalnız bildiyini danışacaq. Amma dialektşünaslar söyləyicidən sözbəsöz materiallar aldə edirlər. Məsələn, yaşlı nənə və babadan soruşsaq ki, siz suqabına nə deyirsiniz? Onlar bir ağızdan deyəcəklər ki, elə “su qabı” deyirik. Ancaq biz sualın formasını dəyişərək onlardan soruşsaq ki, bulaqdan su gətirmək üçün istifadə etdiyiniz qabın adı nədir? Bu cür suallara fərdi cavablar almaq olar. Suallar elə qurulmalıdır ki, söyləyicilər onu rahatlıqla qavraya bilsinlər.

Bizə məlumdur ki, folklor mətnləri çoxvariantlı olur. Mətn yarandığı andan etibarən dildən dilə, ağızdan ağıza dolaşaraq həm rəngarəng olur, həm də orada söyləyici psixologiyasına uyğun müəyyən dəyişikliklər (bura həm azaltmalar, həm də artırmalar nəzərdə tutulur) olacaq. Hətta söyləyici bir gün içində eyni mətni bir neçə dəfə söyləsə, onların arasında mütləq fərqlər olacaq. Bu fərqlər həm də söyləyicinin gün ərzində ovqatının hansı vəziyyətdə olmasından asılıdır.

İki bölgənin folklor mətnlərini bir-birindən ayıran başlıca amil bölgənin dialektidir. Məsələn, Şəkinin folklor örnəkləri ilə Cəlilabadın folklor nümunələrini oxuyanda ilk baxışdan məlum olur ki, hansı Şəkinin, hansı Cəlilabadındır. Folklor nümunələrində işlənən arxaik sözlər mətn daxilində işarələnərək, onun sonunda mənası verilir. Xüsusilə onu qeyd etmək lazımdır ki, bəzi mübahisəli arxaik sözlər var ki, onların düzgün, dəqiq mənası çox zaman folklor mətnlərində saxlanılır. Bir bölgədə bir mənanı, digər bölgədə fərqli mənanı bildirən sözlər də folklor mətnlərində çoxluq təşkil edir. Məsələn, bu gün Azərbaycanın Cənub bölgəsində yerləşən Cəlilabad şəhərində “Urum” sözünə arxaik sözlərdən biri olaraq kənd sakinlərinin danışığında ara-sıra rast gəlmək mümkündür. Məsələn, “filan yer urumdu” və yaxud “filankəs elə bil uruma düşüb” və yaxud “dünyanın əvvəli də urumdu, axırı da urumdur” və s. Burada işlənən urum sözü Cəlilabad şivəsində, əsasən, “dərin”, “böyük” yer kimi, həm də “boşluq” mənasında işlənir. Digər nümunəyə nəzər yetirək. Məsələn, “filankəsin əşyaları “urumdan-şama yayılıb”. Burada işlənən “urumdan-şama” ifadəsi yer mənasındadır. “Urumdan-şama” ifadəsində urum

sözü “Rum” sözünün əvvəlinə “u”saitinin artırılması nəticəsində yaranmışdır. Sözlərin əvvəlinə saitlərin artırılmasına bu günün özündə də istər şəhərlərdə, istərsə də rayon və kəndlərdə yaşayan sakinlərin danışdıqlarında rast gəlmək mümkündür. Məsələn, rayon-irayon, Rahil-İrahil və s. Əslində bu söz “rumdan-şama” formasında olmalıdır. Çünki həm Rum, həm də Şam ölkəsi var. Hər iki ölkə arasında müəyyən məsafə ölçüsü var. İnsanlar da kiminsə əşyalarını dağınıq, səliqəsiz görəndə bu ifadəni səsləndirirlər. Urumdan-Şama ifadəsində Urum sözü Rum sözü ilə bağlıdır, ancaq ayrılıqda işlənən “urum” sözü ölkə olan Rumla bağlı deyil. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ayrılıqda işlənəndə dərin, böyük bir yerə Cəlilabad rayonunda urum deyirlər. Təkcə Cəlilabad rayonunda Urum sözünün iki-üç mənasına rast gəlmək mümkündür.

“Oğuz Kağan” dastanında da Urum sözü keçməkdədir. Dastanda oxuyuruq: “Sol tərəfdə də Urum Kağan adlı bir Kağan vardı. Bu kağanın saysız-hesabsız qoşunu, çoxlu şəhərləri vardı” (Bayat 1993: 128). Eposda işlənən Urum sözü insan adını bildirir. Bizə də məlumdur ki, “Oğuz Kağan” dastanının yaşı çox qədimlərə gedib çıxır. Hətta “Oğuz Kağan” dastanını qəhrəmanlıq dastanlarının “atası” da adlandıra bilərik. Burada maraqlı bir sual yaranır ki, görəsən, “Oğuz Kağan” eposunda işlənən Urum sözü də Rum mənasındadır mı? Bizim fikrimizə görə, eposda işlənən Urum sözü Rumla bağlı deyil. Bir çox tədqiqatçılar da Urum sözünü Rum sözündən yarandığını bildirir. Məsələn, B.Ə.Budaqov və Q.Ə.Qeybullayev “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti” adlı kitabda “Urmut” sözü haqqında məlumat verir və burada “Urum” sözünə də toxunurlar: “Urmut-1728-ci ildə İrəvan əyalətində Dərələyəz nahiyəsində kənd adı. Urum (“Bizanslı”, “yunan” mənasında) və qədim türk dillərində cəm bildirən ut şəkilçisindən ibarətdir (B.Ə.Budaqov, Q.Ə.Qeybullayev. 1998: 394). Əgər Urum sözü Rum sözü ilə bağlı olsa, “Oğuz Kağan” eposunda Urum Kağan da Bizans (Yunan) kağanıdır? Təbii ki, heç də inandırıcı deyil. “Oğuz Kağan” dastanı yüzillik, İkiyüzillik, minillik yaşı olan dastan deyil, onun neçə min il yaşı vardır. Dastanın yarandığı dövr başqadır, yazıya alındığı dövr başqadır. Ona görə də, eposda işlənən sözlərin tarixi çox-çox qədimlərə gedib çıxır.

Cəlilabad rayonunda bu gün urum sözü ilə yanaşı, “ulum” sözü də işlənir. Məsələn, “1. çayın dərin yeri; 2. burulğan. - Çimməyə şama tək gedməginən, uluma düşərsən, axarsan” (Dialektoloji lüğət 2007: 518). Aparılan müşahidələr göstərir ki, ulum sözü ilə urum sözü arasında oxşar, incə məqamlar mövcuddur. Məsələn, “filankəs uluma düşdü” və yaxud “filankəs uruma düşdü” deyimlərinin hər ikisində filankəsin dərin bir yerə düşməsi söylənilir. Cəlilabad şivəsində ulum sözü dərin yer mənasını bildirdiyi kimi, həm də

Zəngilan bölgəsində bu söz dayaz yer mənasını bildirir. Məsələn, “İlgınnıxdan yuxarı, çayda yaxşı bir ulum düşüb” (Dialektoloji lüğət 2007:517) .

Dastanların dil və üslub xüsusiyyətləri haqqında bu günə qədər çoxlu araşdırmalar aparılmışdır. Bizə məlumdur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda şəxs adlarının böyük bir qismi, türk mənşəli yer adlarının əksəriyyəti Azərbaycan coğrafiyasında bulunmaqdadır. Təbii ki, eposda ərəb-fars sözlərinə də rast gəlinir. Məsələn, Məhəmməd peyğəmbər, İmam Həsən və İmam Hüseyin, namaz və s. Bunlar dastanın üzü köçürülən zaman edilmiş əlavələrdir.

Epos birdən-birə yaranmır. O yarandığı andan etibarən də yazıya alınmır. Əgər epos yarandığı, düzülüb qoşulduğu vaxt yazıya alınsa, artıq o inkişafdan dayanır, yəni mətn “daşlaşır”. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu artıq daşlaşmış bir eposdur. Çünki KDQ eposu çox uzun bir müddət şifahi şəkildə dildən-dilə dolaşmış və daha sonra yazıya alınmışdır. Məsələn, “Qaçaq Nəbi” dastanının çox variantlı olmamasının başlıca səbəbi bu dastanının tez bir zamanda yazıya alınmasıdır. Çünki bu dastan artıq yazılı abidəyə çevirilib. Amma şifahi “Dədə Qorqud” eposu isə daima inkişafdadır, istər Azərbaycanda, istər Türkiyədə, istərsə də digər Türk dövlətlərində bu gün şifahi “Dədə Qorqud” eposuna dair yüzlərcə mətn tapmaq mümkündür. Təbii olaraq dəyişikliyə uğrayan hər bir mətndə də, sözsüz ki, o mətnin dil və üslub xüsusiyyətləri də dəyişəcək. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda işlənən sözlərin böyük bir hissəsi millî sözlərimizdir. Onlardan bir neçəsini tədqiqata cəlb edəcəyik. Məsələn, eposda “sinirlərdi-sınırladı” və “av” sözüə dair əldə etdiyimiz bəzi fikirləri burada qeyd edəcəyik. İlk olaraq “av” sözündən başlayaq. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Oğuz igidləri özlərini sınamaq üçün, ad-san qazanmaq üçün ovda iştirak edib, uğur qazanmalı idi. Bu gün Türkiyə Türkcəsində “ava gedən avlanar” deyimi var. Azərbaycan türkcəsində isə av sözü ov formasında deyilir, yəni a saitini o saiti əvəz edib. Lakin Cəlilabad rayonunun bəzi kəndlərində “av” sözü ov yox, elə av kimi deyilir. Cəlilabad rayonunun Mirzəli kənd sakinləri ov sözünə av, ovmaq feilinə isə avmaq deyirlər. Məsələn, “qolumu av” və yaxud “qolumu avmaq lazımdır”, “filankəs avçı(ovçu) adamdır” və s. Deməli, Cəlilabad rayonunun Mirzəli kəndində həm ov isminin, həm də ov feilinin av forması saxlanmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda xüsusi diqqət çəkən sözlərdən biri də “sinirlərdi” (sınırlardı) ifadəsidir. Eposdan oxuyuruq: “Oğlandır, nə bilsün? Keyigi qovardı gətirürdi, babasının önində sinirlərdi: “Babam at səgirdişimə baqsun, qıvansun; ox atışıma baqsun, güvənsün; qılıc çalışıma baqsun, sevin sin!” (Qorqud 2004: 29). Buğacın geyiki gətirib babasının yanında sinirləməsi (sınırlaması) nə deməkdir? İlk olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki,

bəzi yerlərdə bu söz düzgün qeyd edilməmişdir. Buğacın geyiki Dirsə xanın yanında sinirləməsi onu bir cizginin içərisinə salması deməkdir. Amma bəzi yerlərdə sinirlədi sözü sinir sistemlərinin pozulması deyə qeyd olunur. Təbii ki, bu doğru yozum deyil. Bunu bir neçə nümunə ilə izah edək. Bir dövlətin ərazisini digər dövlətin ərazisindən ayıran onların sərhədləridir. Türkiyədə isə buna sınır deyirlər. Məsələn, “Düşmən sınırı keçdi”, yəni düşmən sərhədi keçdi. “Sınır: hudut, serhat, sürgün: Sınırdə tahaşşüt eden asker: sınırlarını muhafazası” (*Kamus-ı Türki*, 2015: 1081).

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda bəzi sözlər var ki, onlar bugün Türkiyə Türkcəsində işlənməkdədir. Məsələn, “av”, “suç”, “altun”, “aramaq”, “avuc”, “bayır”, “bəkləmək” və s. Təbii ki, bu sözlərin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Lakin eposda elə sözlər var ki, onların əksəriyyətini bölgə dialekti ilə müqayisə edəndə çoxlu fərqli məqamlar müşahidə olunur. Məsələn, o sözlərdən biri “acımaq”dır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da acımaq sözü “acıqlanmaq”, “hırsələnmək” mənəsində işlənilir. Acımaq sözünün digər bir mənəsinə nəzər yetirək. Çörək bişirilməzdən öncə xəmir halına gətirilir və onu təxminən bir saat, bir saat yarım ərzində acımaq üçün gözlədirilər. Xəmirin acıması onun daha çox üst hissəsinin bərkiməsindən bilinir. Bu müddət ərzində xəmir acıyır. Məsələn, Cəlilabad rayonunda yaşlı nənələrin nitqlərində belə bir ifadəylə, yəni xeyir-dua məzmunlu aforizmlə rastlaşmaq mümkündür: “xəmirin hər zaman tez acısın”. Bu o deməkdir ki, evin ruzili, bərəkətli olsun. Acımaq sözünün KDQ eposunda ehtiva etdiyi mənaya gəlincə isə, bu gün Azərbaycanın əksər bölgələrində “filankəs əti acı adamdı”, “filankəsi niyə acıladı?” “ filankəsə niyə acı söz dedin? “ və s. bu kimi ifadələr var. Azərbaycan türkcəsində işlənən acılamaq sözü kiminsə qəlbinə dəymək, kiməsə xoş söz söyləməmək anlamındadır. Və yaxud digər bir nümunədə deyildiyi kimi, “filankəsə acığım tutdu”. Burada acığı tutmaq sözü kiməsə hırsələnmək, qəzəblənmək və s. anlamındadır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda diqqət çəkən sözlərdən biri də “ağırlamaq” sözüdür. Eposda ağırlamaq sözü “əzizləmək”, “hörmət göstərmək” mənəsini bildirir. Azərbaycan’ın əksər bölgələrində “filankəs ağır adamdır” ifadəsi var. Filankəsin ağır adam olması o deməkdir ki, o, sözünü, yerini bilən və insanlar tərəfindən hörmət göstərilən bir insandır. “Ağır oturub, batman gəlmək” atalar sözü də eyni anlamı bildirir.

Burada həm “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundan həm də Cəlilabad rayonunda sakinlərin nitqində rast gəlinən bəzi sözlər barəsində fikirlərimizi sizinlə bölüşdük. Təbii ki, həm folklor mətnlərinin, həm də KDQ eposunun dil və üslub xüsusiyyətlərinə dair çoxlu fikir söyləmək mümkündür. Nəticə olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda elə sözlər

var ki, onların əksəriyyəti həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda eyni mənanı bildirir, lakin bəzi sözlər də var ki, hər iki ölkədə işlənməsinə baxmayaraq mənalari fərqlidir.

İstifadə edilmiş qaynaqlar

1. *Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr*. (2005). İki cilddə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı.
2. *Azərbaycan bayatları* (1998). Hazırlayanlar: Günay KARAAĞAÇ, Halil AÇIKGÖZ, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
3. *Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti* (2007). Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı.
4. BAYAT, Füzuli (1993). *Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz Kağan” dastanı*. Bakı-Sabah nəşriyyatı.
5. BUDAQOV, B.Ə., Q.Ə. QEYBULLAYEV (1998). *Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti*. Bakı: “Oğuz eli” nəşriyyatı.
6. ÇƏMƏNZƏMİNLİ, Yusif Vəzir(2005). *Əsərləri*. Üç cilddə. III cild. Bakı, “AVRASİYA PRESS” nəşriyyatı.
7. Nəsimi, İmadəddin(1963). *Seçilmiş əsərləri*. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
8. *Kamus-ı Türki*, (2015), Şemseddin Sami; Haz.: Paşa YAVUZARSLAN, Gözden geçirilmiş 2. bsk. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
9. *Kitabi-Dədə Qorqud* (2004). Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər nəşriyyat” nəşriyyatı.

“ЎЗБЕК-ТУРК ТИЛЛАРИ АССОЦИАТИВ ЛУҒАТИ”НИ ЯРАТИШНИНГ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ

Lutfullayeva Durdona ESONOVNA*

Бугунги кунда Ўзбекистон-Туркия давлатлари ўртасида йўлга қўйилган дўстона алоқалар илм-фан, таълим соҳасидаги ҳамкорликнинг ривожига кенг йўл очмоқда. Ўзбек ва турк тилларининг илмий асосда ўрганилиши, ушбу тилларга хос икки тилли сўзлашгичлар, замонавий луғат ва қомусларнинг яратилиши ўзбек-турк илм-фани ва тил таълими соҳасида халқаро алоқаларни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Шу маънода ўзбек ва турк тилшунослиги, хусусан, луғатшунослик, лингвомаданиятшунослик, психолингвистика соҳаларининг тараққиёти учун тилшуносларнинг ҳамкорлик доирасида тадқиқотларни амалга оширилари муҳим аҳамиятга эга.

Ассоциатив луғатлар мақсади, структураси, моҳиятан кенг қамровли эканлиги, унда нафақат лингвистик маълумотлар, турли соҳаларга оид билимлар жамланиши, тажриба материалларига таянишига кўра бошқа турдаги луғатлардан кескин фарқ қилади. Бу типдаги луғатлар тилнинг луғат таркибини текшириш, тил эгаларининг лексик захираси ҳақида маълумотга эга бўлиш, олам ҳақидаги тасаввурлари, билимининг тилда акс этиши масаласини ўрганиш, тилни меъёрлаштириш, тил ўргатиш каби мақсадларни кўзда тутди. Ассоциатив луғатлар ўқувчида маълум даврдаги муайян тилнинг лексик қатлами, унинг таркиби ҳақида яхлит тасаввур уйғотишга хизмат қилади. Бу турдаги луғатлар тилни тасвирловчи шунчаки “иллюстратив материал” бўлмай, тил ва инсон, тил ва жамият, тил ва руҳият, тил ва маданият, тил ва илм-фан, техника муносабати кабилар ҳақида тасаввур ҳосил қилувчи, тил эгаларининг ташқи олам ҳақидаги билими, психологик тасаввури, воқеликка муносабатини намойиш этувчи лингвистик манба саналади.

* Prof. Dr., Özbekistan Uluslararası İslam, 1965ddd@mail.ru

Жаҳон тилшунослигида илк ассоциатив луғат 1910 йилда америкалик олимлар Х.Г.Кент ва А.Ж.Розановлар томонидан инглиз тили материаллари асосида ишлаб чиқилган. Ушбу луғатда энг юқори частотали 100та стимул сўз бўйича 1000та синалувчида ўтказилган ассоциатив тажриба материаллари акс этган. [1] Шундан сўнг америкалик олимлар Л.Постман, Ж.Кепел томонидан инглиз, француз, немис тилларидаги ассоциатив меъёрлардан ташкил топган “Ассоциатив сўзлар меъёри” эълон қилинди. [2] Илк ассоциатив тезаурус Ж.Киш раҳбарлигида АҚШнинг Эдинбург университети психологлари томонидан яратилди. [3] Рус тили материалларига асосланган илк ассоциатив луғат 1977 йилда А.А.Леонтьев таҳрири остида эълон қилинди. Унда 200 та жавоб реакцияси қайд этилган. Рус тилининг ассоциатив тезауруси материаллари 1994-1998 йиллар давомида 6 та китобда ва 2002 йилда 2 та жилдда нашрдан чиққан. [4,5] Шунингдек, рус тилининг бошқа тиллар билан қиёсий аспектдаги ассоциатив луғатлари ҳам яратилган. [6,7,8,9,10] Бугунги кунга келиб немис, француз, испан, украин, болгар, белорус, латиш, хакас, қозок, қирғиз, турк, ёқут ва бошқа тилларнинг ассоциатив луғатлари ҳам мавжуд. [11,12,13,14,15] Ўзбек тилидаги илк ассоциатив луғат 100 та маданий бирлик бўйича тузилди. [16] Бироқ кундалик турмушда қўлланадиган ўзбек тилидаги энг фаол сўзларнинг ассоциатив луғати, унинг электрон дастурий таъминоти ҳамда мобил иловасини яратиш долзарб вазифадир. Айниқса, бу луғатни ўзбек-турк тиллари мисолида яратиш қардош тилларнинг умумий ва хусусий жиҳатларини аниқлашга имкон бериши билан бирга, тилларнинг ҳозирги ҳолатини ўрганишда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Жаҳон тилшунослигида жуда кўп тилларнинг, жумладан, қирғиз-рус, латиш-рус, рус-белорус тилларининг икки тилли ассоциатив луғатлари яратилган. Бироқ ўзбек ва турк тиллари бўйича бундай луғат ҳали мавжуд эмас. Ўзбек ва турк халқларининг лисоний онги ва тафаккури, психологик тасаввурини ўрганишда бу типдаги ўқув луғатларининг яратилиши зарур.

“Ўзбек-турк тиллари ассоциатив луғати”ни яратиш янги давр ўзбек-турк лексикографияси ва компьютер лингвистикасининг **долзарб вазифаларидан бири** ҳисобланади. Ўзбек ва турк халқларининг лисоний онги ва тафаккури, психологик тасаввури маҳсули бўлмиш ассоциатив бирликлар, уларнинг инсон хотирасида бир-бирини ёдга туширишига сабаб бўлувчи ички ва ташқи омиллар, ассоциатив бирликларнинг лингвистик, психолингвистик, лингвокультурологик, социолингвистик, гендерологик хусусиятларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг

учун, албатта, ўзбек ва турк тилларининг кўп жилдли ассоциатив луғатларини яратиш мақсадга мувофиқ.

Ўзбек ва турк тилларидаги ассоциатив бирликларни ўрганиш орқали бу тилларни илмий асосда ривожлантириш ишига муносиб ҳисса қўшиш; ўзбек ва турк тили эгаларининг лисоний онги ва хотираси, лексик бирликлар захирасини ўрганиш асосида тил эгаларининг воқеликка муносабати, дунёқараш, ассоциатив тафаккури, миллий-маданий қарашлари бўйича миллий ўзига хослик ва ўхшаш жиҳатларни аниқлаш; ўзбек-турк тилларининг ҳозирги давр тараққиёти ва ҳолатига ҳолисона баҳо бериш каби масалалар ҳал қилинади.

“Ўзбек-турк тилларининг ассоциатив луғати”ни тил эгаларининг психологик тасаввурига асосланган ҳолда яратилади. Бу типдаги луғатлар тилнинг луғат таркиби, лексик бирликларнинг семантик алоқаси, ассоциатив боғланиши асосида нутқда бирга қўлланиши, уларнинг маданийлик, ижтимоийлик, гендерологик белгилари ҳақида маълумот бериши жиҳатидан **илмий аҳамиятга** эга. Бу жиҳатдан мазкур луғат лексикологик, лингвокультурологик, лингвокогнитив, социолингвистик, гендерологик, лингвопрагматик тадқиқотлар учун **муҳим манба** вазифасини ўтайди. Шу билан бирга, луғат ўзбек ва турк тиллари эгаларининг лисоний онги, олам ҳақидаги билимлари, руҳияти, дунёқараш, кизиқишлари, маданий савияси, воқеликка муносабати, ҳаётий, касбий тажрибалари, ҳатто ташвиш ва муаммолари ҳақида маълумот бериши ҳамда қўлланишга осон ва тушунарли бўлиши жиҳатидан кенг омма учун ҳам муҳим **билим ва маълумотлар базаси** ҳисобланади.

Луғат ўзбек ва турк тилларини илмий тадқиқ этишда, ўзбек ва турк халқининг сўз бойлиги, тил билиш даражаси, воқеликка муносабати, дунёқараш, маданияти, халқ оғзаки ижоди намуналарини ўрганишда муайян даражада ёрдам беради. Луғатнинг **илмий-амалий аҳамияти** шундаки, ўзбек ва турк халқининг ижтимоий-тарихий хотираси ичига киришга имкон беради.

Kent G.H., Rosanoff A.J. A Study of Association in Insanity // American Journal of Insanity. – 1910. – V. 67. – N 1-2. – P. 317-390.

Postman L., Keppel G. (eds.). Norms of Word Association. – New York and London: Academic Press, 1970. – 943 p.

Kiss G.R., Armstrong C., Milroy R. The Associative Thesaurus of English. Edinburgh: Univ. of Edinb., MRC Speech and Communication Unit, 1972. – 1539 p.

- Русский ассоциативный словарь /Сост. Ю.Н.Караулов, Ю.А.Сорокин, Е.Ф.Тарасов, Н.В.Уфимцева, Г.А.Черкасова. Т. 1–2. -М., 1994-1998. URL: [http:// www.thesaurus.ru/dict/ dict.php](http://www.thesaurus.ru/dict/dict.php).
- Русский ассоциативный словарь. В 2 т. / Ю.Н.Караулов, Г.А.Черкасова, Н.В.Уфимцева, Ю.А.Сорокин, Е.Ф.Тарасов. – М.: Астрель; АСТ, 2002. – Т. 1. От стимула к реакции. – 784 с.; Т. 2. От реакции к стимулу. – 992 с.
- Титова Л.Н. Киргизско-русский ассоциативный словарь. - Фрунзе: Мектеп, 1975.
- Ульянов Ю.Е. Латышско-русский ассоциативный словарь. - Рига: Зинантне, 1988. – 187 с.
- Дмитрюк Н.В. Казахско-русский ассоциативный словарь // РАН. Ин-т языкознания, ун-т “Мирас”. – Шымкент; - М., 1998. - 245 с.
- Sanchez Puig M., Karaulov Yu., Cherkasova G. Normas asociativas del espanol y del ruso. Moscu – Madrid, 2000. - 496 p.
- Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский / Н.В.Уфимцева, Г.А. Черкасова, Ю.Н. Караулов, Е.Ф. Тарасов. - М., 2004. - 792 с.;
- Kurcz I. Polski normy powczechności skojarzeń swobodnych na 100 słów z listy Kent-Rosanoff’a. – Studia psychologiczne. Warszawa-WroclawKraków, 1967.
- Maršalová L. Slovno-asociačne normy. – Bratislava, 1972.
- Боргоякова А.П. Хакасский ассоциативный словарь (рукопись). 2002. - 235 с.
- Дебрэнн М., Романенко А.А. Французский ассоциативный словарь: В2 т. / Новосиб. гос. ун-т. Новосибирск, 2010. URL:[http:// dic-taverf.nsu.ru/ dict](http://dic-taverf.nsu.ru/dict).
- Заморщикова Л.С., Романенко А.А. Ассоциативный словарь якутского языка. [http:// adictsakha.nsu.ru](http://adictsakha.nsu.ru).
- Лутфуллаева Д., Давлатова Р., Тожибоев Б. Ўзбек тили ассоциатив луғати (миллий-маданий бирликлар). – Тошкент: Навоий университети нашриёти, 2019.

CENGİZ DAĞCI'NIN ESERLERİNDE RENK SİMGESELLİĞİ

Ranetta GAFAROVA*

Türk ve Kırım Tatar Türk edebiyatının önemli yazarlarından biri olan Cengiz Dağcı: uzun zaman gurbetlikte yaşadı ve Kırım ana vatanıyla öldükten sonra kavuştu. Yazar eserlerinde Kırım Türklerin kültürünün birçok unsurunu kullanılmıştır. Çalışmamızda, Cengiz Dağcı'nın eserlerinde var olan bazı sayı ve renk kavramlarının incelenmiştir. Bir sözcüğün meydana gelişi ve edebi eserde kullanım amacını tespit etmede yazarın bu konudaki büyük önemini vurgulamamız gerekir, çünkü eserde yazarın dünya görüşü, dünyasının dilsel resmi çizilmektedir.

Renkler, görsel sanatlara olduğu gibi edebiyata da başta estetik değer ve çağrışım zenginlikleri ile çeşitli yönlerden katkılarda bulunur. Edebî eserlerde gerek insan ve tabiatla ilgili tasvirlerde, gerekse duygu ve düşünceler yansıtılırken renklerin sahip olduğu anlamlar geniş bir ifade sahası açar. O nedenle çalışmamızda antroposentrik (insan merkezilik) yaklaşım izlenmiştir. Cengiz Dağcı'nın eserlerini okurken, zafer ve mağlubiyetin, gözyaşın ve tebessümün, sevgi ve nefretin, an ve edebiyatın, hayat ve ölümün, diz ve yüreğin hangi renkte olduğunu anlamaya başlıyorsun: onların hepsi — Kırım rengindedir.

Çalışmamızın amacı, Cengiz Dağcı'nın dört eserini *Korkunç Yıllar*, *Onlar da İnsandı*, *O Topraklar Bizimdi* romanlarda renk sözcüklerinin tespiti ve bu sözcüklerin edebi metindeki sanatsal ve semantik işlevini göstermektir. Bu olguların hangi anlamda kullanıldıklarına ve bu kullanım alanlarında bir temel noktanın var olup olmadığına cevap aranmaya çalışılacaktır. Ancak çalışma belli sınırlar dâhilinde olduğundan, kültürlerde daha yaygın kullanım alanı olan ortak renk ve sayılar ele alınmıştır.

Korku-Cesaret, Vatan-Gurbetlik, Sevgi-Nefret üzerine kurulu romanlarında renklerin çeşitli amaçlarla kullanımları da kayda değerdir. Bu sayede romanlarda renkler üzerinden çeşitli simgesel düzlemlere çekilmekte; okuyucunun heyecanlarını renklerle yönlendirmektedir.

* Doç. Dr., İsmail Gaspıralı adına Avrasya İnkışaf Enstitüsü Müdürü

Cengiz Dağcı'nın eserinde son derece çok miktarda renk sözcükleri kullanılmıştır. Yazarın renk dünyası hem nesnelere, hem insanları, hem hareketleri, hem insan hallerini tasvir etmiştir. Bununla birlikte yazarın üslubunun en belirgin özelliği epitetlerin kullanışıdır.

Anahtar kelimeleri: Cengiz Dağcı, renk kavramı, eser, yazarın dünya görüşü, Kırım.

COLOR SYMBOLISM IN THE WORKS OF CENGİZ DAGDZHI

Recently, linguists have developed an active interest in the creative aspect of language use, based on the tradition of studying the functions of language tools in artistic speech. Therefore, the relevance of studying the functioning of colorative vocabulary in a work of art is indisputable.

When studying the reasons for the appearance of a language unit and the purpose of its usage, the author's figure has priority for us since in the text he conveys his worldview, his linguistic picture of the world. Thus, the anthropocentric approach is dominant in our research. The study of a literary text has given rise to a special direction of the theory of literature – the linguistic poetics (LP), which is defined as a philological discipline that studies the poetics of language.

Artistic text – display of an individual author's picture of the world, which is a variant of the artistic picture of the world. The artistic picture of the world includes a General part – the language picture of the world, as well as an interpretive one, which reflects the author's individual perception of reality, personal knowledge of the author, and his experience.

Such a linguistic phenomenon as color vocabulary is one of the most versatile lexical groups, which includes words that directly relate to the extra linguistic reality – the color spectrum. The object of our analysis is the language units containing color semantics, while we also touch on the symbolic use of color vocabulary.

The purpose of the work is to identify and describe the artistic functions of color vocabulary in the novels "These lands were ours", "They were also people", "Terrible years" by the Crimean Tatar writer Cengiz Dagdzhi.

The totality of all language units that transmit color semantics in the writer's works makes up an idiosyncratic semantic field "color", which represents the author's individual color concepts and their organization.

Color vocabulary along with other language means of artistic speech reflects the value priorities and cultural stereotypes of the society of this era, the changes in these stereotypes, the transformation of certain meanings of color in the author's individual color picture of the artistic image. The study of the

lexical component of Cengiz Dagdzhi's idiostyle involves the analysis of the selection and the use of certain groups of words in the texts of his works.

Theoretically, there are two main functions of color in a work of art: distinguishing (descriptions of nature, interior, appearance of a person, artifacts) and characterizing (characteristics of reality and human condition).

The color meaning for the world of fiction by C. Dagdzhi involves images of objects, faces, actions, and states of a person, the surrounding reality, and, of course, epithets that play a primary role in the writer's idiostyle.

The material of Cengiz Dagdzhi's prose is rich in language means, particularly in color-meaning vocabulary.

Keywords: color vocabulary, Cengiz Dagdzhi, Crimea, symbolism, language tools, color.

Edebî eserlerde tabiat, portre ve mekân açıklamasında renk önemli sanat ve ifadeli fonksiyonu taşımaktadır. Rengin kendisi insanlara duygusal bir etkisi var, böyle sonuçları uzun zamandır psikologlar tarafından kanıtlanmış ve ressamlar tarafından fark edilmiştir ve herkes kişisel deneyimlerden belirlidir. Renk anlaması ve simgesi insanın bilinci çeşitli derecelerle ve sosyal kültür yaşamlarla, din ve milli kimliklerle bağlı. “Renk temelde fiziksel bir olgudur, bu fiziksel olgunun dillerde kavramlaştırılması onu aynı zamanda dil bilimsel bir olguya dönüştürür. Renk fizyolojik ve dil bilimsel bir olgu olduğu kadar psikolojik bir olgudur da. Rengin kültüre bağlı olarak bir dilsel topluluktan diğerine değişen çeşitli psikolojik anlamları vardır¹. Renklerin bu bakımdan kolorimetri, dil bilimi, antropoloji, psikoloji, gösterge bilimi, felsefe, edebiyat, köken bilimi, kültürel antropoloji, sanat tarihi, fizik, kimya, bilişsel bilim gibi çeşitli alanlarla ilişkisi vardır” (Doğan, 2015: 13).

İnsanoğlunun var oluşundan bu yana, her zaman her yerde renkler günlük yaşantımızın içerisinde olmuştur. Doğadaki varlığından günümüze kadar olan süreçte ve bu sürece eşlik eden, uyum sağlayan renkler artık günümüzde anlam kazanmaktadır. Geçmiş yıllarda sayısız duyguyu, gücü, zenginliği, fakirliği ve sağlığı temsil eden renkler günümüzde etkisini ve kullanım alanlarını arttırarak yaşamın her alanında yer almaktadır.

Renk, bildiğimiz gibi, “Newton’un çalışmalarıyla incelendi ve prizma bize yedi rengi verdi. Renk hakkında araştırmalar yapmadan önce de insanlar yeryüzünde gördükleri tarihten itibaren ya tabii renkli bir dekor, gök, toprak, su gibi, ya da medeniyette ilerledikçe yaptıkları âlet ve eşyanın yarattığı yapma, fakat her zaman renkli bir dekor içinde yaşadılar. Kâinatı rensiz tasavvur etmek mümkün olmadığını düşünürsek, renk hep vardı ve hep var olacaktır, işte bunun için insanlar renklerin meydana getirdiği bir dekorun tesirinde kaldılar. ... Bir “Şekiller” âlemi olduğu gibi bir de “Renkler” âlemi

var. Şekiller bize rahatlık, rahatsızlık, huzur, sıkıntı, fayda, zarar getirebiliyor; koyu, keskin, açık, soluk, kapanık renkler de bizde çeşitli ruh halleri yaratabiliyor ve adeta dünyayı başka bir gözle görmemize sebep oluyor”. (Bingöl, 1971: 56).

“Bildığımız gibi insan ta başlangıçtan bu yana renkle yakından ilgilendi, rengin sırrını araştırdı ve onu kullanmak için çareler düşündü, usuller icat etti. İnsan her şeyden önce renklerin kendisi için, gözü için, zevki ve faydası için yaratıldığını düşünmekte haklıdır. Çünkü bu düşünüş insanın egoizmini tatmin eder, sonra da, bildığımız gibi, tabiat, yeryüzü yaratıkları içinde özellikle insanı renklerden en çok faydalanabilecek olarak yaratmıştır.” (Bingöl, 1971: 57).

Renkler insanlar için cisimlerin özelliklerini ifade etmemize, cisimleri tanımlamamıza ve daha iyi algılamamıza yarayan soyut bir kavramdır (Karyağdı, 2016). Yeryüzünde canlı, cansız her varlığın bir rengi vardır. Nereye gidersek gidelim renkler insanlar için her zaman yön belirleyici, tanımlayıcı bir kavram olmuş ve bazı canlı, cansız varlıklarında kalıtsal özellikleri olmuşlardır.

Sezgisel renk seçiminin o bir kişinin bilinçaltının sesidir. Çeşitli renk tercihi yapmasında belirli bir duygusal program ile bağlıdır. Araştırmamızda renk seçimi sezgisel olarak geçmiyor, çünkü esas hedeflerimizi birisi – yazarın bilinçli seçimi: onun çocukluğundan beri iyi bildiği gerçek dünyayı betimlemek, Kırım’ın şahsiyetin ve anlatıcının gözünden görülen bir kavramı yaratmak, ruh halini ve durumunu iletmesidir. Yukarıda da söylediğimiz gibi, yazarların, ressamaların, müzisyenlerin tercih ettikleri renk veya renkler var. Gayet tabii ki yazarların de beğendikleri, ister farkında olarak, ister bilmeyecek, sık sık kullandıkları renkler vardır. Kimi yazarlar beyazı tercih ederler, kimileri de siyahı.

İşte bunun için Cengiz Dağcı’nın eserlerinde renklerin çeşidine bakarak bu renklerin nasıl bir derunî görüşle öyle göründüklerini araştırmaya çalışacağız. Önce, renk dediğimiz şey nedir, renklere çeşitli çağlarda verilen anlamlar nelerdir? Bunları gözden geçireceğiz, sonra da, “Renkler” yolu ile Dağcı’nın manevi hayatının portresini çizmeyi deneyeceğiz.

Cengiz Dağcı (1919-2011), Kırım’ın Gurzuf şehrinde doğan ve Londra’da vefat eden Kırım Tatarı bir Türk romancısıdır. Hayatı, çocukluk yıllarından itibaren bir yığın trajik hadise arasında geçen Dağcı, edebiyata şiirle başlar. Fakat biz bugün kendisini daha çok romanları ve hikâyeleri ile tanıyoruz. İkinci Dünya Savaşına Sovyet ordusu saflarında katılan Dağcı, savaş yıllarında edebî faaliyetine tabii olarak ara vermek zorunda kalır. Savaşın sonunda, 1946 yılında Londra’ya geçen Dağcı, savaş ve esaret yıllarında tuttuğu ve

daha çok hayat hikâyesini konu alan notlarını bir roman formatında yeniden düzenler.

Çünkü Dağcı, edebiyat sanatını sadece estetik bir nesne olarak değil, aynı zamanda tarih ve kültür inşasının vasıtası olarak görür. Hayatını doğup büyüdüğü topraklarda özlem içerisinde geçiren Cengiz Dağcı, Türk Dünyası Edebiyatının önemli romancılarından biridir. O, eserlerini Türkiye Türkçesiyle yazmış ve Anadolu Türkleri tarafından sevilerek okunan bir yazar olmayı başarmıştır.

Evrensel konular, sosyal normlar, millî değerler eserlerin de sıkça işlediği konular Dağcı'yı aslında dünya platformuna çıkması gerektiğinin kanıtıdır ama ne yazık ki eserleri Türk Coğrafyası dışında ki milletler tarafından tanınmamaktadır.

Günümüz Türk dünyası edebiyatında Cengiz Dağcı'nın kime ait olduğu ile ilgili tartışmalar yapılmaktadır. Bizce Cengiz Dağcı ilk olarak Kırım'a daha sonra tüm Türk dünyasına ve insanlığa ait olmalıdır. Cengiz Dağcı'nın eserlerini okuyan kişi, zafer ve mağlubiyeti, gözyaşı ve tebessümü, sevgi ve nefreti, an ve edebiyatı, hayat ve ölümü, yüreğinde hangi renkte olduğunu anlamaktadır. Aslında onların hepsi Kırım rengindedir. Bu eserler Kırım Tatar ve ortak Türk edebiyatı hazinesinde daima parlayacak olan eşsiz mücevherlerdir. Cengiz Dağcı'nın eserleri okuyucuyu bir mıknaş gibi çekmektedir.

Bütün eserlerini Kırım Tatarlarının yaşadığı felaketler ve ölüme mahkûm edilmeleri üzerine kurgulayan yazar, vatansever biri olarak bütün gücüyle halkının manevi güzelliklerini savunmuştur.

İsmail Gaspıralı'nın torunu olarak diline gösterdiği hassasiyetin göstergesi olarak romanlarını Türkçeyle yazmayı tercih etmiştir. Cengiz Dağcı kaderi gereği savaş sırasında yaşadığı sıkıntılı dönemin ardından yurt dışında, bir nevi sürgünde yaşamak zorunda kalmış ve vatanından uzakta ömrünü tüketmiştir. Bu vatan hasretinin dağladığı yüreğinin sözünü ve bütün istidadını Türkçe yardımıyla halkına ve vatanına hizmete adamıştır.

Araştırmamızda Cengiz Dağcı'nın eserleri gelince: inceleyenler metinlerde farklı renkler sıra sıra gözümüze çıkıyor ve yazarın usta kalemiyle bize insanın iç ve dış dünyasını renklerin çerçevesinden tanıtıyor. Renkler, tarih boyunca Cengiz Dağcı hayatında dekorasyon olarak değil, duygu ve düşüncelerini aktarmakta kullandıkları ve çeşitli anlamlar yükledikleri birer sembol ve simge olmaları rengin de bir dil olarak görülmesinde etkili olmuştur.

Renkler gerek duyguların, düşüncelerin hatta kişiliğin tahmininde önemli rol oynadığı gibi eserlerinde kahramanların arasında iletişim sağlanmasında da öneme haizdir. Yazarın beğendikleri, seçtikleri renklerle veya nefret ettik-

leri renklerle diğer insanlar mesaj verir. İç dünyasını, psikolojik durumunu renkler vasıtasıyla karşı tarafa iletir.

Renkler sanatın ayrılmaz bir parçasıdır. Duygu, düşünce ve hayallerini farklı yöntemlerle ifade eden sanatçılar bu ifadede alanlarına göre renklerden yararlanırlar. “Sanatçı, sanatını icra ederken bilgilerini, gözlemlerini, deneyimlerini, düşüncelerini, dünya ile ilişkilerini kullanır. Bütün bunları ifade edebilmesi için sanatçıya gerekli olan araçlardan bir de renktir” (Erim, 2000:11).

İnceleyen metinler üç romanlarla aittir: “Korkunç Yıllar”, “Onlarda İnsandı”, “Bu Topraklar Bizimdi”. Renk örnekleri araştırmamızda genel olarak iki gruba ayrılmıştır. Bu ayırmda renklerin saf ve doğal hâlde tabiatta bulunması ile bu doğal renkler vasıtasıyla terkip sonucu oluşması esas alınmıştır. Renkler temelde ana renkler ve ara renkler olmak üzere ikiye ayrılır. Ana renkler *mavi*, *kırmızı* ve *sarıdır*. Bu renkler doğada hiçbir renk tarafından oluşmazlar. Ara renkler ise iki ana rengin birleşmesinden oluşan *mor*, *turuncu*, *yeşil*, *gri* gibi renklerdir.

Ayrıca renklerin insan üzerindeki etkilerine göre de ayırma tutulmuştur. Renklerin insan üzerinde oluşturduğu duygular veya insanların duygularına göre renkleri algılamaları sıcak ve soğuk renkler olarak iki grubun oluşmasına yol açmıştır. “Sıcak renkler, dalga boylarının kısalıkları ve titreşim sayılarının yüksek olması nedeni ile çabuk görülürler. Bu renklerin insanda psikolojik olarak güneşin, ateşin sıcak etkisini uyandırır. Sıcak renklerin kırmızı ve sarı arasında kalan renklerdir. Sarıya yakın bütün renklerin sıcak renkleri oluşturmaktadır. Soğuk renklerin, sıcak renklerin göre titreşimi daha az, dalga boylarının uzun olması nedeni ile gözü ikinci derecede etkiler. Bu renklerin insanda psikolojik olarak havanın, suyun, çimenlerin serinlik, sessizlik ve huzurunu anımsatırlar. İnsana soğukluğu ve serinliği hatırlatan renklerin soğuk renkleri olarak adlandırılır. Soğukluğu hatırlatıcı etkilerinden dolayı mavi, yeşil ve mor renklerin soğuk renkleri” (Güntürkün, 2010: 16)

Araştırmamızda bu teorisini dayanarak renkleri daha bir gruplara ayırmaya çalışacağız: akromatik (beyaz, boz/gri, siyah) ve kromatik renklerin (mor, mavi, yeşil, sarı, turuncu ve kırmızı olmak üzere 6 ana renk ile bu renklerin arasında kalan ara renklerin).

Akromatik renklerin grubu

Beyaz, siyah ve boz gibi tarafsız akromatik renklerdir. Cengiz Dağcı eserlerinde bunlar belli başlı bir renk özelliğinden ziyade, çeşitli renklerin elde edilmesine yardımcı olurlar.

BEYAZ/AK

Beyaz, renk tarihi açısından bakıldığında anlamı değişmeyen, her toplumda genel olarak aynı olan renklerden biridir. Temizliği, saflığı, tarafsızlığı simgeleyen beyaz renk Türk toplumunda da benzer anlamlara sahiptir. Beyaz, aslında bir renk olmayıp, tarafsız yani nötr renkler kategorisinde yer almıştır. TDK Türkçe sözlükte, “ak, siyah karşıtı, temiz, lekesiz” anlamlarına gelen bu renk, açık ışıklı ve havalı bir renk oluşu itibarıyla, birçok kavramı simgelemektedir. “Beyaz renk, genel itibarıyla saflığı, temizliği, doğruluğu ve masumiyeti simgeler” (Kalmık, 1950: 39) Türklerde kutsal renklerden biri olan beyaz cennetin ve iyiliğin rengidir. İslam geleneğine bakıldığında ise beyaz renk daha çok imanı, rahmeti, temizliği ve doğruluğu simgelemektedir. Cengiz Dağcı beyaz renk oldukça fazla kullanılmıştır. Doğrudan beyaz rengin kullanımı yazarın saf ve temiz dünyasını, ince ve nazik hayal gücünü göstermesi açısından önemlidir.

Divan edebiyatında beyaz renk Türkçe ak, akça; Arapça beyzâ, ebyaz; Farsça sefid, sepid kelimeleriyle ifade edilmiştir.

Beyaz, Cengiz Dağcı eserlerinde genel olarak temizlik, saflık, güzellik, zarafet, sevinç, huzur gibi anlamlarda kullanılmıştır.

*Bir kadının eli kadar beyaz, **beyaz** ve hafif, hafif ve nazik elini kaldırdı sekreter, parmağıyla kulağının kenarını kaşdı....* (O Topraklar bizimdi)

*1937 yılının yazı Kayabaşı mektebi, Karayım sokağında, üç katlı, yüksek, **beyaz**, temiz mükemmel bir binaya taşındı.* (Korkunç Yıllar)

*Gün boyu Topkaya'yı sarmış **beyaz** bulut kuşağı yavaş yavaş inceliyor.* (Onlar da İnsandı)

*İhtiyarlar saç sobaların yanında kurulmuş, oturuyorlar; anneler minderlerde, başlarında **ak** maramaları, Kuran okuyorlar ....*(O Topraklar Bizimdi)

*Kız, sağ kolunu masaya dayamış, başı avucu içinde, kaleminin ucunu ağzına almış, yarı açıl dudakları arasında **ak** dişlerini Selim'e göstermek istiyormuşçasına, gülüyordu* (O Topraklar Bizimdi)

*Önleri çiçekli sofalarda seksen, doksan yaşında, beyaz başörtülü, nineler, uzun çubuklarını tütüren **ak** sakallı dedeler, mesut bahtiyar, tarlalarına giden evlatlarına bakıyorlardı.* (Onlar da İnsandı).

Ak renk sıkça fiil şeklinde rasgelmektedir.

*Yüreği çok kötü bir şey hissediyordu galiba ki, demincek yüzünü kızartan sıcak kanı yüzünden çekiliyor, dudakları **ağarıyordu**.* (O Topraklar Bizimdi)

*Ayın gümüş ışınları altında **ağarmış** Dermen köy tepelerine baktı.* (Onlar da İnsandı)

Beyaz rengin giyimde kullanımı aslında o kişinin temiz ve saflığının yanında, titizliğin ve bakımlı bir kişiliğin yansıması olarak ele alınabilir. Birinin beyaz bir elbise giymesi, karşısındaki insana saf bir şekilde bağlı olduğunun göstergesi olabilir

Annem ocak başında beyaz mendili gözlerinde, ağlıyordu. (Korkunç Yıllar)

Açık pencerelerin yanında anneler; yeşil, kırmızı, sarı. beyaz entarileriyle duvar ve pencere altlarında açmış, büyümüş gülleri andıran kızlarının saçlarını örüyorlardı. (Onlarda İnsandı)

Eline beyaz eldiven geçirirse Graf Varansov veya Denikin'den farksız görür kendini. (O Topraklar Bizimdi)

Bunun yanında yazar beyazı siyahın zıddı olarak iyi-kötü, güzel-çirkin gibi simgesel anlamlarda da kullanmıştır. Beyazın saflık, temizlik, doğruluk ve nur ile olan bağlantısı doğrultusunda beyaz İslam'ın ve İslam'a dair olan unsurların rengi olarak kullanılmıştır. Statistik incelemelerimize göre toplam üç eserinde beyaz kelime 345 kez, bu sayı içerisinde en az “Korkunç Yıllar” romanında yaklaşık 34, “Onlar da İnsandı” – 135, “O Topraklar Bizimdi” – 175. Bu veriler Cengiz Dağcı'nın iç dünyasını ve düşüncülerini açıklıyor. “Korkunç Yıllar” romanı ilk edebî eseri ve psikoloji insanın trajedisi hatıraları. Bu sebepten beyaz ve ak renkler metinde pek az sayıda.

SİYAH/KARA/ESMER

Siyah/Kara, genel olarak olumsuz ve kötü anlamlara sahip bir renktir. Tarih boyunca birçok toplumda ve dinde kötülüğün, ölümün, sessizliğin, zulmün, acının ve hüznün rengi olarak görülmüştür. Türk toplumunda da benzer anlamlara sahip olan siyah renk Türklerde uğursuz sayılan renklerden de biridir. Suçlu olmanın, yas bağlamanın, kötülüğün simgesi hep siyahtır. İslam geleceğinde ise siyah yine olumsuz olarak şeytanın, günahın, cehaletin, küfrün ve öfkenin rengi olmuştur. Modern zamanlarda ise siyah renk biraz daha olumlu anlamlar kazanarak asillik ve soyluluk, güven duygusu özellikle moda bağlamında şıklık, ağırbaşlılık gibi anlamlar kazanmıştır.

Hasan lafının sonunu bitirmedi: otomobil tekrar homurdandı: ekosundan kapkara dumanlar fışkırdı ve arkada bıraktığı dumanlar içinde gözden kayboldu (O Topraklar Bizimdi)

Masa üzerinde Stalin'in kara büstü. (O Topraklar Bizimdi)

Bileklerine kadar sıvanmış beyaz ellerine birdenbire kara kan fışkırdı. (Onlar Da İnsandı)

Gökyüzünde parça parça kara bulutlar vardı. (Onlar Da İnsandı)

Cengiz Dağcı kırmızı renkten sonra en çok kullanılan renk siyah/karadır. Yazar birçok duyguyu ve düşünceyi, birçok benzetmeliyi siyah/kara renk ile yansıtmış, tasvir etmiştir. Cengiz Dağcı siyahı ıstırap, çile, karamsarlık, hastalık gibi anlamlarda kullanırken özellikle tasavvuf erbabı çok siyahı/kara hüznün, yokluk, cehalet, eziyet, kesret gibi anlamlarda kullanmıştır. Bu kullanım, Cengiz Dağcı'da farklılık gösterir. Hayatta çektiği en büyük sıkıntı, onun güzellere olan uzaklığıdır.

Cengiz Dağcı eserlerinde siyah/kara renk daha çok, ayrılık, düşman, zalim, talihsizlik, katılık, günah, hata, hüznün, hastalık, çile, ıstırap, inkâr, yalan, ölüm, dinsizlik, küfür, acı, günah, hata gibi simgesel anlamlarda kullanılmıştır.

Bazen kara renk bir kişinin görünüşünün tanımı kullanılmaktadır. Kara gözlere, karakaşlara, kara saçlı sahip bir bayan, âşıkları tarafından her zaman çekici bulunmuş ve o dilberler için nice türküler kaleme alınmıştır. Gerek halk edebiyatında, gerekse divan edebiyatında, kara gözlü güzellere her daim çekiciliğin ve güzelliğin objesi olmuşlardır (Kotan; Kaya, 2010: 89)

*Abanoz gibi **kara** ve gür saçları vardı (O Topraklar Bizimdi)*

*Sonra dudaklarını hafif ve tatlı bir gülümsemeye açtı, elini kaldırdı, şakağına düşen **kara** zülfünü kulağı gerisine götürdü (O Topraklar Bizimdi)*

*Bekir, kestirmeye yaklaşırken yüzleri erimiş adamlar, başları önde, ayak sürüyerek arabaya yaklaştılar, şaşkın bakışlarını İvan'dan Bekir'e, Bekir'den İvan'ın şişmiş, morarmış, **kara** yüzüne çevirdiler. (Onlar da İnsandı)*

*Kalemle çizilmiş benzeyen **karakaşların** üstüne kocaman bir Çerkez kalpağı oturmuş. (Korkunç Yıllar)*

Farsça kökenli siyah renk örnekleri Cengiz Dağcı eserlerinde çok kullanılıyor. Sözlüklerde çok farklı anlamlara gelen kara/siyah renk, romanda kırmızı renkten sonra en çok kullanılan renktir. TDK *Güncel Türkçe Sözlük*'te; “ 1. En koyu renk, siyah, ak, beyaz karşısı. 2. Esmer. 3. Kötü, uğursuz, sıkıntılı. 4. Yüz kızartıcı durum, leke.” anlamlarına gelen bu renk, TDK *Güzel Sanatlar Terimleri Sözlüğü*'nde ise; “Kemik ya da ağaçların yakılması ile elde edilen kömür rengi.” gibi anlamlara gelmektedir.

*Gencin omzunda bir değnek, değneğe asılı **siyah** kulplu bir kazan. (Onlar da İnsandı)*

*Çünkü hepsi de kargalar gibi **siyah** giyinmişlerdi. (Onlar da İnsandı)*

*Tuhaftılar; hepsinin sırtında **siyah**, meşin ceketler vardı. (Onlar da İnsandı)*

*Dağların üstünde **siyah**, ağır bulutlar toplanıyor, Kızıltaş yoluna zorlu yağmış yağacağa benziyordu. (Onlar da İnsandı)*

Koşarken İvan'dan değil, bulutlardan korkuyordu, bulutların, siyah korkunç karanlıkların kendisini kovaladıkları zannına kapılıyordu. (Onlar da İnsandı)

Dar, biraz hayvanca alnı altında usturayla yontulup incelmış iki siyah kaş hattı arasında, içindeki hasreti düğümleyen bir düğüm vardı. (O Topraklar Bizimdi)

... siyah saçlarına bakıyor ve bakarken Natalya'yı hatırlıyordu. (O Topraklar Bizimdi)

Arap kökenli esmer renk sıfat olarak bulunmaktadır.

Azınlığı Don kazaklarından Stepan Nogayko, bölüğün ihtiyarı sayılan otuz beş yaşlarında kısa boylu ve koyu esmer, Nogay gözlü Vasil Çubarov.... (O Topraklar Bizimdi.)

Aşağıda evler, bahçeler, yollar esmer ve yeknesak bir renge bürünüyorlardı ..... (O Topraklar Bizimdi)

Çukurca'nın dört bucağı esmer bir havaya bürünüyordu ..... (O Topraklar Bizimdi)

Camlar akşamın esmer gölgeleriyle gölgelenirken tekrar yatağa sırtüstü uzandı ..... (O Topraklar Bizimdi.)

Bayırların tepeleri daha aydınlıktı; ama bu aydınlık gittikçe sönüyor ve esmer karaltılar yavaş yavaş evlerin damlarına çöküyordu ..... (O Topraklar Bizimdi.)

Sabahtan beri birkaç defa renk değiştiren deniz şimdi mavi ligini de kaybediyor, küçülüyor, akşamın esmer gölgeleri altında gözden silinmeye başlıyordu. (Onlar da İnsandı)

Dağlar hâlâ esmer sisler altında uyuyor, karanlıklardan sıyrılan her ev dün ölü çıkmış Enver'in evini andırıyordu, gamlıydı, kederliydi. (Onlar da İnsandı)

Denizden serin, ıslak bir rüzgâr esiyor, alçaklara inen bulutların esmer kanatlarında yağmur toplanıyordu. (Onlar da İnsandı)

Derken gerideki kamyonların birinden orta boylu, esmer bir adam atladi şoseye. (Onlar da İnsandı)

Cani, boylu poslu, kalın kemikli, koyu esmer bir adamdı ..... (O Topraklar Bizimdi)

İstatistik sayılarımıza bakarak, en çok esmer renk *Onlar da İnsandı* romanında rast gelmektedir, yaklaşık 24 kez, onun içerisinde esmer adam 20 sözcük ögesi bulunmaktadır.

Yazar metinlerde renkleri daha canlandırması için pekiştirmeli sıfatları kullanıyor:

*Birisi tepeyi **simsiyah** bir çarşıyla örtmüş gibi. (Onlar da İnsandı)*

*Gözlerinin etrafı **simsiyahtı**, soluk yüzü yüzyıllık bir kederin eseriymiş adeta. (Onlar da İnsandı)*

*Daha dün parlak ve zengin gördüğü gelecek, şimdi gözlerinin önünde **simsiyah** bir duvar gibi dikiliyor, hayat ise kendini derin, dipsiz bir kuyuya atmaya azmetmiş bir insanın boynuna asılı ağır bir taş gibi, Bekir'in boynunda asılı duruyordu. (Onlar da İnsandı)*

*Selim'le kendi arasında bilirmiş derin, **kapkara** bir uçurumun dibine bakıyordu sanki. (O Topraklar Bizimdi)*

*Evin bütün pençelinmiş **kapkaraydı**. (O Topraklar Bizimdi)*

BOZ

Soğuk renklerden birisi BOZ renktir. “Çoğunlukla kasvet, kimliksizlik ya da belirsizlikle ilişkilendirilir. Siyah ile beyaz arasında bir denge oluşturduğundan meditasyonun da temel renklerinden” (Uymaz, 2013: 18). Cengiz Dağcı romanlarında boz rengi negatif olarak kullanıyor.

***Boz** renkli yüzleri, sessizlikleri, açılmamış, sürülmemiş topraklara benziyorlardı (Onlar da İnsandı)*

*Hayvanları ilerledikleri yolun sağındaki meşeler göğün **boz** rengini üzerlerine alıp esmerleşmişlerdi. (O Topraklar Bizimdi)*

Kromatik renkler

KIRMIZI/KIZIL

Kırmızı/kızıl ilk çağlardan beri insan hayatına renk katmıştır. İlk çağlarda kırmızı renk insan için kullanılmış, mağara duvarlarında insanın rengini temsil etmiştir. Daha sonra kanın ve ateşin rengi olmasıyla kutsal bir renk olarak görülmüştür. Türk kültüründe de ateşin rengi olmasıyla önemli yere sahip olan kırmızı zaman içinde hile, kurnazlık gibi anlamlar da kazanmıştır. Günümüzde eski ve dinî anlamlarından uzaklaşan kırmızı, güzelliğin, çekiciliğin, kadının, hareketin, neşenin, cinselliğin rengi olmuştur. Olumsuz sayılabilecek anlamlarda ölümün, öfkenin, nefretin de rengi olarak görülmüştür.

Cengiz Dağcı romanlarında en çok kullanılan renk kırmızıdır. Kırmızı rengin Cengiz Dağcı'nın çok fazla kullanılması, ilk olarak kırmızının güzelliğinin ve canlılığının rengi olmasıdır. Kırmızının çok fazla dikkat çekici bir renk olması, kadınlar tarafından daha fazla kullanılması, süs ve giyimde kırmızı rengin tercih edilmesi Türk kültüründe gibi rindane bir aşkın da bu rengi çok fazla kullanmasına neden olmuştur.

Cengiz Dağcı kırmızı renk, güzellik, hareket, canlılık, neşe, arzu, aşk, şehvet, öfke, kıskançlık, zulüm, utanma, ıstırap, keder, savaş, şiddet, intikam, ölüm, ayrılık gibi simgesel anlamlar çerçevesinde kullanılmıştır.

*İstersen bir kurdum yakaladığı kuzuyu sırtüstü artığı gibi, seni ayakları-
mın arasına alttır, gırtlığını kemiririm 'dert gibi kızıl dudaklarının arasındaki
parlak dişleriyle gülüyordu. (O Topraklar Bizimdi)*

*Samur durdu Şevket'in sesini duymak istiyordu, bir süre kızıl gözlerle
bostana baktı, dinledi..... (O Topraklar Bizimdi)*

Kızın ilerlediği yol kızıl topraklı bir yolu (O Topraklar Bizimdi)

*Meşelerin arasından hayli uzaktaki tepenin gerisinde Kara Mustafa'nın
evinin kırmızı kiremitli damı görünüyordu (O Topraklar Bizimdi)*

*Yumrukları göğsünde sıkılı, gözleri şiş ve kırmızı, titreyen dudaklarını
ısıra ısıra kocasının kulağına fısıldıyordu.... (O Topraklar Bizimdi)*

*Şimdi Reis Bilal'in yüzü öfkeliydi; yüzü kıpkırmızı kesilmişti (O Toprak-
lar Bizimdi)*

*Bulutlar tokuştular, müthiş ağızlarını açtılar, birbirlerine kızıl dillerini
gösterdiler .. ve gök gürlledi (Onlar da İnsandı)*

*Komiser Yegorof konuşurken İvan'ın göğsü kabarıyor, göz- lerinden etra-
fa kızıl tehlike dalgaları yayılıyor...(Onlar da İnsandı)*

*...sonra kırmızı örtülü masanın gerisindeki koltuğa oturdu... (Korkunç
Yıllar)*

*Üçünün de saç sakalı bembeyaz, yanakları kırmızı, üçü de boylu poslu,
sağlam yapılı (Korkunç Yıllar)*

YEŞİL

Yeşil renk tarih boyunca her toplumda tabiatın rengi olmasından dolayı sevilen bir renk olmuştur. Yeşilli, sessizliği, canlılığı, huzuru ve mutluluğu simgelemiştir. Türk toplumunda kutsal sayılan renklerden biri olmuştur. Türk-lerde özellikle canlılığın, ölümsüzlüğün ve gençliğin rengi olmuştur. İslâm ge-leneğinde de benzer anlamlar taşıyan yeşil renk aynı zamanda bereketi, inancı ve cenneti de simgeler.

Cengiz Dağcı eserlerinde yeşil rengin yazar en fazla kullanıldığı yer kıya-
fetler ve doğa tasvirleridir. Yazar Kırım'ın tabiatını ve onun güzelliğini bu ye-
şil renk ayrıca önem veriyor. Cengiz Dağcı'nın Kırım'ı yeşil renk de romanda
çekiciliğin ve güzelliğin rengi olarak ele alınmıştır.

*Hafif bir rüzgâr bulutlarının altından esiyor, Sağır'ın kıyısındaki yüksek
ağaçların yeşil yaprakları ile oynuyordu. (O Topraklar Bizimdi)*

*Ahıra bağlı inek, özel bir yemle besleniyormuş gibi, sıhhatliydi; dersinin
pırlıtısıyla, çanı ve yeşil boncuklarıyla köyün öteki inekleri arasında daha
mutlu bir görünüşü vardı. (O Topraklar Bizimdi)*

Çukurca'yı yeşil bahçeler kuşatacaklar. (O Topraklar Bizimdi)

Yeşil yamaçların dibinden, bahçelerin arasından Çukurca'ya derin sular taşıyor... (O Topraklar Bizimdi)

Yeşil, ipek entari- sinin içinde genç vücudu; yeşil Kırım dağlarının en tenha, en sakin bir yerinde yapayalnız büyümüş, genç bir çam ağacı gibi sağlam, nazlı ve tazeydi. (Onlar da İnsandı)

...yeşil, sessiz ağaçların gölgelerinde çubuk içen dedelerin etrafını çeviren Kızıltaş evleri, yolları, bahçeleri şimdi arılar, kuşlar, kelebekler, tavuklar diyarı oluyordu. (Onlar da İnsandı)

Yeşil otlarla döşemiş bir yayladandık şimdi. (Korkunç Yıllar)

Yeşil rengin esas itibariyle doğayı ve kırları temsil ettiğini söylemiş-tik. Yani doğa ve doğaya ait unsurlar söz konusu edildiğinde, aklımıza gelen ilk renk, yeşil olmaktadır (Kotan; Kaya, 2010: 93)

Yazar ustalikle eserlerinde insanların görünüşünü açıklıyor ve okuyucular göz öğünde insanın portresi resim gibi çıkarıyor.

Yeşil gözleri pırıl pırıldı. (O Topraklar Bizimdi)

Sobaya yakın bir yerde, arkası tahta sandığa dayalı, ayaklarını öne uzatmış, elinde balalayka, göbeğinin üstünde kılıflı tabanca, kırmızı yüzlü, derine gömülmüş yeşil gözlü, boylu, eli sakalında, uzun kirli tırnaklarıyla sakalının sarı kıllarını kaşıyan bir başka adam.

Onlar da İnsandı romanında Cengiz Dağcı yeşil mecaz olarak kullanıyor. *Yeşil üniforma* “Sovyet Bolşevik askerlerin giyimleri” deyim şeklinde rast gelmektedir ve negatif yükü taşımaktadır.

Cehennemden gelmiş yeşil şeytanlar gibi. *Cehennemden gelmiş yeşil şeytanlar* gibi. *Sırtlarında yeşil üniforma*, ellerindeki silahları şakırdada şakırdada evden eve koşuyorlar.

Yeşil üniformalı, silahlı kızıl şeytanlar cehennem kapılarını açıyorlar sanki. *Cehennem kapılarında yavruların, annelerin boğuk feryatları.*

SARI

Sarı, ana renklerden biri olmasının yanında ara renklerin oluşumunda da etkili olmasıyla önemli bir renktir. Cengiz Dağcı romanlarında sarı renk bütün bu olumlu anlamlarının yanında kıskançlık, vefasızlık, hastalık, korkaklık, kuraklık ve bereketsizlik gibi olumsuz anlamları da karşılamıştır.

Romanlarda sarı renk, ölüm, üzüntü, hastalık, solgunluk, korku, hazan, kahır, dert gibi simgesel anlamların yanında güneşin ve altının kazandırmış olduğu manalar doğrultusunda asaletin, gücün, kuvvetin, azametinin, soyluluğun, güzelliğinin ve değerinin de sembolü olarak kullanılmıştır. Cengiz Dağcı sarı rengi güneş ve altın motiflerinin dışında olumsuz anlamlarıyla çok fazla kullanmamıştır.

Reyisin duruşundan ve köpeğin hazin hazin havlamasından genç kadın kötü bir şeyler sezmiş olacaktı ki, yüzü gittikçe sararıyordu (O Topraklar Bizimdi)

Yüzü sararmıştı (O Topraklar Bizimdi)

Masanın gerisinde, uzun boylu, kaşı, kirpikleri ekin gibi sarı, değirmi kırmızı, Yalta komiseri Vasll Dimitroviç Yegorof oturuyor, soğuk, manasız gözlerini evlerin toprak damlarındaki kadınlara dikmiş, bakıyor, eli masa üstündeki tabancayla oynuyordu. (Onlar da İnsandı)

İkisinin de sarı yüzlerinde güz yapraklarının hafif kızartısı vardı. (Onlar da İnsandı)

Ayşe hayli değişmişti. İncelmiş yüzü, sarı yanaklarındaki kızartılarla güzün dökülen elma yapraklarını andırıyordu. (Onlar da İnsandı)

Sarı bir yaprak renginde cansız, ölü, duygusuz eli pantolonunun kuşağına sokulu kılıfsız mavzerinin üstünde. (Onlar da İnsandı)

Renkler içerisinde aydınlık bir görünüme sahip olan, neşenin, sempatinin ve sıcaklığın rengi olarak da algılanan sarı renk, olumlu anlamlarının yanında karantınayı ve bulaşıcı hastalıkları simgelemesi bakımından önemlidir (Kotan; Kaya, 2010: 95)

Genel olarak Türk Edebiyatında sarı renk özellikle güneş ve altın bağlamında çokça anılmıştır ve Cengiz Dağcı bu kurallara dayanarak altın sarı renk kullanmıştı.

Selim'in omuzlarından beline inen çaprazlamasına sarı renkteki meşinler güneşin altında ışıltılıydı. (O Topraklar Bizimdi)

Oda, güneşin altın sarısı ışıklarıyla pırıl pırıldı. (O Topraklar Bizimdi)

Roman Koş'un üstünde güneş, karşı mahallenin teneke damlarına altın perdeler atmış, akşamı bekleyen Kızıltaş'ı gülerek seyrediyordu. (Onlar da İnsandı)

Kültürümüzde güneş denildiği zaman aklımıza ilk gelen renk kavramı, sarıdır. Güneşi bu renkle nitelendirmemizin öncelikli nedeni, bu rengin aydınlığın ifadesi olarak düşünülmesidir. Nasıl ki güneş, etrafına büyük bir aydınlık saçıyor ve evrenselliğe vurgu yapıyorsa, sarı renk de, kendine has özelliğiyle aydınlığın ve evrenselliğin rengi olarak ele alınabilir. (Kotan; Kaya, 2010: 95)

Altın sarısındaki rengi veren altın, ağırlığı ve yoğunluğu ile onun ruhunda parlak ve sıcak ışıklar yaratıyor. Altının sarı parıltılarında kendini gösteren maddî gerçek, muhayyilenin manevî gerçeğine, bilinmeyen iklimlere götüren

Çukurca'nın damlarına serptiği altın sarısı ışıklarını toplayıp... (O Topraklar Bizimdi)

MAVİ

Mavi en çok sevilen ve kullanılan renklerden biridir. Özellikle gökyüzünün ve denizin rengi olması, maviyi en çok kullanılan renklerden biri yapmaktadır. Gökyüzü ve denizin rahatlatıcı, huzur verici olması mavi rengin de sembolü olmuştur. Türk kültüründe mavi, gök tanrı inancı dolayısı kutsal sayılmıştır. Cengiz Dağcı mavi rengin çoğunlukla sevgilinin göz rengi olarak kullanılması yanında mavi huzur, sonsuzluk, özgürlük, rahatlık, dinginlik, temizlik, aydınlık ve güzellik gibi simgesel anlamları da karşılamıştır.

*Gökyüzü yüksek, açık ve **maviydi**. (O Topraklar Bizimdi)*

*Gökyüzündeki bulutlar parçalanmıştı ve göğün **mavi** göğsü meydana çıkmıştı. (O Topraklar Bizimdi)*

*Hava temizleniyor, günlerdir yere inmiş gök. yavaş yavaş yerden ayrılıyor, yükseliyor, **mavileşiyor**. (Onlar da İnsandı)*

*Yine o eski sofanın tahtalarını tutmaya, incir ağacının yeşil yaprakları arasından **mavi** denizin pırıltılı sularına bakmaya, denizin sularında elmaslar gibi parlayan güneşin ışıklarını görmeye gidiyordu. (Onlar da İnsandı)*

*Hava sakin, gök yüksek, **mavi** ve bulutsuzdu. (Onlar da İnsandı)*

Mavi renk, denizin ve gökyüzünün rengi olduğu için sonsuzluk, sınırsızlık, derinlik ve özgürlük anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır.

MOR

Cengiz Dağcı kullanılan renklerden biri de mordur. Mor tanım olarak mavi ve kırmızı rengin karışımı ile oluşan dalga boyu en kısa, kırmızı ve mavi dengesinde maviye daha yakın olan renktir. Mor ara renklerden olan soğuk karakterli bir renktir. Tarihsel süreçte bulunması zor ve doğada az rastlanmasından dolayı daha çok zenginlerin ve soyluların kullandığı bir renk olmuştur. Psikolojik olarak sakinliğin, aklın, güvenin, uyumun ve sanatçılığın rengi olarak bilinir. Cengiz Dağcı'nın romanlarında mor renk agresif ve negatif renge dir.

*Derken gözleri büyüdü, sıkılı yumruklarını dudaklarına görürdü, yüzü **morardı** ve arabanın kenarını kavradı (O Topraklar Bizimdi.)*

*Soğukta **mosmor** kesilmiş elleri tir tir titriyor. (O Topraklar Bizimdi)*

*Şarki kesiliyordu ve az sonra başka bir evde daha garip, daha hazin, daha acıklı, eski ve unutulmuş savaşlar üstünde başka bir şarkının ezgi ipliği soğuk, **mor** havada titriyordu! (O Topraklar Bizimdi)*

*Topraktan da, insanlardan da nefret etmiş gibi, yalılardan çekilip saklanmak ister gibi rengi **morarıyor** (Onlar da İnsandı)*

*Ayşe, kırmızı entarisi göğsüne çekilmiş, **mosmor**, kanlı bacakları çamurlarda, küvetiz ve zavallı yatıyordu (Onlar da İnsandı)*

*Çünkü çocuğun alnın de ceviz büyüklüğünde **mosmor** bir şiş, sağ ve sol gözlerinin altında da birer tokat yeri vardı (Onlar da İnsandı)*

*Kızıлтаş'ın hayatı boğuluyordu; **mosmordu** herkesin yüzü, hayvanlar boğuluyor; inliyor; sular; tarlalar; bahçeler ağlaşıyorlardı. (Onlar da İnsandı)*

Romanda dikkati çeken bir husus da, mor rengin pekiştirilmesiyle oluşan yeni bir rengin ortaya çıkmasıdır. Mosmor renk olarak ele aldığımız bu kavram, roman boyunca olumsuz bir anlamla karşımıza çıkmaktadır. Özellikle romanın cinayet bölümlerinde kullanılan bu renk, daha çok şiddetin rengi olarak ele alınmıştır (Kotan; Kaya, 2010: 97)

Cengiz Dağcı eserlerinde renkleri koyulaştırma için karşılaştırma ve mecaz anlamlarda örnekleri çok kullanıyor.

Renklerin ana vatanı doğadır. Renklerin en güzel ve en uyumlu halleri doğada bulunur. Tabiat sayesinde renklerin güzelliği doğal olarak görülmektedir. Renklerin mükemmel uyumu, Cengiz Dağcı tarafından da bir beyitle dile getirilmiştir. Sahrada açan rengârenk çiçeklerin birbirleri ile renk uyumu yazarın tarafından ahenk kelimesi ile ifade edilmiştir. Sahrada açan çiçekler renk ve şekil olarak çeşit çeşit, birbirinden farklı, deniz, toprak, kül, çiçekler, yeşillikler, ağaçlar ama doğal ve güzeldir. Mesela, “O Topraklar Bizimdi” romanında metaforik örneklerinden:

*Umudu tamamen kesmişken doksan, belki yüz yaşlarında, saçı sakalı **pa-muk apak** bir ihtiyar Hasan'a yaklaştı.*

*Giyinip sakağa çıktığında karanlık seyrelmiş, gökyüzündeki yıldızlar sönmüş, gökyüzü **kül rengine** girmişti.*

***Kül rengi** gökyüzünde yıldızlar titreşerek söniyorlardı.*

*İlerledikleri yolun yamacını **gümüş gibi** çığ örtmüştü.*

*Yüksek, ince ayaklı, **kestane renginde**, alnının ortasında yıldız şeklinde beyaz kaşkalı at.....*

Köylerin yüzeri de Çukurca üzerindeki gökyüzü gibiydi.

Kurşun renkte ağır bulutlar parçalanıp ufka inmişlerdi.

*İlişinin de gözleri ateş ateş, iki yırtıcı hayvan gibi, birbirlerine sarıldılar. .... **süt beyazı bir top duman**, bir süre havada asılı kaldıktan sonra yere inmeksizin gene havada eriyordu.*

*Yaralını yüzü, sürülmemiş verimsiz **toprak renginde**.*

*Yaralı, yüzü fiçının dibinde **küf tutmuş turşu suyu renginde**, hazin hazin, iniltili bir sesle konuşuyor.*

*... yüzü, kapağı açık bir sobadan yüzüne vuran **alevler gibi** ..*

*... ufkun üstünde duran **kurşun renkte** bulutun gerisine girip saklanmış.*

Güneş hâlâ kurşun renginde bulutun arkasındaydı ve uzun bir zaman için araya saklanmıştı. Gökyüzü yavaş yavaş kirleniyor...

Reis'in yüzü kireç gibi, bembeyaz.

Çukurca evlerinin tenekeyle örtülü damları ateş gibiydi.

... Paslanmış teneke renginde kaba ellerine baktı ve iki elini kalçalarına sildikten sonra: cebinden tütün kutusunu çıkarıp bir sigara sardı.

Sonuç

Cengiz Dağcı edebiyat sahnesindeki Kırım'ın hem de kronik ve lirik olmuştur. Onun eserlerinde okuyucu canlı bir manzarada ziyaretçi değil, onun iştikakçısı olarak çıkıyor.

Buna ait yazarın ustalıklı kaleminde çıkan çeşitli renkler, onların yerleri ve anlamları. Cengiz Dağcı'nın renklerin genel olarak kullanımı hem yazar hem de dönemi yansıması açısından önemlidir.

Renklerin sembol anlamları üzerine yapılan bu çalışmada, en fazla kullanılan renk, beyaz ve kara. Bu renk de diğer renkler gibi bazen olumlu, bazen de olumsuz duygularla ele alınmıştır. Kimi yerde korku ve ölümün rengi olurken; kimi yerde de sevgilinin insanı derinden yaralayan göz güzelliğini anlatmak için kullanılmıştır. Romanda kırmızıdan sonra en fazla kullanılan ikinci renk, yeşildir. Ama bu renk, genel itibarıyla olumlu duygularla okuyucuya sunulmuştur. Kırmızı renk, roman içerisinde olumlu anlamlarının yanında olumsuz yönleriyle de ele alınmıştır. Bununla birlikte kırmızıyı çağrıştıran renkler de çokça kullanılmıştır.

Cengiz Dağcı eserlerinde, duygusal çağrışımlarını hesaba katarak, renk sözcük dağarcığının çeşitli anlamsal kavramlarını uygular ve böylece rengi, metnin olay örgüsü-kompozisyon düzeyiyle ilişkili edebiyatının özellikle önemli bir unsuru haline götürüyor. Okuyucunun algısı üzerinde de geleneksel renk sembollerin etkisi ayrıca yer almaktadır.

Kaynaklar

- Bingöl, N. (1971). <https://www.yumpu.com/tr/document/read/5498801/turkoloji-ankara-universitesi-kitaplar-veritaban>
- Dağcı, C. (1997). *Korkunç Yıllar*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul
- Dağcı, C. (1997). *Onlar da İnsandı*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul
- Dağcı, C. (1997). *O Topraklar Bizimdi*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul
- Doğan, N. (2015). "Türkiye Türkçesi Söz Varlığının Yeni Renkleri Ad Bilimsel Bir İnceleme", *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 12, s. 11-37

- Erim, G. (2000). “Rengin Psikolojik Etkileri”, *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 1s. s. 11
- Güntürkün, Ü. D (2010). *Moda Olgusunun Renk Trendleri Çerçevesinde Ele Alınması*. (Basılmamış yüksek lisans tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kalmık, E., (1950). *Renklerin Armoni Sistemleri*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Karyağdı, N. (2016). *Renklerin Duygusal Etkileri; Fovizm ve Ekspresyonizm*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Kemerburgaz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul,.
- Kotan, Y.; Kaya, T. (2010). “Orhan Pamuk’un Benim Adım Kırmızı Romanında Renk Metaforu”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (2): 83-103
- TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uymaz, H. (2013). *Fuzûli'nin Türkçe Divânı'nda Renklerin Kullanımı*. (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

**ALTIN ORDU DÖNEMİNE AİT KİTABU BULGAT
AL-MUŞTAK Fİ LUGAT AT-TÜRK VA-L-KİFÇAK EL
YAZMASININ HAZIRLAMA PRENSİBİ**

Gülnara GAINUTDİNOVA*

Özet

Yazılı anıtlarını araştırma sürecinde dil tarihi özelliklerini ve kelimelerini incelemek çok önemlidir. Bu konuya ilgili eski ve Çağdaş Tatar Dili'nde yapılan yazılı anıtların söz dağarcığını araştırma işleri şimdi de devam ediyor. Dil gelişimi onun tarihini ve kelime yapısını incelemektendir.

Orta Asya'da yaşayan Türk boyları için büyük değer ve yüksek önem taşıyan eser kabul edilen, Cemal ed-Din et-Türki'nin yazdığı *Kitabu Bulgat al-muştak fi lügat at-türk va-l-kifçak* eseri de bu gruba dâhil edilebilir. Yazıldığı yıl tarihi tam net değil ama anıtın ilk sayfasında Ebu Bekir adlı birinin Hicri ile 855 yani 1451 yıl tarihini kaydetmiş. Demek ki bu eser XV. yüzyıldan daha geç yazılmamış. *Kitabu Bulgat al-muştak fi lügat at-türk va-l-kifçak*'ta toplumun gelişmesi ve tarihi, Türkçe olarak beyan edilmiştir. Dolayısıyla bu eser Türk boylarının dünyanın eğitimle ilgili değerleriyle tanışmasını yedi yüzyıl önce sağlamış manevi değerlerden biri sayılır.

XIV. yüzyıl dil tarihini inceleyen büyük araştırmacılardan biri olan Polonya bilim adamı A. Zayonçkovski fikrinde bu eser, XIV. yüzyıl ortalarında yapılmış. Onun bakış açısını araştırmacı A. Gaben de paylaşıyor. *Kitabu Bulgat al-muştak fi lügat at-türk va-l-kifçak*'ın, 1350 yılında yazıldığını söylemiş. Eserin isim ve fiil kısmında Arap ve Suriye söz formları yer almıştı. A. Zayonçkovski'nin eser Suriye'de XIV. yüzyıl ortalarında yazılmış diyen fikrine kanıttır.

Son yıllarda bilişim teknolojilerinin gelişmesi, imkânların daha da genişlemesi ve çoğalmasından dolayı dil bilimciler mukayese ve leksikoloji yöntemlerinden biri olan dil biliminde dil tarihi ve söz varlığı yöntemine başvurmaktadır. Dil biliminde kelimeler toplamı yöntemin kullanılmasının amacı;

* Doç. Dr., Rusya İslam Üniversitesi, gayn_gulya@mail.ru

bir yazılı anıt ya da eserde geçen sözlere dilsel tahlil yapmak, diğer yazarların eserleriyle karşılaştırmak ve bu yöntemle o metne özgü hususiyetleri, yazarların gerçek hayatı anlamlarıyla ilgili esasları belirlemektedir.

Aşağıda halk dilinin güzel örneklerine dayanılarak yazılmış *Kitabu Bulgat al-muştak fi lügat at-türk va-l-kifçak* eserinin hazırlanma prensibi ve onu araştırma tarihinden bahsedilecektir.

Anahtar kelimeler: Altın Ordu Dönemi, el yazmaları, Türk dilleri, sözlük, Tatar dili, dil bilimi.

The Principle of Preparation of the *Kitabu Bulgat al-Muştak fi Lügat at-Türk va-l-Kifçak* Manuscript, which was Devoted to the Golden Army Period

Abstract

It is very important to study the historical characteristics and words of the language in the process of researching their written monuments. Research into the vocabulary of ancient and contemporary Tatar-language inscribed monuments on this subject is now underway. Language development is the study of its history and word structure.

The ‘*Kitabu Bulgat al-muştak fi lügat at-türk va-l-kifçak*’ eseri, which is considered a work of great value and high importance for the Turkish tribes living in Central Asia, can also be included in this group. The exact date of the year it was written is not clear, but on the first page of the monument, someone named Abu Bakr recorded the date of the year 855, i.e. 1451 with Hijri. So this work was written no later than XV century. ‘*Kitabu Bulgat al-muştak fi lügat at-türk va-l-kifçak*’ the development and history of the society is declared in Turkish. Therefore, this work is considered to be one of the spiritual values that enabled the Turkish tribes to meet the values of education in the world seven hundred years ago.

Polish scholar Zayonchkovski A., one of the Great researchers studying the history of language in the XIV century the idea is that this work was made in the mid-XIV century. His point of view is researcher Gaben A. he shares it. ‘*Kitabu Bulgat al-muştak fi lügat at-Türk va-l-kifçak*’ was written in 1350 years. The noun and verb part of the work contained Arabic and suriya word forms. A. Zayonchkovski’s work is evidence for the idea of deyen, written in the mid-XIV century in Syria.

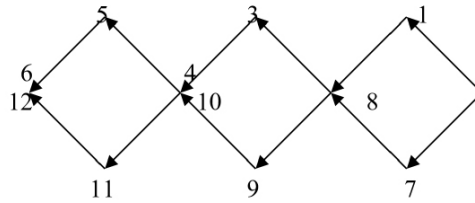
In recent years, due to the development of information technologies, further expansion and proliferation of facilities, linguists are applying the method of language history and lexicology, which is one of the methods of Comparative and lexicology. The aim of using the words sum method in linguistics is to make linguistic analysis of the words mentioned in a written monument or

work, to compare them with the works of other authors and by this method it determines the specific characteristics of the text and the principles related to the authors ' understanding of real life.

The principle of preparation of the book 'Kitabu Bulgat al-muştak fi lügat at-türk va-l-kifchak', which is written on the basis of good examples of folk language, and its research history will be mentioned below.

Key words: Golden Army period, manuscripts, Turkic languages, dictionary, Tatar language, linguistics.

Cemal el-Din el-Türki'nin *Bulgatel Mushtaq* el yazması 71 sayfadan (7 sayfasından 88 sayfasına kadar) oluşuyor. Sayfa 21cm ve 1/2cm boyutunda, sayfada 10 satır ile. Arapça metin siyah mürekkeple (altta) ve Türkçe metin kırmızı mürekkeple (üstte) yazılmış. Sözlüğün şekline gelince, zikzak oluşturan 3 sütuna ayrılır ve aşağıdaki görünümüne sahiptir:

Bu el yazması eksik olduğundan (dolu değil) ortasında (12 listenin ters tarafında ve 13 sayfa ters tarafı (ج - "wau" üzerindeki fiiller) dikkat edilmelidir. Sözlüğün sözlük materyali dört bölüme ayrılmıştır.

Bölüm I. "Tanrı'nın isimleri, gök cisimleri ve ona bağlı olan diğer olaylar üzerine."

Bölüm II. "Bölüm yeryüzünde arazi, mineraller ve diğer şeyler ile ilgili."

Bölüm III. "Zarf ve zamirler üzerine."

Bölüm IV. "Fiiller hakkında".

"Fiiller" bölümü yaklaşık 250 fiil içerir, Arapça fiillerin sınıflandırılmasında Arap alfabesi paragraflarına ayrılmıştır.

İkinci bölüm, "Yeryüzündeki toprak, mineral ve diğer şeylerle ilgili bölüm", kelimelerin anlamlarına göre seçilen gruplara ayrılmıştır.

- 1) Toprak (dağlar, kayalar, ormanlar, ağaçlar)
- 2) Metaller ve mineraller (su, denizler, nehirler, denizcilik, balıkçılık)
- 3) Yurt dışı ticareti (cam, misk, inci, artım, kayıplar)
- 4) Yaşam, ölüm, günahlar, vb.
- 5) Din (borçlar, dualar, adaklar, vb.)

- 6) Ordu ve askerî teçhizat (Arapça adı al-askar)
- 7) Buğday, bitkiler (al-hubub)
- 8) Hayvancılık (deve, koyun, Arapça al-haivan)
- 9) Gıda, yemekler, süt ürünleri
- 10) İçme (al-masrub) - el yazmasında bir boşluktur
- 11) Akrabaların isimleri
- 12) Ağırlık ve hacim
- 13) Hastalık (al-amrad)
- 14) Vahşi hayvanlar (al-vuhus)
- 15) Sürüngenler, böcekler ve kertenkeleler (al-hasarat)
- 16) Kuşlar (el-tair)
- 17) Sayılar (al-adad)

“Zarf ve Zamirler” adlı üçüncü bölümü, zaman ve yer zarfları (daha doğru isim adları) arasında ayırım yapmakta ve önceki bölümlerle yakından ilişkilidir. Bu sözlüğün yerleşimi Houtsma sözlüklerinde bulunan minerallerin yerleşimini andırır [2; 13]. Sözlüğün tamamen günümüze uymuş kısımlarında, yazarın verileri 1245’te yazılan anonim yazarın Tarzuman sözlüğünden daha eksiksizdir. Yazar, Arapça kelimeleri و (“wau”) sendikalarına bağlı iki, üç (ve bazen dört) Türkçe kelimeyle çevirir. Bunlar eş anlamlı sözler ancak lehçe formları daha sık kullanılmıştır. Mesela syrča, jaldrym – yıldırım; atuv, otrač – ada; qojan, davusayan - tavşan; siñäk, çibin - sinek; serča, çypcaq - serçe; kekëlik, çil - keklik; qarynza, qymysayy - karınca vb.

Kullanılan dört durumda (bunlar kırmızı mürekkeple yazılmıştır) Arapça kelime yanında Kıpçak sözü yazılmıştır. Bu, aynı sözcüğün Kıpçak dilinde de var olduğunu veya kullanıldığını gösterir. Bu sözler şudur: لطل - tabl- tabıl, davul; ططماچ - tutmaç – makarna ya da makarna çorbası; ققوت - qavut - kızarmış ekmeç; صبقق - sonqur - şahin.

Bu nedenle bu kelimeler sözlükte Türkçe formlar olarak görünür: tabl - davul; tutmaç - makarna; qavut - kızarmış ekmeç; sonqur – şahin. Yukarıda yer alan iki kelimenin (tutmaç, qavut) Türk kökenli olduğu ve Arapça ödünç aldığı unutulmamalıdır.

Kaynaklar

- Gainutdinova G. ‘Kitabu bulgat al-muştak fi lugat at-turk va-l kifçak’ yazılı anıtı tarihsel ve dilsel analizi. Kazan. 2008
- Necip E. Seyf Sarainın ‘Gülistan’ yazılı anıtı dili: Alma-Ata. 1975
- Nuriyeva F. Altın Ordu durumundaki Türk-Tatar edebi dilinin tarihi ve dilsel gelişmesi şartları: Kazan. 2004

TONYUKUK ANITI VE AZERBAJCAN DİLİNİN KELİME HAZİNESİ

Gudsiyya GAMBAROVA*

Özet

Tonyukuk Anıtı, kadim Türklerin devlet ve devlet yönetimi tarihinin eski kaynaklarından biri olarak aynı zamanda Türk dilleri tarihinin en güvenilir hazinesidir. Anıtın metin diline ve Türk dillerine baktığımızda diğer Türk dillerinin yanı sıra Azerbaycan dilinin ağız ve lehçelerinde halen aktif olarak kullanılan çok sayıda kelimeyle karşılaşırız. Anıt sözlüğünün ana bölümünün Azerbaycan lehçelerinde ya aynı şekilde (geyik, sab, tün, su, yazı) ya da hafif bir fonetik değişiklikle (üküş, kızıl, yadağ) kullanılması dikkat çekiyor. Bu tür sözcükler anlam bakımından çeşitlidir ve farklı sözcük bölümlerini kapsar. Bu bakımdan bu sözcükler “İsimler” ve “Fiiller” olarak gruplandırılabilirler.

Metinde “İsimler” adı altında toplanan ağız sözcükleri başlıca olarak isimler (ülüg, til, keçik), sıfatlar (arığ, turuk, semiz, kızıl), sayılar (üküş, tümen), zamirler (anarı, beri) ve zarfları (yadağ, yelü, taşda) kapsamaktadır. Anıtta Azerbaycan dilinin lehçelerinde ve ağızlarında bulunan bu sözler, kapsam ve sözcük-anlam açısından sistematikleştirilebilir.

Tonyukuk Anıtı'nın dilinde kullanılan fiillerin bir kısmı Azerbaycan dilinin lehçe ve ağızlarında bulunmaktadır. Bu fiiller sözlüksel anlamlarına göre hem dinamik (sülemek, boğazlamak, kabışmak) hem de statik (öğleşmek, tılemek, yanılmak) içeriğe sahiptirler.

Anıtın dil materyali, Azerbaycan edebî dilinde kullanılan düzinelerce yabancı kelimenin Türkçe karşılığını içeriyor. Bu sözler farklı alanlara aittir ve Azerbaycan edebî dilinin kadim Türk kökenli kelimelerle zenginleştirerek yabancı unsurlardan temizlenmesine olanak sağlıyor: ayğıcı-danışman, yerçi-rehber, unamak-rıza göstermek, kızıl-kırmızı vb.

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, İ. Nesimi Dilbilimi Enstitüsü, qudsiyye@bk.ru

Türk dilinin tarihî Göktürk lehçesiyle yazılmış Tonyukuk Anıtı'nın dilinin, Azerbaycan dilinin lehçe gerçekleriyle örtüşen kısımları, bu kitabın aynı zamanda Azerbaycan dilinin ortak anıtı olduğunu bir kez daha teyit etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tonyukuk Anıtı, Azerbaycan Dili, Ağız ve Lehçe, Kelime Hazinesi, İsimler, Fiiller.

Abstract

The Tonyukuk Monument and Vocabulary of Azerbaijani

Being one of the most ancient sources on the state history of ancient Turks, the Tonyukuk Monument is, at the same time, the most reliable treasure of the history of Turkic languages. Comparing the language of the monument to Turkic languages, we can see numerous words still actively used in various dialects in Azerbaijan, together with other Turkic languages. Words from the main vocabulary of the monument can be found used in modern Azerbaijani either exactly as they are (geyik, sab, tün, su, yazı) or with a slight phonetic change (üküş, kızıl, yadağ). From this viewpoint, such words can be sub-grouped into nouns and verbs.

Dialect words collected within the text mainly consist of nouns, adjectives, numbers, pronouns and adverbs, which can be systemized lexically-semantically.

Some of verbs used in the language of the Tonyukuk monument can be found in dialects of Azerbaijani. Such verbs has both dynamic and static context.

Linguistic material of the monument includes dozens of equivalents of borrowed words used in modern Azerbaijani, which belong to various fields. It presents possibility for enriching the Azerbaijani literary language using ancient Turkic words, purifying the language from borrowed words.

Corresponding points of the vocabulary of the Tonyukuk monument with that of dialects of Azerbaijani also points to common heritage of Turkic languages, including Azerbaijani.

Keywords: The Tonyukuk Monument, Azerbaijani, Dialect, Vocabulary, Nouns, Verbs.

Giriş

Azerbaycan dilinin ağız ve lehçelerinin tarihsel açıdan incelenmesi, Azerbaycan diyalektolojisinin güncel konularındandır. Azerbaycan lehçelerinin bu yönüyle incelenmesinde şimdiki kadar yapılan çalışmaların ağırlıklı olarak yazılı edebi kaynakları kapsadığına dikkat edilmelidir. Dil tarihi ve gramer

konularının çözümünde aynı zamanda tarihi diyalektolojiye ait değerli materyaller de kullanılmıştır.

Son yıllarda, Azerbaycan diyalektolojisindeki lehçelerin geleneksel monografik araştırılmasının yanı sıra, tarihsel, karşılaştırmalı ve uygulamalı diyalektoloji alanında da ciddi araştırmalar yapılmaktadır. Şu anda, Azerbaycan dilini de içeren Türk dilleri ailesinin ortak maddi ve manevi kültürünün bir örneği olan eski Türk yazılı anıtlarının tarihî-diyalektolojik açıdan incelenmesi günümüzde önemli bir konu hâline gelmiştir. Dil, dünyada ulusal kimliği ortaya koyan en ikna edici argümandır. Çünkü tüm genetik kodlar dilde korunmaktadır. Eski Türklerin devlet tarihine damgasını vurmuş yiğit komutan ve bilge Bilge Tonyukuk adına yazılan mezar taşı metni de araştırmacılara bunu “anlatıyor”.

Anıtın dil materyali ile tanıştığımızda, buradaki kelime hazinesinin günümüz Azerbaycanlısı için yarı yarıya anlam taşıdığını görürüz. Elbette, anıttaki eski kelimelerin yüzdesi, Azerbaycan edebî dili kelime hazinesine kıyasla daha düşüktür. Tonyukuk Anıtı'nın kelime hazinesi, çağdaş Azerbaycan edebî diline göre şu şekilde gruplandırılabilir:

- Azerbaycan edebî dilinde anıttaki anlamını ve fonetik yapısını koruyan kelimeler
- Azerbaycan lehçelerinde anıttaki anlamını ve fonetik yapısını koruyan kelimeler
- Azerbaycan şivelerinde anıttaki anlamını korurken fonetik yapısını değiştiren kelimeler
- Azerbaycan şivelerinde anıttaki anlamına yakın anlambilime sahip kelimeler

Eski Türk alfabesiyle yazılmış metnin transliterasyonunun fonetik yapı hakkında kesin bir fikir vermemize izin vermediği doğrudur. Bu, özellikle ünlülerin gelişimi konusunda tartışmalara yol açabilir. Bu sebeple anıtın dilini Azerbaycan lehçesi kelime hazinesi üzerinde “İsimler” ve “Fiiller” başlıkları altında incelemeye karar verdik:

İsimler:

K'arağ – bekçi, gözetici. – Yelme, karağ edgüti urğıl, basıtma, - timiş (Rəcəbli, 2006: 357).

Bu kelimenin Oğuzname'deki benzetmelerden birindeki “garağ” varyantının “kör” anlamında yansıtıldığına dikkat edilmelidir: - Garağ leglegin yuvasın Hak yapar (Oğuzname, 1987: 142). Bu kelimedenden türetilen aynı köke sahip “garavıl” sözcük birimi, “bekçi, denetleyici” anlamında Şahbuz yöresinin ağızlarında kullanılır: - Kolhozumuzun pütün torpağının garavılıyam

(Nursu) (ADNDL, 2017). Lehçelerde, aynı zamanda bazı deyimsel birimlerin ilk kısmı olarak “garoul/garol görkezmek-işaret etmek, açığa çıkarmak” anlamında da kullanılır: Yumurtaların hamsı garol/garoul görkezip, bir-iki güne çıkardar cüceleri (Bütün yumurtalar çatlamaya hazır, bir-iki güne civcivler çıkar), (Neftçala ilçesi ağzı-günlük konuşmadan).

“Gözün garası” ve “gözünün garası getmek” kombinasyonunda “gara” “göz bebeği, görme aracı” anlamında kullanılır. Neftçala şivelerinde “gara görkezmek”in “işaret etmek” “alamet göstermek” anlamında kullanılması da tesadüf değildir. Bu şivelerde “garalamak” – 1. Gözlerini bir noktaya dikmek, 2. İzlemek anlamlarında da kullanılır: - Gözimin garasının üssinde perde kimi neyse emele gelib; -Goy ağlasın, gözünün garası getmez! (günlük konuşmadan). Bazı şivelerde ve halk ağzında kullanılan “garoy/karoy” kelimesi “kör, körlük” anlamına gelir: -Azarladım, gözlerim garoy olmuşdu, sora doktorlar sağalttı (Şemkir) (ADDL, 1964).

Edebî dilde de “garavul” kelimesinin “şeref kıtası” gibi kombinasyonlar şeklinde korunduğuna dikkat edilmelidir. Genelde edebî dilde askerî bir terim olarak kullanılan “garvul” sözcükbirimi, Rusçada da hem bir terim hem de genel kullanımda bir kelime olarak kabul edilmektedir.

Keyik – dağ keçisi, geyik. – Keyik yeyü, tabışgan yey olunur ertimiz (Rəcəbli, 2006: 354).

“Keyik” “keyiğe dönmek” ifadesinin Neftçala şivesinde insanın endişesini ifade etmek amacıyla kullanıldığı kayda geçirilmiştir: -Yazığ, keyiğe dönüb biyagdan (günlük konuşmadan). Aynı kelimeye “geyik: geyik olmak – gezmekten yorulmak” anlamında Meğri şivelerinde de rastlanıyor: -Gedele geyik oldula bı yamaşlarda (ADDL, 2007).

M. Kaşgari’nin sözlüğünde “keyik/geyik” kelimesi “vahşi hayvan; ceylan, geyik ve dağ keçisi gibi vahşi ve eti yenen hayvanlar, “av hayvanı, av” anlamında kaydedilmiştir: - Ol keyikni yazdı (M. Kashgari, 2006: III. 59). Dede Korkut destanında “geyik” kelimesinin “dağ keçisi” ve “karaca” anlamında kullanıldığı genel kanı olsa da metne göre “karaca” daha uygun görünmektedir: Gitdigikte yerin otlakların keyik bilür (KDQ, 1988).

Gazelleri ve diğer klasik şiir biçimleri ile Azerbaycan’ın yazılı edebiyat dilinin temelini atan İ. Nesimi’nin şiir dilinde “geyik” kelimesi, sanatsal bir şekil olarak kullanılır ve “ceylan” anlamına gelir: Melek yüzlü, keyik gözlü, nemek tuzlu, şirin sözlü, teni nesrin, beni müşkin, periveş, enberin keysu (N, 1973). Görüldüğü gibi, ceylanın iki özelliği Azerbaycan klasik şiirinde daha çok yüceltilmektedir: ceylanın gözleri ve geniş alanlara sahip oluşu. Eski “Oğuzname” de söylendiği gibi – Issız yerleri keyikler bilir (Oğuzname, 1987).

Sabığ – kelime, konuşma, haber. – Körüg sabı antağ: tokuz oğuz bodun üzə kağan olurtı tir (Rəcəbli, 2006: 354).

Azerbaycan dilinin lehçelerinde, kelimenin kök şekli “haber” anlamında “sa: b” şeklinde bulunur. Vefat eden bir kişi hakkında hoş olmayan bir konuşma olduğunda şöyle denir: - Şeytan görüna sab aparmasın! (Neftçala). Bu bölgenin canlı dilinde kullanılan “söz-so:” bileşik kelimesinde de eski bir “haber, bilgi” kavramı vardır. Azerbaycan dilinin batı grubunun lehçelerinde bu sözcük, “soz-sav” biçimindedir: - Sabah kende gedejemsözün-sovun var mı? diye sorulur. Azerbaycan dilinin Kengerli ve Şerur ağızlarında “rüya görmek” anlamında kullanılan “savıtgamak” fiilinin “sab” ile aynı köke sahip olması da dikkat çekiyor: - Ele hey dünenden se savıtguyuram (ADNDL, 2017).

İlginç bir şekilde, kadim “sab” köküne Rus dilinde “haber” anlamına gelen “soobşenie”, “bilgi vermek, bilgilendirmek” anlamı ifade eden “soobşat” fiilinin kökünde ve yakın anlamlı “soveşanie” - “danışma, şura” gibi kelimelerin kökünde rastlanıyor.

M. Kaşgari'nin “Divan”ında, “haber, mektup, risale, atasözü, benzetme, kıssa, hikaye, tarihî anlatım” anlamında fonetik “sav” varyantında verilen bu eski kelimeye dayalı bir atasözü olan “sawla/sawlan” atasözü söylemek, “Savlaş” – birbirine söz, sav söylemek, işaret etmek, bir şey hakkında konuşmak ” anlamları geçiyor (Kaşgari, IV, 2006); - Ol telim savladı (O çok söz söyledi) (Kaşgari, III, 2006).

Edebî dildeki “savaşmak” fiilinin de orijinal anlamıyla “sözleşmek, sözlerle tartışmak” gibi anlamsal bir gölgesi olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca Azerbaycan edebî dilinde “söz, söylemek, sormaq/soruşmaq” gibi sözcükler de sab/sav/say/ söy/söz/sor ile aynı semantik anlamlara sahiptir: sab=sav; savaş =sö-yüş vb.

Semiz – şişman, yağlı. –Sakıntım: turuk bukalı, semiz bukalı arkada bilser, semiz buka turuk buka tiyin bilmez ermis tiyin ança sakıntım (Rəcəbli, 2006: 354).

Azerbaycan lehçelerinde hem fonetik yapısını hem de anlamsal içeriğini korumuş “semiz” kelimesi Derbent lehçesinde “şişman” anlamına gelir (çoğunlukla sığırları ifade eder): -Genceli hemişe mala yehşi bakadu, hemi malları semizdü (ADDL, 2007). Neftçala ve Salyan yörelerinin ağızlarında hâlen kullanılan “semrimek” - “şişmanlamak” kelimesinin eski “semiz” sfia-tının oluşumunun temeli olduğunu düşünüyoruz: - Heyvan yaxşı yeyib semriyib. “Semrimek” aynı zamanda Gazah, Meğri, Mingçeçevir lehçelerinde de “şişmanlamak” anlamına gelir: - Dağlarda yeyif semriyer (Gazah); - Yemisen, semrimisen, ehimen sennen gele billem? (Megri) (ADDL, 2007).

Bu eski kelimenin etimolojik izahında, ağız gerçeklerine dikkat etmek gerekir: “sim=sem”, Neftçala bölgesinin lehçelerinde “kuşlarda yağ bezleri” anlamına gelir, bu nedenle aynı anlambilimin farklı fonetik varyantlarını gözlemliyoruz: - Toğı yolannan sora simin kesib götür, yohsa pişende pis iy geler (günlük konuşmadan).

M. Kashgari bu kelimenin varyantlarına dikkat çekiyor: “semiz: şişman, şişmanlamış hayvan. Bu kelime Arapçaya karşılık gelir, ancak Türkler n harfini z harfine çevirmişler. Bu onların dillerinde yaygındır; “Sen” ve “siz” gibi z harfi n harfinden dönüştürülmüştür (M. Kashgari, I, 2006). Eski Türkçede görülen “sem” kök morfemi temeline dayanan “semiz, semizlik, semri(mek), semriş(mek), semrit(mek)” gibi kelimelerin anlamlarında da “şişmanlık” kavramı ifade edilmektedir (DTS, 1969).

“Dedem Korkut” destanlarında “simüz” “şişman ve yağlı “ anlamında kullanılmıştır: - Simüz goyun, arık togli seniin gapundan kaferlere vermedim (KDQ, 1988). Eski “semrimek” fiili, “Oğuzname”de geçen “Goyun semridikce yavaş olur” örneğinde de görülmektedir (Oğuzname, 1987: 148).

Taş – dışarı. – Anta ötrü kağanıma ötüntim, ança ötüntim: Tabğaç, Oğuz, Kıtay -bu üçeğü kabısar, kaltaçı biz öz içi, taşın tutmuş tæg biz (Rəcəbli, 2006: 355).

Azerbaycan dilindeki “iç” sıfatının eski bir zıt anlamlısı olan “taş / taş” kelimesinin eski anlamı, fonetik biçimini değiştirerek esas olarak bir zarf olarak korunmuştur. “Dişğari” Ağdam lehçelerinde “dışarı” anlamında kaydedilmiştir: - Otur evdə, dişğarıya çıxma, soukdu (ADDL, 2007). Bu kadim sözcüğün temelinde “dişğari iş tutmak “ deyiminde “halkın adetinden kenara çıkma “ kavramı vardır: -Dışkari iş tutmak da siz töremiye galıf dayna! (AADL, 2007).

“Daşmak” edebî dilde “taşmak, dökülmek, su baskını” vb. kelime ve kombinasyonlardaki anlamında “dışarı” anlamını korumuştur. Örneklerden de anlaşılacağı gibi, zaman içinde dilde meydana gelen sosyolojik süreçler, taş/daş biçiminin yanı sıra tiş/tiş/diş/tiş varyantlarını da yaratmıştır. Örneğin, “dişermak”, Şeki lehçelerinde “filizlenmek” anlamına gelir: “Tohumu süye saliyih, dişeriy sonra saçıyih” (ADDL, 2007). “Dişermeg” Kürdemir, Gafan, Sabirabad, Salyan, Şerur ağızlarında da “filizlenme” anlamında anlaşılmaktadır: - Tahıl payıza dişerer (Tahıl sonbaharda filizlenir), (Salyan) (ADDL, 2007). Aynı köke sahip “dişerti” kelimesi Gafan lehçelerinde “filiz” olarak anlaşılır: - Kevşenin dişertisi var (ADDL, 2007). Guba bölgesi lehçelerinde aynı sözün “dişeranmag” varyantı da “filizlenme” anlamına gelir: Mart ayında ağaçlar başdiyedü dişeranmağa (ADDL, 2007). Neftçala yöresi ağızında, aynı sözcük-birimin “tişermek” varyantı “tahılın çimlenmesi” anlamında meydana çıkıyor.

“Dede Korkut” destanlarında Taş Oğuz/Daş Oğuz/Dış Oğuz gibi etnonimlerde geçen Taş/Daş/Dış/Tış, “kenar” anlamına gelir: -İç Oğuzun, Taş Oğuzun beglerin üstüne yığnak etti (KDQ, 1988); -Tollandı, Taş Oğuz girdi (KDQ, 1988) “Dastani-Ahmed Harami”de hem “taş”, hem “taşra” hem de “eşik” kelimelerinin aynı anlamda kullanılması çok ilginçtir: - Kapının ikisin filhal çıktı, iirşti taş kapıdan taşra baktı; -Taş eşikte karar etti nigarın, penah etti nedir gör intizarın (DAH, 2004). Yazılı edebi örneklerde, bu sözün aynı köklü “taşra/daşra, dışarı/tışarı/dışharu/tışharu vb. şekillerine de rastlanır: - Heman dem günbed yarıldı, yedi yerden gapı açıldı. Birinden taşra geldi (KDQ, 102); -Gılınç ile çün anı dahi yıktı, sürüdü gögdesin taşra buraktı (DAH, 2004).

Bazı lehçelerde “dışarı/dışarı” kelimesinin “yabancı, başka, ayrı, diğer” anlamlarına rastlanması da ilginçtir.

Tuğ – kar yığını. –On tünke yantıkı tuğ ebirü bardımız (Rəcəbli, 2006: 356).

Tığ Azerbaycan dilinin Ağcabedi, Ağdam, Borçalı, Culfa, Gedebe, Hanlar, Gazah, Laçın, Meğri, Ordubad, Şemkir, Şuşa, Tovuz ve Zengilan lehçelerinde “büyük ve yuvarlak yığın” anlamında kullanılır: - Bıra bi tığ odın yığmışam; - Ordakı gartof tığları hansı pırgedirin idi? (Gedebay), (ADDL, 2007). Lehçelerde “tığ vurmak “ bir tepe şeklinde bir şey toplamak, yığın yapmak demektir: -Odunu tığ vurmuşam, gış çihınca yandıracam (Ağdam); -Tahılı tığ vur, ser sourarık (Berde), (ADDL, 2007). Neftçala yöresi lehçesinde de aynı kökten “tığlamak” fiili “yığın yapmak, toplamak” anlamına gelir: -Odını doğrıyıp tığlıyıp tendirin başına (günlük konuşmadan).

Uçuz – kolay, ucuz. – Yuyka eriglig toplağalu uçuz ermiş, yinçge uçuz (Recebli, 2006: 355).

Tonyukuk Anıtı’nın dilinde “kolay” ve “ucuz” anlamında kullanılan sözcük birimi “uçuz”, günümüzün Azerbaycan edebî dilinde sadece “pahalı” kelimesinin bir zıt anlamlısı olarak anlaşılmaktadır. Ama aynı zamanda günlük konuşmada kullanılan “ucuz ölüm” ifadesinde, bu kelimenin ikinci – “kolay” anlamını görüyoruz: - Allahın bi ucuz ölümü yohdı ki canım kurtara (günlük konuşmadan). “Ucuz” kelimesinin anlamsal tonlarından birinin “kolay yaşam” anlamına geldiğini düşünüyoruz. Böylece, dilde “ucuzluk” kelimesindeki ince “kolay” anlamını görmek mümkündür: - Bəy öz toyunda oynasa ucuzluq olar - halk deyişinde de bahsettiğimiz anlama bir gönderme vardır.

Ülüg – pay, kısım, bölüm, kismet. – İki ülügü atlığ erti, bir ülügü yadağ erti (Recebli, 2006: 354).

Azerbaycan dilinin farklı lehçelerinde, anıttaki “ülüg” kelimesinin kök morfemine göre oluşmuş farklı varyantların kullanılıyor oluşu ilgi çekicidir. Örneğin Salyan lehçelerinde “ülgü” “ölçü, standart kesim şablon, çizim” an-

lamlarına gelir: - Bılar ülgüye gelir (ADDL, 2007). Ayrıca aynı köke sahip olduğunu düşündüğümüz “ülge” leksemi “kısım, bölgü, denizde yasak işareti anlamlarında Neftchala yöresi ağızlarında kullanılır: -Ülgeye çamamış geri gayıtdüğ (günlük konuşmadan). Bunun yanı sıra Ağdam, Kürdemir, Sabirabad ve Salyan ağızlarında “ülüş” diyalektiği “arasına helva konulmuş yufka” anlamında etnografik bir öze sahiptir: -Gebiristanlığda ülüş verdiler camahata (Salyan) (ADDL, 2007). Ağcabedi lehçelerinde de aynı kelimenin “ülüş” versiyonu “lavaş veya yufka arası helva” anlamına gelir: - Mene bir ülüç halva ver (ADDL, 2007).

Yadağ – yaya. – İki ülügi atlığ erti, bir ülügi yadağ erti (Rəcəbli, 2006: 354).

Azerbaycan lehçelerinde “yayah” fonetik varyantında bulunan bu kelime, Borçalı, Gazah, Ordubad, Derbent ağızlarında da “yaya” anlamında mevcuttur: - Yayah getsek yorularıh, gelin maşına minek (Borçalı); Adam yayah gedende yorulur (Ordubad); - Maşın düşmiyende kentden asvaltaceg yayağ gelmişig (Derbent) (ADDL, 2007). İlginçtir, Azerbaycan lehçelerinde hem “adah” hem de “ayah” aynı anlama gelir. Eski bir dil olayı olan “y” sesi artışına uğramış bu sözler diğer Türk dillerinde de görülebilir: il-yıl, ilan-yılan, ıldırım-yıldırım vb.

“Ayakla, yaya” anlamına gelen bu kelimenin açık heceli bir versiyonu da “Oğuzname”de eski bir atasözünde kayıtlıdır. Bu kelime, “Yayanın atı etmegdir “ (Oğuzname, 1987) atasözündeki orijinal anlamını korumuştur.

Yazı – çöl. Yapış yazıda tirileyim, -timiş (Recebli, 2006: 357).

Eski bir sözcük olan “yazı” kelimesi Muğan grubu ağızlarında, Zengilan lehçesinde, Nahçıvan ve Şamahı ağızlarında “bozkır, çöl, düzlük” anlamlarında görülür: - Yazının düzünde goyun otluyur (Şahbuz); - Adamlar yazıya gedipler (ADL, 1964). Gence lehçesinde, “yazı” kelimesi “yazıpişiyi” (vahşi kedi), yazı maralı (çöl geyiği) gibi isimlerde ve “yazılmak” fiilinin kökünde bulunur (ADL, 1964). “Yazı” kelimesi bazen eski zamanlarda olduğu gibi “yazı-yaban” şeklinde kullanılır: - Bün yazı-yabanı gezmişem, heyvanı tapamamışam (ADMS, 1955: 167). “Yazı” kelimesi eski ve ortaçağ kaynaklarında da kaydedilmiştir: - Kerbela yazısında Yezidler elinde şehid oldı (KDQ, 19888). -Tağ ile hem yazı benem, ben külli-dövrän olmuşam (N, 1973).

Azerbaycan yörelerindeki bazı yer isimlerinde “yazı” kelimesi orijinal anlamında kalır: Garayazı düzlüğü, Garayazı köyü (Göyçay bölgesi), Gilezi köyü (Abşeron bölgesi), Ağyazı Budug köyü (Haçmaz bölgesi), Garayazı ormanı, Garayazı ilçesi (Gürcistan Cumhuriyeti topraklarında), Karayazı (Türkiye Cumhuriyeti).

Eski “Oğuzname”de “Yazıda adam tez azar” atasözünde de eski sözcük ve anlam korunmuştur (Oğuzname, 1987).

Yelü: -hızlı, süratle. –Bunadıp kağan: -yelü kör, -timiş (Recebli, 2006: 356).

Anıttaki “yelü” kelimesinin “yelli” şekli Bakü, Cebraýıl, Fuzuli, Gedebeý, Kürdemir, Laçın, Sabirabad, Salyan, Şeki lehçelerinde “çabuk, hızlı” anlamlarında kullanılmaktadır: - Ade, nolub, ne yelli gedirsen?; -İşe yelli başla (Salyan) (ADDL, 2007). Azerbaycan lehçelerinde “yel” morfemli birkaç çeşitli davranışsal zarf bulunur. Örneğin, Cebraýıllehçesinde “yeltelemek” “hızlı gitmek” anlamına gelir (ADDL, 2007). Gah lehçelerinde “yelteme yelteme” “acele” anlamına gelir: -Sen yelteme-yelteme gedende bildim ki bir iş çihardacagsan (ADDL, 2007). Bu lehçelerde aynı zamanda “hızlı” anlamında “yelpe-nek” sözcüğü de kullanır: - Hele yelpenek getdi (ADDL, 2007).

Fiiller:

Ağturmak – kalkmak, yükselmek. – Yokarı at yete yadağın ığaç tutunu ağturtım (Rəcəbli, 2006: 356).

Tonyukuk Anıtı’nda ettirgen çatısı olarak kullanılan eski “ağmak” fiili Fuzuli yöresinin Garabulak köyü lehçesinde de “çıkmaq, kalkmaq” anlamına gelir: - Goyun dağa ağdı. Bu lehçelerde aynı fiilin “yükün bir tarafa eğilmesi” anlamına da bulunur: - Goymayın yük ağmaq olsun (ADDL, 2007). Aynı kök fiilin dönüşlü türü olan “ağnamak” kelimesi de Gazah ve Zangibasara lehçelerinde “dağılıp dökülmek” anlamında anlaşılmalıdır: -Öy ağnıyıf tökülör (Gazah), (ADDL, 2007). Azerbaycan dilinin Meğri lehçelerinde “ağnatmaq” şeklinde aynı zamanda “yuvarlatmaq” anlamına gelir: -Guzay yamaşdan uhar-ta daş ağnatmışam ki üç utah tiker (ADDL, 2007).

“Ağmak” fiili Eski ve Orta Çağ yazılı kaynaklarında da kaydedilmiştir: - Şahin pervaza’ya ağdı (KDQ, 1988); - Dua oldurur ki könlüğe ağe; - Lövhi ihlas eyledünse könlünü , ey müttegi, Kürsiyi-rehmane ağdun, gögde erşellahi gör (N. 1973).

Barmak – gitmek. –Anı subığ baralım. Ol sub kodı bardımız (Recebli, 2006: 356).

Azerbaycan dilinde b-v ünlülerinin ses değişiminin bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve “gitmek” anlamına gelen “varmaq” fiili, batı grubu lehçelerinde yalnızca bileşik fiilin, özellikle “gitmek” fiilinin eş anlamlısı olarak kullanılır: - Dan üzü galhtık vardık çırpıya getdik, getdik bir harava çırpı yığdık getirdik; - Men vardım dostumun yanına getdim; Men bir goca adamam, günüm varıf keçir (ADQDŞ, 1957: 104). Gazah, Tovuz, Şemkir lehçelerinde “gitmek” anlamına gelir: - Men varıf gederem. (Gazah) (ADL, 1964). Bakü lehçesinde, eski kök “var” temeline dayanan “varüne” kelimesi “serseri,

amaçsız, avare” anlamına gelen eylem zarfı olarak kullanılır. Aynı lehçede kullanılan aynı köke sahip “varallayı” kelimesiyse “Bakü’de kuzeybatıdan esen rüzgâr, yön değiştiren rüzgâr” anlamına gelir: -Muna varallayı diyerig, bu yandan esir (ADL, 1964). Tovuz yöresi ağızlarında “laf taşıma” anlamında kullanılan “varangelennik”, bu eski kelimedenden yola çıkılarak oluşturulmuş bir bileşik isimdir: -Aye, orda diyen, varangelennik elirsen? (ADL, 1964).

Azerbaycan edebî dilindeki “varıp getmek, var-gel etmek, farkına varmak” gibi fiil birleşmelerinde kadim sözcük varlığını sürdürmektedir. “Var-mak” fiili Eski ve Orta Çağ edebî kaynaklarında da kaydedilmiştir: Namerdlar ayıtdılar, gelin varalın, şol yigidi tutub getirelim (KDQ, 1988); -Gah varmışam Yusif kimi Misirdə sultan olmuşam (N. 1973); -Yad varı-geli biliş olur, biliş varmay-varmayı yad olur (Oğuzname, 1987).

Basmak – mağlup etmek, hücum etmek. – Kırgızığ uka basdıımız (Rəcəbli, 2006: 356).

Eski bir dinamik fiil olarak, “basmak” fiili Culfa lehçesinde “havlayarak saldırmak” anlamına gelir: -Gecenin bir vaktinde onda bahdım, gördüm itler basır (ADDL, 2007). Aynı köke sahip sözcük birimi “basınçak”, Gazah bölgesinin lehçelerinde “basılmış, mağlup olmuş, ayak altında kalmış” kavramını ifade ederek ilkin anlamını taşır: -Zalım mülkedarlar bizi basınçak elemişdiler (ADL, 1964). Akriba bir eğlem zarfı olarak kabul ettiğimiz “basarak” zarfı ise Lachin yöresi lehçesinde “acele” anlamında kullanılır: -Şemil basarak içeriye girdi (ADL, 1964).

XIII yüzyıl anıtı olan Dastani-Ahmed Harami’de basmak mağlup etmek anlamına gelir: -Ol aradan yolu kesmişler idi, ey neçe gafile basmışlar idi (DƏH, 2004).

Günümüz Azerbaycan edebî dilinde “basmak” fiili eski anlamında kullanılmasa da, aynı kökten türetilen “başım” kelimesi yaygın olarak kullanılmaktadır. Ayrıca edebî dilde “basmak” hem de kapsamak, tutmak, kapamak vb. yakın anlamları ifade eder. Fuzuli bölgesinde bulunan Ayıbasanlı köyüne bu ismin verilmesinin sebebi, köyün geçmişte sık sık ayların saldırısına uğramış olması gibi görünüyor. Bazı terekeme (örük) obalarında çoban köpeklerine “Gurdbasan” adı verilmesi sebepsiz değildir. Genel olarak Azerbaycan dilinde fiillerin “bas” morfemi ile eş anlamlılığı görülmektedir. Muğan grubunun lehçelerinde yer alan “bassamak”, “bassalamak” gibi fiiller “ayak altında ezmek” ve “ayaklarıyla ezmek” olarak yorumlanıyor.

Azerbaycan edebî dilinde bir gömrük terimi olarak kabul edilen “torpag-basdı” kelimesinde de “ayak altında ezmek” kelimesinin anlamı açıktır.

K’abısmak – birleşmek, ittifak kurmak. – Ol üç kağan ögleşip Altun yış üze kabısalım, timis (Rəcəbli, 2006: 355).

Anıttaki eski fiilin kök morfemine “k’apal” şeklinde Göyçay, Salyan, Mingçeçevir ve diğer lehçelerde “grup, yığın” anlamında rast gelinir: - Küçen başına bir k’apal adam toplanıb (Göyçay), (ADDL, 2007).

Bugün modern Azerbaycan edebî dilinde tıbbi bir terim olarak kullanılan “gafatası” kelimesinin, kimyasal bir terim olan “birleşik kaplar”, pedagojik bir terim olarak bildiğimiz “fenn kabineti”, yönetim terimi olan “nazirler kabineti” gibi kelime ve ifadelerde eski kelimenin kendisini ve anlamını koruduğunu düşünüyoruz. Günümüz Azerbaycan edebî dilinde fonetik farklılıklarla gözlenen “govuşmak” fiili ve buna dayalı oluşan kelimelerde eski “birlik, birleşmek, ittifak, ittifak kurmak vb.” anlamların olduğunu gözlemlemekteyiz: Sugovuşan (yer ismi), Çaygovuşşan (yer adı), sanitar govşak, radio govşağı, rabite govşağı vb.

Sülemek – ordunun başını çekmek, ordu yürütmek, hücum etmek. – Üçgün kabısıb sülelim, anı yokkısalım timis (Rəcəbli, 2006: 2006).

Tonyukuk Anıtı’nın dilindeki “sülemek” fiilinin kök şekli olan “sü”, “ordu” kelimesinin bir eş anlamlısıdır. Aynı morphem temelinde oluşturulan kelimelerin çoğunun anıtın anlamı ile örtüştüğü de unutulmamalıdır. Edebiyat dilimizde, “meydan sulamak” deyimini ile kendine yer edinmiş sü/su morfeminde, bir güreşçinin güreşten önce sahada durmadan hareket etmesi, ordunun dinamik hareketiyle benzerlik göstermektedir. Ayrıca Neftçala lehçesindeki “sülenmek” fiilinin “gereksiz şeyler için boş boş gezmek “ anlamına gelmesi, bir kişinin sürekli eylemi anlamına gelir: -Bütün günü sülenir küçeleri (günlük konuşmadan). Aslında bu kelime köpek, tilki ve çakal gibi hayvanlar için bir yaşam biçimi olarak kabul edilir. Yemek aramak için saatlerce yürümek demektir. Zamanla, bu hayvan özellikleri kinaye amaçlı insanlara da uygulanmıştır. Hatta takma ad ve lakap olarak kullanılmıştır. Bu açıdan İsmayilli lehçesinde “açgözlü” anlamını veren “süleysin” (sülesin kimi ahşamacan oranı-buranı gezmekden yorulmursan?), Garakilse ve Ordubad lehçelerinde “başıboş dolaşan, kapı kapı gezen, amaçsız gezinen, avare dolaşan” anlamlarına gelen “süleah”, Celilabad ve Masallı lehçelerinde “boş boş gezen, kapı kapı dolaşan, avare gezinen” anlamlarını ifade eden “sülengeç,”, Cebrayıl ve Guba bölgelerinin ağızlarında de aynı anlamı veren “sülenği” kelimeleri (çuh sülenği uşağsan, ele bil hiç ne görmemisen), (ADDL, 2007) kolay anlaşılır.

Tezmek – kaçmak. Kelimge beglerin bodunun itip, yığıp azca bodun tezmış erti (Rəcəbli, 2006: 357).

Cebrayıl, Hamamlı, Kelbecer, Meğri ve Ordubad ağızlarındaki eski ve dinamik “tezmek” fiili, “korkmak, korku içinde kaçmak” anlamında kalmıştır: -Öyden çolpalar küdrice tezikib (Kürdemir). İlginçtir ki, bu lehçelerde bahsettiğimiz kelime bir insana değil, hayvanlara ait edilir: - “Tezkiyib getmek” ineğin buzağıyı bırakıp gitmesi anlamında kullanılır. (ADDL, 2007). Bu fi-

lin “tezdemek” versiyonu Çenberek lehçesinde bir insan eylemini ifade eder ve çekip gitmek, kaçıp gitmek anlamını taşır: - Eleddin alatorandan tezdənif yetdi kende (ADDL, 2007). Azerbaycan lehçelerinde bu fiilin farklı fonetik varyantları t-d ve e-a ses değişimleri yoluyla ortaya çıkmıştır. Göyçay, Kürdamir, Mingəçevir ve Zengilan lehçelerinde “dazımak/dazılamak” fiili genelde kuşlar için “hızlı koşmak” anlamına gelir: - Gaz balası dazıladı, tutammadım (Borçalı); Turaş balası əne-bəne dazıyır (Zengilan) (ADDL, 2007).

Unamak – rıza göstermek, razı olmak – Sü yoralım, tiser, unaman (Rəcəbli, 2006: 357).

M. Kaşgari'nin “Divan”ında aynı kök una (mak) - kabul etmek, rıza göstermek; unaş (mak) – uzlaşmak, kabul etmek; unat (mak) ise - memnun etmek anlamlarını taşır (Kaşgari, 2006: IV, 606).

Bu eski kelimenin lehçelerimize daha çok olumsuz şekli ile kullanıldığı görülmektedir. “Unamak” İmişli ve Salyan bölgelerinde “inanmak, hayal etmek, akla getirmek” anlamlarına gelir: - Unamırdım, meni yaddan çıhardarsan (İmişli); -Men unamazdım seni bir de görem (Salyan) (ADDL, 2007). Verilen örneklerden görülebileceği gibi, buradaki “unamak”, modern edebi dildeki “inanmak” fiilinin anlamsal kapasitesine karşılık gelir. “Unamak” Ağcabedi, Gədəbəy, Karvansaray, Kürdamir, Gazah, Mingəçevir, Tovuz ağzlarında “kavramak, anlamak” anlamında kullanılır: - O, senin geldiyini çokdan unamışdı (Karvansaray) (ADDL, 2007).

Yukarıdaki örneklerde “unamak” fiili, “anlamak” anlamına daha uygundur. Ancak Neftçala yöresi lehçesinde sadece olumsuz hâliyle kullanılan bu fiilin aynı zamanda “dikkat etmemek, farkında olmamak, itina göstermemek” gibi anlam inceliklerini de ifade ettiği ve anıtın anlamına daha yakın olduğu açıktır: - Heberi eşitdim, ancag unamadım (günlük konuşmadan).

Eski Türk sözlüğünde M. Kaşgari “unamug” sözünü “salak, akılsız” anlamında not etmiştir: -unamug er – salak (birisi) (DTS, 1969). “Unamak” klasik Türk edebi örneklerinde de kullanılmıştır: -Otaçı unamas müezzin sözün (DTS, 1969).

Sonuç

Günümüzde modern dünya, küreselleşme gibi bir sorunla karşı karşıyadır. Çeşitli yaşam alanlarının yanı sıra ulusal diller de bu sürecin kapsamına dahildir. Karmaşık sosyo-ekonomik ilişkilerin ulusal dillerin sözcüksel temelleri üzerinde her zaman önemli bir etkisi vardır. Bu nedenle, bugün Azerbaycan dilinin saflığının korunması, iyileştirilmesi ve geliştirilmesine sürekli olarak dikkat edilmesi gerekli hâle gelmiştir. Yabancı unsurların dilin kelime hazinesine karışmasını önlemek için, diğer Türk dillerinin yanı sıra şiveler ve lehçelerin kullanılması da önemlidir. Yazılışından bu yana bin yılı aşkın bir

süre geçmesine rağmen Tonyukuk Anıtı'nın kelime hazinesi de bu bakımdan önemlidir. Örneğin anıtın coğrafi özelliklerini ifade eden “kuzey, güney, doğu, batı” kelimeleri sırasıyla “yıra, beriye, önre, kurıya; vezir - aygıç; rehber - yerçi; bilge - bilge; müreffeh – boğazı tok; vakıf olmayan - çölgi; vb. onlarca yabancı kelimenin eski Türkçede öz karşılıkları vardır. Hayatın kendisi gibi, yaşayan dil de yenilik ve yenilenme eğilimindedir. Bu yenilenme yabancı dillerden ziyade unutulmuş bir geçmişe dayanıyorsa daha fazla başarı mümkündür.

Kaynaklar

- ADDL (2007), *Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğeti*, Bakü: Şerg-Gerb.
- ADDL (1964), *Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğeti*, Bakü: Azerbaycan SSR EA neşriyatı.
- ADMŞ (1955), *Azerbaycan Dilinin Muğan Grubu Şiveleri*, Bakü: Azerbaycan SSR EA neşriyatı.
- ADQDŞ (1957), *Azerbaycan Dilinin Gerb Grubu Dialekt ve Şiveleri*, Bakü: Azerbaycan SSR EA neşriyatı.
- ADNDL (2017), *Azerbaycan Dilinin Nahçıvan Dialektoloji Lüğeti*, Bakü: İlim ve Tahsil.
- DEH (2004), *Dastani-Ehmed Herami*, Tertib eden: E. Seferli, Bakü: Şerg-Gerb.
- DTS (1969), *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad: Nauka.
- ESIREDDIN, Ebû Hayyân El Endelusi (1992), *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*, Bakü: Azerbaycan Devlet Poligrafiya Birliği.
- NESİMİ, İ. (1973), *Seçilmiş Eserleri*, Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı.
- MAHMUD, Kaşgâri (2006), *Divanü Luğat-it-Türk I-IV. Ciltler*, Tercüme eden ve neşre hazırlayan: R. Asker, Bakü: Ozan.
- KDQ (1988), *Kitab-ı Dede Korkut*, Tertib edenler: F. Zeynalov, S. Alizade, Bakü: Yazıcı.
- GEHREMANOV, C. (1988), *Yusuf Meddah, Verga və Gülşah*, Bakü: İlim.
- Qğ. (1987), *Oğuzname*, Tertib eden: S. Alizade, Bakü: Yazıcı.
- RECEPLİ, E. (2006), *Kadim Türk Yazısı Abidelerinin Dili*, II. Hisse, Bakü: Nurlan.
- ŞİRELİYEV, M. (2008), *Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları*, Bakü: Şerg-Gerb.

TÜRK MİTOLOJİSİNİN SU İLE İLGİLİ İNANÇLARI ORTA ÇAĞ AZERBAJYAN ŞİİRİNDE

Sevinç GOCAYEVA*

Özet

Eski Türkler suyu kutsal bilmiş, ona tapınmışlar. “Tonyukuk” abidesinde bazı Türk halklarının suyu kutsal hesap etmesinin bahsi geçmiştir. Bu inanç, “Kitab-ı Dede Korkut” destanında da yer almıştır. Altay Türklerine göre, soğğun sembolü olan Ay’ın oluşumu da su ile bağlıdır. XII. yüzyıl Azerbaycan şairi Nizamî Gencevî’nin eserlerindeki “*Senin ay çeşmen soğudu*” ifadesi Türk tefekkürünü yansıtmaktadır. İnsanın yüzünü aya benzeten şair, yaşlandıkta deride ve gözde olan parılının giderek yok olmasına işaret ederken Türk mitolojisinden etkilenmiştir. Azerbaycan şiirinde “*yüz suyu*” ifadesine sıkça rastlayabiliriz. Burada “göz suyu”, “ağız suyu”, “kara sular”, “kanlı su” deyimleri de dikkatten kenar kalmamalıdır. Orta çağ Azerbaycan edebiyatında su ile ilgili *abi-tiğ*, *abi-kevser*, *abi-neysan*, *abi-revan*, *abi-hayvan*, *abi-zemzem* vb. kelime grupları da yer almıştır.

Klasik şiirde Türkçe yazılan anıtlarda yaratılışın bu önemli unsuru “su” ve “ab” sözleri ile ifade edilmiştir. “Su” Türkçe kökenli kelimedir. “Sub” yazılışı, Göktürk yazıtlarından kaynaklanıyor. İlk Uygur yazıtlarında bu söz “suv” olarak verilmiştir. Sonrular son harfini kaybederek “su” şeklini almıştır.

“Ateş ve su”, “ot ve su”, “toprak ve su”, “söz ve su” gibi kavramlar da Azerbaycan edebiyatına eski Türk düşüncesinden gelmiştir. M. Seyidov, “Hızır” kelimesinin etimolojisini ateş ve su ile bağlamıştır. M. Fuzulî, gazellelerinden birinde yaz yağmurunu Hızır suyuna benzetmiştir. M. Fuzulî, “Kalem” redifli kasidesinde ise mürekkebi dirilik suyuna, kalemi Hızır’a benzeterek kaleminin şairin bedii tefekküründen süzülen düşünceleri yazıya almakla ona ölümsüzlük getireceğini bildirmiştir. Burada satır altı bağlamda sözün suya benzetildiğini görüyoruz. İnsan hayatını kaybettikten sonra sözü onu yaşatarak sahibine dirilik (ölümsüzlük) kazandırıyor. Suyun hafızası olduğu gibi,

* Doç. Dr., Azerbaycan, Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Bölümü, sevincmalikqizi@mail.ru

sözün de hafızası vardır. Bu fikir, Fuzulî'nin hem "Söz" gazelinde hem de "Sâkînâme" eserinde yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk mitolojisi, su, deniz, söz, mit, hayat çeşmesi, ateş, toprak.

TURKIC MYTHOLOGY'S BELIEFS RELATED TO WATER IN THE AZERBAIJANI MEDIEVAL POETRY

Abstract

Ancient Turks considered water holy and worshiped it. The ancient monument "Tonyugug" tells about some Turkic peoples that considered water holy. The same belief is also in "Kitabi-Dede Gorgud". In the Altai Turks' opinion, creation of the Moon which is a symbol of cold is also connected with water. The great Azerbaijani poet of the XII century Nizami Ganjavi used the expression Sənin ay çeşməni soyudu "Your moon face has already withered" (figuratively – S.G.) that reflects the Turkic thinking. Being under the influence of Turkic mythology the poet likens a person's face to the Moon and hints that in old age the shine of eyes and skin gradually disappear. The expression üz suyu "literally: face's water – about a reliable and decent person" is often found in Azerbaijani poetry. There are also such expressions as göz suyu "liter. eye's water – water which is clear as a tear"; ağız suyu "liter. mouth's water – oratory"; qara sular "liter. black waters – "a lot of water"; qanlı su "bloody water" that are also worthy of attention. There were also such word-combinations related to water in the medieval Azerbaijani literature as abi-tiğ "water used during sword making"; abi-kövsər "paradise water"; abi-neysan "spring rain"; abi-rəvan "running water"; abi-heyvan "living water"; abi-zəməzəm "Zamzam well is situated within the Masjid al-Haram in Mecca, the holiest place in Islam. According to Islam, it is a miraculously generated source of water from God".

Such an important element of creation is expressed by the words "su" and "ab" – "water" in the classical poetry, Turkic sources.

Keywords: Turkic mythology, water, sea, word, myth, living water, fire, ground

* * *

Klasik şiirde dört unsura müracaatlarda su ve onun sembolleri geniş yer almıştır. Orta Çağ Azerbaycan şairlerinin eserlerinde "Su" redifli kasideler vardır. Suya tapınmanın izlerine rastladığımız "Kitab-ı Dede Korkut"ta da suyla ilgili kasidenin olduğu malumdur. Unutmamak gerekir ki, "Tonyukuk" abidesinde bazı Türk halklarının suyu kutsal saymaları bildirilmiştir. Türklerin suyu kutsal bilmesi, diğer eski kaynaklarda da yansımıştır.

Orta Çağ Azerbaycan şairlerinin eserlerinde “su” ve “ab” paralel şekilde kullanılmıştır. “Ab” Farsça kökenli kelime olup *su* anlamına gelmektedir. Eski Türkler, suya “sub” söylemişler ki, Göktürk yazıtları da bunu kanıtlamaktadır. XI. yüzyıla ait olan M. Kaşgârî yaratıcılığında ve Yusuf Has Hacıb’in “Kutadgu Bilig” eserinde bu kelime, “suv” şeklinde verilmiştir. “Oğuz” destanında ise sözcüğe “suğ” şeklinde rastlamaktayız. Sonralar sonuncu ses kaybolarak “su” şeklini almıştır (Ögel, 2014: 412-413). Eski Türkler, sulu topraklarda mesken tutmaya üstünlük vermişler. B. Ögel yazmıştır ki “tüm büyük dünya kültürlerinde toprak ve su ayrı ayrı unsurlar olarak görülmüştür. Türkler ise toprağı susuz olarak düşünmemişler. Bu, gerçekçi bir görüştür. Sonuçta su ile toprak birbirinden kesin olarak da ayrılmamıştır. “Yer ruhları” yer ve su içinde toplanmıştır.” (Ögel, 2014: 417).

Su olmadan topraktan meyve toplayamayız. Toprakta biten bitkilere hayat veren sudur. Göktürk yazıtlarında şöyle denir: “Türk milleti! Yerinden, suyundan ayrılmadan, iyilik göreceksin!” Türkler, “Vatan” dediğinde yurdun toprak ve suyunu kastetmiş. M. Fuzulî, bir beytinde ceylanın bile kendine sulu ve otlu yerleri vatan seçmesine işaret ederek irfani mazmun yaratmayı başarmıştır:

Nergisin fikri Fuzulî gözü gönünde gezer,

Tutar ahu vatan ol yerde ki, otlu, suludur. (Fuzulî, 2005: 126)

Klasik yazarların yaratıcılığında sevgilinin gözü çoğu zaman ceylan gözüne benzetilir. Ceylanlar âdeta otlu ve sulu yerlerde mesken tutar. Nergis, tasavvuf edebiyatında basirete işaret eder. Şairler güzelin gözlerini *nergise* de benzetmişlerdir.

Bugün halk ağzında “*aydan arı, sudan duru*” ifadesi de geniş kullanılıyor. Burada Ay’ın sudan türemesine bağlı eski Türk inançları hatırlanıyor. Bu deyim, insana şamil olunarak hakkında konuşulan kişinin manen saf olduğunu bildiriyor. Bir inanca göre, Ay temiz sudan yaranmıştırsa (yaratılmıştırsa ?), diğer inanca göre Ay ayna şeklinde göğe kaldırılmıştır. Ayna her şeyi olduğu gibi yansıtıyor. Ay ise gecenin karanlığına ışık salmakla yanaşı, günün zulmet çağında baş verenlere de tanık oluyor.

“Kitab-ı Dede Korkut”ta Kazan Han’ın dilinden şöyle denir: “Su, Allah’ın yüzünü, cemalini görmüştür”. Sufi tasavvurunda su, Tanrı’nın aynasıdır. Su ayna gibi suret âlemini yansıtarak kesret içerisinde gizli olan vahdetten haber vermektedir. Bununla bağlı izleri Mevlânâ yaratıcılığında da görebiliriz: “Suda daima sevgilimin hayalini görüyorum”. Görüldüğü gibi, bu fikir kendi kaynağını mitolojik düşüncüden almıştır.

Sufilikte yaratılışla bağlı revayete göre, Allah ruhları ilkin cevherden türetmiştir. Orta Çağ Azerbaycan şairlerinin yaratıcılığında bu mitle ilgili işa-

retler vardır. Tasavvufa göre Tanrı gevhere sevgiyle bakmış, gevher köpüklenmiş, bu köpükten yaratılış meydana gelmiştir. Kanaatimizce “Kitab-ı Dede Korkut”ta yer almış bu düşünce, eski Türk mitolojisinden kaynaklanmıştır. A. Ağbaba’nın Altaylıların “Yaratılış” destanından örnek verdiği mısralar fikrimizi bir daha kanıtlamaktadır:

*Dünya bir deniz idi ne gök vardı ne bir yer,
Ucsuz, bucaksız, sonsuz sular içreydi her yer,
Tanrı Ülgen uçurdu, yoktu bir yer konmağa,
Uçurdu, aktarırdı berk bir yer sığınmağa.* (Ağbaba, 2019: 126)

Su unsurunun ilkin kozmogonik başlangıç, hem kaos hem de kaosu düzene salan mitolojik araç olduğunu kaydeden bilim adamı, millî folklorla dayanarak bir miti dikkate getiriyor: “Uzun zaman önce Tanrı’dan savayı kimse yokmuş. Dünya tepeden tırnağa soğukmuş. Tanrı bu suyu alüvyon yapıyor. Sonra alüvyonu kurutub toprak yapıyor.” (Ağbaba, 2019: 127). Takvim mitlelerinde ilk çarşanbanın “Su çarşanbası” olması hiç de tesadüf değildir.

Bildirmek gerekir ki *Kutsal Kitap*’ta “Biz her şeyi sudan dirilttik” ayeti vardır. Böylece, bahsettiğimiz meselede eski Türk tefekkürüyle İslam düşüncesi, aynı zamanda sufi görüşleri uygun geliyor. Bu, A. Ağbaba’nın da kaydettiği gibi, müslüman kozmogonik tasavvurlarına göre Allah’ın tek yaratıcı, “yer”in ve “göğ”ün sahibi olması ve bu dinî mitolojik sistemin eski Türklerin Tanrıçılık tasavvurlarıyla örtüşmesiyle izah edilebilir. (Ağbaba, 2019: 125).

Eski Türkler, suların kirlenmesine karşı olmuştur. “Kitab-ı Dede Korkut”ta “arı su” ifadesine sık sık rastlıyoruz. Türklerin suyun kirlenmesine karşı olması, bu Oğuz abidesinde de yansımıştır. B. Ögel’in kaydettiği gibi, “su eski Türk edebiyatında “arılık, süzlük”, yani “arılmışlık ve “süzülmüşlük”ün anlamı, gönül temizliğinden imana kadar çeşitli anlayışları içinde toplamıştır” (Ögel, 2014: 410). Büyük Azerbaycan şairi Nizamî Gencevî’nin “Yeddi Güzel” eserinin üçüncü öyküsünde Bısr, ısrarla Meliha’dan suyu kirletmemesini rica ediyor. Bu motif, Nizami yaratıcılığında millî inançlardan kaynaklanıyor. “Hüsrev ve Şirin” eserinde Şirin’in süt arkı çektirmesiyle bağlı süjede de Nizami’deki Türk mitolojisinden kaynaklanmıştır. Eski Türk atasözünde şöyle denir: “Suv içürmezke, süt ber”, “Su birmezken, süt ber” (Ögel, 2014: 429). Bu deyimler, “sana kötülük edene sen iyilik yap” anlamını ifade ediyor. “İyilik, sana kötülük eden insanı bile senin kölen yapıyor” gibi Türk görüşü atasözlerinde de yansımıştır. Bilindiği üzere, süt vücudu zehirleyen kimyasal maddeleri bedenden çıkarıyor. Kötülük de ruhu zehirliyor. Burada sütün, suyun sembollerinden biri olması, renginin beyazlığı da dikkatten kaçmamalıdır.

Azerbaycan Türkçesinde bugün de mecazi anlamda “süt gölü” ifadesi kullanılır. Şansı getiren insanla bağlı “sanki süt gölüne düşüb” deyimini de

mevcuttur. B. Ögel, “süt mayalı pınarlar” anlayışına dikkat çekerken H. Çay’a dayanarak eski mitolojik motiflerden birini sunuyor: “Tunceli ilimizde büyük Munzur kaynakları vardır. Söylenenlere göre bu kaynaklar, “Munzur Baba”nın elindeki su kabının kırılmasıyla yaranırlar. Altaylar’da “süd – Akgöl” motifi de yer almıştır. Aynı zamanda Yakut ve Altay Türkleri, Güneydeki cenette hayat ağacının yanında süt denizinin olduğuna inanmaktalar” (Ögel 2014: 466-467). Kitab-ı Dede Korkut”ta ana sütünün şifa verici özelliği yansımıştır

Gözün çeşmeye benzetilmesine klasik şiirde sık sık rastlamaktayız. M. Fuzulî beyitlerinden birinde bu geleneği devam ettirerek kirpiği, çeşme başında oturan mecnuna benzetiyor. Burada çeşme - su başında dolanan periler tarafından vurularak aklını kaybeden şahıstan söz ediliyor:

Müjem ser çeşmeler menzil dutan aşüfte mecnûndur,

Anun çün beste-i zencir-i seyl-i eşk-i gül-gündür. (Fuzulî, 2005: 110)

Göz yaşı sel gibi akıyor – kanlı göz yaşı. “Kitab-ı Dede Korkut”ta suyun sembolik anlamlarından biri gibi “kanlı su” benzetmesi de dikkatten kaçmıyor. “Sel gibi akan göz yaşı” kavramı eski Türklerde kullanılmıştır (Yudahin, 1944: 644). Bu göz yaşı selinin üzerindeki dalgalar zincire benzemektedir. Beyitte su ile bağlı dikkat çeken önemli husus su kenarında adamı çarparak perilerin olmasıdır. İnanca göre insanlar geceler su kenarına yalnız gitmekten korkarlar; vurgun vuracağından ihtiyat ederler. Düşünebiliriz ki, bu, suyun ayna gibi sureti yansıtmasıyla bağlıdır. Ulusal inançlara göre gece aynaya bakmak takdir edilmiyor. Böyle bir inanç da var ki gece aynaya bakan kimse aklını kaybedebilir.

Fuzulî, gazellerinin birinde kanlı göz yaşının hakiki sevginin sembolü olduğunu vurgulamıştır. Mecazi sevgiden doğan göz yaşları ise beyaz renktedir. Beyitte “sîm-âb” birleşmesi dikkat çekiyor ki, bu da gümüş su anlamına geliyor:

Sîm-âb-ı sirişk etdi meni garka Fuzulî

Ta devr cüda kıldı büt-i sim-berümden. (Fuzulî, 2005: 257).

Göründüğü gibi, hem su hem de put gümüş sözüyle bağlanıyor. “Put da mecazen sevgilidir. Putların göğüsü gümüşten yapılır, gümüş su ise cıvaya işaretidir” (Tarlan, 1985: 62). Cıva insan hayatı için tehlikelidir. Halk arasında çok göz yaşının mutsuzluk getireceği ile ilgili inançlar vardır. Kanlı göz yaşları ise hakiki sevgiden oluşuyor ve insanı dünya heveslerinden uzak tutuyor. Bu nedenle de şair, lale renginde olan göz yaşlarından onu topraktan kaldırmasını istiyor:

Toprağdan götür meni ey eşk-i lâle-gün

Başumdan etme sâyeni-kem ey habâb-ı hün. (Fuzulî, 2005:260)

Su olmazsa, toprakta laleler boy atamaz. Manevi kâmilliğe çatan insan da topraktan baş kaldırarak göklere yükselmiş oluyor.

Fuzulî şiirlerinde “kara su” ifadesine de rastlıyoruz:

İntizari mey-i gül-reng ile bayram ayına,

Baka-baka ineecktir gözümüze karasu. (Fuzulî: 2005, 265)

Fuzuli Şevval ayının hilalini – bayramı sabırsızlıkla beklediklerine işaret ederek gözlerine kara sular geleceğinden çekiniyor. Burada göz hastalığından söz ediliyor.

İnsanı marifete ulaştıran sevgidir. Beyitlerinin birinde “aşk”la arifliğe yükselen şahsın kalbinin sembolü olarak parlak bir cama benzemesine işaret eden Emânî, aynası pak olan kalbi satır altı mazmunda “çeşme”yle (bulak) eşleştiriyor:

Hızır suyu lezzetin isteğine müjde ver,

Eşk kerametidin safı bulağumdadır. (Emânî, 1983: 55)

İnsan kâmilliğe ulaştığında kalbine nur akıyor. Göz yaşlarına neden olan da sevgidir. Klasik şairlerin yaratıcılığında gözün çeşmeye benzetilmesine daha çok rastlanır. İlginçtir ki “Bulak, eski Türklerde kaynak, su gözü ve su arığı karşılığında söylenmiş, çok eski bir Türk kültür deyimidir” (Ögel, 2014: 464). Burada da zahiri mazmunda “aşk”tan doğan göz yaşlarını akıtan çeşme, yani göz, beytin iç anlam katında kalple bağlanıyor. Sevginin yarattığı inci gibi saf göz yaşları kalp ateşinden doğar, yanaklarından süzülerek yeniden pastan temizlenmiş “ayna gibi” saf gönüle akıtılır. “Dirilik çeşmesi” ifadesinden savayı klasik şiirde “güneşin çeşmesi” deyimine de rastlanılır. Kışverî gazellerinden birinde sevgilinin güzel yüzünün güneş çeşmesinden su içtiğine şaşkınlıkla yaklaşıldığını görüyoruz. Bilindiği üzere, kışta ışıklı günler azalıyor, hava soğuyor. Sevgilinin güzel cemalinin ise yılın tüm mevsimlerinde nuru eksilmiyor. Bahar ya kış, fark etmez, bu güzellik yıl boyunca âşğın kalbine ışık salmaktadır:

Güya kim, su içibdir çeşmeyi-hurşitten,

Arizin bağı ki, hiç kılmaz tevafüt yazü kış. (Kışverî, 1984: 32)

Güzelin güzel yüzü baharda da kışta da gülüstan olan bir bağa benzetilir. Klasik şiirde bazen yanak güle, ter ise kıra benzetilir. Kışveri şiirlerine bakalım:

Konan şebnem değil gül yaprağına, bağ ara, bil kim,

Güli-ruyin görüb yüzüne hicletten konan terdir. (Kışverî, 1984: 19)

Nizamî yaratıcılığında “senin ay çeşmen soğudu” ifadesi Türk tefekkürünü yansıtır. Altay Türklerine göre, soğuşun sembolü olan Ay’ın oluşması su ile ilgilidir. Tanrı Oçırvani, kılıcını suya vurduca su damlaları çevre şeklini

alarak göğe kalkmış, böylece, Ay yaranmıştır. İnsanın yüzünü Ay'a benzeten Nizamî, yaşlantıkça deride ve gözde olan parıltının tedricen yok olmasına işaret ederken milli mitolojiden faydalanmıştır.

M. Fuzulî ise sevgilinin terli yanağını ateşten su içen gülşene benzetiyor. Yanağa yansıyan kalbin ışığıdır. Beyitte sevgilinin çiçek gibi açılan gönlü gülşene benzetilir. Çiçekler su ile beslenir. Âşığın “kalbi o kadar tuhaf ki, ateşten çıkan suyun etkisiyle açılıyor. Garip olan ise iki karşıt gücün - “ateş ve su”yun güzelin yanağında barışması, “suyun ateşten çıkmasıdır”. (Alizade, 1995: 36). Fuzulî, beyitlerinin birinde ise ateşten su çıkmasıyla beraber sudan ateşin hasil olunması da yer alıyor:

Veh ne sâhirsens ki oddan su çıhardun, sudan od,

Terledüp ruhsârünü gül gül kılanda tâb-ı mül. (Fuzulî, 2005: 214)

Burada yanağın suya benzetilmesi dikkatten kaçmıyor.

Klasik edebiyatta kelimenin suya, bilginin denize benzetildiği gözlemleniyor. Nizamî, az konuşmanın güzelliğinden söz ederken saf suyun bile fazla içildikte zararlı olduğunu örnek veriyor. Aynı zamanda güzel kelime de akar su gibidir, dinleyenin kalbini ferahlatarak çiçekler açtırıyor. Akıp giden suları geri getirmek mümkün olmadığı gibi, ağızdan çıkan kelime de geri gelmiyor vb. İ. Nesimî, beyitlerinden birinde sözü dört unsura benzeterek yazmıştır ki söz de yaratıcıdır, gök ve sema, levha ve kalem, dört unsur ve dokuz göktür:

Egli-küll, erşü-kürsi, lövhi-kalem,

Çar unsur, nöh asimandır söz. (Nesimî, 2004: 9)

Şairler bazen varlığı deryaya, bilgiyi denize, bazen de ömrü sele benzeterek ilginç anlamlar çıkarıyorlar. Güneş ışınları suda yansıdığı gibi, bilik de kelimelerde tecessüm ederek zahire çıkıyor. “Deniz bilgili insan” ifadesine Türk soylu klasiklerin yaratıcılığında da çok sık sık rastlanıyor. Orta çağ edebiyatında deniz “Hakkın sonsuz olan sıfat ve zat makamıdır, tüm eşya ve varlık bu sonsuz ummanın dalgalarıdır. Vahdet (birlik), kesret (çokluk) bunun dalgalarının işaretidir” (Seferli, 2015: 72). “Tanrı seven kalplerdedir” fikirini savunan İ. Nesimî âşığın gönlünün hakk evi olduğunu beyan ederek, kalbi “bahri-muhit” – muhit denizi adlandırıyor.

Gönlün denize benzetilmesine Türk abidesi olan “Kutadgu Bilik” eserinde de rastlanılır:

İnsanın gönlü dipsiz bir denizdir,

Bilik inci gibi denizin dibindedir. (Balasagunlu, 2006: 31)

Klasik yazarların yaratıcılığında “gönül aynası” ifadesi de yer almıştır. Gönül aynası pastan temizlenmeyince marifet kesbetmiyor. Mevlânâ'ya göre gönül aynasının cilalanması manevi kâmillikte esas koşullardan biridir. Su-

filikte arifin kalbi aynadan olan cama benzetiliyor. Cam parlaktır, ona saf su doldurulur. Kanaatimizce gönül aynası kendi kaynağını gönlün denize benzetilmesinden almıştır. Türk mitolojisinde aynanın deniz olmasıyla bağlı efsane de ilgi çekmektedir. Bir Kırgız destanında, “Dudar – kız’ı bir dev kovalıyor. Dudar-kız, arkasına bir ayna atıyor ve dev ile kızın arasında bir deniz oluşuyor” (Ögel, 2014: 513). Denizin dibinde inci varsa, kalbin incisi bilgidir. Gönül aynası duruldukça bilgi dışarıya çıkıyor. Su varlıkların aksini ayna gibi kendinde yansıtma özelliğine sahiptir. Bu yüzden de Tanrı’nın aynası gibi kabul ediliyor. M. Fuzulî yazıyor:

Suretün aksin alup bağa girer her dem su,

Reşkden kan içürür berg-i gül-i ra’naya. (Fuzulî, 2005: 280)

Bu beyitte “kan içürür” *acı çektirmek* anlamını ifade ediyor. “Kanlı su” deyimi, “Kitab-ı Dede Korkut”ta da yer almıştır.

M. Fuzulî, gazellerinin birinde gözü dalgalı denize benzetmiştir: “Her gözüm pür-meve bir deryadurol derya üze” (Fuzulî, 2005: 206). Bilindiği üzere, göz yaşı da deniz suyu gibi tuzludur. Şair bu benzerlikten faydalanıyor ki bu etki onun yaratıcılığına Türk mitolojisinden geliyor. M. Kaşgârî, henüz XI. yüzyılda deniz suyunun göz yaşı gibi tuzlu olduğuna işaret etmişti. Burada Fuzulî yaratıcılığına Türk düşüncesinin etkisi de inkâr edilmez.

Güçlü rüzgâr, denizde fırtınalar türetir, kasırgalar oluşturur. M. Fuzulî’nin bir beytinde göz yaşları sele dönerek kasırğa oluşturursa, diğer gazelinde bu kasırğanın kabarcıklarını dalgalar yok ediyor, nasıl ki, âşık da kendi varlığını fenaya uğrattıyor, ondan kalan göz yaşı kabarcığını ise dalgalar mahvediyor:

Bozma, ey mövc, gözüm yaşı hübabın ki, bu seyl

Koymadı hic imaret bu binaden gayrı. (Fuzulî, 2005: 299)

Klasik yazarlar, Musa Peygamber’in asasıyla denizi iki yere ayırmasına dair mite sık sık başvurarak farklı anlamlar oluştururlar. M. Fuzulî ise bir beytinde denizden ıslanmadan geçmeyi âşıklıkla bağlıyor. Yelken gibi aşk havası ile dolu âşıklar denizlerden geçerken etekleri bile ıslanmaz:

Behrler seyb eylesen, mütleg ter olmaz dâmenin,

Ger havâyi-eşg ile memlüvsen yelken gibi. (Fuzulî, 2005: 309)

Eski Türk düşüncesine göre büyük sulardan yalnız Tanrı’nın izniyle geçmek mümkün olurdu. “Kitab-ı Dede Korkut”ta “kanlı-canlı sular geçit versin” ifadesi bir ihtimal ki bu görüşten kaynaklanmıştır. Türk destanlarında yer alan “denize geçiş” motifi bu beyitte tasavvuf mazmunu kesbetmiştir.

Dirilik çeşmesi, tasavvuf edebiyatında daha çok “âbi-hayvân” gibi anılıyor. Marifete işarettir. Sevgilinin dudakları dirilik suyuna benzetilir. Güzelin

dudaklarını dirilik çeşmesine benzeten Hakirî Tabrizî, bu sudan içmeyenin marifete ulaşmayacağına işaret ediyor.

Leblerin yâr çeşmeyi-hayvân durur,

Kim ki, andan içmedi hayvân durur. (Hakiri, 2004: 130)

Dudağın dirilik çeşmesine benzetilmesine Gövsî yaratıcılığında da rastlayabiliriz:

Âbi-hayvandır, lebi-leli-dürefşânın senin,

Meddi-hizri-ömrdür servi-huramânın senin. (Gövsî, 2005: 52)

Kişverî yaratıcılığında örnek verdiğimiz bu beyitte ise ağız dirilik suyuna, dudaklarsa İsa peygambere benzetiliyor:

Dehâni çeşmeyi-hayvân, heti Hızrî-lebi İsa,

Saçı sünbüül, gözü nergis, güli-rühsârî göğçektür. (Kişverî, 1984: 16)

Kişveri yaratıcılığında hayat çeşmesi “âbi-zülâl” gibi de ifade olunuyor. Bu da tesadufi değildir. Tıp bilimine göre, zülal yetmezliği insanın sağlığına ve dış görüşüne de yansımaktadır. Bu zaman sık sık hastalanma ve dış parlıtının azalması, deride kusurlar gözlemleniyor. Klasikler “âbi-zülâl”ı soğuk su anlamında kullanmışlar” (Ögel, 2014: 424). Dirilik çeşmesi, insanların susuzluğunu yatırdığı hâlde, Saib’e “öz beni”ni unutturur, ruhu ilkin vatana pervaz ediyor.

Susuzlara ger can axıçbr çeşme-i heyvan,

Men can vererem çeşme-i heyvanını görgeç. (Saib, 2004: 24)

Hakanî Şirvanî şöyle yazmıştır: “Ebediyet ve mahvolmak insanın kendi elindedir. Ey insanlar, gelin iyilik yaparak ölümsüzlük suyu içelim” (Kentli-Herisçi, 1988: 504). Bu müracaatta da eski Türk görüşü yer almıştır. Şöyle ki, “Uygur edebiyatında “edgölüg suvı” yani “iyilik suyu” ifadesi vardır” (Ögel, 2014: 410). Türkler dirilik suyuna “tırırlıg subı” söylemişler. Azerbaycan’da bugün de hayırsever insanlarla ilgili “bir içim su” ifadesi kullanılır. İnsana ise ebedilik kazandıran iyi, hayırlı işlerdir. Hayırseverlik ise sevgiden, gönül saflığından doğar. Su sonsuzdur. Halk arasında “su kadar ömrün olsun” deyimini sık sık kullanılır. Su kutsal olmakla beraber, ebedidir. Başkırt efsanesine göre “Semrük” adlı iki başlı kartal, ebediyet suyundan içerek Kaf dağında yaşıyor. Türk dilinde “mengülük suyu” ebedilik suyunu ifade ediyor (Ögel, 2014: 423). B. Ögel, bu efsane hakkında fikir bildirirken *Kaf dağında yaşayan iki başlı kartalla* bağlı mitin yabancı mifolojiden gelmesi görüşünü kabul ediyor. Türklerin akarsuyun sonsuz olduğuna inandıklarını kaydediyor (Ögel, 2014: 423).

Maneviyatımız ve düşüncelerimiz sözlerimize ve eylemlerimize yansıyor. Dirilik çeşmesinden su içen Hızır, ebediyet kazanmıştır. M. Fuzulî’ye göre

insana ebedî hayat veren onun kendisidir. “Kalem” redifli kasidesinde şair mürekkebi dirilik suyuna, kalemi Hızıra benzeretek sözlerinin ona ölümsüzlük bağışlayacağına inanıyor. Gazellerinden birinde Fuzulî, yaz yağmurunu Hızır suyuna benzetiyor. Eski Türk düşüncesinde yağmur suyu hayat ve bereket sembolü gibi yer alıyor. Ş. M.Şebüsteri, “Gülşen-i Râz” eserinde sembolik olarak sedefî söze, bilgini kalp cevherine, varlığı deryaya, nutku sahile benzetiyorsa, M. Fuzulî kelimeyi kıymetli taş, insan bedenini ise o kıymetli taşı içinde koruyan sedefe benzetiyor. Suyun hafızası olduğu gibi, sözün de hafızası vardır. Bu fikir, Fuzulî’nin hem “Söz” gazelinde hem de “Sâkînâme” eserinde ifade olunmuştur. “Kitab-ı Dede Korkut”ta Kazan Han’ın kendi ilinin yerini sudan haber alması, suyun tanıklık konumunu öne çekmekle yanı sıra, yaddaşa sahip olduğuna da delalet ediyor.

Marifet denizinin dalgıç olmayan, bu behrin derinliklerinde yüzebilmeyen, arif – kâmil insan olamaz. Bahar yağmurunun bir damlası denizin dibindeki sedefte inci oluşturuyor. Suyun paklık ve temizlik özelliğine işaret ederek, şair marifet denizinde manen temizlenmeyi kâmilliğe yetişmekte esas koşullardan biri sayıyor.

Olmayan kevvâsi-behri-marifet arif değil,

Kim, sedef terkibi-tendir, lölöi-şehvâr-söz. (Fuzulî, 2005: 151)

Uygur yazıtlarında yer almış “derin kuyu” kavramı, Azerbaycan edebiyatında ister şiirde isterse de epik eserlerde kullanılmıştır. Bilindiği gibi, su rahatlık ve hafifliğin sembolü gibi kabul olunur. Bununla ilgili “gönlüme su serpildi” Türk deyiimi de dilimizde vardır. Mecnun’un dilinden Leyli’ye söylenen “Sen su serp gelgil bu yanmış canıma” (Hakirî, 2005: 158) hitabı, halk ağzında sık sık kullanılır. Yanan kalbe su serpildikçe alev daha da güçlenecek, gönüldeki sevgini, hevesi artıracaktır. Âşığın Tanrıdan dilediği de budur. Göründüğü gibi Hakirî, beytin bâtni katmanında tasavvuf kavramını oluşturarak beyti anlamca zenginleştiriyor.

Klassik şiirde suyla ilgili “yüz suyu” ifadesine de rastlıyoruz. Saib Tebrizî şöyle yazıyor:

Şarâbi leli için dökme âbirü zinhar

Ki, dembedem lebi lelin verir şarâp sana. (Saib, 2004: 39)

Klasik şairlerin yaratıcılığında “peygamberin yüzü suyu hurmeti” deyiimi geniş yer tutuyor. Yüz suyu dedikte neyi kastediyorlar? Bu sorunun cevabını düşünürken eski Türk abidelerine baş vurmak düzgün sonuca varmaya neden oluyor. “Kutadgu Bilig” eserinde “beylerin suyu” ifadesine rastlıyoruz. Burada “beylerin suyu” itibar, şeref, kurur ifade ediyor. Saib’in örnek verdiğimiz beytinin yorumu, sözün hangi anlamda kullanıldığını aydınlatıyor: “Kırmızı şarap (sıradan şarap) için yüz suyu dökme, nebade, çünkü kırmızı dudağın de-

vamlı olarak sana şarap (marifet şarabı) veriyor”. İçki düşkününü olan şahıslar, toplumda saygı ve itibarlarını kaybederler. Tasavvuf edebiyatında dudaklar sembolik olarak marifete işaretler, dirilik suyuna benzetilir. Marifet, yani tanımak ise insanı yüceltir, ebedî mutluluğa götürür.

Saib’in şiirlerinde suyun yeşillik oluşturmaya da değinilmiştir:

Süpehü sengdil içre ben ol Ferhat zeberdestem

Ki, âbi-tişeden kani zümürrüd kıldı kühsârın. (Saib, 2004: 30)

Şair, kendisini Bisütün dağına yaparak su arkı çeken Ferhat’a benzetiyor. Ferhat dağı oyarak yeşillik canlandırıyor, şair de taşlaşmış ortamda kendi su gibi sözleriyle kalpleri uyandırarak güllük gülüstanlık yaratıyor. Suyun yeşillik oluşturmaya, suyla yeşil renk paralelini oluşturuyor. Yeşilliği temsil eden Hızır, millî düşüncede bu yüzden ateşle beraber, su ile de ilişkilendirilir. Kuşkusuz, “Kutadgu Bilig”de yer almış “yeşil su” ifadesi, eski Türk düşüncesinden kaynaklanıyor ve yeşilliğin suyla ilişkisinin sembolü olarak ortaya çıkıyor.

Klasik yazarların eserlerinde “ecel badesi”, “ecel meyi” ifadesiyle de karşılaşırız. Bu kavram, eski Türklerde “ecel suyu” gibi kullanılmıştır. “Ecel suyu”na “ıdırlık su” (kadehlik su) söylendiğini kaydeden B. Ögel, “ecel suyu”nun “Kutadgu Bilig”de bir kadehle sembolleştirildiğini bildiriyor (Ögel, 2014: 438).

Şiirde “aşk badesi” ifadesine de sık sık rastlanır. Hakiri yazıyor:

Aşk şarâbın ta ki, nuş etti gönül,

Cânını endûha tûş etti gönül. (Hakiri, 2004: 162)

Azerbaycan folklorunda “aşk şarabı”, “aşk badesi” “buta” kavramıyla ifade olunuyor. Âşığa buta verilmiştir. Buta da Türk mitolojisinin Hızır gibi kendisinde ateş ve su unsurlarını birleştiriyor.

Kaynaklar

1. AĞBABA, A., *Mifologiya*, Derslik, Sumgayıt: SDÜ’nün Redaksiya ve Neşr İşleri Şubesi 2019
2. ALİZADE, S., *Şah Beyitler*, Bakü: Azərneşr 1995
3. BALASAGUNLU, Y., *Gutadğu Bilig*, Bakü: Avrasiya Press 2006
4. EMANİ., *Eserleri*, Bakü: Yazıcı 1983
5. FUZULİ, M., *Eserleri*. I. cilt, Bakü, Şerg-Gerb 2005
6. GASIMOVA, A., *Guran Gisseleri XIV-XVI. Asırlar Azərbaycan Edebiyatının İdeya-Bedii Kaynaklarından Biri Gibi*, Bakü, Nurlan 2005
7. GENÇEVİ, N., *Sırlar Hazinesi* (Filoloji tercüme), Bakü, İlim 1981
8. GENÇEVİ, N., *Yeddi Güzel* (Filoloji tercüme), Bakü, İlim 1983

9. KAŞĖĖRİ, M, *Divanı-Lügat-it Türk*. I. cilt, Bakü, Ozan 2006
10. KENTLİ-HERİŞÇİ Q., *Hakani Şirvani (hayatı, devri, mühiti)*, Bakü, İlim 1988
11. KİŞVERİ, *Eserleri*, Bakü, Yazıcı 1984
12. *Kitab-ı Dede Korkut, Asıl ve Sadeleştirilmiş Metinler*, Bakü, Önder Neşriyatı 2004
13. *Kuran*, Arapçadan Tercüme Edenler Z. Bünyadov ve V. Memmedeliyev, Bakü, Azerneşr 1991
14. MEVLÂNÂ, C. R, *Mesnev-i Şerif*, Mütercim: Süleyman Nahifi. Sadeleştirilen: Prof. Dr. Amil Çelebioğlu, İstanbul 2006
15. NESİM, İ., *Seçilmiş Eserleri*, Bakü, Lider Neşriyatı 2004
16. ÖGEL, B., *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu 2014
17. SEFERLİ, E., *Divan Edebiyatı Sözlüğü*, Bakü: İlim ve Tahsil 2015
18. ŞEBÜSTERİ Ş.M., *Gülşen-i Râz*. Mütercim: Nesip Göyüşov, Bakü, Adiloğlu 2010
19. TARLAN, A.N., *Fuzuli Divanı Şerhi*. III cilt, Ankara, Başbakanlık Basım Evi 1985
20. TEBRİZİ, G., *Seçilmiş Eserleri*, Bakü, Lider Neşriyatı 2005
21. TEBRİZİ, H., *Leyli ve Mecnun*, Yayına Hazırlayan: Halil Hamitoğlu Yusuf- lu, Bakü, OKA Ofset Azerbaycan-Türkiye Neşriyat Poligrafiya Şirketi 2004
22. TEBRİZİ, S., *Seçilmiş Eserleri*, Bakü, Önder Neşriyatı 2004
23. YUDAHİN, K., *Russko-Kirgizskiy Slovar*, Moskva, Gosudarstvennoye İzda- delstvo1944

UYGURCADA “KOYUN”

Ayşegül GÖZEL*

Özet

Köktürkçe döneminin runik yazı sistemindeki 𐰉 işareti, *ń* (*ny*) sesini karşılar. Runik yazıdaki *ń* (*ny*) sesi, Uygurca metinlerde ya *n*, ya da *y* ile karşılanmıştır. Bu sebepten, mesela Köktürkçedeki *anıg* sözcüğü, Uygur metinlerinde ya *anıg*, ya da *ayıg* biçiminde geçer. Uygurca metinlerde *ń* biçimi geçmez. Bu metinlerde, *n* ve *y* yanında bir de *yn* biçimine rastlanmaktadır. Bu biçim, *koyn* kelimesinde görülmektedir.

Ben bildirimde, Köktürkçe *koń* kelimesinin Uygurca metin yayınlarındaki görünümünü inceledim. Bunun için, Uygurca belli başlı yayınları taradım. Bunları kronolojik olarak sıraladım. Bu sözcük Uygurca yayınlarda *koy*, **kon* ve *koyn* şeklinde geçmektedir. Bunlardan *koyn* okunuşunda bir problem olduğunu düşünüyorum. Uygurca araştırmacıları bu şekli izah ederken metatez olduğunu düşünmektedirler. Ayrıca, Köktürkçe devresinde iken 𐰉 işaretinin *ny* yanında *yn* de olduğunu ileri sürmüşlerdir. Acaba daha Köktürkçede iken bu ses *yn* mi idi? Yoksa, önce *ń* > *ny*, sonra da *ny* > *yn* mi oldu?

Bildiride, *koyn* okunuşu tartışılacak ve bu konuda yeni bir okuma önerisi sunulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Uygurca, Uygur ağızları, Uygur alfabesi, koyun, *ń* ünsüzü.

“Sheep” in the Uyghur

Abstract

The sign 𐰉 in the runic writing system of the Orkhun language corresponds to the sound of *ń* (*ny*). The sound *ń* (*ny*) in runic writing is replaced by either *n* or *y* in Uyghur texts. Therefore, for example the word *anıg* in Orkhun language is written as either *anıg* or *ayıg* in Uyghur texts. In Uyghur

* Doktora Öğrencisi, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. aysegulgozell@gmail.com

texts, the form of *n̄* is not used. Instead, *n* or *y* and sometimes *yn* forms are used. This form is seen in the word “*koyn*”

In my paper, I investigated how the word “*koñ*” in Orkhun language appears in Uyghur texts. To this end, I searched some known Uyghur publications. I put them into a chronologic order. This word appears in Uyghur texts as *koy*, **kon* and *koyn*. I think that in the reading of *koyn* there is a problem. While the researchers of Uyghur language are explaining this form, they argue that there is a metathesis. Moreover, they claim that during the Orkhun period, the **ᠰ** was *yn* as well as *ny*. Was this sound *yn* when it was in the older Orkhun language? Or was it *n̄* > *ny* first and then became *ny* > *yn*?

In this paper, how *koyn* is read will be discussed and a new suggestion for reading this word will be made.

Key words: Uyghur language, Uyghur dialects, Uyghur alphabet, *koyn* (sheep), *n̄* vowel.

Giriş

Türkçe için kullanılan alfabelerde sadece bir alfabeye özgü işaretlerin karşıladığı ses değerini tespit etmek zordur. Bunlardan biri de Runik alfabede görülen **ᠰ** işaretidir. Bu işaret Köktürk yazıtlarında *n̄* (*ny*) sesini karşılar. Bu ses Uyghurcada ya *n*, ya da *y* ile karşılanmıştır: *añig* = *anıg*, *ayıg*; **kōñ* = *kōn*-, *kōy*- örneklerinde olduğu gibi.

Sorun

Köktürkçede *koñ* şeklinde görülen kelime, Uyghurcada **kon*, *koy* ve *koyn* şeklinde karşımıza çıkar. *Koñ* kelimesinin *kon* ve *koy* şeklinde görülmesi normaldir. Fakat, üçüncü varyant olan *koyn* nasıl açıklanabilir?

Veriler

Uyghurca belli başlı yayınlarda “*koyun*” anlamındaki kelimenin nasıl geçtiği aşağıda kronolojik olarak tasnif edilmiştir:

koñ “*koyun*” (Gabain, 2000: 282b)

koñ “*koyun*” (Eraslan, 2012: 583a)

kon “*koyun*” (Gabain, 2000: 282b)

*kon “*koyun*” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 727)

koy “*Schaf*” (Röhrborn, 1988: 232a) (UW)

koy “*sheep*” (Zieme, 1995: 7)

koy “*koyun*” (Hamilton, 1998: 188)

koy “*koyun*” (Gabain, 2000: 282b)

- koy* “koyun” (Eraslan, 2012: 583a)
koyn “Schaf” (Le Coq, 1910: 43c)
koyn “-” (Müller, 1910: 106a) (U 2)
koyn “Schaf” (Le Coq, 1922: 11/9, 33/2) (M 3)
koyn “-” (Arat, 1930: str: 42, 138)
koyn “-” (Bang-Gabain, 1930: str. 55) (TT 4)
koyn “Schaf” (Arat, 1937: 114c) (TT 7)
koyn “Schaf” (Gabain, 1954: 96) (TT 8)
koyn “Schafen” (Röhborn, 1977: 63a) (UW)
koyn “Schaf” (Tekin, 1980: 101a) (BT 9-2)
koyn “Schaf” (Zieme, 1985: 227a) (BT 13)
koyn “-” (Röhborn, 1991: str. 1199, 2144)
koyn “-” (Kaya, 1994: 557a)
koyn “Schaf” (Zieme, 1996: 210) (BT 18)
koyn “Schaf” (Zieme, 2005: 209a) (BT 23)
koyn “koyun” (Çetin, 2012: 210b)
koyn “koyun” (Eraslan, 2012: 583a)
koyn, koyın “Schaf” (Ayazlı, 2016: 161)
koyn “Schaf” (Wilkens, 2016: 996a) (BT 37)
koyn “sheep” (Vér, 2019: 211) (BT 43)
koyn “Schaf” (Wilkens, 2021: 398b)

Değerlendirme

Runik yazıtlarındaki *n* sesi Uygur metinlerinde ya *n* veya *y* olarak karşımıza çıkar. *n*'li biçim *y*'li şekle göre runik harfli yazıtlara daha yakındır. Uygurca da *n* sesinin korunduğu yegâne sözcük *kañu* kelimesidir (Ağca, 2019: 42).

Gabain'deki *koñ* biçimi (2000: 282b), eser bütün Eski Türkçeyi esas aldığı için Uygurca değil, Köktürkçe varyantıdır. Eraslan'daki *koñ* biçimi (2012: 583a) ise, esere yanlışlıkla girmiş olmalı. *koñ* Uygurca bir şekil değildir.

*Kon biçimine gelince, bu Uygurcada şimdiye kadar belgelenmemiştir. Uygurcanın devamı olan ve Eski Türkçe içinde değerlendirilen Karahanlıca da Argu lehçesinde tespit edilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 12). Günümüzde İran'da yaşayan bir Türk topluluğu olan Halaçlar da *n*'li *kōn* biçimini kullanmaktadır (Doerfer, 1971: 173). Ayrıca bu kelime Moğolcaya *qonin* (Räsänen, 1969: 279b), Farsçaya ise *qō'in* biçiminde (Doerfer, 1967: 1590) geçmiştir. Bu örnekler bize *n*'li şeklin varlığını kanıtlamaktadır. *Kon* kelimesinin Uygurcada da mevcut olduğunu varsaymak yanlış olmaz.

Uygurca yayınlarda kelime ağırlıklı olarak *koyn* şeklinde okunmuştur. Bunun yanında *koy* biçimine de rastlanmaktadır.

Koy biçimi beklenen şekildir ve bu varyantta herhangi bir sorun yoktur.

Koyn şekline gelince, Clauson bu biçimi, *koń* > *kony* > *koyn* olarak açıklamıştır. Ona göre burada bir parçalanma, sonra da metatez söz konusudur (Clauson, 1957: 42). Bu ses olayının olabilmesi için Uygurcada *kony* biçiminin belgelenmesi gerekir. Ancak şimdiye kadar bu varyanta rastlanmamıştır.

Ayrıca, Türkçede kelime sonunda bulunan çift sesler şunlardır: *lç, lk, lp, lt, nç, nt, rç, rk, rp, rs, rt, st* (Kaya, 1994: 126-127). Bu çift seslerde ikinci ses daima sedasızdır. *yn* çift sesinin bulunduğu *koyn* kelimesinde ise son ses sedalıdır. Son seste *yn* çift sesinin bulunması Türkçenin fonetiğine uymaz. Dolayısıyla Uygurca yayınlarda geçen *koyn* okunuşu şüphelidir.

Öneri

Uygurcada *koyn* okunan kelime benim fikrime göre *koy(u)n* okunmalıdır.

Koyun kelimesinin etimolojisine gelince:

Gabain, **koy* > *koyn* 'küçültme' biçiminde izah etmiştir (Gabain, 2000: 39).

Korkmaz, *+(u)n* küçültme eki olarak değerlendirmiştir (Korkmaz, 2003: 60).

Gülensoy, **koń* +(I)n 'küçültme eki' şeklinde değerlendirmiştir (Gülensoy, 2007: 549b).

Eren, *+(u)n* küçültme ekiyle yapılmış bir türev (*koń+(u)n*) şeklinde açıklamıştır (Eren, 2020: 318).

Kelimeyi *koń* veya *koy* kökünden *+(u)n* küçültme eki ile izah etmek, anlamı dikkate aldığımızda uygun görünmemektedir. Çünkü, *koyun* kelimesinde "küçük koyun, koyuncuk, kuzu" gibi bir küçültme anlamı yoktur.

Benim kanaatime göre, *koyun* kelimesinde, tıpkı *bodun* < *bod+un* sözcüğündeki gibi *+(u)n* topluluk eki vardır. Bu *koyun* türetimi Uygurca devresinde mi gerçekleşti yoksa Köktürkçede de var mıydı, bunu bilemiyoruz. Eğer bu *+(u)n* topluluk ekiyle bir türetim Köktürkçe devresinde de var idiyse söz konusu kelime **końun* (< *koń+un*) olurdu, Uygurcada *koy(u)n* yanında **konun* görülürdü. Türkçeden bir alıntı olan Moğolca *konin* biçimi (Räsänen, 1969: 279b) Uygurca **konun* şeklini doğrulamaktadır.

Sonuç

- Köktürkçe *koń* kelimesi Uygurcada ancak *kon* veya *koy* olarak görülebilir. Buna göre, Uygurca yayınlardaki *koyn* okunuşu da *koy(u)n* olarak düzeltilmelidir.

- *koyun*, Köktürkçe **końun* (< *koń+un*) şeklinin Uygurcadaki görünümüdür.

Kaynaklar

- Ağca, F. (2019). “Eski Uyğurcada Gerçekten n- diyalekti ve y- diyalekti Var mı?”. *Eski Türkçenin İzinde. Türkiye’de Eski Türkçe Çalışmaları*. Ankara: Akçağ Yayınları, s. 22-48.
- Ağca, F. (2021). *Dillik Ölçütlere Göre Eski Uyğurca Metinlerin Tarihlendirilmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu
- Arat, R. R. (1930). Zur Heilkunde der Uiguren. *Sitzungsberichte der preußischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse*. 451-473.
- Arat, R. R. (1937). *Türkische TurfanTexte VII*. Von Dr. G. R. Racmati mit Sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard, Berlin. (TT VII).
- Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uyğurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Bang, W./ Gabain, A. v. (1930). *Türkische TurfanTexte IV*. Ein neues uigurisches Sündenbekenntnis. Berlin. (TT IV).
- Clauson, G. (1957). The Turkish Y and Related Sound. *Studia Altaica*, Festschrift für Nicolaus Poppe zum 60. Geburtstag am 8. August 1957, Ural-altaische Bibliothek 5, Wiesbaden: 33-45.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- Clauson, G. (2017). *Türkçe Moğolca Çalışmaları*. Çev. Fatma Kömürcü. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Çetin, E. (2012). *Altun Yaruk*. Yedinci Kitap. Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin. Adana: Karahan Kitapevi.
- Doerfer, G. (1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. Band III, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH. (TMEN III).
- Doerfer, G. (1971). *Khalaj Materials*. Bloomington: Indiana University.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uyğur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. (2014). *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ.
- Ercilasun, A. B. /Akkoyunlu, Z. (2018). *Divânu Lugâti’t -Türk*. Giriş-Metin- Çeviri- Notlar- Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Eren, H. (2000). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gabain, A. v. (1954). *Türkische TurfanTexte VII*. Texte in Brähmîschrift. Berlin: Akademie-Verlag. (TT VIII).
- Gabain, A. v. (2000). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. M. Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü- Etimolojik Sözlük Denemesi- I (A-N)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Hamilton, J. R. (1998). *İyi ve Kötü Kalpli Prens Öyküsü*. Çev. Vedat Köken. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Kaya, C. (1994a). *Uygurca Altun Yaruk*. Giriş, Metin ve Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kaya, C. (1994b). "Orhun Türkçesinin Tek Heceli Muhtemel Kelimeleri". Bir. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2, 121-140.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri*. (Şekil Bilgisi). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Le Coq, A. v. (1910). *Chuastuanift, ein Sündenbekenntnis der manichäischen Auditores*. Gefunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan). Berlin.
- Le Coq, A. v. (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III*. Berlin. (M III)
- Müller, F. W. K. (1910) *Uigurica II*. Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin. (U II).
- Räsänen, M. (1969). Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türk-sprachen. Helsinki: Suomalais- Ugrilainen Seura.
- Röhrborn, K. (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch*. 1-6. Wiesbaden.
- Röhrborn, K. (1991). *Die alttürkisch Xuanzang- Biographie VII*. Wiesbaden.
- Tekin, Ş. (1980). *Maitrisimit nom bitig*, Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika- Schule. (2. Teil). Analytischer und rückläufiger Intex, Berlin: Akademie-Verlag. (BT IX).
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Vér, M. (2019). *Old Uyghur Documents Concerning the Postal System of the Mongol Empire*. Turnhout: Brepols, (BT XLIII)
- Wilkens, J. (2016). *Buddhische Erzählungen aus dem alten ZentralasiennEdition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā*. (Teil 3). Turnhout: Brepols. (BT XXXVII, 3).
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Altuigurisch-Deutsch-Türkisch || *Eski Uygurcanın El Sözlüğü*. Eski Uygurca-Almanca-Türkçe. Göttingen: Universitätsverlag.
- Zieme, P. (2005). *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*. Mit 208 Abbildungen auf 97 Tafeln. Brepols, (BT XXIII).
- Zieme, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. Mit 244 Facsimiles auf 89 Tafeln. Berlin: Akademie-Verlag. (BT XIII).
- Zieme, P. (1995). "Old Turkish Versions of the "Scripture on the Ten Kings." *PIAC*, 401-425.
- Zieme, P. (1996). *Altun Yaruq Sudur. Vorworte und das erste Buch*. Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsutra (suvarnaprabhasottamasutra), Mit 139 Abbildungen auf 88 Tafeln. Turnhout: Brepols, (BT XVIII).

TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE KONUŞMANIN GELİŞTİRİLMESİ YÖNTEMLERİ

Rehile GULİYEVA*

Özet

Çağdaş dönem milletlerin, halkların birbirine, dünyaya entegrasyonu dönemidir. Bu ise yoğun dil öğrenmeyi gerektiriyor. Ve bu zaman ana dilinin, aynı zamanda herhangi yabancı dilin öğretilmesi ve öğrenilmesi dönemin esas talebi gibi güncel meseleye dönüşüyor.

Her medeni toplumda kişilerin kimliğinin şekillenme kriterlerinden biri onun ana dilinde yüksek konuşma kültürüne sahip olmasıdır. Dil öğretiminin temel amaçlarından biri dil öğrenenin konuşmasını geliştirmek, sistemli konuşma ortamı oluşturmak, yüksek konuşma kültürüne sahiplenmeyi sağlamaktır. Konuşma geliştirme temel görevi dil ve kavramın vahdeti hakkında talimden kaynaklanmaktadır.

Dil öğrenenin ana dilinde konuşma kültürüne sahip olması için dil öğretmenin ilk önce ona dilin varlığını anlatmalıdır.

Türkçede konuşmayı geliştirme pek çok yöntemi vardır ancak bunların bazıları daha fazla önem taşıyor:

1. Kelime zenginliğine sahip olmak, dilin leksik-semantik sistemini benimsetmek;
2. Yazım ve telaffuz normlarının doğru dürüst benimsenmesini sağlamak;
3. Dilin gramer yapısını, gramer kategorilerini ve sentagmlarını derinden öğretmek;
4. Konuşma sürecinde doğru telaffuzu oluşturmak için orfoepik alışkanlıklar yaratmak;
5. Konuşma sürecinde tonlama ve onun çeşitlerini - sesin tonu, tını, ritmi, diksiyonu vb. yanlarını oluşturan alışkanlıklara sahiplenmek;

* Doç. Dr., Azerbaycan, Bakü Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatının Öğretim Teknik ve Yöntemleri Bölümü, dr.guliyeva@mail.ru

6. Konuşma sürecine uygun jest ve mimiklerin düzgün kullanımını oluşturmak.

Türkçe konuşmayı geliştirmek okulda öğretilen tüm derslerin önemli görevlerinden biridir. Fakat dil, ayrıca edebiyat öğretiminin önündeki temel görevlerden biri insanların zekâ ve konuşmasını geliştirmekten ibarettir. Konuşmanın gelişmesi deyince, dil kurallarına uyulması ve bunların pratik şekilde doğru dürüst kullanılması öngörülmüyor.

Anahtar Kelimeler: *Sözlü nutuk, konuşma dili, dil öğretimi süreci, didaktik görevler, öğretim teknikleri.*

Abstract

The Ways of Speech Development in the Turkish teaching

The article deals with the important problems of speech development in the Turkish language at the present stage that is the period of the integration of nations, peoples of the world. Thus the intensive study of languages is necessary, and study and teaching both of native and any foreign language is a very urgent problem as a main demand of the present period. One of the criteria of formation of person in any cultural society is a high standard of speech in the native language. One of the main purposes of instruction in languages is development of speech, formation of coherent speech and high speech habits. Development of speech is caused by unity of language and thinking. When teaching any language first of all it is necessary to learn and master the language material.

There are a lot of ways of speech development in the Turkish language, but only some of them are more important and significant:

1. Enrichment of vocabulary, understanding of lexical-semantic system of language;
2. Ensuring of correct understanding and learning of spelling and orthoepic norms;
3. Deep study of grammatical structure, grammatical categories and syntagms of language;
4. Creation of orthoepic habits to form correct pronunciation in the oral speech;
5. Teaching of habits that from intonation and its nuances in the process of oral speech – tone of voice, timbre, melody, rhythm, diction etc.
6. Formation of correct use of gestures and mimicry according to the process of speech.

Key words: *The oral speech, the language of the speech, the teaching process of the language, the didactic tasks, the techniques of the teaching.*

Dil toplumun teşekkülü, varlığı ve gelişiminde en önemli sosyal faktördür. O, milletin tarihi, canı, ruhu, halkın hafızası ve yaşam tarzıdır. Dilin görevi iletişim sağlamaktır, bilgi vermekle bitmiyor. O, ait olduğu halkın milletin bilincinin ve tefekkürünün önemli göstergesi, başarısı ve geçmişinin şahididir. Dil nutuk ve dilin kendi sisteminin birlikteliği sayesinde oluşuyor. Dil iletişimin maddi esası; nutuk, konuşma ise bu dil sisteminin yapısını ortaya çıkaran araçtır. Dil ister sözlü isterse de yazılı şekilde faaliyette değilse o cansızlaşıyor, “ölü dil” durumuna geliyor. Ünlü Azerbaycan bestekârı Üzeyir Hacıbeyov doğru kaydetmiştir ki, bir milletin varlığının kanıtlanmasına, vücut etmesine vesile olan onun dilidir. Herhangi bir fikir, olay nutukla, insanın konuşmasıyla oluşuyor, ortaya çıkıyor, başkalarına iletiliyor. Aynı zamanda bu konuşma konuşanın kendi duygularını, iradesini, psikolojik ve estetik durumunu ifade ediyor.

Demek ki, nutuk kendi kaynağını dilden alıyor. Dilde ise çeşitli süreçler baş veriyor, sözler değişiyor, bir kısmı eskiyor, bir kısmı ise yenileniyor. Bu yüzden de konuşan isnat ettiği kaynağa – dile derin vâkıf olmalıdır. Çünkü nutuk ve dil arasındaki alaka bir zaruret gibi mevcuttur. Demek ki, nutuk, konuşma süreci olmazsa, dil hiç kimse tarafından işitilmez, varlığı duyulmaz. Dil de olmazsa, nutuk süreci – konuşma tezahür edemez. Dil nutkun statik (sabit) parçası, nutuksa dilin dinamik parçasıdır. Bu yüzden de konuşma sürecinde her bir şahıs dilin dâhili imkânlarından düzgün şekilde faydalanmalıdır. Dilin modellerini, kaynaklarını düzgün kullanmak konuşanın veya yazarın bilgi derecesinden, dünya görüşünden, dile ne derecede vâkıf olmasından, dile bilinçli ilişkisinden, kültür seviyesinden bağımsız değildir.

Söylemek gerekir ki, konuşma kültürü dilin fonksiyonel ve yapısal gelişmesinin yüksek aşamasıdır. Aynı zamanda konuşma kültürü sözlü konuşmanın – konuşma dilinin gelişmesiyle oluşuyor. Bu anlamda konuşma dilinin – sözlü nutkun spesifik özelliklerinin öğrenilmesi, aynı zamanda onun geliştirilmesi yollarının netleştirilmesi, belirlenmesi dilciliğin güncel sorunlarından biridir. Bu açıdan biz de meseleyi günümüzün aktüel sorunları sırasında görmekteyiz. Makalede amacımız dil ve nutkun (konuşmanın) ayrı ayrı taraflarını incelemek değil, bu konunun bir dalı olan konuşma dilini ve onu geliştirmek meselesini öne sürmektir.

Dilcilikte konuşma dili ifadesi sözlü dil, sözlü nutuk terimleriyle paralel şekilde kullanılır. Fakat bu terimler yakın anlamlar ifade etse de, konuşma dili sözlü nutuk anlayışından bazı özelliklerine göre ayrılmaktadır ve bu yüzden de onlara paralel kavramlar gibi bakmak doğru değildir.

Çağdaş dilcilikte “konuşma dili” terimi farklı anlamlarda kullanılıyor: a) sözlü şekilde tezahür eden her türlü nutuk (bilimsel sunum, bildiri, radyo ve televizyonda yapılan konuşma, günlük nutuk, sade konuşma, ağızlar); b) şehir

ahalisinin her türlü sözlü nutku; c) şehir ve köy ahalisinin günlük nutku; ç) edebî dil temsilcilerinin gayri resmî konuşması (*Russkaya Razgavornaya Reç*, 1973: 5).

“Konuşma dili nedir?” sorusuna çeşitli cevaplar verilmiştir. Konuşma süreci aniden hazırlıksız baş veriyor: gayri resmî şekilde ve resmî şekillerde ortaya çıkıyor; konuşanlar sohbete doğrudan katılıyorlar; konuşma dili kelime seçmekte serbesttir vb.

Konuşma dilini sözlü nutuktan, resmî edebî dilden ayıran birçok yön vardır. Konuşma dili sözlü şekilde tezahür etse de, onu sözlü nutukla eşleştiremeyiz. Şöyle ki, resmî sözlü edebî dilin sunum, bildiri, sahne dili, toplum karşısındaki konuşma vb. şekilleri vardır. Konuşma dilinin bazı karakteristik özellikleri aşağıdakilerdir: edebî dilden farklı olarak konuşma dilinde konuşanlar psikolojik ve mizaç açısından bağımsızdır, onların konuşmaları da serbesttir. Konuşma dilinde doğallık mevcuttur. Konuşma dili daha çok halk dili üzerinde kuruluyor, anlaşılır, basit ve akıcı oluyor. Konuşma dili çoğu zaman ani iletişim esnasında oluşuyor. Sözlü nutuk veya sözlü iletişim ifadeleri ve konuşma dili terimler de yakındır, fakat bunlar azıcık semantik farklarla ayrılmaktadır. Şöyle ki, sözlü *nutka sunum*, *bildiri*, *konuşma* vb. aittir. Sözlü iletişim daha çok diyalog şeklinde yansımaktadır.

Diyalog konuşma dili için karakteristiktir. Diyalog iletişim sürecinde konuşan ve dinleyen şahıslar arasında birbirini izleyen, alternatif iletişim şeklidir, onlar birbirlerini işaretlerden anlayabiliyorlar. Diyalog konuşma dilinin basit şeklidir. V. Vinogradov’a göre “diyalog kendi niteliğine göre replikler dizisidir” (Vinogradov, 1963: 18).

Repliklerin karşılıklı ilişkilerine konuşanların psikolojik münasebetinin de etkisi vardır. Tüm bu söylenenlerden savayı konuşma dilinde tonlama, onun çalarları – sesin tonu, temposu, tını, mimikler ve jestler de önemli rol oynamaktadır.

Bazen konuşma dili hakkında yanlış görüşlerle de karşılaşırız. Bu konuda A. Gurbanov şöyle bahsediyor: “Edebî dile ait olmayan iletişim şekillerinin toplamı konuşma dili olarak bilinmektedir. Konuşma dili halkın daha çok edebî dili bilmeyen veya az bilen tabakasına hizmet ediyor” (Gurbanov, 1985: 29). Kanaatimizce konuşma dili hakkındaki yazarın bu görüşü biraz tartışmaya açık bir meseledir.

Fakat konuşma dilinin özellikleri hakkında ayrıca araştırmalar yapılmış, T. E. Bağirov, M. İ. Adilov, F. M. Ağayeva ve başka bilim adamları *konuşma dili*, *sözlü nutuk*, *sözlü edebî dil* terimlerini aydınlatmış, konuşma dili hakkında ilginç fikirler söylemişler. Bu konuda F. M. Ağayeva’nın *Azerbaycan Danışık Dili* adlı kitabı yayımlanmıştır. Yazar konuşma dilinin karakteristik

özelliklerini izah etmiş ve göstermiştir ki, konuşma dili objektif ve sübjektif nedenlerden dolayı sözlü konuşma dili kavramıyla karışık salınmıştır. O, bu meseleni şöyle açıklıyor:

“Konuşmada sırf mantıksal, komunikatif birimlerin kullanılması karakterik değildir. Konuşma dilinin başlıca özelliği burada emosiyonel-eskpresif veya modal çalarların kullanılmasıdır”

... Konuşma dili kitap dilinden ayrılmalıdır: konuşma dilinde dil birimleri üzerinde seçme ve değiştirme ameliyatının yapılması gerekmiyor, konuşma hazırlıksız oluyor. Konuşma dilinde de ciddi kanuna uygunluklar ve kurallar olmalıdır” (Ağayeva, 1987: 7-8).

Biz de yazarın görüşüne katılıyoruz ve şöyle düşünüyoruz ki, Türk dili ve edebiyatı derslerinin öğretimi zamanı öğrencilerde düzgün konuşma, fikri aydın ifade etmek kültürü geliştirilmelidir.

Muasır dönemde okul ve üniversitelerde öğretmenlerin, hocaların eğitim sürecinde, aynı zamanda dersten hariç çalışmalardaki esas görevlerinden birisi nezaketli, düşünülmüş, kültürlü konuşma yeteneğine sahip öğrenciler, gençler yetiştirmektir. Öğrencilerin şunu anlamaları gerekiyor ki, onlar konuşma dilinde edebikelamlardan (örtmecelerden), hoş meramlı, edebî dil için norm olarak bilinen dil birimlerinden yararlanmalıdırlar. Bu gençlerde hoş, samimi, doğal ve etkili iletişim becerilerini oluşturmak için “konuşma dili” kavramını onlara derinden benimsetmek gerekiyor. Öğrenci bilmelidir ki, “konuşma dili” herhangi bir ağızda, diyalekte konuşmak demek değildir. Konuşma dilinde belirli kurallara, normlara dikkat edilmeli, her bir konuşma dinleyicide hoş bir etki oluşturmalıdır.

Konuşma dili derken işitme, dinleme, kavrama için gerekli olan, sesli telaffuz edilen nutuk, konuşma düşünülmektedir. Konuşan kişiler nutuk zamanı birbirlerinin yüzünü, hareketlerini hem görebilir hem de görmeyebilir. Fakat onlar birbirlerinin sesini, ahengini duymalı, konuşmanın içeriğini anlamalıdır.

Konuşan şahıs kendi fikirlerini dinleyicinin anlayabileceği şekilde ifade etmelidir. Öğretim sürecinde öğretmen öğrencilere anlatmalıdır ki, düzgün konuşma dilinin esas görevi edebî dilin normlarını iyice bilmektir. Konuşma dilinin geliştirilmesinin esas koşulları bunlardır:

1. Konuşma dilinin ilk şartı edebî dili bilmek, ondan düzgün faydalanmayı becermek;
2. Dilin temizliğine, düzgünlüğüne iyice dikkat etmek;
3. Konuşma sırasında ağız (diyalekt) unsurlarına, alıntı kelimelere, gereksiz sözcüklere yer vermemek;
4. Kaba, vulgar söz ve deyimlerden, jargonlardan mümkün olduğu kadar kaçınmak;

5. Canlı, ifadeli ekspresif, kısa konuşmayı becermek vb.

Diyalog direkt tepki gerektiriyor. Diyalog belirli nesnelere ilgili oluyor, konuşanların duygularını yansıtıyor. Diyalog çeşitli şekillerde oluşuyor: sohbet-konuşma; soru-cevap, müzakere, musahabe vb.

Öğrenci şunu anlamalıdır ki, diyalogda konuşanların kültür seviyesi, konuşmasının tüm incelikleri, iletişim kalitesi yansımaktadır. Bu süreçte dikkat çeken hususlar çoktur, fakat bunlardan ikisi dinleyici için ilgi doğuruyor: a) dinleyicinin diksiyonu; b) konuşma etiketleri.

Konuşma dilinde düzgün telaffuza uyulmalı, konuşma açık şekilde ifade edilmelidir ki, dinleyici fikirleri anlayabilsin. Konuşmanın açıklığını oluşturan esas faktörlerden birisi de **diksiyondur**. Diksiyon seslerin artikülasyona (boğumlanma) uygun düzgün telaffuzudur. Seslerin kendi artikülasyonunda söylenmemesi, başka seslerle karıştırılması, bazen seslerden, hecelerden birinin telaffuzden düşmesi, normal konuşma temposuna (bazen çok yavaş, bazen çok hızlı nutuk) uyulmaması diksiyon kurallarının bozuyor, sonuçta konuşma anlaşılmaz oluyor. Ör.: *Baba samovarı bağçaya gətđđ* (götürdü) - Dede sema- veri bahçeye getirdi; *Nənə yerdə döşəkcənin üstündə otdu* (oturdu) - Büyükan- ne yerdeki şiltenin üzerine oturdu; 3. *Uşaqı gə tapax* (gəl tapaq) – Gel çocuğu bulalım; *Ümmilli (üummilli) hərəkata uşaqlar da qoşulmuşdu* - Çocuklar da ülke çapındaki tatillere katılmıştı vb.

Göründüğü gibi, diksiyon bozukluğu kelimelerin tam şekilde kavranma- sını zorlaştırıyor. Konuşmada nutkun açıklığı – diksiyon mühim rol oynamak- tadır. Bu yüzden de öğretmen öğretim sürecinde talebenin sesini, telaffuzunu, nefesini idare etmek yeteneği üzerinde çalışmalı, onlarda diyalekt kusurla- rını aradan kaldırmak, konuşma öğelerinin – dilin, dudakların, çenenin aktif hareketini sağlamak vb. meseleler üzerinde yoğunlaşmakla onların güzel bir diksiyona sahip olmasını gerçekleştirmelidir.

Konuşma dilinin kalite göstergelerinden biri de *konuşma etiketleridir*. Etiket konuşma sırasında iletişim ve davranış kurallarına uyulmasını gerekti- riyor. Etiket iletişimin konuşma şekilleri sistemi gibi anlaşılmalıdır. Öğretim sürecinde öğretmen ilk olarak konuşma etiketlerine sahiplenmenin önemini izah etmelidir. Öğrencilerin şunu idrak etmeleri gerekir ki, konuşma etiket- lerine sahip olmak insanın nüfuz, inam ve saygı kazanmasına vesile oluyor. Konuşma etiketlerini bilmek ve kurallara uymak insana kendisini serbest his- settirmek imkânı sağlıyor, kendisine olan güvenini artırıyor, kültür seviyesini gösteriyor. Konuşma etiketine sahip olmanın seviyesi insanın meslekteki yar- arlılık seviyesini de belirliyor, aynı zamanda davranış kurallarını, karakterini geliştiriyor. Gelecekte medeni, entelektüel kişilerin yetişmesinde eğitim-öğre- timin mühim rolü vardır.

Farklı durumlarda iletişimin tüm biçimlerinde – *müracaat, görüşme, tebrik, alkış, dilek, ayrılık* vb. pozisyonlarda kullanılan konuşma etiketleri, ifade ve cümleler nezaketli olmalı, edebikelamlar kullanılmalıdır. Örneğin:

Memnun olmak durumunda: *çok mutluyum//çok şadım, memnuniyetle, çok razıyım, sizi unutmam, ellerine sağlık, minnettarım.*

Yardım etmek durumunda: *İzin verin yardım edim. Siz rahatsız olmayın//eziyet çekmeyin, ben hâllerim. Yardıma ihtiyacınız var mı? Nasıl yardımcı olabilirim?*

Karşılama durumunda: *Hoş gördük//Hoş bulduk. Merhaba. Çok sevindim. Çok memnun//şad oldum sizi gördüğüme. Ne güzel tesadüf. Hoş geldiniz. Tanışmak bugüne nasipmiş.*

Teselli vermek, razı salmak durumunda: *Merak etmeyin//Darılmayın. Sinirlenmeyin//Asabileşmeyin. Biraz sakin olun. Detaylı//Etraflı düşünün. Temkinli//Sabırlı olun.*

Görüşme, hâl hatır soruma durumunda: *İyi günler. Ne iyi buluştuk. Nasıl geçiniyorsunuz?//Durumunuz nasıl? İşleriniz nasıl? Aileniz nasıl?*

Rica etmek, istemek durumunda: *Kusura bakmayın. Rahatsız ettim. Eğer mümkünse. Mazur görün.*

Ayrılma, veda etme durumunda: *Hoşça kal. İyi yolculuklar. Başarılar dilerim. Yolun açık olsun. Görüşürüz. Sağlıcakla kal.*

İnsanın bir şahsiyet gibi oluşmasının, manevi yetkinliğinin esas kriterlerinden biri onun konuşma kültürüne sahiplenmesidir. Dil öğretiminin en ciddi didaktik sorunlarından biri sırf budur. Öğretimin bu alandaki faaliyeti çok önemlidir.

Dil öğretiminde öğrencilere konuşma dili konstrüksiyonlarının strüktür–gramatik özellikleri de derinden benimsetilmelidir. Konuşma dilinde hep geleneksel cümle türleri kullanılmıştır. Konuşma dilinde eskiltimli, kesik cümleler, bazı kalıp ifadeler, tekrarlar kullanılır ve bu birimler komunikatif açıdan bağımsız olup belirli bilgi vermeye hizmet ediyor. Ör.: *Evet, yazık... Güzel Solmaz... (C. Cabbarlı). Ecep! Ecep! Yardım, ona yardım! (H. Cavit). Yok ha. İreli, mars! He, de de! Hoh, şehereden gelib. Buraya gelirler? Birbaş bura (C. Cabbarlı).*

Bu tip komunikatif konstrüksiyonlar geleneksel cümle şemalarına uygun değildir. F.Ağayeva'ya göre böyle konuşma diline mahsus dil birimleri yapısına göre rengârenk olup cümleye geleneksel şekilde verilen tarife sığmıyor. Çağdaş dilcilikte bunları cümlelerden ayırmak için özel terimler kullanılıyor. Yazar Rus dilciliğinde yaygınlaşmış “fraz” terimini kullanmayı uygun görmüştür. Aynı zamanda kaydetmiştir ki, “klasik” cümlelerden farklı olarak konuşma diline has olan böyle *frazalar* diferansiyelleşmemiş ifadelerdir. Gra-

matik düzenden mahrum olan *frazalar* komunukatif işlevi yalnızca tonlama sayesinde yerine getiriyorlar (Ağayeva, 1987: 96). Konuşma dili için karakteristik olan böyle frazaların, ifadelerin, nutuk birimlerinin öğretimi gereklidir.

Metodik edebiyatta konuşma dilinin oluşturulması üzerine yapılan çalışmaların birçok genel meseleleri ve usulleri gösterilmiştir. Bu sorunlara dikkat yetirmek gerekiyor.

1. Konuşma dili üzerinde çalışma yapılırken ilk olarak dil ortamı dikkate alınmalıdır. Dil öğrenenler birbirinden farklı dil ortamında bulunuyorlar: ailede, okulda, sosyal yerlerde, günlük hayatta vb. Bu ortamların bazısında edebî dildeki konuşmaları işiterek öğrenirlerse diğerlerinde ağız (diyalekt) unsurları, kaba sözlerle karşılaşır. Öğretmenler bu yönü dikkate alarak böyle dil ortamlarının etkisiyle şaşkın duruma düşen öğrencilere düzgün edebî dilde konuşmayı, edebî dilin üstünlüklerini öğretmelidir.

2. Konuşma dilinin geliştirilmesi için öğrencilerin şahsi yeteneklerini dikkate alınmalıdır. Zor durumda kalan öğrencilerle çeşitli yönlerde çalışmalar yapılmalıdır.

3. Konuşma dilinin düzgün geliştirilmesinin esas koşullarından biri psikolojik ortamın oluşturulmasıdır.

4. Konuşmanın tekmiştirilmesi için tekrarların yapılması mühim meselelerden biridir.

5. Konuşma dilinin geliştirilmesi, zenginleştirilmesi için kitap okuma verişlerinin oluşturulması gerekli meselelerden bildirir.

6. Konuşma dilini mükemmel şekilde oluşturmak için birçok didaktik görevler, pratik çalışmalar yapılmalıdır: a) kelime rezervinin zenginleştirilmesi; b) kelime gruplarının oluşturulması; c) edebî dilin fonetik, leksik ve gramatik kurallarının derinden öğrenilmesi; ç) konuşma tekniğine sahip olmak için verişlerin oluşturulması; d) komunikatif görevlerin gerçekleştirilmesi vb.

Fikirlerimizi toparlayarak genel şekilde söyleyebiliriz ki, başarılı bir konuşmacının temel özellikleri bunlardır:

- Sağlam bir kişiliği vardır. Konuşması kişiliği ile bütünleşir.
- Yapıcıdır. Dinleyicilerin inançlarını, değer yargılarını, düşüncelerini olumlu bir yönde değiştirme yi amaçlar.
- İlginç ve değerli konuları kapsar.
- Konulara başka bir açıdan bakar, bildik bir konunun hiç fark edilme yen bir yanını yakalar.
- Belli bir amaca yönelir.
- Konuşmayı etkileyen etkenleri çözümler.
- Sağlam bir konuşma yöntemi seçer.

- Dinleyicilerin ilgi ve dikkatini çeker.
- Sorumluluk duygusu yüksektir.
- Düşünsel yetkinliğe sahiptir.
- Geniş ufukları vardır. Günlük yaşamlarının dışındaki başka durumları da tartışır, düşünür.
- Coşkuludur.
- Tutkuları vardır.
- Kendi hakkında az konuşur.
- Meraklıdır. “Ne, neden, niçin, nasıl, nerede, kim?” sonularına cevap arar.
- Empati (eşduyumu) gösterir. Kendini dinleyicileri yerine koymaya çalışır.
- Mizah duygusu vardır.
- Kendilerine has konuşma stilleri vardır.

“Azerbaycan Dilinde Nitgin İnkışaf Ettirilmesi Yolları” adlı ilk makalemizde bazı meseleleri aydınlattığımız için konunun genişliğine rağmen fikirlerimizi sonlandırıyoruz.

Toplumun öncü insanları, ünlü aydınları güzel konuşma yeteneğini şahsiyetin mükemmel, en ali sembolü gibi yüksek değerlendirmişler, güzel nutuk, güzel konuşma hakkında kıymetli fikirler söylemişler.

Ünlü Azerbaycan şairi Nizami Gencevi’ye göre konuşmayı değerlendirenler onu dinleyenlerdir. Öyle konuşmalısın ki, dinleyen o güzel konuşmanın kıymetini verebilsin:

Söz her şeyden evvel dinleyen ister,

Alıcı olmazsa, tapmaz gevher (Nizami Gencevi)

Hakani Şirvani konuşmanın mütevazılığını, dinleyicilere saygıyla yaklaşmayı yüksek değerlendirerek göstermiştir ki, konuşmanın anlamlı ve hoş davranışı konuşmanın başarılı olmasında önemli faktördür:

Az-az tevazöyle danış sözünü,

Düşüne döyüb de öyme özünü... (H. Şirvani)

Konuşmanın esas özelliklerinden biri de onun lakonik, kısa ve açık olmasıdır. Aynı sözün, cümlenin, fikrin yersiz tekrarı sıkıcı konuşmaya neden oluyor. M. Fuzuli de konuşan şahsı aydın ve kısa konuşma yapmaya, dinleyiciyi yormamaya davet ediyor:

Ey gönül, söz hazinesin açsan

Dinleyen şahsı gözle, yormayasan (M. Fuzuli)

Azerbaycanlı yazar M. S. Ordubadî güzel, değerli, anlamlı konuşma yeteneği olanları asıl kahraman adlandırmıştır: “*Cephede kılıca, mecliste güzel konuşmaya sahip olanlar asıl kahramanlardır*” (Aliyev, 1994: 132).

Prof. Dr. Halil Ersoylu “Nutuk Üzerinde İncelemeler” kitabında şöyle yazıyor:

“Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün Türk milletine, Türk milliyetçiliğine verdiği önem ve değer: bunlara karşı beslediği sevgi, gösterdiği saygı her kesçe bilindir. Daha ilk gençlik yıllarında içini ısıtmaya, ruhunu bütün derinliklerine kadar kaplamaya, doldurmaya giderek için için, içini yakmaya ve sonunda, tıpkı coşkun bir yanardağ gibi bütün benliğini sarmaya başlayan millet sevgisi, vatan sevgisi, onun kuvvetli kalem ile yer yer birer kükreyişi andıran kesin, kesin ifadesi, ustalıklı üslubu, engin ve millî nitelikçe de zengin kültürü ile, Nutuk sayfalarına da yansımıştır”. Yazarın kanaatinde M. K. Atatürk’ün tüm konuşmalarında kullandığı “Millî” kelimesi onun yalnızca dünde kalmaması gereken, bütün zamanların bir kelimesidir bu... Bu, Gazi M. K. Atatürk için de, her bir Türk için de hem NUTUKTUR bu, hem nutuktur bu... Bununladır Türk milletinin yeniden doğuşu... Bununladır işte, yeniden ve hep var oluşu!..” (Ersoylu, 1999: 1-2).

Büyük önder bu kelimeyi yalnızca nutkunda – dilinde kullanmamıştır, pratik olarak da milletini var etmiştir, mutlu etmiştir.

Kaynaklar

1. AĞAYEVA, F.M. (1987) *Azerbaycan Danışık Dili*. Bakü: Maarif.
2. ALİYEV, K. (1994). *Natiglik Sanatı*. Bakü: Azərneşr.
3. ERSOYLU, H. (1999). *Nutuk Üzerine İncelemeler*. Ankara: TDK.
4. GÜZEL, A., EROL, H. *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi*. Ankara: Akçağ.
5. GURBANOV, A. (1985) *Muasır Azerbaycan Edebî Dili*. Bakü: Maarif.
6. *Russkaya Razgovornaya Reç* (1973). Moskva.
7. ŞİRİYEV, F. (2014). *Azerbaycan Dilinin Nitq Medeniyeti ve Retorika*. Bakü: Nurlar.
8. VİNOGRADOV, V.V. (1963). *Stilistika Teoriya Poetiçeskoj Reçi*. Poetika. Moskva.

GEL-/GİT- FİİLLERİNİN TARİHİ VE YAŞAYAN TÜRK LEHÇELERİNDEKİ ETTİRGEN/OLDURGAN GÖRÜNÜMLERİ

Selma GÜLSEVİN*

Özet:

Çatı, *Gramer Terimleri Sözlüğü*'nde "Fiil kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişletilerek cümledeki özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliği; fiilin anlam değişikliği göstermeyen, ancak özne ve nesneye hükmeden şekil değişikliği." olarak tanımlanmaktadır (Korkmaz 2017: 103).

Genel olarak etken, edilgen, meçhul, dönüşlü, işteş ve ettirgen olmak üzere altı farklı çatı türünden söz edilmektedir. Gramerlerde genellikle çatı kavramı içinde yer alan ettirgenlik, bazı kaynaklarda özne-yüklem ilişkisi açısından, bazı kaynaklarda ise nesne-yüklem ilişkisi açısından değerlendirilmektedir.

Konu çoğunlukla morfolojik açıdan incelenmiş, -Ar-, -Dir-, -r-, -t- (nadi-ren -zir-, -Dar-) morfemleri ettirgenliği sağlayan ekler olarak gösterilmiştir.

Ancak dilde tek ettirgen yapma yolu morfolojik yol değildir. Bu yollardan biri de "alıp gel-/ alıp git-" seri fiillerinin getir- ve götür- fiillerine karşılık olarak oluşturduğu ettirgenliktir. *Alıp gel-* ve *alıp git-* yapılarının getir- ve götür- fiillerine karşılık gelmesi Türk dilinin bugünüyle sınırlı değildir. Bu kullanım, Türkçenin hem tarihî dönemlerinde hem de bugünkü çağdaş Türk yazı dillerinde görülmektedir.

Anahtar kelimeler: ettirgen çatı, getirmek ve götürmek, tarihî Türk lehçeleri, çağdaş Türk lehçeleri.

Giriş

Çatı kavramı çeşitli çalışmalarda, genellikle benzer şekillerde tanımlanmakta ve değerlendirilmektedir. Z. Korkmaz "*Fiil kök veya gövdesinin, sözlük*

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, selmagulsevini@gmail.com

anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişletilerek cümledeki özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliği; fiilin anlam değişikliği göstermeyen, ancak özne ve nesneye hükmeden şekil değişikliği.” (2017: 103), N. Atabay “Türkçede eklerle belirlenen eylemin, özne ve nesne açısından görev ve anlamca tamamlanmasını sağlayan biçim.” olarak tanımlamaktadır (2003: 189). D. Aksan çatıyı “eylemin özne ve nesneyle ilişkisi açısından görev ve anlamca tamamlanmasını sağlayan biçimi” şeklinde değerlendirir (1976: 85). T. Banguoğlu “Fiil tabanının fiil çekiminden önce aldığı değişik şekillerin her birine görünüş diyoruz. Türkçede fiilin aldığı görünüşler çeşitlidir ve özel eklerle sağlanır. Fiil tabanının bu türlü çeşitlenmesine fiilin çatısı adını veririz.” diye anlatır ve olumsuzluğu da çatı kavramı içinde işler (2911: 411). T. N. Gencan eylemlerin nesnelere, öznelerine göre özelliklerine çatı demektedir (2001: 329)

Çatının cümlenin hangi öge ya da öğeleriyle ilgili olduğu konusundaki değerlendirmelerde farklı anlayışlar söz konusudur. Bazı dilciler çatı kategorisini özneyle yüklem arasındaki ilişkilerin ifadecisi olarak nitelendirmişlerdir (Yücel 1999: 154, Topaloğlu 1989: 22). Bazı dilciler ise çatıyı yüklem hem nesneyle hem de özneyle olan ilişkisi olarak incelemişlerdir (Aksan 1976: 85, Atabay 2003: 189).

Çatı eklerini yüklem, nesne ve özne ilişkisi konusuna değinmeden veya herhangi bir kategori altına sokmadan sadece yapım ekleri olarak inceleyenler de vardır (Emre 1931: 415-420, Ergin 1993: 266-272).

Genel kabullere göre çatı içinde “etken, edilgen, meçhul, dönüşlü, işteş ve ettirgen” kavramları değerlendirilir. Bu bildirinın konusu geçişli (oldurğan)/ettirgen kavramları ile ilgili olduğundan diğer çatılar değerlendirilmemiştir.

Geçişli / Ettirgen Çatı

Ettirgenlik; gramerlerde genellikle çatı kavramı içinde, bazı kaynaklarda özne-yüklem ilişkisi açısından, bazı kaynaklarda ise nesne-yüklem ilişkisi açısından değerlendirilmektedir. Konu çoğunlukla morfolojik açıdan incelenmiş, -Ar, -Dİr-, -r-, -(İ)t- (nadiren -zir-, -DAr) morfepleri ettirgenliği sağlayan ekler olarak gösterilmiştir.

Temel olarak, bu morfeplerin sağladığı iki işlevden söz edilmektedir. Bunlardan birincisi, işi başkasına yaptırmak; ikincisi ise geçişsiz fiilleri geçişli hâle getirmektir. İkinci görevinin ettirgenlik değil, ekle yapılmış bir geçişlilik olduğundan oldurğanlık olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünenler olduğu gibi (Yücel 1999: 179-180, Banguoğlu 2011: 417-419, Demir, Yılmaz 2003: 178-179, Ediskun 1992: 221-222, Gencan 2001: 53-96) oldurğanlığın ettirgenlikten farklı bir kategori olmadığını düşünen dilciler de vardır (Eker 2003: 288-292; Koç 1996: 336- 337; Korkmaz 2014: 498).

Bildirimizin devamında *ettirgenlik* terimi “geçişli (oldurgan) - ettirgen” kavramları için kullanılacaktır.

Ettirgenlik, genellikle birine bir şeyi yaptırmayı gösteren çatı gibi algı-lansa da daha farklı işlevleri de vardır. Ettirgenliğin cümleye kazandırdığı anlamlar şöyle sıralanabilir:

1. Biri(leri)ne bir şeyi gönüllü olarak yaptırmak, biri(leri)nin bir şey yap-masına yardım etme: *Emlakçı, evin bütün odalarını size gez-dir-ecek.*

2. Biri(leri)ne bir şeyi zorla yaptıрма: *Bütün bulaşıkları bana yıka-t-iyor-sun.*

3. Eylemin yapılmasına izin verme: *Koleksiyonunu kimseye elle-t-mez.*

4. Genellikle olumsuz durumlarda bir işe iradesizce, istemeden sebep olma: *Çantasını çal-dır-mış.*

5. Geçişsiz-dönüslü veya geçişsiz-oluş fiil gövdelerini yapma anlamıyla geçişli-kılış fiillerine dönüştürme: *Ulaş-tır-, büyü-t-, piş-ir-.*

6. /-(I)ş-/ çatı ekinden sonra gelen /-DIR-/ eki tarafından fiilin ardı ardına veya sıklıkla yapıldığını ifade eden gövdeler oluşturma: *Dünya işleri, koş-uş-tur-uyorum işte!*

7. Art arda tekrar eden hareket fiillerinde, fiil gövdesine eylemin çabucak, çok hızlı bir şekilde gerçekleştiği anlamını yüklemek: *Lalayı karakola koş-tur-dular.*

8. Eyleme yeni bir anlam kazandırma: *Al-dır-, an-dır-, gid-er-, kır-ıt-, sal-dır-.*

9. Pekiştirme yapma: *Kapıyı kapa-t* (Kara 2016).

Edilgen, işteş ve dönüslü çatılarda cümle içerisinde ya bir ögenin konu-munda değişiklik meydana geldiğinden veya cümleden öge eksilirken ettirgen çatıda, cümleye genellikle yaptıran konumunda yeni bir öge eklendiğinden dolayı ettirgenliğin çatı olmadığı konusunda görüşler de vardır (Yıldırım 2012: 19).

Ettirgen çatıda, cümleye yapılan eklemeye, yaptıran öge cümleinin öz-nesi konumuna geçer; yapan öge ise cümlede bir nesne varsa yönelme, yoksa belirtme durum ekini alarak cümle içinde varlığını devam ettirir:

Sekreter, mektubu yazdı. → Müdür, sekretere mektubu yazdırdı.

Çocuk uyudu. → Annesi çocuğu uyuttu.

Akerson “*Ayşe bu olay-ı düşünüyor./Bu olay Ayşe’-yi düşün-dür-üyor.*” örneğini verip ettirgen fiillerin cümleye her zaman bir öge eklenmediğini bazen de nesne ve özne arasında değiş tokuş işlevi gördüğünü ifade eder (Akerson 2007: 258).

Ettirgen Yapma Yolları

Gramerler genellikle ettirgenliği morfolojik yolla oluşturulan bir kategori olarak değerlendirir. Oysa ettirgenlik anlam bilimsel bir kategoridir ve dilde ettirgenliği sağlayan birden çok yol vardır. Bütün fiillerin ettirgenliği -Ar, -Dİr-, -(İ)t-, -zir-, -DAr morfemleriyle yapılamamaktadır.

Türkçede ettirgenlik yapma yollarını şöyle sıralayabiliriz:

I. Fiillere -Ar, - Dİr-, -(İ)t- morfemlerinin eklenmesiyle yapılan morfolojik ettirgenlik:

Çık-ar-, kır-dır-, başla-t-, kork-ut-

II. Leksikolojik ettirgenlik:

Bunlar, ettirgen şekli köke doğrudan getirilen bir ekle yapılamayan, başka bir sözlük ögesi yardımıyla ettirgen yapılan fiillerdir.

Ahmet içeri girdi. → Ahmet kardeşini içeri soktu. (Kerimoğlu 2009: 1740).

Ahmet sınıfta kaldı. → Öğretmen, Ahmet'i sınıfta bıraktı.

Türkçenin kurallı geçişli-ettirgen yapma ekleri dışında farklı özellikler gösteren şu iki yapıdaki kelimeler de leksikolojik ettirgen görünümündedir:

1. Ettirgen şekillerle aynı kökten gelmeyen veya geldikleri anlaşılama-yan fiiller: *ay- / uyar- , gel- / getir-, gir- / sok-, git- / gönder-, gör- / göster-, götür- / (ile, birlikte) gönder-, görün-, gözük- / (kendini) göster-, kal- / bırak-, koy-, alı koy-.*

2. Değişmelikler:

k > -dır- : *kalk- / kaldır-;*

l > -t- : *çarpıl-/ çarpıt-, dağıl-/ dağıt-;*

n > -k- : *yan- / yak-;*

n > -r- : *uyan- / uyar-;*

ul > -ar- : *kurtul- / kurtar-;*

n > -t- : *aldan- / aldat-, arın- / arıt-, avun- / avut-, aydınlan- / aydınlat-, çıplan- / çıplat-, depren- / depret-, diren- / diret-, donan- / donat-, ılın- / ılıt-, ısın- (I) / ısıt-, ıslan- / ıslat-, incin- / incit-, kirlen- / kirlet-, körlen- / körlet-, kuşan- / kuşat-, öğren- / öğret-, tüken- / tüket-, ufan- / ufat-, yıpran- / yıprat- ;*

ş > -t- : *ılış- / ılıt-, körleş- / körlet-, pekiş- / pekit- (Tuna 1986: 412-413).*

III. Birleşimsel ettirgenlik: Bu tür ettirgenlik, Türkçede genellikle *etmek* ve *yapmak* gibi yardımcı fiillerle sağlanır. Çoğunlukla *olmak* fiiliyle edilgen; *etmek* ve *yapmak* ile ise etken ve geçişli fiil şekilleri teşkil edilir.

Can Hasta oldu.

Ali (sebeup olan) Can'ı (etkilenen) hasta etti.

Yukarıdaki cümlede ettirgenlik anlamının morfolojik ya da sözlüksel ettirgenlikle değil "isim+etmek" kuruluşundaki fiil birleşigiyle sağlandığı görülür (Doğan 2017: 196).

IV. Sentaktik yolla yapılan ettirgenlik: *Sebeup olmak, neden olmak, yol açmak, sağlamak* gibi fiillerle yapılan ettirgenliktir (Uzun 2004: 208).

Ali vazoyu kırdı./ Ali, Ahmet'in vazoyu kırmasına sebeup oldu.

Yukarıda saydığımız ettirgenleştirme yolları dışında bir yol daha vardır. Bu da "seri fiiller" yoluyla yapılan ettirgenleştirmedir. İlk önce Afrika dilleri üzerine yapılan çalışmalarda ortaya konan seri fiiller, daha sonra pek çok dilde farklı çeşitlerinin var olduğu anlaşılan fiil yapılarından oluşur. Araştırmacılar seri fiil yapılarını içinde birden fazla hareket barındıran tek bir fiilden oluşmuş ya da birden fazla fiilin birleşerek tek bir hareket bildirmesi şeklinde ortaya çıkmış şekiller olarak tanımlamaktadır.

Seri fiil yapılarının tek bir yargı/hareket bildirmek üzere bir araya gelen ve bir arada hareket eden bir fiil dizisi olduğunu belirtmek mümkündür. Bununla birlikte kimi tek fiilli yapıların da (one word constructions) temelde art arda gelen hareketleri anlattığından seri fiil yapısı içerisinde ele alınması mümkündür. Bir diğer deyişle ya en az iki fiil tek bir hareketi göstermekte ya da bir fiil en az iki hareketi ifade etmektedir. Her iki durumda da tek olay vurgulanmaktadır.

Türkçede yer alan seri fiil yapılarının hem işaretleyicili hem de işaretleyicisiz biçimde kurulabildiği görülmektedir. İşaretleyici olarak -(y)İp zarf-fiil eki de kullanılabilir, aynı işlevde -DI veya -mİş ekleri de kullanılabilir. Bir yapının zarf-fiil eklerini alarak seri fiil yapısı oluşturabilmesi için ifadenin bütüncül tek bir olayı anlatması gerekmektedir.

Seri fiiller, çok fiilde tek hareket gösterebilir:

bitip tüken-, basıp git-, çekip git-, durup düşün-, tutup at-

Tek fiilde çok hareket gösterebilir:

getir- (= al- + gel-), *tutun-* (= tut- = bırakma-) (Hirik 2019: 129-133).

Bu bildirinin konusu, "alıp gel-/alıp git-" gibi yapıların *getir-* ve *götür-* fiillerine karşılık gelen seri fiiller olarak ettirgenlik görünümüleri oluşturduğu, *alıp gel-* ve *alıp git-* yapılarının *getir-* ve *götür-* fiillerine karşılık gelmesinin Türkçenin hem tarihî dönemlerinde hem de bugün çağdaş Türk lehçelerinde görülmekte olduğudur. Bu yapılar, Türkçenin sadece bugününe ait yapılar değildir. Tarihî dönemlerin eserlerinde de örneklerine sıkça rastlanmaktadır.

Tarihî ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ‘getirmek’ ve “götürmek” Anlamında Kullanılan Fiiller

Bu bildirinin konusu, Eski Türkçeden beri izlenebilen *kel-tür-* ~ *kel-ür-* “getirmek” ve *kötür-* “götürmek” fiillerinin anlamında bazı çağdaş Türk yazı dillerinde işlek olan *alıp kel-* (> *apkel-* > *akel-*) ve *alıp kit-* (> *apkit-* > *ekit-*) seri fiil yapılarının oluşum dönemleri hakkında bilgi sunmaktadır.

Bilindiği gibi Eski Türkçedeki *keltür-* ve *kötür-* Orta Türkçe Dönemi’nde Eski Anadolu (Oğuz) Türkçesinde, günümüzde ise işlek olarak Batı Oğuzcasında yaşamaktadır. Eski Türkçede işlek olduğu için tarihî Orta Asya edebî yazı dilleri olan Harezmi-Kıpçak ve Çağatay Türkçesi metinlerinde de görülmektedir.

Çağdaş Kıpçak ve Karluk Türkçesi yazı dillerinde ise durum farklıdır. Onlarda Eski Türkçedeki *keltür-* ve *kötür-* şekilleri yerine *alıp kel-* ve *alıp ket-* şekilleri işlerlik kazanmıştır. Bazılarındaki şekiller şunlardır:

Çağdaş Türk Yazı Dillerinde “getirmek” ve “götürmek” Anlamında Kullanılan Fiiller:

“*alıp kel-*” yapısı (“getirmek” anlamında)

Kazak Türkçesi : *alıp kel-* (>> *akel-*) (Bayniyazov, Bayniyazova, Koç 2021: 457)

Kırgız Türkçesi : *alıp kel-* (>> *akel-*) (Cumakunova 2005: 289)

Özbek Türkçesi : *alıp kel-* (>> *olib kel-*) (Yusupova 2018: 223). Bunun yanında *keltir-* de var)

Yeni Uygur Türkçesi : *alıp kel-* (Shaw 2014: 35)

Türkmen Türkçesi : *alıp kel-* (>> *äkel-*) (Hüseyin Yıldırım 2020: 27)

Çuvaş Türkçesi : *alsa kel-* (>> *ılsa kil-*) (Bayram 2019: 196)

“*alıp ket-bar-*” yapısı (“götürmek” anlamında)

Kazak Türkçesi : *alıp ket-* / *alıp bar-* (>> *apket-*) (Bayniyazov, Bayniyazova, Koç 2021: 477)

Kırgız Türkçesi : *alıp ket-* (>> *aket-*) (Cumakunova 2005: 307)

Özbek Türkçesi : *alıp ket-* (>> *olib ket-*) (Yusupova 2018: 231) Bunun yanında *olib bar-* de var.)

Yeni Uygur Türkçesi : *alıp bar-* (Shaw 2014: 35)

Türkmen Türkçesi : *alıp ket-* (>> *äkit-*) (Hüseyin Yıldırım 2020: 27)

Çuvaş Türkçesi : *ılsa kay-* (Bayram 2019: 196)

Yukarıdaki lehçelerde *keltir-* ve *kötür-* şekilleri aktif değildir. Eski dil unsuru olarak rastlanabilir. *Kötür-* (~*köter-*) şekli ise “kaldırmak, yükseltmek” anlamı ile kullanılabilir.

Orta Türkçe metinleri incelendiğinde; Köktürkçe kaynaklarda rastlanmayıp bazı yaşayan Türk yazı dillerinde işlek biçimde kullanılan *alıp kel-* ve *alıp ket-* şekillerinin yeni oluşmuş seri yapılar olmadığı görülür.

Karluk ve Kıpçak lehçelerinin tarihini yansıtan Harezmi- Kıpçak, Çağatay metinlerinde *keltir-* ve *kötür-* şekillerinin yanı sıra *alıp kel-* ve *alıp ket-* seri fiil yapılarıyla da karşılaşırız.

Tarihî Orta Asya Türkçesi Metinlerinde *alıp kel-* ve *alıp ket-* Seri Fiil Yapıları

“*alıp kel-*” yapısı (“getirmek” anlamında)

[Şecere-i Terâkime- Ebulgazi Bahadır Han] (Zühal Ölmez, TDK)

• *Andın soñ Cebra'il 'aleyhi'sselâm Hudâ-yı Te'âlâdın Şisge kitâb alıp keldi. Şis hem peygamber ve hem pâdişâh bolup elge 'adâlet kılıp tokkuz yüz on êkki yıl bu dünyâda turup cennet sarâyığa kêtđi.* (67b.1-2)

• *Arığan ve açğan ve azaşkan ve teggenni alıp kelsün tęp. Ol kişiler leşker soñında kalğan bir evlik kişini hân aldığa alıp keldiler. Hân ol kişidin sordı-kim, ne için keyin kalıp êrdiñ tęp* (76a.3-5)

• *hân aldığa alıp keldiler* (76a.5)

• *Soñda koyğan kişileriniz yolukup alıp keldiler. Hân fakırğa at ve azuk ve mâl bėrip bu çerikke barmağıl tęp kal aç tedi.* (76a.11)

[Gülistan Tercümesi]

• *müddeti hâdim bu mâlnı alıp kün uzun yürüdi taķı kēçe yana alıp keldi* (48b.96-12)

[Ermeni Harfli Zebur – İbrahim Arıkan, Yüksek Lisans Tezi]

Bu Kıpçakça metinde “alıp keltir-” şekli geçmektedir.

• *kelmâh bilâ kelğäyler da sövüngäyler kimlär alıp keltirgäyler bürtük-lärin kânsiläriniñ 125/6* (125-6)

“*alıp ket-*” yapısı (“götürmek” anlamında)

[Şecere-i Terâkime- Ebulgazi Bahadır Han] (Zühal Ölmez, TDK)

• *Beçene êliniñ Toymaduk atlı bir pâdişâhı kelip Salur êlini çapıp Salur Kazan Alpnıñ anası Çaçaklını olcalap alıp kêtıp.* (85b-11)

• *Tolay tolay hâtünni bēş pâre kılıp her kıysısı bir endâmni öz örgürine alıp kêtđi.* (92b-7)

• *Ol kelip Enkeşniñ evin çapıp Çaçaklını esir êtip alıp kêtđi.* (101a-6)

[Nevadirü’ş-Şebab – Ali Şir Nevai] (Metin Karaörs, TDK)

• *Her nefes urdı sarı könglüm kuşı eyler hevâ / Kim alıp kitken köngül-ni bir meh-i hargâhdur* (155-5)

Eski Anadolu (Oğuz) Türkçesi Metinlerinde *alup gel-* ve *alup git-* Seri Fiil Yapıları

Türk lehçelerindeki bu ayrımın tarihî dönemlerde şekillenmeye başladığını, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde “*getir-*” ve “*götür-*” şekillerinin yanı sıra “*alup gel-*” ve “*alup git-*” seri fiil yapılarının da kullanılmış olduğundan anlıyoruz:

“*alup gel-*” yapısı (“getirmek” anlamında)

[Behcetü'l-Hada'ik] (Mustafa Canpolat, TDK)

• *kaçan kim İbrâhim, İsmâ'ili alup keldi erse, İblîs keldi, aydur:* (70b-16)

• *'Ali anı bâzâra iletirdi, altı yarmak pûla sattı. Ol yarmakı alup kelür erdi, bir yoksul ağlayu keldi.* (132a-16)

[Garibname II- Âşık Paşa- Kemal Yavuz, İstanbul 2000, (I/1, 1/2)]

• *Viribidi ol Ebâbil kuşını / Bunlar alup geldi tamu taşını* (4257)

• *Mustafâ nûrın alup geldi bile / Lâcerem ins ü melek secde kıla* (7318)

• *Eytdi irtte kamu hâzır oluñuz / Her birüñüz bir ok alup gelüñüz* (572)

• *Yidi iklîm halkını da 'vet kuluñ / Gelmeyeni geñsüzün alup gelüñ* (1533)

• *Bagçevânlar çün bu işi bildiler / Her birisi tiryak alup geldiler* (1567)

[Varka ve Gülşah]

• *Bu yüzügi yolda bir kişi bana / Virdi al bunu ilet didi aña / Ben bunu alup gelürdüm nâ-gehân / Yolda ugradı kaza-yı âsumân* (1337)

[Maktel-i Hüseyin (Kitab-ı Kerbela) - Darendeli Kâtipzade Bekâyî]

• *Ol şehîdi çünkim alup geldiler / Ehl-i beyte anı teslîm kıldılar* (2550)

• *Kaçdı mel'ûn vardı hem aldı anı / Ehl-i beyte tâ alup geldi anı* (2693)

• *Biñ direm altını hem alup gelür / Çün müvekkiler görüp anı bilür* (3416)

• *Bir harîr alup gelem hem bu yaña / Didiler var git izin gayrı saña* (3458)

[Dede Korkut - Dresden]

• *anasınıñ yanına alup geldi, al şerâbın itisinden aldı içdi.* (12a-5)

“*alup git-*” yapısı (“götürmek” anlamında)

[Mantiku't-Tayr – Gülşehri]

• *Göreyin gelüben ol baña nider / Bunu katumdan nite alup gider* (3716)

• *Her ne sa'yıla kim anda itdiler / Ol aradan şeyhi alup gıtdiler* (683)

Mantıku't-Tayr'da "götür-" fiili de işlektir fakat çoğunlukla "yükseltmek, kaldırmak" anlamında kullanılmış:

- *Ka'be dapa varavuz oturavuz / Ellerümüz Hazret'e götürevüz* (571)
- *Kırk gün anda dün ü gün oturdılar / Ellerini Hazrete göturdiler* (636)
- *Servi agacı budagında oturuñ / Perde her bir gül yüzinden götürün* (1353)

[Kuran Tercümesi Eski Anadolu Türkçesi]

- *rahmetlüsidür alup gidijüz benüm gönlegimi birağunuz anı atama yüzine* (259a-6)

[Kıyas-ı Enbiyâ- Hindi Mahmud (EAT)]

- *dügüne giderüz deyü alup giderken şeytân 'aleyhi'l-la'ne âdem sûretünde hazret-i ismâ'îl peygambere yanaşup eydür ki baban seni düğüne alup gitmeyüp boğazlamağa alup gider didükde hazret ne sebab ile bogazlar* (7a)

- *Dimiş kim kırkaram Rıdvân'dan ben / Seni cennete alup gidemezven* (571)

- *Alup gitmege kâdir seni ilan / Getüreyim ben anı yüri dolan* (572)
  - *Diler şehirden alup gitmek anı / Bilür elinde degildür 'inânı* (2296)
  - *Dimiş ismarladum Allâh'a anı / Bile alup gidüñ gözleñ o cânı* (3594)
- [Yusuf u Züleyha – Diyarbakırlı Ahmedî]

- *Yüsuf'ı ihvânı alup gıtdiler*

Çâh-ı Şeddâd'a çün anlar yıtdiler (989)

- *Yüsuf'uñ ihvânı söz bir itdilir*

Kanlı gömlegini alup gıtdiler (188)

Kaynaklar

AKSAN, Doğan (1976). *Sözcük Türleri I ve II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ATABEY, Neşe, İbrahim Kutluk, Sevgi Özel (2003). *Sözcük Türleri*, İstanbul: Papatya Yayınevi.

BANGUOĞLU, Tahsin (2011). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BAYNİYAZOV, Ayabek, Janar Bayniyazova, Kenan Koç (2021). *Türkiye Türkçesi-Kazak Türkçesi Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BAYRAM, Bülent (2019). *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CUMAKUNOVA, Güلزura (2005). *Türkçe-Kırgızca Sözlük*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 74, Bişkek.

- DEMİR, Nurettin, Emine Yılmaz (2003). *Türk Dili El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- DOĞAN, Nuh (2017). “Türkçede İstem Değiştirimi”, *Dede Korkut, Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6/14: 193-214.
- EDİSKUN, Haydar (1992). *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- EKER, Süer (2003). *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- EMRE, Ahmet Cevat (1931). *Gramer Metodu*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- ERGİN, Muharrem (1993). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- ERKMAN-AKERSON, Fatma (2007). *Dile Genel Bir Bakış*, İstanbul: Multilingual.
- GENCAN, Tahir Nejat (2001). *Dilbilgisi*, Ankara: Ayrac Yayınları.
- HİRİK, Erkan (2019). “Seri Fiil Yapıları ve Türkçe”, *Karadeniz Araştırmaları*. XVI/61: 120-141.
- KARA, Funda (2016). “Oldurganlık ve Ettirgenlik Çatı Eklerinin İşlevleri”, *TEKE*, 5/3: 1204-1215.
- KERİMOĞLU, Caner (2009). “Türkiye Türkçesinde Ettirgenlik”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/8 Fall: 1734-1745.
- KOÇ, Nurettin (1996). *Yeni Dilbilgisi*, İstanbul: İnkılap Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri, Şekil Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2017). *Gramer Terimleri Sözlüğü* (5. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SHAW, Robert Barkley (İngilizceden çeviren: Fikret Yıldırım) (2014). *Kâşgar ve Yarkent Ağzı Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1989). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- TUNA, Osman Nedim (1986). “Türkçede Transitive – Causative ‘Geçişli-Ettirgen’ Fiiller ve Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü”, *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XXIV-XXV: 381-427.
- UZUN, Nadir Engin (2004). *Dilbilgisinin Temel Kavramları*, İstanbul: TDAD.
- YILDIRIM, Hüseyin (2020). *Türkmen Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YILDIRIM, Nalan (2012). *Türkiye Türkçesinde Ettirgenlik Kategorisi*, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazimağusa.
- YUSUPOVA, Nasiba (2018). *Türkçe-Özbekçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YÜCEL, Bilâl (1999). “Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları” *Türk Gramerinin Sorunları II* içinde s. 156-201. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Metinlerin Kaynakları

- Behcetü'l-Hadâ'ik (EAT) : CANPOLAT, Mustafa (2018). *Behcetü'l-Hadâ'ik fî Mev'izati'l-Halâ'ik*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dede Korkut (EAT) : ÖZÇELİK, Saadettin (2016). *Dede Korkut - Dresden Nüshası, Metin, Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Garibnâme (EAT) : YAVUZ, Kemal (hazırlayan) (2000), *Âşık Paşa Garib-Nâme I/I*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, Kültür Eserleri Dizisi.
- Gülistan (Çağatay): BERBERCAN, Mehmet Turgut (2011). *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Kıyas-ı Enbiyâ (EAT) : KARATAŞ, Ahmet (2013). *Kıyas-ı Enbiyâ Peygamber Kıssaları, Hindî Mahmûd*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 19.
- Kur'an Tercümesi (EAT) : KÜÇÜK, Murat (2014). Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Maktel-i Hüseyin (EAT): EREN, Hulusi (2014). *Dârendeli Kâtipzâde Bekâyî-Maktel-i Hüseyin (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük Dizin)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- Mantıku't-Tayr (EAT): YAVUZ, Kemal (Hazırlayan), *Gülşehri'nin Mantıku't-Tayrı (Gülşen-Nâme) - Metin ve Aktarma*, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü: 3131, Kültür Eserleri: 414.
- Nevâdirü'ş-Şebâb (Çağatay): KARAÖRS, Metin (Hazırlayan) (2006). *'Ali Şîr Nevâyî Nevâdirü'ş-Şebâb*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şecere-yi Terâkime (Çağatay): ÖLMEZ, Zuhâl (2020). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-yi Terâkime*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Varka ve Gülşah (EAT): KÖKTEKİN, Kazım (Hazırlayan) (2007). *Yûsuf-ı Meddâh Varka ve Gülşah (İnceleme-Metin-Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yûsuf u Züleyhâ (EAT): KADIOĞLU, İdris (2017). *Diyarbakırlı Ahmedî, Yûsuf u Züleyhâ*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, Kültür Eserleri Dizisi- 451.
- Zebur (Kıpçak): ARIKAN, İbrahim (2006). *Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur, Metin-Dizin*, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

TÜRKMEN TÜRKÇESİNİN ALTIBÖLEK (AFGANİSTAN) AĞZININ FİİL MORFOLOJİSİNDE GÖRÜLEN KİMİ ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE

Mevlüt GÜLTEKİN*

Özet

Türk dilinin Güneybatı (Oğuz) grubunun bir üyesi olan ve esas konuşur kitlesi Türkmenistan Cumhuriyeti'nde olan Türkmen Türkçesi, Türkmenistan dışında Özbekistan, Karakalpakistan, Kazakistan ve Tacikistan ile Rusya Federasyonu'nun Stavropol Bölgesi'nde de konuşulmaktadır. (Tekin-Ölmez 2015: 164-165). Ayrıca İran ve Afganistan'da da önemli sayıda Türkmence konuşan topluluklar vardır. (Clark 1998: 1) Türkmenistan'da konuşulan Türkmen Türkçesinin ağızları üzerine çok sayıda araştırma yapıldığı hâlde, Türkmencenin Afganistan ve İran'da konuşulan ağızları (varyeteleri) üzerine yeterli araştırmanın yapıldığından bahsedilemez (Rasekh 2016: 7-9). Bu çalışmada Afganistan'ın kuzeybatısında bulunan Altıbölek beldesinde yaklaşık 6.000 kişi tarafından konuşulan Türkmen ağzının fiil morfolojisindeki kimi özellikleri ele alınacaktır. Çalışmaya esas olan malzeme Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesinde öğrenci olan Emir Naziri'den (28 yaşında) yapılan derleme ve soruşturmalarla Altıbölek'te yapılan bazı ses kayıtlarına dayanmaktadır. Altıbölek ağzını konuşanlar, Türkmenlerin Ersarı koluna dâhildir. Ana konuşur kitlesinin bulunduğu Türkmenistan'la ekonomik, siyasi, kültürel vb. ilişkilerdeki uzun süren kopuklukla yazı dilinin yansızlaştırıcı etkisinin olmaması ve çevrede konuşulan Farsçayla diğer bir Türk lehçesi olan Özbek Türkçesinin de belli oranda tesiri sonucunda Altıbölek ağzının fonoloji ve morfolojisiyle söz varlığında doğal olarak bazı farklılıklar ortaya çıkmıştır. Araştırmanın konusu, Altıbölek ağzının fiil morfolojisiyle ilgili ölçünlü Türkmenceden ayrılan kimi özellikleri olacaktır.

Bilindiği gibi ölçünlü Türkmen Türkçesinde *-cAk* ekiyle kurulan belirli gelecek zaman kipinin çekiminde kişi ekleri kullanılmamakta ve özne, çekim-

* Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü; mevlutgultekin@yahoo.com

de fiilden önce getirilen kişi zamirleriyle gösterilmektedir: *Men, sen, ol, biz, siz, olar bakcak* (Kara 2001: 49) gibi. Çalışmamıza konu olan Altıbölek ağzında ise bu kipin teklik ve çokluk 2. kişi çekimlerinde *gelceksiñ, gelceksiñiz* biçiminde kişi zamiri kökenli şahıs eklerinin kullanımı dikkat çekmektedir. Ölçünlü Türkmencede şimdiki zaman çekimi *-yar/-yer* ekleriyle yapılırken (Kara 2001: 47), Altıbölek ağzında çekim *-yor* ekiyle yapılmaktadır: *gelyorun, gelyorsuñ* vb. Ayrıca teklik ve çokluk 2. kişi emir çekimleri de ölçünlü Türkmencede görülmeyen bazı ilginç yapılar sergilemektedir. Mesela *gelayay* “gel, gelsene” (< *gele goy*), *görüñler* “görünüz” ve olumsuz *görmä:ñler* “görmeyiniz” biçimleri de üzerinde durulmaya değer yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Afganistan Türkmençesi, şekil bilgisi, fiil morfolojisi, Türk dili, ağız bilgisi.

ON SOME PECULIARITIES IN THE VERBAL MORPHOLOGY OF THE DIALECT OF ALTIBÖLEK (AFGHANİSTAN) OF TURKMEN

ABSTRACT

Turkmen Turkic belongs to the south-western group of Turkic languages and is spoken mainly in Turkmenistan. Outside of borders of Turkmenistan, it is spoken in Iran, Afghanistan, Özbekistan, Kasahistan and Karakalpakistan, Tacikistan and in Stavropol region of Russia, too. On the dialects of Turkmen spoken in Turkmenistan have been published a lot of works. But on the dialects spoken in Iran and Afghanistan there are only a little materials. In this paper, we study some peculiarities in the verbal morphology of Altybölek dialect of Turkmen that is spoken nearly by 6000 people in north-western Afghanistan. The materials we used were taken from Emir Naziri (28 years old), a student of Nigde university, and recording made by him in Afghanistan. Turkmens speaking Altybölek dialect belong to Ersary group.

The Altybölek dialect shows some phonetical and morphological peculiarities because it lacks the neutralizing influence of Turkmen language. Since there hasn't been any cultural or economical ties between two regions for centuries. We give here some morphological peculiarities of this dialect differing it from standard Turkmen.

The definite future tense is built, like in standard Turkmen, by the suffix *-cAK* which doesn't take any personal endings. But in the dialect of Altybölek the suffix *-cAK* takes personal endings in second persons: e.c. *gelceksiñ* “you will come”, *gelceksiñiz* “you (pl.) will come”. The present tense is built by the suffix *-yor* which has the *-yAr* forms in standart Turkmen: *gelyorun* “I am coming”, *gelyorsuñ* ‘you are coming’ etc. In the imperative mood, there are se-

cond person forms like *gela* ‘come!’ (< *gele goy*), *görünler/ görünrey* “do see” and *görmä:ñler/ görmä:ñrey* “don’t see” that aren’t used in standard Turkmen.

Keywords: Turkmen dialects of Afghanistan, morphology, verbal morphology, Turkic languages, dialectology.

0. Giriş

Bu çalışmada Kuzey Afganistan’ın Faryab vilayeti Qaramqol ilçesine bağlı Altıbölek beldesinde konuşulan Ersarı Türkmen ağzının fiil çekimi alanında görülen bazı tipik özellikleri verilmektedir. Çalışmaya esas teşkil eden malzeme Türkiye’ye Afganistan’dan yükseköğrenim için gelen Amir Naziri’den (25 yaşında) ve onun tarafından 2017’de Altıbölek beldesinde yapılan ve kullanmamıza izin verilen ses kayıtlarından oluşmaktadır. Kuzey Afganistan’da konuşulan Türkmen Türkçesi üzerine, Türkiye’de yeterli yayın bulunmadığından, bu çalışma, Türkmen Türkçesi ağız çalışmaları için faydalı olabilir düşüncesiyle hazırlanmıştır. Çalışmanın yapıldığı 6.000 nüfuslu Altıbölek beldesinin büyük bölümünü Türkmenler, yaklaşık üçte birini de Özbekler oluşturmaktadır.¹

0.1. Afganistan Türkmenleri

Afganistan’da günümüzde yirminin üzerinde farklı halk yaşamaktadır. 2019 yılında ülkenin tahmini nüfusu 32.225.650 kişidir (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Afganistan>). Toplam nüfusun %55 kadarını Afganlar (Peştunlar), %19 kadarını Tacikler, %19 kadarını Özbekler, %9 kadarını Hazaralar ve %4 kadarını da Çaraymaklar teşkil etmektedirler. Türkmenlerse, Afganistan nüfusunun %3 kadarını oluştururlar ve toplam nüfus içerisinde altıncı büyük grupta yer alırlar. (Koçimovna 1985: 3). Afganistan’daki Türkmenlerin sayısının bugün bir milyonun üzerinde olduğu tahmin edilmektedir.

Afganistan’daki Nisan 1978 Devrimi’ne kadar kendi dillerinde eğitim görme imkânı bulamayan Türkmenler, ancak Nisan Devriminden sonra kendi millî kültürlerini geliştirme imkânı bulmuşlardır. Tarihte ilk kez Türkmen şair ve yazarların eserlerinin yayımlanmaya başladığı “Göreş” çıkmaya başlamıştır.

Türkmenler çoğunlukla Afganistan’ın Kuzeybatı Bölgelerinde, Türkmenistan ve Özbekistan sınırları boyunca Herat, Badgis, Faryap, Cavzcan, Belh, Samañan, Baglan, Kunduz eyaletlerinde yaşamaktadırlar. Güneyde Hilmend ve Kabil vilayetlerinde de kimi küçük Türkmen grupları yaşamaktadır. Bazı Türkmen aileleri Afganistan’ın diğer bölgelerinde de yaşamaktadır.

¹ Bu bilgi tarafımıza başlıca nakilimiz olan Amir Naziri tarafından verilmiştir. Kendisine bu çalışmadaki yardımları için çok minnettarım.

Afganistan'daki Türkmenler günümüzde çoğunlukla yerleşik hayata geçmişlerdir ve çiftçilikle uğraşmaktadırlar. Aynı zamanda yarı göçebe olan ve hayvancılıkla uğraşanları da vardır. Türkmenler arasında dericilik ve özellikle halıcılık çok gelişmiştir.

Türkmenlerin ataları olan Oğuzlar Orta Asya'da göçebe olarak yaşamışlar ve bugünkü Afganistan bölgesi olan güneye kadar uzanmışlardır. Türkmenler Ortaçağda ve son zamanlara kadar Orta Asya'daki çeşitli devletlerin içerisinde yaşamışlardır. (Koçimovna 1985: 4)

Türkmenlerin Afganistan'a yerleşmeleri Orta çağın sonlarından 20. yüzyılın 30'lu yıllarına dek sürmüştür. Türkmenlerin Afganistan'a göçmelerinde ekonomik sebeplerin yanında siyasi sebepler de önemli rol oynamıştır. XVI-XVIII. yüzyıllarda Türkmenlerin Amuderya'nın orta akıntısındaki vadilere doğru göçü vuku bulmuştur. Buna sebep olay şey de İran'la Hive ve Buhara arasında olan mücadelelerdir. 19. yüzyılda Rusların Orta Asya'yı (Türkistan Bölgesini) ele geçirmeleri de Türkmenlerin Afganistan'a göç etmelerinde önemli bir etken olmuştur.

Türkmenler, 19. yüzyılda bugünkü Afganistan'ın Andhoy, Akça, Sari-Pul, Meymene, Belh, Şibirgan ve Mezar-ı Şerif bölgelerinde yaşayan nüfusun önemli bir bölümünü oluşturuyorlardı. Türkmenistan'da Sovyet İmparatorluğunun kurulmasından sonra ve kolektif çiftliklerin (Kolhozların) kurulması döneminde de çok sayıda Türkmen grupları Afganistan'a yerleşmiştir. (Koçimovna 1985: 5)

Afganistan teritoryasındaki Türkmenlerin esasını Ersarı, Salır, Teke, Yomud, Mavri, Muşç ve Hatablar oluşturmaktadır. Türkmenler zamanımıza kadar kendi boy yapılarını muhafaza etmişlerdir.

Afganistan Türkmenleri günümüze kadar kendi kültürlerini, âdetlerini, gelenek göreneklerini ve dillerini korumuşlardır. Türkmenler sunnî Müslümanlardır.

Nisan 1978 Afganistan'da gerçekleşen devrim sonrasında bazı hakları elde eden Türkmenler, çoğunlukla yaşadığı bölgelerde kendi ana dillerinde eğitim hakkını elde ederek kendi dillerinde bazı gazeteleri çıkarmışlardır. Bazı radyo yayınları da Türkmence yapılmaya başlamıştır. (Koçimovna 1985: 159)

Bugün Afganistan'da devletin resmî dili Peştunca ve Derice'dir. Ancak bunların yanı sıra, Özbekçe, Türkmençe, Belucca, Peşeyce, Nuristanice de resmîyette geçerliliği olan diller olarak kabul edilmiştir. (Öztürk 2010: 16)

Bu çerçevede Türkmençe, Türkmenlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde ilköğretimde ders olarak okutulmaktadır. Ders kitaplarının yanı sıra kültür, tarih ve edebiyata yönelik Türkmençe kitapların yayınında bir artış olmuştur. Süreli yayınlarda da gazete ve dergiler Türkmençe ve Derice olarak

tek dilli veya iki dilli olarak yayımlanmaktadır. Radyo ve Televizyon yayınlarında ise, Türkmençe yayın, geçmişle kıyaslanamayacak ölçüde artmıştır. (Öztürk 2010: 16)

0.1. Afganistan Türkmenleri ve Dilleri Üzerine Yapılan Çalışmalara Genel Bir Bakış

Afganistan'da yaşayan Türk halklarıyla, özellikle de Türkmenler ve dilleleriyle ilgili bugüne dek yapılan çalışmalar çok az ve yetersizdir. Afganistan'da yaşayan Avşarlarla ve İran'da yaşayan Türk halklarıyla ilgili önemli çalışmalara imza atan Doerfer ve ekibi Türkmenlerle ilgili bir şey yayımlamamıştır.

Afganistan'daki Türk halklarıyla ilgili en eski çalışmalardan biri Gunnar Jarring tarafından 1939 tarihinde yayımlanan, *On the Distribution of Turk Tribes in Afghanistan* adlı çalışmadır. Yazar bu çalışmasında daha önce yapılan çalışmalara ve kendisinin 1935 yılında yaptığı çalışmalara dayanarak Afganistan'da yaşayan Türk halklarıyla ilgili bilgiler vermektedir.

Jarring Afganistan'da yaşayan en önemli Türk halkları olarak Özbekleri ve Türkmenleri anar. Az sayıda Kazak, Kırgız ve Karakalpağın da Afganistan'da yaşadığını belirtir (Jarring 1939: 11).

Jarring Türkmenlerin göçebe olduğundan ve Kuzey Afganistan'da, çoğu kez Özbeklerle ve İran halklarıyla karışık olarak yaşadığından ancak Türkmenlerin Özbeklerin aksine milli özelliklerini koruduğundan bahsederek, onların çoğu zaman *karakul* koyunu beslediklerini, daha az sayıda Türkmen'in ise çiftçilikle uğraştığını söyler (Jarring 1939: 35).

Jarring Afganistanda Salur, Sarık, Ersarı, Teke, Alieli, Karama ve Çavdar Boylarının yaşadıklarını ve bunlarla ilgili bilgilerin oldukça sınırlı olduğunu belirterek bunların göçebe olmaları dolayısıyla sık sık yer değiştirdiklerini söyler.

Jarring'e göre değişik Türkmen boyları Taşkurgan, Mezar-i Şerif, Belh, Akça, Andhoy ve Devletabad bölgelerinde yaşarlar (Jarring 1939: 35).

Jarring, Karpov'a dayanarak (*Plemennoy i rodovoy sostav Turkmen*) Ersarı Türkmenlerini şu gruplara ayırır:

1. Qara-bekaul
  - a. Qara (12 bölük)
  - b. Bekaul (5 bölük)
2. Gunaş (6 küçük tayfa)
3. Uluq-tepe (12 küçük tayfa).

Jarring, Vambery'nin Ersarı Türkmenlerinin Amuderya nehrinin sol kıyılarında oturduklarını belirttiğini söyler.

Jarring, Ersarıların, o zamanlar Buhara Hanlığı idaresindeki Afganistan'a 17. yüzyılın sonunda göç ettiğini belirtir. (Jarring 1939: 47).

Ligeti, *O mongol'skih i tyurkskih yazıkah i dialektah Afganistana* (1954: 93-117), adlı makalesinde Afganistan'ın çok sayıda dile ev sahipliği yaptığından ve çok karmaşık bir dil durumu söz konusu olduğundan, bugüne dek bu dillerin pek incelenmediğinden dem vurarak araştırmasında Afganistan'da konuşulan Moğol ve Türk dillerinden bahsetmektedir. Türk halklarının genellikle Kuzey Afganistan'da bulduklarından, bunların içinde Özbek ve Türkmenlerin önemli olduğundan bahsederek Özbeklerden önemli ölçüde malzeme topladığından, Türkmenlerden ise çok sınırlı materyal toplayabildiğinden ve bunları daha sonra yayımlayacağından bahsetse de bu malzeme bugüne kadar yayımlanmamıştır. Makalede dil örneklerine yer verilmemiştir.

Alman araştırmacı G. Doerfer 1970 yılındaki bir çalışmasında İran ve Afganistan'ın, en azından Moğol İmparatorluğu zamanından beri (13. yy.), en çok dil karışımı olan yerlerden biri olduğunu belirterek pek çok küçük kabilenin (dil grubunun) güç ulaşılabilir çöllerde ve dağlık bölgelerde oturmaları sebebiyle bunların dillerinin incelenmesinin büyük zorluklar arz ettiğini ifade eder. (Doerfer 1970. 217).

Afganistan'da Türkçe konuşan birçok küçük halk bulunmaktadır. Daha eski malzemeye dayanarak 1939 yılında Jarring bunlarla ilgili bir araştırma yayımlamıştır. Ancak bu araştırma dil malzemesi içermemektedir.

Öztürk tarafından 2010 yılında yayımlanan *Afganistanlı Türkmen Şairleri Antolojisi*, bu alanda Türkiye'de yayımlanmış ilk derli toplu çalışmadır. Eserde Afganistanlı Türkmen şairlerin şiirleri Latin harfleriyle verilerek Türkçeye aktarımı da yapılmıştır.

Gültekin (2018), *Afganistan'dan Derlenmiş Türkmençe Bir Masal* adlı makalesinde Altıbölek ağzından derleşmiş bir masal metnini, Türkiye Türkçesine aktararak dil bilgisi bakımından değerlendirmekte ve metnin sözlüğünü de vermektedir.

1. Altıbölek Ağzının Fiil Morfolojisi

1.2. Fiil Yapım Ekleri

AA'da işlek isimden fiil yapma eki olarak +*IA-* (*çotla-* “tahmin etmek”, *halla-* “çözmek; istemek”), +*IAn-*, (*gışlan-* “heyecanlanmak”, *öylen-* “evlenmek”

könelen- “eskimek” vb.), +*IAş-* (*garşılaş-* “karşılaşmak”, *gepleş-* “konuşmak” vb.) ekleri kullanılmaktadır. Bu ekler dışında isimden fiil yapma eki olarak işlek olmayan +*A-* (*ya:şa-* “yaşamak”, *dile-* “istemek” vb.), +(A)*l-* (*garal-* “kararmak”, *boyal-* “boyanmak”).

kettel- “büyüme” vb.), +sA- (*kiçimse-* “küçümsemek”) gibi ekler de kullanılmaktadır.

AA’da yardımcı fiillerle fiil yapma yolu da yaygındır. İsimlerden sonra gelerek onları fiilleştiren yardımcı fiiller *bol-* (*şuru bol-* “başlamak”, *kesel bol-* “hastalanmak” vb.), *et-* (*cistan et-* “araştırmak”, *zindegi et-* “yaşamak” vb.), *kör-* (*bed kör-* “nefret etmek”, *yağşi kör-* “sevmek”), *düş-* (*suwa düş-* “yüzmek”) gibi yardımcı fiillerdir. Yardımcı fiillerle birlikte kullanılan isim unsurları genellikle yabancı (Arapça, Farsça) unsurlardır. Ancak Türkçe isimlerin de bazen birleşik fiillerin isim unsuru olduğu görülür.

AA’da fiilden fiil yapma (çatı) ekleri ölçünlü Türkmencede olduğu gibidir.

İşteş çatı *-(I)ş* ekiyle kurulur: *çapışyor, uruş-, duwuş-* “görüşmek.”

Edilgen çatı fiil tabanlarına getirilen *-Il-* eki ile kurulur. Fiil tabanı ünlü ya da *l* ile bitiyorsa *-In-* eki edilgenlik eki olarak kullanılır: *bakıl-* “beslenmek”, *saklan-* “bakılmak.”

Dönüşlü çatı eyleme getirilen *-(I)n* ekiyle kurulur: *görün-* “görünmek”, *gaşın-* “kaşınmak” vb.

Ettirgen çatı *-TIr-* (*düşündür-* “anlatmak”), *-Al-Ir-* (*değir-* “dokundurmak”), *-kez-* (*görkez-* “göstermek”), ya da *-t-* (*oqat-* “okutmak” vb.) ekleriyle kurulur.

Fiillerin yeterlik çatısı, fiil tabanına eklenen *-ıp bil-*, yetersizlik ise *-Ip bilme-* yapısıyla kurulur: *tekat edip bileriz* “dayanabiliriz”, *bilip bilcek dä: lsiñ* “bilemeyeceksin”, *aydıp bilmediniz* “diyemediniz.”

İstek/küçültme biçimleri ise *-A(y)-* (*bola-* “olmak”, *yıkıla-* “yıkılmak”) ekleriyle yapılır.

1.3. Kişi Ekleri

Kişi (şahıs) ekleri, ölçünlü Türkmencede olduğu gibidir. Ölçünlü Türkmencede belirli gelecek zamanla gereklik ve niyet kiplerinde kişi eki hiç kullanılmayıp özne kişi zamirleriyle ifade edilirken, AA’da adı geçen kiplerde ikinci şahıslar için kişi eki kullanılmaktadır. AA’da emir kipi de ölçünlü Türkmenceden ayrılan bazı özel yapılarla sahiptir.

1.3. Bildirme Kipleri

1.3.1. Şimdiki Zaman

AA’da şimdiki zaman kipi, fiil tabanına (kök ya da gövdesine) *-yor* ekinin getirilmesiyle kurulur. *-yor* eki tek şekillidir ve ünlü uyumlarına uymaz. Şimdiki zamanın olumsuz, kip ekinden önce getirilen *-ma-*, *-me* ekiyle kurulur. Olumsuzluk eki *-ma-*, *-me*’den sonra şimdiki zaman ekinin *-yor* biçimi kullanılır. Kişi eki olarak zamir kökenli kişi ekleri kullanılır.

**Şimdiki Zaman Olumlu al-
Teklik**

1. *alyorin* “alıyorum”
2. *alyorsuñ* “alıyorsun”
3. *alyor* “alıyor”

Çokluk

1. *alyoruz* “alıyoruz”
2. *alyorsuñuz* “alıyorsunuz”
3. *alyorlar* “alıyorlar”

**Şimdiki Zaman Olumlu gel-
Teklik**

1. *gelyorun* “geliyorum”
2. *gelyorsuñ* “geliyorsun”
3. *gelyor* “geliyor”

Çokluk

1. *gelyoruz* “geliyoruz”
2. *gelyorsunuz* “geliyorsunuz”
3. *gelyorlar* “geliyorlar”

**Şimdiki Zaman Olumlu ğara-
Teklik**

1. *ğarayorun* “bakıyorum”
2. *ğaraysuñ* “bakıyorsun”
3. *ğarayer* “bakıyor”

Çokluk

1. *ğarayoruz* “bakıyoruz”
2. *ğaraysuñuz* “bakıyorsunuz”
3. *ğarayorlar* “bakıyorlar”

Şimdiki zamanın soru biçimi ise kişi eklerinden sonra getirilen *-mu*, *-mi* soru ekiyle kurulur. Ancak soru eki, kip ekiyle kişi eki arasına da girebilir.

**Şimdiki Zaman Olumlu Soru isle- Olumsuz Soru isleme-
Teklik**

1. *isleyorun mu?* “istiyor muyum?” *islemeyorun mu?* “istemiyor muyum?”

Şimdiki Zaman Olumsuz alma-

1. *almayorun* “almıyorum”
2. *almaysuñ* “alıyorsun”
3. *almayor* “almıyor”

1. *almayoruz* “almıyoruz”

2. *almaysuñuz* “almıyorsunuz”

3. *almayorlar* “almıyorlar”

Şimdiki Zaman Olumsuz gelme-

1. *gelmeyorun* “gelmiyorum”

2. *gelmeyorsuñ* “gelmiyorsun”

3. *gelmeyor* “gelmiyor”

1. *gelmeyoruz* “gelmiyoruz”

2. *gelmeyorsuñuz* “gelmiyorsunuz”

3. *gelmeyorlar* “gelmiyorlar”

2. *isleyorsuñ mu?* “istiyor musun?” *istemeyorsuñ mu?* “istemiyor musun?”

3. *isleyor mu?* “istiyor mu?” *islemeyormu?* “istemiyor mu?”

Çokluk

1. *isteyoruz mu?* “istiyor muyuz?” *istemeyoruz mu?* “istemiyor muyuz?”

2. *isteyorsuñ mu?* “istiyor musunuz?” *istemeyorsuñuz mu?* “istemiyor musunuz?”

3. *isteyorlar mı?* “istiyorlar mı?” *istemeyorlar mı?* “istemiyorlar mı?”

Şimdiki Zaman Olumlu Soru *al-* Teklik *Olumsuz Soru *alma-**

1. *alıyor mu?* “alıyor muyum?” *almıyor mu?* “almıyor muyum?”

2. *alıyor sun mu?* “alıyor musun?” *almıyor sun mu?* “almıyor musun?”

3. *alıyor mu?* “alıyor mu?” *almıyor mu?* “almıyor mu?”

Çokluk

1. *alıyoruz mu?* “alıyor muyuz?” *almıyoruz mu?* “almıyor muyuz?”

2. *alıyor suñuz mu?* “alıyor musunuz?” *almıyor suñuz mu?* “almıyor musunuz?”

3. *alıyorlar mı?* “alıyorlar mı?” *almıyorlar mı?* “almıyorlar mı?”

Şimdiki zamanın yeterlik biçimi, asıl fiile getirilen *-(I)p bil-* yapısıyla kurulur. Kip ve kişi ekleri *bil-* yardımcı fiiline getirilir. Bu yapının olumsuz biçimi, *bil-* fiiline getirilen *-ma,-me* olumsuzluk ekiyle ifade edilir.

Şimdiki Zaman Yeterlik *alıp bil-* Teklik *Yetersizlik *alıp bilme-**

1. *alıp biliyorum* “alabiliyorum” *alıp bilmeyorum* “alamıyorum”

2. *alıp biliyorsun* “alabiliyorsun” *alıp bilmeyorsuñ* “alamıyorsun”

3. *alıp biliyor* “alabiliyor” *alıp bilmeyor* “alamıyor”

Çokluk

1. *alıp biliyoruz* “alabiliyoruz” *alıp bilmeyoruz* “alamıyoruz”

2. *alıp biliyorsunuz* “alabiliyorsunuz” *alıpbilmeyorsuñuz* “alamıyorsunuz”

3. *alıp biliyorlar* “alabiliyorlar” *alıp bilmeyorlar* “alamıyorlar”

Şimdiki Zaman Ekinin Kullanılışına Örnekler

Ben şipelle bağçada işleyorum.

“Ben şu anda bahçede çalışıyorum.”

Bizler ağışam sinema gidiyoruz mu ?

“Biz akşam sinemaya gidiyor muyuz?”

Sizler her zaman sabah erken kalkıyor musunuz?

“Siz her zaman sabah erken kalkıyor musunuz.”

Howwolar günbegün ısı bolup baryor.

“Havalar gittikçe ısınıyor.”

1.3.3. Belirli Geçmiş Zaman

AA’da belirli geçmiş zaman kipi, ölçünlü Türkmencede olduğu gibidir ve fiil tabanına *-di, -di, -du, -dü* eklerinin getirilmesiyle kurulur. *-di* biçim birimi (*morfemi*) dört şekillidir ve ünlü uyumlarına uyar. Ancak *-di* ekinin ünsüzünün sadece sedalı olması dolayısıyla ek ünsüz uyumlarına uymaz. *Aldım, aldıñ, aldı, aldık, aldımız, aldılar* vb.

1.3.4. Belirsiz Geçmiş Zaman

AA’da belirsiz geçmiş zaman kipi, ölçünlü Türkmencede olduğu gibidir ve fiil tabanına *-(I)p(dIr)* ekinin getirilmesiyle kurulur: *alıpdırın* “almışım”, *almadırın* “almamışım” vb.

1.3.5. Belirli Gelecek Zaman

AA’da belirli gelecek zaman kipi, ölçünlü Türkmencede olduğu gibi, fiil tabanına *-cAK* ekinin getirilmesiyle kurulur. Bu kip, ölçünlü Türkmencede kişi eklerini almaz, kişi zamirleri özne ifade etmek üzere kullanılır. Ancak AA’da teklik ve çokluk 2. kişide zamir kökenli kişi ekleri kullanılmaktadır. Belirli gelecek zaman kipinin olumsuz, kip ekinden sonra gelen *dä:l* edatıyla kurulur.

1.3.6. Gelecek Zaman Olumlu *al-* Olumsuz *alma-*

men alcak “alacağım”

men alcak dä:l “almayacağım”

alcaksıñ “alacaksın”

alcak dä:lsiñ “almayacaksın”

alcak “alacak”

alcak dä:l “almayacak”

bizler alcak “alacağız”

bizler alcak dä:l “almayacağız”

alcaksıñız “alacaksınız”

alcak dä:lsiñiz “almayacaksınız”

alcaklar “alacaklar”

alcak dä:ller “almayacaklar”

Gelecek Zaman Olumlu gel-
men gelecek “geleceğim”
gelceksiñ “geleceksin”
gelcek “gelecek”
bizler gelecek “geleceğiz”
gelceksiñiz “geleceksiniz”
gelcekler “gelecekler”

Olumsuz gelme-
men gelecek dä:l “gelmeyeceğim”
gelcek dä:lsiñ “gelmeyeceksin”
gelcek dä:l “gelmeyecek”
bizler gelecek дәl “gelmeyeceğiz”
gelcek dä:lsiñiz “gelmeyeceksiniz”
gelcek dä:ller “gelmeyecekler”

1.3.7. Belirsiz Gelecek (Geniş) Zaman Kipi

AA’da belirsiz gelecek (geniş) zaman kipi, ölçünlü Türkmencede olduğu gibi fiil tabanına *-ar/-er* ekinin getirilmesiyle kurulur: *aların* “alırım”, *almazın* “almam” vb.

1.4. Tasarlama (Dilek-Şart) Kipleri

1.4.1. Şart Kipi

AA’da şart kipi, fiil tabanına, ölçünlü Türkmencede olduğu gibi *-sa, -se* ekinin getirilmesiyle kurulur: *alsam* “alsam”, *almazam* “almazam” vb.

1.4.2. Emir Kipi

AA’da emir kipi çekiminde, diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi, her şahıs için, ayrı ekler kullanılır: Emir çekiminde AA teklik 2. kişilerde kullanılan ve birleşik fiil yapılarından kısaltılmış olduğu düşünülen *ala < ala göy* “alsana”, *almaya < almaya göy* “almazana” yapılarıyla ölçünlü Türkmenceden ayrılır. Ayrıca çokluk 2. kişilerde kullanılan ve metatez gibi görülen nöbetleşmeli *alıñlar-alıñrey* “alınız”, *almazñlar-almazñrey* “almayınız” biçimleri dikkat çekmektedir.

Olumlu *al*-Olumsuz *almaz*-

alayın “alayım”

almaz “almayayım”

al “al”

almaz “alma”

ala < ala göy “alsana”

almazaya < almazaya göy “almazana”

alsın “alsın”

almazsın “almazsın”

alalı/ bizler alalıñ “alalım”

almazalı/almazalıñ “almayalım”

alıñ “alın”

almazan “almayın”

alıñlar/alıñrey “alınız”

almazanlar/almazañrey “almayınız”

alsınlar “alsınlar”

almazsınlar “almazsınlar”

Emir kipi Olumlu *gel-*
geleyin “geleyim”

Olumsuz *gelme-*
gelmä:yin “gelmeyeyim”

<i>gel</i> “gel”	<i>gelme</i> “gelme”
<i>gelä</i> : “gelsene”	<i>gelmeya</i> “gelmesene”
<i>geleli/geleliñ</i> “gelelim”	<i>gelmä:li/</i>
<i>bizler gelmä:liñ</i> “gelmeyelim”	
<i>geliñ</i> “gelin”	<i>gelmä:ñ</i> “gelmeyin”
<i>gelinler-geliñrey</i> “geliniz”	<i>gelmä:ñler/ gelmä:ñrey</i> “gelmeyiniz”
<i>gelsinler</i> “gelsinler”	<i>gelmesinler</i> “gelmesinler”

Emir kipi Olumlu gör-**Emir kipi Olumsuz görme-***göreyin* “göreyim”*görmäyin* “görmeyeyim”*gör* “gör”*görme* “görme”*görä*: “görsene”*görmeyä* “görmesene”*görsün* “görsün”*görmesin* “görmesin”*görelä* “görelim”*görmä:li* “görmeyelim”*görüñ* “görün”*görmä:ñ* “görmeyin”*görüñler* “görünüz”*görmä:ñler* “görmeyiniz”*görsünler* “görsünler”*görmesinler* “görmesinler”

Çokluk 1. kişi emir çekiminde dikkat çeken husus *-All* ekiyle kurulan biçimin ikilik (sen ve ben) ifade etmesidir:

Meclise bizler hem geleli mi belki bir işe yararız.

“Toplantıya biz (ikimiz) de gelelim mi. Belki işe yararız.”

Gel azırrak çapdalı. Ayaklarımız yazılsın.

“Hadi (ikimiz) biraz koşalım. Ayaklarımız açılsın.”

Sizler dışarıda duruñ. Nobatñız gelende sizleri çağırarız.

“Siz dışarıda bekleyin. Sıranız gelince sizi içeri çağıracağız.”

1.4.3. Gereklik Kipi

AA’da belirli gelecek zaman kipi, ölçünlü Türkmencede olduğu gibi fiil tabanına *-mAll* ekinin getirilmesiyle kurulur. Bu kip, ölçünlü Türkmencede kişi eklerini almaz, kişi zamirleri özne ifade etmek üzere kullanılır. Ancak AA’da teklik ve çokluk 2. kişide zamir kökenli kişi ekleri kullanılmaktadır. Belirli gelecek zaman kipinin olumsuzluğu, kip ekinin sonra gelen *dä:l* edatıyla kurulur.

Olumlu *al*-Olumsuz *alma-**men almalı* “almalıyım”*men almalı dä:l* “almamalıyım”

almalısiň “almalısin”

almalı “almalı”

bizler almaly “almalyız”

almalısiňiz “almalısiniz”

almalılar “almalılar”

almaly dälisiň “almamalısin”

almaly dä:l “almamalı”

bizler almaly dä:l “almamalyız”

almaly dä:lsiňiz “almamalısiniz”

almaly dä:ller “almamalılar”

Gereklik Kipi Olumlu *gel*-Gereklik Kipi Olumsuz *gelme-*

men gelmeli “gelmeliyim”

gelmelisiň “gelmelisin”

gelmeli “gelmeli”

bizler gelmeli “gelmeliyiz”

gelmelisiňiz “gelmelisiniz”

gelmeliler “gelmeliler”

Musabıkada sen hem hatmen oynamalısiň, mukabil tim köp kowii.

“Maçta sen de mutlaka oynamalısin. Karşı takım çok kuvvetli.”

Sizler tenbellik etmeli dä:lsiňiz. Nä:me üçinki we:teniň ayendesiz sizleriň elinizde.

“Siz tembellik etmemelisiniz. Çünkü ülkenin geleceği sizin elinizde.”

Keseldan gutulmak için azırrak arıklamalısiňiz.

“Hastalıktan kurtulmanız için biraz kilo vermeniz lazım.”

1.4.4. Niyet/İstek Kipi

Ölçünlü Türkmencede *-mAkçI* ekiyle kurulan niyet/istek kipi AA’da son seste bir *-n* türemesiyle oluşan *-mAkçIn* ekiyle kurulmakta ve bu biçim, 1. kişilerde şahıs eki almayıp şahıs zamirleriyle kullanılmaktadır. 2. ve 3. kişilerde ise eke, şahıs ekleri getirilebilmektedir.

-maqçın/-mekçin

men gelmekçin “ben geleceğim”

sen gelmekçinsin

ol/o gelmekçin

men galmakçın

sen galmakçinsin

o galmakçın

bizler gelmekçin “biz geleceğiz”

sizler gelmekçinsiniz

olar gelmekçinler

bizler galmakçın

sizler galmakçinsiniz

olar galmakçınlar

Olumsuzluk *-mAKçIn* ekinden sonra getirilen *dä:l* edatıyla yapılır: *gelmekçin de:lsin*

Örnekler

Ahmet bizlere gelmekçiti yö:ne gelip bilmedi.

“Ahmet bize gelecekti ama gelemedi.”

Sen erte bizlere gelmekçinsinij.

“Sen yarın bize geleceksin.”

Ol erte bizde galmakçın.

“O yarın bizde kalacak.”

Ol erte bizde galmakçın dä:l.

“O yarın bizde kalmayacak.”

Siz erte bize gelmekçin dä:lsinijiz.

“Siz yarın bize gelmeyeceksiniz.”

1.5. Zarf-Fiil Ekleri

AA’da kullanılan zarf-fiil ekleri, ölçünlü Türkmencede de kullanılan *-(I) p, -A, -InçA: -An(I)dA, -DIğIndA, -KA, -mA:n* gibi eklerdir. *-KA* ve *-InçA:* zarf-fiil eklerine iyelik ekleri getirilebilmekte ve böylece zarf-fiil eyleminin öznesini de belirtilebilmektedir.

Bizler yadayınça: işleyorqaq o hemişe yatyotu.

“Biz yoruluncaya kadar çalışırken o hep yatardı.”

Men köçede geziyoqam ülfetler bilen duwuştum.

“Ben sokakta gezerken arkadaşımınla karşılaştım.”

Sizler motor gırşama:nı yağşı öğreninçä:ñiz köp nanlar zaya bolar.

“Siz araba tamirini iyice öğreninceye dek daha çok ekmek yemeniz gerek.”

AA’da *-ALI* zarf-fiil eki kullanılmamakta ve bu yapı sıfat-fiillere kişi eklerinin ya da *bä:ri* edatının getirildiği farklı yapılarla ifade edilmektedir:

Sizleriñ Niğde: geleniñiz nä:çe yıl bolduqa?

“Siz Niğde’ye geleli kaç yıl geçti acaba?”

Bizleriñ işe başlarımız kä:n waqt bolanıyoq.

“Biz işe başlayalı çok zaman olmadı.”

Bahar gelennen bä:ri özümü hiç yağşı his etmedim, hemişe bihel men.

“Bahar geleli kendimi iyi hissetmiyorum, hep halsizim.”

1.6. Sıfat-Fiil Ekleri

AA’da kullanılan sıfat-fiil ekleri, ölçünlü Türkmencede de kullanılan *-An, -yAn,*

-madık, -mAlI, -AcAK ekleridir. -yor sıfat-fiil eki ölçünlü Türkmencede kullanılmayan ve şimdiki zaman ifade eden bir sıfat fiil ekidir. Bu ekin kullanımıyla ilgili bazı örnekler aşağıda verilmiştir.

Seniň işleyor dükanuňda nä:me satulyor?

“Senin çalıştığın dükkânda ne satılıyor?”

Ankaradan gelyor servis, bu yerde demrastı etcek.

“Ankara’dan gelmekte olan otobüs, burada mola verecek.”

Olariň bu işi bilmeyorluğuna hemme biliyortu yö:ne hiçkim bir zat di-medi.

“Onların bu işi bilmediğini herkes biliyordu ama kimse bir şey demedi.”

1.7. İsim-Fiil (Mastar) Ekleri

AA’da -mAK (oqamaq “okumak”, işlemek vb.), -mA:nA (etmä:nä: “yap-maya”) ve -(I)ş (yüriş “yürüyüş”) ekleri ölçünlü Türkmencede de olduğu gibi isim-fiil teşkil ederler.

1.8. Bildirme Ekleri (i- Fiili)

Bildirme ekleri *i-* (< ET *er-*) fiilinden gelişmiş eklerdir ve isimlere gelerek onların yüklemleşmesini sağlarken basit çekimli fiillere gelerek onların birleşik çekimini kurarak değişik zaman ilişkileri kurmasını sağlarlar. Bildirme eklerinin esasını oluşturan *i-* fiili şimdiki/geniş zamanda, görülen, öğrenilen geçmiş zamanda kullanılır. Bildirmenin şart çekiminde ise *i-* fiili kullanılmaz ve yerine *bol-* fiili kullanılır.

1.8.1. Bildirmenin Şimdiki Zamanı

Bildirmenin şimdiki zamanında *i-* fiili tamamen düşer ve 1. kişilerde *-man/-men; bizler*; 2. kişilerde *-siň/-siňiz* ekleriyle temsil edilir. Bildirmenin 3. kişilerinde kullanılan *-dIr/-dIrIAr* eki ise *tur-* (*tur-ur > durur > -dIr*) fiilinden gelişmiştir. Bildirmenin olumsuz biçimi isim unsurundan sonra getirilen *dä:l* edatıyla kurulur:

Şimdiki/Geniş Zaman

Olumlu

kuwathl “kuvvetli”

men kuwathl men “ben güçlüyüm”
değilim”

sen kuwathl işiň “sen güçlüsün”
ğilsin”

o kuwathl “güçlüdür”

Olumsuz

kuwathl dä:l “kuvvetli değil”

men kuwathl dä:l men “ben güçlü

sen kuwathl dä:l işiň “sen güçlü de-

o kuwathl dä:l dir “o güçlü değildir”

bizler kuwatlı “biz güçlüyüz”   *bizler kuwatlı dä:l* “biz güçlü değiliz”

sizler kuwatlısıñız “siz güçlüsünüz”   *siz kuwatlı dä:lsiñiz* “siz güçlü değilsiniz”

olar kuwatlıdırılar “onlar güçlüdürler” *olar kuwatlı dä:ldirler* “onlar güçlü değil(dir)ler”

Örnekler

Men kesel men, daktere gitmeli men.

“Ben hastayım, doktora gitmem gerek.”

Sen yağşısıñ daktere gidip oturma.

“Sen iyisin doktora gitmeme gerek yok.”

Ma:ma siz kesel mi?

“Anne, siz hasta mısınız?”

Bizler kesel mi ki dowayı iyeli? Feket kesel bolsañız dowayı iyip yağşı bolarsıñız.

“Biz hasta mıyız ki ilaç içelim? Ancak hastaysanız ilaç içip iyileşirsiniz.”

1.8.2. Belirli Geçmiş Zaman Olumlu yağşıtı Belirli Geçmiş Zaman Olumsuz yağşıtı *dä:lti*

men yağşıtım “ben iyiydim”   *men yağşı dä:ltim* “ben iyi değildim”

sen yağşıtıñ “sen iyiydin”

sen yağşı dä:ltiñ “sen iyi değildin”

o yağşıtı “o iyiydi”

o yağşı dä:lti “o iyi değildi”

bizler yağşıtık “biz iyiydik”

bizler yağşı dä:ltik “biz iyi değildik”

sizler yağşıtıñız “siz iyiydiniz”

sizler yağşı dä:ltiñiz “siz iyi değildiniz”

olar yağşıtılar “onlar iyiydiler”

olar yağşı dä:ltiler “onlar iyi değildiler”

Örnekler

O yaman işeñirti, işlerini derro bitirirdi.

“O çok çalışkandı, işlerini çok çabuk bitirirdi.”

Olar uruşta dä:ltiler we zaxım bolmä:pdırlar.

“Onlar savaşta değildiler ve yaralanmamışlar.”

Siz İñlis dä:lsiñiz, İñlis bolsañız köp yağşı İñlisi geplartiñiz.

“Siz İngiliz değilmışsiniz. İngiliz olsanız çok iyi İngilizce konuşurdunuz.”

Öyüñ bastırması köp köneti. Bir zor şä:mal onu yere uçurdu.

“Evin çatısı çok eskiydi. Kuvvetli bir rüzgar onu yere uçurdu.”

1.8.3. Belirsiz Geçmiş Zaman

Olumlu yağşı tı

men yağşımişim “ben iyiymişim”
ğilmişim”

sen yağşımişñ “sen iyiymişim”
mişsin”

o yağşımişin “o iyiymiş”

bizler yağşımişik “biz iyiymişiz”
ğilmişiz”

sizler yağşımişñiz “siz iyiymişsiniz”
değilmışsiniz”

olar yağşımişler “onlar iyiymişler”
ğilmişler”

Bir ba:r ekeni, bir yoğ ekeni, qadi:m zamanlarda bir padişah ba:rmişin

“Bir varmış, bir yokmuş. Eski zamanlarda bir padişah varmış.”

Sizler günahlmışñiz bolmasa gaççak dä:lmişñiz.

“Siz suçluymuşsunuz yoksa kaçmazmışsınız.”

AA’da bildirmenin şart biçimi *i-* fiiliyle değil *bol-* “olmak” fiiliyle yapılır:
bolsam “olsam”, *bolsan*, *bolsa* vb.

Sonuç

Türkmen Türkçesinin Altıbölek (Afganistan) ağzının fiil morfolojisi, büyük oranda ölçünlü Türkmenceyle örtüşmektedir. Ancak bu ağızda ölçünlü Türkmencenin yansılaştırıcı etkisinin olmaması ve çevrede konuşulan Farsça ve Özbek Türkçesinin de tesiriyle fiil çekimi sahasında da bazı farklılıklar da ortaya çıkmıştır. Bu farklılıklar şöyle özetlenebilir.

Ölçünlü Türkmen Türkçesinde *-cAK* ekiyle kurulan belirli gelecek zaman kipinin çekiminde kişi ekleri kullanılmamakta ve özne, çekimde fiilden önce getirilen kişi zamirleriyle gösterilmektedir. Altıbölek ağzında ise bu kipin 1. ve 3. kişilerinde kişi ekleri kullanılmazken, teklik ve çokluk 2. kişi çekimlerinde ise *gelceksiñ*, *gelceksiñiz* vb. biçimlerinde kişi zamiri kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

Türkmencede şimdiki zaman çekimi *-yar/-yer* ekleriyle yapılırken, Altıbölek ağzında çekim *-yor* ekiyle yapılmaktadır: *gelyoron*, *gelyorsuñ* vb.

Teklik ve çokluk 2. kişi emir çekimleri de ölçünlü Türkmencede görülme-yen *gelä/gelağay* “gel, gelsene” (< *gele göy*), *görüñler* “görünüz” ve olumsuz *görmä:ñler/gelmä:ñrey* “görmeyiniz” biçimleri de dikkat çekmektedir. Öl-çünlü Türkmencede bulunan çokluk 1. kişilerde görülen ikili çokluk ve ikiden fazla çokluk AA’da da kullanılmaktadır.

Ayrıca seyrek de olsa *-yor* biçim biriminin sıfat-fiil olarak kullanımı da ölçünlü Türkmencede görülmeyen bir başka tipik özelliktir.

Kısaltmalar ve İşaretler

- AA : Altıbölek ağzı
 ä : Açık e ünlüsü
 ğ : Arka damak g’si
 q : Sedasız, arka damak k’si
 w : Çift dudak ünsüzü
 : : Ünlülerden sonra uzunluk işareti

Kaynaklar

- Clark, Larry (1998). *Turkmen Reference Grammar I-II*. Wiesbaden: Harras-sowitz.
- Doerfer, G. (1970), *Irono-Altaitica: Turkish And Mongolian Languages of Per-sia and Afghanistan*, 217-234. Current Trends in Linguistics, Volume 6: Linguistics in South West Asia and North Africa. Mouton The Hague-Paris.
- Kara, Mehmet (2001). *Türkmençe*. Ankara: Akçağ.
- Gültekin, M. (2018). *Afganistan’dan Derlenmiş Türkmençe Bir Masal, Çukuro-va Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi (ÇÜTAD)*, Cilt: 3, Sayı: 1, Haziran 2018, ss. 68-93.
- Rasekh, Muhammad Salih (2016). *A Study of the Turkmen Dialects of Afghanis-tan Phonology – Morphology – Lexicon – Sociolinguistic Aspects*, Berlin, Humboldt Üniversitesi’nde yapılmış, yayımlanmamış doktora tezi.
- Koçimovna, Babaeva Ayna (1985). *Turkmeni Afganistana*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Moskova.
- Ligeti, Louis (1954), *O mongol’skih i tyurkskih yazıkah i dialektah Afganistana*. Acta Orientalia Hungarica 4. 93-117.
- Öztürk, Rıdvan (2010). *Afganistanlı Türkmen Şairleri Antolojisi*, Konya: Çizgi.
- Tekin, T. ve Ölmez, Mehmet. (2015). *Türk Dilleri*. Giriş. Ankara: BilgeSu.
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Afganistan> (giriş tarihi: 05.08.2021).

İŞİTME ENGELİ OLAN YABANCI UYRUKLU BİREYLERİN İŞARET DİLİ ÜZERİNDEN TÜRKÇE ÖĞRENİM SÜRECİ

Mesut GÜN*
Aslıhan TÜRK**

Özet

Bu çalışmada yabancılara Türkçe öğretiminin yeni bir alan olduğu ve bu alanın öğretimi üzerinde durulmuştur. Özellikle son yıllarda Türkçenin dünya dilleri arasında çeşitli sebeplerden öğrenilmek istenmesi bu araştırmaların yapılmasında önemli bir yere sahip olmuştur. Yapılan bu araştırmada işitme engeli bulunan bireylerin de Türkçeyi öğrenmek istemeleri ve günlük hayatta nasıl iletişime geçeceği konusunda bir fikir verilmek istenmiştir. Araştırma nitel araştırma yöntemlerinden olan tarama araştırması şeklindedir. Bu alanda yapılan araştırmalara baktığımız zaman engel durumu olan bireylerin dil öğrenimi üzerinde çok az çalışmaya rastlanmıştır. TİD (Türk İşaret Dili) üzerinden; “Türkçe nasıl öğretilir?”, “Bu eğitim verilirken kullanılan yöntemler nelerdir?” ve “Bu tür bireylerin eğitim süreci boyunca karşılaştıkları zorluklar nelerdir?” sorularına cevap aranmaya çalışılmıştır. Özellikle eğitimi veren bireylerin de nelere dikkat etmesi gerektiği üzerinde durulmaya çalışılmıştır. İletişim karşılıklı bir kültür aktarımı olduğundan işitme engelli bireylerin kendilerine has geliştirmiş oldukları sembollerin öğrenilmesi süreç içerisinde gerçekleşmektedir. Dil öğrenmenin dışında duyuşsal, bilişsel ve psikomotor gibi diğer becerilerin gelişmesi konusunda da pek çok yöne hitap etmektedir. Türk İşaret Dili'nin özelliklerine de değinilmiş ve iletişim açısından karşılıklı değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu noktadan hareketle yapılan bu çalışma, bundan sonra bu alanda yapılacak çalışmalar için bir örnek ve rehber olması açısından bir fikir sunmaktadır. Bu çalışmanın yabancılara Türkçe öğretimi alanına farklı bir bakış açısı ve yeni bir soluk getirmesi noktasında önemli olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk İşaret Dili, yabancılara Türkçe öğretimi, yöntem ve teknikler, karşılaşılan sorunlar, işitme engelli bireyler.

* Doç. Dr., Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi

** NEVÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yabancılara Türkçe Öğretimi Yüksek Lisans Öğrencisi

TURKISH LEARNING PROCESS THROUGH THE SIGN LANGUAGE OF FOREIGN INDIVIDUALS WITH HEARING DISABILITIES

Abstract

In this study, it was emphasized that teaching Turkish to foreigners is a new field and the teaching of this field. Especially in recent years, the desire to learn Turkish among world languages for various reasons has had an important place in conducting these studies. In this study, it was aimed to give an idea about the individuals with hearing impairment to want to learn Turkish and how to communicate in daily life. The research is in the form of screening research, which is one of the qualitative research methods. When we look at the researchers conducted in this area, there are very few studies on language learning of individuals with disabilities. TSL (Turkish Sign Language) tried to find answers to the questions of "How to teach Turkish, what are the methods used in this education, and what are the difficulties that such individuals encounter during the education process?" It has been tried to focus on what individuals giving education should pay attention to. Since communication is a mutual cultural transfer, learning the symbols developed by the hearing-impaired individuals takes place in the process. Apart from language learning, it addresses many aspects of the development of other skills such as sensory, cognitive, and psychomotor. The features of Turkish Sign Language were also mentioned, and it was tried to be evaluated mutually in terms of communication. Based on this point, this study offers an idea as an example and guide for future studies in this field. It is thought that it will be important for teaching Turkish to foreigners from a different perspective and bringing a new breath.

Keywords: Turkish Sign Language, teaching Turkish to foreigners, methods and techniques, problems encountered, hearing impaired individuals.

Giriş

Dil; insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta ve canlı bir varlıktır. Dilin özelliklerine baktığımızda şunlar karşımıza çıkar: Kendine mahsus kuralları olan, seslerden oluşmuş ve milletin ortak malı olmuştur. Dil toplumsal katmanlara göre değişir ve karmaşık bir sistemdir. Bir düşünme aracı, şahsi olmayan ve toplumsal olarak yaşamaktadır.

İnsan öncelikle kendi dilinin içinde doğar ve varlık alanını oluşturur. Dil, kişinin varlık alanının ses, yazı ve beden diline dönüşmüş halidir (Şahin,2014:828). Jest ve mimikler kimi zaman sözlü ifadeleri desteklemektedir. Küreselleşen dünyada bireyler çeşitli amaçlarla ikinci dil öğrenmeye gereksinim duymuştur. Bu amaçlar eğitim, akademik kariyer, göç, evlilik, sosyal ve kültürel faktörler, iletişim kurma zorunluluğu şeklinde ifade edilebilir. Son

yıllarda ülkemize gerçekleşen yoğun göç dalgasından dolayı Türkçe yabancı uyruklu bireyler tarafından yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı ilgi çekmiş ve pek çok birey tarafından öğrenilmeye başlanmıştır.

Bireyin; yaşı, cinsiyeti, mesleği, kapasitesi vb. ne tür özelliklere sahip olursa olsun eşit bir şekilde eğitim almaya ve bulunduğu coğrafyanın dilini öğrenmeye hakkı vardır. Bu eğitimin fırsat eşitliği özelliği ile ilgilidir. Nasıl ki sağlıklı bir birey ülkemize gelip bizim dilimizi öğrenmek istiyorsa işitme engelli bir birey de aynı şekilde Türkçe öğrenmek ve günlük hayatta iletişime geçmek isteyecektir.

İşitme engeli; işitme duyarlılığının kişinin gelişim, uyum, özellikle iletişimdeki görevini yeterince yerine getiremeyişi durumudur. Bazı insanlarda çeşitli nedenlerle işitme meydana gelmez; sonuçta böylesi bireylere sağır, dilsiz, işitme özürülü veya işitme engelli gibi adlar konulur (Özgür 2013: 90). Bu olaylar işitme engelli kişinin dil edinimini, eğitimini ve sosyal hayatını derinden etkilemektedir. Bu durumdaki öğrencilerin eğitimi konusunda ekstra çalışmalar şarttır (Bulut,2018:23). Doğuştan olabileceği gibi sonradan da ortaya çıkabilen işitme engelliliği kendi içinde iki gruba ayrılmaktadır. Bu gruplar şunlardır: “Sağır birey: İşitme cihazı olsun veya olmasın fark etmeksizin dille alakalı edinimleri alamayan birey. “Ağır işiten birey: İşitme cihazı yardımıyla dille alakalı verileri başarılı bir şekilde edinebilen kişidir (Bulut 2018: 23).

Öncelikle işitme engelli bireylere dil edinimi sağlamak için işaret dili eğitimi verilir. Bu eğitim verilirken kullanılan birtakım yöntem ve tekniklere değinmek gerekir. İşitme engelli bireylerin en büyük sorunu duyma özelliğinin olmamasıdır. Bu yüzden de kendisiyle iletişime geçecek kişiyle göz kontağı kurmak ve onun söylediklerini anlayabilmek için jest ve mimiklerine dikkat etmek zorundadır. Dudak okuma, kelimelerin oldukça gerçek anlamına odaklanma, çağrışım yaptıracak sözcüklerden yararlanma gibi teknikler kullanılır. Yine bu alanda çoğunlukla gösterip yaptırma, sembolleştirme, yaratıcı drama vb. yöntem ve tekniklerden de sıklıkla faydalanılır.

Eğitim süreci boyunca yararlanılan görsel materyallerin anlatacağı kelimeye uygun nitelikte ve farklı anlamlar çağrıştırmayacak şekilde olmasına ayrıca dikkat etmek gerekir. Bu da gerçek anlam boyutuna ilişkin önemli bir esastır. Özellikle işaretlerin yapıma süresinin oldukça kısa tutulmasına özen göstermek gerekir. Sebebi ise işitme engelli bireylerin karşısındaki kişinin yavaş kalmasını heceleyerek konuşan insanla seri bir şekilde konuşan insan arasındaki farka göre değerlendirmesinden kaynaklanır.

Bu çalışmada işitme engeli olan yabancı uyruklu bireylerin Türk İşaret Dili (TİD) üzerinden dilimizi öğrenme süreci üzerinde durulmuştur.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı işitme engelli olan bireylerin yabancı dil olarak Türkçeyi öğrenim süreci, bu sürecin nasıl atlatılması gerektiği, bu bireylere verilen eğitim sürecinde Türk İşaret Dili dikkate alınarak nasıl bir yol izlenmesi gerektiğini belirlemektir. Çalışmada ‘İşitme engelli olan bireyler Türkçeyi yabancı dil olarak nasıl öğrenebilir?’ sorusuna Türk İşaret Dili (TİD) üzerinden cevap aranmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın Önemi

Yabancılarla Türkçe Öğretimi alanı son yıllarda akademik seviyelerde yüksek lisans ve doktora seviyelerinde öğrenci alan, yeni bir araştırma alanıdır. Bu nedenle bu alanda birçok çalışma yapılmasına rağmen üzerinde henüz durulmamış birçok konu olduğu söylenebilir. Bu alanda üzerinde çok az durulan konulardan birinin işitme engelli bireylerin dil öğrenmelerine ilişkin çalışmalar olduğu yapılan alan taraması sonucunda tespit edilmesi bu araştırmanın yapılmasına karar verilmesinde etkili olmuştur.

Ülkemize bazı sebepler dolayısıyla yapılan yoğun göç dalgası ve mültecilerin iletişime maruz kalma ihtiyacından dolayı Türkçe öğrenmeleri zorunluluk arz etmeye başlamıştır. Ülkemizde bulunan işitme engelli yabancı uyruklu bireylerin iletişim kurma ve ikinci bir dil öğrenme haklarının olması da işitme engelli yabancı uyruklu bireylere Türkçe öğretimine duyulan ihtiyacı artırmaktadır. Bu çalışmada işaret dili öğretiminde yaygın olarak kullanılan çeşitli yöntem ve tekniklerle Türk işaret dili üzerinden bu bireylerin iletişime geçme ve Türkçe öğrenme durumları incelenmeye çalışılmıştır. Bu alanda yapılacak daha sonraki çalışmalara da bir örnek teşkil edebilmesi çalışmanın önemini artıracaktır.

Araştırmanın Problem Cümlesi

‘İşitme engelli olan yabancı uyruklu bireyler Türkçeyi yabancı dil olarak nasıl öğrenmelidir?’ problem cümlesinin alt problemleri şu şekildedir:

- a. İşitme engelli yabancı uyruklu bireylere Türkçe öğretirken hangi yöntemleri kullanmak gerekir?
- b. İşitme engelli yabancı uyruklu bireylerin Türkçeyi ikinci bir dil olarak öğrenme sürecinde karşılaştıkları sorunlar nelerdir?
- c. İşitme engelli yabancı uyruklu bireylere Türkçe öğretimi yapılırken Türk İşaret Dilinden (TİD) nasıl yararlanılmalıdır?

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden olan tarama modeli kullanılmıştır. Tarama araştırması; geçmişte ve hâlen var olan durumu, mevcut

olayları, grupları, objeyi ve özellikleri olduğu gibi betimlemeyi, resmetmeyi açıklamayı amaçlayan bir araştırma yaklaşımıdır (Kaplan, 1995: 65). İşaret dili ve Türkçe öğretimi konulu yazılan makale, dergi, kitap ve kitap bölümleri tarama modellerinden olan literatür taraması yapılarak taranmış ve analiz edilmeye çalışılmış ve analiz sonuçlarına göre yorumlanmıştır.

Bulgular ve Yorum

Bu bölümde araştırmanın alt problemlerinde belirlenen sıra gözetilerek ilgili bulgu ve yorumlara yer verilmiştir:

a. İşitme Engelli Yabancı Uyruklu Bireylere Türkçe Öğretirken Kullanılan Yöntemler

Göz İletişimi: İşaret dilinin öğretimi sürecinde çoğunlukla tercih edilen yöntemlerdendir. Eğitici bireye karşı yönelir ve onunla konuştuğunu bu şekilde hissettirir. İşaret dili eğitimi dışında da günlük hayatta sıklıkla başvurduğumuz yöntemler arasındadır. Karşımızdaki kişiye bakarak konuşmak; onu önemseydiğimiz ve kendisiyle ilgilendiğimiz hakkında olumlu bir mesaj verir. Bu da motivasyon açısından bireyi mutlu kılar.

Kaldı ki karşımızdaki birey duyma yetisine sahip olmadığı için kendisiyle iletişime geçtiğimizi hissettirmek için bu yöntemle başvurmakta fayda vardır. Göz iletişimi kurulan bireye dikkat algısı vermesi konusunda da etkili bir yöntemdir.

Jest ve Mimikler: TİD, işitemeyen bireylerin kullanımına daha uygun olan görsel ve jestsel bir dildir (Dikyuva,2015: 89). Bu özelliğinden ötürü işaret dillerinde ve özellikle TİD’de jest ve mimikler sıklıkla görülmektedir. El, kol ve baş ile yapılan hareket anlamındaki jest ve buna ek olarak herhangi bir duygu veya düşünceyi anlatan mimiklerin görsel bir dil olan TİD’in temelini oluşturduğu söylenebilir.

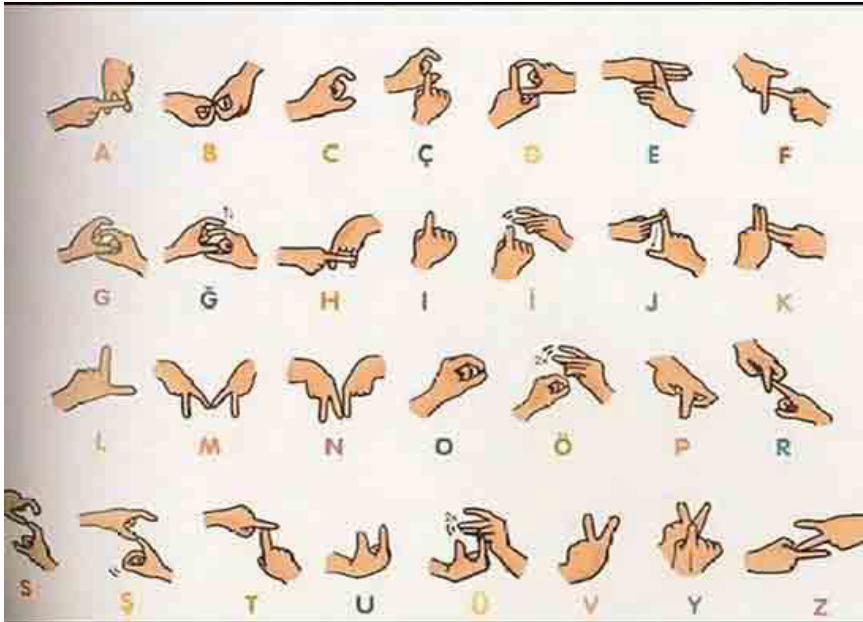
Örneğin mutlu olduğumuzu ifade ederken kullandığımız yüz ifadesi ile şaşırduğumuz bir anı anlatan ifade birbirinden tamamen farklıdır. Bu hissi karşımızdaki işitme engelli bireye vermek için tercih edilen yöntemler arasındadır. Ses yetisi olmadığı için ya da bu yetiye normal bireylere oranla az sahip olduğu için alternatif yöntemlerle iletişim sağlanmaya çalışılmaktadır.

Örneğin işaret dilinde bir kimsenin öldüğünü anlatabilmek için eğitici iki parmağını ters ‘V’ harfi şekline getirip yukarıdan aşağıya indirir. Bunu yaparken dilini dişlerinin arasına koyar ve gözlerini kapatır, kafasını da yana doğru eğer. Bu şekilde ölmüş birinden, ölüm temasından, ölmek eyleminden kısacası ölümlle ilgili türetilen her türlü kelimedenden bahsedebilir. İşareti destekleyen yüz ifadesini vermezse anlatmak istediği kelimeleri tam olarak anlatmış sayılmaz ve ne demek istediğini karşı taraf anlayamaz.

Dudak Okuma: Genellikle dudak hareketlerinin karşındaki bireyler tarafından ağız özelliklerine göre işareti yapılan kelimenin konuşma dilinde eş zamanlı bir şekilde söylenmesidir. İşitme engelli bireyler sesleri duymadıkları için zamanla çok iyi bir dudak okuyucusu konumuna gelmektedirler. Bu yüzden eğiticinin sesleri çıkarma şekline ve hızına dikkat etmesinde fayda vardır.

Gerçek Anlama Odaklanma: Anlatılmak istenen ne kadar mecaz anlama sahip olursa olsun karşımızdaki bireye anlatmak ve somut hale getirmek için genellikle kelimelerin gerçek anlamları kullanılır. Bu konuda özellikle deyimler ve atasözlerinin çevirisinde sorun yaşanmaktadır. Sebebi ise pek çok deyim ve atasözünün mecaz anlama sahip olmasıdır. İfade edilmek istenen tam olarak aktarılamamaktadır. Dil öğrenimi biraz da kültür aktarımı olduğu için işitme engeli bulunan bireyde bir diğer sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Parmak Alfabeti: TİD alfabe yapısı büyük harflerin şekline göre tasarlanmıştır. Bireyler anlatmak istediği kelimenin anlamını unuttuğu vakit ya da birinin ismin belirtirken bu yöntemi kullanır.

Sembolleştirme: Parmak alfabesinin unutulduğu zamanlar daha çok tercih edilmektedir. Özellikle bir kişinin ismini uzun uzun parmak alfabesi ile yazmak yerine bu yöntem durumu kurtarmak adına daha kullanışlı hale gelmektedir.

Örneğin işitme engelli birey uzun saçlı bir arkadaşından bahsedecekse eliyle saçlarını işaret eder. Gözlük takan bir yakınından bahsedecekse elini daire şeklinde gözlerine getirir ve bu şekilde anlatmaya çalışır. Bu yöntem diğer

işitme engelli bireyler arasında da bilinir ve konuşurken kimden bahsedildiği rahatlıkla anlaşılır. Süre kazanmak açısından gayet ideal ve kullanışlı bir yöntemdir. Ama bu simgeyi bilmeyen kimden konuşulduğunu anlamakta güçlük çeker ve kendisine açıklama yapılmadığı müddetçe konuşmaya yabancı kalır.

Gösterip Yaptırma: Özellikle bir beceri kazandırılırken tercih edilen yöntemler arasındadır. İşaret dili alanında da özel işaretlerin özellikle öğrenenler açısından kolaylık sağlaması için kullanılmaktadır. Hareketi ilk önce somutlaştırıp basite indirger ve daha sonra hayata geçirmeye yardımcı olma noktasında kullanılan bir yöntemdir.

Görsel Materyaller: Dil öğretiminde kelimeyi anlatmakta zorlandığımız zamanlar olabilir. Karşımızdaki birey de özel bir birey olduğu için anlatmak istediğimiz kelimenin resminden yararlanabiliriz. Görseli gösterdikten sonra ne anlama geldiğini söyleyip bireyin dudak okuma tekniği ile anlamasını sağlayabiliriz. Birey; görseli gösterilen kelimeyi görür, algılar ve anlamına odaklanır. İşaretin şekli ve görüntüsü arasında bir anlam kurar ve kavraması açısından biraz daha anlamlı olmaktadır.

Birkaç örnek vermek gerekirse evin çatı yapısı ile işaret dilinde bir mantık kurulmaya çalışılmış ve **Şekil 1**'de olduğu gibi gösterilmiştir.

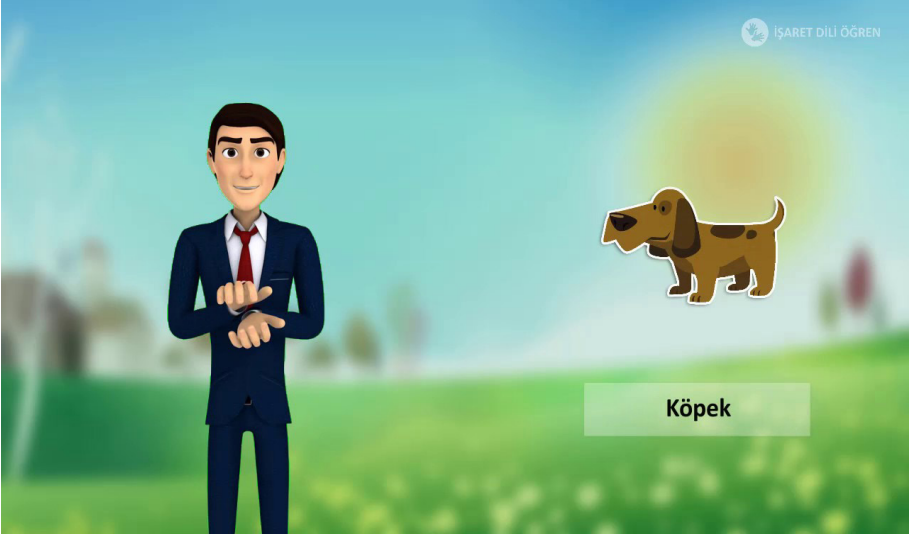
Şekil 1

Kelebeğin kanatları ile bağlantı kurulmaya çalışılmış ve akılda kalıcılığı sağlama açısından **Şekil 2**'de olduğu gibi gösterilmiştir.

Şekil 2

Köpeğin ağız yapısından dolayı Türk işaret dilinde bu kelime **Şekil 3**'teki gibi gösterilmiştir.

Şekil 3

Bazen bir kelimenin birden çok işareti bulunmaktadır. Bu işaretlerden hangisini seçeceğine karar vermesi bireye bağlıdır. Hangisini daha rahat kullanıyorsa o işareti seçmekte özgürdür. Ama işaret dilini öğrenen ve işitme engeli olmayan bireylerin bir kelimeyi ifade eden kaç işaret varsa bilmesi gerekmektedir. Anlamlı ve sağlıklı bir iletişim açısından gereklilik arz etmektedir.

Örneğin “gülmek” kelimesi iki parmağın büyük “L” harfi şeklinde ağzın kenarında oval şekilde açılarak gösterilmesi ile iki parmağımızın “V” harfi şeklinde hareket ettirilmesi aynı anlamı karşılamaktadır. Görüldüğü gibi bir kelimenin birden çok işareti bulunmaktadır.

Bu şekilde gösterilerek hem görsel materyallerden yararlanılmış hem de kelimeyi çağrıştıracak bir yöntem kullanılmıştır. Bahsedilen kelime Şekil 4 ve Şekil 5’te gösterilmiştir.

Şekil 4

Şekil 5

Yaratıcı Drama: Drama, kişilerin farklı alanlarda kendisini geliştirmeyi sağlamaktadır. Bu yolla empati, yaratıcılık, kendi kendini keşfetme, bireysel ve grup etkinliklerine katılım sağlama vb. çeşitli amaçlarla kullanılabilir.

Yaratıcı drama, bireylerin hem kendini hem de toplumsal ilişkileri etkileşimde bulunarak tanınmasına katkı sağlamaktadır. Yaratıcı drama bireyin öğrendiklerinin sadece bilgi düzeyinde kalmasını önleyerek aynı zamanda duyuşsal öğrenmelerin gerçekleşmesini sağlamaktadır. Bütün alanlarda olduğu gibi dil öğretimi açısından da pek çok duyuş organına hitap etmesi ve alıcılığı harekete geçirmesi açısından tercih edilen yöntemler arasındadır.

b. İşitme Engelli Yabancı Uyruklu Bireylerin Türkçeyi İkinci Bir Dil Olarak Öğrenme Sürecinde Karşılaştıkları Sorunlar

✓ İşitme engeli olan bireylerin en temel sorunları arasında duyma yetisi-ne sahip olmama ya da diğer bireylere oranla çok az sahip olma durumu vardır. Özellikle bu yetinin eksikliği dil öğrenme sürecini uzatmaktadır. Bu yetiye sahip olmadığı gibi çevresinde aşırı sese sahip materyallerin de olmamasına dikkat etmekte fayda vardır.

✓ Öğrencinin bulunduğu sınıf ortamı ve bu sınıfta kendi gibi duyma problemi yaşamayan diğer öğrencilerle eğitim alması da motivasyon açısından olumsuz değerlendirilmektedir. Çevresine karşı mutsuz, başarısız ve bu güdüye karşı yabancı bir birey ortaya çıkacaktır.

✓ Kullandığı işitme cihazının tanısı ve kontrollerinin düzensiz yapılması bireyi etkileyen bir diğer faktördür. İşitme kaybı hafif-orta-yüksek olmak üzere çeşitli kademelerde değerlendirilmeli ve kesin bir teşhis koyulmalıdır. Koyulan teşhis eğitim ortamlarında bulunacağı sınıf açısından çok önemlidir. Teşhisin yanlış ya da eksik koyulması bireyin eğitim hayatını etkilediği gibi günlük hayattaki iletişime dair algısına kadar etkileyecektir. Bu noktada özellikle eğitim esnasında işitme cihazının doğru takıldığından emin olmak ve sesinin açık olduğunu bilmekte fayda vardır.

✓ Öğretmenin bireye dil öğretme sürecinde çok yavaş ya da olduğundan hızlı konuşması ve bu şekilde iletişim kurması sakıncalıdır. Eğitici normal yaşamında nasıl konuşuyorsa o hızda konuşmaya dikkat etmelidir. Kısacası öğretmenin nasıl iletişim kuracağı hakkında bilgi sahibi olması gerekmektedir. Eğer bu konu hakkında bilgisi yoksa bireye istemeden zarar verebilir.

✓ İşitme engeline sahip bireyin işitme kaybının hangi düzeyde olduğu bilinmelidir. Bunun sebebi: 'Birey bu yetisini doğuştan mı yoksa kritik dönem kaynaklı olarak daha sonradan mı kaybetti?' sorusuna cevap bulmak içindir. Eğer bu kayıp doğuştan kaynaklanıyorsa o düzeydeki bireylerin olduğu sınıfa alınmasında fayda vardır. Daha sonradan gerçekleşmişse bu bireylerin dili öğrenme ve kavrama aşaması diğer bireylere nazaran daha kolay bir süreç gerektirecektir.

✓ Duyma sorunu yaşayan bu bireyler normal bireyler gibi konuşamaz. Yeni bir dil öğrenirken dinleme becerisinde problem yaşadıkları gibi okuma

becerilerinde de sorun yaşarlar. Özellikle kendi yaşlıları gibi kelime telaffuzu yapmakta zorlanırlar. Anlama ve kavrama becerileri çabuk ilerleme sağlayamaz. Eğitimleri ve yeni bir dil öğrenmeleri uzun zaman alabilir. Bunun sebebi bütün dil becerilerinin birlikte öğretilmesi gerektiği ve zincir halkaları gibi bağlantılı olmasından kaynaklanmaktadır.

✓ Okuma becerisinde sorun yaşanıldığı gibi harflerin ve kelimelerin yazımında da yavaş bir gelişim göstermektedirler.

✓ Dil bilgisi konularında da eksiklikler gözlenmiştir. Özellikle cümle yapılarında eklere ve söz dizimine çok dikkat edemedikleri yapılan tarama araştırması sonucunda tespit edilmiştir. ‘Anne ben pazardan geldim.’ Cümlesini ifade etme için ‘anne, gelmek, Pazar’ kelimeleri kullanılır. *Ben* zamiri ve *-dan* ayrılma ekini dilden atmışlar ve bu şekilde iletişim kurmayı tercih etmişlerdir. Dilden atabildikleri kadar kelime ve ek çıkarırlar. Çıkarılan ek aslında anlatım esnasında “geliyor, gelmiş, geldi, gelecek, gelir vb.” hangi kalıbı verdiği belli değildir. Bu cümleyi kurarken bir zaman vermek istese bile yine aynı şekilde ifade edecektir. Bu da standart bir cümle yapısının olmadığını göstermektedir. Her bireyin iletişim adına daha az kelime kullanmak için kendine göre kullandığı bir alternatif olarak karşımıza çıkmaktadır. Kelimeleri oldukça atlamaları ve az kelime üzerine odaklanmaları süre açısından onlara kolaylık sağlamaktadır. Buna da “El Düşmesi” adı verilir. Tıpkı hece düşmesinde gerçekleşen olay gibidir.

✓ Özellikle anadilimizde pek çok mecaz anlamlı kelime bulunmaktadır. İşitme engelli bireyler için her şey gerçek anlama sahiptir. Söz varlığımızın bu şekilde ifade boyutunun kısıtlı olması dil öğretimi açısından sorun yaşamamıza sebep olmaktadır. Örneğin “ipe un sermek” deyimini anlatmak için ip, un ve sermek kelimelerini kullanmak gerekmektedir. Fakat esasında bizim anlatmak istediğimiz bu değildir. Karşılaşılan bu durum dil öğretimi açısından bazı noktaların eksik kalmasına sebep olmaktadır. Zengin Türkçeyi anlatırken sondan eklemeli dil yapısının göz ardı edildiği görülmektedir.

c. İşitme Engelli Yabancı Uyruklu Bireylere Türkçe Öğretimi Yapılırken Türk İşaret Dili’nin (TİD) Katkısı

TİD, işaret dilleri içerisinde en eski dil olarak bilinir. İşitme engelli bireylerin konuşmalarını olumsuz etkilediği ve geciktirdiği düşüncesiyle 1953’te sağır dilsiz okullarında işaret dili yasaklanmıştır. Bu da işaret diline yönelik kaynakların sayısını ve niteliğini düşürmüştür. İşaret dili sözlük, dil bilgisi kitabı gibi kaynakların müfredattan kaldırılmasına sebep olmuştur. TİD çalışmalarındaki bu gecikme sonucunda, tek ve ortak bir dilin olmaması, farklı işaretlerin üretilmesi, bölgeden bölgeye değişen farklılıkların ön plana çıkması, sembollerin farklı anlamlara gelmesi işaret dilinin gelişimini engellemiştir.

Her ülkenin işaret dili farklıdır. İşitme engellilerin farklı işaret dilleriyle iletişim kurmaları farklı iki ülke vatandaşlarının farklı diller kullanarak konuşmaları kadar doğaldır. Her ülke işaret dilinin kendine has kuralları vardır. Fakat bu çalışmada Türk İşaret Dili ve özellikler TİD'in belli başlı özellikleri şu şekildedir:

- Konuşma dillerinden etkilenmiş olmaları konuşma dillerinden türediğini göstermez.
- Konuşma dillerinde olduğu gibi erken yaşlarda öğrenilmesi gerekir.
- Konuşma dilleri ile işaret dilleri aynı sinir fizyolojisi ve yerleşimdedir.
- Her ülkenin işaret dili ve dil bilimsel kuralları farklıdır.
- Bir ülkedeki farklı bölgelerde bazı işaretlerde küçük değişimler görülebilir.
- İşaretlerin gösteriminde tek veya çift el kullanılabilir (Karaca ve Bayır,2018:37).

Dil öğrenimi süreç açısından birden gerçekleşen bir durum değildir. Zaman ve çaba isteyen disiplin gerektiren bir işittir. Birey öğrendiği dille beraber o dilin bağlı olduğu kültürü de öğrenmektedir. Dil ve kültür bu sebeple birbirinden ayrı düşünülemez. Dil öğretimi gerçekleşirken eş zamanlı olarak kültür aktarımı da söz konusudur. Dil ve kültür birbiriyle bağlantılı olduğu müddetçe dil öğretimi etkili bir hal alacaktır.

İşitme engelli bireylerin kullandığı dil her ne kadar kelime hazinesi açısından diğer dillere oranla çok zengin olmasa da onların da kendine has bir kültürleri vardır. Örneğin işitme engelli bireylerin dilini öğrenirken çeviri esnasında şarkıları hazzetmedikleri, yavaş konuşan bireylerle işaret dili konuşmak istemediklerini ancak bu dile maruz kalınca öğreniyoruz.

Şarkılardan zevk almamaları hayatlarında sese dair bir şemanın olmasından ya da bu şemanın çok az yer kaplamasından kaynaklanmaktadır. Konuşma esnasında göz iletişimi kurulmadığı zaman bu durumdan her insan gibi onlar da rahatsızlık duymaktadır. Bu yüzden dil öğrenimi her anlamda etkileşimli bir yapıya sahiptir.

İkinci dil öğretiminde işaret dilinden yararlanırken aslında işitme engelli bireylerin öğrenmeye olan yatkınlıkları, motivasyon becerileri, topluma uyum sağlama yöntemleri hakkında diğer bilgilere de erişmek mümkündür. Özellikle bazı kelimelerin somutlaştırılması, görsellerle ifade edilmesi ve çeşitli yöntemlerin kullanılarak görme duyusunun işlevinin artırılması açısından önem arz etmektedir. Hem öğreten kişinin işaret dilini öğrenmek zorunda olması hem de öğrenecek kişinin Türkçeyi çözmeye çalışması aslında karşılıklı bir kod çözme işlemidir. İletişime geçmek için ortak bir paydada buluşmak gerektiğinden karşılıklı dil eğitimi gerçekleşmektedir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

İnsanoğlu eski çağlardan bu yana diğer insanlarla iletişim kurmaktadır. İşaret dili de yabancılara Türkçe öğretimi açısından işitme engelli bireyler üzerinde kullanılmaktadır. Sadece işitme engelliler için değil bu bireylerle iletişim kurmaya çalışan diğer bireyler de zamanla öğrenme gereği hissetmeye başlamıştır. Özellikle işitme engellinin içinde bulunduğu aile bireyleri, arkadaş çevresi, iş ortamındaki diğer insanların öğrenmesi gerekmektedir.

İşaret dilinin okullarda bir ders olarak okutulmaması ve bir ders olması bu alan açısından bir eksiklik olarak değerlendirilmektedir. Bu dilin öğretilmemesinin altında yatan en önemli sebep; işitme engelli bireylerin dili kullanma açısından tembelliğe düşeceği görüşüdür. Lakin duyarlı ve kendini geliştirmeye yatkın bireyler yetiştirmek için alınması gereken önemli bir eğitimidir. Özellikle alanın uzmanları tarafından belli bir plan, program ve müfredat dâhilinde modüllerin tamamlanıp sınav aşaması tamamlandıktan sonra eğitimin sonlandırılmasına ilişkin bir yol takip edilmesinde fayda vardır.

İşitme engelliler tarafından dil bilgisi kurallarına çok fazla önem verilmesi bir diğer eksik nokta olarak kabul edilebilir. Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde özellikle hâl ekleri ve iyelik ekleri konularının öğretiminde sıklıkla karşılaşılan sorunlar, yabancı uyuklu öğrencilerin söz konusu ekleri doğru bir şekilde kullanma konusunda yaşadıklarını sorunlar dil bilgisi kurallarının yeterince öğretilmediğine kanıt olarak gösterilebilir. Ayrıca Türkçenin sondan eklemeli bir dil yapısına sahip olması da kimi yabancı uyuklu öğrenciler tarafından zor öğrenilen bir dil olarak görülmesine neden olabilmektedir. Bu nedenlerle bu konuda yapılacak daha işlevsel, kolay öğrenim sağlayan çeşitli uygulamalarla bu sorunun giderilmesi sağlanmalıdır.

Empati kurmayı bilen ve işitme engelli bireylerin psikolojisinden anlayan bireylerin işitme engeli olan yabancı uyuklu bireylere bu eğitimi vermesi daha faydalı olacaktır. Sınıfların çok kalabalık olmaması ve sınıfta dikkat dağıtacak materyallere fazla yer verilmemesi de bir diğer husus arasındadır.

İşitme engelli bireylere Türkçe öğretilirken kullanılan yöntemler dışında söz konusu öğrencilerin Türkçeyi daha kolay, somut ve eğlenceli öğrenebileceği yeni yöntem ve teknikler geliştirilmeye çalışılması da işitme engeli olan bireylerin Türkçe öğrenme süreçlerini daha verimli kılma adına önem taşımaktadır.

Yapılan çalışmalara bakıldığında işitme engelli bireylerin Türkçe öğrenmesine ilişkin araştırmaların çok az olduğu tespit edilmiştir. Bu eğitimin yaygınlaştırılarak dilimizi daha geniş kitlelere duyurmak açısından etkili bir yöntem ve anlaşma aracı olarak değerlendirmeye çalışmak da alan araştırmaları açısından zenginlik sağlayabilir.

Öğretim yapılırken üniteler şeklinde gitmek ve basitten karmaşığa, bilinenenden bilinmeyene, kolaydan zora, genelden özele ilkelerini kullanmak daha faydalı olacaktır. Bu da dil öğrenim süreci içinde karşımızdaki bireyi daha ilk dersten sıkılmamak adına önemlidir. Eğitimi sıkıcı bir ortamda yapmak değil; eğlenceli ve hoşça vakit geçirilen bir yer haline getirmek moral olarak karşımızdaki işitme engelli bireyleri etkilemektedir. Ayrıca işitme engelli bireylerin aşılması gereken önyargılarını bu şekilde en aza indirmek mümkündür.

İşitme engelli yabancı uyruklu bireylere Türkçeyi yabancı dil olarak öğretirken seçilen ünitelerin hangi seviyedeki öğrencilere verilmesi gerektiğine de dikkat edilmelidir. Örneğin: ‘A1 seviyesinde bir işitme engelli bireye ne öğretilmeli ya da öğretime nasıl başlanılmalıdır?’ sorusuna henüz cevap bulunamamıştır. Bu alandaki eksikleri gidermek adına çalışmaların yapılmasında fayda vardır.

Normal eğitim kurumlarında işaret dili eğitimi verilirken şu sıra takip edilmektedir:

- Fiiller
- Ülkeler
- Renkler
- İller
- Coğrafi terimler
- Spor
- Meslekler
- Taşıtlar
- Zaman
- Duygular
- Çeviri çalışmaları (Şiir, hikâye, şarkı vb.)

Yukarıda bahsedilen sıra ile ‘dil öğretimi gerçekleştirilebilir mi?’ sorusunun cevabı şu an boş bulunmaktadır. Bu sıranın temel, orta ve ileri dil seviyelerine nasıl uygulanması gerektiği ile ilgili çalışmalar yetersiz kalmaktadır.

Çalışma verilerinden hareketle geliştirilen öneriler şu şekilde sıralanabilir:

- İşitme engeli olan yabancı uyruklu bireylere Türkçenin öğretilmesine yönelik çerçeve program ve ders materyali hazırlanmalıdır.
- İşitme engeli olan yabancı uyruklu bireylere Türkçenin öğretilmesine yönelik proje tabanlı derinlikli yeni araştırmalar yapılmalıdır.
- İşitme engeli olan yabancı uyruklu bireylere Türkçenin öğretilmesine yönelik yeni yöntem ve tekniklere, söz konusu öğrencilere yönelik yeni materyal tasarımlarına, ders ortamlarını daha etkili ve verimli kullanmaya yönelik uygulama örneklerine yer verilmelidir.

• İşitme engeli olan yabancı uyruklu bireylere Türkçe öğretecek alan uzmanları ve eğiticileri yetiştirmeye yönelik çalışma ve araştırmalara ivedi bir şekilde başlanmalıdır.

Kaynaklar

- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (2015). *Türk İşaret Dili Dilbilgisi Kitabı*. Ankara.
- Arıcı, A. F. (2006). "Türkçe Öğretiminde Kullanılan Strateji-Yöntem ve Teknikler". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 300-307.
- Aydın, Z. A. (2013). "İşaret Dilleri ve Türk İşaret Dili'nin (TİD) Unsurları". *Edebiyat Fakültesi Dergisi/Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (1).
- Bulut, S. (2015). "Görme Engellilere Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi". *Keşit Akademi Dergisi*, 1(1), 138-173.
- Bulut, S. (2018). "İşitme Engellilere Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Üç Boyutlu Teknolojilerin Yeri". *Millî Eğitim Dergisi*, 47(218), 21-54.
- Çelebi, M. D. (2006). "Türkiye'de Anadili Eğitimi ve Yabancı Dil Öğretimi". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(21), 285-307.
- Demir, S. A. (2010). "Sessizliğin Dili: Türk İşaret Diline Dair Gözlemler". *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 54, 1-20.
- Demirel, Ö. (1996). *Genel Öğretim Yöntemleri*. Ankara: USEM Yayınları-11.
- Demirel, Ö. (2004). *Yabancı Dil Öğretimi*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Demirel, Ö. (2011). *Öğretme Sanatı*. Ankara: Pegem Akademi.
- Dikyuya, H.-Makaroglu, B. ve Arık, E. (2015). *Türk İşaret Dili Dilbilgisi Kitabı*. Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı.
- İşcan, A. (2011). Türkçenin Yabancı Dil Olarak Önemi. *International Journal of Eurasia Social Sciences*, 4.
- Kaplan, M. (2000). *Kültür ve Dil*. Ankara: Dergâh Yayınları
- Karaca, M. F. ve Bayır, Ş. (2018). "Türk İşaret Dili İncelemesi: İletişim ve Dil Bilgisi". *Ulusal Eğitim Akademisi Dergisi (UEAD)*, 2(2), 35-58.
- Makaroglu, B. (2019). "Türk İşaret Dilinde Uyum: Şablon Biçimbilim Açısından Bir İnceleme". *Sign Language & Linguistics*, 22(1), 129-139.
- Makaroglu, B. (2020). "Türk İşaret Dilinde Gönderimsellik ve İşaret Alanı". *Dil Dergisi*, 1(171), 9-27.
- Özgür, İ. (2013). *Engelli Çocuklar ve Eğitimi-Özel Eğitim*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Şahin, A. ve Maden, S. (2011). *Dilbilgisi Öğretiminde Materyal Tasarımı*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Şahin, V. (2014). *Bilge Kadının Aynadaki Yüzü (Halide Edip Adıvar'ın Romalarında Yapı ve İzlek)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Uğurlu, N. (2017). "İşitme Engelli Okuyucuların Okuma Sürecinde Türkçenin ve Türk İşaret Dilinin Biçim-Sözdizim Özellikleri". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 18(2), 291-308.

ESKİ TÜRKÇE TED- FİİLİNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ VARYANT VE TÜREVLERİ*

Ferdi GÜZEL**

Özet

“Havalanmak, havaya yükselmek” anlamını taşıyan *teŋ-* fiili ilk defa Karahanlı Türkçesi metinlerinde görülmektedir. Karahanlı Türkçesinde bazı türevleri de bulunan bu fiile sonraki tarihî ve çağdaş lehçelerin büyük bir kısmında tesadüf edilmemesi dikkat çekmektedir. Kelime, Karahanlı Türkçesinden sonra sadece birkaç Türk lehçesinde tanımlanmıştır. Tarihî Türkiye Türkçesinde pek çok eserde karşımıza çıkan bu kelime, *tüg-* ~ *düg-* biçiminde gelişme göstermiştir. Türkiye Türkçesinde (argoda) ise *tüy-* “kaçmak, sıvışmak” varyantı bulunmaktadır. Yine argoda kelimenin *tüydür-* “çalmak, aşırmaq” biçimi de yer almaktadır. Kelimenin en çok varyant ve türevi ise Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında kelimenin *teğ-*, *tey-*, *tiğ-*, *töğ-*, *tüğ-*, *tün-*, *tünj-*, *tüv-*, *tüy-* vb. varyantları tespit edilmiştir. Bu fiilin çeşitli ekler ile genişlemiş *tendir-*, *teylendir-*, *tiğdir-*, *tügel-*, *tüğül-*, *tüne-*, *tünge-*, *tüngü-*, *tüngül-*, *tüngüt-*, *tündür-*, *tünkür-*, *tüñül-* gibi birçok türevi de mevcuttur. Bu kelimedenden birtakım isimler de türetilmiştir. *Tünge* “bir çeşit oyun”, *teynek* “hoppa”, *tüyülen* (sütüğülen, sütüyen, sütüydü) “çağlayan” bunlar arasındadır. Kelimenin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki temel anlamı “atlamak, hoplamak, sıçramak”tır. Aynı zamanda kelimenin ağızlarda “kaçmak, savuşup gitmek, öfkelenmek, saldırmak” gibi birçok yan anlam kazanmış olduğu görülmektedir. Diğer Türk lehçelerinin büyük bir kısmında unutulmuş olan bu fiil, Türkiye Türkçesi ağızlarının muhafaza ve türetim gücünü göstermesi açısından ilgi çekici bir örnektir.

Anahtar sözcükler: Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi, *teŋ-*, Türkiye Türkçesi Ağızları.

* Bu bildiri için yapılan araştırmadan elde edilen bilgilerin bir kısmı ve *teŋ-* fiilinin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki varyant ve türevleri, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki arkaik kelimeleri ele aldığımız bir çalışmada kullanılmıştır (bk. Güzel, 2021). 2020’de yapılması planlanan sempozyum bir yıl ertelendiği için, ilgili eser, bildirinin sunulmasından önce yayımlanmış, bu yüzden ilgili eserde bildiri metnine gönderme yapılamamıştır.

* Dr. Öğretim Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi. ferdiguzel@bayburt.edu.tr

The Variants and Derivatives of the Old Turkic Verb “teḡ-” in Turkey Turkish

Abstract

One encounters the verb teḡ-, which means “to lift off, to fly, to float”, for the first time in Karakhanid Turkic texts. Although it has certain derivatives in Karahanid Turkic, it is fairly intriguing not to observe it in the majority of subsequent historical and modern languages. Discernible only in a few Turkic languages along with Karahanid Turkic, the verb is, however, seen in many historical Turkey Turkish texts in such forms as tüḡ- and düḡ-. In vernacular Turkey Turkish, tüy- means “to flee, to slip off” and tüydür- designates “to steal, to snaffle”. In fact, Turkey Turkish dialects hold the record of having the biggest number of variants and derivatives of the verb. teḡ-, tey-, tiḡ-, töḡ-, tüḡ-, tün-, tünḡ-, tüv-, tüy- and many other forms can be listed among these variants that have been discovered so far. Namely, there are innumerable derivatives with various affixes: tendir-, teylendir-, tiḡdir-, tüḡel-, tüḡül-, tüne-, tünge-, tüngü-, tüngül-, tüngüt-, tündür- tünkür-, tüñül-. One may also detect nouns derived from it: Tünge “some kind of play”, teynek “frivolous”, tüyülen (sutüḡülen , sutüyen, sütüydü) “cascade”. The lexical meaning of the verb in Turkey Turkish dialects denotes “to jump, to bounce”. Besides, it is apparent that there are multiple connotative meanings as “to flee, slip off, to spurt, to get angry, to attack”. Taking all into consideration, this verb, long forgotten in most Turkic languages, remains as a compelling example and reveals the very conservative and derivative nature of Turkey Turkish dialects.

Keywords: Old Turkic, Karakhanid Turkic, teḡ-, Turkish dialects.

Giriş

Teḡ- “havalanmak, havaya yükselmek” fiili, ilk defa Karahanlı Türkçesi metinlerinde görülmektedir.¹ *Dîvânu Lugâti t-Türk*’te (DLT) bazı yerlerde *teḡ-*, bazı yerlerde *tünḡ-* okunabilecek şekilde harekelendiği için fiilin nasıl okunması gerektiği tartışmalıdır (bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 334, Uğurlu, 2013: 4387-4388). Fakat araştırmacıların büyük bir çoğunluğu *teḡ-* okuyuşunu benimsemiştir. Genel kabule uygun olarak bu çalışmada da fiil, *teḡ-* biçiminde ele alınacaktır.

1 Turkish Turfan Texte IV’te “alçalmak, inmek” karşılığı verilen bir *teñil-* fiili bulunmaktadır (Bang ve Gabain, 1930: 15, 45). Fakat anlam verildikten sonra soru işareti konulmuş olması, araştırmacıların kelime hakkında tereddütlü olduklarını göstermektedir. Bu fiil, Caferoğlu’nun *Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü*’nde de soru işareti ile verilmiştir (1993: 152). Erdal (1991) ve Clauson (1972) bu fiili çalışmalarına dâhil etmemişlerdir.

Fiil, DLT’de tanıklanmıştır. Kaşgarlı, *teñ-* maddesinde *kuş teñdi* örnek cümlesini verdikten sonra “Ok havada yükselerek gözden kaybolursa *ok teñdi* denir.” açıklamasını yapmıştır (DLT-III: 390).

teñ-, dönem eserlerinden *Kutadgu Bilig*’de 4 kez² geçmiştir (Arat, 1999):
 215 *uğuşlı biligli idi edgü neñ/ kalı bulsa işlet uçup kökke teñ*
 6036 *anıñda basa kökke uçtum teñip/ özüm belgüsüz boldı örlep siñip*
 6064 *yokaru uçup bu özüm teñdüki/ yaşıl kökke örlep teñip siñdüki*

DLT’de fiilin çatı ekleri ile genişlemiş olan ve “yükseltmek, havalandırmak” anlamlarını taşıyan *teñit-*, *teñtür-* ~ *tüñtür-*, *teñür-* türevleri görülür: *er okın teñitti* “adam, okunu göğe doğru yükseltti” (DLT-II: 326, DLT-III: 396), *er ok teñürdi* “adam göğe doğru yükselen bir ok attı” (DLT-III: 392), *ol kuş teñtürdi* “o, kuşu elinden saldırdı” (DLT-III: 397).

Ayrıca DLT’de bu fiilden türemiş olduğu düşünülen iki de isim yer almaktadır: *teñük*³ “hava” (DLT-III: 366, Clauson, 1972: 519) ve *teñgüç* “sacayağı gibi yarım arşın yüksekliğinde her şey” (DLT-III: 381, Clauson, 1972: 520, Erdal, 1991: 358).

Yukarıda da değinildiği gibi Karahanlı Türkçesi döneminde fiilin nasıl okunması gerektiği tartışmalıdır. Fiil, geçtiği iki eserde de *te*, *nun*, *kef* harfleri ile yazılmış, fiilin ünlüsü her iki eserde de gösterilmemiştir. Fergana ve Kahire nüshaları harekesiz olduğu için fiilin ünlüsünün nasıl okunması gerektiği problemine *Kutadgu Bilig* ışık tutmamaktadır. DLT’de ise fiil ve türevlerinin harekelenmesinde tutarsızlık görülmektedir. DLT yz. 614’te yer alan *teñ-* fiilinin ilk harfi olan *te* bütün durumlarda harekesizdir. Fiilin türevlerinden olan yz. 617’deki *teñür-*’te *te* bütün durumlarda harekesiz, yz. 617’deki *tentür-*’te geçmiş zamanda ötreli, geniş zaman ve mastarda üstünlüdür. Fiilin türevlerinden *teñit-*, DLT’de iki sayfada geçer. yz. 428’deki *teñit-* fiilinde *te* geçmiş zamanda harekesiz, geniş zaman ve mastarda ötrelidir, yz. 616’daki *teñit-* fiilinde ise üç durumda da üstün ile harekelenmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu,

2 *Kutadgu Bilig*’in *ediz boldı ornu ay kutluğ kuta/ teñise? kodı inse boldı yuta* (1526) beytinde Arat’ın *teñise* okuduğu kelime tartışmalıdır. Kahire nüshasında bulunmayan, Fergana nüshasında biçiminde yazılmış olan bu kelimeyi, Tezcan’a göre metnin gelişine ve yanında bulunan *kodı inse*’ye göre Viyana nüshasındaki *töngetse* yazılışı da göz önüne alınarak *töngitse* “eğilse, aşağı meyletse” şeklinde okumak daha doğrudur (1981: 63). Tarihi dönem metinlerinde *teñ-* fiilin “aşağı inmek” anlamı tespit edilmemiş olduğu için Tezcan’a hak verilebilir. Fakat bazı çağdaş Türk lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında fiilin “hızla aşağı inmek, aşağı düşmek” anlamının bulunması düşündürücüdür.

3 Kelime ilgili bazı çalışmalarda farklı okunmuştur. bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 496, dipnot 2094.

2014: 334). Bu fiilden türemiş olduğu düşünülen yz. 604'deki *teñük*'ün ilk harfi harekesizdir, yz. 610'daki *tengüç* 'te ise ilk harf üstün ile harekelenmiştir.

DLT'de teñ- ve Türevlerinin Yazımı			
İsimler	Fiiller		
	Geçmiş Zamanda	Mastarda	Geniş Zamanda
<i>tXñük ?</i> (yz. 604-16)	<i>tXñ- ?</i> (yz. 614-7)	<i>tXñ- ?</i> (yz. 614-8)	<i>tXñ- ?</i> (yz. 614-8)
<i>teñgüç</i> (yz. 610-17)	<i>tXñür- ?</i> (yz. 615-3)	<i>tXñür- ?</i> (yz. 615-4)	<i>tXñür- ?</i> (yz. 615-4)
	<i>tüñtür-</i> (yz. 617-3)	<i>teñtür-</i> (yz. 617-4)	<i>teñtür-</i> (yz. 617-4)
	<i>tXñit- ?</i> (yz. 428-1) <i>teñit-</i> (yz. 616-14)	<i>tüñit-</i> (yz. 428-2) <i>teñit-</i> (yz. 616-15)	<i>tüñit-</i> (yz. 428-2) <i>teñit-</i> (yz. 616-15)

Görüldüğü gibi *teñ-* fiili, türevleri de göz önüne alındığında, DLT'de 17 kez kullanılmış, bu örneklerde *te* harfi 6 kez üstün ile 3 kez ötre ile harekelenmiştir. 8 yerde ise hareke konulmadığı için fiilin ünlüsü hakkında belirsizlik vardır. Tutarsız harekelemeler *teñit-* ve *teñtür-* türevleri için söz konusudur. Eserde *teñit-* fiilinin öncesinde *töñit-* “(baş) eğmek, çevirmek”, *teñtür-* fiilinin sonrasında *töñder-* “(bir şeyi) ters çevirmek, döndürmek” fiili gelmektedir. Bu verilere göre ya Kaşgarlı *töñ-* fiilinin etkisiyle bu kelimeleri bazı yerlerde yanlış harekelemiştir ya da fiilin bu dönemde bazı lehçe ve ağızlarda düz ünlülü, bazı lehçe ve ağızlarda da yuvarlak ünlülü biçimi bulunduğu için kararsız kalarak farklı yerlerde farklı hareketler kullanmıştır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği üzere tarihî ve çağdaş lehçelerdeki veriler ikinci ihtimalin daha güçlü olduğunu ortaya koymaktadır.

Karahanlı Türkçesi döneminden sonraki lehçelerin büyük bir kısmında fiilin tespit edilmemiş olması dikkat çekmektedir. Fiil, tarihî lehçelerden sadece tarihî Türkiye Türkçesinde tanıklanmakta, diğer tarihî Türk lehçelerinde görülmemektedir.

Çağdaş lehçeler için de benzer bir durum söz konusudur. Çağdaş lehçelerin büyük bir kısmında fiil tespit edilememiştir. Fiili hapax olarak göste-

ren Clauson, çalışmasında fiilin çağdaş lehçelerdeki biçimlerini vermemiştir (1972: 514). Starostin ve arkadaşlarının çalışmasında ise fiilin sadece Türkiye Türkçesi ağızlarındaki *tüñ-* biçimi gösterilmiştir (2003: 1417).

İncelememize göre fiil, sadece birkaç çağdaş Türk lehçesinde bulunmaktadır. Radloff'un sözlüğüne göre *teñ-* fiili, Altay, Teleüt ve Şor lehçelerinde *tañ-* biçiminde görülmektedir. Radloff kelimeye “atlamak, sıçramak, zıplamak” karşılığını vermiştir (1905: 805). Yine Radloff'tan edindiğimiz bilgiye göre fiilin edilgenlik eki ile genişlemiş *tüyl-* ~ *tüyül-* türevi Kazak ve Kırgız lehçelerinde “yükselmek; süzülme, hızla aşağıya inmek” anlamlarını taşımaktadır (1905: 1529, 1547).

Radloff'un verdiği bilgiler, ilgili lehçelerin Türkiye Türkçesine çevrilmiş sözlüklerinde arandığında sadece *tañ-* fiilinin Teleüt Türkçesinde kullanıldığı tespit edilmiştir (Sırkaşeva ve Kuçığaşeva, 2000: 108). Diğer lehçe sözlüklerinde bu fiile ve türevine tesadüf edilmemektedir (Yudahin, 1988, Koç, vd., 2003, Baskakov ve Taşçakova 1999, Tannagaşeva ve Akalın, 1995). Bu da fiilin ilgili lehçelerde yaygın bir kullanıma sahip olmadığını göstermektedir.

Türkmen Türkçesinde “atmak, fırlatmak; kovmak, uzaklaştırmak” anlamları verilmiş olan *tüwdür-* fiili de *teñ-* fiilinin türevlerinden biridir (Kyýasowa vd., 2015: 380). krş. TT (argo) *tüydür-* “çalmak, aşırnak; uzaklaştırmak” (Devellioğlu, 1980: 150-151, Aktunç, 1998: 291).

Tezcan (1991: 62-63), Türkmen Türkçesindeki *tüñner-* “yukarı kalkmak, çıkmak, yükselmek, kabarmak”; Uğurlu (2013: 4386), Altay ve Kırgız Türkçelerindeki *tuyla-* “(at için) sıçramak” fiillerini üzerinde durduğumuz *teñ-* fiili ile ilgili görmüşlerdir.

1. Türkiye Türkçesinde *teñ-* Fiili

1.1. Tarihî Türkiye Türkçesinde *teñ-* Fiili

Fiil, tarihî Türkiye Türkçesinde birçok eserde tespit edilmiştir. Kelime bu dönemde genellikle kelime başındaki ünsüzün ötümlüleşmesi ve kelime sonu -ñ > -g değişimi ile *düg-* biçiminde yer almaktadır. Fakat *düg-* okunuşu kesin değildir. Tarihî Türkiye Türkçesinde *kef* harfî, /ñ/ sesini de karşılamak için kullanıldığı için kelime *düy-* biçiminde de okunabilir (Tezcan, 1994: 63, Uğurlu, 2013: 4386). *Süheyl ü Nev-bahâr*'ın 2749. beytinde kelime *deg-* ile kafiyelendiği için *düg-* okunuşu daha güçlü bir ihtimaldir (Tezcan, 1994: 63). Taradığımız Tarihî Türkiye Türkçesi metinlerinde, Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi, fiilin ünlüsü yazılmamıştır. Fakat *Marzubân-nâme*, *Süheyl ü Nev-bahâr*, *Ferec Ba'd eş-Şidde* gibi harekeli metinlerde ilk harfinin ötre ile harekelenmiş olması, fiilin ünlüsünün bu dönemde yuvarlak olduğunu göstermektedir (Korkmaz, 2017: 11a/2, 21b/10, 44a/8, 44b/3, 51a/3-4, Mordtmann, 1925: 59/15, 116/14, 182/12, 260/13, 298/5, Hazai ve Tietze 2017: 30a/6, 56b/3, 60b/10...).

Tarama Sözlüğü'nde *düg-* ~ *tüg-* biçiminde madde başı yapılan fiil için “yükselmek, fırlayıp yukarı çıkmak, yukarı doğru fırlamak” tanımlaması yapılmıştır (TS-II: 1304). Aynı sözlükte bu fiilin türevi olan *dügdür-* ise “yukarı doğru yükseltmek, fırlatmak” biçiminde tanımlanmıştır (TS-II: 1300). Fiilin ve türevinin bu dönemde Karahanlı Türkçesindeki anlamını koruduğu görülmektedir.

Kelimenin ötümlüleşmemiş şekli nadir görülür. Fiil, onlarca örnek içinde *tüg-* biçimiyle bir kez *Şerifi'nin Şehname Tercümesi*'nde bir kez de *İslamî'nin Mesnevisi*'nde olmak üzere sadece iki kez tanıklanmıştır (TS-II: 1304-1305, Atmaca, 2005: 118).

Özellikle Eski Anadolu Türkçesi Dönemi'nde kaleme alınmış eserlerde fiil birçok kez kullanılmıştır. *Süheyl ü Nev-bahâr*, *Ferec Ba'd eş-Şidde*, *Marzubânâme*, *İhlas Tefsiri*, *İslamî'nin Mesnevisi* kelimenin geçtiği metinler arasındadır (TS-II: 1304-1305, Atmaca, 2005: 118).

Marzubân-nâme'de *düg-* fiili 4 kez, fiilin *dügdür-* türevi 1 kez yer almaktadır (Korkmaz, 2017: 461):

Derhâl yirinden kalkup 'azîmet kanadın açup hevâya dügdi. 44a/8

İnine inince bir çaylak çalup hevâya dügdi. 11a/2

Âh idüp dütüni göksinde hevâya dügdi. 21b/10

Deñizden toz hevâya düger. 44b/3

Anlaruñ umduğı oldu ki her biri bir cânavarı hortümüyla hevâya dügdürüp sünüğün uvadup hürd eyledi. 51a/3-4

Fiil, dönemin önemli metinlerinden *Süheyl ü Nev-bahâr*'da (Dilçin, 1991) 4 kez tanıklanmıştır. Eserde 1 kez de fiilin *dügdür-* türevi geçmektedir:

871 *Döşekden kapuban havaya düger/ Yukarı çıkıcağ boşanur meger*

1764 *Revan dügdi tam üstine kuş bigi/ Şu hal ol gicede ana düş bigi*

2749 *Havâya bulutlarlayın dügdi toz/ Sanasın ki vardı göge degdi toz*

3925 *Yapışdı perinüñ çağ omuzına/ Bulut gibi dügdi havâ yüzine*

4488 *Yidi kat göge çünkü dügdüredi/ Bir oğ ile kerkez iki uradı*

Ferec Ba'd eş-Şidde (Hazai ve Tietze, 2006) dönem metinleri içinde fiilin en çok tanıklandığı eserdir. Fiil, bu eserde 15 kez kullanılmıştır. Eserde fiilin geçtiği birkaç cümle aşağıdadır:

Taht üstinden şâhı, câme-bâbıla götürdi, havâya dügdi. 30a/6

Kız havâya dügdi. 56b/3

Bir küpe bindi, küp kuş gibi havâya dügdi, nâ-bedîd oldu. 60b/10

Sanduk harekete geldi, yerden kalkdı, kuş gibi havâya dügdi. L117b/14

Andan ol kuşlar kalkısarlar, havāya dügiserler. 194a/17

Aldılar, şehzāde 'yi havāya dügdiler. L228b/16

Tarama Sözlüğü'ndeki verilere göre Eski Anadolu Türkçesi Dönemi'nden sonra fiilin kullanımında azalma söz konusudur. Kelimenin son tespit edildiği kaynaklar 16. yüzyılda kaleme alınmıştır. 16. yüzyıl eserlerinden *Veyse ve Ramin* adlı mesnevi ile *Şerifi'nin Şehname Tercümesi*'nde *düg-* fiili yer almaktadır (TS-II: 1304-1305). Fiil, bu tarihten sonra tarihî Türkiye Türkçesinde tespit edilememiştir.

1.2. Türkiye Türkçesinde *teğ-* Fiili

Tarihî Türkiye Türkçesindeki *düg-* ~ *tüg-* fiili, Türkiye Türkçesine *tüy-*, fiilin türevi olan *dügdür-* ~ *tügdür-* ise *tüydür-* biçiminde ulaşmıştır.

Fiil, Türkiye Türkçesinde argoda kullanılmaktadır. Güncel Türkçe sözlüklerde *tüy-* ve *tüydür-* fiilleri argo etiketi ile yer alır. Fiil ve türevinin anlam genişlemesi ile farklı anlamlar kazanmış oldukları görülmektedir. Türkiye Türkçesi argosunda *tüy-* fiili “kaçmak, sıvışmak”, *tüydür-* ise “çalmak, aşır- mak; uzaklaştırmak” anlamlarını taşımaktadır (TDK, 2005: 2023, Ayverdi, 2006: 3219). Argo sözlüklerinde de ilgili kelimeler aynı biçimde tanımlanmıştır (Devellioğlu, 1980: 150-151, Aktunç, 1998: 291). Anlam ilgisi için krş. TT (argo) *uç-* “... kaçmak; gitmek, hızla gitmek” (Aktunç, 1998: 293), TT *uçur-* “... gizlice alıp götürmek, aşır- mak, yürütmek” (Ayverdi, 2006: 3225).

Tüy- ve *tüydür-* için argo sözlüklerinden alınan birkaç örnek cümle aşağıdadır:

Bizim çopur Ali, dün kodesten tüymüş.

-Tahsin anam, mazot koy, tüyüyoruz. (S. F. Abasıyanık – Medarı Maişet Motoru)

Yarın para suyunu çekti mi seni koyup tüymezse... (Attila İlhan – Kurtlar Sofrası)

Bizim kalemi tüydürmüşler.

Şu herifi tüydür de bize sıkıntı olmasın.

Kâmran'ın artık şüphesi kalmamıştı. Kızı Atina'ya tüydürmüşlerdi. (Orhan Kemal- Gavurun Kızı)

Argo sözlüklerinde *teğ-* fiilinin başka bir varyantı olan *tığ-* fiili de bulunmaktadır. Bu fiil, *tüy-* fiili ile aynı anlamı taşır (Devellioğlu, 1980: 146, Aktunç, 1998: 281).

1.3. Türkiye Türkçesi Ağzlarında teŋ- Fiili

teŋ- fiili Türkiye Türkçesi ağzlarında oldukça yaygın bir kullanıma sahiptir. Fiilin çeşitli ses değişimleri ile ortaya çıkmış birçok varyantı bulunmaktadır⁴:

teğ-: 1. Sıçramak. 2. Atlamak. 3. Görünmeden gitmek, kaçmak. (DS: 3859).

ten-: 1. Koşmak 2. Düşmek. 3. Yenmek, üstün gelmek. 4. Yıkılmak, çökmek. 5. Çalmak (?) (DS: 3880, DS: 4751).

tey-: Kaçmak. (DS: 3904).

tığ-: 1. Gizliden gitmek, kaçmak. 2. Sıçrayıp aşağı düşmek. 3. Yokuş aşağı kaymak. 4. Irmak suyu kabarmak, taşmak. (DS: 3908).

tiğ-: Saldırmak, kötülük etmek. (DS: 4762).

tiv-: Görünmeden gitmek, kaçmak. (Buran ve İlhan, 2008: 207).

tiy-: Suyu ince ve dar yerden fişkirtarak akıtmak. (DS: 3942).

töğ-: Atlamak: *Bugün bir hendekten töğdüm.* (DS: 3978).

tüğ-: 1. Savuşup gitmek: *Ali yanımızdan tüğdü.* 2. Görünmeden gitmek, kaçmak. 3. Ansızın fırlayıp koşmak. (DS: 4005).

tük-: Yırtıcı kuşlar göğe yükselmek ve ok gibi aşağıya inmek. (DS: 4006).

tünk-: 1. Sıçramak 2. Atlamak. (DS: 4012).

tün-: 1. Sıçramak. 2. Atlamak 3. Hızla koşup kaybolmak. (DS: 4012).

tüv-: 1. Sıçramak 2. Kaçmak. 3. Atlamak. 4. Gizlice kaçmak. (DS: 4016, DS: 4779).

tüy-: 1. Görünmeden gitmek, kaçmak. 2. Ansızın fırlayıp koşmak. 3. Sıçramak. 4. Çalınmak: *Bizim bir torba çimento tüydü.* 5. Kuş yukarı doğru uçmak, havalanmak. 6. Gizlice Kaçmak. (DS: 4017, DS: 4779).

Türkiye Türkçesi ağzlarında *teŋ-* fiilinden ve bu fiilin genişlemiş biçimlerinden tarihî lehçelerde bulunmayan isim ve isim soylu bazı kelimeler türetilmiştir:

sütüyen, sutuğlen, sutüğülen, sütüvlen: Çağlayan, düden. (DS: 3701).

sütüydü: Çağlayan, düden. (DS: 3701).

tuñez: İyi sıçrayan, çevik. (Yıldırım, 2006: 493).

4 Fiil ile ilgili veriler incelendiğinde derleyicilerin uzman olmamasından kaynaklanan birtakım hatalarının bulunduğu görülmektedir. Bazı maddelerde yer alan /nk/ sesi damaksı /n/ sesinin yanlış tespitinden veya yazıya yanlış aktarılmasından kaynaklanmaktadır. *tıdır-*, *tüle-* vb. birkaç kelimeye son sesin eriyip düşmesine bağlı olarak kök ünlüsünün uzun olması gerekmektedir. *ten-* için verilen anlamlardan biri olan “çalmak” açıklaması, “çalınmak” biçiminde düzeltilmelidir. *tüğündür-* için yapılan “bir şeyi gereğinden çok yapmak” tanımının yanlış olduğu açıktır...

tünge: Bir çeşit millî oyun. (DS: 4011).

tünür tünür: Kayadan ya da yüksek bir yerden uçan kuşun takla atması için. (DS: 4012).

tüngü: Zıplı olarak oynanan bir oyun adı. (Demiray, 2003: 130).

tüve tüve: Hoplayarak, koşa koşa: *Tüve tüve geldim*. (DS: 4016, DS: 4079).

tüymece: Koşu, koşu yarışı. (Öçalan, 2004: 279).

tüyülen: Çağlayan. (DS: 4017).

teynek: Hoppa. (DS: 3904).

Fiilin çeşitli çatı ve pekiştirme ekleri ile genişlemiş birçok türevi de ağız- larda bulunmaktadır. Birkaç kelimedede birden fazla çatı veya pekiştirme eki üst üste gelmiştir. Yerden tasarruf sağlamak amacıyla ses ve anlam bakımından çok yakın olan maddeler birleştirilmiştir:

-X- / -A-

tengi-: Koşmak. (DS: 3879).

tiñki-, tingi-: Oğlak sıçramak, zıplamak. (DS: 3935).

tüngü-: 1. Yanılmak. 2. Okumadan geçmek, atlamak. (DS: 4778).

tülgü-, tüngü-, tönge-, tüne-, tünge-: Hendekten ya da yüksekten atlamak, yukarıya doğru sıçramak. (DS: 4012, DS: 4777, DS: 4778).

-IA- (< -AIA-)

teylendir-: Kovalamak. (DS: 3904).

tüle-, tüğle-, tüle-, tülge-, tülke-, tülle-, tüyle-, tüyne-: 1. Sıçramak 2. Atlamak. (DS: 3987, DS: 4004, DS: 4777, DS: 4779).⁵

-DXr-

diydır-, diğdir-: Sıvı hızla fişkirmek: *Testi delinmiş su diydırıyor*. (DS: 1529, DS: 4485).

tiğdir-, tiğdır-, tiydir-: Suyu ince ve dar yerden fişkirtarak akıtmak. (DS: 3929, DS: 4762).

diydır-, didir-, diğdir-, diğidir-: İšemek. (DS: 1529, DS: 3929, DS: 4762).

tıdır-: Tutup atmak. (DS: 3907).

tiğdir-: Saldırtmak, baş belası etmek. (DS: 4762).

tendir-: 1. Birini, haber vermeden işinden uzaklaştırmak: *Tapucuyu da tendirdiler*. 2. Çekmek, asılmak: *Kızın saçından tuttu, tendiriverdi*. 3. Uçurmak. (DS: 3877, Güney ve Güney: 2006: 156).

teylendir-: Kovalamak. (DS: 3904).

5 *Tülge-* vb. verilerde -n> -l değişimi de söz konusu olabilir: *tülge-* < *tünge-* < *tünje-*.

tüğündür-: Bir şeyi gereğinden çok yapmak (?): *Salıncağı tüğündürme, çocuk korkacak.* (DS: 4005).

tüdür-, tündür-, tüğdür-, tüydür-: 1. Göndermek, yollamak. 2. Kaçırılmasına neden olmak, kaçtırmak. 3. Gizlice kaçmak. 4. Birini korkutup ya da aldatıp kaçırmak: *Onu tündürmezsek bize burada iş yok.* (DS: 4003, DS: 4011, DS: 4779).

tühtür-, tündür-: Daldaki meyveyi taş ya da sopayla bir vuruşta koparıp düşürmek. (DS: 4012).

-(X)l-

düğül-: Havada uçan kuş birden yere inmek. (DS: 1624).

tuğül-: Yukarıdan aşağıya süzülme: *Karakuş tepeden tuğüldü indi.* (DS: 3986).

tüğül-: Saldırmak: *Koç öyle tüğüldü ki nasıl kaçtığımı bilemedim.* (DS: 4005, DS: 4777).

tüğül-, tüngül- tüñül-, tüyül-: 1. Olduğu yerde hoplamak, zıplamak. 2. Hendekten ya da yüksekten atlamak, yukarıya doğru sıçramak. (DS: 4005, DS: 4012, DS: 4018, DS: 4778).

-(X)n-

tüvün-: Bir şeye asılmak (krş. DS *tendir-*). (DS: 4016).

tüğündür-: Bir şeyi gereğinden çok yapmak (?): *Salıncağı tüğündürme, çocuk korkacak.* (DS: 4005).

teylendir-: Kovalamak. (DS: 3904).

-(X)r- / -Ar-

tünkür-: Daldaki meyveyi taş ya da sopayla bir vuruşta koparıp düşürmek. (DS: 4012).

tuver-: Atlamak. (DS: 4002).

-(X)t-

tüngüt-: Hoplatmak, atlatmak, sıçratmak. (DS: 4012).

Örneklerden anlaşılacağı üzere /-ŋ/ birkaç örnekte korunmuş olsa da son seste çoğunlukla -ŋ > -n; -ŋ > -g > -v > -ø ve -ŋ > -g > -ğ > -y > -ø değişimleri meydana gelmiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarında düz ünlülü ve yuvarlak ünlülü biçimler yan yana yaşamaktadır. Bazı ağızlarda düz ünlülü, bazı ağızlarda yuvarlak ünlülü biçimden gelişen birçok varyant da görülmektedir. Kanaati-mize göre kelimenin ünlüsü, düz ünlülü varyantlarda -e- > -è-? > -i- (> -ı-); yuvarlak ünlülü varyantlarda ise -e- > -ö-? > -ü- (> -u-) biçiminde gelişme göstermiştir. Düz ünlülü biçimin Türkiye Türkçesi ağızlarında korunmuş olması, kelimenin Karahanlı Türkçesindeki okunuşunu desteklemesi açısından önemlidir.

Dikkat çeken önemli bir husus da fiilin kelime başı sesinin, örneklerin büyük bir çoğunluğunda ötümsüz olmasıdır. Ağızlarda fiilin kök halindeki varyantlarının tamamında, türevlerinin de büyük bir çoğunluğunda kelime başı sesi ötümsüzdür, fiilin ön sesi ötümlüleşmiş biçimi sadece birkaç türevde söz konusudur. Fiil, ses yönünden Türkiye Türkçesi ağızlarında, tarihî Türkiye Türkçesinden daha arkaik bir özellik taşımaktadır.

Türkiye Türkçesi ağızlarında fiilin birçok türevi yer almaktadır. Karahanlı Türkçesindeki türevlerin büyük bir kısmı çeşitli ses olayları ve anlam değişimleri ile Türkiye Türkçesi ağızlarına ulaşmıştır. Ayrıca Karahanlı Türkçesinde bulunmayan birçok türev de ağızlarda bulunmaktadır. Fiil, Türkiye Türkçesi ağızlarında, Karahanlı Türkçesindeki anlamını korumuş, ayrıca birçok yan anlam kazanmıştır.

Türkiye Türkçesi ağızlarında fiil ve türevlerinin taşıdığı anlamların *uç-* ve *uçur-* fiilleri ile benzerlik göstermesi ilgi çekicidir. Aynı kavram alanında yer alan bu fiillerin benzer anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. krş. TT (ağız) *uç-* “yapı, duvar vb. göçmek, çökmek, yıkılmak” (DS: 3781), TT (ağız) *ten-* aa. (DS: 4751); TT (argo) *uç-* “kaçmak; gitmek, hızla gitmek” (Aktunç, 1998: 293), TT (ağız) *teğ-, tey-, tüğ-, tüv-* aa. (DS: 3859, DS: 4005, DS: 4017, 4779). TT (ağız) *uçur-* “kesici ya da koparıcı bir şeyle vurup düşürmek” (DS: 4023), TT (ağız) *tüntür-, tündür-* “daldaki meyveyi taş ya da sopayla bir vuruşta koparıp düşürmek” (DS: 4012); TT (argo) *uçur-* “çalmak, aşırmaq; uzaklaştırmak” (Aktunç, 1998: 291), TT (ağız) *tendir-, tündür-, tüğdür-* “birini korkutup ya da aldatıp kaçırmak; birini, haber vermeden işinden uzaklaştırmak” (DS: 3877, DS: 4003, DS: 4011)...

Sonuç

“Havalanmak, havaya yükselmek” anlamını taşıyan *teğ-* fiili, ilk kez Karahanlı Türkçesi metinlerinde tanıklanmıştır.

DLT’de fiil ve türevlerinin yazımında tutarsızlık vardır. Bazı yerlerde *teğ-*, bazı yerlerde *tüğ-* okunabilecek şekilde hareketlendiği için Karahanlı Türkçesi Dönemi’nde fiilin nasıl okunması gerektiği konusunda bir kesinlik yoktur. Kanaatimize göre Karahanlı Türkçesi döneminde bazı lehçe ve ağızlarda fiilin düz ünlülü, bazı lehçe ve ağızlarda da yuvarlak ünlülü biçiminin bulunma ihtimali kuvvetlidir. Tarihî ve çağdaş lehçelerde fiilin hem düz-geniş ünlülü hem de dar-yuvarlak ünlülü biçimlerinin tespit edilmiş olması bu görüşü desteklemektedir. Tarihî Türkiye Türkçesinin hareketli metinlerinde *te* harfi ötre ile hareketlenmiştir. Fiilin ünlüsü Teleüt Türkçesi başta olmak üzere bazı Kuzeydoğu Türk lehçelerinde düz-geniş; Kırgız, Kazak ve Türkmen Türkçelerinde dar-yuvarlaktır. Türkiye Türkçesi ağızlarında ise hem düz ünlülü hem yuvarlak ünlülü biçimler bir arada yaşamaktadır.

Bu verilere göre daha Karahanlı Türkçesi Dönemi'nde fiilin iki biçiminin de var olduğunu düşünmek mantıklı görünmektedir. Fakat hangisinin asıl biçim olduğunu tespit etmek kolay değildir. Düz-geniş ünlüden dar-yuvarlak ünlüye veya dar-yuvarlak ünlüden düz-geniş ünlüye geçiş güç olduğu için Türkçede -e- > -ü- veya ters yönde bir değişimin örnekleri pek görülmez. Kanaatimize göre yuvarlak ünlülü biçimde değişim, -ö- ara basamağını içermektedir. Düz ünlü, bazı lehçelerde ve ağızlarda korunmuş, bazı lehçelerde ve ağızlarda da önce geniş yuvarlak ünlüye dönüşmüş, sonra daralmıştır: *teḡ-* > *töḡ-* > *tüḡ-*. krş. ET *bedük* > EAT *böyük* > TT *büyük*. Buna göre değişimin zamanı tam olarak bilinmediği için Karahanlı Türkçesindeki yuvarlak ünlülü biçimi geniş okumak da mümkündür. Türkiye Türkçesi ağızlarındaki *töḡ-*, *töğ-* gibi varyantlar da bu düşüncüyü desteklemektedir.

Fiil, Karahanlı Türkçesinden sonraki tarihî lehçeler içinde sadece tarihî Türkiye Türkçesinde *düg-* ~ *tüg-* biçiminde yer alır. Eski Anadolu Türkçesi Dönemi eserlerinin bir kısmında karşımıza çıkan fiilin kullanımı Osmanlı Türkçesi Dönemi'nde gittikçe azalmış, fiil 16. yüzyıldan sonra yazılan eserlerde görülmez olmuştur.

Eski Anadolu Türkçesindeki *düg-* ve türevi olan *dügdür-*, ses ve anlam değişikliği ile varlığını koruyarak Türkiye Türkçesine ulaşmıştır. Türkiye Türkçesi argosunda *tüy-* ve *tüydür-* biçimleriyle kullanılmaya devam etmektedir. Ayrıca Türkiye Türkçesi argosunda fiilin daha nadir bir biçimi olan *tığ-* da görülmektedir.

Çağdaş lehçelerde fiil ve türevleri nadir görülür. Sadece birkaç Türk lehçesinde *teḡ-* fiili ve türevleri yer almaktadır.

Türkiye Türkçesi ağızlarında fiilin birçok varyant ve türevi yaşamaktadır. Kelime başında t- > d-, kelime içinde -e- > -é-? > -i- > -ı- ve -e- > -ö-? > -ü- > -u-, kelime sonunda -ḡ > -n; -ḡ > -g > -v > -ø ve -ḡ > -g > -ğ > -y > -ø değişimleri ile ağızlarda fiilin *diğ-*, *diy-*, *düğ-*, *teḡ-*, *ten-*, *teğ-*, *tey-*, *tığ-*, *tī-*, *tiḡ-*, *tiv-*, *tiy-*, *töḡ-*, *töğ-*, *tuḡ-*, *tuğ-*, *tuv-*, *tū-*, *tüḡ-*, *tün-*, *tüg-*, *tük-(?)*, *tüğ-*, *tüv-*, *tüy-*, *tū-* varyantları görülmektedir. Tarihî Türkiye Türkçesinin aksine ağızlarda fiilin kelime başı ünsüzü ötümsüz olan şekli daha yaygındır.

Teḡ- fiilinin Karahanlı Türkçesindeki türevlerinin büyük bir kısmı, Türkiye Türkçesi ağızlarına ulaşmıştır. Ayrıca fiilden, Karahanlı Türkçesinde bulunmayan birçok kelime türetilmiştir.

Fiilin Karahanlı Türkçesindeki anlamı, Türkiye Türkçesi ağızlarında korunmuştur. Fakat fiilin ağızlardaki en yaygın anlamı “atlamak, hoplamak, sıçramak”tır. Fiil, aynı zamanda “hızla aşağı doğru inmek, kaymak, dökülmek; aniden fırlamak, hızlıca koşmak; kaçmak, savuşup gitmek; öfkelenmek; saldırmak; yıkılmak, çökmek; çalınmak, ortadan kaybolmak” gibi birçok yan an-

lam kazanmıştır. Fiilin türevlerinde de bu anlamlara bağlı çeşitli yan anlamlar ortaya çıkmıştır. Diğer Türk lehçelerinin büyük bir kısmında unutulmuş olan bu fiil, Türkiye Türkçesi ağızlarının muhafaza ve türetim gücünü göstermesi açısından ilgi çekici bir örnektir.

Kısaltmalar

DLT: *Dîvânu Lugâti 't-Türk*
 EAT: Eski Anadolu Türkçesi
 ET: Eski Türkçe
 TT: Türkiye Türkçesi
 yz.: yazma

Kaynaklar

- Aktunç, H. (1998), *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Arat, R. R. (1979), *Kutagu Bilig III İndeks* (haz. Kemal Eraslan, O. F. Sertkaya ve N. Yüce), İstanbul: TKAE Yayınları.
- Arat, R. R. (1999), *Kutagu Bilig I Metin*, Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1986), *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, Ankara: TDK Yayınları.
- Atmaca, E. (2005), *Eski Oğuz Türkçesinden Günümüz Türkiye Türkçesine Söz Varlığı ve Anlam Olayları*, Konya: Palet Yayınları.
- Ayverdi, İ. (2006), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Bang. W., von Gabain A. (1930), *Türkische Turfan-Texte IV*, Berlin: Verlag Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter U. Co.,
- Baskakov, N. A., Taşçakova, T. M. (1999), *Altayca - Türkçe Sözlük* (haz. Emine Gürsoy Naskali ve Muvavvak Duranlı), Ankara: TDK Yayınları.
- Buran, A., İlhan, N. (2008), *Elâzığ Yöresi Söz Varlığı*, Ankara: TDK Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Clauson, G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- Dankoff, R., Kelly, J. (1985), *Mahmud al-Kaşyari, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwan Luḡat at-Turk) III*, Cambridge: Harvard University Press.
- Demiray, E. (2003), *Kepsut İlçesi ve Yöresi Ağızları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Devellioğlu, F. (1980), *Türk Argosu -İnceleme ve Sözlük-*, Ankara: Aydın kitabevi
- Dilçin, C. (1991), *Mes'ud Bin Ahmed - Süheyl ü Nev-bahar (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Ankara: TDK Yayınları.
- DLT- I-III:** Atalay, B. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-III*, Ankara: TDK Yayınları.
- DS:** TDK (1963-1982), *Derleme Sözlüğü I-XII*, Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2014), *Dîvânu Lugâti 't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Ankara: TDK Yayınları.

- Erdal, M. (1991), *Old Turkic Word Formation I-II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Güney, E., Güney, H. (2006), *Nevşehir Folkloru 1*, Ankara: Nevşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Güzel, F. (2021), *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eskicil (Arkaik) Kelimeler*, Ankara: Fenomen Yayınları.
- Hazai, G., Tietze, A. (2006), *Ferec ba 'd eş-şidde "Freud nach Leid" (Ein frühromantisches Geschichtenbuch) 1. Band Text*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- Hazai, G., Tietze, A. (2017), *Ferec Ba 'd eş-Şidde, Cilt: II Tıpkıbasım*, Ankara: TÜBA Bilimler Akademisi Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud (2017), *Dîvânu Lugâti 'l-Türk (İnceleme-Tıpkıbasım)*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Koç, K., Bayniyazov, A., Başkapan, A. (2003), *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2017), *Marzubân Bin Rüstem, Marzubân-nâme Tercümesi Destûr-ı Şâhî (Tercüme Eden Şeyhoğlu Sadre 'd-dîn Mustafâ)*, Ankara: TDK Yayınları.
- Kyâsowa, G. vd. (2015), *Türkmen Dilinin Düşündürüşli Sözlüğü II*. Aşgabat: Magtymguly Adyndaky Dil we Edebiyat İnstituty.
- Mordtmann, J. H. (1925). *Suheil und Nevbehâr; Romantisches Gedicht des Mes 'ud b. Ahmed (8. Jhd. d. H.)*, Hannover: Orient-Buchhandlung Heinz Lafaire.
- Öçalan, M. (2004). *Sakarya İli Ağızları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Radloff, W. (1905), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-dialecte 3 (Opit slovary tyurkskih nareçiy 3)*, St.-Petersburg.
- Sırkaşeva, L. T., Kuçığaşeva, N. A. (2000), *Teleüt Ağzı Sözlüğü* (Çev. Ş. H. Akalın ve Ç. Turgunbayev), Ankara: TDK Yayınları.
- Starostin, S., Dybo, A., Mudrak, O. (2003), *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*, Leiden-Boston: Brill.
- Tannagaşeva, N. N. K., Akalın, Ş. H. (1995), *Şor Sözlüğü*, Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi.
- TDK (2005), *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- Tezcan, S. (1981), "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *TTK Belleten*, C. XLV/2, S. 178, 23-78.
- Tezcan, S. (1994), *Süheyl ü Nevbahar Üzerine Notlar*, Ankara: Simurg Yayınları.
- TS: TDK (1963-1972), *Tarama Sözlüğü I-VI*, Ankara: TDK Yayınları.
- Uğurlu, M. (2013), "Türkçede Yer Adları: Sutüven", *VI. UTDK*, Ankara: TDK Yayınları. 4383- 4388.
- Yıldırım, F. (2006), *Adana ve Osmaniye Ağızları*, Ankara: TDK Yayınları.
- Yudahin, K. K. (1988), *Kırgız Sözlüğü I-II* (Çev. Abdullah Taymas), Ankara: TDK Yayınları.

TÜRK ONOMASTİĞİNDE AD VERME GELENEKLERİ

Reyhan HABİBLİ*

Giriş

XXI. yüzyılda dilciliğin çok sayıda sorunları arasında çağdaş dünyada dilin etno-kültürel mekânı meselesi çok güncel ve önemlidir. Etno-kültürel mekân kavramı etnik grup, kültür, kültürel mekân gibi önemli unsurlardan oluşur. Her etnik gruba yalnız kendi etno-kültürel mekânı için tipik olan antroponim sistemi mahsustur. Bu sistem çevre, dil taşıyıcıları, diyalekt vb. hakkındaki fon bilgilerden ibarettir.

Özel adlar dil sisteminin önemli bir parçasıdır. Özel ad, toplumdaki etnik ve estetik fikirlerin bir yansıması olan çok miktarda kültürel bilgi içeriyor. O, ismin toplumdaki işlevleri hakkında fikirlerle karakterize edilen sosyo-kültürel yaşamın farklı aşamaları ile ilişkilidir.

Her bir onomastik birim sosyal tarihî gelişimin sonucudur. Bu adlar eski dönemin izlerini koruyub günümüze kadar getiren gerçek olgulardır. Antroponim dilin leksik semantik sisteminin bir bileşeni gibi toplum üyeleri için büyük önem taşımaktadır. Şahıs adları leksik semantik açıdan belirli kavramlarla (büyüklük, mutluluk, muhteşemlik, yücelik, kahramanlık, güzellik, bilgelik vb.) ilgili ortaya çıkmıştır.

Ad seçimi şahsiyetin oluşumunun ayrılmaz bir parçasıdır. Antroponimik sistemin incelenmesinin aktüelliği, insanların isimlere sürekli ilgisinden kaynaklanmaktadır. Araştırmanın aktüelliği insanın ad yaratıcısı gibi gündemde olması ile belirleniyor. İnsan kendisine verilen isimle bir ömür boyu yaşıyor. Doğarken bir kişi bilinçaltı içinde gerçekleşen isme alışıyor ve bir kişi için bir kimlik kodu hâline geliyor. Her bir halkın kendisine mahsus ad vermek geleneği vardır. Türk halklarının ad verme gelenekleri eski Türk ad sistemini kendinde yansıtmaktadır. “Tüm dünya halklarında olduğu gibi eski Türklere

* Doç. Dr., Azerbaycan, Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Dilciliği Bölümü, rhabibli@bsu.edu.az

de ad sisteminin kendine özgü özellikleri olmuştur. Buradaki ad verme gelenekleri, onun çeşitli aşamaları, adla bağlı inançlar, şahıs isimleri, yer isimleri, etnos isimleri, onların birbiriyle ilişkileri, onların ad verilme ve kullanılma noktaları, hâlleri vb. eski Türk kültürünün öğrenilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.” (Guliyev, 2014: 18)

Eski Türk Yazılı Abidelerinde Antroponimler

Türk lehçelerinin yüzyıllar boyunca geçtiği tarihî yolu izlemek için eski Türk abideleri büyük rol oynamaktadır. Bu abidelerde eski Türk onomastiğinin gelişme aşamalarını yansıtan bir çok ad şekillerine rastlayabiliriz. “Orhun Yenisey” anıtları, “Tonyukuk” abidesi, *Dîvânü Lügati't Türk, Kitab-ı Dede Korkut, Kutadgu Bilig*, çeşitli lügatler, sözlükler ve başka yazılı anıtlar eski Türk adlarının dil özelliklerinin araştırılması için önemli kaynaklardır. Eski dönemin ad verme merasiminin izleri “Orhun Yenisey” abidelerinde, *Kitab-ı Dede Korkut* destanlarında daha çoktur. “Orhun-Yenisey” ve *Kitab-ı Dede Korkut* abidelerinin şahıs isimleri açısından spesifik özellikleri olduğu gibi, uygun gelen, eşleşen tarafları da çoktur. Çocuğun kendi adıyla birlikte babasının da adını yanaşı kullanmak adeti hem Orhun Yenisey yazıtlarında hem de *Kitab-ı Dede Korkut*'ta yansımıştır. Bundan başka özel şahıs adının rutpe, görev, unvan bildiren kelimelerle birlikte kullanılması geleneği hem “Orhun Yenisey” yazıtlarında hem de “Kitab-ı Dede Korkut”ta yer almıştır. Örn.: Bilge Tonyukuk (T1), El toğan Tutuk (U1), Dirse Han (KDQ), Kara Tekür Melik (KDK 43)” (Guliyev, 1986: 42-43).

Türk onomastik sisteminin araştırılması eski ad verme merasimleri ile tanımına imkan sunuyor. Bu merasimler o dönemin insanların estetik görüşleri, duyguları, tefekkür tarzıyla ilgilidir. Kahramanlık, yiğitlik, cesurlukla ilgili şahıs isimleri abidelerde çokluk oluşturmaktadır. “Orhun Yenisey” abidelerindeki şahıs isimleri leksik semantik açıdan kahramanlık, güzellik, cömertlik, mutluluk, akbralık, ferdi özelliklerle vb. ilgili yaranmıştır. Özellikle mutluluk kavramıyla bağlı olan adlarda *kut/gut* kelimesi daha çok kullanılır. Sonralar bu birleşene unvanların içeriklerinde ekleyici unsur gibi de rastlayabiliriz. Örneğin: *Bilge Gutluk, Kuduluk, Kutluk Bilge Kulhan, Kutluk Tigin* vb. Bu kelime Yusuf Has Hacib'in malum eserinin başlangıcında da yer almıştır. Çağdaş Türkiye, Kazak, Tatar, Başkırt Türkçelerinin antroponimisinde bu unsurun izlerini görebiliriz: *Kutay, Kuthan, Kutlumaral, Kutlyev, Kutaymasov, Kutubayev, Kuttigül, Kuttıbay, Kuttık* vb.

“...Bir Türkün çizdiği ilk dünya haritasını bizlere ulaştıran ilk Türk atlası” (Akalin, 2008: 7) “Divanü-Lügat-it Türk” Karahanlı Türklerinin edebî dil özelliklerini dikkate yansıtıyor. “Hesaplamalara göre belirlenmiştir ki, “Divan”da 110 şahıs adı kullanılmıştır. Bunlardan beşi bayan (*Altun Tarım, Sü-*

reya vb.) ismidir. Daha çok görülen erkek isimleri tasvirî (betimsel) karakter taşımaktadır: *Azak, Atış, Utuş, Burslan* vb.” (İsmayıloğlu, 2008: 48).

Kutadgu Bilig eserindeki antroponimlerle eşleşen adlara daha sonraki dönemlere ait kaynaklarda da rastlayabiliriz. Örneğin 1723 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun memurları tarafından hazırlanmış “Tiflis Vilayeti'nin Müfessel Defteri”nde vergi ödeyenlerin listesi yaşayış yerleri üzere verilmiştir. “Defter”de gözlemlenen eski Türk adlarından Gündoğdu ve Aydoğdu “Kutadgu Bilig” eserindeki Gündoğdu ve Aytoldu karakterleriyle eşleşiyor. “Defter”de verilmiş Aydoğdu, Erdoğan, Gündoğdu, Karaöküz, Dağdoğan, Yaraklı gibi eski isimler çağdaş Azerbyacan antroponimleri sisteminde kullanılmıyor (Bak: Tiflis Vilayeti'nin Müfessel Defteri: 2001).

Eski Türk onomastiğinin araştırılması tarihi ile ilgili şunu söyleyebiliriz ki, Azerbaycan'da bu alana ilişkin yapılmış çalışmalarda (Guliyev, 2003; Askerov, 2004; Asker, 2008; Sadıgova, 2009; Tanrıverdi, 1999; 2012; Yunusova, 1999; Aliyeva, 2003; İsmayıloğlu, 2008 vb.) yukarıda kaydettiğimiz abidelerin onomastik leksikasına değinilmiş, bu eslere dayanılmıştır. Araştırmacılar yazılı anıtlarda kullanılmış isimlerin leksik semantik gruplar açısından tasnifini belirlemişler (Tanrıverdi, 2009; Guliyev, 2014; Yunusova, 1999; Ergene, 2017 vb.). Yapılmış bölüme şöyledir:

1. Kahramanlık, şöhret kavramlı kelimeler esasında oluşan şahıs isimleri: *Kılıç, İnanç, Kutluğ, Çakır, Alp tegin* vb .

2. Akıl, bilgi, bilgelik anlamlı isimler: *Bilge, Bükü, Köl Bilge, Kavşut* vb.

3. Hayvan adlarından yapılanlar: *Arslan, Boğra, Çağrı, Yağan, Laçın* vb.

4. Yükseklik, büyüklük, ululuk, ihtişamlılık ve kübarlık kavramıyla bağlı olanlar: *Uluğ İrkin*.

5. Başarılı kader, hoş dilek, istek esasında oluşan adlar: *Kutluğ/Kutluğ, Kutluğ kız, Kut katun* vb.

6. Rutpe, unvan esasında oluşan şahıs isimleri: *Tokluğ Kutluğ ağa, Kurçığan ağa, Beg Arslan Kül bilge tenqri han* vb.

7. Kozmogonik kavramlardan oluşan isimler: *Tolun* (“dolu ay”), *Aykunçuy* vb.

8. Ebeveynlerin duygularını ifade eden adlar: *Ay çeçek tengrim* vb.

9. Etno-antroponimler: *Kırkız tengrim, Yürünk kıpçak* vb.

10. Koruyucu adlar: *Satuk* (“satılmış”), *Atsız, It tarhan, It saman* vb.

11. İçeriğinde *el/il* unsuru olan şahıs isimleri: *El turmuş sangun, El katmış* vb.

12. Meslek, meşguliyet, iş, bildiren kelimelerden türemiş isimler: *Bedizçi* (“ressam, nakkaş, bezek vuran”), *Ekiçi* (“ekinci”) vb.

13. Renk bildiren kelimelerden oluşan özel isimler: *Kara bakış, Kara buka, Buyan kara* vb.

14. İçeriğinde sayı sıfatları olan isimler: *Yetmiş kara açkı, Altmış kara, Yürüng tümen, Otuz, Öküş kara açkı, Üç yabık* vb.

15. Taş, kaya, altun, terek, yaruk, temür kelimeleriyle kullanılan adlar: *Aşan temür, El temür* vb.

16. Gök cisimlerinin adlarından yarananlar: *Kün bermiş sanqun* vb.

17. Dinî, mitoloji kavramları bildiren kelimelerden türeyenler: *Umay, Kormuzta, Kül bilge tengri elig* vb.

18. Alamet ve kalite bildiren kelimelerden oluşan şahıs isimleri: *Arığ teqin, Yeke oğul, Kutluğ kaya* vb.

Ad Verme Sürecinin Aşamaları

Adlandırma süreci öğrenme ve anlama süreciyle ilgilidir. Nesnel dünyayı anlamak, onu özümsemek ve adlandırmak anlamına geliyor.

Ad verme gelenekleri tarihî ve kültürel miras gibi antroponimlerin ortaya çıkmasının dil dışı faktörlerine aittir. Ad vermenin geliştirme yolları ve özel isimlerin esas kısmı tüm haklarda hemen hemen aynıdır. Her ulusun kendi ad verme geleneği vardır.

Türk halklarının her birinin kendi kültürel gelenekleri ve çeşitli ad verme âdetleri vardır. Bu geleneklerden bazıları bugüne kadar devam ediyor. Bu halkların ad verme kültüründe Türk tarihinin farklı aşamalarına ait ortak unsurlar da vardır. Türk ad sistemi tüm Doğu ülkelerinde en mükemmel ve çok bileşenli ad sistemi olarak biliniyor. Ad verme kültürel mahiyetli, hem de Türk etnik kültürünün kutsal bir özelliğidir.

“Eski Türk ad sistemi uzun bir tarihî yol geçmiştir. Sümerlerden başlayarak, zaman zaman bu ad sistemi geleneksel şekilde gelişmiş, ad verme gelenekleri sabitleşmiş ve “Orhun-Yenisey” anıtları, “Dede Korkut” ve diğer Türk destanlarında yaygın olarak yansıtılan zengin ve çok karmaşık bir ad sistemi olarak oluşmuştur (Paşayev, 2017: 30).

Ad koymanın tarihi çok eskidir. Kabile kuruluşu döneminde, ad verme ailenin, kabilenin önemli bir sembolü olarak kabul ediliyordu. “Kabile kuruluşu zamanında isimlerin başka bir ayırt etme işlevi de vardı. Herhangi bir kabile veya kabileye ait isimler diğer kabileler ve boylar tarafından kullanılmazdı ve böylece isimler aynı zamanda bir kişinin hangi kabile veya boya ait olduğunu belirtmek için kullanılıyordu.” (Hacıyev, 1988: 87) Eski Türklerde etnonim, toponim ve antroponimler birbiriyle yakından ilişkide olmuştur. Oğuz’larda kabile liderlerinin isimleri kabile adlarından alınmıştır.

Eski Türk kabilelerinde ad koyma tam bir sistem oluşturuyordu. Ad vermenin en karakteristik kısmı motivasyondur. İlk adlar son derece basit ol-

muştur. Bir çocuk doğduğunda, çocuğu ebeveynlerinin (anne ve babasının) dikkatini ne çekiyordusa, onu da evladına ad seçiyordu: *Bulut, Tufan, Budak, Demir, Kaya, Karyagdi* vb. Eski Türkler çoğu zaman çocuğa hayvanların ve kuşların isimlerini vermişler.

Folklorda adlandırma bir kahramanın bir durumdan diğerine geçmesi zamanı gerçekleşiyor. Azerbaycan masallarında lakap gibi kullanılan bazı adlar vardır: *Basar İgid, Beyçoban, Garagaş* vb. Bunlar şahsın herhangi bir özelliği ile ilgilidir. Destandaki ad verme ritüel-mitolojik karakterlidir. Genellikle kahramanlık destanlarında adı derviş, Hızır, kırk erenler, aşk destanlarında ise abid, derviş, Hızır veriyor. Dede Korkut destanlarında, ad verme misyonu Korkut'un üzerine düşüyordu. Dede Korkut kahramanın davranışlarına göre ona ad veriyordu. Buradaki şahıs isimleri eski Türk adlarını yansıtıyor: *Bayandır, Uruz Selcuk oğlu Deli Dondar, Basat, Goca oğlu Alp Eren* vb. “Karaoğlu” destanında gençleri isimlendiren ozanlar ozanı Dede Çalmağan'dır. “Gurbani” destanında Mirzeli'nin oğluna Gurbani adını Akıllı Goca, “Ali Han” destanında Hacı Sayad'ın oğluna Muhammed, kızına ise Peri adını İpek Karı, “Latif Şah” destanında Dertli şahın oğluna Latif şah adını Aksakal Derviş, “Kul Mahmud” destanında Sövdeyer Alın'nın oğluna Kul Mahmud adını Ağa Derviş koymuştur. Köroğlu'nun delileri belirli bir yaşa ulaştığında, kahramanlık ve davranışlarına göre isim alıyorlardı. Örneğin: *Halaypozan, Korkukanmaz, Geridönmez* vb.

Kabile kuruluşunun çöküşü nedeniyle, kabile içerisinden gelen ünlü şahısların ve kabile liderlerinin isimleri, lakab ve unvanları bir neslin adına dönüşebiliyor. Kabilenin genel meşguliyeti, mesleği bazen neslin yeni kelimeyle adlandırılmasına neden oluyordu. Muhtemelen deveci, kuşçu, demirci vb. isimlerde böyle türemiştir.

Eski Türklerde alt sınıflardan olan insanlar çocuklarını genel kurallara göre adlandırardı (örneğin, Gabangücü, Garıçığ Çoban, Gılbaş vb.), fakat hâkim sınıfın temsilcilerinin kendi çocuklarına istediği ve ona uygun adı seçme fırsatı vardı.

Adlandırma işlevi Türk kabilesinin büyükleri tarafından gerçekleştirildi. Yaşamı boyunca bir kişi farklı unvanlar kazanabilirdi ki, bu da onun cesareti, görünüşü, karakteri, alışkanlıkları, mesleği vb. ile ilgiliydi. İnsanın yeni ad alması onun kabile karşısındaki hizmetlerine bağlıydı. Yani, eski Türklerde, unvan, lakab, bir bütün olarak fahri unvan “isim” anlamına geliyordu. “Eski Türklerde kişinin asıl – daimi adının meydana gelmesinde onun kendisi, doğum koşulları, dış görünüşü, o sırada meydana gelen olaylar ve büyüdükçe cesareti ve kahramanlığı önemli bir rol oynuyordu” (Paşayev, 2014: 15). Bir kişinin ad alması onun faaliyetine, özelliklerine, unvanına ve genel olarak halka ve kabileye hizmetine bağlıydı. Bir kişinin faaliyet alanı genişledikçe, olumlu veya olumsuz özellikleri çoğaldıkça, bunlar da onun adına yansiyordu. Adlar-

da böyle bir değişiklik kendi başına değil, kabile liderleri ve büyükleri tarafından yapılıyordu. Yiğitlikle birlikte, gencin kamusal bir birey olarak tanınması ad vermenin esas koşullarından biriydi. Bir kişi yeni bir isim aldığı günden itibaren, toplumun tam teşekküllü bir vatandaşı oluyor ve bu adla tanınıyordu. Kişinin önceki adı yeni adla birlikte kullanılırdı ve bazen ise eskisi tamamen unutulurdu. *Dede Korkt Kitabı*'nda antroponomik manzarayı yansıtan yaklaşık 100 şahıs adı kullanılmıştır: *Korkut, Bayandır, Ulaş, Salur, Kazan, Uruz, Dondar, Bamsı Beyrek, Karagüne, Duru, Sarı, Buğaç, Banuçiçek, Selcan* vb.

Ad sisteminde ikinci bir adlandırma ve ad değişme geleneği de vardır. Örneğin, “Köroğlu” destanındaki Kel Hamza'nın adı Çenlibel'e geldikten sonra değiştirildi ve Kaloğlan adlandırıldı.

İslamiyet'in kabulünden sonra, Türk adlarının yerini Arapça kökenli adlar almıştır. Arapça ad sistemi modelleri daha karmaşıktı. Türk ad verme geleneğinde, Arapça ad sisteminin etkisi altında belirli değişiklikler gerçekleşti ve sonuçta şahıs isimleri ve yardımcı isimler birbirinden ayrıldı. Arap işgalinin etkisi altında VII-IX. yüzyıllarda Türk halklarının ad sistemine çok sayıda Arapça ve Farsça adlar geçmiştir. X-XI. yüzyıllarda Türk ad sistemi Arapça ad sisteminin etkisine maruz kalmıştır. Buna rağmen Türklerin ad verme gelenekleri günümüze kadar varlığını muhafaza etmiştir. Arapça ad sisteminin farklı olarak, eski Türklerin neredeyse tüm isimleri hayatta ünlü oldukları isimlerdir. Arapça ad sistemi Türk ad sisteminin etkisi altında oluşmuştur. Türklerin zengin antroponimik sistemi ile tanıştıktan sonra Araplar, insanın toplumdaki rolünü ve görevlerini yansıtan lüks unvanlar, fahri adlar ve lakaplar kullanmaya başladılar. Daha önce sadece kişisel isimler kullanılmışlardı.

Dinin hakim olduğu dönemlerde çocuklara adlar ebeveynleri tarafından değil, din bilim adamları tarafından koyuluyordu. Yeni doğmuş çocuk için ad adeta *Kur'an-ı Kerim*'den seçiliyordu.

Azerbaycan'da Ad Verme Gelenekleri

Azerbaycan antroponimik sisteminde Türk, Arap-Fars ve Avrupa kökenli şahıs adları vardır. Bunlar birlikte antroponimik sistemin benzersizliğini yansıtır. XII. yüzyıldan XX. yüzyılın otuzlu yıllarına kadar İslam'la ilgili Azerbaycan şahıs isimlerinin çoğu Arapça kökenlidir. Örn.: inanç ve itaatkârlık ifade eden *abd* (*abd* – köle, kul demektir) morfemi ile oluşan adlar (*Abdullah, Abdurrahman*), aynı zamanda inam ve itikadı yansıtan *Muhammed, Ali, Hasan, Hüseyin, Mustafa* vb. Arapça kökenli isimler arasında, dinî isimlerle birlikte, Azerbaycan Türkçesinde yüzyıllardır aktif olarak kullanılan dinî olmayan isimler de var.

Orta Çağ'da Azerbaycan şahıs adları esas olarak Türkçe kökenli kelimelerden oluşuyordu: *Kökçe, Bilik, Aslantekin, Aytekin, Töktemir* vb. Onların birçoğu küçük fonetik değişikliğe uğramasına rağmen, çağdaş Azerbaycan

antroponimisinde izlerini sürdürüyorlar: *Ağgül, Ayaz, Babahan, Ayçiçek, Teymur* vb.

XX. yüzyılda Türk halklarında sosyo-politik olaylarla alakadar yeni isimler – “Sovyet adları” ortaya çıkmaya başladı. 1920’lerde ve 1930’larda ad vermede birkaç yön olmuştur: bazı ebeveynler ad vermede devrim olayını, ideolojiyi, kısacası devrimin niteliklerini yansıtmaya çalışmışlar: *İnqılab, Oktyabr* vb. Bu dönemde çocuklara devrim liderlerinin (*Vilen, Ninel, Marlene* vb.) isimleriyle sesleşen, sanayileşmeyi yansıtan (*Sedr, Kombayn*), diğer ülkelerin halklarıyla birliği gösteren adlar (*Klara, Marat, Sokrat*) koyuluyordu. 1920’lerden sonra Rus ve Avrupa isimleri Azerbaycan antroponimik sistemine girmeğe başladı. Bu isimlerin etkinliği sosyo-politik değişimler, kültürün gelişimi, bilim, teknoloji vb. nedenlerle ilgilidir.

XX. yüzyılın 40’lı yıllarında ebeveynler çocuklarına Avrupa adları vermeye başladı (*Aida, Flora, Ofeliya* vb.). Bu tür isimler bir süre daha çok kullanılırdı. Bu, sonradan takma adların ortaya çıkmasına neden oldu: *Elisa, Elfrida* vb.

1960’lı yıllardan bu yana dinî inançlarla ilgili isimlerin sayısı azalmıştır. O zamandan beri Azerbaycan’daki şahıs isimleri sisteminde yenilik, muasırılık, biçim ve içerik güzelliği dikkat çekmiştir. Yeni doğanlara *İlgar, Samir, Azer, Elçin, Sevinç, Orhan, İlkin, Aybeniz* gibi adlar verilir.

Ebeveynler çocuklarına verdikleri isimlerin biçimine ve seslenmesine, içeriklerinin güzelliğine dikkat ederler. Karışık aileler farklı adlandırma sistemleri kullanmaktadır. Bazen anne-babalar ad verme sırasında kelimelerin anlamına çok dikkat etmezler. Araştırmacılara göre, aileler ad verirken belirli ilkelerle yönlendirilmelidir. Bu ilkeler temel olarak üçtür: “1) milliyet ilkesi; 2) tarihsel-geleneksel ilke; 3) muasırılık ilkesi” (Adilov, Paşayev, 2019: 16-18). Aslında, bu ilkeler tüm uluslarda takip edilmektedir.

Adlandırma geleneklerine göre Azerbaycan şahıs isimlerini aşağıdaki gibi sınıflandırılabiliriz:

1. İsimler arasında farklı akrabalık hatları üzere kafiyelenen isimler yaygındır. Çoğu Türk halkları için ailede kafiyeli isimlerin verilmesi karakteriktir. Farklı ülkelerde, hatta gelenekleri ile yakından ilgili olmayan ve kendi gelenekleri ile ayrılan Türkler arasında bu geleneğin tekrarlanması eski çağların bir tezahürüdür. Azerbaycan’da da ebeveynler çocuklarına kendi adlarına ve çocuklarının adlarına uygun isimler veriyorlar. Bu kendini iki şekilde gösterir: a) son kısmına göre sesleşen isimler: oğul-ata *Nahid – Zahid, Perviz – Mübariz, Nurlan – Mehman, Saleh – Valeh, Elşen – Rövşen*, kız-ata *Nigar – Vügar, Turac – Sirac*; b) adın bütün seslerinin uygun geldiği isimler: oğul-ata *Şahlar – Şahmar* vb.

2. Ailedeki adların uyumu başka bir biçimde de kendini göstermektedir:

a) Aynı ismin formasının kısmen değişmesi ile sesleşen isimler: Rehim-Rehime, Cemil-Cemile; b) İsimlerin aynı harfle başlaması: oğlu-baba Ruslan – Rüstem, Vüsal - Vügar, kız kardeşler Turane - Türkan, erkek kardeşler Ceyhun – Cahid; c) İsimlerin aynı hece ile başlaması: oğlu-baba – İlkin - İlgar, Elgün - Elşen, Elxan - Elmar, kızı-baba - Cavahir – Cavid vb.

3. Eski zamanlarda Azerbaycan Türkleri de dâhil olmak üzere hemen hemen tüm Türk halklarında ailenin ard arda birkaç kızı olduğunda çocuklara *Besti, Yeter, Tamam, Kızıyeter, Gülbey, Kızbey, Kızgayıt* vb. gibi isimler koyarlardı. İlk çocuğun veya ard arda kız çocuğunun doğması aile için istenmeyen bir durumdu.

4. Bazı adlar bayram ve törenlerle ilgilidir: Novruz, Gurban, Bayram, Ramazan, Meherrem, Hıdırnebi vb.

5. Çocuğun doğduğu gün, ay, saat ve yerle ilgili olarak verilen isimler: Bahar, Cüme, Aşur, Sefer vb.

6. Ünlü tarihî şahsiyetlerin, yazarların ve şairlerin adlarıyla ilgili verilen isimler: Fuzuli, Nizami, Babek, Yunus vb.

7. Bedii eserlerin toplumda popülerlik kazanmış kahramanlarının, şarkıların adlarıyla ilgili olarak verilen isimler: Sevil, Yaşar, Reyhan, Arzu vb.

8. Gök cisimleri ve coğrafi kavramlarla ilgili verilen isimler: Ulduz, Güneş, Zöhre, Gemer, Aydan, Aygün, Ülker, Pervin, Seyyare, Sitare, İldırım vb.

9. Dış görünüşe ve renge göre verilen isimler: Sarı, Kara, Karaca, Ağca, Ağbeniz, Sarıtel, Sarışın, Alagöz vb.

10. Ailede çocuğun doğum sırasını bildiren isimler: İlkin, Sani, Rebiye, Ezel, Nübar, Bircegül vb.

12. Doğum sırasında annesini kaybetmiş çocuğa verilen isimler: Sakit, Ağlamaz, Yazıkgül, Solğun, İntizar vb.

12. Türk halklarında sık sık hastalanan ve zayıf bir çocuğun adını değiştirmek adeti de vardı. Bazen bir çocuk sıradan bir insanın adıyla, bazen de negatif sözcüklerle çağrılırdı. Azerbaycan Türkleri arasında böyle tasavvur oluşmuştu ki, bir çocuk için başarılı bir isim seçilmesi onu hayatını tehlikeye atıyor. Bu nedenle, çocuğu ölümden, kötülüklerden korumak için ona *Dursun, Solmaz, Durmuş, Sekine* vb. isimler koyarlarmış.

13. Ailede küçük bir çocuğun ölümünden sonra yeni doğan çocuğa verilen isimler: Evez, Aziz, Ötkem, Hediyye, Töhfe vb.

15. Uzun zaman çocuğu olmayan ebeveynler yeni doğan çocuklarına isteklerine göre ad vererlermiş: Arzu, Arzuman, Yegane, Tapdık, Allahverdi vb.

15. Etnos adlarını yansıtan şahıs isimleri: Ertürk, Afgan, Türkel vb.

16. Mesleğine ve meguliyetine göre verilen isimler: İlhiçı, Södçü, Çapar, Carçı vb.

17. Kadınlara en değerli, narin, zarif şeylerin, mücevherlerin, kokulu çiçeklerin, bitkilerin, güzel hayvanların isimleri, erkeklere ise cesaret, azim, korkusuzluk, güç ifade eden isimler verilir: *Çiçək, Mərziyyə, Yasəmən, Süsənbər, Turac, Firuzə, Şahin, Qorxmaz, Qüdrət vb.*

18. Arapça ve Farsça kökenli adlar Türkçe kelimelerle birlikte kullanılıyor, karışık sözcükler meydana geliyor: Ağahüseyn, Gülağa, Alibey vb.

19. “Hatıra olarak ad vermek geleneği. Anneyle babanın, büyükanne ve büyükbabanın onuruna ad vermek uzun zamandır Azerbaycanlıların hayatının bir parçası olmuştur. Bu isimler çoğunlukla ölüleri anmak ve hatıralarını canlı tutmak için veriliyor.” (Gurbanov, 2004: 64)

20. Eski adlara dönüş kendini göstermektedir: Selcan, Banu, Banu Çiçek, Korkut vb.

21. Çağdaş Türkiye Türkçesinin ad sistemine dahil olan isimler de Azerbaycan’da kullanılmaktadır: Aylin, Selin, Yağmur, Ayla, Aysu vb.

22. XX. yüzyılın başlarında Sovyetleşme ile alakadar dinî isimlerin kullanılma geleneği kayboldu da, XXI. yüzyılın başlarında yeniden bu tür adlara üstünlük verilmeğe başlanmıştır.

Sonuç

Leksik semantik açıdan adlar göz önüne alındığında, farklı onomastik birimler de dahil olmak üzere birçok kelime grubunun şahıs isimlerinin oluşumunda yer aldığı açıktır.

Yapılan tahliller şunu gösterir ki, şahıs adları daha çok genel isimlerden oluşuyor. Ad seçimi bazı motiflerle ilgilidir (bebeğin bazı özelliklerinin açıklaması, doğumunu etkileyen olayların açıklaması, arzuları, özveri vb.).

Çalışmanın sonuçları Türk antroponimik sisteminde semantik yapının kendini koruma yeteneğini yansıtıyor. Türk antroponimik sisteminin “uzun ömürlü” olmasının nedenlerinden biri onun sabit eski etnik geleneklerle yakından ilgili olmasıdır. Antroponomi eski kelime türetme modellerinin ve etnik tarihin incelenmesi için zengin materyaller veriyor. Türk halklarının çağdaş ad listesi ortak Türk ve Arapça kökenli isimlerin varlığıyla karakterize olunuyor. Genel olarak, Azerbaycan’da ad verme gelenekleri Türk halklarının geleneklerine uygun olarak oluşturulmuştur. Tabii ki, sadece Azerbaycan’ın antroponimik sistemine uygun gelen ilkeler de mevcuttur.

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki, çocukları için isim seçerken ebeveynlerin aşağıdaki hususları dikkate almaları gerekiyor: 1) isim kısa ve kolay olmalı; 2) isim güzel seslenmeli; 3) ismin anlamı ve önemi; 4) biçim ve içeriği; 5) halk geleneğine bağlılığı; 6) milliliği; 7) popülerliği, 8) isimlerin kullanımı.

Kaynaklar

- ADİLOV, M., Paşayev, A. (2019). *Azerbaycan Onomastiği*. Bakü: İlim.
- AKALIN, Ş. H. (2008). *Binyıl Önce Binyıl Sonra Kaşğarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ALİYEVA, S. (2003). *Orhun-Yenisey Abidelerinde Toponimler*. Bakü: İlim.
- ASKEROV, R. (2004). *Yusuf Balasağunlu'nun "Kutadgu Bilig" Poemasında Adlar (Azerbaycan Dili ile Mukayesede)*. Doktora tezi özeti. Bakü.
- ASKER, R. (2008). *Mahmud Kaşğâri ve Onun "Divanü Lüğat-it Türk" Eseri*. Bakü: MBM.
- ERGENE, O. (2017). "Kutadgu Bilig"de Özel Adlar". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 58, 245-288.
- GULİYEYEV, E. (1986). "Orhun-Yenisey Abideleri ve "Kitab-ı Dede Korkut" Destanlarındaki Antroponimlerin Tipolojik Hüsusiyyetleri". *Azerbaycan Onomastiği Problemleri I*, 42-44.
- GULİYEYEV, E. (2014). *Kadim Uygur Türklerinin Onomastiği*. Bakü.
- GULİYEYEV, E. (2003). *Kadim Türk Onomastiğinin Leksik Semantik Sistemi*. Doktora tezi özeti. Bakü
- GURBANOV, A. (2004). *Azerbaycan Onomalogiyasının Esasları. C.1*. Bakü: Nurlan.
- HACİYEYEV, T. (1988). "İnamların Adlarda İzi". *Azerbaycan Onomastiği Problemleri II*, 87-88.
- HUDİYEYEV, N. (2014). *Seçilmiş Eserleri*. Bakü: İlim ve Tahsil.
- İSMAYILOĞLU, C. (2008). *XI. Yüzyıllığın Tarihi Onomastik Leksikası (Mahmud Kaşğarlı'nın "Divanü Lüğat-İt Türk" Eseri Esasında)*. Bakü: İlim.
- PAŞAYEV, A. (2015) *Azerbaycan Antroponimikası*. Bakü: İlim ve Tahsil.
- PAŞAYEV, A. (2017) *Türk Menşeli Beynelmîlel Onomastik Vahidler (Mukayeseli Onomastika)*. Bakü: AzTU.
- SADİGOVA, S. (2009). "M.Kaşğâri'nin "Divanü Lüğat-it Türk" Eserinin Tetkiki". *Edebiyat gazetesi*.
- TANRIVERDİ, E. (1999). *"Kitab-ı Dede Korkut"ta Şahıs Adları*. Bakü: İlim.
- TANRIVERDİ, E. (2009). *Kadim Türk Menbelerinde Yaşayan Şahıs Adları*. Bakü: Nurlan.
- TANRIVERDİ, E. (2012). *Türk Menşeli Azerbaycan Şahıs Adlarının Tarihî Lengüistik Tatkiki*. Bakü: İlim ve Tahsil.
- Tiflis Eyaleti'nin Müfessel Defteri. Borçalı ve Gazah (1728-ci il)*. (2001). Bakü: Pedagogika.
- YUNUSOVA, V. (1999). *Orhun-Yenisey Abidelerinde Şahıs Adları*. Doktora tezi özeti. Bakü.

ESKİ SÜMERLERİN ETNİK YAPISI VE COĞRAFYASI

Galibe HACIYEVA*

Özet

Eski Sümer yazıları insan uygarlığının en uzak geçmişinden, binlerce yıl önceki gelişim düzeyi hakkında bilgi veren en büyük tarihî kültürel anıttır. Bu yazılar bizi MÖ 5-6 bin yıl önce atalarımıza geri getiriyor. Sümerlere ait araştırmaların bir kısmında Türk adına biraz kıskanç yanaşılmasına rağmen, Sümerlerin dil bilgisi yapısı, söz varlığı, Sümerlerin yaşadığı coğrafya ve Sümer yazılarındaki mevcut onomastik birimler, özellikle eski Sümerlere ait tuğla üzerinde adı geçen kabileler hakkında verilen bilgiler, Sümerlerin tarihî etnik kimliklerini aydınlatmak imkânı yaratıyor. MÖ Mezopotamya etrafında geniş bir alana yayılmış olan ve kullanılan Sümer dili çağdaş Türk halklarının yaşadığı Bağdat'tan Basra (KENDER- şimdiki Fars adlanan körfez) Körfezi'ne kadar geniş bir alana sahip olması ve Sümerlerin tarihsel etnik yapısı, eski Sümerlerin Türk olmasının arkasındaki teoriyi ve Sümerlerin Güneydoğudan Basra Körfezi çevresindeki kabileler ile bağlantısının tarihsel gerçekliğini kanıtıyor. Arkeolojik kazılar zamanı bulunmuş erkek ve kadın resimlerine göre Sümerlerin Akdeniz ve Kafkasya ırkına ait olduğu gösteriliyor. Çoğu araştırmacıların Sümerlerin kuzeydoğudan, Zagros Dağlarından, eski Azerbaycan topraklarından Mezopotamiye ilk göçlerinin 4. yüzyılın başlarına tesadüf etmesi ve Sümer sözünün etimolojisi hakkında olan fikirleri çağdaş Türk tarihinin eski Sümer tarihiyle direkt bağlantısını gösteriyor.

Tarihsel araştırmalarda Sümerlerin//Subaruların//Suvarların MÖ üçüncü binyılda Fırat ve Dicle nehirlerinin Kuzey havzaları arasında (Yukarı Mezopotomi'de) günümüzdeki Urfa, Diyarbakır, Mardin bölgelerinin güneyinde, Irak'ta Musul çevresinde ayrı ayrı beylikler şeklinde yaşaması kaydedilmektedir. Çoğu araştırmalarda Sümerlerin ulusal kimliği üzerinde fikir birliği olmamasına rağmen, Sümerlerin dili, millî kimliği ve etnik yapısı onların çağdaş Türklerin atası olduklarını kanıtlamaktadır. Eski Sümerlere ait taş yazıtlar üzerinde adı geçen **Turukki, Ki-en-gi//Kang//Kenger, Suber(şumer)//**

* Doç. Dr., Nahçıvan Devlet Üniversitesi, oguz.haciyev@gmail.com

Subaru ve başka bu gibi eski türk etnoslarının, aynı zamanda Aratta, Eras// Aras, Kang ve başka bu gibi coğrafi adın kaydedilmesi ve Sümerlerin yaşadığı tarihî coğrafya, Sümer kimliğinin Türk olduğunu kanıtlayan tartışılmaz tarihî faktörlerdir.

Anahtar kelimeler: Türk, Turukki, Sümer//Suber//Subaru, Basra, Fırat, Decle, Kafkasya, Irak, Musul.

ETHNIC CLOSURE AND GEOGRAPHY OF THE OLD SUMERIANS

Ass. Prof. Galiba Hajiyeva

NahchivanStateUniversity

e-mail: oguz.haciyev@gmail.com

Abstract

Ancient Sumerian inscriptions is the largest historical and cultural monument that provides information about the level of development of human civilization thousands of years ago. These writings take us back to our ancestors 5-6 thousand years ago. Although some Sumerian studies are somewhat jealous of the Turkic name, the grammatical structure and lexical composition of the Sumerian language and the geography inhabited by the Sumerians and existing onomastic units allows the identification of ethnic identities of the Sumerians. The information about of the Sumerian tribes named on the bricks belonging to the old Sumerians were the great ancestors of the modern Turks. The spread of the Sumerian language over a large area around Mesopotamia and having a vast territory from Baghdad to the Persian Gulf, inhabited by modern Turkic peoples and the historical ethnic composition of the Sumerians proves the theory behind the Sumerian Turks and the historical truth of the Sumerians' relationship with the tribes around the Persian Gulf.

According to the images of men and women found during archeological excavations, the Sumerians belong to the Mediterranean sea and Caucasian races. The migration of the Sumerians from the north-east, the Zagros Mountains and the lands of ancient Azerbaijan to Mesopotamia in the early 4th century and the etymology of the Sumerian word are directly related to the history of modern Turkic history. The views of many foreign researchers on the coincidence of the first migration of the Sumerians from the north-east to the Zagros Mountains, from Azerbaijan to Mesopotamia and the etymology of the word Sumer confirm the direct connection of modern Turkic history with ancient Sumerian history.

In historical research, the Sumerians // Subaruların B.C. In the third millennium, between the northern basins of the Euphrates and the Dicle rivers

(in the Upper Mesopotamia), in the south of the present-day Urfa, Diyarbakır, Mardin regions, around Mosul in Iraq, it was recorded that they lived in the form of separate principalities. Although there is no consensus on the national identity of the Sumerians in most studies, the language, national identity and ethnic composition of the Sumerians confirm that they are the ancestors of modern Turks. Turukki, (Kenger--Ki-en-gi) Suber//Subaru (Sumerian), whose name is mentioned on stone inscriptions belonging to the ancient Sumerians, is an indisputable historical factor for the Sumerian identity, such as the registration of the names of old Turkic ethnoses such as Subaru and others.

Keywords: Turkish, Turkki, Sumerian//Suber//Subaru, Basra, Fırat, Decle, Caucasus, Irak, Mosul.

Giriş

Azerbaycan ve Anadolu coğrafyası yeryüzünün en eski medeniyet merkezlerinden biridir. Azerbaycan ve Anadolu'da bulunan, tarihî MÖ binyıllara dayanan arkeoloji kazılar zamanı bu alanda bulunmuş taş ve gil üzerinde yazılmış yazılar insan uygarlığının en eski maddi ve manevi kültürünün öğrenilmesi açısından çok önemlidir.

Dünya araştırmacıları arasındaki tartışmaların kaynağı olan eski Sümer dili ve kültürü hakkında oldukça farklı fikirler mevcut olsa da, Azerbaycan ve Anadolu tarihinin antik Sümer kültürüyle çok yönlü bağlantıları açıkça görülmektedir. Araştırmalar sonucunda Azerbaycan ve Anadolu tarihinde eski Sümer izlerini birkaç yönde tespit etmekle, çağdaş Türk dillerinin eski Sümercenin vârisi olduğunu kanıtlayan faktörleri teorik bakımdan bu şekilde özetleyebiliriz.

1. *Eski Sümerlere ait tarihî-coğrafi arealın çağdaş Türk halklarının ilkin iskân ettiği ve yaşadığı bölgeler olması;*

2. *Azerbaycan ve Anadolu'da bulunan taş ve gil levhalar üzerinde yazılan metinlerdeki dil faktörleri;*

3. *MÖ çağlardan Türklerin yaşadığı çağdaş Azerbaycan, Türkiye, Irak, İran (Güney Azerbaycan), Suriya ve Orta Asya gibi çeşitli coğrafyalarda eski Türk tarihinin yazılı belgeleri olan Sümer çivi yazılarının bulunması;*

4. *Eski Sümer yazılarında adı geçen Kenger, Sümer//Subaru, Karabaşlar, Turukki, Bilgamis gibi eski Türk etnosları ve şahıs adları;*

5. *Eski Sümer ve çağdaş Türk toponimiyasında mevcut paraleller: (Sümer: Xorsabad —Xurs Ordubad'da köy; Sümer: Hana beyliyi – Azerbaycan'da Hana neğmeleri; Sümer: lu-Kenger-ra; Kenger Körfezi – Güney Azerbaycan'da –; Kengerli ilçesi – Nahçıvan'da ve b.).*

6. *Sümer dilinin Türk diline daha yakın olduğunu kanıtlayan en önemli faktör eski Sümercenin çağdaş Türk dilleriyle aynı morfolojik yapıya sahip olması, yani agglutinatif (kök sözlü//eklemliler) dil olması.*

Tüm bu faktörler Sümerlerin çağdaş Türk halklarının ataları ve Sümercenin prototürk dili olduğunu net bir şekilde kanıtıyor. Çağdaş devirde Azerbaycan ve Anadolu’da bulunan maddi-medeniyet abideleri, özellikle çivi yazılı taş ve gil kitabeler de fikrimizi kanıtıyor. Bu değilenleri özetlemiş olursak o zaman Sümer kültüründe bütünlükle Türk tarihinin izlerini kanıtlayan temel kaynaklar esasında dilin-Türkçe, yazı-alfabenin Türkçe, taş üzerine oyma ile yazı yazma sanatının Türklere ait olması, en önemlisi Sümer yazılarında adı geçen Tanrı, Turukki, Bilgamış, Aratta, Unug, Eras//Aras ve Kenger gibi sözlerin Türk kelimesi olduğu inkâr edilemez faktörlerdir.

Sümerlerin Coğrafyası

Azerbaycan ve Anadolu ağızlarıyla Sümer dilinin fonomorfolojik açıdan aynı özelliklere sahip olmasının kaynağında lengüistik, tarihî faktörlerle beraber, coğrafi ve etnik faktörlerin de dikkate alınması oldukça önemlidir. Bilim dünyasında Sümerlerle bağlı tartışılan en ciddi konulardan biri de eski Sümerlerin iskân ettiği coğrafya ve onların etnik yapısıdır. Sümer diliyle ilgili araştırmalarda genel olarak Türk adına bir kadar kıskançlıkla yaklaşım olsa bile, Sümerlerin iskân ettiği coğrafya, aynı zamanda Sümer metinlerinde adı geçen Kenger, Subaru//Suvar, Turukki gibi etnoz adları ve bu etnozların yayılmış olduğu coğrafyada kurulan devlet ve beylikler Sümerlerin etno-coğrafi durumu hakkında net bilgileri ortaya koymaktadır. Birçok araştırmacılar arasında Sümerlilerin ilk iskân ettiği coğrafya konusunda fikir ayrılıkları mevcuttur. Arap ve Yunan kaynaklarında Sümer coğrafyasına genel olarak iki nehir arası memleket adı verilen Beyennehreyn veya Mezopotamya’nın, şimdiki Irak’ın güneyinden başlayarak Bağdat-Basra Körfezi (İran’da Fars adlandırılan Kenger Körfezi) arasındaki araziler olduğu gösterilmiş olsa da, birçok araştırmalarda Sümerlerin esas yerleşim alanlarının, yurtlarının Orta Asya olduğu, birçok araştırmalarsa bu coğrafyanın Orta Asya’dan Sibiryaya kadar uzanmış büyük bir coğrafyanı kapsadığını gösteriyor.

S. N. Kramer’e göre eski çağlarda Babil ülkesi adıyla bilinen Sümer, Mezopotamya’nın aşağı yarısından oluşur; bu alan günümüz Irak’ının, Bağdat’ın kuzeyinden Basra Körfezi’ne kadar olan bölümüyle özdeşir [Kramer, 2009: s.12]. Tanınmış Sümerolog S. N. Kramer, Sümerlilerin “Enmerkar ve Ensuhgirana” ve “Lugalbanda” destanlarında anlatılan kahramanlık öykülerine dayanarak, ilk Sümer beylerinin Hazar Denizi yakınlarında Aratta adlı devletle yakın ilişki içinde olduklarını, Sümerlilerin ana yurtlarının Aratta bölgesinde olabileceğini söylemektedir [Günbattı, 2007: s.2].

Herman Vanstiphout'un "Enmerkar ve Ensuhgirana" üzerinde çalışmalarında Şümerlere ait olan bu metinlerde Aratta'nın sahibi olan Unugun'nın, aynı zamanda buradaki Eress (Eres-Eras//Aras) ve Unug şehirlerinin adlarının ve Türklerin at sütünden yapılmış içecekleri olan "kumea cevheri"nden "gı-mız//kımız//kumuz"dan bahsetmesi de Sümerlerin yaşadığı bölgenin Orta Asya'dan başlayarak Hazar Denizi'nden Fırat sahillerine kadar büyük bir alanı kapsadığını kanıtıyor [Vanstiphout, 2003: s. 23-25; 28].

en unugki-ga en kul-aba₄^{ki}-ra ur₅-bi a-da-min₃ na-e-de₃

en aratta^{ki} en-suh-gir₁₁-an-na-ke₄

igi-bi igi unug^{ki}-še₃ kiğ₂ gi₄-a-ar inim mu-na-ni-ib₂-be₂

M. İ. Dyakonov ise bazı teorilere dayanarak Sümerlerin doğudan, Orta Asya'ya ve İran'ın dağlık bölgelerine ilk göçlerinin MÖ IV. yüzyılda olduğu kanaatindedir [Dyakonov, 1967: s. 35]. Rafael Pumpelli ise Sümer coğrafyasının Karadeniz kıyılarından Azerbaycan'a, Aral ve Kaspi Denizlerinden Türkmenistan ve Güney Türkistan'a kadar geniş bir alana sahip olduğunu gösteriyor [Pumpelli, 1905: s. 23-58].

Sümerlilerin Orta Asya'dan Mezopotamya'ya geldikleri görüşünü savunan Salim Koca, dayanak noktası olarak Hrozný'nin eserine atıfta bulunarak Sümerlilerin kendi kaynaklarında ilk yurtlarının yerinden, "Aralı'den (Aral) geldik, Kaphuzi'den (Kafkasya) geçtik." şeklinde bir ifade ile belirttiğini yazıyor [Koca S: 1992, s. 44]. Sümerlilerin kendi kaynaklarında geçen bu ifadeyi kabul ettiğimizde onların Aral Gölü çevresinden Mezopotamya'ya geldikleri sonucuna varılmaktadır. Uhlıg ise Hazar Denizi çevresindeki bu oluşumların net olmadığı görüşündedir [Uhlıg, 2006: s. 14]. Akdoğan, Sümerlilerin Mezopotamya'ya İran Yaylası üzerinden inmiş olmalarının muhtemel olduğu görüşündedir. Mezopotamya'da Türklerin yaşadığına ve bunların bir tablette rastlanan, icat etmiş oldukları bir nota yazısı ile Sümer ilahisini yazdıklarını belirtmektedir [Akdoğan, 2008: s. 153-154].

Azerbaycan'da eski yazılı kaynakların eksikliği ya da bize ulaşamaması yüzünden sümerlerin tarihi hakta olan birçok bilgileri Azerbaycan'da bulunmuş piktografik ve çivi yazılardan öğrenmek mümkündür. Azerbaycan'da eski Sümer medeniyetinin izlerini yaşatan bu çivi yazılar üzerinde yapılan araştırmalardan anlaşılıyor ki, Güney Azerbaycan ve komşu bölge kabileleri hakkında en eski bilgi veren kaynaklar Sümer-Akkat metinleridir. Azerbaycan'da bulunan bu çivi yazılı taş kitabelerin tarihinin MÖ III. binyıla ve II. binyılın başlangıcına ait olduğu gösterilir. Mezopotamya'da yaygın olarak kullanılan Sümer dilinin bugünkü Bağdat'tan Basra (Kenger) Körfezi'ne ve Orta Asya'ya kadar geniş bir alana sahip olması ve Sümerlerin Kang//Kanağ//Kenger adlanması [Dyakonov, 1967: s. 49] onların eski Türkler olması

hakkında ileri sürülen teorileri kanıtıyor ve Sümerlerin güneydoğudan Basra Körfezi (şimdiki Fars Körfezi-eski adı Kenger) çevresi, aynı zamanda Orta Asya kabileleriyle ilişkili olduğunu net olarak gösteriyor.

Eski kaynaklarda, özellikle Osmanlı Dönemi'nin tahrir defterlerinden, aynı zamanda farklı coğrafyalarda aynı adı taşıyan paralel etnotoponimlerden Kangarların ağırlıklı olarak Kafkasya'da (Nahçıvan, Şirvan, Karabağ, Gürcistan ve İrevan Hanlığı (bugünkü Ermenistan), İran ve Irak'ın yanı sıra, Uzak Doğu ve Orta Asya gibi diğer ülkeler de dâhil olmak üzere Harezmi'nin kuzeyinden Syrdarya ve Volga boyunca, Aral bozkırlarına kadar çok geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır [[http://wikipedia.ru.nina.az/wiki/ Канглы_\(племя\)](http://wikipedia.ru.nina.az/wiki/Канглы_(племя))]. Dünyanın farklı kutuplarında yaşayan, çeşitli dilsel antik kaynaklarda adı geçen topraklarda Kengerlerin adını yansıtan mevcut onomastik birimlerin (toponim, etnonim, antroponim vb.) çağdaş Türk coğrafyasındaki mevcut bu paraleller Sümerlerin yayıldığı coğrafyanın bu ülkelerin topraklarını kapsadığını kanıtlamaktadır.

Prof. T. Ahmedov çağdaş Kengerlerin eski Kenger kabilesinden ayrılarak bağımsız bir aşiret olarak oluştuğunu göstermektedir [Ahmedov, 1991: s. 158]. XIX. yüzyılın başlarında, güvenilir kaynaklara dayanan H. Zeydlits Yunan halkı ve Romalılar tarafından *Xangar//Kenger*, Çin'de *Kangiku*, *Kanglı* olarak bilinen bu etnosun Türklerin esas nesillerinden bir olduğunu yazıyordu. H. Zeydlitsin araştırmalarına göre, *Xangarlar// Hangarlar* en eski zamanlardan itibaren Orta Asya'da iskân etmiş ve daha sonra Hazar Denizi kıyılarından Urallara ve oradan da Volga kıyılarına kadar yayılmışlardır. XIX. yüzyılda Orta Asya'da Osmanlılar tarafından Moğollara ve Türklere verilen *Xangar// Hangar adı* onurlu, saygın bir halkın adı olarak kabul edilmektedir [Списки населенных мест Российской империи по Кавказскому краю. Бакинская губерния. По сведениям 1859, по 1864 год. Тифлис: 1870].

VIII. yüzyılın ortalarında, Sırderya'nın orta kesimlerinde yaşayan Oğuz ve Karlukların baskınlarından sonra Kanglar ikiye bölünmüştür. Aral Denizi'nin kuzey kısmı, Sırderya'nın yukarı ve aşağı kesimleri de dâhil olmak üzere, Kengerlerin eyaletiydi. XIII. yüzyıldaki Moğol istilasından sonra, Kanglar'ın//Kengerlerin bir kısmı Aral Denizi'nin kuzeybatı bozkırlarına doğru ilerleyerek Peçenek ve Hazarlarla karışmış ve diğer kısmı ise kuzeydoğuya yön alarak Balkaş Gölü ve Harezmi'ye göç etmiş ve 1218'de Moğollara katılarak onlarla birlikte Azerbaycana gelmiş [Şaniyazov, 1972: s. 4-12] en eski Türk boylarından biridir [Raşid ad-Din, 1952: s. 83-85], [Ahmedov, 1991, s. 158].

Kanglı kabilesinin, Kıpçak, Karluk, Çigil ve diğer kabilelerle birlikte Orta Asya'dan Batı'ya akını daha önce başladığını yazan K. Ş. Şaniyazov V. yüzyıla ait kaynaklarda Kengerlerin yaşadığı Kangyui (Кангюи), Kanglı

(Канглы) adlı bölgelerde Kangar//Kenger adında dağların olduğu hakta bilgi veriyor [Şaniyazov, 1974: c. 9]. T. A. Jdanko'nun da araştırmalarında Kanglı, Kandekli, Kancar, Kanjıkalı, Kongart adlı toponimden bahsediyor [Jdanko, 1950: s. 164-165].

Araştırmalar ve etimolojik tahliller Mahmud Kaşğarlı'nın "Divan"ında adı geçen "Kağ" şahıs adının hiç şüphesiz Kang//Kanglı kabilesinden olduğunu göstermektedir. Ç. Ç. Velihanov'a göre, birçok kaynaklarda Kengerlerle aynı olan Kağlı//Kanlı etnoniminin adı MÖ III. asırdan bellidir [Valixaov, 1961: t.1]. Azerbaycan toponimiyasında Kengerli etnoniminin tarihî izlerinin mevcudluğu ve Azerbaycan'la bağılılığı hakkında yabancı dilli kaynaklarda da oldukça tutarlı bilgiler verilmektedir. Ancak araştırmalar gösteriyor ki, Kangarların tarihi sadece Azerbaycan coğrafyasıyla bitmiyor. Kanglılar//Kengerler Azerbaycan tarihinde olduğu gibi, eski Asya devletlerinin, özellikle Harezmsahlrın siyasi ve etnik tarihinde çok önemli bir rol oynamıştır.

Kanglılar//Kengerlerin Uzak Doğu'dan Avrasya'ya kadar geniş bir alana yayılması ve farklı bölgelere yerleşmeleri onların parçalanma ve yeni kollara ayrılma sürecini daha da güçlendirdi. Ümumtürk tarihinde Kanglıların//Kengerlerin adıyla bağlı Sarı Kanglı (Сары-Қаңлы), Gara Kanglı (Қара-Қаңлы), Çırak-Kanglı (Чырак-Қаңлы) gibi kolların olduğun görüyoruz.

Kaynaklarda verilen bilgilere göre, Başkurt ve Kırgızların çoğunlukta olduğu Dardak'ın (Özbekistan) kırsal bölgesinde, nüfusun yaklaşık %12'si Çırak-Kanglı (Kara-Kanglı) kabilesindedir. Kırgızistan'da Kırgız-Kanglar (Кыргыз. Кандылар) ülkenin güneybatısında kompakt bir şekilde, Özbekistan'daki Kanglar ise Harezmi ve Karakalpakstan'da yaşamaktadır [Bregel, 2003, s. 116].

Bunların bilimsel olarak kanıtlanması için antropologlar tarafından çok yönlü araştırmalar ve DNA testleri yapılmıştır. 17 Nisan 2015'te Markina Nadejda tarafından Y kromozomu temelinde gerçekleştirilen DNA soy testleri, Kengerlerin Orta Asya'da ve diğer bölgelerde yaşayan çağdaş Türk boyları Başkurt, Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Özbeklerin efsanevi ataları olduğunu genetik olarak kanıtlamış oldu. Yapılan bu testlere göre, Kanglı Y kromozomu Q1a-%48 -%67,5, Kazak halkının köklerinde daha baskın görünüyor [[https://ru.wikipedia.org/wiki/Канглы_\(племя\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Канглы_(племя))]; [Molekulyarnaya genetika i virusologiya. 2018: T. 36, № 2, c. 72-75].

Antik kaynakların verdiği bilgilere göre, XVII. yüzyılın başlarında Taşkent'te yaşayan Kanglar, Kazak hanı Tursun tarafından yönetiliyordu. 1627'de Yeşim Han tarafından Tursun hanının öldürülmesi sonucunda onun yönetimi altındaki Kanglıların bir kısmı yok edilmiş, birçoğu Sırderya'nın batı kısmına yerleşmiş, geri kalanları da Şanışkılı adı altında Kanglara katılmıştır. XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Kanglı kabilesinin adı Rus yazılı kaynakların-

da yer almaya başlamıştır. Rus sömürge yönetiminin belgelerine göre, XIX-XX. yüzyılın başlarında iki kısma ayrılan Kanglar, Sırderya ve Taşkent bölgesinin yukarısında, İli nehri vadisinde, Altın-Emel yüksekliğinde kompakt bir şekilde yaşıyorlardı [Akerov, 2012: s. 29].

Oryantalist N. Aristov'un hesaplamalarına göre, XIX. yüzyılın sonunda Kanglı boyundan olan Kazakların sayısı 10.000'e ulaşmıştır. Bunlardan yaklaşık 300'e yakın aile Vernensky bölgesinde, 350'si Aulieatinski'de, 478'i Çimkent'te ve 1.650'si Taşkent'te yaşıyordu. Diğer kaynaklarda verilen bilgilere göre, XIX-XX. yüzyıllarda onların sayıları artarak 50.000'e (N.Masanov) yükseldi ve hatta 190.000'i aştı (M. Tınışpaev). Kazakistan SSCB Bilimler Akademisinin akademisyeni A. Kaydarov, Kanglı ve Shanishkili halkının toplam sayısının 14.000 aileden oluştuğunu göstermiştir Kazakistan SSC İlimler Akademisi akademisyeni A. Kaydarov, Kanglı ve Şanışikililerin toplam sayısının 14.000 aileden oluştuğunu gösterirdi [Kazakh ansiklopedisi, 2005: t. III].

Günümüzde Karakalpakların bir parçası olan Kanglar genel olarak Arıs'ta 14 aşiret hâlinde diğer 12 Kıpçak aşiretinden ayrı yaşıyorlar. Burada Kanglıların şu aşiretleri bulunmaktadır: Katkanlı, Irgaklı, Aşamaylı, Juuansan, Şomişalı, Kaşular, Ormanş, Akılkoja, Tazakanlı, Altıortak.

Konstantin Bogoryadnı'ya göre, Peçeneklerin bir kısmı kendilerine Kangar diyorlardı. Kanglı kabilesinin Peçeneklerle bağlantısı ilk olarak S. P. Tolstov tarafından kaydedilmiştir. Kıpçak boylarının bir kısmının Oğuz-Peçenekler tarafından asimilasyonu, Kangar'ın adını yeniden Kanglı şekline salmıştır. Orta Çağlardan beri Aral bozkırlarında yayılan Türk etnozu Ganglar//Kanglar eski Asya'da, özellikle Harezmsah Devleti'nin askeri-politik ve kültürel tarihinde çok önemli bir rol oynamıştır.

Başkurdistan bilim adamlarının araştırmalarından aydın olur ki, çağdaş Başkurtların etnogenezinde önemli rol oynayan 40 kabileden birinin Kanglar olduğu açıktır. Çağdaş Azerbaycan Türklerinin etnogenez tarihinde olduğu gibi, günümüzde bağımsız bir Türk boyu olarak bilinen Başkurtlar, Karakalpaklar, Özbekler, Kırgızlar, Kazakların etnogenezinin ana temelini Kanglar//Kengerler oluşturuyordu. Şu anda Rusya Federasyonu'nun coğrafi sınırları içinde etnik bir topluluk olarak yaşayan Başkurt Türkleri, Kangları büyük ataları olarak görmektedir. Başkurdistan bilim adamlarının araştırmalarından aydın olur ki, Başkurtların etnojenezinde önemli rol oynayan 40 kabileden biri Kanglar olmuştur.

Çağdaş Azerbaycan Türklerinin etnogenez tarihinde olduğu gibi, günümüzde bağımsız bir etnos olarak bilinen Başkurtlar, Karakalpaklar, Özbekler, Kırgızlar, Kazakların etnogenezinin ana temeli Kangarlar//Kengerlerden oluşmuştur. Şu anda Başkurdistan'da Kangların tarihî mirasçılarını ve soylarının bulunduğu bölgeleri belirlemek için ciddi araştırmalar yürütülmektedir.

Başkurtlar 1578’li yılların eski Arap kaynaklarının yasal belgelerine dayanarak büyük ataları Kangların soy kütüklerini ve onların sonraki kuşaklarını ve şimdiki nesillerini tanımlamaya çalışıyorlar.

Orta Çağlarda Başkurtların tarihinde önemli bir rol oynayan Gamlardan başlayarak bölgenin güneydoğusuna yerleşen Kanglı kabilesi günümüzde Başkurdistan’ın Buzduyanski, Tuymazinski, Belibeyski, Bloqovarski, Meşkinski, Bloqovarski Kuşnarevski rayonlarının Tavlar, Baqadı, Kuşbaş, Salvar, Şıqay, Kulbaş, Kanlı Turkey, Xoziman Karanay, Şıqay, Urzaybaş, Uran Aktau, Aqbasar, Çulban, İrek, Duzlukuş, Sanlı, Urmukey, Axmetova Toxmaklı, Karay Yılqa, Yuqdukuş bölgelerinde yaşamaktadırlar.

Günümüzde Kanglı kabilesinin önemli bir kısmı Başkurdistan’ın Kuşnarevski ve Birsik bölgelerinin Laçentau, Büyük ve Küçük Şada bölgelerinde ve Şemseddin Gölü çevresinde yaşıyor. MÖ 2. yüzyılın sonlarından itibaren bu bölgelere yerleşen Kanglı etnosunun şimdiki Başkurtların büyük atası olduğu kabul edilmektedir. Kanglar hakkında ilk bilgi eski Çin kaynaklarında verilir. Çin kaynaklarında *Kāngjū*, *Канцзюй*, *Khāḡka*, *Канҗха*, *Канҗдиз*, *Қаңлы* olarak kaydedilen bu kabilenin aşağı ve orta Sırderya’da kurduğu Kangyue devletinin batısında Sarmat-Alan kabileleri (Aypan), doğuda (Semireçiyeye) Uysunların yaşadığı ve güneyde Fergana ile sınırı olduğu gösterilmektedir [**Zadneprovskiy, 1997: s.114**].

L. N. Gumilyovun verdiği bilgilere göre, II. yüzyılda bu yerleri ziyaret eden Çjan Çyan Kanguiyu’nun büyük bir devlet olduğunu kaydetmiş ve bu devletde göçebe kabilelerin bile adlarında şehirler olduğunu kaydetmiştir [Gumilyov L. H. 1960].

Macar araştırmacısı Károly Czrglédi, Çinli Hsuan Chang’ın “Seyahatname”sinde Kangchu gibi kayda alınmış bu şehrin Kangu olduğunu ve bu adın eski Kangkü’nün (Kangku, Kangku Tarban) yeni bir fonovaryantı olduğunu kaydetmiştir. Kangku, İli vadisinin batısında, Sırderya’nın orta kesimlerinde Talas ve Chu Nehri bölgesinde göçerilerin ülkesidir. İran kaynaklarında önce Kangha (Avesta) sonra Kang olarak geçen Kang şehri, İran destanında Turan göçebelerinin başkenti olarak geçmektedir. Bu adın Türkçe versiyonu Batı Göytürkler Dönemi’nde K(ā)ngu idi. Ayrıca, antik kaynaklarda aynı adın Küngü ve Kungü versiyonları da mevcuttur [Károly, 1998: s. 109].

Károly Czrglédi’nin antik kaynaklara dayanan araştırmasından aydın olur ki, Kang etnosunun adının bir bölgedeki Kang//Kangku gibi oykonimlerle sınırlı olmadığı açıktır. Kaynaklar, başka coğrafyalarda da bu isimle anılan şehirlerin olduğunu belirtmektedir. Bu etnotoponimlerden biri, Orhun Yazıtları’nda Kāngü Tarban, daha sonra Otrar olarak geçen ve Türkçe oyma yazıtlarda Sırderya’nın orta kesimlerinde bir şehrin adı gibi kayda alınmıştır. İran’ın kuzeyindeki bir âdete göre, İran’da (Güney Azerbaycan bölgesinde) bir tar-

lanın adı diğer bölgelere ikinci ad olarak verilebilir. İkili adlandırma buradan geliyor. Sovyet arkeologları, Aris Nehri deltası yakınında, Sırarya kıyısında Ortar'ın kalıntılarını ortaya çıkarmışlar [Károly, 1998: s. 109].

Kaynakların verdiği bilgilerden de anlaşıldığı gibi, Kangarlar tarafından kurulan Kangyui Devleti aktif olarak dış politika yürütmüştür. Kuşan Devleti'nin kurucuları Yuezhi ile dostane ilişkiler kuran Kangyui Devleti, Part ve Kuşan Devleti ile sınırlarını güçlendirdi. Kuzeydeki Alanlar ise Kangyuilere egemenliği altındaydı ve onlara yıllık haraçlarını sincap ve samur kürkleriyle ödüyorlardı. MÖ I. yüzyılda ve çağımızın ilk yüzyıllarında Kangyui devletinin temel amacı, kendisini Türklere karşı aktif bir ekspansionist (ulusal faşizm) politikası yürüten Çin'den korumaktı. Çin devleti Hun kabilelerini boyunduruk altına almak için onları sürekli savaflara sürüklüyordu. Ancak bir sonuç alamadığından, MÖ II. yüzyılın ortalarında bu kabileleri tamamen batıdan kovup çıkarmaya karar verdi. Hunları arka destekten mahrum bırakmak için önce İrtiş'ten Fergana Vadisi'ne kadar olan bölgede yaşayan Usun kabilelerini Çin'e taşınmaya ikna etmeye çalıştı. Ancak Çin'in bu politikası da başarısız olduğundan, buradaki Cungarların toplu soykırımını ile Cungaria'yı (Kalmıkya) bir Çin kolonisine dönüştürmeye başladı [<https://alsamarkand.com/ru/kangyui>].

Antik kaynaklarda Kang krallığı günümüzde Sırderya'nın eski adı olarak Kang veya Gang, Kangyuy şeklinde bahsedilmektedir. "Şahname"de de kutsal Kang şehrinin gelişiminden bahsedilmektedir. Birçok kaynaklarda XI. yüzyıldan itibaren Avrasya'nın büyük bir bölümünde, İrtiş'ten Tuna'ya kadar Kıpçak kabilelerinin yaşadığı Daşti-Kıpçak bozkırlarında Kangların varlığı hakkında bilgi vermektedir [Bakirskoe rodoslovie: Kangalı YouTube].

Arap tarihçisi Nuveyri, Deşti-Kıpçak'ta yaşayan *Yete*, *Burcoğlu*, *Burlı*, *Kanqaroğlu*, *Ancoğlu*, *Durut*, *Kara-burekli*, *Kotyay*, *Duzan* gibi aşiretlerinin yanı sıra bu bölgede Kangaroğlu aşiretleri hakkında bilgi vererek yazıyor ki, önce Kangaroğlu adlanan bu kabile daha sonra Deshti, Kıpçak'tan ayrılarak kendi devletini kurdu ve Kanglı adı ile tanınmağa başladı.

Kangli'nin merkezî şehri ise Kanglıkent olarak adlandırıldı. XIII. yüzyılda Moğol istilasını, Kangların zayıflamasına ve çeşitli bölgelere dağılımlarına neden oldu. Kanglıların yerleştiği bu bölgelerden biri, bugünkü Başkurdistan'ın Buzdiyak bölgesindeki Kanglı-Türkey köyüdür.

Eski Sümerlerin soyundan gelen Prens Han-Kanlin (Kaylin, Kır-Kanlin, 1270-1360) Kızıl Orda Devleti ile Kanlı ulusunun, arazisi ağaç ve kuş mührü ile bağlı bir anlaşma yaptı. Eylül 1553'te, İdyaş-Batır'ın (1506-1588) bininci müfrezesi, Büyükelçi Semyon Yartsev'in liderliğinde Rus birlikleriyle görüştü. Görüşmede Tarkan Beyannamesi'ne esasen Kanlin topraklarının sınırlarının belirlenmesine ilişkin IV. İvan arasında kanun imzalandı. Bu kanunda

Kan–Kanlı kabilesinin soy topraklarının sınırlarından bahsedilmektedir ki, bu tarihî belge esasında eski Sümerlerin coğrafyasını netleştirmek açısından bu resmî devlet belgesi oldukça önemli, inkâr edilemez bir tarihî kanıttır [<https://ru.wikipedia.org/wiki/Кангюй>].

Çağdaş Türk Antroponimiyasında Kengerlerin Tarihî İzleri

Onomastik birimlerde eski etnonimlerin sonraki süreçlerde yer veya şahıs adlarına dönüşme sürecini dikkate alırsak bu süreci çağdaş Azerbaycan Türklerinin kişi adları ve coğrafi adlar sisteminde takip etmek mümkündür. Araştırmalardan aydın olur ki, eski Sümerlerin tarihî varlığının inkâr edilemez kanıtı olan ve dünyanın etno-politik tarihinde önemli bir rol oynayan Kanglar//Kengerlerin ana kolu, çağdaş Azerbaycan-Türk kültürü ve siyasi tarihinde millî varlığını diğer tür onomastik birimlerde olduğu gibi, antroponimlerde (şahıs adlarında) ciddi şekilde koruyarak çok önemli bir yere sahiptir. Kangarlıların Azerbaycan’daki son temsilcisi, Nahçıvan’ın son hanı Kelbalı Han Kangarlı ve oğulları Şeyhhali Han ve İhsan Han Kangarlı ve onların soyundan gelen Kelbelihanovlar ve bu soy ağacını sürdüren Rus ordusunun generalleri Nahçıvanski’ler olmuşlar. Azerbaycan-Türk askerî tarihinde Kengerli askerleri ve savaşçıların isimleri altın harflerle yazılmıştır. Birçok kronikalarda bu kahraman askerlerin adları “Kengerli Şövalyeleri (Cengaverleri)” olarak geçmektedir.

Tarihsel araştırmalardan aydın olur ki, Kengerliler Nahçıvan’ın ilk sakinleri olmuştur. Bunu eski Sümerlere ait taş levhele üzerindeki yazıtlar ve günümüzde buradaki mevcut toponim (Kengerli ilçesi) ve etnoantroponimler (İlgar Kengerli, Sübhü Kengerli) de kanıtlamaktadır. Çağın ilk yıllarından beri Kafkas Albaniya’sı arazisinde yaşadıkları gösterilen eski Türk etnozu Kengerlilerin ilkin iskân ettiği bölge Nahçıvan olmakla, Batı Azerbaycan bölgesi (İrevan Hanlığı--şimdi Ermenistan), Borçalı, Göyçe Gölü, Güney Azerbaycan (şimdi İran), Türkiye’de Anadolu ve Irak’ın (şimdi Irak) Musul-Kerkük bölgesi olmuştur. Günümüzde söz konusu bölgelerde Kengerli adını yansıtan çeşitli onomastik birimlerin (antroponimler-soyadlar, etnos-kabileler, toponimler-yer adları, oronimler – dağ adları vb.) olması tüm bu söylenenlerin inkâr olunmaz kanıtıdır.

Güney Azerbaycan’da Erdebil-Meşkin yolunun yakınlığında yerleşen Kengerlu [Hacıyeva, 2008: s. 178], Merkezî İran’da Tehran eyaletinin Verramin ve Kum bölgelerinde yaşayan Kengerlu kabilesi [Kafkasiyalı, 2011: s.94], Türkiye’nin Doğu Anadolu vilayetinin Tuzluca bölgesinde Kağın köyü, Malatya-Pötürgeye bağlı Kağındak köyü, Erzurum-İspir-Hunut bucağında Kağın köyü [Çetinkaya N. 1996: s. 201], Erzurum’un Çat bölgesinde Kongur köyü [Çemalmaz,1995: s. 64], Kuzey Azerbaycan’ın Ağdam ilçesinin

Göytepe inzibati arazisine ait olan Kengerli köyü, Kengerli Dağı, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Şerur ilçesindeki Kengerli Ovası [Ansiklopedik sözlük. 2007: s. 276], aynı zamanda Nahçıvan'da Kengerli hanedanının soyadını taşıyan Nahçıvan Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi, Doç. Dr. İlgar Kengerli, Nahçıvan Edebiyat Müzesi Müdürü Subhi Kengerli gibi şahısların örneğinde eski Kangların//Kengerlilerin tarihsel varoluşu bir aşiret soyadı olarak yaşamaktadır.

Çağdaş Azerbaycan Türkleri dâhil olmak üzere diğer coğrafyalarda yaşayan Başkurt, Özbek, Kazak, Kırğız, Karakalpak, Yakut gibi çağdaş Türk boylarının etnogenezinde yer alan, Osmanlı Dönemi'nin belgelerinde, aynı zamanda farklı dillerde olan antik kaynaklarda çeşitli Türk boylarının yaşadığı çok büyük bir coğrafyada toponim veya etnonim olarak “*Kang//Keng, Gang, Kanglı, Kanqli, Kaglı*” şeklinde kayıtlara geçen eski Türk etnosu Kengerlerin adı, tarih boyunca Türk halkının yaşadığı toprakların aydınlatılması ve Türk etno-coğrafi alanının daha da netleştirilmesi açısından oldukça önemlidir.

Sümerlerin Etnik Yapısı

Araştırmacılar tarafından sağlanan tarihî coğrafi bilgilere göre Sümerlerin yerleştiği ve Sümer dilinin yayıldığı alanlar Orta Asya ve Bağdat'tan Basra Körfezi'ne kadar çok geniş bir alanı kapsıyordu. M. İ. Dyakonov'un Sümerler'in etnik kökeniyle ilgili verdiği bilgiye dayanarak Sümerlerin zamanında şimdiki İran'ın güneyindeki Basra Körfezi'nin ilk tarihî adı Kenger adının bu Körfezin çevresinde iskân etmiş Kengerler'in adıyla ilgili olduğunu kanıtlanmış oluyor. Y. B. Yusifov eski yazılı kaynaklarda “Sümer” etnik isminin kullanılmadığını kaydeder. Güney Mezopotamya nüfusu çivi yazılarda “Sümer halkı” adını taşıyordu. Nüfusa ise hem *kengir*, hem de *qarabaşlar//karabaşlar* (Sümerce -*Sang Igiga*), Akkatça (*Salim Kakkadi*) adı verilmişti [Yusifov, 1993: s. 47]. M. İ. Dyakonov Sümer çivi işaretlerine göre Sümer sözünün **Kİ.EN.Gİ** şeklinde yazıldığını ve bu sözün **Keği(r)* gibi okunduğunu göstermiş olması Y. Yusifov'un söyledikleri ile denkleşiyor [Dyakonov, 1967: s. 36].

G. Kazımov Sümer (*şu-me-ru-u*) adına ilk kez MÖ 23. yüzyılda Rimuş'un zamanında raslanıldığını söylemektedir. Sümerce kelimesi Asur hükümdarı Aşşurbanipal'ın yazıtlarında da kaydedilmiştir. Ayrıca, bu yazıtlardan birinde Sümerlerin gizli belgeleri hakkında bilgi verilmektedir [Kazımov, 2009: s. 61].

Araştırmalarda Sümercedeki mevcut **Kİ.EN.Gİ** (*Kengi*) kelimesinin etimolojisi hakkında oy birliği ile ilgili bir görüş olmasa bile, eski kaynaklarda, özellikle Türk coğrafyasında mevcut *Keng//Kang* köklü toponimlerin esasında bu sözün etimolojik açıdan tahlili ve bir çok teorik araştırmalara göre,

Kİ.EN.Gİ (*Kengi*) veya *Kang//Keng'in "Kenger"* etnosunun adına dayandığını kanıtlıyor.

Farklı dillerde olan kaynaklarında *Kanqlı* (Канглы) *Kanlı* (Канлы), *Kanqlı* (Кангли.), *Kaqlı* (Казлы) fonovaryantlarında adı geçen bu etnozun adı Türk dilli kaynaklarda, Başkurtça *Kanqlı* (Каңлы); Kazak dilinde *Kanqlı* (Қаңлы); Nogayca *Kanqlı* (Канъылы); Karakalpak dilinde *Kanqlı* (Қаңлы); Özbek dilinde *Ganqli*; Yakutça *Kanqlı* (Каңлы); Kırgız dilinde *Kandı* (Канды) şeklinde yazılmıştır], [Razbor knigi, 1822: № 13, c. 67].

Kanlı etnosunun adı en eski Çin kaynaklarında Kangkuy, Orhun Yazıtları'nda "Kengeres", "Kengü Taban" [Tekin T. 2003: s. 105], Mahmud Kağarlı'nın "Divanü lügat-it Türk" adlı eserinde "*Kanqlı*" [Kaşgarlı M. 2018: s. 502], erken Orta Çağ Gürcü ve Suriye kaynaklarında "*Kanqar*", eski Türk yazılı abidelerinde "*Kenqeres*", "*Kanqarak*", "Oğuzname"de "*Kanqlı*", orta asır Arap ve Fars kaynaklarında "*Kanqar*", Rus kroniklerinde Peçeneklerin büyük ataları olarak bazen "*Kanqar*", bazen de "*Kanqlı*" gibi kayda alınmıştır. *Kang//Kanqlı//Kenger* adı ilk olarak eski Sümer kültürünün yazılı anıtları olan taş yazıtlarda bulunur. Azerbaycan halkının etnogenezinde yer alan Kangarların adı "Kitabi-Dede Korkut" destanında Kanqlı şeklinde geçmektedir.

Antik Sümer yazılarından başlayarak günümüze ulaşan birçok antik kaynaklarda "*lugal-Ki-en-gi*", "*Kengir*", *Kang//Kanqlı//Kanqlı//Xangar//Kanqar//Kenger*" gibi fonovaryanatlarda kayıta alınmış *Kangar//Kenger* etnosun adının kökünde "*Kengi (ki-en-gi)*" (*Kan-ng(η)*) yani, "*Kanqlı-Han, Hükmdar, Hakim*" kelimesi durur.

Bu kelimenin dil bilimsel analiz temelinde incelenmesinden aydın olur ki, bu kelimenin bazı kaynaklarda "*kanql*" və ya "*kan*" şeklinde kayda alınması eski Sümercede olduğu gibi, çağdaş Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinin ağızlarında sözün son sesinin sağırlaşması veya güçlü bir vurgu altında de-yilmesiyle bağlantılı olarak kayda alınmış, "Kang" veya "Kan//Han" kelimesinin semantiğinin "hükümdar" veya "hükm eden pozisyonda olan kişi" olarak tanımlandığını belirtir. Orhun Yazıtları'nda "*Kanql*-baba, ailenin reisi" ve "*Kağan*-hükümdar" [Tekin, 2003: s. 104] gibi kayda alınmış "Kang" kelimesi diğer kaynaklarda ve araştırmalarda da aynı şekilde yüksek unvana sahip bir kişi olarak da yorumlanmaktadır.

Mahmud Kaşgarlı'nın "Divanü lügat-it Türk" eserinde *Kanqlı* – Kıpçak Türklerinde yüksek rütbeli bir kişinin adı olarak geçmektedir [Kaşgarlı M. 2018, s. 683]. Görünüşe göre, Römer'n eski Sümer dilindeki "*ki-egi*" sözünü "*knyaz – prens (knyaz yeri, knyaz toprağı – prens yeri, şehzadenin arazisi)*" şeklinde açıklaması da bu kelimenin Türkçedeki anlamıyla bağlantılıdır [Kazimov, 2009: s. 8].

Eski Slav halklarında, hükümdar unvanı ve daha sonra bir feodal monarşinin önderi olan “knyaz-prens” rütbesi, Batı Avrupa ülkelerinde de “hersog” veya “graf” gibi yüksek rütbeli unvanlarla aynı anlama sahiptir, hatta eski Almanların dilinde bile bu kelime “*Kningaz*”, “*kral*” anlamına gelir (Isabel de Madariaga, 1997, s. 354).

Dünya bilim adamlarının araştırmaları ve eski Sümer dilindeki *Ki.ne.gi* – *Kaṅg*, *Kaṅli* kökü esasında yaranmış *Kaṅların//Kengerlerin* tarihî menşeyi hakkında verilen bilgiler ve dil faktörleri *Ki.ne.gi//Kaṅg* – (*Knyaz//Kningaz*) sözünün Avrupa veya Slav dillerine Türk dilinden geçtiğini kanıtlıyor.

Eski Türk dilinden Slav dillerine geçen ve daha sonra bu dillerin fonetik sistemine uyarlanan ve yüksek bir unvanı ifade eden “*Ki.ne.gi* – *Kaṅg*, *Kaṅli*, (*Knyaz//Kningaz*” rütbesi önce Slav soylularına, asil kökenli insanlara verilmiş, daha sonra bu yüksek unvan kademeli olarak oranını daha da artırarak hükümdar rütbesinin yerini almıştır. Orta Çağ’da Rusya’daki en yüksek unvan *Böyük Knyaz* (Büyük Prens) olmuştur. Kadınlar arasında bu unvana sahip olanlara ise “*Knyaginya*” (prens) deniyordu (<https://az.wikipedia.org/wiki/Knyaz>). Bazı araştırmalarda “knyaz” kelimesinin kökenin IX. yüzyılda Slavlaştırılmış eski Almanlar, Anglo-Saksonlar ve İskandinavların dilindeki “*könig*” sözünden geldiğini göstermeye çalışıyorlar [Preobrajenskiy, 1959, s. 324; Vasmer 1953-1958: s. 285].

Ama tarihsel lengüistik tahliller “*könig*” kelimesinin ekstralengüistik etkilere maruz kalan “*Kaṅg*” kelimesinin bir fonovaryantı olduğunu göstermektedir. Çeşitli kaynaklarda bu kelimenin Slav dilleri bazında tahlil edilmesine rağmen, eklemeli ve çekimli dillerin gramer yapısına dayalı karşılaştırmalı yapılan fonosemantik analizler, bu kelimenin Slav dilleriyle hiçbir ilgisi olmadığını kanıtlamaktadır. Gösterilen kaynaklardan ve lengüistik tahlillerden aydın olur ki, Anglo-Sakson ve İskandinav dillerinde “*könig*” fonovaryantında kullanılan ve yüksek bir unvan bildiren bu kelime, onların diline geçmiş prototürkçe olan “*ki.ne.gi* – *kaṅli*” köküne dayanmaktadır.

Osmanlı Devleti tarafından 1728’de derlenen “İrevan Eyaletinin İcmal Defteri”nde Kırkkbulak nahiyesinde kayda alınmış *Kengi köyü* [İrevan Eyaletinin İcmal Defteri, 1998: s. 57] ve XX. yüzyılın başlarında Türkiye’nin Erzurum ilinde kayıtlı olan, Ermenilerin Anadolu’da katliam yaptığı köylerden birinin de *Könk* adlanması bu sözün prototürkçede olan “*ki.ne.gi*”, “*kaṅli*”, köküne ait olduğunu kanıtlamaktadır [Arşiv Belgelerine göre Kafkaslar’da ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi IV 1920-1922. Mezalimi. 1998: s. 157].

Bu söz üzerinde yapılan etimolojik tahlillerden şu sonuca varılıyor ki, “*ki.ne.gi*”, “*kaṅli*”, kökünden türeyen “*Kaṅgar//Kenger*”, aynı zamanda “*Knyaz, Kningaz*” sözleri bu etnonimin fonovaryantı olarak farklı dil ve ağızlardaki

mevcut paralelleridir. Bunu yalnızca dil dışı faktörlerle değil, aynı zamanda bu etnos adının tarihsel-dil bilimsel analizi de kanıtlıyor.

Çağdaş Kazak dil biliminde “Kaŋlı” etnoniminin etimolojisiyle ilgili çeşitli yorumlar vardır. A. Kaidarov bu etnonimin kökünün Kan Nehri’nin adından geldiğini ve daha sonra “Kan” köküne [-lı] ekinin eklenmesiyle “**Kaŋ+lı**” etnoniminin oluştuğunu ve Kaŋların adını “Kan Nehri’nin sakinleri” veya “nehir ülkesi” olarak açıklamıştır. Aynı etimoloji üzerinde duran A. Abdurrahmanov da “kan” kökünün Sibiry Türklerinin dillerinde olduğunu ve yalnız sonra [-lı] ekinin ilave edildiğini bildiriyor. [Køşimova B. 2010: s. 4]. B. Køşimova da Kazakistan’daki mevcut toponimlerin yapısında kullanılan eklerden bahseiyor ve ayrıca **Kaŋğa** (Қаңға), **Kendirli** (Кендірлі), Kanga hidronimleri hakkında bilgi veriyor [Kushimova B. 2010: s. 4].

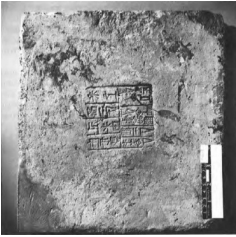
T. Januzakov “Kaŋlı” kelimesinin iki bölümden oluştuğunu iddia ediyor: “kan” kelimesinin ilk bileşeni “ırmak, nehir” sözünden, ikinci bileşen ise [-li] son ekinden oluşuyor. Böylece Kaŋlı, “nehir kıyısında yaşayan kabile” olarak tercüme edilir. Aynı etimolojiye dayanarak A. Abdrahmanov, Sibiry Türklerinin dillerinde “nehir” anlamına gelen “kan” kelimesinin köküne [-lı] ekinin daha sonra eklendiğini göstermiştir. Aynı etimoloji üzerinde dayanan A. Abdurrahmanov da “kan” kökünün Sibiry Türklerinin dillerinde olduğunu ve yalnız sonra [-lı] son ekinin eklendiğini bildiriyor [https://ru.wikipedia.org/wiki/Канглы_(племя)].

Prof. T. Ahmedov Azerbaycan-Türk toponimiyasında *Kaŋar//Kenger//Kaŋlı//Kengerli* fonovaryantlarında kayıta alınmış bu etnonimin temelini Kaŋ//Keng olduğunu göstermiş, dilin gramer yapısına göre *Kaŋlı//Kengerli* kelimesindeki [**ar//er**; Kaŋ+ar//lı//Keng+er+li] bileşeninin “kişi, insan” anlamına gelen birim, ikinci kısmının ise yaklaşık olarak aynı işlevi yerine getiren [-lı/-li] son ekiyle oluşturulduğunu açıklamıştır. Araştırmacı, Azerbaycan-Türk dili için sesin incelmesinin karakteristik olduğunu ve [**ŋ-nq**] sağır nun sesinin çoğu ağızlar için karakteristik olmaması ile bağlı olarak veya [**ŋ-nq**] sesinin [**ng**]-ye geçmesiyle bu etnosun adının **Kaŋ+ar//Keng+er** şekline düştüğünü Azerbaycan-Türk dilinin grameri esasında dil bilgisi kurallarına göre kanıtlamıştır [Ahmedov, 1991: s. 159].

Slavlarda yüksek bir unvan anlamına gelen “**Knyaz**” sözünün kökünde duran eski Sümercedeki “**Ki.ne.qi**” ve Orhon Yazıtları’nda (**kaŋg** –baba, ailenin başçısı” “**kaŋan**-hükümdar), aynı zamanda XI. yüzyılın dil abidesi Mahmud Kaşgarlı’nın “Divanü lüğat-it-Türk”ünde adı geçen “**Kaŋlı**-Kıpçaklarda yüksek bir unvana sahip büyük bir şahsın adı olarak kaydedilen bu sözün etimolojik tahlili ve Rus dilinin veya Rusların eski Sümerlerle etnik veya dilsel bir bağlantısı olmadığı göz önüne alındığında bu kelimenin eski Sümer dilinden, yani prototürkçeden, Slav dillerine geçtiği açık şekilde görülmekte-

dir. Şunu da unutmamak gerekir ki, sözde Rus adlı etnosunun tarih sahnesine çıkmadığı bir dönemde dünya coğrafyasının büyük bir kısmı eski Türk boyları Kanglar//Kengerler ve onların hükümdarları tarafından yönetiliyordu.

Antik kaynaklar esasında kanıtlanmış dil faktörleri, aynı zamanda bu sözün etimolojik-dil bilimsel tahliline dayanan birçok teorik kavramlar Sümer dilindeki “*lu-kenger-a*” (“*kengi (ki-en-gi – knyaz)*” sözünün Kenger etnosunun adı ile bağlı olduğunu kanıtlıyor [Kazımov, 2009: s. 8]. Bunu J. L. Hayes’in İnniana Mebedi’nden bulunduğu tuğla üzerindeki yazılar da kanıtlıyor. J. L. Hayes’in okuduğu bu yazıda Sümer ve Akad çarının adı “*lugal-Ki-en-gi ki-ur-ke (Kenger)*” olarak geçiyor [Hayes, 1990: s. 47].

^dInanna → İnnianna

nin-a-ni → Onun hanımı

Ur-^dNammu → Ur-nammu

nitaḥ-kalg-ga → Küdretli adam

lugal-Urim₅^{ki}-ma → Ura çarı

lugal-Ki-en-gi-Ki-ur-ke₂ → Sumer ve Akkat çarı

é-a-ni → Onun mebedi

mu-na-dù → ucaltı

Tarihi kaynaklarda verilen bilgilere göre eski Sümerler kendilerine “Kangar” diyorlardı. Y. B. Yusifov eski yazılı kaynaklarda “Sümer” etnik adının kullanılmadığını, çivi yazılı yazıtlarda Güney Mezopotamya nüfusunun “Sümer halkı” olarak adlandırıldığını ve bu topluma hem “*kengir*” hem de “*Garabaşlar//Karabaşlar*” (Sümerce -*Sang Igiga*), Akkatça (*Salim Kakkadi*) adı verilmişti [Yusifov: 1993, s. 47]. M. İ. Dyakonov’un Sümer kelimesinin Sümer çivi yazısı işaretlerine göre Sümer sözünün **KI.EN.GI** şeklinde yazıldığını ve bu kelimenin ***Kegi(r)** olarak okunduğunu göstermesi Y. B. Yusifov’un Sümerler hakkında söylediklerini kanıtlamaktadır [Dyakonov: 1967, s. 36].

Eski Sümer metinlerinde **KI.EN.GI** biçiminde geçen *Kang//Kanglı* etnosunun adı Avesta’da “*Kangha*” olarak geçmektedir [Károly, 1998: s.109]. Birçok kaynaklarda Hindistan’daki Gang Nehri’nin adının da Kangların adıyla ilgili olarak adlandırıldığı gösteriliyor. Çin kaynaklarında Kangyuy (Кангюй) olarak bilinen bu etnos, MÖ 1. yüzyılın ilk yarısından 4. yüzyıla kadar Kangarı-Pechenigi olarak biliniyordu. VI. yüzyıl Türk dilinin ilk yazılı kaynağı olan Orhun Yazıtları’nda Türk İmparatorluğu’nun büyük şahsiyetlerinden biri olarak Kultigin Yazıtları’nda da *Kengu Tarban, Kengeres* yer adlarının adı geçmektedir [Tekin, 2003: s. 105]. Birçok kaynaklarda Kangarların Badjanak-Peçeneklerle birleştikleri belirtiliyor. Konstantin’in verdiği bilgiye göre, Peçeneklerin bir kısmı da Kangar adlanırdı.

Servet Somuncuoğlu’nun “Sibirya’dan Anadolu’ya Taşdaki Türkler” (From Siberia to Anatolia the Turks on the Rock) adlı eserine atıfta bulunan

Prof. Muazzez İlmiye Çığ, Sümerlerin etnogenezinde en eski Türk halkı olarak bilinen Kengerlerin kendilerine *lu.kenger.ra* --- *Kengerli insanı*, “*Kiengir//Kingir//Kenger*”--- Kengerli halkı diyor. Ayrıca araştırmacının bu görüşünü kanıtlayan gerçeklerden biri de Sümerler tarafından Mezopotamya’da kurulan ilk şehrin adının *Kang* (*Kangar//Kenger*) olması ve büyük Türk coğrafyasında antik çağların izlerini bırakan Kenger adlı toponimlerin daha geniş coğrafi alanda bulunmasıdır. Azerbaycan onomastik sisteminde hem etnonim hem de etnotoponim olarak kayda alınmış Kenger etnosunun adının ümumtürk toponimiyasında da genel olarak yaygın kullanımı hakkında bilgi veren Muazzez İlmiye Çığ, Türkmenistan’da da bir Türk boyunun “Kugur” adlandığını kaydetmiştir [Çığ M.: 2008].

Sümer dilini ve Kengerlerin tarihini incelerken, Azerbaycan’ın en eski bölgelerinden biri olan Nahçıvan’da yaşayan ve hâlâ Kengerli soyadını koruyan büyük bir Türk kabilesinin tarihî geçmişini takip etmek gerekir. Tarihî kaynaklar Kangerlerin Azerbaycan halkının etnogenezine katılımı ve Safeviler döneminde Ustaclu aşiretinin bir parçası olarak ülkenin siyasi hayatındaki aktif rolleri hakkında daha fazla bilgi vermektedir. XVII. yüzyılda Azerbaycan’ın Nahçıvan bölgesi Kengerlerin ulu babalarından miras kalan bölgelerden biri olmuştur. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yüksek unvanlara sahip Kengerli beyleri Azerbaycan’ın en güçlü hanlarından biriydi [Aliyev, 2007: s. 17].

Ayrıca, Kengerlerin sadece Azerbaycan tarihinde değil, aynı zamanda bir Türk savaşçısı olarak Rusya’nın askerî tarihinde de çok önemli bir rol oynadığını belirtmek gerekir. Çarlık Rusyası ordusundaki Kenger-Türk süvari alayının bayrağı hâlâ Azerbaycan Millî Tarih Müzesinde sergilenmektedir. Kengerlilerin kendisine ün kazandıran özel dövüş yeteneği ve askeri becerileri, Rus ordusunda görev yaparken de kendini göstermiştir. Bu konuda Şemistan Nezirli Azerbaycan’ın savaş tarihi üzerine yaptığı araştırmalarda Kengerli hanedanından kahramanlıklarıyla ün salmış altı generalin isimleri yer almıştır [Aliyev, 2017: s. 20].

Araştırmalar, Erken Orta Çağ’ın başlarında, Kenger-Peçeneklerin, Kür Nehri’nin güneyinde, bugünkü Karabağ’da yaşadıklarını gösteriyor. Nahçıvan tarihçisi Ilgar Kengerli, Karabağ toponiminin Kangerlerin Karabağ kabilesinin adını yansıttığını göstermektedir. Kuzey Azerbaycan’ın Gazak-Ağstafa bölgesinde ve Batı Azerbaycan’da VII. yüzyıla kadar (şimdiki Ermenistan’da sonradan Gukasyan olarak adlandırılan bölgede) yaşayan Kengerlerin çoğunun dinî inançları Şamanizm olmuş ve daha sonra İslam’ı kabul etmişlerdir [Kengerli, 2005: s. 164].

Azerbaycan’da olduğu gibi, kaynaklar Orta Asya’daki Kangerlerin etnik ve coğrafi adları hakkında bilgi vermektedir. MÖ II. yüzyıla ait olan Çin

kaynakları, Orta Asya'da Usun (Güneydoğu Kazakistan'da), Davan (Özbekistan'ın Fergana bölgesi) ve Kang adlı devletlerden bahseder [Aliyev, 2007: s. 15].

İlgar Kengerli, tarihî kaynaklara atıfta bulunarak MÖ ilk yüzyıllarda Hunların bir parçası olarak Orta Asya'dan Güneydoğu Avrupa'ya ve ardından Güney Kafkasya'ya gelen Kengerlerin daha sonra Hunlarla birlikte batıya doğru yüz çevirdiklerini ve Volga boyunca uzanan toprakları fethettikleri hakta bilgi veriyor [Kengerli, 2005: s. 130].

Kangar//Kenger etnosunun adının erken orta asırlardan soyad gibi kullanıldığı görülmektedir. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Azerbaycan'da, özellikle Nahçıvan'da Kengerli etnosunun adının soyad gibi kullanıldığını tarihî kaynaklarda olan bilgiler kanıtıyor. Ali Sinan Bilgili'nin Osmanlı Dönemi'ne ait tarihî araştırmalarında Şah Abbas tarafından 1631 yılında Kangarlı Mesud Sultan'ın nüfusu tahliye edilen Nahçıvan'a Han olarak atandığı hakkında bilgi verilmektedir [Bilgili, 2004: s. 87]. Bu tarihî bilgilere dayanarak en eski dönemlerden günümüzdeki kamu yönetiminde büyük bir deneyime sahip olan Azerbaycan'ı yöneten nesillerden birinin de Kangar//Kengerlerin olduğunu kanıtıyor.

G. Kazımov arkeolojik kazılarda bulunan kadın ve erkeklerin tasvirlerine esasen Sümerlerin Aralık Denizi ve Kafkas ırklarına ait olduğunu gösteriyor. Araştırmacıların çoğunun kanaatine göre Sümerler'in Mezopotamya'nın kuzeydoğusundaki Zagros Dağları'ndan, eski Azerbaycan topraklarından Mezopotamya'ya inmesi ve Sümer sözünün etimolojisi hakkında daha fazla bilgi vererek Kengerler hakkında düşüncelerini bir kadar farklı şekilde açıklıyor.

Yazara göre, Sümerlerin bulunduğu Mezopotomi bölgesini Akkatlar Suber adlandırılmışlar. Makul bir kanaata göre, **Suber (Sümer)** sözü "sub" ve "yer" kelimelerinden oluşarak "sulu bir yer" anlamındadır. Daha sonra büyük Hun İmparatorluğu'nun etkisi altında VI. yüzyılda Azerbaycan'a gelen ve Türk kabileleri arasında büyük faaliyet gösteren Savarlar'ın bu **Suberler//Sümerler** olduğunu göreceğiz (Kazımov, 2009: s. 62-63). Eski Sanskrit Budistleri Sümer'i (Sanskrit'te Sumeru) insan yerleşiminin merkezi olarak kabul etmişler [Azerbaycan tarihi 1993: s. 513].

Tarihî araştırmalarda Subaruların MÖ 3. binyılda Fırat ve Dicle Nehirlerinin Kuzey havzaları arasında (Yukarı Mezopotomiya'da) bugünkü Irak'ın güneyinde Urfa, Diyarbakır, Mardin bölgelerinin güneyinde, Irak'ta Musul çevresinde ayrı ayrı beylikler şeklinde yaşadıkları bildirilmektedir (Çetinkaya, 1996: s. 4). Tarihçilerin verdiği bilgilere göre bu beyliklerden en önemlisi Sinear tabletleri üzerinde adı geçen Fırat Nehri üzerindeki Maeri (Mari) ve Habur Nehri'nin Fırat'a katıldığı yerde Hana Beyliği olmuştur. Bu hükûmetin merkezi olan Tırkanın (Turka) kamu yönetimi sosyal yaşam tarzlarına göre

Sümerlere benzediği anlaşılmaktadır [Günaltay, 1987: s. 63]. Ramil Aliyev Azerbaycan folklorunda “Hana neğmeleri” adıyla toplamış olduğu materyellerin etnografik çizgilerle bağlı olduğunu söylemiş olsa da, bu neğmelerde eski etnografik çizgilerin eski Sümerlere ait Hana Beyliği’yle tarihi bağlılığının da izlerini bulmak mümkündür [Aliyev, 2014: s. 81].

MÖ III. binyılda Subarular’ın yerleştiği bu yerler Sümer-Akkat metinlerinde birçok savaşçı oymaklarının yaşadıkları ve adının da “**Subaru**” olarak da kaydedildiği gösterilmektedir. *Subaru* (iki su arası) bu kabilelerin dilinde “Nehirler (ırmaklar) arası” (nehirler arasında) anlamını ifade ediyordu. “*Sub*” (su) ve “*aru*” (ara) gibi iki kelimenin birleşiminden yaranmış “**Subaru**” Türk dilinde aynı anlamı ifade ederek “*su*” ve “*aru//ara*” olarak okunur ve “*iki su arası*” anlamını veriyor [Günaltay Ş: 1987, s. 263]. Çağdaş dilimizdeki “*su*” sözünün “*sub veya suv*” varyantlarına [b<v] ses değişimiyle çağdaş Türk dillerinde de rastlıyoruz. Eski Göytürk yazılarında “*sub*” şeklinde olan “*su*” sözü eski Uyğurca “*sub//suv*”, Güney Azerbaycan’da Halaçların dilinde “*suv*”, Kırım Tatarlarının dilinde, aynı zamanda Azerbaycan Türkçesinin birçok ağızlarında “*suv*” şeklinde kullanılmaktadır [SİGTY: 2006: s. 113].

Z. Velidi Toğan, Subaru’nun Kuzeye doğru Araz Nehri boyunca Azerbaycan’a, oradan da Orta Asya’ya yayılmaya başladığını ve kaynaklarda isimlerinin “*Sabir//Subar//Sibirya//Suvar//Suban*” şeklinde kaydedildiklerini gösteriyor [Toğan, 1981: s. 401]. Herodot’un “Tarih”inde adı “*Saspeir*” gibi kaydedilen “*Subarlar//Sabirler*”in Karadeniz’in doğusundan Kafkasya Dağları ve Güney Azerbaycan arasında yaşadığını ve onların tek ulusunun *Saspeirler//Subarlar* olduğu gösteriliyor (Herodot: 1991, s. 104-110). Miladın V-VI. yüzyıllarında Batı Sibirya ve Kafkasya’da önemli bir rol oynayan Türk kabilesi Subarların adı Bizans kaynaklarında “*Sabar//Sabeir//Saber//Saper (Sasper)*”, Ermeni, Süryani ve İslam kaynaklarında “*Savır//Sabr//S(a)bir//Sebir*” olarak adlandırılmaktadır [Kafesoğlu, 1998: s. 148].

Sümer sözünün etimolojisini açıklayamasa da, Servet Somuncuoğlu’nun “Sibiryadan Anadolu’ya Daşdaki Türkler” (From Siberia to Anatoliathe Turks on the Rock) adlı eserine atıfta bulunan Prof. Dr. Muazzez İlmiye Çığ, Sümerlerin etnogenezinde, en eski Türk halkı olarak bilinen Kengerlerin olduğunu ve onların kendilerini *lu.kenger.ra* --- **Kengerli insan** “**Kiengir, Kingir, Kenger**” olarak adlandırdığını söylüyor. Ayrıca, araştırmacının bu fikrini kanıtlayan faktörlerden biri de Sümerlerin Mezopotamya’da ilk yarattıkları şehrin adının *Kengerli* olması, aynı zamanda umumtürk toponimiyasında eski tarihin izlerini yaşatan *Kenger* adlı coğrafi adların yaygın bir şekilde kullanılmasıdır. Azerbaycan’da etnonim, etnotoponim ve antroponim (soyad) olarak kayda alınmış “**Kenger**” adı ümumtürk toponimiyasında da çok geniş yayılmıştır.

Muazzez İlmiye Çığ, Sümerlerle ilgili araştırmalarında Türkmenistan'da bir Türk obasının “*Kügür*” olarak geçtiğini gösteriyor [Çığ M: 2008].

T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki 97 (926 T.), 100 (927 ML), 291 (962 E.), 375 (Kanuni T.), 438 (Kanuni ML.E.K.), 629 (997 As.), 786 (1065 As.), 841 (1105 T.), 851 (1106 T.), 893 (1237 Bahriye), 991 (Ts.T.) numaralı belgelerde adı geçen Kengiri (Çankırı) toponimi [BBOAR. 2000: s. 116], 1920-1922'ye ait olan belgelerde ise Ermenilerin Anadolu Türklerine yönelik katliamlarının olduğu bölgelerden biri Van'ın Kanireş bölgesi, diğerleri ise Kan ve Könk köyleri olarak kayda alınmıştır [Arşiv Belgelerine göre 1920 yılında Kafkasya ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, 1998: s. 157; 163, C IV]. F. Kırzioğlu'nun Osmanlı Dönemi'yle ilgili tarihî araştırmalarında da 1534'ten önce Anadolu'da Kangırı sancağı ve Gerger adlı vilayetlerin bulunduğu bahsedilmektedir [Kırzioğlu F. 1993: s. 126]. Osmanlı'nın Kafkasya seferleri üzerine yaptığı araştırmalarda Kırzioğlu'nun verdiği bilgilere göre, Sultan Süleyman'ın Kızılbaş Ordusu ile karşı karşıya geldiği yerlerden biri Soğanlı Dağları'ndaki Kanlu köyü yakınlarındaki Kanlu-Çimeni bölgesi, diğeri ise Gürcülerin yenildiği Sarıkamış-Pasin yolu üzerinde Bardız'ın güneyindeki “Kayınlı” köyünün harabeleri yakınlarındaki Kan(ğ)lu-Çimeni olmuştur. (Kırzioğlu F. 1993: s. 175; 232).

Sümer dilini ve Kengerler'in tarihini incelerken, Azerbaycan'ın en eski bölgelerinden Nahçıvan'da yaşayan ve günümüze dek Kengerli soyadını koruyan büyük bir Türk kabilesinin tarihî geçmişinin izlenilmesi gerekiyor. Tarihî kaynaklarda Kengerlerin Azerbaycan halkının etnogenezinde yer alması ve Safeviler Dönemi'nde Ustaclu tayfasının bir parçası olarak ülkenin siyasi hayatında aktif rolü hakkında daha geniş bilgi veriliyor. XVII. yüzyıl Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesi Kengerlerin ilk yerleştikleri kalıtsal yerlerdir. XVII. yüzyıldan itibaren Kengerli hâkimleri yüksek unvanlar taşıyarak Azerbaycan'ın en güçlü hanlarından biri olmuştur [Aliyev, 2007: s. 17].

Ayrıca, kaydetmek gerekir ki, Kengerler sadece Azerbaycan tarihinde değil, aynı zamanda bir Türk savaşçısı olarak Rusya'nın harp tarihinde de çok önemli bir rol oynamışlar. Hâlen Azerbaycan Ulusal Tarih Müzesinde Kengerli süvari alayı bayrağı sergilenmektedir. Kengerli neslinin ona şöhret getiren askerî gelenekleri onların Rus ordusu saflarında hizmetleri zamanı da kendini çok iyi göstermiştir. Bu hakta Şemistan Nezirli ve İ. Bağırov'un Azerbaycan'ın harp tarihine ilişkin araştırmalarında Kengerli soyundan olan, kahramanlıkları ile şöhret kazanmış altı generalin adı geçmektedir [Aliyev, 2017: s. 20].

Araştırmalar gösteriyor ki, Orta Çağ'ın başlarında Kenger-Peçenekler hem de Kür Nehri'nin güneyinde, Albanya'da, şimdiki Karabağ bölgesinde yaşamışlar. Nahçıvanlı tarihçi İlgar Kengerli, Karabağ toponiminin de tam

olarak Kengerlerin Karabağ boyunun adını yansıttığını gösteriyor. Kuzey Azerbaycan'ın Gazah-Ağstafa bölgesinde ve Batı Azerbaycan'da (Ağbaba ilçesinin Kızıl Koç bölgesinde, şimdiki Ermenistan'ın Gukasyan adlanan ilçesinde [Elekberli, 1994: s. 95] yaşayan Kengerlerin çoğu VII. yüzyıla kadar Şamanizm'e tapmış ve daha sonra İslam'ı kabul etmişler (Kengerli, 2005: s. 164).

Azerbaycan'da olduğu gibi, Orta Asya'da da Kengerler'in adıyla ilgili etnik ve coğrafi adlar hakkında kaynaklarda gereken kadar bilgi verilmektedir. MÖ 2. yüzyıla ait Çin kaynaklarında Orta Asya'da Usun (Güneydoğu Kazakistan'da), Davan ve (Özbekistan'ın Fergana bölgesinde ve çevresi) ve Kang adlı devletlerden bahsedilmektedir [Aliyev, 2007: s. 15].

Tarihî kaynaklara atıfta bulunan Nahçıvan tarihçisi İlgar Kengerli, MÖ yüzyılların başlarında, Orta Asya'dan Güneydoğu Avrupa'ya ve oradan da Güney Kafkasya'ya Hunların terkinde gelen Kengerlerin daha sonra dönemin başında Hunlarla birlikte batıya doğru yönelerek Volga boyu arazileri işgal ettikleri hakkında da bilgi veriyor [Kengerli, 2005: s. 130].

Sonuç

Sümer tarihi ve dili üzerine yapılan tarihsel araştırmaların sonucunda elde edilen etnik ve toponimik faktörler Kuzey ve Güney Azerbaycan, aynı zamanda Anadolu ve İrak bölgesinde olduğu gibi, Türk halklarının yaşadığı daha geniş bir coğrafyada, Dicle ve Fırat Nehirlerinin kıyılarından Hindistan'a, Hazar Denizi kıyılarından Doğu Türkistan'a Altaylar'a, Uzak Sibirya'ya kadar eski Sümercenin izlerinin çok net bir şekilde korunduğunu gösteriyor. Sümerlere ait eski yazıtlarda adı geçen *Kenger*, *Subar*, *Turukki*, *Bilqamis*, *Ungun*, *Erres*, *Aratta* gibi birçok onomastik birimler, Sümerlerin çağdaş Türklerin ulu ecdatları olduğunu kanıtlıyor.

Günümüzde eski Sümer dilinin izlerini ağızlarda yaşatan sözcüklerin çağdaş Türk halklarının yaşadığı çeşitli coğrafyalarda, aynı zamanda Türk dillerinde ve ağızlarında yazı dilinden daha aktif olması, aynı zamanda eski Sümer yazılarında adı geçen ve çağdaş Azerbaycan Türklerinin etnogeneğinde büyük rol oynamış *Kenger*, *Subaru*//*Suvar* gibi etnik adların da çağdaş Azerbaycan-Türk coğrafyasında yaygın bir şekilde mevcut olması faktörü eski Sümerlerin çağdaş Türklerin etnik tarihiyle bağlantısını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Araştırmalardan belli oluyor ki, eski Sümer kabilelerinin adlarının Azerbaycan ve Türk coğrafyasındaki mevcut toponimlerde yaşaması ve Sümer dilinin çağdaş Azerbaycan ve Anadolu ağızlarındaki tarihî izleri, Sümerlerin tarihî etnik terkinde ve yaşadığı coğrafya hakkında en tutarlı inkâr edilemez tarihî kanıtlardır.

Kaynaklar

1. AHMEDOV, T. M. Bakı: (1991), *Azerbaycan toponimikasının esasları*, BDU Neşriyatı.
2. AKKURGAL, E. Ankara: (2001), *The Hattian and Hittite civilizations*, Published by Republic of Turkey Ministry of Culture.
3. AKEROV, T. A. Bişkek: (2012), *Karkırhan Velikiy Kırqızskiy kagant*, (Rol etnopolitiçeskix faktorov v konsoloidaçii koçevıx plemen Prityanşanya i sopredelnix regionov (VIII-XIV veka). (**Акеров Т.А. Каркырахан Великий Кыргызский каганат (Роль этнополитических факторов в консолидации кочевых племен Притяньшанья и сопредельных регионов (VIII-XIV века). Бишкек: 2012).**
4. ALIYEV, F., ALIYEV M. Bakı: (2007), *Nahçıvan Hanlığı*.
5. ALIYEV, Z., ALIYEV N., Nahçıvan: (2017), *Behruz Bey Kengerli Taleyi*.
6. ALIYEV, R. Bakı: (2004), *Azerbaycan Şifahı Halk Edebiyatı*.
7. AKDOĞAN, B. Ankara: (2008), *Türk Din Musikisi Tarihine Bir Bakış*.
8. *Arşiv Belgelerine göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, Ankara: (1998) C IV 1920-1922 (1998), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
9. *Azerbaycan Toponimlerinin Ensiklopedik Lüğeti*, Bakı: (2007), 1. ve 2. cilt "Şerg-Gerb".
10. *Azerbaycan Tarihi*, Bakı: (1993).
11. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul: (2000), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No.: 42, 2. baskı.
12. BİLGİLİ, A. S. Erzurum: (2004), *Osmanlı İnan ve Azerbaycanı*, I 16. ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarihi.
13. BREGEL, Y. Brill: (2003), *An Historical Atlas of Central Asia*, Handbook of Oriental Studies, Section 8 Uralic & Central Asian Studies, Volume: 9, p. 116.
14. CEMALMAZ, E. Ankara: (1995), *Erzurum İli Ağızları*, (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler), 3 ciltte.
15. ÇETİNKAYA, N. İstanbul: (1996), *İğdır Tarihi*, TDAV.
16. DYAKONOV, M.İ. Moskva: (1967), *Yazıkı Drevney Peredney Azii*, "Nauka" glavnoy redakçii Vostoçnoy Literaturı.
17. ELEKBERLİ, A. Bakı: (1994), *Gedim Terk-Oğuz Yurdu Ermenistan*.
18. *Etimoloğičeskiy slovar slavyanskix yazıkov*, Moskba: (1987), Vıp.14. Pod redakçey O.N. Turbaçyova. Praslavianskiy leksiçeskiy fond. İzdatelstvo: "Nauka" (**Этимологический словарь славянских языков. Москва: (1987). Вып. 14. Под редакцией О. Н. Трубачёва. Праславянский лексический фонд. Издательство: "Наука").**

19. *Etimologičeskiy slovar russkogo yazıka Maksa Fasmera*, Moskva: (1964-1973), (**Этимологический словарь русского языка Макса Фасмера М., 1964-1973**).
20. GUMILYOV, L. N. Moskva: (1960), *Xunnu, Sredinnaya Aziya v drevnie vremena*, İzdatelstvo Vostočnoy Literaturı. (**Гумилёв Л.Н. (1960). Хунну. Срединная Азия в древние времена. М.: Изд-во Восточной литературы**).
21. GÜNALTAY, Ş. Ankara: (1987), *Yakın Şark*, C II Anadolu.
22. GÜNBATI, C. Ankara: (2007), *Sümerler, Gutlar, Hattiler, Huriler, Urartular Kökenleri, Tarihleri, Dilleri ve Kültürleri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
23. *İrevan Eyaletinin İcmal Defteri*, Bakı: (1996), Araştırma, şerh ve tercüme Z. Bünyadov ve H. Memmedovundur.
24. İSABEL de Madariaga. Cambridge: (1997), *Tsar into emperor: the title of Peter the Great*, In: Ragnhild Marie Hatton et al: *Royal and Republican Sovereignty in Early Modern Europe*.
25. JDANKO, T. A. Moskva: (1950), *Oçerki istoričeskoy etnografii karakalpakov*, İzdatelstvo AN SSSR. (**Жданко Т.А. Москва: (1950) Очерки исторической этнографии каракалпаков. Изд-во АН СССР**).
26. HACIYEVA, G. Bakı: (2008), *Cenubi Azerbaycan toponimleri*.
27. HAYES J. L. Malibu: Undena Publications (1990), *A Manual of Sumerian Grammar and Texts*.
28. *Herodot Tarihi*, İstanbul: (1991), Müntekim Ökmen çevrisi, Remzi Kitabevi.
29. KAFESOĞLU, İ. İstanbul: (1988), *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları.
30. KAFKASİYALI, A. İstanbul: (2011), *İran Coğrafiyasında Türkler*, Bilgeoğuz Yayınları.
31. KÁROLY Czrglédy, İstanbul: (1998), *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri* (Macarcadan çeviren Erdal Çoban), Özne Yayınları.
32. KAŞGARLI Mahmud, Ankara: (2018), *Divanı Lügati't-Türk*.
33. *Kazak Ansiklopediyası*, Almatı: (2005), t.III (**Қазақ энциклопедиясы. Алматы: (2005). т. III**).
34. KAZIMOV, G.Ş. Bakı: (2009), *Seçilmiş Eserleri*, C 6.
35. KENGERLİ, İ. Bakı: (2005), *“Kengerli Elinin Soy Kitabı”*.
36. KIRZIOĞLU, F. Ankara: (1993), *Osmanlılar'ın Kafakas Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, TTKB.
37. KOCA, S. Ankara: (1992), “Eski Mezopotamya’da Tarih, Kültür ve Medeniyet”, *Türk Yurdu Dergisi*, C 12, s. 38-44.
38. КӨШІМОВА Б. Алматы: (2010), *Маңғыстау өңірі жер-су атауларының түсіндірме сөздігі (қазах.)*. -Алматы: Нұрлы әлем.

39. KRAMER S. N. (1965), *İstoriya Naçinaetsya Şumerom.*
40. KRAMER S. N. (2009), *Şumeri, Pervaya Çivilizaciya.*
41. Muazzez İlmiye ÇİĞ (2008), *Sumer'de Tufan, Tufan'da Türkler*, Kaynak yayınları.
42. MALEKULYARNO-*genetiçeskiy analiz populiyaçonnıy strukturu kazaxskoqo plemennoqo obedeneiya starşiy juz na osnove polimorfizma y-xromosomu*, Moskva: //Molekulyarnaya genetika, mikrobiologiya i virusologiya (2018), (**Молекулярно-генетический анализ популяционной структуры казахского племенного объединения старший жуз на основе полиморфизма у-хромосомы //Молекулярная генетика, микробиология и вирусология. 2018. т. 36, № 2, С 72-75.**
43. PUMPELLİ R. Washington: (1905), *Explorations in Turkestan.*
44. PREOBRAJENSKIY A.G. Moskva: (1959), *Etimologiçeskiy slovar ruskoqo yazıka.* (**Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. М., 1959. Т. 1).**
45. RAŞİD-AD-DİN. Sbornik letopisey, Moskva – Leningrad: (1952), Per. s persidckogo YU.P. Verhovckogo, İzdatelstbo Akademii Nauk SSSR, т. 1, кн. (**Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Пер. с персидского Ю. П. Верховского, М., Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1952, т. 1, кн. 2).**
46. RAZBOR knigi pod zaglavieim: Puteşestvie v Turkmeniyu I Xivu. Severnıy arxiv: Jurnal, 1822, İyul (№ 13), С 67 (**Разбор книги под заглавием: Путешествие в Туркмению и Хиву // Северный архив : журнал. 1822, Июль (№ 13), С 67).**
47. TEKİN, Talat, İstanbul: (2003), *Orhon Yazıtları*, Kül Tigin, Bilge Kagan, Tunyukuk.
48. TOĞAN, Zeki Velidi, İstanbul: (1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, 3. Baskı.
49. UHLIG H. İstanbul: (2006), *Tarihin Başlangıcında Bir Halk Sümerler*, çev.: Nilgün Ersoy, Telos Yayıncılık.
50. SPİSKİ naselyonnıx mest Rossiyskoy imperii po Kavkazskomu krayu, Tiflis: (1870), Bakinskaya guberniya. Po svedeniyam 1859, po 1864 god. (**Списки населенных мест Российской империи по Кавказскому краю. Бакинская губерния. По сведениям 1859, по 1864 год. Тифлис: 1870).**
51. SRAVNITELNO-istoriçeskaya grammatika tyurkskix yazıkov, Moskva: (2006), Protyurkskiy yazık-osnova. Kartina mira protyurkskogo etnosa po dannım yazıkom. “Nauka”.
52. ŞANİYAZOV K. Ş. Taşkent: (1974), K etniçeskoj istorii uzbekskogo naroda (istoriko-etnografiçeskoe issledovanie na materialax kipçakskogo komponenta), (**Шаниязов К.Ш. Ташкент: (1974), К этнической истории**

узбекского народа (историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента).

53. YUSIFOV Y. B. Bakı: (1993), *Gedim Şark Tarihi*.
54. VALIXANOV Ç. Ç. Alma-Ata: (1961), *Soranie soçineniy*, т.1. (Валиханов Ч.Ч. Алма-Ата: (1961).Собрание сочинений, т.1.).
55. VANSTIPHOUT, H. Atlanta: (2003), *Epics of Sumerian kings: the matter of Aratta*, /edited by Jerrold S. Cooper. Society of Biblical Literature.
56. VASMER Max. Heidelberg: (1953-1958), *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Winter, In 3 Bd.
57. ZADNEPROVSKİY Yu. A. Sankt-Peterburg: (1997), *Sbornik statey*. (Заднепровский Ю. А. 1997: Сборник статей. - Санкт-Петербург, 1997).
58. [http://wikipedia.ru.nina.az/wiki/Канглы_\(племя\)](http://wikipedia.ru.nina.az/wiki/Канглы_(племя)).
59. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Канглы_\(племя\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Канглы_(племя));
60. <https://alsamarkand.com/ru/kangyui>.
61. Башкирское родословие: Канглы на YouTube.

TÜRKLERDE YASAK BİR ‘KADIN DİLİ’ OLMUŞ MUDUR?

Naile HACIZADE*

Özet

Dil kullanımında kadın ve erkek ayrımının olup olmaması meselesi dil bilimcileri ilgilendiren önemli sorunlardan bir tanesidir. Birçok çalışmada kadınların ve erkeklerin dilleri arasında farklılıklar bulunduğu fikri savunulmaktadır. ‘Cins’ kavramı toplumsal bir olgu olarak ele alındığında doğal olarak onun dildeki yansıması da gündeme gelmektedir. Bilindiği gibi, birçok dilde dil bilgisel açıdan cins ayrımı bulunmaktadır. Fakat Türkçede adlar cins kategorisine sahip değildir. Türklerde özel bir kadın dilinin varlığı da belki tartışılabilir bir konudur, fakat tarih içerisinde kadınların söylemesinin yasak olduğu sözler olmuştur. Türk boylarında bilinen ve daha çok kadınların uyması gereken söz yasağı, günümüzde de izlerini korumaktadır. Yasak sözlerin sadece evli kadınların dilinde kullanılması ise araştırma için önemli bir ipucu sayılabilir. Bazı sözcüklerin sadece kadınların söz varlığında yer alması, Türk boyları arasındaki söz geçişlerini belli bir noktadan aydınlatmaktadır. Bu sözler incelendiğinde birçoğunun temelinde özel adların durduğu görülmektedir. Bu çalışmada da çeşitli Türk topluluklarında kadınların dil kullanımında ‘yasak’ konusu ele alınacaktır. Toplum dilbilimsel nitelikli bu konu, ‘dil ve cins’, ‘dil ve kültür’, ‘dil ve toplumsal kimlik’ gibi bakış açılarını barındırmaktadır. Ayrıca, konunun söz yasağıyla bağlı olması, onu ‘dil ve tabu’ etkeniyle bağlamaktadır. Söyleme yasağı getirilen en önemli alanın özel adlarla bağlı olması ise bizi ‘ad’ sorununa götürmektedir.

Bu çalışmada; belirtilen hususlar da göz önüne alınarak, dil bilgisel yönden cins ayrımı yapmayan Türkçede kadınların dil yasağının nedenleri, aynı zamanda yasağa dayalı dil özellikleri gözden geçirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, toplum dil bilim, söz yasağı, ‘kadın dili’, söz varlığı.

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, nailehacizade@selcuk.edu.tr

WAS THERE A FORBIDDEN “LANGUAGE OF WOMEN” IN TURKS?

ABSTRACT

Is there a discrimination between men and women in language use? This issue is one of the important problems that concern linguists. Many studies argue that there are differences between the languages of women and men. When the concept of ‘gender’ is considered as a social phenomenon, its reflection in the language naturally comes to the fore. As it is known, there is a grammatical gender discrimination in many languages. However, nouns in Turkish do not have a gender category. The existence of a special women’s language among Turkish people is also a debatable issue, but throughout history there have been words that women were forbidden to say. The prohibition of words, which is known among Turkish tribes and which mostly women must obey, still preserves its traces today. The use of forbidden words only in the language of married women can be considered as an important clue for the research. The fact that some words are only included in the vocabulary of women enlightens the word transitions between Turkish tribes from some points of view. When these words are examined, it is seen that most of them are based on proper names. In this study it will be discussed the issue of ‘prohibition’ in the use of language by women in various Turkish communities. This sociolinguistic subject includes perspectives such as ‘language and gender’, ‘language and culture’, ‘language and social identity’. In addition, the fact that the subject is related with the prohibition of word connects it with the factor of ‘language and taboo’. The fact that the most important field that is forbidden to say is connected with proper names leads us to the problem of ‘name’.

In this study, considering the situations mentioned above, it will also be reviewed the language features based on the prohibition and the reasons of the language prohibition of women in Turkish, which does not make any grammatical gender discrimination.

Keywords: Turkish, sociolinguistics, word prohibition, ‘women’s language’, vocabulary.

Toplum dil bilim (sosyolengüistik, Fr. Sociolinguistique), toplumla o toplumun konuştuğu dil arasındaki ilişkileri araştıran dil bilim dalıdır. Toplum bireylerinin birçok (yaş, eğitim, meslek, cins, yerleşim bölgesi vb.) açıdan farklılığı dil özelliklerine de yansımaktadır. Aynı kişi bile farklı durumlarda dili değişik kullanabilir, dilsel tutumu değişebilir. Belli bir kesimin, grubun dile farklılıklar katarak kullanması ile özel diller oluşur. Burada elbette dilin anlaşılacak kadar kökten değişmesi söz konusu değildir. D. Aksan, özel dillerden bahsederken sosyolekt terimini “bir toplumda bireyin içinde bulun-

duğu sınıfa, yaşı, özellikle mesleğe göre belirlenen diller” şeklinde açıklamıştır (Aksan, 2007: 86).

Dil kullanımında kadın ve erkek ayrımının olup olmaması meselesi dil bilimcileri ilgilendiren sorulardan bir tanesidir. ‘Cins’, insan için dil ve kültüre bağılı olmayan çok önemli evrensel kavramlardan biridir. Her toplumda ister kadınlar, isterse de erkeklerle ilgili çok sayıda davranış kalıpları ile karşılaşmak mümkündür. ‘Cins’ kavramı fizyolojik olarak değil, toplumsal bir olgu olarak ele alındığında onun dil yansıması da doğal olarak gündeme gelmektedir. Toplum dil bilimde kadın dili ile erkek dilinin ayrılığını savunan araştırmacıların (ör. : O. Jespersen, R. Lakoff, M. R. Key vb.) görüşlerini özetleyen F. Dağabakan, eğitilmiş, eğitimsiz ayrımı yapmanın pek doğru olmadığı görüşünü de dile getirerek, aynı dili konuşmalarına, dilin aynı sözcük ve kurallarını kullanmalarına karşın, kadınların dilleri ile erkeklerin dilleri arasında farklılık olduğunu yazmaktadır (Dağabakan, 2012: 96). Araştırmacı, toplumun her kesiminde kadınların gizli bir dile sahip olduklarının görüldüğünü, bunun bir ihtiyaç olabileceğini belirtir: “Kadınlar kendi aralarında bazı şeyleri erkeklerden ve diğer gruplardan gizleme ihtiyacı hissedebilmektedirler. Bunun sonucunda ise aralarında şifreli bir dil kullanmaktadırlar...” (Dağabakan, 2012: 103).

Konu üzerine yapılan çalışmalarda cins özelliğine de yer verilmesine kuşkuyla bakan D. Aksan, bir kadınla bir erkeğin, bir delikanlı ile aynı yaşta ki genç kızın konuşmaları arasında ancak ufak ayrıntılar bulunabileceği yönünde düşüncesini dile getirmiştir. Türkiye’de kız çocuklarının, hatta genç kızların konuşmalarında ‘ay’ ünleminin çok kullanılmasını, pek çok kez tümcelerinin başına getirilmesini; ‘hayır’ sözcüğünün daha çok ilk hecesi uzatılarak söylenmesini araştırmacı ufak ayrımlar olarak değerlendirmiştir (bk. Aksan, 2007: 88). Çalışmalarda belirtildiği üzere, Türkçede ‘ayol’ ünleminin daha çok kadınlar tarafından kullanıldığı bilgisi de bu ayrımlara eklenebilir (bk. Eker, 2003: 15; Bilgin, 2006: 349). Fakat çağdaş Türkiye Türkçesinde kadınlara özgü ayrı bir söz dağarcığının varlığı konusunda D. Aksan’ın kuşkuvarlığı da yersiz sayılmaz. Dilsel davranış açısı toplumlarda tarihi süreç içerisinde gelenek ve görenekler de işin içine katılarak biçimlenir. Bazı şeyleri erkeklerden ve diğer gruplardan gizleme ihtiyacına gelince; dilde örtmece kullanımı sadece kadınlara özgü değildir; kadınlar ve erkekler yaş hususiyetini de göz önünde bulundurarak belli durumlarda örtmece yöntemine başvurabilir.

Ama Türklerde tarih içerisinde kadınların söylemesinin yasak olduğu sözler de olmuştur. Biz bu çalışmada çeşitli Türk topluluklarında kadınların dil kullanımında tabu, başka bir deyişle, ‘yasak’ konusunu ele alacağız. Toplum dil bilimsel olarak görülen bu konu, ‘dil ve cins’, ‘dil ve kültür’, ‘dil ve ‘budun’, ‘dil ve toplumsal kimlik’ gibi bakış açılarını da içinde barındırmak-

tadır. Ayrıca, bu özel dilin söz yasağıyla bağlı olması, konuyu 'dil ve tabu' etkeniyle bağlamaktadır. Konu bu geniş, birbiriyle kesişen boyutları ile dikkat çekmektedir.

Bilindiği gibi, birçok dilde dil bilgisel açıdan cins ayrımı bulunmaktadır. Fakat Türkçede kelime grubu olarak adlar cins kategorisine sahip değildir. Dil olgusu sayılan cins kategorisini o dili kullanan toplumun bilinciyle bağlayan A. Levin- Steinmann çok ilginç bir tespitte bulunmuştur: "Cins belirtmek için hiçbir dil bilgisel ve kelime üretim yöntemi bulunmayan dil sistemi, cinsleri bildirmek için çok sayıda araca sahip olan dillerden çok daha gelişmiş ve eşitliğe yer vermiş olabilir; çünkü kadın cinsini bildiren ve tarafsız (nötr) sayılan bildirim arkasında kadının erkek cinsinden olan farklılığını gösterme amacı saklanmış olabilir" (Levin- Steinmann, 2005: 472).

Kendi içinde dil bilgisel olarak cins farklılığına yer vermeyen, E. Levin- Steinmann'ın da belirttiği gibi, cinsler arasında eşitliği gözeten Türkçede kadınların dil yasağının nedenleri, aynı zamanda yasağa dayalı dil özellikleri neler olmuştur, gözden geçirelim.

Türklerde eski dönemlerden günümüze kadar devam eden ve batıl olarak tabir edilen inançlar, gelenek ve görenekler arasında tabunun önemli bir yeri olmuştur. Tabunun temelinde yasak durmaktadır. Dolayısıyla, dilde gözlemlenen tabu da dil dışı olguların etkisi altında kullanılması yasak ya da sınırlı olan sözcüklerdir. S. Çağatay, tabunun korkulan işlerden, kimselerden, canlılardan kaçınmak için kullanılan tedbirler veya kaçamak sözler olduğunu yazmaktadır. Araştırmacı, tabunun örf ve adet gibi çeşitli şekillerde görüldüğünü, göçebe Kazak ve Kırgızlarda akraba adları ve aile ile ilgili sözlerin dikkat çektiğini de belirtmiştir (Çağatay, 2008: 471). Özellikle evlilik ilişkilerinde gözlemlenen bu husus dilde söz yasağı şeklinde ortaya çıkmaktadır. Sadece Kazak ve Kırgızlarda değil, diğer Türk boylarında da bilinen ve daha çok kadınların uyması gereken söz yasağı günümüzde de izlerini dil ve toplum ilişkilerinde korumaktadır.

Kadınların dil kullanımında yasakla bağlı sözlerin bulunması, bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Türkçenin sözvarlığıyla ilgili çalışmalarıyla da Türklük biliminde önemli bir yeri olan A.N. Samoyloviç'in bu konuya ilişkin iki makalesini özellikle belirtmemiz gerekir. Bu makalelerden biri "Kazak- Kırgızlarda Evli Kadınların Dilinde Yasak Kelimeler", diğeri ise "Altay Türklerinde Kadınlara Özgü Kelimeler" olarak adlandırılmaktadır. "Altay Türklerinde Kadınlara Özgü Kelimeler" isimli makale V. Zahidoğlu ve S. Bekki tarafından Türkiye Türkçesine çevrilmiştir (bk. Zahidoğlu, Bekki, 2002). Konumuzla olan doğrudan ilişkileri nedeniyle önce bu makaleleri gözden geçirelim.

“Kazak- Kırgızlarda Evli Kadınların Dilinde Yasak Kelimeler” (Samoyloviç, 2005: 277- 283) isimli makalesinde araştırmacı, kendisinden önce bu konu üzerine yapılmış olan çalışmaları değerlendirmiş, N. İ. İlminskiy ve N. İ. Grodekov’un görüşlerini özetlemiştir. Örnek olarak, N. İ. İlminskiy’nin Kırgızlarla ilgili bir çalışmasında dile getirdiği gözlemler, diğer boylarla kıyaslama açısından ilgi çekicidir: “Gelin, eşinin akrabalarının isimlerini söyleyemez. Eşinin erkek ve kız kardeşlerine *törem*, *şırak*, *jarkı*; *şraylım*, *bikeş* gibi isimler takar. Eğer erkeğin akrabalarından biri her hangi bir nesne adıyla adlandırılmışsa, gelin bu nesnenin de ismini söyleyemez, onun için her kesin anlayabileceği ve fiilden türemiş bir isim düşünür” (alıntı için bk. Samoyloviç, 2005: 277).

Aynı özellikleri Samoyloviç Kazak kadınlarının dilinde tespit etmiştir: Kadın için ailede eşinden yaşça büyük olan erkekler ‘kaynağa’ (kayın bira-der), eşinden büyük kadınlar ‘şeşey’ sayılır. Kadın, kendi eşinden de *ot ağası* ‘ateşin, aile ocağının sahibi’, çocukların babası (ör. *Tursun ’nun kökösü*) diye bahseder, ya da onun sosyal durumu, meslek ismi ile bağlı kelime kullanır.

Kadın, eşinin aile ve akrabalarının ismini söyleyemez, bu adlarla şekil benzerliği gösteren nesnelere de isimleri yasak alana girer. Kazaklarda bu durumu anlatan ve bir nevi fıkra hâline gelmiş olan bir söz hakkında N. İ. İlminskiy, V. V. Radlov, N. İ. Grodekov bilgi vermişlerdir: Kurdun koyuna saldırdığını gelin kendi kayın pederine doğrudan haber verememiş; çünkü *koyun*, *kurt*, *nehir*, *saz* vb. sözler kendisi için yasak olmuş; gelin de özel dil kullanmış. A. N. Samoyloviç, bu sözün Kazakça telaffuzunu temel alarak vermiştir: *Ata, ata! Saldıramanın arı jağında sıldıramanın beri jağında manra- manı uluma jeb ’tır. Janımanı bilemeğe bilep alıp kele- koyunuz* ‘Baba, baba! Şırl şırl akanın (suyun) öteki yakasında hışırdayanın (sazın) bu taraf yakasında meleyen (koyunu) uluyan (kurt) yiyor. Bilenen (bıçağı) bileyerek alıp gelin’. Araştırmacı, bu sözün sadece Kazaklar arasında değil, diğer Türk boyları arasında da yaygın olduğunu öne sürerek N. F. Katanov’a gönderme yapmış, Sagaylarda bu sözün bilindiğini belirtmiştir. Sözün Altay kadınları için geçerli olan versiyonunu da yine Samoyloviç’te görmekteyiz: *Ağaçının o yanında, çığaçının tözinde uluçı maraçının balazın yip turu* ‘Akanın (nehirin) o yakasında, çıkının (ağacın) dibinde uluyan (kurt) meleyen (koyunun) yavrusunu yiyor’ (bk. Samoyloviç, 2005: 286).

Eğer yabancı biri eşinin ve akrabalarından birinin ismini taşırsa kadın onlara da adıyla hitap edemez. Bu durumda ya genel olarak ‘at ters’ (adı ters, kullanması uygunsuz) sözü, ya da ‘atam attas’, ‘atamın adası’ ifadeleri kullanılır. Araştırmacı, kaynak kişinin verdiği bilgiye dayanarak aynı anlamı (adaş) taşıyan ‘adas’ ve ‘attas’ kelimelerinin sesbilimsel farklarının şekil bilgisel amaca hizmet ettiğini belirtir; ‘adas’ kelimesinin daha çok ilgi hâlinde, ‘attas’

kelimesinin de yönelme hâlinde kullanıldığı bilgisini paylaşır. Bu durum dilde ses ve şekil özelliklerinin farklı örgüsünün ilginç sayılabilecek bir örneği sayılabilir.

Samoyloviç'in değindiği hususlardan biri, evli bir kadının kendi babasına 'eke' (çocuk dilinde 'kökö'), annesine 'şeşe' diye hitap ederken, kayın pederine 'ata', kayın validesine de 'ene' demesiyle ilgilidir. Türk boylarında 'anne' kavramı için *ana*, 'baba' kavramı için de *ata* sözcüğünün daha yaygın olduğu fikrinden yola çıkılırsa, bu kullanımın farklı, deyişsel bir anlam taşıdığı düşünülebilir.

Kadınların eş ve akraba isimleriyle bağlı yasaktan dolayı başvurdukları yöntemlerden biri, uygun bir biçimde lakap, takma ad seçmeleri olmuştur (ör.: *semiz* 'şişman', *kök- köz* 'mavi gözlü', *tört sakal* 'dört sakallı', *kalkan kulak* 'kalkana benzer kulakları olan, kalkan kulaklı', *kos auz multık* 'çifte, iki namlulu tüfek' vb.). Takma adlar bazen kadın dilinden genel kullanım diline de geçebilirdi. Bu, muhtemelen daha başarılı veya daha orijinal takma adlarla ilgili bir durum olmuştur. Bazen aynı ismin çokça görülmesi de ayırt edici yöntem olarak takma adların kullanılmasında etken olabilir.

Adı geçen makalede eş akrabalarının ismiyle tamamen veya kısmen örtüşen genel isimlerin de kullanılmasının yasak olduğu durumlarla bağlı verilen örnekler ilgi çekicidir. Örnek olarak, Toru alt boy birliğinde saygın biri olan Torğay'ın (torğay 'turgay') ismi gelin olarak gelmiş tüm kadınlar için yasak olduğuna göre turgay kuşunun adı da *şimşik*, *şöjö*, *jau şöjö* şeklinde kullanılmıştır. Boşay boyunun alt birliklerinden birinin adı olan Jılk'aydar kelimesinde *jılkı* parçası olduğu için bu boyda da kadınlar 'yılkı, at sürüsü' anlamında genel Kazakça olan *jılkı* kelimesini değil, *mingiş* 'binit', ya da *tuvar* 'hayvan' kelimelerini kullanırlar. Sarı- su nehrinin ismi- Sarı- eş akrabalarında özel isim olarak görülüyorsa *Şikil- su* oluyor. Aynı şekilde, *koşkar* 'koç' yerine *azban*, *altı* yerine *besten bir artık*, *bazar* 'pazar' yerine *sauda*, *ayna* yerine *bet- körgüş*, *bürküt* 'kartal' yerine *ülkön kus*, *koyan* 'tavşan' yerine *esek kulak*, *toktu* 'toklu' yerine *kişkene koy* kullanımları da tanımlama ve benzetme özellikleriyle dikkat çekmektedir.

Samoyloviç konuyu özetlerken, henüz bir sonuca varmanın erken olduğunu bildirir; evli kadınların dilinde yasak kelimeler meselesinin Kazak ve genel olarak Türk budun bilgisinin (etnografisinin) diğer sayısız sorunlarıyla bir arada daha da araştırılması gerektiği yönünde düşüncelerini dile getirir. Araştırmacı, söz yasağı konusunun sadece Kazaklarla sınırlı olmadığını, Türkleşmiş İranlılardan olan Sartlarda, Türkmen boylarından olan Merv Tekelerinde, Kırım Tatarlarında, Osmanlı Türklerinde sınırlı bir şekilde de olsa izlendiğini yazmaktadır.

Samoyloviç'in "Altay Türklerinde Kadınlara Özgü Kelimeler" isimli makalesi konumuz açısından en ilginç çalışmalardan biri sayılabilir (Samoyloviç, 2005: 284- 290). Araştırmacı, uzun yıllar boyunca Türk bölgelerine yaptığı bilimsel gezilerinde hiçbir yerde kadın dilinin Altay'daki kadar belirgin olmadığını yazmaktadır.

Altay Türklerinde yasak, kaçınma amaçlı özel kadın sözleri 'pay' olarak adlandırılmıştır. 'Pay' ve bu kelimedenden türemiş olan 'payla-' (kadının özel sözleri kullanarak konuşması), Samoyloviç'e göre yasak ve bu yasağa uyma geleneği ile bağlı olmuştur. Bu açıdan Türkiye Türkçesinde kullanılmakta olan *pay vermek* '(küçük büyüğe) karşılık vermek, saygısızca davranmak', *pay bırakmak* 'mec. bir ilişkide fazla samimi olmamak', *paylamak* 'birine kusurundan ötürü sert sözler söylemek, azarlamak' sözlerinin dolaylı da olsa Altay Türkçesindeki anlamı çağrıştırdığı düşünülebilir.

Samoyloviç'in Altay'da derlediği kadın kelimelerinin de birçoğu eş aile ve akraba isimlerinin söylenme yasağı ile ilgili olmuştur. Fakat doğrudan bu söz yasağına uymayan kelimelerin de varlığı dikkat çekicidir. Araştırmacı, bu türden kelimelere bir açıklık getiremeyeceğini belirterek şöyle yazar: "Unutmamalı ki, Kazaklarda ve diğer Türk boylarında olduğu gibi Altay'da da sadece kadınlarda değil erkeklerde de çeşitli mesleklerle ilgili, meslek çalışmaları ve günlük yaşamlarında ortaya çıkan halk inançlarıyla ilgili farklı yasaklar, o sıradan dil yasağı şeklinde özel sözler vardır" (Samoyloviç, 2005: 285). Fakat daha önceki örneklerde de gördüğümüz üzere, genel isimlerin değiştirilerek kullanılması aynı kelimenin eş akrabalarında özel isimlere dönüşmesiyle bağlı olabilir. Söz varlığı açısından da ilgi çekici olduğu için araştırmacının derlemiş olduğu kelimeleri gruplandırarak gözden geçirelim.

Altay Türkleri kadınlarından derlenmiş olan bu kelimelerin sayısı 42'dir. Bunlardan bir kısmı komşu boylardan (ör. Tuvalardan, Şorlardan, ya da Altay boylarının birbirinden) alınmış kelimelerdir: *kaymak* yerine Tuvalarda kullanılan *örömö* (kaymak), *uy* yerine Telengitlerin kullandığı *inek* (inek), *kös* yerine Şorlarda, Sagaylarda, Koyballarda, Tuvalarda görülen *karak* (göz) vb. Bu gruba giren kelimeler arasında *nokto* yerine *yular* kullanılması ilgi çekicidir. Tuvaların *çular*, Sahaların *sular* diye kullandıkları bu kelime Türkiye Türkçesinde de *yular* olarak yer alır. Moğolcadan alındığı düşünülen *nokto/nokta/nohta* kelimesinin Türk boyları arasında daha yaygın olduğu düşünülürse, muhtemelen Tuvalar aracılığıyla geçen *yular* kelimesinin Altay Türkleri kadınlarının söz varlığında korunması Türk boyları arasındaki söz geçişlerinin kayda değer bir dil olgusu sayılabilir. Bu gruptan olan kelimelerin budun bilimsel olarak değerlendirilmesi, boylar arasındaki eski evlilik ve nikâh ilişkileri tarihine ışık tutabilir.

Betimleyici olan kelimeler de vardır: *pörü* yerine *uluçı* 'uluyan' (kurt), *kuş* yerine *uçar* 'uçan' (tavuk), *sarlıkçı* yerine *tüktü inek* 'tüylü inek' (yak), *uy* yerine *saan* 'sağılan' (inek) vb. Bazı nesnelere adlandırırken bütün- parça, genel- özel bağlantılı ismin kullanılması ise dolaylı anlatım niteliklidir: *tiş* yerine *azu* (azı dişi), *kulak* yerine *kemirçek* (kemircik, kulakta bulunan küçük kıkırdak), *yıldız* yerine *çolmon* (Çolpan, Venüs) vb. Yasak sözcüğün bazen ses yapısı değiştirilebilir: *Nayman* yerine *Keymen*. Aynı ismi ses değişikliği yaparak kullanma özelliği Kazak kadınlarında da olmuştur (bk. Samoyloviç, 2005: 280).

Kadın diline özgü sözcükler arasında hayvanlarla ilgili olanları ayrıca belirtmek gerekir. Bu kelimelerin bazılarının yasak olması, onların erkek alanına ait olmasıyla açıklanabilir. Kadınların dilinde erkeklerin biniti olarak 'at' anlamında *yılkı*, *at*, *unaa* gibi kelimeler kullanılır, ama erkeklerin kullandığı *mal* sözcüğü yer almaz. Yine inanç sisteminde belli bir yeri bulunan 'kurt' anlamında *uluçı*, *kokok*, *kokoyok* gibi kelimeler genel olan *pörü* kelimesinin yerini alır.

Kullanılması pek uygun gibi olmayan bazı kelimeler (ör. 'dışkı' anlamı dört sözcüğün bulunması), aslında örtmece amaçlı olarak değil, Samoyloviç'in belirttiği gibi, bu tür kelimelerin özel kişi adlarında yer almasıyla bağlı olmuştur. Kötü ruhların böyle çirkin adı taşıyan kişiye dokunmadığı inancıyla Altaylarda kadınlara da erkeklere de bu isimler verilebilirdi. Dolayısıyla, eşinin ailesinde bu ismi taşıyan biri olursa kadının özel dile başvurması gerekirdi.

Benzer gelenek ve göreneklerin Nogay Türklerinde de izlendiği görülmektedir. Nogay Türklerinde aile ve nikâh özelliklerini araştıran S. Ş. Gadjiyeva (Hacıyeva), evlilik ilişkilerinde kaçınma ve yasaklara ayrı bir alt bölümde yer vermiştir (bk. Gadjiyeva, 1979: 103- 108). Araştırmacı, bu yasakların Orta Asya, Kazakistan, Altay, Volgaboyu, Kuzey Kafkas gibi bölgelerde Türkçe konuşan insanların geniş çevresinde var olduğunu belirtmektedir. Biz, burada konumuzla bağlantılı olarak, sadece konuşma ve söz yasağıyla ilgili durumları özetlemeye çalışalım.

20. yüzyılın başlarına kadar Nogay Türklerinde eşler birbirinin ismini söyleyemezdi. Erkek, eşinden bahsetmek durumunda kaldığında 'o', 'ev adamı', 'çocukların annesi' anlamına gelen sözcük veya ifade kullanırdı. Kadın da buna karşılık, 'beyim', 'sahibim', 'çocukların babası' ifadelerine başvururdu. Nogaylarda da kadının eş akrabalarının ismini kullanmasıyla ilgili çok ciddi yasaklar olmuştur. Erkeğin hemen hemen tüm aile ve akrabalarının ismi kadın için yasak sayılmıştır. Ayrıca, yasak sadece hayatta olanları değil, vefat etmiş olanları da kapsıyordu. Kırgızlarda, Kazaklarda, Altaylarda görüldüğü gibi, yasak isimlerle ses benzerliği olan nesnelere ismi de söylenemezdi. Örnek olarak, Gajibaylar ailesine gelin olarak giren kadınlar 'gajibuday' (mi-

sır) sözcüğünü söyleyemezdi; bu yüzden mısıra ‘sarı zat’ (sarı şey) gibi bir isim kullanırlardı (Gadjiyeva, 1979: 107). Kadın, kayın pederine ‘ata’, ‘atay’, kayın validesine ‘ana’, (yaşlı değilse) ‘apay’, ‘abay’, ‘eyem’, eşinin amcasına ‘aka’, ‘akay’, ‘aga’, ‘atay’, eşinin halasına ‘abay’, eşinin ağabeyine ‘aga’, küçük kız kardeşine ‘atay kız’ vb. diye hitap edebilirdi. Genç evli kadını da eşinin yaşça büyük akrabaları ‘kelin’, ‘kelinşek’, küçük olanlar ise ‘keşek’, ‘yenge’ diye adlandırdıkları.

Kadın, doğrudan akrabalık terimlerini değil, saygı ve sevgi sözcükleri, sosyal durum bildiren terimler (ör.: *şeşem, biyim, biy aga, kayın biyke, murza uvul, kayın ini, kuvat, amal, akıllı, altın top, şam şırak, botagöz, erke, altın şaş* vb.) de kullanabilirdi. Eğer eşin erkek akrabalarından birinin ismi kadının kendi babası, erkek kardeşi, amcası gibi akrabalarından birinin ismiyle aynı olursa kadın her ikisini özel bir saygı ifadesi olarak ‘atı üyken’ (adı büyük) diye adlandırdı.

Nogay Türklerinde gelinin eş akrabalarından, özellikle yaşlı erkeklerden kaçınması yıllar boyunca sürüyordu. Özellikle gelin ve kayın peder arasındaki ilişkiler ciddi normlarla korunuyordu. Konuşma yasağı da bu normlar arasında yer alıyordu. Gelin, kendi kayın pederleriyle konuşmazdı, onun ismini söyleyemezdi. Hatta kayın pederinin ismini hatırlatan nesnelere ismini (ör. Temir, Batır, Otar vb.) bile telaffuz edemezdi. Gelinin bu nesnelere için farklı isimler bulması gerekirdi. Bu gelenek ‘til tutuv’ olarak adlandırılmıştır. Kayın pederin resmi iznine kadar gelinin ‘til tutuv’ geleneğine uyması gerekmektedir. Böyle bir izni aldığı zaman gelin, kayın pederine baba evinden özel olarak bunun için gönderilmiş olan bir şey hediye ederdi. Bu hediye genel olarak ‘beşmet’ diye adlandırılan kıyafet olurdu. Bazı Nogay boylarında (ör. Kuban Nogaylarında) bu durumda kayın peder de geline bir hediye verirdi. Bundan sonra gelin, ailenin ortak kullanım bölgelerine rahatlıkla girebilir, temizlik yapabilir, kayın pederine hizmet edebilirdi. Ama yine de gelin ve kayın peder arasındaki iletişim oldukça sınırlıydı (konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Gadjiyeva, 1979: 105). Kayın pederinin veya yaşlı bir akrabanın yanında kadın diğer aile fertleriyle sadece fısıltıyla konuşabilirdi. Kayın peder de geline doğrudan hitap etmez, ona olan sözünü başkalarının aracılığıyla iletirdi. *Kızım, saga aytaman, kelinim, sen tıngla* ‘kızım sana söylüyorum, gelinim, sen dinle’ atasözü de bu geleneğin izini yaşatmaktadır.

Kadın, eşinin annesiyle (kayın validesiyle) de konuşamazdı. Bu yasak ilk çocuk doğuncaya kadar, bazen de beş- altı yıl sürebilirdi. ‘Kelin söyletöv’ olarak adlandırılan gelinin konuşma ‘izni’, özel bir törenle gerçekleştirilirdi. Geline önceden haber verilir, karşılıklı hediyeler hazırlanırdı. Kadın akrabaların, komşuların toplandığı bu törende gelin kayın validesinin elini öper ve

bir nevi konuşma izni alırdı. Buna karşılık, damadın kız tarafıyla (konuşma da dâhil) ilişkileri sınırlı olsa da özel bir konuşma yasağı olmamıştır.

Daha önce N. İ. İlminski' den verilen örnekte de görüldüğü üzere, Kırgız kadınları da eşin ailesi ile ilgili söz yasağına ciddi bir şekilde uymuşlardır. F. Shermatova, kadınların konuşma özelliklerini toplum dil bilimsel bakış açısıyla değerlendirmiş, toplum üyesi olarak kadınların erkeklerden ayrılan dilsel davranışları hakkında bilgi vermiştir (Shermatova, 2017: 283- 291). Örnek olarak, Kırgız kadını selamlaşırken 'esselamu aleykum' ifadesini kullanamaz; bu ifade sadece erkekler tarafından kullanılabilir. Oysa Özbek kadınları için böyle bir ayırım söz konusu değildir. Söz yasağı konusuna değinen araştırmacı, özellikle Kuzey Kırgızistan'da kadınların akrabalık ilişkileri bulunan kişilere isimleriyle hitap etmesinin yasak olduğunu, bu isimlerin yerine örtmece sözcükler kullanmaları gerektiğini yazmaktadır. Bu sözcükler akrabalık terimleri ya da meslek sözleri olabilir. Araştırmacı, Kazakçayla kıyasta Kırgızcada örtmecelerin daha nazik bir ifadeye sahip olduğu düşüncesini de dile getirmiştir (Shermatova, 2017: 289).

Tuva Türklerinde de benzer özellikler görülmektedir. Yeni gelinin uyması gereken yasaklar arasında söz yasağı olarak eşin erkek akrabalarının isminin söylenmemesi gerektiği de yer almaktaydı (bk. Yoloğlu, 1999: 66).

Şorlarda kullanılan *adaş* ('ailenin yaşça küçük olan üyelerinin söylemesine izin verilmeyen ad'), yine Şorlarda ve Hakas boylarından olan Kaçlarda (Haas) kullanılan *şola /sola* ('gerçek isimlerinin söylenmesi yasak olan kişilerin lakabı, takma adı') kelimeleri de yasakla ilgili durumları yansıtmaktadır (bk. Samoyloviç, 2005: 286).

Azerbaycan Türklerinde eski dönemlerde aile büyüklerinin, diğer yaşlı ve saygın insanların yanında aile üyelerinin isimlerinin söylenmesi ayıp sayılmıştır. Kişi, kendi aile üyelerinin (erkek karısının, kadın kocasının, hem erkek hem kadın kendi çocuklarının) ismini belirtmesi durumunda önce özür dileme niteliğinde olan *üzüm ayağınızın altına, üzüm de senden/ sizden gara, (senden/ sizden) ayıb olmasın, ayıb da olsa* gibi ifadeler kullanır, sonra da uygun olarak *uşagların atası, uşagların anası, bizim balaca* türünden sözlerle başvururdu (Hacızade, 2013: 210). Azerbaycan Türkçesinin söz varlığında birçok akrabalık terimleri bizce bu söz yasağının izleri sayılabilir. Ör.: *ağabacı* 'büyük kardeş, dayı ve başka akrabaların eşlerine saygı için verilen isim', *ağadadaş* 'küçük kardeşlerin abiye, eski zamanlarda gelinlerin yaşça büyük kayın biraderlerine saygı olarak kullandıkları isim', *ağadayı* 'yaşça büyük dayıya saygı olarak verilen isim', *ağaemi* 'büyük amcaya saygı olarak verilen isim', *ağanine* 'ailenin yaşlı kadın büyüğüne saygı sözü', *balabacı* 'akrabalar arasında saygı olarak yaşça küçüklerin yaşça büyük kadınlara seslenme sözcüğü', *balabibi* 'yaşça küçük halaya verilen isim', *baladadaş* 'yeni gelinin

yaşça küçük kayın biraderi için kullandığı isim’, *balaemi* ‘çocukların yaşça küçük amcalarına verdikleri isim’ vb. Bu sözcüklerin bir kısmı özel ad olarak da kullanılmaktadır (ör. Ağabacı, Ağaemi, Ağababa, Baladadaş vb.). Görüldüğü üzere, Azerbaycan Türkçesinde söz yasağı artık örtmece durumuna geçmiştir; isim kullanımındaki sakınma ise sadece kadınlara değil, erkeklere de ait olmuştur.

Türkiye Türkçesinde de hemen hemen aynı durumla karşılaşılıyor. Bu durum, dolaylı bir biçimde olsa da deyim ve atasözlerine de yansımıştır. Nogaylarda kullanıldığını gördüğümüz *kızım sana söylüyorum, gelinim sen dinle* atasözü buna örnek olarak gösterilebilir. ‘İnsanlar kötü yanlarını kolay kolay belli etmezler, haklarında yargıda bulunmakta acele edilmemelidir’ anlamını taşıyan *sarımsağı gelin etmişler de kırk gün kokusu çıkmamış* atasözü de aslında doğrudan anlamıyla gelinin davranış kalıbına işaret etmektedir: Gelin, her ne olursa olsun, gittiği evde kurallara uyacak, davranış ve konuşmalarına dikkat edecektir. Eşin isminin söylenmemesi özellikle yaşlı kesimin dikkat ettiği hususlardan biri sayılabilir.

Daha önce gözden geçirdiğimiz üzere, A. N. Samoyloviç, yasak sözlerin sadece evli kadınların dilinde kullanıldığını belirtir. Tüm bu yasak sözler incelendiğinde de hemen hemen hepsinin temelinde özel adların durduğu görülmektedir. Bu kullanım Türk kadınları arasında büyük bir ciddiyetle uyulan ad söyleme yasağının ekzogamiye dayanan eski evlilik ilişkileriyle bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Bilindiği gibi, özellikle konargöçer yaşam tarzını sürdüren Türk topluluklarında bir boyun üyeleri kardeş sayılırdı. Bundan dolayı da gençler bazen yedi kuşağa kadar birbiriyle evlenemezdi. Örnek olarak, çeşitli soylara (sööklerle) ayrılan Altay Türklerinde hiçbir kişi kendi boyundan birisi ile evlilik ilişkisi kuramazdı (bk. Anohin, 2006: 27). K. Abdulla, eski Oğuzlarda da kan akrabalığının yasak olduğunu, Dede Korkut destanlarında bunun izlerinin görüldüğünü yazmaktadır (bk. Abdulla, 2009: 130- 132). Boy geleneklerine göre gelin dışarıdan uygun buldukları bir boydan alınırdı. Boy için yabancı sayılan gelinin davranış ve konuşmaları belli bir sınırlandırmaya tabi tutulurdu. Özellikle hayati önem taşıyan konularda, kutsal sayılan alanlarda ciddi yasaklar bulunmaktaydı.

Söyleme yasağı getirilen en önemli alanın özel adlarla bağlı olması, bizi ‘ad’ sorununa götürmektedir. Her canlı varlığın bir adı vardır. Çocuğa genel olarak doğduğu günden itibaren verilmiş olan ad anne babasının, dolayısıyla da toplumun belki de çocuğa yüklediği ilk misyonun göstergesidir. Adın insan ve toplum yaşamındaki yeri üzerine çok sayıda ve çok yönlü araştırmalar yapılmıştır. “Adın insan üzerinde bir etkisi var mıdır?” “Kişinin adı onun karakterini yansıtabilir mi?” “Taşıdığı ad, insanın kaderini etkileyebilir mi?” Bu ve buna benzer sorular da insanları hep düşündürmüştür. Bu sorulara doğal

olarak olumlu ve olumsuz cevap verilebilir. Fakat tarih boyunca çok çeşitli topluluklarda adın oldukça önemli bir konuma sahip olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Türklerde ad kazanmanın, bir ad sahibi olmanın belli kahramanlıklarla bağlı olduğunun en güzel örneklerini Dede Korkut destanlarında görebiliyoruz. Bir ad kazanmış olan kişi toplumda da belli bir statü kazanmış oluyor. Adlar, simgesel bir birikim payı da taşır (bk. Kaşkin, 2007: 179). Türkçede kullanılan birçok deyim (ör. *ad kazanmak*, *ad çıkarmak*, *adı çıkmak*, *adı kalmak* vb.) adın toplumsal önemini vurgulamaktadır.

Fakat adın kişi için bir sınır, bir koruma işlevi taşıdığı düşüncesi de mevcut olmuştur. Çeşitli topluluklarda adın bilinmesinin, başkaları tarafından telaffuz edilmesinin ad sahibini doğrudan etkilediği, onu zayıf düşürdüğü düşüncesi var olmuştur. İlginçtir ki, kökü çok eskilere uzanan bu düşünce çağdaş felsefi görüşlere de yansımıştır. Adın doğasının büyüsel olduğu sonucuna varan A. F. Losev şöyle der: “Muhatabıma adıyla hitap ederek çağırırsam ve o bana gelirse, bu da bir büyüdür” (Losev, 2009: 224). Bu görüş sadece adların kutsallığına değil, felsefe tarihinde yüzyıllar boyunca tartışılan adın öz olduğu savına dayanmaktadır. Bu düşünceye göre söz nesnenin ta kendisidir. Yani, ad nesneye özdeştir. A. A. Potebnya, *Düşünce ve Dil* isimli çalışmasında bu durumu şöyle özetlemektedir: “Sözcüğün nesne ile olan gizemli ilişkisi, büyülerin kutsal sözleriyle sınırlı değildir, sıradan konuşma sözlerinde de bu ilişki bulunmaktadır” (Potebnya, 1993: 123). Yine Losev’e göre adın yaşamının sınırı yok, onun kudretinin de ölçüsü yok. Dünya adla, sözle yaranmış ve onunla ayaktadır. Uluslar adla, sözle yaşar, söz milyonları harekete geçirir. Ad dünyayı yenmiştir (Losev, 2009: 233).

Türklerde de ada verilen önem onun etkili gücü ve insanla bütünleşmiş olması düşüncesiyle açıklanabilir. Çoğunlukla kişinin kendi ailesi, boyu bu gücün çevirdiği alanın içinde sayılır. Ama dışarıdan biri, bu alanın dışında olan biri bu adı seslendirirse kişi olumsuz yönde etkilenir, savunmasız kalır. Türk boylarında gelin de başka bir boydan geldiğine göre yabancı (krş. Türkçede ‘elin kızı’) sayılır. Ailenin, boyun yaşam düzeyini, dengesini bozmaması için gelinin belli kurallara uyması gerekir. Özellikle özel adlarla bağlı söz yasağı da bu kurallardan biri olmuştur.

Sonuç olarak, “ana hakkı, Tanrı hakkı” düşüncesine sahip olan, dilinde kadın-erkek ayırımına yer vermeyen Türklerde kadınların dil kullanımında görülen yasadır, kadınların sosyal açıdan ötekileştirilmesi anlamına gelmemiştir. Söz yasağı, adın kutsal sayılması temelinde oluşmuş, daha sonralar da aile büyüklerine sonsuz saygının bir göstergesi olarak yaşamını sürdürmüştür.

Kaynaklar

- Abdulla, K. (2009). *Mifden Yazıya veyahud Gizli Dede Gorgud*, Bakı: Mütercim Yayınevi.
- Aksan, D. (2007). *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 1.cilt, 4. Baskı, Ankara: TDK Yayınları: 439.
- Anohin, A. V. (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller* (Ruşçadan çev.: Z. Karadavut, J. Meyermanova), Konya: Kömen Yayınları.
- Bilgin M. (2006). *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, 2. Baskı, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Çağatay, S. (2008). *Türkler'de Batıl İnançlar Arasında Tabu*, Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın Yayınlanmış Tüm Makaleleri (Yayına Hazırlayan Prof. Dr. Aysu Ata), c. 2, İstanbul: Acar Basım ve Cilt San. Tic. A. Ş.
- Dağabakan, F. Ö. (2012). *Toplumdilbilimsel Bir Kavram Olarak Kadın- Erkek Dil Ayrımına Türkçe ve Almanca Açısından Bir Yaklaşım*, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- 47, Erzurum, 2012, s.87- 106.
- Eker, S.(2003). *Çağdaş Türk Dili*, 2. Basım, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Gadjiyeva S. Ş. (1979). *Oçerki İstorii Sem'i i Braka u Nogaytsev, XIX- načalo XX v.*, Moskva: İzd. "Nauka".
- Hacızade, N. (2013). *Sözümün Canı Var: Azerbaycan Türkçesi Temelinde Deyimbilim Sorunları*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Kaşkin, V. B. (2007). *Osnovi Teorii Kommunikatsii*, İzdaniye tret'ye, Moskva: AST:Vostok- Zapad.
- Levin- Steinmann, A. (2005). *Kartina Mira- Rod / Pol- Yazık, Grani Slova*, Moskva: OOO "İzdatel'stvo ELPİS", s. 469- 476.
- Losev, A. F. (2009). *Filosofiya İmeni*, Moskva: İzd. "Akademiçeskiy Proyekt".
- Potebnya, A. A. (1993). *Misl' i Yazık, Kiyev*: İzd. SİNTO.
- Samoyloviç, A. N. (2005). *Zapretniye Slova v Yazıke Kazak- Kirgizskoy Zamujney Jenşini*, Tyurkskoye Yazıkoznaniye, Filologiya, Runika (sost. i otv. red. G. F. Blagova, D. M. Nasilov), Moskva: İzd. "Vostoçnaya Literatura" RAN, s.277- 283.
- Samoyloviç, A. N. (2005). *Jenskiye Slova u Altayskih Turkov*, Tyurkskoye Yazıkoznaniye, Filologiya, Runika (sost. i otv. red. G. F. Blagova, D. M. Nasilov), Moskva: İzd. "Vostoçnaya Literatura" RAN, s.284- 290.
- Shermatova, F. (2017). *Decoding Women's Language in Kyrgyz*, Altay Communities, Language and Literature Issues, Editors: İlhan Şahin, Han Woo Choi, Güljanat K. Ercilasun, Jack Snowden, Muhammed Bilal Çelik), İstanbul: İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği Yayını, s. 283- 291.

Yoloğlu, G. (1999). *Türklerin Aile Merasimleri*, Ankara: AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Zahidoğlu, V., Bekki S. (2002). A. N. Samoyloviç (1880- 1938) ve "Altay Türklerinde Kadınlara Özgü Kelimeler" Adlı Makalesi, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 13, Ankara, 2002, s. 155- 166.

ORHUN YAZITLARI'NDAN 13-16. YÜZYIL BİLİM ESERLERİNE ASTRONOMİ TERİMLERİNİN GELİŞİMİ

Şebnem HASANLI-GARİBOVA*

Türklerin tarih boyunca dinî görüşleri göklerle ilgili olduğundan geleneksel astronomi bilimi oldukça gelişmiştir. Yunan bilginlerinin eserleri ile tanışmadan çok önce Hint, Çin astronomisine aşina olan Türk halkları burçlar, yıldızlar, gezegenler hakkında geniş bilgiye sahiptiler. Profesyonel bilimsel eserlerin yazılışına kadar Türk efsanelerinde, destanlarında astronomik bakış açısının izlerini görmek mümkündür. Ud, Adğır, Ülgü, Oñay, Erentüz, Arzutilek, Karakuş, Çadan, Çolpan, Sekentir vs. astronomik cisimlerin isimlerini İslama kadarki Türk mitlerinde, efsanelerinde, yazılarında görmek mümkün.

Güneş yılına dayalı on iki hayvan takvimi, Orhun-Yenisey Yazıtları'nda bu takvime ilişkin ifadeler, Karahanlı Dönemi örneklerindeki terimler Türklerin astronomiye derin ilgi duyduklarını ve tıp bilimi gibi astronominin de Türkler arasında bir bilim olarak eski bir tarihe sahip olduğunu göstermektedir. Türk kozmoloji düşüncesi, İslam'ın kabulünden sonra Arapça aracılığı ile Yunan astronomi biliminin kazandığı bilgileri de benimseyerek daha da büyük başarı elde etti. Hiç tesadüf değil ki, İslam astronomisinde söz sahibi pek çok Türk astronomu, bilim adamı olmuştur. Bu bilim adamları, Hint, Çin ve Yunan astronomisinin değerli bilgilerini geleneksel dünya görüşleriyle birleştirerek yeni bilimsel başarılar elde ettiler. Harezmi, Fergani, Biruni, İbn Sina, Cüzcani, Nasuriddin Tusi, Gutbeddin Şirazi, Uluğbey, Gutbeddin Kaşi, Kazızade Rumi, Fethullah Şirvani. Ali Kuşçu, Mirim Çelebi, Takuyiddin vs. İslam-Türk tarihinde adını duyuran gök bilimcilerin edindikleri yeni bilimsel veriler, bilgiler, yüzyıllar boyunca dünya astronomisine yön vermiştir.

Türklerin astronomi ile ilgili Türkçe en eski yazılı bilgileri Orhun - Yenisey Yazıtları'ndadır: “Üze kök teñri asra yağız yer kılıntukda ekin ara kişi oğlı kılınmış kızı oğlnta üze eçüm apam Bumın Kağan İstemi Kağan olurmış

* Doç. Dr., Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi, Dilbilim Enstitüsü, Türk dilleri şubesi; shabnam.hasanli@yahoo.com

(KT.ş.1). Verilen örnekteki “üze kök teñri” ve “asra yağız yer” ifadeleri gök ve yer kavramlarının Türk düşünüşündeki yerini yansıtır. “Tuğsık”, “batsığ” sözleri gündeğan, günbatan anlamlarında eski Türk’ün güneşin hareketi hakkında ileri sürdüğü mülahazanın sözde ifadesidir. Doğu ve batı yönlerini kün tuğsıkı, kün batsığı şeklinde ifade eden Türkler kâinatı “evürmek” kelimesinden türeyen “evren” terimi ile adlandırmışlar. Sözün kökü Orhun Yazıtları’nda ebir- döndürmek şeklindedir. “Arkiş idmaz tiyin süledim... içgertim: kalıñ... ebirü kelürtüm/ Kervan yollamıyor diye ordu yolladım. Tabi etdim... bacını, haracını... çevirib getirdim (BK ş.25) (Tekin, 2008, s.58). Kelimenin eski Uygur Türkçesinde “ävirmäk, ävrilmäk, ävriş, ävir” kimi türevleri ile karşılaşmak mümkündür. Eski Uygurcada ävir- “daire, çevre, muhit, ävrilince- siz- sabit, sarsılmaz”, ävrilmämäk- “çevrilmemek, dönmek, ävürmäk- çevrilmek” anlamları da kullanılmıştır (Caferoğlu, 2011, s.78). M. Kaşgarlı’nın yazdığı “ewürgen tewürgen” kelime öbeği de çevrilmek, fırlatmak anlamını taşıyor. Ewren kelimesini ise M. Kaşgarlı “tandır” anlamında açıklamıştır: “demirci ocağı gibi yapılır. İçinde ekmek pişirilir” (Kaşgarlı, 2014, s.53). Kelimenin terim gibi kullanımını “Kutadgu Bilig”de de görebiliriz:

Bolu birsü evren tuçı evrilü

Kodı bolsu duşman başı kavrılı (Hacib, 2008, 119 b)

Kelimenin dönmek, çevrilmek anlamlı “evmek, evirmek” fiilinden yapılması Türk düşünüşünde kâinatın harekette olan, dönen kitle olduğunu gösterir.

11. yüzyılda yıldız sistemi ve gezegenler hakkında Türkçe yazılmış en iyi bilgi Yusuf Has Hacib’in *Kutadgu Bilig* eserindedir. Eserde yazar, gezegenlerin ve takımyıldızların isimlerini şiir diliyle okuyucuya aktarmaktadır:

On iki ükek ol bularda adın Bunlardan başka on iki burç vardır

Kayu iki evli kayu birge in.

Bazısı iki evli, bazısı bir evlidir.

(Hacib, 2008,s.138)

Bu şiir parçasında kullanılan “ükek” kelimesi burç anlamını taşıyor. Kaşgarlı Mahmud ise “ükek” kelimesini “gök cismi” olarak değil de “kale burcu” anlamında kullanmıştır. Divan’da kelime eş sesli kelime olarak verilmiş, diğer anlamı ise “tabut, sunduka” olarak gösterilmiştir: “Ol tamıg ükekledi-O şehrin surları üzerinde burçlar yaptı. Bir şey için sandıklar yapılınca aynı şeydir (Kaşgarlı, 2014, s. 134). G. Clauson kelimenin ilk anlamının kutu, sunduka olduğu kanaatindedir. (1972, s.105). Fikrimizce, kelimenin kökü Dîvânu Lugâti’t-Türk’te de kullanılan “üg” fiilidir. M. Kaşgarlı bu fiili “ol yarmak ügdi”- “o paraları büktü” şeklinde kullanmıştır. Ügmek bükmek, düğüm hâline getirmek, küme hâline getirmek demektir. “Ügek”, yahut da “ükek” kelimesi ise küme anlamını taşıyor. Gökteki ulduzların küme hâlinde birleşmesi “ükek” olarak adlanır. Kale burçları ifadesinin de bu anlamdan türediğini söyleyebili-

riz. “Ükek” sözü Rabguzi`nin “Kıyasü'l- Enbiya” eserinde, İbn Mühenna`nın “Hilyetü'l-İnsan Halbetü'l-Lisan” sözlüğünde burç anlamında kullanılmıştı (Battal,1997, s. 81).

XII-XIII. yüzyıla ait Kur'an tefsirinde ise grup, takım anlamında “ükür” kelimesi kullanılmıştır ki fikrimizce bu kelime de “ükek” ile aynı köktendir: teki andin ....Üç ükür kıldı ... onları üç grup hâline getirdi”. Aynı kökenli “üküş” kelimesi “çok”; “üküşleşmek” fiili ise “çoğalmak” anlamında Tefsirde kullanılmıştı (Borovkov,1963, s.338). Heratlı Tali İmani`nin “Badail-lugat” eserinde ise “öküşmek” (كأمشكوا) sözü “toplamak, cemetmek”, “ökülgen” (نالكولكوا) sözü ise “toplanmış, yığılmış, bir araya getirilmiş” anlamında verilmiştir (Borovkov,1961,s.101).

Ükek kelimesinin sonraki yüzyıllara ait bilimsel eserlerde kullanım tezliğini belirlemek mümkün değil; XIV-XVI. yüzyıllara ait bilimsel eserlerde “ükek” astronomi terimine rastlamadık.

XI. yüzyılda Y.H. Hacib`in eserinde burç adını ifade etmek için “buğday” kelimesinden yararlandığını görebiliriz.

Kör Arslan bile koşmı Buğday başı

Basa Ülgü boldi Çadan Ya işi

(Bak, Aslan`ın komşusu Buğday başıdır. [Başak]

Çadan [Akrep] ve Yay`ın arkadaşı Ülgü [Terazi] gelir.) (Hacib, 2008,140b.).

Eserde “Buğday başı” gibi verilen burç günümüz Türkçesinde aynı anlamı taşıyan “Başak”, günümüz Azerbaycan dilinde ise “Kız” burcu adlanır. Lakin G.Clauson, Çağatay Türkçesinde onun karşılığı olarak “burci- sunbula” izafetinin kullanıldığını yazar (1972, s.312). Bu kelime ile ilgili 14. yüzyıl numunesi olan “Kıyasü'l-Enbiya”da “buğday gün” ifadesine yer verilmişti. Güneşin o burca geldiği gün “buğday günü” diye anılır: “Pes ol kiyi alıp buğday gün Mina`ya vardı, öğleyi ikindiyi, akşamı, yatsıyı buların ile bile kıldı”(Tarama,2009, s.682) 16. yüzyılda yaşamış Muslihuddin Mustafa bin Ali er-Rumi-el Muvakkitin “Kifayetü'l-vaktul marifetid-dair ve fazla vas-semt” adlı eserinde terim “Sünbüle” şeklindedir: “Altmışdan toksana varınca sünbüle olur.... Eğer seretan, esad, sünbüle bu üçde olucak olursa ol hasil olan metaliyi yüz seksen üzerine ziyade eyle”(Yıldırım, 2016, s.129; 142).

Ali bin Abdürrahman`ın yazdığı, 14. yüzyıla ait “Acaibi Mahlukat” eserinde bu burçla ilgili şöyle bir bilgiye rastlamak mümkün: “Sünbüle yigirmi altı yıldızdur suretde haricde altı” (Göl,2008,s.65).

1549 yılında Seyid Ali Reis tarafından yazılmış “Hulasatul Heye”de yıldız hakkında daha geniş bilgi verilmektedir: “sünbüle, yani, azra yigirmi altı kövkebdür cariyе şeklinde sahib-i cena heyndür ve gisuların irsal eylemiş-

dür re'si mağrib ile şimala ve ayakları maşrik ile cenubadur sol elini yanına salıvermişdür ve sağ elini omzına beraber qaldurmuşdur ve elinde bir sünbüle tutmuşdur ve sol elinde olan neyyir simak-ı ezeldür” (Cengiz, 2010, s.73). Görüldüğü üzere, 11. yüzyıldan 14. yüzyıla “Kutadgu Bilig”de kullanılan “buğday başı” terimi “burci-sünbüle” ve “Azra” ile değiştirilmiştir. Fakat halk dilinde kelimenin kozmik gücü korunmuş, sünbüle kelimesi farklı Türk dillerinin ağızlarında yıldız adı olarak kullanılmıştır. Örneğin, Sünbüle kozmik cisimlerin ismi olarak Kazak dilinde geniş çeşitliliğe sahiptir: Ülkensümbile, Tekesümbile, Aksümbile, Kişisümbile, Sarısümbile (Aronov,1993 ,s.7).

Kutadgu Bilig`de kullanılan bir diğer terim ise “Ülgü”dür. “Ülgü” sözü eski Türkçede tartı demektir. “Bürçel-mizan”, yani Terazi burcunun karşılığı gibi kullanılan “Ülgü” teriminin Kaşgarlı'nın “Dîvânu Lugâti't-Türk” eserinde açıklaması ölçü gibi verilmiştir. Sözü kökü ül- üle- fiilidir. “Ülemek” fiili “Divan”da “paylaştırmak, bölmek”, “üleşmek” fiili ise “paylaşmak, karşılıklı olarak hisseler bölmek” anlamına gelir (Kaşgarlı, 2014, s.932). “Kutadgu Bilig” eserinde aynı kökten olan “ülgülemek” fiili “ölçmek, tartmak” anlamında, “ülüg” ve “ülüş” sözleri “hisse, pay, kısmet” anlamında verilmiştir (Hacib, 2008, s. 1265). Üleştirmek fiilinin bölüştürmek anlamına sonraki devir yazılı eserlerinde rastlamak mümkün: “Nuh yeryüzünü cümle üç oğluna üleştirdi.” (Kıyasül-Enbiya XIV yy., 95) Bırakmış pare pare itlerine gönlümü ol şuh/ Üleştirmiş kesip ol eshabi-istihgaga gurbanın (Fuzuli, XVI. yy. 183) ve s. (Tarama, 2009, s.4064-4065). Tarihen Türk dillerine ait eserlerde *ülgü teñ tutmaq, ülgülä, ülgüläncisiz,, ülgülüg, ülgüsüz* kelimeleri kullanılmıştır (Drevnotyurkskiy s., 1969, s.624). Fakat terimle ilgili aynı şeyi diyemeyiz. O da diğer Türk kökenli terimler gibi zaman geçtikçe bilimsel eserlerde Arapça karşılıkları ile değiştirilmiştir. 14. yüzyıla ait “Acaibi Mahlukat” bu yıldızla ilgili şöyle bir bilgiye yer verilmiştir: “Mizan yigirmi tokuz yıldızdur surətdə və haricdə tokuz” (Göl, 2008, s.54)

Türk dillerinde burç adları ile beraber gezegenlerin isimlendirilmesi de tarihen farklı özelliklere dayanarak gerçekleştirilmiştir. 11. yüzyılda Sekentir (Saturn) (Hacib, 2008,. 131b), Oñay (Yupiter) (Hacib, 2008,132), Kürüd (Mars) (Hacib, 2008,133), Yaşık (Güneş) (Hacib, 2008,134), Sevit (Venera) (Hacib, 2008,135), Arzıtilek (Merkuri) (Hacib, 2008,136), Yalçık (Ay) (Hacib, 2008,137), Ay, Bakır Sokım (Mars, Mərrix ulduzu) (Kaşgarlı, 2014, s.571), Erentüz (Yupiter) (Kaşgarlı, 2014, s.642), Kara kuş (Yupiter) (Kaşgarlı, 2014, s.685), Ülker (Kaşgarlı, 2014, 932), Yetigen (Kaşgarlı, 2014, s.967) Temür Kaznuk (Kaşgarlı, 2014, s.868) gibi gezegen ve yıldız adları kullanılmaktaydı.

16. yüzyıla geldiğimizde bu terimlerin değiştiğini görebiliriz. Bu yüzyılda yaşamış Muvakkit Mustafa “Tuhfetuz-zaman” eserinde zamanında belli olan gezegenlerin adlarını şu şekilde hatırlamıştır: “dahı yedi kevkeb vardur

her birisi bir gökdedür anlara seyyare derler. Zühal ve Müşteri ve Merrih ve Zühre ve Utarid Şems ve Kamer bunlardur ve bunların her birisi qanqı gökdedür”(s.91). Göründüyü üzere yazar kövkeb (yıldız) ve seyyare (gezegen) kavramlarını neredeyse aynı kabul etmiş, Güneş ve Ayı da gezegenler sırasında vermişti. Aslında gezegen ve yıldızların aynı olarak kabul edilmesi Orta Çağ eserlerinde sıkça rastlanan bir durum ve bu adlandırmada da kendini göstermektedir.

“Sevit” Venüs’ü ifade eden terim gibi Kutadgu Bilig’de karşımıza çıkıyor. Söz sev- fiil kökünden türemiş Sevit kelimesini Yusuf Has Hacib şöyle açıklamıştır:

Sevüg yüz urundı bişinçi Sevit

Seve baqtı erse sen özni avıt. (Hacib, 2008,135 b.)

Bilindiği üzere, tüm inançlarda Venüs sevgi yıldızı, gezegeni gibi tanınmıştı. 11. yüzyıldan sonra Türk dilinde yazılan kaynaklarda söz konusu gezegen daha çok Zuhre, Zöhre şeklinde adlanmıştır. Muvakkit Mustafa bu gezegeni sıralamada üçüncü olarak vermişti: “Daxı işbu yedi ke kevkebüh her birisi bir gökde karar eylemişlerdür evvelki gökde yani dünya göğünde Kamer ve ikincide Ütarid ve üçüncide Zöhre dördüncide Şems ve beşincide Mirrix ve altıncıda Müşteri ve yedincide Zuhaldür bu yedinciden yuvaru olan feleke felek-i kevabit derler ol bir felekdür ki ol yedi kövkebdən ğeyri camea görinen kevakib ki vardur cümlesi ol sekizinci felekeddür felekül-büruc daxı derler ehl-i şere işbu feleke Kürse dèrlər” (Türker, 2016, s.101). Görüldüğü gibi her iki yazarın sıralamasında Venüs’ün yeri farklıdır. Y. H. Hacib Saturn, Jüpiter, Mars, Güneş’ten sonra beşinci yerde vermiş, Muvakkit Mustafa ise yerden uzaklığına göre üçüncü yerde göstermişti. Hülasatul- Heye’de ise Zühre yıldızının yeri yedinci olarak gösterilir: “ yedinci felek-i zühredür aña sa`dü`l-asğar derler” (Cengiz, 2010, s.51).

Venüs, Kırgızlarda karvan yıldızı, Anadolu’da Çulpan Yıldızı, Çoban Yıldızı Kervankıran, Azerbaycan dilinde dan ulduzu gibi adlanmıştır.

Y.H.Hacib’in Kürüd olarak adlandırdığı Mars gezegeni sonraki yüzyıllarda Arap kökenli Mirrih kelimesine değişmiştir. “Kürüd” Kutadgu Bilig’e göre oldukça sinirli bir yıldızdır:

Üçünçi Kürüd keldi köksün yorır Üçüncü Mars gəilir, qəzəblə dolaşır

Qayuqa bu baqsa yaşarmış qurur. Hara baxsa göyərmiş olan quruyar.

(Hacib, 2008,s.133)

Kürüd kelimesinin kökeni kür’dür. Kür, Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “azimli, yürekli, korkmaz ” diye açıklanmıştı (Kaşgarlı, 2014, s.757). Bu kelimeden türemiş “kürimek” fiili “huysuzlanmak, yerinde duramamak” anlamlarını taşır. Kelimenin bu anlamından dolayı Azerbaycan’ın en büyük nehrinin de

“Kür” diye adlandırıldığı da bilinmektedir. Mars gezegeninin savaş tanrısının adını taşıması ve felaketler yıldızı olması bakımından Yusuf Has Hacib'in bahsettiği “Kürüd” kelimesinin anlamı tamamen anlaşılandır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Mars “Bakırsokım” şeklinde adlanır. Bu gezegenin rengine bağlı olarak verilmiş bir isimdir. Bakır, yani bakır kırmızısı renginde olan gezegenin ismi birleşik kelime şeklindedir. Kelimenin ikinci kısmını Kaşgarlı şöyle açıklamıştı: “çam kozalağı şeklinde olup içi oyulan ve üç tarafı delinen tahta parçasının ismi. Oka takılır ve ıslık gibi ses çıkarır. Bundan Mirrih yıldızına da Bakırsokım denilir” (Kaşgarlı, 2014, s.171). “Acaibi Mahlukat” adlı eserinde ise Mirrih adlanan gezegen ile ilgili şöyle yazılmıştır: “İttial-i kamer Mirrix ilə eger tasdis olsa, dırnaq ve sac gidermek ve qan almaq ve hacamat eylemek ve qılıc urmaq ve cebe giymek ve Àlet-i harb hatun almaq ve dağlamaq eyüdü” (Göl,2008,58).

“Hülasatül-Heye”de verilen bilgide gezegenin isminin aynı zamanda “ahmerül nasxü- aşğır” adlandırıldığı da vurgulanmıştı: “bêşinci felek-i mirrixdür aña ahmer ü naxsü'l-aşğar (12) daxı derler” (Cengiz, 2010, s. 51). Türk dillerinde tarihen Kürüd, Bakırsokım, Mərrix, Mirrih, Merih şeklinde verilen bu gezegeni divan edebiyatı örneklerinde şer güçlerin koruyucusu olarak görmek mümkün.

Göründüğü üzere, ister yıldızların ve burçların adlanmasında isterse de gezegenlere verilen adlarda yüzyıllar arası fark açıkça gözükmemektedir. Bu aynı zamanda çağın hâkim dili meselesi ile bir başa bağlıdır. Arapça yazılan eserler 11-14. yüzyıl Türkçeleri arasında dil ve üslup farkı yaratmıştır ve bu daha çok leksikolojide kendisini göstermektedir.

Kaynaklar

- ARONOV, K., Etnolingvisticheskaya priroda narodnov kosmonimov v kazakhskom yazıke, Avt. Diss.doktor, 22 s., Almaty, 1993.
- BATTAL, A., İbn Muhenna Lugati, Ankara, 1997.
- BOROVKOV, A. K., Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv. Moskva, 1963.
- BOROVKOV, A.K., Badai al lugat. Slovar' Tali Imani Geratskogo. Moskva, 1961.
- CAFEROĞLU, A., Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, 2.baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2011.
- CENGİZ, M., Hulasatul Heye, Yüksek lisans tezi, 485 s., Ankara, 2010.
- CLAUSON, G., Etymological dictionary of pre13th c. Turkish, 1972.
- Drevnetjurskij Slovar', redactory: V.M.Nadeljaev, D.M.Nasilov, E.R. Tenishev, A.M.Shherbak. Nauka, 677 s., Leningrad, 1969.
- GÖL, O. (2008), Ali Bin Abdurrahman, Acaibul- mahlukat, Yüksek Lisans Tezi, 227 s., Sakarya, 2008.

- Hacib Y., Kutadgu Bilig, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2008.
- Kaşgarlı M., Dîvânu Lugâti't-Türk, Hazırlayanlar: Z.Akkoyunlu, A.B. Ercilasun, TDK Yayınları, Ankara, 2014.
- Tarama Sözlüğü [8 cilt], TDK Yayınları, Ankara, 2009.
- TEKİN, T., Orhon Yazıtları, TDK Yayınları, Ankara, 2008.
- TÜRKER, Ç., Muvakkit Mustafa ve Tuhfetuz-zaman, Doktora Tezi, Çanakkale, 2016.
- YILDIRIM, A., Kifayetül- vaktul marifetid- dair ve fazle vas-semt” (İnceleme, çeviri, yazılı metin, sözlük, özel adlar dizini,tıpkıbasım) Yüksek lisans tezi, 286 s., Adıyaman 2016.

HIZIR İLYAS TEONİMİNİN TATAR VE DİĞER TÜRK LEHÇELERİNDE KULLANIMININ ONOMASTİK İNCELEMESİ

Hazieva GÜZELİYE*

Özet

Bu bildiride Tatar geleneklerinde bulunan Hızır İlyas teoniminin özellikleri onomastik yöntemler kullanılarak incelenecek ve diğer Türk lehçelerindeki kullanımları karşılaştırmalı olarak tespit edilecektir. Hızır İlyas, Türk tarihi bakımından oldukça yaygın ve çok önemli bir kültür ögesidir. Çalışmada, Hızır İlyas teoniminin Türk mitolojik sisteminin anlamsal paralelliklerinin belirlenmesi ve Tatar kültürünün yerel varyantlarındaki dilsel özelliklerinin açıklanması bakımından özgün veriler sunulmaya çalışılacaktır. Tatarların yerel kültür metinlerinde Hızır İlyas; zorluk çekenlere yardım eden, görünmeyen ve gizemli bir gezgin olarak tanımlanmıştır. Doğanın çeşitli unsurlarına hükmeden, bunun dışında hayvanların piri, ilk atası olduğuna inanılan mitolojik kahraman isimlerini ifade eden teonimlerin büyük bir kısmı, lehçeden lehçeye ve yöreden yöreye farklılıklar gösterebilmektedir. Folklorik ve etnografik malzemelere dayanarak Tatar yerel kültüründe Hızır İlyas teoniminin adlandırılmasında farklı yerel biçimlere rastlanmaktadır: Hıiser İlyas, Hözer İlyas, Kodyrata, Kıdır Ata, Kodırata Babay, Hızır İlyas, Kzer İlyas, Gözer İlyas. Tatar kültüründe Hızır İlyas, doğa unsurlarının ruhu olduğu yönündeki İslam öncesi inanışla yakından bağlantılı olup “yul iyesi” (‘yolu iyesi’) olarak adlandırılmaktadır. Geleneksel kültür metinlerinde Hızır İlyas’ın ayırıcı özellikleri, kıyafetleri ve kamçılarıdır. Bu çalışma, iki ana temel üzerine inşa edilecektir. Birinci olarak dilin farklı varyantlarında, çeşitli şekil ve anlamlarda yer alan Hızır İlyas adının Tatar etnokültüründeki görünüşleri ve yeri; ikinci olarak bu kültürün Çuvaş, Başkurt ve Azerbaycan Türkçelerindeki koşutları tespit edilecektir.

Anahtar kelimeler: Onomastik, teonim, Hızır İlyas, yerel kültürel öge, semantik-motivasyon yöntemi.

* Prof. Dr., “Tataristan Bilimler Akademisi”, guzhaz@mail.ru

Onomastic Analysis of the Use of Hızır İlyas Theonym in Tatar and Other Turkic Dialects

Abstract

In this declaration, the characteristics of Hızır İlyas theonym found in Tatar traditions will be examined using onomastic methods and their use in other Turkic dialects will be determined comparatively. Hızır İlyas is a very common and very important cultural element in terms of Turkish history. In this study, the semantic parallels of the Turkish mythological system of Hızır İlyas theonym and the linguistic features of the local variants of Tatar culture will be presented in order to provide original data. In the local cultural texts of the Tatars, Hızır İlyas is described as an unseen and mysterious traveler who helps those in difficulty. A large number of theonyms, which refer to the names of mythological heroes who dominate the various elements of nature and who are believed to be the first ancestors of animals, can show differences from dialect to dialect and from region to region. Based on folkloric and ethnographic materials, different local forms are found in the naming of Hızır İlyas theonym: Hiser İlyas, Hezer İlyas, Kodyrata, Kıdır Ata, Kodirata Babay, Hızır İlyas, Kzer İlyas, Gözer İlyas. In Tatar culture, Hızır Elijah is closely linked to the pre-Islamic belief that the elements of nature are spirits and is called “Yul iyesi” (‘yolu iyesi’). The distinctive features of Hızır İlyas in traditional cultural texts are his clothes and whips. This work will be built on two main foundations. First, the appearance and place of the name Hızır İlyas in Tatar ethnoculture in different variants of the language, in various shapes and meanings; second, the parallels of this culture in Chuvash, Bashkir and Azerbaijani Turkic languages will be determined.

Keywords: Onomastics, theonym, Hızır İlyas, local cultural element, semantics-motivation method.

Giriş

Bu makalede büyü metinlerinde bulunan Hızır İlyas kültünün Tatar kültür versiyonlarındaki yansıması incelenmektedir. Tataristan Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu topraklarında Tatarların kompakt ikameti bulunduğu bölgelere folklor-diyalektolojik amaçlı yapılan derleme gezileri sırasında toplanan malzemeler bu makale için kaynak oluşturmaktadır. Rus mitlerini araştıran V. N. Toporov mitolojinin sadece isimlerle ulaştığını belirliyor: «Mitolojik metinlerin özelliği, isimsiz hiç yaşamamaktadır (güzel sanatlar anıtlarına dayanan mitlerin yeniden inşası hariç); bir dizi mitoloji, çoğunlukla ayrı isimler şeklinde bize ulaşmaktadır. Bu durumda, isimler, tüm mitolojik sistemin ve özellikle de ayrı mitlerin veya onların motifleri hakkında yargılanabilecek tek kaynaktır» (Топоров, 1980: 508). Hızır İlyas agionimi, Tatar büyü metinlerin-

de en yaygın kullanılan isimdir. Bu ismin etnolinguistik yapısının araştırılması birinci olarak, farklı yerel kültürlerde Hızır İlyas adının semantik paralelleri ve iç bağlantılarını bulmaya; ikinci olarak kardeş olan Türk geleneklerinde mitolojik sistemlerin semantik paralelliklerini bulmaya; üçüncü olarak ise Tatar kültürünün yerel varyantlarındaki dil tipi özelliklerini belirlemeye yardım etmektedir.

Agionimleri ilk toplama işi Ahmed İbn-Fadlan'ın *Volga'ya Yolculuk* adlı eserinde izlenir. Ayrıca teonimler Ebu Hamid El-Garnati'nin (X–XI yüzyıl), *Kodeks Kumanikus* (XIV yüzyıl), *Kazan Tarihi* (XVI yüzyıl) gibi tarihî hizmetlerde bulunmaktadır. Rus bilim adamı, folklorcu V. F. Miller'in XVIII. yüzyılda yazılan *Kazan Eyaletinde Yaşamının Tanımı* çalışmasında teonimlerin Rusça çevirileri verilmektedir. XIX. yüzyıl sonunda N. F. Katanov, *V.V. Radloff Tarafından Toplanan Türk Kabilelerinin Halk Edebiyatı Örneklerinin İlk Cildinde Bulunan Adların Alfabetik İndeksi* adlı çalışmasında Türk folklorunun özel isimlerini sözlük olarak toplamaktadır (Katanov, 1888). Onun indeksinde folklordaki agionimlerin etnolinguistik bir incelemesi verilmektedir. Bu çalışma Türk halklarının etnokültürel araştırmaları alanında önemli bir çalışmadır ve her zaman önemini korumaktadır.

XIX. yüzyılın sonunda XX. yüzyıl başında Tatar aydınları Ş. Merceni «Mustafatel-Ahbar Fi Ahvali Kazan ve Bulgar» (Мәржәни, 1989), R. Fahretdin'nin «Kazan ve Bulgar Türkleri» [Fahretdinov, 1993] gibi eserlerinde agionimler bulunmaktadır. XX. yüzyılın 2. yarısında Tatar bilim adamları (H. Yermi, F. I. Urmançe, M.H. Bakirov, H. Ş. Mahmutov, G. Gilmanov, F. Z. Yahin) tarafından teonimler mitolojik bir araştırma kapsamında incelenmektedir.

Multidisipliner araştırmalarla ilgili dil bilimindeki modern eğilimler, folklor-etnografik metinlerde mitolojik leksika dağarcığının yoğunlaşmasına katkıda bulunmaktadır. Bugünkü Türkolojide Hızır İlyas agionimini anlam bilimsel açıdan inceleyen çalışmalar arasında F.G. Hisamitdinova'nın eserleri öne çıkmaktadır. Başkurt kültüründe Hızır İlyas, «beyaz bir gezgin ya da bir dilenci kılığında dolaşan dede ve ihtiyaç anında kurtarmaya gelen bir peygamberin adı olarak sunulmaktadır; yol ruhu [Hisamitdinova, 2010: 336]. Azerbaycanlı folklorcu H. A. Babayeva'nın (Babayeva, 2013) çalışmaları «Manas», «Dede Korkut», «Alpamiş» gibi Türk destanlarındaki Hızır İlyas tipinin işlevsel özelliklerini vurgulamaktadır. Kazak folklorcusu Serikbol Kondıbay, Kıdır isminin Kazak folklorunu temsil eden Kodar adıyla benzerliğini vurgulamaktadır. Yazar belirttiği gibi, Kıdır Ata karakterinin ana işlevi su ile ilişkili olmasıdır. Bu nedenle yazar, Hidra / Hizra tipinin prototürk kökenini kanıtlamaktadır (Kondıbay, 2005: 102). Son çalışmada, bilim adamları tarafından Kazak folklorunun karakterlerinden biri olan Kodar'ın adıyla ilişkilendirilen mitolojik karakter adının prototürk kökenli olduğu sorusu ortaya konmuştur. Bu

bağlamda, kültürün yerel varyantlarında kaydedilen Kıdır Ata isminin, sufi azizlerinin (Beket-ata gibi) Kazak isimleri ile ilişkili olması dikkat çekicidir.

Tatar mitolojisi araştırmalarında Özbek ve Kazak mitolojisinde, Hızır İlyas tipinin, İslami dönemle ilişkili olmadığı ve Tatar folklor metinlerinde, *Kuran*'ın sembolleriyle ilişkisi olan, su elementiyle daha sıkı şekilde ilişki kurduğu fikri yansımaktadır (Садекова, 2014, 157).

Sibirya İslamında azizler kültürünü inceleyen çalışmada, Hızır İlyas, Sibirya'nın halk İslam'ının mistik, sufi yönü arasında bir bağ görülmektedir (Seleznov, 2009, 98). Çalışmaya göre, Batı Sibirya'da Kısır İlyas ve Kısır Nabi kültü, büyük olasılıkla Orta Asya ve Kazakistan'dan gelen göçmenler tarafından getirildi.

Hızır İlyas kültü ile ilgili olarak oldukça kapsamlı araştırmalar olmasına rağmen, Türkolojide özellikle çeşitli Türk boyları açısından Hızır İlyas kültürünün araştırmasının tüm yönleriyle verilmediği görülmektedir. Bu çalışma bu alandaki boşluğu doldurmak için tasarlanmıştır.

Çalışmanın Sonuçları ve Tartışmaları

Tatar geleneksel kültürünün metinlerinde Hızır İlyas tipi, zorluk çekenlere yardım eden, görünmez, gizemli bir gezgin olarak ifade edilmektedir. İslami kitap, destan ve efsanelerinde Hızır İlyas El-Hidr (El-Hizr) prototipidir. Müslüman geleneğinde, *İncil* geleneğine uzanan bakış açıları gelişir, burada özellikle Hızır-İlyas'ın Allah tarafından ölümsüz hâle getirildiği vurgulanır (MNM, 2008: 447).

Bu çalışmada, onomastiğin bir türü olan agionim terimini kullandık çünkü N.V. Podolskaya *Onomasika Terimleri Sözlüğü*'nde gösterdiği gibi: Agionim Aziz'in adıdır [Podolskaya, 1978, 131]. Agionim terimi, kutsallıkla ilişkili herhangi bir ismin adaylığıdır. Halk deyimlerinde «Hızır İlyas peygamber yuldashin bulsun!» (Hazreti Hızır İlyas senin yoldaşın olsun!) derler, yani Hızır İlyas'ın bir peygamber olduğu söylenir. Müslüman kültüründe, Zekeriya, Yahya ve İsa Peygamber'in yanında Hızır İlyas'tan da yüce peygamberler arasında bahsedilmektedir. İlyas ve Hızır, karada ve denizde seyahat edenlerin yoldaşları olarak kabul edilir. Müslüman geleneğine göre, Hızır'ın özelliği ölümsüzlüktür, bu yüzden genellikle İlyas ile tanımlanır. Hızır / Hızır – Müslüman mitolojisinde, İslam öncesi Orta Doğu'nun farklı mitolojik karakterlerinin özelliklerini içine alan bir karakter. Orta Asya'da, Hızır (Hazreti Hızır), onu görenlere bolluğu ve mutluluğu veren dindar ve yaşlı biri kılığında temsil edilmektedir (MNM, 2008: 1042).

Müslüman mitolojisinde bulunan Ayşe-Fatima, İskender, Süleyman peygamber gibi tiplerle birlikte Hızır İlyas tipi Türk etnokültürel çevresinde büyük metinlerinde yaygındır. Tatar büyü metinlerinde Hızır İlyas adı aşağıdaki ver-

siyonlarda bulunur: Höser İlyas, Közer İlyas, Kodırata, Kodırata Babay, Hızır İlyas, Gözer İlyas vb. Hızır İlyas kültürünün temelinde doğanın ve kültürel alanların koruyucu ruhları hakkında İslamiyet öncesi fikirler yaşamaktadır. Tatar kültürünün yerel varyantlarından bahsederseniz, Hızır İlyas iyi bir ruh gibi görünmektedir ama bazen cezalandırmaktadır. Bu karakter hem insanlara yardım edebilir hem de onları cezalandırabilir.

Tatar geleneksel kültüründe Hızır İlyas, yolun ruhu olarak adlandırılmaktadır (yul iyese). Evden ayrılırken, Tatarların mutlu bir yolculuk dilekleri ile Hızır İlyas'ı dile getiren bir dua okuma töresi bu gerçeği kanıtlar: «Balalarımız-kardeşlerebez kayda yörep torsalar da Hızır İlyas yuldaşı bulsun, belakazalarsız yörege nasib it, Yarabbi» (Krasnoyarsk bölgesi, Seyitovka köyü, Bayramgaziye Daniya); «Çikkan yulın-yul-bulsun, malın mölken küp bulsun, Hızır İlyas yuldaş-bulsun!» (Udmurtiya, Balezino bölgesi, Kistem köyü, Kasimova Adiya). «Kayda yörese, kayda torsa da, Hızır İlyas yuldaşın bulsun» (Novosibirsk bölgesi, Barabinsky bölgesi, Novo-Kurupkayevka köyü. Vakhi-tova Bibinur).

Başkurt geleneksel kültüründe, yolcuları koruyan bir karakter olarak Hızır İlyas adıyla ilgili büyülere rastlanmaktadır: «Rehmet, yulına Hızır İlyas yuldaş bulhın! » (Teşekkürler, yol arkadaşınız Hızır İlyas olsun!).

Tatar folklor ve etnografik metinlerinde, Hızır İlyas'ın aşağıdaki işlevleri ortaya çıkar:

1) Hastalıkların veya felaketlerin önlenmesi: «Kan çire taralgan ellar bula. Şulvakit kayandır tanış tugel ber babay kilep çıktı. Ap-aktan kiyengen, tayagı da bar ide. Ul bezge: Çirden kurıkmagız. Çalmalı avılı, izge cirge urnaşkan çir bu yaklarga kilmes, - dip eytte hem kinet yuk buldı. Ozak aptırap tordık. Bu babaynı Hızır dip uyladık» (Kan hastalığının yayılma zamanı geldi. Şu anda bilinmeyen bir büyükbaba bir yerden çıktı. Beyaz giymişti, bir asası vardı. Bize şöyle dedi: «Hastalıktan korkmayın. Çalmalı köyü kutsal bir yerde bulunur bu hastalık bu bölgelere ulaşmaz deyip aniden ortadan kayboldu. Uzun zamandır kayıptayız. Bunun Hızır olduğunu düşündük» (Novosibirsk bölgesi, Kuybişevskı bölgesi, Şagır köyü, Bayazit Sabir)

2) Refah getiren: Tatar ailelerinde, Hızır İlyas duasını okuyarak, bolluk, refah istiyorlar: «Aşlarığıs aşsın, tabaklarığız taşısın, nentey guzel aşlarığız, yöske yetsen yeşleregez. Birsen aşığıska, kilsen karşıyaka. Kısır İlyas, Kısır Nebi otsop kilsen karşıyaka». (Masalarınız dolu olsun, yiyecekleriniz bol olsun, güzel aşlarınızdan 100 yaşına kadar yemek nasip olsun. Size bolluk ve zenginlik kismet olsun. Size Hızır İlyas uçup gelsin (Tomsk bölgesi, Kızılkas köyü, Nikulov Halik).

Halk metinlerinde sadece bir araya getirilen açıklamaların detayları ve metin varyantındaki dilsel unsurlar, karakterin görünüşü hakkında bir fikir oluşturabilir. Geleneksel kültür metinlerinde bulunan Hızır İlyas'ın nitelikleri, kıyafetleri ve kamçısıdır. Bilindiği gibi belirli eylemlerin bir aracı olarak hizmet eden nesne, metaforik eylem sembolik bir anlam taşır (Виноградова, Толстая, 1993, 5).

Geleneksel kültür metinlerinde Hızır İlyas beyaz giysili yaşlı bir adam olarak görünür: («Kodırata kilede, ak kiyem kiyede» (Kodır-ata geldi, beyaz kıyafetler giydi); yeşil çapanlı («Kodirtata yeşel çapan kiyе» (Kodır-ata yeşil çapan giydi), («Kodıratanın tayagı da yeşel bula» (Kodır-ata yeşil dayağı). Giysilerin beyaz rengi, Hızır İlyas'ın niteliksel özelliklerinden biridir: «Hızır-İlyas ak kiyemle, ak çapanlı» (Hızır İlyas genellikle beyaz kıyafetler giyer, beyaz kaftan giyer). Ap-aktan kiyengen, tayagı da bar ide (Beyazdan giyinmişti ve bir tayagı vardı) (Başkortstan, Şaran bölgesi, Çalmalı köyü, Hazer Agzamovna).

Kamçı, geleneksel kültür metinlerinde bulunan Hızır İlyas'ın niteliklerini ifade eder. Bazılarında Hızır İlyas'nın kamçı sarsıntısı, iyi havanın alametini anlatmaktadır: «Kön koyaşlı, matur bulsa eyteler. Bügen Hızır İlyas kamçısının seleken dip». (Güneşli, iyi hava olduğunda, Hızır İlyas'ın kamçısı ile salladığı söylenir) (Tataristan, Maya bölgesi, Bezdna köyü, Gataullina Mahruy).

Hızır İlyas'ın temel nesne nitelikleri olarak kamçısı uzak geçmişe dönmektedir. Kamçı– kötü güçleri kovmanın aracıdır (Урманчеев, 2009: 131). Hızır İlyas'ın kamçısının özellikleri, ilk olarak, arıtmanın faydacı ve ritüel işlevinden, tüm kötülüklerin ortadan kaldırılmasından; ikincisi büyüü çıkarıcı, kovucu olarak ortaya çıkar.

Bazı yerel geleneklerin metinlerinde, beyaz önlük Hızır-İlyas'ın bir özelliği olarak görülmektedir: Hızır İlyas ak zabun alyapkıç beylegen bula diler (Hızır İlyas önlük bağladığı söylenir) (Yekaterinburg bölgesi, Şaralı köyü, Habirova Zeytüne).

Mitolojik karakterlerin yerel nitelikleri yansıtması isimlerin önemli tanımlayıcı özelliklerindedir. Mitolojik karakterin yeri büyüü güçleri tam olarak gerçekleştirebilir. Geleneksel kültürün incelenen metinlerinde, Hızır İlyas'ın yaşam yeri - kırdır: Kırdır Hızır babay yörü indi. Doga kılırga kuşalar bargaç ta. (Kırdır yürür Hızır babay. Kırdır çıktığımızda hemen dua etmeniz gerekir) (Tataristan, Çüprele bölgesi, Şlanga köyü, Miçeva Alia).

Tatar etnokültüründe «kır» (alan) yaşayan bir varlık olarak algılandığından, nefes alma (kır sulışı), uyku (kır yokısı), uyanış (kır açılı) gibi fizyolojik işaretlere atfedildiği için tesadüfen seçilmemiştir. Tatar kültüründe, her tahıl ekiminden önce işlenen ve sonunda büyüü işlevlerini kaybeden ve halk bay-

ramının karakterini kazanmış olan toprakların verimliliğini desteklemek için tasarlanmış töre vardır. Halk arasında Hızır İlyas'ın kırdada yardımcı olduğunu gösteren bir inanç vardır: «Kırda – Kıdır babay bulsun yerdemeç!» (Kırda yardımcınız Kıdır babay olsun! (Tataristan, Tulyaçi bölgesi, Meteske köyü. Nigmatzyanova Gulnaz).

Geleneksel kültürün ayrı metinlerinde, Hızır İlyas'ın yürüdüğü düşünülen yerlere ekin için bir karık açılmamalıdır. «Buraznanı, ızannı sukalamagız, eyber çeçmegez, ızan ul Hızır - İlyas babay yöri torgan yul, - diler»; «Ul Hızır İlyas babay yöri torgan yul». (Diyorlar ki: bir karık sürmeyin, ekmeyin, bu, Hızır İlyas'ın yürüdüğü karıktır) (Alkeyevsky bölgesi, Alki köyü, Sabirova Hanifa).

Mitolojik inanışlara göre, Hızır İlyas'a insanın hayatında üç kere rastlanmaktadır. Fakat bu; karşısındaki onu fark etmediği, tanımadığı şekilde de olabilir: «Kodırata babay bulgan, keşege kürenmi torgan bulgan cadde-si» (Kodır-ata babay idi, insanlara görünmezdi). Bununla birlikte, bazı durumlarda, Hızır İlyas'ın aziz olarak belirlenmesinde onun beyaz kar gibi ve yumuşak (sanki kemiksiz) elleri ileri sürülmektedir: «Onun elleri seveksiz olmuş, mamık kebek yomşak bulgan» (Elleri kemiksiz, yumuşak, sanki pamuk) (Volgograd bölgesi, Svetloyarsk bölgesi, Çapurnik köyü, Almukhametova Rousa). V.A. Gordlevsky, Hıdırllez'i tanımasını umarak, birbirlerinin ellerini hissederek selamlama geleneğinin öne çıktığı hakkında belirlemektedir (Гордлевский, 1962). Diğer Türk halklarının folklorunda, özellikle de Azerbaycan Türkçesinde (Babayeva, 2013, 87) Hızır İlyas'ın ellerinin yumuşaklığı söz konusudur.

Bizim tarafımızdan kaydedilen metinlerde, cuma gününden Hızır İlyas'ı görmenin mümkün olduğu bir zaman olarak bahsedilmektedir: «Comga kön yöri torgan Hızır İlyas kürdem» (Cuma günü Hızır-İlyas yürüyüşünü gördüm) (Sverdlovsk bölgesi, Nizhneserginsky bölgesi, Urmecay köyü. Vagapova Aliya). Cuma – kutsal bir gün, toplu dua okuma günüdür. Cuma günlerinde Hızır İlyas onuruna duaların okunması gerektiği belirtilmektedir: «Ana dogu kılırga tiyeşbez, yomga könne ayet ukırğa tiyeşbez» (Ona dua etmeliyiz, ona ayet okumalıyız) (Sverdlovsk bölgesi, Krasnoufim bölgesi, Biyaki köyü, Valeeva Rahima).

Türk kültüründe, ilkbaharın başında kutlanan Hıdırllez festivali, Hızır İlyas kültü ile ilişkilidir (Döğüş, 2015, 77). Bu günü, refah, sağlık, zenginlik dilekleri ile dualarda geçirmek gerekiyor. Azerbaycan kültüründe, Hıdırllez bayramında kapıya «Hızır parçaları» olarak adlandırılan un veya süt ürünleri bırakılır (Babayeva, 2013, 13).

Türk halklarının geleneksel kültüründe, hem folklor hem de kitabi geleneğe yansıyan Hızır İlyas ile ilgili inançlar yaygındır. Halk temsilinde, Hızır

İlyas tipi bazı dönüşüm ve kişileştirme geçirmektedir. Halk temsilinde, Hızır İlyas karakteri, insanlara yardım eden, ölümsüzlüğü kişileştiren mitolojik bir imgedir. Tatar Türk geleneklerinde, İslam öncesi mitolojik karakterle de ilişkili olan Hızır'ın antropomorfikliği izlenmektedir.

Sonuç

Yapılan bu çalışmada genel Türk büyüler bağlamında Hızır İlyas agioniminin özel bir yeri olduğu tespit edilmiştir. Geleneksel Tatar kültürünün incelenen yerel metinlerinde, İslam mitolojisinin Hızır İlyas kavramları üzerindeki etkisi ortaya çıkmaktadır.

Halk inançları ve törelerinde Hızır İlyas hakkındaki fikirlerde İslamiyet ve İslamiyet öncesi fikirlerinin sentezi ortaya çıkar. Hızır İlyas, Tatarların büyü metinlerinde, çoğunlukla yolun ruhuyla ilişkili bir kültürel kahramandır, en umutsuz durumlarda yardım isteyenlere yardım eden olarak görünmektedir. Bu özellik bir Tatar atasözünde iyi yansımaktadır: «Hızır İlyas bulsın yuldaşın!»

Tatarların geleneksel kültür metinlerinde, Hızır İlyas tipinin görevi ortaya çıkar: Yolcuların hamisi olmak, onlara yolu göstermek. Her Türk kültürü, kendi rengini somutlaştırır ve kültür metinlerinde kendi etnokültürel alanı içinde yerel varyantlarına en yakın türleri tanımlar, bu nedenle Türk bağlamında bu görüntüde çeşitli işlevler yeniden yapılandırılır: Hastalık veya felaketlerin önlenmesi. Büyülerdeki bu karakter dönüşümlere tabi tutulur, mitolojisini, kutsallığını, arkaikliğini kaybeder, halk bilincinde yolun ruhu olarak algılanır.

Kaynaklar

- Виноградова, Л.Н., Толстая, С. М. (1993) «Символический язык вещей: венник (метла) в славянских обрядах и верованиях». *Символический язык традиционной культуры*. М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 3 – 35
- Гордлевский, В.А. (1962) «Народный календарь». *Избранные сочинения*. М., Т. 3.
- Катанов, Н. Ф. (1888). *Алфавитный указатель собственных имен, встречающихся в первом томе Образцов народной литературы тюркских племен, собранных В. В. Радловым*: Представлено Акад. в заседании Ист.-филол. отд. 22 сент. 1887 г. / Сост. Н. Ф. Катанов. СПб: Тип. имп. Акад. наук
- Коблов, Я.Д. (1910) «Мифология казанских татар». *Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете*, Т. XXVI, Вып 5, 415 – 470.
- Кондыбай, С. (2005) *Казак мифологиясе*. Алматы: Нурлы Алем.

- Мәржәни, Ш. (1989) *Мөстәфател-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар*. Казан, 42 – 93.
- Мухаметзянова, Л.Х. (2018) *Татарский эпос «Идегей»* Золотоордынское обозрение. Т. 6, № 3, 537 – 550.
- МНМ (2008). *Мифы народов мира*. Энциклопедия. Гл. ред. С.А. Токарев. М. Рамазанова, Д.Б. (2011) *Татар диалектларында сөйләү үрнәкләре: хрестоматия*. Казан: Татар. кит. нәшр.
- Садекова, А.Х. (2014) *Религиозный фольклор в татарской литературе XII начала XX вв.* Казан: ИЯЛИ.
- Селезнев, А.Г., Селезнева И.А., Белич И.В. (2009) *Кульм святых в сибирском исламе*. М.: Изд. Дом Марджани,
- Топоров, В. Н. (1980) «Имена». *Мифы народов мира: Энциклопедия*. М., Т. 2., 508 – 510.
- Урманчеев, Ф.И. (2009) *Татар мифологиясе*. Энциклопедик сүзлек: 3 томда. 1 т. (А – Г). Казан: Мәгариф.
- Подольская, Н.В. (1978) *Словарь русской ономастической терминологии*. М.: Наука.
- Фәхретдинов, Р. (1993) *Болгар вә Казан төрекләре*. Казан, 1993, 69 – 73
- Хисамитдинова, Ф.Г. (2010) *Мифологический словарь башкирского языка*. М.: Наука.
- Юдин, А.В. (1997) *Ономастикон русских заговоров. Имена собственные в русском магическом фольклоре*. М.: МОНФ.
- Babayeva, X. Ә. (2013) *Azərbaycan folklorunda Hızır Nəbi (İlyas) obrazı (türk folkloru kontekstində)*. Bakı.
- Döğüş, S. (2015) *Anadolu'da Hızır-Ilyas Kültü ve Hidrellez Gelenegi // Turkish Culture & Haci Bektas Veli Research Quarterl*. Summer, Issue 74, 77 – 100.

Türkçe Sözlük'ten Çıkarılan Yeni Kelimeler

Dilek HERKMEN*

Özet

Birinci Türk Dil Kurultayı'nda yabancı kelimelerin yerlerine Türkçe karşılıkların bulunmasına karar verilmiştir. Bu amaçla Türk Dili Tetkik Cemiyeti 1933'te halk ağzından söz derleme çalışmalarını başlatır. Bu çalışmalar neticesinde elde edilen sözcükler 1934 yılında Türk Dili Tetkik Cemiyeti tarafından *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi* adı altında yayımlanır. Burada yer alan sözcükler 1935'te *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu* ve *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu* olarak iki ayrı cilt hâlinde düzenlenir. 1945 yılında Türk Dili Tetkik Cemiyeti ilk *Türkçe Sözlük*'ü yayımlar. Bu sözlüğe alınan sözcüklerin bir kısmı *Cep Kılavuzu*'ndan alınmıştır. *Cep Kılavuzu*'ndan alınan sözcüklerin bir kısmı tutunmuş diğer baskılarda yer almıştır. Bir kısmı ise sözlükten çıkarılmıştır. Tutunamayan yeni kelimeleri tespit etmek için *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*'nda yer alan tüm madde başları *Türkçe Sözlük*'ün 1945 baskısındaki madde başları ile karşılaştırılmıştır. *Cep Kılavuzu*'nda ve *Türkçe Sözlük*'te ortak olan sözcüklerden sadece *Güncel Türkçe Sözlük*'te yer almayanlar değerlendirilmiştir. Osmanlıca kelimelere karşılık olan yeni kelimelerin büyük bir kısmı *Türkçe Sözlük*'ün 1945 baskısından sonra çıkmıştır. Devam eden baskılarda da sözlükten çıkan sözcükler 1983 baskısına kadar tespit edilmiştir. Tespit edilen kelimeler hem *Türkçe Sözlük*'teki hem de *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*'ndaki anlamları ile verilmiş. Sözlükten çıkarıldıkları baskıya göre dizilmişlerdir. Bu çalışma ile *Türkçe Sözlük*'e *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*'ndan alınan sözcüklerden tutunamayanlar belirlenmiştir. Hangi yıllarda sözlükten çıktığı tespit edilmiştir. Diriltme ve türetme yolu ile oluşturulan yeni sözcüklerden tutunamayanların bir kısmının Osmanlıca karşılığı tercih edilmiştir.

* Dr. Öğretim Üyesi, Mimar Sinan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü -İstanbul/Türkiye. ORCID ID:0000-0002-3060-3756s. dilek.herkmen@msgsu.edu.tr

Bazı Osmanlıca sözcüklere önerilen yeni kelimelerin yerine bir başka Türkçe sözcük tercih edilmiştir.

Anahtar sözcükler: yeni kelimeler, *Türkçe Sözlük*, *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*.

New Words Which Removed From The Turkish Dictionary

Abstract

In the First Turkish Language Congress, it was decided to find Turkish equivalents for foreign words. For this purpose, the The Turkish Language Association initiates the vernacular studies of words in 1933. The words obtained as a result of these studies are published by the The Turkish Language Association in 1934 under the name *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi*. The words here were arranged in two separate volumes in 1935 as *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu* and *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*. In 1945, The Turkish Language Association publishes the first Turkish Dictionary. Some of the words included in this dictionary are taken from *Cep Kılavuzu*. Some of the words taken from *Cep Kılavuzu* have been used and appeared in other editions. Some of them have been removed from the dictionary. In order to identify new words that not used, all the lexical entries of the *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu* were compared with the lexical entries in the 1945 edition of the Turkish Dictionary. Among the words common in *Cep Kılavuzu* and *Türkçe Sözlük*, only those that are not included in the *Güncel Türkçe Sözlük* were evaluated. Most of the new words corresponding to Ottoman words removed after the 1945 edition of the *Türkçe Sözlük*. Words removed from the dictionary in ongoing editions were determined until the 1983 edition. The detected words were given with their meanings both in the *Türkçe Sözlük* and in the *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*. They were arranged according to the edition they were extracted from the dictionary. In this study, unused words which are taken from *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu* to *Türkçe Sözlük* were determined. It has been determined in what years it came out of the dictionary. Instead of some new words are created by resurrection and derivation, the Ottoman Turkish counterparts are have preferred. Instead of the new words given for some Ottoman words, another Turkish word was preferred.

Giriş

Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin 1932 yılında kurulmasının ardından aynı yıl Birinci Türk Dil Kurultayı toplanmıştır. Bu toplantıda yabancı kelimelerin yerlerine Türkçe karşılıkların bulunmasına karar verilir. Ardından Türk Dili Tetkik Cemiyeti 1933'te halk ağzından söz derleme çalışmalarını başlatmıştır. Bu çalışmalar neticesinde elde edilen sözcükler 1934 yılında Türk Dili Tetkik

Cemiyeti tarafından *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi* adı altında yayımlanır. *Tarama Dergisi*'nde yer alan sözcükler 1935'te *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu* ve *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu* olarak iki ayrı cilt hâlinde düzenlenir.

Türk Dili Tetkik Cemiyeti, Mehmet Ali Ağakay başkanlığında 1936 yılında *Türkçe Sözlük* hazırlanma sürecini başlatır. Dil uzmanlarının da dâhil olduğu bu çalışmalar neticesinde *Türkçe Sözlük*'ün ilk baskısı 1945 yılında yapılmıştır. İlk baskıda 25.574 madde başı ve 6.530 madde içi olmak üzere 32.104 söz varlığı bulunduğu bildirilir (Tan 2019: 42).

Türkçe Sözlük'ün 1945 baskısındaki 328 sözcükte *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*'ndan alındığı bilgisi yer alır. Bu, *Türkçe Sözlük*'te C.K. kaydı ile verilen sözcüklerin sayısıdır. 328 sözcüğün 152 tanesi Türkçede *ayrım*, *bağımsız*, *bağlaç* gibi kalıcı olmuş sözcüklerdir. Bu sözcükler çalışmaya dâhil edilmemiştir. Geriye kalan 176 madde başı *Türkçe Sözlük*'te C.K. kaydıyla yer alan ve tutunamayan sözcüklerdir. *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*'ndaki madde başları, 1945 *Türkçe Sözlük*'teki madde başı sözcüklerle karşılaştırıldığında ise tutunamayan 332 sözcüğün ortak olduğu görülür. *Türkçe Sözlük*'te bu kelimelerin büyük bir kısmı C.K., geri kalanı ise belirtilen kaynakları temsil eden D.D., Red., T.D., T.S. kaydıyla verilmiştir. *Türkçe Sözlük*'ün 1945 baskısında yer alan sözcüklerin kaynakları “1. ana dilden derlemeler, 2. Redhouse, 3. Derleme Dergisi, 4. Tarama Dergisi, 5. türlü yayınlardan derlenmiş veya lügat kolunca bulunmuş sözler” olarak verilir. Bu nedenle *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*'nda yer alan madde başlarının 1945 *Türkçe Sözlük*'teki madde başları ile karşılaştırması sonucunda D.D. ya da T.D. gibi kayıtlarla verilen yeni kelimeler de tespit edilmiştir. Böylece *Türkçe Sözlük*'ün 1945 baskısında C.K. kaydıyla verilmediği hâlde *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*'yla ortak olan ve 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974, 1983 baskılarında çıkarılan 332 sözcüğün var olduğu belirlenmiştir.

Türk Dili Tetkik Cemiyeti tarafından çıkarılan *Türkçe Sözlük*'ün *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu* ile ortak olan sözcüklerinin 225 tanesinin 1945 baskısında, geri kalanının ise 1955, 1959, 1966, 1969, 1974 ve 1983 baskılarında sözlükten çıkarıldığı tespit edilmiştir. 1983 baskısına kadar *Türkçe Sözlük*'te yer verilen bu baskıdan sonra çıkarılan sözcükler bu çalışmanın malzemesini oluşturmuştur. Bu sözcükler sözlükten çıkarıldıkları yıla göre alfabetik olarak sıralanmıştır. Ardından türemiş ad, birleşik ad ve eylem olmaları bakımından tasnif edilmiştir.

1. *Türkçe Sözlük'ten Çıkarılan Yeni Kelimeler:*

1.1. *Türkçe Sözlük'ün Sadece 1945 Baskısında Yer Alan Sözcükler:*

abamak TS 1945 “[T.D.] Bir şeyi kabul etmeyerek geri çevirmek, reddetmek. *Bir ricayı abamak. Şahitleri abamak*”; **abamak** “imtina etmek” (TOCK).

acunsal TS 1945 “acunla ilgili olan, kevnî”; **acunsal** “âlemşümül, cihanşümül = mondial” (TOCK).

açın TS 1945 “[C.K.] Açınlamak eylemi, açınlama, keşfetme. 2. Açınlanan şey, keşif.”; **açın** “keşf” (TOCK).

açınlamak TS 1945 “[C.K.] Var olduğu bilinmeyen bir şeyi bulup meydana çıkarmak, keşfetmek.”; **açınlamak** “keşfetmek” (TOCK).

adañç TS 1945 “[C.K.] Adamak eylemi veya adanılan şey, vait”; **adañç** “vâd = promesse” (TOCK).

adañçlamak TS 1945 “[C.K.] adamak, vadetmek”; **adañçlamak** “vadetmek = promettre” (TOCK).

alaca TS “[C.K.] Bir şeyi saklamak, kullanmak veya kendine mal etmek üzere, vasıflarının önce kararlaşılan şekilde bulunduğunu kabul ederek veya o andaki halini belirterek ona el koma, tesellüm. Alaca verece, bu suretle yapılan alıp verme işi, teslim tesellüm muamelesi.”; **alaca verece** “teslim tesellüm” (TOCK).

alanç TS 1945 “[C.K.] Bir şeyi, ceza olarak sahibinden alıp devlet hazinesine mal etme, müsadere. *Alanç etmek. Alanç edilmek*”; **alanç** “müsadere = confiscation” (TOCK).

alçaklamak TS 1945 “[C.K.] Birinin şerefini kıracak söz veya harekette bulunmak, tahkir etmek.”; **alçaklama** “hakaret” (TOCK).

alımca TS 1945 “[C.K.] “Birisinin, kendisine ayrılmış olup belli zamanlarda aldığı para, avait, aidat”, **alımca** “avaid; caize” (TOCK).

alımsa TS 1945 “[C.K.] Bir memurun haklı veya haksız bir iş görmek için, işin ilgisinden para veya mal alması, irtişa. 2. Bu şekilde alınan para veya mal, rüşvet.”; **alımsa** “rüşvet” (TOCK).

alımsak TS 1945 “[T.D.] Alımsa alarak iş gören, mürteşi”; **alımsak** “mürtekip, mürteşi” (TOCK).

alıñç TS 1945 “[C.K.] Borçlular tarafından yatırılan veya satıştan toplanan para, tahsilât mehuzat, makbuzat”; **alıñç** “mehuzat, tahsilât, makbuzat” (TOCK).

alıt TS 1945 “[C.K.] Para veya başka bir şey alındığını gösteren belge, makbuz”; **alıt** “makbuz = reçu” (TOCK).

andetmek TS 1945 “[C.K.] Bir şeyi yapmak için kendi kendine söz vermek, ahdetmek.”; **andetmek** “yemin etmek, ahdetmek = jurer, prêtre serment” (TOCK).

antbeti TS 1945 “[C.K.] Bir antlaşmanın şart ve hükümlerini içine alan betik, ahitname.”; **antbeti** “ahidname” (TOCK).

aramaç TS 1945 “[C.K.] Toprakta kazılar yaparak eski eserler veya başka şeyler araştırma işi”; **aramaç** “taharri = fouille” (TOCK).

ardaç TS 1945 “[C.K.] Uydu, peyk”; **ardaç** “peyk” (TOCK).

ayra TS 1945 “[C.K.] Ayramak işi, istisna”; **ayra** “istisna = exception” (TOCK).

ayral TS 1945 “[C.K.] Ayrılan, kural dışında tutulan, istisnai, şaz, müstesna”; **ayral** “istisnai, şaz, müstesna” (TOCK).

ayrallık TS 1945 “[C.K.] Ayrılma hali, istisnaiyet”; **ayrallık** “istisnaiyet” (TOCK).

ayramak TS 1945 “[C.K.] bir şeyi genel kural dışında bırakmak, benzerlerinden ayrı tutmak, istisna etmek”; **ayramak** “müstesna tutmak, istisna etmek” (TOCK).

ayrasız TS 1945 “[C.K.] Hiç bir şey ayramadan, bilâistisna”; **ayrasız** “bilâistisna = sans exception” (TOCK).

aytamak TS 1945 “[C.K.] Birisine veya kalabalığa karşı söz söylemek, hitabetmek, hitabe iradetmek”; **aytamak** “hitap etmek” (TOCK).

ayta TS 1945 “[C.K.] Aytacın kalabalık önünde söylediği söz, hitabe”; **ayta** “hitabe, hutbe” (TOCK).

aytaç TS 1945 “[C.K.] Birisine karşı söz söyleyen kimse, mütekelim. 2. Bir kalabalık önünde söz söyleyen kimse, hatip”; **aytaç** “hatip” (TOCK).

aytanç TS 1945 “[C.K.] Kendisine söz söylenen veya yazılan kimse, muhatap”; **aytanç** “muhatap = interlocuteur” (TOCK).

aytar TS 1945 “[D.D.] Bir kuruma veya gazeteye gerektiğe haberler verip yazı yazan kimse muhabir”; **aytar** “muhabir = correspondant” (TOCK).

azıyan TS 1945 “[C.K.] Kanun ve topluluk kayıtlarını bozan ve meşru kuvvetlere karşı duran, baş kaldıran, âsi”; **azıyan** “ihtilâlcı, asi, bağı” (TOCK).

bağınlı TS 1945 “[C.K.] Başka bir şeyin etkisi altında bulunan, onun tarafından sınırlanan, belirlenen, şartlı kılınan veya gerektirilen; başka bir şeyin iradesi, gücü veya yardımı olmadan kendi başına var olmayan veya bir şey yapamayan, tabi”; **bağınlı** “1. tâbi = dépendant. 2. Vabeste, mukayyed, muallak” (TOCK).

bağınlılık TS 1945 “Bağınlı olma hali veya niteliği, tâbiyet.”

bakıt TS 1945 “[T.D.] Gözetleme yeri”; **bakıt** “mirsad” (TOCK).

bakmanlık TS 1945 “Bakmanın ödevi. 2. Bakman orunu”; **bakmanlık** “müfettişlik” (TOCK).

barımak TS 1945 “[T.D.] Zarardan tehlikeden veya kaybolmadan uzak bulundurmak, iyi bir halde saklamak, muhafaza etmek.”; **barımak** “muhafaza etmek = garder, conserver, protégé” (TOCK).

başatmak 1945 “[T.D.] Buyruğunu yürütmek, hâkim olmak”; **başatmak** “hâkim olmak = dominer” (TOCK).

başın 1945 TS “[C.K.] Temel teşkil eden, başlıca, esasi.”; **başın** “esasî = principal” (TOCK).

başsağı TS 1945 “Yeni ölen birinin yakınlarına acısını paylaşır söz söyleme, taziye”; **başsağı** “taziye” (TOCK).

baştak TS 1945 “[D.D.] Kendi başına buyruk, bağımsız, müstakil.”; **baştak** “muharrik = promoteur” (TOCK).

bayık TS 1945 “[T.D.] Gerçekliğinde şüphe olmayan, mevsuk, bedihi”; **bayık** “muhakkak, alettahtik, şüphesiz” (TOCK).

bayramak TS 1945 “[C.K.] 1. Mutlu kılmak, ululamak. 2. [D.D.] Pırıldamak”; **bayramak** “tes’id etmek = fêter” (TOCK).

bekem TS 1945 “[T.D.] Çok sağlam, muhkem”; **bekem** “muhkem” (TOCK).

bekit TS 1945 “[C.K.] 1. Bir malı veya parayı, hayırlı bir iş için ayırıp onun devamını sağlama. 2. Bu maksatla ayrılan mal veya para, vakıf”; **bekit** “vakf, tesis” (TOCK).

beldek TS 1945 “[T.D.] Gizli bir şeyin anlaşılmasına yardım edebilecek bilgi, ipucu, emare”; **beldek** “alâmet” (TOCK).

belgem TS 1945 “[C.K.] Bir dâvanın mahkemece nasıl bir neticeye bağlandığını gösteren resmî belge, ilâm”; **belgem** “ilâm” (TOCK).

belin TS 1945 “Manevi bir varlık karşısında duyulan ürkme, haşyet”; **belin** “haşyet” (TOCK).

benzek TS 1945 “[C.K.] Benzetlemek suretiyle yapılmış, taklit”; **benzek** “taklid (mukalled anlamına)” (TOCK).

berkem TS 1945 “[C.K.] Düşmana karşı dayanabilecek şekilde sağlamlaştırılmış ve silâhlendirilmiş (bina, kale, yer), müstahkem”; **berkem** “müs-tahkem” (TOCK).

beslem TS 1945 “[C.K.] Yiyeceğini içeceğini temin etme, iaş”; **beslem** “iaşe” (TOCK).

betke TS 1945 “[C.K.] Gazete veya dergi ile yayınlamak üzere yazılan ve her hangi bir konuyu inceliyen yazı, makale”; **betke** “makale = article” (TOCK).

bezekselsel TS 1945 “Bezeğe ait olan, tezyinî”; **bezekselsel** “tezyinî = décoratif” (TOCK).

bırakı TS 1945 “[C.K.] Bir şeyi işletme, bir şeyden faydalanma için devlet tarafından bir kişiye veya bir şirkete özgü olarak verilen hak, gedik, imtiyaz. Osmanlı idaresinde demiryolları işletmek bırakısı hep yabancı şirketlere verilmişti. Bırakılı bölge, bir devlet toprağının başka bir devlete yönetsel haklar verilmiş bölgesi, imtiyazlı mıntka”; **bırakığ** “imtiyaz = concession” (TOCK).

bilit TS 1945 “[C.K.] Herkesçe bilinip anlaşılmak üzere gazeteye basılan veya duvara asılan yazı, ilân”; **bilit** “ilân” (TOCK).

bilitlemek TS 1945 “[C.K.] Her kesçe bilinmesi gereken bir şeyi türlü vasıtalarla yaymak, ilân etmek”; **bilitlemek** “ilân etmek” (TOCK).

bilitmek TS 1945 “[C.K.] Her kesçe bilinmesi gereken bir şeyi türlü vasıtalarla yaymak, ilân etmek.”; **bilitmek** “ilân etmek” (TOCK).

bozutmak TS 1945 [C.K.] Ortalığı karıştırıp birbirine düşürmek, fesada vermek, ifsadetmek”; **bozutmak** “ifsad etmek = corrombre” (TOCK).

buçlamak TS 1945 “Bir şeyin buçlarını, son noktalarını belirtmek, hudutlarını tayin etmek”; **buçlamak** “tahdid etmek = limiter” (TOCK).

buçlu TS 1945 “. Sonsuz veya sonu sınırı belirsiz olmayıp eni, boyu, miktarı belli olan, mahdut”; **buçlu** “mahdud = limité” (TOCK).

bulman TS 1945 “[C.K.] Bulgusu olan kimse, mucit, muhteri”; **bulman** “muhteri, mucid = inventeur” (TOCK).

çağlık TS 1945 “Belli aralıklarla zaman zaman meydana çıkan, mevkut”; **çağlık** “mevkut” (TOCK).

çağrık TS 1945 “çağrılı”; **çağrık** “med’üv” (TOCK).

çekilim TS 1945, “[C.K.] Bir kimsenin memur bulunduğu işten çekildiğini bildirmesi, istifa”; **çekilim** “istifa, ric’at” (TOCK).

çizgeç TS 1945 “[C.K.] Düz çizgi çizmek için kullanılan yanı düz ve sert araç, cetvel tahtası”; **çizgeç** “cedvel tahtası = règle” (TOCK).

çözge TS 1945 “Bir meseleyi çözmek için tutulması gereken yol, hal çaresi”; **çözge** “çare-i hall = solution, arangement, transaction, accomodement” (TOCK).

dağıtmaç TS 1945 “[T.S.] Dağıtma aleti, tevzi levhası”; **dağıtmaç** “müvezzi” (TOCK).

değre TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] Daire”; **değre** “daire = cercle” (TOCK).

değişkemek TS 1945 “[C.K.] Elverişsiz bir hale gelen bir şeyi, bâzı değişikliklere uğratarak, elverişli bir duruma sokmak, tadil etmek.”; **değişkemek** “tadil etmek = modifier” (TOCK).

değşinmek TS 1945 “Birbirinin yerine geçmek, tebadül etmek”; **değşinmek** “istihale etmek” (TOCK).

dekçi TS 1945 “Dek yapmağı huy edinen, hilekâr”; **dekçi** “mekkâr, desas, hilekâr, ayyar = Rusé, intriguant, fourbe” (TOCK).

deneç TS 1945 “[C.K.] Dency”; **deneç** “tecrübe = essai; makis” (TOCK).

dengeşmek TS 1945 “[T.D.] İki veya ikiden artık şey birbirine denk gelmek, teadül etmek.”; **dengeşmek** “teadül etmek” (TOCK).

derge TS 1945 “[C.K.] Bir fikir etrafında birleşenlerin buluşup görüşmek üzere kurdukları toplantı yeri, dernek, mahfil”; **derge** “dergâh, mahfil, hanıkah” (TOCK).

dergimek TS 1945 “[C.K.] Dağınık halde bulunan, kanun, şiir gibi bilgi ve sanat eserlerini derleyip kitap haline koymak, tedvin etmek”; **dergimek** “tedvin etmek” (TOCK).

diki TS 1945 “[D.D.] Boylu boslu, uluca, müheykel”; **diki** “amûd, sütun, şakul” (TOCK).

diniz TS 1945 “[D.D.] Sakin”; **diniz** “mutmain = convaincu” (TOCK).

dinlenek TS 1945 “[C.K.] Dinlenecek yer, oturlan yer, aramgâh.”; **dinlenek** âramgâh = Liei de repos” (TOCK).

doğak TS 1945 “[C.K.] Güneşin veya bir yıldızın doğduğu yer”; **doğak** “matla” (TOCK).

dura TS 1945 “[C.K.] Bağlı kalış, sebat, vefa. İnsan işinde, sevgisinde dura göstermeli”; **dura** “sebat” (TOCK).

duyuk TS 1945 “[D.D.] Haber. 2. Şiir”; **duyuk** “peyam, mesmu” (TOCK).

ekelge TS 1945 [D.D.] Ekilen yer, ekilen tarla”; **ekelge** “mezraa” (TOCK).

eklenik TS 1945 “Eklenmiş olan, ulanmış olan, mülhak. Başbakanlığa eklenik genel müdürlükler”; **eklenik** “mülhak = annexe” (TOCK).

ekzemek TS 1945 “[T.D.] Bir işi daha iyi yapabilmek için, onu tekrar etmek, mûmarese etmek”; **ekzemek** “icrayı memuriyet etmek, icrayı sanat etmek = exercer” (TOCK).

eldek TS 1945 “[D.D.] Ne olur ne olmaz elde bulundurulan, yedek, ihtiyat”; **eldek** “ihtiyat” (TOCK).

etker TS 1945 “[C.K.] Sözü geçer, etki yapabilen, nüfuzlu. Etker neden, fel. ereği, gerçekleştirmeğe çalışan öz etkinlik. *Heykelcinin kafasındaki ülkü, heykelin ‘ereksel neden’idir; bu ülküyü gerçekleştirmek için onun harcadığı emek ise, heykelin ‘etker neden’ini meydana getirir.*”; **etker** “nafız = influent, pénétrant; müessir = facteur” (TOCK).

gengörü TS 1945 “[C.K.] Etraflı görüş.”; **gengörü** “ihatai nazar” (TOCK).

genli TS 1945 “Geçinme vasıtaları bol olan, müreffeh”; **genli** “müreffeh = aisé” (TOCK).

gerçinlemek TS 1945 “[C.K.] Bir şeyin gerçekliğini ve niteliğini anlamak üzere incelemelerde bulunmak, tahkik etmek. *Bu meseleyi gerçinledim, fakat doğru çıkmadı.*”; **gerçinlemek** “tahkik etmek” (TOCK).

gezek TS 1945 “[D.D.] 1. Gezelek. 2. Nöbet”; **gezek** “mesire” (TOCK).

gezim TS 1945 “[C.K.] Memleket gezme, uzun yolculuk, seyahat”; **gezim** “seyahat” (TOCK).

girek TS 1945 “[T.D.] Bir binada, sokak kapısından girince ilk rastlanılan kısım, methal”; **girek** “medhal” (TOCK).

göret TS 1945 “[D.D.] Saygı göstermiş olmak için birini veya bir yeri görmeğe gitme, ziyaret. *İnsan yaşlı veya yoksul bildiklerinin göredine gitmekten geri kalmamalı*”; **göret** “ziyaret” (TOCK).

göretçi TS 1945 “Birine veya bir yere göret maksadıyla giden kimse, ziyaretçi.”; **göretçi** “zâir = visiteur” (TOCK).

görgüç TS 1945 “[D.D.] Dürbün”; **görgüç** “adese = lentille” (TOCK).

görmen TS 1945 “[C.K.] Nasıl ve ne yapıldığını görüp anlamağa çalışan kimse, müşahit”; **görmen** “müşahid” (TOCK).

gözen TS 1945 “[D.D.] Güzel, cana yakın. 2. Pınar”; **gözen** “cazibeli, cazip” (TOCK).

gücem TS 1945 “[T.S.] Başka türlü edememiş veya olamayış hali, zaruret. Böyle bir çareye baş vurmak için gücem yoktur”; **gücem** “sitem” (TOCK).

gücemek TS 1945 “[T.D.] Zorlamak, yapmak zorunda bırakmak, icbar etmek.”; **gücemek** “gadretmek” (TOCK).

iğcil TS 1945 “[T.D.] Hastalıklı, mariz”; **iğcil** “alil, malûl = infirme” (TOCK).

ilercil TS 1945 “[C.K.] Memlekette her vakit yeni ilerlemeler görmek isteyen (kimse) veya amaçlıyan (kıvıldanma)”; **ilercil** “terakkiperver” (TOCK).

ilgen TS 1945 “İlgiyi çeken, ilgileyen”; **ilgen** “alâkabahş = intéressant” (TOCK).

inamlamak TS 1945 “[C.K.] Bir şeyi inam olarak bırakmak, emanet etmek”; **inamlamak** “emanet etmek, tevdi etmek = deposér, confier” (TOCK).

irdemen TS 1945 “[C.K.] Yüksek okul öğrencisi.”; **irdemen** “talebe, şagird, üniversite talebesi = etudiant” (TOCK).

işçen TS 1945 “[T.D.] Çalışkan, gayretli, faal”; **işçen** “faal” (TOCK).

kamun TS 1945 “[C.K.] Nahiye.”; **kamun** “nahiye” (TOCK).

kamunbay TS 1945 “[C.K.] Nahiye müdürü.”; **kamunbay** “nahiye müdürü” (TOCK).

kanıtmak TS 1945 “[T.D.] Bir şeyi kanış verici şekilde açıklamak, şerh ve izah etmek”; **kanıtmak** “tatmin etmek, ikna etmek; iğfal etmek” (TOCK).

kanıtkan TS 1945 “[C.K.] Kanış verici, mukni”; **kanıtkan** “mukni = convaincant” (TOCK).

kaslak TS 1945 “[C.K.] Kasları iyi gelişmiş olan, adali”; **kaslak** “adalî = muslucaire” (TOCK).

kayramak TS 1945 “[C.K.] Kayra olarak vermek, lûtfetmek, ihsan etmek.”; **kayramak** “lûtfetmek, taltif etmek” (TOCK).

kesimli TS 1945 “[C.K.] Kesin olarak belirtilmiş olan, maktu, mukannen. *Kesimli fiyat.*”; **kesimli** “mukannen” (TOCK).

kısalamak TS 1945 “[C.K.] Uzun bir söz veya yazıyı, özünü kaybetmeden, kısa hale getirmek, hulâsa etmek”; **kısalamak** “telhis etmek, hulâsa etmek” (TOCK).

kıyaç TS 1945 “[C.K.] Kıya işlemiş kimse, cani”; **kıyaç** “cani = criminel” (TOCK).

kıyal TS 1945 “[C.K.] Kıya ile ilgili, cinaî”; **kıyal** “cinaî” (TOCK).

kıyınç TS 1945 “[C.K.] İktidar sahibi bir kimsenin kanuna veya vicdana aykırı olarak başkasına yaptığı şiddetli muamele, zulüm”; **kıyınç** “zulm” (TOCK).

koklam TS 1945 “Koku alma yetisi, kokulan alan duyum.”; **koklam** “şamme” (TOCK).

korum TS 1945 “[C.K.] Her hangi bir saldırışı çevirmeğe uğraşma işi, müdafaa.”; **korum** “müdafaa” (TOCK).

koşukçu TS 1945 “[C.K.] Şair.”; **koşukçu** “şair” (TOCK).

koytak TS 1945 “[C.K.] Kenarları kagir ve üstü kapalı sin, lahit”; **koytak** “lâhd” (TOCK).

nom TS 1945 “kanun, yasa”; **nom** “şeri, şeriat” (TOCK).

okan TS 1945 “[T.D.] 1. Anlayışlı. 2. i. Tanrı, Oğan”; **okan** “mabud, kadiri mutlak” (TOCK).

okusuz TS 1945 “[C.K.] Okuma ve yazma bilgisi olmayan, ümmî.”

olcay TS 1945 “[T.D.] Baht, talih, ikbal”; **olcay** “ikbal” (TOCK).

onalmak TS 1945 “[T.D.] Esenlimi yerine gelmek, hastalıktan kurtulmak, şifa bulmak”; **onalmak** “iadei afiyet etmek” (TOCK).

onam TS 1945 “[C.K.] Onamak eylemi, tensip, tasvip”; **onam** “tasvip” (TOCK).

onarsa TS 1945 “[C.K.] Onuruna haksız yere dokunduğumuz birine, pişmanlığımızı veya o hareketimizle böyle bir sonuç kurmuş olmadığımızı anlatmak üzere yaptığımız açıklama, tarziye.”; **onarsa** “tarziye = réparation, satisfaction” (TOCK).

oransal TS 1945 “[C.K.] Birbirine veya öncekine göre olan, nispi. Çokluk, azlık oransal hallerdir. *Bugün havada oransal bir iyilik var.*”; **oransal** “nisbi” (TOCK).

oruntak TS 1945 “[C.K.] Birini veya bir topluluğu oruntayan kimse, mümessil. *Elçiler birer oruntaktır.*”; **oruntak** “mümessil = représentant” (TOCK).

oruntamak TS 1945 “[C.K.] Birinin veya bir şeyin yerini tutmak, temsil etmek. *Elçiler devlet başkanlarını oruntarlar.*”; **oruntamak** “temsil etmek” (TOCK).

otru TS 1945 “Oturulan, bulunulan yer, konut, mesken, ikametgâh”; **otru** “mesken, sükna” (TOCK).

oydaşık TS 1945 [C.K.] Bir fikri veya gidişi doğru bulup ona arka olan, muvafık, taraftar.”; **oydaşık** “muvafık = conforme” (TOCK).

öceş TS 1945 “[C.K.] Bahis. *Öceş kemiği, lâdes kemiği.*”; **öceş** “bahs” (TOCK).

öceşmek TS 1945 “[T.D.] Bahis tutuşmak.”; **öceşmek** “bahse girişmek, bahis tutuşmak” (TOCK).

öcük TS 1945 “[C.K.] gazez”; **öcük** “garaz, nefsanîyet” (TOCK).

ödel TS 1945 “[C.K.] Ödeme için gösterilen zaman, vade.”; **ödel** “vâde = délai” (TOCK).

öden TS 1945 “[T.D.] İyi bir işe karşılık verilen armağan veya edilen iyilik, mükâfat.”; **öden** “ikramîye” (TOCK).

ödevlemek TS 1945 “[C.K.] Birine, yerine getirmesi için ödev göstermek, tavzif etmek, mükellef kılmak”; **ödevlemek** “tavzif etmek” (TOCK).

ölütçü TS 1945 “[T.D.] Başkasını öldüren, kaatil”; **ölütçü** “katil” (TOCK).

öleş TS 1945 “[T.D.] Hayvan ölüsü, leş.”; **öleş** “lâşe, cife = immondice” (TOCK).

ölez TS 1945 “[T.D.] Ölümsüz olmayan, ne vakit olsa ölecek, yok olacak olan, ölümlü, fâni.”; **ölez** “fâni” (TOCK).

ölünç TS 1945 “[C.K.] Kendi kendini öldürme işi, ölünme, intihar.”; **ölünç** “intihar” (TOCK).

öneltmek TS 1945 “Bir işi veya şeyi ötekenden önemli sayarak onu öne almak, takdim etmek.”; **öneltmek** “takdim etmek” (TOCK).

önemek TS 1945 “[T.D.] Önem vermek, önemli görmek.”; **önemek** “ehemmiyet vermek = attacher de l’importance” (TOCK).

önürdeş TS 1945 “Her hangi bir işte birbirinden ileri geçmek isteyenlerin her biri, rakîp.”; **önürdeş** “rakîb = concurcent” (TOCK).

önürdeşmek TS 1945, “[T.D.] Her hangi bir işte birbirinden ileri geçmeğe çalışmak, rekabet etmek.”; **önürdeşmek** “rekabet etmek” (TOCK).

önürtmek TS 1945, “[C.K.] Bir fikri uygun bularak onun yürüyüp öne geçmesini istemek, tervicetmek.”; **önürtmek** “terviç etmek” (TOCK).

örtünç TS 1945 “[C.K.] Bellisiz, belirsiz, müphem.”; **örtünç** “mübhem = vague” (TOCK).

örtünçlük TS 1945 “[C.K.] Örtünç olma hali, müphemiyet.”; **örtünçlük** “müphemiyet, ipham” (TOCK).

övünçlü TS 1945 “[C.K.] Bir şeyi kendine şeref bilen, mübahi.”; **övünçlü** “mübahi” (TOCK).

öygen TS 1945 öygen / öyken “akciğer”; **öygen** “ree” (TOCK).

özelgelemek TS 1945 [C.K.] Bir özelgeyi birine vermek, temlik etmek.”; **özelgelemek** “temlik etmek” (TOCK).

özelgelenmek TS 1945 “[C.K.] Bir özelgeyi kendine mal etmek, temellük etmek.”; **özelgelenmek** “temellük etmek” (TOCK).

özelgelik TS 1945 “[C.K.] Birinin özelgesi olma hali, mülkiyet.”; **özelgelik** “mülkiyet = propriété” (TOCK).

özgeçi TS 1945 “[C.K.] Bâzı haklardan, kendi isteğiyle vazgeçme hali, feragat.”; **özgeçi** “feragat = abnégation” (TOCK); **özgeçi** “feragat = abnégation” (TOCK).

saklak TS 1945 “[T.D.] Bir şeyin, içinde saklandığı kap, koruncak, mahfaza.”; **saklak** “mahfaza” (TOCK).

sakman TS 1945 “Bir yeri veya bir topluluğu korumakla ödevli kimse, muhafız.”; **sakman** “muhafız = garde, gardien” (TOCK).

salgıt TS 1945 “[D.D.] Kendisine erk verilerek bir yere veya birinin katına gönderilen kimse, murahhas.”; **salgıt** “hey’et = mission” (TOCK).

salkı TS 1945 “Salık, haber.”; **salkı** “salık, haber” (TOCK).

saypa TS 1945, “[T.S.] Saypama işi, israf.”; **saypa** “masraf” (TOCK).

saypamak TS 1945 “[T.D.] Yersiz harcamak, saçıp savurmak, israf etmek.”; **saypamak** “sarfetmek = dépenser” (TOCK).

sıkılcım TS 1945, “[C.K.] Şiddetli zahmet ve yoksulluk, mihnet.”; **sıkılcım** “zucret” (TOCK).

sıkınç TS 1945 “[T.S.] Bir şeyi yapmaktan başka kurtuluş yolu olmama hali, zor, çaresizlik, ıstırar. *Sıkınçla yapılan suçlar bağışlanabilir.*”; **sıkınç** “zucret” (TOCK).

sıngı TS 1945 “[C.K.] Bozulup dağılarak yok olma, izmihlal.”; **sıngı** “iz-mihlâl” (TOCK).

sinirmek TS 1945 “Sindirmek.”; **sinirmek** “hazmetmek” (TOCK).

sonalmak TS 1945 “[C.K.] Sona ermek.”; **sonalmak** “münkazi olmak, inkiza etmek” (TOCK).

soralı TS 1945 “[C.K.] Her hangi bir sorunun aydınlatılması için ilgili kimselerin fikirlerini yoklama, soruşturma, anket.”; **soralı** “anket” (TOCK).

sorav TS 1945 “[C.K.] Sorunluk, mesuliyet.”; **sorav** “mes’uliyet” (TOCK).

soravlı TS 1945 “[C.K.] Sorum, mesul (olmuş).”; **soravlı** “mes’uliyetli” (TOCK).

sökmen TS 1945 “Düşman saflarını yaran kahramanlara verilen unvan.”; **sökmen** “safder, safşiken” (TOCK).

sözmen TS 1945 “[C.K.] Kolaylıkla ve güzel söz söyleyebilen, natuk.”; **sözmen** “natuk” (TOCK).

sözmenlik TS 1945 “[C.K.] Kolaylıkla ve güzel söz söyleyebilen, natuk.”; **sözmenlik** “natuk” (TOCK).

sürel TS 1945 “[C.K.] Eğreti olmıyan, her zaman varolan, hep sürüp giden, daimî.”; **sürel** “daimî, berdevam, pâydar” (TOCK).

sürsalmak TS 1945 “[T.D.] Üstüne yürümek, hücum etmek.”; **sürsalmak** “taarruz etmek” (TOCK).

sürülge TS 1945 “[C.K.] Sürgün yeri, menfa”; **sürülge** “menfa” (TOCK).

tadalmak TS 1945 “Tat duymak, hoşlanmak.”; **tadalmak** “telezzüz etmek” (TOCK).

tapınç TS 1945 “Tapmak ve tapınma eylemi, ibadet, ubudiyet.”; **tapınç** “ibadet, perestiş, tâat, taabbüd” (TOCK).

tartaç TS 1945 “[C.K.] Tartmağa yarar alet, mizan, terazi.”; **tartaç** “mizan” (TOCK).

tasın TS 1945 “Tasınlamak işi, tasınlama, tahmin.”; **tasın** “tahmin” (TOCK).

tasınlamak TS 1945, “[C.K.] Akıl yordamıyla gerçeğe yakın olduğuna inanılarak hüküm vermek, tahmin etmek.”; **tasınlamak** “tahmin” (TOCK).

taşın TS 1945, “[C.K.] Taşıma işleri, nakliyat.”; **taşın** “nakliyat = transport” (TOCK).

taylan TS 1945, “Boylu boslu.”; **taylan** “şehlevend, kameti mevzun sahibi, endamı mevzun, mevzunülendam, mütenasibülendam” (TOCK).

tecimel TS 1945 “[C.K.] Tecimle ilgili, ticari.”; **tecimel** “ticarî = com-mecial” (TOCK).

tecimer TS 1945 “[C.K.] Tecimi kendine iş edinmiş kimse, tüccar.”; **tecimer** “tacir, tüccar” (TOCK).

tekit TS 1945 “[C.K.] Tekel.”; **tekit** “inhisar = monopol” (TOCK).

tekitlemek TS 1945 “[C.K.] Tekel haline koymak.”; **tekitlemek** “inhisara almak, monopolize etmek” (TOCK).

terkimek TS 1945 “Ardından gelmek.”; **terkimek** “takib etmek” (TOCK).

terkişmek TS 1945 “Birbirini terkimek. 2. Nöbetleşe terkiye binmek.”; **terkişmek** “taakup etmek” (TOCK).

tiksince TS 1945 “[C.K.] Tiksendirecek şey.”; **tiksince** “zemime” (TOCK).

tutulamak TS 1945 “Tutu olarak vermek, terhin etmek.”; **tutulamak** “terhin etmek” (TOCK).

türütmek TS 1945 “Meydana getirmek, yaratmak.”; **türütmek** “icat etmek” (TOCK).

ucar TS 1945 “Haber.”; **ucar** “haber” (TOCK).

umsıramak TS 1945 “Umduğunu bulamayarak üzülme, sukutu hayale uğramak.”; **umsıramak** “sukutu hayale uğramak” (TOCK).

umsunmak TS 1945 “[D.D.] Umuda düşmek.”; **umsunmak** “ümide düşmek” (TOCK).

utkan TS 1945 “Utku elde eden, muzaffer.”; **utkan** “mansur, muzaffer” (TOCK).

uyası TS 1945 “[C.K.] Uyumağa değer (hareket, hal).”; **uyası** “nümunei imtisal = exemple” (TOCK).

uyramak TS 1945 “[C.K.] Uyrač tanımak, uyruk atmak, tebaiyet etmek.”; **uyramak** “tebaiyet etmek” (TOCK).

uyrač TS 1945 “[C.K.] Kendisine uyruk olunan (kimse veya devlet), metbu.”; **uyrač** “metbu” (TOCK).

uyuk TS 1945 “[T.D.] Heykel”; **uyuk** “muntabık = conforme” (TOCK).

uyruk TS 1945 “[C.K.] Kendine uyruk yapmak, tabiiyetine almak.”.

uza TS 1945 “uzak”; **uza** “mesafe = distance” (TOCK).

ündemek TS 1945 “Herkes duysun diye bir şeyi bağırarak söylemek.”;

ündemek “nida etmek” (TOCK).

ürkün TS 1945 “[T.K.] Topluluğu kaplayan ortaklaşa korku, panik.”; **ürkün** “panik” (TOCK).

ürüt TS 1945 “[C.K.] Bir kuruluşun kasasına giren para tutarı, hasılat.”;

ürüt “hasılat” (TOCK).

türeç TS 1945 “[C.K.] Sonradan türeyen âdet, bid’at.”; **türeç** “bid’at = Innovation” (TOCK).

verimce TS 1945 “[C.K.] Bir yerden birisine ayrılıp belli zamanlarda verilen para, aidat.”; **verimce** “caize; aidat = cotisation ” (TOCK).

yağınç TS 1945 “[T.D.] Birinin canına kıymak için kurulan düzen, suikast.”; **yağınç** “suikast” (TOCK).

yalkı TS 1945 “[T.D.] 1. Birey, fert. 2. Kendi başına, münferit.”; **yalkı** “barika” (TOCK).

yalkın TS 1945 “[C.K.] Parlaklık, revnak.”; **yalkın** “revnak” (TOCK).

yalkız TS 1945 “[C.K.] İnsanlardan kaçıp yalnız yaşamayı seven (kimse).”; **yalkız** “merdümgiriz” (TOCK).

yanat TS 1945 “[C.K.] Birisini veya bir fikri tutan, ondan yana olan, taraftar. *Onun yanatları çoktur.*”; **yanat** “tarafdar, lehdar” (TOCK).

yandaz TS 1945 “[C.K.] Haksız olduğunu bilerek birinin tarafını tutan, tarafgir.”.

yandazlık TS 1945 “[C.K.] Yandaz olma hâli veya yandazca hareket, tarafgirlik.”.

yanıç TS 1945 “[T.D.] Kurala, doğal hale aykırı.”; **yanıç** “gayrıtabii = contre-nature” (TOCK).

yaraç TS 1945 “Belli bir işi yapmağa yarayan araç, âlet”; **yaraç** “alet = instrument” (TOCK).

yatırı TS 1945 “[C.K.] Yatırılan para, tevdiat.”; **yatırı** “tevdiat” (TOCK).

yazak TS 1945 “Yazı işleriyle uğraşılan yer, yazıhane.”; **yazak** “yazıhane” (TOCK).

yeğniletmek TS 1945 “Yeğni kılmak, hafifletmek.”; **yeğniletmek** “tahfif etmek” (TOCK).

yeğremek TS 1945 “Yeğ tutmak.”; **yeğremek** “salâh bulmak” (TOCK).

yıldırgı TS 1945 “[C.K.] Ortaliğa yılın saçacak hareket, tedhiş.”; **yıldırgı** “tedhiş” (TOCK).

yılın TS 1945 “[C.K.] Ruhu birdenbire kaplayan büyük korku, dehşet. Bu olay ortaliğa yılın saçtı.”; **yılın** “dehşet, hevl” (TOCK).

yırtlaz TS 1945 “Utanması sıkılması olmayan, yırtık.”; **yırtlaz** “şeni, eşna; fahişe” (TOCK).

yitki TS 1945 “Her hangi bir sebep dolayısıyla ölenlerin topu, telefata, zayıat. Bâzı depremlerde, savaştan çok yitki olur.”; **yitki** “zıyâ” (TOCK).

yoğaltman TS 1945 “[C.K.] Üretmen karşısı olarak yoğaltıcı kimse, müstehlik.”; **yoğaltman** “müstehlik = consoinmateur” (TOCK).

yoksunmak TS 1945 “[C.K.] Yoklun hale gelmek, mahrum olmak, mahrum kalmak.”; **yoksunmak** “mahrum olmak” (TOCK).

yönetke TS 1945 “[C.K.] Yönetim yeri.”; **yönetke** “idare (idare yeri anlamına)” (TOCK).

yönetker TS 1945 “[C.K.] Bakanlıklarda ve elçiliklerde bakandan ve elçiden sonra gelen en büyük yönetici, müsteşar.”; **yönetger** “müsteşar” (TOCK).

1.2. *Türkçe Sözlük*'ün 1945 - 1955 Baskılarında Yer Alan Sözcükler:

Bu sözcükler 1955 baskısından sonra *Türkçe Sözlük*'ten çıkarılmıştır:

akkın TS 1945, 1955 “[D.D.] Düz ve engelsiz”; **akkın** “selis” (TOCK).

anak TS 1945, 1955 “[D.D.] Öğrenilmiş şeyleri akılda tutmak yetisi, bellek, hafıza.”; “hafıza = memoire” (TOCK).

aram TS 1945, 1955 “[D.D.] Aralık, aram aram, aralıklı, kesik kesik, fasılalı”; **aram** “âram = repos” (TOCK).

ayırtlamak TS 1945, 1955 “[T.D.] Ayırdetmek. 2. (i) Ayıklamak”; **ayırtlamak** “fark etmek, temyiz etmek” (TOCK).

bayar TS 1945, 1955 “yüce”; **bayar** “celil” (TOCK).

beğenik TS 1945, 1955 “Herkes tarafından beğenilmiş, makbul”; **beğenik** “pesendide, makbul, meşkûr” (TOCK).

çeke TS 1945, 1955 “[Red.] Taşınabilir, menkul”; **çeke** “kura” (TOCK).

çekilce TS 1945, 1955 “[C.K.] Bir işten çekilirken bunu haber vermek üzere üstün makama verilen yazı, istifaname”; **çekilce** “istifaname” (TOCK).

kaçınsamak TS 1945, 1955 “[C.K.] Bir işi yapmamak için bahaneler yaratmak, taallül etmek.”; **kaçınsamak** “taallül etmek” (TOCK).

1.3. *Türkçe Sözlük*'ün 1945, 1955, 1959 Baskılarında Yer Alan Sözcükler:

Bu sözcükler 1959 baskısından sonra *Türkçe Sözlük*'ten çıkarılmıştır:

arasıl TS 1945, 1959 “[D.D.] Bütün uzayda birbirinden aynı uzaklıkta bulunan (doğrular ve yüzeyler), muvazi, mütevazı, paralel”; **arasıl** “mütevazı, müvazi” (TOCK).

becerik TS 1945, 1955, 1959 “Elinden iş gelme, becerme.”; **becerik** “maharet = adresse, habileté (TOCK).

evemek TS 1945, 1955, 1959 “Bir işi hiç vakit geçirmeden yapmak arzusu veya zorunu duymak, acele etmek, istical etmek”; **evemek** “istical etmek, acele etmek” (TOCK).

1.4. *Türkçe Sözlük*'ün 1945, 1955, 1959, 1966 Baskılarında Yer Alan Sözcükler:

Bu sözcükler 1966 baskısından sonra *Türkçe Sözlük*'ten çıkarılmıştır:

akılık TS 1945, 1955, 1959, 1966 “Cömertlik, yiğitlik, ahıllık”; **akılık** “fütüvvet; cömertlik; sahavet; ulüvvü cenab = magnanimité” (TOCK).

aktı TS 1945, 1955, 1959, 1966 “Götürü iş için verilen elemeği”; **aktı** “ücret = salaire” (TOCK).

aral TS 1945, 1955, 1959, 1966 “Birbirine yakın adaların meydana getirdiği topluluk, takımada”; **aral** “cezairi, müctemia” (TOCK).

artamak TS 1945, 1955, 1959, 1966 “Artıp kalmak, artakalmak. 2. Çoluğu çocuğu öldüğü halde kendi hayatta kalmak”; **artamak** “bakî kalmak = survivre” (TOCK).

ayırğa TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] Birbirine fenalık etmeğe kadar varan devamlı anlaşmazlık, nifak, tefrika.”; **ayırğa** “nifak, tefrika, nifaku şikak” (TOCK).

ayırt TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[T.D.] Bir şeyin niteliğini meydana getiren hallerden her biri, vasıf”; **ayırt** “fark, temyiz = distinction, discernement” (TOCK).

ayıtmak TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[T.D.] Eyitmek, söylemek”; **ayıtmak** “bahsetmek = parler, traïter” (TOCK).

ayırıksın TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] Kimseye benzemiyerek tuhaf veya uygunsuz görülen, eksantrik”; **ayırıksın** “tuhaf, acayip = excentrique” (TOCK).

azrak TS 1945, 1955, 1959, 1966 “Az raslanılan veya seyrek bulunan, nadir”; **azrak** “ender” (TOCK).

bakman TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] Bir işin yolunda gidip gitmediğinin anlaşılması için bunu yoklayıp incelemekle ödevlendirilmiş bulunan memur, müfettiş.”; **bakman** “müfettiş” (TOCK).

başman TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] Bir topluluğun ileri gelenlerinden her biri.”; **başmanlar** “erkân, rüesa” (TOCK).

buç TS 1945, 1955, 1959, 1966 “Bir şeyin sona erdiği yerlerden her biri, son, münteha”; **buç** “hudud” (TOCK).

buluşak TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[D.D.] Buluşulacak yer”; **buluşak** “mevidi, mülâkat” (TOCK).

büksül TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] İğri büğrü, muveç, muavveç”; **büksül** “muvec” (TOCK).

büksülmek TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] Büküle kıvrıla uzamak.”; **büksülme** “ivicac” (TOCK).

cebelendirmek TS 1945, 1955, 1959, 1966 “Silâhlandırmak”; **cebelendirmek** “teçhiz etmek” (TOCK).

diyelek TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] Dil kolu; bir dilin bölgesel çeşidi, lehçe. *Oğuz diyeleği. Yakut diyeleği*”; **diyelek** “lehçe” (TOCK).

diyem “ifade; mantuk” (TOCK); TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] Bir yazı veya söz ile anlatılmak istenilen fikir, mantuk, mazmun, meal. *Bu mektubun diyemi iyice anlaşılıyor.*”; **diyem** “ifade; mantuk” (TOCK).

dayanımlı TS 1945, 1955, 1959, 1966 “Dayanımı çok olan”; **dayanımlı** “mütehammil, mukavemetli, mukavim” (TOCK).

deneştirmek “mukayese etmek” (TOCK); TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[T.S.] Kullanmak, işe vurmak, tatbik etmek, tatbikatta bulunmak. *Edison fizik kanunlarını hayat için faydalı bir şekilde deneştirmiştir. 2. Aralarında uygunluk olup olmadığını anlamak üzere iki veya ikiden fazla şeyi karşılaştırmak, tatbik etmek. Bir imzayı bir imza ile, bir el yazısını bir el yazısıyla denettirmek.*”; **deneştirmek** “mukayese etmek” (TOCK).

doğut TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] Bir kimsenin veya bir şeyin doğduğu yer, maskatireis, matla”; **doğut** “maskatı reis” (TOCK).

düşerge TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[D.D.] Miras payı”; **düşerge** “farîza, vecibe; farz” (TOCK).

edinik TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] Edinilmiş, kazanılıp kendine mal edilmiş, müktesep”; **edinik** “müktesep” (TOCK).

eksin TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] Belli bir işe gücü yetmeyen, güçsüz, âciz.”; **eksin** “âciz = Incapable, impuissant” (TOCK).

eksinlik TS 1945, 1955, 1959, 1966 “Eksin olanın hali, eksine yakışacak hareket, aciz”; **eksinlik** “aciz” (TOCK).

eksinmek “âciz kalmak” (TOCK); TS 1945, 1955, 1959, 1966 [C.K.] Kendini eksin görmek, âciz kalmak”; **eksinmek** “âciz kalmak” (TOCK).

ertik TS 1945, 1955, 1959, 1966 “Bir kimsenin devamlı surette üzerinde çalıştığı ve bağlı olduğu iş veya fikir alanı, meslek”; **ertik** “sanat, meslek” (TOCK).

etleç TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] Fazla şişman, mülâhham”; **etleç** “mülâhham” (TOCK).

evrinmek TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] Belirli bir amaca doğru birbiri ardınca birtakım değişmelere uğramak, evrim geçirmek, tekâmül etmek”; **evrinmek** “tekâmül etmek = evoluer” (TOCK).

geldiri TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] Birini mahkemeye çağırmak için yazılan resmî kâğıt, celpname”; **geldiri** “celpname” (TOCK).

inenler TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] Bir kimsenin çocukları ve onların kolları, fûru.”; **inenler** “fûru” (TOCK).

kapsık TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] Bulunduğu yerde kapalı tutulan, mahpus. *Kapsık su*. Geçirimsiz bir toprak tabakası içinde ve baskı altında bulunan yeraltı su kütlesi, ki artezyen kuyuları bu suların basıncından yararlanılarak açılır.”; **kapsık** “mahbus” (TOCK).

kesinsiz TS 1945, 1955, 1959, 1966 “Kesin olmyan”; **kesinsiz** “gayri-katî” (TOCK).

kırak TS 1945, 1955, 1959, 1966 “1. Kıyı, kenar. 2. Uc. 3. Ufuk.”; **kırağ** “sahil; kenar” (TOCK).

kırı TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] İskonto”; **kırı** “iskonto” (TOCK).

korunuk TS 1945, 1955, 1959, 1966 “1. Korunmuş. 2. Birinin koruduğu (kimse), mahmi”; **korunuk** “mahmi” (TOCK).

könü TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[T.D.] Hak ve tüzeye uygun olan veya uygun hareket eden, âdil, hakkaniyetli”; **könü** “adil = juste” (TOCK).

könülük TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[T.D.] Hak ve tüzeye uygunluk, adalet, hakkaniyet”; **könülük** “adl, madelet = justice” (TOCK).

nelik TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969 “TD Bir şeyin ne olduğu, mahiyet”; **nelik** “haysiyet, mahiyet” (TOCK).

olut TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969 “Olupbitti, emrivaki”; **olut** “emri vaki = fait accompli” (TOCK).

öğrenek TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] İnsanın gözünü açan ve yanlış hareketlerden sakınmasını sağlayan olgu, ibret.”; **öğrenek** “ibret” (TOCK).

öngü TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[T.D.] Direnme, ayak direme, inat.”; **öngü** “inad” (TOCK).

öngül TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[T.D.] Direngen, ayak direyici, inatçı.”; **öngül** “inadçı, anud = têtü, entêté” (TOCK).

ötün TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[Red.] Suç bağışlama, afiv.”; **ötün** “şefaafat” (TOCK).

özelge TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] Ev, tarla gibi taşınmaz mal, mülk.”; **özelge** “rakabe; emlâk, mülk” (TOCK).

savsas TS 1945, 1955, 1959, 1966 “Yavaş, ağır, aheste.”; **savsas** “ihmal, teseyyüb = negligence” (TOCK).

süel “askeri” (TOCK); TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] Sü ile ilgili, süye değgin, askerî.”; **süel** “askerî” (TOCK).

tansımak TS 1945, 1959, 1966 “Bir şeye karşı vurulmuşçasına şaşakalmak, hayran olmak.”; **tansımak** “meftun ve meşhur olmak” (TOCK).

tuta “mahsuben” (TOCK); TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[Alacağa veya vereceğe sayılmak üzere, mahsuben. *Alacağım tuta on lira istedim.*”]; **tuta** “mahsuben” (TOCK).

tutsu TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[T.D.] Öldükten sonra yapılması ısmarlanılan şey, vasiyet.”; **tutsu** “vasiyet” (TOCK).

üren TS 1945, 1959, 1966 “T.D.] Döl, nesil.”; **üren** “nesl, zürriyet” (TOCK); **üren** “nesil, zürriyet” (TOCK).

üretmen TS 1945, 1955, 1959, 1966 “Üretimle uğraşan kimse, müstahsil.”; **üretmen** “müstahsil = producteur” (TOCK).

üstermek TS 1945, 1955, 1959, 1966 “[C.K.] Bir işi veya bir şeyi birinin üstüne bırakmak, ihale etmek, teffiz etmek”; **üstermek** “ihale etmek” (TOCK).

yoksundurmak TS 1945, 1955, 1959, 1966, “[C.K.] Birini yoksun hale getirmek, mahrum etmek, mahrum bırakmak.”; **yoksundurmak** “mahrum etmek” (TOCK).

1.5. *Türkçe Sözlük*'ün 1945, 1955, 1959, 1966, 1969 Baskılarında Yer Alan Sözcükler:

Bu sözcükler 1969 baskısından sonra *Türkçe Sözlük*'ten çıkarılmıştır:

ağanlar TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969 “[C.K.] Bir kimsenin dede ve nine kolları, usul.”; **ağanlar** “usul” (TOCK).

aksa TS 1945 “[C.K.] 1955, 1959, 1966, 1969 “Bir iş yapılırken beklenmeden çıkıverip o işi güçleştiren veya geri bıraktıran engel, ârıza.”; **aksa** “ârıza = entrave” (TOCK).

danışım TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969 “danış”; **danışım** “meşveret” (TOCK).

dayangaç 1945, 1955, 1959, 1966, 1969 “Dayanacak şey, müttekâ”; **dayangaç** “müttekâ, istinadgâh” (TOCK).

doğuşlu TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969 “[D.D.] Soylu, asil, necip.”; **doğuşlu** “bihzad = bien né” (TOCK).

songu TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969 “[T.D.] Ömrün, alında yazılı olduğuna inanılan sonu, ecel.”; **songu** “ecel” (TOCK).

yeğnik TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969 “Ağır olmıyan, hafif.”; **yeğnik** “hafifmeşreb” (TOCK).

yeğni TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969 “Ağır olmıyan, hafif.”; **yeğni** “hafif, sebük, cevval” (TOCK).

1.6. *Türkçe Sözlük*’ün 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974 Baskılarında Yer Alan Sözcükler:

Bu sözcükler 1974 baskısından sonra *Türkçe Sözlük*’ten çıkarılmıştır:

acık TS 1945, 1959, 1966, 1969, 1974 “Acınacak hal”; 1955 “yas”; “1.Acı. 2. Yas.”; **acık** “facia” (TOCK).

ağan TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974 “Akanyıldız, ağma. 2. Bak. ağanlar.”; **ağan** “sâid, şahab” (TOCK).

ağlamsık TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974 “Her vakit ağlar gibi duran veya söz söyleyen”; **ağlamsık** “mütebaki” (TOCK).

akız TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974 “[T.D.] Akım halinde akan şey, seyyale”; **akız** “seyyale” (TOCK).

akman TS 1945 “Temiz. 2. [T.S.] Afif, kendinin olmıyan bir şeye el uzatmaktan, hattâ böyle bir şüpheye yol açacak hareketten bile çekinen, cinsel işlerde ahlâk kurallarına bağlı olan (kimse)”; **akman** “nezih” (TOCK).

aldaç TS 1945, 1974 “[C.K.] Aldatmak için kullanılan düzen, hile.”; **aldaç** “desise, mekr, firip, hile, hud’a, sanîa; kâzip” (TOCK).

angı TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974 “Yaşanmış olgulardan belğin sakladığı her türlü iz, hâtıra. *Angı çağrısı, herhangi bir angıyı canlandırmak için çalışma.*”; **angı** “şöhret = réputation, renom, renommée, célébrité” (TOCK).

bozot “mefsedet, nifaku şikak, fesad, fitne = corruption, sédition, perturbation” (TOCK); TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1974 “[C.K.] Ortalığın birbirine düşüp karışması, fesat”

bozotçu TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1974 “[C.K.] Ortalığı karıştıran, bozgun çıkarıcı, müfsit”; **bozotçu** “münafık, müfsid, fitneci” (TOCK).

dayanık TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974 “[T.D.] 1. Bozulmadan, ezilmeden tutunma, sürme, varlığını saklama gücü, sağlamlık, metanet,

mukavemet, tahammül. 2. Dayanmış bulunan, müstenit, müpteni”; **dayanık** “havsala, tahammül, mukavemet = Résistance”.

denizel TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1974 “1. Denizle ilgili. 2. Denizde yetişen”; **denizel** “bahri = maritime” (TOCK).

dergin TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1974 “[C.K.] Derginmiş olan, müdevven. Derginler, derginmiş olan bilgiler, müdevvenat”; **dergin** “müdevven” (TOCK).

dönü TS 1945, 1966, 1969, 1974 “T.D. tövbe”; **dönü** “tövbe; devir; rücu” (TOCK).

dönüşün TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974 “Dönüşte, dönerken, dönmekte iken”; **dönüşün** “avdette” (TOCK).

düşkü TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974 “[C.K.] Gözden düşerek orununu kaybetme, nekbet, menkübiyet.”; “nekbet” (TOCK).

düşkünezen TS 1945, 1974 “[C.K.] Düşkünlere, zayıflara karşı kendi gücünü gösterip kötü muamele yapmaktan hoşlanan kimse, zebunküş.”; **düşkünezen** “zebunküş” (TOCK).

edinsel TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1974 “[C.K.] Edinme yoluyla olan, kisbi”; **edinsel** “kısbi” (TOCK).

eğmel TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1974 [D.D.] Eğmeç şeklinde olan, mukavves.”; **eğmel** “mukavves = courbé, arque”.

erir TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974 “Eriyebilen (cisim)”; **erir** “münhal, kabili inhilâl = soluble” (TOCK).

esinmek TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974 “[C.K.] Bir şeyden esin almak, içine doğmak, mülhem olmak.”; **esinmek** “mülhem olmak” (TOCK).

gözlemen TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974 “Gözleme işiyle uğraşan kimse, râsıt”; **gözlemen** “râsıt” (TOCK).

içken TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974 “Çok içki içen, ayyaş”; **içken** “ayyaş = ivrogne, soulard” (TOCK).

pekin TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974 “Üzerinde şüphe edilme- yen, iyice bilinen, muhakkak.”; **pekin** “metin = solide, résistant” (TOCK).

pekinlik TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974 “Pekin olma hali, mev- sukıyet.”; **pekinlik** “metanet = solidité, résistance” (TOCK).

uygu TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1974 “İki şey arasındaki uygunluk ilgi- si, tekabül.”; **uygu** “tenasüb = convenance, proportion” (TOCK).

yanıkmak TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974 “Sızlanmak, şikâyet etmek, iştikâ etmek, tazallüm etmek.”; **yanıkmak** “şikâyet etmek, iştikâ et- mek” (TOCK).

1.7. *Türkçe Sözlük*'ün 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974, 1983 Baskılarında Yer Alan Sözcükler:

Bu sözcükler 1983 baskısından sonra *Türkçe Sözlük*'ten çıkarılmıştır:

ağlamsamak TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974, 1983 “Ağlar gibi yapmak”; **ağlamsamak** “tebaki etmek = pleurnicher” (TOCK).

ağlamsık TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974 “Her vakit ağlar gibi duran veya söz söyleyen”; **ağlamsık** “mütebaki” (TOCK).

ağman “kusur, kabahat” TS 1945; “Eksiklik, kusur, ayıp” 1959, 1966, 1969, 1974, 1983; **ağman** “nakisa” (TOCK).

geçeğen TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1974, 1983 “[C.K.] Temelli ve sürekli olmayıp az çok kısa bir zaman için olan, muvakkat”; **geçeğen** “muvakkat” (TOCK).

öngün TS 1945, 1974, 1983 “[C.K.] Bir önceki gün, arife.”; **öngün** “arife” (TOCK).

tamusal TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1974, 1983 “Tamuya değgin veya tamuyu andıran, cehennemi.”; **tamusal** “cahimi infernal” (TOCK).

2. *Türkçe Sözlük*'ten Çıkarılan Sözcüklerin Ad ve Eylem Olarak Tasnifi:

2.1. Arapça, Farsça Kelimelere Önerilen Türemiş Adlar:

acık “facia”; **acunsal** “âlemşümül, cihanşümül”; **açın** “keşf”; **adanç** “vâd”; **ağan** “sâid, şahab”; **ağanlar** “usul”; **ağlamsık** “mütebaki”; **ağman** “nakisa, kusur, kabahat”; **akılık** “Cömertlik, fütüvvet, cömertlik; sahavet”; **akız** “seyyale”; **akkın** “selis”; **akman** “nezih; temiz”; **aktı** “ücret”; **alaca** “tesellüm”; **alanç** “müsadere”; **aldaç** “hile”; **alımca** “avaid; caize”; **alimsa** “rüşvet”; **alimsak** “mürtekib, mürteşi”; **alınç** “mehuzat, makbuzat”; **alıt** “makbuz”; **anak** “hafıza”; **angı** “hatıra; şöhet”; **aral** “cezairi, müctemia”; **aram** “âram”; **aramaç** “taharri”; **arasıl** “mütevazi, müvazi”; **ardaç** “peyk”; **aksa** “arıza”; **ayırğa** “nifak, tefrika” **ayırt** “fark, temyiz”; **ayra** “istisna”; **ayral** “istisnai, şaz, müstesna”; **ayrallık** “istisnaiyet”; **ayrasız** “bilâistisna”; **ayrıkşın** “tuhaf, acayıp”; **ayta** “hitabe”; **aytaç** “hatip”; **aytanç** “muhabat”; **aytar** “muhabir”; **azıyan** “âsi”; **azrak** “nadir, ender”; **bağınlı** “tabi”; **bağınlılık** “tâbiyyet.”; **bakıt** “mirsad”; **bakman** “müfettiş”; **bakmanlık** “müfettişlik”; **başın** “esasi”; **baştak** “müstakil; muharrik”; **bayar** “celil”; **bayık** “mevsuk, bedihi; muhakkak, alettahkik, şübhesiz”; **becerik** “maharet”; **beğenik** “makbul”; **bekem** “muhkem”; **bekit** “vakıf, tesis”; **beldek** “emare, alâmet”; **belgem** “ilâm”; **belin** “haşyet”; **benzek** “taklid (mukalled anlamına)”; **berkem** “müstahkem”; **beslem** “iaşe”; **betke** “makale”; **bezekselsel** “tezyinî”; **birakı** “imtiyaz”; **bilit** “ilân”; **bozut** “mefsedet, nifaku şikak, fesad, fitne”; **bozutçu**

“münafık, müfsid, fitnecibuç “hudud”; **buçlu** “mahdut”; **bulman** “muhteri”; **buluşak** “mevidi, mülâkat”; **büksül** “muveç, muavveç”; **çağlık** “mevku”; **çağrık** “med’üv”; **çeke** “menkul; kura”; **çekilce** “istifaname”; **çekilim** “istifa, ric’at”; **çizgeç** “cedvel tahtası” **çözge** “hal çaresi, çare-i hall”; **dağıtmaç** “müvezzi”; **danışım** “meşveret”; **dayangaç** “müttekâ, istinadgâh”; **dayanık** “tahammül, mukavemet”; **dayanımlı** “mütehammil, mukavemetli, mukavim”; **değre** “daire”; **dekçi** “mekkâr, dessay, hilekâr, ayyar”; **deneç** “tecrübe”; **denizel** “bahri”; **derge** “dergâh, mahfil”; **dergin** “müdevven”; **diki** “müheykel, amûd, sütun, şakul”; **diniz** “sakin, mutmain”; **dinlenek** “aramgâh”; **diyelek** “lehçe”; **diyem** “mantuk, mazmun, meal, ifade”; **doğak** “matla”; **doğuşlu** “asil, necip; bihzad”; **doğut** “maskatireis, matla”; **dönü** “tövbe”; **dönüşün** “avdet”; **dura** “sebat”; **duyuk** “haber, peyam, mesmu; şiiir”; **düşerge** “miras payı, farıza, vecibe; farz”; **düşkü** “nekbet”; **düşkünezen** “zebunküş”; **edinik** “mükteseb”; **edinsel** “kısbi”; **eğmel** “mukavves”; **ekelge** “mezraa”; **eklenik** “mülhak”; **eksin** “âciz”; **eksinlik** “aciz”; **eldek** “ihtiyat”; **edinsel** “kısbi”; **eğmel** “mukavves”; **erir** “münhal”; **ertik** “sanat, meslek”; **etker** “nafız”; **etleç** “mülâhham”; **geçeğen** “muvakkat”; **geldiri** “celbname”; **gengörü** “ihatai nazar”; **genli** “müreffeh”; **gezek** “mesire, nöbet”; **gezim** “seyahat”; **girek** “medhal”; **göret** “ziyaret”; **göretçi** “zâir, ziyaretçi”; **görgüç** “adese, dürbün”; **görmen** “müşahid”; **gözen** “cazibeli, cazip”; **gözlemen** “rasıt”; **gücem** “zaruret; sitem”; **içken** “ayyaş”; **iğcil** “mariz, alil, malûl”; **ilercil** “terakki”; **ilgen** “alâkabahş = intéresant”; **inenler** “füru”; **irdemen** “talebe, şagird”; **işçen** “faal”; **kamun** “nahiye”; **kamunbay** “nahiye müdürü”; **kanıtkan** “mukni”; **kapsık** “mahpus”; **kaslak** “adalî”; **kesimli** “mukannen”; **kesinsiz** “gayrikatî”; **kırağ** “sahil; kenar”; **kırı** “iskonto”; **kıyaç** “canî”; **kıyal** TS “cinâî”; **kıyınç** “zulüm”; **koklam** “şamme”; **korunuk** “mahmi”; **koytak** “lahit”; **könü** “adil”; **könülük** “adalet, hakkaniyet”; **nelik** “haysiyet, mahiyet”; **nom** “kanun, şeri, şeriat”; **okan** “mabud, kadiri mutlak”; **okusuz** “ümme”; **olcay** “ikbal”; **olut** “emrivaki”; **onam** “tasvip”; **onarsa** “tarziye”; **oransal** “nisbi”; **oruntak** “mümessil”; **otru** “mesken, ikametgâh”; **oydaşık** “muvafilek”; **öceş** “bahis”; **öcük** “garez, nefsanîyet”; **ödel** “vâde”; **öden** “mükâfat, ikramîye”; **öğrenek** “ibret”; **ölütçü** “katil”; **öleş** “lâşe, cife”; **ölez** “fani”; **ölünç** “intihar”; **öngü** “inad”; **öngül** “inatçı, anud”; **öngün** “arife”; **önürdeş** “rakip”; **örtünç** “müphem”; **örtünçlük** “müphemîyet.”; **ötün** “şefaât”; **övuñlü** “mübahi”; **öygen** “ree”; **özelge** “rakabe; emlâk, mülk”; **özelgelik** “mülkiyet”; **özgeçi** “feragat”; **pekin** “muhakkak; metin”; **pekinlik** “mevsukîyet; metanet”; **saklak** “mahfaza”; **sakman** “muhafız”; **salgıt** “murahhas, heyet”; **salkı** “haber”; **savsas** “ihmal, teseyyüp”; **saypa** “israf, masraf”; **sıkılcım** “mihnet, zucret”; **sıkınç** “ıstırar, zucret”; **sıngı** “izmihlal”; **songu** “ecel”; **soraltı** “anket”; **sorav** “mes’ulîyet”; **soravlı** “mes’ulîyetli”; **sökmen** “safder, safşiken”; **sözmen** “natuk”; **sözmenlik** “natuk”; **süel** “askeri”; **sürel** “daimî”; **sürülge** “menfa”; **tapınç** “ibadet,

ubudiyet, perestiş, tâat, taabbüd”; **tartaç** “mizan, terazi”; **tamusal** “cehen-nemi, cahîmi”; **tasın** “tahmin”; **taşın** “nakliyat”; **taylan** “şehlevend, kameti mevzun sahibi, endamı mevzun, mevzunülendam, mütenasibülendam”; **teci-mel** “ticarî”; **tecimer** “tacir, tüccar”; **tekit** “inhisar”; **tiksince** “zemime”; **tuta** “mahsuben”; **tutsu** “vasiyet”; **ucar** “haber”; **utkan** “mansur, muzaffer”; **uyası** “numunei imtisal”; **uygu** “tekabül, tenasüp”; **uyraç** “metbu”; **uza** “mesafe”; **üren** “nesil, zürriyet”; **üretmen** “müstahsil”; **ürüt** “hasılat”; **türeç** “bid’at”; **verimce** “caize; aidat”; **yağınç** “suikast”; **yalkı** “münferit; barika”; **yalkın** “revnak”; **yalkız** “merdümgiriz”; **yanat** “tarafat, lehdar”; **yandaz** “tarafgir”; **yandazlık** “tarafgirlik”; **yanıç** “gayrıtabii”; **yaraç** “alet”; **yatırı** “tevdîat”; **ya-zak** “yazıhane”; **yeğni** “hafif, sebük, cevval”; **yeğnik** “hafif; hafifmeşrep”; **yıldırğı** “tedhiş”; **yılın** “dehşet, hevl”; **yırtlaz** “şeni, eşna; fahişe”; **yitki** “te-lefat, zayıat”; **yoğaltman** “müstehlik”; **yönetke** “idare (idare yeri anlamına)”; **yönetger** “müsteşar”.

2.2. Arapça Farsça Kelimelere Önerilen Birleşik Adlar:

antbeti “ahidname”; **başsağı** “taziye”; **düşkünezen** “zebunküş”

2.3. “Arapça - Farsça kelime + Türkçe yardımcı fiil” Yapısındaki Birleşik Kelimeler İçin Önerilen Eylemler:

abamak “imtina etmek”; **açınlamak** “keşfetmek”; **adançlamak** “vadet-mek”; **ağlamsamak** “tebaki etmek”; **alçaklamak** “tahkir etmek”; **andetmek** “yemin etmek”; **artamak** “bakî kalmak”; **ayırtlamak** “fark etmek, temyiz etmek”; **ayıtmak** “bahsetmek”; **ayramak** “müstesna tutmak, istisna etmek”; **aytmak** “hitap etmek”; **barımak** “muhafaza etmek”; **başatmak** “hâkim ol-mak”; **bayramak** “tes’id etmek”; **bilitlemek, bilitmek** “ilân etmek”; **bozut-mak** “ifsad etmek”; **buçlamak** “Bir şeyin buçlarını, son noktalarını belirtmek, hudutlarını tayin etmek”; **buçlamak** “tahdid etmek”, **büksülmek** “ivicac”; **cebelendirmek** “teçhiz etmek”; **değişkemek** “tadil etmek”, **değşinmek** “te-badül etmek, istihale etmek”, **deneştirmek** “mukayese etmek”; **dengeşmek** “teadül etmek”; **dergimek** “tedvin etmek”; **esinmek** “mülhem olmak”; **eksin-mek** “âciz kalmak”; **ekzemek** “mümarese etmek, icrayı memuriyet etmek, ic-rayı sanat etmek”; **evemek** “istical etmek, acele etmek”; **evrinmek** “tekâmül etmek”; **gerçinlemek** “tahkik etmek”; **gücemek** “icbar etmek, gadretmek”; **inamlamak** “emanet etmek, tevdi etmek”; **kaçınsamak** “taallül etmek”; **ka-nıtmak** “şerh ve izah etmek; tatmin etmek, ikna etmek; iğfal etmek”; **kayra-mak** “lûtfetmek, ihsan etmek, taltif etmek”; **kısalamak** “hulâsa etmek, tel-his etmek”; **onalmak** “şifa bulmak, iadei afiyet etmek”; **oruntamak** “temsil etmek”; **öçeşmek** “bahse girişmek, bahis tutuşmak”, tavzif etmek, mükellef kılmak”; **ödevlemek** “tavzif etmek”; **öneltmek** “takdim etmek”; **önemek** “ehemmiyet vermek”; **önürdeşmek** “rakabet etmek”; **önürtmek** “terviç et-

mek”; **özelgelemek** “temlik etmek”; **özelgelenmek** “temellük etmek”; **saypamak** “israf etmek; sarfetmek”; **sinirmek** “hazmetmek”; **sonalmak** “münkazi olmak, inkiza etmek”; **sürsalmak** “hücum etmek, taarruz etmek”; **tadalmak** “telezzüz etmek”; **tansımak** “meftun ve meşhur olmak”; **tasınlamak** “tahmin etmek, tahmin”; **tekitlemek** “inhisara almak”; **terkimek** “takib etmek”; **terkişmek** “taakub etmek”; **tutulamak** “terhin etmek”; **türütmek** “icad etmek”; **umsıramak** “sukutu hayale uğramak.”; **umsunmak** “ümide düşmek”; **uyramak** “tebaiyet etmek”; **uyrukmak** “tabiiyetine almak”; **ündemek** “nida etmek”; **üstermek** “ihale etmek, teffiz etmek”; **yanıkmak** “şikâyet etmek, iştikâ etmek”; **yeğniletmek** “tahfif etmek”; **yeğremek** “salâh bulmak”; **yoksunmak** “mahrum olmak”; **yoksundurmak** “mahrum etmek”.

3. Değerlendirme:

1. *Türkçe Sözlük*'ün 1945 baskısında yer alan yeni kelimelerden bazıları bu baskıdan sonra sözlükten çıkmış; *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*'nda yer alan aynı anlamı sağlayan başka bir sözcüğe yerini bırakmıştır. Örneğin **ilercil** sözcüğü *Türkçe Sözlük*'ün 1945 baskısında “[C.K.] Memlekette her vakit yeni ilerlemeler görmek isteyen (kimse) veya amaçlayan (kimıldanma)” anlamıyla yer alır. *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*'nda **ilerci** ve **ilercil** sözcükleri “terakkiperver” karşılığı olarak önerilmiştir. 1945 baskısında yer almayan **ilerici** sözcüğü 1955 baskısından itibaren “Memleket hayatında ilerlemeyi hızlandırma taraflısı, terakkiperver.” anlamıyla **ilerci** yerine **ilerici** şekli ile sözlüğe alınmıştır. Böylece **ilercil** sözcüğü yerine **ilerici** sözcüğü “terakkiperver” karşılığı kullanılan sözcük olmuştur.

Türkçe Sözlük'ün 1945 baskısında yer alan **örtünç** TS 1945 “[C.K.] Bellisiz, belirsiz, müphem.”, *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*'nda “mübhem” kelimesine karşılık olarak yer almıştır. Kelime 1945 baskısından sonra sözlükte yer almazken yine TOCK'da yer alan aynı anlamdaki **belirsiz**, **bellisiz** sözcükleri kullanıma devam etmiştir.

Yine 1945 baskısında yer alan Arapça **ree** karşılığı **öygen/öyken** ve **akciğer** sözcüklerinden **akciğer** tutunmuş; **öygen/öyken** sözcüğü bir sonraki baskıda yer almamıştır. TOCK'da “inhisar” karşılığı olarak verilen *Türkçe Sözlük*'ün 1945 baskısındaki **tekit** sözcüğü yerine **tekel** kalıcı olmuş; **tekit** kullanımdan düşmüştür.

TOCK'da **hatip** karşılığı verilen *Türkçe Sözlük*'ün 1945 baskısından sonra çıkarılan **aytaç** “1. Birisine karşı söz söyleyen kimse, mütekellim. 2. Bir kalabalık önünde söz söyleyen kimse, hatip” örneğinde **hatip** kelimesi kullanılmaya 1945'ten itibaren devam etmiş; **konusmacı** sözcüğü 1969 baskısında *Türkçe Sözlük*'e girmiş, **hatip** anlamında **aytaç** yerine kabul gören sözcük olmuştur.

Ölez de buna örnek olan sözcüklerdendir. Sadece 1945 baskısında yer alan sözcük. **Fani** sözcüğünün Türkçe karşılığı olarak verilir. Fakat 1959 baskısında sözlüğe giren **ölümlü** kelimesi kabul gören kelime olur.

2. *Türkçe Sözlük*'ün 1945 baskısına TOCK'dan alınan bazı madde başları bir sonraki baskıda çıkarılmış. Bu sözcüğün karşıladığı kavram, bir başka sözcük ile de karşılanmamıştır. **Koklam** sözcüğü için *Türkçe Sözlük*'ün 1945 baskısında “Koku alma yetisi, koku alan duyum.” açıklaması yapılır; *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*'nda “şamme” karşılığı olarak yer alan kavram “koku alma duyusu” şeklinde ifade edilmiştir. Bazı sözcükler yerine de birleşik adlar kalıcı olmuştur. **Aral** “Birbirine yakın adaların meydana getirdiği topluluk, takımada” şeklinde açıklanan sözcük *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*'nda **aral** “cezairi, müctemia” olarak yer alır. **Aral** yerine birleşik sözcük olan **takımada** kalıcı olmuştur. TOCK'da **önemek** ile karşılanan “ehemmiyet vermek” ifadesi *Türkçe Sözlük*'ün 1945 baskısında yer alan “[T.D.] Önem vermek, önemli görmek.” birleşik yapısı ile söz varlığına eklenmiştir.

3. Bazı kelimelerin Arapça ve Farsça karşılıkları kalıcı olmuştur: **koşukçu** “şair”; **öden** “mükâfat, ikramiye”; **ölütçü** “katil”; **ölünç** “intihar”; **ucar** “haber”; **önürdeş** “rakip.” örneklerinde olduğu gibi yeni sözcükler Arapça ve Farsça eş değerlerinin önüne geçememiştir.

4. Sözlükten çıkarılan bazı madde başlarının Türkçe karşılıkları benimsemiş gibi Arapça-Farsça karşılıkları da unutulmuştur. Her iki sözcüğün yerine Batı kaynaklı bir sözcük, söz varlığına dâhil olmuştur. **Arasıl** bu sözcüklerden biridir. **Arasıl** “mütevazi, müvazi” kelimeleri için önerilmiş fakat kalıcı olmamış, 1945 baskısında sözlüğe giren Batı kökenli **paralel** (Fransızca *parallèle* < Latince < Yunanca) sözcüğü kullanılmıştır.

Sadece 1945 baskısında yer alan **soraltı** “[C.K.] Herhangi bir sorunun aydınlatılması için ilgili kimselerin fikirlerini yoklama, soruşturma, anket.” kelimesi yerine **anket** (Fransızca *enquête* < Latince) sözcüğü kullanılmıştır. **Panik** (Fransızca *panique* < Latince *panikus*) için önerilen **ürkün** de “[T.K.] Topluluğu kaplayan ortaklaşa korku, panik.” ilk baskıdan sonra çıkarılmıştır. **İlgen** sözcüğü 1945 *Türkçe Sözlük*'te “İlgiyi çeken, ilgileyen” anlamıyla yer almıştır. TOCK'da “alâkabahş = intéressant” şeklinde verilir. **İlgen** tutunamamış, **ilginç**, **ilgi çekici** kullanımları ile birlikte **enteresan** (Fransızca *intéressant*) sözcüğü de kalıcı olmuştur.

5. Bazı sözcükler 1945 baskısından sonra çıkmış fakat ilerleyen baskılarda tekrar sözlüğe alınmıştır. **akman** bunlardan biridir. 1945 *Türkçe Sözlük*'te “1. Temiz. 2. Afif, kendinin olmayan bir şeye el uzatmaktan, hatta böyle bir şüpheye yol açacak hareketten bile çekinen, cinsel işlerde ahlâk kurallarına bağlı olan (kimse)” anlamlarıyla yer alan **akman** TOCK'da “nezih” kelimesine karşılık olarak verilmiştir. **Akman**, 1955 baskısında ve devamında yer

almaz. 2005 baskısında “Bozulmamış, saf, temiz.” anlamıyla tekrar sözlüğe girer. Bugün *Türkçe Sözlük*'te yer almayan **aldaç** da tekrar sözlüğe giren sözcüklerdendir. 1945 *Türkçe Sözlük*'te “[C.K.] Aldatmak için kullanılan düzen, hile.” anlamıyla yer alan sözcük sonraki baskıda çıkarılmış. 1974 baskısına tekrar dâhil edilmiştir.

6. Osmanlıca sözcüklere Türkçe karşılık veren TOCK'dan alınan **diyelek** “lehçe”; (Fransızca *dialecte* < Latince < Yunanca) ve **ekzemek** “Bir işi daha iyi yapabilmek için, onu tekrar etmek, mümarese etmek” (Fransızca *exercice* < Latince) sözcüklerinde de farklı bir tutum söz konusudur. Türkçe karşılık olarak verilen kelimeler Batı kaynaklıdır. *Diyelek* sözcüğü *diyalekt*; *ekzemek* eylemi ise *egzersiz yapmak* birleşik şekliyle bugüne dek ulaşmıştır.

7. Kimi sözcüklerin 1945 baskısından sonra sözlükten çıkarılmış olmasına rağmen günlük konuşmada ve akademik çalışmalarda yer aldığı görülür. TOCK'da “nisbî” karşılığında yer alan **oransal**, sözlüğün 1945 baskısında “[C.K.] Birbirine veya öncekine göre olan, nisbî. Çokluk, azlık oransal hallerdir. *Bugün havada oransal bir iyilik var.*” şeklinde açıklanır. Sonraki baskılarda yer almayan sözcük, konuşma ve yazı dilinde kullanılmaktadır. **Övünçlü** “[C.K.] Bir şeyi kendine şeref bilen, mübahi.” sözcüğü de 1945 baskısından sonra çıkarılmasına rağmen yazı dilinde ve konuşma dilinde yaşadığı tespit edilmiştir.

8. *Türkçe Sözlük*'ten çıkarılan bazı sözcükler de terim olarak tutunmuş, terim sözlüklerinde yer almıştır. “Edinme yoluyla olan, kışbî” anlamındaki **edinsel**, *Türkçe Sözlük*'ten 1974'ten sonra çıkarılmış olmasına rağmen *Eğitim Terimleri Sözlüğü*'nde “Bir zihin ya da beden çabasıyla sonradan edinilen, kazanılan (bilgi, beceri vb).”; *Su Ürünleri Terimleri Sözlüğü*'nde “Kazanılmış.”, *Veteriner Hekimliği Terimleri Sözlüğü*'nde “Doğuştan olmayan ve doğum sonrası genetik olmayan, organizmanın dışındaki etkiler sonucunda ortaya çıkan.” anlamlarıyla yer alır. 1974'ten sonra sözlükten çıkarılan **dönü** “tövbe” kelimesi de “Temel parçacıkların ya da çekirdeğin açısız devinim büyüklüğünü belirtmekte kullanılan ve yüklerin parçacık eksenini çevresinde dönmesine ilişkin bir nitelik.” anlamında kimya terimi olduğu gibi, edebiyat, eczacılık, atletizm gibi alanlarda da terim anlamıyla mevcuttur.

9. Bazı sözcüklerin *Türkçe Sözlük*'te ve *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*'ndaki anlamlarının farklı olduğu görülür. **Çeke** *Türkçe Sözlük*'ün 1945, 1955 baskılarında “Taşınabilir, menkul”; TOCK'da **çeke** “kura” anlamlarıyla yer almıştır. **Angi** sözcüğü de *Türkçe Sözlük*'ün 1945, 1955, 1959, 1966, 1969, 1974 baskılarında “Yaşanmış olgulardan belleğin sakladığı her türlü iz, hâtıra.”, TOCK'da ise “şöhret” şeklinde mevcuttur.

Sonuç:

Türk Dil Kurumu tarafından 1945 yılında basılan ilk *Türkçe Sözlük*'te 25.574 madde başı ve 6.530 madde içi olmak üzere 32.104 söz varlığına yer verilmiştir. Bu ilk baskıda yabancı kelimelerin yerine öztürkçe karşılıklarının verildiği dikkati çeker. Bu baskıda, dilde kullanılmakta olan sözcüklerin yanı sıra *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*'ndan, *Derleme Dergisi*'nden, *Tarama Dergisi*'nden de sözlüklere de yer verilmiştir. Bu çalışma ile 1945 *Türkçe Sözlük* ile *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*'nda ortak olan sözcüklerden tutunamayanlar tespit edilerek sözlükten çıkış yıllarına göre tasnif edilmiştir. Sözlükten çıkarılan 332 yeni kelimededen bir kısmının Arapça, Farsça karşılıklarıyla, bir kısmının başka Türkçe eş değeriyle sözlüğün ilerleyen baskılarında yer aldığı görülmüştür.

Kısaltmalar:

C.K. Cep Kılavuzu

D.D. Derleme Dergisi

Red. Redhouse

T.D. Tarama Dergisi

TOCK *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*

T.S. Türlü yazılardan derlenmiş veya lügat kolunca bulunmuş söz

TS *Türkçe Sözlük*

Kaynaklar

Tan, Nail (2019). "1932'den 2012'ye Türk Dil Kurumu", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. CXVII, S. 811 Temmuz 2019, s. 34-57.

Türk Dil Kurumu (1935). *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*. İstanbul: Devlet Basımevi.

Türk Dil Kurumu (1945). *Türkçe Sözlük*. İstanbul: Cumhuriyet Basımevi.

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ROMAN –MEMUARLAR: JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TİPOLOGİYASI

Lalə HƏSƏNOVA*

BAĞIMSIZLIK DÖNEMİ AZERBAIJAN EDEBİYATINDA ROMAN-ANILAR: TÜR ÖZELLİKLERİ VE TİPOLOJİ

Özet

1980'lerden beri Azərbaycan edebiyatında kurgu və belgesel düzyazının gelişiminde bir canlanma var. Roman ve anı sayısının artması, Sovyet yazarlarının son yıllarda yazdığı günlüklerin yayımlanması ve sürgünde edebiyat çalışmalarıyla birlikte modern edebiyat eleştirisinde kurgu ve belgesel düzyazıya olan ilgi artmıştır. Son yıllarda yayımlanan birçok romanın yazarları, geleneksel sınıflandırmaya katılmadan eserlerin türlerini netleştirmeye çalışırlar: Natig Rasulzade "Golfstrim" (roman-kardiyogram), Vidadi Babanlı "Sırlar" (gerçek roman), Sabir Azeri "Öğrenci Tutsağın Hatıraları" (biyografik roman) vb.

Bu örnekler şu şekilde gruplanabilir: Çatışmanın yeniden canlandırıldığı romanlarda (Vidadi Babanlı'nın "Sırları", Sabir Ahmedov'un "Yazısız Yazı", Sabir Azeri'nin "Bir Öğrenci Mahkûmunun Hatıraları", Balaş Azeroğlu'nun "Yaşam Sayfaları" vb.) "Yaratıcı İnsan ve Totaliter Sistem" yaratıcı bir kişinin hükümdarlığı yıllarında karşılaştığı zorlukların ve baskıların bir açıklaması; baskı altındaki yazarların yaşamları hakkında "kamp" literatürü (Jafar Bagirov "Umudum Olmasaydı" vb.); dönemin sosyal ve politik olaylarının doğrudan bir açıklaması "Stalinizm Çağı" (Anar'ın kurgu-belgesel düzyazı), 20 Ocak olaylarının (Fikret Goja "Kanlı Karanfil", Halil Rıza Ulutürk "Lefortovo Zindanı"; sosyal temaların itiraflarla evezlenmesi (Ali Amirli'nin "Ağdam'da Ne Kaldı?", N. Rasulzade'nin "Golfstrim" vb.); Sovyet siyasi liderleri, yazarları ve şairleriyle ilgili mitleri ortadan kaldıran biyografik eserler (Anar'ın "Hayatım Acıyor" (Anvar Memmedkhanlı hakkında bir anı), "Kerem Gibi" (Na-

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.
hltlala@mail.ru

zım Hikmet hakkında biyografik bir roman); millî kahramanlarımız (Mustafa Chamenli “Fred Asif”, “Mubariz”) hakkında çalışmalar.

Anahtar kelimeler: Azərbaycan edebiyatı, bağımsızlık dönemi, roman-anılar, yardımcı insan ile sistem arasındaki yüzleşme, baskı, itiraf.

Memoir novels in Azerbaijani literature of the independence period: genre features and typology

ABSTRACT: Since the 1980s, the number of artistic and documentary works in Azerbaijani literature has increased. Memoir novels appeared, diaries of Soviet writers and poets were published, works created in emigration, which contributed to the need for literary scholars to study these works. Many authors disagreeing with the existing classifications themselves determined the genre of their novels: novel-cardiogram (“Golfstream” by Natik Rasulzade), true-novel (“Secret” by Vidadi Babanlı), novel-biography (Sabir Azeri “Memories of a student prisoner”), etc.

These novels can be grouped as follows: novels in which the conflict between the system and the creative person is depicted (“The Secret” by Vidadi Babanlı, “Memoirs of a Student Prisoner” by Sabir Azeri, “Unwritten Manuscript” by Sabir Ahmedov, “Pages from Life” by Balash Azeroglu, etc.); “Camp” literature about the life of the repressed (“If there was no hope” by Jafar Bagirov, “A bird with a wounded wing could fly up” by Suleiman Veliyev); the depiction of the social and political events of the era - the era of Stalinism (fictional and documentary prose of Anar), the events of bloody January (“Snowy Bloody Carnations” by F. Godge, “In the Lefortovo Prison”; replacement of social themes with confessionality (Ali Amirli “What did I leave in Aghdam?“, Natik Rasulzadeh” Golfstream “); biographical works in which revealing the falsity of the myths about the life of Soviet political leaders Elmira Akhundov” Heydar Aliyev. Personality and era “, creative people in which the authors tried to show the reality of Soviet reality (Anar” Life hurts “, “As if Kerem”, etc.), novels about the national heroes of Azerbaijan (Mustafa Chemenli “Fred Asif”, “Mubariz”).

Keywords: Azerbaijani literature, the period of independence, novel-memoirs, opposition between the system and the creative personality, repression, confession.

Giriş

Son dövrdə memuar kitablarının sayı durmadan artmaqdadır. Bu illər ərzində tanınmış ədəbiyyatşünaslardan - Qəzənfər Paşayevin onlarla ədib, ziyalı, siyasi xadimlər haqqında oçerklərinin toplandığı «Borcumuzdur bu ehtiram» (2010), Nizami Cəfərovun «Bir dilçinin xatirələri» (2010), Tehran Əlişanoğlunun «Ömrümdə insanlar» kitablarından parçalar çap edilib. 2000-

ci illərdə Sabir Əhmədlinin «Yazılmayan yazı» (2004), Zərrin Hovurlunun «Açılmamış zərf» (2010), Ağarəhim Rəhimovun «Yaddaşda yaşar xatirələr» (1997-2007), Tahirə Cəfərovanın «Köhnə Bakının rəvayətləri və Suomiyə aparan yol» (2015) əsərləri kimi onlarla avtobioqrafik roman, bir çox şair və yazıçılarımızla bağlı xatirə topluları çap olunmuşdur: «Yaddaşın boy çiçəyi» (Azərbaycanın xalq yazıçısı, görkəmli dramaturq İlyas Əfəndiyevin 90 illik yubileyinə), «Dədə Süleyman dünyası» (Azərbaycanın xalq yazıçısı Süleyman Rəhimov haqqında), Nigar Rəfibəyliyə həsr olunmuş xatirə topluları və s. kimi kitablar bu qəbildəndir.

Əsərlərin sayı artıqca roman-xatirə, roman-povest, gerçək-roman kimi yeni janrlar formalaşmaqdadır. Ənənəvi təsnifat ilə kifayətlənməyən müəlliflər özləri də əsərlərinin janrına aydınlıq gətirməyə çalışmışlar (Natiq Rəsulzadə «Qolfstrim» (roman – kardioqram), Vidadi Babanlı «Gizlinlər» (gerçək-roman), Sabir Azəri «Tələbə məhbusun xatirələri» (bioqrafik-roman) və s.).

Sənədlı və bədii üslubun sintezi nəticəsində yaranan memuar-romanlarda «konkret insanlar dövrün xarakterik cizgilərini ifadə edən fiqurlara çevrilirlər» (Симонова, 2013:61). Bu əsərlərdə yazıçılar özünün və müasirlərinin personajları vasitəsilə müəyyən epoxanı, fərdi taledə bütöv bir nəslin taleyini əks etdirməyə çalışırlar. XX əsrin 60-cılar nəslı haqqında memuar romanın müəllifi V.Aksyenov memuar-roman janrını bu cür qiymətləndirir: «Real insanlara və hadisələrə oxşarlığına baxmayaraq, memuar romanlarda şərti mühit və qismən şərti xarakterlər təsvir edilir. İnkər edilməsi mümkün olmayan bədii həqiqət canlandırılır» (Аксенов, 2009). Memuar və roman- memuarlarda obrazların fərqli olduğuna diqqət yetirən tədqiqatçı yazır: «Memuarlarda personajın gerçəkliyə uyğun canlandırılması üçün obraz xarakterik xüsusiyyətlər məcmusu şəklində təsvir edilsə, memuar-romanlarda şəxsiyyətin konseptual təsviri yer alır» (Симонова, 2011).

Əsasən sovet dönməninin faciələrinin əks olunduğu bu əsərlərdə yazıçılar sovet insanın ağrı-acısını təsvir etməyə çalışmış, tarixin mühüm bir mərhələsini yenidən, tam fərqli mövqedən dəyərləndirilməsinə cəhd etmişdirlər.

Avtobioqrafik nəsr

XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq cəmiyyətdə yaşanan yenidənqurma prosesləri ilə əlaqədar olaraq yumşalma mühitində yaranan bədii-sənədlı əsərlərdə uzun müddət ərzində qadağan edilmiş mövzulardan bəhs olunur, repressiyaya məruz qalmış yazıçı və şairlərimiz haqqında gerçəkləri əks etdirən əsərlər çap olunmuşdur. «Düşərgə ədəbiyyatı» adı altında işıq üzü görən bu əsərlər 1980-90-cı illərdə xüsusi maraq və diqqət mərkəzində idi. A.Soljenitsının həbsxana–islah düşərgələri haqqında əsərləri uzun müddət ərzində SSRİ-nin ifşası üçün dəlil-sübut olaraq çap edilmişdir.

Həmi dövrdə Rəfael Hüseynovun Hüseyn Cavidin taleyi ilə bağlı “Cavidlər” əsəri, repressiyaya məruz qalmış yazıçıların -Ç.Bağirovun «Ümidim olmasaydın», Süleyman Vəliyevin «Qanadı sınımış quş da uçarmış» sənədli povestləri («Azərbaycan» jurnalında) nəşr olunmuşdur. Vəhşi üçlük tərəfindən məhv edilən yüzlərlə insan talelərinin, stalinizm dövrünün həbs və işgəncə əzablarının əks olunduğu bu əsərlərdə, yazıçılar vəziyyətin çıxılmazlığını, müxtəlif insan taleələrini əks etdirmiş, ədalətsizlik, zülm qarşısında bəzilərinin dözümlü göstərərək sınımadığını, digərlərinin “sınaraq” satqına çevrildiklərini təsvir etmişlər. Ölümlə üz-üzə qalan insanların xatirələrində yad, soyuq məkanda qarşılaşdıqları ağır həyat tərzini təsvir olunmuşdur. Cahangir Məmmədlinin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan ədəbiyyatının bu nümunələri yüksək bədii keyfiyyəti ilə seçilməsələr də, bəhs olunan mövzuların ağırlığı, sistemin adı vətəndaşlara qarşı qəddarlığı oxucuları biganə qoymur (Məmmədli, 1998:75).

Müasir mərhələdə yazılan bədii-sənədli əsərlər sovet dövrü nümunələrindən fərqlənir. Bu gün ədəblərimiz daha çox «xatırlamağa» deyil, «anlamağa» çalışırlar. Çünki sovet dönəmində baş verənləri anlamağa, araşdırmağa lüzum yox idi. Buna görə də, postsovet dövründə yazılmış əsərlər xüsusi önəm daşıyır. Vidadi Babanlıın «Gizlinlər» gerçək–romanı, Balaş Azəroğlunun «Ömürdən ötən illər» avtobioqrafik romanı, Tofiq Abdinin «Dövlət çevrilişi» sənədli povesti, Xalq şairi Anarın, Xəlil Rza Ulutürkün və digər bədii-sənədli əsərlərdə sovet-postsovet zamanının qarşıdurması fonunda, müəlliflərin əvvəl dilə gətirə bilmədikləri, gizlətməyə məcbur olduğu hadisələr əks olunmuşdur.

Yaradıcı insan və hakimiyyət münasibətlərinin gərginliyi, çərçivələrə salınmış yaradıcılıq stixiyası, klassik sovet ədəbiyyatı nümayəndələrinin fərqli obrazlarının canlandırıldığı bu əsərlərdə mürəkkəb, ziddiyyətli, faciəvi bir dövrün mənzərəsi canlandırılmışdır.

Avtobioqrafik əsərlər müəllifin özünün hiss və düşüncələrini ifadə etmək tələbindən yaranmışdır. Bu əsərlərdə yazıçılar özünüdərkə can ataraq ömür yollarına nəzər salmağa çalışırlar. Avtobioqrafik nəsr müəllifin ömür yolu haqqında təhkiyə olduğundan, retrospeksiyanı hadisələrə ikili yanaşmanı ehtiva edir. Baş verənlərin dünən və bu gün müstəvisindən qiymətləndirildiyi əsərlərdə əsasən aşağıdakı tematik-blokların təkrarı yer alır: əsas personajın uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik dövrü, məktəb illəri, əmək fəaliyyətinə başlaması, ictimai fəaliyyəti, ailə həyatı, «avtocoğrafi mühit»in təsviri (Черкашина,2014:39) və s.

Təsvir olunan ömrün mərhələsindən asılı olaraq əsərlərdəki personajlar sistemi də dəyişir. Uşaqlıq dövründən bəhs edən hissələrdə hadisələr əsasən ailə mühiti - valideynlər, qardaş və bacı, yaxın qohumlar təsvir edilir, məktəb yoldaşları, dostlar yer alır. Yeniyetməlik, gənclik illəri əks olunduqda məktəb, universitetdə təhsil illəri canlandırılır. Müəllif yaradıcı insan olduqda, onla-

rın ilk qələm təcrübələrindən bəhs olunur, dövrün ədəbi-mədəni mühiti təsvir edilir.

Bir çox tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, bu əsərlərdə əsas olan personajın «daxili» yaşantılarının təsviri, onun mənəvi-psixoloji portretinin canlandırılmasıdır. Bu məqamlara diqqət yetirən S.Sapojnikova yazır: «Avtobioqrafik nəsrin əsas məzmunu şəxsiyyətin daxilən yetkinləşməsinin təsviridir. Müəllifin şüurunda hadisələr dərk edilərək onun bioqrafiyasının faktına, onun daxili yaşantısına çevrilir» (Сапожникова, 2012:55). Hadisələri bu gün müstəvisindən qiymətləndirən «müdrük» insanın və illər öncəki təcrübəsiz gəncin (S.Sapojnikova) baxışları qarşılaşır, baş verənlər və xatırlananlar arasında «konflikt» yaşanır. «Müdrük» müəllif, «гənc» personajdan fərqli olaraq hadisələrə analitik, tənqidi münasibət bəsləyir. Zənnimizcə, məhz bu konflikt, müəllifin baş verənlərə münasibətinin yer alması avtobioqrafik əsərlərin əsas xüsusiyyətidir. Əks təqdirdə, müəllif mövqeyi zəiflədikcə, faktların sadalanması yer alır, hadisələrin bədii dəyərləndirilməsi ikinci planda qalır. Beləliklə, avtobioqrafik əsərlərdə müəllifin öz həyatını dəyərləndirməyə çalışması, baş verənlərlə bağlı münasibətini ifadə etməsi zəruri olsa da, təəssüf ki, bu yanaşma əksər halda gözlənilmir.

Sovet dövrünün təsvir olunduğu əsərlərdə öz həyat yolundan bəhs edən müəlliflər hiss və düşüncələrini bölüşməkdən çəkinərək, yalnız baş verənləri xatırlamaqla kifayətlənmiş, müasirlərinin portretlərinə geniş yer verərək şəxsi məqamlardan yayınmağa çalışmışlar.

Sabir Azərinin «Tələbə məhbusun etirafları» bioqrafik–sənədli romanı oxuculara ünvanlanmış müraciətlə başlanır: «Bəri başdan məqsədimi bildirirəm: bu roman-etiraf vasitəsilə həyatımın, taleyim, ailəmizin, yaşadığımın və bütövlükdə müasirlərimin rast gəldiyi, indiyəcən qaranlıq qalan, qaranlıq qaldığına görə də ürəyimizi daha çox sıxan sirləri hamıya açıqlamağı qərara almışam» (Azəri, 2007:6).

1956-cı ildən başlayaraq 1991-ci ilə qədər olan dövrün təsvir edildiyi əsərdə avtobioqrafik xətlə yanaşı publisistik təsvir yer alır. Müasir insan, zaman, dövrün problemləri haqqında düşüncələrini bölüşən yazıçı baş verənlərlə bağlı birbaşa münasibətini bildirməkdən çəkinmir. Sovet hakimiyyətini «Totalitar və Avtoritar» rejim adlandıran müəllif yazır: «Sosializm özünün siyasi-fəlsəfi mahiyyəti barədə ən dəqiq fikri – prinsipi özü acıqca müəyyənləşdirmişdi – Demokratik mərkəziyyət! Sözü başa düşən hər kəsə dərhal bəlli olur ki, demokratiya ilə mərkəziyyət bir-biri ilə qətiyyən uyuşmur, çünki demokratiya təkəkkürün, qəlbin, təxəyyülün müstəqilliyi, azadlığı deməkdirsə, mərkəziyyət isə hər şeyin, o cümlədən də cəmiyyət üzvlərinin düşünmək haqqının bir nöqtədən, konkret desək – Moskvadan idarə edilməsi idi... – ideoloji-inzibati gücünü, hətta iqtisadi siyasətinin də müstəqil, azad düşüncənin, yəni Şəxsiy-

yətin əleyhinə yönəlmiş bir siyasi qurumda mənliyi, qüruru, daxili bütövlüyü, milli dəyərləri qorumaq nə qədər çətin, ağır, müşkül bir iş idi!». «Orada heç vaxt düşünlər cəmiyyəti yaratmaq barədə fikirləşmirdilər, əksinə, düşünən beynləri sevmirdilər, nədən ki, müstəqil düşünmək azadlıq əlamətidir. Sosializmə isə kütlə, yəni mütilər cəmiyyəti lazım idi» (Azəri, 2007:7).

Görkəmli siyasi xadim, şair Balaş Azəroğlunun son dövrlərdə qələmə aldığı «Ömürdən ötən illər» avtobioqrafik romanında ömrünün əlli ilə yaxın dövrü, 17 aprel 1947-ci ildən 20 fevral 1996-cı ilə qədər olan mərhələsi əks olunmuşdur. Cənubluların Azərbaycandakı taleyindən geniş bəhs olunan romanda dövrün ədəbi həyatı ilə yanaşı Şimali və Cənubi Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimlərinin obrazları canlandırılmışdır. Şairin Pişəvəri ilə görüşləri, ölümü ilə bağlı şübhəli məqamlar əks edilmiş, cənubdakı milli-azadlıq hərəkatı və Azərbaycan rəhbərliyinin bu mübarizəyə münasibəti (M.C.Bağirov və Səməd Vurğunun yanaşması kontekstində) əks edilmişdir. Bu mövzuda qələmə alınmış əvvəlki əsərlərdən fərqli olaraq romanda cənub nisgili aradan qalxır, şair sərəhədi aşaraq öz vətəninə dönə bilir.

Vidadi Babanlıın “Gizlinlər” romanında müəllif ömrünün gizlinlərindən bəhs etmək istədiyini bildirsə də, əsəri roman-etiraf olaraq qiymətləndirmək doğru deyil. Yazıçı həyatının bəzi gizlinlərindən bəhs etsə də, müəllifin müasiri olduğu dövrün, mühitin təsviri avtobioqrafik materialı üstələyir.

Seyran Səxavətin «bir əlçə kənd uşağının bu qəliz dünyada özünü necə axtarmasından, tapmasından və təsdiq etməsindən söhbət» açmağa çalışdığı «Qaçhaqaç» avtobioqrafik romanında koloritli və yaddaqalan obrazlar sistemi yer almışdır. Son illərdə qələmə alınan avtobioqrafik əsərlərdə sovet illəri əsasən ağır ilə anılırsa (Vidadi Babanlı “Gizlinlər”, Sabir Azərinin “Tələbə məhbusun etirafı”, Sabir Əhmədlinin “Yazılmayan yazı” və digər əsərlər), Seyran Səxavət həmin ağrını ironiya ilə təsvir etməyə üstünlük vermişdir.

2000-ci illərdə başlayaraq memuar-avtobioqrafik əsərlərdə sosial tematikanın zəiflədiyi, janrın ənənəvi xüsusiyyətlərini əks etdirən etiraf xarakterli əsərlərin yarandığı müşahidə olunmaqdadır (Əli Əmirli «Ağdamda nəyim qaldı?», N.Rəsulzadə «Qolfstrim» və s.).

1990-2000-ci illərdə yazmış olduqları əsərlərində Öz ailə şəcərəsindən bəhs edən bir çox yazıçılar uşaqlıq illərini «itirilmiş cənnət» kimi təsvir etmişdirlər. Sovet illərində təqib olunan soy-köklərindən bəhs edən İlyas Əfəndiyev, Tahirə Cəfərova və digər müəlliflərin əsərlərində uşaqlıq nostalji ilə xatırlanmış, həmin illərin keçdiyi məkanlar xüsusi sevgi ilə təsvir edilmişdir. Bu əsərlərdə zaman sovet hakimiyyətinin bərqərar olmasına qədərki dövr və sovet dövrü olaraq iki mərhələyə ayrılır. İkinci hissədə ilkin mərhələdə mövcud olan «cənnət məkan»nın deformasiyası, dağılması təsvir edilmişdir.

2000-ci illərdən başlayaraq qələmə alınmış uşaqlıq haqqında avtobioqrafik əsərlərdə yazıçıların daha çox həyatlarının ağırlı dövrlərindən bəhs etdikləri müşahidə olunur. Natiq Rəsulzadənin rus dilində qələmə aldığı «Qolfstrim» (2015) əsəri avtobioqrafik əsərdir. Burada uşaqlığa qayıdış müəllifin özünü daha dərinəndən dərk etmə cəhdi olaraq yer almış, qəhrəmanın daxili dünyasına baş vurmağa çalışan müəllif, öz qəhrəmanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında rol oynayan həyat faktlarına yenidən nəzər salmağa çalışmışdır.

Çağdaş ədəbiyyatşünaslıqda yeni avtobioqrafizmlə bağlı mübahisələr çox olsa da bu ədəbiyyatın konkret sərhədlərini müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Mətnə müəllifin öz həyatı ilə yanaşı yaradıcılığı haqqında düşüncələrə geniş yer ayırması, mətnin filoloji terminlərlə yüklənməsi bu əsərlərin əsas xüsusiyyəti olaraq götürülür. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda bədii-sənədli nəsrin janrlarının modifikasiyalarından geniş bəhs edilir, «yeni avtobioqrafizm» (M.Lipovetski), filoloji roman (V.Novikov) kimi istilahlər gündəmə gəlir. Filoloji romanda «elm»lə (ədəbiyyatşünaslıq) «bədii ədəbiyyat» arasındakı sərhədlərin aradan qalxdığı görünür (Степанова, 2005:75). V.Novikov yazır: «bu cür romanda filoloq qəhrəman olub, onun yaradıcılığı süjetin əsasını təşkil edir» (Новиков, 1999). Stepanova isə romanın strukturunda yer alan bədii yaradıcılıqla, dillə bağlı nəzəriyyələrin «bədii yaradıcılıqda yeniliyə» səbəb olmasının zəruriliyini qeyd etmişdir (Степанова, 2005:76).

Müasir dövrdə qələmə alınmış bir çox bədii-sənədli əsərlərdə bədii və elmi yanaşmanın sintezi yer alır. Bioqrafik roman – rekonstruksiyalarda müəllif mövqeyinin tədqiqatçı mövqeyi ilə yaxınlaşması, zənnimizcə, bu prosesin təzahürlərindəndir.

Uşaqlıq illərindən xatirələr, yaradıcılıq prosesi haqqında düşüncələrin yer aldığı “Qolstrim” romanı da filoloji mətn xüsusiyyətləri ehtiva edir. Əsərdə yazıçının xatirələri ilə birgə, bədii yaradıcılıq haqqında düşüncələri də əks olunmuşdur. Bədii və filoloji fikir, düşüncələrin xaosik ortamda təqdim edildiyi əsər həm yeni janr yaradıcılığı sahəsində eksperiment, həm də uşaqlıq illəri ilə bağlı orijinal əsər olaraq maraqlı doğurur.

Əli Əmirlinin «Ağdamda nəyim qaldı?» əsərində balaca personajın yaşadığı mənəvi disharmoniya əks olunmuşdur. Yaxınları tərəfindən mənəvi zərbə alan uşaq uzun illər sonra, altmış yaşa varınca bu haqda bəhs etməyə qərar vermişdir.

Müasir bioqrafik roman

Son illər post-sovet məkanında bir çox tarixi şəxsiyyətlər haqqında siyasi bioqrafiyalar yazılmışdır. Məlumdur ki, bioqrafik əsərlərin qəhrəmanları dövrünün tanınmış, seçilmiş insanları olur. Müəllif qəhrəmanı olacaq şəxsə xüsusi simpatiya və ehtiramla yanaşır. Bu heyranlıq bəzən bioqrafik qəhrəmanın təsvirinə mənfi təsir göstərir, sxematik obrazın yaranmasına səbəb olur. Bu

səbəbdən də, son illərdə yazılan, əsasən rekonstruktiv yanaşmanın yer aldığı əsərlərdə sənədin önə çıxması baş verir. Öz xatirələrinə geniş yer ayırmadan, faktlara istinad edən yazıçı, materialları şərh edərək ümumiləşdirmələr aparır, əsasən başqa insanların fikirlərinə istinad edir.

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq siyasi memuaristikada bir çox siyasi xadimlərin obrazlarına maraq yaransa da, bəzi liderlərin portretlərinə az təsadüf edilir. Bu əsərlərin müvəffəqiyyəti yazıçı səriştəsindən asılı olmaqla yanaşı, həm də canlandırılan obrazın zənginliyi, şəxsiyyət olaraq maraqlı insan olması ilə bağlıdır. Siyasi liderlərin xasiyyətindəki qapalılıq, insanlardan, ünsiyyətdən uzaq olmaları onların bədii portretlərinin yaranmasına əngəl olur. Heydər Əliyevin həyatı və siyasi fəaliyyəti bədii təsvir üçün çox zəngin bir material verir. Ulu öndər ünsiyyətçi xasiyyəti, xarizmatik görkəmi, natiqlik qabiliyyəti ilə seçilən, mətbuata açıq, cəmiyyətlə təmasdan zövq alan insan olduğundan daim insanların maraq dairəsində olmuşdur.

Ümummillə liderin ədəbiyyata, sənətə xüsusi münasibəti, ədəbiyyatın dostu, himayədarı olaraq çıxış etməsi ədəbiyyat insanlarında ona qarşı xüsusi bağlılıq yaratmışdır. Bu səbəbdən də o, son illər yazılan yazıçı xatirələrinin əsas obrazına çevrilmişdir. Xalq yazıçıları- Anarın, İsa Muğannanın, həmçinin Vidadi Babanlımın, Mark Verxovskinin və başqa bir çox insanların bədii-sənədli əsərlərində Heydər Əliyevin obrazı ehtiramla anılmışdır.

Beynəlxalq arenada yaxşı tanınan Heydər Əliyevin obrazı yalnız yerli yazarların əsərlərində deyil, həm də xarici müəlliflər tərəfindən rəğbətlə canlandırılmışdır. Hüseyn Adıgözəlin «Zirvə. Heydər Əliyevin həyatı», Nikolay Zenkoviçin «Heydər Əliyev. Tale yolları», Ülkü İrfan «Qızıl ulduzdan hilala doğru. Heydər Əliyevin fırtınalı həyatı» və s. müəlliflərin kitabları bu təkrarsız insanın siyasi fəaliyyətinə, həyatına yeni baxış ehtiva edir.

Bu kitablar sırasında həm həcmi, həm sanbalı ilə seçilən, bir çox müasirlərimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilən romanlardan biri yazıçı-publisist, ictimai xadim, millət vəkili Elmira Axundovanın 6 cildlik «Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman» bioqrafik roman-tədqiqatıdır.

Qəhrəmanın siyasi fəaliyyəti haqqında yazılanları araşdıran, haqqındakı mifləri aradan qaldırmaqla liderin gerçək portretini canlandırmağa çalışan Elmira Axundova «...mətbuatda və siyasi memuaristikada hələ də səhifədən səhifəyə adlayan bir sıra stereotipləri puç» (Axundova, 2013:3) etməyə, «... obrazı onun əzəmətini artırmağa yönəlmiş süni «əlavələrdən» təmizləyib oxuculara mümkün qədər yaxınlaşdırmağa» çalışdığını qeyd etmişdir (Axundova, 2013: 6).

Bir çox bioqrafik əsərlərdə öz kolleqalarının obrazlarını canlandıran yazıçılar məlum sovet sənətkarı haqqında mifləri aradn qaldırmağa, yaxın keçmişimizlə bağlı gerçəkləri təsvir etməyə can atmışlar. Xalq yazıçısı Anar

tanınmış yazıçı və şairlər haqqında bir çox portret oçerklərin, bioqrafik povest və romanların müəllifidir. Yazıçının Ənvər Məmmədخانliya həsr etdiyi «Həyatım ağrıyır» xatirə-povestində sovet yazıçısının tragik obrazı canlandırılmışdır: «Həyatsevər insan idi... Amma bu nikbin təbiətli insanın ömrü boyu «həyatı ağrımışdı» (Anar,2004: 248). Xatirələrdə Ə.Məmmədخانlinin tənhalığının səbəblərinə aydınlıq gətirə biləcək epizodlar təsvir edilmişdir. Anarı məşğul edən əsas mövzu sovet yazıçısının daxili narahatlığı və nigarançılığını doğuran səbəblər, yaradıcı insanın daxilində tüğyan edən üsyandır.

Yazıçının daha bir bədii-sənədli əsəri «Kərəm kimi romanıdır. Əsərin yazılmasında müəllifin əsas məqsədi Nazım Hikmət obrazı ətrafında formalaşmış mifin aradan qaldırılması, yaradıcılığına, haqqında yazılanlara istinad əsasında şair ömrünün gerçək cizgilərinin bərpa edilməsidir. Romanın əsas məzmununu təşkil edən Nazım Hikmətin siyasi fəaliyyətinin, qadınlarla münasibətinin əhatəli təsviri yazıçının obrazı ideallaşdırmaq istəyindən uzaq olduğunu, bu mürəkkəb taleli insanı, dövrünün böyük şairini oxucuya olduğu kimi təqdim etməyə cəhd etdiyi bəlli edir.

1980-1990-cı illərdə Azərbaycan xalqının müstəqillik savaşı, Qarabağ müharibəsi ədəbiyyatda qəhrəman obrazının aktuallaşmasına səbəb oldu. Mustafa Çəmənlinin milli qəhrəmanlarımızdan bəhs edən «Fred Asif», «Mübariz» əsərləri də bu zəmində yazılmış bioqrafik əsərlərdir.

Nəticə

Əsasən sovet dönməinin faciələrinin əks olunduğu avbioqrafik əsərlərdə yazıçıların sovet insanının ağrı-acısını təsvir etməyə, tarixin mühüm bir mərhələsini yenidən, tam fərqli mövqedən dəyərləndirilməyə çalışdıqları bəlli olur. İlk mərhələdən (1990-cı illər) fərqli olaraq, getdikcə müəlliflərin ictimai-siyasi proseslərin təsvirindən uzaqlaşaraq etiraf xarakterli əsərlərin yarandığı müşahidə olunmaqdadır.

Müstəqillik illərində qələmə alınan bioqrafik bədii-sənədli əsərlərdə müəlliflərin sovet liderləri, yazıçıları haqqında mövcud mifləri aradan qaldıraraq, onların yeni, gerçək bioqrafiyalarını yaratmağa çalışdığı, eyni zamanda sovet dövrünün psixoloji-mənəvi mənzərəsinin təhlilinə və müasir zaman müstəvisindən dərkinə çalışdığı görünür. Təhlillərdən aydın olduğu kimi, müasir dövrdə bioqrafik janrdə ciddi dəyişikliklər baş vermişdir – müəllif mövqeyinin önə keçməsi, xatirələrin yer alması ilə əsərdə zaman konsepsiyası mürəkkəbləşmiş, hadisələrin müəllif tərəfindən şərhəndirilməsi, mühakimələri önə çıxmışdır. Yazıçının məqsədi yalnız tanınmış insanın həyat və yaradıcılığı haqqında əsər yaratmaq deyil, daha çox müasiri olduğu dövrü miflərdən azad etmək, öz subyektiv münasibətini ortaya qoymaqdır.

Beləliklə, 1990-cı illərdə qələmə alınan bədii-sənədli nəsr əsərlərində sosial mündəricə, yaradıcı insan və sistem qarşılıqlı əks olunurdusa, zaman

keçdikcə etiraf məzmunlu əsərlərin sayının artdığı görünür. Bioqrafik nəsrdə isə dövrün tanınmış insanları haqqında miflərin aradan qalxdığı əsərlər yaranır, müasir qəhrəmanlar, ictimai-siyasi gerçəkliklər əks olunur.

Ədəbiyyat

- Axundova, E (2013). Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. Qayıdış. VI (1) cild, Bakı: Ozan.
- Anar, (2004). «Həyatım ağrılır» // Anar. Əsərləri. III cild, Bakı: Nurlan, s.260-321
- Anar, (2015). «Kərəm kimi» (Nazim Hikmətin həyat və yaradıcılığı haqqında anılar, düşüncələr romanı) // Anar. Əsərləri. Bakı: Nurlan, VII cild.
- Azəri, S. (2007). Tələbə məhbusun etirafı. Bakı, Çarşıoğlu.
- Çəmənli, M (2010). Fred Asif (sənədli roman). Bakı: Təhsil.
- Məmmədli, C. (1998) . Çağdaş Azərbaycan nəsrinin inkişaf meylləri: monoqrafiya. Bakı: Bakı Univer. Nəşriyyatı.
- Аксенов, В. (2009). Таинственная страсть. Роман о шестидесятниках. М.: Семь дней, <http://booksonline.com.ua/view.php?book=100631>
- Новиков, В. (1999). “Филологический роман”. Новый мир, № 10, http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1999/10/novik.html
- Сапожникова, Ю.Л (2012). “Жанр автобиографии: понятие и особенности». Ученые записки Забайкальского государственного университета. Серия филология, история, востоковедения, с.54-56. <https://cyberleninka.ru/article/n/zhanr-avtobiografii-ponyatie-i-osobennosti>
- Симонова, Т.Г. (2011). “Мемуарная книга В. Аксенова «Таинственная страсть» как жанровый «неформат»”. Славянскія літаратуры ў кантэксце сусветнай: матэрыялы Х міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск, 6-8 кастрычніка 2011 г. Мінск: Выдавецкі цэнтр БДУ, с.311-315
- Симонова, Т. (2013). “Новые тенденции в современной художественной документалистике”. Славянскія літаратуры у кантэксце сусветнай: да 900-годдзя Кірыла Тураўскага і 200-годдзя Тараса Шаўчэнкі. Мінск: РИВШ, с.58-62. [HTTPS://ELIB.GRSU.BY/DOC/10806](https://elib.grsu.by/doc/10806)
- Степанова, И.М. (2005). “Филологический роман как «промежуточная словесность» в русской прозе конца XX века”. Вестник Томского Государственного Педагогического Университета, 2005, вып. 50, КиберЛенинка: <https://cyberleninka.ru/article/n/filologicheskij-roman-kak-promezhutochnaya-slovesnost-v-russkoy-proze-kontsa-xx-veka>
- Черкашина, Т.Ю. (2014). “Основные тематические блоки в структуре жанра автобиографии”. Вестник Оренбургского государственного университета. Выпуск №1 (162), с.36-40
- Шарифова, С. (2011). Жанровое смешение в романе: коммуникативно-социокогнитивный подход). Москва, 2011, 340с.

BİLGE KAĞAN VE TONYUKUK'UN İÇ CÜMLELERİNİN MUKAYESESİ

Ümit HUNUTLU*

Özet

Çoğu araştırmacı tarafından “iç içe birleşik cümle” olarak dar kapsamda değerlendirilen iç cümleler, tek başına var olabilen bağımsız bir cümle başına bir temel cümle ögesi veya temel cümleye ait bir ögenin tamamlayıcısı olduğu yapılardır. Türkçede bağımsız bir cümle, yeri geldiğinde bir isim gibi işlem görebilmektedir. Bu cümleler de tıpkı isim gibi temel cümle içinde değişik görevler üstlenirler ve temel cümleye direkt veya değişik ek ve edatlar alarak bağlanırlar.

İç cümlelerin çözümü ve yorumu, temel cümle kadar önemlidir. İç cümlelerin temel cümle içindeki kullanım özellikleri anlatıcının fikir dünyası, karakter ve konuşma üslubundan da izler taşır. İç cümlelerin kullanımı konuşma, tanık gösterme için bir araç olduğu gibi, anlatıcının bir şeyi kanıtlanması, bir şeye inandırması, fikrini doğrulaması için de bir yöntemdir. Kişilerin bu cümle yapılarını tercih etmesinin birden fazla sebebi olabilmektedir. Mesela, kişi kendi cümlelerini iç cümle hâlinde başka birine aktarıyorsa geçmişteki bir olay karşısındaki kendi tutumunu vurgulamak istemiş olabilir veya kendisinin fikirlerine verilen değeri ortaya koymak istemiş olabilir. Daha çok aktarma cümlelerinde tercih edilen bu yapının nitelikleri ve temel cümleye dâhil olma durumu art zamanlı ve eş zamanlı farklılıklar taşımaktadır.

Bu çalışmada, Orhun Yazıtları'ndaki iç cümle taşıyan ifadeler incelenmiştir. Yazıtlar'da 94 iç cümle kuruluşu tespit edilmiştir. Bu iç cümlelerin temel cümle içindeki görevleri isim, nesne ve tümleç olarak sınıflandırılmıştır. Yazıtlardaki iç cümlelerin temel cümleye durum, karşıtlık, kıyaslama, sebep anlamlarıyla katkı sağladığı belirlenmiştir. Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları, Bilge Kağan'ın ifadelerini taşıdığı için bir eser gibi düşünülerek iç cümlelerle ilgili ortak bir çözümleme ve değerlendirme geliştirilmiştir. Aynı çözümleme ve değerlendirme Tonyukuk Yazıtları için de yapıldıktan sonra tarihteki bu

* Doç. Dr., Rize Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, umithunutlu@gmail.com

iki şahsiyetin tercih ettiği iç cümleler farklı yönlerden mukayese edilmiştir. Kullandıkları iç cümlelerden hareketle üslupları hakkında bazı çıkarımlarda bulunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Bilge Kağan, Tonyukuk, Orhun Yazıtları, Eski Türkçe, Cümle, İç Cümle.

Giriş

Tek başına var olabilen bağımsız bir cümlenin başka bir temel cümlenin ögesi veya temel cümleye ait bir ögenin tamamlayıcısı olduğu yan cümlelerdir. Cümleler de birer isim olduğundan bu yan cümleler tıpkı isim gibi temel cümle içinde değişik görevler üstlenirler.¹ Bu yan cümleler, temel cümleye direkt veya değişik ek ve edatlar alarak bağlanırlar. Karahan; bunları “Anlam İlişkisiyle Bağlanan Cümleler” başlığı altında değerlendirir ve bu cümlelerin *art arda sıralanan ve aralarında çeşitli anlam ilişkileri bulunan cümlelerden meydana geldiğini*² söyler. Karaağaç,³ Özkan ve Sevinç; bu cümlelerden “*İç İçe Birleşik Cümleler*” başlığı altında söz eder ancak temel cümlenin yüklemi “*demek, saymak, zannetmek, farz etmek, bilmek, görmek*” gibi fiillerle sınırlandırır.⁴ Bu özellik yapıca bağımsız yan cümlelerin sadece bir yönünü teşkil eder. Aydın, bu kategorideki yan cümleleri “*Çekimli Eylemli Yan Tümceler*” başlığı altında değerlendirir ve bu grubu “*dilek ve koşul bildiren yan tümceler, temel tümceye ki bağlacıyla bağlanan yan tümceler, soru ekiyle temel tümceye bağlanan yan tümceler, ilgeçli yan tümce, değil olumsuzluk koşacıyla temel tümceye bağlanan yan tümceler, ikilemeli yan tümce, kalıplaşmış yan tümce*”⁵ başlıkları altında değerlendirerek şart yan cümleleri ve açıklama yan cümlelerinden de “*çekimli eylemli yan cümleler*” olarak bahseder.

Daşdemir; bu yapıya ilk dikkat çeken A. N. Kononov ve “*Alt Alta Bağlam Cümlesi*” başlığı altında bu yan cümlelere değinen Banguoğlu'nun yaklaşımlarından hareketle, çoğu dilci tarafından “iç içe birleşik cümle” olarak dar kapsamda değerlendirilen bu yan cümle kuruluşlarına farklı bir açıdan yaklaşır. Yapıca bağımsız yan cümleleri isim, tümleş ve zarf göreviyle kullanılanlar şeklinde gruplandırır.⁶ Çalışmamızda Eski Türkçeye özgü yapılar bu gruplandırma çerçevesinde incelenmiştir.

1 Daşdemir, *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal İşlevsel Söz Dizimi*, 181.

2 Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, 94.

3 Karaağaç, 198.

4 Özkan, Sevinçli, 163.

5 İlker Aydın, “Türkçede Yan Tümce Türleri ve İşlevleri”, *TÖMER Dil Dergisi*, S. 126, Ankara 2004, 29-55.

6 Daşdemir, “Yapıca Bağımsız Cümlelerden Oluşmuş Yan Cümleler”, 135- 144.

1. Orhun Yazıtları'nda Yapıca Bağımsız Yan Cümleler

1.1. İsim Görevli Yapıca Bağımsız Yan Cümleler

*Orhun Yazıtları'*nda isim göreviyle kullanılan yapıca bağımsız yan cümlelerin edatlar önünde kullanılan şekilleri mevcuttur. /+ tiyin/ ve /+ tep/ ifadeleri önündeki yan cümleler bu edatlarla birleşirler ve edatlar öncesindeki isim gibi işlev görürler. Bu yan cümleler, “tiyin/tep” edatına eksiz bağlanırlar.⁷

/+ **tiyin**/, “te-” fiiline getirilen zarf-fiil eklerinin kalıplaşmasıyla oluşmuş edatlardandır.⁸ Bu edatlarla kullanılan bağımsız yan cümleler; cümle içinde nesne, hedef, sebep tümleci gibi değişik görevlerde kullanılmaktadır.

-1. Tiyin Edatıyla Kullanılan Nesne Görevli Yapıca Bağımsız Yan Cümleler

/+ tiyin/ ifadesinin zarf-fiil yapısına en yakın olduğu kullanımlardır. Söyleyişte “Di-y-erek” anlamı taşısa bile, bu anlamın geri planda kaldığı yan cümleler oluşturur. Bağımsız yan cümleden sonra gelerek onun nesne görevini devam ettiren yapılar oluşturur. Temel cümlelerin nesnesi görevindeki bağımsız yan cümlelerden sonra gelen /+ tiyin/ onların nesne göreviyle kullanılmalarını etkilemez. Hatta onlara “...olduğunu” anlamı vererek *nesne+yüklem fiili anlamı kazandırdığı görülmektedir.*⁹

N (İYC + tiyin)

Tespit edilen nesne görevli isim yan cümlelerinde temel cümleyle öge ortaklığı bulunmamaktadır. İlk dört örnekte yan cümlelerin başka bir yan cümleye bağlı olduğu görülmektedir.

- * **t(a)şra yor(i)yur** tiy(i)n kü (e)ş(i)d(i)p b(a)lıkd(a)kı t(a)gıkm(i)ş t(a)gd(a)kı inm(i)ş tir(i)l(i)p y(e)tm(i)ş (e)r bolm(i)ş. (İlteriş) **başkaldırıyor diye** haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehre) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar. **KT D 12/ BK D 10-11**
- * tor(u)k bük(a)lı s(e)m(i)z bük(a)lı ır(a)kda b(i)ls(e)r **s(e)m(i)z bükator(u)k bükator** t(e)y(i)n bi)lm(e)z (e)rm(i)ş t(e)y(i)n (a)nça s(a)k(ı)nt(ı)m. (İnsan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilecek olsa **(hangilerinin) semiz (hangilerinin) zayıf boğa (olduğunu)** bilmezmiş diye öylece düşündüm. **T(1.) B 5-6**
- * **(türük bod(u)n(u)g) öt(ü)k(e)n y(i)r(i)g koonm(i)ş** t(i)y(i)n (e)ş(i)d(i)p b(i)r(i)yeki bod(u)n kuur(ı)y(a)kı öñr(e)ki bod(u)n k(e)lti.

7 Kerime Üstünova, *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*, Sentez Yay., Bursa 2012, 316.

8 Zeynep Korkmaz, “Yazılı Devirlerdeki Gelişmelere Göre Eski Türkçenin Yaşı”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. 1*, TDK Yayınları, Ankara 2005, 226.

9 C. Alaylımaz, *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, 57-58, 168.

(Türk halkı) Ötüken toprağına yerleşmiş.” diye haber alıp güneydeki halklar, batıdaki, kuzeydeki ve doğudaki halklar (üzerimize) geldiler. **T(1.) G 10**

* **kögm(e)n yolu bir (e)rm(i)ş tum(ı)ş t(i)y(i)n (e)ş(i)d(i)p** bu yol(u)n yoris(a)r y(a)r(a)m(a)ç(ı) t(e)d(i)m. **“Köğmen yolu bir imiş, (o da) kapanmış.”** diye işitip “Bu yoldan yürüseğ iyi olmayacak.” dedim. **T(1.) D 6**

* **ol(ur)(u)ñ t(i)y(i)n t(e)m(i)ş.** **“Oturun.”** diye söylemiş **T(1.) 10**

* **ig(i)d(e)y(i)n tiy(i)n s(a)k[(i)nt(i)m.** **Besleyeyim** diye düşündüm. **BK D 35**

* **tor(u)k bük(a)lı s(e)m(i)z bük(a)lı ır(a)kda b(i)ls(er) s(e)m(i)z bük(a) tor(u)k bük(a) t(e)y(i)n bi)lm(e)z (e)rm(i)ş t(e)y(i)n (a)nça s(a)k(i)nt(i)m.** **(İnsan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilecek olsa (hangilerinin) semiz (hangilerinin) zayıf boğa (olduğunu) bilmezmiş** diye öylece düşündüm. **T(1.) B 5-6**

Aktarma cümlesi içeren aşağıdaki örnekte, açıklama cümlesine benzer bir yapıyla karşılaşılmaktadır. *Orhun Yazıtları*'nda aktarma cümlelerinin öncesinde ve sonrasında tekrar eden “...söyledi/ haber gönderdi, ‘...’ diye söyledi” şeklindeki cümle kuruluşunun eksilteli kullanımı olan aşağıdaki cümle kuruluşu *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*'ndeki nesne açıklama yan cümleleriyle aynıdır. Bu örnekte sonda yer alması gereken /+ tiyin/ eksiltilidir. Daha sonraki yüzyıllarda görülmeye başlanan açıklama yan cümleleri için aşağıdaki devrik cümle yapısı kaynak teşkil etmektedir. Bu tür devrik cümle kuruluşları, Uygur Türkçesi döneminde Türkçeye girmeye başlayan açıklama yan cümleleri için bir açık kapı, bir başlangıç noktası olmalıdır.

* (a)pa t(a)rk(a)ng(a)ru içre s(a)b idm(i)ş **bilge tunyukuk (a)nyıg ol üz ol sü yorıl(i)m t(e)d(e)çi unam(a)ñ.** Apa Tarkan'a (ise) gizli mesaj göndermiş, **“Bilge Tunyukuk, aksi mizaçlıdır, öfkelidir. ‘Orduyu sevk edelim.’ diyecektir. Kabul etmeyin!”** [tiyin] **T(1.) K 10-11**

-2. Tiyin Edatıyla Kullanılan Görelilik Tümlenci Görevli Yapıca Bağımsız Yan Cümle

Bir örnekte İYC'ye gelen /+ tiyin/ edatı görelilik anlamı taşıyan yan cümle oluşturmuştur. Temel cümleyle özne ortaklığı bulunmayan bu cümlede, vasıta tümlenci temel cümleyle ortaktır.

añar (a)yt(i)p **bir (a)tl(i)g b(a)rm(i)ş t(e)y(i)n ol yol(u)n yoris(a)r unç t(e)d(i)m.** Ona sorup **“Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz.”** dedim. **T(1.) D 7**

-3. Tiyin ve Tip Edatıyla Kullanılan Hedef Tümleci Görevli Yapıca Bağımsız Yan Cümleler

Orhun Yazıtları'nda İYC'nin /+ tiyin/ ifadesiyle oluşturduğu hedef yan cümleleri diğer /+ tiyin/ edatıyla kullanılan yapıca bağımsız yan cümlelere göre sayıca fazladır. Temel cümleyle öge ortaklığı taşıyan bu yan cümlelerin tamamı, istek/emir kipiyle çekimlenmiştir. Tespit edilen yan cümlelerin ilk üçü, temel cümleyle özne ortaklığı taşımaktadır.

- * **bod(u)n(u)g ig(i)d(e)y(i)n tiy(i)n** yır(ı)g(a)ru og(u)z bod(u)n t(a)pa ilg(e)rü kıt(a)ñ t(a)t(a)bı bod(u)n t(a)pa bir(i)g(e)rü t(a)bg(a)ç t(a)pa ul(u)g sü (e)ki y(e)g(i)rmi sül(e)d(i)m.... süñ(ü)şd(ü)m. **Halkı besleyeyim** diye kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kıtay (ve) Tatañı halklarına doğru, güneyde Çin'e doğru on iki kez büyük ordu sevk ettim....savaşım. **KT D 28/ BK D 23**
- * og(u)z bo[d(u)n....]d **ıdm(a)yın** tiy(i)n sül[(e)d(i)m.] Oğuz halkı [.....] **göndermeyeyim** diye sefer ettim. **BK D 35**
- * **(a)nı (a)ñ(i)t(a)y(i)n** tip sül(e)d(i)m. **Onları korkutayım** diye sefer ettim. **BK D 41**

Aşağıdaki örneklerde temel cümle ve yan cümle arasında herhangi bir öge ortaklığı yoktur. Ancak ilk örnekte bağlama öbeği oluşturan iki yan cümle arasında özne ortaklığı mevcuttur.

- * **türük bod(u)n yook bolm(a)zun** tiy(i)n **bod(u)n bolçun** tiy(i)n [k(a)ñım ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n(ı)g ög(ü)m ilbilge k(a)t(u)n(u)g t(e)ñri töp(ü) sinte tut(u)p yüg(e)rü kötürm(i)ş (e)r(i)ñç. **Türk halkı yok olmasın** diye **halk olsun** diye, babam [olan] İlderiş Hakanı (ve) annem [olan] İlbilge Hatun'u göğün tepesinden tutup (daha) yukarı kaldırdılar şüphesiz. **KT D 11/ BK D 10**
- * **(e)çüm(i)z (a)pam(ı)z tutm(ı)ş yir sub idis(i)z bolm(a)zun** tiy(i)n (a)z bod(u)n(u)g it(i)p y(a)r[(a)t(ı)p.....) **Atalarımızın dedelerimizin zaptettiği yurt sahipsiz olmasın** diye Az halkını düzene sokup örgütleyerek.....) **KT D 19/ BK D 16**
- * **kögm(e)n yir sub id(i)s(i)z k(a)[ı]m(a)zun** tiy(i)n az kırk(ı)z bod(u)n(u)g <i[tip]> y(a)r(a)t(ı)p k(e)lt(i)m[(i)z s]üñ(ü)ş[d(ü)miz. **Köğmen ülkesi sahipsiz kalmasın** diye Az ve Kırgız halklarını düzene sokup örgütleyip geldik ve savaşım. **KT D 20/ BK D 17**
- * **türük bod(u)n(u)g (a)tı küsi yok bolm(a)zun** tiy(i)n k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)n(ı)g ög(ü)m k(a)t(u)n(u)g köt(ü)rm(i)ş t(e)ñri il bir(i)gme t(e)ñri **türük bod(u)n (a)tı küsi yok bo[lmaz(u)n** tiy(i)n öz(ü)m(i)n ol t(e)ñri] k(a)g(a)n ol(u)rtdı (e)r(i)ñç. Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam hakanı (ve) annem hatunu yüceltmiş olan Tanrı, devlet veren

Tanrı, **Türk halkı(nın) adı sanı yok olmasın** diye, beni o Tanrı hakan (olarak tahta) oturttu, hiç şüphesiz. **KT D 25- 26/ BK D 20-21**

- * **k(a)ñ(ı)m(ı)z (e)çim(i)z k(a)z[g(a)nm(ı)ş bod(u)n (a)tı küsi yok bolm(a)zun]** tiy(i)n türük bod(u)n üçün tün ud(ı)m(a)d(ı)m künt(ü) z ol(u)rm(a)d<(ı)m> **Babamızın, amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın** diye, Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım. **KT D 26- 27/ BK D 22**
- * **sogd(a)k bod(u)n it(e)yin** tiy(i)n yinçü üg(ü)z k(e)çe t(e)m(i)r k(a) p(ı)gka t(e)gi sül(e)d(i)m(i)z. **Soğdak halkını düzene sokayım** diye İnci (Sır Derya) ırmağını geçerek Demir Kapı'ya kadar sefer ettik. **KT D 39**

Aşağıdaki örnekte bağımsız yan cümle, sıfat-fiil yan cümlesi içinde yer almış ve sıfat-fiil yan cümlesinin zarfı olmuştur.

- * **türük bod(u)n(u)g (a)tı küsi yok bolm(a)zun** tiy(i)n k(a)ñ(ı)m k(a) g(a)n(ı)g ög(ü)m k(a)t(u)n(u)g köt(ü)rm(i)ş t(e)ñri il bir(i)gme t(e) ñri... **Türk halkının adı sanı yok olmasın** diye, babam hakanı (ve) annem hatunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı... **KT D 25-26/ BK D 20-21**

-4. Tiyin Edatıyla Kullanılan Karşıtlık Tümlenci Görevli Yapıca Bağımsız Yan Cümleler

Orhun Yazıtları'nda İYC'nin /+ tiyin/ ifadesiyle oluşturduğu bir karşıtlık yan cümlesi mevcuttur. Bu yan cümle, temel cümleyle öge ortaklığı taşımamakta ve sebep anlamı içerse de temel cümle olumsuz anlam taşıdığı için bir karşıtlık oluşturmaktadır.

Aşağıdaki örnekte, “üküş” ifadesi sonundaki ek-fiil işaretlidir.

t(e)ñri y(a)rl(ı)k(a)duk üç(ü)n **üküş** t(e)y(i)n korkm(a)d(ı)m(ı)z. Tanrı buyurduğu için **(düşman) çok** diye korkmadık. **T(2.) B 5-6**

-5. Tiyin ve Tip Edatıyla Kullanılan Sebep Tümlenci Görevli Yapıca Bağımsız Yan Cümleler

Bağımsız cümleye gelen /+ tiyin/ edatı sebep tümlenci görevli yapıca bağımsız yan cümleler oluşturmaktadır. Bu yan cümleler, temel cümleyle öge ortaklığı taşımamaktadır.

- * **(a)rk(ı)ş idm(a)z** tiy(i)n sül(e)d(i)m. **Kervan göndermiyor** diye sefer ettim. **BK D 25**
- * **y(a)l(a)b(a)çı (e)dgü s(a)bı öt(ü)gi k(e)lm(e)z** tiy(i)n y(a)yın sül(e)d(i)m. **Elçisi, iyi haberi ve rica(lar)ı gelmiyor** diye yazın sefer ettim. **BK D 39**

Üç ve dördüncü yan cümlelerde; **üküş** [er-ür ol] t(e)y(i)n, **(a)z** [er-ür biz] t(e)y(i)n şeklinde eksiltili ifadeler söz konusudur.¹⁰

- * **üküş t(e)y(i)n** n(e)ke korkur biz? (**Düşman**) **çok** diye niye korkuyoruz? **T(2.) B 3-4**
- * **(a)z t(e)y(i)n** ne b(a)s(ı)n(a)l(ı)m? **Azız** diye niye yenilelim? **T(2.) B 3-4**

Aşağıdaki örnekte bağımsız cümleye gelen “tip” ifadesi, sebep tümleci görevli yapıca bağımsız yan cümle oluşturmuştur. Bir aktarma cümlesi şeklinde verilen bu yan cümle, temel cümlenin sebebini göstermektedir.

- * **y(a)d(a)g y(a)b(ı)z boltı** tip (a)lg(a)lı k(e)lti. “(**Türklerin**) **piyadesi bozuldu.**” diye (bizi) zapt etmek üzere (üzerimize) geldi. **BK D 32**

1.2. Nesne Görevli Yapıca Bağımsız Yan Cümleler

Bu yan cümleler, temel cümleye veya başka bir yan cümleye herhangi bir ek/ edat almadan nesne göreviyle bağlanan bağımsız yapıli cümlelerdir. *Orhun Yazıtları*’nda karşılaştığımız bu tarz yan cümlelerin tamamı, aktarma cümlelerinden oluşmaktadır. Bu yan cümleler, çoğu dil bilimci tarafından “iç içe birleşik cümleler” başlığı altında değerlendirilmiştir.

“...söyle dedi... dedi.” şeklindeki cümle kuruluşu, incelediğimiz iki eserde oldukça yaygındır. Bu cümlelerde yüklem sonda tekrar ettiği için “yan cümle + temel cümle” sıralaması gözetilerek cümleler incelenmiştir. Sonda yüklem tekrar etmediği cümlelerde ise bu yapılar açıklama yan cümlesi olarak değerlendirilmiştir.

Yazıtlarda yer alan bu özellikteki elli yan cümleden kırkı direkt “*ti-*” fiili-ne bağlanan aktarma cümlesidir. Aktarma yan cümlelerinin büyük bir bölümü temel cümleye bağlanmıştır.

-1. Temel Cümleye Bağlanan Nesne Görevli Yapıca Bağımsız Yan Cümleler

Nesne görevli aktarma ifadesi taşıyan yan cümlelerin bazıları sadece bir cümleden oluşmaktadır, bazıları ise art arda sıralanan cümlelerdir. Tek cümleden oluşan aktarma yan cümlelerinin, birinci cümle dışında, hiçbirinde temel cümleyle özne ortaklığı bulunmamaktadır. 2, 3, 4. örneklerde, yan cümle tek kelimeden oluşmuştur.

10 STT’de *diye* ifadesi öncesinde eksiltili yapıların kullanılması daha yaygınlaşmaktadır. Örn: “Hasta diye nazını çekiyorum.” Bugün zamirlerin /+ diye/ edatına ekli bağlandığı konusundaki görüşlerin temel kaynağı, Eski Türkçeden beri gelen bu eksiltili yapılardır. Örn: “Bu yemek benim Ø diye dokunmadı.” < “Bu yemek benim yemeğimdir.” diye dokunmadı.

- * **k(a)g(a)n mu kış(a)yın** tidim. “**(Bunu) kağan mı yapayım?**” dedim. **T(1.) B 5**
- * iç(i)kdük üç(ü)n t(e)ñri **öl** t(e)miş (e)r(i)nç. (Türk halkı yeniden) bağımlı olduğu için Tanrı “**Öl!**” demiş olmalı. **T(1.) B 3**
- * k(e)lm(i)şi **(a)lp** tidi tuym(a)dı. (Buralara kadar) gelenler “**(Geliş) zor(du)!**” dediler, (ama pek de zorluk) hissetmediler. **T(2.) B 3-4**
- * **(a)yg(i)l** tidi (a)y(i)gması b(e)n (e)rt(i)m bilge tonyukuk. “**Söyle!**” dedi, söyleyeni (sözcüsü) ben oldum, Bilge Tonyukuk. **T(1.) B 5**
- * kör(ü)g s(a)bı (a)nt(a)g **tok(u)z og(u)z bod(u)n üze k(a)g(a)n ol(u)rtı** tir. Casus(un) sözleri şöyle (idi): “**Dokuz Oğuz halkı üzerine (bir) kağan tahta çıktı.**” diyor. **T(1.) G 2**
- * **ol (e)ki kişi b(a)r (e)rs(e)r sini t(a)bg(a)ç(i)g ölürt(e)çi** tir m(e)n. O iki kişi var oldukça, sizi, Çini ileri öldürecektir derim. **T(1.) G 3-4**
- * [ol (e)ki kişi b(a)r (e)rs(e)r] **öñre kıt(a)ñ(i)g öl(ü)rt(e)çi** tir m(e)n. [O iki kişi var oldukça] **doğuda Kıtayları öldürecektir** derim; **T(1.) G 3-4**
- * [ol (e)ki kişi b(a)r (e)rs(e)r] **bini og(u)z(u)g öl(ü)rt(e)çi** tir m(e)n. [O iki kişi var oldukça] **bizi, Oğuzları öldürecektir**, derim. **T(1.) G 3-4**
- * **köñl(ü)ñçe ud(u)z t(e)di.** “**Gönlünce sevk et!**” dedi. **T(1.) G 8**
- * ol üç k(a)g(a)n ögl(e)ş(i)p **altun yış üze kab(i)ş(a)l(i)m t(e)m(i)ş.** O üç kağan birbirine akıl danışıp “**Altay dağları üzerinde buluşalım.**” demişler. **T(1.) D 3**
- * **öñre türük k(a)g(a)ng(a)ru sül(e)l(i)m t(e)m(i)ş.** **Doğu Türk kağanına doğru ordu sevk edelim**, demiş. **T(1.) D 3**
- * **b(e)n(i)ñ bod(u)n(u)m (a)nta (e)rür t(e)m(i)ş.** “**Benim milletim oradadır.**” demiş. **T(1.) D 4**
- * [türük bod(u)nı y(e)me] **b(u)lg(a)nç [ol] t(e)m(i)ş.** “**Türk halkı kargaşa içinde(dir.)**” demiş. **T(1.) D 5**
- * **og(u)zı y(e)me t(a)rk(i)nç ol t(e)m(i)ş.** “**Oğuzları (da) yine huzursuzdur.**” demiş. **T(1.) D 5**
- * [(i)lk kırk(i)zk]a **sü[l(e)s](e)r [y(e)g (e)r]m(i)ş t(e)d(i)m.** “**İlk Kırğızlara doğru ordu sevk etsek [bu] iyi olur.**” dedim. **T(1.) D 6**
- * kögm(e)n yolu bir (e)rm(i)ş tum(i)ş t(i)y(i)n (e)ş(i)d(i)p **bu yol(u)n yoris(a)r y(a)r(a)m(a)çı t(e)d(i)m.** “**Köğmen yolu bir imiş, (o da) kapanmış.**” diye işitip “**Bu yoldan yürüsek iyi olmayacak.**” dedim. **T(1.) D 6**

- * añar (a)yt(i)p bir (a)tl(i)g b(a)rm(i)ş t(e)y(i)n ol yol(u)n yoris(a)r unç t(e)d(i)m. Ona sorup “Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz.” dedim. T(1.) D 7
  - * [sü] (a)tl(a)t [t(e)d](i)m. “(Orduyu) atlandırım!” dedim. T(1.) K 1
  - * buñ(a)d(i)p k(a)g(a)n y(e)lü kör t(e)m(i)ş. Sıkılıp kağan “Sürün atları!” demiş. T(1.) K 2
  - * öñdün k(a)g(a)ng(a)ru sü yor(ı)l(ı)m t(e)m(i)ş. “Doğu hakanına karşı sefer edelim.” demiş. T(1.) K 5
  - * türgiş k(a)g(a)nı taşıkm(i)ş tidi. “Türgiş kağanı sefere çıkmış.” dedi. T(1.) K 6
  - * ol s(a)b(i)g (e)ş(i)d(i)p k(a)g(a)n(i)m b(e)n (e)bg(e)rü tüş(e)yin t(e)di. Bu sözleri işitip kağanım “Ben karargâha ineyim.” dedi. T(1.) K 6
  - * (a)nı yogl(a)t(a)yın tidi. “Onu yas töreniyle uğurlayayım.” dedi. T(1.) K 7
  - * sü b(a)r(i)ñ t(i)di. “Ordu, siz gidin.” dedi. T(1.) K 7
  - * (a)ltun yışda ol(u)r(u)ñ t(i)di. “Altay dağlarında oturun.” dedi. T(1.) K 7
  - * sü b(a)şı in(e)l k(a)g(a)n t(a)rduş şa)d b(a)rzun t(i)di. “Kumandan (olarak) İnel Kağan (ile) Tarduşların Şadı görev yapınlar.” dedi. T(1.) K 7
  - * bu süg (e)l(e)t tidi. “Bu orduyu sevk et.” dedi. T(1.) K 7
  - * y(a)r(i)ş y(a)z(i)da on tüm(e)n sü t(e)r(i)lti tir. (Haberci(nin) sözleri şöyle[dir]: “Yarış ovasında yüz bin asker toplandı.” der. T(2.) B 1
- “De-” fiiline bağlanan tek kelimelelik cümle yanında, sayfalar dolusu bağımsız yapılı yan cümleler de vardır. Bu sebeple bağımsız yapılı yan cümlelerin sıralandığı uzun cümle örneklerinden özel kuruluşları olanlara yer verilmiş ve diğerlerinin sadece metinlerde geçtiği yerler belirtilmiştir.
- * ill(i)g bod(u)n (e)rt(i)m il(i)m (a)mtı k(a)nı k(e)mke il(i)g k(a)zg(a)nur m(e)n tir (e)rm(i)ş. “Devlet sahibi bir halk idim, devletim şimdi nerede, kimin için ülkeler fethediyorum?” der imiş. KT D 9
  - * k(a)g(a)nl(i)g bod(u)n (e)rt(i)m k(a)g(a)n(i)m k(a)nı ne k(a)g(a)nka iş(i)g küç(ü)g birür m(e)n tir (e)rm(i)ş. Hakan sahibi bir halk idim; hakanım nerede? Hangi hakana hizmet ediyorum?” der imiş. KT D 9
  - * bunça iş(i)g küç(ü)g birtük(e)rü s(a)k(i)nm(a)tı türük bod(u)n ölür(e)yin ur(u)gs(i)r(a)t(a)yın tir (e)rmiş. (Çin halkı) bunca hizmet

ettiğini düşünmeden “Türk halkını öldüreyim, neslini yok edeyim.” der imiş. **KT D 10/ BK D 9**

- * **t(a)bg(a)ç bir(i)d(i)n y(a)n t(e)g kıt(a)ñ öñd(i)n y(a)n t(e)g b(e)n yır(i)d(i)nta y(a)n t(e)g(e)y(i)n türk sir bod(u)n y(e)r(i)nte idi yor(i)m(a)zun us(a)r idi yok kış(a)l(i)m tir m(e)n.** “(Siz) Çinliler güney tarafından saldırın, (siz) Kıtaylar doğu tarafından saldırın, biz (de) kuzey tarafından saldıralım. Türk Sir halkı, ülkesinde, asla gelişmesin. Mümkünse, tümüyle yok edelim”, derim. **T(1.) G 4-5**
- * **(a)ñ(a)ru sül(e)m(e)s(e)r k(a)ç(a)n [n](e)ñ (e)rs(e)r ol bizni [k(a)g(a)nı (a)lp (e)rm(i)ş] (a)yguçısı bilge (e)rm(i)ş k(a)ç(a)n [n](e)ñ (e)rs(e)r öl(ü)rt(e)çi kök üç(e)gün k(a)b(i)ş(i)p sül(e)l(i)m (e)di yok kış(a)l(i)m t(e)m(i)ş.** “Eğer onların üzerine ordu sevk etmezsek, ne zaman olsa, onlar bizi, kağanları cesur imiş, sözcüleri de akıllı imiş, ne zaman olsa, öldüreceklerdir. Üçümüz birleşip ordu sevk edelim, (onları) tümüyle yok edelim!” demişler. **T(1.) D 3-4**
- * **yor(i)m(a)s(a)r bizni k(a)g(a)nı (a)lp (e)rm(i)ş (a)yguçısı bilge (e)rm(i)ş k(a)ç(a)n n(e)ñ (e)rs(e)r bizni öl(ü)rt(e)çi kök temiş.** “Sefer etmezsek, bizi, kağanı cesur imiş, sözcüsü akıllı imiş, ne zaman olsa bizi öldürecektir.” demiş. **T(1.) K 5-6**
- * **kıy(i)n(i)g köñl(ü)ñçe (a)y b(e)n s(a)ña ne (a)y(a)yın tidi.** “(Suç işleyenlerin) cezalarını gönlünce söyle; ben sana ne söyleyeyim.” dedi. **T(1.) K 8**
- * **k(e)lir (e)rs(e)r körü k(e)lür k(e)lm(e)z (e)rs(e)r tıl(i)g sab(i)g (a)lı olur tidi.** “(Düşman) gelir ise görülüp gelir; gelmez ise haberlerini alarak oturun!” dedi. **T(1.) K 8**
- * **k(a)g(a)n sü t(a)ş(i)kdı on-ok süsi k(a)lıs(ı)z t(a)ş(i)kdı tir y(a)r(i)ş y(a)zıda tir(i)l(e)l(i)m t(e)m(i)ş.** “Kağanları orduyla sefere çıktı. ‘On-Ok ordusu tümüyle sefere çıktı.’ diyorlar. Yarış ovasında toplanalım.” demiş. **T(1.) K 9**
- * **y(e)lme k(a)rgu (e)dgüti urg(i)l b(a)s(i)tma t(e)m(i)ş.** “Gözcüleri ve gözetleme kulelerini iyi yerleştir. Baskına uğratma.” demiş. **T(1.) K 10**
- * **ol s(a)b(i)g (e)ş(i)d(i)p b(e)gl(e)r kopun y(a)n(a)l(i)m (a)rıg ub(u)tı y(e)g t(e)di.** Bu haberi duyunca beyler hep birlikte “Dönelim; temizizin (yani “savaşıp yenilmemişin”) utancı (savaşıp yenileninkinden) daha iyidir!” dediler. **T(2.) B 1-2**
- * **b(e)n (a)nça t(e)r m(e)n b(e)n bilge tunyukuk (a)ltun yış(i)g (a)şa k(e)lt(i)m(i)z (e)rt(i)ş üg(ü)z(ü)g k(e)çe k(e)lt(i)m(i)z k(e)lm(i)şi**

(a)lp tidi tuym(a)dı t(e)ñri um(a)y iduk y(e)r sub b(a)sa b(e)rti (e) r(i)nç n(e)ke t(e)z(e)r biz üküş t(e)y(i)n n(e)ke korkur biz (a)z t(e) y(i)n ne b(a)s(ı)n(a)l(ı)m t(e)g(e)l(i)m tid(i)m. “Ben şöyle diyorum, ben Bilge Tunyukuk: Altay dağlarını aşarak geldik, İrtiş ırmağını geçerek geldik. (Buralara kadar) gelenler “(Geliş) zor(du)!” dediler, (ama pek de zorluk) hissetmediler. Galiba, Tanrı Umay, kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler. Niye kaçıyoruz? (Düşman) çok diye niye korkuyoruz? Azız diye niye yenilelim? Saldıralım!” dedim. T(2.) B 3-4

Devrik cümle örneklerinde temel cümle ve yan cümlenin yerinin değiştiğini aşağıdaki cümlede görebiliyoruz. Bu örnek, açıklama yan cümlesi izlenimi vermektedir.

- * (e)ş(i)tt(i)m az y(i)r y[olı?] anı b[irle? .... er]m(i)ş [az y(i)r y[olı?]] bir (a)t orukı (e)rm(i)ş (a)nın b(a)rm(i)ş. (Ondan şöyle) işittim: Az ülkesi (yolu) Anı (ırmağı boyunca) imiş. [Az ülkesi (yolu)] (ancak) bir atın geçebileceği kadar imiş. (Kendisi?) o yoldan (bir kez) gitmiş. T(1.) D 7

Aşağıdaki örnekte temel cümle yüklemi söylenmemiştir.

- * on-ok bod(u)nı k(a)lıs(ı)z taşıkm(i)ş tir t(a)bg(a)ç süsi b(a)r (e)rm(i)ş [tidi] “On-Ok halkı tümüyle sefere çıkmış.’ diyorlar (içlerinde) Çin askerleri de var imiş.” [dedi.] T(1.) K 6

-2. Başka Bir Yan Cümleye Bağlanan Nesne Görevli Yapıca Bağımsız Yan Cümleler

Orhun Yazıtları’nda tespit edilen bu yan cümlelerin çoğu *te-* fiilinin zarf-fiil olarak kullanıldığı bir başka yan cümleye bağlanmaktadır. Aşağıdaki ilk örnekte yan cümle nesne göreviyle “*ti-ser*” zarf-fiiline bağlanırken 2.-6. örneklerde *tip* zarf-fiiline bağlanmaktadır. *Tep* ifadesinin edat olarak görev yaptığı örneklerde, aktarma yan cümlelerinde dolaylı bir anlatım; zarf-fiil olarak görev yaptığı örneklerde ise aşağıda görüldüğü gibi doğrudan anlatım yer alır.

- * bir(i)ye çug(a)y yış tög(ü)lt(ü)n y(a)zı koon(a)yin tis(e)r türük bod(u)n öls(i)k(i)g. Güneyde Çuğay dağlarına (ve) Töğültün ovasına konayım dersin, (ey) Türk halkı, öleceksin. KT G 6-7
- * ır(a)k (e)rs(e)r y(a)bl(a)k (a)gı birür y(a)guk (e)rs(e)r (e)dgü a)gı birür tip (a)nça boşgurur (e)rm(i)ş. (Çinliler, bir halk) uzak(ta yaşıyor) ise, kötü hediyeler verir, yakın(da yaşıyor) ise iyi hediyeler verir. “deyip öyle akıl verirler imiş. KT G 7/ BK K 5

- * (e)ki ş(a)d ul(a)yu in(i)ygün(ü)m ogl(a)n(ı)m b(e)gl(e)r(i)m bod(u)n(u)m közi k(a)ş(ı) y(a)bl(a)k bolt(a)çı tip s(a)k(ı)nt(ı)m. **İki Şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin ve halkımın gözleri kaşları berbat olacak deyip düşündüm. KT K 11**
- * bir(i)ye k(a)rluk bod(u)n t(a)pa süle tip tud(u)n y(a)mt(a)r(ı)g ıt(tı) m b(a)rdı. **Güneye Karluk halkına doğru sefer et** diyerek Tudun Yamtar'ı gönderdim, gitti. **BK D 40**¹¹
- * [k(a)ra bod(u)n] k(a)g(a)n(ı)m k(e)lti tip ög[(i)r(i)p s(e)b(i)nti. Avam halkı **“Hakanım geldi.”** diye kıvanıp sevindi. **BK D 41**¹²

Altı ve yedinci örnekte, başka bir bağımsız yan cümlelerin ögesi durumunda olan yan cümleler yer almaktadır. Aktarma cümlelerinde karşılaştığımız bu tarz örnekler, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*'nde daha sık görülmekle beraber, *Orhun Yazıtları*'nda da mevcuttur. Bu cümle kuruluşları, bağımsız yapıli bir yan cümle içinde başka bir bağımsız yapıli cümlelerin yer almasını sağlamaktadır. Bu örneklerde aktarımı, üçüncü bir şahıs yapmaktadır.

- * **on-ok bod(u)nı k(a)lıs(ı)z taşık(m)ı**ş tir t(a)bg(a)ç süsi b(a)r (e)rm(i) ş [tidi] **“On-Ok halkı tümüyle sefere çıkmış.”** diyorlar (içlerinde) Çin askerleri de var imiş.” [dedi.] **T(1.) K 6**
- * k(a)g(a)n sü t(a)ş(ı)kdı **on-ok süsi k(a)lıs(ı)z t(a)ş(ı)kdı** tir y(a)r(ı) ş y(a)zıda tir(i)l(e)l(i)m t(e)m(i)ş. **“Kağanları orduyla sefere çıktı. ‘On-Ok ordusu tümüyle sefere çıktı.’** diyorlar. Yarış ovasında toplanalım.” demiş. **T(1.) K 9**

Sekizinci örnekte tam okunamayan bir cümle mevcuttur.

- * ... **sü yorıl(ı)m t(e)d(e)çi...** **T(1.) K 10-11**

1.3. Hâl Tümlenci Görevli Yapıca Bağımsız Yan Cümleler

Temel cümledeki yüklem hâlini gösteren bağımsız yan cümlelerdir. *Orhun Yazıtları*'nda yapıca bağımsız üç yan cümle, temel cümle hâl tümlenci göreviyle kullanılmıştır. Bu yan cümleler, temel cümleyle özne ortaklığı taşımakta; zaman ve şahıs bakımından örtüşmektedir.

11 *tiyin* ve *tip* ifadeleri zarf-fiil eki almış bir fiil ve edat olma arasında geçiş özelliği göstermektedir. /ti-p/ ifadesi bazı cümlelerde “diyerek” anlamını taşımakta, bazı cümlelerde ise “diye” edatı özelliği göstermektedir. Yan cümleler belirlenirken bu anlama dikkat edilmiştir. Bu cümlede “ti-p” ifadesi diyerek anlamında kullanılmıştır. “Güneye Karluk halkına doğru sefer et.” diyerek Tudun Yamtar'ı gönderdim, gitti.” Eğer ifademiz “diye” edatı görevinde olsaydı: “Güneye Karluk halkına doğru sefer et(sin) **diye** Tudun Yamtar'ı gönderdim, gitti.” şeklinde olurdu.

12 Eğer bu yan cümle, sebep ifadesi şeklinde verilmiş olsaydı ti-p edat görevi üstlenecek ve cümle şöyle aktarılacaktı: [k(a)ra bod(u)n] k(a)g(a)nı k(e)lti tip ög[(i)r(i)p s(e)b(i)nti.

- * **t(a)bg](a)ç k(a)g(a)nta b(e)d(i)zçi k(e)lürt(ü)m b(e)d(i)z(e)tt(i)m.** Çin hakanından ressam ve heykeltıraşlar getirttim, (Kül Tigin'in türbesini) süslettim. **KT G 11**¹³
- * **t(a)şra yor(i)yur tiy(i)n kü (e)ş(i)d(i)p b(a)lıkd(a)kı t(a)gıkm(i)ş t(a)gd(a)kı inm(i)ş tir(i)l(i)p y(e)tm(i)ş (e)r bolm(i)ş. (İlteriş) başkaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehre) inmiş,** derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuş. **KT D 12/ BK D 10-11**¹⁴
- * **m(e)n(i)ñ s(a)b(i)m(i)n sım(a)dı içr(e)ki b(e)d(i)zçiğ it(t)ı. (Çin hakanı) benim sözümü kırmadı** (kendi) saray sanatkârlarını gönderdi. **BK K 14**

1.4. Karşıtlık Tümleci Görevli Yapıca Bağımsız Yan Cümleler

Yapıca bağımsız bir cümlenin temel cümleye zıtlık gösteren bir durumu ifade ettiği yan cümlelerdir. Bu yan cümlelerin şekil özellikleri dışında zarf-fiil yan cümlelerinden en önemli farkı ve avantajı temel cümleyle özne ve kip ortaklığına ihtiyaç duymadan kullanılabilmeleridir.

Orhun Yazıtları'nda bu görevde kullanılan altı yan cümlenin temel cümleyle öge ortaklığı yoktur. Aşağıdaki ilk dört cümlede temel cümle yan cümleyle kip ortaklığı göstermektedir ancak beş ve altıncı cümlede kip ortaklığı görülmez.

- * **k(a)n b(e)rt(i)m k(a)n(i)ñ(i)n kood(u)p iç(i)kdiñ. Han verdim** (sen) hanımı bırakıp tabi oldun. **T(1.) B 3**
- * **k(e)lm(i)şi (a)lp tidi tuym(a)dı.** (Buralara kadar) gelenler “**(Geliş) zor(du)!**” dediler, (ama pek de zorluk) hissetmediler. **T(2.) B 3-4**
- * **y(a)r(i)kınta y(a)lm(a)sınta yüz (a)rtuk okun urtı yüz[(i)ñe b(a)şña bir t[(e)gm(e)di...]** (Kül Tigin'i) zırhından (ve) kaftanından **yüzden fazla okla vurdular** (ama) yüzüne (ve) başına bir (ok bile) değmedi. **KT D 33**
- * **[y(i)g(i)rmi y(a)ş(i)ma] b(a)sm(i)l ıduk k(u)t og(u)ş(u)m bod(u)n (e)rti (a)rk(i)ş ıdm(a)z tiy(i)n sül(e)d(i)m.** Yirmi yaşında **Basmlı İdik Kut (benim) soyum(dan) millet(im)den olduğu halde,** kervan göndermiyor diye ordu sevk ettim. **BK D 5**
- * **ill(i)g bod(u)n (e)rt(i)m il(i)m (a)mtı k(a)nı...”Devlet sahibi bir halk idim,** devletim şimdi nerede... **KT D 9**

13 (Kül Tigin'in türbesini [nasıl]) süslettim?

14 “Derlenip toplanıp [nasıl] yetmiş kişi olmuş?”

- * **k(a)g(a)nl(ı)g bod(u)n (e)rt(i)m k(a)g(a)n(ı)m k(a)n...** Hakan sahibi bir halk idim; hakanım nerede... **KT D 9**

1.5. Kıyaslama Tümlenci Görevli Yapıca Bağımsız Yan Cümleler

Yapıca bağımsız bir cümlenin temel cümle yargısıyla tercih ve karşılaştırma yaptığı yan cümlelerdir. Kıyaslama zarf-fiil eklerine ihtiyaç duymadan oluşturulan bu yan cümle şekli, yargılar arasında bir kıyaslama oluşturmaktadır. *Orhun Yazıtları*'nda bu görevde kullanılan üç yan cümle tespit edilmiştir.

Aşağıdaki ilk cümlenin okunuş ve yorumlanış şekliyle ilgili farklı görüşler mevcuttur. Ancak bu farklı görüşler öge sıralanışı ve yan cümlenin görevini etkilememektedir.

- * **y(a)g(ı)m(ı)z t(e)gre oçuk t(e)g (e)rti biz (a)ş <†>(e)g (e)rt(i)m(i)z. Düşmanlarımız etrafımızda ocak gibi idi (ise), biz (de ortadaki) aş (kazanı) gibiydik. T(1.) G 1¹⁵**
- * **yuyka (e)rkli top(u)lg(a)lı uç(u)z (e)rm(i)ş y(i)nçge (e)rkl(i)g üzg(e)li uç(u)z. Yufka iken delmek kolaymış. İnce iken koparmak kolaymış. T(1.) G 6**
- * **yuyka k(a)l(ı)n bols(a)r top(u)lguluk (a)lp (e)rm(i)ş y(i)nçge yoğun bols(a)r üzgölük alp ermiş. Yufka, kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş. T(1.) G 5-6**

1.6. Sebep Tümlenci Görevli Yapıca Bağımsız Yan Cümleler

Yapıca bağımsız bir cümlenin temel cümle yargısının gerçekleşme sebebini gösterdiği yan cümlelerdir. *Orhun Yazıtları*'nda birçok cümle kendinden sonra gelen cümlenin sebebi durumundadır. Burada esas alınan bağımsız yapı bir cümlenin başka bir cümlenin ögesi olarak görev yapmasıdır. *Orhun Yazıtları*'nda tespit edilen bu tarz yan cümlelerden aşağıda sıralanan son iki örnekte, temel cümleyle öge ortaklığı mevcuttur.

- * **(a)yg(ı)l tidi (a)y(ı)gması b(e)n (e)rt(i)m bilge tunyukuk. “Söyle!” dedi, söyleyeni (sözcüsü) ben oldum, Bilge Tonyukuk. T(1.) B 5**
- * **yor(ı)m(a)s(a)r bizni k(a)g(a)nı (a)lp (e)rm(i)ş (a)ygucısı bilge (e)rm(i)ş k(a)ç(a)n n(e)ñ (e)rs(e)r bizni öl(ü)rt(e)çi kök temiş. “Sefer etmezsek, bizi, kağanı cesur imiş, sözcüsü akıllı imiş, ne zaman olsa bizi öldürecektir.” demiş. T(1.) K 5-6**

15 Aydın, bu cümle ile ilgili birçok görüşü art arda sıralamış ve “*Yagımız tegre *uçuk teg erti biz *elbeg ertimiz ‘düşmanlarımız etrafta tahıl kabuğu, saman gibi (mec. yoksul, sefalet içinde) gibi idi; biz zengin (bolluk içinde) idik.’*” şeklinde bir açıklama yapmıştır. Bk. Erhan Aydın, “Tonyukuk Yazıtındaki Problemler Bir Cümle Üzerine”, *Bilig*, S: 45, Ankara 2008, 91-102.

- * (a)ñ(a)ru sül(e)m(e)s(e)r k(a)ç(a)n [n](e)ñ (e)rs(e)r ol bizni **[k(a)g(a) nı (a)lp (e)rm(i)ş] (a)yguçısı bilge (e)rm(i)ş** k(a)ç(a)n [n](e)ñ (e)rs(e)r öl(ü)rt(e)çi kök. “Eğer onların üzerine ordu sevk etmezsek, ne zaman olsa, onlar bizi, **kağanları cesur imiş, sözcüleri de akıllı imiş**, ne zaman olsa, öldüreceklerdir. **T(1.) D 3-4**

Aşağıdaki örnekte sebep yan cümlesi sıralı cümlelerin sebep tümleci niteliğindedir.

- * **t(e)ñri y(a)rl(ı)k(a)zu** bu türük bod(u)n (a)ra y(a)r(a)kl(ı)g y(a)gıg y(e)ltürm(e)d(i)m tög(ü)nl(ü)g (a)t(ı)g yüg(ü)rtm(e)d(i)m. **Tanrı buyurduğu için** bu Türk halkı içinde silahlı düşmanları koşturmadım, (kuyruğu) düğümlü (düşman) atlarını koşturmadım. **T(2.) D 3-4**
- * **(a)z bod(u)n y(a)gı boltı** k(a)ra költe sün(ü)şd(ü)m(i)z. **Az halkı düşman oldu**, Kara gölde savaştık. **KT K 2**
- * **t(e)ñri y(a)rl(ı)k(a)dı** y(a)ñd(ı)m(i)z. **Tanrı lütfetti**, dağıttık. **T(1.) G 9**

Yedinci örnekte temel cümle ve yan cümle, zaman tümleci yönünden; sekizinci örnekte ise özne ve zaman tümleci yönünden ortaktır.

- * **[(a)nta kisre] inisi (e)çisin t(e)g kıl(ı)nm(a)duk (e)r(i)ñç oğlu k(a) ñın t(e)g kıl(ı)nm(a)duk (e)r(i)ñç** bil(i)gsiz k(a)g(a)n ol(u)rm(ı)ş (e)r(i)ñç y(a)bl(a)k k(a)g(a)n ol(u)rm(ı)ş (e)r(i)ñç. **[Ondan sonra] erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz**, akılsız hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz. **KT D 5**
- * **[(a)nta kisre] k(a)ra türg(i)ş bod(u)n y(a)gı bolm(ı)ş** k(e)ñ(e)r(e)s t(a)pa b(a)rdı. Ondan sonra **Türgiş avam halkı (yine) düşman olmuş** Kengeres’e doğru gittiler. **KT D 39**

2. YAPICA BAĞIMSIZ YAN CÜMLELERİN ZAMAN DEĞERLERİ

2.1. Orhun Yazıtları’nda Yapıca Bağımsız Yan Cümleler

2.1.1. İsim Görevli Yapıca Bağımsız Yan Cümleler

Geçmiş zaman ve geniş/ şimdiki zaman anlamı taşıyan örneklere rastlanmıştır. Geniş/ şimdiki zamana ait olan “(YC)... /-A+Ø-+-ø+yIn/ | (TC)... /-DI+Ø-+-ø+ş/” kalıbı en yaygın kullanılan zaman kalıbıdır.

-1. Geçmiş Zaman Bildiren Yapıca Bağımsız Yan Cümleler

1. (YC)... /-DI+Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /-DI+Ø-+-ø+ø/

y(a)d(a)g y(a)b(ı)z boltı tip (a)lg(a)lı k(e)lti. BK D 32

2. (YC)... /-mA-z+er-mİş+ø/ | (TC)... /-DI+Ø-+-ø+ş/

Yan cümle geçmişte süreklilik anlamı taşımaktadır.

tor(u)k bük(a)lı s(e)m(i)z bük(a)lı ır(a)kda b(i)ls(e)r s(e)m(i)z bük(a)lı tor(u)k bük(a) t(e)y(i)n bi)lm(e)z (e)rm(i)ş t(e)y(i)n (a)nça s(a)k(1)nt(1)m. T(1.) B 5-6

3. (YC)... /-mIş+Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /Ø-+-ø+ø/

añar (a)yt(1)p bir (a)tl(1)g b(a)rm(1)ş t(e)y(i)n ol yol(u)n yoris(a)r unç.T(1.) D 7

-2. Geniş/Şimdiki Zaman Bildiren Yapıca Bağımsız Yan Cümleler

1. (YC)... /-mA-z+Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /-DI+Ø-+-ø+ø/

(a)rk(1)ş idm(a)z tiy(i)n sül(e)d(i)m. BK D 25

y(a)l(a)b(a)çı (e)dgü s(a)bı öt(ü)gi k(e)lm(e)z tiy(i)n y(a)yın sül(e)d(i)m. BK D 39

2. (YC)... /Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /-DI+Ø-+-ø+ø/

t(e)ñri y(a)rl(1)k(a)duk üç(ü)n üküş t(e)y(i)n korkm(a)d(1)m(1)z. T(2.) B 5-6

3. (YC)... /Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /-(y)°r+Ø-ø+ø/

üküş t(e)y(i)n n(e)ke korkur biz? T(2.) B 3-4

4. (YC)... /Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /-mA-z+er-+-mIş+ø/

...s(e)m(i)z bük(a) tor(u)k bük(a) t(e)y(i)n bi)lm(e)z (e)rm(i)ş...T(1.) B 5-6

5. (YC)... /Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /-A+ Ø-+-ø+II+m/

(a)z t(e)y(i)n ne b(a)s(1)n(a)l(1)m? T(2.) B 3-4

Yazıtlarda tiyin edatıyla birlikte kullanılan yapıca bağımsız yan cümlelerin büyük bir bölümü tasarı ve buyruk ifadesi taşımaktadır.

6. (YC)... /-A+Ø-+-ø+yIn/ | (TC)... /-DI+Ø-+-ø+ø/

bod(u)n(u)g ig(i)d(e)y(i)n tiy(i)n...sül(e)d(i)m. KT D 28/ BK D 23

sogd(a)k bod(u)n it(e)yin tiy(i)n yinçü üg(ü)z k(e)çe t(e)m(i)r k(a)p(1)gka t(e)gi sül(e)d(i)m(1)z. KT D 39

og(u)z bo[d(u)n....]d idm(a)yın tiy(i)n sül[(e)d(i)m.] BK D 35

ig(i)d(e)y(i)n tiy(i)n s(a)k[(1)nt(1)m. BK D 35

(a)nı (a)ñ(1)t(a)y(1)n tip sül(e)d(i)m. BK D 41

7. (YC)... /-ø+Ø-+-ø+ñ / | (TC)... /-mIş+Ø-+-ø+ø/

ol(u)r(u)ñ t(i)y(i)n t(e)m(i)ş. T(1.) 10

8. (YC)... /-ø+Ø-+-ø+zUn/ | (TC)... /-DI+Ø-+-ø+ø/

...türük bod(u)n (a)tı küsi yok bo[lmaz(u)n tiy(i)n, öz(ü)m(i)n ol t(e)ñri] k(a)g(a)n ol(u)rtdı, (e)r(i)nç. KT D 25- 26/ BK D 20-21

9. (YC)... /-ø+Ø-+-ø+zUn/ | (TC)... /-DI+Ø-+-ø+ş/

kögm(e)n yir sub id(i)s(i)z k(a)[ı]m(a)zun tiy(i)n az kırk(i)z bod(u)n(u) g <i[tip]> y(a)r(a)t(i)p k(e)lt(i)m[(i)z s]üñ(ü)ş[d(ü)miz. KT D 20/ BK D 17

k(a)ñ(i)m(i)z (e)çim(i)z k(a)z[g(a)nm(i)ş bod(u)n (a)tı küsi yok bolm(a)zun] tiy(i)n, türük bod(u)n üçün tün ud(i)m(a)d(i)m, künt(ü)z ol(u)rm(a) d<(i)m> KT D 26- 27/ BK D 22

10. (YC)... /-ø+Ø-+-ø+çun/ | (TC)... /-mİş+Ø-+-ø+ø/

türük bod(u)n yook bolm(a)zun tiy(i)n **bod(u)n bolçun** tiy(i)n [k(a)ñim ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n(i)g ög(ü)m ilbilge k(a)t(u)n(u)g t(e)ñri töp(ü)sinte tut(u)p yüg(e)rü kötürm(i)ş (e)r(i)nç. KT D 11/ BK D 10

2.1.2. Tümleç Görevli Yapıca Bağlı Yan Cümleler

Çoğu aktarma ifadesi taşıyan cümlelerden oluşan nesne görevli yapıca bağımsız yan cümlelerin bir bölümü, art arda sıralanan cümlelerden meydana gelmektedir. Böyle cümle kuruluşlarında temel cümle ve yan cümle arasında zaman değerlerini kıyaslamak bir anlam ifade etmeyecektir. Çünkü aktarma ifadeleri, te- fiiline her türlü kip ve şahsa göre çekimlenmiş yükleme bağlanabilmektedir. Bununla birlikte yazıtlarda, 32 aktarma ifadesi taşıyan yan cümlenin 22'si istek ve buyruk anlamı taşımaktadır.

Yazıtlarda tümleç görevli yan cümlelerin büyük bir bölümü geçmiş zaman bildirmektedir.

1. (YC)... /-DI+Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /-DI+Ø-+-ø+ø/

y(a)r(i)kınta y(a)lm(a)sınta yüz (a)rtuk okun urtı yüz[(i)ñe b(a)şña bir t[(e)gm(e)di...] KT D 33

(a)z bod(u)n y(a)gı boltı k(a)ra költe süñ(ü)şd(ü)m(i)z. KT K 2

k(e)lm(i)şi **(a)lp tidi** tuym(a)dı. T(2.) B 3-4

2. (YC)... /-DI+Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /-DI+Ø-+-ø+ş/

(a)yg(i)l tidi (a)y(i)gması b(e)n (e)rt(i)m bilge tunyukuk. T(1.) B 5

t(e)ñri y(a)rl(i)k(a)dı y(a)ñd(i)m(i)z. T(1.) G 9

3. (YC)... /-DI+Ø-+-ø+ş/ | (TC)... /-DI+Ø-+-ø+ş/

t(a)bg(l)aç k(a)g(a)nta b(e)d(i)zçi k(e)lürt(ü)m b(e)d(i)z(e)tt(i)m. KT G 11

m(e)n(i)ñ s(a)b(i)m(i)n sım(a)dı içr(e)ki b(e)d(i)zçiğ it(t)ı. BK K 14

k(a)n b(e)rt(i)m k(a)n(i)ñ(i)n kood(u)p iç(i)kdiñ. T(1.) B 3

4. (YC)... /-DI+Ø-+-θ+θ/ | (TC)... /-mIş+Ø-+-θ+θ/

(a)nta kisre inisi (e)çisin t(e)g kıl(ı)nm(a)duk (e)r(i)nç oğlu k(a)ñım t(e)g kıl(ı)nm(a)duk (e)r(i)nç bil(i)gsiz k(a)g(a)n ol(u)rm(i)ş (e)r(i)nç y(a)bl(a)k k(a)g(a)n ol(u)rm(i)ş (e)r(i)nç. KT D 5

5. (YC)... /-mIş+Ø-+-θ+θ/ | (TC)... /-mIş+Ø-+-θ+θ/

t(a)şra yor(ı)yur tiy(i)n kü (e)ş(i)d(i)p b(a)lıkd(a)k(ı) t(a)gıkm(i)ş t(a)gd(a)k(ı) inm(i)ş tir(i)l(i)p y(e)tm(i)ş (e)r bolm(i)ş. KT D 12/ BK D 10-11

6. (YC)... /-mIş+Ø-+-θ+θ/ | (TC)... /-DI+Ø-+-θ+θ/

(a)nta kisre k(a)ra türğ(i)ş bod(u)n y(a)gı bolm(i)ş k(e)ñ(e)r(e)s t(a)pa b(a)rdı. KT D 39

7. (YC)... /er-+-DI+θ/ | (TC)... /-DI+Ø-+-θ+θ/

y(i)g(i)rmi y(a)ş(ı)ma b(a)sm(i)l ıduk k(u)t og(u)ş(u)m bod(u)n (e)rti (a)rk(i)ş idm(a)z tiy(i)n sül(e)d(i)m. BK D 5

8. (YC)... /er-+-DI+θ/ | (TC)... /er-+-DI+ş/

y(a)g(i)m(i)z t(e)gre oçuk t(e)g (e)rti biz (a)ş <t>(e)g (e)rt(i)m(i)z. T(1.) G 1

9. (YC)... /er-+-DI+θ/ | (TC)... /Ø-+-θ+θ/

ill(i)g bod(u)n (e)rt(i)m il(i)m (a)mtı k(a)nı... KT D 9

k(a)g(a)nl(i)g bod(u)n (e)rt(i)m k(a)g(a)n(i)m k(a)nı? KT D 9

10. (YC)... /er-+-mIş+θ/ | (TC)... /-TAçI+Ø-+-θ+θ/

yor(i)m(a)s(a)r bizni k(a)g(a)nı (a)lp (e)rm(i)ş (a)ygıçısı bilge (e)rm(i)ş k(a)ç(a)n n(e)ñ (e)rs(e)r bizni öl(ü)rt(e)çi kök. T(1.) K 5-6

(a)ñ(a)ru sül(e)m(e)s(e)r k(a)ç(a)n [n](e)ñ (e)rs(e)r ol bizni [k(a)g(a)nı (a)lp (e)rm(i)ş] (a)ygıçısı bilge (e)rm(i)ş k(a)ç(a)n [n](e)ñ (e)rs(e)r öl(ü)rt(e)çi kök. T(1.) D 3-4

11. (YC)... /er-+-mIş+θ/ | (TC)... /Ø-+-θ+θ/

yuyka (e)rkli top(u)lg(a)lı uç(u)z (e)rm(i)ş y(i)nçege (e)rkli)g üzg(e)li uç(u)z. T(1.) G 6

12. (YC)... /er-+-mIş+θ/ | (TC)... /er-+-mIş+θ/

yuyka k(a)l(i)n bols(a)r top(u)lguluk (a)lp (e)rm(i)ş y(i)nçege yogun bols(a)r üzgölük alp ermiş. T(1.) G 5-6

2.1.3. Yan Cümleye Bağlanan Yapıca Bağlımsız Yan Cümleler

Nesne görevli aktarma ifadelerinde çoğunlukla istek ve buyruk, tümleş görevli yapılar da geçmiş zaman anlamı barındıran yapıca bağlımsız yan cümleler, başka bir yan cümleye bağlandığı durumlarda farklı zaman anlamları taşımaktadır.

-1. Geçmiş Zaman Bildiren Yapıca Bağımsız Yan Cümleler

(YC)... /-DI+Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /-°p/

k(a)ra bod(u)n k(a)g(a)n(i)m k(e)lti tip ög[(i)r(i)p s(e)b(i)nti. BK D 41

(YC)... /-mİş+Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /-°p/

türük bod(u)n(u)g öt(ü)k(e)n y(i)r(i)g koonm(i)ş t(i)y(i)n (e)ş(i)d(i)p b(i)r(i)yeki bod(u)n kuur(y)a)k(ı) öñr(e)ki bod(u)n k(e)lti. T(1.) G 10

kögm(e)n yolu bir (e)rm(i)ş tum(i)ş t(i)y(i)n (e)ş(i)d(i)p bu yol(u)n yorıs(a)r y(a)r(a)m(a)ç(ı) t(e)d(i)m. T(1.) D 6

-2. Geniş /Şimdiki Zaman Bildiren Yapıca Bağımsız Yan Cümleler

1. (YC)... /-(y)°r+Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /-°p/

t(a)şra yor(i)yur tiy(i)n kü (e)ş(i)d(i)p b(a)lıkd(a)k(ı) t(a)gıkm(i)ş t(a)gd(a)k(ı) inm(i)ş tir(i)l(i)p y(e)tm(i)ş (e)r bolm(i)ş. KT D 12/ BK D 10-11

Aşağıdaki yan cümlelerde istek ve buyruk anlamları yer almaktadır.

2. (YC)... /-A+Ø-+-ø+yIn/ | (TC)... /-sAr/

bir(i)ye çug(a)y yış tög(ü)lt(ü)n y(a)zı koon(a)yin tis(e)r türük bod(u)n öls(i)k(i)g. KT G 6-7

3. (YC)... /-ø+Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /-°p/

bir(i)ye k(a)rluk bod(u)n t(a)pa süle tip tud(u)n y(a)mt(a)r(i)g it(tı)m b(a)rđı. BK D 40

4. (YC)... /-ø+Ø-+-ø+zUn/ | (TC)... /-mİş/

türük bod(u)n(u)g (a)tı küsi yok bolm(a)zun tiy(i)n k(a)ñ(i)m k(a)g(a)n(i)g ög(ü)m k(a)t(u)n(u)g köt(ü)rm(i)ş t(e)ñri il bir(i)gme t(e)ñri türük bod(u)n (a)tı küsi yok bo[lmaz(u)n tiy(i)n öz(ü)m(i)n ol t(e)ñri] k(a)g(a)n ol(u)rtđı (e)r(i)ñç. KT D 25- 26/ BK D 20-21

5. (YC)... /-ø+Ø-+-ø+zUn/ | (TC)... /-°p/

(e)çüm(i)z (a)pam(i)z tutm(i)ş yir sub idis(i)z bolm(a)zun tiy(i)n (a)z bod(u)n(u)g it(i)p y(a)r[(a)t(i)p.....) KT D 19/ BK D 16

-3. Gelecek Zaman Bildiren Yapıca Bağımsız Yan Cümleler

Bir aktarma cümlesinde görülmektedir.

(YC)... /-TAçI+Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /-°p/

(e)ki ş(a)d ul(a)yu in(i)ygün(ü)m ogl(a)n(i)m b(e)gl(e)r(i)m bod(u)n(u)m közi k(a)ş(ı) y(a)bl(a)k bolt(a)ç(ı) tip s(a)k(i)nt(i)m. KT K 11

Sonuç:**Yapıca Bağımsız Yan Cümlelerin Kullanım Oranları**

Görevleri bakımından BğzYC	OY	
	SAYI	YÜZDE
İ	27	28,7
Ö	0	0
GT	0	0
HT	3	3,2
HfT	0	0
KrşT	6	6,4
KyT	3	3,2
N	47	50
ST	8	8,5
ŞT	0	0
ZT	0	0
Z	0	0
Toplam Yan Cümle Sayısı	94	

Yazıtlarda toplam bağımsız yan cümle sayısının % 48,5'i nesne göreviyle kullanılmıştır. Yazıtlarda isim göreviyle kullanılan ve % 27,8 gibi büyük bir oranda sahip yapıca bağımsız yan cümle kuruluşu, /+ tiyin/ edati öncesinde gelen bu yapıdaki yan cümleler temel cümleye bağlanmıştır.

Kaynaklar

- Alyılmaz, Cengiz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Kurmay Yay., Ankara 2005.
- Alyılmaz, Cengiz, *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fak. Yay., Erzurum 1994.
- Aydın, Erhan, “Tonyukuk Yazıtındaki Problemler Bir Cümle Üzerine”, *Bilig*, S. 45, Ankara 2008, 91-102.
- Aydın, İlker, “Türkçede Yan Tümcü Türleri ve İşlevleri”, *TÖMER Dil Dergisi*, S. 126, Ankara 2004, 29-55.
- Ercilasun, Ahmet B., “Kelime Grubundan Cümleye”, *İstanbul Kültür Üniv., Uluslararası Türk Edebiyatı Kongresi: Türkçe'nin Söz Dizimi ve Türk Edebiyatında Üslup Arayışları, 27-28 Ağustos 2007*, İstanbul 2009, 169-175.
- Ercilasun, Ahmet B., *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay. (6. bs.), Ankara 2008.
- Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, (26. bs.), Boğaziçi Yay., İstanbul 2000.

- Gabain, A.V., *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yayınları, Ankara 2007.
- Karahan, Leyla, “Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine”, *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, (1.bs.), (Haz.: Ekrem Arıkoğlu, Dilek Ergönenç Akbaba), Akçağ Yay., Ankara 2011, 236-245.
- Ölmez, Mehmet, *Orhun- Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu Yay., Ankara 2012.
- Sertkaya, Osman Fikri, “Göktürk Tarihinin Meseleleri”, *Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yay.*, Ankara 1995, 115- 116.
- Tekin, Şinasi, “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. II, Dil-Kültür-Sanat, TKAE Yayınları, Ankara 1992, 69-119.
- Tekin, Şinasi, “Uygurcada Yardımcı Cümleler Üzerine Bir Deneme”, *TDAYB 1965*, TDK, Ankara 1966, 35-63.
- Tekin, Talat, *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dili Araştırmaları Dizisi, İstanbul 2003.
- Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, (4. bs.), TDK Yay., Ankara 2010.
- Tekin, Talat, *Orhun Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk)*, (3. bs.) Yıldız Dil ve Edebiyat Dizisi:1, İstanbul 2003, 13.
- Tekin, Talat, Ölmez, Mehmet, *Türk Dilleri/ Giriş*, (2. bs.), Yıldız Dil ve Edebiyat Dizisi: 2, İstanbul 2003.
- Tulum, Mertol, “Orhun Yazıtlarında Birleşik Cümleler ve Baş Cümle ile Yardımcı Cümle İlişkisi”, *TDAYB 1990*, TDK Yay., Ankara 1994, 193- 205.

DİL BAĞLAMINDA TÜRKMEN KİMLİĞİ

Ferah HÜSEYN*

Özet

Türkmen etnosiyasî varlığı ve kimliği Orta Çağ döneminde İslam dünyasının tarihî bir gerçeğidir. İlk defa Çin kaynaklarında VIII. yüzyılda kaydedilen ve tedricen kendi çatısı altında Oğuz-Türk aşiretlerini birleştiren *Türkmen* kelimesi, müteakip yüzyılların keşmekeşli tarihî süreçleri sonucunda kendisini sadece tasdik etmekle kalmayıp, kudretli etnopolitik kuruluşun adına çevrildi. Siyasî cihetten Türkmen varlığı, Selçuklu fetihleri, ardınca beyliklerin meydana gelmesi ile *Türkmeneli* adı ile tanınacak Doğu Anadolu coğrafyasından boy atarak haiz olduğu passionarlık enerjisi sayesinde genişledi. Siyasî iktidarın merkezi anlamına gelen ve XV. yüzyıla kadar Zülkadar beyliğine ait edilen *Türkmen tahtı* mefhumu bu dönemden itibaren Azerbaycan'ın Tebriz şehrine intisap edildi. Bu merkezden Horasan'a kadar arazide silsile devletler seviyesine yükselen Türkmen varlığı egemenliğini yüzyıllar boyunca sürdürerek bölgenin siyasî haritasını çizmiş oldu.

Bunun yanı sıra Türkmen milli kimliği herhangi bir devletin sınırlarına münhasır kalmayarak manevî yönü ile günümüzde Türkiye ve Azerbaycan (Güney ve Kuzey) Türklerinin, Irak ve Suriye Türkmenleri'nin ortak mirasını teşkil etti ki, bunun da ana ögesi ve kaynağı muhakkak ki, dildir. Daha sık ortaçağ Azerbaycan muhitinde rastladığımız "*Türkmen lisanı*", "*Türkmen lügati*" terminoloji mefhumları ile adlandırılan Türkmen dilinin edebî seviyeye ulaşması süreci Anadolu beylikleri döneminde başlar ki, bu da Türkmen varlığının siyasî cihetten teşekkül edişine bağlı bir süreçtir.

Tebliğimizde Türkmen kimliğinin oluşum çağlarının esas cihetlerine değineceğiz ve bu oluşum sürecinde Türkmen dilini, millî kimliğin bir göstergesi olarak siyasî teşekkül bağlamında ele almağa çalışacağız.

Anahtar sözcükler: Türkmen dili, Türkmen kimliği, edebiyat, etnopolitik varlık, Anadolu, Azerbaycan, Orta Çağ dönemi.

* Doç. Dr., ferah@mail.ru.

Turkmen Identity in Language Context

Abstract

Turkman ethnic existence and identity is a historical fact of the Islamic world in the medieval period. The word *Turkman*, which was first recorded in the 8th century in Chinese sources and gradually uniting the Oghuz-Turk tribes under its own roof, was able not only confirmed itself in the the chaotic historical processes of the following centuries, but became a name of the mighty ethnopolitical organization. From the political perspective, the Turkman presence, the Seljuk conquests and the emergence of the principalities, expanded thanks to the passionate energy it possesses, taking up the Eastern Anatolian geography, which will be known as Turkmaneli. Meaning the center of political power and XV. The notion of the Turkman throne, which had belonged to the Zulkadar principality until the century, was annexed to the city of Tabriz in Azerbaijan from this period. The Turkman presence, which rose to the level of states in the field from this center to Khorasan, has drawn the political map of the region by maintaining its sovereignty for centuries.

Besides, Turkman national identity and spiritual direction by not being exclusive of any state's borders today Turkey and Azerbaijan (South and North) Turks, Iraq and that he constitutes Syria Türkmenları common heritage, it is also the main element and source is certain that language. The process of reaching the literary level of the Turkman language, which is named with the terminology "*Turkman language*" and "*Turkman lugat*", which we come across more frequently in medieval Azerbaijan, begins in the period of Anatolian principalities, which is a phenomenon that depends on the formation of the Turkman existence from a political perspective.

In our paper, we will touch on the main aspects of the formation ages of the Turkman identity, and in this formation process, we will try to deal with the Turkman language as an indicator of national identity in the context of political formation.

Keywords: Tüürkman language, Turkman identity, language, literature, ethnopolitical existence, Anatolia, Azerbaijan, medieval period.

Giriş

Türkmen etnosiyasî varlığı ve kimliği Orta Çağ döneminde İslam dünyasının tarihî bir gerçeğidir. Malum olduğu üzere, ilk defa Çin kaynaklarında VIII. yüzyılda kaydedilen (Asgerov, 2014, s. 24-42) ve tedricen kendi çatısı altında Oğuz-Türk aşiretlerini birleştiren *Türkmen* kelimesi, müteakip yüzyılların keşmekeşli tarihî süreçleri sonucunda kendisini sadece tasdik etmekle kalmayıp, geniş coğrafyada oluşan etnosiyasî kuruluşların asıl mazmununu ifade etmiş oldu. Bu arada söz konusu etnosiyasî kuruluş araştırmalarda her

ne kadar *Türkmen* olarak adlandırılmaya devam etse de böyle adlandırmanın hem *Türkmen* kelimesinin oluşumuna dair kabul görmüş faraziye açısından, hem de Orta Asya Türkmenleri ile karıştırılma ihtimali sebebinden dolayı hatalı olabileceği için illâ *Türkmen* olarak nitelendirilmesinin daha isabetli olacağı düşüncesindeyiz.

Siyasî cihetten Türkmen etnosiyasî varlığı, Selçuklu fetihlerinin, ardınca beyliklerin meydana gelmesi ile *Türkmeneli* adı ile tanınmış veya Sümer'in tabirince *Türkmen ülkesi* vasfını kazanmış olan Doğu Anadolu (Sümer, 1972, s. XIII, XIV) ve Azerbaycan coğrafyasından boy atıp haiz olduğu passionarlık enerjisi sayesinde genişleyerek Merkezi Asya'ya, belli dönemlerde hatta Hindistan'a kadar arazilerde farklı devlet kuruluşları halinde egemenliğini tesis etmeye muvaffak olmuştu. Oğuz Türk/Türkmen boy ve aşiretlerinden teşekkül eden ve yüzyıllar boyunca süregelen Türkmen etnosiyasî sistemin kaynaklandığı en esas amil belli ki etnik kimlik varlığı ve bilinci idi.

Etnik kimliği oluşturan ana unsur muhakkak ki dildir. Dil, etnik kimliğin özeği ve kurucusu olmanın yanı sıra kimlik bilincinin çeşitli yöntemlerle ifade vasıtasıdır. Dolayısıyla dilin bu bağlamda farklı açılardan incelenmesi kimliğin doğru-dürüst algılanması ve değerlendirilmesi için pahası biçilmez katkı sağlıyor. Ayrıca dilin devlette, toplumun medenî hayatında statüsünün, gelişim düzeyinin değerlendirilmesi de bu anlamda manidardır.

Türkmen etnopolitik kimliğinin oluştuğu tarihî ortam

Bu bölümde Türkmen kimliğini oluşturan esas amilleri ana hatlarıyla özetlemeye çalışacağız. Daha vâsi ve kapsayıcı Türk ekümenin dahilinde meydana gelen Türkmen varlığının ve dolayısıyla kimliğinin oluşması süreci Oğuz Türklerinin İslam dinini kabul edişi ile başlar ki, zaten Türkmen kelimesinin en kabul görmüş açıklanması da buna delalet eder.¹ Bu süreç Orta Asya'da başlayıp belli aşamalarla Ön Asya coğrafyasında doruk noktasına ulaşmış oldu. Etnik kimliği biçimlendiren temel bileşenleri ile, yani dili, tarihî yaddaşı, gelenekleri, folkloru vs., hulâsa manevî ve maddî birikimi, ruhî davranışları ve antropolojik vasıfları ile ataları olan Oğuz Türkleri'nin harsını tecessüm ettiren Türkmenler, göçler sırasında Azerbaycan'da ve Anadolu'da meskunlaştıktan sonra da etnik ve medenî kimliklerini kuvvetle yaşatmış oldular. Bu hususa özellikle değinen Faruk Sümer, meselâ Mahmut Kaşgarlı'nın Oğuzlara dair söylediklerinin Anadolu Türklerinin dil ve davranışlarında, gelenek ve göreneklerinde açıkça müşahede edildiğini ve dolayısıyla Oğuz

1 Şöyle ki, tarihçi İbn Kesir'in ileri sürdüğü ve XV.yüzyıl Osmanlı tarihçisi Mehmed Neşri'nin benimsediği görüşe göre, *Türkmen* (*Türkmen* – F.H.) kelimesi "*Türkü' l iman*"dan gelmektedir. Ayrıca İbn Kesir, büyük bir güç ve itibar kazanmış Tuğrul ve Çağrı beylerin etrafında toplanan ve halk tarafından Türkmen adı verilen bu Müslüman Türklerin aslını Selçukluların teşkil ettiğini de kaydeder. (Neşri, 1949, s. 15-17; Sümer, 2012, s. 608)

Türklerinin asıl ve gerçek mümessillerini görmek için sadece Anadolu'yu dolaşmak yeterli olduğunu yazar. Ve hatta ezeli vatanları olan Türkistan'da unutulmuş maziye karışmış olan kimi eserlerin, meselâ Dede Korkut destanlarının bazılarının Türkistan'da çoktan unutulmuş olduğu halde Anadolu'nun Türkmen toplumunda hâlâ yaddaşlarda yaşandığını kaydeder. (Sümer, 1972, s. XIV) Rahmetli alimimizin değerli fikirlerine katılarak sadece bir ilâvede bulunmak isteriz: bu tespitler Anadolu ile beraber Azerbaycan için de gayet geçerli ve doğru görülmektedir. Çünkü Türkmen etnokültür ve siyasî varoluşunun berkarar olması, genellikle Türkmen varlığının yaşatılması ve kudretlenmesi için Anadolu gibi Azerbaycan da büyük önemi haiz bir mekandı. Azerbaycan memleketi kadimden beri Oğuz/Türk boylarının mesken edindiği bir diyar olarak bu tarihî bağları daima koruyup yaşatmıştır. Bunu tespit eden tarihî örnekler sırasında sadece birisini kaydetmekle yetinelim: malûm, Azerbaycan Türklerinin, Oğuzların ulu dedesi yukarıda söz ettiğimiz Dede Korkut'a olan dikkate şayan manevî bir bağlılığı vardır. Malum olduğu üzere, kaynaklarda Dede Korkut'un mezarının Orta Asya'da Sırderya nehrinin sağ kıyısında bulunduğu dair bilgilerin mevcut olmasının yanı sıra Azerbaycan Türkleri Korkut'un illâ kendi coğrafyalarında, tarihen kuzey sınırımız olan Demirkapı Derbend'de medfun olduğuna inandılar ve bu inancı asırlar boyunca yaşattılar.² Zaten Demirkapı Derbend'deki söz konusu mezar bu inancın maddiyata dönüşmüş bir emaresidir diyebiliriz.³

Lakin ecdatlarına ezeli mirasına genellikle bağlı olan Türkmen toplumunun sadece bu mirasa münhasır kalmadıkları ve fetihler sırasında vasi coğrafyaya yayılmaları sırasında temas ettikleri yeni ortamın çağrışlarına muhatap oldukları nispette kimliklerini oluşturan arketiplerin de tekâmül ederek yeni boyutlar kazanması izlenilmekteydi. Bu tekâmül sürecini etkileyen en mühim faktörlerden biri, Oğuz/Türk boylarının manevî ve maddî açıdan yaşamlarını biçimlendirip onların âdeta hayat tarzına dönüşmüş olan gazavat faaliyeti idi. İslam dininin tebliğ ettiği gazilik ideolojisinin Türkmen kitlelerince benimsemesini ve özdeleştirmesini kolaylaştıran ve hatta zaruri kılan esas sebep Oğuz/Türk boyları arasında *alp* kültürünün yaygın olması idi. Eski Türk destanlarında özellikle savaş sahalarında yüceltilen, çok büyük ve yüksek bir şeref ünvanı olan "*alplik*" tipi kolaylıkla *din*, *Allah*, *yurt*, *ocak* gibi ali meslekler uğruna cihad eden "*gazi*" tipi şekline dönüşmüştür. Bu dönüşme ve tekâmül özellikle Anadolu'nun sosyo-politik ve dinî ortamının etkisi ile daha belirgin

2 Bu hususa değinen Köprülü, Dede Korkut hatırasına Sırderya sahasında Türkmenler arasında olduğu gibi Azerbaycan'da da hâlâ rastlandığını özellikle kaydeder. (Köprülü, 1976, s. 252)

3 1646-1647'de Azerbaycan'a seyahatı sırasında Derbend'i ziyaret etmiş Evliya Çelebi Dede Korkut hakkında "*ulu sultanıdır; Şirvanlılar bu sultana inanırlar*" diye zikr etmiştir. (Rıhtım, 2012, s. 119)

ve biçimlenmiş haline ulaşmış oldu. Zira fetihler sırasında Anadolu'nun gayri-müslim toplumlari ile karşı-karşıya gelerek yaşamlarını daima mücadele şeraitinde sürdürmek zarureti fitren savaşı olan Türkmen aşiretlerinin cen-gaverlik ruhunu daha da besleyip ona revaç veren önemli faktördü. Böylece, İslam öncesi *alperen* tipinde tecessüm eden bu ruh İslama gelen Türkmen aşiretlerinde gazilik mefhumunda berkarar oldu. Uç beylikleri kurmakla Selçuklu devletinin sınırlarını korumak, akıncı tesisatları oluşturmakla gavur ülkelerine akınlar yapmak gibi İslam dininin teşvik ettiği gaza faaliyetlerinin Türkmen aşiretlerinin bir nev'i yaşam tarzına dönüşmesi onların kimliklerini biçimlendiren başlıca manevî ve askerî etkenlerden idi.

Kaynaklara göre Türkmen kimliği bilinci ve imajı

Türkmen kimliğine dair kaynakların ihtiva ettiği kapsamlı bilgiler, Türkmenlerin kendilerince idrak olunmalarını ve ötekilerince algılanmalarını tespit eden bilgiler olmak üzere zannımızca iki grupta tasnif olunabilir. Bu açıdan birinci grubu Türkmenlerin *öz bilinci*; ikinci grubu Türkmenlerin *imajı* olarak tanımlayabiliriz.

Birinci grup bilgileri, yani Türkmenlerin öz bilincini nitelendiren en önemli husus Oğuz/Türk soyuna mensup olmalarını idrak ve kendilerini bu arketip modelinde tasavvur etmelerinde, keza nesep akrabalığına değer vermelerindedir. Bu konuda kaynaklardan derlediğimiz bazı örnekler dikkat çekicidir, oysa şunu da kaydedeyim ki, tarihî kaynakların ezici çoğunluğu padişahların, hükümdar hanedanlarının tarihinden bahsettiği için konumuzu açıklayıcı mahiyette olan bu örnekler esasen hâkim tabakanın mensuplarına ait olacaktır.

Meselâ, Azerbaycan'da kurulan Karakoyunlu devletinin hükümdarı Cahanşah (1436-1467) mensup olduğu hanedanın Oğuz neslinden geldiği bilincinde bulunduğu için Osmanlı padişahı II Sultan Murad'a (1421-1451) münasebetini bu hususa göre tanzimler. Osmanlı müellifi Şükrüllah El-Amasyavi Sultan Murad'ın elçisi olarak 1449'da Cahanşah ile görüşü sırasında Karakoyunlu hükümdarının bu konuyu dile getirdiğini eserinde şöyle anlatmıştır:

“Sultan Murad benim ahret kardeşimdir. Bu kardeşlikten başka da akrabamdır. Akrabalığın sebebi soruldu. Buyurdu ki, “tarih okuyucu Mevlana İsmail'i çağırınlar ve Oğuz tarihini getirsinler”. Mevlana İsmail geldi ve Moğol yazısı ile yazılmış bir kitab getirdi. O kitaptan anlaşıldı ki, Oğuz'un altı oğlu olmuştur... Mirza buyurdu ki, kardeşim Sultan Murad'ın nesebi Oğuz oğlu Gök Alp'a ulaşır. Gök Alp oğulları... Süleyman Şah oğlu Ertuğrul'a kırkbeşinci göbekte erişmiştir. Kara Yusuf'in nesebi ise kırkbirinci göbekte Deniz Alp'a erişmektedir. Bu iki padişahın nesebi bilince Mirza buyurdu: “Kar-

deşim Sultan Murad'ın nesebi bizim nesebimizden ağıdır. Gök'le Deniz'in arasında fark olduğu gibi...” (Üçler, 1999, s. 163; Mustafayev, 2010, s. 269)

Bu hadiseden yaklaşık üç asır sonra bir başka Türkmen hanedanını temsil eden Nadir Şah Avşar (1736-1747) Osmanlı devleti ile ilişkilerini barış yolu ile tanzim etmek niyetini ortak Türkmen kökenine mensup oldukları hususuna bağlamıştır. Daha şah olmadan önce Nadir Han 1733'te Bağdat anlaşmasının imzalanmasına yönelik yapılan görüşmeler sırasında Osmanlı sadrazamı He-kimoğlu Ali Paşa'ya gönderdiği mektubunda iki devlet arasında barışın icap ettiğini mehz kendisinin ve Osmanlı sultanlarının aynı cetten oldukları gerçeğine bağlamıştır: “...benim ceddim makeddemâ Cengiz hurucunda Rum'a gelen Al-i Osman'ın cediti Ertuğrul'ın karındaşı olup, babaları Süleyman Şah suya gark oldukça benim ceddim İran'a gitmiş idi. Bu takrip Selâtin-i Osmaniye ile usubet-i nesebiye cihetinden karabetim vardır. [Bundan dolayı] münasip olan sulhtur...” (Şem'dani-zade, 1976, s. 60; Ateş, 2001, s. 95)

Nadir Şah'ın Türkmen soyuna mensup olma bilincinin ne denli kuvvetli olduğu zaten malumdur. Kendisini tıpkı selefleri gibi bir Türkmen padişahı vasfında tanımlayan Nadir Şah yürüttüğü dış politikada bile, özellikle Osmanlı devletiyle ilişkilerde bu amili rehber tutmuş ve Osmanlı padişahlarına defaten müracaatta bulunarak iki devlet arasında sulhun berkarar olmasını icap ettiren en önemli saik gibi mehz aynı soya ve köke mensup olduklarını öne sürmüştür. Kaynaklarda buna dair gayet ilginç malumatlar var, özellikle Nadir Şah'ın Sultan I. Mahmud'a mektupları bu açıdan çok kıymetlidir. 1746'da Feth Ali Bey Türkmen adlı elçisi ile Osmanlı sarayına göndermiş olduğu mektubunda Türkmen mirası meselesine atıfta bulunarak her iki devletin bu mirasın varisi olduklarını öne çeken Avşar hükümdarı tarafeyn arasındaki münasebetleri *kardeşlik hukuku* olarak tespit ettiği ilkeye binaen tanzim etmeye teşebbüs etmiş ve Osmanlı tarafını da buna davet etmiştir. Zaten Nadir Şah'ın bu iyimser politikası iki devlet arasındaki münasebetlerde devrim diyebileceğimiz köklü değişikliğe vesile olmuştur.

“...Mademki hayat devam etmededir; bugünden sonra bir daha mal ve mülk için muhalefet kılıcı kınından çıkıp nizâ' ve muhalefet girdabına düştüğümüz takdirde kardeşlik hukukuna binâen şunu biliniz ki, Irak ve Azerbaycan memleketleri çok eski devirlerden beri Türkmen padişahlarının olmakla, doğrusu bu hayır-hah dostunuza (Nadir Şah'a – H. F.) mirastır. ...o iki memleketten birisi birlik ve beraberliğin gereği olarak takipçiniz olan bu dostunuza i'tâ ve ihsan olunursa, yarısı tasarruflarında bulunan diğeri de kendilerine helal olsa gerektir. Ve o hazretin (Sultan II. Mahmud kastediliyor – H. F.) ihlas ve samimiyetten yana olan bu biraderleri (Nadir Şah kastediliyor – H. F.) hakkında vücuda gelen iltifatları cümle âleme zahir ve ayan olur...” (BDAGM, 2014, s. 132)

Kaynaklardan ahzettığımız bu misaller, Türkmen bilincinin Azerbaycan'da ve İran'da egemenliğini tesis eden ve dolayısıyla tarihte *Türkmen dönemi* olarak tanımlanan sadece Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinde değil, müteakip asırlarda da ne denli kuvvetli olduğunu tespit eder. Safevi döneminde Şah İsmail Hatâî (1501-1524) bu bilinci poetik tarzda şöyle ifade etmiştir:

"Yetdükce tükenür Ereb'ün kuy u meskeni,

Bağdad içinde her nece kim Türküman kopar". (Hatâî Külliyyatı, 2006, s. 312)

Burada *Bağdad* kelimesinin somut bir şehri ifade etmenin yanı sıra, "*va-tan*", "*Alinin meskeni*", "*kutsal mekan*" gibi mecazî anlamlarda da kullanımını göz önünde bulunduran araştırmacıların Kızılbaz hükümdarının bu beyitte Türkmen egemenliğinin zamanla dünya üzerinde kurulacağını ima etmiş olduğuna dair yaptıkları yorum (Hatâî Külliyyatı, 2006, s. 131) konumuz açısından manidardır ve Şah İsmail'in Türkmenlerin siyasî istikbalini takdir etmiş olmasını ortaya koymaktadır.

Türkmen kimliği öz bilincinden farklı olarak Türkmenlerin imajına ilişkin kaynakların sundukları bilgiler onların tavsif edilmesi açısından olumlu-olumsuzla kadar geniş yelpaze arz ediyor. Meselâ, XV-XVI. yüzyıllarda yaşamış Osmanlı tarihçisi Hadîdî Türkmenleri göçebe yaşam tarzında olan pak, itikatlı, imanlı bir toplum olarak nitelendirir:

Olurmuş ol zaman maşrıkda Türkmen

Kamu pak-itikad ü ehl-i iman

Süleyman-şah o kavmin hanı imiş

Göçer evlülürün sultanı imiş. (Hadîdî, 1991, s. 22)

Lakin müteakip dönemlerin tarihî koşulları icabında siyasî motifler nedeniyle ideolojik konjonktürün talebine uyarak daha çok negatif vasıflarla nitelendirilen Türkmenlerin olumsuz imajları kaynaklara yansımış bulunmaktadır.

Kaynaklara göre *Türkmen dili* terimi ve buna dair bazı görüşler

Dil, etnik ve medenî kimliğin sadece unsuru değil, en önemli kurucu öğesidir. Millî kültürün taşıyıcısı ve hazinesi olan dil, aynı zamanda etnik/millî kimliğin oluşmasını ve korunmasını sağlayan temel faktördür. Dolayısıyla dilin tarihî alandan kayboluşu bir etnik toplumun yok oluşu anlamına geliyor. Bu açıdan Türkmen kimliğinin oluşmasını tespit eden en belirgin delil *Türkmen dili*, *Türkmen lisanı* mefhumlarının meydana gelişidir. Bu arada önemli bir hususa dikkat edelim: kaynaklarda *Türkmen dili/lisanı/lüğatı* terimleri ile tanımlanan lisan aslında Türk dilinden farklı bir dil olmayıp asıl Oğuz Türkçesinin sadece adlandırılma versiyonudur. Fuad Köprülü'nün kaydettiği gibi,

Oğuz Türklerinin kavmi istilasını altındaki alanlarda ve bilhassa Anadolu’da yerleşen Türklerin millî lisanı olan bu Batı Türkçe lehçesi *Türkmençe* adı ile de tanımlanmaktaydı. (Köprülü, 1976, s. 231) Yani *Türk dili/Türkçe* ve *Türkmen dili/Türkmençe(Türkmençe)* terimleri söz konusu dönem ve coğrafya için eşanlamli kelimeler niteliğindediler ve dolayısıyla Türkmenlerin konuştukları lehçe *Türkçe* de adlandırılabilirdi. Bunu tespit edecek tarihî örnekler sırasında meselâ *Cimrî* olayını hatırlayalım. Şöyle ki, kendilerini Türkmen olarak tanımlayan Karamanoğullarının tarihine ait Cimrî ayaklanması sırasında Konya’da hakimiyeti ele geçiren Karamanoğlu Mehmed Bey’in 1277’de “Bugünden sonra hiç kimse divanda, dergâhta, bergâhta, mecliste ve meydana Türkçe’den başka dille konuşmayacaktır!” diye meşhur dil buyruğu ile Türkçe’nin resmî dil ilan edilmesi söylediklerimizi tespit edecek mahiyettedir. (Şikârî, 2005, s. 26,27) Zaten Şikârî’nin Karamanoğulları tarihinden bahseden eserinde *Türki* terimi dil anlamında sık kullanılmaktadır.

Ama tedricen dil bağlamında *Türkmen* terimi daha sık kullanılmaya başlar ki, bu da zannımızca Türkmen kimliği bilincinin zamanla netleşmesi ve yeni boyuta ulaşması süreci ile ilgili olmuştur. Bu sürecin tezahürü olarak farklı dönemlerin kaynaklarına yansımış bilgiler, nitekim farklı eserlerin kaleme alındığı dili *Türkmen dili* veya *lisanı* olarak kaydedilme hususu buna delalet eder. Kaynaklardan derlediğimiz bazı örnekleri sunayım. Mesela, Oğuz Türklerinin *Kitab-ı Dede Korkut* destanının 2019’da ilmî camiaya yeni buluntu olarak sunulan (Ekici, 2019) bir versiyonunda metin içinde “*Kitabi-Türkmen lisanı*” ifadesi yer almaktadır. Oysa ki, *Dresden* ve *Vatikan* olmak üzere şu ana kadar sadece iki nüshada mevcut olduğu bilinen destanın *Dresden* nüshası “*Kitâb-ı Dedem Korkud Alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân*”, yani “*Oğuz boyunun diliyle [yazılan] Dedem Korkud Kitabı*” adlanır. Söz ettiğimiz bu son buluntuyu, destanın şifahi ananesine ait yeni metin olarak nitelendiren araştırmacılar bu yazılı abidenin Türkmen çağının mahsülü olduğunu ve XVII. yüzyılın ikinci yarısı – XVIII. yüzyılda tertip olduğunu da tespit etmişlerdir (Rzasoy, s. 56, 61).

Türkmen dili ifadesinin kullanımına ilişkin bir başka örnek Nadir Şah’ın hükümdarlık dönemine ait. İslam dünyasını parçalayan mezhepçilik husumetini kaldırmak, dinî barışı sağlamak ve Caferiliği beşinci mezhep olarak kabul etmek meselesini müzakere etmek amacıyla 1743’te Irak’ın Nəcəf şehri yakınında Şahın düzenlemiş olduğu meclise kendisinin daveti üzerine katılan Bağdatlı alim Abdullah Hüseyin Süveydî’nin Arapça kaleme aldığı eserinde bıraktığı not konumuz açısından dikkata şayandır. Şöyle ki, Avşar hükümdarı ile meclis arifesinde görüşüğünü anlatan müellif Şahın kendisine “*bilür misün ben seni ne için da’vet eyledüm?*” diye hitap ederken konuştuğu dili “*lügat-ı Türkmâniye*” adlandırmıştır. (Özer, 1990, s. 35,36)

Azerbaycan Türklerinin konuştuğu dile intisaben kullanılan *Türkmen dili* terimine hatta Rus kaynaklarında rastlanıyor. 1836'da yayımlanan *Kafkasya Ötesinde Rusya Egemenliği Dergisi*'nde Türkmen dili Azerbaycan'da konuşulan bir dil olarak şöyle tavsif edilmiştir: “*Şirvan'da ve genel olarak Azerbaycan'da hakim olan dil, bizim Tatarca adlandırdığımız Türkoman dilidir. [Osmanlı] Türkçesine o kadar benziyor ki, her iki halk birbirini anlayabiliyor. Transkafkasya'da Türkçe olarak adlandırılan bu dil, Arapça ve Farsça kelimelerle zenginleştirilmiş olmakla beraber qayet bir hoşluk ve müzikalite ile ayırt ediliyor, bu dilin öğrenilmesinin kolay olduğunu da eklersek, burada bu dilin kullanılmasının Avrupa'da Fransızca'nın kullanımına beraber düzeyde olduğu şaşırtıcı görünmeyecek*”. (Обозрение, 1836, s. 78,79)

XIX. yüzyıla ait bu tarihî belgenin *Türkmen dili* ve *Türk dili* terimlerinin eşanlamlı olduklarına dair

Malumatı da dikkate şayandır ve önceki dönemlerin kaynak bilgileri ile uzlaşıyor. Kaynaklarda yer alan bu gibi bilgiler, belli dönemde ve coğrafyada *Türkmen dili* anlayışının oluşmasını tespit etmektedir ve dolayısıyla bu tarihî gerçeğin bilimsel anlamda kabul edilip ilmî araştırmalarda daha sık kullanılmasına gerek var zannımızca. *Türkmen dili* terimine bir bilimsel kategori olarak ilmî araştırmalarda daha geniş yer verilmesi bazı meseleleri dönemin tarihî gerçekliklerine uyumluluk açısından daha net biçimde değerlendirmeye imkân sağlayacak düşüncesindeyiz.

Bu bağlamda Türkmen edebî dilinin oluşumu meselesi de zannımızca önem arz ediyor ve bu konuda bazı görüşlerimizi paylaşmak isteriz. Malum olduğu üzere araştırmacılar Oğuz Türkçesinin XI. yüzyılın ortalarından itibaren *Doğu Oğuz* ve *Batı Oğuz* lehçelerine ayrıldığını ve XIII. yüzyıldan itibaren oluşmağa başlayan edebî dilin bu iki kol üzerinden *Azerbaycan Türkçesinin* ve *Türkiye Türkçesinin* edebî dillerine ayrıldığını yazıyorlar. Lakin edebî dile ait öyle tarihî gerçeklikler var ki, bu tez zaviyesinden bakıldığında sorulara sebep olur. Meselâ, Anadolu'da Türk Halk edebiyatının öncüsü olan Yunus Emre'nin şiirlerine bakıldığında, asırlar sonra bile günümüz Azerbaycan Türkçesi ile ne denli özdeş olduğu göz önünde: gerek dili gerekse ruhî, tasavvufî yönleri ile Anadolu Türküne yakın olduğu kadar Azerbaycan Türküne de gayet yakın olması tartışılmaz bir gerçek. Veya Kadı Bürhâneddin'in, kendisinin Anadolu edebiyat sahasını temsil etmesine rağmen, kalemine mahsus gazellerinin ve *Divan'ının* dil özelliklerine göre Azerbaycan Türkçesine daha yakın olduğu bilinmektedir. (Köprülü, 1979, s. 130; Mustafayev, 2010, s. 253) İşte bu nedenledir ki, Kadı Bürhâneddin Azerbaycan edebiyatının ilk hükümdar şairi olarak da kabul edilmektedir.

Bu gibi tarihî misallerden yola çıkarak Selçuklu fetihlerinden itibaren XV. ve hatta XVI. yüzyıllara kadar olan dönemde edebî dilin Anadolu ve Azerbay-

can için hemen hemen ortak olduğunu ve bu dilin *Türkmen edebî dili* olarak tanımlayabileceğimiz gerçeği ortaya çıkıyor. Zaten bir sıra araştırmacılar da XIII-XV. yüzyıllarda Doğu ve Batı Oğuz lehçelerine ayrılma ve farklılaşma alâmetlerinin önemli derecede sezilmediğini, yalnız XVI. yüzyıldan sonra belirli şekilde tezahür ettiğini kaydederler. Onların kanaatine “*o zamana kadar Azerbaycan edebî dili ile Anadolu edebî dili arasında hiç bir fark yoktu*». (Babayev, 1928, s. 148-151). Aynı fikri daha önce Türk edebiyatının büyük araştırmacısı F. M. Köprülüzade de teyit etmiştir: «*Esasen selcuki-osmanlı lehcesinin eski ve iptidâî şekli ile Azerbaycan lehçesi arasında hemen hemen hiç bir fark yoktu*». (Köprülüzade, 1926, 1996, s. 16).

Dil, bir ulusun sözlü ve manevî varlığını koruma fonksiyonunu hem de edebiyat sayesinde gerçekleştiriyor. Oysa edebiyat, belli etnik toplumun veya milletin sadece dilini değil, hem de ruhunu yansıtıyor. Bu anlamda edebiyat millî dil ile ruhun bütünleştiği manevî bir kavramdır, bir başka deyimle bir milletin sözde teccüm eden ruhudur. Dolayısıyla edebiyatın aynasında bir milletin veya etnik toplumun ruhsal alemi, dünyaya bakışı betimleniyor.

Türkmen kimliğinin ruhsal alemi tasavvufî inançlarla yoğrulup bütünleşmiş ve bu yönüyle edebiyata sadece yansımamış, kendisine özgü bir edebiyat yaratmıştı. Yunus Emre, Nesîmî, Aşık Paşa, Hatâî, Fuzuli vs. gibi isimler günümüzde her ne kadar Türkiye veya Azerbaycan edebiyatı sahasına ait edilecek ayrılsalar da dil ve manevî muhteviyat açısından özdeşlik arz eden eserleri ile daha geniş anlamda umumi Türkmen edebiyatının birer mümessilleri idiler. Nitekim söz konusu dönemlerde ortak edebiyatımızın zannımızca bu bakış açısından, yani Türkmen medenî ve manevî ortamında meydana gelen bir olgusu olarak tahlil edilmesine ihtiyaç duyulur ve bu tahliller ilginç ve değerli sonuçlara vesile olabilir.

Biz ise yaptığımız yorumlar doğrultusunda ve tezimizden yola çıkarak burada sadece iki ulu şairimizin şiirlerinin karşılaştırılması ile yetinelim. XIV. yüzyılda Anadolu’da tasavvufî edebiyatı ve tekke şiiri geleneğinin bânisi olmuş Derviş Yunus Emre’nin şiirlerinin ve XVI. yüzyılda Azerbaycan’da büyük bir devleti tesis etmiş Şah İsmail Hatâî’nin nefeslerinin gerek dil ve ifade tarzı, gerekse tasavvufî mazmun ve motifler açısından Türkmen edebiyatının birer örnekleri olarak tavsif edilmelerine esas var düşüncesindeyiz. Farklı dönem ve farklı zümreleri temsil etmelerine rağmen her iki şairin meselâ, *hakikât* üzerine irfani şiirleri adetâ aynı ruhun ifadeleri gibi seslenirler. Yunus Emre diyor ki:

*Severim ben Seni candan içeru
Yolum vardır bu erkandan içeru
Şeriat, tarikat yoldur varana
Hakikat meyvası andan içeru*

Dinin terk edenin küfürdür işi
Ol ne küfürdür, imandan içeru
 Hatâî de söyler ki:
Hakikat bir gizli sırdır
Aça bilirsen, gel beri.
Küfr içinde iman vardır,
Seçe bilirsen, gel beri.
 Veya Yunus Emre'nin kalemine mahsus
Süleyman kuş dilin bilir dediler
Süleyman var, Süleyman'dan içeru
 beytini okuduğunda akla Hatâî'nin şu koşması gelir:
Kardaş gel erkana, bu erkan değül,
Oynatma atını, bu meydan değül
Süleyman'dan esen, Süleyman değül
Süleyman var, Süleyman'dan içerü.

Bu benzeme bir şairin diğerini sadece taklit etmesi değil, taşıyıcısı oldukları aynı maneviyatın ve görüşlerin aynı dilde ifadesidir düşüncesindeyiz.

Sonuç

Bildirimizde Türk-İslam dünyasının orta ve yeniçağ dönemlerinin tarihî gerçeği olan *Türkmen kimliği* olgusunun gelişim sürecinin genel safhalarını ele alarak bu sürecin en belirgin göstergelerinden olan *Türkmen dili* mefhumunu irdelemeğe çalıştık. Farklı dönemlerin kaynaklarında rastladığımız *Türkmen dili/lisanı/lüğatı* gibi bilgilerden yola çıkarak bunları Türkmen kimliğini tespit eden ve tekâmül sürecine delalet eden delil olarak değerlendirdik. Ayrıca dilin ifade sahası olan Türkmen edebiyatı mefhumuna da ilişkin bazı yorumlarımızı sunduk.

Kaynaklar

- Asgerov, A. (2014). *Ümümtürk folkloru tarihinde Oğuzname yaradıcılığı*. Elm ve Tehsil neşriyatı, Bakı.
- Ateş, A. (2001), *Avşarlı Nadir Şah ve Dönemide Osmanlı-İran Mücadeleleri*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı (Doktora tezi), Isparta.
- BDAGM (2014). *I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları, 3 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defteri*, (Transkripsiyon/Tıpkıbasım). Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul.
- Babayev, Y. (2008). *Ana dilli Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və epik şeirin inkişafı (XIII-XIV əsrlər)*. I cild. ADPU, Bakı.

- Ekici, M. Dede. (2019). *Korkut Kitabı*. Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası. Soy-lamalar ve 13. Boy. Salur Kazanın Yeddi Başlı Ejderhayı Öldürmesi. Ori-jinal Metin (Tıpkıbasım), Transkripsiyon, Aktarma. Ötüken Neşriyat, İstan-bul.
- Hadîdî, (1991). *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*. Hazırlayan Yrd. Doç. Dr. Necdet Öztürk. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- Köprülü, F. (1976). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Üçüncü Basım. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Köprülü, F. (1979). *Azeri*. İslam Ansiklopedisi, cilt 2. Beşinci baskı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 118-151.
- Köprülüzadə, F. (1926, 1996). *Azərbaycan ədəbiyyatına aid tədqiqlər*. Sabah, Bakı.
- Mustafayev, Ş. (2010). *Səlcuqilərdən Osmanlılara: XI-XV yüzilliklərdə Anadolunun Türk mühitində etnosiyasi proseslər*. Elm, Bakı.
- Neşrî, M. (1949). *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşrî Tarihi*. I cilt. Hazırlayanlar Ünât F.R., Dr.Köymen M.A. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Обозрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях*. (1836). Часть III, СПб.
- Özer, A. (1990). *Vekâ'yi-nâme-i Nâdir Şâh der Mezâhib-i Şi'iyeye-i Ca'feriyye*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakın Çağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Rihtım, M. (2012). *Evliya Çelebi Səyahətnaməsində Azərbaycan*. Qafqaz Üni-versiteti Qafqaz Araşdırmalar İnstitutu Nəşri, Bakı.
- Rzasoy, S. (2020). *“Kitabi-Türkmen lisani” Oğuznaməsinin transmediativ strukturunu və ritual-mifoloji semantikasi*. Elm və təhsil, Bakı.
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı, Destanları*. An-kara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Sümer, F. (2012). *Türkmenler*, İslam Ansiklopedisi, cilt 41. TDV, Ankara, 607-611.
- Şah İsmail Hatâî Külliyyatı*, (2006). I. Basım. Haz. Babek Cavanşir, Ekber N. Necef. Kaknüs yayınları, İstanbul.
- Şem'dani-zade, S. (1976). *Mür'î't-Tevarih*. Yay. M.Münir Aktepe. Edebiyat Fa-kültesi Matbaası, İstanbul.
- Şikârî, (2005). *Karamannâme*. Hazırlayanlar Metin Sözen, Necdet Sakaoğlu. Lebib Yalkın Yayınları, İstanbul.
- Üçler, B. (1999). “Osmanlı Beğliğinin Oluşumunda Oğuz/Türkmen geleneğinin yeri”. *Osmanlı*, cilt I, Yayın Kurulu Başkanı, Prof. Dr. Halil İnalçık, Ankara, 161-166.

TONYUKUK ABİDESİ'NDE CÜMLE YAPILARI

Turan HÜSEYNOVA*

Özet

Yazı insanların yarattığı öyle bir işaretler toplusudur ki, onun yardımıyla dil durmadan ifade olunuyor. Yazının mevcut olmaması dilin daha çok değişmelere uğramasına sebep olabilirdi. Dil ve yazı birbirine o kadar bağlı ki, bir dilden konuştuğumuz zaman onu alfabesinden ayırmıyoruz. Yazıya bu kadar önem verilmesinin sebepleri vardır. İlk olarak, sözleri sesler ile karşılaştırdıkta onların daha sabit ve değişmez olduklarını görüyoruz. Bununla beraber insanlarda görme duygusu işitmeden daha aydın ve güçlüdür. Yazı insan hayatına girdiyi günden itibaren insanlar ilk olarak sadece gördüklerini, daha sonra ise düşünce ve duygularını bu işaretlerle ifade etmeye başladılar. Çağdaş devirde dilin tarihi gelişim aşamalarını belirlemek için elimizde eski yazılı abidelerin olması çok önemlidir. Bu bakımdan Türk halkı çok şanslıdır diyebiliriz. Çünkü bizlerin elinde tam 1300 yıl önce yazılmış ve günümüze kadar korunan mezar taşları vardır. Çoğu zaman “mezar nazmı” diye adlandırılan Orhun abideleri, eski Türk hakanların, serkerdelerin bizlere – gelecek nesillere sanki bir hesabatıdır. Günümüze kadar korunan bu abideler bizlere Türk kültürü, harbi, tarihi, felsefesini araştırmak bakımından yardımcı olmakla beraber, Türk dillerinin gramer yapısının değişim-gelişim yolunu çizmemize yardımcı olan bir hazinedir.

Bu bildiride Tonyukuk abidesi'ne dayanarak Türk dillerindeki cümle yapılarının 1300 yıl önce hangi seviyede olduğunu belirlemeye, hangi cümle yapısının daha fazla kullanıldığına, bununla beraber çağdaş Türk dillerinde kullanılan birleşik cümlelerden farklı olarak hangi birleşik cümlelerin kullanıldığını belirleyeceğiz. Eski Türk yazılı abidelerinin dilindeki cümle yapılarının incelenmesi hem orta asr, hem de çağdaş devir Türk dillerindeki cümle şekillerinin belirlenmesi bakımından bir esastır. Çağdaş devirde Türk dillerindeki Söz dizimi ile ilgili problemlerin ortadan kaldırılması zamanı ilk

* Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nesimi adına Dilcilik Enstitüsü, Türk dilleri bölümü Öğretim Üyesi, turanhacili@gmail.com

olarak müracaat edeceğimiz kaynak eski yazılı abidelerdir. Göktürk, Uygur ve başka eski Türk yazılı abidelerinde bildiğimiz gibi, noktalama işaretleri yok seviyesindedir. Bu orijinal metinlerin transkripsiyonunda, özellikle de birleşik cümlelerin nereden başlayıp nerede biteceğini belirlemede zorluklar yaratıyor. Uzun tarihi yol geçen bu abideler şimdiye kadar farklı dil uzmanları tarafından çevrilmiş ve bu çevrilme prosesinde yanlış yerde yazılan noktalama işareti cümle çeşitlerinin, örneğin, bağımsız birleşik cümleler arasına yazılmakla basit cümlelerin veya tam tersi basit cümleler arasına yazılmakla bağımsız birleşik cümlelerin oluşturulmasına sebep olmuştur. Bu problemin ortadan kalkması için elbette orijinal metne dayanmak ve doğru analiz etmeyi başarmak lazım. Bu bildiride bizler orijinal metne dayanarak Tonyukuk abidesi'nde kullanılan cümlelerin doğru şekilde noktalanmasına dikkat etmeye çalışacak ve istatistik olarak yapı bakımından hangi cümlelerin daha fazla veya az olduğunu belirleyeceğiz.

Anahtar sözcükler: Orhun abideleri, Tonkukuk abidesi, birleşik cümle, basit cümle.

Sentence structures in the Tonyukuk monument

Abstract

Writing is such a collection of signs created by humans that with its help, language is constantly being expressed. The absence of writing could have caused the language to undergo further changes. Language and writing are so interconnected that when we speak a language, we do not separate it from its alphabet. There are reasons for giving so much importance to the article. First, when we compare words with sounds, we see that they are more stable and unchanging. However, the sense of sight in humans is brighter and stronger than hearing. From the day writing entered human life, people first started to express only what they saw, then their thoughts and feelings with these signs. It is very important to have ancient written monuments in our hands in order to determine the historical development stages of the language in the contemporary period. In this respect, we can say that Turkish people are very lucky. Because we have tombstones written exactly 1300 years ago and preserved until today. Orhun monuments, which are often called “grave verse”, are like a reckoning of the old Turkish khans and serkerdes to us – to future generations. These monuments, which have been preserved until today, are a treasure that helps us in researching Turkish culture, war, history and philosophy, as well as helping us to draw the path of change and development of the grammatical structure of Turkish languages.

In this article, based on the Tonyukuk monument, we will determine the level of sentence structures in Turkish languages 1300 years ago, which sen-

tence structure is used more, and which compound sentences are used differently from the compound sentences used in contemporary Turkish languages. Examining the sentence structures in the language of the ancient Turkish written monuments is essential in determining the sentence forms in both the mid-century and contemporary Turkic languages. In the modern era, when the problems related to syntax in Turkic languages are eliminated, the first source we will refer to is the ancient written monuments. As we know in Gokturk, Uygur and other ancient Turkish written monuments, punctuation marks are absent. This creates difficulties in transcribing original texts, especially in determining where compound sentences begin and end. These monuments, which have long gone a long way, have been translated by different language experts until now, and in this translation process, punctuation marks that are written in the wrong place have led to the creation of independent compound sentences, for example, simple sentences written between independent compound sentences or vice versa. In order to eliminate this problem, of course, it is necessary to rely on the original text and to be able to analyze it correctly. In this article, we will try to pay attention to the correct punctuation of the sentences used in the Tonyukuk monument based on the original text and determine which sentences are more or less statistically in terms of structure.

Keywords: Orkhon monuments, Tonkukuk monument, compound sentence, simple sentence.

Giriş

Tonyukuk abidesi – üç Türk kağanına İlteris, Kapağan ve İlteris’in oğlu Mogilyan’a vezirlik yapmış Tonyukuk’un hayatı ve siyasi hizmetlerinden bahseden, 62 satırdan oluşan bir abidedir. Abidede olaylar Tonyukuk’un kendi dilinden anlatılıyor. Bu bakımdan abidede “- dedim – dedi” şeklinde kurulmuş farklı şekilde cümleler görüyoruz. Eski Türk dilinin tüm özelliklerini yansıtan bu abide bizler için Çağdaş Türk dilinin öğrenilmesi bakımından derin bir kaynaktır.

Abidelerde noktalama işaretlerinin olmaması bizlere buradaki cümle şekillerini belirlemede zorluklar yaratıyor.(Şükürlü, 1993: 85) Ama buna rağmen cümlelerin anlamlarına dikkat edildiğinde cümlelerin basit mi, yoksa birleşik mi olduğunu tahmin edebiliyoruz. Yazılı abidelerimiz sayesinde bizler birleşik cümlelerin gelişim tarihini izleyebiliyoruz. Bazı araştırmacılar Eski Türk dilindeki cümleleri incelerken sadece basit cümlelerin mevcut olduğunu iddia ediyorlar. Onların fikrine göre dilin daha sonraki gelişim aşamasında başka dillerin İran, Çin, Arap dillerinin etkisiyle birleşik cümleler oluşmuştur. Ama Orhun yazılı abideleri bu fikirlerin yanlış olduğunu herkese kanıtlamamız için bir esastır.

Abidelerdeki birleşik cümleler yapı bakımından Çağdaş Türk dillerinde kullanılan birleşik cümlelere uygun olduğu gibi, aynı zamanda bazı özelliklerine göre farklıyor. Çağdaş Türk dillerinde, bildiğimiz gibi bağlaçsız birleşik cümleler geniş kullanılıyor. Bu cümle yapısı Eski Türk yazılı abidelerinde de çok yaygındır. Ama bunun yanısıra bizler bazı bağlaçlı birleşik cümle çeşitlerini de abidelerde görebiliyoruz.

Abidedeki cümle yapıları.

Abidelerdeki bağımsız birleşik cümleleri çoğu zaman basit cümleler olarak ayrı ayrı inceliyorlar. Halbuki bu basit cümlelerin çoğu birbiriyle anlam bakımından bağlıdır.

Tonyukuk Abidesi'ndeki cümlelere dikkat edersek farkı cümle şekillerini görebiliriz. Bu bakımdan cümleleri şöyle çeşitlendirebiliriz: **1.** Yapılarına göre cümleler; **2.** Anlamlarına göre cümleler.

Abidedeki cümleleri yapılarına göre iki farklı gruba ayırıyoruz: **1.** Basit cümleler; **2.** Birleşik cümleler.

Basit cümleler. Çoğu dillerde olduğu gibi Türk dillerinde de basit cümlelerin birleşik cümlelerden daha önce olduğu hiç şüphe doğurmuyor. Abidedeki basit cümleler de genellikle yüklem ve öznenen oluşan yapıya sahiptir. Abide çok büyük olmamasına rağmen farklı yapıları basit cümleler görebiliyoruz. Bir özne ve ona ait olan iki veya daha fazla yüklemden oluşan basit cümleleri sık sık görüyoruz:

Türk Budun kanın bulmayın Tabğaçda adrıldı, kanlandı. (Türk milleti hanını bulmayıp Cinden ayrıldı, hanlandı.)

Türk budun ölti, alkındı, yok boldı. (Türk milleti öldü, mahvoldu, yok oldu.)

Biz iki birig ertimiz. Süriğüşdümüz. Terigri yarlıkadı, yariydımız. (Biz iki bin idik. Savaştık. Tanrı lütfetti, dağıttık.) (Ergin, 1970: 34).

Bu şekilde basit cümlelerle beraber abidede daha karışık yapıları cümleler de görüyoruz. Türkiye Türkçesi'nde *Girişik cümle* diye farklı bir cümle yapısı olarak değerlendirilen cümleler de aslında içerisinde fiilimsi bulunan basit cümlelerdir ve abidelerde onlara da rast geliyoruz:

İda taşda kalmışı kubranıp yiti yüz boldı. (Ormanda taşta kalmış olanı toplamı yedi yüz oldu.)

Kiyik yiyü tabışğan yiyü olurur ertimiz. (Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk.) (Ergin, 1970: 46).

Birleşik cümleler.

Tonyukuk Abidesi'nde Türk dilinde kullanılan birleşik cümle çeşitlerinin çoğunu görmüyoruz. Çağdaş devirde bağlaçların yardımıyla birbirine bağla-

nan basit cümleler burada sadece yanaşma yoluyla birleşik cümleleri yaratmışlar. Soru yarana bilir ki, neden bu cümleleri basit değil birleşik cümleler adlandırıyoruz? Çünkü, buradaki basit cümlelerin arasında biz nokta işaretini koyamıyoruz, onlar anlam bakımından birbirine bağlılar.

Abidede Tonyukuk'un dilinden söylenmiş "–**dedim – dedi**" şeklinde kurulmuş birleşik cümleler sık sık kullanılmıştır:

Üçegün kabışıp sülelim, idi yok kılalım timiş. (Her üçümüz buluşup ordu sevk edelim, tamamiyle yok edelim demiş.)

Tengri anca timiş erinç: Kan birtim, kanurığın kodup içikdirig. (Tanrı söyle demiştir: Han verdim, hanını bırakıp teslim oldun.) (Ergin, 1970: 39).

Abidede bazen "demiş" yüklemli cümlelerin art arda kullanıldığını bile görüyoruz:

Türgiş kağan anca timiş: Bening budunum anda erür timiş. (Türgiş kağanı şöyle demiş: Benim milletim ordadır demiş.)

Şartlı birleşik cümleler Eski Türk dilinde belki de ilk olarak yaranan bağımlı birleşik cümlelerdendir. –sar, –ser ekinin yardımıyla oluşan bu cümlelerde yan cümle temel cümleden önce gelir.

İltiriş Kağan kazğanmasar udu ben özüm kazğanmasar, il yime budun yime yok erteçi erti. (İltiriş Kağan kazanmasa, ve ben kendim kazanmasam, il de millet de yok olacaktı.)

Yuyka kalın bolsar tupulğuluk alp ermiş. (Yufka kalın olsa delinmesi zor imiş.)

Büntegi bar erser ne bungı bar erteçi ermiş. (böylesi var olsa, ne sıkıntısı mevcut olacaktı?) (Ergin, 1970: 29).

Abidedeki cümlelere dikkat ettiğimizde burada anlam bakımından da farklı cümle yapılarının olduğunu görüyoruz. Anlam bakımından cümleler şöyle çeşitlendirilir:

1. Olumlu cümle.

Bu cümleler genellikle dinleyen kişiye bir iş, olay veya düşünce hakkında bilgi veriyor. Bu cümlelerde daha çok fiille ifade olunmuş yüklem (olumlu fiil cümlesi) önemli yerde duruyor. Tonyukuk Abidesi'nde genellikle olumlu cümleler kullanılmıştır:

Kanın kodup Tabğaçka yana içikdi (Hanını bırakıp Çine tekrar teslim oldu).

Kiyik yiyü tabışğan yiyü olurur ertimiz. Budun boğuzı tok erti. (Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk. Milletin boğazı tok idi.) (Ergin, 1970: 38).

2. Olumsuz cümle.

Bu cümlelerde yüklem olumsuz bir fikir ifade ediyor. Bu zaman fiil –ma, -me olumsuzluk ekiyle olumsuzlaştığı gibi, aynı zamanda “yok”, “degil” sözleriyle de olumsuzluk ifade ediyor:

Ol sabığ eşidip tün udısıkım kelmedi küntüz olursıkım kelmedi. (O sözü işitip gece uyuyacağım gelmedi, gündüz oturacağım gelmedi.)

Türk budun k[ılınğ]alı Türk kağan olurğalı Şantung balık[k]a taluy ögüz-ke tegmiş yok ermiş. (Türk milleti kılmalı, Türk kağanı oturalı Şantug şehrine, denize ulaşmış olan yok imiş.) (Ergin, 1970: 51).

“Yok” kelimesi abidede “yok boldı”, “yok kılalım”, “yok ermiş (erti, erteçi) şeklinde karşımıza çıkıyor.

3. Soru cümlesi.

Konuşma zamanı bu veya başka bir fikri, olayı, eşyanı öğrenmek amacıyla soru cümleleri oluşur. Tarih bakımından bu cümlelerin oluşumu daha eskilere gidiyor. Çünkü insanlar onlara malum olmayan eşya, olay, durumun ne olduğunu belirlemek için bu cümlelere gerek duymuşlar. Noktalama işaretlerinin olmaması bu cümle şekillerini de belirlemekte bizlere zorluklar yaratıyor. Tonyukuk Abidesi’nde biz toplam yedi soru cümlesi görüyoruz. Bunlar “ne” ve “niye”(neke) soru zamirleri ve “-mu” soru edatının yardımıyla kurulmuştur:

Büntegi bar erser ne burıgı bar erteçi ermiş. (Böylesi var olsa, ne sıkıntısı mevcut olacaktı?)

Neke tezer biz? Öküş tiyin neke korkur biz? (Niye kaçıyoruz? Çok diye niye korkuyoruz?)

Kağan mu kılayın tidim (Kağan mı alayım, dedim)

4. Emir cümlesi.

Bu cümlelerin yüklemi emir kipiyle çekimlenmiş fiillerden oluşuyor. Bu abidede bizler emir cümlelerini fazlasıyla görüyoruz:

Tabğaç biridin yan teg, Kıtariy örigdin yan teg, ben yırıdında yan tegeyin, Türk Sir budun yirinte idi yorımazun, usar idi yok kılalım (Çin, güney taraftan hücum et; ben kuzey taraftan hücum edeyim; Türk Sir illeti, yerinde hiç yürümesin; mümkünse hep yok edelim derim).

5. Ünlem cümlesi.

İnsanların hiss ve heyecanlarını bildiren ifadeleri elbette ki, yazıda gösterebilmek çok zordur. Abidelerde bu cümleleri sadece metnin içindeki olaylara göre bulabiliriz. Bu yüzden bu cümlelerin belirlenmesi daha çok tahmine benziyor. Tonyukuk Abidesi’ndeki bazı emir cümlelerini belki ünlem cümlesi

olarak da düşünebiliriz ama burada daha çok emir duyulduğu için onları ünlem cümlesi olarak örnek vermiyoruz.

Sonuç.

Türk dilinin tarihini öğrenmek bakımından elimizdeki değerli ve eski yazılı abidelerden olan Orhun Abideleri üzerine şimdiye kadar çok araştırmalar yapılmıştır. Bu sene yazılışının 1300. yılını kutladığımız Tonyukuk Abidesi dil uzmanları tarafından yeniden araştırıldı ve dilimizin tarihini öğrenmek açısından büyük katkıda bulundu. Bu makalede Türk dili gramerinin en az araştırılan bilim dalı söz dizimi ve onun temeli olan cümleler incelenmiştir. Maksadımız VII. asrda edebi türk dilinde yapı bakımından hangi cümlelerin yaygın olduğunu bulmak ve en esaslı birleşik cümlelerin de bu sırada olduğunu ispatlamaktır. Araştırma sonucunda eserde çağdaş türk dilinde kullanılan birleşik cümlelerin çoğunun olmadığını görüyoruz. Genellikle -sa/se şart ekinin yardımıyla düzelen birleşik cümleleri görüyoruz. Bu cümlelerin hepsi şart değil, zaman, mekan, sebep bildirenleri de vardır. Abidede olaylar Tonyukuk'un dilinden söylenildiği için "dedim, dedi" yüklemli dolaylı anlatım cümleleri de sıkça kullanılmıştır.

Kaynaklar

- Banguoğlu, T. (2004). **Türkçenin Grameri**, TDK Yay, Ankara.
- Caferoğlu, A. (2000). **Türk Dili Tarihi I-II**, Enderun Yay, İstanbul.
- Ergin, M. (1970). **Orhun Abideleri**, İstanbul, MEB yay.
- Gabain, A. Von (1988). **Eski Türkçenin Grameri**, (Çeviren: Mehmet Akalın), TDK Yay, Ankara.
- TDK (1998). **Türkçe Sözlük I-II**, 19. baskı, TDK Yay, Ankara.
- Şükürlü, E. (1993). **Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili**, Bakü, Maarif yay.
- Abdullayev, A. (1974). **Müasir Azerbaycan dilinde tabeli mürekkekb cümleler**, Bakü, Maarif yay.
- Mirzade, H. (1968). **Azerbaycan Dilinin Tarihi Sentaksisi**, Bakü, Maarif yay.
- Kononov, A. N (1956). **Grammatika sovremennovo tureçkovo literaturnovo yazıka**, AN SSR, Moskova.

BAĞIMSIZ TÜRK CUMHURİYETLERİNDE DİL POLİTİKASI

Elçin İBRAHİMOV*

Özet

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetlerinin ulusal kimliklerini inşa sürecinde alfabe ve dil politikası önemli bir rol oynamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ve Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından Azerbaycan, Türkmenistan yeniden Latin alfabesini kabul etmiş, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ise Latin-Kiril bir arada deyim yerindeyse çıkış yolu aramaktadırlar. Ulusallaşma ve uluslaştırma amacıyla araçsallaştırılan dil, cumhuriyetlerin çok etnisiteli yapıları bağımsızlığın ilk aşamasındaki işlevinden gelişen süreç içinde uzaklaşmaya başlamıştır. Siyasal rejimlerin otoriterleşmesine paralel olarak izlenen dil politikalarında da demokratik ilke ve pratiklerden uzaklaşmaya başlanmıştır. Türk cumhuriyetlerinde bağımsızlığın ilk yıllarında Sovyetler Birliği, özellikle de Rusya'nın izlerini silmek mümkün olmamış, aksine eski dönemin izlerini taşıyan bazı düzenlemeler dahi yapılmıştır. Yine bu dönemde devlet dili, millî dil, dil politikası, diğer Türk cumhuriyetleri ile ortak bir yazı dili ve ortak alfabe konuları ve tartışmaları gündeme gelmiştir.

Bu çalışmada Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlığın ilanından sonra uyguladığı dil politikaları ve bu politika uygulamalarında günümüzde gelişen nokta değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çalışmamızda, Azerbaycan'da ve Türkmenistan'da 1991, 1995 ve 2001 yıllarında alfabe ile ilgili etkinliklerden, alınan dil-uygulama kararlarından, hâlen kullanılmakta olan Latin alfabesinden, uygulanan dil politikalarından söz edilmiş, ayrıca 2017 yılından Kazakistan'da başlatılan yeni Latin alfabesine geçme sorunları, ardından Kırgızistan'da, Özbekistan'da da Latin alfabesine geçme kararları gibi günümüzde

* Dr., Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi, Nesimi Dil Bilimi Enstitüsü, Türk Dilleri Bölümü Müdürü, Bakü/Azerbaycan, elchinibrahimov85@mail.ru. Gönderim tarihi: 06.01.2020.

Türk cumhuriyetlerinde uygulanan dil politikalarından ayrıntılı biçimde söz edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Türk cumhuriyetleri, bağımsızlık, dil politikaları, dil-uygulama kararları, alfabe.

Language Policy in Independent Turkic Republics

Abstract

Alphabet and language policy played an important role in the process of building national identities of the Turkic Republics, which gained their independence with the dissolution of the Soviet Union. After the disintegration of the Soviet Union and the independence of the Turkish republics, Azerbaijan, Turkmenistan again adopted the Latin alphabet, and Kazakhstan, Uzbekistan and Kyrgyzstan are looking for a way out, so to speak, Latin-Cyrillic together. The language that was instrumentalized for nationalization and nationalization, the multi-ethnic structures of the republics began to diverge from their function at the first stage of independence in the process that developed. In parallel with the authoritarianization of political regimes, democratic principles and practices have started to be abandoned in language policies. In the first years of independence in the Turkic republics, it was not possible to erase the traces of the Soviet Union, especially Russia, on the contrary, some regulations bearing the traces of the old period were even made. During this period, issues and discussions on state language, national language, language policy, a common written language and common alphabet with other Turkic republics came to the fore.

In this study, the language policies implemented by the Turkish republics after the declaration of independence and the point reached today in these policy implementations has been tried to be evaluated. In our study, the activities related to the alphabet in Azerbaijan and Turkmenistan in 1991, 1995 and 2001, the language-implementation decisions taken, the Latin alphabet still in use, the language policies implemented were mentioned, and also the problems of transition to the new Latin alphabet started in Kazakhstan in 2017. Then, in Kyrgyzstan and in Uzbekistan, the language policies implemented in the Turkish republics today, such as the decision to pass the Latin alphabet, were mentioned in detail.

Key words: Turkish republics, independence, language politics, language-implementation decisions, alphabet.

GİRİŞ

Türkler binlerce yıllık geçmişinde bir çok alfabe kullanılmış ve bu alfabeler üzerinde değişiklikler yaşanmıştır. Aynı dilde konuşan Türk kabileleri

ve toplulukları tarihî süreçte büyük alana yayıldıkları için daha sonraki dönemlerde aynı dili konuşan topluluklar farklı ağızlarda konuşmaya başladılar. Zaman geçtikçe bu kabileler ve topluluklar geniş arazilerde birer birer devlet oldular, özellikle bu etkiler aynı dili konuşan toplulukların farklı lehçelerde konuşmasına neden oldu. Buna rağmen Türkler, yakın dönemler içinde bazen birden çok alfabeyi birlikte kullanmışlardır. Bu durumun sonucunda da edebiyat ve dil çevresinde değişiklikler ortaya çıkmış ve farklı gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur.

Ünlü Rus Türkolog N. Baskakov'un belirttiği gibi "*Türki (Türkçe) Kaşgar'dan İstanbul'a kadar arazide (bu arazi Çin Seddinden Dunay nehirine kadar) kullanılan ve anlaşılan edebi dil olmuştur.*" (Baskakov 1960: 28).

Bugün Gaspıralı İsmail Bey'in "Dilde, fikirde, işte birlik" in sağlanması düşüncesini gerçekleştirilmesi için siyasi, kültürel ve teknolojik şartlar her zaman olduğundan daha iyi durumdadır. Ortak iletişim dilinin oluşturulması bütün Türk topluluklarınca anlaşılabilen tek bir dil aracılığıyla sağlanabilir (Ercilasun 1992: 358).

Türkler için en güncel sorun olan ortak konuşma dili hususunda öne çıkan bir başka mevzu ise alfabe meselesidir. Türk topluluklarının geçmişte birbirlerini anlamaları şimdikinden daha kolay olmuştur. Hatta Rus İmparatorluğu Türkler arasındaki konuşma ve anlaşmayı planlı olarak bozmak için çaba sarf etmiştir. XIX. yüzyılda bu durum şimdikinden daha kolay ve olanaklıydı. En az bin yıl süresince Türk lehçelerinin birbirine yakın olmasını ve Türklerin birbirini okuyup anlayabilmesini sağlayan etkenlerin başında ortak alfabe ve aynı imla kurallarının kullanılması olmuştur. Bahsi geçen süreçte Doğu, Batı ve Volga nehri kenarındaki bütün Müslüman Türkler Arap alfabesini ve onun imla prensiplerini kullanmışlardı. Onun için A. Yesevi, Y. Emre, İ. Nesimi, M. Fuzuli gibi isimler, hatta daha Türk lehçelerinin arasında farklar oluşmaya başladığı zamanlarda (XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başları) İstanbul'da yazan Namık Kemal, Şamahı'da yazan Mirze Alekber Sabir, Kazan'da yazan A. Tukay gibi isimler, hem Anadolu'da hem Bakü'de hem Kazan'da, hem de Taşkent'te rahatlıkla okunuyordu (Hacıyev 2013: 208).

Bahçesaray'da basılan *Tercüman* gazetesi, Tiflis'te çıkan *Molla Nasreddin* dergisi, Volga Nehri'nde, Türkistan'da, Kafkasya'da, Anadolu'da, Kırım'da ve başka Türk coğrafyalarında elden ele gezmiştir. Büyük Azerbaycan edibi, *Molla Nasreddin* dergisinin kurucusu Celil Memetkuluzade bu konu hakkında şunları söylemiştir: "... bizim dilcilerimiz edebî, akademik dil arayışında oldukları zamanlarda bile "*Molla Nasreddin*" dergisi açık ve basit Türkçesiyle kısa zamanda herkes tarafında beğenilen ve okunan bir dergi olmakla kalmadı, Kür ve Araz nehirlerini geçerek Hazar ve Karadeniz'e de

vurup Türkiye'ye ve Türkistan'a, oradan da uçarak Kafkas dağlarını aşarak Kırım'a ve diğer Türk ülkelerine geçti..." (İbrahimov 2017: 107).

Molla Nasreddin dergisinin 7 Nisan 1906'daki ilk sayısında derginin editörü Celil Memetkuluzade bu çalışmada üzerinde durulan meselelerle ilgili şunları ifade etmektedir: "Birlikte Kafkas Türkleri için genelde bir dil konusunda anlaşmağa varmamışlardır. Peki Osmanlı Türkleri, peki Kırım ve Kazan Tatarları, peki Türkistan Türkleri ve Özbekistan, peki İran'da yaşayan Azeriler? Peki biz bunu itiraf ediyoruz ki evvel ve sonda ilelebet Türkler için edebî dile ve imlaya, alfabeye çok büyük gerek vardır. Tüm varlığımızla inanıyoruz ki, ortak bir alfabe esasında ortak konuşma dili vücuda gelecektir" (Hacıyev 2013: 208).

Türk dünyası için büyük sorun olan alfabe birliği meselesinin, alfabe sistemlerinden birinin seçilmesiyle ortadan kalkmayacağı da açıktır. Mesela, bugün Kiril alfabesini bırakan Türklerin hepsi Latin alfabesini kabul etmiştir. Ancak bu alfabelerin tamamı birbirinden farklı özelliklere sahiptir. Ortak bir alfabeden bahsedebilmek için aynı ses için aynı harfin kullanılması gereklidir. Bu bakımdan yeni geçilen Latin alfabeleri Sovyetler dönemindeki Kiril alfabesi ortaklığına benzemektedir. Yani alfabe sistemi ortak, ama sesleri temsil eden harflerin bazılarında önemli farklılıklar mevcuttur.

Bakü'de Birinci Türkoloji Kongresi'nin (1926) yapılması ve bu kongrede uzun tartışmalardan sonra Latin kaynaklı bir alfabenin benimsenmesi ve buna birleştirilmiş Türk alfabesi adı verilmesi, Türk toplulukları için yeni bir alfabe sürecini başlatmıştır. Kongreden sonra Türkler "birleştirilmiş Türk alfabesi"ni (Yanalif) kabul etmişlerir. 1928 yılından itibaren "birleştirilmiş Türk alfabesi" aşamalı olarak Sovyetler'deki Türk cumhuriyetlerince kullanılmaya başlanmıştır. 1928'de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk, en büyük atılımlarından birini gerçekleştirerek Türkiye'nin de Latin alfabesine geçmesine olanak sağlamış ve böylece tekrar alfabe birliği sağlanmıştır.

1930'ların başında neredeyse bütün Türk dünyasında aynı kaynaklı ortak yazı kullanılmaktaydı. Bu durum bu şekilde devam etseydi, belki de Sovyetler'deki Türk topluluklarının birbirleriyle anlaşması ve iletişim kurması daha kolay olacaktı. Ancak Stalin'in 1930'larda başlattığı kıyım sırasında Sovyetler'deki Türk topluluklarının Latin yazısını kullanmalarına son verildi. Böylelikle Türkler arasındaki tarihî bağların kopma dönemi başlamış oldu. 1940 yılında Türk toplulukları yeniden Kiril alfabesine geçtiler ve böylece Türklerin ikinci dönemi (Kiril dönemi) de başlamış oldu.

1991'de Sovyetler'in dağılmasıyla birlikte Türk cumhuriyetleri de bağımsızlığına kavuştu. Bunun sonucunda beş bağımsız Türk cumhuriyeti ortaya çıkmış oldu: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan. Dünyanın değişik bölgelerinde heyecan ve ilgiyle izlenen bu

gelişmeler, Türkiye’yi de yakından ilgilendiriyordu. İlişkilerin hangi çizgide yürütüleceği ilk başlarda tam olarak belli değildi. Milliyetçi çevrelerde daha baskın olmakla birlikte Türkiye’de büyük çoğunluk, yıllarca esir Türklerin bu esaretten kurtulmasını dillendiriyordu. Ancak esir Türkler bağımsız olunca neler yapılacağı ve bunların nasıl yapılacağı üzerinde fazla durulmuyordu. Çünkü Türk yurtlarının büyük bir kısmının bu kadar kısa sürede bağımsız olmasına ihtimal verilmiyordu. Bağımsızlık; yeni ordu, yeni bayrak, yeni para birimi gibi birçok “yeni”yi beraberinde getiriyordu. Bu hareketlilik içerisinde Türk dünyasının kültür birliği gündeme gelmeye başladı. Kültür birliğinin sağlanmasında alfabe birliği önemli olduğu için Kirilden Latin alfabesine geçişle ilgili tartışmalar da gündemdeki yerini aldı.

1991 ve hemen sonrasındaki yıllarda dil alanında Türkiye ve Türk cumhuriyetlerinde önemli görüşmeler ve heyecanlı tartışmalar yapıyordu. Bu çerçevede 18-20 Kasım 1991 tarihinde Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından “Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu” düzenlenmiştir. Bu sempozyuma katılan delegeler, Türk lehçeleri için tavsiye edilen 34 harfli ortak alfabeyle imza atmışlardır. Bu alfabe, Türkiye Türkçesinde kullanılan Latin temelli alfabeyle beş harfin ilave edilmesiyle oluşturulmuştur. İlave edilen harfler şunlardır: “ä”, “ñ”, “x”, “q”, “w”. Bu toplantı ve tartışmalar, meyvesini vermeye başlamış ve değişik zamanlarda Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan kademeli olarak Latin alfabesine geçmeyi kararlaştırmışlardır.

Azerbaycan, 25 Aralık 1991’de Kiril alfabesini bırakıp Latin alfabesine geçme kararı almıştır. Ancak “ə” harfi yerine “ä”yi kabul eder. Buna rağmen söz konusu ortak alfabeyle en doğru ve yüksek düzeyde kullanan Azerbaycan Cumhuriyeti olmuştur. Bu alfabenin Türkiye’de yürürlükte olan alfabeyle bulunmayan karakterleri şunlardır: “ə”, “q” ve “x”. Yeni Azeri alfabesiyle yazılmış bir metin, kod farklılaşması olmadığı için Latin temelli alfabe kullanan Türkiye Türkleri tarafından kelimelerin rahat anlaşılmasında büyük kolaylıklar sağlamış oldu. 12 Nisan 1993’te Türkmenistan, 2 Eylül 1993’te de Özbekistan Latin alfabesini kabul etmiştir. Bu iki Türk cumhuriyetinin kabul ettikleri alfabeyle 34 harfli ortak alfabeden sapma epeyce fazladır. Türkmenistan, farklı kodları benimseyerek kabul edilen 34 harfli Türk alfabesinin biraz dışına çıkmış oldu ve “ı” yerine “y”, “y” yerine “ÿ”, “c” yerine de “j”yi kabul etti. Örnek olarak “dizgici” veya “ürün toplayıcı” anlamlarına gelen *yıgıcı* kelimesi, *ÿgyjy* şeklinde yazılınca, bu kelimenin yaşadığı bir başka lehçenin konuşurları için ilk andaki hızlı çağrışım yok edilmiş oldu. Özbekistan bir yandan “ş”, “ç” gibi harflerin İngilizcedeki yazılışları olan “sh” ve “ch”yi esas alırken bir yandan da yuvarlaklaşan “a” ile “o”nun tek kodla gösterilmesini kabul ederek iki farklı sesi birleştirmiş oldu. Latin temelli alfabeyle kulla-

nan Türkler tarafından *çiçek* kelimesi *chichek* şeklinde yazıldığı takdirde, ilk bakışta farklı kod seçimini bilmeyenlerce bu kelimenin İngilizce sanılması kaçınılmazdır. *Çocuk çok nazlı bir çiçektir* cümlesi *Chocuk chok nazlı bir chichektir* biçiminde yazıldığında bütün kelimeleri çok iyi bilinen Türkçe bir cümle bile neredeyse anlaşılmaz bir şekle sahipken içinde Özbek Türkçesine özgü kelimelerin de yer alacağı bir metnin böyle bir tercihle ne kadar uzaklaşacağı ortadadır. Bu yaklaşımların bir sonucu olarak kelimeyi anlamak için harcanması gereken ilk gayret, alfabeyi çözmeye ayrılmaktadır.

Azerbaycanlıların ve Türkmenlerin alfabe değişikliğini hızlıca benimseyip hayata geçirmelerinde uzun yıllardır Latin alfabesi kullanan Türkiye Türklerinin Oğuz soyundan gelmeleri etkili olmuş olabilir. Bu konuyla ilgili olarak Erdal Şahin şöyle der: “Türkiye Türkçesi ile birlikte Oğuz grubu içinde yer alan, dil bilgisi kuralları ve söz varlığı bakımlarından birbirlerine çok yakın olan Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinin Latin alfabesiyle yazılmaya başlanmasıyla yazı birliği, en azından Türk dilinin Oğuz grubunda daha 90’lı yıllarda sağlanmış bulunmaktadır.” (Şahin 2013: 454).

Sovyetler tarafından uygulanan ve 1940 yılında kullanılmaya başlanan Kiril alfabeleri her cumhuriyet için ayrı ayrı karakterler göz önüne alınarak hazırlanmıştır. Bu, Rusların özel tercihinine dayanıyordu. Paralel karakterler kullanılmış olsaydı, o zaman Türk boylarının değişik lehçelerde yazılmış metinleri, en azından ortak öğeler söz konusu olduğunda, çok kolay anlaşılabilirdi. Ancak alfabedeki farklılık, şuuraltındaki hızlı çağrışıma engel oluyordu. Kiril alfabesi, ayrıca Türkçe için gerekmeyen “e”, “ë”, “я”, “ю” (sırasıyla “ye”, “yo”, “ya”, “yu”) gibi ses grubunu gösteren harflere sahipti. Bu şekilde yapılan tercihler, aynı milletin çocuklarını birbirinden uzaklaştırmayı amaçlayan özel bir tasarımın ürünü ve planlanmış bir politikanın devamı ve uygulamasıydı. Türk cumhuriyetlerinin yetkilileri bağımsızlığa kansız/acısız kavuşmuşken Rusya’nın yapmaya çalıştığı şekilde bir tercihle hareket etmekten kaçınmaları daha sağlıklı sonuçları ortaya çıkarabilirdi. Yani, Latin alfabesine geçiş sağlanırken ihtiyaç duyulan birkaç harf 34 harfli alfabeden ilave edilerek aynı karakterleri kullanma yoluyla şuuraltını harekete geçirip dilde yakınlaşmayı doğurabilecek paralel kodların kullanılmasına özen gösterilebilirdi. Ne yazık ki Sovyetler’in dağılmasıyla özgürlüğüne kavuşan Türk cumhuriyetleri, alfabe meselesinde yeteri kadar duyarlı ve gerektiği şekilde hareket edemedi. Azerbaycan’dan başka hiçbir ülkede alfabe reformları yapılmadı.

Son dönemlerde Kazakistan’da uygulanan yeni alfabe kararlarını da bu çalışma dâhilinde ele almak gerekir. Kazakistan’da son zamanlarda Latin alfabesinin kabulüyle ilgili somut adımlar atılmaktadır. Kazakistan’ın kurucu

Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev 27 Ekim 2017 tarihinde Latin alfabesine geçilmesi için devletin hazırlıklar yapması kararını vermiştir.

Alfabe değişimi hakkında bu kararı N. Nazarbayev *Egemen Kazakistan* gazetesinde yazdığı makalesinde beyan etmiştir. Cumhurbaşkanı, 2017 yılının sonuna kadar Kazak Türkçesinin Latin alfabesiyle yazılması için bir standart belirlenmesini beklediğini ifade etmiştir (İbrahimov 2017: 47).

Uluslararası Türk Akademisinin bilgilerine göre, 34 harften oluşan proje alfabe, Azerbaycan'da ve Türkiye'de kullanılmakta olan alfabe esasında hazırlanacak ve kabul edildiği takdirde ilk aşamada kısıtlı düzeyde kullanılsa da, belirli bir süreçte tüm Türk topluluklarının kullanması için tavsiye edilecektir.

Kazakistan'da 2025 yılına kadar Latin alfabesine geçmekle ilgili tüm hazırlıklar devam etmektedir. Ancak şu anda alfabe üzerinde çalışan kurumların hazırladıkları alfabe projesi yukarıda belirttiklerimizin tam aksinedir. Şu anda kabul edilen Kazak Latin alfabesi, diğer Türklerin günümüzde kullandıkları alfabelerden çok farklıdır.

Bugün Kazakistan'ın elinde Türk dünyasının da ortak kullanabileceği bir alfabeyi kabul etme şansı ve imkânı vardır. Kazakistan bu konuda dikkatli hareket etmelidir. Özellikle Türk dünyasının konuyla ilgili dilcilerinin (Ahmet Bican Ercilasun, Firudun Celilov, Mustafa Argunşah, Ahmet Buran vd.) Kazakistan'da kullanılması öngörülen alfabaya kesin ve detaylı itirazları ve buna esaslı delilleri varken bu itirazlar Kazakistanlı âlimler tarafından dikkate alınmalıdır.

Kazakistan; hem politik, hem ekonomik, hem de ilmî açıdan günümüzde tüm Türk devletleri ile en üst düzeyde ilişkiler kurmaktadır. Kazakistan, kabul edeceği alfabedeki unsurları göz önünde bulundurup daha kolay yazılabilen ve diğer ülkelerde de kullanılan bir alfabe kabul ettiği takdirde bu durum gelecekte de Türk dünyası için çok faydalı olacaktır.

Sonuç

Sonuç olarak Türk dünyasında günümüzde de en büyük sorunlardan biri olan ortak alfabeyle ilgili neler yapılabileceği konusunda şunlar sıralanabilir:

- İlk olarak Latin alfabesini sık kullanmayan veya Kiril alfabesiyle eş zamanlı kullanan ülkelerin (Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan) kesin olarak Latin alfabesine geçmesi lazımdır.

- Yapılması gereken en önemli işlerden biri de, tüm Türk devletlerinde ortak alfabe çalışmalarına bir an evvel başlanmalıdır.

- Oluşturulacak ortak Latin alfabesinde Türk lehçelerindeki ortak sesler için ortak harfler kullanılmalıdır. Bu alfabe, mümkün olduğu kadar pratik ve kolay olmalıdır.

- Ortak alfabenin tüm Türk topluluklarına öğretilmesi ve bu alfabenin kullanılması için dilcilere de önemli görevler düşmektedir. Türk dünyası ortak edebiyatının kaynak eserleri olan destanlar, masallar, ninniler, atasözleri her cumhuriyette ayrı ayrı yayımlanmalıdır. Bu edebi eserlerin bütün Türk dünyasının ortak ürünleri olduğu bilinci yaygınlaştırılmalıdır (KTLS 1991: 1124).

- Bu alfabede bütün Türk toplulukları için gerekli işaretlerin tamamı belirtilmelidir.

- Ortak alfabeyle ilgili araştırmalar yapmak üzere Türk cumhuriyetlerindeki dil enstitülerinin, dil kurumlarının desteğiyle uluslararası araştırma enstitüsü kurulmalıdır. Bu enstitüde Türk dünyası ortak iletişim dili oluşturulmalı; ortak alfabe, ortak imla, ortak söz varlığı, ortak terimler üzerine çalışmalar öncelikli olarak yürütülmelidir (Gökdağ 2015: 177).

- Yeni oluşturulacak ortak alfabenin ve gelecekte oluşturulacak ortak iletişim dilinin (ortak Türkçe) siyasi dairelerde büyük oranda kullanılması gerekliliği göz önünde tutularak konunun Türk cumhuriyetlerinin hükümetleri düzeyinde ortaya atılması net sonuçların elde edilmesini sağlayacaktır.

- Türk toplulukları arasında ortak alfabenin oluşturulması için her yıl bir Türk cumhuriyetinde sürekli dil kurultayları, sempozyumları düzenlenmelidir. Kurultaylarda ortak alfabenin oluşturulması şartları tüm incelikleri ile ele alınmalı, gelişmeler izlenmeli, sorunlar çözümlenmelidir. Bu kurultaylarda zaman içerisinde ortaya çıkabilecek durumlarla ilgili ortak çözüm yolları, devlete bağlı kuruluşlara teklif şeklinde gönderilmeli ve her ülkede yürürlüğe konulmalıdır.

Yukarıda belirtilen önerilerin hemen hemen hepsinin çözümü alfabeye bağlıdır. Bugün Türk dünyasının dilde birliğinin temel anahtarı, alfabadir. Alfabede birlik sağlanamazsa ortak konuşma (iletişim) dilinin de ortaya çıkması gecikecektir. Yapılacak bu çalışmalarla ortak iletişim dilinin oluşturulması alfabe birliğinin ve söz varlığının etkisi ile sağlanacak ve ortak iletişim dilinin temelini oluşturacaktır.

Kaynaklar

Baskakov, N. A. (1960). *İstoriko-Tipolojiçeskaya Fonologiya Tyurkskix Yazıkov*, Moskva: İzdatelstvo "Nauka".

Gökdağ, B. A. (2015). *Türklerin Dünyası*, 1. baskı, İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi.

- Ercilasun, A. B. (1992). "İsmail Gaspıralı'nın Fikirleri", *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şahin, E. (2013). "Türk Dünyasında Yazı Birliği: Latin Alfabesi Temelinde Yeni Türk Alfabeleri" *Yeni Türkiye*, S 53, Ankara 2013, 449-457.
- Hacıyev, T. (2013). *Türklər Üçün Ortaq Ünsiyyət Dili*, Bakı: Təhsil.
- İbrahimov, E. (2017). *Türk Xalqlarının Ortaq Əlifba, Ümlə və Ünsiyyət Dili*, Bakı: Mütərcim.
- Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, (1991). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu, (MÇTAS) 18-20 Kasım 1991*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1992

İRAN TÜRKLERİNİN DİLİ VE TARİHSEL KİMLİĞİ'NİN GELİŞİMİNDE “VARLIK” DERGİSİ'NİN ROLÜ

Araş İFTİHARİ*

Özet

20. yüzyılın başlarında İran'da Pehlevi rejiminin yürüttüğü şovenizm politika, olumsuz tepkilere neden oldu. Fars hükümeti ülkede çalışan tüm siyasi ve kültürel faaliyetleri ciddi şekilde susturdu. 1979. yıl devriminden sonra, din perdesi altında gizlenmiş şovenizm düşünceler yeniden ortaya çıktı. Devrimin zaferinden birkaç ay sonra Tahranda ve Azerbaycan'da yaşayan bir grup Türk aydınları ağır kültürel ve siyasi durumu anlayarak, “Varlık” adlı dergini kurmak kararına geldiler. Böylece Dr. Cavad Heyat'in ve Dr. Hamid Nütki'nin başçılığı ile 5 Mayıs 2007'de Varlık Dergisi'nin ilk sayısı yayınlandı.

Varlık Dergisi'nin kurucuları ve yazarları son 41 yılda birçok iniş ve çıkış yaşamışlardır. Ancak, İran ve dünya Türklerinin tarihi ve dilsel kimliğini tanıttırmak ve savunmak için taşıdıkları gerçek görevlerini asla terk etmediler. Derginin ilk sayısında yazılan makalelere ve yazarlara baktığımızda, yüksek bir ulusal ruhla yazıldığı anlaşılıyor. Azerbaycanlı yazarlar C. Heyat, H. Nütki, G. Beydili, M. Farzana, M. T. Zöhtabi, B. Karaçorlu, H. Mecidzade, M. Yaşar, S. Sardariniya ve başkalarının yazdıkları makaleleri tamamen bir halkın uzak geçmişini ve çağdaş meselelerini temsil eder. Derginin ilk sayısında yayımlanan “Azerbaycan'da Millî Zülüm”, “Azerbaycan Türkçesi Tarihi”, “Anadil”, “Tebriz'e Salam”, “Folklor”, “Oyan Samad” ve “Sattarhan” adlı makalelerde İran Türklerinin zor bir durumda yaşadığı ve aydınların büyük bir sorumluluk taşıdıkları anlatılır. Dergi Türk tarihini, edebiyatını, bilimsel kişiliklerini ve Türk dilinin tarihsel kaynaklarını tanıtmak gibi temel görevleri taşıyor ve onlara uygun olarak tasarlanmıştır.

Varlık Dergisi'nde çalışanlar tüm zorlukları göz önünde bulundurarak, insanlar içinde ulusal ruhu arttırmak için gerekli tüm adımları atmış ve hiç yorulmamışlardır. Varlık Dergisi, sosyal ve kültürel görev taşımakla birlikte İran

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, arasheftekhari@yahoo.com

hükümetinin siyasi çıkarlarına bakmadan tüm Türklerin ve Azerbaycanlıların kaderine kayıtsız değildi. Örneğin derginin yazarları kendi makalelerinde Kuzey ve Güney Azerbaycan topraklarında Ermeni saldırganlığını kınayarak, Dağlık Karabağ'da Ermeni soykırımını ifşa etmek için bir an olsun bile susmadılar. Konferansta sunulacak bildiride 41 yıl içinde yayımlanan Varlık Dergisi'nde yer alan İran'da Türk dili, edebiyatı ve kimliği ile ilgili makalelerin ulusal kimliğin gelişimine etkisi gözden geçirilecektir.

Anahtar sözcükler: Varlık Dergisi, İran Türkleri, Güney Azerbaycan, Türk Edebiyatı, Türk kimliği.

THE ROLE OF "VARLIQ" MAGAZINE IN DEVELOPMENT OF THE LANGUAGE AND HISTORICAL IDENTITY OF THE IRANIAN TURKS

Abstract

The chauvinist policy of the Pahlavi regime in Iran in the early 20th century caused negative reactions. The Government based on Persian thought severely silenced all political and cultural activities in the country. After the revolution of 1979, the chauvinist thoughts hidden under the veil of religion, reappeared. A few months after the victory of the revolution, a group of Turkish intellectuals in Tehran and Azerbaijan, understanding the heavy cultural and political atmosphere, decided to start a magazine called "Varliq". The first issue of Varliq Magazine was published in May 2007, supervised by Dr. Javad Heyet and Dr. Hemid Nutghi.

The founders and authors of the Varliq Magazine have experienced many ups and downs in the past 41 years. However, they never abandoned their main responsibility to introduce and support the historical and linguistic identity of Iran and world Turks. Taking a look at the articles and authors of the first issue of the magazine, a high national spirit can be seen in the writings. Azerbaijani writers such as J. Heyat, H. Nutgi, G. Beydili, M. Farzana, M. T. Zehtabi, B. Karachorlu, H. Majidzade, M. Yashar, S. Sardariniya and others, and the articles written by them, represent the old and modern issues of a people altogether. The articles published in the first issue of the magazine, such as "National Persecution in Azerbaijan", "History of Azerbaijani Turkish", "Mother Language", "Hello to Tabriz", "Folklore", "Wake up Samad" and "Sattarkhan", represent the difficult situation that Iranian Turks live in, and also the big responsibility on the shoulder of intellectuals. The magazine was designed based on the essential assignments of it, which was introducing Turkish history, literature, influential scientists and historical sources of the Turkish language.

Employees working in the magazine of Varliq, taking all the difficulties into consideration and never getting tired, took the necessary steps to elevate the spirit of nationalism among the people. Regardless of the political inter-

ests of the Iranian government, the Varliq magazine besides the social and cultural mission is also not indifferent to the fate of Azerbaijan people and all Turks. For instance, the authors of Varliq in their articles did not remain silent even for a moment blaming Armenian aggression in the territory of North and South Azerbaijan and revealing the Armenian genocide in Nagorno-Karabakh. In the paper to be presented at the conference, the effects of articles published in the Varliq in 41 years in regard of Turkish language, literature and identity in Iran, on development of national intelligence will be reviewed.

Keywords: Varliq Magazine, Iranian Turks, South Azerbaijan, Turkish Literature, Turkish identity.

Giriş

İran devriminin zaferinden tam 2 ay ve 17 gün sonra, Tahran’da Azerbaycan aydınlarının iş birliği ile Varlık Dergisi yayınlandı. 41 yıl boyunca yayınlanan şu derginin adı ve kalitesi büyük tarihsel ve ideolojik öneme sahiptir. İran’da demokrasinin gelişimi için mücadele eden ve şovenizme karşı savaşan güçlerle paralel olarak Varlık Dergisi de, 53 yıllık Pehlevi rejimi ve 41 yıllık İran İslam Cumhuriyeti’nin hayatı boyunca İran ve Azerbaycan Türklerine karşı yürütülen şovenizm politikaların gerçek yüzünü ortaya çıkarmayı başardı.

Konuyla ilgili en önemli mesele, yirminci yüzyılın başlarında İngilizlerin müdahalesiyle kurulmuş İran devletinin ideolojik temelleri ve Pehlevi rejiminin gerçek niyetlerini göstermektir. İran’da şovenist tarihçiliğin başlangıcı, oluşum süreci, gelişim dinamikleri ve bilimsel-felsefi kusurları tamamen Fars şovenizminin iç yüzünü ortaya koymaktadır. Bu meseleler gerçekten Azerbaycan tarihinin temel prensipler ilgilidir. Tüm bu tasarımlar sömürücü Batı ülkelerinin araştırma konusu olan kapsamlı doğubilimi çalışmalarının temelinde oluşturulmuştur.

Panfarsizm ve paniranizm temelleri üzerinde kurulan şovenizm düşünceye göre genellikle İran’ın Fars halkına ait olduğu, eski devletçilik tarihi, geniş tarihi coğrafyası ve zengin kültüre sahip olduğu ısrarla reklam ediliyor. Şovenizmin şu olumsuz rüyalarının tebliğine karşı inkâr edilemez tarihsel gerçekliklerini hatırlamak gerekiyor. Şovenizmin hayâlarına karşı olan bölgenin gerçek tarihi, Türk tarihi ve Azerbaycan tarihinin gerçeklikleri onlar tarafından hedeflenmektedir. Şovenist Fars tarihçiler her zaman Azerbaycan Türklerinin göçeri olduğunu, Azeri dili nazariyesini, Azerbaycanlıların Fars olduklarını ve Araz Nehri’nin kuzey ve güney kısımları arasında tarihî, siyasi veya kültürel bağlantı olmadığını iddia etmişlerdir. Tüm bu sorunlar, bölgenin gerçek sahibi olan yerel Türk halklarını ve Azerbaycan halkını rahatsız ediyor.

İran halklarının önünde geden Azerbaycan Türklerinin yüz yıldan fazla sürdükleri demokratik ve ulusal özgürlük mücadelenin zorlukları asla cesaretini kırmadı. Türklerin baskıya ve sömürgeciliğe karşı tarihsel mücadeleleri,

yaptıkları Meşruta devrimi, kurdukları Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Hıyabanı harekâtı, Pişiveri harekâtı, İran devrimi ve bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin yaranması kesinlikle Azerbaycan halkının önemli tarihsel başarıları sayılır. Fakat ne yazık ki, çağdaş tarihimizde İran Türklerinin demok-rasi için tarihsel mücadelesi her zaman olduğu gibi fırsatçı güçlerin mekirli ve aldatıcı planlarının kurbanı olmuştur.

Tüm bunlara rağmen Azerbaycan Türkleri, medya da dâhil olmakla, her alanda tarihi yerlerine, haklarına ve ideallerine ulaşma mücadelesini sürdürüyor. Konferansta sunulacak bildiride incelediğimiz Varlık Dergisi'nde çap olunan Türk dili, edebiyatı ve kimliği ile ilgili makalelerin ulusal kimliğin gelişimine etkisi gözden geçirilecektir.

Varlık Dergisi'nde Türk dili ve edebiyatı

Varlık Dergisi'nde yayımlanan yazılar ve makalelerin çoğu Türk tarihi, edebî eserleri, Türk dil bilimi, folklor, şiir ve Türk coğrafyası gibi konuları kapsamaktadır. 1979'dan 2014'e kadar, merhum Dr. Cavad Heyat'ın önderliğinde yayımlanan Varlık Dergisi'nin 170 sayısında yaklaşık 3490 başlık altında yazı yayımlandı. Ayrıca derginin editör kadrosu tarafından onlarca kitap ve özel sayı yayımlanmıştır. Şu yıllar boyunca Dr. Cavad Heyat tarafından yayımlanan 11 cilt kitap ve 232 bilimsel makale, Varlık Dergisi'nin tarihsel ve bilimsel öneminin açık bir kanıtıdır (6, s. 17-29).

Derginin yazarlar kadrosunun 2015 yılından bu yana iki gruba ayrıldığı ve faaliyetlerine devam ettiği belirtilmelidir. Tahran'da A. Sardariniya'nın önderliğinde yayımlanan Ana Varlık ve Ankara'da Mehemed Rıza Heyat'ın önderliğinde yayımlanan Varlık dergilerinde çap olunan makalelerin mahiyeti genellikle Dr. Cavad Heyat tarafından kurulmuş Varlık Dergisi'nin felsefesini ve tarihî misyonunu sürdürmektedir. Bugün, her iki Varlık Dergisi'nde yayımlanan makaleler tamamen 1357'de (1979) yayımlanan Azerbaycan Kongresi Bildirgesi'ne (14, s. 5-7), kongresin 10 Ordibehesht 1358'de (Mayıs 1979) yayınladığı 9. Deklarasyonu'na (13, s. 10-11) ve derginin ilk sayısında M. Yaşar'ın yazdığı keskin makaleyi tam olarak yansıtmaktadır (27, s. 12-15).

Varlık Dergisi'nde Türk dili ve edebiyatına ait yayımlanan kitap ve makalelerin biri birden daha iyi ve yararlıdır. Derginin çeşitli sayılarında, temel olarak dilbilgisi, eski edebi kaynaklar, edebi eserler ve Türkçe şiirlerin yazarları, şüphesiz ki okuyucuya Türk dilinin ve edebiyatının gerçekliklerini sunmayı başarmıştır. Varlık Dergisi'nde yayımlanan C. Heyat'ın, H. Nutgi'nin, T. Pirhaşimi'nin, G. Beydili'nin, A. M. Hamnei'nin, A. Mahyar'ın, Y. Şeyda'nın, S. Sardariniya'nın, H. Sedik'in, A. Sarraf'ın ve onlarca diğer genç yazarın makaleleri tamamen Türk dili ve Azerbaycan Türkçesinin zengin tarihini yansıtmaktadır.

Derginin çeşitli sayılarında yayımlanan Türk şairlerinin felsefi, edebi, sosyal, siyasal ve Anavatan hakkında yazdıkları şiirlerinin manevi etkisi takdire

şayandır. Dergide yayınlanan klasik Türk dünyası şairlerinin eserlerinden başka çağdaş şairlerimiz M. H. Şehryar'ın, B. Vahabzade'nin, B. Karaçorlu'nun, M. Savalan'ın, H. Rıza'nın, N. Hikmet'in, S. Vurğun'un, H. Sahir'in, B. Azeroğlu'nun, M. İbrahimov'un, H. Buluri'nin M. Biriyani'nin, A. Vahid'in ve başka çağdaş Türk şairlerimizin şiirleri yayınlanmıştır.

Dr. Heyat'ın Varlık Dergisi'nin çeşitli sayılarında yazdığı ve kitap şeklinde yayınladığı iki ciltli "Azerbaycan edebiyatının tarihine bir bakış" (1; 2), İran'da Türk diline ait ilk kez yayınlanan bilimsel çalışma olarak kabul edilmektedir. Eserde, Türklerin zengin tarihi, Orhun ve Yenisey yazıtları, Kutadgu Bilik kitabı, Divani-lüğət Türk, Dede Korkut kitabı, Etebetul-hakayig kitabı, Alişir Navai'nin eseri, Şairlerimiz Katran, Nizami, Mevlevi, Nesimi, Fuzuli ve Türklerin diğer edebi hazineleri okuyuculara tanıtılıyor (1, s. 1-8). Dr. Nütke o dönemin zor durumunu anlayarak, Varlık Dergisi'nin özel numarasında şöyle yazıyor: "*Şimdi, bu ağır zincirleri ayaklarımızdan ve ellerimizden söküp çıkarma fırsatımız olduğunda, durumun ne olduğunu anlamak gerekiyor. Yalanlar söylendi, uzun yıllar süren iftiralar henüz cevaplanmadı... matbuatımız yok, günlük bir gazetemiz henüz yoktur...*" (1, s. 5).

Varlık Dergisi'nde yayınlanan edebi makaleler ve şiirlerin mahiyeti ve amacı hemen şovenist Pehlevi döneminden beri asimile edilen Azerbaycan Türklerinin tarihi, kültürü ve sosyal-siyasal gerçeklerini kesin olarak yansıtmaktadır. Azerbaycan şairi Bulut Karaçorlu'nun Dede Korkut eposu esasında yazdığı 2 cilde "Sazımın sözü" (11; 12) adlı muhteşem tarihî-edebî eserinin yüksek değere sahip olduğu Varlık Dergisi ile okuyucuların huzuruna tanıtıldı. B. Karaçorlu M. H. Şahryari hitap ederek yazdığı "Özge çırağına yağ olmak yeter, doğma ellerimiz karanlıktadır" adlı şiirinin etkisi sonucunda duyguları uyanan M. H. Şahryar'ın Türkçe şiirleri Varlık Dergisi'nde yayınlanmıştır. Böylece M. H. Şahryar'ın yazdığı "Haydar Baba" kitabı ve "Sahandiye" şiiri geniş çapta İran Türklerinin edebi, tarihi ve siyasal düşünceleri üzerinde olumlu etkisi oldu. Varlık Dergisi'nin milli konuların tanıtımında oynadığı önemli rolü açıkça görülebilir.

Tarihsel kimliğin gelişiminde "Varlık" Dergisi'nin rolü

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren, küreselleşmenin hızlı gelişimi, iletişim devrimi, Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve iki kutuplu uluslararası sistemin sona çattığı gibi büyük küresel meselelerin yarandığı hemen insanların dünya görüşüne, düşüncelerine ve ulusal kimliğine keskin etkisi olmuştur. İran Türkleri tarafından yürütülen yüz yıldan fazla demokratik mücadele tarihinin yeni dalgasını şu kontekste analiz edilebilir. Bu arada, 41 yıldır yayınlanan Varlık Dergisi'nin üzerine düşen sorumluluğu ve ettiği mücadelesi büyük önem taşıyor.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Varlık Dergisi'nin ilk sayısında yayınlanan İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin 27. maddesinden (16, s. 4) ve Azer-

baycan Forumu'nun 9. açıklamasından kesinlikle Varlık Dergisi'nin felsefesi ve ana hatları görülebilir. Genel olarak, şu derginin ilk ve son amacı hemen asimile olmuş İran Türklerinin yaptığı kültürel ve politik mücadeleyi yönetmektir. Şimdi İran Türklerinde büyük dalga haline gelen kimlik duygusu ve ulusal savaş, onun açık sonucudur. Varlık Dergisi'nde yayınlanan Azerbaycan Forumunun 9. açıklamasının birinci paragrafında İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin icra olunmasının talebi, ikinci paragrafta Türklere karşı yönelik aşağılayıcı hareketler ve politikaların durdurulması, üçüncü paragrafta Türk diline ve kültürüne layığına dikkat etmek ve sekizinci paragrafta ise yerel özerklik konusuna çağrış edilmiştir (13, s. 10-11).

Derginin çeşitli sayılarında yayınlanan yüzlerle tarihsel makalelerin ve edebi eserlerin ulusal ruha dayalı olarak yazıldığı dikkat çekicidir. M. Yahar'ın yazdığı "Ulusal baskı hakkında" (27, s. 12-15) adlı makalesi, büyük şair Sahand'ın "Kaderime bak" (16, s. 15) şiiri, H. Nütki'nin kültürel haklara ait mekalesi (17, s. 7-14) ve A. Tebrizli'nin yazdığı "Varlık nedir" (17, s.44-45) makalesi milli düşünce açısından çok değerlidir. Varlık Dergisi'nin beşinci sayısında yayımlanan C. Heyat'ın "İran İslam Cumhuriyeti'nde milliyetin temelleri" (18, s.16-23) adlı makalesinde milliyetçiliğin teorik ilkelerini bilimsel formda açıklanmıştır. Makalenin yazarı düşünceli formda ulus, millet ve ümmet gibi politik ve dini terimler hakkında açıklamalar yaptıktan sonra, İran devriminin idealleri ve başarıları üzerinde kritik karşılaştırmalar yapmıştır. Dr. Heyat sonuç olarak şöyle yazıyor: "*İslam'a dayalı Müslümanların ve ezilen halkların hakları, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ne tabi olan hukuklardan ve uluslararası kültürel sözleşmelerden az olmamalıdır*" (18, s. 23).

Varlık Dergisi'nde yayınlanan keskin millî ruhlu makalelerin sayısı Türk dünyasının uluslararası konularını ve sorunlarını da yansıtır. Ermenilerin Türk topraklarına karşı iddiaları, Ermeni ayrılıkçılığı, Ermeniler tarafından işlenen suçlar ve askeri saldırganlıklar, eski Sovyetler Birliği'nde geden süreçler sırasında Ermeniler tarafından Azerbaycan'a karşı saldırgan eylemler ve Ermeni diasporasının yasadışı faaliyetleri tamamen dergi yazarlarının dikkat merkezinde olmuştur. Öten yıllarda bölgede artan siyasal ve askeri olaylarla ilgili olarak dergide yayınlanan makalelerin sayısı kesinlikle artmıştır. Varlık Dergisi'nin 32. sayısında yayılan M. İbrahimov'un "Gelecek Gün" romanının tanıtımı (19, s. 43-54) ve 35. sayısında çap olunan M. Akif'in Çanakkale şehitlerine ithaf ettiği şiiri (20, s. 48-49) bir kere daha İran Türklerine Azerbaycan ve Türkiye halkları aralarında olan tarihsel ve ulusal ilişkileri hatırlatmıştır.

Varlık Dergisi'nin yazarları Kuzey Azerbaycan'ın zor günlerinde de tarihi görevlerini tam olarak yerine getirdiler. Derginin 20 Ocak 1920 olaylarına adanmış 75. sayısında Azerbaycan'ın tarihi düşmanları olan Rusların, Ermenilerin ve şovenist güçlerin yaptıkları cinayetleri ortaya koyulur. Dergide yayınlanan C. Heyat'ın "Kuzey Azerbaycan'da olaylar ve katliamlar" adlı makalesinde resmi şekilde ifade olunan Kuzey Azerbaycan terimi, Azerbay-

can'da bağımsızlık mücadelesi ve Rusların işlediği kanlı suçların gündeme getirildiği kesinlikle Güney Azerbaycan'ın ulusal mücadelesine olumlu etkisi oldu (21, s. 20-24). Derginin özel sayısında yayınlanan 20 Ocak olayları haberlerine ait öğrenci teşkilatlarının açıklamaları ve İran şehirlerinde düzenlenen yas törenlerinin haberleri tabii ki büyük tarihsel öneme sahiptir (21, s. 28, 30, 36, 41, 42).

Derginin 76. sayısında yayınlanan M. T. Zöhtabi'nin "Azerbaycan Nerede" (22, s. 99-108) ve S. Sardariniya'nın "Karabağ vilayeti" (22, s. 121-130) adlı makalelerinde incelenen Azerbaycan tarihinin temel prensipleri okuyuculara takdim olunur. Şu makalelerde bahsedilen tarihsel gerçeklikler tamamen ulusal düşünceleri ve kimlik sorunlarını yansıtır. Dergide yayınlanan 1990'da Ankara'da düzenlenen Türk Dili Kongresi'nin raporları İran Türklerinde uyandıran anadiline sevgini her zamandan daha fazla arttı (23). Ayrıca C. Heyat'ın yazdığı "Karabağ faciası" (24, s. 5-8), "Hocalı katliamı" ve "Hocalı şahitleri" hakkında yazdığı makaleleri (24, s. 34-39), ayrıca derginin 92 (25, s. 93-93) ve 93 (26, s. 103) sayılarında yayınlanan Türk öğrenci harekâtının haberleri, Türk dernekleri tarafından İran Parlamentosuna ve televizyonuna karşı şikâyetleri ve İran Televizyonuna yönelik protesto mektupları tamamen Varlık Dergisi'nin çeşitli sayılarında yayınlandı.

Sonunda hatırlatıyoruz ki İran'da Pehlevi döneminden şimdiye kadar bozulmaya maruz kalmış Türklerin anadili ve milli kimlik konusunun analizi küçük bir makaleye sıkıştırmak imkânsızdır. Fakat kesinlikle iddia edilebilir bugün İran Türkleri arasında güçlü ve strateji dalga hâline gelen ulusal kurtuluş mücadelesinin ideolojik temelleri ve kazanmış zaferlerin kökünde istisnasız olarak Varlık Dergisi'nin etrafında toplanan Türk yazarların zahmetleri de bulunabilir. Varlık Dergisi ve onun yazarlarına kalpten saygı etmek, İran'da mücadele eden tüm demokrat ve adalet seven insanların üzerine düşür.

Kaynaklar

- HEYAT, C. (1358), "Azerbaycan edebiyat tarihine bir bakış". Cilt 1, Tahran: Varlık, 190 s. (8531, 1, جلد 1، وارلیق، تهران، باخیش، بیر تاریخینه ادبیات تاریخینه بیر باخیش، تهران، وارلیق، جلد 1، 8531، ص. 091).
- HEYAT, C. (1369), "Azerbaycan edebiyat tarihine bir bakış". Cilt 2, Tahran: Varlık, 534 s. (9631, 2، جلد 2، وارلیق، تهران، باخیش، بیر تاریخینه ادبیات تاریخینه بیر باخیش، تهران، وارلیق، جلد 2، 9631، ص. 435).
- HEYAT, C. (1365), Türklerin tarih ve medeniyetine bir bakış. Tahran: Varlık, 203 s. (جواد هیئت. تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش، تهران، وارلیق، 5631، 302 ص.).
- HEYAT, C. (1379), Muqayisettü lügeteyn. Tarran: Varlık, 96 s. (مقایسه). (اللغتین، تهران، وارلیق، 9731، 69 ص).
- HEYAT, C. (1380), Türk dilinin tarihi ve lehçelerine bir bakış. 3-cü çap, Tahran: Peykan yayınevi, 461 s. (چاپ سوم). (تهران، نشر پیکان، 0831، 164 ص.).

- HEYƏT, C. (2011), Dilimiz, Ədəbiyyatımız və kimliyimiz (məqalələr toplusu). Bakı: Elm və təhsil, 704 s.
- HEYAT, M.R. (1385), Dr. C. Heyat'ın makaleləri toplusu. Cilt 1, № 140, Təhran: Varlık, 123 s.
- HEYAT, M.R. (1385), Dr. C. Heyat'ın makaleləri toplusu. Cilt 2, № 142, Təhran: Varlık, 128 s.
- HEYAT, M.R. (1386), Dr. C. Heyat'ın makaleləri toplusu. Cilt 3, № 144, Təhran: Varlık, 144 s.
- HEYAT, M.R. (1386). Dr. C. Heyat'ın makaleləri toplusu. Cilt 4, № 146-147, Təhran: Varlık, 74 s.
- SEHEND, B. (1346), Sazımın sözü. Birinci cilt, Tebriz: Şems yayınevi, 278 s. (Səhend b. q. Sazımın sözü, BİRİNCİ CİLD, TƏBRİZ, ŞEMS İNTİŞARATI, 6431, 872 s.).
- SEHEND, B. (1346), Sazımın sözü, Karacık çoban. İkinci cilt, Tebriz: Şems yayınevi, 285-583 s. (Səhend b. q. Sazımın sözü və qarajıq çoban, İKİNCİ CİLD, TƏBRİZ, ŞEMS İNTİŞARATI, 6431, 385-582 s.).
- Varlık (1979), Azərbaycan xalqı və İran'ın başqa xalqlarının etnik və kəltürel hüquqlarının garantisinə aid Azərbaycan Encümeninin 9. Bildirisi". Varlık, Say 1, s. 10-11. (İzənən Azərbaycan dər bərə təmin və təzmin hüquq qomı və). (fərəhngi xəlq Azərbaycan və digər xəlq həy ایران. varlıq, say 1, ardıbeşt 8531).
- Varlık (Mayıs 1979). "1357-ci yıl Behmen ayı yayşnlanan Azerbarcan Encümeninin 5-ci bildirisinden". Say 1, s 5-7. (İzənən Azərbaycan). (varlıq, say 1, ardıbeşt 8531).
- Varlık Dergileri. Say 1- 175, (1979'tan 2020'ye kəder).
- Varlık. Say 1, 1358. (varlıq, say 1, ardıbeşt 8531).
- Varlık. Say 2, 1358. (varlıq, say 2, xrdad 8531).
- Varlık. Say 5, 1358. (varlıq, say 5, şəriyör 8531).
- Varlık. Say 32, 1360. (varlıq, say 23, 0631).
- Varlık. Say 35, 1361. (varlıq, say 53, fərredin 1631).
- Varlık. Say 75, 1368. (varlıq, say 57, zəstən 8631).
- Varlık. Say 76, 1369. (varlıq, say 67, bəhər 9631).
- Varlık. Say 78, 1369. (varlıq, say 87, məhər və 8631).
- Varlık. Say 84, 1371. (varlıq, say 48, yəz 1731).
- Varlık. Say 92, 1373. (varlıq, say 29, bəhər 3731).
- Varlık. Say 93, 1373. (varlıq, say 39, yə 3731).
- YAŞAR, M. A. (1358), "Azərbaycan'da milli sitem". Varlık, say 1. (m. c. yəşar). (Azərbaycan'da milli sitem, varlıq, say 1, ardıbeşt 8531).